

СЕРГІЙ БІЛОКІНЬ

**Масовий терор як засіб
державного управління
в СРСР. 1917–1941 рр.**

*ВИДАННЯ ДРУГЕ,
ВИПРАВЛЕНЕ І ДОПОВНЕНЕ*

Київ
«Пенмен»
2017

УДК 354:323.282](47+57)"1917/1941"
Б61

Книга «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.» — результат ґрунтовної і тривалої дослідницької роботи одного із найвідоміших істориків і джерелознавців сучасності Сергія Білоконя.

Видання викриває та демонструє на загал засоби й механізми більшовицького терору в період Розстріляного відродження та боротьби за самостійність України. Це історія нерівного, драматичного і навіть трагічного протистояння інтелектуальних еліт і представників радянської держави та правлячої партії, які прагнули підпорядкувати або ж знищити все, над чим не мали контролю, — мистецтво, науку, пам'ятки історії — увесь культурний світ разом з його творцями й захисниками.

Редактор *Юрій Буряк*
Художнє оформлення *Сергія Алієва*

ISBN 978-617-7443-13-0

© Білокінь С. І., 2017
© Дзюба І. М., передмова, 2017
© Алієв С., худ. оформлення, 2017
© Видавничий дім «Пенмен», 2017

Переднє слово

До своєї фундаментальної праці, яка оце пропонується читачеві, Сергій Іванович Білокінь ішов багато років. Маючи прирожденний хист спостерігача й аналітика, поцінувача документального матеріалу, вмюючи побачити відблиск історії в краплині запротоколюваного факту, він протягом багатьох років життя й наукової праці, досліджуючи широке коло явищ культури й мистецтва, — водночас збирав, нагромаджував і особисті враження, і свідчення самовидців, і документальні тексти, що стосувалися природи політичного режиму, який буквально змінив обличчя цілих народів на «одній шостій» земної кулі. Характеристичному потенціалові цього матеріалу відповідала вправність аналітичних процедур дослідника, і «головна книга» (так мені здається) Сергія Івановича визрівала... Він мав «розрахуватися» з своїм «особистим ворогом» — особистим у тому сенсі, що він глибоко перечулено, як складник власної біографії, сприймав той розрив культурних поколінь, ту «вирву» в живому (покаліченому) тілі нації, що їх утворив більшовицький геноцид.

Але тим часом були численні журнальні та газетні публікації, що висвітлювали окремі ланки цього механізму терору. З-поміж них великий резонанс дістала праця «Більшовизм: механіка тотального винищення населення», опублікована в № 4 і № 5 журналу «Сучасність» за 1998 р. У ній чи не вперше так скрупульозно й документовано було «реконструйовано» складний своєю продуманістю і небувало методичний за дієвістю механізм нищення невгодного «людського матеріалу», створений більшовизмом.

Власне, пропонована книга — теж на цю тему, але потрактовує її набагато ширше. Дослідник не лише відслідковує всі гвинтики, шарніри й важелі цього — небувалого ще в історії людства за конструктивною продуманістю й технічною досконалістю — механізму терору, але й показує особливості його дії в різних соціальних та професійних сферах суспільства, — а таким чином і наслідки цієї дії для особистих доль безлічі людей та для структури і якості суспільства в цілому.

Найстрашніше, що в цій книзі є, — самі документи історії, самі щирі голоси екзальтованих механіків масових убивств. Здавалося б, вони й самі собою говорять так багато, що можна було б обмежитися

публікацією документів. Але Сергій Білокінь — не пропагандист і не викривач, його мета не в тому, щоб справити враження на читача, а в тому, щоб з'ясувати сутність великих історичних процесів, їхні рушійні сили та безпосередні, а ще більше далекосяглі наслідки. Тому він застосовує тонкі аналітичні процедури («на очах» у читача їх обговорюючи й демонструючи), піддає перевірці самі документи, зіставляє їх і скоординує одні одними, співвідносить власні інтерпретації з інтерпретаціями інших досліджень. Власне кажучи, це звичайна практика справжньої науки, але в праці С. І. Білоконя така самодисципліна виглядає якось особливо переконливо і викликає довіру.

Фактично зміст і характер книги виходить за межі авторського жанрового самовизначення: «Джерелознавче дослідження» — і є працею з вагомими елементами політології та історіографії (хоч залучення величезної кількості джерел, їх «регламентація», докладна реконструкція за ними структури репресивних установ, режиму слідства, тюремного побуту тощо — становить важливу частину змісту книги).

І ще: порівняно з попередніми працями нашого автора на цю тему, пропонована книга виграє наявністю ширшого загальноісторичного контексту та історіософським осмисленням соціальної і культурної катастрофи першої половини ХХ ст. (все на тій же «одній шостій»).

Вона спонукає глибше задуматися над тим, що сталося з нашим народом. І адекватніше оцінити причини його нинішнього стану, тверезіше — перспективи на майбутнє.

Іван ДЗЮБА

07. 07. 99

*Пам'яті світлих людей,
що стали жертвами колишньої системи*

Вступ

Найважливіше враження від історичного процесу XX століття — злам історичної традиції. Зв'язок часів перервався, багато рис нашого часу не впливають з попередньої культури українського народу. Вони не гомогенні. До цієї думки майже впритул підійшов генерал Д. А. Волкогонов: «Перечислять, — розмірковував він, — кого и что не любил Ленин, можно очень долго. Он не любил в е с ь с т а р ы й м и р»¹. Але багато раніше за Волкогонова цю думку висловив Дмитро Донцов: «Як усі ці революціонери, на яких опирався, Ленін, також викинений поза рамки суспільства, не відчував до нього нічого, крім мстивої ненависти та заздрісної злоби»². За всіх наших розбіжностей з російськими государями мусимо визнати, що царі любили своїх підданих, адже були патріоти Росії. Большевиків патріотами не назвеш. Андрей Амальрік, а за ним Михайл Хейфец критикували російську свідомість звичайного росіянина, що бачила в партійному керівництві любов до народу: «Он пребывал в инстинктивном убеждении, что правительство существует и работает для блага народа. [...] веру в то, что правительство должно быть справедливым и заботиться о своем народе, [он] не мог изжить. Иначе зачем оно, правительство? Но, с другой стороны, жизнь кричит иное...»³

Маркс і Енгельс іще в «Маніфесті Комуністичної партії» передбачили відміну права спадкування⁴. 27 квітня 1918 року за підписами Свердлова й Аванесова ВЦИК РСФСР прийняв декрет про відміну права спадкоємності, проект якого написав Ленін: «Наследование как по закону, так и по духовному завещанию отменяется. После смерти владельца имущество, ему принадлежавшее (как недвижимое, так и движимое), становится государственным достоянием Российской Социалистической Советской Федеративной Республики»⁵. Цю божевільну ідею треба розглядати у великому, філософському сенсі.

У довоколишньому житті застосування цієї ідеї спостеріг ще Віктор Петров: «Майбутні дослідники “писцових книг” з 30-их років 20 ст., — писав він, — відзначать, що внаслідок політики ліквідації куркуля й

¹ Волкогонов Дмитрий. Семь вождей: Галерея лидеров СССР: В 2-х книгах. Кн. 1. М.: Новости, 1995. С. 26.

² Літературно-науковий вістник. 1924. Кн. III–IV. С. 326.

³ Хейфец Михаил. Избранное в трех томах. Том 1. Харьков: Фолио, 2000. С. 39–40.

⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Том 4. К., 1959. С. 414.

⁵ Декреты Советской власти. Том II: 17 марта — 10 июля 1918 г. М., 1959. С. 185–190.

колективізації по деяких селах України, приміром, на Уманщині, не лишилося жодної місцевої селянської родини, і села були наново заселені переселенцями з-під Вінниці та інших місць Поділля. Вони відзначають, що по деяких селах Київщини, за розпорядженням влади, там, де місцеве населення частково лишилося, жоден господар не був залишений у своїй хаті і на землі своєї садиби. «Пролетаризований селянин» не повинен був жити в своїй з діда-прадіда власній хаті. Почуття власности, зв'язок з місцем викорінювалися послідовно і вщент. Уявлення «рідної хати» стало на Україні анахронізмом»⁶. Описуючи большевицькі експерименти на Кубані, мемуаристка зробила цікаве спостереження: «На фабриках заводили владу робітників, але не місцевого походження»⁷. Подібне відбулось і в кубанському селищі переселенців: «З Леніндорфу призначили адміністрацію і для Марієнталю. Ці люди не були пов'язані з місцевим населенням і не відали ніяких місцевих звичаїв. Поволі, але безупинно вони все руйнували, розтягаючи майно, зібране працею десятків років, статечними господарями. Та не страта майна гнітила душу марієнтальців, а те, що над ними порядкувала юрба цілком примітивних дикунів — людей кримінального типу. Цим розбишакам були байдужі традиції, віра та всілякі шляхетні поступовання значно культурніших марієнтальців»⁸. Характеризуючи «харківські часи», коли большевики столицею України зробили Харків, мемуарист Ол. Семененко згадує ще таку прикметну рису, як переорані межі — земельні, господарські й психологічні⁹.

Котрийсь із утікачів, згадуючи свій советський досвід, оповів про свого слідчого. Він «сказав йому суворо:

— То все добре, — формально ви є в порядку. Але ваш найбільший злочин, що ви не є советський громадянин.

— Чому?

— Ви не думаєте так, як підданий совітів. Ви порівнюєте з тим, що було»¹⁰.

Большевизм перервав історичні зв'язки. Жоден сучасний український міністр, жоден посол в інших країнах, жоден директор установ і підприємств не ведуть свій рід від гетьмана Михайла Ханенка, графа Григорія Милорадовича, полковника Мартина Небаби. Прийшли інші люди, які знають лише по два-три покоління предків. Сам цей факт був відомий і Волкогонову: «Однако наше воображение не просто мистика.

⁶ Петров Віктор. Діячі української культури (1920–1940 рр.) жертви большевицького терору. К.: Воскресіння, 1992. С. 27–28.

⁷ Кубанська Г. Тернистими шляхами. [Winnipeg:] Новий шлях, 1948. С. 37.

⁸ Там само. С. 34.

⁹ Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б. м.: Сучасність, 1977. С. 16.

¹⁰ Липа Юрій. Призначення України. Львів: Хортиця, 1938. С. 23.

Оно опирается на необъятный материальный мир, где прошедшие по земле люди оставляют множество следов, нередко вечных. Есть люди, которые быстро проваливаются в Пропасть истории, и через два-три поколения о них не может вспомнить никто и ничего. В этом горечь человеческого необратимости. Попробуйте, например, вспомнить имя, отчество ваших прабабушки, прадедушки... Большинство, к сожалению, этого не смогут сделать»¹¹. Ніхто не живе в тому самому домі, у тій самій садибі більш як 80 років. Усіх зірвано з місця. Ніхто не має вдома речей далі, як дідусеві чи бабусині. Усе пограбували й понищили чи все пропало під час війни. Рідко хто живе тими самими ідеалами, що його дальші предки. Коріння обрубано¹², душу нації погвалтовано.

У ці роки в Україні збудовано Дніпрогес, потужну індустрію, з'явилися великі міські споруди, де їх раніше не було. Тим часом національний організм українства зазнав таких кількісних і якісних деформацій, що дійшло до зміни його людської суті. Хтось із європейських мислителів розглядав події, описані у біблійній «Книзі Естер», як віху в історії, коли перси перестали існувати, натомість з'явилися іранці. Про те, що з'явився єдиний совєцький народ, ми переконуємося щодня. Існування ж української нації, об'єднаної спільною свідомістю, спільними ідеалами й спільною волею — під великим питанням. Я не знав би більшого щастя, якби з'явилися реальні докази протилежного.

Коли узагальнити ці, вже ніби найбільші узагальнення української історії ХХ століття, ми одержимо нове знання. Проміжок часу 1917–41 роки, який охоплюють ще й дві світові війни, не можна визначити інакше, як національну Катастрофу.

Словами Мераба Мамардашвілі скажу страшніше — це була Катастрофа антропологічна.

Про те, що трапилось у ті роки в Росії, цікаво розмірковував у журналі «Посев» Віктор Франк. Він порівнював зміни, що відбулися від часів Вітчизняної війни 1812 року до Толстого і з «серпня 1914-го» до часів

¹¹ Волкогонов Дмитрий. Семь вождей: Галерея лидеров СССР: В 2-х книгах. Кн. 1. М.: Новости, 1995. С. 255.

¹² За відомостями прокурора Леоніда Абраменка, з-поміж большевицьких жертв найдавніше народилися військові Олександр Панченко (* 1836) та Ілля Муха (* 1837) — обидва засуджені 1920 року (Київ: Жертви репресій / Упорядкування Л. Абраменка. Том І. К.: Меморіал, Логос, 1997. С. 317, 293). Не набагато пізніше народилися Сергій Богомольний (* 841. С. 57), Павло Вержинський (* 1841. С. 84), Микола Прибильський (* 1844. С. 344), Марія Цимбалюк (* 1844. С. 452), Іван Баканов (* 1845. С. 37), Іван Комарницький (* 1846. С. 205), Микола Раш (* 1846. С. 354), Андрій Слинько (* 1846. С. 391), Владимир Тольберг (* 1846. С. 424), Надежда Барятинська (* 1847. С. 42), Іван Мальцев (* 1847. С. 267), Сидір Василевський (* 1849. С. 78) та Владимир Славотников (* 1849. С. 391). Ці особи склали нижній край людського масиву, що підпав під терор. За відомостями одеської групи «Меморіалу», в дальші роки в Одеській області було репресовано 12 душ старших 80 років, із них розстріляно двоє (Одесский мартиролог. Том 2. Одесса: ОКФА, 1999. С. 232).

Солженицина: «Толстой жил — несмотря на полувековое расстояние от своей темы — в том же самом мире. Солженицын же отделен от своей темы пропастью, «донным провалом», в который навсегда ушла вода озера. Общество, в котором жил и работал Толстой, ушло намного вперед по сравнению с русским обществом начала XIX века, но оставалось тем же самым обществом, в котором сыновья и внуки людей эпохи Отечественной войны (начиная с Александра II, племянника Александра I) продолжали играть ведущие роли. Русское же общество и даже русский народ, такие, какими они были до 1917 года, вообще безвозвратно исчезли»¹³.

Роздумуючи про терор як засіб, елемент державного управління, мемуарист Олександр Семененко відзначив: «Не Драгоманов і не Грушевський вигадали цей спосіб установлення і скріплення влади»¹⁴. Звичайно, прізвище Драгоманова опинилося тут випадково: політичної влади він ніколи не мав. Більше резону було б назвати тут Петлюру чи когось іншого з лідерів УНР чи гетьманату. Масовий терор принесли в Україну большевики. Саме від них почався він в Україні. Послідовний марксист, а тому професіонал від терору Лев Троцький, поєднуючи з Каутським¹⁵, запевняв: «Террор бессилен — и то лишь в “последнем счете”, — если он применяется реакцией против исторически поднимающегося класса. Но террор может быть очень действителен против реакционного класса, который не хочет сойти со сцены»¹⁶. Каутський заперечував тезу, що тероризм належить до сутності революції. Не заглиблюючись в обговорення питання, чи імманентний тероризм як такий революції (він не був дослідником, вченим), Троцький показав це на історичних прикладах.

Враження про перехід у іншу якість існують у суспільній свідомості, не спираючись на наукову аргументацію, на документальні докази. Воно було й неможливо, оскільки стара влада документацію приховувала, а нове керівництво СБУ її приватизувало. У Таджикистані, наприклад, архіви республіканської спецслужби взагалі знищили¹⁷. Це відразу пригадалося, коли навесні 1993 року прийшла інформація про припинення діяльності таджицьких опозиційних партій і рухів¹⁸. Микола Сядристий формулював цю думку гостріше: у незалежній Україні влада збереглася

¹³ Франк Виктор. Солженицын и Толстой // Посев. 1971. Июль. С. 55.

¹⁴ Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б. м.: Сучасність, 1977. С. 99.

¹⁵ Kautsky Karl. Terrorismus und Kommunismus. Berlin, 1919.

¹⁶ Троцкий Лев. Терроризм и коммунизм. Пб.: Гос. изд-во, 1920. С. 56.

¹⁷ Карпов Александр. Комитет национальной безопасности может забастовать // Известия. 1992. 6 августа. № 177 (23751). С. 2.

¹⁸ В Таджикистане відбувся комуністичний переворот // Свобода. 1991. 26 вересня. Ч. 184. С. 1; Панфилов Олег. Первые политэзки в Таджикистане // Известия. 1993. 19 марта. № 51 (23906). С. 2.

та сама, що й була. Я аналізуватиму групи джерел, з якими працював, але не збираюсь із хорошою міною характеризувати всю джерельну базу з тієї простої причини, що, будучи фаховим істориком, провідним науковим співробітником Інституту історії України Національної Академії наук, їх просто не бачив у вічі (докладніше про це — нижче). Така карикатурна особливість нашої ненормальної, карикатурної епохи.

Українському історикові не випадає ідеалізувати епоху до самостійності. Можливо, мають рацію ті, хто вважає, що тодішня форма залежності від Росії була колоніальна. Все ж таки великі соціальні масиви тривали більш у вільних, аніж у залежних відносинах, принаймні українство жило у виразно органічній традиції. Наша перехідна доба тим і перехідна, що напередодні чи то парламентських, чи то президентських виборів стає особливо очевидна ця її ненатуральність, коли раптова перевага будь-якого несподіваного стороннього чинника може призвести країну до цілковитої катастрофи.

Не входжу в докладне зіставлення понять «большевизм» і «комунізм», що покривають все-таки різні явища. Мені, зізнаюся, близьке уявлення, що поширилось на Заході, про «неких большевиков, никому не известных в 1916, но пришедших к власти в 1917 году, чтобы быть почти поголовно истребленными в пределах следующих двух десятилетий»¹⁹. Таку концепцію провів у двотомовій монографії «Происхождение партократии» (Посев, 1973) А. Авторханов. Він почав свою розповідь з виникнення ЦК, взаємин большевицького ЦК та меншовицького ОК, історії меншовицько-большевицького, потім большевицько-меншовицького ЦК, а закінчив тридцятим розділом «Заключение: гибель ЦК». Очевидно, у формі большевизму певний час тривала одна з течій світового комуністичного руху, що сам усвідомлював себе похідним від французької революції або — за версією Леніна — від декабристів, Герцена й народолюбів. Тим часом ліквідацію університетів України (1920–21) керівництво Наркомосу УСРР обґрунтовувало якраз наслідуванням прикладу Французької буржуазної революції²⁰. А. Малицький доволі одверто висловився: «Вся Ч. К. в целом состояла из якобинцев и провела роль якобинцев [...]»²¹. Ол. Семененко писав: «За якобінським зразком ленінська система терору була запроваджена скрізь, де проникала. На Україні з особливою жорстокістю»²². Мотиви дещо пізнішої Паризької комуни простежуються у знаменитому оповіданні Мик. Хвильового «Я: Романтика» (1924), герой якого — че-

¹⁹ Наврозов Лев. Пророчества российского сталиниста на 1993 год // Известия. 1992. 31 декабря. № 281 (23855). С. 6.

²⁰ Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні у 1921–1925 роках. К.: АН УРСР, 1963. С. 244.

²¹ Малицький А. Чека і ГПУ. Х., 1923. С. 49.

²² Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б. м.: Сучасність, 1977. С. 99.

кіст-матеревбивця: «Хіба мати сміє думати так? Так думають тільки версальці! [...] Так: вже чують версальці, як у гулкій і мертвій тиші княжого маєтку над городом спалахують чіткі й короткі постріли; версальці знають: — штаб Духоніна!»²³.

В історії суспільної свідомости повоєнного часу можна назвати два дуже яскраві епізоди, дві віхи, що принесли з собою кардинальні, революційні зміни суспільної свідомости й регулювали ставлення до масового терору. Це:

1) XX з'їзд, доповідь Хрущова²⁴ й хрущовська відлига.

2) Горбачовська гласність.

Кожен із цих епізодів має вже свою величезну літературу, і пускатися в їхній аналіз тут не місце. Подам тільки невеличкі додатки до уже сказаного в історіографії про події, що сталися після смерті Сталіна. Доповідь Хрущова стала історичною віхою в історії СРСР. Маючи власні руки в крові по плечі, Хрущов знайшов у собі мужність розірвати зачароване, порочне коло змови проти народів. Якщо ми знаємо тепер, що відлигу сподівався влаштувати Берія, то Хрущов засвідчив, що така ідея відвідала й Сталіна: «Сталин, видимо, имел свои планы расправы со старыми членами Политбюро. Он не раз говорил, что надо менять членов Политбюро. Его предложение после XIX съезда избрать в Президиум Центрального Комитета 25 человек преследовало цель устранить старых членов Политбюро, ввести менее опытных, чтобы те всячески восхваляли его. Можно даже предполагать, что это было задумано для того, чтобы потом уничтожить старых членов Политбюро [...]»²⁵. Лишається однак історичним фактом, що зміна політичного клімату виявилась під силу лише Хрущову. Заради об'єктивності нагадаймо, що реабілітувати одіозних Бухаріна, Зінов'єва, Каменєва й інших осіб Хрущов не наважився.

Політична атмосфера в країні змінилася, з таборів вийшли тисячі в'язнів, суджених за політичними статтями. Почався непростий процес реабілітацій. Разом з тим, уже мюнхенські видавці звернули увагу на те, що розвінчування Сталіна у його доповіді не виходить поза межі сталінського деспотичного ставлення до партійних кіл: «Все его политические и социальные преступления против народа — террор, преследование церкви, введение нового крепостного права, коллективизация и прикрепление рабочих к производству — никакой критики у Хрущева не вызывают»²⁶. Як писав Антон Антонов-Овсеєнко-молодший,

²³ Хвильовий Микола. Твори в п'ятьох томах. Том 2. Нью-Йорк; Балтімор; Торонто: Слово; Смолоскип, 1980. С. 39, 41.

²⁴ Див.: Курганов И. Хрущев и десталинизация // Посев. 1971. № 11. С. 32–35.

²⁵ Хрущев Н. С. О культе личности и его последствиях: Доклад [...] XX съезду Коммунистической партии Советского Союза, 25 февраля 1956 года // Известия ЦК КПСС. 1989. № 3 (290). С. 164.

²⁶ Речь Хрущева на закрытом заседании XX съезда КПСС. Мюнхен, 1956. С. 2.

у хрущовській доповіді — «Никакой статистики. Ничего — об истреблении десятков миллионов, о безмерных страданиях народа. Ни слова о контрреволюционной сущности сталинщины. Он многое вскрыл. Но еще больше вскрыл»²⁷.

Може, розвінчавши Сталіна, влада в першу чергу заходилась коло реабілітації діячів української культури, яких знищили большевики? Виявляється, ні, — її першою турботою була реабілітація й пропаганда діяльності фракціонерів, передусім звинувачуваних у троцькізмі й приналежності до внутріпартійних угруповань — правих і лівих. У хрущовській доповіді немає й мови ні про репресованих письменників, ані про мистців. Тему репресій він розкрив через загибель Кірова й долю кандидатів у члени Політбюро Ейхе та Рудзутака. Ясна річ, головний фальсифікатор історії й не думав розкривати їхню діяльність як практиків большевизму. Лише за півстоліття було опубліковано постанову Політбюро ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1933 року: «Вопрос Ленинградской области. Предоставить право рассмотрения дел по повстанчеству и контрреволюции по Ленинградской области с применением высшей меры социальной защиты тройке в составе т.т. Кирова, Медведь и Кодацкого»²⁸.

Лише за півстоліття було опубліковано постанову Політбюро ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1933 року: «Вопрос Ленинградской области. Предоставить право рассмотрения дел по повстанчеству и контрреволюции по Ленинградской области с применением высшей меры социальной защиты тройке в составе т.т. Кирова, Медведь и Кодацкого»²⁹.

Так Хрущова й зрозуміли колеги. Виголосив він свою доповідь 25 лютого 1956 року, а сестра Юрія Коцюбинського, що мешкала тоді в Києві, відгукнулася на неї так швидко, що на її прохання вже 19 березня Григорій Іванович Петровський (а він жив у Москві) написав до Головної Військової прокуратури СРСР у справі його реабілітації: «Был он короткое время связан с оппозицией (троцкистскою! — С. Б.) против Сталина. Но при свете доклада тов. Хрущева это теперь плюс, а не минус для него (sic)». І добре навчений життям, про всяк випадок акуратно додав: «От оппозиции он скоро отошел»³⁰. Про завзяту боротьбу, що розгорілась довкола реабілітацій, свідчить виступ активного сталініста Шелепіна на вузькому зібранні ленінградського партактиву: «Мы восстановим слав-

²⁷ Антонов-Овсеенко Антон. Портрет тирана. New York: Khronika Press, 1980. С. 349.

²⁸ Лубянка: Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Январь 1922 — декабрь 1936 / Составители: Хаустов В. Н., Наумов В. П., Плотникова Н. С. М.: Материк, 2003. С. 428. (Россия. XX век. Документы).

²⁹ Там же.

³⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України, кол. Партархів (далі — ЦДАГО України). Ф. 263. Оп. 1. № 38485 ФП / кор. 414. Надзорное производство. Арк. 133. Далі поклики на слідчі справи ф. 263 ЦДАГО України даються без вказівки на фонд і опис. ЦДАГО України.

ное имя товарища Сталина в рабочем порядке. Не сомневайтесь! Это Хрущев — он ведь сам был настоящим троцкистом! — повел антипартийную политику и реабилитировал всех подряд, без разбора... Мы уже составили список на 25 тысяч лиц неправильно реабилитированных. И будем продолжать эту работу»³¹.

Антон Антонов-Овсеенко-молодший, людина з дуже плутаною філософією, однозначно ствердив: «Куца амнистия 17 сентября 1955 года коснулась лишь сталинской гвардии уголовников [...]»³². У наукових категоріях можна було б сказати, що провадили її в рамках діючого Карного кодексу, точніше — того самого. На практиці це виглядало начебто несподівано, але дуже логічно. Допитаний 6 січня 1956 року як свідок для реабілітації розстріляного наркома освіти В. Затонського, його колишній заступник Ян Петрович Ряппо заявив: «Затонский, по моему общему впечатлению о нем, остался в моей памяти как человек партийный и преданный делу партии — делу Ленина и Сталина»³³. З тим його і реабілітували.

14 листопада 1955 року у Москві допитали ветерана ОГПУ-НКВД, де він працював з 1929 року по 1946 рік, Якова Матусова. Протягом цих років через руки Матусова пройшли десятки й сотні справ на людей різних соціальних груп і професій. Але 1955 року його розпитували тільки про справи секретаря ЦК КП(б)У Менделя Хатаєвича, кандидата в члени ЦК КПРС Константина Стрієвського, помічника начальника відділення 4 відділу ГУГБ Подольського, секретаря Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) Шеболдаєва і т. п.³⁴ Крім партійних діячів, повним ходом реабілітовували чекістів, і цю лінію охоче продовжив Брежнєв. 1956 року був реабілітований визначний чекіст Єфим Євдокімов³⁵, 23 травня 1956 року — Савелій Цикліс («за отсутствием состава преступления»)³⁶, 5 серпня 1956 року — Андрей Лепін, 7 вересня 1956 року — Абрам Кардаш-Грінфельд, 5 жовтня 1956 року — Марк Роголь, 6 жовтня 1956 року — Соломон Орелович («за отсутствием состава преступления»), 17 жовтня 1956 року — Александр Санін-Затурянський («за отсутствием состава преступления»), 8 грудня 1956 року — Лев Сороцький («за отсутствием состава преступления»), 30 грудня 1956 року — Григорій Загорський-Зарицький, 1957 — закулісний режисер процесу «Спілки визволення України» Валерій Горожанін (Кудельський), 21 січня 1957 року — Соломон Мазо, 23 березня 1957 року — Єфим Елькін, 16 квітня 1957 року — Ян

³¹ Антонов-Овсеенко Антон. Портрет тирана. New York: Khronika Press, 1980. С. 357.

³² Там же. С. 364.

³³ ГДА СБУ. Ф. 6. № 49834 ФП. Т. 4. Арк. 248.

³⁴ ЦДАГО України. № 32099 ФП / кор. 217. Арк. 102–108.

³⁵ Його докладний життєпис див.: Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: Особи, факти, документи. К.: Абрис, 1997. С. 79–116.

³⁶ ЦДАГО України. № 44539 ФП / кор. 676. Арк. 460.

Краукліс («за отсутствием состава преступления»), 9 липня 1957 року — Зіновій Кацнельсон («за отсутствием состава преступления»), 13 серпня 1957 року — Роман Чирський («за отсутствием состава преступления»), 4 вересня 1957 року — Марк Аміров-Пієвський, 15 жовтня 1957 року — Ніколай Кулеша, 9 вересня 1957 року — Александр Євгеньєв-Левін, 3 грудня 1957 року — Олександр Ткаченко, 20 грудня 1957 року — Яків Письменний, 1957 року — Наум Рубінштейн³⁷, 28 березня 1958 року — Феодосій Слюсаренко³⁸, 22 липня 1958 року — Владімір Пескер-Піскарьов, 28 липня 1959 року — М. С. Бачинський³⁹, 21 січня 1961 року — Ніколай Пуполь⁴⁰, 16 листопада 1961 року — Станіслав Реденс, 13 червня 1988 року — Яків Лівшиць, 16 січня 1989 року — Абрам Сапір, у різні роки — Мирон Гулаков-Гольдфельд⁴¹, Ісаак Купчик, Тіте Лордкіпанідзе, Василь Манцев, Іван Ніколаєнко, Владімір Стирне, Пьотр Шостак-Соколов⁴² та інші. Ніби готуючись до своєї реабілітації, З. Б. Кацнельсон на допиті 7 вересня 1937 року доводив, що, «являясь заместителем Балицкого, он принципиальные оперативные вопросы самостоятельно не решал, а занимался руководством в основном неоперативных отделов и управлений. В частности, он утверждал обвинительные заключения, решал вопросы о направлении следственных дел по подсудности, корректировал протоколы допросов и обвинительные заключения и выполнял другую работу»⁴³. Ухвалу Секретаріату ЦК КПУ від 20 квітня 1990 року про реабілітацію Рубінштейна в партійному відношенні (посмертно) підписав Станіслав Гуренко. Ухвалу Секретаріату ЦК КПУ від 20 липня 1990 року про реабілітацію Мирона Гулакова-Гольдфельда в партійному відношенні (посмертно) підписав Леонід Кравчук.

Вражає той винятково примітивний рівень, на якому провадилось розслідування справ. Зводячись до текстологічного зіставлення даних з окремих архівно-слідчих справ і опитування ветеранів відомства, воно відбувалось у слідчому управлінні КГБ при РМ УРСР. Виглядало це менш-більш так: «Допрошенные свидетели Бендецкая А. И., Шумский И. Б., Петерс А. А., Карин-Даниленко С. Т., Хмелюк А. З., Лохматый-Будов-

³⁷ ЦДАГО України. № 44539 ФП / кор. 676. Арк. 474.

³⁸ Бурденюк Володимир, Маринін Віктор. «Японський шпигун» або сумна доля чекіста // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1994. № 1. С. 117.

³⁹ Скотніков Станіслав. Кримінальна справа за № 50045 // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1994. № 1. С. 96.

⁴⁰ Скотніков Ст. Чотири сторінки біографії // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1995. № 1–2. С. 333.

⁴¹ ЦДАГО України. № 37892 ФП / кор. 390. Том 1. Після арк. 168.

⁴² Золотарьов. С. 429–581. Тут і далі в такому скороченні подаються поклики на приналежний йому розділ видання: Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні. К., 1997.

⁴³ ЦДАГО України. № 44539 ФП / кор. 676. Арк. 395.

ський Х. Г., Ткачевський Н. І., Иткин І. П., много лет знавшие Сороцкого по совместной работе, характеризуют его положительно [...]»⁴⁴.

Ось типовий зразок, що його затвердив 31 серпня 1956 року заступник голови КГБ І. Головченко: «Рубинштейн Н. Л. (осуджен к ВМН), назвав в числе участников заговора Сороцкого, показал, что сам он был завербован в этот заговор в 1934 году Балицким. Однако Балицкий, будучи арестованным, показал, что в антисоветский заговор он был привлечен только в конце 1935 года и в числе завербованных им лиц Рубинштейна не назвал. [...] Вновь допрошенные по делу бывшие работники органов НКВД Ткачевский Н. И. и Иткин И. П. показали, что в 1923 году у Сороцкого были колебания по вопросу о роли молодежи в партии, но на партийных собраниях он открыто признал неправильность своих взглядов и в практической работе искривлений политики партии не допускал»⁴⁵. Це не невдалий, а, на жаль, абсолютно типовий приклад. Або з перевірки справи Леоніда Стрижевського: «[...] проверкой по их делам установлено, что Сороцкий в 1923 году имел троцкистские ошибки, но никогда их не скрывал от партийных органов [...]»⁴⁶. Не знаєш, плакати чи сміятись. Якби на такому рівні мислили авіаконструктори чи атомники, то реактори рвалися б у нас щодень. На думку пореформованої після XX з'їзду совєтської юриспруденції, усі названі вище чекісти, що «нічого не приховували від партійних органів», — безневинні громадяни, що стали жертвою сталінської сваволі.

При цій нагоді, правда, керівництво творчих спілок і вдови загиблих діячів української культури теж могли добитись (і добивались) реабілітацій (І. Микитенка, Курбаса, Куліша). Вимога була одна. Треба було довести їхній більшовизм, довести, що вони поділяли більшовицьку ідеологію.

З самими більшовиками було простіше. Добившись для них реабілітацій, далі їх щосили популяризували. 1961 року Новоніжинська вулиця в Києві дістала назву проспекту Чубаря, 1963 року в Києві частину Повітрофлотського шосе (колишнє Кадетське) було названо ім'ям одного з організаторів голодомору в Україні С. Косіора, Новоовруцьку вулицю — ім'ям Якіра, а Малу Житомирську — особливо масштабного погромника П. Постишева. 1965 року у Києві з'явилась вулиця Тухачевського, знаменитого тим, що під час придушення селянської війни на Тамбовщині застосовував бронетехніку й хімічну зброю⁴⁷, а 1969 — Уборевича. І це ще не все. 1970 року за народні гроші у Києві Косіорові й Чубарю було встановлено пам'ятники. 1984 року встановили дві меморіальні дошки

⁴⁴ ЦДАГО України. № 44539 ФП / кор. 676. Арк. 406.

⁴⁵ Там само. Арк. 404.

⁴⁶ Там само. Арк. 419.

⁴⁷ Коммунистический режим и народное сопротивление в России, 1917–1991. Изд. 2, испр. М.: Посев, 1998. С. 19.

популяризаторові заложництва В. Затонському⁴⁸, чия об'єктивна, добре документована біографія могла б жажнути. Говорячи про розкуркулення й голодомор, Юр. Шаповал висловився прямо й абсолютно справедливо: «[...] у всьому цьому слід обвинувачувати не лише Сталіна, а й його українських колег: С. В. Косіора, П. П. Постишева, В. Я. Чубаря, Г. І. Петровського, П. П. Любченка, М. О. Скрипника, М. Н. Демченка, В. А. Балицького, М. М. Хатаєвича та ін.»⁴⁹.

Зате додаткове розслідування справи історика мистецтв Федора Ернста, здійснене 1958 року, провели таким чином, щоб визнати його засуд — обґрунтованим. Так само в реабілітації мистецтвознавця й археолога Миколи Макаренка, який єдиний голосно протестував проти руйнування Михайлівського Золотоверхого монастиря, влада відмовляла кілька разів. 3 березня 1960 року начальник управління КГБ генерал-майор Тихонов затвердив такий висновок щодо його архівно-слідчої справи: «Считать антисоветскую деятельность Макаренко Николая Емельяновича за период до 1934 года установленной и постановление Особого совещания при Коллегии ГПУ УССР от 23. V. 1934 г. о высылке Макаренко Н. Е. за пределы УССР сроком на 3 года обоснованным»⁵⁰. Ще раз його було заарештовано 1936 року в Казані і втретє — у грудні 1937 року в Томську. Другу й третю справи кияни не перевіряли. І ось достойний аргумент для процитованого вище висновку: «В 1934 году Макаренко активно поддерживал настроения националистических элементов против снесения Михайловского монастыря, намечаемого по плану реконструкции гор. Киева (л. д. 18, 19)»⁵¹. Так мислили представники правоохоронних органів ще 1960 року. 12 березня 1960 року заступник прокурора Київської області старший радник юстиції А. Хрієнко затвердив аналогічну постанову: «Оснований для реабилитации Макаренко не имеется. [...] Надзорное производство прекратить. В реабилитации Макаренко Николая Емельяновича — отказать»⁵². Така була позиція держави у хрущовську епоху.

Цілком природно, що опозиційна до лінії ХХ з'їзду маса в апараті КГБ і ЦК КПРС та КПУ вела свою політику. Антон Антонов-Овсеєнко розповідає, як виконувався указ 1954 року про звільнення в'язнів. У Москві кампанія перегляду справ притягла велику кількість прокурорів

⁴⁸ Київ: Енци. справочник / Под ред. А. В. Кудрицького. Изд. 2. К., 1985; [Кудрицький А. В., Пономаренко Л. А. та Різник О. О.] Вулиці Києва: Довідник. К., 1995.

⁴⁹ Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років. С. 50.

⁵⁰ ЦДАГО України. № 61278 ФП / кор. 1604. Арк. 158. Склавав такий висновок старший слідчий слідвідділу УКГБ при РМ УРСР по Київській області капітан Розумний, узгодив його начальник слідчого відділу полковник Леонов.

⁵¹ Там само. Арк. 155.

⁵² Там само. Арк. 162. Склала постанову помічник прокурора Київської області із нагляду за слідством в органах держбезпеки молодший радник юстиції М. Коритова.

і взагалі юристів: «На Лубянке их ждал сюрприз: многие папки со следственными материалами оказались пусты. Ни протоколов допросов, ни текстов доносов, ни фамилий следователей»⁵³.

Що можна сказати про реабілітації чекістів, здійснені після ХХ з'їзду? Думається, що атмосфера певного ажіотажу довкола цього була напряму пов'язана з психологічною обробкою населення. Рауль Чілачава слушно зауважив: «Советская идеология всегда делала особую ставку на послушного, верящего во все читателя, который, как по мановению волшебной дирижерской палочки, в 37-ом году мог кричать: “Распни!”; в 87-ом требовать: “Даешь реабилитацию!”»⁵⁴. «Понятно, что кампания тщательно организована и управляема», — писав він.

Член ВКП(б) з 1919 року, почесний працівник ВЧК-ГПУ реабілітований Абрам Сапір 25 червня 1937 року затвердив постанову про висунення звинувачення проти мисткині Ольги Деконської, — її розстріляно 16 жовтня 1937 року⁵⁵. Не пізніше 13 грудня того самого року той самий Сапір підписав довідку на арешт співробітника Інституту зоології АН УРСР Арнольда Шепе. Розстріляли Шепе 29 січня⁵⁶. Марк Роголь належав до ВКП(б) у 1920–22 роках (тоді його виключили за пиятику), а за другим заходом з 1929 року, і, як сказав би Еренбург, його ім'я стояло в ГПУ «на червоній дошці». Колегія ГПУ нагороджувала його: раз — зброєю та тричі — мародерськими годинниками. 29 жовтня 1937 року й 8 лютого 1938 року Роголь узгодив постанови про обрання запобіжного заходу проти дворянки Станіслави Бжеської⁵⁷ та українського вченого-статистика й історика-просвітянину Василя Різниченка⁵⁸. Першу розстріляли 26 листопада 1937 року, другого — 17 липня 1938 року. 18 лютого 1938 року цей самий Роголь, якого так запопадливо реабілітували, допитав антрополога Максима Ткача⁵⁹, — вченого розстріляли 17 червня. 25 березня 1938 року Роголь затвердив ще й постанову про пред'явлення звинувачення мистцеві-бойчукістові й музейникові Миколі Касперовичу⁶⁰ (розстріляли його 7 травня 1938 року). Нині усі згадані діячі української культури реабілітовані. Отже, маємо доказ прямої участі Сапіра й Роголя у фальсифікації слідчих матеріалів, внаслідок чого були необґрунтовано засуджені й страчені справді безневинні люди.

⁵³ Антонов-Овсенко Антон. Портрет тирана. New York: Khronika Press, 1980. С. 360.

⁵⁴ Чилачава Рауль. Сын Лаврентия Берия рассказывает... [К.:] Инкопресс, 1992. С. 97.

⁵⁵ ЦДАГО України. № 66363 ФП / кор. 1916. Арк. 13.

⁵⁶ Там само. № 62959 ФП / кор. 1713. Арк. 10.

⁵⁷ Там само. № 64642 ФП / кор. 1813. Арк. 1.

⁵⁸ ЦДАГО України. № 49866 ФП / кор. 972. Арк. 1. Див.: Білокінь С. Киянин-державник Василь Різниченко, історик Гетьманщини XVII–XVIII ст., діяч української самостійності 1917–21 років // Київ і кияни: Матеріали щорічної науково-практичної конференції. Вип. 12. К., 2012. С. 184–249.

⁵⁹ ЦДАГО України. № 49866 ФП / кор. 972. Арк. 97–128.

⁶⁰ ГДА СБУ. Ф. 6. № 60750 ФП. Арк. 10.

1955 року перевіряли справу, за якою 1938 року було розстріляно вчителя, свого часу голову «Просвіти» у с. Стрижавці Ставищенсько-го району на Київщині Миколу Гуртовенка, розкуркулених селян Дениса і Семена Омельчуків та Прокопа Хавринюка, учителя Миколу Сидорянського та інших — разом розстріляли 30 осіб⁶¹. Трійка, яку очолював чекіст Ісаак Шапіро, звинуватила їх у підготовці збройного повстання, усіх за ст. 54-4, 54-7 і 54-11 КК УРСР, хоча під час слідства у жодного з них не було виявлено ніякої зброї і будь-яких речових доказів. Президія Київського обласного суду винесла «частное постановление о возбуждении уголовного преследования» проти дев'яти чекістів, прокурорів і членів трійки, зокрема другого секретаря Київського обкому КП(б)У Михайла Костенка. Було встановлено, що «перечисленные выше бывшие работники НКВД участвовали в фальсификации следственных материалов, в результате чего были осуждены необоснованно 30 человек»⁶². Допитали Шапіро, який був живий і здоровий і працював (1955) начальником господарчого управління Міністерства радгоспів УРСР. Ясна річ, «Шапи́ро по существу этого дела объяснил, что этого дела не помнит и об обстоятельствах его рассмотрения сказать ничего не может»⁶³. Натомість колишній чекіст Афанасій Коржницький, котрий завідував (1955) відділом у Бориспільському райкомі партії, навпаки, пригадав, що керівництво групи енкаведистів (Соломон Борисов-Лендерман і Александр Томін) наказувало застосовувати до в'язнів засоби фізичного впливу: «Я хорошо понимал, что арестованные, которых я допрашивал, не являются участниками контрреволюционной организации, но требовал от них признания и добивался их (себто катував. — С. Б.), поскольку руководство группы требовало получения от арестованных признательных показаний, и я выполнял эти указания»⁶⁴. Але з великої хмари пішов малий дощ. Старший помічник військового прокурора Київського військового округу Арик'янц ухвалив, а його рішення затвердив заступник військового прокурора КВО М. Савенко: «Преступления Борисова-Лендермана Соломона Ильича, Томина Александра Сократовича, Мышко Ивана Андреевича, Коржницкого Афанасия Аполлоновича, Ходичева Дмитрия Петровича, Лобзенко, Гомерова Николая Николаевича, Костенко Михаила Васильевича и Шапи́ро Исаака Ананьевича переквалифицировать со ст. 54-7 УК

⁶¹ ЦДАГО України. № 52850 ФП / кор. 1170. Том 1. Арк. 233–238. Див.: Роженко Микола, Богацька Едіт. Сосни Биківні свідчать: Злочин проти людства. Кн. 1. К.: Укр. центр духовної культури, 1999. 568 с.

⁶² ЦДАГО України. № 52850 ФП / кор. 1170. Том 1. Арк. 234.

⁶³ Там само. Арк. 237.

⁶⁴ Там само. Арк. 236.

УССР на ст. 206-17 п. «б» УК УССР». Це дало прокурорам змогу «в силу ст. 14 п. «а» УК УССР и ст. 4 п. «г» УПК УССР уголовное дело на перечисленных выше лиц прекратить за истечением давности к моменту возбуждения. 2. Копии настоящего постановления направит соответствующим партийным организациям для решения вопроса о привлечении к партийной ответственности Томина А. С., Коржницкого А. А. и Шапиро И. А.»⁶⁵. Члена КПРС з 1931 року І. Шапіро 23 серпня 1958 року було з комуністичної партії виключено «за огульний підхід до розглядання справ судовою трійкою»⁶⁶.

Заступник військового прокурора прикордонних і внутрішніх військ НКВД Західно-Сибірського краю Мих. Ішов, побувавши у советських таборах, вийшов звідти з висновком: «В истории человечества есть преступления, которые никак нельзя простить»⁶⁷. Виправдальні рішення хрущовської пори і пізніших часів щодо чекістів, чия злочинна діяльність з'ясовано й документально стверджено, з боку моралі, ба навіть звичайної логіки абсурдні.

Наведу ще один характерний приклад:

«Справка.

По заявлению граждан в 1960 году было произведено расследование о нарушениях социалистической законности со стороны бывшего работника органов НКВД-МГБ-КГБ Пугач Петра Кузьмича, 1905 года рождения.

Проверкой установлено, что Пугач П. К., работая в органах НКВД УССР в 1937–1939 гг., допускал факты грубого нарушения социалистической законности, выразившиеся в применении незаконных методов ведения следствия и фальсификации следственных дел.

На основании этих материалов расследования, во исполнение приказа МГБ СССР № 865 от 20 октября 1954 г., полковник Пугач Петр Кузьмич приказом КГБ при СМ СССР № 518 от 23 августа 1960 года по служебному несоответствию уволен из органов в запас Советской Армии с ограничением пенсионного обеспечения на 50 процентов.

Следователь следотдела КГБ при
СМ УССР — Майор <підпис> /Гребенев/
'17' ноября 1961 года»⁶⁸.

⁶⁵ ЦДАГО України. № 51230 ФП / кор. 35. Арк. 237–238.

⁶⁶ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні. С. 574.

⁶⁷ Ишов М. М. Годы потрясений // Расправа: Прокурорские судьбы. М.: Юридическая литература, 1990. С. 193.

⁶⁸ ЦДАГО України. № 56269 ФП / кор. 1331. Арк. 75.

Із сказаного однозначно випливає, що виправдальні рішення у справах злочинців із НКВД хибні, їхню реабілітацію здійснено тенденційно, і в ім'я справедливості їх необхідно відмінити. Кати — це кати, навіть якщо згодом від системи, яку вони створили й обслуговували, хтось із них і постраждав. Навпаки, жертви большевизму — це жертви. Тож нелюди і прямі їхні жертви жодним чином не повинні опинитись в одній і тій самій категорії громадян. Злочини проти людяності строку давності не мають. Але слушно міркував Антон Антонов-Овсєєнко-молодший, що в совєцькій системі Сталін був закономірний, а Хрущов випадковий. Не диво, що після смерті для останнього не знайшлося місця біля кремлівської стіни, «где захоронены палачи. Вместе с главарем». На його думку, ХХ з'їзд — «то была драка за власть в н у т р и кучки сталинских приспешников»⁶⁹.

Наостанок ще один документ і ще одна доля.

«Справка о реабилитации.

Гр. Пустовойтов Сергей Аполлонович.

Год и место рождения 1893 года рождения, уроженец г. Тамбова.

Место жительства до ареста г. Киев.

Место работы и должность (род занятий) до ареста работал начальником отделения СПО УГБ НКВД УССР.

Когда и каким органом осужден (репрессирован) 7 сентября 1937 г. Выездной сессией Военной коллегии Верховного суда СССР.

Квалификация содеянного и мера наказания с учетом вносившихся в приговор (несудебное решение) изменений осужден по ст. 54-1 «а» УК УССР к высшей мере наказания — расстрелу.

Арестован «23» июля 1937 года. Расстрелян неустановлено (sic) когда.

На основании ст. I Закона Украины «О реабилитации жертв политических репрессий на Украине», от 17 апреля 1991 года.

Гр. Пустовойтов Сергей Аполлонович реабилитирован(а).

Начальник отдела

старший советник юстиции <підпис> Л. И. Печенюк».

Найцікавіша в цьому документі дата — 3 червня 1997 року. Сталося так, що я відразу ж довідався про цю реабілітацію, і вже за кілька тижнів написав про неї: «Нещодавно, в умовах незалежної України, реабілітовано начальника відділку СПО УГБ НКВД УСРР Сергея Пустовойтова. Якби ті, хто це робив, публічно обґрунтували свої дії, ми довідалися б багато нового про державу, в якій живемо»⁷⁰.

⁶⁹ Антонов-Овсєєнко Антон. Портрет тирана. New York: Khronika Press, 1980. С. 375.

⁷⁰ Перша публікація: Білокінь С. Машина тотального знищення: Штатний розпис НКВД УССР на 1 січня — 31 грудня 1937 р. // Вечірній Київ. 1997. 21 серпня. № 178 (15832). С. 4. Текст входить до цього видання. Поклики далі: Білокінь С. Штатний розпис НКВД, 1937 р. (1997).

Сергій Пустовойтов походив з дворянської родини. У 1919–1920 роках був членом Київського губкому партії лівих есерів, редагував газету «Борьба». 1921 року його заарештувало ЧК⁷¹. Він став співробітником органів, — правдоподібно, не з власної волі. Його поставили на чолі «безперервної фабрики фальшивок», — він замовляв і брав донесення від провокаторів Юринця, Карбоненка, Біленького-Березинського та інших. 1993 року мені випало опублікувати кілька документів про його діяльність⁷². Пустовойтов склав обвинувальний висновок у справі Михайла Ялового (розстріляний за вироком 9 жовтня 1937 року)⁷³. Не раніше 25 жовтня 1933 року пред'явив звинувачення, а 1 й 23 листопада, 21 грудня 1933 року і 23 лютого 1934 року допитав історика мистецтв Федора Ернста⁷⁴. Пустовойтов був серед слідчих Остапа Вишні та Йосипа Гірниака⁷⁵. Розмову з ним відтворив у своїх споминах Григорій Костюк⁷⁶. Товариш голови Центральної Ради, член ЦК УПСР Микола Шраг 1965 року розповідав: «На слідстві в 1931 р. [у справі УНЦ] до мене застосовувались заборонені методи слідства. Безперервні допити в нічний час, стояння на ногах під час допитів, горлання і образи слідчих Пустовойтова, а іноді Когана, фізично і морально змучили мене і деморалізували... Ні про яку організацію я нічого не знав, шкідництвом і підготовкою повстання не займався. [...] я писав все, що від мене вимагали, аби мене не викликали вночі і не кричали. Інколи писав і під диктовку співробітника ДПУ Пустовойтова...»⁷⁷

Багато складніше сприйняти недолугі спроби протиставити певний фактографії прагнення до реабілітації будь-що. Нічого дивуватися, коли, потрапивши до каталажки, ветерани партії могли говорити про себе в таких тонах, як-от старий чекист М. С. Кедров, заяву якого прочитав на XX з'їзді Хрущов: «Я незапятнанный ничем старый большевик, честно борющийся (без малого) 40 лет в рядах Партии на благо и счастье народа. [...] пусть знает Партия, что я невиновен и никакими мерами не удастся верного сына Партии, преданного ей до гроба жизни, превратить во врага»⁷⁸. Цього чекиста, правдоподібно, не мучило каяття, і тіні людей, у загибелі яких був винний він особисто, — не навідувались до нього ночами. Го-

⁷¹ ЦДАГО України. № 49711 / кор. 958. Арк. 83–91.

⁷² Наше минуле. 1993. Ч. 1 (6). С. 75, 114, 120, 123–124, 127, 132, 135, 138–144, 146.

⁷³ ...З порога смерті... Вип. 1. К.: Рад. письменник, 1991. С. 484.

⁷⁴ ЦДАГО України. № 62089 ФП / кор. 1650. Том 1. Арк. 7, 13–20, 49–51, 52–62, 79–84. Ф. Ернста розстріляли 28 жовтня 1942 року.

⁷⁵ Гіряк Йосип. Спомини / Упор. Богдан Бойчук. Нью-Йорк: Сучасність, 1982. С. 381.

⁷⁶ Костюк Григорій. Зустрічі і прощання: Спогади, Кн. І. Едмонтон: КІУС, 1987. С. 493–494.

⁷⁷ Лобурець В. Є. Покликання — краєзнавець // Репресоване краєзнавство, 20–30-і роки. К.: Рідний край, 1991. С. 227.

⁷⁸ Хрущев Н. С. О культе личности и его последствиях // Известия ЦК КПСС. 1989. № 3 (290). С. 156.

туючи до друку п'ять тисяч машинописних сторінок Лазаря Кагановича, котрий, уникаючи давати особисті свідчення, аналізувати щось, десятками сторінок цитував стенограми з'їздів, пленумів та інші опубліковані документи, подібним чином звиряється перед читачами і його дочка: «Надеюсь, что публикация “Записок” поможет узнать моего отца таким, каким он был, рассеять вымыслы и клевету, восстановит его доброе имя»⁷⁹. Звичайно, це розмова не по суті.

Коли минули роки і змінились покоління, почала формуватись нова наукова проблема — як ставитись до самих цих екстремістів тепер. Шеф політичної розвідки гітлерівської Німеччини Вальтер Шелленберг обмірковував цю проблему багато давніше: «Среди высших офицеров штаба Гитлера я встречал много способных и энергичных людей. Все они были образованы и добропорядочны, и никому из них никогда и не снилось, что их участие в правительстве Германии того времени будет подвергнуто суду истории»⁸⁰.

Про обставини масового терору зібрано вже чимало важливої фактографії, але матеріали ці ще як слід не осмислено. Більше того, зроблено все, щоб розуміння цих подій заплутати. У величезній літературі, що описує репресії й терор, простежується важлива закономірність. Ставлення авторів до масового терору визначалося їхнім власним поглядом, похідним від біографії, настроїв родини чи тієї референтної групи, до якої автор належав. Свого часу це не помічалося, але дуже впадає в око тепер. Переслідування дружини члена ЦВК ЦСРП Аксьонова й матері видатного дисидента Євгенії Гінзбург розпочалось порівняно рано, тож вона писала у спогадах так: «Тридцать седьмой год начался, по сути дела, с конца 1934-го. Точнее, с первого декабря 1934-го. [...] Так или иначе, но 1935 год был для меня ужасен. Нервы готовы были сдать. Преследовала настойчивая мысль о самоубийстве»⁸¹. Не варто акцентувати увагу на авторській відстороненості від проблем давніших. Виглядає, начебто все в порядку було довкола і під час муравйовської вакханалії в Києві 1918 року, і коли звірствував у «сторостерзаному» Києві голова київської губчека Мартін Лаціс 1919 року, а в Криму Бела Кун 1920 року, і всі дальші роки большевицького панування. Євгенія Гінзбург прожила велике, драматичне й страдницьке життя, тож утримаймось від коментарів. Хочеться тільки звернути увагу на те, що авторська позиція Гінзбург явно не збігається з тією картиною, яку можна було побачити з башти Іллі Еренбурга: «В 1934 году, после “Дня второго”, мое имя стояло на красной

⁷⁹ Каганович Л. М. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советско-государственного работника. М.: ВАГРИУС, 1996. С. 10.

⁸⁰ Шелленберг Вальтер. Лабиринт: Мемуары гитлеровского разведчика. М., 1991.

⁸¹ Гинзбург Евгения. Крутой маршрут: Хроника времен культа личности. М.: Сов. писатель, 1990. С. 15.

доске, и никто меня не обижал. Время было вообще хорошее (sic !!!), и мы все думали, что в 1937 году, когда должен по уставу собраться Второй съезд писателей, у нас будет рай»⁸². Недоладну фразу про «хорошее время» 1934 року у роки перестройки цитували безліч разів, тому варто тільки занотувати сам факт. Племянница Ніссона Шифріна Елла Ганкіна, добре усвідомлюючи, «в какой большой и не чистой политике он задействован», не змогла не визнати, що не відчуває симпатії до Еренбурга⁸³.

На відміну від Євгенії Гінзбург, у середовищі, до якого належав Еренбург, 1934 рік був, як сам він згадував, доволі благополучний, тому й погляд його на перебіг подій цілком відповідний. Ще трохи інакша точка зору склалась в Артура Артузова (Фраучі). Виступаючи 1937 року на активі НКВД, він не побоявся заявити: «При установившемся после смерти Менжинского [10 травня 1934 року] фельдфебельском стиле руководства отдельные чекисты и даже звенья нашей организации вступили на опасный путь превращения в простых техников аппарата внутреннего ведомства со всеми его недостатками, ставящими нас на одну доску с презренными охранками капиталистов»⁸⁴. Коли послухати Артузова, вийде, що деградація апарату почалася щойно зі смертю Вячеслава Менжинського, але ніяк не раніше. Раніше було добре. Про те, що «Менжинский — уже настоящий, законченный сталинский чекист»⁸⁵, — тут ні слова. До речі, таку характеристику дав йому ще Троцький («И Менжинский стал верной тенью Сталина в ГПУ»)⁸⁶, адже ні для кого не таємниця, що це саме Менжинський створив кілька резонансних провокаційних справ («Шахтинська справа», «Промпартия» та інші), про це Артузов зятято мовчить. Для «кришталеву чистого» Артузова, котрий безпосередньо керував розкладанням російської еміграції (операція «Трест»), у Менжинського все було в порядку.

Треба віддати Артузову належне: він висловився надзвичайно акуратно. Рівно за два місяці після смерті його шефа, 10 липня того самого 1934 року наркомом новоствореного НКВД став Ягода, але, давши хронологічну прив'язку з життєвою подією не його, а його попередника, Артузов зручно уникнув саме його одіозне на той час ім'я. Разом з тим, якщо говорити по суті, смерть Менжинського жодною віхою в історії органів не була. Маючи якісь проблеми зі спинним мозком, він про-

⁸² Эренбург Илья. Люди, годы, жизнь. Кн. 4 // Эренбург И. Собрание сочинений в 9 тт. Том 9. М.: Худ. лит.-ра, 1967. С. 43.

⁸³ Ганкина Елла. У Шифриных // Зеркало. Тель-Авив, 1996. Декабрь. № 3-4 (133). С. 230–231.

⁸⁴ Гладков Теодор, Смирнов Михаил. Менжинский. М.: Молодая гвардия, 1969. С. 327 (ЖЗЛ. Вып. 2 [463]). Авторы представляют його як «одного из ближайших соратников Вячеслава Рудольфовича, кристально чистого большевика и чекиста».

⁸⁵ Их было шестнадцать... // Собеседник. 1990. Декабрь. С. 51. С. 6.

⁸⁶ Троцкий Лев. Моя жизнь: Опыт автобиографии. М.: Панорама, 1991. С. 427. Тираж 150 000 экз.

водив своє життя «лежа на кушетке», «органами» керував зовсім мало. Фактичним керівником відомства вважали другого заступника голови ГПУ, себто того самого Ягоду⁸⁷. Ягода був член президії ВЧК з 1920 року, заступник голови ОГПУ з 1924 року.

Якщо стати на комуністичну точку зору, можна подумати, що встановлення в країні тоталітаризму означало неймовірний регрес у порівнянні з тими плюралістичними нормами життя (не забудьмо — партійного, большевицького!), що практикувалися доти, себто за Леніна. Але досить повернутись на загальногуманістичні, загальнолюдські позиції, зіставити погляди большевиків різного ґатунку, свідомих колаборантів, як-от Еренбург, тих, хто співчував большевикам, як ми одержимо дуже серйозні результати. Просте зіставлення позицій цих людей показує, що багатопартійний, багатовекторний органічний Україні большевизм ніс горе й страждання, хоч би у які одежі він виряджався. Пізніший большевицький тоталітаризм був навряд чи гірший за раніший большевицький плюралізм, якого вона вже повною мірою зазнала. Адже саме в ленінські часи, коли від західних до далекосхідних країн шаліли «ленінські норми партійної демократії» і все від цих норм похідне, саме його, ленінські кадри звершили в Росії страшну соціальну революцію, інакше кажучи погром усього людського в цій країні, усіх традиційних культурних підвалин. Згадаймо, що, за оцінкою наркома А. І. Успенського, 1917 року «эта молодая ЧК» здійснила нітрохи не менше, як буквально «на второй день ее создания разгромила все основные силы контрреволюции в нашей стране»⁸⁸, тобто паралізувала увесь можливий опір старої інтелігенції.

Не дивно, що люди, які бралися писати про ті страшні часи, передусім забезпечували собі тили, а може, й несвідомо вдавалися до внутрішньої цензури, щоб виглядати якомога лояльніше. Ще у виданні 1990 року Рой Медведев запевняв: «Я многое уточнил в своих взглядах, но сохранил свою приверженность социалистическим идеалам»⁸⁹. Його працю про Сталіна і власний його статус характеризує те, що за Брежнєва він «смог обсуждать ее черновые варианты [...] в кабинете директора Института марксизма-ленинизма, главного редактора Издательства политической литературы и в некоторых кабинетах ЦК КПСС»⁹⁰. Важко уявити, щоб Сергій Єфремов обговорював свого «Листа без конверта» у катівні Ремньова. Тож переглядаючи легальні тексти українських шістдесятників, не можна не завважити в них все-таки забагато марксизму-ленінізму,

⁸⁷ Див.: Бажанов Борис. Воспоминания бывшего секретаря Сталина. Изд. 2. Париж; Нью-Йорк: Третья волна, 1983. С. 89–90.

⁸⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. № 544. Арк. 478.

⁸⁹ Медведев Рой. О Сталине и сталинизме. М.: Прогресс, 1990. С. 10.

⁹⁰ Там же. С. 6.

схоластичного намагання протиставити погані сталінські методи хорошим лєнінським ідеалам, пояснити збочення й злочини викривленням лінії, що оригінально була зовсім пряма й абсолютно правильна.

Одним з найхарактерніших документів шістдесятих років, що ви-являє хибність ідеології тодішніх громадських лідерів, можна назвати колективний лист до ЦК КПРС від 24 вересня 1967 року. Підписало його чимало людей — здебільшого діти колишніх партійних фракціонерів, яких ліквідував Сталін. Для ясності наведу його слово в слово:

«Центральному Комитету
Коммунистической партии
Советского Союза

От оставшихся в живых детей коммунистов,
необоснованно репрессированных Сталиным

В настоящее время с трибун, в печати, по радио и телевидению пропагандируются «заслуги» Сталина. Фактически это является политическим пересмотром постановлений XX и XXII съездов КПСС.

Нас это тревожит. И не только потому, что наши родные и мы сами, как и миллионы других людей, стали жертвами созданной Сталиным (!!) машины преступлений. Нам тяжело сознавать, что в одобрение произвола в свое время были втянуты жестоко обманутые массы.

Это не должно повториться. Возрождение прошлого ставит под удар идеи коммунизма, дискредитирует нашу систему, возводит в закономерность гибель миллионов невинных людей.

Любые попытки обелить черные дела Сталина таят в себе опасность повторения страшной трагедии нашей партии, всего нашего народа и коммунистического движения в целом.

Трагические события в Китае еще раз обязывают всех нас выработать гарантии от повторения таких катастроф. Только полная правда о преступлениях Сталина и его окружения способна породить то движение, те чувства и то общественное негодование, которые уничтожат все последствия культа личности Сталина и сделают невозможным повторение новых культов и нового произвола.

Как можно после всего пережитого нашим народом и всем международным коммунистическим движением восхвалять Сталина? Это мешает нашему движению вперед, ослабляет наши ряды, подрывает наши силы, делает невозможным достижение коммунизма.

В празднование 50-летия великого Октября мы должны войти под партийными знаменами, на которых начертано: бессмертное имя Лени-

на, широчайшая демократия, коллективное руководство, общественное самоуправление. Такие знамена являются лучшей памятью людям, которых погубила адская машина культа личности. До сих пор еще на одних лежит неправоe клеймо, имена других предаются забвению. История вернет их партии и народу.

Обещанный XXII съездом КПСС монумент жертвам произвола должен быть воздвигнут на грани полувекового существования Советского государства. В дни праздника борцы за мировой Октябрь будут с нами. Число их бесчeтно: от выдающихся руководителей партии до рядовых солдат революции. Имени же деспота не место на знаменах партии.

Мы просим учесть все сказанное и рассматривать наше письмо как составную часть борьбы за коммунизм. Надеемся, что это письмо может предупредить непоправимую ошибку.

П. Якир — сын И. Э. Якира; **Л. Петровский** — сын П. Г. Петровского и внук Г. И. Петровского; **А. Бокий** — дочь Г. И. Бокий; **А. Антонов-Овсенко** — сын В. А. Антонова-Овсенко; **Г. Троицкая** — дочь Я. Лившица; **Г. Акулов** — сын И. А. Акулова; **С. В. Станкова** (Осинская-Оболенская) — дочь коммунистов; **Г. Полещук** — дочь Н. И. Муралова; **Ю. Живлюк** — сын коммуниста; **В. Терлин** — дочь М. С. Горба; **З. Серебрякова** — дочь Г. Серебряковой.

Тяжкие преступления Сталина делают положительную оценку его деятельности попросту антиморальной. В чем и подписываюсь:

Ю. Айхенвальд — сын коммуниста; **С. Федорова** — дочь Г. Ф. Федорова; **Ж. Крапивянский** — сын Н. Г. Крапивянского; **В. Шмидт** — сын В. В. Шмидта; **Ю. Ларин** (Бухарин) — сын Н. И. Бухарина и внук Ю. Ларина; **Радек С. К.** — дочь К. Радека; **А. Всесвятская** — дочь коммунистов; **А. Гастев** — сын А. Гастева; **Л. Богораз** — дочь коммуниста; **И. Якир** — внучка И. Э. Якира и дочь П. И. Якира; **Н. Нечинщиков** — сын коммуниста; **Н. Н. Попов** — сын Н. Попова; **Н. Н. Демченко** — сын Н. Демченко.

Преступления Сталина забыть и оправдать невозможно никакими его «заслугами»:

В. Шварцштейн — сын коммуниста; **И. Пятницкий** — сын О. А. Пятницкого; **Т. Баева** — дочь коммуниста; **Р. Янсон** — дочь коммуниста; **Ю. Сапронов** — сын Т. В. Сапронова; **К. Белецкий** (Усиевич) — сын коммуниста и племянник Г. А. Усиевича; **К. Зонберг** — сын коммуниста; **Ю. Н. Вавилов** — сын академика, президента ВАСХНИЛ Николая Вавилова; **В. Блюмфельд** (Свичис) — сын коммуниста; **М. Иванов** (Калинин) — внук М. И. Калинина; **И. А. Шляпникова** — дочь друга Ленина А. Шляпникова. От 8 человек уничтоженной Сталиным семьи старых большевиков Ав. и Т. Енукидзе — **В. Енукидзе**; **Димзе-Берзин** Ария

Рейнгольдівна — дочка Р. І. Берзіна; **Берзін А. А.** — внук Р. І. Берзіна; **Т. Смілга-Полуян** — дочка комуністів; **Л. Завадський** — син комуніста; **С. Светлов** — син комуніста; **Ю. Ким** — син комуніста; **С. Генкін** — син комуніста.

24 вересня 1967 г.»⁹¹.

Публікуючи цього листа, редакція додала до тексту свою післямову: «Это письмо-протест написано с ложных позиций и изобилует противоречиями. Неопровержим факт логического развития коммунистической системы от диктатуры пролетариата (если принять условно, что таковая вообще когда-либо существовала) к диктатуре партии, перерождающейся в диктатуру вождя — Сталина. Поэтому за Сталина и его дела несут ответственность все, кто создавал систему и, в первую очередь, ее главный творец — Ленин. Что же касается народных масс, то они даже тогда, когда были обмануты (а обмануты они были еще в 1917 году), произвола добровольно не оправдывали. Инсценировки народной воли в расчет принимать нельзя. В корне неверно говорить и об идентичности интересов нашего народа и международного коммунистического движения. Вспомним, что всюду, где компартии захватывали власть, они сразу отстраивали однопартийную диктатуру, быстро перерождавшуюся в диктатуру тирана. Компартии же некоммунистических стран тоже не спешат осуждать преступления, совершенные руководством КПСС уже после смерти Сталина. Эти «борцы за мировой Октябрь», поднимаемые на щит авторами письма, фактически являются борцами за установление однопартийной коммунистической диктатуры во всем мире [...]»⁹².

За роки, що минули від середини шістдесятих, наше суспільство посунулось остільки праворуч, що наведений текст викликає тепер хіба що виразну нехоть. Ідеологія цього документу виглядає як прямо зюгановська мінус національна ідея. Чого вартий один тільки вираз «борцы за мировой Октябрь» та самоідентифікація авторів з цими борцями! Але документи такого роду наводять на роздуми. Антисталінські акції того часу в будь-якій випадку сприймалися як прогресивні й передові. Та пригадується, що й у ранні брежнєвські роки українська опозиція була багато барвистіша, багатша на кольори й відтінки, ніж звичайний ревізіонізм за офіційним хрущовським зразком. Існували ревізіоністи, що нав'язували традицію до фракціонерів двадцятих років. Вони не терпіли Сталіна, але, якщо покласти руку на серце, заплющували очі на будь-які злочини лєнінські. Та поруч з цими діячами в українській опозиції існували й такі,

⁹¹ С ложных позиций // Посев. 1969. Июнь. № 6 (1145). С. 59.

⁹² Там же.

що відкидали і Сталіна, й Леніна, а разом і всю комуністичну ідеологію. Неминуча слабкість цих крайніх на той час діячів полягала в тому, що вони не могли виявляти своїх позицій уголос, часом навіть — з тактичних міркувань — декорували свої тексти неминучими ритуальними виразами. (А ГБ усе це бачило, добре розпізнавало й прочитувало правильно). Можливо, ці радикали в чомусь були слабкі. Але, на відміну від Якіра-молодшого, вони мали великі моральні переваги й колосальний авторитет. У Ленінградському університеті в роки мого студентства існувала група студентів-марксистів, що вивчали своїх класиків за першоджерелами. Мені розповідав про це приятель Василій Рудич. Чи могла б подібна група згуртуватись у Києві довкола Івана Світличного? Думаю, що ні. Не уявляю, щоб і в помешканні Алли Горської хтось почав розводитись про світлі комуністичні ідеали, а потім зміг прийти до неї вдруге. Зрештою, уся наша тодішня опозиція була кількісно остільки невелика, що під час імпрез Клубу творчої молоді могла вся вміститись у залі. Стосунки були здебільшого приязні. Але люди були остільки різні, що увесь можливий того часу опозиційний політичний спектр в Україні був представлений.

Нічого й казати, в цілому шістдесятники здійснили свого часу колосальний прорив, і не можна стрибати через етапи. Позиції шістдесятників були історично обумовлені, але тепер стає помітно, що в панівній ідеології тодішньої молоді мав місце певний гандж. «Прорабам» хрущовської відлиги, як це видно тепер, обставини нав'язували традицію фракціонерів-большевиків двадцятих років, яких прикоротив Сталін. Тодішні «владарі дум» нічого не мали проти комунізму як такого. Відповідно до лінії XX з'їзду Якір, Антонов-Овсеєнко, син Бухаріна, дочка Радека формували образ ворога у вигляді одним-одного історичного персонажу. Це був (пригадаю лише давні лайки часів міжфракційної боротьби) «жорстокий дикун», «кривавий осетин», «неук» Сталін. На VIII конференції Інституту з вивчення СРСР, проведений спеціально на тему «XX з'їзд КПРС і совєцька дійсність» (Мюнхен, липень 1956 року), було підкреслено, що «чистке подлечит культ личности, но не основы коммунизма, личности, но не партия, Сталин, но не его наследники»⁹³. Не помічений тоді гандж розрісся. Ідейно не скомпрометований свого часу комунізм якось так бочком пройшов через усю перестройку, контрабандою добув до нашого часу і розцвів нарешті махровим цвітом у ельцинській Росії і в кучминській Україні. Що ж до дисидентів (однієї з течій політичної опозиції в СРСР), то вони взагалі цю небезпеку прокліпали.

Сучасні офіційні історіографи спецслужб, багато пишучи про «сталінщину», не розробляють ідейної спадщини й не вивчають біографії Троцького, Зінов'єва й інших фракціонерів. Відбувається це тому, що

⁹³ VIII конференция Института по изучению СССР: XX съезд КПСС и советская действительность. Доклады и дискуссии. Мюнхен, 1956. С. 18.

для них партійні діячі, чекісти, що належали до різних фракцій, — усі на одне обличчя. Усі вони вірні солдати партії (і це, мовляв, добре), тільки декого жорстокий тиск сталінізму змушував порушувати норми соціалістичної законності, і вони брали участь у сталінських репресіях. Ясна річ, це пряме фальшування справжньої картини. Відбувається ж це тому, що авторам бракує власної ідеології і бракує історизму мислення. У волкогоновських списках «невинно убієнних» ми із здивуванням можемо виявити кривавого кримського диктатора Белу Куна⁹⁴. Можна припустити, що генерал більше писав, аніж знав, якщо вважав націонал-комуністами Косіора й Хатаєвича: «На протяжении многих лет Сталин и его чекистские опричники отстреливали «националистов», часто единственной виной которых было стремление сохранить национальную культуру и национальное самосознание своих народов. Были сметены в небытие [...] С. В. Косиор, М. М. Хатаевич [...] и многие, многие другие»⁹⁵.

Як вважав Сталін, боротьба з опозицією й фракціонерами усіх мастей складала головний зміст історії ВКП(б) тридцятих років, тому увійшла до її короткого курсу. У листі до укладачів підручника з історії ВКП(б) вождь вимагав, щоб головний акцент було зроблено на боротьбі партії з фракціями й угрупованнями, антибольшевицькими течіями. Він виставив такі міркування: 1) «в условиях капитализма и вообще в условиях наличия antagonистических классов внутрипартийные противоречия и разногласия являются неизбежностью», 2) «развитие и укрепление пролетарских партий при указанных условиях может происходить лишь в порядке преодоления этих противоречий», 3) «без принципиальной борьбы с антиленинскими течениями и группами, без их преодоления, наша партия неминуемо переродилась бы, как переродились соц.-дем. партии II-го Интернационала, не приемлющие такой борьбы»⁹⁶. Але в наші часи науково вивчати цей сюжет неймовірно важко. Нелегально зібрані матеріали, що складали справи-формуляри, вважається, знищено. (Цікаво, хто персонально був у цьому зацікавлений і віддавав відповідні розпорядження. Рано чи пізно це виявиться!) Після реабілітацій, що пройшли кількома хвилями, докази міжфракційної боротьби, які містяться в архівно-слідчих справах колишніх репресованих, втратили свою юридичну вартість. Реабілітаційна хвиля вимила із справ увесь зміст. Простежується «чітка» логіка: «Показания [...] Бордона и Карлсона о других участниках этой организации Попова, Сороцкого, Рахлиса и Кацнельсона своего подтверждения не нашли, поскольку следственное дело на Попова определением Военной Коллегии Верховного Суда СССР от 14 марта 1956 года прекра-

⁹⁴ Волкогонов Дм. Триумф и трагедия. Кн. I, ч. 2. М.: Новости, 1989. С. 222.

⁹⁵ Волкогонов Дм. Семь вождей: Галерея лидеров СССР: В 2-х книгах. Кн. 1. М.: Новости, 1995. С. 204.

⁹⁶ Сталин И. Об учебнике истории ВКП(б) // Большевик. 1937. № 9. С. 8–9.

щено за отсутствием состава преступления [...]»⁹⁷. Авторів цієї довідки капітанові Гребеневу краще було б вжити тут давальний відмінок — *о Попове, Сороцком* і т. д. Використовуються й такі аргументи: «[...] показания Александровского вызывают сомнение, так как допрошенный в качестве свидетеля бывший сотрудник органов НКВД Карин-Даниленко С. Т.»⁹⁸ на допросе 27 июня 1956 года показал, что в сентябре 1937 года он содержался под стражей с Александровским в одной камере, где последний рассказал о применении к нему на следствии мер физического воздействия, в результате чего он вынужден был дать вымышленные показания на себя и других»⁹⁹. Тепер офіційна історіографія звикла до думки, що вся фактографія, що міститься у слідчих справах, цілком фальшива. Усі зізнання в антисоветській діяльності неправдиві, вигадані. Нічого не було. Як твердив Віталій Шенталінський, сама система нашого життя була розрахована «на злочин і його приховування»¹⁰⁰.

Було б цікаво зіставити матеріали слідчої справи на реабілітовану особу, де усі обвинувачення, вважається тепер, не відповідають правді чи й «не існують», із матеріалами такої слідчої справи, за якою людину досі не реабілітували. Їх чимало. На початку 1997 року преса повідомила, що Управління Служби безпеки України в Житомирській області закінчило роботу над виконанням положень Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні». З 1991 року було переглянуто майже десять тисяч архівних кримінальних справ, що стосувалися більш як тринадцяти тисяч осіб. Було реабілітовано 4065 громадян¹⁰¹. У ті самі місяці завершили перегляд архівних карних справ працівни-

⁹⁷ ЦДАГО України. № 44539 ФП / кор. 676. Арк. 422.

⁹⁸ Карін-Даниленко Сергій Тарасович (17 жовтня 1898, с. Високі Байраки Адріанського району Кіровоградської обл. — 1 листопада 1985) — визначний чекіст. Батько Тарас Олександрович († 1932) — із кріпаків, учасник російсько-турецької війни 1877–78 років, солдат лейб-гвардії Фанагорійського полку. Мати Мар'яна Давидівна († 1934) — з бідної селянської родини. У родині було 15 дітей (із них семеро від першої дружини). Середню освіту здобув тільки С. Т. 1919 року закінчив Єлисаветградське комерційне училище. Служив у червоній армії на бронепоезді «Смерть білим». В органах з 1921 року (Єлисаветград). Зіграв чи не вирішальну роль у боротьбі більшовизму проти Православної Церкви в усіх її національних формах. Узяв активну участь у ліквідації петлюрівського повстанню. Член КП(б)У з 1928 року. Одержав два золоті годинники й бойову зброю. У 1937–39 протягом 26 місяців перебував під слідством за звинуваченням в участі в українській антирадянській організації. Побував у Лефортово й Бутирках, звільнений «за недоведеністю звинувачення» 22 жовтня 1939 року. Відновлений у партії 1944 року. Одержав знак «Почесний чекіст», орден Червоної Зірки, «Знак пошани» (1943), медалі «За оборону Сталінграда», «За перемогу над Німеччиною». Володів німецькою, чеською та польською мовами. Вийшов на пенсію з МГБ у червні 1947 року в чині полковника.

⁹⁹ ЦДАГО України. № 44539 ФП / кор. 676. Арк. 423.

¹⁰⁰ Шенталінський Віталій. Арестованные рукописи // Госбезопасность и литература на опьте России и Германии (СССР и ГДР). М.: Рудомино, 1994. С. 64.

¹⁰¹ Під архівною пилюкою — доля тисяч // Голос України. 1997. 16 січня. № 6 (1506). С. 13.

ки Управління СБУ у Харківській області. Майже сім років знадобилося працівникам спецслужб, аби, — як підкреслено в повідомленні, — «при-скіпливо і виважено перевірити справи» на 27 725 осіб, серед яких май-же 21 тисячу реабілітовано. Більшість — посмертно¹⁰². З'явилося пові-домлення, що прокуратура Запорізької області та місцеве управління СБУ розглянули 566 кримінальних справ щодо реабілітації жертв по-літичних репресій в Україні. Із 744 осіб реабілітовано 314. Що до решти, повідомив прес-центр прокуратури області, то прокурор у реабілітації відмовив: «В основному це кримінальні справи про поліцаїв, старост та інших зрадників під час Великої Вітчизняної війни». Загалом у Запорізь-кій області переглянуто 12675 архівних кримінальних справ щодо 14692 осіб. Прийнято рішення про невинність 9572 душ¹⁰³.

Але нам ідеться про справи, де прийнято рішення про винність. Справи цієї категорії повинні містити відомості про такі скоєні, з по-гляду тодішнього Карного кодексу, злочини, що навіть за перекваліфі-кації за якоюсь іншою статтею нинішнього Карного кодексу вони все одно не дають змоги даного в'язня реабілітувати навіть посмертно. Такі матеріали не видаються, але про них можна і треба дещо сказати. Якщо датуються ці справи, умовно кажучи, 1938–53 роками, — характер їх-нього ведення тотожний. Режим, Карний Кодекс, персонально товариш Сталін — все це те саме. Умовно кажучи, а часом таки дослівно — менш-більш ті самі слідчі. Менш-більш ті самі прокурори. Сумнівно, щоб ці справи відрізнялись від справ на реабілітованих тепер осіб способом передачі інформації, а отже й її джерельною вартістю. Характер і методи ведення слідства, способи кодування одержуваної інформації — все тут однаковісіньке. Відмінність між справами цих двох типів полягає не в цьому, а лише в оцінці скоєних дій — відповідно до норм Карного Ко-дексу. Чому ж розповіді на допитах нереабілітованих в'язнів чи свідків у цих випадках вважаються достовірними? Сучасна юриспруденція пере-шкоджають людину реабілітувати.

Справи на нереабілітованих осіб цікаві й тим, що документують ді-яльність ворожих панівному режимові сил. Усі ці справи, на жаль, не видаються. Маємо однак унікальний випадок, коли групову слідчу спра-ву на страчених і не реабілітованих людей розкрито й навіть частково опубліковано. Це 22-томова справа з Центрального архіву Федеральної служби безпеки Росії, за якою пройшли, були засуджені й страчені у Києві на початку 1946 року дванадцять німецьких воєнних злочинців, а троє одержали тривалі строки позбавлення волі. Серед них генерал-лейтенанти Пауль Шеєр та Карл Буркгардт, генерал-майор Еккардт

¹⁰² Реабілітовано... посмертно // Вечірній Київ. 1997. 5 лютого. № 22 (15678). С. 4.

¹⁰³ Реабілітовано не всіх // Голос України. 1997. 8 квітня. № 62 (1562). С. 13.

Чаммер унд Остен та оберштурмбанфюрер СС Георг Гейніш. Ініціатор перевезення до Києва, дослідження, а тоді й видання — відомий дослідник історії большевицьких репресій старший радник юстиції Леонід Абраменко — стверджував у передмові, що ця справа «повчальна своєю винятковою цілеспрямованістю, ясністю, достатньою повнотою попереднього і судового слідства й доведеністю вини підсудних у скоєнні злочинів, а також обґрунтованістю й законністю вироку»¹⁰⁴.

Все це було б чудово, якби читача не насторожували окремі моменти. Фельдфебель Вільгельм Геллерфорт скритикував на суді окремі матеріали слідства: «Показания свидетеля Огурцова, которые здесь давались, совершенно неправдоподобны; я никогда его не допрашивал и не избивал. Никогда в моей комнате не подвешивал людей, и на потолке не было даже крюка для этого. И вообще технически, как это указывал свидетель, так подвесить человека невозможно. Я сомневаюсь также в актах, которые находятся в деле, потому что комната, в которой я работал, еще и сейчас цела и невредима, и поэтому это можно было бы проверить» (С. 182). Вражає останнє слово підполковника запасу Георга Труккенброда: «В начале следствия я сам отдал свою солдатскую книжку, свои фотографии, фотографии моих товарищей, я ведь мог это уничтожить. Я спокойно и честно рассказывал о моих действиях, но мне не верят, что немецкий офицер не причастен к преступлению. Я не буду говорить в отношении отдельных моментов, скажу только о пунктах обвинения. Мне инкриминируется то, что я с октября по декабрь в Первомайске якобы уничтожил 4000 человек населения. Я поясню, что я никогда не принимал участия в расстрелах и уничтожении мирного населения. Мне нечего уклоняться или отрицать что-либо, но если два свидетеля говорят о том, что до моего появления в Первомайске органами СД не производились расстрелы, то это не соответствует действительности. Дальнейшие события в Балте также не подтверждаются. В карательной экспедиции в Андреевке я никогда не принимал участия. Из показаний свидетелей видно, что там присутствовали полицейские, а мне полицейские никогда не подчинялись. Убитый зондерфюрер был сотрудником гражданских властей, и мне, представителю военных властей, нечего было карать за это. Из показаний обвиняемых видно, что отправкой людей в Германию занимались гебитскомиссары и подчиненная им полиция. Я никогда не занимался отправкой людей ни в Первомайске, ни в Коростене. Я жертва какого-то страшного недоразумения. Я не хотел еще больше осложнять и без того тяжелые условия жизни населения. Наоборот, я старался им помочь по мере своих сил, и поэтому мне очень больно, что меня сейчас называют военным преступником, и еще тяжелее думать мне о том, что ожидает мою семью дома» (С. 184). Своє алібі пред'явив на

¹⁰⁴ Київський процес: Документи та матеріали. К.: Либідь, 1995. С. 5.

суді лейтенант польової жандармерії австрієць Еміль Кноль: «Я совершенно отверг все, что относится к фашизму, и стал антифашистом. [...] Так, в 1942 году я вступил в национальный комитет “Свободная Германия”. Я хочу подчеркнуть, что я — один из основателей союза немецких офицеров, который был создан под Москвой. Совместно с немецкими коммунистами, которые эвакуировались из Германии, я основывал этот комитет. Я видел единственное спасение Германии в совместной работе с русским народом. В Луново я подписал исторический документ, который известен всему миру. А меня причислили к государственным преступникам — изменникам Родины. Я знаю из достоверных источников о том, что все те, которые подписали это воззвание, приговорены к смертной казни. Это похоже на немецкий фашистский режим. В то же время мои родители, братья и сестры были заключены в немецкий концентрационный лагерь. И все это за то, что я стал антифашистом и показал настоящее лицо фашистов» (С. 188). Незважаючи на це, суд засудив і Геллерфорта, і Труккенброда, і Кноля до повішення. Їх стратили, і це знайшло абсолютне розуміння совєцького народу.

Можливо, з тодішнього юридичного погляду, матеріали судового засідання 17–28 січня 1946 року й відзначаються особливою обґрунтованістю. З погляду історика, маємо до діла з багатошаровим, складним історичним джерелом — нічим не кращим і не гіршим за інші історичні джерела, справи реабілітованих чи не реабілітованих людей — однаково.

Та відносини склались доволі карикатурні. Архівно-слідчі справи на nereабілітованих, вважається, містять вірогідний матеріал, натомість тим історикам, що не мають «допуску», не видаються. Натомість справи на громадян реабілітованих відкриті для дослідників, зате складаються з матеріалів невірогідних (з юридичного погляду), недоказових, беззмістовних. Цікаво було б почути докази, що такий status quo не абсурдний.

Висловлюючи попередні міркування до заявленої теми, не можна не звернути увагу на те, що, починаючи з хрущовських часів, у закордонних антисовєцьких публікаціях антикомуністичні ідеї підмінювалися антиросійськими¹⁰⁵. Так повелося тепер і в Україні. Для розвалу Російської імперії це було, без сумніву, ефективніше, але обґрунтувати таку підміну з теоретичного погляду досить важко. Російська політеміграція першої

¹⁰⁵ Бойко Юрій. Російське історичне коріння большевізму. Мюнхен: Укр. вид-во, 1955. 24 с.; Гомзин Борис (Newfyringran). Большевизм — органічне московське явище. Ганновер: Україна і світ, 1957. 61 с.; Лаврінченко Юрій. Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933. [Paris:] Instytut literacki, 1959. 980 с.; Галяцький М., проф. Джерела московського комунізму. Торонто: СБУ в Канаді, 1960. 127 с. Пор. серію видань: Мірчук Іван. Історично-ідеологічні основи теорії III Риму. Мюнхен, 1954; Крупницький Борис. Теорія III Риму і шляхи російської історіографії. Мюнхен, 1952; Пришко Василь. Історично-правне підґрунтя теорії III Риму. Мюнхен, 1953; Оглоблин Олександр. Московська Теорія III Риму в XVI–XVII стол. Мюнхен, 1951; Василенко-Полонська Наталія. Теорія III Риму в Росії протягом XVIII та XIX стол. Мюнхен, 1951 (на обкл.: 1952); Кох Ганс. Теорія III Риму в історії відновленого Московського Патріярхату (1917–1952). Мюнхен, 1953.

хвилі послідовно відмежовувалась від політики більшовиків, проводячи ту думку, що кремлівська політика — це ажніяк не національна політика Росії¹⁰⁶. З погляду ідеологів НТС, «Советский Союз был не Россией, а оккупационным режимом в России, почему и сопротивление советской власти было не изменой, а служением родине»¹⁰⁷. Австрійський советолог Н. Вальтерс з цього приводу висунув потужний аргумент: «Я считаю, что здесь нет необходимости утверждать и доказывать, что коммунизм не является каким-то специфически русским явлением, что его власть не является проявлением мифической славянской души [...]. Все эти взгляды, хотя в них ничего научного нет, очень распространены и очень опасны. Опасны потому, что при последовательном проведении их приходится примириться с существующим положением в Советском Союзе как с чем-то совершенно естественным и неизменным, чисто русским явлением, которое другим народам мира не грозит»¹⁰⁸. Зв'язок часів не переривається.

На перешкоді незалежної політичної самосвідомості росіян стоїть, як це не парадоксально, традиція державності. Російська комуністична ліва не може ставитися до суспільно-державних форм ХХ століття як до влади чужої, окупаційної поготів. Якщо про Росію як генератор новочасних комуністичних ідей написано багато, про роль Західної Європи в цій справі говорять значно менше й скромніше. А ще Панас Феденко підкреслював, що треба звернути особливу увагу на «марксизм как учение, возникшее в Западной Европе, а потом перешедшее в Восточную Европу и там в значительной степени извращенное»¹⁰⁹. Чи бували в Росії бодай проїздом Маркс чи Енгельс? Де, коли не в університетах Західної Європи, формувався світогляд Хо Шіміна чи Пол Пота? У яких бібліотеках набирався людиноненавистницьких ідей емігрант Ленін? Звідки експортували фашистський режим до Німеччини, Італії, Іспанії, Португалії?

У знаменитому тепер листі Леніна до Молотова від 19 березня 1922 року, що в сімдесятих роках широко ходив у самвидаві, був опублікований за кордоном, а потім уже і в пізньоперестроечному СРСР, є таке таємниче місце: «Один умный писатель по государственным вопросам справедливо сказал, что, если необходимо для осуществления известной политической цели пойти на ряд жестокостей (“когда это действительно требовалось”, як сказав би Хрущов¹¹⁰. — С. Б.), то надо

¹⁰⁶ Абрамович Р. и др. Политика Кремля — не национ[альная] политика России // Соц. вестник. Нью-Йорк; Париж, 1951. № 6-7 (645). С. 123–124.

¹⁰⁷ Коммунистический режим и народное сопротивление в России, 1917–1991. Изд. 2, испр. М.: Посев, 1998. С. 15.

¹⁰⁸ VI конференция Института по изучению СССР: Задачи и методы изучения СССР, Доклады и дискуссии. Мюнхен, 1955. С. 82.

¹⁰⁹ Там же. С. 100.

¹¹⁰ Хрущев Н. С. О культе личности и его последствиях // Известия ЦК КПСС. 1989. № 3 (290). С. 134.

осуществляют их самым энергичным образом и в самый кратчайший срок, ибо длительного применения жестокостей народные массы не вынесут»¹¹¹. Готуючи цього листа до друку і спорядивши його 12-ма докладними примітками, коментатори Ю. Ахапкин, І. Китаєв та В. Степанов не потрудилися чомусь розшифрувати, хто ж цей «розумний письменник» на ім'я (*письменник* чомусь, а не *вчений*, не *публицист* чи ще якимось по-теперішньому). Вони не знали чи приховали його навмисне? Хто ж він, цей так старанно приховуваний автор? По відповідь зазирнем до книжки Нікколо Макіавеллі «Володар», розділ «Про тих, що злочинном дійшли до володарства». Цей явно *недурний* автор, справді, точніше сказати — *письменник*, аніж якимось інакше, писав: «[...] при неправом захваті влади всякий узурпатор должен решиться произвести все необходимые для него жестокости за один раз, чтобы не быть в необходимости возвращаться к ним беспрестанно и обеспечить за собой власть, не прибегая к ним постоянно, а привязав к себе подданных своими благодеяниями. [...] Все необходимые жестокости должны быть произведены зараз, для того чтобы они были перенесены с меньшим раздражением [...]»¹¹². Чи треба якимось коментувати цей збіг? Принаймні очевидно, що коло учителів у Леніна було багато ширше, ніж звикли вважати. Мабуть, класичні уявлення про три джерела ленінізму справді надто вузькі.

Макіавеллі довелося стати кодифікатором тих різноманітних злочинів, що вершили політики його доби. Проникливий цинік, він жодною мірою не засуджував «сильних світу цього». Навпаки, він вважав їхні злочини неминучими, — на його думку, було цілком природно в політичній боротьбі використовувати рішуче всі засоби, включно із найбруднішими. Але як людина розумна, він вважав тільки, що діяти треба акуратно. Цією рецептурою злочинів, їхнім дозуванням і застосуванням, книжка Макіавеллі, власне, й наповнена. Не дивно, що її так полюбили диктатори ХХ століття — такі, передусім, як Муссоліні й Гітлер¹¹³.

Відомий сталінський секретар Борис Бажанов, у свою чергу, переказав у мемуарах надзвичайно цікаве спостереження: «Я хотел узнать, какими книгами чаще всего пользовался Ленин. Как мне сказала [секретарша Ленина по Политбюро Мария Игнатьевна] Гляссер, среди этих книг была “Психология толпы” Густава Лебона. Остается гадать, пользовался ли ею Ленин как незаменимым практическим ключом к воздействию на массы или извлек из замечательного труда Лебона понимание

¹¹¹ ЦПА ИМЛ. Ф. 2. Оп. 1. № 22947. Цит. за: Новые документы В. И. Ленина // Известия ЦК КПСС. 1990. Апрель. № 4 (303). С. 191–192.

¹¹² Макиавелли Николай. Государь / Пер. с ит. под ред. Н. Курочкина. СПб.: Русская книжная торговля, 1869. С. 40.

¹¹³ Раушнинг Герман. Говорит Гитлер: Зверь из бездны. М.: Миф, 1993. С. 200–207. Розділ «Новый Макиавелли».

того, что [...] то сложное вековое переплетение элементов жизни декретами фантазеров и догматиков изменить совсем не так легко [...]»¹¹⁴.

Але намічений сюжет можна значно поширити. 1934 року московське видавництво «Academia» у розкішному ілюстрованому виданні випустило Макіявеллі знов. Передмову до «Князя» написав Лев Каменев, інший член лєнінсько-сталінського Політбюра, — у зв'язку з його арештом книжку невдовзі вилучили, і тепер вона дуже рідкісна. Не дивно, що Каменев теж розхвалив Макіявеллі до небес. Цікаве те, що, реагуючи на смерть Сталіна, меншовик П. Берлін назвав Макіявеллі вчителем Сталіновим, навівши яскраві збіги теоретичних засад одного з практикою другого¹¹⁵.

При цій нагоді варто пригадати свідчення Б. Бажанова про свого протектора Кагановича: «Сапожник по профессии, никогда не получивший никакого образования, он писал с грубыми грамматическими ошибками, а писать литературно просто не умел»¹¹⁶. Але говорив дуже чітко й виразно. Звітуючи IX Всеукраїнському большевицькому з'їздові, Каганович казав: «Мы не спорим, что действительно научились искусству политической, как он [Маркс] выразился, полиции, что ГПУ у нас работает весьма недурно, и если бы Каутский попал к нам, то мы предоставили бы ему полную возможность в этом убедиться лично. На этот счет мы не спорим, ибо Каутскому невдомек, что организация ГПУ не только не противопоставляется, но и целиком вытекает из учения Маркса; ибо никто иной, как Маркс, первый выдвинул идею диктатуры пролетариата, как идею жесткой диктатуры, подавляющей всякое сопротивление эксплуататоров и их лакеев»¹¹⁷. К. Петрус стверджував: «В своей работе ГПУ использовало все: организационные методы масонов, конспиративные правила революционеров всех стран и народов, многовековой опыт шпионских отделов генеральных штабов, русской охранки, американской контрразведки, Интеллидженс Сервис. И вся эта страшная наука насыщается азиатской жестокостью и принципом — разделяй и властвуй»¹¹⁸.

Большевицький режим залюбки називав терористичним Бухарін. На диспуті про долю російської інтелігенції (Великий зал Московської кон-

¹¹⁴ Бажанов Б. Воспоминания бывшего секретаря Сталина. Изд. 2. Париж; Нью-Йорк: Третья волна, 1983. С. 117.

¹¹⁵ Берлин П. Сталин и его учитель // Социалистический вестник. Нью-Йорк; Париж, 1953. № 4 (660). С. 65–67.

¹¹⁶ Бажанов Б. Воспоминания бывшего секретаря Сталина. Изд. 2. Париж; Нью-Йорк: Третья волна, 1983. С. 15.

¹¹⁷ Каганович Л. М. На путях строительства социализма: Политотчет ЦК КП(б)У IX Всеукраинскому партсъезду. [Х.:] Пролетарий, 1926. С. 12.

¹¹⁸ Петрус К. Узники коммунизма. Нью-Йорк: Изд-во им. Чехова, 1953. С. 16. Як оповідає автор, його заарештували в Ростові-над-Донем після 1935 року. Він побував у Суздальській, Новосибірській та Маріїнській пересилках.

серваторії, 10 березня 1925 року), полемізуючи з лівим літературознавцем і большевицьким колаборантом П. Сакуліним (1868–1930), він сказав: «П. Н.[Сакулин] говорит: зачем вспоминать о старом режиме. Я с этим не согласен. Вспоминать надо. Мы прибегаем к целому ряду старых методов. Армия была и теперь есть Красная Армия; тюрьмы были и есть, государственные учреждения есть, система принуждения есть, террористический режим есть — только направленный на другие цели. А вы говорите: зачем вспоминать о старом? Мы только перевернули понятие “свобода”»¹¹⁹.

Джерельна база до вивчення системи управління в СРСР і місця в ній масового терору неозора. За різних обставин і з різних причин вона, правда, скоротилася за рахунок документів, які комусь у керівництві заважали. Із самого початку большевики запровадили жорстку цензуру на ленінські тексти. 4 квітня 1925 року у газеті «Правда» з'явилось повідомлення «О порядке опубликования писем и документов В. И. Ленина», де встановлювалося: «Центральный Комитет РКП(б) принял постановление о порядке опубликования писем и документов В. И. Ленина. Опубликование в различных органах печати всех писем и других документов В. И. Ленина, не опубликованных до сих пор, должно происходить исключительно через Институт В. И. Ленина или же с его согласия»¹²⁰. А ще раніше, з листопада 1924 року помічником директора Інституту Леніна (Л. Каменева) став один із сталінських секретарів Іван Товстуха. У травні 1931 року, під час злиття Інституту Маркса-Енгельса з Інститутом Леніна Товстуху було призначено заступником директора Інституту Маркса-Енгельса-Леніна¹²¹. Перед революцією Микола Ковалевський знав його як «екзальтованого і талановитого поета, якого вірші друкувалися в чернігівському тижневику “Волна”»¹²². Треба усвідомити: все те, що стало сенсацією для Латишева та Волкогонова, а тоді й для усіх народів СРСР, Товстуха уже тримав у руках 70-ма роками раніше. За фізично важкою працею він не дбав про здоров'я, не брав відпусток, з цього приводу між собою півжартом листувалися Сталін і Каменев. Невдовзі, 9 серпня 1935 року Іван Товстуха помер і був похований у Кремлівській стіні.

Він вибрав в архівах Політбюро масу ленінських автографів. Співробітник сталінського секретаріату Борис Бажанов знав при цьому, що

¹¹⁹ Бухарин Н. И. Судьбы русской интеллигенции // Печать и революция. 1925. Кн. 3. С. 10. Стенограмма промови. Передрук: Бухарин Н. И. Избранные произведения: Путь к социализму. Новосибирск: Наука, СО, 1990. С. 113.

¹²⁰ Хроника Института В. И. Ленина // Ленинский сборник, [Том] IV / Под ред. Л. Б. Каменева. М.; Л., МСМХХV. С. 427.

¹²¹ Білкун І. Іван Павлович Товстуха // Архіви України. 1967. Березень-квітень. № 2 (82). С. 26–28.

¹²² Ковалевський М. При джерелах боротьби. Іннсбрук, 1960. С. 45–46, 49.

«ленинские записки, невыгодные для Сталина, навсегда исчезнут»¹²³. Навпаки, вводилися в обіг лєнінські тексти тоді, коли могли принести користь владі у її конкретних заходах. Статтю «Як організувати змагання?» з її закликами до тотального насильства проти всіх, хто міг перешкодити будівництву нового життя, вперше опубліковано 1929 року. 1937 року в журналі «Большевик» опубліковано лєнінську записку, що містила настанови й зауваження щодо проекту Карного кодексу РСФРР (1922) й вимагала поширити межі найсуворіших покарань аж до розстрілу.

Цікаво, що той із лєнінських документів, який завдав Сталіну найбільше мороки, його «Лист до з'їзду», якраз зберігся. Міг би й «загубитися». Рідко хто не дорікне тепер Л. Фотієвій, що вона систематично інформувала Сталіна про появу того чи іншого нового лєнінського документу, передусім про «Лист до з'їзду». Тим часом ця професійна конспіраторка, видно, потрапила зробити це саме в такий спосіб, щоб унеможливити його знищення. Можливо, вона врахувала загальну зацікавленість чиновників гоголівського містечка, коли городничий почав озвучувати листа Хлестакова? Втім, не менш цікаве тут те, що, розстрілявши численних дружин «ворогів народу», Сталін не зачепив жодної з лєнінських секретарок¹²⁴.

Але практика нищення неприємних документів існувала. Волкогонов опублікував нотатку Сталіна: «Особая папка. Т. Давыдову. Прошу непринятье документы уничтожить. И. С.»¹²⁵. Він встановив також, що стараннями вождя 1925 року зникли документи Київського губархіву, що стосувались його діяльності у Реввійськраді Південного фронту¹²⁶. У липні 1954 року за наказом Хрущова І. А. Серов арештував архів Берії. Не розглядаючи паперів, комісія за актом спалила 11 мішків документів. Тому самому функціонеру Хрущов наказав також знищити розстрільні списки, на яких стояли підписи Микити Сергійовича¹²⁷. Кількома роками раніше він особисто провів 150 засідань трійок¹²⁸.

У роботі використано такі джерела:

1) Слідчі справи ЧК-ГПУ-НКВД. Це півтори тисячі справ за 1919–41 роки. Опрацьовано їх, головним чином, у ЦДАГО України, де у фонді 263 таких справ зберігається близько 34 тисяч, часом кількатомових.

¹²³ Бажанов Б. Воспоминания бывшего секретаря Сталина. Изд. 2. Париж; Нью-Йорк: Третья волна, 1983. С. 87.

¹²⁴ Авторханов Абдурахман. Происхождение партократии. Том 2. ЦК и Сталин. [Frankfurt/Main]: Посев, с 1973. С. 21.

¹²⁵ ГАРФ. Ф. 9401. Оп. 2. № 199. Цит. за: Волкогонов Дм. Семь вождей: Галерея лидеров СССР: В 2-х книгах. Кн. 1. М.: Новости, 1995. С. 260.

¹²⁶ Волкогонов Дм. Триумф и трагедия. Кн. II, ч. 1. С. 39.

¹²⁷ Волкогонов Дм. Семь вождей. Кн. 1. С. 260.

¹²⁸ Там же. С. 356.

Поки не було створено картотеки, я брав спочатку коробки, що містили мішанину справ, тому студював впереміш справи єпископів і селян, робітників і письменників, службовців і акторів — так, як вони лежали. Архівні справи відомства напіввідкрилися після придушення т. зв. путчу і встановлення т. зв. незалежності. Отже, я почав працювати з ними 1 листопада 1991 року. Першими моїми справами стали слідчі справи Митрополита Василя Липківського та Володимира Мусійовича Чехівського. Доти було кілька відмов¹²⁹.

2) Протоколи Політбюро ЦК КП(б)У. Від самого початку (1918) повністю переглянуто корпус матеріалів т. зв. ленінського періоду, себто 1919–24 років і далі — до початку 1930-х. Як писав Волкогонов про аналогічні московські матеріали, «многие заседания не протоколировались, а записывались лишь решения»¹³⁰. Не думаю, що доктор філософських наук хотів сказати, ніби не було протоколів. Бо де ж тоді записувались рішення? Думаю, йому йшлося про брак стенограм, яких у комплекті немає і в Києві.

3) Праці Леніна, Сталіна та інших партійних керівників.

4) Партійні документи й документи владних структур: стенограми й резолюції з'їздів, декрети тощо.

5) Після того, як змінився режим доступу в ГДА СБУ, я простудював там кілька справ інших типів, про які раніше тільки мріяв.

Оскільки в інтересах пропаганди ці матеріали були розраховані на щонайширшу популяризацію, джерельна вартість цієї групи джерел мінімальна. Свого часу Ленін зізнався, що ці матеріали мали передусім декларативний, пропагандистський характер: «В свое время были нужны эти декларации, заявления, манифесты, декреты. Этого у нас достаточно. В свое время эти вещи были необходимы, чтобы народу показать, как и что мы хотим строить, какие новые и невиданные вещи. Но можно ли народу продолжать показывать, что мы хотим строить? Нельзя! Самый простой рабочий в таком случае станет издеваться над нами»¹³¹. Те саме стверджував і Троцький: «Декреты имели в первый период более пропагандистское, чем административное, значение»¹³². Досить пригадати першу програму партії, де було виразно сказано, що РСДРП «ставит своей ближайшей задачей низвержение царского самодержавия и замену его демократической республикой, конституция которой обеспечила бы:

¹²⁹ Див.: Наше минуле. 1993. Ч. 1 (6). С. 22–23.

¹³⁰ Волкогонов Дм. Триумф и трагедия. Кн. I, ч. 2. С. 41.

¹³¹ Ленин В. И. Новая экономическая политика и задачи политпросветов, 17 октября 1921 г. // Ленин В. И. ПСС. Том 44. М., 1977. С. 169. Параграф «Устаревшие приемы».

¹³² Троцкий Л. Моя жизнь. С. 330–331.

1. Самодержавие народа [...].
2. Всеобщее, равное и прямое избирательное право [...].
3. Широкое местное самоуправление [...].
4. Неприкосновенность личности и жилища.
5. Неограниченную свободу совести, слова, печати, собраний, стачек и союзов.
6. Свободу передвижения и промыслов.
7. Уничтожение сословий и полную равноправность всех граждан, независимо от пола, религии, расы и национальности. [...]
11. Полную отмену смертной казни.
12. Выборность судей народом»¹³³ і т. ін.

Якщо зіставити ці облудні популістські гасла з тією реальністю, яку більшовики принесли насправді, зіставити гасла з самою кривавою історією цієї партії, можна гідно оцінити цей промовистий документ. Дуже сумнівно, аби Ленін коли-будь задумався, що конкретно він обіцяв цим нещасним людям і що дав. І щоб ця розбіжність його засмутила. Ессад Бей дуже слушно писав, що в Росії з винятковою енергією викорінювали саме почуття гріха¹³⁴. Недоторканості особи, майна й житла не передбачалося ні в конституції РСФСР 1918 року, ані в похідних від неї конституціях інших республік. Ці норми були вперше ціннічно закріплені лише в сталінській конституції 1936 року, напередодні Великого Терору.

З-поміж документів цієї групи вирізняється, звичайно, таємна доповідь Хрущова 25 лютого 1956 року на XX з'їзді КПРС. Вважається, що фотокопію цього 58-сторінкового документу передав ізраїльській службі безпеки «Шин Бет» Віктор Граєвський, польський єврей, що, у свою чергу, одержав його від однієї із співробітниць апарату ЦК ПОРП. Знаючи, що американці палко прагнуть мати цей документ, тодішній прем'єр-міністр Ізраїлю Давид Бен-Гуріон вирішив, що матиме найбільший зиск, передавши текст США. Рішення про публікацію прийняв Ейзенхауер, «сподіваючись поставити Совети в максимально незручне становище»¹³⁵. Уже в червні 1956 року доповідь з'явилась у «New York Times» і французькій газеті «Mond». Після публікації Державного Департаменту США зворотний переклад з англійської на російську мову у спішному порядку зробив «Союз борьбы за освобождение народа (sic) России». Видало його мюнхенське видавництво «Голос народа» (Мюнхен 13, Шверерайтерштр. 39/0». Докладно передаючи зміст доповіді, видання за таких умов, природно, не могло відтворити автентичний текст, що з'явився щойно 1989 року. Знамениту телеграму Сталіна й Жданова, надіслану з Сочі 25 вересня 1936

¹³³ Программа Российской социал-демократической рабочей партии. К.: И. И. Чоколов, 1917. С. 3.

¹³⁴ [Noussimbaum Leo.] Змова проти світу: Г.П.У. Львів: Хортиця, 1936. С. 123. Підп.: Ессад Бей.

¹³⁵ Как стал известен «секретный доклад» Хрущева // Соц. вестник. 1958. № 7–8 (719–720). С. 147–149; Борисенко Ігор. Куди дивився КДБ // Голос України. 1994. 22 квітня. № 75 (825). С. 5.

року, у мюнхенському виданні наведено в такому вигляді: «Мы считаем абсолютно необходимым и спешным, чтобы тов. Ежов был бы назначен на пост народного комиссара внутренних дел. Ягода определенно показал себя явно неспособным разоблачить троцкистско-зиновьевский блок. ОГПУ отстает на четыре года в этом деле. Это замечено всеми партийными работниками и большинством представителей НКВД»¹³⁶. Ось як виглядає це місце в офіційному виданні ЦК КПРС 1989 року: «Считаем абсолютно необходимым и срочным делом назначение т. Ежова на пост наркомвнудела. Ягода явным образом оказался не на высоте своей задачи в деле разоблачения троцкистско-зиновьевского блока. ОГПУ опоздал в этом деле на 4 года. Об этом говорят все партработники и большинство областных представителей НКВД»¹³⁷. Інше знамените місце. У мюнхенському виданні: «Украинцы избегли этой участи только потому, что их было слишком много и не было места, куда их сослать. Иначе он их тоже сослал бы»¹³⁸. В офіційному московському 1989 року: «Украинцы избежали этой участи потому, что их слишком много и некуда было выслать. А то он бы и их выселил»¹³⁹.

5) Матеріали загальної періодичної преси. До тих газет, що проходили большевицьку цензуру, треба ставитися дуже обережно, застосовуючи особливі методи. Зрозуміла річ, що ні в якому разі оголошені в них тексти не відповідають характерові й суті подій. Есер, що лишився в СРСР, тому підписав свої нотатки псевдонімом («Ник. Беглецов»), 23 липня 1918 року був ув'язнений у Москві на нараді із скликання робітничого з'їзду. «Через несколько часов читаем в вечернем выпуске “Известий” (тогда еще заключенным в В. Ч. К. газеты давались) краткое сообщение — в Москве В. Ч. К'ой арестован с'езд контр-революционеров. Если бы в конце заметки не было прибавлено: во главе с меньшевиком Абрамовичем, то мы могли бы и не заподозрить, что читаем о собственном аресте. Так информируется общество о деятельности Ч.К.»¹⁴⁰. Совершенно періодику треба вивчати спеціальною методикою, наприклад, беручи до уваги такий об'єктивний критерій, як збільшення чи зменшення частоти згадування того чи іншого імені¹⁴¹.

¹³⁶ Речь Хрущева на закрытом заседании XX съезда КПСС (24–25 февраля 1956 г.). Мюнхен, 1956. С. 18.

¹³⁷ Хрущев Н. С. О культе личности и его последствиях // Известия ЦК КПСС. 1989. № 3 (290). С. 138.

¹³⁸ Речь Хрущева на закрытом заседании XX съезда КПСС. Мюнхен, 1956. С. 37.

¹³⁹ Хрущев Н. С. О культе личности и его последствиях // Известия ЦК КПСС. 1989. № 3 (290). С. 152.

¹⁴⁰ Беглецов Ник. В дни «красного» террора // Че-Ка: Материалы по деятельности чрезвычайных комиссий. Берлин: Изд. Центр. Бюро Партии социалистов-революционеров, 1922. С. 70–71.

¹⁴¹ Султанбеков Булат. Сталинский железный нарком // Султанбеков Б. История Татарстана; Сталин и «татарский след»: Научно-поп. очерки. Казань: Тат. кн. изд-во, 1995. С. 205.

Окремо варто назвати журнал «Бюлетень Всеукраїнської ради політкаторжан і засланих». Виходив у Харкові 1931 року.

1) Окремо треба виділити серію «Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки», що виходить під різними назвами й за різним планом з 1919 року — до 1934 року — у Харкові, згодом — у Києві¹⁴². Перша назва — «Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины».

4) Відомча періодика.

Архив криминологии и судебной медицины. Видавець — Наркомюст УСРР. Виходив у 1926–27 роках.

Бюллетень 2-го Всеукраинского съезда работников юстиции. 1924 року вийшло 15 чисел.

Бюллетень Днепропетровской областной прокуратуры, Областного суда, партячейки КП(б)У и местного комитета. Упорядникам каталога відоме тільки 9 число за 1933 рік.

Бюллетень Народного комиссариата внутренних дел. Виходив у Харкові в 1922–25 роках. З липня 1925 до 1926 року включно назва — «Адміністративний вісник».

Бюлетень Народного комісаріату юстиції: Обіжники, накази, інструкції, розпорядження та публікації. Виходив у 1922–34 роках.

Закон і право. Двотижневий часопис громадсько-правного життя. 1919 року вийшло два числа у Києві (вид-во «Час»).

Збірник положень, інструкцій, обіжників та найважливіших наказів по поправно-трудових установах УСРР. Виходив у Харкові в 1926–31 роках.

На страже революции. Объединенное издание Рев. военных трибуналов РСФСР и всех вооруженных сил на Украине. Відоме перше число за 1921 рік, що вийшло у Харкові.

На страже революции. Орган ком'ячейки сотрудииков и войск одесск. губотдела Г. П. У. У 1921–22 роках в Одесі, вийшло два числа (друге: На правах рукописи). Ж 21305.

Систематично ці матеріали не вивчалися. Оскільки одеські чекісти початку 1920-х років були здебільшого приїжджі, вони друкували передусім спогади про жовтневі дні у Петрограді (А. Степанов), Москві (М. Рогозін та Ф. Мартинов), Кронштадті (Ф. Соколовський) і навіть Оренбурзі (І. Кінпер). Втім, знаходимо спогади про зустріч із В. Короленьком у Полтаві (Бор. Подольський) та згадки про перебування в одеському добровольчому запіллі 1919 року (С. Заславський та Фіра Сальман).

¹⁴² Упорядники каталогу Книжкової Палати М. І. Багрич та Д. Х. Мазус, що лавірували поміж забороненими виданнями, зареєстрували частини цієї серії під №№ 1077, 1104–06, 2210 та 2212 (Періодичні видання УРСР, 1918–1950. Журнали: Бібліогр. довідник. К., 1956. С. 73, 76, 162–163). Через те в наші часи цей каталог справляє враження дуже безтолкової праці.

У збірці періодики ННБ ім. В. І. Вернадського зберігається 35 одиниць «Сборника приказов уполномоченного НКВД по Ленинградской области» за серпень-вересень 1927 року («По Административной линии»), де знаходимо цікаві інструкції — правдоподібно, аналогічні тим, що діяли в Україні: «Инструкция о порядке учета населения административными органами Ленинградской области, правилах прописки и отметки и взимания прописочного сбора» (20 сентября, № 29/XVI), «Положение об уголовно-розыскных столах при районных адм. отделениях и адм. отделах городов, не являющихся окружными или районными центрами» (29 сентября, № 49/ XXXIX), «Инструкция о порядке производства обысков, арестов и выемок, выдачи ордеров и регистрации их» (29 сентября, № 48/XXXVIII), «Инструкция о порядке регистрации и хранения уголовных дел, приостановленных до розыска подозреваемых лиц» (29 сентября, № 47/XXXVII), «Инструкция по технике и тактике расследования преступлений, розыскной деятельности и оперативно-информационной связи» (30 сентября, № 50/XXXII) тощо.

З-поміж джерел з історії тоталітарного суспільства на перший план виходять матеріали, що звичайно виконують допоміжну роль. Це папери приватного походження, у першу чергу мемуари. Вважаю, що спогади, листування, щоденники історик совєцької епохи повинен вивчати, навпаки, — у першу чергу. Головна й непроминальна їхня вартість у тому, що вони документують численні подробиці життя в ту страшну епоху, подробиці, які режим намагався, скільки міг, затерти. На цю тему сорок років тому міркував литовський советолог В. Сукенницький: «Здесь необходимо подчеркнуть существенную разницу между советскими материалами и материалами других стран. Научные исследователи на Западе привыкли, как правило, считать наиболее достоверными материалы официальные. Приступая к изучению какой-нибудь страны, они обычно стараются получить и использовать в своих трудах материал официальный как наиболее точно отображающий действительность и поэтому заслуживающий полного доверия. Не будет преувеличением сказать, что в СССР наблюдается явление совершенно противоположное: чем материалы официальнее, тем они более фальсифицированы с целью изображения советской действительности в ином виде, чем она есть на самом деле»¹⁴³. Так, для вивчення історії КПРС висувались наперед рішення з'їздів, а те, чим партія займалась реально, на думку Василя Дубровського, було взагалі суворо засекречено¹⁴⁴. Повоєнні юридичні підручники писалися за допомогою юридично-догматичного методу: «Они ограничиваются анализом советских законодательных актов и, та-

¹⁴³ Сукенницький В. Общие проблемы методики изучения СССР // VI конференция Института по изучению СССР. С. 48.

¹⁴⁴ VI конференция Института по изучению СССР. С. 71.

ким образом, не освещают, но маскируют советскую действительность» (В. Сукенницький)¹⁴⁵.

8) Спогади людей, що перебували під слідством, пройшли тюрми й табори, — Григорія Костюка, Юрія Лавріненка, Йосипа Гірняка, Костя Туркала, Івана Іванова, Надії Суровцової, Івана Козуба, Анатолія Костенка та ін. Тут одержуємо масу відомостей про реальний, а не вигаданий, як-от у «рішеннях» партійних столоначальників, перебіг життя. Як відзначав Михайло Романенко, «Кто хочет досконально изучить политику и методы большевизма, тому полезнее всего сесть, хотя бы на год, в концлагерь. Год практического изучения дает больше, чем двадцать лет долбежки в институте Маркса-Энгельса-Ленина-Сталина. [...] Концлагерь — это оголенный большевизм под микроскопом»¹⁴⁶. Думку Романенка невдовзі приписав якомусь шутцбундовцеві К. Петрус: «Я считаю, — казав він, — единственным лечением от большевизма, — чтобы весь мировой пролетариат и всех сторонников его обязательно пропустит через СССР, как пропустили меня и мне подобных. Собрать всех из всех стран и направить в СССР. И я уверен, что через некоторое время почти все стали бы врагами коммунизма»¹⁴⁷. Інший соловчанин М. З. Никонов-Сморodin ще раніше висловився так само: «В подвалах ГПУ и лагерях можно видеть Советскую власть без маски, и всякий побывавший в лагерях, уже твердо знает, что из себя эта власть представляет»¹⁴⁸. А в 70-х роках Пьотр Сартаков сказав Хейфецу: «Смотри, Миша, настоящую советскую власть. Настоящая, она здесь, в лагере»¹⁴⁹.

На жаль, українська мемуаристика менша і слабша за російську: гри різних чинників у подіях вона, як правило, не аналізує. Здається навіть, що українці просто не могли збагнути, що з ними робили. Жінка з Кубані, що записала в Канаді свої спомини про пережите одна з перших, пояснювала генезу єжовщини самою природою наркома: «Вистарчало бути трохи інтелігентнішим, або впливовішим на селі, щоб його вхопили “рукавиці” Єжова. Цей просякнутий людською кров’ю огидний карликуватий, кривонігий кат (явно фольклорний образ, — вона не могла його бачити так зблизка. — С. Б.) не міг стримати своїх у корчах зведених (?) рук. Він п’янів від крові і в кожному бачив лише ворога народу. Сотками, а навіть тисячами, зникали люди нічною порою»¹⁵⁰.

¹⁴⁵ VI конференція Інституту по изучению СССР. С. 49.

¹⁴⁶ Романенко Михаил. Завоеватели белых пятен. Без места: Посев, 1951. С. VI. Подп.: М. Розанов.

¹⁴⁷ Петрус К. Узники коммунизма. Нью-Йорк: Изд-во им. Чехова, 1953. С. 129.

¹⁴⁸ Никонов-Сморodin М. З. Красная каторга. София, 1938. С. 61.

¹⁴⁹ Хейфец М. Избранное. Том 1. С. 38.

¹⁵⁰ Кубанська Г. Тернистими шляхами. [Winnipeg:] Новий шлях, 1948. С. 59.

Треба підкреслити ще одну особливість цієї групи джерел. Спогадів справжніх антисовєтчиків, що лишилися в СРСР, — нерозкаяних отаманів, нехай уже тих українських есерів, що відмовилися вступити до КП(б)У, зрештою, монархістів, членів Союзу руського народу — я назвати не можу. Їх ліквідовували відразу. Дуже важливі міркування висловив з цього приводу Мих. Романенко: «Настоящих политических, т. е. тех, кто в концлагере не скрывал своей борьбы с режимом, можно бы перечислить по пальцам, хотя я общался с тысячами заключенных. — Активные противники большевизма не доходят до лагерей. Их поголовно истребили еще перед 1930 годом, а после — случайно уцелевших — либо ночью на “черном вороне”, по глухой лесной дороге, отвозили из подвалов НКВД к заранее вырытым ямам, либо сажали в особые политические изоляторы, отрезанные от всякой связи с внешним миром. Они были нужны, чтобы использовать их при “показательных” политических процессах как свидетелей против их, еще уцелевших, соучастников»¹⁵¹. За два роки після виходу книжки Романенка цю думку повторив В. Сизранин: «[Селянин Иван] Бойко принадлежал к тем, кому не удалось избежать смерти: как правило, все активно выступавшие против режима, например, участники народных восстаний, кого большевикам удавалось захватить (многие, однако, скрывались) — все захваченные заканчивали свой путь в подвалах ГПУ и НКВД. В концлагери шли либо вовсе невинные, либо протестующие пассивно»¹⁵².

Автори мемуарів, що стали відомі останнім часом, — до арешту були здебільшого досить ліві, часом навіть перейняті комуністичними ідеалами. Єкатерина Олицька, що так енергійно не сприймала большевиків, була, як пам'ятаємо, марксистка, есєрка. Олицька доживала віку в Умані, на вулиці Коммолоді, 6, — разом з братовою Надією Суровцовою. Їх відвідав, пробувши у них пару тижнів, Александр Солженіцин. Олицька померла 29 липня 1974 року. Вона була єдина есєрка, яку я знав. На відміну від Надії Віталіївни відзначалась непримиренним неприйняттям большевизму і пронесла його до самої смерті. До цієї групи джерел можна додати спогади сучасників тієї доби, які нехай і не були суджені, але відчували на собі тиск тоталітарного апарату. Це, наприклад, спогади Докії Гуменної.

9) Спогади чекістів та агентів НКВД (Анатолія Скраговського¹⁵³, Павла Судоплатова¹⁵⁴ та ін.), з яких декого також було репресовано. Во-

¹⁵¹ Романенко Михаил. Завоеватели белых пятен. С. XXIX. Подп.: М. Розанов.

¹⁵² Сизранин В. Предисловие // Петрус К. Узники коммунизма. Нью-Йорк, 1953. С. 7.

¹⁵³ Скраговский Анатолий. Люди должны знать об этом // Лук'яненко Левко. Не дам загинуть Україні! К.: Софія, 1994. С. 497–504. Автор — колишній старший слідчий УКГБ по Томській області, звільнений з органів у квітні 1960 року у званні капітана.

¹⁵⁴ Пор.: Павло Судоплатов про вбивство полковника Євгена Коновальця // Українське слово. 1994. 19 травня. Ч. 20 (2716). С. 13. Підп.: В. К.; Штейнберг Марк. Исповедь магистра диверсионного ордена // Новое русское слово. 1994. 3 июня. С. 9, 11.

сени 1992 року Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України» звернулось до тодішнього Генерального прокурора України В. Шишкіна з вимогою порушити кримінальну справу проти убивці полковника Євгена Коновальця П. Судоплатова¹⁵⁵. 30 листопада того самого 1992 року в Рівному відбулись масові збори ДСУ, на яких виступили народний депутат України Володимир Шлемко, письменник Василь Іванишин, редактор газети «Нескорена нація» Роман Коваль і голова ДСУ Іван Кандиба. Учасники цих зборів зажадали від Президента Кравчука вимагати видачі Судоплатова від російського керівництва¹⁵⁶. Серед цієї групи джерел вирізняється книга спогадів Костянтина Штепи, уривки з якої друкувалися у нью-йоркському виданні «Новый журнал» вже після його смерті. Серед авторів другої хвилі він написав мемуари один з перших, випередивши і Лавріненка, й Костюка. Два уривки з'явилися під заголовком «В плену коммунизма» (Кн. LVII. 1959), ще кілька — під назвою «Ежовщина» (Кн. LVIII. 1959; Кн. 59. 1960). Публікацію здійснено у російському журналі, що сприяло їхньому поширенню серед західних русистів і советологів, тому ці спогади відразу ж увійшли у науковий обіг. Оскільки Штепа був не лише об'єктом репресій, а й певною мірою їхнім суб'єктом, поінформованість його дуже висока. Крім того, він виявив себе і як дослідник. Автор не переказує історію свого ув'язнення враження за враженням, допит за допитом, а моделює всю ситуацію, вивчає сам перебіг слідства, його провідні мотиви, аналізує ідейний зміст репресій.

Почувається, що одним з головних завдань мемуариста було сформувати відповідний «образ автора». Він кидає значущі деталі — «Шли мы вместе в атаку на красных» (LVII, 170). «Ни мыслей, ни чувств — даже чувства страха — не было. Совсем так, как когда меня вывели из камеры смертников, как мне думалось, на расстрел» (LVII, 188). К. Штепа розповідав: «Было это в 1933 году... Памятный год. Год, ознаменовавшийся неслыханным голодом. После войны, когда его живые свидетели очутились за пределами досягаемости советской власти, о нем много говорили и писали. Но это было настолько чудовищным, что к рассказам очевидцев относились с недоверием. Считали все сильно преувеличенным. Но правда ужаснее рассказов. Голод унес миллионы человеческих жизней, оставив пустыми целые районы на Украине, в Поволжье, на Северном Кавказе, в Сибири и в других районах Советского Союза» (LVII, 180). Постанову про викладання історії Штепа інтерпретував як свідчення «наивысшей степени возрастания государственной власти, безраздельно подчинившей себе уже и сферу идеологии, последней об-

¹⁵⁵ Зубков Анатолій. Судоплатов — вбивця Євгена Коновальця // Шлях перемоги. 1992. 4 жовтня. Ч. 40 (2008). С. 6.

¹⁵⁶ Вимагають видачі вбивці Є. Коновальця // Свобода. 1992. 5 грудня. Ч. 231. С. 1.

ласти, которая относительно оставалась еще свободной от ее непосредственного вторжения» (LVIII, 145). Аналізував совєцькі мовні новотвори: «оформить» — есть такое чудесное выражение в советском лексиконе: оно означает умение придать видимость законности или необходимости чему-нибудь заведомо незаконному или явно ненужному» (LVII, 183). Спогади Юрія Смолича формально можуть розглядатись, певно, теж у цій групі, бо по суті їх написано на т. зв. соціальне замовлення.

10) Вирішальну роль відіграла для автора жива традиція. Протягом кількох десятиріч, — свідомо з 1963 року — мені довелося обертатися серед репресованих діячів культури й маси людей, що були живими свідками тієї страшної доби. Трапилося так, що мій світогляд кристалізувався саме в середовищі людей, які сформувалися, покінчали гімназії ще до 1917 року і вступили в совєцький період уже цілком свідомими людьми. Спогади про декого з цих людей я вже написав¹⁵⁷. Крім прямої інформації й матеріалів, вони передали мені уявлення про справжні вартості. Те уявлення, яке вони пронесли крізь усе.

Є джерела офіційного походження інших типів, але з джерелознавчого погляду їх ще не вивчали, тому автор теж залишив їх поза увагою. Користуватись ними без вироблення спеціальної методики, навіть якщо хтось тлумачних словників дуже небезпечно. Наведу дрібний приклад. Був такий білоруський літературознавець-емігрант Адамович. У липні 1955 року Іван Кошелівець почав видавати в Мюнхені «Українську літературну газету», і з першого числа почалась публікація знаменитої праці Віктора Петрова «Українська інтелігенція — жертва большевицького терору». У врізі до першої подачі зазначено: «Цю працю Віктора Петрова (Домонтовича) ми друкуємо тут повністю з фотокопії оригінального рукопису, який зберіг і зберігає в себе білоруський літературознавець Антон Адамович. При цій нагоді висловлюємо йому за збереження рукопису і за дозвіл його надрукувати щире подяку»¹⁵⁸. Коли Адамовича переводили з одного місця заслання до іншого без конвою, мандрував він за накладною, де було написано: «На одно место живого груза»¹⁵⁹. Чи все зрозуміє історик правильно, коли переглядатиме матеріали такого сумнівного походження, так добре зашифровані? У доповідній записці начальника Тернопільської тюрми начальникові тюремного управління НКВД УРСР Філіппову [липень 1941 року] знаходимо так само непрямі

¹⁵⁷ Білокінь С. Життя і смерть Алли Горської // Алла Горська; Червона тінь калини: Листи, спогади, статті. К.: Спалах, 1996. С. 197–217; Його ж. Із часу, що закривавився // Доброокий: Спогади про Івана Світличного. К.: Час, 1998. С. 305–313; Його ж. Гіркий спогад про Поліну Аркадіївну Кульженко // Пам'ятки України. 1998. Ч. 1 (118). С. 134–148. Зведені у вид.: Білокінь С. На зламах епохи: Спогади історика. Біла Церква: О. Пшонківський, 2005. 336 с.

¹⁵⁸ Українська літературна газета. 1955. Липень. Ч. 1. С. 2.

¹⁵⁹ VI конференція Інститута по изучению СССР. С. 132. Пор. с. 61.

вирази: «Специальные операции произвел УНКГБ на территории тюрьмы в служебной комнате и подвале здания. В подвальном помещении здания остались следы неаккуратности засыпки ям, кроме того, мало земли набросано наверх, т. к. после двух дней чувствуется нехороший воздух, личные вещи з/к з/к [заклоченных] не уничтожены»¹⁶⁰. Йдеться, очевидна річ, про «розвантаження» тюрми під час залишення міста. Але характерно для цих людей: начальник тюрми не пише, що розстрілювали, — пише, що «нехороший воздух»!

Не використано деякі матеріали, місцезнаходження яких поки що невідоме. 1919 року в різних містах України побувала англійська місія, що рухалась за Добровольчою армією. Місія спеціально збирала матеріали про ЧК¹⁶¹. Про її прибуття до Полтави Ол. Несвіцький записав під 9 вересня 1919 року¹⁶². На другий день ексгумації жертв харківської чрезовичайки 1919 року місце розкопок відвідали представники французької та американської місії¹⁶³. Логічно, вони повинні були писати якісь донесення про те, що бачили. Журналісти робили кінозйомки, але лондонські чи паризькі сховища українські історики ще не досліджували.

Обставини подиктували методи дослідження. Вони передусім належать до джерелознавчого циклу. Оскільки сучасні київські господарі архівів НКВД керуються відомчими, якими завгодно, тільки зовсім не науковими інтересами, вченим ніхто не давав гарантій щодо їхньої збереженості. Такі коштовні й об'єктивні джерела, як «справи оперативного спостереження» (ДОН) та «справи оперативної розробки» (ДОР) нещодавно було знищено. Навіть із цієї причини треба максимально цитувати автентичні джерела. Нехай — у благополучному випадку — дослідження з часом застаріє, воно й тоді збереже джерельну вартість у цитатах. Як відомо, лише в пізніших цитатах збереглося чимало античних авторів. У першому виданні повідомлення про утилізацію джерел уже присутнє (С. 33).

2015 року я ознайомився в Інтернеті з таким текстом, що стосувався Солженіцина: «С оперативного учета снят, а 105 томов разработок на него уничтожена 3 июня 1990 года путем сожжения, ибо утратили свою актуальность и не представляют оперативной и исторической ценности». У постскрипті до спогадів А. Д. Сахарова¹⁶⁴ Є. Боннер писала: «Это же

¹⁶⁰ Білас Іван. Репресивно-каральна система в Україні, 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 2. К.: Либідь; Військо України, 1994. С. 261.

¹⁶¹ Расстрел монахов в Лубнах // Киевская жизнь. 1919. 27 августа / 9 сентября. № 2. С. 3.

¹⁶² Несвіцький О. О. Полтава у дні революції та в період смути 1917–1922 рр. Полтава, 1995. С. 128.

¹⁶³ Олень. Ужасы чрезвычайек. Ростов на Дону, 1919. С. 11.

¹⁶⁴ Сахаров А. Воспоминания. М.: Права человека, 1996. Т. 2.

надо суметь испоганить, а потом ликвидировать такую кучу бумаги — на Андрея 200 томов, а на меня 383». А в деталях довідуємось так: «Постановление о прекращении производством дела оперативной разработки № 10740. 9 августа 1989 г. я, начальник 1 отделения 9 отдела 5 Управления КГБ СССР полковник Шевчук А. К., рассмотрев материалы дела № 10740 на “Лису” (Є. Г. Боннер. — С. Б.) с окраской “антисоветская агитация и пропаганда”, нашел: материалы дела утратили свою актуальность, в связи с чем в ОСК (оперативносправочная картотека. — С. Б.): Боннэр Елена Георгиевна по ДОР № 10740 постановил: дело прекратить со снятием объекта дела “Лисы” со всех видов оперативного учета, материалы уничтожить [...; Резолюція начальника Шевчука:]. Согласен начальник 9 отдела 5 Управления КГБ СССР полковник Баранов А. В.». Питання Є. Боннер: «Ранее были уничтожены следующие тома дела [перечислено еще 576 номеров; ...] Всего по этому акту было уничтожено 583 тома. Но первые 7 томов уничтожены на основании приведенного постановления. А на каком основании производилось уничтожение до 6 сентября 1989 года?».

Вказані роки 1989 і 1990 датують події правлінням М. С. Горбачова. Ясно, що ці злочини він або санкціонував, або й ініціював.

Улітку 2015 року Президент України П. Порошенко підписав «декомуніційний пакет» із чотирьох законів «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки», «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років»¹⁶⁵ тощо.

Тексти, що виходили з-під пера большевицьких діячів, передусім відчайдушно цинічні. Тож наведення їх у їхніх справдешніх формах важливе й тому, що переказ раз у раз виглядав би просто невірогідно. Автор намагатиметься, скільки можна, цитувати джерела і з огляду на традицію «переосмислень», що панували в совєцькій історіографії. Ряснота російських цитат — це не контамінований суржик. Коли читач упевниться, що діловодство владних структур провадилося майже поспіль російською, і збагне значення цього факту, навряд чи комусь захочеться перекладати чекістські аббревіатури українською, виковуючи неймовірні КРВ, ОСВ, ба навіть ДПУ, КДБ тощо.

Крім того, щоб довести тезу, треба мати напохваті точний текст джерела. Коли до архівів звертались передусім по приклади, покликані ілюструвати встановлені у ЦК положення, треба показувати, що ж насправді говорять джерела. Якщо раніше історичне пізнання йшло через ЦК, нормально воно має йти через джерело.

¹⁶⁵ Важко не помітити, що у назві другого з цих документів його датування виглядає неадекватно. 1917 року жодного тоталітарного режиму на території України не було, навпаки, формувалась окрема українська державність, що тривала до 1921 року.

Слід нагадати, що після смерті Сталіна у суспільну свідомість хвиля за хвилею почали запроваджувати спеціально сконструйовані міфологеми, хоча б про Лаврентія Берію, котрий у світлі нових краще документованих публікацій виявляється нічим не гірший за усіх інших своїх колег¹⁶⁶. На згадуваній мюнхенській конференції 1956 року було визначено переорієнтацію комуністичної партії в ставленні до Росії: «Мы видим, что проводившийся Сталиным в последние 15 лет его жизни курс на русский патриотизм предается забвению. Вместо него выдвигается лозунг “пролетарского интернационализма” как идеологической цементирующей силы лагеря социализма»¹⁶⁷. Якщо спадкоємці Сталіна, керівники багатонаціональної держави в середині 50-х років побачили, що розбудовувати ідеологію на основі виключно російських пріоритетів не пощастить, їхня ставка на т. зв. совєцький патріотизм («пролетарський інтернаціоналізм» чи ще якось інакше) — це стало видно вже тепер — також зазнала краху.

Ми жили у віртуальній міфологізованій дійсності. Фіктивна була сама назва держави, де жодне слово — «Союз Радянських Соціалістичних Республік» — не відповідало своєму значенню¹⁶⁸. Треба протистояти міфологізованим уявленням про нашу історію, що ринули у суспільну свідомість не з архівосховищ, а зі сторінок газет і журналів часів перестройки. Хвацькі публікації про інтимне життя Леніна й Зінов'єва мають свого читача, який сприймає їх за чисту монету, не турбуючись — стоять за тим джерела чи не стоять. Прикро, коли продукт німецької пропаганди для бізнесу подають як документ автентичний. А часом автори без потреби, здається, навіть хизуються браком точних покликів, вказуючи на джерела своєї інформації таким чином: «Кое-кто за рубежом оценивает [...]»¹⁶⁹, «Слышал от тех, кто знает международное право [...]» (С. 87), «[...] как мне говорили местные работники [...]» (С. 88), «Один инженер-экономист передавал мне [...]» (С. 90), «[...] говорят, в апреле 1989 года данные об этом приводились и в “Правде”, но я это пропустил [...]» (С. 96). Таке безвідповідальне ставлення до джерел сприяє дальшій міфологізації історії.

На історичні теми залюбки пишуть, не обтяжуючи себе знайомством з документами, і деякі українські автори¹⁷⁰. Як правило, люди, що не оперують документами, не володіють і історизмом мислення. Можливо, як фіксація певного стану суспільної свідомості такі публікації й мають певне зна-

¹⁶⁶ Старков Борис. Сто дней «лубянского маршала» // Родина. 1993. № 11. С. 78–84.

¹⁶⁷ VIII конференция Института по изучению СССР: XX съезд КПСС и советская действительность. Доклады и дискуссии. Мюнхен, 1956. С. 17. Пор. с. 101.

¹⁶⁸ Коммунистический режим и народное сопротивление в России, 1917–1991. Изд. 2, испр. М.: Посев, 1998. С. 6.

¹⁶⁹ Антонов Михаил. Выход есть! Когда и чем закончится перестройка // Наш современник. 1989. № 8. С. 83.

¹⁷⁰ Пор.: Плющ Леонід. Тридцять чорний рік // Сучасність. 1997. № 9. С. 88–111.

чення. З погляду науки історіографії вартість їхня приблизно така сама, як численних тепер публікацій на сюжети передісторичні, де брак спеціальних знань надолужується сміливістю побудов (про укрів, Велесову книгу тощо). Якщо гуманітарій заїде у сферу т. зв. точних наук — його швидко зупинять. Про історію, вважається, може висловлювати свої думки будь-хто.

Враховуючи важкоприступність чи неприступність джерел, виходячи з внутрішньої логіки тоталітарного мислення, деякі посткомуністичні автори продовжують практику повоєнних советологів, які реконструювали певні рішення, не маючи на руках самих документів. Інколи ці здогади можуть бути надзвичайно дотепні. Єфим Еткінд твердив, наприклад, що «ГБ внедряла по сексоту в каждую коммунальную квартиру, студенческую группу, административную ячейку, социальную клетку, — а ведь таких единиц миллионы»¹⁷¹. Звичайно, в Еткінда немає документів, і ходити такими шляхами дуже небезпечно. Але схема, яку він реконструював, надзвичайно логічна й могла б бути щонайменше мрією чекістів, яку вони прагнули досягти й реалізувати.

Специфіка джерел большевицького офіційного походження (публічно оголошені чи неафішовані — байдуже) дозволяє застосовувати парадоксальну реакцію. Приклад такої реакції дав советолог Л. В. Дудін: «Было бы поэтому абсурдно, — казав він, — отрицать этот кризис, когда сами большевики все время стараются его отрицать. Если они отрицают что-нибудь столь страстно, как они отрицают сейчас (постановление ЦК от 30 июня, специально занимающееся опровержением того, что есть кризис коммунизма), то значит, что он есть»¹⁷². Зовсім подібну думку висловив завзятий апологет Троцького Н. Симонов: «Столь навязчивое нагнетание официальной пропагандой отрицательного образа Л. Д. Троцкого не могло, в свою очередь, не посеять сомнений в достоверности сведений о нем»¹⁷³. Такий погляд формувався в людей під впливом звичайного життєвого досвіду, — ще не читавши Дудіна і Симонова, я писав про це у спогадах про Ів. Світличного: «У ті роки мені завжди допомагала специфічна орієнтація, яку можна назвати парадоксальною. Якщо пропаганда щось вихваляє — це найкраща ознака того, що воно погане. У той бік краще не поглядати. Коли пропаганда щось ганить — увага! Там вочевидь щось світле, хороше, те, до чого тільки й тягтися. Цим я жив, і це завжди рятувало від ідейних манівців, ставши одним із найсмертоносніших підсумків досвіду»¹⁷⁴.

¹⁷¹ Эткинд Ефим. «Госстрах» в литературе // Госбезопасность и литература на опыте России и Германии (СССР и ГДР). М.: Рудомино, 1994. С. 19.

¹⁷² VIII конференция Института по изучению СССР: XX съезд КПСС и советская действительность. Доклады и дискуссии. Мюнхен, 1956. С. 99.

¹⁷³ Симонов Н. О политическом автопортрете Льва Троцкого // Троцкий Л. Моя жизнь. С. 6.

¹⁷⁴ Білокінь С. Із часу, що закривавився // Доброокий: Спогади про Івана Світличного. К.: Час, 1998. С. 312.

У часи застою було сильно заполітизовано правила відтворення власних назв іншомовного, інокультурного походження. Прізвище «Вольф», звісно, не передавали як «Вовк». Далекосхідний «город Свободный» (осередок Бамлагу¹⁷⁵) не перекладали як «місто Вільне». Зате в інтересах русифікації ім'я государя Николая II не транслітерували, а саме перекладали, — виходило «цар Микола». І це практикували не лише в красному письменстві, де можна покликатися бодай на Шевченків «Кобзар», а скрізь. Робили так уже чисто автоматично, хоч ніби й розуміли, що ім'я «Микола» належить до зовсім іншого етнокультурного середовища чи контексту. Виходячи з цих міркувань, подаю імена неукраїнських діячів у відповідних, наближених до їхньої етимології, формах (Николай, Анна). Так само намагаюсь не перекладати аббревіатури (надзвичайка? НК?). У чекістському діловодстві їх чомусь безліч. Навіть з практичних міркувань перекладати усі ці ієрогліфоподібні знаки неможливо. Якщо виникнуть переклади аббревіатур на узбецьку, латвійську, грузинську та інші мови, — вийде вакханалія. Ще 1936 року, даючи в руки читачеві книжку про ГПУ, керівники львівської видавничої кооперативи «Хортиця» вирішили залишити усі терміни «в їх московському одязі ("большевик", "большевизм", "совет", "советська республика", Г.П.У. в нас — середнього роду й т. ін.), а тільки наростки чи закінчення приспособлювали до української мови»¹⁷⁶. Суголосні думки висловив колись Ол. Семененко: «Єсть назви, що їх не перекладають на інші мови. Не можна назвати Гітлера вождем, а Сталіна — фюрером. "Фюрер" не перекладають. Рейхстаг є рейхстаг. Центральна Рада залишилася в історії для всіх Центральною Радою, і в російському перекладі ви не скажете — Центральный Совет. Так само і відомі всім органи: ЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. Наївні перекладачі пробували ці назви "переперти" на свою мову. На початку двадцятих років я зустрічав у газетках українізовану НК — мовляв, Надзвичайна Комісія, не чрезвычайка. Дарма — не прищепилося. Українізатори пробували й ГПУ впровадити в рідну мову в формі ДПУ — мовляв, маємо своє Державне Політичне Управління. Але ця серйозна установа не гралася в українізовані скорочення. Коли українець мав писати (здебільшого з-за тюремних ґрат) про свою вірність "советській владі", то й органи мав величати на "общепонятном". В практиці "органів" майже не знайдеш ознак українізації»¹⁷⁷. В адміністративній галузі також — "облісполком" і "горсовет"

¹⁷⁵ Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923–1960: Справочник / Составитель М. Б. Смирнов. М.: Звенья, 1998. С. 153.

¹⁷⁶ [Noussimbaum Leo.] Змова проти світу: Г.П.У. С. 5. Підп.: Ессад Бей.

¹⁷⁷ Боротьбисти, незалежники, укапісти намагались українізувати державний апарат, див.: Тезиси доклада [Ю. П. Мазуренко] «Об украинизации судебных учреждений» // Повестка дня 2-го Всеукраинского Съезда работников юстиции [26 февраля — 3 марта 1924 г. Х., 1924.] С. 28–31; Резолюции II-го Всеукраинского Съезда работников советской юстиции. [Х., 1924.] С. 36–39. У наркоматі юстиції був підвідділ кодифікації законів (керівник — Зіновій Висоцький-Степовий),

переважають у живій мові людей і в мові документів. Здається, тільки на нижчому щаблі Сільрада вместила в живу мову поруч із “сельсоветом”. Органи державного терору, треба віддати їм належне, ніколи й не удавали з себе українських. Вони могли собі це дозволити. Я не пригадую, щоб навіть українзатор М. О. Скрипник колись наважився писати про українізацію “соответствующих органов” — ГПУ-НКВД. Характер цієї всесоюзної, тобто не української установи підкреслювався і тим, що українців було там обмаль, особливо нагорі. Для чорної роботи українці були»¹⁷⁸.

Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВД

Тут ідеться лише про слідчі справи, оскільки протягом двадцяти років т. зв. незалежності усі інші справи були закриті.

У різних країнах, що утворились на території колишнього СРСР, доля кагєбівської та партійної архівної спадщини склалась по-різному. Це залежало від персональних рішень тих осіб, що мали в руках владу. Ситуацію з центральними архівами Росії (там справжні секрети, бо в Москві усе програмувалось і вирішувалось) тяжко сформулювати однозначно. Довкола архівних фондів КГБ та КПРС йде завзята боротьба¹⁷⁹. Їх то на-

завдання якого зводилось до перекладання й редагування для друку в офіційному збірнику законодавчих матеріалів (Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б. м.: Сучасність, 1977. С. 134). У справах ГПУ 1929–30 років, а також часів А. І. Успенського знаходимо бланки, надруковані українською мовою. Заповнювали їх також українською. Мазуренко Юрій Петрович (1885, с. Криворіжжя, Донеччина — 3 листопада 1937, Сандормох) — політичний діяч. Один з провідників фракції «незалежників» УСДРП, голова Повстанчого штабу проти большевиків (1919). Як член ЦК УКП (1920) обраний член ВУЦВК (обраний на 4 з'їзді Рад 1920). 23 листопада 1923 Квірінг доповів на Політбюро ЦК КП(б)У питання «О принятии в партию Мазуренко Юрия и [Юрия] Яворского (быв. Секретаря ЦК УКП)». Ухвалили: «Считать возможным принять Мазуренко Юрия и Яворского в члены партии, о чем возбудить ходатайство перед ЦК РКП» (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 40. Арк. 148 зв.). Член ЦК КП(б)У. Призначений членом колегії наркомату юстиції та керівником відділу кодифікації законів за Скрипника (Майстренко Іван. Історія мого покоління. Едмонтон, 1985. С. 154, 164, 179). Професор Харківського інституту народного господарства, голова Правничого товариства у Харкові, Харківського наукового товариства при ВУАН. Працював у Наркомгоспі УСРР. Засуджений 28 березня 1935 року за статтею 54-8 на 10 років позбавлення волі з конфіскацією майна. Перебував на Соловках. Розстріляний (Білокінь С. Розстріляний список Соловків // Літ. Україна. 1992. 23 липня. № 29 (4490). С. 8.

¹⁷⁸ Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б. м.: Сучасність, 1977. С. 99–100.

¹⁷⁹ Козлов Владимир, Локтева Ольга. «Архивная революция» в России, 1991–1996 // Свободная мысль. 1997. № 1 (1458). С. 113–121; № 2. С. 115–124.

піввідкривають, і тоді на тих самих матеріалах різні автори будують зовсім протилежні конструкції, то зачинають знову. Про певний етап боротьби можна сказати, що довірене коло співробітників приватизувало ці архіви й вибірково публікувало особливо ефектні документи. Як визначила завідувач відділом інформаційного забезпечення, використання та публікацій Державної архівної служби Росії Т. Павлова, мала місце «приватизация архивной информации, основанная на узурпации служебных возможностей»¹⁸⁰. Відомі, правда, випадки, коли дослідженнями починають займатися родичі, допущені до слідчих справ своїх батьків¹⁸¹. Історик російської Істинно-Православної Церкви Є. С. Поліщук відзначив: «Будет преувеличением сказать, что с приходом нынешней эпохи гласности “хранители древностей” с погонами КГБ приветливо распахнули свои двери перед любознательными исследователями: пока что они отмахиваются от них, как от назойливых мух. Не удалось нам пока добратся и до [следственного] Дела нелегальной церковно-монархической организации “Истинное Православие” — главного Дела Новоселова»¹⁸². 14 січня 1997 року на бланку Головного інформаційного центру Міністерства внутрішніх справ Російської федерації моєму однофамільцеві, публіцистові Іванові Білоконю пішов лист: «На Ваше заявление сообщаем, что сведениями (sic) в отношении граждан, подвергшихся политическим репрессиям, выдаются по запросам правоохранительных органов или близких родственников репрессированных лиц»¹⁸³. Підписав цю відписку хтось (П...) за начальника відділення Т. П. Селеверстову.

У нас в Україні від часів т. зв. путчу 1991 року з усього величезного масиву чекістських архівів стала приступна частина слідчих справ, знаменитих своїми свідомо фальшованими протоколами. Це індивідуальні чи групові слідчі справи з ФПД — «фонду припинених справ», себто співробітникам СБУ абсолютно не потрібних. справи ці присвячені в'язням кількох категорій. Одні з них були суджені, розстріляні або відбули строк покарання, а згодом реабілітовані (як правило, помертньо), — таких справ більшість. В'язні другої категорії померли під час слідства ще до суду (їх, зрештою, небагато), треті з тих чи інших причин (передусім, певно, з міркувань оперативних) були звільнені (природно, могли потім бути ще раз ув'язнені, що відбито у пізніших їхніх справах).

¹⁸⁰ Максимова Элла. Продавцы сенсаций из Архива Президента // Известия. 1994. 13 июля. № 131 (24238). С. 5.

¹⁸¹ Див., напр.: Немировский А. И., Уколова В. И. Свет звезд или Последний русский розенкрейцер. М., 1995; Никитин А. Л. Мистики, розенкрейцеры и тамплиеры в Советской России: Исследования и материалы. М.: Интерграф Сервис, 1998. 344 с. тощо.

¹⁸² Полищук Е. С. Михаил Александрович Новоселов и его «Письма к друзьям» // Новоселов М. А. Письма к друзьям. М.: Православный Свято-Тихоновский богословский институт. 1994. С. L–LI.

¹⁸³ Оригінал документа — в архіві автора.

Справи nereабілітованих в'язнів, а їх виявилось досить багато, не видаються. Дослідник отаманщини Роман Коваль оповідає: «Управління СБУ в Черкаській області в 1994 р. передало на зберігання в архів УМВС в Черкаській області кримінальну справу № 14395 Савченка Івана Григоровича (отамана Нагірного), яка нараховує понад 1800 сторінок. Чи може науковець взяти її до рук, запитую я, щоб досконаліше вивчити історію рідного краю? Ні. Чи можуть нащадки отамана Нагірного ознайомитися з історією своєї родини? Ні. Закон, прийнятий ще у часи ССРСР, й досі стоїть на перешкоді. Двоюрідний онук отамана Володимир Савченко на власному досвіді переконався у цьому. «На законних підставах» йому відмовили у проханні ознайомитися зі справою. Не було задоволене його прохання про реабілітацію Івана Савченка. Прокурор відділу прокуратури Черкаської області С. В. Шведун 14 вересня 1998 року (№ 15/2948–98) дав таку відповідь: «Савченко (Нагірний) Іван Григорович засуджений за те, що він разом з іншими громадянами організував повстанські загони для боротьби з радянською владою... У зв'язку з тим, що Савченко (Нагірний) І. Г. був засуджений за злочини, що відносяться до категорії загальнокримінальних, а не політичних, він реабілітації не підлягає». Отак чітко і ясно сказано, що політичний характер боротьби, яку вів отаман Нагірний («повстанські загони для боротьби з радянською владою») носить «загальнокримінальний» характер. Тобто, згідно із законами нинішньої «української» держави, Командир Наддніпрянського партизанського загону, який входив до складу збройних сил Української Народної Республіки і підпорядковувався Головному Отаманові Симону Петлюрі, є кримінальним злочинцем. І цей бездушний цинізм спостерігаємо на восьмому році існування «незалежної української держави»!»¹⁸⁴. Зовсім інакше ставилася влада до своїх чекістів, навіть до наглядців. Колишній старший наглядач в Ухті Вафа Нагуманов (* 1911, був живий 1990 року) мав орден Леніна, ордени Червоного Прапора й Червоної Зірки, медалі «За бойові заслуги», «За перемогу над Німеччиною»¹⁸⁵. У своєму суспільстві й оточенні він мав цілком певний високий статус.

9 вересня 1991 року тодішній голова Верховної ради України Л. Кравчук підписав постанову № 1525–ХІІ «Про передачу архівних документів КДБ України до державних архівів республіки», де встановлювався строк передачі — 6 місяців¹⁸⁶. Це розпорядження Служба безпеки України не виконала ніколи. [У ті роки доступ до матеріалів у ЦДАГО був набагато простіший, аніж до архіву СБУ, тому я всією душею стояв за передачу матеріалів до ЦДАГО.] На державне зберігання не було передано справ на реабілітованих чекістів. До ЦДАГО не потрапили великі

¹⁸⁴ Коваль Роман. Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії. К.: Правда Ярославичів, 1998. С. 542–543.

¹⁸⁵ В недрах Ухтпечлага. Вып. 2. Малая серия. Ухта: Мемориал, 1994. С. 35–36.

¹⁸⁶ Наше минуле. 1993. Ч. 1 (6). С. 37.

групові справи «Центру дій», «Спільки визволення України», «Українського Національного Центру» та ін. Не перейшли й важливі для історика справи Марка Амірова-Пієвського (№ 48960), Александра Асаткіна (№ 43187), Фердинанда Аудрінга (№ 50361), Льва Ахматова (№ 44988), Миколи Бачинського (№ 50045), Александра Бермана (№ 40546), Александра Броневого (№ 37318)¹⁸⁷, Ніколая Гомерова (№ 44322), Григорія Грішина-Клювганта (№ 49732), Йосифа Гудзя (№ 32303), Григорія Железнодорожського-Айзенберга (№ 43197), Володимира Затонського (№ 49834), Миколи Куліша (№ 36546), Панаса Любченка (№ 51391), Володимира Науменка (№ 68428), Василя Порайка (№ 40215), Андрія Хвилі (№ 38353), Савелія Цикліса (№ 57428), Самійла Щупака (№ 36106) й тисяч інших. Таким чином, не передавалися справи не тільки чекістів чи прокурорів, а й письменників, літературознавців, партійних та державних діячів. Що об'єднує ці справи, крім бізнесової вартості? Більше того, уже передану справу Катерини Грушевської СБУ згодом відібрала собі назад. Відібрала, ясна річ, запізно: її вже встигли кілька разів перезняти.

На одній з конференцій Інституту з вивчення СРСР Л. В. Дудін висловився так: «Из архивов извлекаются мало известные и даже вообще неопубликованные статьи, а чаще — просто записки Ленина; советские представители рыщут за границей по всем архивам, библиотекам и институтам в поисках каких-либо новых ленинских документов. Никакого серьезного практического значения все эти усилия, понятно, иметь не могут, так как за последние тридцать лет московский Институт Маркса-Энгельса-Ленина, переименованный ныне в Институт марксизма-ленинизма, опубликовал в виде сочинений, сборников или просто отдельных работ Ленина почти все, что было им когда-либо написано. Исключение составляло только державшееся в секрете известное «завещание Ленина» и две или три небольших записки Ленина, написанные в 1922 и в начале 1923 гг. и содержащие упреки и обвинения по адресу Сталина. Для развенчания Сталина эти документы имели решающее значение, а потому Хрущев и использовал их в своей речи. Все же остальное известно и комментировано сотни и тысячи раз»¹⁸⁸. Галас довкола т. зв. відкритості архівів КГБ влаштовувався у пресі таким чином, щоб у людей невтаємничених створити потрібне враження. Григорій Костюк, котрий мешкає на протилежному боці земної кулі — у Сілвер-Спрінг біля Вашингтона, передмову до другого видання своєї монографії завершив такою — інспірованою цим штучним галасом — думкою: «Тепер, коли відкриті **всі** таємні архіви НКВС-КДБ (підкреслення моє. — С. Б.), є можливість всебічно перевірити їх підставовість і або підтвердити і погли-

¹⁸⁷ 1929 року головував у комісії із чистки партійної організації Наркомюсту й Прокуратури УСРР (ЦДАГО України. № 46122 ФП / кор. 773. Том 1. Арк. 87).

¹⁸⁸ VIII конференція Інституту по изучению СССР. Мюнхен, 1956. С. 13.

бити мої версії, або заперечити»¹⁸⁹. Служба безпеки ніколи не виступила з запереченням цього й подібних тверджень. Вражає, як могла гіпнотизувати влада навіть експертів-советологів. З приємністю мушу пригадати, — коли в журналі «Сучасність» з'явилися друком мої матеріали, шановний Григорій Олександрович відгукнувся листом до редакції, в якому говориться зокрема так: «Нова праця С. Білоконя відкриває новий етап. [...] Публікація Вашого журналу складає наріжний камінь усіх майбутніх студій» (Сучасність. 1998. Ч. 9 (449). С. 159).

Насправді слідчі справи складають досі єдину категорію розсекреченого в Україні для посполитих дослідників діловодства ЧК-ГПУ-НКВД. Більше того, розсекречено далеко не всі слідчі справи, а роботу в архівах обставлено масою труднощів. 23 жовтня 1997 року в читальному залі ЦДА-ГО України відбулась конференція «Архівно-слідчі справи репресованих: Науково-методичні аспекти використання». Не може не вражати та однодушність, з якою вчені з різних регіонів України, різних відомств і рангів підкреслювали ті труднощі, що виникають у зв'язку з доступом до справ.

Доктор історичних наук, завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського університету ім. Т. Шевченка Ярослав Калакура: «Значна частина документів все ще залишається недоступною для дослідників, а розслідування справжніх винуватців репресій не провадиться»¹⁹⁰.

Кандидат юридичних наук Ігор Усенко, співробітник Інституту держави і права ім. В. Корецького НАНУ: «Звичайно, з колишніх архівів органів безпеки у доступні для вчених державні архівосховища надійшли лише архівно-слідчі справи, а про протоколи колегій, накази, огляди, довідки та інші нормативні й аналітичні матеріали органів безпеки дослідники можуть лише мріяти. [...] сьогодні практично неможливо одержати в архіві не конкретну справу певної особи, а підбірку (суцільну) справ за якийсь історичний період. Тобто створити цілісну систематичну, а не вибірккову картину досить важко. [...] Ефективність праці дослідника іноді значною мірою визначається не його вмінням вести науковий пошук, а наявністю добрих стосунків із адміністрацією відповідної архівної установи. Відтак як один з авторів нині чинного Закону України «Про державну таємницю» підкреслюю, що архівно-слідчі справи здебільшого не містять державних таємниць. [...] Ще одна проблема — це відсутність доступу для науковців до довідкового апарату»¹⁹¹.

¹⁸⁹ Костюк Григорій. Сталінізм в Україні (Гене́за і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника. К.: Смолоскип, 1995. С. 8.

¹⁹⁰ Калакура Я. С. Особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів // Архівно-слідчі справи репресованих: Науково-методичні аспекти використання. К., 1998. С. 22.

¹⁹¹ Усенко Ігор. Архівно-слідчі справи як джерело з історії держави та права України // Архівно-слідчі справи репресованих: Науково-методичні аспекти використання. К., 1998. С. 42–43.

У своїй монографії дуже виразно висловився Микола Роженко [† 13. XI. 2012]: «Архівно-слідча справа Юринця, не кажучи вже про так звану справу-формуляр чи хоч би меморандум, які, напевно, знищені, досі залишається недосяжною для дослідників, видається для ознайомлення лише обмеженому колу “своїх”»¹⁹².

Кандидат історичних наук Анатолій Русначенко: «Основні кошти слід зосередити на передачі документів з відомчих до державних архівів і на збереженні даних джерел там. З боку відомчих архівів треба максимально розсекретити і передати у відкриті архіви аналітичні, підсумкові матеріали, що стосуються терору в цілому і дій цих служб. Зокрема, без цих матеріалів слідчі справи виступають дуже вузькими і не завжди об'єктивними документами. [...] Причому, доступ до цих джерел має бути спрощеним, а головне — однаковим для всіх категорій дослідників, незалежно від їхньої інституційної приналежності. Безумовно, необхідним є і децентралізація зусиль по вивченню проблеми, відмова від монополії якихось одиноких структур, бо виходитиме, що таким чином люди собі за державний кошт готують і публікують дисертації, а згодом прагнуть ще й цензурувати інших науковців»¹⁹³.

Доктор історичних наук, проректор з наукової роботи Запорізького юридичного інституту МВС України Сергій Тимченко: «Невиправдано, коли право доступу до даного масиву джерел отримують вибрані особи, тою чи іншою мірою зв'язані з правоохоронними органами. В результаті основний масив дослідників змушений користуватись вже вторинними, відібраними даними»¹⁹⁴.

Кандидат історичних наук, керівник обласної науково-редакційної групи «Реабілітовані історії» з Симферополя Дмитро Омельчук: «Навіть маючи вже оброблені документи, наприклад, фільтраційні справи, архівісти обмежують доступ дослідників до них [...]»¹⁹⁵.

Викладач Запорізького юридичного інституту МВС України Валентин Лень: «Хто встановить, що у реабілітованої особи або у його близьких рідних є якісь негативні дані? Де здоровий глузд? Це завжди може

¹⁹² Роженко М. Трагедія академіка Юринця. К.: Укр. Центр. духовної культури, 1996. С. 69. Див.: **КГБістські** архіви дають свідчення тільки «своїм» // *Вечірній Київ*. 2000. 6 липня. № 113 (16575). С. 4; **Спецдозвіл** на пам'ять: Про заборону на дослідження архівів колишнього КГБ // *Політика і культура*. 2000. 1–7 серпня. № 27 (62). С. 34–36.

¹⁹³ Русначенко А. М. Історико-правові і джерелознавчі проблеми дослідження тоталітаризму і терору в Україні ХХ ст. // Там само. С. 108.

¹⁹⁴ Тимченко С. М. До питання щодо використання архівно-слідчих справ при дослідженні проблем реабілітації жертв політичних репресій в Україні // *Архівно-слідчі справи репресованих: Науково-методичні аспекти використання*. К., 1998. С. 123.

¹⁹⁵ Омельчук Д. В. До питання про правові аспекти роботи дослідників з архівними матеріалами Служби безпеки України // Там само. С. 127.

бути підставою для відмови по ознайомленню з матеріалами справи. Вважаємо необхідним [...] внести зміни до постанови Верховної Ради України про тлумачення закону [...]»¹⁹⁶.

Директор Державного архіву Волинської області Володимир Гика: «Думаю, що в таких питаннях правил волинських, черкаських, одеських не повинно бути, як це практично маємо сьогодні»¹⁹⁷.

Кандидат історичних наук Галина Ковальчук, завідувача відділом Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського: «[...] залишається враження, що не все відкрито, без цього, без, так би мовити, відомчої таємниці технології фабрикивання справ чи об'єктивного слідства самі архівно-слідчі справи, безперечно, дуже важливі, є недостатніми»¹⁹⁸.

Микола Данилов, керівник пошуково-дослідницької групи товариства «Одеський Меморіал»: «Така ситуація актуалізує питання про передачу на державне зберігання і тих матеріалів колишнього КДБ, які містять узагальнюючі статистичні дані про політичні переслідування у певні періоди у конкретних регіонах України»¹⁹⁹.

Директор Державного архіву Автономної республіки Крим Людмила Гурбова: «Найскладніша ситуація склалась з карно-слідчими справами, які архів Управління Служби безпеки у Криму повинен був передати у держархів, але й досі, впродовж трьох років, вони не склали описів справ, не доупорядкували справи. Складається таке враження, що у виконанні постанови про передачу згаданих документів зацікавлені лише працівники держархівів, і нема ніякого контролюючого й координаційного центру, який регулював би процеси роботи з карно-слідчими справами»²⁰⁰.

Кандидат історичних наук, доцент Миколаївської філії Національного університет «Кієво-Могилянська академія» Микола Шитюк: «Не дивлячись на те, що було прийнято рішення про передачу цих справ на зберігання в обласні архіви, до цього часу це розпорядження не виконано. Під різними приводами справи досі знаходяться в управлінні Служби безпеки по Миколаївській області, куди рядовому досліднику потрапити дуже

¹⁹⁶ Лень В. В. Проблеми дотримання законодавства з питань державної таємниці та специфіки надання інформації за архівно-кримінальними справами // Архівно-слідчі справи репресованих: Науково-методичні аспекти використання. К., 1998. С. 130.

¹⁹⁷ Гика В. М. З досвіду роботи волинських архівістів по прийому та обліку документів архівно-слідчих справ репресованих та вирішенню проблеми їх використання // Там само. С. 133.

¹⁹⁸ Ковальчук Г. І. Архівно-слідчі справи репресованих бібліологів як джерело вивчення історії книгознавства // Там само. С. 84.

¹⁹⁹ Данилов М. М. З досвіду порівняльного аналізу архівно-слідчих справ з іншими архівними джерелами // Там само. С. 106.

²⁰⁰ Гурбова Л. В. Методичне забезпечення виконання соціально-правових запитів за документами, що відображають процеси репресій 20–50-х рр. // Там само. С. 136.

важко. Дослідники, науковці були позбавлені можливості працювати з архівними справами реабілітованих громадян»²⁰¹.

Такі думки, отже, належать фахівцям із Києва, Запоріжжя, Луцька, Миколаєва, Одеси, Сімферополя. Одні з вчених працюють в академічних і відомчих інститутах, інші викладають по університетах, ще інші очолюють державні архіви. І всі вони як один стверджують, що сучасна система зберігання й доступу до архівних джерел незадовільна, не відповідає інтересам науки, а отже, й держави. Думається, анонімний опит читачів дозволив би зібрати також чимало окремих спостережень і фактів, що характеризують сучасну архівну систему.

Нічого й говорити, що для самих співробітників КГБ, відповідно до їхніх функцій, будь-які матеріали були доступні завжди. На давньому відношенні прочитується резолюція: «т. Никитченко А. В. Надо по этим вопросам посмотреть справки в литерном деле, а также переговорить с бывшим нач. КГБ в Умани т. Абрамовым, директором гостиницы Умань т. Харченко И. Д. — Тимофеев. 28-IV 76 г.»²⁰². Відколи в період Великого Терору, винищуючи безліч людей, чекісти винищили також безліч їхніх приватних архівів, слідчі справи, справи-формуляри й інші матеріали стали головним і часто чи не єдиним джерелом відомостей про загиблих. Таким чином, це загальнонародне надбання, яке повинно цьому народові бути приступне. На жаль, ідентифікуючи себе чомусь не з цінностями нашого, нового суспільства, а з *тими* чекістами²⁰³, ревно охороняючи секрети Ягоди та Єжова, керівники архівної служби начебто незалежної України утримують ці матеріали зовсім без підстав. Покликаючись на мітичні відомчі таємниці 60-річної давности, давно розкриті у конкурентних структурах інших країн, що до того ж користали з аналогічних методів роботи, об'єктивно керівники архівної політики СБУ виводять з-під аналізу й критики діяльність давно покійних катів українського народу. Така, бачте, запопадливість. Як оголосили у світовій пресі на початку 1998 року, Ватикан офіційно повідомив про рішення відкрити історичні архіви Інквізиції, які відтепер стануть приступні

²⁰¹ Шитюк М. М. Питання взаємодії правоохоронних органів, державних архівів, комісій у справах реабілітованих, редакційно-видавничих груп у використанні архівно-слідчих справ // Архівно-слідчі справи репресованих: Науково-методичні аспекти використання. К., 1998. С. 151.

²⁰² ЦДАГО України. № 58152 ФП / кор. 1452. Арк. 238. Начальник следственного отделения УКГБ при СМ УССР по городу Киеву и Киевской области подполковник Коваль — начальнику Уманского ГО УКГБ при СМ УССР по Черкасской области, 23 апреля 1976 г.

²⁰³ Чи не кумедно виглядає в книжці, присвяченій ЧК-ГПУ-НКВД, документ зовсім іншої епохи і, здавалося б, іншої природи — «Закон України Про службу безпеки України» (25 березня 1992 року)? Див.: Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні. С. 412–428. Нехай не було документа, який завершив би період існування советських спецслужб, така композиція документальної добірки, поза сумнівом, помилкова.

для досліджень вчених. Речник Святого престолу Чіро Бенедеттіні повідомив, що до послуг істориків надаються документи, у яких відбито діяльність Інквізиції з 1600 по 1902 роки²⁰⁴. Такий довгий строк секретності пояснюється, правдоподібно, тим, у першу чергу, що Ватикан ідеологічно ідентифікував себе із своїми попередниками, — тепер орієнтири Папської столиці змінюються.

На превеликий жаль, досі не з'ясовано, коли й навіщо відправлялись до Москви масиви архівних матеріалів українських підрозділів відомства. 1954 року в першому відділі 1 Головного управління МВД СРСР перебувала «в производстве» справа-формуляр на декана біологічного факультету Інституту профобру в Києві Н. М. Воскресенського²⁰⁵. Не роз'яснено також, коли і внаслідок яких актів справи було повернуто на місце — головним чином, «по месту совершения преступления». У цих міграціях загубились відповіді до багатьох питань — наприклад, якщо слідчі справи містять лише другі примірники машинописних копій протоколів, то в яких же справах відклались їхні перші примірники?

Що ж являють собою слідчі справи як джерело взагалі²⁰⁶? І чому тепер історикам відкрито тільки їх? Як відомо, спочатку большевики масово розстрілювали без жодних справ²⁰⁷. Одеська група «Меморіалу» простудіювала справи на 33012 репресованих. Якщо вірити їхнім документам, 1919 року на території Одеської області було репресовано лише 15 осіб, із них розстріляно одного²⁰⁸. Без справ погинули 1918 року за Муравйова кілька членів Центральної Ради і дуже багато людей різних категорій. Киянка М. А. М., шукаючи свого кузена, передивилася більше 800 трупів²⁰⁹. Дмитро Дорошенко писав: «Різно показують число жертв: від 2000 до 5000. В усякім разі не менше 3000 людей було розстріляно большевиками в перший же день. Переважно це були офіцери старої російської армії, які заховували “нейтралітет”, а дехто, може, й тішився поразкою українців. Австрійське донесення з Києва з дня 2. IV. 1918 наводить точну цифру замордованих офіцерів: 2576. Убивали взагалі без розбору, хоч особливо часто гинули ті, хто мав посвідку (на червоному папері) від української

²⁰⁴ Ватикан розсекречує архіви Інквізиції // Український голос. Вінніпег, 1998. 9 лютого. Ч. 6. С. 1.

²⁰⁵ ЦДАГО України. № 43715 ФП / кор. 630. Арк. 71. Див.: № 64454 ФП / кор. 1799. Том 2.

²⁰⁶ Див.: Білокінь С. Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ ННВД // Розбудова держави. 1992. Листопад. Ч. 6. С. 29–37.

²⁰⁷ У передмові до своїх списків прокурор Леонід Абраменко відзначив, що «за 1918 рік справ немає» (Київ: Жертви репресій / Упор. Л. Абраменка. С. 16). Щоправда, сам він подає відомості про розстріляних того року Павла Васильєва (С. 79) та Володимира Маєва (С. 260), а також ув'язненого у концтаборі Миколу Зільбермана (С. 165).

²⁰⁸ Одесский мартиролог. Том 2. Одесса: ОКФА, 1999. С. 230.

²⁰⁹ Е. То, что я помню // Малая Русь. Вып. 2. К., 1918. С. 98.

влади про перебування на військовій службі»²¹⁰. За оцінками Українсько-го Червоного Хреста, у Києві було вбито тоді 5 тисяч осіб²¹¹. Як зауважив Ол. Семененко, «це був перший український погром»²¹².

Цікаве уточнення до київських подій 1918 року. У реляції про свій арешт і перебування у Маріїнському палаці та в Лук'янівці В. Шульгін зазначив, що «слідчу комісію, яка засідала в палаці, очолював студент університету Амханицький»²¹³. Семененко роз'яснює: «[...] головну роль грає помічник Прокурора Республіки Лев Соломонович Ахматов, ще молодий, з кучерявою м'якою борідкою інтелігент — відомий своїми літературними інтересами, гострий, ущіпливий в допитах. Він син київського частного повіреного Амханицького»²¹⁴. 23 лютого 1926 року С. Єфремов записав у щоденнику, «що і в Києві дають хабарі за одзволенья з ДПУ через батька цього самого Ахматова, що зветься Амханицький (sic)!»²¹⁵. У червні 1937 року капітан ГБ доповідав Леплевському: «В Киеве проживает сестра жены расстрелянного террориста Ахматова [Аренштейн]. Эта дама разрабатывалась уголовным розыском как сводница-содержательница “малины”. В основном она подставляла девочек ответственным работникам. [...] По-моему, эти материалы должны представлять определенный интерес не только с точки зрения выяснения связи Рубинштейна с ней, но и с точки зрения связи других сотрудников НКВД»²¹⁶.

Як писав Анатолій Русначенко, большевицький терор не був захисним засобом, оскільки чрезвичайку було засновано у грудні 1917 року задовго до будь-якого організованого опору большевикам²¹⁷. Від 1919 й дальших років лишилися примітивно укладені добірки паперів, що нічого не доводять. Зовсім невеличка за обсягом справа князя Жевахова. Товариш голови Київського окружного суду, князь Дмитро Володимирович Жевахов був ув'язнений на початку Великого посту 1919 року, але тоді його випустили, зобов'язавши підпискою не відлучатися з міста: «По выходе из тюрьмы, — згадував його родич, — князь Д. В., к ужасу своих близких, отправился на свою прежнюю квартиру... Последняя оказалась занятою красноармейцем, с его любовницей... Казалось бы, что этот факт, сам по себе, давал князю и нравственное право искать при-

²¹⁰ Дорошенко Дм. Історія України, 1917–1923 рр. Том I. Ужгород, 1932. С. 294.

²¹¹ Книга скорби // Малая Русь. Вып. 2. К., 1918. С. 231. Про вакханалію терору по всій імперії на лєнінському етапі її існування див. також: [Noussimbaum Leo.] Змова проти світу: Г.П.У. 180 с.

²¹² Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б. м.: Сучасність, 1977. С. 35.

²¹³ Шульгін В. Дворец и тюрьма // Малая Русь. К., 1918. Вып. 2. С. 62.

²¹⁴ Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б. м.: Сучасність, 1977. С. 114.

²¹⁵ Єфремов Сергій. Щоденники, 1923–1929. К.: Рада, 1997. С. 346.

²¹⁶ ЦДАГО України. № 44539 ФП / кор. 676. Арк. 284; пор.: Арк. 59–60.

²¹⁷ Русначенко Анатолій. Нариси новітньої історії України. Кн. 1. К., 2014. С. 281.

станция в другом месте, однако его добросовестность была так велика, что заставила князя, во исполнение данного палачам слова, поместиться в передней... Никакие уговоры близких немедленно скрыться из Киева или хотя бы переменить прежнее местожительство, не достигли цели. “Раз данное слово должно быть исполнено при *всяких* условиях, и честным нужно быть и тогда, когда это невыгодно”, — отвечал князь Д. В.»²¹⁸. У висновку слідчого (П. Чуга...) від 21 червня 1919 року читаємо: «Прихожу к такому заключению, что князя Д. В. Жевахова как представителя строя царизма расстрелять, а дело передать в архив»²¹⁹. Колегія ВУЧК (Мартін Лаціс, Шишков, Володимир Яковлев²²⁰, Апетер, Вітлицький, Балицький) 25 липня ухвалила: «В порядке красного террора расстрелять. Приговор привести в исполнение в 24 час.»²²¹.

Акцизного чиновника В. І. Львовича, котрий 1918 року став віце-директором департаменту посередніх податків, комісар Фолкман арештував 7 липня 1919 року. У бланку постанови в констатаційній частині (набрано: «принимая во внимание, что из имеющегося при деле материала состав преступления установлен, а именно»), слідчий (можливо, В. Вітлицький) записав: «Служа на пользу правительс[тву] Скоропадскаго, которым помогал душить социалистическую революцию на Украине [в]виду проведения массового блага тер[р]ора в лагере белогвардейцев и тем более, что его сын сам в этом участвует в одном из белогвардейских царств в истязании и уничтожении рабочих и кр[естьян?] революционеров». Далі — у резолютній частині (набрано: «Прихожу к такому заключению»): «что он как прислужник Николая II-го и гетьмана Скоропадскаго, гражд[анин] Львович сознательно служил на административных должностях при указан[н]ых правительствах тем более, что его сын служит белогвардейцем, — рас[с]трелять»²²². Це й усе слідство у справі. Такий вирок винесла Львовичу Колегія ВУЧК (голова Лаціс, члени Яковлев і Вітлицький) 10 липня 1919 року²²³, себто за три дні після його арешту. Якихось покликів на норми кримінального кодексу, які-будь юридичні нормативи, у справах цих років взагалі немає.

Потім ГПУ-НКВД оговталось і в розрахунку на майбутніх істориків, взагалі для нащадків почало укладати справи з чітко визначеною структурою — аргументацію, мовляв, ту чи іншу людину розстріляно правиль-

²¹⁸ Жевахов Н. Д., Товарищ Обер-Прокурора Св. Синода. Воспоминания. Том 2. Новый Сад, 1928. С. 108–109. Див.: Розсоха Людмила. Грузини в Україні. Миргород, 2005. С. 100–105.

²¹⁹ ЦДАГО України. № 71793 ФП / кор. 2076. Арк. 14.

²²⁰ Русначенко Анатолій. Нариси новітньої історії України. Кн. 1. К., 2014. С. 281.

²²¹ Там само. Арк. 34. Н. Д. Жевахов вважав, що Дмитра Володимировича розстріляли між 12 і 14 липня (Воспоминания. С. 109).

²²² ЦДАГО України. № 68453 ФП / кор. 1995. Арк. 4.

²²³ Там само. Арк. 164.

но. До слідчих справ звинувачених — письменників, мистців, священників, робітників, — байдуже, — «на вічне зберігання» почали закладати «зізнання» у коєнні неймовірних злочинів, після яких підшито відповідні вироки. Люди оповідали про себе, що, мовляв, справді належали до «націонал-фашистських терористичних організацій». Під цими зізнаннями — чийсь підписи. Розбирайся тепер — чий вони. Чиста робота²²⁴!

Уже в тридцятих роках були охочі прийняти цих загиблих на своє конто. Зустрівшись 9 травня 1931 року в італійському міністерстві закордонних справ з Амадео Джаніні, Євген Онацький почав його переконувати: «Націоналістичний рух на Україні все зростає, і навіть серед самих українських комуністів знаходиться чимало українських націоналістів. Але й Москва це розуміє не гірше від нас, як бачите; сьогодні телеграми принесли вістку про розстріл 32 вищих урядовців Української Республіки за змову відірвати Україну від Советського Союзу. Це показує, що Сталін у цьому відношенні починає вживати всі можливі заходи. Певно, що цим він нашого руху не затримає [...]»²²⁵.

От ці архівно-слідчі справи історики тепер одержали, та й то далеко не всі. З джерелознавчого погляду, це найслабші, найгірші джерела. Сучасна історіографія відмовляється вірити у «факти», визнання яких свого часу вело в'язня на розстріл чи до концтабору.

Документи совецької доби, що мають офіційне походження, з джерелознавчого погляду надзвичайно складні. Серед них формувалися документи, сенс яких зовсім не відповідав тому, що вони говорили. Цікавий приклад навів у своїх споминах Хрущов. 1949 року надійшов донос на секретаря Московського міського комітету й секретаря ЦК Попова. Хрущов не побачив у його справі криміналу, але оскільки її тримав на контролі Сталін, разом з Маленковим він постарався відправити Попова подалі від Москви — до Куйбишева: «Мне потом передавали о негодовании против меня Попова. Мертвый он сейчас, что его осуждают. Он не понимал, что ему меня не только не осуждают надо, а наоборот. Если бы не я, то он бы погиб. Он бы погиб тогда, в 1949 году, потому что Сталин уже подготовился к этому. Ведь и меня он вызвал потому, что документ получил против Попова и поверил этому документу. Я Попова спас [...]. Если бы Сталин мне не поверил, то он мог подумать, что, может быть, и я вхожу в этот заговор вместе с Поповым»²²⁶. Не знаючи цієї

²²⁴ Ще цікавіше, коли неписьменні ставили відбиток пальця. Див.: Скраговский А. Люди должны знать об этом // Лук'яненко Левко. Не дам загинуть Україні! К.: Софія, 1994. С. 499.

²²⁵ Онацький Євген. У Вічному місті: Записки укр. журналіста. Том II: Роки 1931–1932. Торонто: Новий шлях, 1981. С. 63.

²²⁶ Хрущев Н. С. Воспоминания // Огонек. 1989. 2–9 сентября. № 36 (3241). С. 17.

підноготної, дослідник, виявивши документ про причетність Хрущова до «заслання» Попова до Куйбишева, міг би зробити з цієї історії зовсім неправильні висновки.

Бували випадки, коли окремі документи чини НКВД попросту імпровізували. Помічник начальника відділення 3 відділу Вінницького облуправління НКВД І. Г. Водкін «в протоколах допросов (по делу Башировского, Явурека, Долежала и др.) указывал даты не допроса, а другие. При этом он фиксировал протокол от имени другого следователя, а подписывался сам за этого следователя»²²⁷. Важко уявити, як достосовувався до реальних подій такий документ.

Причини появи слідчих справ. Характеризуючи слідчі справи НКВД, треба почати з того, яке надзавдання вони виконували. Щодо українців режим Третього райху, скажімо, не заводив такого діловодства. Справи розпочинали на громадян Німеччини в Німеччині, бо це були повноправні громадяни держави, а на окупованих територіях — на підпільників, щоб виявити усі їхні зв'язки і потім їх ліквідувати. Що ж до людей, яких в Україні хапали під час облав, або тих, хто потрапляв до «фабрик смерті», — тут слідчі справи були цілковито не потрібні нікому. Носії режиму вважали себе за надлюдей, а своїх в'язнів — за людський пил, отож було зовсім природно, коли їх десятками, сотнями й тисячами прирікали на ліквідацію без паперів.

Зовсім інакше виглядала справа в СРСР, де відбулася соціальна революція й гімн панівної партії декларував: «Кто был никем, тот станет всем». До кабінетів слідчих приводили вчених, письменників, єпископів, мистців, інженерів, службовців. Допитували ж їх, вирішуючи їхню долю, люди, як правило, з нижчою освітою (С. Брук, П. Гольдман, Р. Тантлевський). Їхні рішення були відповідні. «Итого за год [1921-й] в Петрограде перебувало в тюрьмах по политич[еским] делам около 6000–6500 человек. К концу года выжившие в большинстве освобождены, кроме тех, которые невежественному чекисту казались слишком развитыми и не забытыми. Таких осталось около 200 человек»²²⁸. На 1 березня 1937 року нижчу освіту мали 18219 (76,3 %) оперативники УГБ НКВД/УНКВД (без кадрів ГУБГ Центру)²²⁹. Співробітник «органів» з 1928 року С. Альтзіцер, що в 1937–38 роках виконував обов'язки начальника відділу УНКВД й постійно секретарював у «трійках», мав «незакінчену нижчу» освіту. Соціальній революції ці висуванці були зобов'язані всім, тож прагнули довести її до логічного завершення не за страх, а за совість.

²²⁷ ЦДАГО України. № 31093 ФП / кор. 178. Арк. 138. Вирок Військового трибуналу військ НКВД Київського округу, 19 квітня 1940 року.

²²⁸ Петербург. После года // Соц. вестник. 1922. 3 апреля. № 7 (29). С. 11.

²²⁹ Кокурин Александр, Петров Никита. НКВД: структура, функции, кадры: Статья 1 (1934–1938) // Свободная мысль. 1997. № 6 (1463). С. 118.

У цій ситуації сенс слідчих справ, що клялись на вічне зберігання, зводився до обґрунтування масових репресій. Документували-бо аргументи, чому саме знищення даної конкретної людини було «правильне». Якщо не рахувати пакетів для «вещдоков», тепер найчастіше — порожніх, у слідчих справах не можна знайти жодного аркуша, що опинився б у них без санкції самого НКВД. Якщо у двадцятих роках в'язні складали зізнання власноручно, то згодом під час допитів навіть відповіді в'язнів писали слідчі, складаючи до їхніх вуст те, чого самі потребували. (Напередодні війни слідчі почали фіксувати час початку і кінця допиту²³⁰). По суті, слідчі й викликали до себе в'язнів лише для того, щоб сформувати разом з ними компромат.

Архіви ЧК-ОГПУ-НКВД-КГБ ніколи не закладалися безцільно. Вони призначалися для тих, хто міг би до них у майбутньому звернутися. В цьому відомстві формування джерел мало пряму тенденцію, і її легко простежити.

Фальсифікування джерельної бази проходило в три етапи.

Труси могли відбуватись досить довго. У травні 1933 року ботаніка А. Янату обшукували близько 5 годин. Зраділи, коли виявили почесну грамоту від НТШ як документальний доказ зв'язків з закордонном²³¹. На першому етапі під час трусу вилучались особисті документи й листування (у випадку з митрополитом Липківським — «чемодан с разн[ой] переп[иской]»²³². 1937 року під час трусу вилучено: у священника с. Мар'янівки Гребінківського повіту Сави Бідношиї щоденник і рукописний «Апостол»²³³, в архієпископа Костянтина Малюшкевича — альбом з фотокартками²³⁴, у священника Івана Павлюка-Кордона — чотири метричні книги й невідому кількість «различных религиозных рукописей»²³⁵, у єпископа Миколи Карабіневича — архів церковно-окружної ради (12 тек)²³⁶. Очевидячки, всі ці матеріали відразу знищувалися. Звільнений 1933 року історик Володимир Пархоменко клопотавсь про повернення

²³⁰ Ось повний текст протоколу допиту священника Д. Ходзицького 3 серпня 1944 року (допитував старший лейтенант ГБ Кукин): «Допрос начат в 13 час.

Вопрос: — Вы намерены давать следствию правдивые показания о своей антисоветской деятельности за период пребывания на оккупированной территории?

Ответ: Ни какой (так) (sic) антисоветской деятельности в период пребывания на оккупированной территории я не проводил.

Допрос прерван в 17 ч.» (ГДА СБУ. Ф. 6. № 68501 ФП. Арк. 25).

²³¹ Осадча-Яната Наталія. Спогади про Михайла Сергійовича Грушевського // Укр. історик. Нью-Йорк та ін., 1982–83. № 3–4 (75–76); 1 (77). С. 150.

²³² ГДА СБУ. Ф. 6. № 65685 ФП. Арк. 5 зв. Див.: Білокінь С. Смерть митрополита Липківського // Людина і світ. 1992. № 4. С. 27–34.

²³³ ГДА СБУ. Ф. 6. № 53679 ФП. Арк. 51–зв.

²³⁴ Там само. Арк. 16.

²³⁵ Там само. Арк. 99 зв.

²³⁶ Там само. № 9060 ФПД. Арк. 9, 23.

йому монографії «Русь і Степ», рукопис якої в нього вилучили під час арешту в Дніпропетровську 30 вересня 1929 року²³⁷. Цього рукопису йому не повернули ніколи. Раз щось загарбавши, установа намагалася зі своїх пазурів нічого не випускати. 27 квітня 1935 року заступник начальника окремого відділу Чернігівського обласного відділення НКВД Борисов вилучив у Івана Митькевича майно його арештованого сина Леоніда — електрогрілку, коробку з гудзиками, ножиці, вудку, мильницю, зубну щітку й багато інших речей, а 29 квітня виніс таку ухвалу: «Арештованного Митькевича Леоніда Івановича, вместе с вещ. доказательствами, спец. конвоем направитъ в гор. Киев, в распоряжение ОО УГБ НКВД СССР и УВО»²³⁸. Втім, дещо — коли це були не рукописи — могли повернути. Наприклад, 10 березня 1938 року, згідно з розпорядженням начальника 2 відділу УГБ капітана Яхонтова синові художника Миколи Касперовича повернули три вилучені фотоапарати з касетами, а восьмикратний бінокль і дві «прозорные трубы» пообіцяли повернути додатково²³⁹. На датованій 1 вересня 1922 року заяві Володимира Чехівського про повернення забраних у нього під час трусу паперів є резолюція: «Возвратитъ все некомпроментирующего (sic) характера»²⁴⁰. Після війни на знищення паперів складали акти, наприклад: «Мы, нижеподписавшиеся следователи следчасти НКГБ УССР капитан гос. безопасности Кукин и лейтенант госбезопасности Жданов, рассмотрев разную переписку, отобранную при обыске обвиняемого Ходзицкого Дмитрия Маркиановича на 13 п/листах, уничтожили ее путем сожжения как не имеющую прямого отношения к делу»²⁴¹. Цей акт, що характеризує ставлення НКГБ до чужої власності, датується вихідним 7 листопада 1944 року, тоді як вирок — щойно 23 листопада.

У параграфі «Порядок проведения операции» знаменитий оперативний наказ № 00447 визначав, що сподівалися вилучити у «бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов», конкретно беручи: «Обязательно изымаются оружие, боеприпасы, военное снаряжение, взрывчатые вещества, отравляющие и ядовитые вещества, контрреволюционная литература, драгоценные металлы в монете, слитках и изделиях, иностранная валюта, множительные приборы и переписка»²⁴². Справді, для того, хто «обманываться рад», готового бути зомбованим, цей перелік виглядає переконливо. Призначався він для читачів майбутніх, що цікавляться по-

²³⁷ Ричка В. М. За сфабрикованим звинуваченням // Репресоване краєзнавство. С. 237.

²³⁸ ГДА СБУ. Ф. 6. № 48570 ФП. Том 1. Арк. 65–66. Л. Митькевич ішов в одній групі з Марком Вороним, Миколою Зеровим, Ананієм Лебедем, Борисом Пилипенком та Павлом Филиповичем.

²³⁹ Там само. № 60750 ФП. Арк. 6. Див.: Білокінь С. Смерть Миколи Касперовича // Розбудова держави. 1992. Липень. № 2. С. 49–54.

²⁴⁰ ГДА СБУ. Ф. 6. № 52735 ФП. Арк. 51.

²⁴¹ Там само. № 68501 ФП. Арк. 7 а.

²⁴² Реабілітовані історією. У 27-ми тт. Чернігівська область. Кн. 1. Чернігів, 2008. С. 499.

дробичами про боротьбу НКВД проти «бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов». Тут на місці і зброя, й боеприпаси. Натомість, хто знайомий з тодішньою практикою, простудіював десятки, сотні чи й більше справ, зрозуміло, що частіше за «инострannую валюту» чи «множительные приборы», яких майже не буває, чекісти забирали начебто не передбачені облігації, у інтелігентів, бувало, — мисливські рушниці, а револьвери з'являлись перед ними, коли брали самих чекістів. У протоколі трусу Михайла Бойчука сказано, що забрали 104 пляшечки якихось ліків («перимідону»), а нижче з'явилась примітка, що борну кислоту — до чотирьох кілограмів — «здано на зберігання» синові.

Треба відзначити, що в акті трусу чекісти писали менше, аніж забирали фактично. 10 квітня 1935 року Наталю Анатоліївну Савенко запитали: «Имеются ли у В[ас,] помимо изъятых дневников — другие дневники и архивы Вашего отца?». Вона сказала: «Нет, не имеется»²⁴³. У протоколі трусу від 5 квітня 1935 року цих щоденників не відбито. Дещо чекісти, навпаки, підкидали. 11 лютого 1936 року боротьбиста Петра Замислова запитано: «При обыске у вас обнаружено два чистых бланка ЦК КП(б)У, для какой цели вы хранили у себя эти бланки [?]». Він відповів: «Чистых бланков ЦК КП(б)У у меня никогда не было»²⁴⁴.

У виняткових випадках трусу не проводили. 1956 року, В. Чистякова, дружина Леся Курбаса, намагаючись довідатися щось про свого чоловіка, відомостей про якого вона не мала протягом 18 років, писала Генеральному прокуророві Р. Руденкові: «[...] в нашей квартире обыска не было. С его перепиской, библиотекой и другими документами никто не знакомился. Меня (как наиболее близкого ему в течение 14 лет человека) ни разу не вызывали, не допрашивали, и никаких репрессий по отношению ко мне и к семье не проводили»²⁴⁵.

Наприкінці слідства починався другий етап фальсифікування джерельної бази. Вироки трійок мали стандартний вигляд: «N РАССТРЕЛЯТЬ, лично принадлежащее ему (ей) имущество — КОНФИСКОВАТЬ». Після цього на помешкання засудженого до страти — якщо це був Київ — приходили представники 2 відділу УГБ НКВД та міськфінвідділу, які складали акт конфіскації та окремий опис того, що вилучалося. Конфіскувалося те, що можна було продати через комісійні крамниці у прибуток держави. Скажімо, 19 квітня 1938 року після загибелі професора ґравюри Софії Налепінської в неї вилучили 19 предметів жіночого одягу²⁴⁶ й жодної ґравюри, жодної картини чи килима, жодного

²⁴³ ЦДАГО України. № 33093 ФП / кор. 287. Арк. 19.

²⁴⁴ Там само. № 57955 ФП / кор. 1442. Том 2. Арк. 205.

²⁴⁵ Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 роках. Том 1. Вид. 2. К., 2003. С. 370.

²⁴⁶ ЦДАГО України. № 58310 ФП. Арк. 51–52.

взагалі мистецького твору, жодного папірця. Усе це, не описане, було, очевидно, пограбовано чи підлягало ліквідації. Державу в особі кількох мужчин-чекістів і кількох представників «горфинотдела» зацікавили:

1. «Платья разные дамские 6 шт. 280. –
2. Рубахи дамские нательные разные 7 шт. 31. –
3. Туфли дамские желтые старые 1 пара 30. –
4. Шляпы дамские разные 3 шт. 2. — 1 шт. утиль
5. Трико дамское (sic) шолковое 1 пара 7. –
6. Рубаха дамская шолковая 1 2. — » і т. ін.

Паралельно, зі знищенням матеріалів, що органічно накопичувались у фондоутворювача, йшло відтак формування нової реальності. НКВД закладало до архіву те і тільки те, що хотіло зберегти й що відповідало його інтересам. Це й складало третій, остаточний етап фальсифікування джерельної бази, на якому, як здавалось ідеологам і організаторам геноциду, вони вже назавжди формували той образ людини, який хотіли. Але тут виявилось, що остаточний присуд виносить не прокурор, не суддя, взагалі не юрист, а історик, який має у своєму розпорядженні професійний аналітичний апарат. Може, навіть не персонально історик як такий, а його розумом і рукою — нова епоха.

Дуже відповідальний і не менш складний, цей третій етап розтягнувся впритул до наших днів.

Склад слідчих справ і його зміни. Нас не може не цікавити процес формування слідчих справ. Його й слід розглянути докладніше.

Нормальний «Порядок систематизації матеріалів слідчої справи», друкуючи обкладинки, наносили на її другій внутрішній сторінці. Цей порядок передбачав створення шести груп документів, що й повинні були скласти справу:

- а) опис документів, що містяться в справі, й список обвинувачених;
- б) матеріали оформлення арешту й трусу: постанова про обрання запобіжних заходів (меры пресечения), ордер на арешт, анкета заарештованого, довідка про судимість, довідка про дактреестрацію, пакет з фотокартками, протокол трусу, квитанції про здачу на зберігання відібраного під час арешту²⁴⁷, опис майна й акт опечатування помешкання;
- в) матеріали слідства: протоколи допитів обвинуваченого й свідків²⁴⁸, протоколи очних ставок, постанови про пред'явлення звинувачення, зміну запобіжних заходів та ін. — у порядку дат;
- г) документація: акти, довідки та ін. офіційні матеріали;

²⁴⁷ Маються на увазі коштовності, гроші й грошові документи й окремо — те, що відбирали під час особистого обшуку вже у в'язниці, — гребінець, ремінь тощо.

²⁴⁸ Часом ці матеріали оформлено надзвичайно неохайно. На протоколі допиту другого секретаря ЦК КП(б)У С. А. Кудрявцева проставлено місяць — листопад 1937 року, — але не зазначено дня допиту (ІЦДАГО України. № 32099 ФП / кор. 217. Арк. 31), а текст суттєво відредаговано (Арк. 31–61).

д) матеріали оформлення слідства: протокол пред'явлення слідчих матеріалів, акт медогляду (якщо він є) та винувальний висновок;

є) речові докази: додаються окремим пакетом, з окремим докладним описом.

Заяви обвинуваченого, що доповнюють чи змінюють слідство, підшиваються разом з протоколами допиту обвинуваченого, за датою заяви. Усі інші заяви (про режим, про передачі, побачення тощо) додаються до справи в окремому пакеті. [...].

Слідчу справу, як правило, підшивають після складання винувального висновку; матеріали справи для підшивки групуються в процесі слідства»²⁴⁹.

З бігом часу структура справ змінювалася. На початках про відбитки пальців, скажімо, не йшлося. Навпаки, спершу додавали «Довідковий аркуш» (справочный лист), де фіксувались результати перевірки в'язня за політобліком, розшуком, розробками щодо членства в політичних партіях та контрреволюційності (за реєстрами агентурної розробки)²⁵⁰ тощо. Такий «Довідковий аркуш» зберігається у справі Володимира Чехівського 1922 року, — у дальші роки установа була вже не в силі всі ці картотеки підтримувати. Та знову згадаймо про те, що енкаведисти формували слідчі справи з накопичених під час слідства й суду паперів, виходячи не з об'єктивних інтересів пошуку істини, які відповідали б інтересам науки, а з інтересів відомчих, ба навіть групових у своєму відомстві. При винищенні паперів, що не підходили під їхню концепцію певної кримінальної справи, — а та концепція, рухаючись у часі, зазнавала постійних змін, — їхня сваволя була безперервна і нічим не нормувалася. Про численні вилучення й перетасовки паперів у справах, про перешивання самих справ сигналізує повсюдна зміна пагінації аркушів, — маємо часом три, а то й чотири номери для того самого аркуша. Наприклад, у справі Александра Броневого той самий аркуш спершу чорним олівцем пронумеровано як 17, згодом цей номер червоним олівцем було закреслено, й він став 24-м, потім закреслено і його, після чого він одержав нинішній № 37²⁵¹. Як зазначав Ярослав Калакура, «слід мати на увазі, що більшість справ пройшли внутрішньовідомче “опрацювання”, в ході якого важливі документи, насамперед власноручні пояснення арештованих, були вилучені і, очевидно, знищені»²⁵². Те саме стверджували Руслан Пиріг і Ольга Гранкіна: «Архівно-слідчі справи, у тому вигляді, в якому вони переда-

²⁴⁹ ГДА СБУ. Ф. 6. № 68501 ФП.

²⁵⁰ Там само. № 52735 ФП. Арк. 40.

²⁵¹ Там само. № 37318 ФП. Т. 1.

²⁵² Калакура Я. С. Особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів // Архівно-слідчі справи репресованих: Науково-методичні аспекти використання. К., 1998. С. 22.

ються до державних архівів, являють собою результат численних переформувань із вилученням низки документів, насамперед оперативного характеру»²⁵³. Ясна річ, що джерельна вартість архівно-слідчих справ при цьому різко зменшилась.

До прямих махінацій вдався начальник 5 відділення 2 відділу В. М. Камраз, котрий вів справу о. Александра Стрельникова. 15 грудня 1938 року Камраз склав протокол про пред'явлення о. Александру слідства у його справі. Цей протокол підшито до справи як аркуш 60. А за два дні, 17 грудня, він склав ще одну постанову — «приобщиť к следделу № 102424 по обвинению Стрельникова Александра Никифоровича» п'ять копій протоколів інших осіб. Цю постанову підшито як аркуш 35, а самі протоколи — як аркуші 36–56²⁵⁴. Прагнучи приховати щось від підслідного, слідчий, як бачимо, пустився на хитрощі. Він перешив аркуші справи таким чином, ніби о. Александр бачив матеріали слідства цілком, тоді як насправді цілу третину було підшито на два дні пізніше, себто уже ПІСЛЯ того, як священник розписався, що зі слідством ознайомився.

Надзвичайно яскраво виявилась чекістська авантюриність у справі начальника головного матеріального складу Південно-Західної залізниці Мартина Мамонця (ув'язнений 22 квітня 1938 року). Оперуповноважений шив йому участь у «Польській військовій організації» (ПОВ). Мамонець тримався чотири місяці, поки нарешті 19–21 серпня та 4–14 вересня не дав потрібні зізнання, що його завербував начальник будівництва київського вокзалу Василь Вержужський. Після цього слідство швидко було закінчене, і в'язень став перед судом. У судовому засіданні лінійного суду 21 жовтня від своїх зізнань Мамонець відмовився, заявивши, що до нього були застосовані незаконні методи слідства. Кримінальну справу повернули для дослідження. Працівники слідчих органів вилучили з неї частину матеріалів слідства і всі матеріали слідства судового. Перевірки заяви винуваченого, яку він висунув у суді, не зробили, пересклали винувального висновка заднім числом 15 вересня і справу внесли на засідання трійки. За рішенням останньої 26 жовтня Мамонця розстріляли.

Збереглася постанова від 26 квітня 1939 року: «При направлении следдела № 5233 по обвинению Мамонца Мартына Никитовича, по ст. 54-7, 54-11 УК УССР на Особую тройку УНКВД по Киевской области быв[шим] следователем по делу Корнюшенковым, по указа-

²⁵³ Пиріг Р. Я., Гранкіна О. В. Архівно-слідчі справи репресованих як історичне джерело: науково-методичні аспекти використання // Архівно-слідчі справи репресованих: Науково-методичні аспекти використання. К., 1998. С. 26.

²⁵⁴ ЦДАГО України. № 35812 ФП / кор. 558.

нию Маркелова²⁵⁵ из дела были изъятые следующие материалы: [...]. При отсутствии этих материалов в деле, из которых было видно, что обв[иняемый] Мамонец на суде от ранее данных им показаний отказался, следственное дело № 5233 после вложения в дело Мамонца ранее изъятых протоколов, как на участника ПОВ, без передопроса обвиняемого с оформлением протокола — было направлено на рассмотрение Особой тройки УНКВД по Киевской области, и Мамонец был осужден [к ВМН! — С. Б.], — постановил:

Все вышеперечисленные материалы, ранее изъятые из следдела № 5233, приобщить к следственному делу № 147013 по обвинению Корнюшенкова и Маркелова как вещественные доказательства. Материалы приобщить в отдельном пакете.

Пом нач отделения НКВД УССР

мл лейтенант госбезопасности /Лабузов/

Утверждаю: Особуполномоченный НКВД УССР

лейтенант госбезопасности /Твердохлебенко/»²⁵⁶.

Злочин чекістів був остільки очевидний, що дочці Мамонця Тетяні Мартинівні (коли батька забрали, вона мала 9 років; після війни мешкала у сусідній з нами квартирі в університетському ботанічному саду) реабілітацію оформили просто й швидко.

Первісні зміни в складі документів виявляє нам «Справа № 19 за звинуваченням Чорнишук Якова Федоровича [...та інших]», розпочата 2 січня й закінчена 19 квітня 1944 року. Цю справу створено у відділі контррозвідки ККО «СМЕРШ» 38-ої армії 1-го Українського фронту. Подаю її склад на жовтень 1992 року, — динаміку її формування цікаво розглянути, ідучи за пагінаціями:

Дати	Стара пагінація	Нова пагінація	Зміст документа
		1	Список обвинувачених
	40–92	2–54	Матеріали слідства у справі Я. Чорнишука, І. Гнатенка, С. Осадчого та С. Буряка
5.I, 6.III, 7.III, 8.III, 10.III, 12.I, 13.I, 15.I, 16.I.	17 18 19	55 56 57 58–78	Копії протоколів допитів обвинуваченого Мик.Радченка, чий слідчі матеріали виділено в окреме провадження

²⁵⁵ Маркелов Євгеній Алексійович — начальник ОДТ НКВД ст. Київ ЮЗЖД. 1 квітня 1939 року апарат Особуповноваженого НКВД УРСР заарештував його, і в серпні його засудили за ст. 206-17 КК УРСР до 10 років ИТЛ. Як зазначено у довідці 1958 року, «при производстве следствия по делам имели место ряд злоупотреблений, сопряженных с грубейшими нарушениями социзаконности, допущенных как самим Маркеловым, так и подчиненными ему работниками» (ЦДАГО України. № 49880 ФП / кор. 974. Арк. 138).

²⁵⁶ ЦДАГО України. № 50287 ФП / кор. 1006. Том 1. Арк. 26–27.

31.XII.1943 1.I.1944	100	79, 80, 81	Оригінал протоколу допиту свідка Л. Дороша,
1.I.1944	107–108	82, 83–84	Б. Слободяна, М. Самелюка,
30.I.1944	109–110	85–86	М. Цехотського,
28.I.1944	111–112	87–88	А. Петровського, К. Чорного,
28.I.1944	113–114	89–90	Н. Нескороженої, Ф. Стацюка,
28.I.1944 27.I.1944	117	91, 92	Ф. Дубчака, Г. Вітрук
27.I.1944 27.I.1944	118		
14.III.1944 14.III.1944	119–120	93–94	Протоколи зводин віч-на-віч
14.III.1944 17.III.1944	121–122	95–96	
	123–124	97–98	
	125–127	99–101	
I.1944	131–139	102–110	Довідки-характеристики про в'язнів з місць їхнього проживання
18.III.1944	140	111	Акт про знищення «вещдоков»
19.III.1944	140 а	112	Висновок
18.III.1944	141	113	Постанови про виділення слідчих матеріалів
11. IV.1944	142	113 а	
19.III.1944	143–146	114–117	Протоколи про закінчення слідства
11-12. IV.1944		118–125	Винувальні висновки
27-28. IV.1944		126–128	Матеріали підготовчого засідання
29. IV.1944		129–132	Розписки про оголошення винувальних висновків та визначення підготовчого засідання
29. IV.1944		133–146	Протокол судового засідання і т. д. ²⁵⁷

Сергій Буряк — це мій рідний дід, батько матері, на честь якого мене названо.

Місце, де стара пагінація обривається, дуже значуще. Зіставлення двох рядів нумерації дозволяє досить вірогідно датувати момент переробки справи. Це, скоріш за все, 11 квітня 1944 року, коли справу готували для судового засідання.

Зараз початок справи має цілком стандартний вигляд. Аркуші 2–54 — це постанови на арешти та обрання запобіжних заходів, орде-ри на арешти й обшуки, постанови про затримання й здійснення об-шуків, ордери на обшуки помешкань, протоколи особистих обшуків у затриманих, протоколи обшуків помешкань і протоколи самих допитів звинувачених. Це звичайний зміст кримінальної справи, але, як бачимо,

²⁵⁷ Архів СБУ по Житомирській обл. № 29870 ОФ.

найперший документ цього ряду — це, за старою пагінацією, аркуш 40. Дуже цікаво знати, що являли собою 39 вилучених аркушів.

Ми бачимо далі, що машинописні копії перших протоколів допитів директора школи М. Радченка мають пагінацію ще якогось третього ряду — це аркуші 17–19. Отже, постає питання, з якого контексту вилучено ці три аркуші.

Плутанина в датах, яку можна виявити в окремих справах, показує, що енкаведисти могли їх попросту імпровізувати, навіть не журячись про якусь вірогідність. Помічник оперуповноваженого IV відділу УГБ Чорнобильського РО НКВД Нейман допитав Павла Черняка 8 липня 1937 року. Ордер на трус і арешт видано багато пізніше — у суботу 24 липня. Протокол трусу відсутній. Постанови про початок слідства й вибір запобіжного заходу датуються неділею²⁵⁸, 25 липня. Лише того самого дня прокурор Щербацький дав санкцію на арешт. А анкету в'язня було заповнено ще в суботу 10 липня, виходить, не дочекавшись на санкцію, він уже сидів²⁵⁹. Як узгодити між собою ці дати, неясно.

Часто справи шили в такому поспіху, що послідовність документів втрачалася. У низці протоколів Іллі Страковського після 14 липня, 11 серпня, 14 жовтня, 16 жовтня, йде раптом 12 серпня²⁶⁰. Виглядає так, що протоколи підшито пост фактум, усі разом. У тій самій справі два протоколи складено 10 лютого, обидва розпочаті о 20 год. 30 хв. Згодом у першому з них час виправлено на 14 год. 30 хв.²⁶¹. Якщо з цього випливає, що в обох протоколах годину було проставлено одночасно, постає питання, коли ж їх писано, а далі й інші питання.

Таким чином, ми встановлюємо, що перші перетасовки уже складених чи й зшитих аркушів у справах відбувались іще наприкінці слідства, напередодні суду. Та на цьому «обробка» нібито «закінчених» справ не припинялась. Вона, може, тільки починалась.

Винятково брутальні дальші операції над справами датуються вже післясталінською епохою, роками після падіння Берії й навіть після ХХ з'їзду. Треба думати, що, на відміну від передсудових, ці операції здебільшого оформлювали «законним» шляхом, тобто певними інструкціями,

²⁵⁸ Щоб максимально порушити культурну традицію, в основі якої лежало християнство, 26 серпня 1929 року РНК СРСР прийняв постанову «О переходе на непрерывное производство в предприятиях и учреждениях СССР», що передбачала перехід на 72 п'ятиденки. Нова реформа, що вводила шостиденний тиждень, відбулася 21 листопада 1931 року. Лише 26 червня 1940 року Президія Верховної Ради СРСР видала указ «О переходе на восьмичасовой рабочий день, на семидневную рабочую неделю и о запрещении самовольного ухода рабочих и служащих с предприятий и учреждений», що прикріплював людей до місць їхньої роботи (Селешников С. И. История календаря и хронология, Изд. 3. М.: Наука, 1977. С. 170–172).

²⁵⁹ ЦДАГО України. № 58702 ФП / кор. 1488. Арк. 7–9 зв., 1, 2, 3, 4, 5 зв.

²⁶⁰ Там само. № 31081 ФП / кор. 177. Том 2. Арк. 238–259.

²⁶¹ Там само. Арк. 268, 271.

що надходили з центрального управління «органів». А оскільки новіші інструкції скасовували й вимагали знищення інструкцій давніших, точний характер вилучень і ліквідації матеріалів можна визначити лише після розсекречення відповідного діловодства в цьому самому центральному управлінні. Поки що слідчі справи київського та обласних сховищ СБУ дозволяють лише констатувати, що ці справи по суті увесь час були в роботі. 27 листопада 1954 року (sic) заступник начальника управління КГБ при РМ УРСР по Київській області [Тарасенко?] звертався до начальника 1 спецвідділу МВД СРСР полковника Сиротініна: «В связи с разработкой лиц, проходящих по связям осужденного в 1937 году по ст. 54-10 к ВМН — Дубас Сергея Карповича [...] — прошу выслать архивно-следственное дело, хранящееся у Вас за № 83312»²⁶². Відгукотіла війна, помер Сталін, а органи продовжували цікавитися зв'язками людини, засудженої 1937 року.

Можна здогадуватися, що багато архівно-слідчих справ було винищено на виконання досі не опублікованого наказу КГБ при РМ СРСР № 00511 від 12 серпня 1954 року. Цей наказ визначав режим зберігання справ на осіб, знятих з оперативного обліку. Ось приклад заповненого штапу, який можна виявити по багатьох справах:

«Архивное дело с/дело № 84622 пересмотрено в соответствии с приказом № 00511 и оставлено для дальнейшего хранения в архиве на основании

Оксиюк Иосиф Федорович 1894 г.

епископ УАПЦ осужден на 3 года

высылки в Архангельскую область

Пересмотрел: ст. оперкартотетчик УАО КГБ <підпис> Борзаковская

Согласны: Ст. группы ст. оперуполном.

3 отд. УАО КГБ подполковник Кулишов.

Зам. нач. Учетно-Архивного отдела

КГБ при СМ УССР подполковник Дарабан

23. V. 1955 г. »²⁶³.

Різноманітні дають ширше уявлення про цей наказ. Так, покликаючись на нього, у довідці 31 березня 1955 року щодо Тадея Роя оперуповноважений Портнов відзначив, що справа «подлежит дальнейшему хранению в фонде дел на лиц, снятых с оперативного учета. Срок хранения до 1966 г.»²⁶⁴. Мені трапився також «Срок хранения до 1980 года» — у

²⁶² ЦДАГО України. № 58666 ФП / кор. 1486. Пакет.

²⁶³ ГДА СБУ. Ф. 6. № 12270 ФП. Арк. 3 первісної обкл.

²⁶⁴ ЦДАГО України. № 33213 ФП / кор. 502. Арк. 25. Заповнений ротаторний бланк.

довідці, датованій 14 липня того самого 1955 року²⁶⁵. З покликом на цей самий наказ складено «Список обвиняемых [...], снятых с учета, согласно перечню. [...] В фонд прекращенных дел до 1962 года»²⁶⁶. Невдовзі наказ було уточнено новою вказівкою. У документі від 17 липня 1957 року сказано про це так: «[...] оставлено для дальнейшего хранения в архиве в фонде прекращенных дел до особ[ого] расп[оряжения] согласно указания КГБ при СМ СССР от 31. VII. 1956 г.»²⁶⁷.

Фіксуються випадки, коли справи силою цього самого наказу підлягали знищенню. Так, у справі вчителя із с. Підгірці Обухівського району на Київщині Івана Синельника вклеєно записку: «Обнаружено и изъято из арх[ивного] отдела № 655 «Недобиты[е]», пересмотренного по приказу КГБ № 00511 и подлежит [подлежащего!] уничтожению. 26/X — 54 г. <підпис>»²⁶⁸. Ще одна довідка: «Арх[ивное] с/д [следственное дело] № 42623 уничтожено в соответствии приказа 00511 за неустановлением состава преступления. 11/5 [1955] <підпис>»²⁶⁹.

У цій й пізніші роки винищували не тільки цілі справи, а й аркуші тих справ, які лишали на дальше зберігання. Так, у справі харківського архієпископа УАПЦ Олександра Яреценка знаходимо запис: «Всего в деле 109 листов. 24/IX-57 г. <підпис>». 1992 року, коли справа опинилась у моїх руках, тут не було вже аркушів 3, 7, 8, 17, 45, 69, 70 та 80. Їх видерто, виходить, не раніше 1957 року, себто після того, як уже було видерто геть усе, що 1957 року вважалось за небажане. У датованій 1924 роком постанові майже в центрі аркуша, нищачи «зайве» слово, зробили акуратну дірку, так що текст вийшов такий: «1924 г. Августа '12' дня, я П[омощник] Уполномоченного СО ГПУ УССР — Шешунов А., рассмотрев а[...] териал по обвинению [...]»²⁷⁰. Зрозуміло, що з архівних слідчих справ вилучалось усе, що стосувалось агентурної розробки певної особи. Якщо у справі видерто аркуш після винувального вироку, виходить, що там був меморандум — прецікавий для вивчення психології НКВД тип документу.

Працюючи зі справою, ніколи не шкодить перевірити її на повноту. «Справа № 348 /118442 по звинуваченню Голубева Г. Д. (мало б бути: Є. С. — С. Б.) та ін.» складається з трьох томів. Том перший мав аркуші 1–200, — тут вилучено арк. 147–148 та 166. Том другий мав свого часу аркуші 201–337, — тепер бракує арк. 311. Том третій мав аркуші 1–217, — тепер недораховуємося арк. 136–137²⁷¹. Цікаво довідатися, що робили з

²⁶⁵ ЦДАГО України. № 22296 ФП / кор. 194. Приложение. Арк. 1.

²⁶⁶ Там само. № 30495 ФП / кор. 154. Арк. 22.

²⁶⁷ Там само. № 42625 ФП / кор. 578. Арк. 47 зв.

²⁶⁸ Там само. № 49021 ФП / кор. 919. Арк. [35].

²⁶⁹ Там само. № 53229 ФП / кор. 1186. Арк. 391.

²⁷⁰ ГДА СБУ. Ф. 6. № 36353 ФП. Арк. 26.

²⁷¹ Там само. №. 66923 ФП.

видертими документами — зберігали окремо чи нищили. У цій самій справі поміж паперів 1931 року, між арк. 88 і 89 першого тому раптом опинилося так само вшитє «Повідомлення (извещение)» з разючо несподіваною датою — травень 1958 року. Чи може бути кращий доказ того, що справи перешивали?

Ідучи слідами Хрущова, передбачливі й обережні співробітники «органів» чи прокуратури намагалися вилучити документи про свою особисту участь у репресіях. Виявляємо, наприклад, «Повестку к заседанию Особого совещания при НКВД СССР», але прізвище, ім'я й по-батькові доповідача тут вирізано²⁷². Хто міг бути зацікавлений у цій операції, коли не сам доповідач, який, правдоподібно, ще ходив на службу?

І сліди такої обробки маємо ледве не по всіх справах.

Вплив особи слідчого на текст протоколів. Зек 70-х Сергій Солдатов оповідав: «Я здесь, в зоне, со стариками беседовал, спрашивал: в чем разница между гестапо и ГБ? Они ведь прошли все. Говорят, жестокость и там, и тут — и там, пожалуй, пострашнее! Но зато в гестапо *на самом деле* выясняли — враг ты фюреру, его идеям или нет. Если враг, они безжалостны; если нет — ты их не интересовал, тебя выпускали»²⁷³. Жак Росси узагальнив свій багаторічний зеківський досвід так: «Хорошим советским следователем является не тот, кто выявит правду, а тот, кто даст материал, обеспечивающий статью обвинения и наказание, согласно заранее полученному указанию»²⁷⁴. Той, хто сприяє належному «розвороті слідства»²⁷⁵. Текст протоколів допитів складався під час «розмови» слідчого з в'язнем, коли перший писав його від руки, а останній мав його тільки підписати. Потім оригінали протоколів тих в'язнів, яким НКВД приділяло більше уваги, передруковували на машинці, підшиваючи як оригінал, так і копію. Якщо в тексті називалося багато прізвищ, примірників робили більше, щоб розкласти ці копії по відповідних справах. Коли прізвищ було зовсім багато, по справах розкладали не повні копії протоколів, а лише завірені підписом слідчого уривки («выписки»). Наприклад, 23 листопада — 5 грудня 1929 року датуються, як завжди, дуже розлогі свідчення С. Єфремова, на цей раз про академічний гурток СВУ: «До первісного складу — Голоскевич, Андрієвська О., Ганцов та Грінченкова — були прийняті: [...]». Шановний вчений-академік, якого називали «совістю української нації», назвав тут 18 імен. Слідчий відмітив відповідне місце й друкарка роздрукувала його з позначкою: «18 экз. К. 3.». Примірники «Витягу з свідчення С. Єфремова» розійшлися

²⁷² ЦДАГО України. № 31628 ФП / кор. 197. Арк. 22.

²⁷³ Хейфец М. Избранное. Том 1. С. 122.

²⁷⁴ Росси Жак. Справочник по ГУЛАГу. Ч. 2. М.: Просвет, 1991. С. 360.

²⁷⁵ ЦДАГО України. № 37892 ФП / кор. 390. Том 2. Арк. 39.

по 18 справах²⁷⁶. Ознайомившись із матеріалами слідства, добросовісний в'язень пригадав ще декого: «В тому ж протоколі, с. 34, в складі академічного гуртка проминуто: Постернака, Міяковського і Тимченка. На с. 39 в складі гуртка у ВІНО проминуло Калиновича і Гавриленка та, здається, Соколовського. В тому ж протоколі, с. 44, проминуто гурток у школі ім. Франка на чолі з Кулябком. В тому ж протоколі на с. 47, проминуто після поповнення автокефального гуртка — Хомичевського [Борисом Теном]. В тому ж протоколі, с. 49, гурток літературний треба поповнити Д. Ревуцьким та О. Кисилем і, може, Тимченком». Витяг з нового свідчення було роздруковано з позначкою: «13 прим. К. 3.» і розкладено по тринадцяти справах²⁷⁷.

У цій непростій роботі слідчих спостерігаємо багато різних нюансів.

Передусім, у двадцять роки свої свідчення в'язень міг писати сам від руки. У «Додатковому свідченні», позначеному 24 вересня 1929 року («БУПР ч. І, Слідчий корпус, корп[ус] 5, кам[ера] 1. Київ»), священник Микола Чехівський розповідав: «Взяли, посадили, тримають і гостро тримають, як от і зараз навколішках на цементній підлозі, на кроваті пишу, а в камері сморід страшний, бо двері камери проти дверей відхідника, а під вікном люк каналізації, який часто відкривають, чую грюкіт кришки люка»²⁷⁸.

У недосвідчених читачів виникає спокуса вирізняти власноручно писані зізнання як ніби вияв справжніх думок в'язня. Передбачається, — коли в'язень пише зізнання сам від себе своєю власною рукою, то виходить документ особливо правдивий. Це, звісно, ілюзія, ті чи інші питання в'язень висвітлює з вигідними, на його думку, зміщеннями, деформаціями, а якісь певні обставини взагалі може вигадувати. Крім того, і за таких умов в'язень не був позбавлений співавторства. Інспектор Вінницького облвню Андрій Григорович, звинувачений у приналежності до «Польської організації військової», 20 квітня 1934 року писав з Лук'янівської в'язниці на ім'я прокурора СРСР у спецсправах: «У кінцевому рахунку слідчий склав мені схему-конспект, за якою я мав писати [...]. Я вважаю зайвим указувати на ті репресії, які застосовувались до мене під час слідства. Я думаю, що згодом вони будуть розкриті»²⁷⁹.

Але, розуміється, вже безмежні можливості впливати на тексти протоколів слідчий одержував, коли сам записував до протоколу і свої питання, і відповіді. Коли 26 серпня 1936 року троцькіст Борис Вєсьолий

²⁷⁶ ЦДАГО України. № 60096 ФП / кор. 1552. Арк. 53.

²⁷⁷ Там само. Арк. 50.

²⁷⁸ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 67098. ФП. Арк. 27 зв.

²⁷⁹ Розстальний Віталій. Тероріада // Сільські вісті. 1990. 8 грудня. № 282.

опинився в тюрмі, однокамерник історик Мейлахс кинувся його просвіщати, мовляв, слідство зводиться «к особому лабораторному методу», коли ув'язнений перетворюється на «искусственного врага народа»: «Чем скорее вы договоритесь со следователем, тем скорее прекратятся ваши мучения, а там... видно будет»²⁸⁰. А вже під час слідства знаменитий Солломон Брук казав Вєсьолому: «Запомните, романтик, что у нас такое же производство, как и остальные фабрики и заводы. Пусть дают побольше сырья, а мы уж как-нибудь выпустим готовую продукцию»²⁸¹. Збереглися одкровення іншого його слідчого Владіміра Казакевича: «Ну и что ж. Вот подумаешь. Вы врете, а мы поверим. И Вам, и мне выгодно»²⁸².

Начальник навчальної частини УАМЛІН'у Костянтин Ярошевський (нар. 1902), ув'язнений у лютому 1936 року, згадував: «На одном из первых допросов Борисов предложил мне пойти на “полный” контакт со следствием, угрожая в противном случае тяжелым обвинительным приговором, вплоть до расстрела. Формулировка Борисова была примерно такая: “Отсюда без нашей помощи Вы не выйдете и если хотите жить и работать, поступайте как другие. В случае дачи Вами надлежащих показаний Вас в худшем случае сошлют на 3 года в Казань. Там вы будете работать в Университете, а затем через некоторое время восстановитесь в партии”. Эти обещания он подтверждал чтением мне “благодарственных” писем ряда осужденных, из которых я помню писателя Эпика и бывшего председателя Госплана СССР Коцюбинского (сына известного украинского писателя), в которых они выражали благодарность Борисову за созданные им после осуждения хорошие условия жизни. Эти письма мне читались, но в руки не давались, хотя и просил я об этом»²⁸³. Невисокий інтелект оперативників призвів до того, що звинувачення проти окремих в'язнів вражають своєю абсурдністю. Ніхто їх однак не виправляв, до чогось правдоподібнішого не докопувався.

На допиті 12 серпня 1937 року чекіст Микола Грушевський оповів про техніку добування зізнань: «Рассадкой в камерах ведал Брук, причем он же и руководил сознаниями арестованных. Было достаточно, чтобы Брук захотел, сознание арестованного было обеспечено, и следователь имел успех. Попав в немилость к Бруку, следователь сидел без результатов следствия. Камерная работа, при которой арестованным часто подсказывались нужные фамилии, продолжалась на самих допросах. Брались только выгодные показания. Невыгодные или не брались вовсе, или показания прятались. Поощрения сознавшимся арестованным: улучшенная пища,

²⁸⁰ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 36480 ФП. Том 2. Арк. 98 зв.

²⁸¹ Там само. Арк. 99 зв.; Білокінь С. Між Сцільною і Харібною // Культура і життя. 1992. 4 липня. № 27 (3356). С. 6.

²⁸² Там само. Спр. 36480 ФП. Том 2. Арк. 98 зв.

²⁸³ Там само. № 36897 ФП. Арк. 161.

свидання, посилки, всякі обещання — все это дополняло предательскую систему ведения следствия. Там, где арестованные не сознавались, дела оформлялись протоколами других арестованных»²⁸⁴.

Інкони настанови чекістів падали на вдячний ґрунт. Наслухавшись своїх порадників, Вєсьолий виробив цікаву лінію поведінки. Коли 3 липня 1950 року його арештували ще раз, він написав Берії: «Не будучи нікогда врагом, я за годы моих испытаний научился распознавать врагов и бороться с ними. Я хочу, чтобы Вы мне поверили. Я всегда боролся с врагами. Все семнадцать лет моих испытаний в то же время есть годы моей борьбы с ними. И это естественно. Ибо в моих горестях повинны только те, кто оказался действительным врагом народа — я их указал. Никакое мое личное испытание не заставит меня быть другим. Моя любовь к моей Родине и Партии естественна и беспредельна. У Вас есть, Лаврентий Павлович, возможность убедит[ь]ся в этом». Втім, треба сказати, він виявляв специфічні риси вдачі ще за першої посадки. Ось його заява від 17 жовтня 1936 року: «Если можно, я просил бы меня наказать так, чтобы я мог доказать свою преданность Советской Власти на работе и успел бы после еще учиться в ВУЗе, чтоб снова быть полезным своей родине»²⁸⁵.

Наведене дозволяє вважати, що головною метою НКВД було не з'ясування істини, не пошук «справжніх» обставин злочинів, а винищення якомога більшої кількості людей. Причому коли частина в'язнів потрапила у вир лише під гарячу руку, внаслідок доносу тощо, то в принципі винищення провадилося з великим розбором.

Можна навести безліч прикладів того, яких деформацій зазнавала істинна картина заради підведення людини під ліквідацію. Так, 14 серпня 1937 року, допитуючи лаборанта-препаратора Семена Лучка, слідчі М. Гольдфарб та М. Клопотнюк домоглися від нього такого зізнання: «На одном из совещаний нашей организации на квартире Иващенко, в начале 1937 года, в присутствии Иващенко, Желяшкевича и Коробенко, я внес предложение о подготовке бактериологической войны, с целью дезорганизации тыла и подрыва мощи советской власти изнутри»²⁸⁶. Після самообмов такого роду 16 жовтня 1937 року С. Лучка розстріляли.

²⁸⁴ ЦДАГО України. № 44228 ФП / кор. 658. Том 12. Арк. 101.

²⁸⁵ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 36480 ФП. Том 2. Арк. 100 зв.–101. Вєсьолий (Веселый) Борис Аркадьевич (1904, Чернігів — не раніше 1955) — економіст-референт київського радіозаводу. Освіта — два курси текстильного інституту. Мешкав на Рейтарській, 29, кв. 1. Др. Раїса Ірігор'євна Зеленецька, помічниця бухгалтера ресторану «Червоний Київ», дочка й племінниця репресованих троцькістів. Ар. 26 серпня 1936. Відбував у Норільському ИТЛ. Оселився в Саратовській обл., селище «Красный Текстильщик». Журналіст і прораб будівництва. Змів національність на російську. Др. Ніна Фердинандовна Балаш (нар. 1915). Син Борис (нар. 1949). Знову ар. 23 грудня 1950. Звільнений 1950. 1 липня вибув до Москви, куди не прибув. Його доля з цього моменту невідома.

²⁸⁶ Там само. № 61960 ФП. Том 1. Арк. 165–166.

14 листопада 1939 року селянин Нестор Галуза, перебуваючи у Івдельлазі (одержав 10 років ИТЛ), скаржився до Верховного суду: «Следователь райотдела НКВД гр-н [П. Бой]ко задал мне несколько нижеследующих вопросов: 1. Имел ли я переписку с Гитлером. Естественно, что на такой вопрос я мог ответить только — нет. Я, неграмотный рядовой колхозник, не мог даже подписать свою фамилию, не только писать Гитлеру»²⁸⁷. Мабуть, оперативники полюбляли такі жарти. У протоколі Івана Козуба слідчий Казарінов записав (1935), що той зустрічався й розмовляв з Гітлером²⁸⁸.

25 березня 1938 року художник Микола Касперович під керівництвом сержанта Максютенка про свою групу мистецтвознавців-музейників розповів: «В первые годы революции я вращался в среде украинских националистов, которые так же, как и я, направляли свои мысли и действия на борьбу с Советской властью и создание самостоятельного украинского государства в духе УНР, организовывал для этой цели подпольные контрреволюционные организации, которые путем подрывной работы на всех участках хозяйства страны вели борьбу против Советской власти и в период войны с СССР должны были организовать восстание в тылу Красной армии для свержения Советской власти»²⁸⁹. Із такою самообомовою М. Касперовича розстріляли 7 травня 1938 р.

Звертаючись до Хрущова (не пізніше 8 квітня 1941 року) у справі його ув'язненого сина академік О. В. Корчак-Чепурківський доволі одверто висловив свою думку про діяльність органів: «У меня имеется крепкое убеждение, что у следственной власти не было определенных несомненных фактов для обвинения моего сына, а если в материалы следствия они в таком виде откуда-то попали, то я уверен, что это результат той вредительской системы ведения следствия 1936–38 гг. органами НКВД, наличность которой известна и высшим органам управления, системы, практиковавшей фальшивые подписи, вынужденные признания и т. п.»²⁹⁰. Ніхто не притягнув автора цих рядків до відповідальності за наклеп на совєцьку владу, — Хрущов і тоді розумів, що Корчак-Чепурківський писав правду.

У виписці з «Заключительного постановлення» щодо слідчої справи № 348 по звинуваченню 29 київських священиків і близьких до них осіб

²⁸⁷ ЦДАГО України. № 57232 ФП / кор. 1403. Арк. 18 зв.

²⁸⁸ Козуб Ів. Доба і доля. С. 304.

²⁸⁹ ГДА СБУ. Ф. 6. № 60750 ФП. Арк. 2–3. Докладно згадуючи потім перебіг суду (9 лютого 1936 року), Ів. Козуб сумував, що «ніхто з нас тоді — ні Сергій, ні я, ні Сабалдир, ні ті дві «нещасні жертви», Микола і Колесник, заслухавши того акта, не встав і не вказав на невідповідність між масштабами тих звинувачень і нашими можливостями, знаннями, силами і, зрештою, розумами. Ніхто не спромігся хоча б висміяти тих «мужів» могутньої держави, які зібралися судити звичайних людей, перетворивши серйозні речі на комедію» (Козуб Ів. Доба і доля. С. 306).

²⁹⁰ ЦДАГО України. № 39829 ФП / кор. 466. Том 1. Арк. 183.

(1931) читаємо таку одверту нісенітницю: «В момент февральской революции в 1917 г. верховные круги УССР, находящиеся до этого времени в зависимости от обер-прокурорского надзора, добились от временного правительства внесения реформ в церковную жизнь»²⁹¹. Цієї дурниці ніхто не виправив.

Крім моментів очевидно абсурдних за своїм сенсом, протоколи містять подекуди одверті недоладності формальні, такі «недоробки» чи «накладки», на які одразу звернув би увагу не лише адвокат, аби він був, а будь-який юрист. Зрештою, будь-хто, будь-яка «проста совєцька людина» побачила б фальш, якби тільки ці аркуші чи згодом, під час слідства, чи вже на суді прогорнула. У протоколі допиту архієпископа УАПЦ Володимира Самборського від 23 червня 1937 року начальник 8 відділення IV відділу УГБ НКВД УРСР Ліфар почав писати на одному з аркушів останній рядок, не помітивши, що підпис в'язня там уже стояв²⁹². Отже, він обірвав рядок посередині, ледве на той підпис не наїхавши.

У протоколі допиту священника Михайлівської церкви Видубецького монастиря о. Венедикта Лисаковського від 25 грудня 1937 року оперуповноважений IV відділу УГБ НКВД УРСР Кузьма Лупенко написав: «Мы располагаем показаниям свидетелей и других, что вы дискредитировали вождей партии и правительства [...]»²⁹³. Після слова «свидетелей» у рукописному оригіналі пропущено трохи місця (на півслова), де мали бути вставлені (їх ніколи не вставлено) прізвища свідків. І цю «липу» священник підписав! Передруковуючи протокол, друкарка в цьому місці зробила такий самий пропуск, який знову ж таки ніколи не заповнили. 8 січня 1938 року о. Венедикта розстріляли. Коли 1958 року його удова Ганна Ананіївна звернулася до Київської обласної прокуратури з проханням про реабілітацію (їй відмовлено), і її допитували, вона переказала його слова: «“Я подписал такую бумагу, что меня скоро должны выслать”. [...] Я у него спросила: “А зачем же ты тогда подписал?” На это он ответил: “Там все подпишешь”»²⁹⁴.

Удова Василя Еллана Лідія Євгенівна Вовчик-Блакитна оповідала мені, що коли її випускали на волю (чи коли одержувала реабілітацію?), вона запитала, у чому ж її, власне, звинувачували. «А Ви ж самі підписали звинувачення», — відповів співробітник. Поглянули разом. Справді, на протоколі «пред'явлення звинувачення» її підпис стояв. Більше того, далі йшли ще два чисті аркуші, на яких теж красувалися «її» підписи. Кравчиня Олена Воронова (Ворона) скаржилася з евакопункту Каргопольлагу: «Са-

²⁹¹ ГДА СБУ. Ф. 6. № 66923 ФП. Том 3. Арк. 115

²⁹² Там само. № 61960. ФП. Арк. 82 зв.

²⁹³ Там само. № 59164 ФП. Арк. 15.

²⁹⁴ Там само. Арк. 53 зв.–54.

мым существенным нарушением является то обстоятельство, что [2 й 7 грудня 1937 року] меня заставил следователь [оперуповноважений слідчої групи XI відділу УГБ КОУ НКВД Б. Пругер] подписать два чистых бланка прот[окола] допроса, причем совершенно не известно, каким содержанием следователь заполнил протокол»²⁹⁵. Такі прийоми слідчі практикували, мабуть, досить широко. 25 грудня 1939 року Конон Забарилло скаржився з Унж-лагеря²⁹⁶, 9 л/п: «8-го декабря 1937 года без предъявления мне обвинений меня арестовали и на следствен[н]ом допросе в районе мне предложили подписать чистую протокольную бумагу, и сколько я не отказывался, ссылаяс[ь] на них незакон[н]ость, все же таки я не мог выдержать сильного давления со стороны следствен[н]ых органов и решил подписать чистую протокольную бумагу [...]. На протяжении двух месячного пребывания моего в тюрьме ни одного допроса не было, только по прибытии в Унж-лагерь Н.К.В.Д. мне прочитали о том, что за мои контр-революционные дела Киевской областной тройкой дадено 10 лет»²⁹⁷.

Приклади прямого фальшування слідчих матеріалів можна продовжувати без кінця. Уночі проти 8 травня 1935 року луб'янський слідчий Рапорт показав Іванові Козубу протокол, під яким стояв підпис його брата — літературознавця Сергія Козуба. Останнього насправді було ув'язнено на півтора місяці пізніше, а тоді він ще лишався на волі²⁹⁸.

Ми ніколи не довідаємося, за яких обставин проходило слідство проти тієї чи іншої людини. Лише з непрямих ознак можемо здогадуватися, які тортури стоять насправді за протоколами акуратно сфабрикованих справ.

Якщо мисткиню Софію Налепінську-Бойчук арештовано 12 червня 1937 року, збереглося три постанови про продовження строку (до 27 вересня, до 27 жовтня й до 12 листопада), і в жодному з протоколів (їх п'ять — 25 червня, 18 та 20 вересня, у неділю 24 та 28 жовтня) немає компромату ні проти неї самої, ні проти кого-небудь іншого, якщо, зрештою, 11 грудня 1937 року її розстріляли, — стає очевидним, як тяжко мучилися з нею слідчі Ліфар і Миненко, і в який суцільний жах перетворилися останні місяці її життя²⁹⁹.

²⁹⁵ ЦДАГО України. № 58786 ФП / кор. 1492. Арк. 42 зв. 3 виписки із протоколу № 128 засідання трійки при КОУ НКВД УРСР від 8 грудня 1937 року: «Умышленно выводила из строя радиоманистраль во время передачи речи вождя народа на VIII-м С'езде Советов» (Арк. 36). Їй дали 8 років ИТЛ.

²⁹⁶ Дислокувався у Горьковській області: ст. Сухобезводне (sic) Горьковської залізниці (Система исправительно-трудовых лагерей в СССР С. 431).

²⁹⁷ ЦДАГО України. № 43985 ФП / кор. 641. Арк. 30. У своїй скарзі К. Забарилло був не цілком точний. У день арешту, 8 грудня 1937 року помічник оперуповноваженого Київського районного відділення НКВД Краковський його все-таки допитував, але в'язень відмовився від звинувачень.

²⁹⁸ Козуб Ів. Доба і доля. С. 294.

²⁹⁹ ЦДАГО України. № 58310 ФП.

У заяві від 8 травня 1935 року яскраво описав свій психічний стан під час першого допиту поет і професор ІНО Микола Зеров: «Находясь во время допроса 28 апреля в крайне подавленном и болезненном состоянии (усталость, две бессонные ночи, острые боли в сердце, одышка), я не владел ни памятью, ни речью, ни даром логической связи мыслей, был рассеян, читал протокольные записи допроса и не понимал читаемого. Поэтому и показания мои носили характер сбивчивого, неверного (до галлюцинативности) и незаконченного припоминания»³⁰⁰.

Торттури застосовувалися до в'язнів на всіх етапах слідства. Оскільки слідчі справи являють собою як правило тільки результати впливу катів, ми часто не в силі вгадати, чого конкретно на якому етапі слідчий домагався. Адже бувало, здається, й так, що в'язнів примушували компрометувати документи, які їх виправдовували. Колгоспний рахівник із с. Кодакі Васильківського району Сергій Корецький 8 жовтня 1937 року писав: «25/IX с/г [сего, 1937-го, года] меня, Гринько Василия Ефимовича, Пасеку Григория Васильевича и Корецкого Тимофея Федоровича, давших правдивые показания, т. е. сознавших в к-р деятельности, было всех 4-х направлено в Житомирскую тюрьму, находясь вместе в тюрьме, Гринько Василий Ефимович начал нас уговаривать, чтобы мы отказались от своих первых показаний, для этого Гриньком было написано заявление на имя областного прокурора, в котором он изложил, что нами данны показания как будто потому, что над нами [применялись] физически[e меры воздействия — нас] избивали при допросах, поэтому как будто первые наши показания являются не верными — вымышленными, в то время как первые показания являются действительно правдивые. При чем Гринько Василий, провоцируя нас, убеждал о том, что бы не сознаваться, отказавшись от первых показаний, то не придется за к. р. деятельность и отвечать. Таким образом, когда нас начали вторично допрашивать, то мы под влиянием Гринько Василия от первых показаний отказались»³⁰¹.

Дуже прикро, що з загибеллю людей пішли назавжди в небуття будь-які відомості про найбільшу й найстрашнішу реальність слідства — про ті обставини, за яких із в'язнів одержувано потрібний для слідства матеріал. І дуже боляче, що тепер у джерелах цю велику реальність заступають лише окремі випадки — сліди останньої боротьби слідчого уже не з в'язнем, а з паперами. Так, 27 квітня 1931 року датуються зізнання Г. Косткевича, з якими потім, перед друкаркою, ще попрацював слідчий В. Чорноморець. Якщо в'язень розповідав, що «повторил доклад о своей поездке на квартире у него в присутствии его, Куминского, Линчевского и Молчановского», то над ряд-

³⁰⁰ ГДА СБУ. Ф. 6. № 48570 ФП. Том 1. Арк. 104.

³⁰¹ ЦДАГО України. № 51365 ФП / кор. 47. Арк. 15 зв.–16. Перший протокол від 14 серпня, у якому С. Корецький зізнався у контрреволюційній діяльності, склав начальник РО НКВД лейтенант ГБ Канцлер.

ком, — ясно, що на вимогу слідчого, — дописано: «т. е. фактически на заседании всеук[раинского] центра организации»³⁰². Уже зламаний, зтероризований Косткевич написав, що «украинский центр организации справедливо усмотрел в ней опасность проводимой им политики», але навіть цього слідчому здалося мало, й перед словом «политики» з'явилося уточнення: «к. р.»³⁰³. Якщо Косткевич розповідав, що «в сельской сети главенствующую роль играло, вероятно, духовенство, [а] ячейки, вероятно, вербовались приходскими священниками»³⁰⁴ то слідчий олівцем тут і в багатьох інших місцях слово «вероятно» викреслив, так що сенс зізнання до машинопису перейшов уже з суттєвими змінами. У чекістів це звалось «корректировка». Колишній працівник апарату Кам'янець-Подільського УНКВД Олександр Лупан 8 лютого 1940 року свідчив: «Жабреву я показаний Белявского на корректировку не носил, и вообще Жабрев в бытность мою на работе нач. 5-го отдела УНКВД показаний по отделу не корректировал»³⁰⁵. І ще один уривок з цього протоколу: «Вопрос: На очной ставке, проведенной между Крупниковым и Севериным от 17 ноября 1939 года, Крупников показания Северина в основном подтвердил, т. е. о том, что Вами давалась санкция на применение к Белявскому физических воздействий, кор[р]ектировку его показаний не в соответствии с первоначальными показаниями Белявского. Что Вы на это скажете? Ответ: Мне непонятно, из чего исходил Крупников, когда подтверждал показания Северина в то время, как показания Белявского кор[р]ектировал [сам] Крупников. На очной ставке в следственной части НКВД УССР от 8 февраля 1940 года Северин подтвердил, что показания Белявского корректировались Крупниковым и Жабревым в то время, когда я в Каменце уже не работал»³⁰⁶.

Вивчаючи протоколи допитів, дослідник повинен щоразу проводити їхній текстологічний аналіз, передусім зіставляючи рукописні оригінали з машинописними передруками. Різничитання виявляють текст, що, умовно кажучи, належав в'язневі, точніше — ближче стоїть до версії в'язня, і — навпаки — місця, що визначають той напрямок, у якому деформував його зізнання слідчий. Як особливо брутальний випадок можна навести приклад з протоколами Миколи Зерова, які уже після допиту з одвертим цинізмом наново перередаговував його слідчий Аркадій Семьонович Літман³⁰⁷. У рукописі протоколу, дато-

³⁰² ГДА СБУ. Ф. 6. № 66923 ФП. Том 3. Арк. 68 зв.

³⁰³ Там само. Арк. 75.

³⁰⁴ Там само. Арк. 91.

³⁰⁵ ЦДАГО України. № 31137 ФП / кор. 180. Том 2. Арк. 151.

³⁰⁶ Там само. Арк. 152–153.

³⁰⁷ Після засудження колеги Овчиннікова був звільнений (...з порога смерті... С. 108, 197). Полковник запасу НКВД. Пенсіонер УКГБ при СМ УРСР по Одеській обл. Висновок КГБ при СМ СРСР, 7 лютого 1956: «За необоснованный арест [секретаря киев. горкома комсомола А. М.] Железного и фальсификацию следственных материалов на него, полковника запаса

ваного 29 червня 1935 року, Зерову приписано слова: «Также признаю себя виновным в том, что работал в контакте на протяжении ряда лет с националистами [...], разделяя их националистические взгляды»³⁰⁸. У машинописі перед словом «разделяя» додано: «полностью». Слова рукопису «тяготели к традициям старого», — у машинописі виправлено на: «тяготели и пропагандировали старое». У рукописі: «Это был идейный контрреволюционный националистический крут. Для меня этими лицами он ограничивался, но допускаю, что у каждого из них были свои единомышленники». У машинописі підкреслені слова припущення «допускаю, что» замінено на певність: «а у них». Сенса речення залишився ніби той самий, тільки ж насиченість його компроматом, за яку міг боротися з Літманом Зеров, збільшилася на порядок.

Для впливу енкаведистів на характер слідчого діловодства існували й додаткові засоби. 16 жовтня 1939 року Ю. Бувалий звертався до прокурора у спецсправах УРСР Космана: «[...] акты экспертных комиссий составлялись по прямому указанию и в угоду следствия для подкрепления ложных протоколов показаний о моей вредительской работе. [...] Ознакомившись с материалами моего следдела, мне стало очевидным, что единственным документом, дискредитирующим (sic) мою работу как быв[шего] руководителя ТПУ НКВД УССР³⁰⁹, являются ложные показания Эльберта, которые ни одним документом в деле не подтверждаются. Мне стало очевидным, что акт экспертизы 1938 г. действительно фабриковался по прямому указанию следствия. Мне стало очевидным, что Эльберт, в целях спасения своей собственной шкуры пошел сознательно на преступление, больше того, вовлек в это гнусное преступление подчиненных ему работников аппарата ТПУ, требуя от них составления ложного акта, мотивируя свое требование сознанием Буваłego, Гуревича и других, в их вредительской деятельности»³¹⁰.

Щоб полегшити малоосвіченим людям справу, їм давали користуватися якимись орієнтаційними заготовками. Дублюючись у різних протоколах, ці повтори сигналізують нам сьогодні про те, що, поза сумнівом, належать не в'язням, а слідчим. Скажімо, 26 липня 1937 р. на запитання помічника оперуповноваженого К. Лупенка, чи визнає він себе винним, єпископ Юхим Калішевський відповів нібито так: «Да, признаю себя виновным в том, что я являюсь участником Киевского центра церковно-нацио-

Литмана Аркадия Семеновича во изменение приказа МГБ СССР № 5478 от 11 декабря 1951 года уволить из органов госбезопасности по фактам, дискредитирующим звание офицера» (Наше минуле. Ч. 1. 1993. С. 96–97). — Див.: Наше минуле. Ч. 1. 1993. С. 115–116.

³⁰⁸ ГДА СБУ. Ф. 6. №. 48570 ФП. Том 1. Арк. 4.

³⁰⁹ ТПУ НКВД — торгово-производственное (промышленное) управление (ЦДАГО України. № 31081 ФП / кор.177. Том 1. Арк. 8–9, 44, 109 зв., 111).

³¹⁰ ЦДАГО України. № 31081 ФП / кор. 177. Том 1. Пакет.

налистической фашистской организации, проводившей свою деятельность на базе так называемой украинской автокефальной церкви — “УАПЦ”. Эта организация не является вновь возникшим контрреволюционным формированием, а представляет по сути продолжение той враждебной деятельности, которая велась украинской церковью против Советской власти на протяжении всего существования “УАПЦ”»³¹¹. Ці міркування могли б, зрештою, здатися вірогідними, якби майже ідентичні не потрапили до протоколу священника Сави Бідношиї, датованого неділею 1 серпня 1937 року. Природно, що цей протокол писала вправна рука того самого Лупенка. Запитаний, чи визнає він себе винним, Бідношия, виходить, відповів так: «Да, признаю себя виновным в том, что я являюсь участником Украинской контрреволюционной церковно-националистической организации, проводившей свою деятельность на базе так называемой украинской автокефальной православной церкви “УАПЦ”. Эта организация, как мне известно, не является вновь возникшим контрреволюционным формированием, а представляет по сути продолжение той враждебной деятельности, которая велась украинской церковью против советской власти на протяжении всего существования “УАПЦ” и “УПЦ”»³¹².

З такими випадками стикаємося раз у раз. Наприклад, під час допиту 17 жовтня 1944 року священник о. Дмитро Ходзицький з пам’яті відтворив свою проповідь, яку він виголосив 2 травня 1943 року на київському Байковому кладовищі. Наступного дня, 18 жовтня 1944 року о. Дмитро відбув очну ставку із священником Іваном Пустотиним, і капітан ГБ Кукин нібито записав від Пустотина іншу версію тієї проповіді. Щоб начальству його зусилля не здалися неправдоподібними, Кукин постарався, щоб ці версії виявилися знову майже ідентичними³¹³. Кукинові було невтямки, що такий збіг, навпаки, неможливий. Тоді ж о. Дмитро спробував пригадати свою проповідь іще раз і зробив це навдивовижу вдало: ще раз слово в слово³¹⁴.

14 листопада 1955 року на допиті колишнього енкаведиста Якова Матусова прокурор звернув його увагу на аналогічний випадок: «Чем Вы можете объяснить тот факт, что подписанный Вами 3 сентября 1937 г. протокол допроса Хатаевича в ряде мест буквально списан с имеющегося в деле на л. 203–254 копии протокола арестованного Ябронского Василия Тихоновича от 29 июля 1937 г.?». Матусов відповів: «Я допускаю, что следовательно, составлявший протокол допроса Хатаевича, мог списать буквально указанные места из протокола допроса Ябронского»³¹⁵.

³¹¹ ГДА СБУ. Ф. 6. № 53679 ФП. Том 1. Арк. 156.

³¹² Там само. Том 2. Арк. 31.

³¹³ Там само. № 68501 ФП. Арк. 81 та 96–97.

³¹⁴ Там само. Арк. 97–98.

³¹⁵ ЦДАГО України. № 32099 ФП / кор. 217. Арк. 108.

Можливо, це були одні з найпереконливіших випадків знаменитої однастайності за всі роки советської влади.

Можна навести серію прикладів, коли в'язні, а особливо свідки за слушної нагоди відмовлялися від давніших своїх свідчень, що має велику спеціально джерелознавчу вартість.

21 вересня 1938 року відбулися зводина віч-на-віч³¹⁶ між в'язнем Романом Голодом і свідком Семеном Барановим. Документ відклавсь у справі Голода. Невдовзі, лише за кілька місяців, 14 січня Голод охарактеризував цей протокол так:

«Вопрос: Ведь Вы на очной ставке со свидетелем Барановым Семеном Никифоровичем подтвердили Вашу антисоветскую деятельность. Почему Вы сейчас это отрицаете?

Ответ: Показания свидетеля Баранова я на очной ставке с ним не подтвержда[д]ал, т[ак] к[а]к антисоветской деятельностью, повторяю, я не занимался. Об этом я категорически утверждаю.

Вопрос: Вам зачитывается протокол очной ставки с Барановым от 21/IX 1938 г. (Показания зачитал). Подтверждаете свои показания, данные Барану на очной ставке с Барановым?

Ответ: Нет, не подтверждаю. Таких показаний я не давал»³¹⁷.

На допиті 20 листопада 1963 року Гаврило Безверхий зробив заяву: «Я осмотрел пред'явленную мне подпись на протоколе допроса от 20 ноября 1937 года и утверждаю, что это расписался не я. Я так никогда не расписывался. [...] Я точно помню, что по делу Тищенко Кузьмы меня в 1937 году не допрашивали»³¹⁸. 29 вересня 1962 року Семен Куліченко відмовився від підписів на протоколі — підписав їх, не читаючи³¹⁹. Свідок Кирило Євтушенко на реабілітаційній хвилі також відмовився від своїх свідчень: «Гр. Колоса Василя Гавриловича я знаю. Меня по его делу допрашивали в 1937 г. в НКВД. Вами мне зачитан протокол допроса с 18/XI–37 р. Этот протокол допроса я подтвердити не могу, ибо я такого, как записано в протоколе допроса, не показывал»³²⁰. 29 вересня 1962 року відмовився від старих зізнань Федір Безхлібний: «Выслушав зачитанные мне мои же показания от 30 марта 1938 года и ознакомившись с росписями, учиненными на листах протокола от моего имени, поясню, [что] по делу Мусиец я не допрашивался, запись, учиненная в протоколе от моего имени [...], не соответствует действительности. Таких показаний я не мог давать. Росписи, учиненные на листах протокола допроса от моего имени, не мои. Прошу верить показаниям, которые я

³¹⁶ Офіційний термін, надрукований на бланку (ЦДАГО України. № 38044 ФП / кор. 394. Арк. 17).

³¹⁷ ЦДАГО України. № 18001 ФП / кор. 113. Арк. 28–29.

³¹⁸ Там само. № 56712 ФП / кор. 1367. Арк. 56.

³¹⁹ Там само. № 56259 ФП / кор. 1331. Арк. 258.

³²⁰ Там само. № 43981 ФП / кор. 641. Арк. 59–зв.

даю сейчас»³²¹. 18 листопада 1963 року від свідчень і підпису в протоколі від 20 листопада 1937 року відмовився Василь Семенець³²².

Здається, у слідчих справах документи жодного типу не бувають остільки сумнівні, як саме протоколи допитів свідків. Зміна офіційного курсу у 1938 та 1956 роках так впливала на колишніх свідків, що навіть якщо вони й не відмовлялися від своїх зізнань, то не могли вже їх і підтвердити. 3 серпня 1939 року директор виробничо-побутового комбінату спецторгу УРСР Євгеній Капнік власноручно записав: «При допросе меня как свидетеля следователем Новиковым он создал у меня впечатление о уже установленном типе Гуревиче как вредителе. Это, конечно, повлияло с моей стороны на несколько более отрицательные и резкие определения о Гуревиче»³²³. Нисон Шкневський, що проходив як свідок у справі Бориса Солухи, на допиті 9 грудня 1957 року не додумався до якоїсь виразної чи бодай правдоподібної думки. Його запитано: «Чем Вы можете объяснить, что в 1938 году в отношении Солухи Вы показывали, что он был явно антисоветской личностью, а теперь Вы свои показания о нем отрицаете?». Він відповів: «На этот вопрос я затрудняюсь ответить. Я сейчас удивлен, как могла оказаться моя подпись на протоколе допроса, показания в котором не соответствуют действительности»³²⁴. Подібним чином заступник начальника Києво-Святошинського РОМ підполковник Мірошниченко, колишній помічник оперуповноваженого ХІ відділу УГБ НКВД УРСР, на допиті 1959 року відповідав аж надто плутано: «Протокол допроса обвиняемого [Ив. Гр.] Кошут от 20/VII-1938 года написан не мной, в чем утверждаю категорически, хотя и подписан от моего имени. 2) Кто исполнил этот протокол и почему подписан от моего имени, мне неизвестно. 3) На основании каких материалов был привлечен к уголовной ответственности, как он вел себя на следствии и личность самого Кошута я не помню. 4) Постановление о продлении следствия по делу Кошута, протокол его допроса от 1/IX-38 г., а также обвинительное заключение по его делу (отпечатанные на машинке) составлены от моего имени, т. к. действительно в указанное время я занимал должность п/о уполномоченного ХІ отдела УГБ НКВД УССР, в звании сержанта Госбезопасности. 5) Кем была учинена подпись под указанными документами, я утверждать не могу. В какой мере они идентичны моей подписи по тому периоду, указать я затрудняюсь»³²⁵.

Особливо цікавий аналіз сумнівних місць, коли його робили фахівці, професіонали. 3 квітня 1956 року колишнього чекіста Володимира Строї-

³²¹ ЦДАГО України. № 56259 ФП / кор. 1331. Арк. 241–242. 1944 року Ф. Безхлібний одержав 5 років ИТЛ, які відбув. Освіта — 4 класи.

³²² Там само. № 56712 ФП / кор. 1367. Арк. 45–зв.

³²³ Там само. № 31081 ФП / кор. 177. Том 3. Арк. 389.

³²⁴ Там само. № 46289 ФП / кор. 780. Арк. 58.

³²⁵ Там само. № 49872 ФП / кор. 973. Арк. 165–168.

лова запитали: «Вам предъявляется для ознакомления дело на Гулакова-Голь[д]фельда. На основании каких материалов в обвинительном заключении вами указано, что Гулаков имел связь с ино-разведчиками Гранским и Мартыненко?». Він відповів: «Ознакомившись с делом на Гулакова-Голь[д]фельда, я нахожу, что это дело перешито, тех листов, на которые я ссыался о его связи с агентами-иноразведчиками Мартынюком (sic) и Гранским, [теперь] в деле нет, но они были, значит, в деле были об этом соответствующие материалы, на основании которых я и записал этот пункт в обвинительном заключении. Почему их сейчас нет в деле, я не знаю. О том, что такие материалы были в деле, подтверждает также постановление Военного Прокурора П. и Вв³²⁶ Киевской области военный юрист 1-го ранга Рогинец, вынесенное им 14 марта 1939 года, и заключение особо уполномоченного НКВД УССР от 27 апреля 1939 года»³²⁷.

Думається, особливо розючі факти записуваної до протоколів брехні так гарно перемішано з напівправдою, що ми тепер її вже не розпізнаємо, але слідчі підставлялися там, де, як бачимо, й не сподівались, і їхню нечесність ми тепер все одно помічаємо.

Треба сказати, що досить часто, втрачаючи на свіжості прямої мови, протоколи справляють враження дуже вправних, кваліфіковано складених. Причину такого несподівано високого як для напівосвічених людей рівня протоколів вище, здається, з'ясовано. Інакше виглядають записи, де слідчим доводилося стикатись із новими для них поняттями. Так, слідчий Зерова Літман уживав форми «билитристы», «интелегенция», «поэтому вопросу», «увывливание»³²⁸. Слідчий С. Налепінської Ліфар писав: «Питербург», «Ванеция», «причасность», «нискем»³²⁹. Крім лексики, невисокий рівень чекістів відбивався, природно, і в стилістиці того, що вони писали.

Тим часом можна навести деякі риси до образу друкарок. Досить часто якість машинописної роботи дуже висока («у нас работают специалисты»). Характерна деталь: у рукописних оригіналах протоколів, де в'язні мали розписуватися, слідчі писали слова «Ви», «Вас», «Вам» з великої літери. Для вжитку в своєму колі енкаведистські друкарки, — ясно, що за відповідною вказівкою, — відтворювали ці слова у машинописних копіях з малої літери. Цікавий характер друкарських помилок. У машинописній копії свідчень

³²⁶ Прокурор П. и Вв. — пограничных и внутренних войск (ЦДАГО України. № 37892 ФП / кор. 390. Том 1. Арк. 128; Том 2. Арк. 16).

³²⁷ ЦДАГО України. № 37892 ФП / кор. 390. Том 2. Арк. 15–16. Власне кажучи, Строїлов не зовсім точний. Матеріали є, але дуже слабенькі. Це виписка з протоколу допиту Фрідріха Ейкерта від 28 березня 1938 року із свідченням про те, що Ейкерт завербував Гулакова для роботи на латвійську розвідку, довідка 1 спецвідділу НКВД УРСР, що Гранського заарештовано як румунського шпигуна й розстріляно, нарешті, меморандум іркутського НКВД про те, що Ейкерт помер.

³²⁸ ГДА СБУ. Ф. 6. № 48570 ФП. Том 1. Арк. 115, 119–136.

³²⁹ Там само. № 58310 ФП. Арк. 13–14, 25, 40, 42.

М. Чехівського від 31 липня 1929 року зустрічаємо написання «підпольної», «Про те попробую відповісти», «Володимір». Переддруковуючи зізнання, датоване 24 вересня, друкарка слово «присудом» читає як «присуддям», «грюкіт» — «гру кіт», 7 жовтня, «лож» — «ложь»³³⁰. Ці помилки наводять на гадку, що рідна мова друкарки була не українська. Коли ж узяти до уваги, що вираз Миколи Чехівського «а la Кислий» вона відтворила зовсім осмислено — як «аля», можна припустити, далі, що ця друкарка мала добру (російську?) освіту, володіла французькою. Чи не могла вона, походячи з колишньої панівної верстви, стати до послуг НКВД з матеріальної безвиході?

На початках своїх досліджень джерелознавчих проблем слідчих справ НКВД я робив перші несміливі спроби розвести в протоколах особи слідчого і в'язня, визначити місця, що повставляв до тексту слідчий, і такі, де видно живий інтерес в'язня³³¹. Тим часом у виданому 2000 збірнику документів мені трапився надзвичайно важливий заголовок, де вчений (за деякими відомостями, це М. Вівчарик) висловився чітко й виразно — «Копия дополнительного протокола, составленного подпоручиком А. Урбанцем на председателя «Волынской губтройки» организации «Закордота» А. Марцинкевича, 06. 08. 1921 г. в Луцкой тюрьме»³³². Інакше кажучи, сучасні науковці однозначно стверджують, що автор протоколу — слідчий.

Фальшування дат смерті. У п'ятдесятих роках влада ще боялася повідомляти родичам розстріляних у 1937–38 роках справжню дату й причину смерті. Часова відстань була ще невелика — якихось двадцять років. Величезна кількість близьких родичів, передусім дружин, зазнали б шоку. Якби народ одержав документальне потвердження того, що масові розстріли припадають на зовсім короткий проміжок часу, у когось могла б виникнути думка про певну кампанію, операцію. Це могло завести далеко. Щоб уникнути комплікацій, тодішній голова КГБ СРСР І. А. Серов 24 серпня 1955 року віддав директиву № 108 сс, що примушувала підлеглих брехати. Ще 1993 року я опублікував листування з удовою священика Степана Горового. Посадові особи — оперуповноважений Беліков, начальник 1 відділення УАО УКГБ при РМ УРСР по Київській області Середя й начальник УАО Беляєв восени 1955 року «учинили свої підписи» під такою ганебною довідкою: «Из архивно-следственного дела № 29972 видно, что Горевой Степан Минович [...] 15 сентября 1937 года тройкой УНКВД Киевской области осужден к ВМН. Приговор исполнен 22 сентября 1937 года. Рассмотрев заявление Горевой Марии Афанасьевны и руководствуясь указанием КГБ при СМ СССР № 108 сс от 24 августа 1955 года, считаю возможным объявить о том, что ее муж — Горевой Степан Мино-

³³⁰ ГДА СБУ. Ф. 6. № 67098 ФП. Арк. 14, 27.

³³¹ Білокінь С. Останні тижні Михайла Бойчука // Розбудова держави. 1992. Грудень. Ч. 7. С. 52–62.

³³² «Закордот» в системі спецслужб радянської України / За ред. В. С. Сідака. К., 2000. С. 121.

вич в 1937 году был осужден на 10 лет и, находясь в местах заключения, умер 28 декабря 1942 года от инфаркта миокарда»³³³. Таких фальшивих довідок у ті роки було створено тисячі й десятки тисяч. Більше того, влада була остільки аморальна, що у своїй брехні пішла ще далі. Вона була готова виплачувати удові пенсію за ті роки, коли о. Степан Горовий був уже давно мертвий. Розстріляні вставали з могил. Заднім числом влада примушувала покійників далі возити тачки, рубати ліс тощо. 18 жовтня 1961 року начальник відділу Дарабан підписав таку довідку: «По имеющимся в КГБ при СМ УССР архивным материалам Горевой Степан Минович, 1886 года рождения, значитесь находившимся в местах заключения со дня ареста 13 августа 1937 года по день его смерти 28 декабря 1942 года. Справка выдана для представления в отдел соцобеспечения»³³⁴.

Ця брехня увійшла до нормативної УРЕ й інших довідкових видань. З незрозумілої причини утворився страшний різнобій, — викрив його мюнхенський літературознавець Ігор Качуровський³³⁵. Офіційна брехня не могла не позначитись на статистиці, оскільки відомості ЗАГС деформувалися. 29 березня 1938 року було розстріляно Устима Висоцького. 1957 року його реабілітували. Синові 15 жовтня 1957 року відповіли, що він помер 5 серпня 1942 року від лімфогранулематозу. А на другий день пішов лист до ЗАГС виконкому Сквирської райради з проханням зареєструвати фіктивну дату його смерті: «Ранее смерть гр-на Высоцкого У. А. в установленном законом порядке зарегистрирована не была. В данное время смерть Высоцкого У. А. регистрируется в связи с возникшей необходимостью в получении родственниками установленного законом (sic) свидетельства о его смерти». Цього листа підписав начальник відділу Управління КГБ при РМ УРСР по Київській області³³⁶. Оповідючи про ці брехні, важко не згадати, що в «Тотенбуху» (Книзі смерті) табору

³³³ Наше минуле. К., 1993. Ч. 1 (6). С. 32–35. 1998 року Леся Падун-Лук'янова навіщо опублікувала ці документи вдруге (Рука руку миє... // Зона. Кн. 13. 1998. С. 65–77).

³³⁴ ЦДАГО України. № 53679 ФП / кор. 1207. Заместитель.

³³⁵ Наше минуле. К., 1993. Ч. 1 (6). С. 19–21.

³³⁶ ЦДАГО України. № 43178 ФП / кор. 914. Арк. 75. У цій сфері сутої брехні влада особливо дбала про додержання «законності». 27 січня 1960 року заступник прокурора Київської області старший радник юстиції А. Хрієнко писав начальникові УАО КГБ при РМ УРСР підполковникові Гур'янову: «Поскольку гр-ка Мачуговская Афанасия Карповна в своей жалобе просит лишь сообщить ей о судьбе ее мужа гр-на Мачуговского Леонтия Дмитриевича, прошу Вас в установленном порядке объявить жалобнице о смерти Мачуговского Л. Д.» (ЦДАГО України. № 53679 ФП / кор. 1207. Заместитель. Арк. 61). Представники влади легко назвали удову «жалобницей», бо звикли вважати її за дружину ворога народу. Загалом словом «жалобщик» означали людину, що написала «незаконну» заяву. Знаходимо цей термін у постанові 29 червня 1940 року (підпис т. в. о. прокурора відділу у спецсправах Прокуратури УРСР С. Б. Шафіро, затвердив заступник прокурора УРСР у спецсправах Другобицький): «В ходатайстве осужденного Коноваленко И. М. об опротестовании решения Тройки отказать, о чем сообщить жалобщику» (ЦДАГО України. № 58773 ФП / кор. 1491. Арк. 30).

Маутгаузен у всіх страчуваних фіксувалась та сама причина смерті — серцева хвороба³³⁷. Німці брехали якимось примітивно.

Брехня закорінилася так міцно, що навіть фахівці плутаються в датах і досі. Гео Шкурупій був розстріляний 8 грудня 1937 року³³⁸. Тим часом у календарикі «Голосу України» ще 1998 року з'явилась нотатка, ніби 27 листопада 1943 року він помер «на засланні в сталінському ГУЛАЗІ»³³⁹.

Не маючи на руках документів, викрити державну брехню можна було лише випадково й надзвичайно рідко. Родичам доцента Дніпропетровського науково-дослідного Інституту геології при тамтешньому університеті Прокопові Симоненку дали довідку: «Умер от воспаления легких в г. Днепропетровске 29 октября 1941 года». Це було неможливо з тієї причини, що на той момент у місті господарювали німці³⁴⁰.

Але можна назвати феноменальний випадок, коли удова письменника Олекси Досвітнього, Марія Курська, довідавшись про розстріл задовго до появи наказу № 108 сс, зажадала офіційного потвердження уже після того, а КГБ не могло цього зробити. Важко не навести листування, що виникло з цього приводу:

Курська Марія Іванівна — КГБ УРСР, 22 листопада 1955 року: «Прилагаю при сем: 1) копию справки Военного трибунала Киевского военного округа от 29 октября 1955 г. по делу моего мужа Досвитного А. Ф., арестованного в 1933 г. Харьковским ОГПУ и, как мне известно, теперь умершего в июне или июле месяце 1934 года. [...] Прошу убедительно в кратчайший срок выслать мне по нижеуказанному адресу посмертный акт, который мне необходим по требованию суда для определения факта моей брачной регистрации с Досвитным А. Ф. свидетельскими показаниями»³⁴¹.

Курська Марія Іванівна — обласному управлінню КГБ по Саратовській області, 24 січня 1956 року: «[...] мне было об'явлено под расписку в 1936 г. в м. м. [месяцах] февраль, март о том, что мой муж Досвитный А. Ф. приговорен к расстрелу и приговор приведен в исполнение в 1934 г. май-июнь м. м. [месяцы]. В связи с возникшей необходимостью прошу Вас немедленно направит копию приговора и копию сообщения о приведении этого приговора в исполнение члену президиума ЦК КПСС тов. Ягодкину и зам. председателя Военного трибунала Киевского Военного округа полковнику юстиции Захарченко, г. Киев, Артема, 52. Также

³³⁷ Нюрнбергский процесс. Том IV. М., 1959. С. 312.

³³⁸ ...З порога смерті... Вип. 1. К.: Рад. письменник, 1991. С. 468. У мої часи його удова Варвара Іванівна мешкала на вулиці Толстого, 3, пом. 4, і я з нею зустрічався.

³³⁹ Голос України. 1998. 27 листопада. № 228 (1978). С. 1.

³⁴⁰ Симоненко А. П. Сатанинские рассказы. Рассказ первый. Отец Прокофий. Днепропетровск, декабрь 1988 г. Рукопис. Архів Всеукраїнського товариства «Меморіал». Арк. 10.

³⁴¹ ЦДАГО України. №. 44228 ФП / кор. 658. Том 8. Арк. 150.

прошу сообщить мне, что документы направлены по назначению и дату отправления их»³⁴².

Начальник УАО КГБ УРСР підполковник В. В. Дарабан — начальникові 2 відділення УАО КГБ при РМ СРСР полковникові Масленникову, 27 липня 1960 року: «13 января 1956 года, в связи с поступившим заявлением УАО УКГБ при СМ СССР Московской области была вызвана жена Досвитного-Скрипалева А. Ф. — Курская Мария Ивановна, проживающая в гор. Москве, Уланский переулок, 28, кв. 5, которой объявлено, что ее муж, отбывая наказание в местах заключения, 21 ноября 1942 года умер от инфаркта сердца, что смерть его зарегистрирована в Харьковском городском загсе, где она и может получить справку о смерти»³⁴³.

За начальника 2 відділення УАО КГБ при РМ СРСР — начальникові УАО КГБ при РМ УРСР підполковникові В. В. Дарабанові, 29 липня 1961 року: «Направляя Вам запрос в отношении Досвитного-Скрипалева Александра Федоровича, просим сообщить, какой ответ следует дать о его судьбе брату, проживающему в БНР. Из прилагаемого запроса видно, что заявителю и жене разыскиваемого о смерти Досвитного-Скрипалева А. Ф. известно, как наступившей в 1934 году. По данным Справочного отдела при МВД РСФСР, приговор в отношении Досвитного-Скрипалева приведен в исполнение 9 июня 1934 года»³⁴⁴.

Довідка, 25 серпня 1961 року: «Справка. 9/VIII-1961 г. в приемной КГБ УССР была проведена т. Деминым беседа с женой Досвитного-Скрипалева А. Ф. — гр-кой Курской Марией Ивановной по поводу объявления ей о судьбе мужа. Она показала, что, кроме объявления ей в 1955 г. в КГБ УССР о том, что ее муж в 1942 г. умер в заключении, о чем у нее имеется свидетельство о смерти, ей еще в 1935 году в НКВД Саратовской обл. (т. Тарасовым) устно под расписку было объявлено, что ее муж в 1934 г. расстрелян. Вторично в приемной 23/VIII-61 г. т. Петров продолжил эту беседу с гр. Курской М. И. и разъяснил ей, что ее муж действительно умер в 1934 г. в заключении от инфаркта, о чем ей дадут в загсе новое свидетельство о смерти, а старое она должна будет возвратить и что в объявлении даты о смерти произошла ошибка. Тарасова»³⁴⁵.

Висновок (підписала старший оперкартотетник 2 відділення УАО КГБ при РМ УРСР Тарасова, затвердив заступник голови КГБ при РМ УРСР генерал-майор Головченко), 17 серпня 1961 року: «Исходя из вышеизложенного, считаю необходимым перерегистрировать смерть До-

³⁴² ЦДАГО України. №. 44228 ФП / кор. 658. Том 8. Арк. 111.

³⁴³ Там само. Арк. 102.

³⁴⁴ Там само. Арк. 130.

³⁴⁵ Там само. Арк. 129.

свитного-Скрипалева Александра Федоровича [...] как умершего 9.VI-1934 года в местах заключения от инфаркта»³⁴⁶.

Заступник начальника УАО КГБ при РМ УРСР полковник Петров — начальникові 2 відділення УАО КГБ при РМ СРСР полковникові В. Є. Масленникову, 28 серпня 1961 року: «Учитывая заявление Курской, а также то, что общественности могло быть известно в то время о действительной судьбе Досвитного, КГБ при СМ УССР заключением от 17.VIII-1961 года изменена дата смерти Досвитного, как наступившей 9 июня 1934 года в местах заключения от инфаркта, с заменой свидетельства о его смерти, о чем уведомена его жена Курская, которой было об'яснено, что ранее была допущена ошибка. Курская это решение приняла благосклонно»³⁴⁷.

Важко коментувати ці тексти.

Цікаво, що НКВД мало спеціальний структурний підрозділ, завданням якого було поширювати всілякі чутки. Наприклад, маємо кілька свідчень конкретних людей, що «бачили» Леся Курбаса за багато років після його фактичної смерті. Дружина Федора Ернста уже в першому своєму листі до мене від 25 липня 1967 року зауважила: «О Шарлемане никаких сведений не имею. Бойчук и некоторые другие киевляне жили в 40–50-х г. г. в Воркуте. Возможно, что и Шарлемань остался в тех краях». Коли, розхвилювавшись, я попросив оповісти подробиці, 22 жовтня Тамара Львівна відповіла: «Что касается Бойчука и других киевлян, то написала то, что слышала когда-то от одного агронома, работавшего около Воркуты. Совершенно определенно называл он имя другого художника (помогите мне его вспомнить!) — того же периода и столь же крупного, как Бойчук. Этот художник возглавлял культсектор, и они стали приятелями с агрономом, которого позже встретила я в своих странствиях. Сейчас почему-то совершенно не могу восстановить в памяти имя, хотя прекрасно его знала, помнила и даже рассказала о нем знакомым в Киеве, которые мне потом говорили, что жена уехала к нему. Тот же агроном упоминал имя Бойчука и рассказывал, что там работало много других киевлян, но имен не помнил. Лично мне пришлось встретить проф. [Юрия] Александровича». Нарешті п'ятого січня Тамара Львівна Ернст уточнила: «Фамилию художника, о котором рассказывал мой знакомый из Воркуты, я вспомнила: Седляр. Покойный В. И. Заболотный в свое время рассказывал мне, что сказал об этом его жене, которая, списавшись с ним, к нему потом уехала». Природна річ, я вдався до Оксани Павленко. 14 червня 1968 року вона відповіла: «Що до Вашего попереднього листа, в якому Ви розповіли мені ті чутки, що дійшли до Вас про долю Седяра, після відомих трагічних подій, і запитуєте мене, що я гадаю

³⁴⁶ ЦДАГО України. №. 44228 ФП / кор. 658. Том 8. Арк. 133.

³⁴⁷ Там само. Арк. 137.

з цього приводу, то мушу Вам сказати, що до мене доходили різні чутки — а скоріше “легенди”, — але напевне я знаю лише одну, не легенду, а дійсність, а саме: офіційний документ від Воєнної Колегії Верховного Суда Союзу ССР від 8 лютого 1958 року. Там зазначено: “Приговор Военной Коллегии от 13 июля 1937 г. в отношении Седяра Василия Феофановича, по вновь открывшимся обстоятельствам, отменен и дело прекращено за отсутствием состава преступления. Седляр В. Ф. реабилитирован **посмертно**”. Це не легенда, а **дійсність**! Проживши довгий вік, я знаю також, що в житті можливі самі неймовірні і неочікувані ситуації, — так і тут могло **щось** скластись всупереч всьому, що можна уявити. Але те, що їх судила “Воєнна Колегія”, свідчить, що вороги добре знали свою справу». Я не можу зараз відтворити механізму виникнення цієї легенди. Якщо загальне її походження менш-більш зрозуміле, то дуже дивує повідомлення архітектора Заболотного: не вже він сказав так з чужої ініціативи?

Резерви перевірок. Компромат, що міститься в слідчих справах, найкраще перевіряти за нейтральним стороннім джерелом. Коли йшлося про звинувачення в шпигунстві, КГБ зверталось до Особливого (Окремого?) архіву СРСР, де зберігаються картотеки розвідницьких мереж польської та німецької. Думається, 1940 року було перевезено безпосередньо на Луб’янку архіви прибалтійських розвідок, у першу чергу латвійської. За відповідними звинуваченнями у 1937–38 роках було ліквідовано дуже багато людей. Тим часом на практиці перевірки за цими архівами чомусь не простежуються.

Охоплюючи своє коло джерел, польська й німецька картотеки, природно, не реєстрували осіб, що виступали як джерела для самих джерел. Не перевірялася за таких умов і можливість шпигунської діяльності на користь якихось інших країн, наприклад, Японії. Тим часом дехто з російських емігрантів знав, що з японським військовим аташе в Берліні генералом Осімою співробітничав еміграційний генерал А. В. Туркул³⁴⁸. Цілком серйозно ставилися свого часу до можливостей японської розвідки німецькі фахівці. Начальник німецької служби зовнішньої розвідки Вальтер Шелленберг у своїх спогадах присвятив японцям два розділи. Він докладно оповів, як улітку 1940 року до рук німців потрапили інформаційні матеріали польського опору: «Вторая часть отчета поражала. В ней говорилось о численности и дислокации оккупационных войск Германии. Приводились самые точные цифровые данные. Когда я показал донесение офицерам верховного командования германских вооруженных сил, они были поражены точностью и подробностью данных. Указывалась даже численность каждого батальона»³⁴⁹. Можливостями польської розвідки

³⁴⁸ Прянишников Борис Вит. Незримая паутина. [New York], с 1979. С. 266.

³⁴⁹ Шелленберг Вальтер. Лабиринт: Мемуары гитлеровского разведчика. М.: Дом Бируни, 1991. С. 136.

не могли не зацікавитися її тимчасові стратегічні партнери японці: «[...] японская секретная служба обратила внимание на организацию и методы работы польского подпольного движения в самом зародыше его развития. [...] Японцы решили оказать им финансовую помощь, поскольку это могло быть полезным их собственной разведывательной службе. Японцы почти всегда привлекали для работы на себя жителей тех стран, с которыми имели деловые контакты. Польша представляла для них особый интерес, поскольку ее можно было использовать для разведывательной работы по двум направлениям: против немцев и против русских. Они оказывали полякам финансовую помощь, снабжали их техническим оборудованием и специально обученными курьерами. Японцы пошли еще дальше: они натурализовали своих польских агентов и снабдили их дипломатическими паспортами. [...] Японская секретная служба имела хорошо снабженные центры в Белграде, Виши и Стокгольме. Берлин же служил местом свиданий курьеров»³⁵⁰. Сучасні дослідники про діяльність японської розвідки проти СРСР мають свої погляди. Пам'ятаючи випадки, коли знайомство з людиною, що перебувала якийсь час в Уругваї, дало чекістам привід звинуватити обох як уругвайських шпигунів³⁵¹, нинішні історики явно легковажать і можливостями японської розвідки. Вони уявляють її в такому ключі: «Щоб розширити географію, Слюсаренка зробили ще й японським шпигуном»³⁵².

Справи інших типів

У сховищах колишнього КГБ зберігаються, звісно, багато об'єктивніші й ширші матеріали. Оскільки, хитруючи, керівництво сучасних спецслужб Росії й України намагається приховати їх від вчених і далі, склад відомчого архіву можна уявити хіба що за випадковими публікаціями. З-поміж останніх вирізняється книжка широко відомого тепер виконавця терористичних актів П. Судоплатова.

Літерні справи містять добірки документів, на підставі яких керівництво приймало ті чи інші рішення й провадило свою дальшу діяльність.

³⁵⁰ Шелленберг Вальтер. Лабиринт: Мемуары гитлеровского разведчика. М.: Дом Бируни, 1991. С. 137–138.

³⁵¹ Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б.м.: Сучасність, 1977. С. 175.

³⁵² Бурденюк В, Маринін В. «Японський шпигун» або сумна доля чекіста. С. 116. Пор.: Сет Рональд. Тайные слуги: Повесть о японском шпионаже. М.: Военное изд-во Мин-ва обороны СССР, 1962. 327 с.

Яскравий приклад літерної справи, що передувала подіям, — «Затя». Завели її Журавльов і Зоя Рибкіна, — тут збирались найважливіші повідомлення про німецьку воєнну загрозу³⁵³. Навпаки, у літерній справі «Ставка» були зафіксовані усі деталі операції з ліквідації Коновальця. Ці документи, таким чином, завершували операцію³⁵⁴. Літерні справи формувались у відповідних підрозділах НКВД і там зберігалися. Наприклад, справа «Ставка» перебувала у віданні Іноземного відділу НКВД. Коли вона знадобилася Берії, той звернувся по неї до З. І. Пассова³⁵⁵.

Чималий інтерес мають відомості джерелознавчого характеру, опубліковані в матеріалах процесу Богдана Сташинського. На другий день процесу 9 жовтня 1962 року він розповів, що після убивства Льва Ребета склав два письмові звіти. У першому він написав, що прибув до Мюнхена літаком лінії «Еір Франс», зупинився в готелі й пробув там кілька днів. Він зазначив назву готелю, подав дати й повідомив, коли від'їхав до Франкфурта й коли прибув літаком до Берліна. Це був, правдоподібно, фінансовий звіт про відрядження. Другий звіт (фактичний) вийшов короткий: «В означеному місті я зустрів знану особу й поздоровив її. Я певен, що це привітання було вдалим. Підпис». У цих звітах Сташинський не повинен був називати жодних прізвищ. Співробітник КГБ «Сергій» (С. А. Демон), що приймав ці звіти, сказав, що звіт не буде надрукований на машинці, як звичайно, а залишиться тільки в рукопису³⁵⁶. На третій день процесу, у середу, коли Сташинський оповідав про убивство Бандери, і його запитали про форму звітності, він знову відповів, що писав звіт у двох варіантах, за тим самим зразком, як і у випадку з Ребетом: «В першому звіті я лише зазначив шлях моєї подорожі і час, в який я відвідав різні місця, у другому звіті я написав лише, що я особу привітав і що привітання було вдалим»³⁵⁷.

Між розповідями двох убивць — Судоплатова й Сташинського — знаходимо певні відмінності. Якщо в літерній справі «Ставка», за розповіддю Судоплатова, містяться «всі деталі операції» проти Коновальця, то Сташинський оповів у суді про звіт надто лапідарний, мовляв, без подробиць. Якщо звіти Сташинського були як виняток чомусь рукописні, то,

³⁵³ Судоплатов Павел. Спецоперации: Лубянка и Кремль. М.: Олма-Пресс, 1997. С. 175.

³⁵⁴ Там же. С. 66. Мемуарист згадує також літерні справи «Хутор» з відомостями про ставлення Бенеша до стосунків СРСР з фашистською Німеччиною (С. 139–140) та «Черная Берта» з покликами на інформації Філбі та Кернкрасса (С. 177).

³⁵⁵ Там же. С. 66. Пассов Залман Ісайович (1905–1940) — старший майор ГБ (1938). З квітня по листопад 1938 начальник 5 відділу (ИНО) і управління НКВД СРСР (Судоплатов А. Тайная жизнь генерала Судоплатова. Кн. 2. С. 526–527; Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД (1999). С. 334–335).

³⁵⁶ Московські вбивці Бандери перед судом / Збірка матеріалів за ред. Данила Чайковського. Мюнхен: Укр. вид-во, 1965. С. 174.

³⁵⁷ Там само. С. 199.

навпаки, Судоплатову Сталін наказав подати всю звітність щодо операції з ліквідації Троцького (операція «Утка») виключно в машинописному вигляді³⁵⁸. Але знаходимо й певну подібність. Сташинський не повинен був називати прізвищ. Так само й у справі, що документувала убивство Троцького і зберігалась у сейфі Судоплатова ще 1953 року, Берія проходив під кодовим ім'ям «Павел». Це ім'я не було у справі розкрите, і слідчі запитували Судоплатова під час арешту, хто під цим іменем ховається³⁵⁹.

На чекістському діловодстві не могли не відбитись нові технічні можливості. Крім телефону, спецслужби організували ще кілька автономних мереж відомчого зв'язку. Так, з перших днів совєцької влади, не покладаючись на державну пошту, чекісти організували фельдзв'язок. З 1922 року начальником фельдвідділення Білоруського ГПУ працював Арон Хатеневе³⁶⁰. 1934 року в Славутському районі двоє працівників фельдпошти були викриті як троцькісти³⁶¹. 1935 року як фельд'єгер працював Петро Пустовіт, згодом співробітник оперативних доручень II відділу НКВД³⁶². Існував також свій телеграфний зв'язок. На бланку «Второй отдел ГУГБ НКВД. Москва ВЧ» збереглася «Записка по проводу» — телеграма наркома Ізраїля Леплевського Ал. Мінаєву-Цикановському від 9 серпня 1937 року³⁶³.

Принцип секретності вимагав, щоб одні чекісти не знали, чим займаються інші. 1939 року було віддруковано бланки «Справки по центральной обще-справочной картотеке 1-го Спецотдела НКВД СССР» з такою приміткою: «Запросы для проверки сдавать непосредственно в 242 комнату, минуя канцелярии; ответы получают там же»³⁶⁴. У книжці того самого П. Судоплатова і в слідчих справах знаходимо відомості про те, як важливі внутрішні бар'єри виникали всередині чекістських архівів. Одним з них було формування різних типів справ. 1965 року партійна комісія Київського обкому повернула до УАО КГБ при РМ УРСР:

«архивно-уголовные дела» на Трохима Кичка № 31040 ФП,
«материалы расследования» про Є. Біленького № 16723 у трьох томах
та «архивные материалы № 121836 о Волошине В. В. в одном томе»³⁶⁵.

До приходу Єжова в НКВД не існувало підрозділу, що займався б слідством, себто не існувало слідчої частини. За Дзержинського й Мен-

³⁵⁸ Судоплатов П. Спецоперации: Лубянка и Кремль. М.: Олма-Пресс, 1997. С. 106.

³⁵⁹ Там же. С. 108, 119.

³⁶⁰ Золотарьов. С. 567.

³⁶¹ ЦДАГО України. № 31137 ФП / кор. 180. Том 1. Арк. 75.

³⁶² Там само. № 31097 ФП / кор. 178. Арк. 10.

³⁶³ Там само. № 37630 ФП / кор. 390. Том 3. Арк. 121. Телеграму, датовану 21 липня 1962 року, було надіслано на бланку «Комитет Государственной Безопасности при Совете Министров УССР. 8-й Отдел. г. Киев» (ЦДАГО України. № 58785 ФП / кор. 1491. Арк. 81).

³⁶⁴ Там само. № 37892 ФП / кор. 390. Том 1. Арк. 173.

³⁶⁵ Там само. № 31040 ФП / кор. 173. Опись имущества. Арк. 38.

жинського (Судоплатов не каже чомусь, чи так само було й за Ягоди) оперативник, працюючи з агентами та інформаторами³⁶⁶ дорученої йому ділянки, яку він курував, сам формував справи-формуляри. Але він же таки повинен був провадити слідство, допити, готувати винувальні висновки. За Єжова й Берії було створено спеціальну слідчу частину, що спеціалізувалась на вибиванні свідчень із в'язнів³⁶⁷. Таким чином, у чекістському мікросвіті стало на один бар'єр більше. Тепер, працюючи з в'язнями, слідчі-оперативники провадили вже тільки слідчі справи. Що ж до продукції агентури, яка відкладалась у справах-формулярах, то оперативник до їхнього формування був уже не причетний. Таким чином, керівництво завело порядок, за яким оперативники в роботі своїй відштовхувалися від інших справ, уже сформованих, — справ-формулярів, які складали перед тим тепер уже інші чекісти. Оскільки ці другі справи з першими вже не перетиналися, визначалась важлива функція оперативників. Одержані нелегально відомості, закріплені у справах-формулярах, вони мусили тепер легалізувати через «добровільні зізнання» самого в'язня у справах слідчих. У пізнішому документі про агентурні донесення однієї товаришки писалося: «Эти сообщения не могли [не должны были бы] служить основанием к аресту и осуждению Матушевских и Терниченко, т. к. они не были подтверждены свидетельскими показаниями или другими доказательствами»³⁶⁸. Якщо слідчі справи розповідали, головним чином, поведінку тих чи інших людей під час слідства, які характеризувались від того інколи найгіршим чином, справи-формуляри кидали світло й на всю тодішню систему. Вони були й об'єктивніші, бо зразу визначали дистанцію між большевизмом і не большевизмом. Типовий приклад — «Выписка из агентурной записки. (Свидание [с] с/с “Европейцем” от 31/III–27 г.). В понедельник Скрыпник пригласил к себе Грушевского для беседы. Говорили об академических делах, и судя по отрывочным разговорам Грушевского, — они договорились. Грушевский теперь говорит, что на трудное дело — работу в президиуме ВУАН — надо будет пойти. Настроение его в общем хорошее. Теперь задача Н[ар]К[омпр]ОСа изменить состав Академии, дав решающие голоса Тимченко и А. Грушевскому, а также ввести в штат Студинского и избрать новых академиков, к. к. Гольдман, Оппоков и друг. Шумский этих обещаний не выполнил и этим себя скомпромитировал (sic)»³⁶⁹. Одне слово, це надзвичайно коштовне історичне джерело.

³⁶⁶ За Судоплатовим, «с агентами и осведомителями курируемого участка» (Судоплатов П. Спецоперации. С. 69), — виходить, це не одне й те саме.

³⁶⁷ Там же. С. 69.

³⁶⁸ ЦДАГО України. № 36396 ФП / кор. 316. Арк. 210.

³⁶⁹ Там само. № 33102 ФП. Арк. 6. Друкарка «И. Т.» розмножила цей документик у чотирьох примірниках.

Докладніше про справи-формуляри піде мова далі. Тут вистачить сказати, що два досі оприлюднені зразки дають змогу зробити виразний висновок — тепер ці матеріали мають не так оперативне, як суто академічне значення. Але, попри ці винятки (добірки документів із справи-формуляру М. Грушевського, що опублікували генерал В. Пристайко та історик Ю. Шаповал, а також справи-формуляру Ол. Довженка, документи якої оприлюднив співробітник спецслужб В. Попик), для всіх нормальних вчених ці матеріали лишаються в Україні закриті. Як і всі інші справи, крім частини слідчих. Досить пікантно виглядає, що широко джерельну базу мають нині лише ті видання, де на обкладинці стоїть прізвище п. Пристайка³⁷⁰. Поганий приклад наслідують. У цікавій праці співробітника ЦДАГО України А. В. Кентія так само знаходимо численні поклики на необроблені справи, неприступні іншим дослідникам³⁷¹. Як можна кваліфікувати появу таких праць? Загальна оцінка коливатиметься між уявленнями про зловживання посадової особи своїм службовим становищем та про незаконну приватизацію державного майна.

Формування справ різних типів дало змогу чекістським діловодам визначати строк зберігання матеріалів, відтак регулювати порядок їхнього знищення. Наприклад, під час перевірки справи секретаря НКВД УРСР А. І. Євгеньєва у слідчому управлінні КГБ при РМ СРСР (1957) з'ясувалося: «Что касается фактов присвоения государственных средств Евгеньевым, о которых показали Рубинштейн и Ярошевский, то их за давностью времени проверить не представилось возможным»³⁷². Такий порядок зберігання і порядок знищення дав змогу зацікавленим особам з керівництва НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ ховати кінці у воду.

Для істориків КГБ чималий інтерес мають особові справи співробітників та агентів, оскільки містять навіть подробиці їхнього приватного життя. За спогадом Агабекова, зміст їхній банальний: «Я написал автобиографию, заполнил анкеты и подписку. Коряков, взял бумаги, аккуратно вложил их в папку, на которой старательно вывел: «Личное дело сотрудника ВЧК Агабекова»³⁷³. Судоплатов оповів цікавіше: «Личное дело агента Кузнецова (легендарного, як він його називає. — С. Б.) содержит сведения о нем как о любовнике большинства московских балетных звезд, некоторых из них в интересах дела он делил с немецкими

³⁷⁰ Присвятивши спеціальну статтю приступності Архіву Президента [Росії], де можуть працювати тільки обрані, російська журналістка Елла Максимова дотепно запитувала: «Если эта деятельность законна, то почему конспирируется? Если незаконна, то почему продолжается?» (Максимова Э. Продавцы сенсаций из Архива Президента // Известия. 1994. 13 июля. № 131 (24238). С. 5).

³⁷¹ Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941–1942 рр. К., 1999.

³⁷² ЦДАГО України. № 44539 ФП / кор. 676. Арк. 456.

³⁷³ Агабеков Г. С. ЧК за работой. М.: Книга-Просвещение-Милосердие, 1992. С. 28.

дипломатами»³⁷⁴. Насправді типи документів, що відкладалися в особових справах, мабуть, дуже різноманітні. Сташинський вважав, що в його особовій справі мала лишитись «грамота», як він висловився (або як переклали), — постанова Верховної Ради СРСР від 6 листопада 1959 року, якою його було нагороджено орденом Бойового червоного прапора «за виконання важливого доручення уряду»³⁷⁵. У спогадах Судоплатова читаємо: «В 1939 году, после того как Орлов перебежал на Запад, именно я отдал приказ о возобновлении контактов с Филби и Маклином. [...] в досье Маклина хранилась эта телеграмма за моей подписью [...]»³⁷⁶. В особовій справі Хохлова, каже він далі, «должен храниться подписанный мною рапорт об отчислении его из бюро»³⁷⁷.

В архівах КГБ зберігаються архівні фонди, що сформувалися внаслідок діяльності інших установ і осіб, але які КГБ вирішило привласнити. Так, Зборовський (псевда «Етьєн», «Тюльпан»), про якого писав Волконов, навів НКВД на слід архівів Троцького у Парижі. Використавши одержані відомості, у грудні 1937 року Яків Серебрянський викрав ці архіви й таємно перевіз їх до Москви³⁷⁸. По лінії «групи Яші» працював англієць Моррісон («Гаррі»), який зіграв у цій крадіжці ключову роль. Судоплатов хвалився: «По моей подсказке этот архив был затребован Дмитрием Волконовым и использован им в его книге “Троцкий”, 1992 [года издания]»³⁷⁹.

Склавши оглядову довідку на лікаря-психіатра Іллю Абрамовича Віноградова, ув'язненого 10 грудня 1929 року (звільнений за амністією 1935 року), старший слідчий УКГБ при СМ УРСР по м. Києву та Київській області старший лейтенант Береза скромно зазначив: «Материалы консульства бывшей панской Польши в г. Киеве находятся на хранении в 10 отделе КГБ при СМ УССР»³⁸⁰. Як стало відомо, у 13 фонді ГДА СБУ зберігається 28 томів, що стосуються Польського консульства у Києві (№ 430), 46 томів — Німецького консульства у Києві (№ 429), 16 томів — Німецького консульства в Одесі (№ 161). Тим часом розпорядженням ГДА СБУ від 20 жовтня 2015 року цей фонд було знову закрито, на цей раз до 20 квітня 2016 року.

Слідчий з найважливіших справ прокуратури УРСР Н. Чумало 5 лютого 1937 року визначила, які слідчі дії необхідно виконати у справі Л. Крайнього: «Проверить список провокаторов и осведомителей жандармского

³⁷⁴ Судоплатов П. Спецоперации: Лубянка и Кремль. М.: Олма-Пресс, 1997. С. 207.

³⁷⁵ Московські вбивці. С. 205.

³⁷⁶ Судоплатов П. Спецоперации: Лубянка и Кремль. С. 379.

³⁷⁷ Там же. С. 405.

³⁷⁸ Там же. С. 126–127.

³⁷⁹ Там же. С. 110.

³⁸⁰ ЦДАГО України. № 58152 ФП / кор. 1452. Арк. 190. Довідку складено 12 квітня 1976 року.

Управления (в НКВД)»³⁸¹. Такі списки було реалізовано у слідчі справи, що зберігаються нині у 5-му фонді ГДА СБУ (Кримінальні справи на не-реабілітованих осіб). Ідеться про «осіб, які проходили службу в царській поліції, карателів денікінської армії, повстанців, шпигунів» тощо. 13 липня 1925 року лікар Лев Рубінштейн дав такі зізнання помічникові начальника Київського губвідділу ГПУ у справі Л. Крайнього: «После Февральской Революции Ровенский уездный общественный совет, интересуясь списком провокаторов, делигировал (sic) меня в Житомир за архивом Ровенского Жандармского Управления. Я оттуда вывез в Ровно целый ряд дел, из моей тогдашней точки зрения (sic), могущих указать на сотрудников вышеуказанного Управления. В числе вывезенных из Житомира в Ровно дел было также и дело о печатании Первомайских прокламаций в типографии “Юго-западная Волянь”. Бегло просмотрев это дело в качестве члена комиссии по пересмотру архива Жандармского Управления (если память мне не изменяет, то я был предс[едателем] этой комиссии), я натолкнулся на такое постановление Прокурора: Г[осподина] Карпиловского из-под ареста освободить в виду ценных показаний, данных им для дела»³⁸².

Досвідчений столоначальник, Судоплатов дав зрозуміти, що в архівах КГБ зберігаються папери, які установа звично приватизовувала, незалежно від того, де вони мали б лежати легально: «До сих пор не найдена в архивах КГБ записка Абакумова Молотову, в которой, вероятно, должны были излагаться суть дела Валленберга и, по-видимому, содержаться роковые для его участи предложения, инициированные Вышинским»³⁸³. Оскільки виглядає, що Судоплатову йдеться тут справді про оригінал записки, а не якийсь її відпуск, не зовсім зрозуміло, чому документ, адресований Молотову, треба шукати в архіві не адресата, а адресанта, себто КГБ? «Хотя записка не найдена, — продовжує мемуарист, — следы ее, видимо, могут отыскаться в переписке Министерства госбезопасности и МИДа, председателя КГБ с руководством ЦК КПСС и правительства в указанный период времени. В регистрационном журнале секретариата Молотова имеется кодовый номер, по которому можно проследить прохождение этого документа»³⁸⁴.

Довгі руки КГБ сягали й архівів Сталіна. У спогадах Судоплатова знаходимо свідчення, що після смерті тирана його архів вивчали. Оповіді-

³⁸¹ ЦДАГО України. № 46122 ФП / кор. 773. Том 1. Арк. 194.

³⁸² Там само. Арк. 109. 1925 року матеріали, вивезені з Житомира, могли ще лишатись у Рівному: «Архив Жандармского Управления, — провадив далі Рубінштейн, — оставленный в Ровно, находился в 1917 году в особой комнате еврейской больницы на Немецкой ул. Куда этот архив делся, может (sic) знать врачи Сегаль, Кон и Швидко, живущие в гор. Ровно» (Арк. 109 зв.).

³⁸³ Судоплатов П. Спецоперации: Лубянка и Кремль. М.: Олма-Пресс, 1997. С. 446.

³⁸⁴ Там же.

ння стосується версії Шелленберга, мовляв, німці підробили документи про Тухачевського як свого агента й підкинули Бенешеві, а той передав їх Сталіну. Для Судоплатова це міг: «Подобные документы так и не были обнаружены в архивах КГБ или архивах самого Сталина»³⁸⁵. Справа не в результатах пошуку: мало де німецьке досє могло відкlastися. Але те, що сталінські папери уважно перестудіювали, впливає з цього однозначно.

Великий інтерес мають свідчення про проходження найсекретніших документів. У приміщенні комендатури НКВД-МГБ у 1937–50 роках приводились у виконання вироки щодо засуджених до страти, «а также тех, кого правительство считало необходимым ликвидировать в особом, то есть несудебном, порядке»³⁸⁶. Виконання цих рішень, що ледве не характеризує СРСР як правову державу, реєструвалося³⁸⁷: «Как следует из воспоминаний бывших сотрудников МГБ-КГБ, журнал специальных записей всех ликвидаций со ссылками на соответствующие решения высших инстанций в запечатанном конверте с надписью “без разрешения министра не вскрывать” и грифом “совершенно секретно” после ареста Берии был отправлен Суханову, помощнику Маленкова, заведующему особым сектором Президиума ЦК КПСС. В 1966 году полковник Студников, сразу же после моего ареста сменивший меня в должности начальника по разведывательно-диверсионной работе за границей, его заместитель Гудимович и полковник Василевский подтвердили в ЦК, что этот пакет был изъят из сейфа на Лубянке и передан в особый сектор Президиума ЦК. С тех пор он находится в недрах архивов или уничтожен по указанию высшего руководства, так как содержит свидетельства прямой ответственности за акции, осуществленные “Лабораторией-Х”, не только Ежова, Берии, Абакумова, Меркулова, но и высшего руководства страны — Сталина, Молотова, Маленкова, Булганина, Хрущева»³⁸⁸.

Неважко здогадатися, що документи, присвячені особливо делікатним операціям, мають автографи вождів: «Все тайные ликвидации двойных агентов и политических противников Сталина, Молотова, Хрущева в 1930–1950 годах осуществлялись по приказу правительства»³⁸⁹. Якщо Судоплатов каже: «Санкция на проведение операции [“Березино”] была получена»³⁹⁰, — розуміється, йдеться тут знов про санкцію письмову.

³⁸⁵ Судоплатов П. Спецоперации: Лубянка и Кремль. М.: Олма-Пресс, 1997. С. 138.

³⁸⁶ Там же. С. 440.

³⁸⁷ Мемуаристка з Кубані дуже слушно зауважила: «Більше легальних злочинів, як пророблено тут, навряд чи коли зазнала наша планета» (Кубанська Г. Тернистими шляхами. [Winnipeg:] Новий шлях, 1948. С. 5).

³⁸⁸ Судоплатов П. Спецоперации: Лубянка и Кремль. М.: Олма-Пресс, 1997. С. 442.

³⁸⁹ Там же. С. 450.

³⁹⁰ Там же. С. 263.

Наведені виписки підказують, що система діловодства пов'язувала представників вищих, як тепер кажуть, ешелонів влади круговою порукою. Для вирішення певних питань совєцькі лідери охоче користувались телефоном, не даремно Ленін любив з ним фотографуватися. Але поки не з'являвся документ, не всі розпорядження й виконувались. У свою чергу поява документа починала автора контролювати й зобов'язувати. Звідси впливає бажання большевицьких лідерів закрити докази їхніх злочинів щільною завісою таємниці, а коли можливо, — їх знищити. Судоплатов наводить яскравий приклад можливого контролювання чиновницьких реакцій. Одного разу від резидентур у Швеції та Німеччини надійшли телеграми про спроби Гітлера узяти країни Прибалтики під свою економічну й політичну парасольку. Телеграми мали підписи послів та резидентів, що бувало надзвичайно рідко й означало одне: цій інформації вони надавали великого політичного значення. Їх завізували Молотов і Берія. По лінії НКВД вони надійшли Фітінові та Судоплатову з наказом Берії негайно подати пропозиції. Фітін ознайомив з телеграмою Лукасова, начальника з роботи проти націоналістичних та еміграційних організацій у прикордонних регіонах. Але виникла інтрига. Лукасов Судоплатова підозрював, тому вказівки Берії йому не передав і підготував пропозиції самостійно. Зчинився скандал, Берія зажадав телеграм. «Тут он увидел, что на них нет моей подписи, а у нас было обязательно правило визировать любой секретный документ, проходящий через руки того или иного должностного лица в разведке и направленный для проработки»³⁹¹.

Року 1992 у пресі було опубліковано рапорт колишнього голови КГБ Шелєпіна про знищення документів, пов'язаних з ліквідацією польських офіцерів у Катині. Шелєпін 1959 року звертався до Хрущова, щоб одержати дозвіл на їхнє знищення³⁹². З цього прецеденту Судоплатов робить висновок, що й справу Валленберга Серов не міг знищити без дозволу: «Серов должен был обязательно обратиться к Хрущеву за разрешением на уничтожение материалов по делу Валленберга. Вполне вероятно, что после этого они и были уничтожены. Причина ясна: Молотов в феврале 1957 года был еще в силе и оставался весьма влиятельной фигурой в руководстве. Он, как и другие государственные деятели, имевшие прямое отношение к скандальным и преступным акциям, был заинтересован, чтобы документальные свидетельства исчезли. Должно сохраниться и другое письмо Серова, в котором он обязан был доложить Хрущеву, что дело Валленберга уничтожено»³⁹³.

Широкі можливості для нищення справ надавала система зберігання, за якою під одним і тим самим номером опинялося скільки завгодно

³⁹¹ Судоплатов П. Спецоперации: Лубянка и Кремль... С. 150.

³⁹² Там же. С. 449.

³⁹³ Там же. С. 447.

томів. Сьогодні їх могло бути 20, — завтра лишавсь один, а ряд номерів про людське око тривав непорушно, не переривався. Начальник Фастівського РО МГБ капітан Жогін 29 травня 1946 року звертався до начальника 1 спецвідділу МВД УРСР: «При этом препровождаются арх[ивно-]следственные дела № 67831 и 128075, а также арх. наблюдательное дело по агентурной разработке “Начинающие” арх. № 128075 на Гайдуга Вячеслава Архиповича и др.»³⁹⁴. Як бачимо, один і той самий номер мала і слідча справа, і спостережна справа з агентурної розробки.

Відколи у ГПУ-НКВД виробились різні типи справ, відомство уніфікувало їхнього змішування. У 1 спецвідділі НКВД УРСР було складено довідку: «Из архивно-следственного дела № 240941 по обвинению Вольской [Помилково: *Волынскую*] Е. А. изъято дело *аг.[ентурное]* (регистрационный № 7258) и передано в агентурный фонд»³⁹⁵. Очевидячки, на початках агентурними звалися справи оперативного обліку: «Первый контакт с немецкой разведкой в Москве, — писал Судоплатов, — коренным образом изменил его (агента НКВД Александра Дем'янова, правнука отамана Головатого. — С. Б.) судьбу: отныне в его агентурном деле появилась специальная пометка, поставленная Маклярским. Это означало, что в случае войны с немцами Демьянов мог стать одной из главных фигур, которой заинтересуются немецкие спецслужбы»³⁹⁶. Навпаки, 23 травня 1955 року начальник 9 відділення УАО КГБ СРСР полковник Кряжев писав: «При этом направляется архивное следственное дело на Сумневича Александра Александровича, изъятие из архивного агентурного дела № 883360, которое согласно заключению 4 управления КГБ при СМ СССР уничтожено»³⁹⁷. Наведу ще кілька документів:

«Постановление.

1938 года июля 20 дня. Я Опер. Уполномоченный ОДТО ГУГБ НКВД Киев. обл. Сержант Гос. Безопасности КОРНЮШЕНКОВ рассмотрев агентурный материал по делу привлеченного по следственному делу ГРИГОРЕВСКОГО Ивана Петровича,

НАШЕЛ:

В агентурном материале имеется два протокола допроса свидетелей, допрошенных в октябре 1937 г., которые имеют изобличающее значение в деле [по] обвинению обвиняемого ГРИГОРЕВСКОГО, а потому

³⁹⁴ ЦДАГО України. № 58369 ФП / кор. 1468. Том 1. Арк. 313.

³⁹⁵ Там само. № 58782 ФП / кор. 1491. Арк. 22. Вписане від руки позначаю курсивом.

³⁹⁶ Там само. С. 242

³⁹⁷ ЦДАГО України. № 49020 ФП / кор. 919. Арк. 22. Резолюція: «т. Ермолов. На пересмотр по пр[иказу] КГБ при СМ СССР №] 00511 [от 12 августа 1954 г.] 27/V [1955 г.] <підпис>».

ПОСТАНОВИЛ:

Протоколы допроса свидетелей МАТЕРШОВА Ф. П. и РУДЕНКО А. П. из агентурного материала изъять и приобщить к следственному делу»³⁹⁸.

6/11 квітня 1950 року датується відношення начальника відділення відділу «А» МГБ УРСР майора Федюка його шефові — начальнику відділу Подобедову: «Направляем для хранения в архиве агентурного фонда изъятые из архивно-следственного дела № 68540, агентурное дело № 79 на Раскину Тубу Айзиковну. Приложение: аг[ентурное] дело в 1 томе»³⁹⁹.

«Справка.

Оперативные документы л. д. 1-76 из настоящего архивно-следственного дела на основании Указания КГБ СССР № 40 сс от 17/III 58 г. изъятые и направлены в УАО КГБ при СМ УССР для хранения в архиве. Опер. Уп[олномоченный] УКГБ при СМ СССР по ЮЗЖД капитан <В. Кривобок>. 20/V-58 г.»⁴⁰⁰.

Одним із головних принципів у діяльності НКВД була доведена до абсолюту секретність. Зрештою, тут не було і чогось безпрецедентного: в Англії не оголошується навіть ім'я керівника спецслужб. У СРСР — поза якихось загальників — рішучо все, що стосувалося будь-якого аспекту діяльності спецслужб, вважалось таємним. Це простежується у стосунках з іще не заарештованими людьми, скажімо, нею обставлялися передачі до тюрми, щоб уникнути передачі якоїсь інформації на волю: «На возврате есть записочка, написанная рукой заключенного, ее не полагается видеть, чекист читает вам вслух [...]»⁴⁰¹. Або походи до лазні, якщо у тюрмі її не було: «Задача была нелегкая: всех сводить, но так, чтобы две камеры по пути не встретились»⁴⁰². Як відомо, в'язні, що йшли в одній справі, не могли опинитись у камері разом, тим-то треба було перешкодити зустрічі людей, що сиділи в різних камерах. Зрештою, принцип секретності втілювався у відчуженні структури від довколишнього світу. Ідучи на звільнення, Любомир Дмитерко дав підписку:

«Подписка.

Я нижеподписавшийся, Дмытерко Любомир даю сию подписку КОО ГПУ УССР в том, что обязываюсь суть всех разговоров и допросов, имевших место за время моего ареста держать в самой строгой тайне и никому абсолютно об этом не говорить. В противном случае подлежу

³⁹⁸ ЦДАГО України. № 56792 ФП / кор. 1373. Арк. 19.

³⁹⁹ Там само. № 49654 ФП / кор. 954. Арк. 32.

⁴⁰⁰ Там само. № 47502 ФП / кор. 833. Арк. 1.

⁴⁰¹ Мельгунова-Степанова П. Е. Где не слышно смеха...: Типы, нравы и быт Ч.К. Paris, б. г.
С. 89. Описуються події лютого 1920 року.

⁴⁰² Там же. С. 169.

ответственности перед коллегией ГПУ УССР как за разглашение тайн государственного характера — в чем и подписываюсь

<підпис>

Подписку отобрал Упол[номоченный] ОО КОО ГПУ [Ракита]
25 / III-1933 г. »⁴⁰³.

Удова начальника Управління місць ув'язнення (УМЗ) НКВД УРСР Н. Новаковського, коли її випускали, розписалася під таким текстом: «Подписка. 1939 г. января 16 дня я Новаковская Евгения Альбертовна даю подписку НКВД УССР в том, что содержание допросов, а равно и о лицах, с которыми мне приходилось сталкиват[ь]ся во время пребывания под стражей, обязуюсь никому не разглашать, зная, что за нарушения этой подписки буду привлечена к уголовной ответственности. Новаковская»⁴⁰⁴. Докладніший текст маємо від 8 січня 1946 року: «Я, Тополь Владимир Александрович, даю настоящую подписку УКР “Смерш” Льво в том, что обязуюсь нигде, никому и ни при каких обстоятельствах не разглашать данные, которые мне стали известны за время пребывания под стражей в КПЗ УКР “Смерш” Льво, как-то [о] существующем распорядке дня, порядке вызова на допросы арестованных, методах допроса, нигде не говорить о лицах, вместе с которыми содержался под стражей, и другие данные (sic). Я предупрежден, что за разглашение известных мне данных, указанных в настоящей подписке, буду нести ответственность в судебном порядке как за разглашение военной тайны»⁴⁰⁵. Аналогічні підписки чекісти відбирали під час звільнення з таборів, наприклад, у Йосипа Гірняка⁴⁰⁶. Цей спосіб регулювання людської поведінки практикувався ще з перших років совєцької влади, щонайменше з 1922 року: «В случае отказа [сотрудничать] с приглашенного обязательно берется подписка об обязательстве хранить в тайне происшедший разговор под угрозой расстрела»⁴⁰⁷.

⁴⁰³ ЦДАГО України. № 48934 ФП / кор. 915. Арк. 11.

⁴⁰⁴ Там само. № 31086 ФП / кор. 178. Том 1. Арк. 23. Новаковський Нісон Шльомович (1894, Прилуки — 1938) — начальник Коростенського окрвідділу НКВД, у 1937 виконував обов'язки начальника відділу резервів, з вересня 1937 року був начальником УМЗ НКВД УРСР. Мешкав на вул. Левашовській, 32, пом. 49. Ув'язнений 5 квітня 1938 року за звинуваченням в «участии в троцкистской террористической к.-р. организации и проведении подрывной работы в НКВД» (дружину забрали 11 квітня, звільнили 16 січня 1939 року). 22 вересня 1938 року Виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР засудила його до ВМН. Вирок виконано (Там само. № 47993 ФП / кор. 861. Том 1. Арк. 319; 31086 ФП / кор. 178. Том 1. Арк. 16; № 49013 ФП / кор. 919. Арк. 31). Реабілітований (Повернені імена // Вечірній Київ. 1994. 22 лютого. № 34 (14896). С. 2).

⁴⁰⁵ ЦДАГО України. № 56267 ФП / кор. 1331. Арк. 50. Підписка Едуарда Ігенберга, 7 січня 1939 року — № 33267 ФП / кор. 502. Арк. 36.

⁴⁰⁶ Гірняк Йосип. Спомини. Нью-Йорк: Сучасність, 1982. С. 447, 451.

⁴⁰⁷ Екатеринбург: Че-ка «отменена»! // Соц. вестник. 1922. 2 мая. № 9 (31). С. 10.

Розглядаючи кожного в'язня як джерело інформації про совєцькі тюрми й табори, відомство сподівалося, мабуть, що не з'явиться й жодного розголосу в спогадах. Повоєнним часом, 4 вересня 1948 року датується такий документ: «Указания Военной прокуратуры войск МВД ЗСО [Западно-Сибирского округа?], возвратившей данное дело на исследование, следствием не выполнены, причем письмо с этими указаниями, несмотря на их секретность, подшито к делу и с ним при выполнении ст. 206 УПК ознакомлен обвиняемый Козий (л. д. 53–54), что является грубым нарушением указаний МГБ СССР и ГУО МГБ СССР на транспорте»⁴⁰⁸. Ще пізніше, після смерті Сталіна, 7 червня 1955 року помічник військового прокурора КВО полковник юстиції А. Кондратьєв просив допитати дружину письменника Олексі Досвітнього Марію Курську: «Сохранилась ли у Курской копия протокола обыска? Если сохранилась, то ее необходимо изъять»⁴⁰⁹.

Щоб контролювати ознайомлення зі справами (а знайомитися могли тільки співробітники), заводилися «контрольные листы», що мали такі графи:

«№№ п/п».

«Фамилия, кто вел дело или ознакомился с делом».

«Должность и звание».

«Указать, с какого по какое время или дату ознакомления».

«С какой по какую страницу вел дело или ознакомился».

«Роспись»⁴¹⁰.

В іншій справі «Контрольный лист» має іншу форму. Тут четверта графа інша (запис 1951 року): «Указать, что сделано: ознакомился с делом, составлена справка (Изъятие документов из дела, снятие копии производится только отделом “А”)»⁴¹¹.

Різна міра секретності різних типів документів, різних частин чекістського діловодства, різний допуск до цих частин створювали систему внутрішніх архівних бар'єрів. Коли навесні 1939 року Судоплатов по роботі мав переглянути документи з передачі й прийому іспанських коштовностей у Іохран СРСР, дозвіл на перегляд цих матеріалів мав підписати йому Молотов. На документі стояв підпис тодішнього начальника Головного управління ГБ Берії, але помічник Молотова не подавав його на підпис своєму шефові без візи тодішнього наркома Єжова, хоч той був уже напівусунутий від посади, тільки що ще не арештований⁴¹². Начальник 2 сектора Обліково-архівного відділу КГБ СРСР той

⁴⁰⁸ ЦДАГО України. № 51495 ФП / кор. 56. Арк. 70.

⁴⁰⁹ Там само. № 44228 ФП / кор. 658. Арк. 84.

⁴¹⁰ Там само. № 42639 ФП / кор. 578. «Сов. секретно».

⁴¹¹ Там само. № 31097 ФП / кор. 178.

⁴¹² Судоплатов П. Спецоперации: Лубянка и Кремль... С. 72.

самий полковник Кряжев 15 грудня 1954 року повідомляв: «Сообщаем, что архивно-следственное дело № 967494 по обвинению ПОСТАЛОВ-СКОЙ Татьяны Семеновны находится на особом хранении и из архива не высылается»⁴¹³.

Цікаві інформації про характер шифрування великих чекістських операцій спеціальними номерами подав колишній співробітник НКВД Вадим Денисов. За його відомостями, Приморська (Далекосхідна) операція проводилась у 1937–38 роках під номером 214 / А-30-55-8.47. Цей номер розшифровується таким чином:

214 — порядковий номер адміністративного рішення центру (ГУГБ НКВД).

А-30 — цей шифр показує, що дане рішення стосується примусового виселення певної категорії людей.

55 — номер Приморського краю на оперативній карті ГУГБ НКВД. Він показує, що рішення стосується саме цього краю.

8.47 — дата винесення рішення — серпень 1947 року⁴¹⁴.

Атмосфера абсолютної секретності, що панувала в країні, призвела до деградації самої номенклатури і зрештою всього правлячого прошарку. В цьому переконують специфічні документи, що виявляють ментальність цих людей. Такими документами можуть бути нечисленні опубліковані нині доповідні чи пояснювальні записки вищих посадових осіб, де приватні моменти переплітаються з мотивами загальнодержавними. Ці матеріали розчаровують щодо рівня державницької думки їхніх авторів. Чудово орієнтовані у вузьких секторах своїх відомств, широкої інформації вони не одержували. Скажімо, в Окремій папці зберігається текст постанови Політбюро ЦК КП(б)У від 8 січня 1932 року «Об укреплении погранполосы». Окремі уступи чи й окремі рядки розписано, — кому їх розіслати для виконання⁴¹⁵. Таку практику завів, природно, ще Ленін. 21 січня 1918 року на засіданні Раднаркому після затвердження проекту рішення щодо Слідчої комісії Петроградської ради він надписав згори: «Напечатать», а проти другого уступу зазначив: «Не печатать»⁴¹⁶. Але повністю важливі документи не розсилали навіть, здавалося б, найдовіренишим і найперевіренішим партійцям. Чи не тому вони з часом втрачали здатність самостійно мислити у колі загальнодержавних інтересів? Дійшло до того, що державні чиновники перестали виявляти ознаки власного світогляду, власної ідеології. Носії влади, ці «люди без ідеології» довели, зрештою, могутню країну до фатального кінця. Одно-

⁴¹³ ЦДАГО України. № 39308 ФП / кор. 455. Том 4. Арк. 263.

⁴¹⁴ Денисов Вадим. Массовые акции КРУ и СПУ НКВД // Народная правда. Paris, 1950. September. № 9-10. С. 29.

⁴¹⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. № 8. Особая папка. Арк. 135–144.

⁴¹⁶ В. И. Ленин: Биографическая хроника. Том 5. М., 1974. С. 226.

го разу я запитав колишнього завідуючого відділом науки і культури ЦК (1958–68), колишнього кандидата у члени ЦК Ю. Кондуфора, — як так трапилося, що державна промисловість СРСР випускала приймачі типу «Спідола», розраховані на короткі хвили, отже, на приймання західних станцій. Він не зумів обговорити цю тему, сама постановка питання була для нього надто незвична. Не маю сумніву, що проблему легко зрозумів би простий дядько з низів, із тих, що цікавляться «політикою».

Ще десять років тому не можна було мріяти й про слідчі справи. Тим часом на наших очах за роки незалежності з нірки висунувся лише лисячий хвостик, і тепер вчені встигли усвідомити, як їх ошукали. Усвідомити, що нинішні умови для дослідницької роботи з історії репресій дуже важкі. Щодо документів різних категорій допуски як були, так і лишаються різні, і дистанція лишилася теж та сама. Триває, отже, та сама гра в шахи, де фігури розставлено ще тоді. Нинішні власники потирають руки, тішачись величчю системи, яку вони опанували у власному інтересі. І ці люди вважають, що тепер володіють знанням тільки вони. І ще ті, хто на цих матеріалах щось їм напише.

Щоб обмежити дослідникам доступ навіть до слідчих справ, Головне архівне управління визначило неможливі ціни навіть на знімові копії, — ціни, несумісні з реальними достатками дослідників. Наказом Головархіву при Кабінеті міністрів України № 34 від 26 липня 1993 року було затверджено «Прейскурант на роботи та послуги з інформації, використання і публікації документів Національного архівного фонду України, що виконуються державними архівами на договірних (це виходить, з дослідниками про такі ціни домовилися) засадах». 1 листопада 1994 року наказом Головархіву № 44 до цього документу було внесено зміни. На підставі цих двох наказів С. І. Гайова, головний бухгалтер ЦДАГО України, де зберігається відкрита частина справ КГБ, уклала тимчасові розцінки на роботи та послуги, які надає архів. Тодішній директор архіву затвердив ці розцінки 1 жовтня 1996 року. 21 січня 1999 року я одержав рахунок на дев'ять відбиток, які хотів зробити з трьох документів. З дослідника зажадали 36 гривень 50 копійок. Того дня курс долара складав 3,597 гривень. У книгарні «Наукова думка» відбиток коштував 15 копійок, і до цієї суми прибуток уже входив⁴¹⁷. На сьогодні мало що змінилося у цій сфері. Хіба що курс долара фантастично підскочив.

⁴¹⁷ Прейскуранти на роботи та послуги, що виконуються на договірних засадах державними архівами // Архіви України. 1994. Січень-грудень. № 1-6 (235). С. 63–64.

Начерк історії совєцької цензури

Оскільки тоталітарна цензура призвела до викривлення корпусу друкованих джерел, в огляді джерел не можна обминути й цього питання.

Цензурними актами 1863 та 1876 років царизм грубо загальмував розвиток українського слова⁴¹⁸. Революція 1905 року знесла цензурні рогатки. Перед революцією 1917 року переважна кількість заборонених книжок⁴¹⁹ являла собою партійні видання есерів, соціал-демократів, анархістів, себто видавничу продукцію партій, що складали т. зв. вивольний рух. Сюди належали книжки Бакуніна, Бебеля, Каутського, Леніна, Маркса, Плеханова. Таких видань сотні. Вони виходили масово, здебільшого невеликими брошурами, розрахованими на цілі пропаганди, колосальними тиражами.

Значно менше, але все ж таки чимало «медичних» видань про статеве життя (як одержувати найбільше сексуального задоволення й водночас запобігти вагітності), а також книжок порнографічних («Мемуари масажистки» Артура Беренда, «Извращения в любви» Ганса Рау, численні «твори» В. Москевича й Дона Бочара).

Не меншу групу складали видання, з погляду царського режиму, спрямовані на конфронтацію з євреями — «Отрок-мученик» В. Голубева, «Великие перевороты и евреи» Г. Красного, «Умученные от жидов» В. Островідова.

Зовсім мало книжок спеціально антихристиянських — альманах «Базар Сатаны», «Последние дни владычества над землей сатаны» Д. Верещакіна. Неправославний характер мали, зрештою, численні твори Льва Толстого, як відомо, відлученого від Церкви.

⁴¹⁸ Міяковський В. Ювілей цензурного акту 1876 року // Бібліологічні вісті. 1926. № 3 (12). С. 62–73. Пор.: Алексеев Т. До історії цензурних нравів 90-х років: [Про Єл. та С. Бердяєвих] // Бібліологічні вісті. 1930. № 3 (24). С. 62–73.

⁴¹⁹ Див.: Мезьер А. В. Словарный указатель по книговедению, ч. 3: Р — Я. М.; Л.: Гос. соц.-эконом. изд-во, 1934. Стлб. 269–380, Никольский А. А. Полный справочный указатель книг, брошюр, газет и журналов, арест на которые утверждены судебными установлениями по 1-е января 1912 года. К., 1912. [2], 158 с.; Его же. Дополнение к Справочному указателю... За время с 1-го января 1912 г. по 1-е января 1913 г. К., 1913. — 40 с.; Справочный указатель книг и журналов, арестованных с 17 октября 1905 г. по 1 января 1909 г. / Под ред. П. И. Бернова. Изд. неофиц. М., 1909. 160 с.; Лемке Мих. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия. СПб., 1904. XIII, [3], 427 с., Добровольский Л. М. Запрещенная книга в России 1825–1904: Архивно-библиогр. разыскания. М.: Изд-во Всесоюз. книжной палаты, 1962. 254 с.; Сводный каталог русской нелегальной и запрещенной печати XIX века. 2-е доп. и перераб. изд. Ч. 1–3. М.: ГБЛ, 1982.

Що стосується заборонених видань українських⁴²⁰ — Б. Грінченка, М. Стасюка, С. Черкасенка, А. Шабленка, декламатора О. Коваленка «Розвага», то вони потрапили до цієї категорії не за мову, а за зміст, отже, розкладаються по інших, названих вище, групах. Внаслідок царського указу 12 грудня 1904 року заборона самої мови вже не діяла.

Ось один із прикладів цензурної репресії за зміст твору. 15 червня 1892 року петербурзький цензурний комітет слухав доповідь цензора С. Г. Коссовича про рукопис «Запомога: Малорусский литературный сборник» М. Комарова. Про поему Б. Грінченка «Беатриче Ченчі» цензор писав: «Сюжет поэмы самый неудобный, можно сказать, омерзительный. Фабула известна. Оканчивает автор поэму обращением к своему родному краю — Украине»⁴²¹. Не дивно, що твір Б. Грінченка було надруковано щойно в «Літературному збірнику, зложеному на спомин Олександра Кониського» (К., 1903).

Дореволюційний період в історії цензури українських книг вивчав у двадцятих роках завідувач центральної бібліотеки російської драми лєнінградських державних театрів Юрій Нелідов (1874–?). Під керівництвом акад. С. Єфремова він підготував чотири томник архівних документів з історії цензури⁴²². Доля цієї праці й самого Нелідова невідомі.

Подібно до того, як у другій половині 80-х років заборонюване раніше дисидентство стало припустимим, більше того, декларованому, маніфестованому лінії центральних прогресивних видань, так і після революції 1917 року соціалістичні видання вийшли враз із категорії переслідуваних і на книжковому ринку запанували. Відбулась революція.

⁴²⁰ Див.: [Комаров М.] Дещо з історії українського письменства XIX віку: Споминки і замітки М. Уманця // Діло. 1885. 7 лютого. Ч. 15; 9 лютого. Ч. 16; 12 лютого. Ч. 17; 23 лютого. Ч. 21/22; 26 лютого. Ч. 23; 28 лютого. Ч. 24; 2 березня. Ч. 25; 7 березня. Ч. 27; 12 березня. Ч. 29; 30 березня. Ч. 34/35; Об отмене стеснений малорусского печатного слова. К., 1914. 42 с.; Данилів В. «Киевская старина» по цензурным документам // Бібліологічні вісті. 1925. № 1–2 (8–9). С. 59–71; Грушевський М. Ганебний пам'яті // Україна. 1926. Кн. 4 (18). С. 46–51; Мияковский В. Ювілей цензурного акту 1876 року // Бібліологічні вісті. 1926. № 3 (12). С. 62–73; Копержинський К. Бібліографічні уваги до історії української книги в Одесі 80–90-х років XIX століття // Праці Одеської Центральної наукової бібліотеки. [Том] 1. 1927. С. 164–171; Герасименко В. Заборонені українські рукописи 80-х років XIX століття // Записки Українського бібліографічного товариства в м. Одесі. Ч. 1. 1928. С. 30–33; Копержинський К. М. Ф. Комаров у суперечках з цензурою наприкінці 80-х і на поч. 90-х років // Україна. 1929. Кн. 38. Грудень. С. 50–64; Савченко Ф. Заборона українства. Х.; К.: ДВУ, 1930. XIV, [2], 415 с.; Бутрин М. Л. Цензурные преследования украинской литературы в Галиции 70–90-х годов XIX века: Автореферат дисс. ... канд. филол. наук. Л., 1971. 21 с.; Гребцова И. С. Главное управление цензуры и Одесский цензурный комитет в первой половине XIX в. // Одеск. держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. Записки исторического факультета. Вип. 10. Одеса, 2000. С. 189–193.

⁴²¹ ЦДДА СРСР. СПб., Ф. 776. Оп. 20. № 222. Арк. 120 зв.

⁴²² [Матеріали до історії цензури над українським словом] // Бібліологічні вісті. 1925. № 1–2 (8–9). С. 139; Наука и научные работники СССР. Часть V: Научные работники Ленинграда. Лгр.: Изд-во АН СССР, 1934. С. 255. Пор.: Українські матеріали в архіві Культурно-історичної Секції в Ленінграді // Бібліологічні вісті. 1925. № 1–2 (8–9). С. 176–177.

Сучасні дослідники В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов та С. В. Кульчицький висловили жорстку, але справедливу думку, що одним із найпоспідовніших супротивників свободи друку був Ленін⁴²³, який вважав, що це означає «свободу политической организации буржуазии», отже, запровадити у нас таку свободу — це те саме, що «помогать классовому врагу»⁴²⁴. Однозначно була відчужена від поліграфії Церква. Дозволяли друкувати свої памфлети тільки представникам опозиційних до Руської та Української православних Церков розколів, що їх сама влада й створила. 1922 року київське Управління друку містилось при губвиконкомі, до його відання входили всі питання, що стосувались і видавництва, й книгарства. 27 листопада 1922 року з'явився його наказ «Про порядок отримання дозволу на друкування творів», 10 березня 1923 року — «Про торгівлю творами друку», 22 березня — «Про урегулювання книжкової торгівлі», 8 серпня — «Про порядок одкриття підприємств друку» тощо⁴²⁵. Цензурну практику ліберальних часів непу відбив київський цензор С. Якубовський, який підленько схарактеризував окремі типи авторів, чиї твори вже не проходили друкарський верстат: графомани, шарлатани, церковні письменники⁴²⁶. Так почала наростати нова література. З 20 листопада 1922 року до 1 жовтня 1923 року на попередній розгляд до київського Управління друку надійшло 493 рукописи, не рахуючи дрібних видань (летючок, відозв тощо)⁴²⁷.

Видання часів Розстріляного Відродження несуть на собі сліди тієї боротьби, яку вели з цензурою автори й видавці. Разом з Ананієм Лебедем і Максимом Рильським Михайло Могілянський упорядкував хрестоматію «За 25 літ»⁴²⁸. Коли книжку віддрукували, з Харкова «запропонували» зняти прізвище останнього як явного контрреволюціонера, інакше видання не зможе вийти. Довелося передрукувати обгортку, аби зняти прізвище, але сам Могілянський, як згадував потім на допиті 11 серпня 1931 року Данило Сухенко, під іншим прізвищем далі працював у видавництві. Саму хрестоматію Наркомос згодом зняв із ужитку⁴²⁹. За розпорядженням ІПУ, виданим на підставі директиви Укрліту, книжку

⁴²³ Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. К.: Либідь, 1991. С. 176.

⁴²⁴ Ленін В. І. Письмо Г. Мясникову, 5 августа 1921 г. // Ленин В. И. ПСС. Том 44. М., 1982. С. 79.

⁴²⁵ По Управлінню Друку // Бібліологічні вісти. 1923. Листопад. Ч. 3. Стовп. 35.

⁴²⁶ Якубовський С. Пройдохи и графоманы: (Из сорной корзины гублита и реперткома). К.: Культура, 1929. 95 с.

⁴²⁷ В Управління Друку в Києві // Бібліологічні вісти. 1923. Листопад. Ч. 3. Стовп. 35.

⁴²⁸ Лебідь Ананій і Рильський Максим. За 25 літ: Літературна хрестоматія. К.: Час, 1926. 442 с.

⁴²⁹ ЦДАГО України. № 60779 ФП / кор. 1585. Арк. 101–102; № 66213 ФП / кор. 1905. Арк. 81. Див.: Зведений покажчик застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці. Х.: Вид-во Книжкової палати УРСР, 1954. С. 192.

Матвія Яворського «Коротка історія України» (ДВУ, 1928) за вміщену передмову Х. Раковського та портрети деяких опозиціонерів мала бути направлена до Центральної книжкової комори ДВУ в Харкові «для ґрунтовної переробки»⁴³⁰. У збірнику Музею діячів, присвяченому Миколі Лисенку⁴³¹, літконтроль зняв увесь мемуарний розділ, зокрема спогади Олени Пчілки, Старицької-Черняхівської та Опанаса Сластіона⁴³². Збереглися лише окремі примірники віддрукованих зошитів. Один повний комплект ліг в основу повоєнного збірника спогадів⁴³³. Клопоти з цензурою мали буквально всі автори, навіть зовсім аполітичні. М. Левченко на допиті 11 вересня 1929 року згадував: «Одного разу я зустрівся із Мик. Зеровим на вулиці. Він був заклопотаний і на моє питання про причину — відповів, що йде до Окрліту, куди здав на перегляд останню збірку своїх поезій чи перекладів, і хоч там напевне нічого нема, до чого можна було б причепитися, але він певен, що Окрліт щось почне вигадувати й викидати. «Зрештою, сказав він, коли дуже перемажуть, зовсім не друкуватиму»⁴³⁴. Перше-друге число журналу «Червоний шлях» за 1932 рік з'явилось із вклейкою перед титулом: «Від редакції. [...] 2. Оповідання М. Хмурого «Переможці» (стор. стор. 23–38) як твір, що неправильно трактує ударництво, що невірно подає боротьбу за високі темпи роботи та має прикрі, неприпустимі натуралістичні зриви — редакцією знято». З усього тиражу оповідання було вирізано. Опитом 17 лютого 1937 року Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення: «Вилучити журнал «Під марксо-ленінським прапором», що редагувався ворогами партії Дзенісом, Ашрафяном, Гітелем і інш., які протаскували в цьому журналі злісні перекручення основних положень партії в галузі теорії і національної політики партії»⁴³⁵. Цензура була прискіплива до ідіотизму. На культпартнаradі при Київському ОПК 24 листопада 1929 року заввідділу наросвіти Пасіка скаржився, що інспектура наросвіти за п'ять років не дослідила релігійної ідеології школяра. А коли за ініціативою когось із вчителів в одній із шкіл спробували запровадити анкети й видрукували її у друкарні, окрліт її конфіскував⁴³⁶. Карикатурно-драматичних рис набирала попередня цензура у газетах. 24 серпня 1936 року вийшло число димерської районної газети «Шляхом колективним»:

⁴³⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. № 2800. Арк. 205.

⁴³¹ Див.: Зведений покажчик застарілих видань. Х., 1954. С. 135; Білокінь С. Спогади С. Єфремова про М. Лисенка // Український музичний архів. Вип. 1. К., 1995. С. 177–188.

⁴³² Вільхивець Анатоль. Ювілей [М. Лисенка] наближається: Розмова з професором Д. М. Ревуцьким // Українське слово. 1941. 30 листопада. Ч. 71. С. 3.

⁴³³ У текстах було викреслено місця, що пройшли царську цензуру, зокрема в спогадах Старицької-Черняхівської.

⁴³⁴ ЦДАГО України. № 38791 ФП / кор. 428. Арк. 30.

⁴³⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 438. Арк. 54.

⁴³⁶ Там само. Оп. 20. № 3032. Арк. 138.

ліворуч було надруковано передову статтю, у центрі вміщено портрет Сталіна, а праворуч унизу — рішення колгоспних зборів про боротьбу з троцькістською опозицією. Під портретом вміщено заголовок «Знищити гадину»⁴³⁷. Редакторку газети (з 28 липня!) Мільду Еспер, колишню кухарку у симбірській чека (1919), згодом другу секретарку димерського райпарткому, а також завідувача наросвіти Димерського району, за сумісництвом цензора («в. о. райліта») Спиридона Августінова, що затвердив це число до друку, заарештували. Бюро київського обкому КП(б)У 26 серпня прийняло рішення: «[...] простежити за вилученням цього номера газети у всіх адресатів поза межами району. Прийняти до відому (sic) заяву тов. Мамчура, що по району провадиться вилучення цього номера газети»⁴³⁸. Не знайшовши щастя в Україні, Мільда Еспер опинилась в Онеглазі. Попри лєнінський оптимізм куховарка не змогла не те що керувати державою, а й вести газету.

Окремий розділ у мартирологу знищених українських видань можуть скласти видання Української Академії наук. Наталя Полонська-Василенко⁴³⁹ спробувала упорядкувати реєстр таких книжок⁴⁴⁰.

У двадцять роки окремі вчені, здебільшого правого напрямку, відчували потребу у вільному висловлюванні своїх думок, політично навіть цілком нейтральних, прагнули друкуватися в академічних журналах за кордоном. Це практикували візантісти (Ф. Шміт), генетики, себто представники наук, що згодом взагалі підпали під заборону. Але й цей канал невдовзі перекирили. Сформувався порядок, якою конкретно дорогою мали проходити такі тексти. Так, у німецькому журналі «Zeitschrift fur Ostrecht» у 1927–29 роках публікував свої статті юрист Є. Кельман. Викликаний на допит під час перегляду справи 13 березня 1940 року його колега В. Бошко інформував: «Порядок обычно был таков: научный работник обращался через Институт, в котором он работал, в Окрлит, представляя туда свою рукопись. Окрлит либо отказывал в выдаче разрешения, если считал недопустимым отправлять за границу такую рукопись, либо разрешал такую отправку. В таком случае при рукописи Окрлит прилагал копию своей визы, которая должна была быть пред-

⁴³⁷ Див.: Лагода. Знищити гадину // Шляхом колективним. Димер, 1936. 24 серпня. № 110 (591). С. 1.

⁴³⁸ ЦДАГО України. № 54942 ФП / кор. 1240. Арк. 26–28 зв., 52, 64–65.

⁴³⁹ Н. Д. Полонська-Василенко історик, філософ, біограф // Книжник. 1991. № 4. С. 21.

⁴⁴⁰ Цей реєстр було опубліковано кілька разів: Полонська-Василенко Н. Видання Всеукраїнської Академії Наук у Києві, знищені большевицькою владою: Бібліографічна нотатка // Українські бібліологічні вісті. [Ч.] 1. Авґсбург, 1948. С. 51–53; Список видань Академії наук, знищених в 1930-х роках // Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук: Нарис історії, Ч. II: 1931–1941. Мюнхен: Ін-т для вивчення СРСР, 1958. С. 195–199; Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. Париж; Чікаґо, 1962. С. 106–110 (= ЗНТШ, Том CLXXXIII); Книжник. 1991. № 4. С. 23–25.

ставлена поштовому відделению, отправляющему такую рукопись»⁴⁴¹. У конкретному випадку з Є. Кельманом Бошко дав такі свідчення: «Как отправлял гр. Кельман свои статьи в этот немецкий журнал, я не знаю. Знаю только то, что он советовал товарищам — научным работникам, получившим предложение от редакции названного журнала — послать статьи по вопросам своей специальности, — отправлять эти статьи в Германию не иначе, как обратившись предварительно за разрешением (визой) в тогдашний Окрлит, помещавшийся при Наробразе. При этом, помнится, гр. Кельман указывал на то, что он сам так поступает»⁴⁴².

Але почали з'являтися і нові заборони. Зрозуміла річ, у першу чергу вони були спрямовані проти старої, досовєцької літератури. Так, 1923 року харківська губполітосвіта у згоді з Центральним управлінням у справах друку приступила до «очистки» бібліотек від «застарілої» літератури, Таку саму роботу провадило й київське управління друку по київських книгарнях та бібліотеках⁴⁴³. Це призвело до того, що в 63 бібліотеках (на 1923 рік) по містах Київської губернії через виключення з них шкідливих і непотрібних книжок загальна кількість книжок у них зменшилась, але зате їх значно «освіжили», як писала преса, новою літературою. Якщо наприкінці року відсоток нової літератури складав 9,5, то невдовзі він склав понад 14⁴⁴⁴. Цілком природно постає питання, на якій підставі забороняли за совєцької влади нові книжки, якщо перед виходом у світ усі вони проходили цензуру, отже, відповідали цензурним вимогам? Відповідь тут проста. Книжки були прийнятні для певних цензурних інструкцій, але зі зміною курсу в напрямку до тоталітаризму приходили інструкції жорсткіші, й те, що годилось учора, тепер уже не підходило. Боротьба з «невідповідними» книжками в совєцьких бібліотеках різних типів тягнеться через усю історію совєцької влади. Наприклад, 1930 року партійні чиновники додумались провести на Київщині «бібліотечний похід». Чи не головну мету цієї акції назвав Я. Керез: «У наших масових бібліотеках ще дуже багато шкідливої, ідеологічно чужої, непотрібної літератури, — під час бібліотечного походу буде перевірено книжкове майно всіх бібліотек та вилучено всю літературу, непридатну для масового читача»⁴⁴⁵. Досить нагадати, що всіх книжок по сільських бібліотеках Київщини налічувалося понад 150 тисяч.

Отже, 9 грудня 1934 року здано до складання й 15 грудня, за два тижні після убивства Кірова, підписано до друку «Список № 2», до якого до-

⁴⁴¹ ЦДАГО України. № 37378 ФП / кор. 385. Том 2. Арк. 100.

⁴⁴² Там само.

⁴⁴³ [Очистка бібліотек від застарілої літератури] // Бібліологічні вісті. 1923. Листопад. Ч. 3. Стовп. 53.

⁴⁴⁴ Кількість бібліотек по містах Київської губернії // Бібліологічні вісті. 1923. Грудень. Ч. 4. Стовп. 93.

⁴⁴⁵ Бібліотечний похід на Київщині // Бібліологічні вісті. 1930. № 1 (22). С. 130. Підп.: Я. К.

дали «Список № 1» у новій редакції. Усе разом звалось «Зведені списки літератури, що підлягає вилученню з продажу, бібліотек та учбових закладів». Видання з'явилося під фірмою «НКО УСРР, Головліт — Бібуправа», отже його повинен був завізувати Володимир Затонський як нарком освіти (1933–1938). Примітка проголошувала: «В зв'язку з тим, що у виданому раніше списку № 1 трапились помилки і неточності, цей список видається вдруге. Керуватися треба ТІЛЬКИ ЦИМ ВИДАННЯМ».

Зведені списки відбивали зміни, що відбулись у культурному житті країни. Щойно провели процес т. зв. Спілки визволення України. Почались даліші арешти. Книжки репресованих авторів підлягали вилученню. 13 вересня 1955 року в. о. директора Інституту літератури Д. Чалий пояснював військовому прокуророві КВО І. Бударгіну: «Причиною изъятия произведений Досвитного и Губенко из общественных библиотек явилось репрессирование их авторов. [...] Сообщить конкретную оценку каждого произведения сейчас не представляется возможным, т. к. Институт не располагает изданиями сочинений указанных авторов, как известно, изъятими»⁴⁴⁶.

У списках фіксували автора, назву, видавництво, рік видання й мову. Уже перші партії книжок, що підлягали забороні, були остільки великі, що в рубриці «назва» з'явилися записи, що спрощували роботу спеціально призначених на це людей: «Всі твори, за всі роки, всіма мовами».

Під таку тотальну заборону потрапили твори В. Атаманюка, В. Бобинського, М. Волобуєва, Остапа Вишні, М. Гаска, В. Гжицького, О. Досвітнього, Д. Загула, М. Ірчана, Г. Овчарова, С. Пилипенка, А. Річицького, О. Слісаренка, М. Скрипника, Л. Чернова, А. Шамрая, В. Юринця, О. Янати, М. Яворського, М. Ялового та ін. Чимала пайка заборонених видань належить тут вченим і письменникам, які пройшли по процесу СВУ — Й. Гермайзе, В. Дурдуківському, М. Івченкові, А. Ніковському, Л. Старицькій-Черняхівській. Це був справжній погром.

Узагальненість описів не дає змоги обробити матеріал статистично. Це може зробити тільки той дослідник, що складе повні списки книжок В. Атаманюка, повні списки В. Бобинського, Вишні і так далі. Що ж до видань, названих поіменно, то переважають чомусь видання останніх років, 1930–33, хоча, здавалося б, давніші менше відповідали «новим умовам», ніж пізніші, новіші. Мабуть, видання останніх років були актуальніші, й боротьба з ними віддзеркалювала боротьбу громадсько-політичну. Раніших видань зовсім мало (дореволюційних немає цілком): 1922 року вийшла книжка Якова Мамонтова, 1925 — Б. Навроцького й М. Плевака, 1926 — Залужного, М. Панченка, Ю. Тютюнника, Т. Юрченка й того самого М. Плевака, 1927 — Мих. Мироненка.

⁴⁴⁶ ЦДАГО України. № 44228 ФП / кор. 658. Арк. 82.

Якщо поглянути на цей республіканський список № 1 за ознакою мовною, то побачимо, що абсолютна більшість видань у ньому — це, розуміється, книжки українські. Крім російськомовних, є ще дві болгарською (Андреева й Радева), одна німецькою (Гірчака) й одна мовою ідиш («Антологія сучасної української прози»).

Та цілковитого винищення окремих видань репресованих авторів було мало. У «Списку № 1» надруковано ще перелік 62 імен, які були протипоказані навіть у кількості неконцентрованих. Дослівно оголошено от що: «Негайному вилученню з продажу і вжитку по всій книготорговельній мережі, бібліотеках і учбових закладах підлягають всі збірки і хрестоматії, в яких брали участь такі автори»; при цьому названо Остапа Вишню, Загула, Слісаренка, — більш-менш тих самих письменників, вчених і публіцистів, чиї твори вилучались тотально.

Минав час, машина набиравала обертів, і «Список № 2» приніс у жертву Молохові нові імена — Г. Голоскевич, Г. Іваниця, К. Панченко-Чаленко, В. Підгаєцький, Г. Холодний, В. і М. Чехівські, В. Щепотьєв (усі вони проходили по «СВУ», але до списків потрапили чомусь із запізненням), Лесь Курбас, О. Камишан, П. Христюк, Г. Чупринка, О. Шумський та ін.

У «Списку № 3» — Б. Антоненко-Давидович, В. Вразливий, О. Влизько, Дм. Гордієнко, Г. Епik, П. Козланюк, Г. Косинка, Кость Котко, Микола Куліш, Лакиза... В. Мисик... О. Олесь і так далі, і так далі.

Списки третій і четвертий надруковано на машинці. Останні видання датуються 1935 роком, тому великий український книгознавець Ф. Максименко (се він зберіг примірники самих списків) датував їх 1935–36 роками. Отже, в останньому, четвертому — Марко Вороний, Лесь Гомін, батько й син Крушельницькі, Степан Рудницький, кооператори.

Списки документують винищення культури й відбивають хронологію арештів. Скрипник не був формально репресований, але після його трагічного самогубства заступник наркома освіти Андрій Хвиля як заручник системи доповідав 2 січня 1934 року до ЦК: «[...] вважаю за потрібне дати розпорядження про включення творів М. О. Скрипника до списку книжок, які треба вилучити з бібліотек або в крайнім разі не видавати на руки. Прошу санкціонувати ці заходи»⁴⁴⁷. Виникла проблема, як бути, якщо «вороги народу» перекладали Леніна. 10 листопада 1937 року Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову: «Про перевірку перекладу [закреслено: ворогами народу] творів В. І. Леніна з російської мови на українську. Для перевірки перекладу творів В. І. Леніна з російської на українську мову, виділити слідуючих товаришів:

⁴⁴⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. № 6457. Арк. 119. Відповідну постанову було ухвалено 27 березня.

I-й том — т.т. Гомберга, Чеканюка.
II-й ' — т.т. Хотімченко, Сухопалька.
III-й ' — т.т. Мілько, Бородин.
IV-й ' — ' ' Кецельман, Лаврик.
VI-й ' — ' ' Ткаченко, Пашко.
VIII -й ' — ' ' Зільберман.
XIII-й ' — ' ' Мирошніченко, Савенко.
XIX-й ' — ' ' Середенко
XX-й ' — ' ' Шоскин
XXI-й ' — ' ' Вольська, Вольцева»⁴⁴⁸.

Корективи в списки вносились від руки. Якщо спершу йшлося про вилучення лише окремих книжок М. Зерова, М. Плевака, Я. Савченка, Є. Шабліовського, то потім, згідно з пізнішими інструкціями, дописували: «Все». Навпаки, якесь хитання відчувається 1940 року. Якщо раніше книжки Л. Старицької-Черняхівської та А. Шамрая нищились цілком, «за всі роки, всіма мовами», то згодом дописували: «До 1940 г.». Книжки Людмили Михайлівни, щоправда, більше не виходили, але після тривалої перерви її спомини змогли з'явитись у журналі під її власним іменем⁴⁴⁹ (раніше вона користалась ім'ям сестри, Оксани Стешенко). Які віяння відбивають оці хитання?..

Так чи інакше, загальний підсумок один. Відбувся систематичний погром української культури. Знищення творців потягло за собою винищення їхніх творів. Імена Остапа Вишні, Досвітнього, Хвильового та Ялового було знову включено у наказ Головліту УРСР № 288 від 25 вересня 1938 року на вилучення усіх їхніх творів з книготорговельної мережі й бібліотек громадського користування⁴⁵⁰, ніби їх на той час ще не всі знищили.

Справа ускладнилась тим, що статті, проза й вірші репресованих авторів містились також по журналах, антологіях, підручниках. Вони писали передмови й коментарі до творів Шевченка й Лесі Українки, Франка й Карпенка-Карого... Що було робити? Видряпували прізвища на титульних аркушах, вирізали відповідні сторінки.

Так здійснювалась давня ідея, яку сформулював письменник і філософ Леонід Андреев, щоб «людина гола лишилась на голій землі»⁴⁵¹.

Ясна річ, під час масових обшуків співробітники ОГПУ не користувалися довідниками, виходячи лише з особистого розуміння книж-

⁴⁴⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 458. Арк. 127.

⁴⁴⁹ Старицька-Черняхівська Л. Відгуки життя: М. П. Старицький // Театр. 1940. № 11. С. 18–24; № 12. С. 1–5.

⁴⁵⁰ ЦДАГО України. № 44228 ФП / кор. 658. Арк. 80.

⁴⁵¹ П'єса «Савва» (1906. Дія 1). Правдоподібно, цитата походить із Плінія Старшого: «Природа швиригнула голу людину на голу землю» (Природнича історія. VII. 77).

кових багатств, що розкривались перед ними. 15 травня 1989 року Інна Федущак одержала на бланку КГБ УРСР повідомлення про свого батька, історика Віктора Юркевича⁴⁵². Під час арешту у неділю 12 вересня 1937 року в нього вилучили дві книжки — Попова й Грушевського. Жодного з цих імен немає в жодному із списків.

Переховування забороненої літератури в СРСР завжди вважалось одним із найбільших злочинів. Про чистку її хатньої бібліотеки в Казані (1937) напередодні її арешту Євгенія Гінзбург згадувала: «Индекс расширялся с каждым днем. Аутодафе принимало грандиозные размеры. Даже книжку Сталина “Об оппозиции” пришлось сжечь. В новых условиях и она стала нелегальщиной»⁴⁵³. Ще 1957 року, на думку влади, підстав для реабілітації Григорія Косинки не було, оскільки він «хранил у себя на квартире буржуазно-националистическую литературу, которая была изъята при его аресте»⁴⁵⁴.

Разом з тим на кожного науковця відпускали по 120 карбованців валюти на рік на придбання літератури з його фаху за кордоном. Виписку провадили через бюро місцевої секції наукових працівників, яка пересилала замовлення до московського бюро. Ташкентський археолог Александр Потапов 20 березня 1930 року хвалився в листі до Єлени Нікольської⁴⁵⁵, що після того, як замовлення було надіслано до Москви, з Парижа книжки надійшли за місяць і п'ять днів, з Берліна — за три тижні. Захопившись, він вирішив скористатися з паю котрогось із колег, «коим иностранные книжки не требуются»⁴⁵⁶.

Але якщо для офіційно заборонених авторів у книжковому світі України наставало цілковите забуття, відкривались і нові обрії. Дехто з репресованих поетів одержав змогу висловити у віршах захоплення «перековкою» й трудовими звершеннями в'язнів ГУЛАГ'у. Так, у поетичній збірці, що вийшла за Байкалом у місті Свободному, вміщено поему Дмитра Загула «Семнадцатая», уявлення про яку може дати її початок:

*Который уж день над голым бугром
Клубится, как дым, туман...
На линии — грозы, ливень и гром,
Не ветер, а смерч, ураган.
Идем на стихию, как на врага, —*

⁴⁵² Див. про нього: Бабенко Л. Л. Поруч з корифеями науки // Репресоване краєзнавство, 20–30-і роки. К.: Рідний край, 1991. С. 220–224.

⁴⁵³ Гінзбург Евг. Крутой маршрут. С. 30.

⁴⁵⁴ ЦДАГО України. № 46283 ФП / кор. 780. Арк. 180 зв.

⁴⁵⁵ Побожій Сергій. Олена Нікольська: портрет на тлі тоталітарної доби // Пам'ятки України. 1998. Ч. 1 (118). С. 116–123.

⁴⁵⁶ ЦДАМЛМ. Ф. 208. Оп. 1. № 657. Арк. 4 зв.–5. Давніше Потапов працював молодшим співробітником Харківського археологічного музею.

Тут первым наш коллектив.
 На трассе поет нам река Ундурга
 С Урюмом угрюмый мотив.
 На метров шесть поднялась вода —
 В ней рокот, и ропот, и вой.
 Строптивые волны готовы всегда
 На насыпь ринуться в бой.
 А в насыпь мы столько вложили труда
 Шершавой нашей рукой, —
 Не отдадим мы ее никогда
 Дикой стихии лихой!
 Шумы, разливайся, бесись, Ундурга!
 У нас в мозолях ладонь, —
 Породу грызи, кусай берега,
 А нашей работы не тронь⁴⁵⁷.

Після цього почалась війна. Перед відступом з Києва було спалено книжки з таємного відділу колишньої ВБУ — бл. 100 тисяч примірників⁴⁵⁸. Те, що недопалили, що, навпаки, додрукували перед 22 червня, зазнало нового пересортування. Механічно, без жадних списків — і це самозрозуміло — німці нищили видання класиків марксизму-ленінізму, книжки партійних і совєцьких діячів. Та з'явилися і списки, до речі, ґрунтовно розроблені. Один з них звався «Изымаемые авторы и отдельные произведения до 1917 г.» Тут простежуються дві категорії видань. Перша — це видання єврейських авторів. Пунктуальні упорядники, вказуючи навіть роки життя, й називаючи, скажімо, поета Ол. Вознесенського, розшифровували, що, мовляв, справжнє прізвище його — Ол. Бродський. Осип Димов — це Осип Перельман. Лев Жданов — Лев Гельман.

У цих випадках назви книжок були вже непотрібні, — передбачалися всі — так само всіма мовами, за всі роки... Була й друга, доволі екзотична для нас категорія видань — книжки протинімецькі, здебільшого часів Першої світової війни або про неї. Так потрапили сюди С. Городецький, Б. Лазаревський, М. Кузмін, Ф. Сологуб... Антифашистська література західноєвропейських та американських авторів, а також імена іноземних письменників-євреїв увійшли до іншого переліку —

⁴⁵⁷ Пугтеармейцы: Стихи и песни лагкоров. — гор. Свободный ДВК: Сектор печати КВО Бамлага НКВД (Бам 2 пути), 1935. С. 61–62 (Не подлежит распространению за пределами лагеря). Огляд видання див.: Шмаков Юрий. Пугтеармейцы: Трагедия в бодром тоне // Колочая правда. [Хабаровск.] 1990. С. 99–102.

⁴⁵⁸ Бібліотека Української Академії наук // Українське слово. К., 1941. 4 грудня. Ч. 74. С. 4. Підп.: Михасько. Пор.: Кузьмин Евгений. Судьбы трофейных архивов // Лит. газета. 1991. 2 октября. № 39 (5365). С. 13.

«Список запрещенной художественной литературы в переводах с иностранных языков». Тут Андерсен-Нексе й Арагон, Барбюс і Бехер, Брандес і Брехт, Фейхтвангер і Цвайг.

Повоєнний період відзначився крайньою нестабільністю. У цей час вийшло безліч списків заборонених видань, ніяк не узгоджених між собою, що відбивали різні тенденції в діяльності органів літу.

Мені відомі, часом, на жаль, із других рук⁴⁵⁹, такі покажчики союзні:

*1) Список книг, подлежащих хранению в спецфондах библиотек по «Алфавитному списку устаревших изданий 1948 г.»

*2) Список книг, подлежащих хранению в спецфондах библиотек по «Сводному библиографическому указателю устаревших изданий 1951 г.»

3) Сводный список № 7 произведений печати, изъятых из обращения приказами местных органов цензуры. М.: Изд-во Всесоюзной книжной палаты, 1952. 24 с.

*4) Библиографический указатель устаревших изданий. Серия. У «Списку післявоєнних видань...» зареєстровані № 2 (23), 5 (26), 1 (28), 3 (30).

*5) Список книг, подлежащих хранению в спецфондах библиотек по библиографическим указателям №№ 10 — 5 (15).

*6) Список книг, подлежащих хранению в спецфондах библиотек по библиографическим указателям №№ 1 (22), 3 (24), 4 (25), 6 (27).

*7) Список книг, подлежащих хранению в спецфондах библиотек по библиографическим указателям №№ 2 (29), 4 (31) — 7 (34), а также по отдельным приказам Главлита СССР.

8) Сводный список книг, подлежащих исключению из библиотек и книготорговой сети. Часть II. М.: Изд. Всесоюзной книжной палаты, 1961. 460 с.

9) Приказ начальника главного управления по охране государственных тайн в печати при Совете Министров СССР. Серия, відомі накази з такими датами: 1968, 27 листопада; 1970, 20 травня, 30 червня, 29 липня; 1971, 26 березня, 13 травня, 16 липня, 27 грудня; 1972, 6 травня, 14 вересня.

Є декілька покажчиків республіканських:

10) Зведений покажчик застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці. Х.: Вид-во Книжкової палати УРСР, 1954. 415 с. Тираж не вказано, але мій примірник — № 4429.

11) Список книжок, які залишені в «Зведеному покажчику застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці» 1954 р. Частина I–V. — К.: Друкарня вид-ва «Рад. школа», 1957–59.

⁴⁵⁹ Покажчики, яких я не бачив, позначено зірочкою. Перераховано їх у списку № 13.

12) Список книжок, які підлягають вилученню з бібліотек громадського користування та книготорговельної сітки (які раніше вилучалися окремими наказами та списками Головліту УРСР). Вип. I. — К., 1958.

13) Список післявоєнних видань, які необхідно вилучити з бібліотек громадського користування на підставі наказів та списків Головліту СРСР і Головліту УРСР (1945 р. — 15. 05 1960 р.). — [К.:] Міністерство культури УРСР, [друкарня МСГ УРСР, Б. Шевченка, 14, 1960]. 70 с.

14) Зведений список книжок, які підлягають виключенню з бібліотек та книготорговельної сітки. Частина I. Х.: Книжкова палата УРСР, 1961. 16 с.

Які висновки можна зробити, переглядаючи покажчики союзні й республіканські? По-перше, до української культури стосуються вони всі. Скажім, у восьмому покажчику зареєстровано працю українського мистецтвознавця про українську архітектуру, видану в Києві⁴⁶⁰.

По-друге, укладачі пішли в порівнянні з довоєнними роками вище і глибше. Вони зареєстрували низку видань дореволюційних, які, здавалося б, нічого антисовецького не могли містити за всього бажання, як-от декламатор Б. Грінченка «Досвітні огні» («Всі видання»). Порядком парадоксу скажу, що з-поміж заборонених книжок, які добули до розвалу СРСР найдавніша — праця Буцинського про Богдана Хмельницького 1882 року видання. Далі, зареєстровано силу видань малозначних, прямотакі макулатурних, наприклад: Ландо Л. Колгоспний рух на Україні на межі двох п'ятирічок (Х., 1933. 36 с.); Левін Н. Організовано розмістимо «Позику другої п'ятирічки» (випуск другого року)! Для комісій сприяння та організаторів кампанії в місті й на селі (Х., 1934. 32 с.). Що важливого може бути в цих пустопорожніх пропагандистських виданнячках?

По-третє, на складі повоєнного українського спецфонду позначались нові зміни політичного курсу. У 13-му покажчику, що вийшов після викриття антипартійної групи, — з покликом на наказ Головліту СРСР № 17 від 10 січня 1959 р., подано імена Булганіна, Кагановича, Маленкова, Молотова, Шепілова з формулюванням — «Отдельно изданные брошюры и книги». До індексу потрапила жалюгідна брошура «Перемога післявоєнної п'ятирічки — нове торжество ленінсько-сталінської дружби народів СРСР: Стенограма публічної лекції» (К.: Т-во для поширення політичних та наукових знань УРСР, 1951). Недосвідчена людина подумала б, що таке видання заборонити неможливо, — виявляється, автор «піддав нищівній критиці» т. зв. кліку Тіто. Коли стосунки з Югославією покращилися, брошура логічно пішла до спецфонду. Така сама доля спіткала й книжечку М. Парнюка «Ватикан на службі світової реакції» (К., 1953) та ін.

⁴⁶⁰ Эрнст Ф. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 г. К., 1918; пор.: Слабченко М. Е. Хозяйство гетманщины в XVII–XVIII столетиях. Т. 3 (sic). Одесса, 1923; Нарбут В. В огненных столбах. Одесса, 1920 тощо.

10-й покажчик Книжкової палати УРСР підписано до друку 3 березня 1954 року. Нею Головліт зустрів річницю смерті Сталіна. По книжках видно заборони різних років, і причини заборон різні (чийсь передмова, чийсь портрет, посилання в примітках), але відчуються певні віяння. Тут є монографія М. Драй-Хмари про Лесю Українку, але збірок його віршів немає. Є декламатори М. Зерова, а його власних книжок знов же таки нема. Самого Троцького нема — заборонено натомість видання проти Троцького. Про що говорять такі нюанси? Невже про те, що неназвані видання були дозволені? Чи не означають ці «знаки мовчання» прагнення до нового повороту після смерті Сталіна? Накази (№ 9) поспіль складаються з книжок реабілітованих (скажімо, 6 травня 1972 року список книжок Ник. Поппе з бурято-монголознавства). Звучало це так (26 березня 1971 р.): «Исключить из "Сводного списка [...]" и передать в общие фонды библиотек после внесения соответствующих исправлений [...]». Особливо показовий щодо цього наказ від 27 листопада 1968 року за підписом П. Романова, де видно розмах і перспективи. У брошурі 56 сторінок, їх займають списки реабілітованих книжок на літери А–Д, на останній сторінці є ще кілька назв на літери «Л» та «С», але це й усе.

Бажання апарату в нових умовах упорядкувати книжки спецфондів втілювалось у формах, приступних ерудиції й способу думання апарату. Згадувані вище «соответствующие исправления» втілювались у цілком канібальських директивах: «Удалить статью на стр. 3–6», «Удалить предисловие на стр. 3–6», «Удалить предисловие на стр. III–IV».

Одна з повоєнних інструкцій стосувалася видання Шота Руставелі «Витязь у тигровій шкурі» в перекладі Миколи Бажана (К., 1950). У цьому розкішному виданні, що друкувалось на трофейному обладнанні (друкарні М-104 і М-185), треба було вилучити передмову Миколи Бажана «Безсмертна поема грузинського народу» (С. 5–17), де перекладач явно перестарався: передмова закінчувалась довгелезною цитатою з Л. Берії, характеру, треба сказати, зовсім банального.

П'ята частина покажчика № 11 містить «Список книжок, які належить списати в макулатуру»:

— Гадзинський В. Розум: Соната в двох частинах. [Одеса:] Провесень, 1929. 16 с.

— Звіт про діяльність Харківського наукового товариства за 1924–1926 роки. Х., 1927. 36 с.

— Лекарственные дикорастущие растения юга России. Составлено прив.-доц. П. И. Чиашвили и А. А. Янатой⁴⁶¹. Х., 1916. 20 с.

— Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. Всеукр. вид-во, Київ. філія, 1920. 47 с.

⁴⁶¹ Див. про нього: Григор'єва Т. Ф. З любов'ю до землі // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). К., 1991. С. 142–145.

І без того, скільки відомо, спецфонди зберігали тільки два примірники приреченої книжки, а решту нищили. Тут ішлося уже про книжковий геноцид. 20 травня 1974 року Ф. П. Максименко писав мені: «Я згадую історію з роботами академіка Є. В. Опокова, найбільшого фахівця в галузі гідрології Полісся й Верхнього Дніпра: він був репресований у 1937 р., всі його праці “всіма мовами, за всі роки” (тобто з 1890-го) були скрізь вилучені, ім’я його в науковій л-рі й б-фіях не згадувалося до 1964 р., коли він був реабілітований. Книги його зараз складають величезну рідкість»... Очевидно, за великим рахунком, це стосується всієї української книжки двадцятих років, десь так від 1917 до 1934 року. Як відомо, Острозька Біблія збереглась приблизно в двохстах примірниках. Нещодавно з’ясувалося, що «Ліричні поезії» В. Свідзінського (Кам’янець-Подільський, 1922) — лише в одному, і цей унікум зберігався у харківського літературознавця Андрія Чернишова. Мабуть, невідкладне завдання наших видавництв полягає у відновленні тиражів знищеної української книжки методом фотомеханічного перевидання або виведення її у Internet.

Ще кілька слів — про найбільших. 10-й покажчик вказує лише одну книжку М. Грушевського — «Ілюстрована історія України» (К., 1918). Справді, в мої студентські роки (кінець шістдесятих) у ЦНБ його праці лишались відкриті. Їх переведено до спецфондів у лютому 1979 року на підставі усної вказівки літу, — це була одна з останніх акцій секретаря ЦК Компартії України Маланчука. Акція остільки дика, — адже йшлося про союзного академіка, який жодного разу не стояв перед судом, що літ, здається, так ніколи це розпорядження «законно», себто заведенням до списків, і не оформив.

Але чому до списків не потрапила жодна книжка С. Єфремова чи М. Хвильового, В. Винниченка й А. Ніковського? Очевидно, вони йшли окремим списком ІМЕН, тобто були заборонені тотально. За всього свого, порівняно зі списками тридцятих років «лібералізму», покажчики 60-х мають одну страшну рису. Якщо вирізнити в них ядро, серцевину, — ми побачимо, що буквально до вчорашнього дня⁴⁶² було заборонене все серйозне українознавство. А найбільші постаті були й найбільш заборонені, — якась зворотна ієрархія цінностей! Пореволюційну ситуацію в Росії характеризувала Є. Олицька: «В библиотеках с полок изымали книги нежелательного направления по присылаемым спискам или по собственному разумению вновь назначенных библиотекарей. В штрафной список попала тогда вся история России... Ключевский, Платонов, конечно, Елпатыевский, Карамзин. Один Покровский в первые годы революции был в

⁴⁶² Статтю написано 13 липня 1989 року.

чести. Лев Толстой подвергся гонению за его религиозно-философские работы, но заодно с полком смахивались “Анна Каренина”, “Война и мир”, “Воскресение”»⁴⁶³.

Про що розмовляли раніше дослідники, зустрічаючись на конференціях? Можу засвідчити, що улюбленою темою була робота у спецфондах, знахідки, що там робилися, відкриття, які доводилося буквально видирати в системи. Закритість каталогів (дослідник мав знати, які конкретно видання він розшукує), обмеження тем (видавали тільки літературу з теми, вказаної у відношенні) усе це удосконалювало вченого. Досконаліший фахівець міг більше взяти, бо ж недурно кажуть, що інформація — це влада! Тільки це — окрема тема, і не так статті, як радше споминів.

Але щоб про спецфонди в дії, про роботу в спецфондах було все-таки хоч щось сказано, наведу документ — лист визначного шевченкознавця Михайла Новицького до його товариша, нумізмата Івана Спаського (на жаль, недатований): «Письмо твое я получил своевременно, но ничего не мог сделать — все книги “Известий Нежинского института” за последние годы — изъяты, ими можно пользоваться только с разрешения (фонд обмеженого користування) дирекции библиотеки. Со служащими этого фонда я “полаявся”, и мне неудобно было заходить к ним без разрешения. Если бы я побывал в Нежине, то по знакомству с библиотекаршей мне бы дали возможность ознакомиться со статьей И. П. Козловского. С нового года я думаю уладить это дело. Заручусь ходатайством музея — и добьюсь возможности пользоваться литературой “обмеженого фонду”».

Цей лист наводить на сумні роздуми про те, що була заборонена україніка в принципі, україніка як така, що часом вона лишалась неприступна навіть вченим відомим і авторитетним. Така практика завдавала величезної шкоди науці, адже наші вчені молодшого покоління вже не могли розмовляти на паритеті з однолітками-емігрантами, яким це було відкрито. Брак інформації робив праці ще молодших вчених дедалі слабшими, адже в кого їм було вчитися? Така практика не могла нарешті не вичерпатися.

Потребує спеціального вивчення практика посилай. У залежності від політичної кон’юнктури і, правдоподібно, особистої позиції відповідального редактора робити поклики на заборонені видання то дозволялося, то заборонялось. У статтях, надрукованих у 1959 і 1969 роках у журналі «Радянське літературознавство», мені трапилися поклики на безумовно заборонені видання. Переглядаючи українські переклади з Шіллера⁴⁶⁴, Н. Стучевська згадала й переклад Святосла-

⁴⁶³ Олицкая Е. Мои воспоминания. [Кн.] І. [Frankfurt/Main:] Посев, [с 1971.] С. 108.

⁴⁶⁴ Стучевська Н. І. Ф. Шіллер в українських перекладах // Радянське літературознавство. 1959. Листопад-грудень. № 6. С. 151.

ва Гординського, що з'явився в окупаційній збірці⁴⁶⁵. Подібним чином болгарин М. Дилевський у праці з історії книжної культури⁴⁶⁶ зробив поклик на монографію емігранта (на той час) Ярослава Пастернака, видану знову ж таки за часів німецької окупації⁴⁶⁷. Це дуже дивні винятки, — нормально такі речі переслідувалися.

Тим часом не можна обминути увагою ще один аспект совєцької цензурної практики. Йдеться про управління читанням. Кількість і якість інформації в СРСР ретельно дозувалася: з чим яка категорія читачів могла знайомитися. Якщо службовці державного апарату мали право на доступ із доброякісними статистичними відомостями, посполита людність (тим більше читач іноземний) одержувала щось зовсім інше: «Как правило, публикуемые за последние годы советские статистические сведения закамфлированы: они публикуются не в абсолютных цифрах, но чаще всего в процентах от неизвестных величин, вычисленных неизвестным способом»⁴⁶⁸.

Історіографія державного терору й тероризму в СРСР: проблеми систематизації й періодизації

Кількісно історіографія большевицького терору загалом величезна. Донедавна наукові бібліографічні та історіографічні огляди міжвоєнних видань базувались на каталозі Російського закордонного історичного архіву в Празі, виданому 1938 року⁴⁶⁹. У докладно розроблений структурі каталога є такі розділи: «Социал-демократы (большевики)», «Всероссийская Чрезвычайная Комиссия (ВЧК)», «Национальный вопрос», «Национальная политика», «Украина», що цілком входять у сферу наших інтересів. Є чимало інших показчиків, серед них методично зразкова праця Юрія Лавріненка⁴⁷⁰.

⁴⁶⁵ Шіллер Ф. Боги Греції / Перекл. С. Гординський // Гординський С. Вибрані поезії. Краків; Львів: Укр. вид-во, 1944. С. 118–122.

⁴⁶⁶ Дилевський М. М. Українське рукописне євангеліє 1568 року // Радянське літературознавство. 1969. № 2. С. 88–89.

⁴⁶⁷ Пастернак Яр. Старий Галич. Краків; Львів, 1944.

⁴⁶⁸ Сукенницький В. Общие проблемы методики изучения СССР // VI конференция Института по изучению СССР. С. 50.

⁴⁶⁹ Постников Сергей Порфирьевич (1883, Архангельск — 1965, Прага). Библиография русской революции и гражданской войны (1917–1921). Прага, 1938. 448 с.

⁴⁷⁰ Див.: Lawrynenko Jurij (1905–1987). Ukrainian Communism and Soviet Russian Policy Toward the Ukraine: An annotated Bibliography, 1917–1953. Ed. by David I. Goldstein; Foreword by John S. Reshetar. New York: Research Program on the U.S.S.R., 1953. xxviii, 454, [2] p.; World Communism: A Selected Annotated Bibliography. Washington, D. C.: Senate, 1964. 394 p. (88th Congress, 2nd Session, Doc. # 69).

Дуже допомагає в роботі ретроспективна праця, що охоплює літературу від початку большевицького періоду й ледве не до перестройки: «Zorin Libushe. Soviet Prisons and Concentration Camps: An Annotated Bibliography, 1917–1980»⁴⁷¹. Тут виявилось, що англійський переклад книжки «В круге первом» Солженіцина (1968) одержав у Л. Зоріна ч. 355, «Один день Ивана Денисовича» (1968) — 356, а «Архипелаг ГУЛАГ» (1973) — аж 414⁴⁷².

1990 року вийшов у світ монументальний бібліографічний огляд англосовітської літератури про Україну Богдана Винара, до якого увійшов розділ «Political Terror and Concentration Camps»⁴⁷³.

Цінний огляд окремих видань з історії терору на терені кол. СРСР підготував московський «Меморіал». Його випущено трьома виданнями у вигляді дисків⁴⁷⁴.

1-й диск. База даних про жертв політичного терору в СРСР охоплює понад 1 340 000 імен (Україну представляють матеріали Одеської та Харківської областей).

2-й диск містить карту ГУЛАГу, довідник по ньому. Опис структури ВЧК-ОГПУ-НКВД-МГБ-КГБ. Збірник документів. Вимушені міграції. Реабілітація. Вибіркова бібліографія.

Нарешті, треба назвати колективну чотиритомову російсько-американську працю⁴⁷⁵, яку підготували Державна публічна історична бібліотека Росії та Стенфордський університет США. Її другий том містить підрозділ «Политические репрессии; Тюремь, исправительно-трудовые лагеря, ссылка», що нараховує понад 400 добре проанотованих позицій. На жаль, редактори спростили собі завдання, обмежившись лише російськомовними виданнями.

⁴⁷¹ Див.: Zorin Libushe. Soviet Prisons and Concentration Camps: An Annotated Bibliography, 1917–1980. Newtonville, Mass.: Oriental Research Partners, 1980. [3], 118 p.

⁴⁷² Пор.: Константинов Димитрий (8 / 21. III. 1908, СПб. — 14. VIII. 2006, Массачусетс, США). Предшественники «Архипелага» // Новое русское слово. Нью-Йорк, 1974. 24 мая. № 22324. Про нього див.: Попов Андрей Владимирович. Российское православное зарубежье: История и источники; С приложением систематической библиографии. М., 2005. С. 94–98, 542–543; Памяти ушедших: Протоиерей Димитрий Константинов // Записки Русской Академической Группы в США. Том XXXIV. New York, 2006–2007. С. 322–323.

⁴⁷³ Wynar Bohdan (нар. 7. IX. 1926, Львів). Ukraine: A Bibliographic Guide to English-Language Publications. Englewood, Colorado, 1990.

⁴⁷⁴ Жертвы политического террора в СССР / Диск подготовлен В. А. Крахотиним и В. В. Фроловым; рук. проекта Я. З. Рачинский. Москва: Изд-во «Звенья», Мемориал, 2002. Изд. 2; Розширене вид. Научные консультанты проекта Н. Г. Охотин, А. Б. Рогинский. Программное обеспечение разработал В. А. Крахотин. Москва, 2004. Изд. 3. 2 диска.

⁴⁷⁵ Россия и российская эмиграция в воспоминаниях и дневниках: Аннотированный указатель книг, журнальных и газетных публикаций, изданных за рубежом в 1917–1991 гг.: В 4 тт., [5 кн.]. / Гос. публ. ист. б-ка России: Стэнфордский ун-т; Науч. руководство, редакция и введение д-ра ист. наук А. Г. Тартаковского, проф. Т. Эммонса, д-ра ист. наук О. В. Будницкого. М.: РОССПЭН, 2003–2006.

Як бачимо, охопити всю літературу з історії терору, що тільки з'явилась у світі, ще ніхто не намагався.

Щоб забезпечити точність фактографічного аналізу, український історіограф мав би враховувати широку перспективу — віхові праці, що виходили у світі, — «Вестник Института по изучению истории и культуры СССР» (1951–60, 35 тт.)⁴⁷⁶, «Архипелаг ГУЛАГ» Александра Солженіцина (1973), «Чорна книга комунізму» (1997) тощо.

Переглядаючи літературу, що накопичилась після 1917 року, пропонуємо почати з визначення деяких нових підходів і критеріїв.

Як відомо, історичне знання дається через джерела⁴⁷⁷. Саме цим історична наука відрізняється, скажімо, від політології, яка щойно здобувається на рівень науки. Що стосується масового терору, за умов СРСР, тобто за умов цілковитої закритості архівних джерел щодо несанкціонованих досліджень, за браком нормальних писаних джерел, значення історичної літератури набирали мемуари⁴⁷⁸. Закріплюючи, з одного боку, позаджерельне знання, з другого боку, вони робили і роблять внесок до історичної літератури, тим більше коли вони багаті на фактографію і містять спостереження не лише самого автора, а зіставляють їх із спостереженнями інших⁴⁷⁹. Зрозуміло, це вводить до історіографічних студій особистісний, людський аспект. Таке новація, думається, закономірна. Ясна річ, спогади мали і мають значення історичного джерела, але глибоко особистісний підхід неминуче вимагає від автора студіювання своєї доби. Тож у кращих своїх зразках (напр., спогади Ол. Лотоцького чи Гр. Костюка), крім

⁴⁷⁶ Василякий Владимир. О причинах моего разрыва с американцами и эмиграцией // За возвращение на Родину. Берлин, 1955. Апрель. № 2. С. 2; Рубльов Олександр Сергійович (нар. 31. V. 1957, Київ). Інститут з вивчення СРСР // Енциклопедія історії України. Том 3: Е–Й. К.: Наукова думка, 2005. С. 487.

⁴⁷⁷ Окреме місце займає тут позаджерельне знання, див.: Білокінь С. Шляхи розвитку літературознавчого джерелознавства // Рад. літературознавство. 1977. № 10 (202). С. 75–81; Белоконь С. Литературоведческое источниковедение // Краткая литературная энциклопедия. Том 9. М., 1978. Столб. 486–487.

⁴⁷⁸ Окремо видані до 1945 року українською мовою оригінальні спомини охоплено у вид.: Чайковский Ілля. Наша мемуаристика. Мюнхен, 1966. С. 63–94, [1] с. Праця містить 309 (316) записів. Відбитка з: Наукові записки [Укр. технічно-господарського інституту]. Том XI (XIV).

Видання російською мовою: История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях / Под ред. Петра Андреевича Зайончковского, 1904–1983. Том 1–5. Ч. 2. Москва, 1976–1989.

Опис 559 публікацій з короткою анотацією англійською й об'єднаним авторським та предметним покажчиком див.: Аранс Дэвид. Как мы проиграли гражданскую войну: Библиография мемуаров русской эмиграции о русской революции, 1917–1921. Newtonville, Mass.: Oriental Research Partners, 1988. 200 с. (ORP Russian bibliography series; No. 6).

⁴⁷⁹ Солженицын Александр Исаевич (нар. 11. XII. 1918, Кісловодськ — 3. VIII. 2008, Москва). Архипелаг ГУЛаг, 1918–1956: Опыт художественного исследования. Paris: YMCA-press, [части] I–II, [1973]: 607 с.; [части] III–IV, [1974]: 659 с.; [части] V–VI–VII, [1975]: 583 с.

розповіді про минуле, мемуари можуть мати характер дослідження своєї епохи⁴⁸⁰. В такому випадку від класичної історичної літератури спогади (наприклад, Івана Козуба⁴⁸¹, Надії Суровцової⁴⁸² чи дочки київського професора-юриста Ірини Бошко⁴⁸³) відрізняються знов же таки своїми джерелами. Вони базуються не на основі звичайних документів, а на такому специфічному джерелі, як власний історичний, передусім, скажімо, тюремний досвід. В історіографії країн світу поява присвячених масовому терору публікацій зумовлювалась наявністю чи відсутністю цензури.

Оглядаючи літературу з історії чи для історії репресій, починати треба, зрозуміла річ, з творів самих Маркса, Леніна, Троцького, Сталіна тощо, і закінчувати теж ними⁴⁸⁴. Як відомо, доля їхньої спадщини складалась дуже по-різному. Далеко не все, що виходило з-під їхнього пера (узяти б, для прикладу, Леніна), підлягало своєчасному оприлюдненню. Більше того, були тексти, що призначались для найширшої пропаганди, включаючи радіо й грамофонні записи. Ясна річ, дивитися на ці матеріали треба зовсім інакше, аніж на решту. З другого боку, до ширшого кола текстів, що пульсувало від першого до п'ятого видання, додавались твори, приступні широкому колу читачів. Серед них було те, що коментувалось у лекційних викладах і переписувалось у конспектах, — на жаль, здебільшого без глибокого занурення у їхній зміст. Що ж до серйозного комплексного вивчення спадщини класиків, то його було найменше. У курйозних випадках влада забороняла тексти вже опубліковані, наприклад, такі, що містили заклики до світової революції⁴⁸⁵. Дуже різняться ленінські багатотомники й корпусом коментарів — від повніших до цілком вихолощених. Нарешті, з розвалом СРСР з'явилися публікації творів, яких не могли бачити сучасники⁴⁸⁶. З наведених причин історіографічний, сказати б, огляд ленінських творів, так як вони з'являлись на світ один за другим, і огляд видань спеціально для публікації дібраних — перетворюються на цілком окремі й дуже далекі між собою за-

⁴⁸⁰ Див.: Белоконь С. И., Дмитриенко М. Ф. Мемуаристика // Специальные исторические дисциплины. К.: Мин-во образования Украины, 1992. С. 190–200.

⁴⁸¹ Козуб Иван. Доба і доля: Спогади. К.; Торонто; Едмонтон: КІУС, 1996. 495 с.

⁴⁸² Суровцова Надія Віталіївна. Спогади. К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. 432 с.

⁴⁸³ Бошко Ірина Володимирівна. Рік 1938-й, Київ, Лук'янівська в'язниця // Україна. 1989. 14 травня. № 20 (1684). С. 15–17: іл.; 21 травня. № 21 (1685). С. 14–16: іл.

⁴⁸⁴ Работы Л. Д. Троцкого в фондах Библиотеки Академии наук СССР / Сост. Н. В. Парамонова. Санкт-Петербург, 1991. [2], 83 с.; Сталин Иосиф Виссарионович (1879–1953). Сочинения. Том 1–13 [том 13: июль 1930 — январь 1934]. М., 1946–51; Matlock Jack F., Assisted by Fred C. Holling, Jr. An Index to The Collected Works of J. V. Stalin [Russian edition]. New York; London: Johnson Reprint Corporation, 1971. VI, [4], VIII, 193 p.

⁴⁸⁵ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917–1941 рр.: Джерелознавче дослідження. К., 1999. Табл. III–VI, с. 266.

⁴⁸⁶ Пор.: Латышев А. Г. Рассекреченный Ленин. М.: МАРТ, 1996.

вдання. Зрозуміло, розвести їх і поодиноці здійснити — це надзвичайно трудомістка й марудна справа.

Якщо оперування сукупністю текстів класиків і опозиціонерів раніше було неможливе з політичних причин, то тепер ще немає факхівців молодого покоління, які їх освоїли б як слід. Хочеться нагадати ім'я старого історика партії та КГБ Петра Павловича Бачинського (5. I. 1919 — 9. XII. 2000)⁴⁸⁷, який знав, умовно кажучи, і Сталіна, й Троцького, але на наукову роботу над ними в нових умовах уже не мав часу. На жаль, нікому не довіряючи, в останніх своїх працях він покликався не на архівні джерела, а на свої власні статті в газеті «Київська правда» перших років української незалежності⁴⁸⁸.

Ті нечисленні спроби впорядкувати масив історіографії, що робились у часи перестройки в Україні, були ні чим іншим, як продовженням і підсумком державної пропаганди, якою керувала панівна тоді КПРС⁴⁸⁹. Наприклад, Державна історична бібліотека України підготувала свій покажчик з історії репресій. Як зазначено у передмові «Від упорядників», добір літератури закінчено в липні 1991 року (с. 4), тобто він укладений повністю ще до незалежності. Відповідно до тодішніх партійних документів упорядники намагалися своїми засобами показати, що причиною терору не була ні марксистсько-ленінська теорія, ані особа Леніна. Вони намагалися всіляко оминати праці, що виходили за кордоном і показували протилежне. Можливо, у тодішніх бібліотечних фондах просто не було відповідної літератури. Умовно кажучи, у цьому покажчику розписано публікації журналів «Вопросы истории КПСС», «Комуніст України», «Людина і світ», і немає робіт Солженіцина, Лавріненка чи Підгайного. Природно, це не могло не викликати критики⁴⁹⁰. За вільніших умов спробу бібліографічного огляду джерел і літератури з історії масового терору зроблено в Києві 1999 року⁴⁹¹.

Зареєстровані публікації легко поділяються на окремі періоди й масиви. Чому нагромадилося так багато літератури, зрозуміло. Як підсовєцькi громадяни ми маємо тут сумний пріоритет, той історичний досвід, якого, на їхнє щастя, не мають ті самі італійці, американці чи канадці. Тож часи послаблення чи й повної відміни цензури, коли мож-

⁴⁸⁷ Бачинський Петро Павлович // УІЖ. 2001. Березень-квітень. № 2 (437). С. 158–159.

⁴⁸⁸ [Бачинський П. П.] Злочини, яким немає прощення // Реабілітовані історією. У 27-ми тт. Київська область. Кн. 1. К.: ДП «Редакція журналу “Охорона праці”», 2004. С. 7–246.

⁴⁸⁹ Репресії 20–30–40-х і початку 50-х років на Україні: Наук.-доп. бібліогр. покажчик. К., 1992. 186 с.

⁴⁹⁰ Білокінь С. Чи писав про репресії Солженіцин? // Свобода. США, 1992. 19 серпня. Ч. 158. С. 2; Літ. Україна. 1992. 12 листопада. № 45 (4506). С. 7; Українська думка. Лондон, 1992. 19 листопада. С. 3.

⁴⁹¹ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. С. 369–427.

на говорити вільно й голосно, використовувались в Україні щоразу для якихось публікацій.

Видання незалежної України (1918–1920)

Якщо не помиляюся, взагалі перші публікації в світі, що розкривали тему большевицького терору, з'явилися в українській пресі та виданнях 1918–20 років. Серед них кілька окремих видань⁴⁹² і сила газетних публікацій⁴⁹³. Вони розповідали про ленінську муравйовщину, про діяльність київської, харківської та одеської чрезвычайок тощо, причому часом траплялись цікаві узагальнення, наприклад, таке: «В каждом городе и в больших селах, как только появлялась советская власть, создавалась и чрезвычайка. Коммунистическое правительство опирается на террор, исполнительным аппаратом которого и являются чрезвычайки. Без чрезвычайек нельзя было бы осуществить того порабощения насе-

⁴⁹² Коваленко Григорій Андрійович (28. I / 9. II. 1867, слоб. Коломак Валківськ. пов. Харків. губ. — 1938). До страшних днів у Києві. К.; Львів: Друк. Л. Вісневського, 1918. 32 с. Підп.: Гр. Гетьманець (Гр. Сьогобочний). Див.: УЛЕ. Том 2 (1990). С. 508; Русская интеллигенция: Автобиографии и библиограф. док. в собр. С. А. Венгерова: Аннотир. ук. в двух томах. Том 1. СПб.: Наука, 2001. С. 503; Палієнко Марина. «Кієвська старина» у громадському та науковому житті України. К.: Темпора, 2005. С. 247. Пор.: Алинин К. «Чека»: Личные воспоминания об Одесской чрезвычайке: С портретом жертв ЧК. Одесса, 1919. 91 с.; Кошмарные тайны киевской чрезвычайки: Рассказ «Смертника». К.: Юг, 1919. 8 с. Див. також: Олень. Ужасы чрезвычайек: Большевицкий застенек в Харькове и Царицыне. Ростов на Дону: Осваг, 1919. 32 с.; Авербух (Авенариус) Н. И. Одесская «чрезвычайка» — большевицкий застенек: Факты и наблюдения. Ч. 1. Кишинев: Импримерия Статулуй, 1920. 37 с.; Есив М. В подземията на Одеската Чрезвычайка. София, 1931. 168 с.

⁴⁹³ Следствие об ужасах чрезвычайки // **Русь**. К., 1919. 22 августа / 4 сентября. № 10. С. 2; Ир[тнев] Вл. Раскопки «чрезвычайки» // **Вечерние огни**. 1919. 24 августа // 6 сентября. № 7. С. 3; Предварительное следствие о «Чрезвычайке» // **Вечерние огни**. 1919. 24 августа / 6 сентября. № 12. С. 4; Борисов Марк. Из документов Ч.К. // **Вечерние огни**. 1919. 26 августа / 8 сентября. № 8. С. 4; Две ночи в Ч.К. // **Вечерние огни**. 1919. 26 августа / 8 сентября. № 8. С. 4. Підп.: Переживший; Расстрел монахов в Лубнах // **Киевская жизнь**. 1919. 27 августа / 9 сентября. № 2. С. 3; Борисов Марк. Разложение «Красной армии»: По документам недавнего прошлого // **Вечерние огни**. 1919. 28 августа / 10 сентября. № 10. С. 3; Раскопки на Лукьяновском кладбище // **Вечерние огни**. 1919. 2 / 15 сентября. № 13. С. 2; В концентрационном лагере // **Объединение**. К., 1919. 5 / 18 сентября. № 8. С. 1. Подп.: В. К.; Расследование деятельности чрезвычайек // **Вечерние огни**. 1919. 6 / 19 сентября. № 17. С. 2; Ир[тнев] В. Концентрационный лагерь // **Вечерние огни**. 1919. 24 сентября / 7 октября. № 31. С. 4; Контр-разведка // **Вечерние огни**. 1919. 24 сентября / 7 октября. № 31. С. 2; Ир[тнев] В. Кровавое прошлое // **Вечерние огни**. 1919. 30 сентября / 13 октября. № 36. С. 3; 18 октября / 1 ноября. № 52. С. 3 та ін. Див.: В Харькове // **Общее дело**. Париж, 1919. 9 октября. № 59. С. 4; Виновник ноябрьских расстрелов // **Последние новости**. Париж, 1921. 28 июля. № 392. С. 3.

ния, свидетелями и жертвами которого мы все были»⁴⁹⁴. Огляд досталінських публікацій періодичної преси абсолютно не досліджений, отже, може бути предметом спеціальної книжки.

Поява цих публікацій пояснюється тим, що доволі довго, часом цілими місяцями суспільність жила майже цілковитою свободою слова. Бували моменти, коли владні структури підтримували навіть намагання сказати про «Совдепію» все найгірше. Особливо відзначались у цім носії старої державності — монархісти й добровольці. Наприклад, серед списків розстріляних 1918 року у Києві відрізняється найперший список — шульгінська «Книга скорби», видана вже того самого літа⁴⁹⁵. Її видавець В. В. Шульгін продовжив відому серію Владіміра Мітрофановича Пурішкевича «Книга русской скорби» (Вып. 1–14. СПб.: Рус. нар. союз им. Михаила Архангела, 1908–14) і підкреслив ідейне наступництво цих видань⁴⁹⁶. Усі ці видання розглядають терор, спрямований проти носіїв традиційної культури колишньої Російської імперії. У шульгінському перелічено жертви муравйовщини — митрополит Владімір (Василій Богоявленський, 1. I. 1848 — 24. I. 1918)⁴⁹⁷, капітан Георгій Родзянко⁴⁹⁸, князь Володимир Яшвілі, полковник Лев Стефанович, полковник Олександр Домонтович [Домантович]⁴⁹⁹ та ін. Чергуючись зі смугами большевицького терору, порівняна свобода слова тривала в Україні аж до 1921 року. Це мало свій позитив, особливо в порівнянні з тодішньою советизованою Росією, де неурядові (відповідно протиурядові!) засоби масової інформації було ліквідовано вже в перші місяці нової влади, а вся друкарська справа потрапила під жорсткий контроль.

⁴⁹⁴ От коммунизма к чрезвычайке // *Полтавский день*. 1919. 27 июля / 9 августа. № 9 (1547). С. 1–2. Підп.: Л. Г.

⁴⁹⁵ Книга скорби // *Малая Русь*. Вып. 2. К., 1918. С. 153–231.

⁴⁹⁶ Бібліографічний опис див.: Шевцов Алексей Владимирович. Непериодические издания русских либеральных и консервативных партий начала XX века: Библиографический указатель. СПб.: Росс. нац. б-ка, 2002. С. 127. № 1409. Наклад 500 прим. Див.: Платонов Олег. Терновый венец России: История Русского народа в XX веке. Том I. М., 1997. С. 322.

⁴⁹⁷ Manuil (Lemeševskij), Metropolit (1884–1968). Die Russischen Orthodoxen Bischöfe von 1893 bis 1965. Bio-Bibliographie. Teil II. Erlangen, 1981. P. 197–209.

⁴⁹⁸ Син голови 3 й 4 Державних Дум [Модзалевский Вадим Львович (1882–1920). Малороссийский родословник. Том 4. К., 1914. С. 320].

⁴⁹⁹ Можливо, син підполковника Генерального Штабу Олексія Івановича Домонтовича (Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Том I. К., 1908. С. 450).

Видання, що з'явилися за кордоном СРСР у міжвоєнні роки та за часів німецької окупації

Як уже сказано, за умов ленінсько-сталінського тоталітаризму на території СРСР студіювати державний терор було неможливо й неприпустимо. Документальні джерела, що відкладались в архівосховищах, протягом десятиріч для незалежних і незаангажованих дослідників були теж абсолютно неприступні. Отож почали формуватись джерела інших типів — передусім спогади, а пізніше, за німецької окупації — некрополі⁵⁰⁰. Якщо кордони СРСР ставали все менш прозорими, різні, передусім українські й російські автори здійснили чимало публікацій поза цими кордонами. Так чи інакше, студіювання такого явища національної історії, як масовий терор, вийшло поза територію СРСР. Це вгадувалось уже на бурхливому та обнадійливому початку 90-х: «Зараз кожному видно, що в роки холодної війни і застою центр українознавчих студій вийшов поза територію»⁵⁰¹.

У першу чергу, було зроблено великий внесок у ту саму мемуаристику. Згадаємо передусім другий том спогадів князя Н. Д. Жевахова (Новий Сад), де так багато сказано про Київ⁵⁰². Видатний український археолог Левко Чикаленко, учень Федора Вовка, що за кордоном більше виявив себе як громадський діяч, зібрав багато розповідей колишніх солдовчан, яким пощастило утекти. Його збірник спогадів «Соловецька каторга» вийшов у Варшаві уже 1931 року⁵⁰³. Того самого року у Львові з'явилися три книжки Віталія Юрченка про його табірний досвід⁵⁰⁴.

Як бачимо, історична думка рухалась туди, де мала змогу розвиватись. Незважаючи на дуже обмежену джерельну базу, почала формуватися й історіографія у стислому розумінні слова. Проблема втрат у культурній спадщині виникла в українській громадській думці разом з першими вістками про голод 1921–1922 років. Природно, що про-

⁵⁰⁰ Білокінь С. Бківня і Вінниця в історіографії терору // Його ж. Нові студії з історії більшовизму, I–III. К., 2006. С. 18–58.

⁵⁰¹ Білокінь С. Чи маємо ми історичну науку? // Наше минуле. Ч. 1 (6). К.: Вид-во М. Коця, 1993. С. 16.

⁵⁰² Жевахов Николай Давидович (1876–1949), Товарищ Обер-Прокурора Св. Синода [1916–17]. Воспоминания. Том 2. Новый Сад, 1928. VIII, 461, [1] с.

⁵⁰³ Соловецька каторга: Документи / Ред. Левко Чикаленко. Варшава, 1931. 72 с.

⁵⁰⁴ Юрченко Віталій (справжнє — Карась-Голинський Юрій). Пекло на землі (в Усевлоні ОГПУ та втеча звідтіля). Львів, 1931; Його ж. Шляхами на Соловки. Львів, 1931. 231 с.; Його ж. Зі соловецького пекла на волю. Львів: Червона калина, 1931. 287 с. Рецензії М. Інцигура з'явилися у ЛНВ (1931. Т. 106. С. 572–573; 1932. Т. 108. С. 191). Перевидання: Юрченко В. Пекло на землі: Гостросюжетний іст. роман-спогад. Львів: Червона калина, 1994. 375 с. Див.: Україна і Польща 1920–1939 рр.: Документи і матеріали / Підготовка до друку Ол. і Нат. Рубльових. К.: Дух і літера, 2012.

тягом кількох десятиріч і та, й друга теми могли розвиватись лише на еміграції.

Початки історіографії голоду 1921 року розпочав педагог і громадський діяч, організатор галицького учительства Іван Герасимович⁵⁰⁵. До 1914 року він працював на Буковині, очолював пресове бюро при Начальній команді УГА. У роки Визвольних змагань, до пізньої осені 1921 року Герасимович перебував на Україні. У 1932–1939 роках редагував львівський журнал «Рідна школа». Року 1922 він видав у Берліні монографію «Голод на Україні» (вид. 2 — 1973. Вид-во «Говерля»), де вміщено параграф «Церковні скарби України на фронті голоду» (С. 211–212). Важливі слова про пограбування церковних цінностей знайшов у своїй капітальній праці Іван Власовський. Він відзначив, що «для українського народу це був рабунок його національного скарбу, свідка його багатотисячної поборності, національної культури»⁵⁰⁶.

Праці з історії терору, ЧК та НКВД, що виходили в ці роки, мають здебільшого невеликий обсяг. Тим часом, оскільки їхні джерела формувались у т. зв. вільному світі, мають вигляд вони доволі яскравий. 1922 року у Філадельфії вийшов невеличкий альбом «Кати України» з 30-ма рисунками⁵⁰⁷. Тут вміщено портрети Троцького, Леніна, Зінов'єва, Урицького, Бели Куна та ін. Стала класичною праця С. П. Мельгунова про ленінський період масового терору⁵⁰⁸, яка за методом викладу справила вплив на пізніших авторів. Серед них праця Ессад Бея вперше з'явилась німецькою мовою в тому самому Берліні у видавництві Е. Ц. Еттгофена й набула значної популярності. Львівське видавництво «Хортиця» придбало собі виключне право на українське видання цієї праці, яке й з'явилося 1936

⁵⁰⁵ Герасимович Іван (27. XI. 1876, м. Галич — 11. IV. 1942, Берлін). Голод на Україні. Берлін: Укр. слово, Ч. 31, 1922. 296 с. Фотомех. перевид.: Нью-Йорк: Говерля, 1973. Інші праці: Життя й відносини на Радянській Україні. Берлін: Укр. слово, Ч. 14, 1922. 104 с.; Збройна і культурна війна. Львів: Накладом автора, 1925. 24 с.; Праця учителя в школі. Краків: Укр. вид-во, 1940. 157 с. — Див.: Укр. журналістика в іменах. Вип. 3 (1996). С. 80–81 (І. Вдовичин); Білокінь С. Нові студії (2007). С. 151.

⁵⁰⁶ Власовський Іван Федорович (15. VIII. 1883, с. Вільшана Харківської губ. — 10. X. 1969, Торонто). Нарис історії Української Православної Церкви. Нью-Йорк. Том 4. Ч. 1. 1961. С. 292–293. Див.: Іван Власовський: пропам'ятна книга / Зредагували Протопресвітер о. Филімон Кульчинський (1891–1972), М. Муха. Торонто, 1974. 142 с.

⁵⁰⁷ Кати України: Альбум з 30 фотографіями (sic) бол[ь]шевиц[ь]ких комісарів. Philadelphia, Pa., 1922. 47 с. У НБУ ім. Вернадського її немає. Див.: Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, 1798–1923. Бібліогр. пок. Т. 1–3. К., 2003. (Національна бібліографія України).

⁵⁰⁸ Мельгунов Сергей Петрович (24 / 25. XII. 1879, Москва — 26 (29). V. 1956, Шампінї-сюр-Марк, деп. Сена, Франція). «Красный террор» в России, 1918–1923. Берлин: Ватага, 1924. XXIV, 208 с. Дж.: Россия и российская эмиграция в воспоминаниях и дневниках: Аннотированный указатель книг, журнальных и газетных публикаций, изданных за рубежом в 1917–1991 гг.: В 4 тт. Т. 1. М.: РОССПЭН, 2003. С. 100–101; Незабутые могилы; Российское зарубежье: некрологи 1917–1997 / Сост. Вадим Никитич Чуваков (28. VIII. 1931 — 21. I. 2004). Том 4: Л–М. Москва: Пашков дом, 2004. С. 495.

року⁵⁰⁹. У передмові до цієї книжки про автора сказано: «Могамед Ессад Бей є магометанець, родом із Баку в Азербейджані, має тепер більш-менш 35 років»⁵¹⁰. Втім, його біографії документально не з'ясовано.

Селянин із села Ласківці Тербовельського повіту Ілля Рогатинський, австрійський полонений, написав докладний фактографічний огляд муравйовського терору в кол. українській столиці Глухові 1918 року⁵¹¹.

У своїй знаковій праці «Призначення України» Юрій Липа розглянув біологічні аспекти большевизму⁵¹².

Надзвичайно цікаво, що інвективи режимних критиків, а за ними винувачувальних висновків оперативних працівників НКВД, чекістів, виявились напрочуд близькі ідеологам ОУН. Ті й другі були однаково зацікавлені в загостренні боротьби, тож у розпал масового терору в паризькому видавництві вийшла праця С. Николишина, автор якої у творах репресованих згодом письменників вбачав не лише порівняну свободу слова, не просто опозиційність, а напряду прояви українського націоналізму. Цікаво, що Николишин користувався не так самими творами, як критичними виступами й оцінками тодішніх представників влади — О. Полторацького, П. Постишева, С. Щупака, А. Хвилі. В оповіданні Михайла Могилянського «Убивство», як і члени Політбюро, Николишин побачив першу літературну спробу проповіді тероризму. «Вже говорячи про групу хвилювістів, констатували ми у одного письменника, що він, не можучи працювати образами, вдався до праці "обрізаном". Був це М. Куліш»⁵¹³. На грудневому процесі 1934 року над 37 українськими письменниками говорили про зброю й ручні гранати, і Николишин у це охоче вірив: «Для нас найважливішим є те, що, — як свідчать самі большевики, — боротьба триває. Ми бачимо, як вона поглиблюється й радикалізується»⁵¹⁴. Цікава його думка, що «явище українського націоналізму в літературі найінтенсивніше себе маркувало в 1925–1932 р.р.»⁵¹⁵. Тобто він простежував в Україні націоналізм з моменту, коли до Харкова (у квітні 1925 року!) на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У прибув Лазар Каганович.

⁵⁰⁹ Див., напр.: Ессад Бей (Noussimbaum Leo). Змова проти світу: І.П.У. Львів: Хортиця, 1936. 180 с. Обкладинка Святослава Гординського. Пор.: Essad-Bey. OGPU — the plot against the world / Transl. from German by Huntley Paterson. New York: Viking Press, 1933. 301 pp. Псевдонім розкрито за вид.: Zorin L. Soviet Prisons. P. 21; Leggett George. The Cheka: Lenin's Political Police. Oxford: Clarendon Press, Reprinted with corrections 1986. P. 473. Див. також: Лилик Т. В кістях І.П.У.: В більшовицькому «раю»: Драматична картина в 3-ох діях. Львів: Трембіта, 1936. 40 с.

⁵¹⁰ Ессад Бей (Noussimbaum Leo). Змова проти світу. С. 6.

⁵¹¹ Рогатинський Ілля Павлович. Глухівська трагедія // Життя і знання. Львів, 1930. Травень. Ч. 8 (32). С. 229–233.

⁵¹² Липа Юрій. Призначення України. Львів: Хортиця, 1938. 308 с.

⁵¹³ Николишин С. Націоналізм у літературі на Східних Українських Землях. [Paris,] 1938. С. 31. Адреса видавництва: Librairie-edition Ukrainienne. 63, rue Saints-Peres, 63.

⁵¹⁴ Там само. С. 46.

⁵¹⁵ Там само. С. 2.

В умовах залізної заслони десь із 1936 року українські емігранти почали писати про деструктивні, руйнівні явища щодо культурної спадщини на території УСРР доволі активно. Тут треба назвати праці учня Вадима Модзалевського, чернігівця Петра Савицького (1895–1968), фундатора євразійства⁵¹⁶.

Як уже зазначено, широкі дослідження некрополів большевицького терору (Биківня й особливо Вінниця) розпочались у роки німецької окупації. 1944 року німецькою мовою вийшла капітальна документація вінницької знахідки⁵¹⁷, фундаментальна праця, що з інформаційного погляду зробила можливими усі пізніші видання й публікації. Справді, всі вони ґрунтуються на цій книжці, хоч, беручи свої відомості з других чи й третіх рук, не всі автори її бачили. Тут вміщено Звіт судово-медичної експертизи (с. 7–113), кримінологічний звіт (с. 115–248), зокрема 679 біографічних довідок (с. 215–148) про ідентифікованих осіб, складених на підставі знайдених разом з трупами документів і свідчень людей, що розпізнали речі своїх родичів, нарешті «Юридичний звіт» (с. 249–282). Особливу цінність мають вміщені тут світлини. Разом їх 151.

Паралельно працював перший український дослідник вінницького большевицького некрополю Аполон Трембовецький, який видав у Вінниці 1943 року дві невеликі книжки про злочини НКВД⁵¹⁸.

Щодо творів письменства, написаних «на злобу дня», то за кордоном, у Празі 1935 року п'єсу «Земля обітована» створив емігрант Олександр Олесь, батько керівника ОУН на окупованих німцями землях О. Ольжича. За німців протибольшевицького звучання набула комедія Якова Мамонтова «Рожеве павутиння». Пізнавальну роль відіграла яскрава п'єса «Тріумф прокурора Дальського» Костя Гупала⁵¹⁹, комедія «Директива з центру» Сергія Ледяньського та низка інших творів⁵²⁰.

⁵¹⁶ Савицький Петро Николаевич (15. V. 1895, Чернігів — 13. IV. 1968, Прага). Разрушающие свою родину: Снос памятников искусства и распродажа музеев СССР. Прага, 1936. 39 с.; Його ж. Гибель и воссоздание неоценимых сокровищ: Разгром русского зодческого наследия и необходимость его восстановления. Прага, 1937. 38 с. (частковий переклад: Савицький Петро. Загибель і віднова неоцінених скарбів: Розгром руської зодчеської спадщини і доконечність її відбудови / Пер. з рос. [Н. Цісик]; Передм. В. Вечерського // Пам'ятки України. 1997. Ч. 3. С. 58–65). Див.: Бобир Олександр. Дорога сходження Петра Савицького // Сіверянський літопис. 1997. № 4 (16). С. 63–71; Незабутые могилы; Росс. зарубежье / Сост. В. Н. Чуваков. Том 6; Кн. 1: Пос — Скр. М., 2005. С. 378–379.

⁵¹⁷ Amtliches Material zum Massenmord von Winniza. Berlin, 1944. 282 S.

⁵¹⁸ Трембовецький Аполон (1913–1968). Злочин у Вінниці. Вінниця, 1943 (фрагменти передруковано у вид.: Вінниця: Злочин без кари / Ред. і упор. Є. Сверстюк, О. Скоп. К.: Воскресіння, 1994. С. 13–34); [Його ж.] Чека, ГПУ та НКВД у Вінниці. [Вінниця, 1943.] 48 с.

⁵¹⁹ Гупало Костянтин Карпович (1907–1942). Тріумф прокурора Дальського: Драма в 4-х діях. Львів: НТШ, 2001. 88 с.

⁵²⁰ Гайдабура Валерій Михайлович (нар. 1. VII. 1937). «Чи є одиниця виміру мороку?»: Антибільшовицька тема // Гайдабура В. Театр, захований в архівах. К.: Мистецтво, 1998. С. 117–129; Його ж. Театр між Гітлером і Сталіним. К.: Факт, 2004. 320 с.

Совецькі видання (1918–1945)

Немає нічого дивного, що в СРСР апологетику, герменевтику, гомілетуку, патристику, патрологію й інші дисципліни богословського циклу було заборонено з першого дня совєцької влади. Відтак богослов'я дає найяскравіший приклад науки, що вийшла поза територію⁵²¹.

1930 року в Ленінграді вийшла бойова й провокаційна книжка Владіслава Равдонікаса⁵²² «За марксистскую историю материальной культуры», спрямована проти науки археології. Аналізуючи ідейну спрямованість цього видання, еміграційний советолог Михайло Міллер виявив: «В цій праці автор обвинувачував археологію у всьому СССР в тому, що вона ще не пережила своєї революції і досі залишається на старих, дореволюційних, антимарксистських-антисовєтських позиціях. Серед історичних наук археологія є найвідсталішою ділянкою і прірвою на цьому фронті. Археологи не тільки ухиляються, але й роблять спротив новій марксистсько-партійній ідеології. Далі обвинувачення В. Равдонікаса набували вже персонального характеру. Він обвинувачував найвизначніших археологів того часу, між ними й українських, в тому, що в їхніх працях нема й згадки про Леніна-Сталіна. Ця праця, — провадить далі Міллер, — на той час вибухла, як бомба. Скрізь відбувалися гарячі дискусії, але, звичайно, компартія була по боці Равдонікаса і підтримувала його. Від цього часу саму назву «археологія» як дореволюційну було заборонено і замінено на «історію матеріальної культури»⁵²³. Український археолог і також емігрант Петро Курінний додав до цього такі подробиці: «Року 1931 на археологічно-етнографічному “совещании” в Ленінграді було прийнято постанову про скасування етнографії та археології як наук (пропозиція: Биковського, І. Мещанінова, М. Марра, Б. Аптекаря, а в Україні Ф. Козубовського та академіка І. Соколова). Проте цей вияв середньовічного обскурантизму був все ж скасований [...]»⁵²⁴. Як стверджує М. Міллер, назву «археологія» було відновлено 1935 року⁵²⁵.

⁵²¹ Зернов Николай Михайлович (9. X. 1898, Москва — 25. VIII. 1980, Оксфорд). Русские писатели эмиграции: Биографические сведения и библиография их книг по богословию, религиозной философии, церковной истории и православной культуре, 1921–1972. Boston, Mass.: G. K. Hall & Co, 1973. xli, 182 с.

⁵²² Див. про нього: Мезенцева Галина Георгіївна (15. IX. 1923, Київ — 24. XI. 1997, Торонто, Канада). Дослідники археології України: Енцикл. словник-довідник. Чернівці: Сіверянська думка, 1997. С. 24.

⁵²³ Міллер Михайло Олександрович (13 / 26. XI. 1883, слоб. Кам'яно-Міллеровська Обл. Війська Донського — 15. II. 1968, Мюнхен). Доля українських археологів під Совецями // Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою / Ред. Марія Овчаренко. Париж; Чикаго, 1962. С. 114 (= ЗНТШ. Том CLXXXIII).

⁵²⁴ Курінний Петро Петрович (4. V. ст. ст. 1894, Умань — 25. XI. 1972, Мюнхен), проф. д-р. Історія археологічного знання про Україну. Мюнхен: УВУ, 1970. С. 138.

⁵²⁵ Міллер М. Доля українських археологів під Совецями. С. 114.

По війні, уже на еміграції колега Міллера античник Андрій Коцевалов відзначав: «Придя к власти, большевики почти совсем упразднили науку о древности»⁵²⁶. Фахівці з інших галузей науки називають свої приклади щодо наук, близьких їм. Сергій Пирожков і нині покійний Арнольд Перковський констатували: «В першій половині 30-х років спочатку піддавалися критиці у пресі, а потім і взагалі були заборонені дослідження в галузі антропогеографії, демографічних аспектів геополітики, евгеніки, антропології, економічної географії населення, а також припинені дослідження з історичної та загальної демографії України»⁵²⁷. У книжці, присвяченій нумізматові Іванові Спаському, петербурзька дослідниця Є. В. Лепьохіна 2004 року писала: «Утвердившаяся в стране после революции 1917 г. новая идеология относилась с подозрением ко всем направлениям традиционной исторической науки (археологии, этнографии, нумизматике и т. д.). Исследование о дукачах, где фигурировали религиозные сюжеты, а также изображения императорских особ с коронами, гербами — монархическими эмблемами, оказалось несвоевременным в “год великого перелома” ввиду явной несовместимости темы с новым укладом жизни»⁵²⁸.

Було б дивно, якби не зачепили історії України. Як розуміємо, після розгрому школи Михайла Грушевського⁵²⁹ та менших українських історичних шкіл (Миколи Василенка, Михайла Слабченка, Олександра Оглоблина тощо) науку «історію України» за большевиків спіткала та сама доля, що й археологію, генетику, кібернетику тощо. Саме як на-

⁵²⁶ Коцевалов (Кацевалов) Андрій Степанович (22. X. 1892, Харків — 20. II. 1960, Нью-Йорк, США). Кризис науки об античной древности в Советском Союзе // Вестник Института по изучению СССР [Том] 1 (22). 1957. Январь-март. С. 72.

⁵²⁷ Пирожков Сергій Іванович (нар. 20. VI. 1948), Перковський Арнольд Леонідович (16. I. 1932, с. Северинівка Жмеринського р-ну на Поділлі — 27. IX. 2005, Київ). Екстремальні ситуації і демографічні катастрофи в Україні 1920–1930 // Пам'ять століть. 1997. Травень-червень. № 5 (8). С. 110. Автори пояснюють: «Антропогеографія, політична географія і геополітика були заборонені в СРСР, а отже, і в УРСР, тому що розглядали етноси як суб'єкти геодемографічного процесу зі своєю суверенною територією». Про А. Перковського див.: Білокінь С. На зламах епохи: Спогади історика. С. 276–282.

⁵²⁸ Лепехина Е. В. Формирование научных интересов И. Г. Спасского в конце 1920 — начале 1930-х годов // Хранитель Эрмитажа: Сборник воспоминаний и научных статей к 100-летию со дня рождения И. Г. Спасского (1904–1990). СПб.: Гос. Эрмитаж, 2004. С. 73.

⁵²⁹ Полонська-Василенко Наталя Дмитрівна (31. I. 1884, Харків — 8. VI. 1973, Дормштадт, Німеччина, похов. в м. Новий Ульм). Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. Париж; Чикаго, 1962. С. 7, 10–15, 17–19, 22–25, 27–28, 31–32, 35, 41, 44–45, 47, 64, 78–80, 106–107 (= ЗНТШ. Т. CLXXIII); Заруба Віктор Миколайович (нар. 10. IX. 1957). Розгром і знищення київської школи історії Михайла Грушевського // Укр. історик. Нью-Йорк, etc, 1991–1992. Ч. 3–4 (110–111); 1–4 (112–115). С. 147–168; Дашкевич Ярослав. Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів // Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. 2 випр. й доп. вид. Л.: Піраміда, 2007. С. 417–449.

уки їх було заборонено⁵³⁰. Замість праць з історії України під виглядом робіт з історії УРСР певні quasi-наукові структури випустили досить багато імітацій⁵³¹. Вільні історіографи докладно простудіювали цей процес⁵³². Можливо, передбачаючи критику й на свою власну адресу або на неї реагуючи, Ол. Оглоблин писав: «Не можемо й не сміємо судити, тим паче осуджувати українського советського історика, який не є вільний і відповідальний за концепції, визначені офіційною схемою і подиктовані урядовим замовленням. Винний лише той режим, який тримає його в своїх лещатах і який нівечить і нищить його наукову творчість»⁵³³. Контрпропагандистський характер мали як окремі видання, так — особливо — спеціальна серія відповідного відділу Інституту історії «Зарубіжні видання про Україну», що виходила під грифом «Для службового користування». Можна й треба судити істориків незалежної України, якщо вони на догоду начальству стають на засади конформізму, що веде їх до аморальності (без моральності).

У роки совєцької влади тема *масового терору* чи совєцького терору взагалі була глибоко табуованою. Видання, що з'являлись за таких умов, виконували свої конкретні практичні завдання й могли бути тільки санкціоновані владою. Вони виконувались на замовлення останньої й перед друком проходили вже остаточний політичний контроль і скрупульозну обробку. Ясна річ, публікації того часу мали позанауковий характер. Щастя, що той історичний період перейшов у минуле⁵³⁴.

⁵³⁰ Против реакционного менделизма-морганизма: Сб. ст. М.; Л.: АН СССР, 1950. 351 с.; Miller Mikhail. Archaeology in the U.S.S.R. New York, 1956; Міллер Михайло. Доля українських археологів під Советами // Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою / Ред. Марія Овчаренко. Париж; Чикаго, 1962. С. 112–126 (= ЗНТШ. Том CLXXXIII).

⁵³¹ Пор.: Білокінь С. Чи маємо ми історичну науку? // Літ. Україна. 1991. 3 січня. № 1 (4410). С. 7: фото; 10 січня. № 2 (4411). С. 7–8; Наше минуле. Ч. 1 (6). К.: Вид-во М. Коця, 1993. С. 4.

⁵³² Крупницький Борис Дмитрович (24. VII. 1894, с. Медведівка Чигирин. пов. Київ. губ. — 5. VI. 1956). Українська історична наука під Советами (1920–1950). Мюнхен: Інститут для вивчення СССР, 1957. [4] с., 1 вкл., XLVI, 122 с.; Ohloblyn Olexander. Ukrainian Historiography, 1917–1956 // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. Vol. 5–6. New York, 1957. P. 305–456; Полонська-Василенко Наталія. Українська Академія Наук: Нарис історії, Ч. I–II. Мюнхен: Ін-т для вивчення СССР, 1958; Оглоблин Олександр Петрович (24. XI. 1899, Київ — 16. II. 1992, м. Лудлов, Масс., США). Думки про сучасну українську советську історіографію. Нью Йорк: ООЧСУ, 1963. 87 с.; Його ж. Як большевики руйнували українську історичну науку // Український історик. Ч. 1–3 (144–146). Нью-Йорк та ін., 2000. С. 16–53; Його ж. Українська історіографія на Наддніпрянській Україні в 1920–1930 роках // Український історик. Ч. 1–5 (156–160). Нью-Йорк та ін., 2003. С. 88–140

⁵³³ Оглоблин Олександр. Думки про сучасну українську советську історіографію. Нью Йорк: ООЧСУ, 1963. С. 80.

⁵³⁴ Див.: У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. док. і мат. Ч. I–II. К., 1996. Прикметно, що у заголовок цієї книжки увійшло яскраве слово «лещата», яке вжив, завершуючи свою історіографічну студію, Ол. Оглоблин.

Уперше в літературі використано слідчі справи з архівів ГПУ-НКВД у пропагандистських працях номенклатурних авторів початку 1930-х років. Доступ до слідчих справ одержали тоді самі московські вожді, як-от Ємельян Ярославський, а також київські маріонеткові вождики Володимир Затонський та дружина Постишева Тетяна Постолювська. У замовній і відтак програмній, як завжди, брошурці Єм. Ярославського, що звалась «Від опозиції до контрреволюції», наводилися зізнання зінов'євця Ханіка з невідомою датою та убивці Кірова Л. Ніколаєва від 20 грудня 1934 року⁵³⁵. Думаю, що з головного змісту зізнань показніших політ'язнів того часу (а вибірки з їхніх справ ГПУ робило для членів московського й київського Політбюро за списками), виросло не що інше, як знаменитий короткий курс історії ВКП(б)⁵³⁶. Інакше кажучи, ідеологія самообмов була спільним продуктом чекістів, виготовленим під керівництвом большевицької партії. У свою чергу, короткий курс спрямовував напрямки думки чекістів.

Затонському у його настановчих пасажах після арештів у справі УВО придалися уривки з протоколів допитів Михайла Козоріса, академіка Степана Рудницького й керівника наукового сектору Держплану Климентія Коника⁵³⁷. Затонський виголосив свій текст як доповідь та заключне слово на січневій сесії ніби реформованої, а по суті нищеної тоді ВУАН⁵³⁸.

Тетяна Постолювська вступила до партії 1925 року. Мала вищу освіту — закінчила Інститут права та Інститут червоної професури. Вийшла заміж за Постишева. З 1933 року вона працювала у ВУАМЛІН. Працювала доцентом Київського ІНО, потім директором Українського філіалу музею Леніна (звільнена опитом 17 лютого 1937 року)⁵³⁹. Була делегатом XII з'їзду КП(б)У. 26 серпня 1938 року Військова колегія Верховного суду СРСР прийняла рішення її розстріляти⁵⁴⁰.

27 березня 1934 року вона доповіла свою статтю у ВУАМЛІН'і, сподіваючись видати її згодом у складі своєї монографії «Кримінальна політика в реконструктивний період». У своїй доповіді Постолювська процитувала витяги з протоколів допитів Семена Вітика, Миколи Романюка,

⁵³⁵ Ярославський (Ярославский) Омельян (Емельян) Михайлович (Губельман Міней Ізраїлевич; 19. II. 1878, Чита Забайк. обл. — 1943). Від опозиції до контрреволюції. [К.:] Партвидав ЦК КП(б)У, 1935. С. 26.

⁵³⁶ История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков): Краткий курс. [М.:] Госполитиздат, 1938. 351 с. Тираж 300 000 прим.; Те саме. [М.:] ОГИЗ, 1945. 351 с. Тираж 10 млн. прим. Вибіркове порівняння текстів показало, що ці видання практично ідентичні.

⁵³⁷ Затонський Володимир Петрович (1888–1938). Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму: Доповідь та заключне слово на січневій сесії ВУАН. К.: ВУАН, 1934. С. 25–27. На звороті титулу: «Дозволяється випустити в світ. Голова Редакційно-видавничої ради ВУАН акад. О. В. Палладін». Підписано до друку 4 квітня 1934 року. Тираж 14 000 прим.

⁵³⁸ Див.: Полонська-Василенко Н., Проф. д-р. Українська Академія Наук: Нарис історії. Ч. II: 1931–1941. Мюнхен, 1958.

⁵³⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 438. Арк. 54.

⁵⁴⁰ Там само. Оп. 1. № 444. Арк. 96; Ф. 263. Оп. 1. № 39308 ФП / кор. 455. Том 4. Арк. 264.

М. Чеховича, того самого Михайла Козориса, Варфоломія Копача (він же Сергій Холодний), професора філософії Петра Демчука, Скрипникового секретаря Миколи Ерстенюка та інших⁵⁴¹.

Характерно, що ці уривки не містять жодної конкретики, яка все-таки трапляється в такому слабкому джерелі, як слідчі справи⁵⁴², натомість являють собою суту демагогію — наслідок безпосередньої роботи енкаведистів з в'язнями. Наприклад, Лозинський підписав в одному з протоколів таке місце, тим самим його авторизувавши: «Головною базою роботи всього контрреволюційного блоку, зокрема УВО, було село. Тут підривна робота полягала в тому, щоб перешкоджати розвиткові колгоспів, розкладати колгоспне середовище, сіяти ворожнечу між колгоспниками і одноосібниками, зривати посівні, збиральні й хлібозаготівні кампанії, викликати і зміцнювати в селі вражіння, що колгоспна політика партії та радвлadı означає все більше й більше зубожіння і руйнацію селянства, організувати проти цієї політики опір, який, кінець-кінцем, перетворився б на збройне повстання. Ця підривна робота повинна була одночасно зривати постачання для міст і викликати та зміцнювати в місті вражіння, що колгоспна політика означає все більше й більше утруднення для міста, зубожіння й занепад народного господарства всієї країни»⁵⁴³.

У цих ситуаціях використання слідчих справ мало не академічний характер, а було прямим продовженням оперативних заходів ягдинських структур. Наприклад, Затонський завершив свій виступ (що містив і низку цитат із справ) таким яскравим пасажем: «Товариші! Ця Сесія Академії Наук повинна бути переламною. Треба остаточно викоринити все негативне, все вороже революції, що досі було в стінах Академії. Це тепер і провадиться. Але Академія цілком ще не перебудувалася. Вона ще не ввійшла як слід у ряди борців за новий суспільний лад. Тим, хто вагається, ми робимо останні попередження: або з нами, або ми обійдемося і без вас. Всі, хто дбає за культурний розквіт, за бурхливий розвиток науки, за щастя безкласового соціалістичного суспільства — ті вже йдуть з нами, з пролетаріатом. (*Бурхливі довготривалі оплески*)»⁵⁴⁴. Ясна річ, функціонер, якого, перестрибуючи багато наукових щаблів, призначили на академіка, навіть не підозрював, які глибокі були його слова.

⁵⁴¹ Постолювська Тетяна Семенівна (1899–?). Особливості класової боротьби на Україні в період між XVI і XVII партз'їздами, розгром контрреволюційних організацій і роль органів юстиції в розгромі // Під марксо-ленінським прапором. 1934. № 1. С. 58–60. Пор.: Сенченко Ан., Постолювська Т. XVII партз'їзд і перебудова роботи марксо-ленінських інститутів України // Большевик України. 1934. № 3; Абраменко Леонід Михайлович (нар. 1930), Амонс Андрій Іванович (нар. 1946). Репресовані прокурори в Україні. К.: Істина, 2006. С. 85.

⁵⁴² Пор.: Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: 36. наукових праць. К., 1998.

⁵⁴³ Постолювська Т. С. Особливості класової боротьби. С. 62–63.

⁵⁴⁴ Затонський В. Національно-культурне будівництво. С. 53.

Авторові найменше хотілося б, аби читач подумав, що я плутаю історіографію з джерелознавством. Тому наведу ще один аргумент заради того, щоб поширити тему. Бо якщо ідеться не про масовий терор, а, ширше, про систему тоталітаризму, то тут працями, у яких досліджується сама його атмосфера, була ще одна група видань — офіційні видання Наркомюсту й НКВД. Ясна річ, вони теж мають амбівалентний характер — і джерельне значення, й історіографічне разом, — тим більше, що в деяких із них, як-от у посібнику І. Н. Якімова та П. П. Михеєва «Искусство допроса» присутній безсумнівний дослідницький елемент — параграф «Психология некоторых категорий свидетелей и их показаний»⁵⁴⁵. Ця група видань опинилася здебільшого поза увагою дослідників з технічних причин. З часом ці видання опинились у спецфондах, а в Києві, як відомо, перед евакуацією 1941 року, «щоб не потрапив до рук ворога», спецфонд Всенародної бібліотеки України було спалено у внутрішньому бібліотечному підвір'ї. Вважається, тоді загинуло близько 100 тисяч одиниць⁵⁴⁶. Зрештою, облік цих видань вівся, точніше, їх заборонили за проведенням обліком⁵⁴⁷. Важко утриматись від спокуси назвати бодай дещо, особливо цікаве істориків. Наприклад, книжечку Акулова й Вишинського (1934), де говориться дослівно, що «нужно покончить с тем недопустимым положением, которое у нас существует в отношении защиты. В этом отношении рекорд опять-таки побилла Украина, где с защитой не церемонятся, где защиту третируют до последней степени»⁵⁴⁸. Важливе практичне значення має праця Б. С. Утевського⁵⁴⁹.

Об'єктивне дослідження совєцької пенітенціарної системи несподівано вийшло з середовища УАН напередодні процесу СВУ⁵⁵⁰. Воно належить вченому старій школи — академікові Іоаннікієві Малиновському і має виразний автобіографічний аспект.

⁵⁴⁵ Якимов И. Н. и Михеев П. П. Искусство допроса: Практич. пособие для допрашивающих. М.: Изд-во НКВД, 1928. 64 с.; Idem. Допрос: Практич. пособие для допрашивающих. Изд. 2. М.: НКВД, 1930. 84 с.

⁵⁴⁶ На звільнених землях: 3 Києва // Краківські вісті. 1942. 25 січня. Ч. 14 (461). С. 2; Величаві твори української культури // Там само. 17 лютого. Ч. 31 (478). С. 6; Кузьмин Евгений. Судьбы трофейных архивов // Литературная газета. 1991. 2 октября. № 39 (5365). С. 13.

⁵⁴⁷ Зведений алфавітний список книжок, що увійшли до наказів Головліту Української РСР на вилучення та списання в макулатуру з бібліотек громадського користування за період з 1937 по 1 липня 1947 року включно. К., 1947. 159 с. ДСК; Зведений покажчик застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці. Х.: Вид-во Книжкової палати УРСР, 1954. 415 с. ДСК.

⁵⁴⁸ Акулов И. А., Вышинский А. Я. За перестройку и улучшение работы суда и прокуратуры. [М.: Сов. законодательство, 1934]. С. 52.

⁵⁴⁹ Действующие распоряжения по местам заключения: Сист. сб. с пояснениями / Сост. консультант Главн. упр. мест. закл. Б. С. Утевский. М., 1929. 298 с.

⁵⁵⁰ Малиновський Іоаннікій Олексійович (4 / 16. XI. 1868, Остріг Волинської губ. — 12. I. 1932, Київ). Радянські поправчо-трудові установи порівнюючи з буржуазними тюрмами. К., 1928.

За браку нормальних джерел певну групу літератури з історії большевизму складають п'єси, що мали, природно, антисоветський зміст. Заповнюючи собою відповідну нішу, вони формували уявлення про соціальні моделі. Безпосередньо в умовах тодішнього режиму цикл таких п'єс («Народний Малахій», «Мина Мазайло» і кілька п'єс незакінчених) написав найталановитіший український драматург того часу Микола Куліш, розстріляний 3 листопада 1937 року.

Мабуть, центральне місце в перспективі офіційної советської історіографії посідає все-таки короткий курс історії ВКП(б), що задавав тон усій історіографії СРСР. Ідеї цієї книжки протягом тривалого часу розпорошувались серед численних брошур, друкованих як правило чомусь на найгіршому папері⁵⁵¹. Втім, одного разу вони втілились у капітальній праці московського чиновника Андрія Лихолата⁵⁵² — згодом співробітника Інституту історії АН УРСР⁵⁵³.

Іншою віхою історіографії, ба навіть суспільної свідомості пізнішого часу стала знаменита доповідь Хрущова 25 лютого 1956 року⁵⁵⁴, так само тенденційна й однобічна, як і інші офіційні документи. Особи, що готували для Хрущова текст, теж використовували старе чекістське діловодство. Інша особливість цієї доповіді полягає в тому, що для населення СРСР вона лишилась таємна. Її оголошували усно, причому тільки для членів партії⁵⁵⁵.

Повоєнні закордонні видання (1945–1991)

Повоєнну історіографію масового терору інспірували заходи американської адміністрації, ведені в ключі проголошеної саме тоді холодної війни (Фултонська промова Черчілля 5 березня 1946) і в плані спеціально виготовленої науки советології⁵⁵⁶. Велику роль відігравали хронологічно

⁵⁵¹ Див., напр.: Шпигуни і диверсанти за роботою. К.: Соцеквидав України, 1937. 80 с.

⁵⁵² Лихолат Андрей Васильевич (12. XII. 1914, с. Росоховатка Київ. губ. — 16. XII. 1993, Київ). Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.). [К.: Госполитиздат, 1954.

⁵⁵³ Брега Галина Степанівна (нар. 1935). Лихолат А. В. // Вчені Інституту історії України: Біобібліогр. довідник. К., 1998. С. 185–187.

⁵⁵⁴ Хрущев Н. С. О культе личности и его последствиях: Доклад [...] XX съезду Коммунистической партии Советского Союза, 25 февраля 1956 года // Известия ЦК КПСС. 1989. № 3 (290). С. 128–170.

⁵⁵⁵ Див.: Білокінь С. XX з'їзд КПРС на півсторічний відстані // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: 36. статей. Вип. 10. К.: Ніка-Центр, 2006. С. 100–111.

⁵⁵⁶ Див.: Адамович А. Задачи изучения СССР в области идеологии и культуры // VI конференция Института по изучению СССР. Мюнхен, 1955. С. 32–40; Ковалевский Н. Задачи изучения СССР в области социальной и политической // VI конференция Института по изучению СССР. Мюнхен, 1955. С. 23–31; Кох Г. Советоведение, советознание или советология // VI конференция Института по изучению СССР. Мюнхен, 1955. С. 8–22.

перші видання аргентинського видавництва «Перемога», у яких виявлялась ініціатива еміграційних низів⁵⁵⁷. За браком писаних джерел знову наперед виходило таке важливе джерело, як спогади. Українські в'язничні мемуари, що виходили відтоді, репрезентують різні соціальні шари людності й широку географію України. Ясна річ, усі мемуаристи, що мали змогу тоді висловитись, перебували на еміграції.

Дуже своєчасно, бо того самого 1946 року у Нью-Йорку з'явилась книжка спогадів колишнього директора дніпропетровського заводу, потім члена совєцької закупівельної комісії у США Віктора Кравченка «Я вибрав волю»⁵⁵⁸. Він мав за плечима роки навчання у Дніпродзержинському металургійному інституті, де приятелював з Л. Брежнєвим. 4 квітня 1944 року на першій сторінці «Нью-Йорк таймс» було надруковано його заяву проти політичного режиму в СРСР. Кравченко віддав себе під опіку американської громадської думки. Якщо інші неповоротці мовчали, то балакучість небажаного свідка не на жарт перелякала совєцьких володарів. Соціальне замовлення одержав комуністичний тижневик «Леттр Франсез». Редактором цього видання був учасник резистансу Клод Морган, другим редактором — розреклавований (тепер кажуть — розкручений), тож широко відомий у СРСР письменник і критик Андре Бюрмсер.

13 листопада 1947 року вони надрукували кореспонденцію якогось Сіма Томаса, надіслану начебто з Америки, під заголовком «Як був сфабрикований Кравченко». Зміст цього допису зводився до того, начебто агент американської таємної служби відкрив журналістові «таємницю». Кравченкові замовили книжку, і той за кілька місяців написав 60 нечитабельних сторінок, які нікуди не годились. «Мені їх показали якось як курйоз». Меншовики написали за нього 1000 сторінок.

Віктор Кравченко притягнув французьку газету до відповідальності. На підставі статей 92, 32 й 33 закону від 29 липня 1881 року й додатку до нього від 6 травня 1946 року він зажадав від «Леттр Франсез» три мільйони франків відшкодування. Нині матеріали процесу мають велике джерелознавче значення, оскільки там розбирали питання, якою мірою описане в книжці відповідає правді. Видавництво ухвалило продати тільки частину накладу, щоб покрити кошт видання, а решту примірні-

⁵⁵⁷ Данько Микола. СССР в'язниці народів. Другий наклад. Буенос-Айрес: Перемога, 1947. 37 с. Видавництво і книгарня «Перемога» існували у 1947–57 в Буенос-Айресі. Їх провадили Сидір Кравець і М. Паренюк. Видавництво випустило бл. 50 книжок і 78 чисел літературного журналу «Пороги» (1949–57). Див.: ЕУ. VI (1970), 2011.

⁵⁵⁸ Kravchenko Victor (11. X. 1905, Катеринослав — 25. II. 1966). I choose Freedom: The Personal and Political Life of a Soviet Official. New York, 1946. 496 p. Переклад: Кравченко Віктор Андрійович. Я вибрав волю: Особисте й політичне життя совєтського урядовця. Торонто: Укр. робітник, 1948. [8], 497 с. Про нього див.: Струве Ілєб Петрович (1898–1985). Русская литература в изгнании. Изд. 3, испр. и доп. Париж; Москва, 1996. С. 323.

ків — розіслати безкоштовно скитальцям, що втечею мусили рятувати своє життя від НКВД й не мали змоги цієї книжки набути. СРСР виставив важку артилерію. Щасливе життя в країні Рад заходились обороняти сам Вюрмсер, американський фахівець із п'ятої колони Альберт Кан, совєцький прокурор генерал-лейтенант Роман Руденко, майбутній ревізіоніст Роже Гароді, кентерберійський пастор Х'юлетт Джонсон, нарешті директор Інституту атомної енергії й Нобелівський лауреат Фредерік Жоліо Кюрі. Щоб особливо ускладнити Кравченкові його ситуацію, розшукали й привезли до Парижа його першу дружину.

Натомість з боку Кравченка промовляли прості емігранти — подружжя Марченків, письменник-початківець Лев Силенко, який тоді ще не займався релігієзнавством, інші люди. Новітні емігранти прийняли Кравченкову справу близько до серця. Понад 5 тисяч осіб запропонували йому і його адвокатам виступити на процесі як свідки правдивості його книжки. Із всієї кількості людей було вибрано тих, хто знав особисто його, першу його дружину Зінаїду Горлову, мешканців Дніпропетровська й Харкова, хто краще за інших знав умови описаного в книзі життя. Так, до Парижа приїхали інженери, колишні Кравченкові співробітники, його вчитель з Харківського інституту, розкуркулені колгоспники, студентка-медичка, що навчалася свого часу разом з З. Горловою, тощо. Вони говорили частково російською, частково українською. Віктор Кравченко цей процес виграв. Гучний політичний процес автора зробив книжку особливо популярною.

Кілька книжок видав емігрант у Торонто Микола Приходько. Серед них політологічна характеристика СРСР, що вийшла у згаданому видавництві «Перемога», спогади 1949 року у Вінніпегу тощо⁵⁵⁹. В Англії (1956) було надруковано розповідь селянина з Полтавщини (вужче — Зінківщини) Р. Суслика (арештований у серпні 1931 року, він потрапив на Соловки)⁵⁶⁰. Особливу цінність являє дуже докладна розповідь розкур-

⁵⁵⁹ Приходько Микола Федорович (23. XII. 1907 — ?). Я прошу слова. Буенос-Айрес: Перемога, 1949. 78 с.; Його ж. На роздоріжжях смерті. Вінніпег: Тризуб, 1949. 158 с.; Prychodko N. I was in Siberia // *Ukrainian Quarterly*. 1951. Vol. 7. # 4. P. 358–361; Його ж. Від Сибіру до Канади: Повість-хроніка. Буенос-Айрес: Юліан Середяк, 1979. 305 с. Свою роботу над мемуарами автор розпочав ще під час німецької окупації, див.: Спогади політв'язня // *Відродження*. Ромни, 1942. 28 серпня. № 66. С. 2. Див. про нього: *Ukrainians in North America: A Biographical Directory of Noteworthy Men and Women of Ukrainian Origin in the United States and Canada* / Ed. Dmytro M. Shtohryn. Champaign, Illinois, 1975. P. 265; Марунчак Михайло (нар. 4. X. 1914, с. Далешів Городенського пов.). Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986. С. 525.

⁵⁶⁰ Суслик Р. Л. (Рись Левко [Леонтій] Денисович; 16. VI. 1901, хут. Недільківщина Зінків. пов. Полт. губ. — 13. V. 1997, м. Редінг, Англія). Криваві сторінки з неписаних літописів. Англія, 1956. [4], 337 с. Інші праці: Сумні спогади: 1933 рік на Полтавщині. На чужині, 1951. 29 с.; Він має задуху: на маргінесі пленуму ЦК партії у Москві. Лондон: Накладом автора, 1961. 31 с. — Див.: Ротач Петро Петрович (1925–2007). Розвіяні по чужині: Полтавці на еміграції: Короткий біобібліогр. довідник. Полтава, 1998. С. 137.

куленого 1929 року селянина з Єлисаветградщини (вивезений до Архангельської обл.) Кузьми Каздоби. Починаючи з 1958 року, вони друкувались окремими частинами у журналі «Український самостійник», потім вийшли окремо⁵⁶¹.

Важливі мемуари про БАМЛаг лишив харківський професор-історик Василь Дубровський, який перебував там разом з українськими мистецтвознавцями Стефаном Таранушенком та Дмитром Гурдєєвим. Книжка вийшла друком 1965 року⁵⁶². Тим часом ще 1954 року мюнхенська Українська вільна Академія наук випустила невелику працю Дубровського «Машина масового вбивства»⁵⁶³. Це ні що інше, як нотатки на бережках книжки Ю. Б. Марголіна (Марголина)⁵⁶⁴ «Путешествие в страну зе-ка» (Нью-Йорк, 1952). Дивно, що автор заходився коло цієї праці перше, ніж реалізувати свій власний в'язничний досвід, про що він писав ще під час німецької окупації. Як бачимо, його спогади вийшли у світ багато пізніше. Постає питання, що в концепції Дубровського було в його передчасній праці йому замовлено?

У мемуарній енциклопедії українського підсоєвського життя, яку створив літературознавець Григорій Костюк, один розділ «Окаянні роки» стосується його арешту 25 листопада 1935 року й перебування на Воркуті до листопада 1940 року⁵⁶⁵. Аналізувала міжвоєнну епоху також Докія Гуменна⁵⁶⁶.

На жаль, немає змоги прокоментувати появу статті А. Бабенка «Чи можливе в Росії підпілля?», спогадів А. Зуріченка, М. Грищенка, Я. Яковенка та багатьох інших⁵⁶⁷. Життєписи, бодай некрологи авторів — колишніх в'язнів, не кажучи про їхні світлини, листування тощо, здебільшого невідомі.

⁵⁶¹ Каздоба Кузьма Прохорович (20. X. 1907, хут. Новий Ставок Арбузинськ. вол. на Херсонщині — 11. IV. 1984, Аделаїда, Австралія). Заметений шлях: Спогади про хресну дорогу розкуркулених. Мюнхен; Аделаїда, 1974. 367 с. Про автора див.: Енциклопедія української діаспори. Том 4. К. та ін., 1995. С. 90.

⁵⁶² Дубровський Василь Васильович (19. V. 1897, Чернігів — 23. IV. 1966, Річмонд, Вірджинія, США). 2-й Відділ БАМЛАГ у ГПУ-НКВД. Нью-Йорк: Наша Батьківщина, 1965. 81 с.

⁵⁶³ Дубровський В. Машина масового вбивства. Мюнхен: Укр. селянин, 1954. 40 с.

⁵⁶⁴ Россия и российская эмиграция в воспоминаниях и дневниках: Аннотированный указатель книг, журнальных и газетных публикаций, изданных за рубежом в 1917–1991 гг.: В 4 тт. Т. 4, ч. 1. М.: РОССПЭН, 2005. С. 196–197.

⁵⁶⁵ Костюк Григорій Олександрович (25. X. 1902, с. Боришківці біля Кам'янця-Подільського — 3. X. 2002, США). Зустрічі і прощання: Спогади. Кн. I. Едмонтон: КІУС, 1987. С. 485–660. Див.: Новини з Академії. New York, 2002. Ч. 26. С. 14.

⁵⁶⁶ Гуменна Докія Кузьмівна (10. III. 1904, Жашків — 4. IV. 1996, США). Дар Евдотії: Іспит пам'яті. Ч. 1–2. Балтимор; Торонто: Смолоскип, 1990. Див.: Новини з Академії. New York, 1996. Ч. 20. С. 12.

⁵⁶⁷ Babenko A. Is an underground possible in Russia? // The New International. 1949. December; Zurichenko A. How a camp was built? // The Challenge. 1950. October. Vol. 1. # 2; Grishchenko M. One of millions // The Challenge. 1951. October. Vol. 1. # 6; Yakovenko Y. Among top criminals // The Challenge. 1951. April. Vol. 4. # 4.

Однією з найґрунтовніших наукових праць з історії терору була монографія професора Київського університету і редактора пронімецької яскраво колаборантської газети «Нове українське слово» Костянтина Штепи «Чистка в Росії». Його біографія дуже яскрава. 1938 року на суді «в отсутствии других подсудимых и конвоя» він заявив: «С 1927 года я начал работать секретным работником НКВД»⁵⁶⁸. 1943 року він переїхав до Берліна, працював в організації «Вінета». 1947–1949 співробітничав у журналах «Грани» та «Посев», де друкувався під псевдонімами *Громов* та *Лагодин*. 1950 став одним із засновників мюнхенського Інституту з дослідження історії та культури СССР (sic). 1952 року переїхав до США, працював на радіо «Свобода». Дослідження совецького режиму його захопило, і в наступні роки він надрукував ще кілька студій, висунувшись на роль одного з провідних советологів⁵⁶⁹. Григорій Костюк, автор, із совецького погляду, до нього близький (мовляв, «два антисоветчика»), говорив мені про нього з відвертою зневагою: навіть на еміграції Штепа вирізнявся виразним колаборантством.

Монографію «Чистка в Росії» К. Штепа написав у співавторстві з професором фізики Фрідріхом Гоутермансом⁵⁷⁰. Позналились вони під час перебування в Лук'янівській в'язниці. А на еміграції, де Гоутерманс займався ядерними дослідженнями, вони зустрілись ну зовсім випадково, після чого поодружились. Їхня спільна книжка вийшла англійською мовою 1951 року під псевдонімами Ф. Бек і В. Годін⁵⁷¹, а 2000 року з'явилась українською у Харкові (переклад Ю. Ранюка) за їхніми справжніми прізвищами. Не маючи інших джерел, крім власного досвіду, вони особливо докладно висвітлили контингент в'язнів і системність в арештах. Однак праці притаманна така дивна риса — ніби прагнучи створити наукову монографію, автори разом з тим частенько уникали заглиблюватись у фактографію. Більше того, академік Михайло Грушевський фігурує у них під

⁵⁶⁸ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 49863 ФП. Арк. 206.

⁵⁶⁹ Штепа (Штеппа) Константин Феодосьевич (псевд. Н. Громов, В. Лагодин, К.Федоров; з. XII. 1896, Лохвиця — 19. XI. 1958, Нью-Йорк). Советская система управления массами и ее психологические последствия. Мюнхен, 1951, Его же. Сталин и идеологическая борьба в партии ко времени XIX-го съезда // Материалы Конференции [...] 20–22 марта 1953. Мюнхен: Ин-т по изучению истории и культуры СССР, 1953. С. 8–22; В плену коммунизма // Новый журнал. Кн. LVII. Нью-Йорк, 1959. С. 169–190; Его же. Ежовщина // Там само. Кн. LVIII. 1959. С. 143–168; Кн. 59. 1960. С. 157–181.

⁵⁷⁰ Штепа К., Гоутерманс Фридрих. Чистка в Росії. Х.: Фоліо, 2000. 176 с. Пор.: Френкель Виктор Яковлевич. Профессор Фридрих Хоутерманс: работы, жизнь, судьба. СПб., 1997. 200 с.; Верба Ігор Володимирович (нар. 30. X. 1962). Кость Штеппа // УІЖ. 1999. Травень-червень. № 3 (426). С. 97–112; № 4. С. 98–114; Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення (1834–2004 рр.). К.: Прайм-М, 2004. С. 315 (І. Верба).

⁵⁷¹ Beck F. & Godin W. Russian purge and the extraction of confessions. Transl. from German E. Mosbacher & D. Porter. New York: Viking Press, 1951. 277 p.

прізвищем Горсовський (с. 124), а професор Наталя Мірза-Авак'янц — Аркадіан (с. 125). Інакше кажучи, Штепа й Гоутерманс свою працю самі міфологізували й знецінили. Мабуть, у своїй роботі вони виходили не так із матеріалу, як із якоїсь наперед заданої концепції чи навіть замовлення.

Особовий фонд Штепи зберігається у Бахметевському архіві Колумбійського університету. Характерно, що решту його дочка А. К. Горман передала 1998 року не до Ніжина чи Києва, а до Державного архіву Російської федерації (ГАРФ) в Москві (Ф. 10082. Оп. 1. 50 од. зб. 1953–1998).

У 1951–1960 роках у Мюнхені виходив «Вестник Института по изучению истории и культуры СССР». Сам інститут існував, як кажуть, на американські кошти. Цінність виданих у ньому студій (разом вийшло 35 томів) полягає в тому, що автори, здебільшого вчені різних професій, мали власний історичний досвід проживання в умовах СРСР. Деякі з них стали «антисовєтчиками» різного ґрадусу напруги, аж до таких «оголтелых», як Абдурахман Авторханов⁵⁷² чи Всеволод Голубничий⁵⁷³. Декого, навпаки, підозрювали в стосунках з большевиками. Простежується велика питома вага українців чи вихідців з України, серед них агроном Олександр Архімович, музейник Борис Жук, богослов Василь Зінківський, перекладач Ігор Костецький, економіст і статистик Василь Марченко, металург Анатолій Поплюйко, лінгвіст Герборд Штейнванд, автор нещодавно перевиданих спогадів про Києво-Печерську лавру І. Н. Нікодімов (Никодимов) та ін.⁵⁷⁴

Струнку систему наукових поглядів щодо політичної системи й масового терору в СРСР розробив Дмитро Соловей (1953)⁵⁷⁵. Не маючи

⁵⁷² Авторханов Абдурахман Гензавич (7. XI / 25. X. 1908 — 24. IV. 1997, Мюнхен). — Тв.: **Технология** власти. М., 1991. — Див.: **Костюк** Ір. Сталінізм в Україні (1995). С. 9, 19, 122, 279, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 328, 329, 330, 331, 333; **Білокінь** С. Масовий терор (1999). С. 15, 28, 216, 224, 78, 79, 84, 159, 265, 266, 267, 268, 281, 284, 287, 288, 307, 345; **Чорновіл** В. Твори. Т. 3 (2006). С. 233; **Світличний** Ів. Голос доби. Кн. 2 (2008). С. 111, 115, 120, 122; **Обертас** Ол. Укр. самвидав (2010). С. 57, 62.

⁵⁷³ Голубничий Всеволод (5. VI. 1928, Богодухів, Харків. губ. — 10. IV. 1977, Нью-Йорк), економіст, педагог, політолог, журналіст. Член-кор. УВАН у США (обр. 1963; Вісті УВАН. Ч. 1. Нью-Йорк, 1970. С. 74). — Тв.: **Суть** української культури й українська культура в діаспорі: Доповідь на підготовчій сесії для справ культури в Торонті 30-го III 1964 р. Торонто: Об'єднання укр. педагогів Канади — член КУК; **Шкільна** рада УККА, 1965. 51 с. — Див.: **Укр.** висока політехнічна школа на чужині. Т. II (1962). С. 73; **Коропєцький** І., В. Голубничий // Сучасність. 1977. Ч. 7–8; **Танюк** Л. Щоденник. Т. XIV (2008). С. 704.

⁵⁷⁴ Гамрецький Юрій Маркович (1. I. 1930, м. Шепетівка Хмельницької обл. — 28. I. 2003, м. Сан-Франциско, США). Антирадянські дослідження мюнхенських «науковців» // Зарубіжні видання про Україну. К., 1969. № 2 (4). С. 68–76; Рубльов Ол. Інститут з вивчення СРСР // Енциклопедія історії України. Том 3: Е — Й. К.: Наукова думка, 2005. С. 487.

⁵⁷⁵ Соловей Дмитро Федорович (23. X ст. ст. 1888, Полтавська губ. — 9. VII. 1966, США). Голгота України. Част. I. Вінніпег: Укр. голос, 1953. Див.: Соловей Дмитро. Україна в системі совєтського колоніалізму. Мюнхен, 1959. 205 с.; Його ж. Розгром Полтави: Спогади з часів визвольних змагань українського народу, 1914–1921. Вінніпег: Тризуб, 1974. 207 с. Див.: Петренко П. Й. Один з останніх могікан: Пам'яті Дмитра Солов'я. Нью-Йорк; Дітройт, 1968. 31 с.; Ротач П. Розвіяні по чужині. С. 131–132.

на руках жодних письмових джерел, він із зворушливою відданістю на-уці ту джерельну базу відтворив і вже на її основі написав ґрунтовну монографію. Під назвою «Голгота України» вона вийшла з позначкою «Част. I», але продовження її невідоме. На жаль, автор часом покликається не на імена конкретних осіб, а на ініціали. Хотілося б вірити, що існує авторський примірник, де ці місця розшифровано, але в дочки, Оксани Дмитрівни⁵⁷⁶, нині покійної, такої книжки не виявилось. Навідавши її у Міннеаполісі, я її спеціально про це розпитував. Монографії Солов'я «Україна в системі советського колоніалізму» наслідував Федір Пігідо у своїй праці «Україна під большевицькою окупацією», написаний більш конспективно⁵⁷⁷.

1960 року англійською мовою у трьох видавництвах вийшла монографія Григорія Костюка «Сталінізм в Україні» (видана в Україні 1995 року)⁵⁷⁸. У цій праці є своє надзавдання: терміном «сталінізм» автор прагнув заступити інші: комунізм, большевизм, советський режим тощо. Так чи інакше, історію *сталінізму* він розпочав іще від 1917 року. Цікаво, що те саме надзавдання виконують нині в Україні колишні історики партії.

Загальноісторичну роль у суспільному житті світу відіграв тритомник Александра Ісайовича Солженицина «Архипелаг ГУЛаг»⁵⁷⁹. На різних етапах генерал-полковник Дм. А. Волкогонов, що зробив внесок у руйнування СРСР, і добрий знайомий Молотова і маршала Язова письменник Владімір Васілевич Карпов, що формував ідеологічний стереотип нової Росії, діставши державне замовлення, правдоподібно, мали в «цій країні» найкращий «допуск» до будь-якого діловодства. Наскільки можу уявити, Александр Ісайович такого «допуску» ніколи не мав, але й за таких умов він зробив справу надзвичайної, виняткової ваги. По суті, його праця — багато більше, ніж монографія, — це народна епопея, де використано, як відомо, свідчення 227 в'язнів комуністичних таборів. Серед авторів, чийми свідченнями він користувався, була Надія Віталіївна Суровцова.

⁵⁷⁶ Соловей Оксана Дмитрівна (7. II. 1919 — 21. III. 2004, Міннеаполіс, США), письменниця, перекладач. — Див.: Новини з Академії. New York, 2004. Ч. 28. С. 14; Ротач П. Розвіяні по чужині. С. 133.

⁵⁷⁷ Пігідо Федір Петрович (1. X. 1888, с. Стайки Київ. губ. — 11. XI. 1962, Німеччина). Україна під большевицькою окупацією: Матеріали до історії боротьби українського народу в 1920–30 роках. Мюнхен, 1956. 143 с.

⁵⁷⁸ Костюк Гр. Сталінізм в Україні: Генеза і наслідки: Дослідження і спостереження сучасника. К.: Смолоскип, 1995. 508 с.

⁵⁷⁹ Солженицын А. И. Архипелаг ГУЛаг, 1918–1956. Paris: YMCA-press, [части] I–VII, [1973–75]. Див. про нього: Лауреати Нобелівської премії: Енцикл. довідник. К., 2001. С. 418; Россия и российская эмиграция в воспоминаниях и дневниках: Аннотированный указатель книг, журнальных и газетных публикаций, изданных за рубежом в 1917–1991 гг.: В 4 тт. Т. 4, ч. 1. М.: РОССПЭН, 2005. С. 245–246.

В історіографії, присвяченій большевицькому терору, на Заході ви-значилось і розвинулось кілька конкретніших тем. Перша з них — Со-ловки. Так, у Новому Ульмі (Німеччина) ще 1947 року вийшли спогади колишнього соловчанина Семена Підгайного, що набули особливої по-пулярності⁵⁸⁰. Інший в'язень Соловків — Михайло Михайлович Розанов (спр. пр. Романенко; 1902 — 8. II. 1989, США), письменник і журналіст, перебував на еміграції (в Манчжурії) з 1928 року. Під час совєцько-ки-тайського конфлікту 1929 большевики його арештували. Він відбував ув'язнення в СРСР, під час Другої світової війни став військовополоне-ним, тоді емігрував. М. М. Розанов-Романенко зіставив усю присвяче-ну Соловкам літературу, відтак виклав її період за періодом, внаслідок чого утворилась її докладна історія⁵⁸¹. 1930 року був арештований маляр Олександр Канюка з Чернігівщини⁵⁸², з яким я познайомився в Міннеа-полісі. Він написав спомини про свій шлях до Біломор-Балтійського та-бору й створив кілька документальних полотен, серед них «На Сибір». Нарешті, треба назвати ще одне еміграційне видання, правда, багато скромніше, присвячене іншому большевицькому табору — Безимлагу⁵⁸³.

Слідом за книжкою Яковлева⁵⁸⁴ 1958 року Закордонні частини ОУН видали монографію Андрія Микулина про концентраційні табори в СРСР⁵⁸⁵. Правдоподібно, джерельну базу цієї праці укладено зусилля-ми розвідки, адже основні матеріали стосуються вже повоєнного часу, а сама друга хвиля еміграції складалась у 1943–45 роках. Як зазначило видавництво, воно випускало свої книжки (1958!) «для користування українського революційно-визвольного підпілля в Україні» (с. 2).

У першій половині 1950-х років замість, здавалося б, сподіваної й ло-гічної антикомуністичної орієнтації виявилась антидержавна, спрямо-вана проти Росії. Пріоритет тут належав Апостольському візитаторові для українців у Західній Європі, який видав у Мюнхені серію відбиток «Теорія Третього Риму: Збірник праць членів Церковно-археографічної комісії» за редакцією І. Мірчука. Мені відомі такі випуски:

⁵⁸⁰ Підгайний Семен Олександрович (17. IV. 1907, Кубань — 14. XI. 1965, Канада). Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1939–41. Новий Ульм: Прометей, 1947. 93 с.

⁵⁸¹ Розанов [Романенко; спр. пр. Романенко] Михаил Михайлович (1902 — 8. II. 1989, США), Соловецкий концлагерь в монастыре, 1922–1939 годы. Кн. 1–3. [Frankfurt am Main: Possev-Verlag], 1979–87. — Див.: Новый журнал. Нью-Йорк, 1990. С. 178; Незабывые могилы; Российское зарубежье: некрологи 1917–1997 / Сост. В. Н. Чуваков. Т. 6. Кн. 1: Пос — Скр. Москва: Пашков дом, 2005. С. 241.

⁵⁸² Канюка Олександр Кузьмович. Від Гужівки до Біломор-Каналу: Свідчення концтабірника 1930-х рр. Нью-Йорк, 1988. 205 с.

⁵⁸³ Савченко Василь. Безимлаг: Нарис із життя в совєтському концтаборі. Авгсбург, 1948. 57 с.

⁵⁸⁴ Яковлев Б. (Троицкий Николай Александрович; 20. IV. 1903, с. Вешкайма — ?). Концентрационные лагеря СССР. Мюнхен, 1955. 256 с. Изд. 2: Лондон, Онтарио: Заря, 1983. 253 с.

⁵⁸⁵ Микулин Андрій. Концентраційні табори в Совєтському Союзі. Б. м.: ЗЧ ОУН, 1958. 228 с. (Бібліотека українського підпілля. Серія друга, ч. 2).

1) Оглоблин Олександр. Московська Теорія III Риму в XVI–XVI стол. Мюнхен, 1951. 55 с.

2) Василенко-Полонська Наталія. Теорія III Риму в Росії протягом XVIII та XIX сторіч. Мюнхен, 1952. 48 с.

3) Крупницький Борис. Теорія III Риму і шляхи російської історіографії. Мюнхен, 1952. 29 с.

4) Гришко Василь. Історично-правне підґрунтя теорії III Риму. Мюнхен, 1953. 76 с.

5) Кох Ганс. Теорія III Риму в історії відновленого Московського Патріархату (1917–1952). Мюнхен, 1953. 40 с.

6) Мірчук Іван. Історично-ідеологічні основи Теорії III Риму. Мюнхен, 1954. 64 с.

Починаючи з видання Н. Полонської-Василенко, на обкладинці рекламувалось іще дві відбитки:

Курінний Петро. Модерна форма теорії III Риму.

Шерех Юрій. Від Теофана Прокоповича до Радіщева: Риси ідеологічного стилю доби російської літератури XVIII стол. у зв'язку з теорією III Риму.

Характер тієї самої ідеологічної кампанії мають так само серійні видання Незалежної асоціації дослідників совєтської теорії і практики в національних проблемах⁵⁸⁶. Їх надруковано під шапкою «Публікації з наукової конференції, березень 1955»:

1) Бойко Юрій. Російське історичне коріння большевізму. [Мюнхен, 1955.] 24 с.

2) Юрченко О. Проблема інтернаціонального й національного в большевізмі. [Мюнхен, 1955.] 24 с.

Росіяни, природно, оборонялися⁵⁸⁷.

Тема втрат у українській літературі розпочалась із видання того самого ідеологічного річища. Йдеться про знакову, концептуальну книжку — це антологія Юрія Лавріненка «Розстріляне відродження» (1959)⁵⁸⁸. У загальному нарисі, надрукованому у вигляді післямови, й персоналіях найталановитіших письменників тієї доби, супроводжених зразками творів, упорядник репрезентував літературне квітування 1920-х років. Як і в зазначених вище інших випадках, виразна антиросійська орієнтація заступила у Лавріненка феномен большевізму, а системи державного управління він не розглядав. Словник репресованих діячів, роботу над яким він припинив на початку 1960-х років,

⁵⁸⁶ Розуміється, статті про таку установу в «Енциклопедії українознавства» немає.

⁵⁸⁷ Валін Е. В какой мере «русский коммунизм» — не русский // Новый журнал. Нью-Йорк, 1977. Кн. 127. С. 273–283.

⁵⁸⁸ Лавріненко Юрій Адріанович (3. V. 1905, с. Хижинці Звенигородського пов. Київ. губ. — 14. XII. 1987, Нью-Йорк). Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933. [Paris:] Instytut literacki, 1959. 980 с. Див.: Поліщук В. Літописець «розстріляного відродження» // Розбудова держави. 1996. № 7. С. 52–54; Українська революційно-демократична партія: УРДП–УДРП: 36. мат. і док. / Упор. Олексій Коновал. Чикаго; К.: Фондація ім. Ів. Багряного, 1997. С. 242–244.

видано посмертно, без жодних коментарів⁵⁸⁹. Тему втрат у літературі продовжили Віктор Петров, Богдан Кравців і Василь Чапленко⁵⁹⁰.

Крім втрат у духовній сфері, українська еміграція витворила також праці про руйнування нерухомих і рухомих пам'яток. У розпал холодної війни невеличку, але, як тепер кажуть, резонансну книжечку про руйнування культурно-історичних пам'яток у Києві випустив молодший брат Миколи Зерова, поет-перекладач з німецької і мислитель Михайло Зеров⁵⁹¹. Щоб писати на цю тему, він мав власний історичний досвід — ув'язнення в Лук'янівській тюрмі, а пізніше — редагування вінницької газети, що широко висвітлювала ексумацію жертв большевицького терору⁵⁹².

За ними йшли Михайло Міллер (1883–1968), що керував дніпрель-станівською археологічною експедицією 1927–1932 років⁵⁹³, а також мистецтвознавець Олекса Повстенко⁵⁹⁴ та Володимир Січинський⁵⁹⁵. Не маючи доступу до джерел, вони дали загальне уявлення про проблему.

⁵⁸⁹ Лаврінченко Юрій. Наші втрати: Матеріали до біографічного словника репресованих у 1930-их роках в УРСР. К., Нью-Йорк: УВАН у США; Твім інтер, 2005. 256 с.

⁵⁹⁰ Кравців Богдан, син Миколи (5. V. 1904, с. Лолянка, пов. Долина, Бойківщина — 21. XI. 1975, Рутерфорд, Нью-Джерсі, США). На багрянному коні революції. Б. м.: Пролог, 1960. 63 с.; Чапленко Василь (18. III ст. ст. 1900, с. Миколаївка Катериносл. губ. — 4. II. 1990, Метаван, Нью-Джерсі, США). Пропаді сили: Українське письменство під комуністичним режимом 1920–1933. Вінніпег: УВАН, 1960. 143 с.

⁵⁹¹ Зеров Михайло Костювич (літ. псевд. Михайло Орест, 26 / 14. XI. 1901, Зінків — 12. III. 1963, Авгсбург). Разрушение культурно-исторических памятников в Киеве в 1934–1936 годах. Мюнхен, 1951. 21 с., 6 вкл. Підп.: Б. Микорский; Укр. переклад: Микорський Б. Руйнування культурно-історичних пам'яток у Києві в 1934–1936 роках // Український православний календар на 1956 рік. [St. Bound Brook, N. J., 1955]. С. 121–126.

⁵⁹² Білокінь С. Биківня і Вінниця в історіографії терору // Білокінь С. Нові студії з історії большевизму, I–III. К., 2006. С. 24, 59, 211, 224.

⁵⁹³ Міллер Михаил Александрович (13 / 26. XI. 1883, слоб. Кам'яно-Міллерівська Обл. Війська Донського — 15. II. 1968, Мюнхен). Уничтожение большевиками памятников истории, культуры и искусства в СССР // Вестник Института по изучению истории и культуры СССР. Мюнхен, 1952. Том 3. Декабрь. С. 94–105; Його ж. Советский музей в системе пропаганды // Вестник Института по изучению истории и культуры СССР. Мюнхен, 1953. Апрель-июнь. № 5. С. 80–99; Його ж. Нищення останніх національно-історичних пам'яток в Україні // Музейні вісті. Ontario, Cal., 1957. Кв. I–II. С. 3–4; Його ж. Доля українських археологів під Советами // Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою / Ред. Марія Овчаренко. Париж; Чикаго, 1962. С. 112–126 (= ЗНТШ. Том CLXXIII).

⁵⁹⁴ Повстенко Олекса Іванович (25. II. 1902, с. Кашове Под. губ. — 15. I. 1973). Історичні відомості // Його ж. Катедра Св. Софії у Києві. [New York.] 1954. С. 167–181 (= The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. 1954. Summer-Fall. Vol. III–IV. № 4 [10] — 1, 2 [11–12]. Спец. вид.). Передрук уривка див.: Його ж. Пограбування релігійно-мистецьких цінностей Софії Київської // Нар. творчість та етнологія. 1997. № 4. С. 80–87. — Див. про нього: Ukrainians in North America. Р. 393; Одарченко Петро. Олекса Повстенко — архітектор і мистецтвознавець // Сучасність. 1973. Ч. 9 (153). Передрук: Одарченко П. Видатні українські діячі: Статті, нариси. К.: Смолоскип, 1999. С. 7–23.

⁵⁹⁵ Sichynsky Volodymyr (Січинський Володимир Євтимович, 12. VI. 1894, Кам'янець-Подільський — 25. VI. 1962, в. Патерсон, штат Нью-Джерсі, США). Destruction of Ukrainian Monuments of Art and Culture under the Soviet Russian Administration between 1917–1957. New York, 1958. 24 р. Див.: Кейван Іван (16. IX. 1909, Снятин. пов. — 18. IX. 1992, Едмонтон). Володимир Січинський — архітект, мистець-графік, мистецтвознавець, дослідник. Торонто: Євшан-зілля, 1957. 80 с.

Цю тему розробляли різні автори⁵⁹⁶, але чи не найбільшого резонансу набрала праця Тита Геврика, перевидана згодом у Києві, що представляла широку фотодокументацію⁵⁹⁷.

Наступний етап — наукового вивчення проблеми — розпочали 1977 року американські вчені, виходячи з документів, що відклались у США. Тут треба назвати передусім студії історика Роберта Уїльямса⁵⁹⁸. Найґрунтовнішу поки що працю з історії *вилучення церковних коштовностей в часи голоду 1921–1922 років* створив українець Василь Верига⁵⁹⁹, який систематизував величезний матеріал, здебільшого опублікований у совецькій пресі. Архівного матеріалу тут, ясна річ, немає.

Велика література, яку вивершили капітальні праці Ігоря Каменецького (нар. 1927 у Рогатині)⁶⁰⁰ та Олександра Скопа (1927–2003)⁶⁰¹, трактує про вінницький некрополь⁶⁰². В основі, нагадаю, лежить німецька документація, видана 1944 року в Берліні⁶⁰³.

Унікальним, себто справді єдиним явищем у закордонній літературі стала провокаційна книжка американців Майкла Сайерса та Альберта Кана, автори якої цілковито солідаризуються з большевиками⁶⁰⁴. Важко сказати, як з'явилась ця книжка і хто її замовив. Як висловився Єгор

⁵⁹⁶ Килимник Степан (5. I. 1890, Под. губ. — 10. V. 1963, Торонто). Зруйнування київських святинь // Віра й культура. Winnipeg, 1957. Листопад. Ч. 1 (49). С. 10–12; 1958. Січень. Ч. 3 (51). С. 17–20; Гребля В. Нищення большевиками культурно-історичних пам'яток у Києві // Український самостійник. Мюнхен, 1959. Ч. 4 (414). С. 9–14 (передр.: Календар «Рідна нива» на звичайний рік 1961. Вінніпег: Екклезія, [1960]. С. 107–114).

⁵⁹⁷ Геврик Тит (нар. 13. VII. 1936, Дрогобич). Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. Вид. 2. Нью Йорк, 1987. 64 с.

⁵⁹⁸ Williams Robert. Dumping Oils: Soviet Art Sales and Soviet-American Relations, 1928–1933. Washington, D. C.: The Wilson Center, [1977]; Його ж. Russian Art and American Money, 1900–1940. Cambridge: Harvard University Press, 1980; Його ж. Russia Imagined: Art, Culture and National Identity, 1840–1995. New York: P. Lang, 1997; Замутненне зеркало (A Dark Mirror): Матеріали из собраний Романовых и библиотек императорских и великокняжеских дворцов в Нью-Йоркской Публичной библиотеке: Перечень и руководство для исследования / Составитель Роберт Дэвис мл. Нью-Йорк: Norman Ross Publishing Inc., 1999. Р. 1–47.

⁵⁹⁹ Верига Василь (3. I. 1922, Тернопільщина — ?). Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. // Богословія. Том Л. Рим, 1986. С. 101–142. Том LI. 1987. С. 37–92. Пор.: Його ж. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. / НДІ ім. О. Ольжича. Нью-Йорк; Торонто; К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1996. 190 с.; Його ж. Конфіскація церковних цінностей // Його ж. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. Том 2. Львів, 1998. С. 349–351.

⁶⁰⁰ Див. про нього: Ukrainians in North America. Р. 129.

⁶⁰¹ Новини з Академії. New York, 2003. Ч. 27. С. 14.

⁶⁰² Kamenetsky Ihor. The Tragedy of Vinnytsia. Toronto; New York, 1989; Вінниця: Злочин без кари / Ред. і упор. Є. Свєрстюк, О. Скоп. К.: Воскресіння, 1994.

⁶⁰³ Amtliches Material zum Massenmord von Winniza. Berlin, 1944. 282 S.

⁶⁰⁴ Сайерс Майкл і Кан Альберт. Тайная война против Советской России. М.: Гос. изд-во иностр. лит-ры, 1947. 456 с. Одночасно з цією книжкою те саме видавництво випустило їхню книжку «Тайная война против Америки».

Холмогоров, вона містить убивчу концентрацію історичного «флогістону», образно кажучи, тієї фіктивної речовини, що кількасот років тому вважалась за начало «горючості»⁶⁰⁵.

Огляд літератури, що виходила після війни в СРСР, а з 1991 року — в незалежній Україні, — окреме завдання, що виходить за рамки даної праці. Тут перегляд літератури можна провести за схемою: 1) представники, зокрема ідеологи старого режиму, передусім колишніх керівних органів, 2) незалежні автори. З самого початку визначилось і розпочалось дослідження першої за вагою історіографічної проблеми — перебіг ідеологічної боротьби⁶⁰⁶. Систематизація й періодизація історіографії стали актуальною справою.

Хочу скористати з нагоди, щоб зробити ще одну заувагу. Зовсім убого виглядає мемуаристика самих чекістів, причому в ній явно виявляється і апологетика щодо минулого, й виконання якихось нових завдань. Тут вирізняються видання державного терориста Павла Судоплатова⁶⁰⁷ та Георгія Саннікова⁶⁰⁸, які подали багато матеріалів про свою боротьбу проти України. Цікаво, що з огляду на зміну кон'юнктури свої міркування про «розгром збройного націоналістичного підпілля в Західній Україні та Прибалтиці» Судоплатов завершив таким плутаним твердженням: «Да, до 1992 года Украина не являлась полностью независимым государ-

⁶⁰⁵ Холмогоров Егор. Исторический флогистон // Отечественные записки. 2003. № 1. Поширено в Інтернеті.

⁶⁰⁶ Сядристий Микола Сергійович (нар. 1. IX. 1937). Передумови і наслідки // Київський вісник. 1990. 31 жовтня. № 249 (3848); Шаповал Юрій Іванович (нар. 30. VII. 1953). Наслідки чого? // Там само; Клід Богдан. Історія і політика: Боротьба навколо спадщини Михайла Грушевського // Укр. історик. Том 28-29. Нью-Йорк, etc., 1991-1992. Ч. 3-4 (110-111); 1-4 (112-115). С. 187-194; Klid Bohdan W. The Struggle Over Mykhailo Hrushevs'kyi: Recent Soviet Polemics // Canadian Slavonic Papers. Vol. XXXIII. 1991. March. № 1. Р. 34-40; Роженко Микола Маркович (нар. 1. II. 1936, с. Западинці Летичівського р-ну Хмельницької обл.). КГБістські архіви дають свідчення тільки «своїм» // Веч. Київ. 2000. 6 липня. № 113 (16575). С. 4; Його ж. Спецдозвіл на пам'ять: Про заборону на дослідження архівів колишнього КГБ // Політика і культура. 2000. 1-7 серпня. № 27 (62). С. 34-36; Кузьменко Василь. «Ориентировать» нас стараються виборочно... // Персонал. 2004. № 8. С. 52-54; Кузьменко В., Роженко М. Судові пошуки І. Саприкіної // Слово. 2004. Ч. 3 (110). С. 1-2.

⁶⁰⁷ Судоплатов Павел Анатольевич (1907-1996). Спецоперации: Лубянка и Кремль. 687 с. Див. також: Судоплатов Андрей Павлович. Тайная жизнь генерала Судоплатова: Правда и вымыслы о моем отце. Кн. 1-2. М.: Современник, ОЛМА-пресс, 1998. Пор.: Мудрик-Мечник Степан. Павел Судоплатов — убийца полковника Евгена Коновальца // Мудрик-Мечник С. ОУН в Україні і за кордоном під проводом С. Бандери. Львів: Галицька Видавнича Спілка, 1997. С. 132-135; Коваль Валентин. Зізнання убивці [П. Судоплатова]: Як було здійснено замах на полковника Є. Коновальця // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1995. № 1-2. С. 302-311.

⁶⁰⁸ Санников Георгий. Большая охота. М.: Олма-Пресс, 2002. 510 с.

ством, но я по-прежнему считаю себя украинцем — одним из тех, кто в какой-то мере способствовал созданию того положения, какое она приобрела в рамках Советского Союза. Вес, который имела Украина, укрепление ее престижа в СССР и за рубежом стали прелюдией к обретению ею совершенно нового статуса независимого государства после распада Советского Союза»⁶⁰⁹. Ідеологічна боротьба триває.

Наприкінці існування СРСР, точніше 26 січня 1990 року ЦК Компартії України прийняв постанову:

«[1.] Визнати, що голод 1932–1933 років став справжньою трагедією народу, наслідком злочинного курсу Сталіна та його найближчого оточення (Молотов, Каганович) щодо селянства».

«[2.] Засудити безпринципну політику тодішнього керівництва республіки (Косіор, Чубар) у проведенні хлібозаготівель. Рішуче відмежуватись від насильницьких, репресивних методів вирішення проблем суспільного розвитку»⁶¹⁰.

Інститутові історії партії при ЦК Компартії України (Ф. М. Рудичу) та Політвидаву України (Г. Ф. Немазаному) було доручено видати збірник статей та документів.

У народі кажуть — чим казан кипів, тим він і смердить. Важко було б уявити, щоб в умовах СРСР, за півроку до проголошення незалежності тодішні історики партії підготували книжку, засновану на наукових об'єктивних засадах. Як і треба було сподіватись, редколегія видання (голова — Ф. М. Рудич) визначила один з головніших принципів видання у такий спосіб: «Статті і документи аргументовано спростовують огульні звинувачення у відповідальності всієї Комуністичної партії за цю трагедію»⁶¹¹. На думку Інституту історії партії, антиселянську політику вів Сталін, а Косіор, Чубар і Петровський не змогли «протистояти диктату “вождя” та його соратників»⁶¹². Систематично переглядаючи для монографії про масовий терор як засіб державного управління в СРСР діловодство ЦК Компартії України, я виявив, що упорядники збірника, передмова до якого звалася «Сказати правду», мали на руках документи про підселення у спорожнілі українські області й вимерлі села селян із Росії, але «сказати правду» про це не побажали⁶¹³.

Цікаво, що у відповідних розділах дисертацій спочатку розглядаються постсовєцькі роботи останніх років (праці наукового ке-

⁶⁰⁹ Судоплатов П. А. Спецоперации: Лубянка и Кремль. С. 423.

⁶¹⁰ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. К.: Вид-во політ. літ-ри України. 1990. С. 4.

⁶¹¹ Там само. С. 9.

⁶¹² Там само.

⁶¹³ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917–1941 рр.: Джерелознавче дослідження. К., 1999. С. 250.

рівника, опонентів, членів спеціалізованої ради) і лише після цього йдеться про праці, видані поза територією, дарма, що порушується хронологія і зміщується питома вага розглядуваних масивів.

Перегляд літератури

Як і генеральні штаби кожної мілітаризованої держави, аналітичні центри КГБ повинні були розробити певні сценарії й рекомендації на випадок виникнення критичних ситуацій. Природа можливих ускладнень для спецслужб була очевидна — це націоналістичні рухи на околицях імперії й протирежимний рух у центрі, який можна було спрогнозувати як, скажімо, ліберальний чи антикомуністичний.

Хоч би там як, влада була найвищою мірою зацікавлена в обробці суспільної свідомості у потрібному їй напрямку. Прагнучи ствердити свою власну версію якихось подій, ствердити власні концепції, КГБ завжди прагнуло виступати зі своєю ініціативою. У 1945–92 роках установа інспірувала появу в СРСР приблизно п'яти тисяч книжок і статей, присвячених бойовим операціям Окремої («Особой») групи і 4 управління у Великій Вітчизняній війні⁶¹⁴. Особливу активність виявили спецслужби в роки гласності. Вважається, що протягом 1989 року КГБ інспірувало 7 тисяч публікацій і повідомлень про свою діяльність⁶¹⁵. 1990 року лише співробітники Архангельського обласного управління 14 разів виходили у телефір, а опубліковано було на їхньому матеріалі близько 80 статей⁶¹⁶. За неповні дев'ять місяців 1992 року прес-центр УСБУ передав у засоби масової інформації «понад 100 матеріалів різних жанрів і тематики»⁶¹⁷. Завдання полягало в тому, щоб перше ніж суспільство дійде свідомости, цю свідомість спрямувати.

Нині у Києві матеріали такого роду зберігаються у 68 фонді ГДА СБУ (Колекція друкованих видань СБ України), хронологічні рамки якої охоплюють 1944–91 роки.

Наприкінці т. зв. перестройки й перед т. зв. путем організація робіт над слідчими справами НКВД мала виразно позанауковий характер, що визначалося режимом їхнього зберігання. Так було запрограмовано. У листопаді 1990 року черговий приймальної КГБ СРСР А. Беляков заявив: «Ми допомагаємо тоді, коли це в інтересах КГБ та держави. КГБ не працюватиме на чийсь дисертації»⁶¹⁸. Як відкрилось невдовзі, готуючи запровадження

⁶¹⁴ Судоплатов П. Спецоперации: Лубянка и Кремль... С. 204.

⁶¹⁵ Геллер Михаил. Экскурсии на Лубянку // Русская мысль. 1990. 15 июня. № 3832. С. 5.

⁶¹⁶ Архангельск. 1991. 29 марта. № 13. С. 5.

⁶¹⁷ Маликов В. В. Відверто про таємне // Вечірній Київ. 1992. 22 вересня. № 182 (14546). С. 2.

⁶¹⁸ Аргументы и факты. 1991. Март. № 12. С. 3.

«гласності», КГБ само вибрало собі історіографів. Істориків партії допустили до архівів КГБ задовго до путчу, ще в часи повновластя КГБ і Політбюро. Їм було відкрито такий доступ до архівів, якого ніколи не мали й досі не мають інші фахівці. У Росії до Архіву Президента мають доступ, як писали, теж лише окремі дослідники. Крім генерала Волкогонова («имевшего и имеющего право неограниченного доступа в архив»⁶¹⁹), називали ще американського советолога Стівена Коена та кореспондента італійської «Стампи» Джульетто К'єзу⁶²⁰. Александр Дугин працював з фондами НКВД СРСР та матеріалами Особливого архіву СРСР. Автор численних бестселерів Віктор Суворов (Різун) відтворив одну свою телефонну розмову з Волкогоновим: «Он мне мягко напоминает, что имеет доступ ко всем секретам бывшего Советского Союза. Его одного допустили ко всем особым папкам Политбюро. Вежливо интересуется, есть ли у меня доступ к особым папкам, к архивам Ленина, Сталина, Троцкого, Молотова... Подумал я, прикинул, припомнил, посмотрел в потолок, сказал «э-э-э», выдохнул глубоко и признался: «Нет у меня доступа к секретам Политбюро»⁶²¹.

Коли Волкогонов помер, у газетній хроніці з'явилося повідомлення: «Помер Дмитро Антонович Волкогонов — людина, яку ми добре знаємо з його правдивих книжок, що розкривають злочинну суть тоталітаризму і керівників СРСР. Він був чи не єдиним, кого допустили до надсекретних архівів»⁶²². Ці дві думки абсолютно не кореспондують між собою. Якщо архіви фактично продовжують бути закриті, і до них нікого, крім обраних, не пускають, — яким же побитом можна припускати, що вони писатимуть саме правду⁶²³? Останні праці Волкогонова, орієнтовані на нову кон'юнктуру, свідчать, що як затятий конформіст він, правдоподібно, не мав жодної власної ідеології.

Але вже 1992 року це стало помітно й на українському матеріалі. Відколи керівництво КГБ прийняло відповідне рішення, і начальники підрозділів громадських зв'язків Олександр Карбаїнов (Москва) та Віктор Сулак (Київ) проголосили (озвучили) відкритість своїх архівів⁶²⁴, в Укра-

⁶¹⁹ Цьому сприяла уся його давніша творчість: Контрпропаганда: Теория и практика / Под ред. д-ра филос. наук, проф., ген.-полковника Д. А. Волкогонова. М.: Военное изд-во, 1988. ВА484420, та ін.

⁶²⁰ Максимова Элла. Продавцы сенсаций из Архива Президента // Известия. 1994. 13 июля. № 131 (24238). С. 5.

⁶²¹ Суворов В. Очищение: Зачем Сталин обезглавил свою армию? М.: АСТ, 1998. С. 34.

⁶²² Він ніс правду // Вечірній Київ. 1995. 8 грудня. № 255 (15366). С. 1.

⁶²³ Як жартували Ельдар Рязанов і Александр Ширвиндт:

«Э. Р. Шура, чего он от нас хочет?

А. Ш. Он хочет якобы правды.

Э. Р. Шура, скажи якобы правду»

(«Мы влипли в исторический этап» // Лит. газета. 1992. 29 апреля. № 18 (5395). С. 10).

⁶²⁴ Див.: Виноградов В. Спецхран без грифа «секретно» // Правда. 1989. 26 сентября. № 269 (25987). С. 6; Сулак В. В. Гласність і КГБ / Інтерв'ю вів Сергій Володимиров // Вечірній Київ. 1991. 22 березня. № 56 (14171). С. 2.

їні абсолютно так само, як і в Росії, перший час працювати з ними могли взагалі лише їхні власні співробітники (генерал В. Пристайко, В. Попик, Вас. Граб), історики партії (Ю. Шаповал), юристи (А. Болабольченко), «окремі довірені журналісти, певним чином підібрані групи істориків. Їхню роботу КГБ, виходить, санкціонувало»⁶²⁵. Серіал Юр. Шаповала «Сталінізм і Україна» автор встиг приготувати один із перших, так що він друкувався уже в 1990–92 роках⁶²⁶. Передбачалося, що істориків, випущених на дослідницькі чи видавничі бігові доріжки, не пережене ніхто. Що вони за будь-яких умов залишаться на корпус попереду. І що вся історіографія побіжить за ними слідком. Таку надію висловили зокрема Ю. Шаповал, В. Пристайко та В. Золотарьов: «Сподіваємось, — писали вони, що [...] наша праця сприятиме створенню необхідної концептуальної, фактографічної та джерельно-інформативної бази для наступних досліджень»⁶²⁷.

Згодом, передусім у зв'язку з передачею частини матеріалів на державне зберігання, кількість дослідників збільшилась, але їхня відстань від матеріалу лишилась та сама.

У чому полягало тодішнє «державне замовлення», можна бачити з книжок, які друкують тепер одна за другою державні обранці. Як слушно відзначив син Маленкова, «наше общественное сознание домельзя мифологизировано»⁶²⁸. І сучасні офіційні історики зробили чималий внесок у цю справу. Однією з фальшивих концепцій, які запровадили вони у суспільну свідомість, була вигадка про одностайну лояльність всього населення⁶²⁹. Байдуже, коли б цим прикривався пенсіонер-ветеран, який прагне хіба що спокійно дожити віку, але так може мислити, на жаль, і людина, від якої сподіваєшся розважніших думок. Так, письменник Роман Іваничук запевняв: «Вся наша нація була злочинною супроти себе самої. Ми героїчно гинули в Батурині, ми героїчно гинули (може, не героїчно, але в кожному разі дуже терпеливо) під час голодомору 33-го, ми йшли в підвали НКВД, і нам стріляли в потилицю — і ніде не було навіть натяку на спротив, на повстання, на протест»⁶³⁰. 13 квітня 1942 року німецький аналі-

⁶²⁵ Білокінь С. Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВД // Розбудова держави. 1992. Листопад. № 6. С. 29.

⁶²⁶ Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна // УІЖ. 1990. № 12; 1991. №№ 2, 4-8, 10-12; 1992. №№ 1-6, 7/8, 9, 10/11, 12.

⁶²⁷ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні. С. 17.

⁶²⁸ Маленков А. Г. О моем отце Георгии Маленкове. М.: Техноэкос, 1992. С. 56.

⁶²⁹ Звільнившись із табору, один вірменський письменник згадував: «Хотелось крикнуть во весь голос: «[...] У советской власти нет столько врагов, это неправда!» (Маари Г. Пережитое // Вопросы литературы. 1964. № 11. С. 104).

⁶³⁰ Іваничук Роман. По наших душах прошла орда // Літ. Україна. 1991. 10 січня. № 2 (4411). С. 3.

тик Розенштилъ, безперечно, переборщуючи, твердив: «Украинский народ видит в Германии своего освободителя от коммунистического господства и в основной своей массе настроен антисоветски»⁶³¹. Розенштилъ явно видавав бажане за дійсне, але важко заперечувати, що, попри безперервну чистку, яка тяглася понад два десятиліття, антисоветські настрої в Україні лишались.

Підносячи одностайну національну самосвідомість галичан, недооцінка наддніпрянської опозиції руйнує історичну цілісність сучасної України. Якщо вояки УПА боролись за українську державу і потрапляли в полон зі зброєю в руках, — із сучасного погляду, вони герої. Натомість на Наддніпрянщині, кажуть нам, «ніде не було навіть натяку на спротив». Це окрема велика тема, якої я тут не торкатимусь. Є численні документи, що свідчать про інше. Не забудьмо й еміграційні дослідження, передусім книжку Д. Солов'я⁶³². Російський письменник Іван Солоневич твердив: «Властью создан аппарат принуждения такой мощности, какого история еще не видала. Этому принуждению противостоит сопротивление почти такой же мощности. Две чудовищные силы сцепились друг с другом в обхватку, в беспремерную по своей напряженности и трагичности борьбу»⁶³³. До речі, задовго до Солоневича цю думку висловив Ленін: «Мы знаем, — писал він, — что во всех странах бешеное сопротивление буржуазии против социалистической революции неизбежно и что оно будет *расти* по мере роста этой революции»⁶³⁴. А в статті, надрукованій до ленінської річниці у газеті «Правда» те саме проголосив Бухарін: «Основная линия перехода от капитализма к социализму есть линия на сужение и в конечном счете — на отмирание противоречий. Но это вовсе не означает, что в определенные полосы развития исключено обострение этих противоречий. Жизнь так сложна, что было бы абсолютно ненаучным, абсурдным, антимарксистским, антиленинским самодовольное самоудовлетворение одной только общей постановкой вопроса, хотя такая постановка абсолютно необходима. Она не-

⁶³¹ Білас Ів. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953, Кн. 2. С. 296.

⁶³² Соловей Дмитро. Голгота України. Част. I. Вінніпер: Укр. голос, 1953.

⁶³³ Солоневич Иван. Россия в концлагере. Изд. 5. Вашингтон: П. Р. Ваулин, 1958. Стлб. 2. Солоневич Иван Лук'янович (14 листопада 1891 — 24 квітня 1953) — російський письменник і мислитель. На засіданні трійки ПП ОГПУ ЛВО від 28 листопада 1933 року одержав 8 років ІТЛ. Перебував на Соловках. 28 липня 1934 року разом із сином і братом утік до Фінляндії. 14 серпня вони перейшли кордон, а 9 вересня в'їхали «на свою першу буржуазну квартиру». Письменник відразу захопився коло книжки «Россия в концлагере», яка друкувалась у паризькій газеті Мілюкова «Последние новости», двічі на тиждень, від 20 січня 1935-го до 22 березня 1936 року — у 117 подачах (див.: Приишников Б. Незримая паутина. [New York], с 1979. С.337).

⁶³⁴ Ленин В. И. Письмо к американским рабочим, 20 августа 1918 г. // Ленин В. И. ПСС, Том 37. М., 1963. С. 60.

обходима, но она не достаточна. В начальный период развития, когда центр тяжести лежит еще в более или менее открытых и острых столкновениях, полосы обострения противоречий являются, можно сказать, законом. Но и в период «мирный» не исключено обострение классовых антагонизмов. Здесь нужен конкретный анализ конкретной ситуации»⁶³⁵. Це була не випадкова обмовка. У доповіді на XVI московський губернський конференції ВКП(б) 20 листопада 1927 року Бухарін повторив: «Вот эта неравномерность всасывания различных мелкобуржуазных трудящихся слоев в социалистическую экономику и неравномерность охвата различных сфер хозяйства, где старается укрепиться буржуазия, и выражается в том, что у нас в определенный период может быть резкое обострение с некоторыми общественными слоями в стране»⁶³⁶. Хочеться запитати, що ж нового вніс у це питання Сталін, проголошуючи загострення класової боротьби? Нічогосінько, — про це вже говорили до нього теоретики марксизму-ленінізму, передусім Ленін.

Тут варто було б провести історико-соціологічний аналіз. Цікаво було б з'ясувати, наприклад, скільки реально вбили тих самих сількорів. На жаль, ветерани СБУ скільки сила перешкоджали дослідникам в одержанні матеріалів з їхнього діловодства, бо оприлюднення доказів цього протистояння особи, яким є що приховувати в своїй біографії, боялись чи не найбільше. Але й у відкритих слідчих справах, попри білими нитками шиті фальшивки слідчих, розпорошено силу яскравих свідчень. Так, наприклад, 31 квітня 1934 року з приводу землетрусу у Японії давно заагентурена друкарка німецького консульства Ерна Герндт-Априщенко заявила: «Лучше бы СССР провалился, и на его месте что-нибудь хорошее возникло»⁶³⁷. Слідча справа зберегла фразу письменника Юрія Вухналя, яку він кинув у серпні 1936 року, їдучи пароплавом до Києва: «Следовало бы послать им подарочек с динамитным гарниром»⁶³⁸. Втім, я не певний, кому ця справа належить насправді — Вухналеві чи його слідчому. У іншому

⁶³⁵ Бухарин Н. И. Ленинизм и строительный период пролетарской революции // Правда. 1927. 21 января. Цит. за: Бухарин Н. И. Избранные произведения. С. 159.

⁶³⁶ Шестнадцатая Московская губернская конференция ВКП(б). Бюллетень. № 1. М., 1927. С. 7–41. Цит. за: Бухарин Н. И. Избранные произведения. С. 235.

⁶³⁷ ЦДАГО України. № 58840 ФП / кор. 1495. Том 2. Арк. 21. Німецько-піддану, 10 жовтня 1937 року її вислали за межі СРСР. Удруге, 1946 року вона трапилась оперативній групі совєцької військової адміністрації у Німеччині. Тоді, 25 січня 1947 року вона одержала розстріл, замінений на 25 років ІТЛ, а згодом, 1955 року була репатрійована до Німеччини (№ 55373 ФП / кор. 1272. Арк. 82–88).

⁶³⁸ ЦДАГО України. № 50543 ФП / кор. 1201. Том. 1. Арк. 123. На це Павло Щербатинський-Погрібний кинув репліку: «Ви здуріли» (Арк. 130). Вухналя розстріляли 15 липня 1937 року (...З порога смерті... Вип. 1. С. 119).

випадку доброзичливець переказав фразу «бродячего попа» о. Петра Малимона: «[...] только через эту коммунистическую заразу бог не дает дождя»⁶³⁹. Піднятий на таку височину чекіст навряд чи потрапив би. Не виключено, що такі твердження чекісти записували у протоколи навіть тим поміркованим в'язням, що самі на них ніколи й не наважилися б. Звичайно, тут відбилися тільки опозиційні настрої, не більше. Але селянські заворушення, що відбувалися скрізь по Україні в роки колективізації, бунти, відстріл сількорів уже вивчають тепер і студіюватимуть у майбутньому.

Не може не впасти в око одверте ігнорування міжфракційної боротьби у 20–30-х роках, тоді як ця боротьба стосувалась зовсім не другорядних питань. Як ствердив К. Штепа, головним змістом внутрішньопартійної боротьби в СРСР лишались два питання: «о методах и средствах коммунистического завоевания мира — “мировой революции” и вопрос о партийном режиме, в частности, режиме единоличной диктатуры, представляемой Сталиным»⁶⁴⁰.

Залишаю оговорку питання про ранні стосунки Леніна й Троцького. Вони належали ніби до різних марксистських сект, їх не ріднили спільні спогади про заслання чи ті самі еміграційні кав'ярні (кожен з них мав інші спогади). Один називав другого «Іудушкою», за що у відповідь діставав таке: «І це марксизм... Воістину, не можна з більшим цинізмом ставитися до кращої ідейної спадщини пролетаріату, ніж це зробив Ленін. Для нього марксизм не метода наукового дослідження, що накладає великі теоретичні зобов'язання, ні, це... шмата до підлоги, коли треба затерти свої сліди, білий екран, коли треба демонструвати свою велич, складний аршин, коли треба пред'явити своє партійне сумління»⁶⁴¹. Постає питання, на якому ж тоді ґрунті Ленін з Троцьким об'єднались року 1917, на якій основі зійшлися так близько в управлінні державою? Хто їх обирав?

Теперішні офіційні історіографи прагнуть запевнити читача, нібито Бухарін, Зінов'єв, Каменєв, Троцький у СРСР ні на що не впливали. Самі вожді думали про це інакше: «В годы войны в моих руках сосредоточивалась власть, которую практически можно назвать бес-

⁶³⁹ ЦДАГО України. № 50129 ФП / кор. 994. Арк. 3. 13 листопада 1937 року 39-річного панотця було розстріляно.

⁶⁴⁰ Штепа К. Ф. Ежовщина // Новый журнал. Кн. LVIII. Нью-Йорк, 1959. С. 146. Подібну, але все-таки іншу думку В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов і С. В. Кульчицький стилізували багато делікатніше. Вони пишуть про «боротьбу різних течій щодо шляхів і методів будівництва нового суспільства, питань внутрішньопартійного життя тощо», вважаючи це прямим «проявом боротьби за владу між різними партійними лідерами» (Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні. К.: Либідь, 1991. С. 183).

⁶⁴¹ Троцкий Л. Наши политические задачи; История ВКП(б) / Сост. Е. Ярославский и др. М., 1926–1930. Том 1, вып. 1. С. 364–365; С. 50.

предельной. В моем поезде заседал революционный трибунал, фронты были мне подчинены, тылы были подчинены фронтам, а в известные периоды почти вся не захваченная белыми территория республики представляла собою тылы и укрепленные районы»⁶⁴². Поїздки Троцького тим моторошним поїздом, наприклад, літня 1919 року, що рвучко піднесла хвилю терору в Києві, большевики популяризували всіма засобами, аж до кіно. У четвертому випуску «Живого журналу», що його показували в київських кінотеатрах, першим сюжетом проходила стрічка «Перебування Троцького в Києві»⁶⁴³.

Коли закінчився період Леніна, відразу, кажуть, тієї самої миті розпочався період Сталіна. Але оскільки большевицькі злочини почалися ще за першого з них, період «сталінських беззаконь» довелося за нього, за Леніна, й розпочати. Такі були правила гри в часи перестройки, інакше архіви перед дослідниками не розкривалися. У праці Юр. Шаповала 1993 року, хронологічні рамки якої визначені як 20–50-ті роки, себто матеріал мав би починатися з 1921 року, передмова починається з дефініції поняття «сталінізм», і вже в першому розділі — «Сталін і Україна»⁶⁴⁴ — автор «узяв бика за роги». Це схоже на самонавіювання, але такі факти далеко не поодинокі. Антонов-Овсєнко-молодший навіть узагальнив: «[...] сталинский террор не имел начала, наподобие определенной точки отсчета»⁶⁴⁵. Оповідючи про сталінську систему створення номенклатури, М. С. Восленський починає з організації обліково-розподільчих відділів, що відбулося 1920 року⁶⁴⁶, коли при силі й здоров'ї був його попередник. Ще одна обмовка із того самого ряду. В одному з оповідань В. Шаламова зустрічаємо таку фразу: «Сам директор посидел в 1937 году года два в тюрьме [...]»⁶⁴⁷.

Один із міфів, який введено в обіг спільними зусиллями, саме й полягав у тому, щоб усі злочини режиму персоніфікувати в одній-єдиній особі. Ревізіоністи ХХ з'їзду вказали такого «цапа-відбувайла» — це був Сталін. Але коли на ту саму, одним-єдину людину вішають усе нові й нові злочини уже в наш час, тепер це викликає тільки подив. Що нового у нових коментарях про давнє визначення «культ особи Сталіна»? Введено 1956 року поняття зовсім не покриває явища. Солженіцин оповідає

⁶⁴² Троцкий Л. Моя жизнь. С. 444.

⁶⁴³ ЦДАВО України. Ф. 1738. Оп. 1. № 51. Арк. 68. Документ від 27 червня 1919 року. Див.: Пуха Людмила. Кінематограф і Лесь Курбас. Черкаси: Сіяч, 1999. С. 72.

⁶⁴⁴ Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. К.: Наукова думка, 1993. Книжку видано за фінансової підтримки Міжнародного Фонду «Відродження».

⁶⁴⁵ Антонов-Овсєнко Антон. Портрет тирана. New York: Khronika Press, 1980. С. 333.

⁶⁴⁶ Восленский М. Номенклатура — господствующий класс Советского Союза. М.: Октябрь, Сов. Россия, 1991. С. 86.

⁶⁴⁷ Шаламов Варлам. Шахматы и стихи // Лит. газета. 1993. 8 сентября. № 36 (5464). С. 5.

про в'язня-німця, що не мав однієї ноги: «В одну оправку конвоир толкнул его в тамбуре перед уборной, Шульц упал. Конвоир, осердясь, стал его еще бить, — и, не умея подняться под его ударами, Шульц вползал в грязную уборную ползком. Конвоиры хохотали. Это, кажется, названо «культ личности Сталина»⁶⁴⁸. Визначення, справді, виглядає трохи абсурдно, але тільки підспудною, багаторічною, добре організованою атакою на образ тирана — тодішнього лідера — його ворогам, здавалося, пощастило повалити державу.

Треба відзначити, що персонально проф. Ю. Шаповал виявився набагато мудріший за ідеологію, яку йому доводилось тоді обслуговувати. Чудово усвідомлюючи її заданість, він вказав уже на групу осіб: «[...] дуже просто винуватцем усіх злочинів і проблем оголосити лише Сталіна. Але ж це була б надто “зручна правда”. Він діяв не сам [...]. Провідниками своєї антилюдяної політики він зробив й тих діячів, за плечима котрих були роки випробувань [...]. Саме тому є підстави вважати їх не тільки жертвами сталінізму, а й винуватцями багатьох трагічних подій»⁶⁴⁹. Втім, задовго до Ю. Шаповала аналогічну думку висловив Абдурахман Авторханов: «Кажется, я был первым, — згадував він, — кто писал в той же книге («Staline au pouvoir», 1951), что партию и ее ЦК уничтожил сам Сталин, но народ до пяти миллионов человек (потом выяснилось, что это было до 8–10 миллионов) уничтожал местный партаппарат — ЦК республик, обкомы, крайкомы через “чрезвычайные тройки” НКВД, куда входили местный начальник НКВД, местный прокурор и местный первый секретарь партии. Суд заочный по спискам. Приговоры двух типов — расстрел [...] и 10 лет без права обжалования»⁶⁵⁰. Групу осіб назвав іще Мандельштам у знаменитому вірші про Сталіна: «А вокруг него сброд тонкошеих вождей».

1992 року вийшов із друку бібліографічний покажчик, присвячений історії репресій, де було визначено чудернацькі хронологічні межі — репресії в Совецькому Союзі відбувались, виявляється, у 20–30–40-х і на початку 50-х років⁶⁵¹. Що ж було у 1918–19 та 1953–80-х роках, упорядники акуратно промовчали. Хіба не ясно, що ця концепція анітрохи не відповідала об'єктивній реальності, а просто підганялась під роки життя Сталіна?

⁶⁴⁸ Солженицын А. Архипелаг ГУЛаг, 1918–1956: Опыт худ. исследования. [Том] I-II. YMCA-Press, 1974. С. 496.

⁶⁴⁹ Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років. С. 303. Все-таки, як бачимо, автор і тут не наважився сказати про злочинність системи, самої ідеології, а на обкладинці його книжки «Людина і система», тема якої начебто й вимагала від автора такої критики, просто-таки підштовхувала до неї, до колажа (художник О. Ржас) вмонтовано портрет... знов же таки Йосифа Вісаріоновича.

⁶⁵⁰ Авторханов А. Мемуары. [Франкфурт-на-Майне:] Посев, [1983]. С. 727.

⁶⁵¹ Репресії 20–30–40-х і початку 50-х років на Україні: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. К., 1992. 186 с. Пор.: Білокінь С. Чи писав про репресії Солженіцин? // Літ. Україна. 1992. 12 листопада. № 45 (4506). С. 7.

1994 року у Києві відбулась міжнародна⁶⁵² наукова конференція «Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні: 20–80-ті рр.». Згідно з програмою, на конференції були заявлені такі теми виступів:

- Україна як об'єкт сталінських політичних репресій у 20–50-х рр.
- Українські видатні історики під репресивним пресом сталінізму.
- Сільська інтелігенція в лабетах сталінської інквізиції (20–80-ті рр.).
- Голод в Україні 1946–1947 рр. як прояв сталінської репресивної політики.

Прикладів такого роду можна навести багато. Чи не свідчить це про те, що певні ідеї активно запроваджуються у свідомість?

Але коли з'являється нова книжка колишнього історика партії — «Сталін і це», «Сталінізм і те», «Сталінщина і ще щось», мимоволі думаєш — а *слабо* тобі написати про Владіміра Ільїча Леніна?! Якщо кого й критикувати, то це все-таки в першу чергу — останнього.

Про Леніна, про комуністичну ідеологію, про большевизм із тих істориків, що провадили санкціоновані дослідження, не говорив жоден. Намагаються не говорити про це і тепер. За такої постановки питання вони самі з-під критики виводяться. Ніхто не каже — «большевицькі репресії», кажуть — «сталінські репресії». Біда в тому, що активні хлопці обминають питання ідеології. Микола Жулинський на початках незалежності обстоював теорію, що держава повинна розвиватися взагалі поза ідеологією (sic). Для офіційних гуманітаріїв і Сергій Єфремов, і троцькіст⁶⁵³ Юрко Коцюбинський — «жертви сталінської сваволі». На 17 лютого 1927 року Єфремова запросили на зустріч з харківськими «чинами», що приїхали розслідувати громадський меморіал про стан справ у Художньому інституті. Довідавшись, що серед приїжджих — Юрій Коцюбинський, Єфремов відмовився: «Особа, з якою не хочу зустрічатися навіть у справах мистецтва. Його зацікавлення до мистецтва можна наочно побачити на вівтарній частині великої Лаврської церкви, де обведено лініями всі знаки від тих набоїв, що послав він 1918 р. А це тільки маленький слід його зацікавлення...»⁶⁵⁴ На жаль, у наші дні «невинними жертвами сталінських репресій» стали навіть ті енкаведисти, яких Сталін ліквідував⁶⁵⁵. Може, комусь навіть особливо зворушливими жертвами. Писали навіть, що Сталін був психічно хворий і що перебіг масових репресій відповідав перебігові його хвороби.

Навіщо це робилося, зрозуміло. Замовникам виразно хотілося *підкинути*, як говорив Горбачов, прищепити людям фантазію, — якби,

⁶⁵² Чекали на двох росіян — І. Е. Зеленіна з Москви та Є. В. Осколкова з Ростова-на-Дону.

⁶⁵³ Костюк Гр. Сталінізм в Україні. С. 297.

⁶⁵⁴ Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. К.: Рада, 1997. С. 466–467.

⁶⁵⁵ Чи не характерно, що в довідці про В. Балицького, вміщеній у першому випуску журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», перераховано усі його чини й посади, усі ордени, але не сказано, що він злочинець (1994. № 1. С. 172–173)?

мовляв, на місці Сталіна був який-небудь Бухарін чи «добрий дедушка» Ленін, нічого подібного б не було. Насправді, як довела Дора Штурман, Сталін не викривлював теорію комунізму, і його реальність виглядала б точно так само, якби до влади прийшов будь-хто — чи то Ленін, чи то Бухарін, чи то Троцький⁶⁵⁶.

Історичні джерела показують, що державний терор лежав у самій природі большевизму. Скажемо виразом Маркса, большевизм був вагітний репресіями. Особи, яких допустили до всієї повноти архівів совєцької епохи, запевняють, ніби большевики не передбачали масового терору навіть у найдальшій перспективі. Д. А. Волкогонов, наприклад, твердив: «В партии тогда, наверное, никто не мог предположить, что наступят кровавые 30-е годы [...]». Сталин, полузакрыв глаза, слушал торопливую речь Каменева. Даже он еще не знал, что почти через три года сделает Каменева с Зиновьевым и многими другими не «политическими трупам», а физическими, натуральными»⁶⁵⁷. Я додержуюсь іншого погляду. Події початку 20-х (ленінських) років, і кінця 30-х (сталінських) виявляють дію одного й того самого механізму. Більше того, сучасні дослідники підкреслюють, що перші кроки до запровадження ідеологічної одноманітності в партії були зроблені ще до революції: політико-ідеологічна непримиренність різних течій російської соціал-демократії призвела тоді до знаменитого розколу партії на большевиків і меншовиків⁶⁵⁸. Про незмінність функціональної системи партії до і після 1917 року писав А. Авторханов: «[...] партия Ленина осталась иерархической конспиративной, заговорщической организацией с абсолютистским централизмом и после прихода к власти»⁶⁵⁹. Тим-то цілком правдива думка, мовляв, «Сталін — це Ленін сьогодні»⁶⁶⁰ чи, інакше кажучи, Ленін — це був Сталін учора⁶⁶¹. Особливість першого полягає в тому, що

⁶⁵⁶ Штурман, Дора. Мертвые хватают живых: читая Ленина, Бухарина и Троцкого. London: Overseas Publications Interchange, 1982. 560 с.

⁶⁵⁷ Волкогонов Дм. Триумф и трагедия. Кн. I, ч. 2. С. 46, 74–75.

⁶⁵⁸ Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицкий С. В. Сталінізм на Україні. К.: Либідь, 1991. С. 184.

⁶⁵⁹ Авторханов Абдурахман. Мемуары. [Франкфурт-на-Майне:] Посев, [1983]. С. 733.

⁶⁶⁰ На думку Молотова (Сто сорок бесед с Молотовым: Из дневника Ф. Чуева. М.: Терра, 1991. С. 467) й Кагановича (Чуев Феликс. Так говорил Каганович. М.: Отечество, 1992. С. 183), ця формула належить Микоянові, котрий начебто вигадав її до 70-річчя вождя (див., мабуть: Микоян А. И. Сталин — это Ленин сегодня // Сталин: К шестидесятилетию со дня рождения. М., 1940). Це говорить передусім про глибоку неосвіченість вождів. Фраза належить Анрі Барбюсові, авторові присвяченої Сталінові книжки: «После смерти человек живет только на земле. Ленин живет всюду, где есть революционеры. Но можно сказать: ни в ком так не воплощены мысль и слово Ленина, как в Сталине. Сталин — это Ленин сегодня» (Барбюс А. Сталин: Человек, через которого раскрывается новый мир. М., 1936. С. 344).

⁶⁶¹ Пор.: Білокінь С. Вірний сталінець Ленін: Невідомі документи // Літ. Україна. 1995. 28 вересня. № 33–34 (4650–4651). С. 7.

саме він продумав і сформував механізм державного терору. Перевага останнього — в тому, що він знищив большевиків більше, ніж усі генерали УНР разом узяті⁶⁶². Державний терор проводився в Совецькому Союзі на суто науковій основі. Він планувався як одна з ланок народно-го господарства.

З якоїсь речі у природі реального комунізму лежить і розпалювання культових пристрастей довкола своїх діячів. Прикладів того, що їхнє вшановування в партійному середовищі сягало прямої екзальтації — безліч. Пителим Сорокін не без здивування зауважував, що в середовищі атеїстів-соціалістів, себто ніби безвірників, спостерігається пряма фетишизація їхніх провідників. Розірвати портрет Карла Маркса на очах соціал-демократа чи портрет Леніна на зборах комуністів — значить, на їхню думку, вчинити блюзнірство. Він наводить переказ гімну, з яким зулуси зверталися до свого вождя, і поруч цитує передову статтю з петроградської газети, опубліковану з приводу візиту Леніна: «Красный Петроград, первый поднявший знамя великой борьбы, имел светлую радость — видеть вождей революционного пролетариата Германии, Франции, Австрии и других стран пролетарской борьбы.

Он ждал их и готовился к желанной встрече.

Но неожиданно он получил иную радость, иную встречу.

Вождь вождей, духовный отец и действительный основатель Третьего Интернационала — среди нас.

Товарищ Ленин! Кто может спокойно произнести это имя? Одни — немногие — дрожат в бессильной злобе и ненависти.

Другие — миллионы — в безграничной любви и преданности.

Ленин здесь! Его снова увидят рабочие и работницы, красноармейцы и матросы Петрограда.

Из уст вождя услышат живую речь.

Наша неожиданная, наша великая радость!»⁶⁶³.

Над цим текстом більшими літерами набрано гасло: «Да здравствует вождь международного пролетариата». Нижче йде «Выступление тов. Ленина в Петроградском Совете»⁶⁶⁴.

Ще один ранній приклад — уривок зі стенограми VII Всеукраїнського з'їзду Рад: «Г. І. Петровський: Дозвольте вітати в числі наших любих вождів Володимира Ілліча, який одужав від тяжкої хвороби, що була викликана пе-

⁶⁶² Див.: Білокінь С. Штатний розпис НКВД, 1937 р. С. 4–5, 8.

⁶⁶³ Красная газета. Пг., 1919. 13 марта. Вечерний выпуск. № 57. С. 1. Пор.: Сорокин Пителим. Система социологии. Том I. Социальная аналитика. Ч. 1. Пг.: Колос, 1920. С. 192.

⁶⁶⁴ Відповідальний редактор М. Лісовський. Паризька газета повідомила, що петроградський комісар Лісовський 3 липня 1921 року заборонив видавництву «Алконост» вихід шести видань (Цензура // Последние новости. Париж, 1921. 2 августа. № 396. С. 4).

ревтомленням (*бурхливі оплески, делегати встають, оркестр грає “Інтернаціонал”*). [...] Ви своєю галасливою овацією перебили мене, я бажав зробити пропозицію надіслати вітання іншому нашому славетному вождеві, тов. Троцькому (*оплески; музика грає “Інтернаціонал”*)»⁶⁶⁵. Сучасні дослідники кажуть з цього приводу: «Досить звичною справою стала масова екзальтація аудиторії навіть при одному лише згадуванні їхніх імен»⁶⁶⁶. Хочеться сказати кілька слів про стосунки Леніна й Троцького. Вигороджуючи першого, большевицькі історіографи завжди прагнули будь-що-будь їх розділити, відокремивши Троцького від будь-яких уявлень про генезу большевизму. Тим часом існує рідкісний, справді унікальний документ, що перекреслює усі такі намагання. Це ленінська записка на бланку голови московської Ради народних комісарів від липня 1919 року:

«Председатель Совета
Народных Комиссаров
Москва, Кремль
...июля 1919 г.

Товарищи!

Зная строгий характер распоряжений тов. Троцкого, я настолько убежден, в абсолютной степени убежден, в правильности, целесообразности и необходимости для пользы дела даваемого тов. Троцким распоряжения, что поддерживаю это распоряжение всецело.

В. Ульянов-Ленин»⁶⁶⁷.

Навівши цей убивчий для характеристики Леніна документ, Троцький абсолютно слушно констатував: «Тщетно эпигоны (себто сталінці. — С. Б.) стали бы искать у себя какого-либо подобия такого документа»⁶⁶⁸. Він докладно відтворив ситуацію, за якої цей документ виник, і навів не менш убивчі слова Леніна: «Я вам выдам, — сказал Ленин, — сколько угодно таких бланков». В тягчайшей обстановке гражданской войны, спешных и бесповоротных решений, среди которых могли быть и ошибочные, Ленин ставил заранее свою подпись под всяким решением, которое я найду нужным вынести в будущем. Между тем от этих решений зависела жизнь и смерть человеческих существ. Может ли вообще быть большее доверие человека к

⁶⁶⁵ VIII Всеукраинский съезд Советов: Стеногр. отчет. Х., 1922. С. 3. Цит. за: Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицкий С. В. Сталінізм на Україні. К.: Либідь, 1991. С. 229.

⁶⁶⁶ Там само. С. 229.

⁶⁶⁷ The Trotsky papers, 1917–1922. Vol. I. London; Paris, 1964. P. 588. Цит. за: Троцький Л. Моя жизнь. С. 445. Що характерно: співробітникам «Известий ЦК КПСС» видання «The Trotsky papers» було добре відоме: вони передрукували звідти два листи Троцького Леніну й одного листа зворотнього (усі від 5 червня 1921 року; С. 178–179). Але подати наведену вище записку «Известия ЦК КПСС» не наважились. Таке лицемірство із найгіршого боку характеризує всю горбачовську «перестройку».

⁶⁶⁸ Троцький Л. Моя жизнь. С. 446.

человеку?»⁶⁶⁹. Не входячи у дискусію відносно самоідентифікації цих злочинців, скажу тільки, яке ж щастя, що світова революція не відбулася!

Згідно з інформаціями не такого вже й докладного довідника, 1926 року в Києві існували:

Аптека ім. Воровського — вул. Воровського, 54.

Аптека ім. Гершуні — вул. Раковського, 25.

Аптека ім. К. Маркса — вул. Воровського, 17.

Аптека ім. Пятакова — ріг вул. Пятакова і Короленка.

Дитяча консультація № 12 ім. Жени Гецової — вул. Гоголівська, 27.

Друкарня школи ім. Каменева — Печерськ, вул. Церковна, 3.

Київський державний драматичний театр «Березіль» ім. Леніна (кол. театру Соловцова) — площа Спартака.

Клуб електростанції ім. Раковського — Детярївська, 79.

Клуб ім. Ільча — ст. Київ I товарний.

Клуб хіміків ім. Добровольського — вул. Микільська, 2.

Клуб ЮЗ'у ім. Леніна — вул. Несторовська, 19.

Кондитерська фабрика ім. Карла Маркса — Деміївка, вул. Велика Васильківська, 60.

Машинобудівний завод ім. Артема — вул. Глибочицька, 3.

1-й державний млинарно-будівельний завод ім. тов. Горовиця — вул. Прорізна, 9.

Політехнічний інститут ім. Раковського — Брест-Литовське шосе.

Райклуб будівельників ім. Шинкаренка — вул. Нероновича, 32.

Робітничий клуб при електростанції ім. Калініна — Брест-Литовське шосе, 14.

Типо-літографія ім. Леніна — вул. Золотоворітська, 11.

Навчально-механічна школа-завод № 3 ім. Ратманського — вул. Пролетарська, 69.

Центральний клуб «Нарпінт» ім. Калініна — вул. Воровського, 36.

Шкіряний завод ім. Фрунзе — Куренівка.

Школа-друкарня № 5 ім. Балабанова — вул. Воровського, 16.

Школа ФЗУ ім. Сталіна при заводі «Більшовик».

Ясла № 10 ім. Крупської — бульвар Шевченка.

12 березня 1923 року з'явилась постанова Київської міської ради «Про перетворення міської публічної бібліотеки в центральну робітничу бібліотеку та присвоєння їй імені РКП(б)»⁶⁷⁰.

Зрештою, історії відомі інші такі кампанії, протилежні за напрямком. Улітку 1919 року харківська газета повідомляла, що передбачались такі перейменування:

⁶⁶⁹ Троцкий Л. Моя жизнь. С. 445.

⁶⁷⁰ Гапченко Петро Борисович, Зворський С. Л. Літопис Національної Парламентської бібліотеки України, березень 1917 — 1943 р. Част. 2. К., 2001. С. 46.

Сумська вул. — на вул. генерала Денікіна,
Театральну пл. — на пл. адмірала Колчака,
Конторську вул. — на вул. генерала Корнілова⁶⁷¹.

«По Старо-Московской ул. в город вошли первые части освободивших Харьков войск. Эту улицу будет предложено назвать улицей Добровольческой армии».

У Києві існували також вулиці Борохова, Бочковського, Буденнівська, Володарського, Воровського, Гершуні, Горовиця, Бориса Донського, Котовського, Крейцберга, Леніна, П'ятова, Раковського, Троцького (потім — Артема), Урбановича, Чудновського та ін.⁶⁷² Катеринослав було перейменовано на Дніпропетровськ, а Єлизаветград — на Зінов'євськ. Мала Президія ЦВК УРСР ще 19 лютого 1929 року надала райраді м. Криворіжжя (Кривого Рога) ім'я Бухаріна, а 7 січня 1929 року — школі комскладу РСМ УРСР у Києві ім'я Балицького. 1936 року швейна фабрика у Дніпропетровську і радгосп «Веселі Терни» на Дніпропетровщині одержав ім'я Хатаєвича⁶⁷³. Надання імен большевицьких чиновників населеним пунктам, установам та організаціям давало привід тиснути на свідомість людей і нагнітати істерію⁶⁷⁴. З цього приводу, щоправда, значно пізніше, Хрущов говорив: «Чем у нас иной раз измеряется авторитет и значение того или иного руководителя? Да тем, что его именем названо столько-то городов, заводов и фабрик, столько-то колхозов и совхозов»⁶⁷⁵. Великий клопіт мало начальство після арештів цих людей. В Ухт-Печлазі був клуб ім. Косолапкіна, бакинського партійця-чекіста, що потрапив до табору разом із своїм колегою, колишнім начальником бакинського ЧК, відтак — Ухт-Печлагу⁶⁷⁶. 17 липня 1937 року закриті партійні збори київської школи удосконалення керівного складу міліції ухвалили: «[...] партийное собрание возбуждает ходатайство перед президиумом ВЦИК'а СССР о снятии с Киевской школы усовершенствования начсостава РК милиции трижды презренного нами имени Балицкого»⁶⁷⁷.

Є маса доказів, як партія прагнула оповити спеціальним ореолом образ Сталіна. Але міра розпалювання культу і об'єм реальної влади в руках того чи іншого партійного лідера — це зовсім різні речі. За бажання можна зібрати яскравий матеріал і про культ тих самих Зінов'єва, Троцького, інших большевицьких вождів. Коли йдеться про культ особи Сталіна, чому б не згадати, наприклад, вірш Дем'яна Бедного, що формував культ зовсім іншого вождя:

⁶⁷¹ Переименование улиц // Народное дело. Х., 1919. 4 июля. № 8. Утреннее изд. С. 4.

⁶⁷² Справочная книга «Весь Киев» на 1926 год. К., 1926.

⁶⁷³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 454. Арк. 209–211.

⁶⁷⁴ Пор.: Яковенко Ю. За право називатись бригадою ім. П. П. Постишева // Прол. правда. 1934. 1 листопада. № 252 (3854). С. 2.

⁶⁷⁵ Хрущев Н. С. О культе личности и его последствиях // Известия ЦК КПСС. 1989. № 3 (290). С. 164.

⁶⁷⁶ Гірняк Йосип. Спомини. Нью-Йорк: Сучасність, 1982. С. 396.

⁶⁷⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 454. Арк. 152.

*Мне нынче чёрт не брат. Нежданно у меня
Стальной союзник появился.
Из крепких слов его я выжал крепкий сок
И уладил себя целительным напитком.
Нам Троцким вексель дан, в грядущее бросок,
Который мы учтем с неслыханным прибытком!*⁶⁷⁸

Перманентний опонент Троцького Бухарін публічно визнав, що 1923 року «за Троцким шла почти половина московской организации [...]». И характерная подробность: все их [опозиції. — С. Б.] плакаты, лозунги, выступления выпирают на первый план личности. На демонстрации кричали: «Да здравствуют Троцкий и Зиновьев!». Во время похорон [Адольфа Абрамовича] Иоффе [† 17 листопада 1927] они кричали: «Да здравствуют Троцкий и Зиновьев!». На собраниях то же: «Да здравствуют Троцкий и Зиновьев!». Они личность выпирают [...]»⁶⁷⁹.

Советські письменники України одні натхненно, інші явно натужно оспівували у своїх творах Балицького⁶⁸⁰, Затонського⁶⁸¹, Косіора⁶⁸², Кулика⁶⁸³, Леплевського⁶⁸⁴, Постишева⁶⁸⁵, П'ятакова⁶⁸⁶, Троцького⁶⁸⁷, Успен-

⁶⁷⁸ Бедный Демьян. Точная, простая истина // Правда. 1923. 7 июня. № 124. С. 1.

⁶⁷⁹ Шестнадцатая Московская губернская конференция ВКП(б). Бюллетень. № 1. М., 1927. С. С. 7–41. Цит. за: Бухарин Н. И. Избранные произведения. С. 246.

⁶⁸⁰ Дзябченко О. О. Переможці. Х.: ДСГВ, 1935. С. 3, 6–7, 15, 31, 35, 38 та ін.

⁶⁸¹ Иванов П. Микола Юр'єв. Х.; Одеса: Дитвидав, 1934. С. 37; Усенко П. Лірика бою. Х.; Одеса: Молодий більшовик, 1934. С. 46–55.

⁶⁸² Масенко Терень. П'ятнадцата весна. Х.: Література і мистецтво, 1932. С. 9–10; Усенко П. Лірика бою. Х.; Одеса: Молодий більшовик, 1934. С. 46–55; Письменний Я. Київ — Памир. К.: Комуніст, 1935. С. 67; Слово Сталіна між нами. К.: Держлітвидав, 1937. С. 38.

⁶⁸³ Зісман Марко. Рот-фронт. К.; Х.: Література і мистецтво, 1932. С. 25–26.

⁶⁸⁴ Герой прикордонники. К.: На варті, 1938. С. 139, 141.

⁶⁸⁵ Рапорт Постишеву. Одеса: Дитвидав, 1933; Копштейн Арон. Розмова. Х.; Одеса: Молодий більшовик, 1934. С. 17; Піонерський пісненик. Х.; Одеса: Дитвидав, 1934. С. 68–72; Бичко Вал. Сонце над головами. Х.; Одеса: Дитвидав, 1935. С. 10, 19, 70, 74; Комсомольський пісненик / Упор. Ю. Кобилецький. К.; Одеса: Молодий більшовик, 1935. С. 231–234; Кундзіч Ол. Моцарт і ботокуди: Роман. Держлітвидав, 1935. С. 51–52, 56; Левіна Хана. На сонячній стороні. Х.; Одеса: Дитвидав, 1935. С. 7; Масенко Т. Книга лірики. К.: Держлітвидав, 1935. С. 16–19; Нехода І. Пісня радості. Х.; Одеса: Дитвидав, 1935. С. 7–10; Письменний Я. Київ — Памир. К.: Комуніст, 1935. С. 67; Піонерський пісненик. Вид. 3. Х.; Одеса: Дитвидав, 1935. С. 68; Революційні пісні. Х.: Держлітвидав, 1935. С. 24; Українська народна пісня / Упор. А. Хвиля. К.: Держлітвидав, 1935. С. 259–261; Усенко П. Третя книжка. Держлітвидав, 1935. С. 55–57; Гельфандбейн Г. Молода поезія. К.: Держлітвидав, 1936. С. 43; Гримайло Ярослав. Веселі ребята. Х.; Одеса: Дитвидав, 1936. С. 10–11; Донченко Ол. Вітер з Дніпра. Х.; Одеса: Дитвидав, 1936. С. 45–63; Копиленко Ол. Дуже добре. К.: Держлітвидав, 1936. С. 57, 108, 130, 259, 280; Палунський І. Школа на допомогу дитячому житлокоопівському майданчику. К.; Х.: Радшкола, 1936. С. 4–9; Піонерський пісненик. Х.: Дитвидав, 1936; Скоморовський Раф. Человек растет. К.: Держлітвидав, 1936. С. 82, 102, 104; Жовтневі зорі: Альманах для дітей. Х.; Одеса, Дитвидав, б. р. С. 6–13.

⁶⁸⁶ Усенко Павло. Поезії. К.: Молодий більшовик, 1936. С. 266, 268, 275.

⁶⁸⁷ За владу робітничу. Х.: УВО, 1923. С. 15–27; Бабель И. Рассказы. К.: Культурлига, 1925. С. 8; Фефер І. Камінь до каменя. К.: Нацменвидав, 1925. С. 70–74; Гофштейн Д. Вибрані вірші. Х.; К.: Нацменвидав, 1931. С. 35–38; Копиленко Ол. Буйний хміль. Б. м.: ДВУ, б. р. С. 211, 219.

ського⁶⁸⁸, Ягоду⁶⁸⁹, Якіра⁶⁹⁰. З якоїсь речі це стало невід'ємною рисою режиму.

Не визначивши критерію оцінки, історіографія досі не розібралася, відколи починається сталінський період історії СРСР. Називають 1934, 1929, інші роки. Б. Бажанов вказав навіть на 1927-й: «Власть уже была целиком в руках Сталина, который продолжал шумиху с оппозицией, выявляя [...] скрытых врагов»⁶⁹¹. Порядком курйозу нагадаю випадок, коли директор московського музею Леніна Володимир Мельниченко говорив про... 1923 рік. Тоді, 11 березня Сталін розіслав президіям губкомів, обкомів першу шифрограму про те, що Ленін втратив мову і загальний його стан погіршився: «По сути, — запевняє нас Мельниченко, — этот документ поставил последнюю точку в политической жизни Ленина и открыл историческое время сталинизма»⁶⁹². Як іншу крайність наведу твердження, що в середині двадцятих років становище Сталіна було зовсім хистке, — його припустився на еміграції якийсь меншовик: «Был еще так недавно [авторитетом] Сталин. Но, видимо, и под его ногами почва уже начинает колебаться. Нет уже в нем прежней уверенности, как нет ее во всем Политбюро»⁶⁹³.

Дуже ймовірно, що Бажанов, сталінський секретар, який спостерігав діяльність свого колишнього шефа ближче за діяльність Троцького чи Зінов'єва, переоцінював його можливості. Але він грубо, дуже грубо помилявся. Насправді, як пригадуємо, не 1927, а 1934 року майже три сотні делегатів XVII з'їзду (26 січня — 10 лютого 1934 року) проголосували проти Сталіна. Цей факт повинен бути відомий школярам. Його зазвичай виставляють, коли мовиться про загибель Кірова: Кіров був всенародним улюбленцем, за нього голосували делегати, от Сталін його й прибрав. Але хочеться запитати, де ж совість у людей, що говорять про повноту Сталінової влади 1929 року? Не було повноти,

⁶⁸⁸ Усенко Павло. Люди Біломорбуду. Х.: Укр. робітник, 1934. С. 15.

⁶⁸⁹ Там само. С. 7.

⁶⁹⁰ Масенко Терень. Ключ пісень. Х.: ДВУ, 1930. С. 28–29; Працой ударно, відпочивай культурно: Пісні. Х.: Література і мистецтво, 1934. С. 13–14; Третій збірник хоро-співів. К.: Мистецтво, 1934. С. 2–3; Збірка пісень. К., 1935. С. 8–9; Піонерський пісенник. Вид. 3. Х.; Одеса: Дитвидав, 1935. С. 29–30; Усенко П. Третя книжка. Держлітвидав, 1935. С. 44–46; Декламатор / Упор. Ф. Гурвич. Х.; Одеса: Дитвидав, 1936. С. 249–250; Збірник похвотневих пісень. К.: Мистецтво, 1936. С. 10; Масові пісні. К., 1936. С. 8; Минко Вас. Ярина Черкас. К.: Держлітвидав, 1936. С. 243; Шеремет Микола. Вартові миру. К.: Держлітвидав, 1936. С. 115; Співаємо славу. Б. м.: Держлітвидав, б. р. С. 46–48.

⁶⁹¹ Бажанов Б. Воспоминания бывшего секретаря Сталина. Изд. 2. Париж: Нью-Йорк: Третья волна, 1983. С. 160. На його думку, 1925 року взагалі відбувся сталінський державний переворот, внаслідок якого «к руководству Россией и коммунизмом пришли новые круги и слои» (Там само. 14–21 октября. № 42 (3247). С. 21). В іншому місці Бажанов утвердив, що це відбулось у січні 1926 (С. 225).

⁶⁹² Мельниченко Владимир. Личная жизнь Ленина. М.: Воскресенье, 1998. С. 263.

⁶⁹³ Бывалый. Под знаком меланхолии... // Соц. вестник. 1926. 10 июля. № 13 (131). С. 13.

як бачимо, ні 1929 року, не було її навіть року 1934-го. Фіксуючи інші прикмети досталінської ідеології, не забудьмо й того, що 1932 року в третьому виданні ленінських творів ще відтворювались абсурдні ленінські ідеї про цілковиту залежність побудови соціалізму від перемоги революції у головніших країнах Європи⁶⁹⁴, від яких зрілий, повновладний Сталін рішуче відмовився.

12 грудня 1931 року на засіданні ВУАН було вирішено для оформлення конференц-залу придбати портрети Маркса, Енгельса, Леніна, Шевченка й Заболотного⁶⁹⁵. Питається, чому не було передбачено портрета Сталіна? Восени 1932 року Політбюро ЦК ВКП(б), а тоді пленум ЦК відхилили Сталінову вимогу надати йому право застосовувати ВМН (высшую меру наказания) у боротьбі проти комуністів-опозиціонерів. У таємній доповіді Хрущова було вперше опубліковано телеграму Сталіна й Жданова від 25 вересня 1936 року про призначення Єжова наркомом внутрішніх справ, мовляв, запізнились на 4 роки. Б. Ніколаєвський пов'язує отой сталінський конфуз 1932 року з визначенням строку запізнення у 4 роки⁶⁹⁶. Як відомо, далі, ще на кілька років пізніше, на лютого-березневого пленумі 1937-го Сталін, як не старався, не домігся одностайного засудження Бухаріна й Рикова: дехто стояв за виключення з партії й суд, але не за розстріл, якого Сталін добивався⁶⁹⁷. А для Сталіна в той момент це ж було питання з питань. Де ж тут повнота його влади навіть на початку 1937 року?! Хіба не цікаво, що американські советологи виділили в совєцькому періоді 1918–1938 роки⁶⁹⁸?

Гадаю, що критерієм мав би вважатись кінець фракційної боротьби. З «ленінської гвардії» перші за різних обставин померли Фрунзе (1925), Дзержинський (1926) та Куйбишев (1934). Стараннями Сталіна 1936 року відійшли у кращий світ Каменєв, Зінов'єв та Томський (самогубство), року 1938 — Крестінський, Бухарін і Риков, а 1939 року у тюрмі помер Сокольніков. (Троцький загинув 1940 року). Таким чином, у Політбюро усю повноту влади Сталін забрав до своїх рук, думається, щойно 1938 року. Інша справа, що Сталін убрався в силу не за один день, а відбув повільний, складний, ба навіть драматичний процес, початок якого вказа-

⁶⁹⁴ Ленин В. И. Доклад о внешней и внутренней политике Совета народных комиссаров в Петроградском совете 12 марта 1919 г. // Ленин В. И. Сочинения, Изд. 3, Том XXIV. М., 1932. С. 33.

⁶⁹⁵ Історія Національної Академії наук України, 1929–1933: Док. і мат. К., 1998. С. 431–432.

⁶⁹⁶ Николаевский Б. Сталин и Киров // Соц. вестник. 1957. № 4 (704). С. 72.

⁶⁹⁷ Волгогонов Дм. Триумф и трагедия. Кн. I, ч. 2. С. 211–215. За розстріл виступили зокрема Косарев, Якір та Мануїльський (за словами Троцького, «один з найогидніших ренегатів українського комунізму». Див.: Троцький Л. Об украинском вопросе // Бюллетень оппозиции. № 77–78. 1939. Май-июль. С. 5).

⁶⁹⁸ The American Bibliography of Slavic and East European Studies for 1992. Stanford, California, 1994. P. 162.

ти ще важче, ніж кінець. Принаймні очевидно, що після Леніна першим серед комуністів Росії протягом трьох років лишався Григорій Євсєєвич Зінов'єв⁶⁹⁹. Виходить однозначно, що Сталін став першою особою не в ці роки, а пізніше. Отак стоїть справа з реальною владою.

Коли ж іти за ознаками культу, то тут ми натикаємося, справді, на дещо інакшу хронологію. За покажчиком 1940 року, перші присвячені Сталінові твори в українській літературі з'явились у 1932 (П. Тичина), 1934 (Т. Масенко й В. Собко) та 1935 (В. Бичко, А. Малишко, І. Нехода та Є. Фомін) роках⁷⁰⁰. Але, як уже сказано, можна пред'явити культові твори, присвячені й іншим комуністичним вождям. Для комуністичної партії це нормально, тому вірші аргументом бути не можуть.

Зовсім природно, що публікації, здійснені на цьому початковому етапі на підставі зовсім нового для історіографії типу джерел, несуть у трактуванні явищ очевидні ознаки деформацій. З одного боку, на виклад і аналіз матеріалу впливали суто відомчі інтереси КГБ, з другого — традиційні офіційні візії самих авторів. Крім того, дослідники працювали під потужним тиском «четвертої влади» — московських засобів масової інформації, історичні уявлення яких формувались апріорно, спочатку без жодного узгодження з джерелами.

У роки застою у відкритих джерелах відомості про репресованих українських діячів були представлені мікроскопічними, сильно розпорошеними порціями. Головна вартість робіт, проведених у ті доперебудовні часи (Г. Зленко, Ю. П'ядик, П. Ротач), полягала у зведенні цих відомостей, а ще більше — у розшукуванні родичів і знайомих того чи іншого діяча, закріпленні безпосередньої традиції, що танула просто на очах разом з усім поколінням, формуванні джерел, яких до них не було. Одержавши доступ до нових потужних масивів інформації й маючи змогу працювати над ними (зокрема в ЦДАЖР України) у режимі максимального сприяння, автори того нового етапу, про який іде мова, швидко перекрили наявну літературу. На їхніх публікаціях не могли, щоправда, не позначитись як брак традиції, що до них не дійшла, новизна тематики, так і поспіх, обстановка повного ажіотажу. Реальні наслідки цього, навіть якщо не брати до уваги рясних фактичних помилок, особливо в ініціалах, — не забарилися. Якщо у слідчих справах фіксується протистояння особи з режимом, нова кон'юнктура вимагала виправдовувати в'язня від зведених на нього «наклепів», хоч антисоветські погляди та відповідні висловлювання («агіта-

⁶⁹⁹ Бажанов Б. Воспоминания бывшего секретаря Сталина. Изд. 2. Париж; Нью-Йорк: Третья волна, 1983. С. 173.

⁷⁰⁰ Гімельфарб А. Й. В. Сталін в українській художній літературі і народній творчості: Бібліогр. покажчик. К.: АН УРСР, 1940. 56 с. Повоєнні твори зареєстровано у покажчику: [Гімельфарб А., Бойко І.] Образ Й. В. Сталіна в радянській художній літературі, до 70-річчя з дня народження Й. В. Сталіна: Список літератури. К.: ДПБ УРСР, 1949. [1.] 18 с. Машинопис.

цію»), здавалося б, уже можна вважати, навпаки, заслугою цієї людини. Сучасний дослідник вважає, що Тарас Слабченко міг дати зізнання про «свої контрреволюційні погляди і свої антирадянські дії лише “під жахливим пресом”, себто що він не міг не бути лояльний до більшовиків, як зрештою, й будь-яка інша репресована людина, що “постраждала невинно”. Харківський професор Федір Шміт 1919 року підписав “Звернення вчених Півдня Росії до вчених Західної Європи”, в якому громадськість західноєвропейських країн закликали допомогти денікінській армії проти “руйнівного поступу большевиків”. Апологетизуючи Шміта, сучасний автор виходить з того, що вчений повинен був би поставити свій підпис під відозвою, навіть не ознайомившись з її змістом»⁷⁰¹.

Федір Шміт не потребує такого захисту. 24 березня 1932 року він писав завідувачеві музейно-краєзнавчого відділу Ленінградського історико-лінгвістичного інституту: «Лютневу революцію я, як і багато хто з “ліберальних” інтелігентів, вітав із захватом, Жовтневу зустрів із злістю й відчаєм»⁷⁰².

Нікому на думку не спадало, що зізнання в діяльності на користь ко троїсь з іноземних розвідок у якихось випадках могло б бути й правдиве. Питання про обстеження архівів Інтелідженс сервіс та інших служб для виявлення реальної шпигунської мережі у двадцятих-тридцятих роках ніхто й не ставив. Такі зізнання з порогу дістають назву самообмов і відкидаються. Тим часом 16 жовтня 1937 року НКВД розстріляло киянина Оскара Желяшкевича, який дав дуже докладні зізнання про свою роботу на німців, зустрічі з консулами Зоммером і його наступником, розвідником Вільгельмом Фохтом та ін.⁷⁰³ У червні 1989 року разом з його посправниками його реабілітували, оскільки він, на думку співробітників військової прокуратури КВО, підпадав під дію ст. 1 Указу Президії Верховної ради СРСР від 16 січня 1989 року (його судила трійка). Інакше кажучи, його справу не формально, а по суті не розглядали. Р. Конквест вважає за справжнього польського шпигуна Конара⁷⁰⁴.

Поет-партократ І. Кулик, арештований 28 липня 1937 року, уже перший протокол допиту 2 серпня починає зі слів «Я визнаю себе винним». Але якщо він, компрометуючи себе, напрочуд докладно і, зрештою, переконливо просторікує про обставини, за яких його завербували до англійської розвідки, і про те, як саме він на неї працював⁷⁰⁵ — це вважається за вигадку. Навпаки, приймається, — і я не бачу справді жодної

⁷⁰¹ Нестуля О. О. Понад усе ставив істину // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). К., 1991. С. 36, 38–41.

⁷⁰² Афанасьев В. А. Федор Иванович Шмит. К.: Наукова думка, 1992. С. 39, 184.

⁷⁰³ ГДА СБУ. Ф. 6. № 61960 ФП. Арк. 201 — 210 зв.

⁷⁰⁴ Конквест Роберт. Большой Террор / Пер. с англ. Л. Владимировой. [Кн.] II. Рига: Зинатнекс, 1991. С. 29.

⁷⁰⁵ ГДА СБУ. Ф. 6. № 37630 ФП.

причини оголошувати її неширою, — така, теж самовикривальна, заява історика мистецтва Федора Ернста: «Я обурювався масовими арештами, проведеними серед української інтелігенції — письменників, учених, художників, працівників театру і музики, музейних робітників, фактичним закриттям ряду передових, з моєї точки зору, інститутів, наукових закладів, ліквідацією цілих галузей культурної роботи в результаті арешту усього складу їх працівників і заслання їх на різні терміни в різні табори». Так само навряд чи слідчий нав'язав археологові Михайлові Болтенку таку зовсім тверезу думку: «Зараз всюди у нас в СРСР спостерігається тенденція всі посади заміщати зовсім погано кваліфікованими людьми і не тому, що немає кадрів, а просто якась система. Якщо ж вже де-небудь є кваліфіковані працівники, то їх або знімають, або заарештовують»⁷⁰⁶. Чому ж твердження І. Кулика не хочуть і розглядати, а сентенції Ф. Ернста чи М. Болтенка схильні прийняти, хоча функція їхня під час допиту однаковісінька — дати компромат? Це свідчить про те, що досі не вироблено методики, як розпізнавати ті свідчення, які дослідник повинен відкинути, а які — прийняти.

До якого маразму може дійти кон'юнктуризм, не зіперте на наукові засади, виявилось у роки т. зв. пізнього реабілітансу. У протесті прокурора Київської області старшого радника юстиції Осипенка у справі архієпископа Костянтина Малюшкевича, єпископа Юхима Калішевського та 14 їхніх посправників, датованому січнем 1961 року, читаємо: «Хотя Калишевский и Оробинский подтвердили показания Малюшкевича, однако их показання неправдоподобны и при проверке не нашли подтверждения»⁷⁰⁷. 22 вересня 1937 року НКВД розстріляло і Калішевського, й Оробинського, і Малюшкевича, — тоді-бо їхні зізнання здавалися правдоподібними. Треба мати велику силу духу та певність у собі, що в такій ситуації, аргументуючи свою думку легковажними, формальними «аргументами», говорити про «неправдоподібність» їхніх фатальних зізнань.

У перших публікаціях про епізоди масових репресій, здійснених у відкритих органах друку на території колишнього СРСР, не з'ясовується, як правило, політичне обличчя людини часів із-перед арешту: її активність у випадку членства у ВКП(б), громадські позиції і стосунки з владою та НКВД. Цілком природно, що, не знаючи досліджуваної особи та обставин її життя, не можна відповісти на головне питання: де починається у її зізнаннях свідомо дезінформація й де, навпаки, кінчаються свідчення, які, принаймні після певного переосмислення, трансформації, можна вважати за правду.

Такий підхід до матеріалу має, природно, загальноідеологічні причини, але можна вказати й на конкретні механізми, що призводять до викривле-

⁷⁰⁶ Нестуля О. О. Реабілітація прийшла посмертно // Репресоване краєзнавство. С. 150. Пор. 108.

⁷⁰⁷ ГДА СБУ. Ф. 6. № 53679 ФП. Том 2. Арк. 244.

них уявлень. Так, не досліджується колообіг історичної інформації. Розповіді про слідство над тією чи іншою особою подаються без урахування обставин самого слідства. У тексті 73 нарисів збірника «Репресоване краєзнавство» згадується лише 13 імен вищих чи нижчих енкаведистів: Антонюк (с. 236), Берман (с. 127), Бордон (с. 227), Гордон (с. 319), Грушевський (с. 311, 319), Долінський (с. 181), Коґан (с. 227), Крещанівський (с. 207), Перцов (с. 323), Проскуряков (с. 319), Пустовойтов (с. 227, 319), Саравайський (с. 138), Соколов (с. 319), їхня діяльність з формування джерел не досліджується. Події остільки міфологізуються, що в двох випадках, називаючи документи, автори збірника не назвали навіть імен тих людей, від кого ці документи йшли: це довідка оперуповноваженого полтавського міськвідділу ГПУ (с. 253). Щодо цього автори збірника «Репресоване краєзнавство» відстали навіть від бригади літературних критиків, які уклали збірник «...3 порога смерті...» (К., 1991).

Крім вказаних недоліків, у здійснених публікаціях натяку немає на текстологічне дослідження документів, передусім протоколів допитів. Одне слово, публікації цього початкового етапу, як правило, хибують на брак джерелознавчого аналізу.

Не наполягатиму на тому, що сучасне приховування архівних матеріалів робиться свідомо, але з наведеного зрозуміло, що така політика призводить до маніпулювання суспільною свідомістю. Приховування ціннішої частини архівів ЧК-ГПУ-НКВД-КГБ незалежно від строку давності (законодавчо не визначеного) сприяє дальшому розвитку міфотворчості. Наведу хіба що живий приклад. У черговий раз один з народних депутатів [Степан Ількович Хмара] — уже вчетверте — звертається до начальника СБУ (з 3 липня 1995 року) В. І. Радченка з проханням полегшити доступ до Державного архіву СБУ *провідному науковому співробітникові Інституту історії України НАН України* ім'ярек. Радченко реагує, хоч його про це не питають, що він ім'ярека не любить (sic), але якщо матеріали **з його теми** (sic) в архіві є, то можливість працювати надасть. Тему було названо — «Репресії проти Церкви». В архіві СБУ було складено довідку з чималим переліком наявних матеріалів. На стіл начальника лягла довідка, що матеріалів з історії Церкви в архіві немає. Афера легко розкрилася, але невдовзі прийшов інший начальник СБУ.

Як бачимо, задум був чудовий. Можливо, хтось сказав би навіть, що большевицька футурологія часів Леніна-Дзержинського могла передбачати й горбачовську гласність. Передбачала навіть потребу кинути щось на поталу розшалілому натовпові. Для цього почали використовувати бар'єри, що існували в діловодстві НКВД. Справи-формуляри містять відомості, яких немає у слідчій справі. Якщо відкрито найнижчий шар

інформації, ви ще не подолали бар'єр до наступного шару. Тим малоцінним, яке, зрештою, й призначали для непосвячених, жертвують. Причому, перше ніж відсікти від діловодчого масиву щось начальству непотрібне (з його погляду — барахло) так, як ящірка відкидає хвоста, коли на неї наступиш, — контролери про всяк випадок у згадках «агентурних матеріалів» замазували перше слово, у згадках про «справи-формуляри» — друге. Виривали окремі аркуші.

Але й ці хитрощі не допомагають. Розсекречені нині матеріали відкривають механіку масового терору, що його здійснювала в СРСР більшовицька партія.

Історіографічна боротьба пішла вглиб. Ідеться про переакцентування ключових моментів, дальшу переоцінку окремих осіб, скажімо, висунення наперед та ідеалізація такого кривавого диктатора, як Троцький. Треба сказати, що робиться це доволі професійно — не так якимись особливо новими сенсаційними фактами, як самою інтонацією, самим пафосом викладу: «обширнейшее литературное наследие Л. Д. Троцкого», «личная драма автора», «стол, бумага и перо всегда были честными и надежными партнерами Л. Д. Троцкого в политической борьбе», «без всякого снисхождения, незаурядное литературное произведение», «оставалось только удивляться тому, как В. И. Ленин мог длительное время работать с Л. Д. Троцким рука об руку, не возражая против занятия им высших постов», «личное бескорыстие и жертвенность», «упорно отказывался освободиться от старомодных марксистских доспехов и революционно-романтического кодекса чести», «время революционного донкихотства» і т. д.⁷⁰⁸ Реабілітація злочинця йде повним ходом, відрізняється диктаторова постать антипода Сталіну: не комунізму (ясна річ!), не практиці більшовицького масового терору (куди ж пак!), а Сталінові як головному «образові ворога» нашої епохи. При цій нагоді важко не нагадати позицію Абдурахмана Авторханова, який знаходив у Троцькому «необъяснимую незадачливость в политике, беспомощность в тактике, дилетантство в обращении с властью и поразительное невежество в “секретах” функционирования партийной машины»⁷⁰⁹.

⁷⁰⁸ Симонов Н. О политическом автопортрете Льва Троцкого // Троцкий Л. Моя жизнь. С. 5–7.

⁷⁰⁹ Авторханов А. Происхождение партократии. Том 2. С. 37.

Розділ 1. Влада й механіка державного масового терору

Ленінський період (чрезвычайки)

Свого часу влада зробила все, щоб наукове дослідження цього періоду стало неможливе. В Одеському обласному архіві є фонд губернського революційного трибуналу за 1920–23 роки (р-1774). Цей фонд благополучно пережив війну, але 1963 року за вказівкою центру (чи київського?) його було піддано експертизі цінності. Внаслідок проведеної операції на постійне зберігання із 6895 одиниць зберігання було залишено тільки 609 (на 1226 осіб)¹. Згідно з цими автентичними справами, протягом 1920 року трибунал засудив до розстрілу всього лишень 18 осіб, а 1921 — трьох (!). Натомість 37,5 % вироків нібито зводились до припинення справ, 12,17 % — до звільнення в'язнів і 6,98 % — до їхнього виправдання². Так вимальовується реальність за архівними справами, де трибунал має вигляд ледве не філантропічної організації. На щастя, збереглися джерела інших типів — документи самих «вождів революції», матеріали періодики, спогади, свідчення нейтральних спостерігачів, очевидців.

Як впливає із всієї сукупності джерел, ленінський період історії «цієї країни» характеризується брутальним потоптанням будь-яких правових уявлень і норм. Раднарком ліквідував усе старе законодавство, цивільне й кримінальне, а також усі судові й адміністративні органи, що їх здійснювали. Країною прокотилася хвиля грабунків, убивств і насильства місцевих ЧК, «трибуналів» і «трійок». Як стверджував один з ідеологів НТС Б. С. Пушкарьов, «они руководствовались ленинскими декретами и “революционным сознанием” подонков общества, уголовников и изуверов, признанных “социально близким” элементом»³. Очоливши ВЧК, Дзержинський, за словами

¹ Одесский мартиролог. Том 2. Одесса: ОКФА, 1999. С. 248.

² Там же. С. 486.

³ Коммунистический режим и народное сопротивление в России, 1917–1991. Изд. 2, испр. М.: Посев, 1998. С. 7.

В. Бонч-Бруевича, заявляв: «Не думайте, что я ищу форм революционной юстиции; юстиция сейчас нам не нужна. Такая борьба — грудь с грудью, борьба не на жизнь, а на смерть — чья возьмет! Я предлагаю, я требую организации революционной расправы над деятелями контрреволюции»⁴. 1918 року П. Стучка казав народним суддям: «Нам сейчас нужны не столько юристы, сколько коммунисты»⁵. У січні 1919 року голова Революційного військового трибуналу Республіки [РСФСР] К. Х. Данішевський відверто заявляв: «Военные трибуналы не руководствуются и не должны руководствоваться никакими юридическими нормами. Это карающие органы, созданные в процессе напряженнейшей революционной борьбы, которые постановляют свои приговоры, руководствуясь принципом политической целесообразности и правосознанием коммунистов»⁶. Діяльність революційних трибуналів перебувала в цілковитій відповідності з настановами тодішніх вождів. Як стверджував не менший прагматист Троцький, якого у питаннях терору турбувала лише його доцільність чи недоцільність, «Вопрос о том, кому господствовать в стране, т. е. жить или погибнуть буржуазии, будет решаться с обеих сторон не ссылками на параграфы конституции, но применением всех видов насилия. Сколько бы Каутский ни исследовал пищу антропопитетков (см. стр. 85 и след. его книжки) и другие близкие и отдаленные обстоятельства для определения причин человеческой жестокости, он не найдет в истории других средств сломить классовую волю врага, кроме целесообразного и энергичного применения насилия. [...] Вопрос о форме репрессии или об ее степени, конечно, не является “принципиальным”. Это вопрос целесообразности»⁷. Безліч аналогій так само, сказати б, готентотського характеру можна знайти у творах Леніна.

Як твердили більшовики, у розв'язаному терорі винні жертви цього терору. Якби Ленінові ніхто не опирався, то й терору б не було. Насправді терор розпочався ще до того, як почався широкий опір, і був цей терор агресивний, а не захисний. Якби Ленін не хотів ні опору, ані терору, він ішов би до влади іншим шляхом — разом із радами, із

⁴ Бонч-Бруевич В. На боевых постах Февральской и Октябрьской революции. М., 1931. С. 191–192.

⁵ Стучка П. 13 лет борьбы за революционно-марксистскую теорию права. М., 1931. С. 67.

⁶ Известия ВЦИК. 1919. 3 января. № 2. Див. апологетичні висловлювання про цього діяча: Герцензон А. А. Уголовное право и социология. М., 1970. С. 278–280. Пор.: Портнов В. П., Славин М. М. Правовые основы строительства Красной Армии, 1918–1920 гг.: Ист.-юрид. исследование. М.: Наука, 1985. С. 211.

⁷ Троцкий Л. Терроризм и коммунизм. С. 53, 56.

соціалістами та Установчими зборами. «Но это был бы не Ленин», — писав один з теоретиків НТС Б. С. Пушкарьов⁸. У жестах, розрахованих на найширшу популяризацію, і публічних виступах ця людина відкидала нібито саму ідею терору: «Юнкера попробовали устроить восстание [...]. Но когда уже народ победил, он сохранил врагам не только воинскую честь, но и оружие. [...] Нас упрекают, что мы применяем террор, но террор, какой применяли французские революционеры, которые гильотинировали безоружных людей, мы не применяем и, надеюсь, не будем применять»⁹. Насправді, судячи з його писань, метою його було винищення небажаних соціальних груп, навіть якщо вони не були йому ворожі — Церква, що не благословила білого руху, соціалісти, що прагнули уникнути кровопролиття, частина інтелігенції та буржуазії, готової на компроміс¹⁰. Д. А. Волкогонов, якому був приступний комплект ленінських творів із сталінської книгозбірні, звернув увагу на те, що попри численні позначки й нотатки, саме на цю популістську заяву, добре розуміючи її вартість, Сталін не звернув анінайменшої уваги¹¹.

Публічно Ленін говорив проти терору, зате вже за кілька місяців, виходячи із засад тієї самої революційної доцільності, у вказівках, призначених найвужчому колу поплічників, вождь спокійно писав проти-лежне. 9 серпня 1918 року він наставляв Євгенію Бош¹², що шаліла на той час у Пензі: «Необходимо [...] провести беспощадный массовый террор против кулаков, попов и белогвардейцев; сомнительных запереть в концентрационный лагерь вне города»¹³. А. К. Пайкесу 22 серпня

⁸ Коммунистический режим и народное сопротивление в России. С. 10.

⁹ Ленин В. И. Речь на заседании Петроградского совета рабочих и солдатских депутатов, 4/17 ноября 1917 г. // Ленин В. И. ПСС. Том 35. М., 1962. С. 63.

¹⁰ Коммунистический режим и народное сопротивление в России, 1917–1991. Изд. 2, испр. М.: Посев, 1998. С. 10.

¹¹ Волкогонов Дм. Триумф и трагедия. Кн. I, ч. 2. С. 54.

¹² Бош Євгенія Богданівна (1879–1925). Член КППС з 1901. У березні 1917 приїхала до Києва, обрана членом київ. к-ту большевиків, ради роб. депутатів, редколегії газ. «Голос социал-демократа». З квітня 1917 — гол. півд.-зах. окружного, з липня — обл. к-ту к-ту РСДРП(б). 3 грудня 1917 — член Гол. к-ту РСДРП(б) — соціал-демократії України. На I Всеукр. з'їзді Рад обрана членом ЦИК Рад України, а з утворенням Нар. секретаріату призначена нар. секретарем внутр. справ. Примикала до «лівих комуністів». 1918 керувала політ. роботою в полку Червоного козацтва. Делегат I з'їзду КП(б)У. 3 липня 1919 *особоуповноважений* Раднаркому УСРР з організації політроботи у прифронтовій смузі Півд. фронту. Наклала на себе руки. 1966 її іменем було названо в Києві частину Болсуновської вул. — Див.: Великий жовтень. С. 65; Вулиці Києва: Довідник / За ред. А. В. Кудрицького. К., 1995. 28; Солженицын А. И. Двести лет вместе. Ч. II. Москва: Русский путь, 2002. С. 125.

¹³ Ленин В. И. — Телеграмма пензенскому губисполкому, 9 августа 1918 г. // Ленин В. И. ПСС, Том 50. М., 1965. С. 143–144.

1918 року наказував: «Временно советуя назначать своих начальников и расстреливать заговорщиков и колеблющихся, никого не спрашивая и не допуская идиотской волокиты»¹⁴. Відома його телеграма Троцькому, що встановлював совєцьку владу в Татарії: «Удивлен и встревожен замедлением операции против Казани, особенно если верно сообщенное мне, что вы имеете полную возможность артиллерией уничтожить противника. По-моему, нельзя жалеть города и откладывать дольше, ибо необходимо беспощадное истребление, раз только верно, что Казань в железном кольце»¹⁵. У лютому 1920 року він дав телеграму членам «Реввоенсовета» І. Т. Смілзі та Г. К. Орджонікідзе: «Нам до разреза нужна нефть, обдумайте манифест населению, что мы перережем всех, если сожгут нефть и нефтяные промыслы, и, наоборот, даруем жизнь всем, если Майкоп и особенно Грозный передадут в целости»¹⁶. Збереглася записка з наказом переказати членові Головного нафтового комітету С. М. Тер-Габріелянові: «Можете ли Вы еще передать Телу, чтобы он в с е приготовил для с о ж ж е н и я Баку полностью, в случае нашего, и чтобы печатно объявил это в Баку»¹⁷. Усі ці розпорядження не випадкові й не маргінальні для большевицьких провідників, оскільки базувались на їхній людиноненависницькій ідеології, кутнім каменем якої була теза, яку Ленін виголосив на з'їзді комсомолу: «Для нас нравственность подчинена интересам классовой борьбы пролетариата»¹⁸. Добре знаючи свого поплічника, Лев Каменєв сумірно відзначав, що той був готовий «принять деловой союз “с чортом и с его бабушкой”, когда этого требовал ход революционного движения»¹⁹. Дуже цікаво, що й Хрущов на XX з'їзді «цілком і повністю» схвалив ленінську діяльність: «А разве можно сказать, что Ленин не решался применять к врагам революции, когда это действительно требовалось, самые жестокие меры?»²⁰. Хто посмів би сказати, що він застосовував ці заходи, коли не треба було? На ленінських пози-

¹⁴ Ленин В. И. Телеграммы А. К. Пайкесу // Ленин В. И. ПСС, Том 50. М., 1965. С. 165.

¹⁵ Ленин В. И. Телеграмма Л. Д. Троцкому, 10 сентября 1918 г. // Там само. С. 178. «Шифром (оригинал мне вернуть)».

¹⁶ РЦХИДНИ. Ф. 2. Оп. 1. № 13067. Л. 1. Цит. за: Волкогонов Дм. Семь вождей: Галерея лидеров СССР: В 2-х книгах. Кн. 1. М.: Новости, 1995. С. 156.

¹⁷ РЦХИДНИ. Ф. 2. Оп. 1. № 27142. Л. 1. Цит. за: Волкогонов Дм. Семь вождей. Кн. 1. С. 156. На жаль, публікуючи свій архівний витяг, Волкогонов не потрудився повідомити ні дати, ані адресата цієї ленінської записки.

¹⁸ Ленин В. И. Задачи союзной молодежи, 2 октября 1920 г. // Ленин В. И. ПСС, Том 41. М., 1963. С. 310.

¹⁹ Ленинский сборник, изд. 3. [Том] I / Под ред. Л. Б. Каменева. М.; Л., МСМХХV. С. 87.

²⁰ Хрущев Н. С. О культе личности и его последствиях // Известия ЦК КПСС. 1989. № 3 (290). С. 134.

ціях стояв і його поплічник Зінов'єв, який після убивства керівника петроградської чрезвычайки Урицького й поранення Леніна кинув: «Вы, буржуазия, убиваете отдельных личностей, а мы убиваем целые классы»²¹. У вегетаріанстві важко запідозрити й Троцького, який проповідував: «Доколе существует классовое общество, основанное на глубочайших антагонизмах, репрессии остаются необходимым средством подчинить себе волю противной стороны. [...] революция требует от революционного класса, чтобы он добился своей цели всеми средствами, какие имеются в его распоряжении: если нужно — вооруженным восстанием, если требуется — терроризмом»²².

Маючи на руках страшні лєнінські документи — як спокійно опубліковані, так і засекречені, Волкогонов слушно побачив на лєнінізмі «печатку антилюдськості». На його думку, «человек, внутренне не готовый к массовым жестокостям (“сожжение Баку”) не мог бы отдавать таких указаний»²³. На XVI з'їзді ВКП(б) Ворошилов посвідчив для майбутніх істориків: «Ленин имел в сотни раз большую жестокость и крепость руки, чем Сталин, которого сплошь и рядом обвиняют в жесткости»²⁴.

До речі, капітуючи перед Сталіним, Антонов-Овсєєнко писав йому: «Уверен, что Влад[имир] Ильич был бы целиком с ЦК в его борьбе с оппозицией, только он был более скор на расправу»²⁵. Коли Ф. Чуєв запитав Молотова, хто був суворіший — Лєнін чи Сталін, той, очевидно, згадуючи роки «военного коммунизма», відповів: «Конечно, Ленин. Строгий был. В некоторых вещах строже Сталина. Почитайте его записки Дзержинскому. Он нередко прибегал к самым крайним мерам, когда это было необходимо. Тамбовское восстание приказал подавить, сжигать все. Я как раз был на обсуждении. Он никакую оппозицию терпеть не стал бы, если б была такая возможность. Помню, как он упрекал Сталина в мягкотелости и либерализме. «Какая у нас диктатура? У нас же кисельная власть, а не диктатура!»²⁶. Коли ж Молотова запитали, невже Лєнін мав якийсь стосунок і до вбивства царської родини, той відповів навіть жорст-

²¹ Архив русской революции. Том 3. М., 1991. С. 150.

²² Троцкий Л. Терроризм и коммунизм. С. 53, 56.

²³ Волкогонов Дм. Семь вождей: Галерея лидеров СССР: В 2-х книгах, Кн. 1. М.: Новости, 1995. С. 156.

²⁴ XVI съезд Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Стенографический отчет. М., 1930. С. 288.

²⁵ Разрыв тт. Антонова-Овсєєнко и Крестинского с троцкистской оппозицией // Правда. 1928. 8 апреля. № 84 (3916). С. 2. Лист від 4 квітня 1928 року.

²⁶ Сто сорок бесед с Молотовым. С. 184.

ко: «А тут даже думать не надо. Это настолько ясно, что иначе и быть не может. Не будьте наивным»²⁷.

Сучасний російський дослідник совецького тоталітаризму А. Бакунін ствердив, що на початку 1918 року большевицькі лідери розробили «научно обоснованную схему превентивного, устрашающего население, террора»²⁸. Із сказаного випливає, що і Муравйов у Києві, видно, не «перевищив повноваження», як вважали офіційні історики часів Брежнєва-Черненко, а діяв у чіткій відповідності з лєнінським бажанням потопити будь-яку протидію у крові, навести страх на народ, «сделать так, чтобы на сотни верст кругом народ видел, трепетал, знал, кричал»²⁹. Це підтверджується тим, що навесні того самого 1918 року, опинившись у ЧК під слідством, Муравйов був виправданий. Як пояснює сучасна дослідниця Л. Гриневич, судити його за розпалювання у військах класової ненависті до населення большевики аж ніяк не могли. Не могли судити його й за яскраво виявлену протиукраїнську позицію (централізм чи великодержавний шовінізм), ані за ігнорування принципів демократизму у військах³⁰. Опубліковано зіраксову копію з відношення Я. Свердлова як голови ВЦИК від 14 червня 1918 року: «Т. Розмирович: срочно с курьером. В следственную комиссию по делу М. А. Муравьева. Настоящим сообщаем, что на основании постановления Президиума Центрального Исполнительного Комитета от 9-го сего июня, дело М. А. Муравьева, за отсутствием состава преступления (!), следствием прекращено

²⁷ Сто сорок бесед с Молотовым. С. 185.

²⁸ Бакунин А. В. Генезис советского тоталитаризма // Уральский исторический вестник. № 1. Екатеринбург, 1994. С. 103.

²⁹ Латышев А. В. И. Ленин: «Морали в политике нет» // Комсомольская правда. 1992. 12 февраля. № 34 (20334). С. 2. Лист від 11 серпня 1918 року.

³⁰ Гриневич Людмила. Следственное дело главкома красных войск в Украине М. Муравьева // Зеркало недели. 2000. 15–21 апреля. № 15 (288). С. 17; Гриневич В. А., Гриневич Л. В. Слідча справа М. А. Муравйова: Документована історія. К., 2001. Як секретар ВЦИК документ підписав В. Аванесов. **Муравйов** Михайл А. (13 вересня 1880, с. Бурдуково Костромської губ. — липень 1918, Симбірськ). Син селянина. Навчався в учительській семінарії. Закінчив Казанське піхотне училище. Учасник російсько-японської та Першої світової війни. Підполковник (літо 1917, за протекцією Б. Савінкова), лівий есер. У липні 1917 очолив Всеросійський центральний комітет з організації Революційної армії із добровольців тилу. Перейшовши на службу до червоних, організував оборону Петрограда від військ Керенського й Краснова (жовтень-листопад) й став помічником командуючого Петроградським військовим округом. Від головнокомандуючого групою військ із боротьби проти контрреволюції на півдні Росії В. Антонова-Овсєєнка одержав призначення на посаду начальника штабу, 16 січня 1918 — головнокомандуючого совєцькими військами, призначеними для оволодіння Києвом. Ленін призначив його головнокомандуючим з боротьби проти «румунської олігархії». Одружений з дочкою командира резервного Скопінського полку Єленою Андрєєвою, мав дочку.

и дело подлежит передаче в архив Революционного Трибунала при Центральном Исполнительном Комитете»³¹.

К. Штепа не мав жодних ілюзій щодо влади, коли пояснював причину терору: «Во-первых ОНИ знают, что их ненавидят. И ОНИ помнят, что сказал Калигула: “Пусть ненавидят, но пусть боятся”... То есть, они не знают, что это сказал Калигула. Я и сам в этом не уверен. Но мысль эту они твердо усвоили и сделали ее главным принципом своего искусства управлять массами»³². Тимто Муравйова влада усунула не після кривавої київської лазні, а лише коли він почав діяти на власну руку. Цікаво, що за розпорядженням Дзержинського 29 квітня 1918 року його було заарештовано справді за звинуваченням у зловживанні владою. Збереглися протоколи свідчень Ф. Дзержинського, М. Скрипника, Г. Лапчинського, Ю. Коцюбинського, В. Затонського, В. Примакова та ін. Але 9 червня постановою ВЦВК справу Муравйова було припинено «за відсутністю складу злочину (sic)»³³. Натомість убили його 11 липня в Сибірску, коли він вчинив заколот (фактично оголосив війну Німеччині!) й опирався арешту.

Оця теорія превентивного терору призначалась у першу чергу для того, щоб приголомшити людей, зламати їх назавжди, — як писав Ленін, — «чтобы они не забыли этого в течение нескольких десятилетий»³⁴. У кінохроніці можна побачити, як люди сміються, пританцьовуючи кругом багаття з ікон, як вони одностайно кличуть смерть на голови ворогів. Покоління втратило волю, стало нездатне для самостійного думання, розлюднялося. Натомість перше повоєнне покоління (Іван Світличний і Алла Горська народилися 1929 року, Іван Дзюба — 1931 року, Іван Драч — 1936-го) розвивалось в атмосфері відлиги. Не знаю, де знайдуть психологи місце їхніх дитячих воєнних вражень, але юнацькі щоденники Ірини Жиленко відтворюють психологію не те що не ляканої людини, а не зламаної, нехай воєнна буря пригнула спершу всіх до землі.

Дуже можливо, що об'єктивно, сказати б, причиною того шалу, яким відзначався тодішній терор, було усвідомлення того, що проти величезного людського моря цілої імперії комуністів на почат-

³¹ Гриневич Л. Следственное дело... С. 17.

³² Штепа К. Ф. В плену коммунизма // Новый журнал. Кн. LVII. Нью-Йорк, 1959. С. 176.

³³ Божко Олег. Крути в документальних свідченнях // Київська старовина. 1996. Березень-квітень. № 2-3 (317-318). С. 47-48.

³⁴ Новые документы В. И. Ленина. С. 192 (лист Молотову для членів Політбюро, 19 березня 1922 року).

ках була лише жменька, і чутливіші з них не могли не відчувати, які чужі вони цьому морю, що тривало доти в певній, віковій традиції, зі своїми ідеалами й життєвими нормами. Обмірковуючи матеріали пленуму ЦК РКП(б) від 25 березня 1922 року, Ленін писав Молотову: «Если не закрывать себе глаза на действительность, то надо признать, что в настоящее время пролетарская политика партии определяется не ее составом, а громадным, безраздельным авторитетом того тончайшего слоя, который можно назвать старой партийной гвардией»³⁵. На червневому пленумі ЦК КП(б)У 1926 року Ол. Шумський вдався до аналогічного образу: «Такий, приблизно, стан цілої тої тонесенької плівки комуністів-українців, що плавають на поверхні бурхливого потоку культурного українського відродження»³⁶. І нехай Шумському тут ішлося про українізацію й становище партійців-українців, Молотов говорив дослівно те саме про становище партійців усіх: «[...] надежных коммунистов было мало, вот этот тончайший слой коммунистов, о котором Ленин пишет, он все-таки сыграл громадную роль»³⁷. Якою мірою штучна була вся большевицька авантюра, видно, що в цьому напрямку міркував і Зінов'єв. Ще на Х з'їзді РКП(б) він заявив: «Мы все чувствуем теперь чуть ли не физически, как мал, как тонок слой пролетариата в нашей громадной крестьянской стране»³⁸. Таке зіставлення текстів для історика цікаве, адже виявляє певну спільність у самій психології цих людей. Цікаво, що фраза зажила, як бачимо, своїм менш-більш незалежним життям і згодом набрала сенсу геть далекого від первісного. Наприклад, мені трапилось воно у сенсі «солі землі», надзвичайно коштовного інтелігентського (sic) середовища в партії: «[...] “тончайший слой”, по ленинскому выражению, образованнейших революционеров-интеллигентов в Коммунистической партии»³⁹. Підбиваючи підсумки українсько-большевицької війни, С. Пирожков і А. Перковський виходять «з того незаперечного факту, що большевицька інтервенція в Україні спричинила демографічну катастрофу, рівновелику за

³⁵ Ленин В. И. Об условиях приема новых членов в партию, 26 марта 1922 г. // Ленин В. И. ПСС. Том 45. М., 1970. С. 20.

³⁶ Шумський О. Промова на червневому пленумі ЦК КП(б)У, [1926] // Будівництво Радянської України: Збірник. Вип. I: За ленінську національну політику. Х.: ДВУ, без року. С. 28.

³⁷ Сто сорок бесед с Молотовым. С. 543.

³⁸ Протоколы съездов и конференций ВКП(б): Десятый съезд РКП(б), март 1921 г. М.: Парг. изд-во, 1933. С. 350.

³⁹ Симонов Н. О политическом автопортрете Льва Троцкого // Троцкий Л. Моя жизнь. С. 6.

своїми наслідками якісного характеру з катастрофою початку 30-х років»⁴⁰. Дослідники пояснюють свою думку експропріацією й частковим фізичним знищенням куркулів внаслідок селянської війни. Оскільки сільська національна буржуазія, суб'єкт національно-визвольного руху, зникла, селянство залишилось без авангарду.

Про повальні арешти перших місяців большевицького панування маємо численні свідчення сучасників. Ю. Д. Безсонов згадував події літа 1918 року в містечку Сольці Псковської губернії («Чека уже обыскивала целыми кварталами»), коли він уперше опинився в тюремній камері: «Войдя туда, я увидел, что здесь весь наш город. Бывшие офицеры, судьи, два нотариуса, торговцы, два доктора с сыновьями-студентами и Юрьев. [...] Оказывается, что в одни сутки арестовали всех офицеров, буржуазию и “аристократию”. Обвинения всем были предъявлены разные. С буржуазии просто требовали денег. Одного из судей обвиняли в том, что он, срывая колосья на полях, воровал у крестьян хлеб. Нотариусов прижимали, требуя от них, чтобы они рассказали о коммерческих делах буржуазии...»⁴¹

Справи Одеського ревтрибуналу свідчать, що його члени й слідчі, вирішуючи долю людей, керувалися передусім власними забаганками. Івана Мальцева було заарештовано 5 листопада 1920 року за доносом. 4 вересня 1921 року розвантажувальна комісія звільнила його під підписку про невиїзд. 2 січня 1922 року Одеський губернський ревтрибунал засудив його до розстрілу. 26 січня Верховний трибунал при ВУЦВК ухвалив вищу міру заміни на 5 років ув'язнення. 29 травня 1923 року його достроково звільнено⁴². Кадета Сергія Бабаніна помічник уповноваженого окремого відділу ОГЧК Ларін рекомендував ув'язнити у концтаборі строком у 3 роки. Начальник окремого відділу наклав резолюцію: «Согласен. 5 лет концлагеря». Колегія ревтрибуналу ухвалила припинити справу за браком доказів⁴³. У справі Максима Кустова (ув'язнений 26 вересня 1920 року) зберігається записка голови комітету незаможних селян Кононова: «[...] доклад на Кустова считать мелочью, прочитать его сам не могу, потому что голова задурена. В состоянии подписать себе смертный приговор,

⁴⁰ Пирожков Сергій, Перковський Арнольд. Екстремальні ситуації і демографічні катастрофи в Україні 1920–1930 // Пам'ять століть. 1997. Травень-червень. № 5 (8). С. 112.

⁴¹ Безсонов [Ю. Д.] Двадцать шесть тюрем и побег с Соловков. Paris: Imprimerie de Navarre, 1928. С. 8, 13.

⁴² Одесский мартиролог. Том 2. Одесса, 1999. С. 400.

⁴³ Там же. С. 389.

не только что доклад на т. Кустова [...]»⁴⁴. Вражає, як багато людей умирало під час слідства — це Кирило Старинець, Данило Валізер і Семен Юдін (останні два йшли в одній справі), Омелян Поліщук (31 січня 1921 року повісився у тюрмі), Андрій Луц, Яків Мойсин, Маркус Москович, Шльома Хайцин та Іван Платонов (останні двоє теж в одній справі), Леонтій Рогут⁴⁵.

Звичайно, спецслужби видозмінювались та еволюціонували, але загальне враження від часів т. зв. громадянської війни таке, що ЧК ви-йшла тоді з піни морської вже цілком продумана, вироблена й дійова.

Уже протягом перших коротких місяців свого існування вона потрапила створити певний штат агентів. На вищий рівень поставлено було цю справу навесні 1922 року. 24 квітня того року відбулося перше засідання комісії для створення таємного фонду для потреб ГПУ (Фрунзе, Брон, Лобачов, Балицький, Євдокімов, Ксандров, Володимиров та Духовний). У протоколі сказано: «Признать необходимым добиваться отчисления определенной части секретного общедо-договорного фонда для удовлетворения нужд Укр[аины], исходя из тех соображений, что особенность обстановки на Украине вызывает неотложную необходимость функционирования достаточно сильно-го аппарата секретных осведомителей. [...] Признать необходимым отпуск определенного % из валюты и ценностей, конфискованных агентурой ГПУ на нужды этой агентуры»⁴⁶. На другому засіданні комісії (26 квітня) відбувся розподіл коштів⁴⁷. Згодом поширювались і можливості для постачання чекістів добрими імпортними речами. На допиті 14 жовтня 1938 року Мирон Гулаков-Гольдфельд зізнався: «В 1931 году, работая в г. Харькове [в] УПО, в должности уполномо-ченного по обслуживанию города, я будучи связан по работе с тамо-женным управлением, хорошо знал о том, что ЗК ГПУ УССР приобре-тает предметы заграничного производства из числа закупленных тамо-женной конфискации, здесь я приобрел: костюм, свeter, кепи и ряд других мелких предметов для себя и своей жены, все это я покупал в ЗК ГПУ УССР»⁴⁸.

У серпні 1919 року, викритий як голова антибольшевицького ревкому київського Лук'янівського району, молодий тоді мистець

⁴⁴ Одесский мартиролог. Том 2. Одесса, 1999. С. 256.

⁴⁵ Там же. С. 301, 304, 323, 369, 392, 398, 419, 420.

⁴⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 34. Арк. 121.

⁴⁷ Там само. Арк. 124

⁴⁸ ЦДАГО України. № 37892 ФП / кор. 390. Том 1. Арк. 35.

Василь Перебийніс⁴⁹ утік із Києва. Оповідючи про нього слідчому 20 серпня, друкар-набірник Микола Герасимович зберіг для нас ім'я одного з ранніх агентів чрезвычайки: «Дня 4 тому назад Перебейнос пришел ко мне с Болдаревым и попросил находившагося у меня Мернюка, чтобы он передал его просьбу мне о том, что Болдарева накормить и дать ему костюм»⁵⁰. Про цей самий костюм іде мова й у постанові Комісії з розвантаження справ при Управлінні окремого відділу від 24 серпня: Іван Мернюк «по порученню Перебейнуса (sic) давал для нашего сотрудника, которого они считали белогвардейцем, свой костюм. [...] Герасимович держал у себя на квартире нашего контр-разведчика, которого они считали белогвардейцем»⁵¹.

Попри вакханалію терору, ідея залізної організації простежується уже під час короткого перебування большевиків у Києві 1918 року. У совєцькій пресі тих страшних днів знаходимо оголошення, яке підписав «Заведывающий (sic) делами об арестах и обысках И. Цинберг»⁵². Він дав свою адресу: «Дворец, помещение Военно-революционного комитета». 29 січня датується «Приказ по Революционным армиям Восточного фронта и военной комендатуре г. Киева. Настоящим приказываю за ордерами на реквизицию, обыски, аресты обращаться в Военно-Революционный комитет к комиссару

⁴⁹ **Перебийніс** Василь Петрович (1 січня 1896, с. Малі Пузирки, згодом Красилівського району Хмельницької обл. на Волині — 13 листопада 1966, Лондон) — живописець і графік, близький до постімпресіонізму. Навчався у Щербакова при розписуванні зимової церкви в Почаївській лаврі, у Г. Крушевського в Почаївській рисувальній школі, у Київській художній школі (1912–17). Разом з К. Єлевою та А. Петрицьким працював у театрі «Гротеск» та Лук'янівському народному домі (режисер [Євг.] Захарчук, осінь 1918). Брав участь у розписах Луцьких касарень. Навчався у Краківській Академії мистецтв (1921/1922 — 1928/1929) за класом малярства. З 1928 року брав участь у Осінньому салоні, виставках незалежних тощо. Перша персональна виставка відбулась 1931 року (40 праць). Був одним з організаторів «Виставки образів паризької групи українських мистців з участю запрошених мистців французів та італійців» (Каталог: Львів, 1933). Працював коло влаштування кіоску української преси на Світовій виставці (Укр. книга. Львів, 1938. Ч. I. С. 27). У музеї при Краківській Академії зберігалось 8 його праць, нагороджених на академічних конкурсах ЦДАГО України. № 64684 ФП / кор. 1818. Том 2. Вещдоки). Див.: ДАМК. Ф. 93. Оп. 1. № 3349; Укр. вісті. Париж, 1927. 1 січня. № 17. С. 3; Косач Юрій. Гостина в Пассі і В. Перебийніс // Назустріч. 1937. 15 серпня. Ч. 16 (88). С. 3–4; Його ж. Василь Перебийніс // Укр. трибуна. Мюнхен, 1947. 9 лютого. Ч. 8-9 (32-33). С. 5; Dutkiewicz J., Jeleniewska-Slesinska J., Slesinski W. Materiały do dziejów Akademii sztuk pięknych w Krakowie, 1895 — 1939. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969. Р. 364.

⁵⁰ ЦДАГО України. № 70629 ФП / кор. 2040. Арк. 20.

⁵¹ Там само. Арк. 48 зв.

⁵² Известия Киевского Совета рабочих и солдатских депутатов. 1918. 31 января. № 2. С. 2. Шп. 6.

по гражданским делам Г. Чудновскому как моему представителю по гражданскому правлению г. Киева. Главнокомандующий Восточным Фронтом Муравьев»⁵³. За кілька днів Чудновський склав із себе обов'язки: «Советский аппарат налажен; комиссару по гражданскому управлению Киевом делать больше нечего». Він передав свої функції Київському совету робітничих і солатських депутатів і Всеукраїнському військово-революційному комітету, «который один имеет право обысков, арестов и реквизиций»⁵⁴.

Далі, справляє враження дуже виробленої сама структура ЧК. Уявлення про неї можна скласти за публікацією трьох протоколів допитів в «Особой следственной комиссии», що існувала в Києві за добровольців, чекіста Валера⁵⁵. Протоколи датуються 17-21, 22-24 та 29 жовтня 1919 року. Щоб користуватись цим джерелом, треба спершу вирішити питання про його автентичність. До цієї публікації С. Мельгунова, з огляду на її «білогвардійське» походження, можна було б, справді, поставитись із цілковитою недовірою як до освагівської агітки, якби тільки Валер не був реальною історичною фігурою. На засіданні юридичного відділу Київської губернської чрезвычайки 29 квітня 1919 року, як впливає з його протоколу, були присутні: Яковлев, Манькін, Рубінштейн і, — очевиднож, цей самий — «Валлер»⁵⁶. Крім того, Валера добре запам'ятав і ветеран чека Петро Дехтяренко: «Контррозвідники (денікінські. — С. Б.), — розповідав він, — кинулися до приміщень всеукраїнської і губернської надзвичайних комісій, але там нікого не знайшли, бо всі чекісти, крім двох зрадників, організовано відійшли на Чернігів. Цими зрадниками виявились два слідчі губчека. Хто ці люди? Якийсь білоруський юрист на прізвище Болфос-Валер і київський журналіст Гаррі». Військовий суд засудив Валера на три роки тюремного ув'язнення. «Через деякий час Київ був звільнений Червоною Армією від денікінців. Болфос-Валер знову з'явився на сцені. Він прийшов до ЧК і запропонував свої послуги: ходити по вулицях, пізнавати денікінців, контррозвідників тощо. Чекісти відмовилися від розмов з ним і, за постановою колегії, розстріляли зрадника»⁵⁷. У публікації Мельгунова носія псевдоніма розшифровано як Михаїла Івановича Болеросова.

⁵³ Известия Киевского Совета рабочих и солдатских депутатов. 1918. 31 января. № 2. С. 2. Шп. 6.

⁵⁴ Там же. 1918. 16/3 февраля. № 4. С. 3. Шп. 3.

⁵⁵ Чекист о Ч.К.// На чужой сторон(е). Кн. IX. Берлин (Ватага); Прага (Пламя), 1925. С.111–141.

⁵⁶ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 38815 ФП / кор. 428. Арк. 13.

⁵⁷ Дехтяренко П. Рік дев'ятнадцятий // Більшовик. К., 1937. 1 листопада. № 252.

У Дехтяренка він — Болфосов. Причина різночитання очевидна. Літера «ф» у прізвищі утворилась із помилково прочитаних у рукопису двох літер — «ер» або навпаки. Оскільки відомо, що він навчався у Новоросійському університеті, чекіста-перекинчика легко ідентифікувати. В Державному архіві Одеської області збереглась особова справа студента Новоросійського університету Михайла Івановича Болфосова⁵⁸.

11 липня 1909 року Сирецьке волосне правління Кишинівського повіту Бессарабської губернії видало посвідчення: «Дано царанину⁵⁹ с. Реден Михайлу Иванову Болфосу, согласно о том его просьбы в том (sic), что по ревизской сказке, семейному списку и паспорту, фамилия его Болфос, а в метрической выписи о рождении, назван “Болфосовым”, очевидно, слог «овъ» произвольно прибавлен церковным причтом. Тем не менее он одно и то же лицо»⁶⁰. Батько чекіста, Іоанн Васильович Болфосов 1888 року вчителював в училищі с. Троїцького Бендерського повіту, 1895 — завідував Комратським двокласним чоловічим училищем. Як і його дружина Єлена Феодосієва, був першошлюбний і православний. Син Михайл — наш герой — народився 15 лютого 1888 року у с. Троїцькому. У 1897–1904 роках навчався в Комратському реальному училищі.

1909 року Михайл склав іспити на свідоцтво зрілості в Кишинівській Першій гімназії. Збереглося громадське рішення («мирский приговор») 72 селян с. Реден від 27 липня 1910 року: вони прослухали заяву свого співгромадянина Михайла Болфоса-Болфосова, що він бажає продовжувати освіту у вищих навчальних закладах, отож прохає зібрання звільнити його від товариства. Селяни одноголосно вирішили звільнити його зі свого складу. За тиждень М. Болфосов подав прохання ректорові Новоросійського університету про зарахування на математичне відділення математичного факультету. Його записали до алфавіту студентів, але невдовзі він перевівся на юридичний факультет. 1913 року впливло повідомлення начальника Бессарабського губернського жандармського управління від 18 липня 1909 року: «Михаил Иванович Болфосов примыкал к членам бывшей Кишиневской группы партии социалистов-революционеров и вел сношения с видными членами означенной группы. К делам

⁵⁸ Державний архів Одеської області. Ф. 45. Оп. 5. № 1437. Коли я знайомився з цією справою, аркуші в ній були ще не пронумеровані. Див.: Білокінь С. Болфосов (Валер) М. І. // Енциклопедія історії України. Том 1: А — В.: Наукова думка, 2003. С. 335.

⁵⁹ Царани (від молдавського «цара» — земля) — феодально залежні селяни в Молдавії.

⁶⁰ Одеський обласний державний архів. Ф. 45. Оп. 5. № 1437.

политического характера при местном жандармском управлении названный Болфосов не привлекался». Коли цей документ майбутньому чекістові пред'явили, він пояснив це «досадним недорозумінням», мовляв, ці відомості стосуються не його, а його брата.

Свідчення Валера надаються для докладного джерелознавчого аналізу. Крім названого протоколу, членів юридичного відділу київської губчека перераховано і в інших його зізнаннях, тому їх легко порівняти. Дехто з них увійшов і до словника В. Золотарьова «Біографічні відомості»⁶¹. За інформаціями Болфосова, 1919 року в Києві завідував юридичним відділом чека Самуїл Цвібак. «Цвібак Самуїл, родом из Симферополя. Студент-юрист 2-го курса. Энергичен и способен к организационной работе. Жесток и сластолюбив. Упрям и зол. Обладай твердым характером, он в то же время не отличается вдумчивостью. Решителен и смел, но отступал перед умственными авторитетами. Груб до рукоприкладства, участвовал сам в разстрелах (sic). Кроме положения заведующего юридотделом “чека”, он был членом комиссии и иногда расписывался за председателя»⁶².

Заступником Цвібака був [Борис] Манькін⁶³. Характеристика Болфосова: «Манькин — взяточник, сам разстреливал (sic), пытал и избивал арестованных. Сластолюбив, труслив, вспыльчив, ленив, властолюбив, непостоянен и коварен. До Киева он был в Саратовской “чека” и Харьковской, где прославился преданностью и твердостью. Самоуверен и самовлюблен, хотя похож на гориллу»⁶⁴. У газеті «Вечерние огни» (редактор — Івков) Вл. Іртенев писав про нього: «Манькин-сын, студент Харьковского университета, был следователем в Губчека, а его отец работал поштучно. Он заводил сношения с киевскими спекулянтами и биржевиками, оперируя преимущественно на Крещатики, а затем выдавал спекулянтов Губчека и получал свое комиссионное вознаграждение “поштучно”»⁶⁵. Манькін був двоюрідний брат голови губчека Блувштейна-Соріна.

⁶¹ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: Особи, факти, документи. К.: Абрис, 1997. С. 429–581.

⁶² Чекист о Ч.К.// На чужой сторон(е). Кн. IX. Берлин (Ватага); Прага (Пламя), 1925. С. 119.

⁶³ Манькін Борис Аронович (1897–1947) — народженець Вітебської губ. З 18 січня 1918 — червоногвардієць у Харкові. Секретар таємної частини Саратовської губчека (з 12 листопада 1918). Золотарьову (С. 512–513) навчання Манькіна-сина в жодному з університетів невідоме.

⁶⁴ Чекист о Ч.К. С. 120.

⁶⁵ Ир[тене]в В. Кровавое прошлое // Вечерние огни. К., 1919. 30 сентября / 13 октября. № 36. С. 3.

Відоме рішення Президії ВЧК від 28 січня 1919 року. Слухали: «Об Украинской ЧК». Ухвалили: «Послать нужное количество надежных людей во главе с Сориным для работы в Украинской ЧК, что поручается инструкторскому отделу»⁶⁶. Болфосов, що знав Соріна в Києві, характеризував його так: «Председатель “Сорин” играл роль большого вельможи и знающего себе высокий удельный вес у большевиков. Крупный лентяй, он брал своим нахальством там, где нужно было знание. Его участие в убийстве низложенного Императора Николая II и его семьи — создавало особый революционный ореол вокруг всякого его даже антиреволюционного поступка. Своеволие, переходящее в самодурство — довело его, в конце концов, до вынужденного ухода из Киевской “губчека”»⁶⁷. Про перепони, що стали на шляху його кривавої кар’єри, довідуємося з рішення Політбюро ЦК КПУ «О Сорине» від 28 квітня 1919 року: «1. Постановление партийного суда КТК КПУ отменить. 2. Сорину воспретить работу в чрезвычайках на 1 месяц сроком по 1-ое июня 1919 года. 3. Разрешить Организационному Бюро дать Сорину месячный отпуск»⁶⁸. Збіг відомостей про його службові прикраси у зізнаннях Болфосова та рішенні Політбюро свідчить також на користь публікації Мельгунова. В чому полягала причина конфлікту Соріна з владою, неясно. Можливо, саме цього стосується розповідь Болфосова: «Сорин презирал все и любил состязаться только с чем-либо сильным. Этим объясняется его странная выходка по отношению к представителям наркома (?), когда Сорин в ответ на неудовлетворение его желания, — объявил им, своим начальникам, о том, что они арестованы»⁶⁹. Нарешті, ще одна деталь: «Относясь пассивно к злоупотреблениям властью своих соратников, он организовал на Елизаветинской улице особую “коммуну”, где все живущие вскоре “перероднились” и переболели всеми венерическими болезнями»⁷⁰. Відтак, коли Болфосов говорить про когось — «сластолюбив», — можливо, це слід розглядати саме як вказівку на членство в сорінській комуні. Голова губчека згадується і в статті Владимира Іртенева: «Сорин, как и большинство чекистов, любил устраивать оргии, пользуясь реквизированным вином. Однажды он имел даже наглость принять просительниц в комнате,

⁶⁶ На защите революции: Сб. документов и материалов. К., 1971. С. 37.

⁶⁷ Чекист о Ч.К. С. 118

⁶⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 1. Арк. 10.

⁶⁹ Чекист о Ч.К. С. 119.

⁷⁰ Там же. С. 118.

где находилось в это время несколько совершенно голых женщин»⁷¹. Докладніше це описано у доповіді Червоного Хреста: «К Сорину ходила просить за арестованного отца молодая девушка П. Он велел ей придти в страстную субботу вечером. П. пришла с подружкой, так как одна боялась идти к Сорину. Молодых девушек провели в зал, откуда слышались звуки рояля: раздернули перед ними занавес, и оне увидели Сорина, матросов и плясавших перед ними совершенно обнаженных женщин. В такой обстановке пришлось молодой девушке вымалывать жизнь своему отцу. Отец ее остался жив»⁷². Помічником Сорина був бундовець Мойсей Рафес⁷³. 1917 року від Бунду він входив до Центральної Ради⁷⁴. Від Бунду 7 лютого 1919 року Рафеса обрали до президії київського виконкому, який керував тоді життям у Києві⁷⁵. Рафес головував також у тимчасовій слідчій комісії, організованій для прийняття справ старих судових установ⁷⁶.

Наум Рубінштейн був секретарем юридичного відділу⁷⁷. Характеристика Болфосова: «Рубинштейн — дипломат, коварен, сластолюбив, по своему добр, жесток к заключенным. Участвуя в разстрелах из любопытства, он смаковал агонии жертв, в одну из которых выпустил последовательно около 30 пуль»⁷⁸.

Яковлев-Демидов, за схемою Болфосова, — інспектор таємного відділу. Мемуарист назвав, крім них, ще одного члена колегії юридичного відділу — Мантейфеля. Як бачимо, ряд прізвищ, наведених у його свідченнях, по суті збігається з тим рядом, що міститься в цитованому протоколі ЦДАГО України. Болфосов називає також співробітників

⁷¹ Ир[тенева] В. Кровавое прошлое // Вечерние огни. 1919. 18 октября / 1 ноября. № 52. С. 3.

⁷² Доклад Центрального комитета Российского Красного Креста о деятельности Чрезвычайной комиссии в Киеве // Архив Русской революции, издаваемый Г. В. Гессеном, [том] VI. (далі: Доклад Красного Креста) Берлин, 1922. С. 352.

⁷³ З наддніпрянської України // Воля. Відень, 1919. Червень. Ч. 1. С. 15.

⁷⁴ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. К., 1998. С. 226

⁷⁵ Киевский коммунист. 1919. 7 февраля. № 13 (21). С. 3–4; 8 февраля. № 14 (22). С. 2

⁷⁶ Київський комуніст. 1919. 22 лютого. № 25 (33). С. 1. Шп. 2.

⁷⁷ Рубінштейн Наум Львович (1897, Севастополь — 1937). Закінчив три класи міського училища. На посаді секретаря юридичного відділу київської губчека перебував з 15 квітня до 15 травня 1919 року (Золотарьов. С. 543–544). Ув'язнений 15 червня 1937 року. 7 вересня засуджений до ВМП. Розстріляний. 20 жовтня 1956 року слідче управління КГБ при РМ УРСР (виконавець Тюлькін) видало довідку: «Данными о нарушении соцзаконности со стороны бывшего сотрудника НКВД УССР Рубинштейна Наума Львовича Следуправление КГБ при СМ УССР не располагает» (Арх. 445). Року 1957 реабілітований (ЦДАГО України. № 44539 ФП / кор. 676). Одним із аргументів для цього послужило таке міркування: «Из справки по личному делу Рубинштейна следует, что он по службе в органах НКВД, начиная с 1919 года, характеризовался положительно, имел ряд поощрений (л. д. 440)» (Арх. 463).

⁷⁸ Чекист о Ч.К. С. 120.

таємного відділу — завідувач Петро Дегтяренко, заступник завідувача Шварцман, інспектори Яковлев-Демідов, Ковальов та Лашкевич⁷⁹. Цій низці імен відповідають імена з протоколу засідання таємного відділу Київської губернської ЧК від 5 квітня 1919 року — зав. відділом [Петро] Дегтяренко, члени колегії [Левко] Ковальов⁸⁰ і [Володимир] Яковлев. 25 серпня 1919 року як заступник голови київської губчека підписав «Предупреждение буржуазии: От киевской губернской чрезвычайной комиссии»⁸¹, 26 серпня — газетне повідомлення про взяття заручників із буржуазії⁸².

Наведу ще одне зіставлення. Ми звикли вважати, що 1919 року чрезвычайки розташовувались в особняках на Печерську. В оповіданні Хвильового «Я», що стосується, зрештою, будь-якого українського міста, ця установа засідає в палаці розстріляного шляхтича («химерні портбери, древні візерунки, портрети княжої фамілії»)⁸³. Матеріали Болфосова містять іншу, зовсім мало відому адресу. Він несподівано кинув, мовляв, приїжджа інспекція вказала, «что при наличности великолепных особняков, стыдно “губчека” ютиться на Б. Подвальной»⁸⁴. Ідеться про колишній готель «Версаль» на Ярославовому Валу, 10 (будинок Лідії Іванівни Страдомської, дружини доктора медицина)⁸⁵, де київська чрезвычайка перебувала на початках большевицького владарювання 1919 року. Але саме цю адресу потверджують спогади емігранта, мистецького критика Г. Лукомського: «Утром В. Н. [Ханенко] сама поехала на Б. Подвальную в К.Ч.К. Плакала прислуга при ее отъезде»⁸⁶. Таким чином, маємо підстави говорити про автентичність болфосовських відомостей. Тим часом дальші пошуки приводять до спогадів чекіста Петра Дехтяренка: «Недалеко від приміщення ЧК (на колишній Підвальній вулиці, біля

⁷⁹ Чекист о Ч.К. С. 116–118.

⁸⁰ Див. про нього: Юренко О. П. Живим у небуття // Реабілітовані історією. К.; Полтава: Рідний край, 1992. С. 243–259.

⁸¹ Красный меч. К., 1919. 25 августа. № 2. С. 2.

⁸² ЦДАГО України. № 38815 ФП / кор. 428. Арк. 12; Известия ВУЦИК. 1919. 26 августа. № 126 (153). Цит. за: Білас Ів. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953, Кн. 2. С. 33.

⁸³ Хвильовий М. Твори в п'ятьох томах. Том 2. С. 34.

⁸⁴ Чекист о Ч.К. С. 116

⁸⁵ Календарь, адресная и справочная книга г. Киева на 1915 год. К., б. р. С. 70, 362; Київський комуніст. 1919. 27 лютого. № 29 (37). С. 4; Кальницький Михайл. Верхній город. К., 1998. С. 83. Перші два поверхи звів Александр Шіле, 1948 року було добудовано горішні два.

⁸⁶ Лукомский Г. К. Исторический очерк и краткое описание коллекций Киевского государственного музея имени Ханенко. Париж, 1925. С. 17.

будинку-особняка барона Шілінга) втікач був убитий вартовим»⁸⁷. Оскільки на Великій Підвальній, судячи з річників «Весь Киев», жоден будинок Шілінгам не належав, лишається припустити, що малописьменний Дехтяренко мав на увазі барона Максиміліана Штейнгеля. Готель «Версаль», себто чрезовичайка⁸⁸, містилася справді якраз навпроти будинку Штейнгеля. Дехтяренко цікаво оповів про напад повстанців, які оточили «Версаль» і почали його добувати: «Щоб виграти час, колегія ЧК вирішила випустити одного товариша на балкон для того, щоб він звернувся до кавалеристів з промовою. [...] Свій виступ він закінчив лише тоді, коли з обох кінців Підвальної вулиці та з боку Золоторітського скверу підійшли курсанти військової школи з гвинтівками і кулеметами»⁸⁹. Цей балкон зберігся досі.

Отже, з Великої Підвальної Київська губчека переїхала на Єкатерининську, 16, особняк Наталі Федорівни Уварової (дівооче — Терещенко; 1890–?)⁹⁰. Тим часом у доповіді Червоного Хреста осідком губчека названо генерал-губернаторський дім на розі Левашовської та Інститутської⁹¹. Обидва джерела, втім, одностайно свідчать, що чекісти зайняли на Печерську загалом декілька особняків. Стара киянка Наталя Дмитрівна Мілянська 20 жовтня 1984 року переказала мені, що Єкатерининську вулицю (давніше й тепер — Липська) називали в ті часи найдовшою вулицею у світі: нею можна було піти — й ніколи не повернутись назад.

Є літературні аналогії і до доповіді сестер милосердя. У київській газеті «Вечерние огни» Владимир Іртенев опублікував серію статей про київські чрезовичайки «Кровавое прошлое»⁹². В одній із подач знаходимо досить докладну розповідь про Соріна, що приймав відвідувачку в оточенні голих жінок. Це те оповідання, що увійшло до доповіді, датованої 14 лютого 1920 року. Правдоподібно, дала інформації одна із сестер милосердя. Знаходимо в Іртенева й розповідь

⁸⁷ Дехтяренко П. Рік дев'ятнадцятий // Більшовик. К., 1937. 26 жовтня. № 247. Повідомлення видатного бібліографа Ф. П. Максименка.

⁸⁸ Галайба Вас. та ін. Прорізна. Ярославів Вал: Культурологічний путівник. К.: Амадей, 2002. С. 172; Друг О., Малаков Дм. Особняки Києва. К., 2004.

⁸⁹ Там само. Цей епізод відбувся і в тогочасній хроніці (Попытка налета на Чрезвычайную комиссию // Київський комуніст. 1919. 23 лютого. № 26 (34). С. 4).

⁹⁰ Чекист о Ч.К. С. 116. Фото й архітектурний опис споруди див.: Малаков Дмитро. Особняк (Уварової Н. Ф.), 1912 (архит.) // Звід пам'яток історії та культури України. Київ, Кн. I, ч. 1. А — Л. К., 1999. С. 512.

⁹¹ Доклад Красного Креста. С. 341.

⁹² Кровавое прошлое // Вечерние огни. 1919. 30 сентября / 13 октября. № 36. С. 3; 18 октября / 1 ноября. № 52. С. 3. Підп.: В. Ир.

про кокаїніста Михайлова-Фаєрмана⁹³, з яким ми ще зустрінємось нижче.

На слідстві Болфосов-Валер оповів про структуру губчека, відколи інспекційна група сама захопила в ній усі керівні посади. 1919 співробітники київської губернської чрезвычайки мали вже диференційовані функції. У звіті Червоного Хреста підкреслено, що «следователи собственноручно не казнили. Только подписывали приговоры. Они, так же, как и коменданты, были подчинены комиссарам из Чрезвычайки. Обязанности тюремщиков, а также исполнение приговоров, возлагались на комендантов. Большевики дали это специальное военное наименование институту палачей. [...] Обыкновенно они убивали заключенных собственноручно»⁹⁴. Київська губчека мала такі відділи⁹⁵:

Таємний (зав. Петро Дегтяренко).

Оперативний (зав. Яків Лівшиць⁹⁶).

Юридичний (зав. Самуїл Цвібак).

Господарчий (зав. Каган).

Загальна канцелярія (зав. Ганіотський-Сутулін).

Окремий корпус (командир Фінкельштейн).

Тюрма (зав. Кац).

Комендатура (комендант Фаєрман-Михайлов. Про нього розповідає Владимир Іртєнєв: «Он собственноручно расстреливал жертвы “красного террора” в саду бывшего губернаторского дома. Чаще всего, в лунные ночи Фаєрман выводил приговоренных в сад и предлагал им здесь гулять. Затем вынимал свой наган и начинал дикую, безумную охоту на беззащитных людей...»⁹⁷ Джерелом цих інформацій був, певно, хтось із сестер Червоного Хреста, оскільки знаходимо цей сюжет і у їхній доповіді: «Кокаинистом был и комендант Михай-

⁹³ Кровавое прошлое // Вечерние огни. 1919. 30 сентября / 13 октября. № 36. С. 3. Підп.: В. Ир.

⁹⁴ Доклад Красного Креста. С. 341.

⁹⁵ Чекист о Ч.К. // На чужой сторон(е). Кн. IX. 1925. С. 116–120. Якийсь час (1919–1921?) комендантом київської губчека був Єфим Елькін (ЦДАГО України. № 44539 ФП / кор. 676. Арк. 342).

⁹⁶ Лівшиць (Ліфшиць) Яків Абрамович (1896, Мозир — 1937). Освіти не мав жодної («самоучка»). З 1919 — заступник голови та начальник СОО Київської губчека, заступник голови Чернігівської губчека, заступник голови Харківської губчека, голова Чернігівської губчека. 1921 — 29 вересня 1922 — голова Київської губчека, звідки перейшов до апарату ЦК КП(б)У. З 19 вересня 1923 до 14 лютого 1924 — голова СОЧ та член колегії ГПУ УСРР. Перейшов на господарчу роботу, дослужився до заступника наркома шляхів сполучення СРСР (з 1935). Розстріляний (Золотарьов. С. 503–504).

⁹⁷ Ир[тєнєв] В. Кровавое прошлое // Вечерние огни. 1919. 30 сентября / 13 октября. № 36. С. 3.

лов. [...] Михайлов был комендантом Губернской Ч.К., которая помещалась в Генерал-Губернаторском доме. В лунные, ясные, летние ночи он выгонял арестованных голыми в сад и с револьвером в руках охотился за ними»⁹⁸. Большевики розстріляли його в Одесі.

Над ними стояла Всеукраїнська ЧК, яку з грудня 1918 року очолював Ісаак Ізраїлевич Шварц (1879, Миколаїв — 1951)⁹⁹. До Києва комісія на чолі з «т. Семеном», як його називали, приїхала з Харкова 1 квітня 1919 року¹⁰⁰. 3 квітня — заступник голови ВУЧК, потім — на совєцькій роботі. Очевидячки, в газеті «Красный меч» саме він друкувався під ще одним псевдонімом «Сергей Шварц»¹⁰¹.

У вже цитованому оповіданні Хвильового є таке місце: «[...] темної ночі в мойому надзвичайному кабінеті збираються мої товариші. Це новий синедріон, це чорний трибунал комуни. Тоді з кожного закутка дивиться справжня і воістину жажна смерть»¹⁰². Один з членів «трійки» Хвильового — «Андрюша» — одержав сюди призначення ревкому «проти його кволої волі» («Ах, який він чудний, цей комунар Андрюша!»). Чекіст, від імені якого ведеться оповідання, рефлектує. Волю чрезовчайки втілює головний — інфернальний доктор Тагабат: «Цей доктор із широким лобом і білою лисиною, з холодним розумом і з каменем замість серця, — це ж він і мій безвихідний хазяїн, мій звірячий інстинкт. І я, головкверх чорного трибуналу комуни — нікчема в його руках, яка віддалася на волю хижої стихії»¹⁰³.

За відомостями Н. І. Авербуха, одеську чрезовчайку очолював якийсь Калиниченко (справжнє прізвище Чимишвілі¹⁰⁴). Установа мала в своєму складі 26 слідчих. Найбільшою жорстокістю вирізнялися з-поміж них саратовський міщанин Александр Массаль-

⁹⁸ Доклад Красного Креста. С. 351.

⁹⁹ Шварц Ісаак Ізраїлевич (1879, Миколаїв — 1951). Освіта нижча. Член ВКП(б) з 1899. Див.: Шаповал, Золотарьов (2002). С. 441.

¹⁰⁰ Приезд Всеукраинской чрезвычайной комиссии // Известия Всеукр. центр. исполнит. к-та советов. 1919. 2 апреля. № 10 (37). С. 3.

¹⁰¹ Шварц Сергей. Да здравствует красный террор! // Красный меч. К., 1919. 18 августа. № 1. С. 1; Його ж. Враги не дремлют, но и мы не спим! // Там само. 25 августа. № 2. С. 2.

¹⁰² Хвильовий М. Твори в п'ятьох томах. Том 2. С. 34.

¹⁰³ Там само. С. 37.

¹⁰⁴ За відомостями Ол. Семененка, це був колишній студент-медик Новоросійського університету, справжнє прізвище — Саджая (Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б. м.: Сучасність, 1977. С. 100). Потім він очолював прикордонне Аджарське НКВД у Батумі. Можливо, рацію мав Семененко. Ан. Судоплатов навів біографію голови ГПУ Аджарської АРСР (1931–1934) Алексея Николаевича Саджаї (1897–1942), згодом наркома ГБ Узбецької РСР (Судоплатов А. Тайная жизнь генерала Судоплатова. Кн. 2. С. 533; Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД (1999). С. 372).

ський¹⁰⁵, Сігал¹⁰⁶, Грінфельд¹⁰⁷, Зільберман, голова окремого відділу Димитрієв, Маєрман, Веніамін (справжнє прізвище Де-Опер)¹⁰⁸ і Лівшиць¹⁰⁹. Окремо існував штат катів, — їх нараховувалося понад тридцять¹¹⁰. Без перебільшення світової слави зажили двоє з них — негр Джонстон і Віра Гребеннюкова (Дора). «Сдирає кожу с живого человека пред казнью, отрезывать конечности при пытках и т. п. — на это способен был один палач-негр Джонстон. [...] Джонстона специально выписали из Москвы, за несколько дней до объявления “красного террора”. Его выписали и пригласили как приглашают крупного артиста гастролера. И он действительно выказывал в отношении палачества “художество”, какое не выказывал ни один палач “чрезвычайки”»¹¹¹. Крім 16-річних Ольги Горшкової (Гершкович) та Лідії Пархомової, які теж виконували функції катів, вражає доля Віри Гребеннюкової. «Редкой красоты девушка 20 лет», дочка царського полковника, вона закохалась у Массальського. Коли батьки вигнали її з дому, вона перейшла жити до нього й робила все, «чтобы идти в ногу с [...] любимым человеком. [...] Точно зверь, она упивалась кровью замученных и расстрелянных ею жертв. Пытки, учиненные ею над ними, не поддаются описанию. Она буквально терзала их: вырывала волосы, отрубала конечности, отрезала уши, выворачивала скулы и т. п.»¹¹².

¹⁰⁵ Коли влада змінилася, запропонував свої послуги денікінцям. Він дав їм усе, що міг, — після цього його стратили.

¹⁰⁶ Діяльність цього чекіста характеризує такий випадок. Було одержано донос про контрреволюційну діяльність якогось Арона Хусида. Сігал заарештував 11 осіб з цим прізвищем. Після двотижневого слідства було страчено двох (Авербух (Авенариус) Н. И. Одесская «чрезвычайка» — большевистский застенек: Факты и наблюдения. Ч. 1. Кишинев: Импримерия Стагулуй, 1920. С. 19). Заарештований за хабарі, він сидів у тюрмі, коли Одесу звільнили денікінці. Військово-польовий суд засудив його до страти.

¹⁰⁷ Колишній єврейський вчитель. Ознайомленого з діяльністю одеської чрезвычайки Н. Авербуха вражало: «Какой-то особенный гений зла, какого не видно было даже в таких черствых душах, как Массальский и Сигал! [...] Положительно непонятно, каким образом такой тип мог свыше 20 лет учительствовать» (Там само. С. 20).

¹⁰⁸ Мав менше 20 років. Вражав надзвичайною вродою. Н. Авербух характеризував його: «Вениамин был какое-то неестественное существо, исчадие ада, культ которого мог вырасти и жить в учреждениях, подобных “чрезвычайке”» (С. 28). Наприкінці грудня 1919 року група денікінських офіцерів вчинила над ним самосуд, коли він перебував у тюрмі.

¹⁰⁹ У березні-серпні 1919 року в Одеській губчека працював також Ісаак Стадницький, згодом заступник начальника відділу трудових колоній НКВД УРСР (ЦДАГО України. № 31096 ФП / кор. 178. Трудова книжка).

¹¹⁰ Авербух (Авенариус) Н. И. Одесская «чрезвычайка». С. 14.

¹¹¹ Там же. С. 32.

¹¹² Там же. С. 34–35. Її страчено 27 грудня 1919 року за вироком денікінського військово-польового суду.

Коли прийшли добровольці, дехто з чекістів переховувався по горищах і підвалах: «Со всех сторон опасность, кругом травля. “Ужасы Чрезвычайки”... “20 000 расстрелянных”... “24 дня в подвалах Чека”... Гнусная травля, систематическая ложь со столбцов прессы, вплоть до эсдековского “Южного рабочего”. За нами гнались, как истые псы, с пеной у рта, негодяи всех мастей и разных званий. О, нужно отдать им справедливость, они чувствовали, они знали, что Чека — это их гибель, и тем яростнее были их атаки против нас»¹¹³.

1920 року на чолі одеської чрезвычайки стояли Дейч і Віхман, чими жертвами стали міністр фінансів за Скоропадського Климович, член царської Державної Ради Іван Ракович, вчитель математики київської 2 гімназії Ренгарт та ін. Власника гастрономічної торгівлі Литвиненка розстріляли за те, що вивіску в нього було написано українською мовою, а під час трусу в помешканні знайшли кілька старих чисел київської «Ради»¹¹⁴.

Корисно розглянути діяльність одеських катів в загальному історичному контексті. Відомо, що протягом 175 років у Росії за політичними звинуваченнями було страчено 56 душ — 6 пугачовців, 5 декабристів, 31 терорист часів Александра II і 14 терористів часів Александра III. У роки першої російської революції за 1905–1910 роки було страчено 3151 особа, тоді як за п'ять днів червня 1848 року в Парижі розстріляли 11 тисяч душ, а за кілька травневих днів 1871 року — понад 30 тисяч осіб.

В Одесі вперше смертну кару було застосовано проти Івана Ковальського 1878 року. Ославлений т. зв. громадською думкою генерал-губернатор Е. І. Тотлебен 1879 року вивів на ешафот ще шістьох (Дм. Лизогуба, Йосифа Давиденка, Віктора Малинку та ін.), і це викликало хвилю загального обурення «всеросійської громадськості». 1882 року за вбивство військового прокурора генерал-майора Стрельнікова було страчено ще двох осіб — Николая Желвакова й Степана Халтуріна, після чого страти революціонерів не проводились в Одесі майже чверть століття. У 1906–1911 роках тут відбулося ще 152 страти, із них 90 — за політичні злочини. Оце й усе, що маємо на рахунок зненавидженого царату, на повалення якого протягом десятиріч діяла ціла армія професійних революціонерів,

¹¹³ Заславский С. Октябрьская годовщина в подполье // На страже революции. Одесса, 1922. 25 октября. № 2. С. 18.

¹¹⁴ Царинный А. Украинское движение // Украинский сепаратизм в России: Идеология нац. раскола. М.: Москва, 1998. С. 228.

діячів т. зв. визвольного руху¹¹⁵. Коли т. зв. визвольний рух переміг, і прийшли більшовики, почала формуватись інша статистика. Лише протягом трьох місяців — травня, червня й липня 1919 року — в одеській чрезвычайці більшовики замордували понад 2200 душ¹¹⁶. Із цієї кількості понад 1500 страчено за поданням судових слідчих. Сучасний дослідник Р. Шувалов документально встановив 233 розстріли за весь другий період совєцької влади — з 5 квітня до 23 серпня 1919 року¹¹⁷. Улітку й восени 1920 року, вважалося, загинуло не менше 10 000 осіб¹¹⁸. Багато українців було розстріляно під претекстом зради Григор'єва¹¹⁹.

Таке разове співвідношення жертв простежується по всіх містах, по всій території колишньої Російської імперії. У Харкові лише за перші дні розкопок, розпочатих 16 червня 1919 року, було виявлено 229 трупів — 107 у концентраційному таборі, 97 у каторжній тюрмі й 25 близько саперних касарень. Розслідування провадив судовий слідчий з найважливіших справ П. Т. Богацький. Протокол судово-медичного дослідження було передано прокуророві судової палати¹²⁰. Усіх страчених, кажуть, було 268¹²¹.

Із п'ятірки керівників харківської чрезвычайки, що орудувала на Чайковській вулиці, 16, відомо лише чотири імені — [Сильвестр] Покко¹²², [Савелій] Цикліс¹²³, особливо жорстокий Ізраїліт і Маєвський. Знаємо два імені катів-виконавців, комендантів — це знаменитий Саєнко і Судаков. Ол. Семененко оповідав: «Його іменем лякали дорослих людей. Говорили, що він звір. Таке порівняння

¹¹⁵ Шувалов Р. А. «Преданы вечному забвенью»: Поименный календарь смертных казней, убийств при задержаниях и попытках к бегству, кончин и самоубийств в тюрьмах Одессы. Кн. I: 1878–1911. Одесса: Одесский мемориал, ОКФА, 1998. С. 7–12.

¹¹⁶ Авербух (Авенариус) Н. И. Одесская «чрезвычайка». С. 15.

¹¹⁷ Шувалов Роман. Одесские расстрелы периода гражданской войны // Дивный И. В. Страницы военного некрополя старой Одессы. Кн. 2. Биографич. справочник. К., 2000. С. 174.

¹¹⁸ Царинный А. Украинское движение. С. 228.

¹¹⁹ Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б. м.: Сучасність, 1977. С. 98.

¹²⁰ Олень. Ужасы чрезвычайки. Ростов на Дону, 1919. С. 12.

¹²¹ В Харькове // Общее дело. Париж, 1919. 9 октября. № 59. С. 4.

¹²² На защите революции: Сб. документов и материалов. К., 1971. С. IX, 12–13, 32.

¹²³ Цикліс Савелій Михайлович (1888–1938) — начальник відділу кадрів ГПУ УСРР (1932–1933), начальник Адміністративно-господарчого управління НКВД УСРР (1934–1937). 3 січня 1919 року очолював контрольну комісію Харківської губчека. До 25 червня 1919 року очолював малу колегію й був заступником голови Харківської губчека. Розстріляний (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. № 444. Арк. 202; Оп. 20. № 3461. Арк. 2, 10; № 44539 ФП / кор. 676. Арк. 401; Золотарьов. С. 568–569; Русское прошлое, Кн. 1. [Л.] 1991. С. 160, 162).

було несправедливістю до звірів»¹²⁴. За відомостями Солженіцина, раніше він працював столяром¹²⁵. М. Розанов нагадує, що помічником Саєнка був Ноґтьов, невдовзі начальник Соловків¹²⁶. Хронікер зауважує: «Следователи скрывались обыкновенно под чужими именами, так что приводит здесь их фамилии было бы бесполезно»¹²⁷. Під час ексгумації жертв харківської чрезвычайки було виявлено сліди тортур: «В одной из комнат, тускло освещенные падающим из окон светом, стоят два дубовых гроба с останками генералов [Н. И.] Нечаева и [С. Е.] Молчанова. Тут же забытый на подоконнике, странный, коричневатый, скомканный предмет, по форме напоминающий перчатку, — кожа, целиком содранная с чьей-то руки. [...] У некоторых содрана кожа с рук и подошв; у других по десятку рваных и рубленых ран, попадают вывороченные руки и ноги, в черепах, между ребрами и под ногтями забиты железные гвозди. [...] Судебно-медицинским исследованием трупов было с несомненностью установлено, что некоторые жертвы были брошены в яму и закопаны живыми или недобитыми. Установлено также, что над жертвами, прежде чем их умертвить, производились надругательства и истязания. Установлено сечение розгами, вырванные ягоды, оторванная ступня, сломанная голень, отсеченная кисть правой руки, колотые раны на спине, разбитая челюсть»¹²⁸. Очевидец, що виїхав з добровольцями на еміграцію, оповідав: «Вещественным доказательством другой пытки служат показанные мне отвратительные лоскутья человеческой кожи, имеющие вид перчаток, происхождение которых объясняется тем, что человеческие руки опускались в кипяток до тех пор, пока не слезала кожа»¹²⁹.

Про культурний рівень чекістів ленінського призову нічого й говорити. Доповідь Червоного Хреста констатувала: «Огромное большинство следователей, комендантов и других сотрудников Ч.К. состояло из людей малообразованных, часто почти неграмотных. Интеллигентные люди являлись исключением»¹³⁰. Задумую-

¹²⁴ Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б. м.: Сучасність, 1977. С. 102.

¹²⁵ Солженицын А. Архипелаг ГУЛаг. [Том] I–II. С. 164.

¹²⁶ Розанов Мих. Соловецкий концлагерь в монастыре, 1922–1939 годы. Кн. 1. Б. м., 1979. С. 79. В Україні вперше працював з цим виданням Борис Гривачевський (Гривачевський Б. Листи з Соловків. К.: Молодь, 1992. С. 30, 74, 76–77).

¹²⁷ Олень. Ужасы чрезвычайек. Ростов на Дону, 1919. С. 14. Пор. с. 22.

¹²⁸ Там же. С. 6–7, 11.

¹²⁹ В Харькове // Общее дело. Париж, 1919. 9 октября. № 59. С. 4.

¹³⁰ Доклад Центрального комитета Российского Красного Креста о деятельности Чрезвычайной комиссии в Киеве // Архив Русской революции, издаваемый Г. В. Гессеном, [том] VI. Берлин, 1922. С. 345.

чись, що являли собою вони як людський тип, Ю. Безсонов писав: «Некоторые похожи на рабочих, несколько интеллигентных лиц, но большей частью типичные чекистские физиономии. Трудно определить этот тип. Тут отбросы всего: наций — еврейской, латышской, русской; рабочего класса — неспособные подняться, но хвастливые и завистливые ученики и подмастерья; интеллигенции — неудачные адвокаты, чиновники. Уголовные преступники и т. д. По внешнему виду они приближаются к одному типу: маленькая голова, очень скошен[н]ый и без выпуклостей лоб, маленькие, острые, углубленные и близко друг к другу поставленные, немного косящие во внутрь глаза. Вид кретина. Никогда нельзя сказать, чем чекист был до революции. Сами они об этом не говорят, а если и говорят, то врут, а догадаться трудно. И кажется, что он так и родился чекистом»¹³¹. Міркування Безсонова надзвичайно характерні. Микола Хвильовий теж називає свого виконавця дегенератом («Увійшов дегенерат»): «Ми часто ухилилися доглядати розстріли. Але він, цей дегенерат, завше був солдатом революції, і тільки тоді йшов із поля, коли танули димки й закопували розстріляних»¹³². Крім того, треба думати, писання Безсонова мають літературне джерело, оскільки книжок про большевицький терор за кордоном було ще небагато, і з берлінським виданням 1922 року, працюючи над своєю книжкою, він міг ознайомитися. На кілька років раніше невідомий підсовєцький автор у нотатках про кубанську чрезвычайку писав буквально те саме: «Искритские, Святогоры и tutti quanti — отбросы русской, латышской, еврейской и других интеллигенций, являются душою и мозгом чрезвычайек»¹³³. Навряд щоб це був випадковий збіг. Акторка Наталя Сац у Бутирській тюрмі розговорилась: «Подлецы, лицемеры! Они осуждают черносотенцев-погромщиков старой России, а сами на допросах называют меня не иначе, как “жидюгой”, “жидовщиной” и бьют смертным боем»¹³⁴. Потрапивши ненароком на кілька місяців у штат прилуцької чрезвычайки, Іван Козуб потім згадував, що ЧК «непомітно спотворювала психіку кожного, хто там працював. Більшість із них вважала, що мало не з усією країною треба боротися, і чим об-

¹³¹ Безсонов [Ю. Д.] Двадцать шесть тюрем и побег с Соловков. Paris: Imprimerie de Navarre, 1928. С. 16–17.

¹³² Хвильовий Микола. Твори в п'ятьох томах, Том 2. Нью-Йорк; Балтімор; Торонто: Слово; Смолоскип, 1980. С. 42.

¹³³ Люсьмарин Г. Кубанская чрезвычайка // Че-Ка. Берлин, 1922. С. 240.

¹³⁴ Notes of a Political Prisoner. Р. 14.

меженіший розумом та культурою був чекіст, тим певніший своєї правоти, не терпів жодних заперечень»¹³⁵.

Міркування Безсонова про «отбросы наций» перегукуються з думками Даниїла Пасманіка (1869, Гадяч — ?) про співвідношення большевизму та єврейства: «Большевизм раззорил и разрушил все наши (еврейские. — С. Б.) общинные и культурные учреждения, которые отданы на съедение разным недорослям-комиссарам. Пресса и преподавание на древнееврейском языке уничтожены. Верно, что погромы были редки при большевизме. Но благодаря тому, что среди комиссаров и членов чрезвычайек имеются и евреи, ненависть к ним в широких массах населения растет не по дням, а по часам. И в момент неизбежной ликвидации большевизма нам угрожают погромы, каких мир еще не видал. Большевизм по существу своему является *потенциально* неизсякаемым источником юдофобии. И те евреи, которые так или иначе защищают и поддерживают Ленина и Троцкого, являются злейшими врагами нашей народности и еврейской массы. Они не подозревают даже, что они являются могильщиками для сотен тысяч евреев»¹³⁶. Подібним чином, протиставляючи національно свідоме єврейство большевикам-інтернаціоналістам, кадет М. Вінавер сказав у своєму інтерв'ю: «Все русское еврейство борется против большевиков. Это справедливо не только по отношению к буржуазии, но и по отношению к демократическим слоям русского еврейства. Громадное большинство еврейского населения, включая бедноту, отнесены большевиками к буржуазии, и везде, где большевики властвуют, еврейское население, за незначительными исключениями, страдает и голодает. Большевистский режим расстроил торгово-промышленную жизнь, и еврейское население, существовавшее в большей части своей торговлею и промышленностью, страдает подчас невыносимо. Вместе с тем, большевики преследуют, наравне с христианскими религиями, и еврейскую религию, уничтожают еврейские общественные и религиозные учреждения, объявляя их буржуазными учреждениями»¹³⁷.

Зіставлення численних свідчень сучасників дає змогу охарактеризувати ленінські кадри чекістів з погляду людської моралі. Ставропольський прокурор В. Краснов, заарештований 20 червня 1918 року,

¹³⁵ Козуб Ів. Доба і доля. С. 218. І. Козуб служив командиром каральної роти, слідчим Губревтрибуналу, уповноваженим губчека (ЦДАГО України. № 43928 ФП / кор. 638. Том 5. Арк. 35).

¹³⁶ Пасманік Д. Еврейский вопрос в России // Общее дело. Париж, 1919. 14 сентября. № 67. С. 4.

¹³⁷ Винавер М. М. Большевики и евреи // Общее дело. 1919. 20 августа. № 54. С. 4.

згадував у большевицькій комендатурі явних психопатів: «Источенный субъект, оказавшийся палачом-садистом Ашихиным, впоследствии повешенным по распоряжению ген. Уварова, изступленно, даже не кричал, а визжал, топая ногами, как это делают дети, и тыча в священника дулом револьвера. Ему вторил арестовавший ксендза поляк-рабочий, впоследствии кончивший жизнь в сумасшедшем доме»¹³⁸. Описуючи своє сидіння в київському Маріїнському палаці у дні панування Муравйова, Гр. Коваленко не забув згадати про музичний акомпанемент до розстрілів: «Переходячи апартаментами палацу, чуємо з сусідньої салі, через одчинені двері, веселу гульню, веселі згуки піаніно чи роялю, жіночі співи, брязкіт посуду»¹³⁹. Харківський хронікер оповідав: «До оставшихся доносились крики истязуемых, заглушаемые шумом кутежа и пением веселящихся сотрудников коммунистических застенков. [...] Толпящимся в грязных

¹³⁸ Краснов В. Из воспоминаний о 1917–1920 г. г. // Архив русской революции. [Том] VIII. Берлин, 1923. С. 158–159.

¹³⁹ Коваленко Григорій Андрійович (1867–1938). До страшних днів у Києві. К.: Львів: Друк. Л. Вісневського, 1918. С. 14. Підп.: Гр. Гетьманець (Гр. Сьогобочній). Про автора — письменника й журналіста — див.: П'ядик Ю. В. Коваленко Г. А. // Українська літературна енциклопедія, Том 2. Д–К. К., 1990. С. 508. Не плутати з Григорієм Олексійовичем Коваленком (1868–1937), письменником, художником, етнографом (УЛЕ, Том 2. С. 508–509, стаття С. Білокозя та П. Ротача). Текст брошури датується 7 березня 1918 року, і автор відразу ж здав її до друкарні Н. М. Корчака-Новицького (вул. Мерінгівська, 6). Та робітники, що муравйовцям, виходить, симпатизували, сприйняли її вороже. Сам Гетьманець згодом розповідав: «[...] брошура була вже зложена робітниками і виправлена коректа, а потім, перед задачею в машину, друкарі зріклися друкувати і *розсипали самовільно набор*» (Гетьманець Гр. Лист до Редакції // Народня воля. 1918. 4 квітня / 22 березоля. № 44. С. 4. Шп. 2). У суботу 9 березня, надвечір Гр. Коваленко одержав повідомлення: «К великому сожалению, должен сообщить, что брошура Ваша не может быть отпечатана и выпущена в свет нашей фирмой, ввиду того, что рабочие наотрез отказались исполнить». Кількох «цензорів» адміністрація друкарні викинула з роботи (З жартів життя: Робітники-цензори // Гедз. К., 1918. Квітень. № 4. С. 3. Підп.: Комарь Довгоносенко. Пор. с. 7). Тим часом і міністр внутрішніх справ УНР Павло Христюк, зі свого боку, наклав на брошуру арешт (Від Інформаційного бюро Міністерства внутрішніх справ Української республіки // Народна воля. 1918. 28/15 березоля. № 39. С. 3. Шп. 1). 4 квітня (22 березня) свого листа до редакції «Народної волі» Гетьманець продовжував: «Се примусило мене виїхати за кордон нашої Республіки і там видрукувати брошуру, яка сими днями буде [...] транспортована до Києва». У Львові він передав рукопис львівській друкарні Л. Вісневського (вул. Пекарська, 32), і вже 28 березня за н. ст. воєнна цензура Львова, казав автор, «вернула друкарні набір моєї брошури, не зробивши в ній жадної уваги чи викреслення» (Гетьманець Гр. Лист до Редакції. С. 4). Автора-соціаліста прикро вразило, що монархічний лад виявився відкритішим до вільного слова, аніж лад демократичний. Видання з'явилося накладом 10 тисяч примірників. Департамент пластичних мистецтв (Г. Павлуцький) подав міністрові освіти доповідну записку про потребу спорудити на одній з київських площ пам'ятника борцям за незалежність України, що полягли у Києві, Бахмачі та під Крутами. На утворення фонду Гр. Коваленко передав 500 карбованців, себто 10 %, виручених за продаж брошури (Нова рада. 1918. 9 червня / 27 травня. № 96. С. 3. Шп. 1).

подвалах, ожидавшим ежеминутно расстрела, нередко приходилось слышать гул оргий, происходивших в верхних этажах»¹⁴⁰. Колишній прокурор судового департаменту Сенату Носович писав: «Ночами мрачный и молчаливый Чайковский дом¹⁴¹ жутко оживал. Хозяева его, как ночные птицы ночью, развертывали всю свои крылья. В ночи казней царило особое возбуждение. Окна дома были ярко освещены, доносились какие-то пестрые звуки, странное веселье. Зачастую музицировали. “Товарищ Эдуард” сам играл на мандолине и фортепьяно. И вдруг резкие звуки выстрелов: раз, два, три!»¹⁴². Це вражає, але й у пізніших спогадах К. Петрус знаходимо схоже оповідання: «А ночью, когда на верхних этажах здания НКВД, под аккомпанемент рояля, чекисты пели оперные арии и романсы, “черный ворон” подкатывал к подземельям, забирал приговоренных и куда-то увозил их»¹⁴³.

Коли уже знаєш про діяльність ленінської гвардії, чекістів років червоного терору, — душа радіє, як натрапиш на їхню оцінку з позицій людської моралі. Мені трапилося раз таке місце у препаскудній книжці Андрія Лихолата «Разгром националистической контрреволюции». Він писав: «Но в некоторых местах, там, где партийные организации не проявляли должной бдительности, в Советы проникали националисты, анархисты и другие враги трудящихся. Нередко эти враждебные элементы пролезали в Чрезвычайные комиссии и военные комиссариаты, которые они использовали для своей враждебной деятельности и компрометации Советской власти в глазах трудящихся масс»¹⁴⁴. Отже, й тут є якесь здорове зерно.

Людську суть співробітників виявили чистки й слідство над ув'язненими вже чекістами у наступні роки. Оскільки керівництво СБУ ретельно оберігає матеріали слідчих справ проти репресованих чекістів від стороннього ока, можемо зачитувати хіба, яке враження справляли чекісти старшої генерації під час чисток, наприклад, на Георгія Агабекова: «Большинство из них — недоучившиеся интеллигенты, много выходцев из других партий: левых эсеров, бундовцев. У многих темные подозрительные провалы в биографии. Но что

¹⁴⁰ Олень. Ужасы чрезвычайек. Ростов на Дону, 1919. С. 22, 26.

¹⁴¹ Харківська чрезвычайка розташовувалась на вулиці Чайковській, 16.

¹⁴² Олень. Ужасы чрезвычайек. С. 26.

¹⁴³ Петрус К. Узники коммунизма. Нью-Йорк: Изд-во им. Чехова, 1953. С. 94–95.

¹⁴⁴ Лихолат Андрей Васильевич (1914–1993). Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.). [М.:] Госполитиздат, 1954. С. 266. Тираж 30 тысяч прим.

особенно поражало, так это то, что большинство оказалось политически безграмотными или в лучшем случае полуграмотными. И невольно, слушая их автобиографии, я задавался мыслью, неужели это работники ВЧК-ГПУ, который нагоняет ужас своими делами, методами, своей хитростью на весь СССР? То ГПУ, которого так остерегаются иностранные правительства? Ведь тут собрана не железная когорта партии, как когда-то назвал ГПУ в погоне за трескучей фразой Троцкий, а гниль, отбросы, невыясненные личности партии. Тут, если в прошлом не провокатор или авантюрист, то минимум простой чиновник-обыватель, ничего общего с коммунизмом не имеющий. А ведь в иностранный отдел набирали работников с особым подбором, с особой подготовкой»¹⁴⁵. У червні 1919 року Лаціс писав Ленінові: «Вы в своем письме настаиваете на чистке украинских ЧК. К этой работе я приступил с самого первого дня своей работы (sic) — с 10 апреля. Из прилагаемого материала Вы это увидите. Все наше несчастье в том, что не из чего строить [...]»¹⁴⁶.

Цікаво було б простежити за вдачею чекістів безвідносно від їхньої діяльності — наприклад, коли вони поверталися на цивільну службу. У спогадах Ол. Семененка знаходимо добрий приклад: «Саєнко зробив своє діло, нова влада закріпилася. Куди ж подівся Саєнко? Цей садист, ненормальний вишкребок суспільних низів, огидна потвора. Певно, кінчив своє життя серед божевільних, за ґратами, зі зв'язаними руками, в спеціальній сорочці для такого роду пацієнтів? Ні, він жив серед нас і мирно працював, будуючи разом з нами соціалізм в одній країні. Навіть працював у галузі господарського права. [...] В Саєнка було невиразне лице і тяжкий погляд убивці. Але його зовнішність не вражала. В наш час таких багато ходить. Одна молода наша адвокатеса мала нагоду розмовляти частенько з ним по щирості. Про свою роботу в Арбітражі він говорив з гордістю і казав, що він у своєму житті все робив сумлінно і любить, щоб справа була зроблена добре. Він говорив, що і на військовій службі він завжди був добрим виконавцем. Про роботу в Чека він не згадував. Так от в чому справа. Саєнко не садист, не патологія. Саєнко добрий унтер-офіцер та й усе. Коли б він був садист, він і після Чека 1919 року шукав би, як мучити і вбивати людей. А він ретельно писав постанови про невстойки і пеню в договорах між якимсь м'ясокомбінатом і заводом бочкотарри. В 1919 році він був унтер-офіцером чужого терору. Міцні були не-

¹⁴⁵ Агабеков Г. С. ЧК за работой. М.: Книга-Просвещение-Милосердие, 1992. С. 217.

¹⁴⁶ Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии, 1917–1921 гг.: Сб. док. М., 1953. С. 295.

рви у цього унтер-офіцера з Чайковської вулиці. Колеги з його ремесла часто не витримували і кінчали життя в лікарнях для божевільних»¹⁴⁷. Отже, Саєнкова нормальність не була типова. Діяльність чрезвычайок у Києві 1919 року розслідували спершу судові слідчі Київського окружного суду С. А. Міляш[к]евич та В. І. Пучковский¹⁴⁸ (згодом утворилась окрема комісія під керівництвом генерал-лейтенанта Рерберга¹⁴⁹). Ті, хто вивчав справу за свіжими слідами, опитував безпосередніх очевидців, дійшли такого висновку: «Что касается отдельных лиц, следствие безусловно сталкивается с извращением психическим, т. е. с людьми больными и даже сумасшедшими. Наверное, таким сумасшедшим является известный Михайлов [-Фаерман], расстрелянный большевиками весной после того, как выяснилось, что Михайлов, убивая без разбора массы своих жертв, не интересовался ни их виновностью, ни принадлежностью к “буржуям”, а убивал исключительно с целью сади[сти]ческого истязания»¹⁵⁰.

З самого початку діяльність кожної ланки ЧК, характер діловодства були так само досконалим продумані. М. І. Болфосов оповідав: «Согласно имевшимся на руках мандатам, каждый из служащих секретного отдела (кроме канцеляристов) и безусловно все члены комиссии имели право задерживать без особых на этот случай бумаг. Но, как правило, в “губчека” была установлена следующая система. Выписывалось требование на производство обыска и ареста. Это требование имели право выписывать: секретный отдел, президиум (состоявший из председателя и его заместителя и секретаря “чека”), спекулятивный подотдел секретного отдела и юридический отдел. Требование подписывал не только заведующий отделом, но и младшие сотрудники, которые могли убеждаться в необходимости таких действий. С этими требованиями направлялись в общую канцелярию, где особым столом заполнялся уже ранее подписанный председателем чека и секретарем — ордер на производство тех или других действий. Для приложения печати этот ордер от 10 до 4 час. (время

¹⁴⁷ Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б. м.: Сучасність, 1977. С. 103–104.

¹⁴⁸ Следствие об ужасах чрезвычайки // Русь. К., 1919. 22 августа / 4 сентября. № 10. С. 2. Міляшкевич Сергій Александрович (мешкав на Володимирській, 5) і судовий слідчий 3 дільниці (1915) Пучковский Василь Іванович (Трьохсвятительська, 6). Див.: Календарь, адресная и справочная книга г. Киева на 1915 год. К.: Правление О-ва скорой медицинской помощи в г. Киеве, б. р. С. 138; Адресный указатель. С. 114, 146. Пор.: Предварительное следствие о «Чрезвычайке» // Вечерние огни. 1919. 24 августа / 6 сентября. № 12. С. 4.

¹⁴⁹ Расследование деятельности чрезвычайек // Вечерние огни. 1919. 6/19 сентября. № 17. С. 2.

¹⁵⁰ Кровавое прошлое // Вечерние огни. 1919. 10/23 сентября. № 20. С. 3.

занятий), вместе с требованиями, подавался секретарю, а после 4 часов дня — дежурному члену, которому для этой цели вручалась печать. Иногда держатель печати (когда под требованием подписывался не заведующий отделом) отказывался приложить печать, и тогда ордер задерживался, и предполагаемая операция не совершалась, чаще только лишь задерживалась до следующего дня. Ордер выполнялся служащим оперативного отдела, который именовался комиссаром “чека”. Для выполнения порученной операции комиссар “чека” брал себе иногда красноармейцев особого корпуса при чека, но чаще милиционеров соответствующих участков (“районов”).

Обыск должен был совершаться в присутствии представителей домового комитета¹⁵¹, а где таковых не было, то в присутствии соседей. Всем действиям во время обыска комиссар ведет протокол, составленный на заготовленных бланках в трех экземплярах; все три протокола должны иметь подпись комиссара, производившего операцию, и всех посторонних, присутствовавших при обыске или аресте. Всех комиссаров в оперативном отделе было 15, которые выполняли свои обязанности по дежурствам по 5 человек в день. Кроме пяти дежурных, днем присутствовали еще пять поддежурных и, таким образом, от 10 ч. до 5 ч. было налицо 10 комиссаров. Но все же иногда операций было гораздо больше, чем наличных комиссаров, и тогда одному комиссару поручалось исполнение нескольких операций. Тогда комиссар, исполнив все сразу (в зависимости от местоположения операций и помещения “чека”) доставлял арестованных и взятые при обыске материалы: бумаги, ценности, товары и пр. в помещение “чека” (в комендатуру). Сдав дежурному помощнику коменданта арестованных и все, отобранное при обыске, согласно протокола, комиссар оставляет, кроме того, и один из экземпляров протокола произведенной операции (один экземпляр протокола он оставляет представителям домового комитета). Третий протокол комиссар сдает в оперативный отдел, где его работа фиксируется в особом журнале. Кроме этого, оперативный отдел вел журналы входящий и исходящий, и алфавит, заключавший фамилии тех граждан, у которых когда-либо производилась операция, и небольшое делопроизводство. [...] Комендант (дежурный) бумаги и вещественные доказательства передает дежурному следователю, а ценности и деньги сдает казначею; громоздкие предметы в хранилище поступали не по описи, а по количеству упаковок. Здесь открывалось широкое поле

¹⁵¹ Див.: Воблий Веньямин. Домові організації й домові комітети в Києві // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. Вип. 3. К., 1928. С. 31–60.

для злоупотреблений. [...] вино и продукты шли в коммуны на Елизаветинскую № 3»¹⁵². З погляду правових уявлень сучасних демократичних країн, організація й принципи функціонування державних структур тут остільки продумані, що чи не справляють враження правової держави. Але ж закони й право — не одне й те саме. Парадокс полягає в тому, що большевицьке законодавство було протиправне, тоді як закон повинен базуватись на загальних уявленнях нації про правду й справедливість, себто базуватись на праві.

Маємо відомості про так само докладно розроблену структуру «органів» на периферії. Треба нагадати, що в Україні совецька влада формувалась за дуже складних умов, коли військові поразки змушували большевиків раз у раз відступати то перед німцями, то перед добровольцями, то перед поляками. Зміна політичних режимів, громадсько-політична нестабільність перешкоджали механічний розбудові тих моделей управління, що могли успішно зарекомендувати себе в центральній Росії, але жодним чином не спрацювали б тут. Сформувати ЧК у вигляді цільної структури, єдиної по всій контрольованій території, влітку 1919 року влада ще не могла. Але вже й тоді большевики виявили дивне вміння пристосовуватись і до таких, перехідних умов. Одночасно з ВУЧК, у прямій взаємодії з нею було створено рухливу мережу «особых отделов», що закінчувались на місцях мобільними відділками, які пересувалися слідом за армією. Супроводжуючи військо, вони скидалися на його частини, але мали свої особливі функції найдалі висунутого ар'єргарду чрезвычайки.

Ідея «особых отделов» пережила десятиріччя. Вони були рибамиприлипалами на тілі всіх структур. Якщо армія, живучи своїм життям, рухалась по території, за нею рухались і «особые отделы». Якщо це був завод чи інститут, «особый отдел» міг набирати функції відділу кадрів. В обох випадках ці відділи працювали з чітко структурованим особовим складом. 1919 року «особые отделы» працювали в докладно продуманому режимі уже на липень-серпень. Хоч би там як посувався фронт, він відмежовував потенційно «свою» («нашу») територію від території ворожої. Людність, що лишалась ТУТ, опинялась у цілковитій залежності від нової влади. Від нових господарів залежали відтепер їхні життя і їхня смерть, — суд ставав справою часу. Отже, проблемою ч. 1 було відокремлення «своєї» території від решти світу. Понад краєм прифронтової смуги встановлювалися рухомі «пости», головною функцією яких була перевірка документів.

¹⁵² Чекист о Ч.К. // На чужой сторон[е]. Кн. IX. 1925. С. 122–123.

Підозрілих осіб «затримували» й доправляли до певних місць їхньої концентрації, що звалися «пунктами». Так, у с. Пересильниці *пост* заарештував батька й сина Старжа-Якубовських і відправив їх до *пункту* № 5, що розташувався у Рівному. Цей пункт підлягав «особому отделу» Українського фронту й складався з начальника й кількох слідчих. Слідчий П. І. Альдо 10 липня провів допит («опрос») ув'язнених. Протокол допиту мав певну форму, її графи були видруковані на машинці, причому анкетних питань було 12. Того самого дня начальник пункту прийняв постанову про відправлення в'язнів до управління «особого отдела» в Києві «на распоряжение». Того самого дня було виготовлено й супровідного листа. У слідчій справі постанова й супровідний лист відклались у машинописних копіях: постанова — другий примірник, супровідний лист — у першому примірнику (завірів його слідчий «особого отдела»). Оригінали й перші примірники лишались чи не в *пунктах*. Як відзначено в постанові, метою відправлення в'язнів до Києва була ізоляція підозрілих осіб від прифронтової смуги. Права виносити вирок *пункти* не мали¹⁵³.

Про моральний образ чекістів по великих містах уже йшлося. Що являли собою ті, що йшли служити в *пунктах*, можна тільки здогадуватись. Заводячи суворе формальне діловодство, влада, правдоподібно, прагнула зв'язати їм руки, щоб уникнути небезпечного у його розвитку «беспредела». Кожен етап у пересуванні в'язнів документувався. Прагнули документувати й обшуки, хоча на низах контролювати їх було неможливо. У нашому випадку начальник *пункту* був не просто малописьменний. Помилки, які він робив і під якими поставив свій підпис, показують, що він не тільки не знав письма, але не володів як слід і мовою. Оволодівши певними стереотипами в побудові складнопідрядних речень, набравшись характерної лексики, він імітував повноцінні документи, що прикривали фактичну сваволю: «Я[,] начальник пункта № 5 Особого Отдела при XII-й Армии[,] рассмотрев дела гр. [...] задержанных на демаркационной линии и препровожденных в 5 Пункт Особого Отдела. Ввиду того, что в последние дни замечается массовый проезд к польским войскам, и прилегающим к фронту селам и городам заполнены польскими провокаторами, всячески старающихся пробраться на территорию к полякам. Указанные граждане жители г. Киева с снабженными документами якобы для подыскания учителей в таких местах, где

¹⁵³ ЦДАГО України. № 51584 ФП.

занимают позиция, в показаниях указывают, что едут как после каникулов на отдых, и потому, что в Киеве дороговизна, в то время, что они не из класса бедняков[,] фактом служит, что при них было обнаружено 18 400 р.[.] то[,] по мнению моему[,] они являются подозрительными[,] и желательно было бы их изолировать от фронтовой полосы, а потому ПОСТАНОВИЛ: указанные граждане препроводить в Управление Особого Отдела в Киев на распоряжение. Начальник пункта № 5 <підпис>» (Арк. 4). Київська постанова, безграмотна юридично, принаймні довершеніша щодо граматики.

Доповідь Червоного Хреста про діяльність київської чрезвычайки 1919 роки містить дорожочіне спостереження, що уточнює загально класовий підхід чекістів до своєї справи: «За популярность почти всегда платились тюрьмой. Кроме того, бывали случаи массовых арестов людей по профессиям и не только офицеров, но банковских служащих, техников, врачей, юристов и т. д. [...] Огромное большинство арестованных было виновно просто в том, что они образованные люди или принадлежат к буржуазии. Офицер, помещик, священник, инженер, юрист, учитель всегда держались коммунистами под подозрением. Их арестовывали, тащили в каземат, а там исход определялся не образом мыслей арестованного, не его активностью, а прихотью сотрудников Ч.К. ... Захотят — убьют, захотят — выпустят»¹⁵⁴.

Звірства лєнінських чрезвычайок могли бути стихійні, їх можна було б трактувати як відрухову реакцію якогось укому чи губкому на прикрі для червоних донесення з близького фронту, звістки про наступ армії УНР, добровольців абощо. Але наша оцінка катувань, що широко провадились у чека, буде інша, коли виявиться, що большевики практикували погром людності планомірний, якщо винищення інтелігенції чи робітництва було систематичне й холоднокровне. На жаль, спогади людей, що перебували в чрезвычайках різних міст, вказують на існування спільних інструкцій, яким прийти було більше нізвідки, як тільки з центру. Ясна річ, — витворивши такого монстра, як чрезвычайку, самі большевики повинні були боятися свого дітища й прагнути його хоч якось контролювати. Найбільше небезпеки крили в собі, природно, розстріли, які треба було не випускати з ока, з-під найпильнішого контролю. Можемо зробити висновок, що для проведення розстрілів існували прямі інструкції. Аби не пустити їх, справді, на саомплив, большевики намагалися регламен-

¹⁵⁴ Доклад Красного Креста. С. 341, 347.

тувати передусім час проведення розстрілів. У щоденнику полтавського лікаря Ол. Несвіцького читаємо: «Два раза в неделю (вторник и пятница) производятся по приговорам ЧК расстрелы»¹⁵⁵. Є відомості про розпорядок роботи московської чрезвычайки (Лубянки) 1921 року: «Осужденных “тройкой” М.Ч.К. расстреливали обычно по средам и субботам»¹⁵⁶. Отже, там і там — лише два дні на тиждень. 1931 року у Бутирках розстрілювали у вівторок, четвер і суботу, себто тричі, але теж не стихійно¹⁵⁷. Керівництво, як бачимо, домагається розстрілів порціями, розміри яких повинні були доповідатися, аби вони не перетворились на перманентний процес. Але П. А. Гарві дає і раціональніше пояснення цьому: «Дважды в неделю происходили заседания “коллегии губчека” (мова йде про Одесу. — С. Б.). На следующий день приговоренных к расстрелу под вечер переводили в эту комнату, откуда их партиями по 4–5 человек уводили [...]»¹⁵⁸. Пізнішого часу стосується спостереження Олександра Семененка: «Методы мучительства одинакові в усьому Советському Союзи. Коли до тюрьмы попадали люди з Туркестану, з Сибіру, вони розповідали, що допити й там такі самі»¹⁵⁹.

До деталей продумувалось, очевидно, й саме здійснення акцій. Ось спогад Ю. Безсонова про діяльність петроградської ЧК: «Вдруг, внизу на дворе раздался крик, но сейчас же зашумел мотор автомобиля... Он работал, но со двора не вышел. Вероятно, казнь совершилась здесь же в подвале, новым в истории мира способом, — выстрелом в заты-

¹⁵⁵ Несвіцький О. О. Полтава у дні революції та в період смуту 1917–1922 рр. Полтава, 1995. С. 110. Запис від 29 червня 1919 року.

¹⁵⁶ Чумаков А. «Корабль смерти» // Че-Ка. Берлин, 1922. С. 33.

¹⁵⁷ Альбрехт К. И. В подвалах ГПУ. С. 14. Альбрехт Карл Иванович (* 1898) — німецький лісівник. Під час Першої світової війни воював проти комуністичних заколотників у Баварії солдатом. Став комуністом і 1924 року виїхав до Росії, де прожив 10 років. Робив добру кар'єру. У складі групи іноземних лісових фахівців із комуністів, за завданням Центральної контрольної комісії та Робітничо-селянської інспекції він вивчав постановку лісового господарства на півночі Росії у 1928–1929 роках і свої висновки виклав у книжці «Реконструкция и рационализация лесного хозяйства», виданій 1930 року за редакцією М. М. Кагановича, Лазаревго брата. Ув'язнений 1932 року, був засуджений на кару смерті. На клопотання німецького уряду був переданий гестапо. Написав кілька антибольшевицьких книжок — «Судьбы людские в подвалах ГПУ» (Берлін; Лейпциг, 1942) та «Der verratene Sozialismus» (Зраджений соціалізм), що виходила багато разів у гітлерівській Німеччині (1939–1944). Див.: Розанов Мих. Соловецкий концлагерь в монастыре, 1922–1939 годы. Кн. 1. Б. м.: Изд. автора, 1979. С. 203–207; Zorin L. Soviet Prisons and Concentration Camps. P. 28.

¹⁵⁸ Гарви П. Дни красного террора в Одессе: Из воспоминаний // Социалистический вестник. Нью-Йорк; Париж, 1960. № 1 (737). С. 21.

¹⁵⁹ Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б. м.: Сучасність, 1977. С. 155.

лок впереди идущему смертнику»¹⁶⁰. Про відсидку улітку 1918 року у московській ВЧК оповів Ник. Беглецов (псевдонім): «Расстреливали тогда где-то здесь же, во дворе, заводя при этой операции автомобиль, чтобы прохожие не слышали выстрелов»¹⁶¹. Н. І. Авербух оповів про застосування транспорту у чрезвычайці одеській (1919): «Казнь несчастных жертв производилась в “чрезвычайке” № 8, а гул специально приспособленного автомобиля, раздававшийся во время казни, оповещал всех, что великое инквизиторское дело над невинными в этот момент совершается...»¹⁶² Себто автомобіль тут не приховував факт убивства, як хотілося чекістам, а навпаки, сповіщав про це. Як бачимо, в ленінських розстрілах простежується системність, нав'язувана регіонам, що перебували в різній воєнно-політичній ситуації. Прийом з моторами здався чекістам остільки ефективним, що 1941 року його застосовували у Литві, тільки крики заглушували мотори танків¹⁶³.

Ті, хто розстрілював, одержували заохочення, — вони могли узяти щось із речей чи одяжі розстріляного (золотий годинник, піджак, чоботи тощо). Режим завжди дбав про тих, хто його свого часу завойовував і згодом боронив. Із награваного добра мародери щоразу відкладали окремі речі на сувеніри. Сестри милосердя Червоного Хреста, які самих розстрілів не бачили, оповідали: «Один из помощников коменданта В.У.Ч.К. Иван Иванович Парапутц очень важно щеголял в шинели на форменной красной подкладке, принадлежавшей генералу Медеру, которого он убил»¹⁶⁴. Або таке свідчення: «Перед развалившимся Якубенко сидел священник, которого он допрашивал. Сестра не успела изложить своей просьбы, как из соседней комнаты раздал-

¹⁶⁰ Безсонов [Ю. Д.] Двадцать шесть тюрем и побег с Соловков. Paris: Imprimerie de Navarre, 1928. С. 21. Це оповідання можна датувати вереснем 1918 року, оскільки мемуарист потрапив до чрезвычайки після убивства Урицького.

¹⁶¹ Беглецов Ник. В дни «красного» террора // Че-Ка. Берлин, 1922. С. 72.

¹⁶² Авербух (Авенариус) Н. И. Одесская «чрезвычайка». С. 7.

¹⁶³ Хейфец М. Избранное. Том 1. С. 26.

¹⁶⁴ Доклад Красного Креста. С. 346, 351. Парапутц, молодий латвієць, був племінник Лаціса (С. 355). Про обставини загибелі київського коменданта див.: В концентрационном лагере // Объединение. К., 1919. 5/18 сентября. № 8. С. 1. Подп.: В. К. — Медер Петр Владимирович (16 серпня 1856 — 1919, Київ) — генерал-майор (1901). Закінчив 3 Харківську класичну гімназію та Чугуївське піхотне юнкерське училище. 20 грудня 1876 прапорщик, 23 січня 1879 підпоручник, 2 жовтня 1881 поручник, 30 серпня 1887 штабс-капітан, 9 грудня 1889 капітан, 26 лютого 1897 підполковник. Учасник російсько-японської війни (Список полковникам по старшинству. Составлен по 2-е мая 1907 г. СПб., 1907. С. 263). Дружина Марія Карловна, діти Владимир († 1908; Києвлянин. 1908. 5 ноября. № 307. С. 1) та Петр (ДАМК. Ф. 78. Оп. 1. № 2013; живий 1919). Не плутати з киевознавцем, чиновником особливих доручень при генерал-губернаторі Олексієм Івановичем Мердером (1861–1920?). Про останнього див.: Українські архівісти: Біобібліогр. довідник. Вип. І. К., 1999. С. 223–224; Палієнко М. Авторі «Кієвської старини» (2005). С. 286.

ся голос другого следователя, Каана: “Товарищ Якубенко, Вы взяли вчера две пары сапог. а Вам полагалась только одна. Извольте-ка вернуть”. — “А Вы, товарищ Каан, взяли два пиджака. Верните”. Началась перебранка, невольними свідетелями которой были сестра и священник. Быть может, священник думал: “Пройдет еще несколько дней, и убийцы будут метать жребий о рясах моих”»¹⁶⁵. Коли чекіст починав хизуватись новим одягом, це було явною прикметою, що він одержав здобич і має руки в крові. Крім того, в обличчі виразно змінювався погляд: «Появлялась какая-то тяжесть во взгляде. Они не смотрели больше нам в глаза, а куда-то мимо, в пространство. А когда случайно поймает его взгляд, в нем сквозит сосредоточенная жестокость»¹⁶⁶. Ол. Семененко лишив портрет голови одеської чрезвычайки (1919), якого він зустрів пізніше, уже в двадцяті роки. У цьому портреті наймоторошніше теж — погляд, зір убивці: «Мені обережно показали на одного з них — чорнявого мужчину років під сорок, ще стрункого, з тонкими рисами обличчя грузинського типу. Він нагадував провінційного доктора. Була осінь, біля нього лежав чорний м'який фетровий капелюх. Я не впізнав у ньому колишнього студента Саджаю. Очі в цього інтелігента були не звичайні. Не по-людському дивилися вони на світ. Не були ці очі відкриті для того, щоб бачити життя і людей. Це був тяжкий, тьмянний погляд, налитий чимось тяжким, неживим, убивствами, смертю. В них навіть не було злоби, це було щось гірше, ніж жорстокість — надлюдське похмуре, тупе презирство до людини, до її життя, до її радощів. Так дивився цинічний кат, сучасний тоталітарний кат, якому держава дала права слідчого, судді і виконавця смертного вироку. Все дала йому в одній особі. І він знає, що на нього скаржитися ніхто не може»¹⁶⁷. Про те, що Калиниченка-Саджаю мемуарист ототожнив правильно, маємо документальні свідчення¹⁶⁸.

Нагороди, які чекісти одержували за свої труди, залежали від обставин. В'язень катеринодарської чрезвычайки оповідав: «Растреливались в нижнем белье, верхнее платье делалось добычей чекистов»¹⁶⁹. А. Чумаков, один з ранніх в'язнів Лубянки (початок 1921 року), свідчив: «Смертников вызвали из одиночек и приказали

¹⁶⁵ Доклад Красного Креста. С. 346.

¹⁶⁶ Там же. С. 350.

¹⁶⁷ Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б. м.: Сучасність, 1977. С. 101.

¹⁶⁸ «Закордот» у системі спецслужб Радянської України: 36. документів. К., 2000. С. 75.

¹⁶⁹ Люсьмарин Г. Кубанская чрезвычайка // Че-Ка. Берлин, 1922. С. 235. Події кінця 1920 — початку 1921 року.

тут же раздеваться»¹⁷⁰. Г. Агабеков живописує: «На утро комиссары идут домой отдыхать после ночной работы. Подмышками у них узелки. Это все, что они нашли ценного у убитых крестьян»¹⁷¹. Коли денікінці, узявши Київ, розпочали на Лук'янівському кладовищі розкопки, усі трупи виявились голі, розстріляні розривними кулями¹⁷². Інакше кажучи, такий «порядок» було заведено по всій країні. В. Шульгін, не розібравшись, переплутав послідовність: «Выводили, вели, расстреливали и тут же раздевали догола»¹⁷³. Трохи іншу схему описав для пізнішого часу К. Петрус: «Специальное помещение для расстрела называли “бойней”. Туда выводили и выносили обреченных с резиновой грушей во рту и связанными руками»¹⁷⁴. Було розроблено механізм вилучення конфіскованого майна, яке йшло вже у прибуток держави. У Москві 1936 року фіксується низка спеціальних крамниць, де продавали лише конфісковані у в'язнів речі. До них стояли величезні черги¹⁷⁵.

1919 року на підмогу військовим гарнізонам організовували т. зв. «заградительные отряды». Той, що прибув із Москви до Києва, налічував 2000 осіб. Київський кореспондент повідомляв закордон: «Його завданням є їздити по селах і відбирати у селян харчі»¹⁷⁶. 1921 року, коли члени заградотрядів збирали продподаток, їх заохочували 25-ма відсотками конфіскованого хліба. Неписьменний селянин Трохим Гудзь відмовлявся: «Дивіться, він мене посилає грабувати людей!»¹⁷⁷.

Совецька пропаганда протягом десятиріч всілякими способами насаджувала легенду про сутий ідеалізм большевиків, особливо ленінської генерації. Пропаганді згори стійко протистояла пропаганда низу — у формі знаменитого анекдоту про срібні ложечки у «спартанському» помешканні Кагановича тощо. Цікаві свідчення знаходимо у гетьманській, згодом денікінській пресі. Як повідомлялося, під час муравйовщини на Харківщині було пограбовано майно

¹⁷⁰ Чумаков А. «Корабль смерти» // Че-Ка. Берлин, 1922. С. 33. Пор. с. 31, 35.

¹⁷¹ Агабеков Г. С. ЧК за работой. М.: Книга-Просвещение-Милосердие, 1992. С. 44.

¹⁷² Раскопки на Лукьяновском кладбище // Вечерние огни. 1919. 2/15 сентября. № 13. С. 2.

¹⁷³ Шульгин В. Дворец и тюрьма. С. 47.

¹⁷⁴ Петрус К. Узники коммунизма. Нью-Йорк: Изд-во им. Чехова, 1953. С. 93.

¹⁷⁵ Трагедия иностранных коммунистов в России: Письмо коммуниста // Соц. вестник. 1938. 30 июля. № 13/14 (416/417). С. 22–24.

¹⁷⁶ З наддніпрянської України: Від власного кореспондента // Воля. Відень, 1919. Червень. Ч. 1. С. 16.

¹⁷⁷ Одесский мартиролог. Том 2. Одесса: ОКФА, 1999. С. 339. Пор.: Малинова Галина. У истоков советского правосудия // Там же. С. 251

й коштовності Лаунія на 4 мільйони карбованців. Участь у цьому брали Євгенія Бош із своїм секретарем Городецьким, дружина народного секретаря фінансів Владимира Ауссема, матроси Васильєв та Фіногенов, комісар Войцеховський¹⁷⁸. Наприкінці ж муравйовської епопеї ЦК КП(б)У відрядило з цінностями до Москви (якими? де він їх набрав?) Станіслава Реденса¹⁷⁹. Любитель чекістських документів Марк Борисов¹⁸⁰ опублікував розпорядження («предписание») оперативного відділу Київської губчека від 31 березня 1919 року: «Комиссару Соколовскому. Пред'явителю сего тов. Соколовскому поручается снять печать с квартиры генерала Драгомирова по Терещен[ков]ской ул. № 21, кв. 3, ключи передать секретарю тов. Раковского. Заведывающий Оперативн[ым] Отдел[ом] т. Цвибак. Делопроизвод[итель] <підпис>»¹⁸¹. Київська преса розтиражувала телеграму: «Арест брата Зиновьева. Екатеринодар, 9-9 [9 вересня]. У арестованного в Алешках брата председателя Петроградской коммуны Зиновьева отобрано 470 тыс. рублей николаевскими пятисотками и коллекции платъев из императорских гардеробов»¹⁸². У якому напрямку йшли думки тодішніх партійців і якого карикатурного характеру набирала часом їхня діяльність, свідчить спеціальне рішення Політбюро ЦК КПУ від 8 липня 1919 року: «[...] в случае бегства советских работников под видом эвакуации ценностей предавать их Военному Революционному Трибуналу»¹⁸³.

На вищих посадових щаблях мародерські трофеї перетворювались на нагороди вищої вартості, передусім «іменні» портсигари й годинники. Наприкінці жовтня 1918 року в Царицині Сталін вручив «огромный золотой портсигар с торжественной надписью» командирові дивізії Дмитрові Жлобі, який врятував місцевих большевиків від розгрому¹⁸⁴. Безліч коштовностей одержали в ті роки чекісти, — це відомо, оскільки факти нагород записували до чекістських «послужних списків». 1920 року ВУЧК подарувало портсигара Наумові Рубінштейну, 1923 року постпредство ГПУ по Правобережній Україні — Пейсахові Рахлісу. 1927 року срібного портсигара одержав Мат-

¹⁷⁸ Вісти з Харківщини // Відродження. 1918. 13 червня / 31 травня. № 62. С. 3. Шп. 2.

¹⁷⁹ Золотарьов. С. 538. Пор.: Leggett G. The Cheka, Reprinted 1986. P. 456–457.

¹⁸⁰ Пор.: Борисов Марк. Разложение «Красной армии»: По документам недавнего прошлого // Вечерние огни. 1919. 28 августа / 10 сентября. № 10. С. 3.

¹⁸¹ Борисов Марк. Из документов Ч.К. // Вечерние огни. 1919. 26 августа / 8 сентября. № 8. С. 4.

¹⁸² Жизнь. К., 1919. 16/29 сентября. № 3. С. 1.

¹⁸³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 1. Арк. 46 в.

¹⁸⁴ Антонов-Овсеенко Антон. Портрет тирана. New York: Khronika Press, 1980. С. 19.

вій Герзон. Не обійшли нагородою і Лазаря Ривліна. Перший портсигар був теж срібний, другий і четвертий — невідомого металу. Право роздавати чекістам коштовності з якихось спеціальних фондів мали різні установи. 1921 року Харківська чрезвычайка вручила золотого годинника Наумові Рубінштейну. 1927 року Одеський окрвиконком нагородив годинником Давида Джиріна (ще одним — 1932 року — колегія ОГПУ СРСР). 19 грудня 1930 року Новоросійська міськрада вручила золотого годинника Александрові Волкову. 1932 року колегія ОГПУ СРСР порадувала золотим годинником Соломона Мазо. Велика приватизація відбулася на двадцятиріччя «органів». У неділю, 19 грудня 1937 року від ВУЦВК одержали по золотому годиннику Ніколай Извеков, Яків Камінський, Нісон Новаковський, Ісаак Соколов-Шейніс та Арон Хатеневе́р. 14 серпня 1938 року нарком Єжов подарував годинника Олексієві Кудринському. Чийогось золотого годинника вручили Вікторові Блюману, а срібного — Лазареві Ривліну. Александр Броневый одержав золоті годинники двічі: 1920 року від Колегії Губчека по Волині, 1932 — від Колегії ОГПУ¹⁸⁵. Так само й Семен Западний — 10 березня 1923 року від Харківського і 1927 — від Київського виконкомів. Але чемпіоном з мародерства став Марк Роголь: від колегії ГПУ УСРР він одержав аж три годинники — у 1924, 1927 та 1928 роках¹⁸⁶. Дещо, — кількісно, правда, набагато скромніше, — перепало в ті роки й тюремникам. Репертуар, зрештою, був той самий. 1923 року помічник начальника київського БУПР'у Тимофій Вус дістав у нагороду годинника¹⁸⁷. За свою роботу старший по команді Матвей Михайлов одержав срібний портсигар з написом (цікаво було б прочитати)¹⁸⁸. Розраховувались і грошима. Під час приїзду до Києва Раковського молодший дозорець Лук'янівської тюрми (з 31 серпня 1922 року) Павло Лосіцький одержав нагороду — 10 мільйонів¹⁸⁹.

Є. Олицька згадувала: «Из уст в уста передавался анекдот о том, как инкогнито едущий представитель Советского Союза был сразу опознан в Англии, так как на трости его была монограмма «ЕД», на портсигаре «СК», на золотых часах «КБ»¹⁹⁰. У брежнєвські часи

¹⁸⁵ ГДА СБУ. Ф. 6. № 37318. Т. 1. Арк. 26.

¹⁸⁶ Золотарьов. С. 429–581.

¹⁸⁷ ДАМК. Ф. р-642. Оп. 1. № 1. Арк. 303–305.

¹⁸⁸ Там само. Арк. 371. У додатку занотовано: «Неоднократно замечен в избиении заключенных» (Арк. 373).

¹⁸⁹ Там само. Арк. 547.

¹⁹⁰ Олицкая Е. Мои воспоминания. [Кн.] І. С. 156.

розповідали інакше: «Нарада у верхах. Перекур. Де Голль виймає срібний портсигар. На ньому напис: Генералові Де Голлю — вдячна Франція». Дістає золотого портсигара Джонсон. На ньому гравіровка: «Ліндонові — від дружини на знак любові». Брежнев відкриває усипаний діамантами платиновий портсигар. На ньому напис: «Його Імператорській Величності Александрові II — від російського дворянства»¹⁹¹. Як розповідав Володимир Душник, що зустрічався з совєцькими військовими 1945 року в Японії, до екіпіровки члена совєцької військової місії капітана Пруднікова входив фотоапарат з написом українською мовою: «Інститут імені Дзержинського. НКВД. Харків»¹⁹².

Сексоти

Мемуарист дав три портрети совєцьких сексотів — свого гімназійного приятеля, згодом попа-розстригу Юрія Крестьянполя, якого згадував і під час слідства, інженера-лісовика Коваленка і колишнього міністра українського уряду Матвієвського¹⁹³. Докладно переповідаючи їхні історії, Костянтин Штепа використав їх як матеріал для аналізу самої комуністичної системи, самого інституту секретних співробітників. «[...] вся наша система сверху донизу покоится на сексотах», — писав він (1959)¹⁹⁴. Перебувши перестройку, уже за умов незалежної Росії, яскравий дисидент Єфим Еткінд не міг піднятися до системного аналізу явища за джерелами, однак оголосив, що «ГБ внедряла по сексоту в каждую коммунальную квартиру, студенческую группу, административную ячейку, социальную клетку, — а ведь таких единиц миллионы»¹⁹⁵. Ґрунтуючись, правдоподібно, на

¹⁹¹ Соколов С. Не зря сажали за анекдоты // Комсомольская правда. 1992. 27 июня. № 116 (20416). С. 2.

¹⁹² Душник Володимир. Зі советами при штабі генерала МакАртура в Токіо // Ювілейний Календар-Альманах Українського Народного Союзу на звичайний рік 1949. Jersey City, N. J., [1948]. С. 168. Можливо, це була котрась модель «ФЕД'у».

¹⁹³ Мабуть, ідеться про Михайла Федоровича Матвієвського, з 31 серпня 1918 року причисленого до Міністерства юстиції (Державний вісник. 1918. 26 вересня. № 52. С. 3. Шп. 2, пор.: 3 жовтня. № 54. С. 4. Шп. 4). У грудні його було призначено на члена ради міністра внутрішніх справ (Нова рада. 1918. 26 грудня. № 242. С. 3. Шп. 3). У Кам'янці в липні 1919 року він — директор департаменту МВС (Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр. Відень, 1922. Том IV. С. 148).

¹⁹⁴ Штепа К. Ф. Ежовщина // Новый журнал. Кн. LVIII. Нью-Йорк, 1959. С. 176.

¹⁹⁵ Эткінд Ефим. «Госстрах» в литературе // Госбезопасность и литература на опыте России и Германии (СССР и ГДР). М.: Рудомино, 1994. С. 19.

окремих емпіричних фактах, його узагальнення лишалось звичайною совєцькою «припискою» і віддзеркалювало, умовно кажучи, якісь параноїдальні настрої. Вони могли бути голубою мрією чекістів, але важко припустити, щоб із цієї фази перейшли у справдешню реальність.

Все-таки фронтальний перегляд архівно-слідчих справ показує, що в СРСР сексотство було якнайпоширенішим явищем. У серпні 1956 року у колгоспі ім. Дімітрова Решетилівського району) сторожував Іван Антонович Доля (нар. 1888, м. Решетилівка). У 1944–1946 роках він сидів у Кустоловській с/г ИТК Полтавської обл., де відбував свій перший строк майбутній Св. Патріарх Володимир Романюк. Оперуповноважений («кум») доручив Долі доносити йому на Патріаршого посправника Євгена Борисовича Матвеева¹⁹⁶. У цій справі Доля виступав на суді як свідок, і 1956 року розповів чекістові молодшої генерації: «Помню, что нас, свидетелей-заключенных было семь человек, все эти заключенные были тоже осведомителями»¹⁹⁷. Особисті справи большевицьких сексотів зберігались за їхнім місцем проживання, а коли вони кудись переїздили, справи пересилали слідом за ними¹⁹⁸. Особова справа лінійного агента ОДТО ГПУ ст. Коростень «Юза» Федора Степановича Рока-Раковського (нар. у грудні 1894) як на кол. співробітника органів ВЧК зберігалось в архіві відділу «А» МГБ УРСР під архівним № 51929¹⁹⁹.

Вербування людини часто-густо перепліталось із її арештом. Бойового офіцера, капітана Константина Константиновича Нечаєва (нар. 1893) арештували 1927 року. «[...] руководствуясь оперативными соображениями и учитывая, что Нечаев Константин имеет обширные круги знакомства среди бывших людей (!) и белого офицерства, настроенного враждебно против Советской власти, он КО-ОГПУ был завербован и из-под стражи освобожден»²⁰⁰. Виходить, заарештовували його «без задньої думки». Але коли його узяли знову 28 грудня 1929 року, у постанові було зазначено: «За весь период связи с КООГПУ Нечаев всячески уклонялся от выполнения давае-

¹⁹⁶ 1995 року Є. Б. Матвеев прийшов до старого товариша, і я був присутній при їхній зустрічі. Див.: З розповідей у Патріарших покоях // Україна: Наука і культура. Вип. 30. 1999. С. 344–348.

¹⁹⁷ ГДА СБУ. № 18402 — с. Арк. 391. Раніше справа зберігалась в архіві обласного управління Івано-Франківської обл.

¹⁹⁸ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 43178 ФП / кор. 914. Арк. 320–321.

¹⁹⁹ Там само. № 47507 ФП / кор. 833. Арк. 87–90.

²⁰⁰ Там само. № 58909 ФП / кор. 1500. Арк. 8.

мих ему поручень, в то же время проводил к/р роботу»²⁰¹. Постановою Окремої наради при Колегії ГПУ УСРР від 22 лютого 1930 року йому було визначено три роки концтабору.

Інколи, щоб бажану людину завербувати, її попередньо заарештовували. Чекіст стилізував те, що говорив йому на допиті 10 травня 1938 року помічник начальника відділу державної зйомки та картографії НКВД УРСР Олександр Якович Балаба (нар. у серпні 1904), у такий спосіб: «Да, через несколько дней после моего освобождения из-под ареста в Сватовском райотделении ГПУ в 1922 году я был вызван [...] в служебный кабинет [райуполномоченного ГПУ] Петренко, где я был завербован для секретной работы в качестве осведомителя»²⁰². І двома днями раніше, себто 8 травня 1938 року датується те, що говорила на допиті сестра Балаби Варвара Яківна: «Брат, когда я несколько позже с ним встретилась, рассказал мне, что его арест явился предлогом к вербовке его для работы в качестве секретного осведомителя»²⁰³.

Якщо «контора» арештовувала «слюдами» своїх власних співробітників, і багатьох із них потім винищувала, природно, що архівно-слідчі справи зберігають настрої її недовіри й до секретних співробітників, так само, як і недовіри «сексотів» до них, інакше кажучи, до влади. Наприклад, проти Нового року, 31 грудня 1939 року заступник начальника І відділку III відділу N підписав довідку щодо справи-формуляру № 1298 на археолога Сергія Петровича Вельміна: «Вельмин С. П., продолжительное время являясь секретным сотрудником Киевского оперсектора ОГПУ, зная о пребывании эмиссаров организации на Украине, не сообщал об этом органы ОГПУ, а умышленно дезинформировал наши органы...

В 1933 г., будучи вторично завербован, на агентурной работе себя не проявил и заподозрен в неискренности, а поэтому в 1936 году из состава сети исключен как заведомый двойник...

Вельмин С. П. представляет из себя хитрого и пронырливого человека, умеющего создать о себе выгодное впечатление. [...] Вельмин С. П. имеет близкие связи с к.-р. элементом, работающим в УЖДС»²⁰⁴.

²⁰¹ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 58909 ФП / кор. 1500. Арк. 10.

²⁰² Там само. № 30310 ФП / кор. 149. Арк. 23.

²⁰³ Там само. Арк. 26.

²⁰⁴ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 64454 ФП / кор. 1799. Т. 3. Арк. 95. Докладніше про С. П. Вельміна див.: Білокінь С. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст. К., 2006. С. 184–185.

У серпні 1928 року співробітник Київського окружного відділу ГПУ Рахміль (Еміль) Моїсейович Правдін (1899, м. Ржищів Київ. губ. — 1938)²⁰⁵ завербував сина пастора київської євангеліко-лютеранської громади Вальтера Кенігсфельда (нар. 1899, Київ)²⁰⁶. Мабуть, чекісти заходилися тоді розробляти німецьке консульство. Консулом був тоді Вернер Стефані (1882 — не раніше 1943)²⁰⁷. На Новий 1922 чи 1923 рік до нього прийшло бл. 70 гостей. Очевидно, у Кенігсфельда проблеми з Чекою почалися з арешту, проведеного внаслідок того, що Вальтер там побував. Завдання, які Кенігсфельдові давали, той виконував кепсько, запевняючи чекістів, що «совершенно не способен к той роли, которую мне пришлось бы выполнять»²⁰⁸. Все-таки 1937 року з нього вимучили якісь відомості про університетського викладача німецької мови Фромгольда Майєра (1879–1937), невдовзі розстріляного²⁰⁹. Коли Вальтера Кенігсфельда покликали ще раз у жовтні 1930 року, співробітничати з чекістами він і зовсім відмовився²¹⁰.

Інкони вибуття із сексотів не коментувалось. У постанові помічника прокурора у слідчих справах УССР Диковського від 3 лютого 1936 зазначено, що справу музейниці Аделаїди Артюхової не можна передати до суду з оперативних міркувань — «свид[етель] Гайдєнко в прошлом секретный сотрудник»²¹¹. Тому, керуючись постановою ЦИК та СНК СРСР від 10 липня 1934 року, її справу треба було направили на розгляд Окремої наради при НКВД СРСР.

Накопичення ворожих настроїв між носіями влади і тими самими сексотами, на яких вона спиралась, не могло не призвести зрештою до створення конфліктних настроїв і ситуацій. Якщо в'язні набували знання про систему («Концлагерь — это оголенный большевизм под микроскопом»), глибоко розчаровувалась у ній і розглядувана соціальна група. Навпаки, засадничо аморальних людей якісь матеріальні блага мали влаштовувати. Але так чи інакше, формувалось ще одне джерело деградації комуністичного суспільства.

Хтось ішов у сексоти, сподіваючись, що його самого ця чаша мине. Справді, 11 вересня 1937 року було ув'язнено вихованця Пав-

²⁰⁵ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 63023 ФП / кор. 1718. Том 9. Арк. 88, 91, 96 зв.

²⁰⁶ Сам пастор Річард Кенігсфельд помер у 1932–1933 році.

²⁰⁷ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 46283 ФП / кор. 780. Арк. 92.

²⁰⁸ Там само. № 47548 ФП / кор. 835. Арк. 11 зв.

²⁰⁹ Там само. № 62089 ФП / кор. 1650. Том 2. Арк. 29, 31.

²¹⁰ Там само. № 47548 ФП / кор. 835. Арк. 11 зв.

²¹¹ Там само. № 64684 ФП / кор. 1818. Том 1. Арк. 70. Олександр Юрійович Гайдєнко був сином священика, членом УКП, завідував відділом соціалістичного будівництва і був вченим секретарем в Історичному музеї (1933–1934).

ловського юнкерського училища Александра Александровича Корнілова (нар. 1896, СПб.), але як дефект слідства відзначалося, що до жовтня 1938 року «Корнілов не был допрошен как секретный сотрудник органов НКВД»²¹².

У першу чергу чекісти вербували осіб із найгіршими об'єктивними — дворян, дітей репресованих, ченців, священників. Саме такі особи найлегше викликали в людей довіру.

Агентом ГПУ був благочинний Сквирського району о. Олександр Караванський. 11 березня 1957 року заступник начальника Управління КГБ при РМ УРСР по Київській обл. підполковник Клименко писав своєму колезі з Ярославля: «Согласно сообщению УАО УКГБ при СМ УССР по Киевской области установлено, что Караванский в прошлом состоял в агентурной сети и имел кличку “Карпов”. 19. IX — 1951 года при N 7 / I — 11660 личное дело на Караванского Александра Федотовича, 1895 года рождения, уроженца м. Сквыры (Киева) было направлено в Отдел “А” УМГБ Ярославской области, по его новому месту жительства»²¹³.

У протоколі допиту ієромонаха Гамаліїла (Русальова, нар. 1877) зазначено: «Приехал я в Киев искать Алексея Шишкина, священника-профессора, что мне было поручено еще в октябре м-це 1929 г. п/п ОГПУ г. Ростова н / Д, в котором я работал секретным сотрудником»²¹⁴. У квітні 1944 року підполковник прикордонних військ НКВД «привлек к секретному сотрудничеству» священника о. Федора Гайденка, що мешкав тоді в с. Василеві Заставинського р-ну Чернівецької обл.²¹⁵.

Особливо зацікавлені були чекісти в добре поінформованих людях. 14 грудня 1937 року було ув'язнено вчителя 98 школи м. Києва Григорія Прокоповича Григор'єва (нар. 21 серпня 1898 р.). 19–28 грудня він працював над текстом зізнань: «Я состоял агентом в Украинском Управлении РК [рабоче-крестьянской] милиции (работал по сбору материалов о вредителях на Киевской кинофабрике). [...] Своей первоочередной задачей я ставлю беспощадное разоблачение всех моих недавних друзей и сообщников. Не сомневаюсь, что смогу обратить внимание НКВД еще на целый ряд врагов народа, находящихся пока что на свободе. Я имею достаточно данных для того,

²¹² ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 31137 ФП / кор. 180. Том 2. Арк. 94.

²¹³ Там само. № 43178 ФП / кор. 914. Арк. 320–321.

²¹⁴ Там само. № 66923 ФП. Том 1. Арк. 152.

²¹⁵ Там само. № 71617 ФП / кор. 2069. Арк. 202–203.

чтобы сделать это с успехом»²¹⁶. Дата 19–28 грудня свідчить про те, що викривальний запал виявився у шкільного вчителя не миттєвою хвилиною, а, правдоподібно, був наслідком більш як тижневих зусиль фахівців своєї справи.

Ще більший інтерес викликали у них менш чи більш визначні особи. Про діяча КПЗУ, редактора газети «Наша земля» Адріана Гошовського (нар. 13 червня 1898, с. Високо-Вежені Туркського пов.) начальник 3 відділу УГБ УНКВД ПО Новосибірської обл. старший лейтенант ГБ Іванов 12 грудня 1940 року писав: «Гошовский является нашим агентом с декабря 1932 года. В 1936–37 г.г. прорабатывал поляков-шпионов Петровских и др., которые впоследствии были репрессированы. В 1939 году как агент расконспирировался перед своими знакомыми по месту работы, Кузбассуголь. В связи с этим Гошовскому было предложено перейти на работу в другое учреждение. В настоящее время Гошовский прорабатывает ряд лиц, занимающихся антисоветской деятельностью и подозрительных по шпионажу, материалы дает ценные»²¹⁷. Зайве говорити, що «цінність» з давнього чекістського погляду сексотських матеріалів в історичній ретроспективі може бути така сама, більша або менша, або ніяка.

Відомості на цю тему містяться не лише у діловодстві НКВД, а й у мемуарах. Перебуваючи на еміграції, удова драматурга Миколи Куліша Антоніна розповідала: прозаїк Іван Дніпровський, напившись п'яний, зізнався Кулішеві, що «приставлений до нього як сексот, але клявся, що ніколи в світі не продасть свого ще з дитинства найкращого друга»²¹⁸.

Функції сексотів були очевидні. Один із них, васильківський вчитель (1931–1933) Андрій Степанович Зіневич (нар. 1891, с. Кошелівка Пулинського р-ну Київської обл.) був допитаний як свідок 15 травня 1935 року і живописав свою діяльність як звичайну рутину: «В 1930 г. в августе месяце Полонское Р/о ГПУ мне предложило стать секретным сотрудником ГПУ. [...] Все задания, которые давали мне органы ГПУ, я выполнял, по силе возможности. Посещал указанные явки. Писал характеристики на б. петлюровцев и б/белых»²¹⁹. Те саме знаходимо у справі відповідального секретаря українського відділу ОЗЕТ Ісаака Абрамовича Гутермана (нар. 1896, м. Могильниця, Польща), арешто-

²¹⁶ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 46283 ФП / кор. 780. Арк. 23.

²¹⁷ Там само. № 38833 ФП / кор. 428. Арк. 162.

²¹⁸ Куліш Антоніна. Спогади про Миколу Куліша // Куліш Микола. Твори. Нью-Йорк: УВАН, 1955. С. 410–411.

²¹⁹ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 17987 ФП / кор. 113. Арк. 11, 13.

ваного 22 серпня 1938 року. У протоколі його допиту від 25 січня 1939 року читаємо: «Не помню точно месяца в 1928 году, будучи я (sic) секретным сотрудником ГПУ под псевдонимом “Барбюс”, я был вызван на консперативную (sic) квартиру Начальником особого отдела Шумовым, где в то время находился в присутствии [начальника Полтавского окротдела ГПУ] Бржезовский, который ставил мне вопросы о задачах моей работы по борьбе с троцкистами»²²⁰.

Роль сексотів у системі визначалась серією підзаконних актів, один з яких викликав появу «совсекретной» довідки, яку 21 червня 1940 року затвердив начальник слідчої частини капітан ГБ Ламекін: «Проходящие по следственному делу № 93421 Залкинд Марк Ильич и Лозовик Анатолий Григорьевич, согласно справки 1-го Спецотдела НКВД УССР, являются агентами 2 Отдела НКВД УССР, поэтому допрошены быть не могут»²²¹.

Селянин с. Пінчуги Васильківського пов. Влас Кіндратович Линник (нар. 10 лютого 1889) закінчив Глухівський учительський інститут і Миколаївське військове училище за першим розрядом. Був офіцером царської армії. 3 квітня 1909 співробітничав з жандармським управлінням під псевдом «Неизвестный»²²². З 1917 член партії українських есерів. Член Ради Всеукраїнської ради військових депутатів. 8 серпня 1917 року мандатна комісія затвердила його членом Української Центральної ради²²³. «Из материалов этого дела видно, что Линник Влас Кондратьевич с 1925 по 1931 год негласно сотрудничал с органами ГПУ под фамилией “Кондратенко”»²²⁴. Постановою трійки при КОУ НКВД від 5 квітня 1938 року 26 селян Київської області були розстріляні. В ухвалі Київського обласного суду 23 квітня 1958 року було зазначено: «Основанием к осуждению всех арестованных по данному делу лиц послужили их личные показания о том, что они были участниками антисоветской организации, созданной Линником Власом Кондратьевичем. Линник Влас Кондратьевич по делу допрошен не был»²²⁵.

Ті, хто йшов на цю слизьку стежу, не завжди здогадувались, що час від часу органи своїх сексотів чистять так само, як і самі себе.

²²⁰ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 58571 ФП / кор. 1481. Арк. 50–51.

²²¹ Там само. № 36653 ФП / кор. 333. Том 1. Арк. 144.

²²² Там само. № 49866 ФП / кор. 972. Арк. 210–239.

²²³ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998. С. 216.

²²⁴ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 49866 ФП / кор. 972. Арк. 475.

²²⁵ Там само. Арк. 496.

Скажімо, Катерині Михайлівні Бородчак (Хам) у протокол допиту 11 серпня 1937 року вписали, що вона, будучи таємним співробітником НКВД, «представляла ложные донесения о готовящихся террористических актах»²²⁶, і за це їй довелося **відповісти**.

Завідувач бази Київського холодильника Єфим Борисович (Беркович) Кравець (нар. 17 вересня 1889, м. Хабне Київ. губ.), попри брак освіти («образование низшее общее»), мав яскраве меншовицьке минуле. За «меншовицьку контрреволюційну діяльність» його арештовували у 1918, 1920, 1922 роках. Про всяк випадок він пішов у сексоти. Але коли його знову узяли, 16 серпня 1937 року у постанові про висунення звинувачення йому було записано: «являясь секретным сотрудником, сознательно дезинформировал, давая ложные сведения, чем пытался завести органы УГБ НКВД в заблуждение»²²⁷. Одержавши на ОСО при НКВД СРСР вісім років тюремного ув'язнення, Кравець уже набирався сил їх перебути, але 4 листопада 1937 року в Красноярському краю його розстріляли. Правдоподібно, вигадавши нову справу й провівши новий «суд».

Одесит Іполит Єфимович Лерман (нар. 1885) служив (1906–1918) присяжним повірним і паралельно (1906–1909) був членом міського комітету партії есерів. Викладав у Московському інституті господарників. Його арештовували у 1922 та 1938 роках. Між відсидками, 1929 року він дав зобов'язання, але від роботи ухилився. Його розстріляли²²⁸.

Сергей Сергеевич Мерінг (нар. 1897, Київ) був доцентом Київських курсів іноземних мов. 11 листопада 1937 року датується такий текст: «С 1931 г. я дал подписку о сотрудничестве с органами НКВД, обязался вскрывать и сообщать о всех контрреволюционных действиях известных мне лиц. — *Вопрос:* Что Вы конкретно дали как секретный сотрудник НКВД? — *Ответ:* Ничего»²²⁹. 23 листопада 1937 року Мерінга розстріляли. Тобто мало того, що знищили, — ще й замарали, як уміли й могли.

Фахівцем своєї справи був Сергей Николаевич Михайлов (нар. 1906, Тифліс). У 1914–1919 роках він служив у контррозвідальних органах царської армії, Центральної Ради, гетьмана. 14 жовтня 1937 року його заарештували. «Будучи осведомителем Киевского облуправления ГПУ, от работы уклонялся и дезинформировал органы

²²⁶ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 49711 ФП / кор. 958. Арк. 88–89.

²²⁷ Там само. № 58623 ФП / кор. 1483. Арк. 7.

²²⁸ Дело № П-27513 // Воля. М., 1994. № 2-3. С. 63–68.

²²⁹ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 40216 ФП / кор. 479. Арк. 25.

ГПУ, а також проводил контрреволюционную пропаганду и возводил клевету на Конституцию СССР»²³⁰. Його розстріляли за ухвалою трійки при КОУ НКВД УСРР від 5 листопада 1937 року.

Лук'янівська в'язниця

Історії київських тюрем ще не написано, принаймні, не видано²³¹. Тому, строго кажучи, сьогодні можна говорити лише про найголовніші тенденції, зведення уже відомих, розкиданих у літературі, фактів і зіставлення їх з новими матеріалами.

Лук'янівський тюремний замок було збудовано 1863 року на Старо-Житомирській дорозі²³², ч. 7. Невдовзі, 3 листопада, було освячено тюремну Іовлевську церкву²³³. Бл. 1873–1874 священником цієї церкви був о. Федот Біляшівський, батько пізнішого академіка М. Ф. Біляшівського. Родина жила навпроти тюрми в будинку Мозгового (звідси батько перейшов до Стрітенської чи Скорбященської церкви). Перед революцією місце священника одержав о. Стефан Богданович, який 1918 року став настоятелем церкви в Олександрівській лікарні, а на початку 1931 року був засланий на Мурман²³⁴.

Лук'янівська в'язниця мала статус губернської й 1 категорію²³⁵. Призначена для утримання в'язнів усіх категорій, вона була розрахована на 550 осіб, але майже завжди була переповнена. Подеколи кількість в'язнів сягала 1700 осіб²³⁶. Найбільше вона приймала, природно,

²³⁰ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 49866 ФП / кор. 972. Арк. 466.

²³¹ Пор.: Білокінь С., Кальницький М. Лук'янівська в'язниця // Звід пам'яток історії та культури України, Київ. Кн. I, ч. 1. А–Л. К., 1999. С. 519–520.

²³² 1908 року Старо-Житомирську дорогу було перейменовано на Дегтярьовську вулицю за іменем купця М. П. Дегтярьова, за заповітом і на кошти котрого 1900 року було збудовано «Благотворительное учреждение для призрения престарелых обоого пола православного исповедания» (будинок ч. 9). Тут оселилося 550 перестарілих і 350 душ дітей від 4 до 13 років. 1921 року у приміщеннях старечого притулку було організовано Ленінське дитяче містечко на 1200 вихованців, а згодом — госпіталь МВД УРСР (України). Див.: Ковалинский Виталий. Киевские тюрьмы // Рабочее слово. К., 1990. 19 октября. № 206 (9111). С. 3.

²³³ Іов багатостраждальний — надзвичайно багатий і високопоставлений своїм бездоганим життям арабський шейх, мешканець країни Уц, розташованої на південному сході від Юдеї. Приклад терпеливої витривалості й непохитної віри під час незаслужених неможливих страждань (Костів К. Словник-довідник біблійних осіб, племен і народів. Торонто: Гармоні, 1982. С. 198).

²³⁴ ЦДАГО України. № 42625 ФП / кор. 578. Арк. 22–23, 25.

²³⁵ Ковалинский В. Киевские тюрьмы. С. 3.

²³⁶ Галайба Василь. Лук'янівський тюремний замок // Вечірній Київ. 1991. 20 травня. № 94 (14209). С. 2.

кримінальних злочинців, траплялось чимало більших чи менших діячів т. зв. визвольного руху (сьогодні цю назву можна сприймати хіба що з гіркою іронією, оскільки він призвів не те що до більшої несвободи, а до масового державного терору). Перебуло у Лук'янівці багато діячів українських.

За участь у ветровській демонстрації було ув'язнено в тюремному замку Оксану Старицьку. Її було засуджено до заслання на три роки. Вийшовши з-під арешту, вона одержала дозвіл обвінчатися з Іваном Стешенком²³⁷.

Дмитро Донцов перебував у Лук'янівській тюрмі двічі. Спершу — восени 1905 року як один з промовців на першому українському політичному віче в Петербурзі²³⁸ (був звільнений внаслідок загальної амністії). Вдруге — 1907 року, одночасно з усіма іншими членами Київського комітету УСДРП. Після восьмимісячного перебування в тюрмі вийшов на волю за порукою й виїхав нелегально за кордон²³⁹. Згодом Донцов згадував, що тоді у в'язниці перебували також арештовані за бунт вояки Селенгінського полку. Збунтувались вони і в тюрмі, кількох із них під час сутички було забито. Донцов зробив спостереження про відмінність у тюремних співах між ідилічними піснями українців («Сонце низенько») та специфічно тюремним репертуаром росіян («Славное море священный Байкал» та ін.)²⁴⁰.

Уранці 26 січня 1906 року після нічного трусу було заарештовано Миколу Василенка, тоді значно більш російського діяча, ніж українського, редактора газети «Киевские отклики». У вересні 1924 року він докладно, з численними комічними деталями, описав свою першу відсидку. Коли його привезли до тюрми, кругом якої ще не було навіть паркана, помічник начальника запитав:

«— Ну, куди ж мені умістити вас? Хочете — до Василя Федоровича [Александровського, секретаря міністра шляхів К. Немешаєва]?

Я зрадив:

— Дуже буду вам вдячний, — відповів я.

— Ну добре»²⁴¹.

²³⁷ ЦДАГО України. № 15555 ФП / кор. 83. Арк.

²³⁸ Донцов Дмитро. Рік 1918, Київ. Торонто: Гомін України, 1954. С. 120–121.

²³⁹ Сосновський Михайло. Дмитро Донцов: Політичний портрет. Нью-Йорк; Торонто, 1974. С. 70, 76.

²⁴⁰ Донцов Дмитро. Московська отрута. С. 199.

²⁴¹ Василенко М. Два тижні в Лук'янівській тюрмі // Український історик. Кн. 1–2 (37–38). 1973. С. 135.

«Двері камери, — провадив далі Василенко, — не замикалися, і можна було вільно виходити в коридор. [...] Жандарми не вмішувались в життя ув'язнених. Вони звичайно ходили, скупуючи, по коридору взад і вперед або дрімали, сидячи коло вихідної із коридору двері, яку тримали на засувці. Ув'язнені частували їх папіросами, чаєм, давали щось із харчів із “передач”, які одержували самі. Жадних сутичок або серйозних непорозумінь з вартою за два тижні, що я провів в тюрмі, оскільки пам'ятаю, у в'язнів нашого коридору не було»²⁴². Василенко не підозрював, що це оповідання колись виглядатиме справді досить комічно.

Восени 1906 року було разом арештовано В. Винниченка та ще одного члена УСДРП Володимира Степанківського — у невеликому помешканні, який вони незадовго перед тим винайняли на Тарасівській (?) вулиці. У тюрмі вони опинились у «третій політичній», куди за кілька днів привезли й С. Єфремова. Щоб згаяти час, Винниченко й Степанківський почали вивчати англійську мову. Єфремов студіював французьку. Наприкінці квітня — на початку травня приятелі узяли Єфремова на поруки. Під заставу 500 карбованців, які вніс Є. Чикаленко, випустили Винниченка, а за ним вийшов і Степанківський²⁴³.

У 1912–1913 роках у Лук'янівській тюрмі сидів пізніший директор РАТАУ Петро Лакиза²⁴⁴.

У лютому 1914 року до камери, у якій сидів свого часу Валеріан Осинський, потрапив Микола Ковалевський. Він називає у своїх споминах кількох представників адміністрації — Мальованого, Печеного, Лизогуба, доглядача Білого, до яких виявив цілком певну симпатію²⁴⁵. Костюк додає до перелічених вище імен українських діячів ще Юрія Тищенка й Андрія Жука²⁴⁶.

30 серпня 1914 року київський генерал-губернатор запропонував начальникові жандармського управління встановити нагляд за Михайлом Грушевським, щоб арештувати його й вислати. 28 листопада, нагодившись до Києва, вчений став почесним в'язнем київської тюрми. О. Музичук опублікувала вісім протоколів його

²⁴² Василенко М. Два тижні в Лук'янівській тюрмі // Український історик. Кн. 1–2 (37–38). 1973. С. 137, 138.

²⁴³ Костюк Григорій. Володимир Винниченко та його доба: Дослідження, критика, полеміка. Нью-Йорк, 1980. С. 164.

²⁴⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. № 444. Арк. 6.

²⁴⁵ Ковалевський Микола. В Лук'янівці // Ковалевський М. При джерелах боротьби. Інсбрук, 1960. С. 166–183.

²⁴⁶ Костюк Гр. Зустрічі і прощання. С. 504–505.

допитів за 29 листопада 1914 — 8 лютого 1915 року²⁴⁷. 22 лютого 1915 року Грушевський прибув до Симбірська²⁴⁸.

Під час нашествя муравйовських загонів кримінальні розбили тюрму й, тікаючи, спалили частину приміщень. Ледве не повбивали наглядачів: «Они спаслись бегством, кто куда, прыгая чуть ли не из окон», — згадував публіцист, відомий монархіст В. В. Шульгін. 6 лютого за ст. ст. 1918 року його перевели сюди пішки з Маріїнського палацу, де він перебував з 27 січня. Шульгін опинився в камері, де порівняно незадовго перед цим на віконній рамі вирізббив своє прізвище Винниченко. Потрапивши до тюрми, де зберігались до-революційні порядки, Шульгін прийшов у невідомий захват («истинное блаженство», «необыкновенная сладость тишины» тощо). Як він відзначав, «великое завоевание революции состоит в том, что она дворцы сделала тюрьмами, а тюрьмы дворцами»²⁴⁹. Ще одна споріднена установа — «Військово-революційний трибунал» — розташовувалась за Муравйова у мебльованих кімнатах «Полонія» на Хрещатицькому провулку. Там заправляв комісар Ванька (Іван Федосієнко), а комендантом був якийсь матрос. Докладну розповідь про свій арешт уночі проти 3 лютого 1918 року й перебування в цьому трибуналі лишила Надія Савенко, дружина правого публіциста²⁵⁰.

Зміни влади протягом дальших років революції відповідно позначались на складі в'язнів. Опинившись у Лук'янівській тюрмі за гетьмана, наприкінці липня 1918 року, Микола Ковалевський застав тут С. Петлюру, О. Саліковського, Г. Одинця та багатьох інших знайомих-колег.

Київський кореспондент віденської «Воли» передавав на Захід, що 1919 року большевики увійшли до міста досить тихо. «В першу чергу відчинено тюрми і випущено на волю до 800 каторжан, котрі розбились на окремі ватаги і почали тероризувати мирне населення. Діставши мандати від участкових “ревкомів”, вони ходили з хати в хату, грабували або “реквізували” по большевицькій термінології майно, а більше заможних арештовували і кудись вели. Через деякий час арештованих находили мертвими на смітниках»²⁵¹. Невдовзі Лук'янівська тюрма знову наповнилась,

²⁴⁷ Музичук О. В. Звинувачується в шпигунстві... / Архіви України. 1991. Липень-серпень. № 5–6 (229). С. 12–29. Пор.: Білокінь С. І. «Справа про висланого з Галичини... професора М. Грушевського»: З фондів Держархіву Ульяновської області // Архіви України. 1996. Січень-червень. № 1–3 (238). С. 92–98.

²⁴⁸ Справа про висилку проф. М. Грушевського // Нова рада. 1917. 29 березня. № 3. С. 4.

²⁴⁹ Шульгін В. Дворец и тюрьма. С. 78. Див.: С. 68, 74, 76.

²⁵⁰ Савенко Н. К. В большевистском застенке // Малая Русь. Вып. 2. К., 1918. С. 118–135. Савенки мешкали на Святославській вулиці, 7.

²⁵¹ З наддніпрянської України // Воля. Відень, 1919. Червень. Ч. 1. С. 15.

більше того, мешканців її стало забагато. Це призвело до організації численних тюрем по всьому місту, передусім на Печерську («чрезвычайки»), та концентраційного табору у старій пересильній тюрмі (Госпітальна вул., 17; «Косий капонір»)²⁵². У Лук'янівській тюрмі в цей час перебували ув'язнені у темній справі офіцера Крилова-Чернявського, зокрема молода дружина офіцера Ніна Шаповаленко з чоловіком²⁵³, священники й черниці у справі Покровського монастиря, серед них о. Дмитрій Іванов²⁵⁴. Банківського службовця Солнцева примушували бути присутнім при стратах, замикали у підвалі, повному свіжих трупів, поки він не збожеволів. Його перевели до тюремної лікарні, звідки вивели на розстріл²⁵⁵. У травні старостами в камерах були Бєлініцин, Щербак і князь Шаховської²⁵⁶. Коли влаштовували повальні облави, тюрми переповнювалися враз. Тоді організовували «розвантажування» тюрем, що зводилося здебільшого до розстрілів: «Бывало, что устраивали повальные облавы, охотясь на людей как на зайцев. Целый квартал оцеплялся милицией, у всех прохожих спрашивали бумаги. Тех, у кого были советские документы, т. е. советских служащих, отпускали. Остальных уводили в тюрьмы, иногда по несколько сот человек в один день. Такие облавы бывали и в начале, и в конце советской власти. Тюрьмы сразу переполнялись. В них начиналась паника, так как это переполнение неизбежно вело к простому способу очистки тюрем — к усиленному расстрелу»²⁵⁷. Збереглась постанова «Комиссии по разгрузке дел при управлении Особого отдела» від 24 серпня 1919 року у справі секретаря ЦК партії незаможних с. д. Костянтина Прокопенка, співробітниці видавництва «Друкарь» Килини Швидкої, студента Академії мистецтв Григорія Асмолова та інших: «Почему Комиссия, полагая, что Прокопенко, Садовой, Асмолов, Швыдка, Герасимович и Маринюк [правильно: Мернюк] должны быть расстреляны, а с Екатериной Костюк долж-

²⁵² Доклад Красного Креста. С. 340, 349, 355. Саме там було розстріляно Стасюка з дочкою й зятем (Ир[тнев] В. Концентрационный лагерь // Вечерние огни. 24 сентября / 7 октября. № 31. С. 4). Другий концентраційний табір почали влаштовувати на березі Дніпра (Доклад Красного Креста. С. 354, 357). У Полтаві 1920 року концентраційний табір було організовано на Шведській могилі (Несвіцький О. О. Полтава у дні революції та в період смути 1917–1922 рр. Полтава, 1995. С. 197).

²⁵³ Доклад Красного Креста. С. 353.

²⁵⁴ Чекист о Ч.К. // На чужой сторон[е]. Кн. IX. Берлин (Ватага); Прага (Пламя), 1925. С. 134.

²⁵⁵ Доклад Красного Креста. С. 353.

²⁵⁶ Там же. С. 358.

²⁵⁷ Там же. С. 347.

но быть поступлено по усмотрению коллегии, постановила: дело о вышеназванных гражданах передать в коллегию ВУЧК для вынесения приговора»²⁵⁸. Разом по всіх київських тюрмах, включаючи, звісно, Лук'янівську, за лютий-серпень 1919 року було розстріляно, вважається, до трьох тисяч осіб²⁵⁹. Невідомий, що якимось чудом лишився живий, згадував: «Разгрузка» будет простая. И вот люди начинают буквально метаться по клетке. Три шага вперед, три шага назад. Все невинные. Но это страшнее всего. Потому что красный террор на том и основан, чтобы невинных убивать. Чтобы никто не был спокоен. Чтобы уничтожить всякую волю и заставить всех трепетать»²⁶⁰.

Після приходу добровольців, 1/15 вересня 1919 року слідча влада й комітет міжнародного Червоного Хреста розпочали на Лук'янівському кладовищі розкопки. Усі трупи виявились голі, розстріляні розривними кулями. Серед упізнаних були члени Клубу російських націоналістів Конопліна та Слинкова²⁶¹.

За добровольців, у свою чергу, почалися нові арешти. За ухиляння від мобілізації денікінська контррозвідка заарештувала Гліба Лазаревського, сина українського історика. Він одержав вирок — розстріл в адміністративному порядку. Перед визволенням Києва від денікінців був евакуйований разом з тюрмою до Василькова, звідки втік²⁶².

Коли до Києва 1920 року наблизились поляки, і стало ясно, що доведеться тікати, 1 травня В. Балицький, тодішній голова київської губчека, спільно з головою губревкому А. Івановим, організував у в'язниці мітинг, зібравши на нього близько 3 тисяч арештантів. Вони з захватом привітали пропозицію влади: у цей знаменний «день свята праці» їх можуть звільнити під слово честі з умовою не порушувати громадського порядку²⁶³. Якщо припустити, що «контрреволюціонерів» влада за кільका заходів здебільшого уже встигла винищити, — зрозуміло, що до приходу поляків большевики просто готували їм подарунок, випустивши близько 3 тисяч кримінальних злочинців.

Одержавши тюрму порожньою, поляки невдовзі трохи її наповнили, передусім за рахунок комуністів. Залишаючи місто, вони розстріля-

²⁵⁸ ЦДАГО України. № 70629 ФП / кор. 2040. Арк. 49–зв.

²⁵⁹ Доклад Красного Креста. С. 349.

²⁶⁰ Две ночи в Ч.К. // Вечерние огни. 1919. 26 августа / 8 сентября. № 8. С. 4. Підп.: Переживший.

²⁶¹ Раскопки на Лукьяновском кладбище // Вечерние огни. 1919. 2/15 сентября. № 13. С. 2.

²⁶² Забіяка І. Гліб Лазаревський та його спогади // Літ. Україна. 1998. 22 січня. № 3. С. 7.

²⁶³ Дукельский С. ЧК на Украине. Вермонт, 1990. С. 45.

ли визначніших та відповідальних большевиків, декого вивезли, решту звільнили. На момент вступу до Києва советської влади — 12 червня — у в'язниці («в исправдоме»²⁶⁴) знову ж таки не лишалось ні душі. Втім, большевики за кілька днів «виправили» цю ситуацію. Уже 23 червня 1920 року, коли тюрму ревізував представник реввійськтрибуналу 12 армії Ліфшиць, в'язнів стало 86. Із них 46 душ рахувалось за реввійськтрибуналом 12 армії²⁶⁵. Після відходу поляків, з часу утвердження в Києві большевиків почала формуватись нова, совєцька пенітенційна (від лат. *poenitentia* — каяття) система.

У Києві з самого початку совєцького періоду місцями ув'язнення відав каральний підвідділ губюрвідділу²⁶⁶. 17 січня 1921 року датується постанова Раднаркому УСРР: «Все места лишения свободы всех наименований, предназначенные для содержания в них под стражей как находящихся под следствием, так и осужденных», передати у відання НКЮ та його місцевих органів. Ясно, що робилося це «в целях установления и проведения единой карательной политики»²⁶⁷. 6 грудня 1922 року ВУЦВК прийняв рішення про передачу місць ув'язнення у відання НКВД²⁶⁸.

Тривалий час побутувала версія, начебто совєцькі тюрми влада успадкувала від царського ладу — як службовців, так і методи їхньої роботи. Це правда, що протягом 1917–20 років через обмеження у виплаті жалування, а потім і позбавлення продуктового пайка, до якого вони звикли, частина наглядачів розбіглася, а нових не надходило. Але якісно їхній склад майже не змінився²⁶⁹. Про одну з московських тюрем (липень 1918) зберігся спогад: «Мы — в Таганке. Длинная, сохранившаяся с царских времен процедура приемки. Меряют рост, записывают цвет волос и форму носа, в качестве гарантии от “сменки” при освобождении, записывают имена и отчасти ближайших родственников. Опросные бланки остались от старого режима. Вызывают недоразумения вопросы о сословии и вероиспо-

²⁶⁴ У Полтаві 4/17 квітня 1920 року було оголошено про перейменування місцевих тюрем у БУП'и — «Дома общественных принудительных работ» (Несвіцький О. О. Полтава у дні революції та в період смуту 1917–1922 рр. Полтава, 1995. С. 159). З приводу перейменування харківської тюрми Ол. Семененко зауважив: «Нова назва скоро зробилася відомою й близькою широким колам населення» (Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б. м.: Сучасність, 1977. С. 6).

²⁶⁵ ДАКО. Ф. р-1 Київський губревком. Оп. 3. № 6. Арк. 25.

²⁶⁶ Там само. Оп. 3. № 6. Арк. 25.

²⁶⁷ ДАКО. Ф. р-1808. Оп. 1. № 43. Арк. 57.

²⁶⁸ Собрание узаконений и распоряжений. 1922. 30 декабря. № 53. Отд. I. С. 1012. Стлб. 769.

²⁶⁹ ДАКО. Ф. р-1. Оп. 3. № 6. Арк. 25.

веданим, однак опрашуваних настійливо добиваються для чоготочних відповідей на ці запитання. Нарешті, закінчили»²⁷⁰. За купами випадкових папірців розгромленого 1919 року ВУЧК Володимир Іртенев зробив висновок: «Все приемы, весь метод действий — точная копия старой царской охранки. [...] И только подвал с окровавленными стенами — новое, что создали коммунисты. Этого царская власть не знала»²⁷¹. Зате вже 1923 року у Лук'янівській тюрмі, як і в усіх управліннях і місцях позбавлення волі, було переглянуто увесь особовий склад службовців. Відповідну інструкцію затвердив т. в. о. заступник наркома Г. Ракітов та заступник начальника Главумлис (Головне управління місць позбавлення волі) Буданов. Метою цієї перетруски, як стверджувалось в інструкції, був «підбір такого кадру працівників, що за своєю пролетарською класовою самосвідомістю, соціальним станом, професійною підготовкою та індивідуальними якостями цілком відповідав би вимогам радянської каральної політики». Зміну кадрів було проведено по цілому СРСР, на що відразу звернули увагу соціалісти-емігранти: «А низовой аппарат [тюрем] уже весь сплошь состоит из новых людей, коммунистов вчерашнего дня. Они знают лишь современное государство и его “врагов”. Прошлое рабочего движения им чуждо. Самые громкие имена его деятелей им ничего не говорят»²⁷². Здійснила перегляд спеціально затверджена губернська комісія у складі голови та членів — по одному представнику від прокуратури, губернської професійної ради, губвідділу ГПУ та губрозшуку. Передбачався навіть «обхід камер для опиту в'язнів», збирання «відгуків і заяв з приводу особи й діяльності окремих працівників». Одночасно з «вилученням негідного елемента» провадилось поповнення некомплекту, що утворювався таким чином, новим «пролетарським елементом».

Які ж вимоги ставила більшовицька влада до своїх тюремників? Вони повинні були, по-перше, досягти 21 року, мали бути письменні й фізично здорові. Треба було, щоб вони або служили в червоній армії або просто вміли користуватися зброєю. Не були суджені. Не служили «в білих арміях» (передбачались, ясно, усі антибільшовицькі війська), поліції та жандармерії. Кандидати повинні були мати рекомендації від партійних, державних та профспілкових організацій або не менше як двох членів партії. Збереглися протоколи пе-

²⁷⁰ Беглецов Ник. В дни «красного» террора // Че-Ка. Берлин, 1922. С. 73–74.

²⁷¹ Ир[тенеv] Вл. Раскопки «чрезвычайки» // Вечерние огни. 1919. 24 августа // 6 сентября. № 7. С. 3.

²⁷² Пленник. «Стабилизация» тюрьмы // Соц. вестник. 1926. 27 февраля. № 4 (122). С. 16.

ревірально-атестаційної комісії і багато десятків анкет службовців. У серпні 1923 року перевірку пройшли 253 особи. Їх розбили на три категорії. Віднести до третьої означало «вилучити зі служби». Так усі колишні поліцейські й жандарми були в тюремній мережі виявлені й самі, очевидно, ув'язнені. Лишилось на службі тільки декілька молодших дозорців цієї категорії (Т. Кужелев, А. Мошенко та ін.). Підсумовуючи, можна сказати, що з початку двадцятих років советська Лук'янівська тюрма стала вже витвором ленінської внутрішньої політики. Якщо на початках, як відзначав Солженіцин, у центрах лишались ті самі наглядачі, то уже 1918 року московський ревтрибунал засудив якогось Бондаря як колишнього наглядача царської тюрми²⁷³.

Начальниками київського БУПР'у ч. 1 були Гребень (1921), Кожан (1923), Жилкин (1925), Самойленко (з 3 листопада 1925; 1928). 28 лютого 1927 року президія Київського окрвиконкому IX скликання прийняла рішення підтримати перед НКВД клопотання окремінвідділу про нагородження трьох робітників виправно-трудової інспекції за віддану роботу на день сьомих роковин існування виправно-трудової системи на Україні:

Начальник Бупру № 9-д Ніколай Ільч Воробйов. Служив з 18 жовтня 1923 року.

Начальник окружної інспекції Сергій Миколайович Самойленко. Служив з 1923 року.

Секретар окрінспекції Григорій Васильович Котвіцький²⁷⁴.

Крім наглядачів, у Лук'янівській тюрмі був ще зовнішній караул. Після відходу поляків улітку 1920 року він складався приблизно з 30 осіб. З першого на друге липня було виставлено караул з 21 особи — «6 постов, караульный начальник, разводящий и посыльный»²⁷⁵.

Як бачимо, на початку 1920-х років у Києві тюрем було декілька. 14 липня 1921 року 24 в'язні, які одержали від ЧК та окремого відділу від 2 до 5 років концтабору, утримувались у київському пролетарському будинку мистецтв, — колишньому купецькому зібранні, теперішній філармонії²⁷⁶.

Освітній ценз дозорців був надзвичайно низький. Оскільки жалувannya виплачували невелике, а пайок якийсь час нова влада взагалі не видавала, багато дозорців порозбігалися. Згодом влада робила

²⁷³ Солженицын А. Архипелаг ГУЛлаг. [Том] I–II. С. 47, 126.

²⁷⁴ ДАКО. Ф. р-427. Оп. 1. № 351. Арк. 111–зв., 121–зв.

²⁷⁵ ДАКО. Ф. р-1. Оп. 3. № 6. Арк. 1, 5.

²⁷⁶ Там само. № 5. Арк. 104.

все, щоб співробітників тюрми заохотити. Був драмгурток, у якому грали старший дозорець О. Апанасенко й молодші дозорці Р. Грабовська, Г. Грицаєнко, П. Єрошкін (1924 року сам перебував під судом за вбивство). Був духовий оркестр (І. Віридарський, С. Грицаюк, П. Павлов). У музичному гуртку грали М. Ліхвенко, І. Семицький, М. Федоренко. Ісидор Семицький записався до якогось «українського гуртка». Якщо на початках совєцької влади на всіх дозорців Лук'янівської тюрми припадало лише кілька рушниць, згодом їх було озброєно як слід. Незважаючи на всі розваги, служба була важка, й дехто з дозорців скаржився на неврастенію. Знаходимо такий діагноз в анкетах О. Апанасенка, Єл. Копейкіної, Ол. Петропавловської, В. Волочаєва. Останній був звільнений «за появу в п'яному вигляді на службу і зв'язок із в'язнями».

На фізичному стані будівель воєнні події 1919–1920 років майже не позначились. Кухня, лікарня й майстерні перебували у справності²⁷⁷. В середині 1920-х років ансамбль Лук'янівської в'язниці складався із кількох споруд різного призначення — головний корпус (4 поверхи, 1442 кв. сажні), слідчий корпус (4 поверхи, 524 кв. саж.), майстерні (2 поверхи, 630 кв. саж.), помешкання службовців (2 поверхи, 136,3 кв. саж.), жіноче відділення (2 поверхи, 378 кв. саж.), робочий корпус (2 поверхи, 300 кв. саж.), гуртожиток або корпус для службовців (2 поверхи, 72 кв. саж.), клуб (1 поверх, 95 кв. саж.), казарми або караульне приміщення (1 поверх, 30 кв. саж.), лазня (1 поверх, 24 кв. саж.), лідник, свинарня тощо. Час від часу призначення корпусів змінювалося. Оповідаючи про своє ув'язнення 1929 року, Кость Туркало зауважив: «Той корпус, що в ньому я сидів у 1921 році, тепер був жіночий»²⁷⁸.

Побут в'язнів був дуже важкий навіть у роки загального послаблення — після військового комунізму й перед Великим терором. Якщо під час побудови Лук'янівську тюрму було розраховано, як ми пам'ятаємо, на 550 осіб, 1 травня 1925 року тут перебувало 2173 в'язнів, дітей при матерях — 7. Людиноднів було від 7616 у лютому до 8587 у жовтні. Але машина набирала обертів. За дев'ять місяців — від 1 жовтня 1927 року до 1 липня 1928 року в київському об'єднаному БУПР'і налічувалось уже 1 200 066 в'язнеднів, що відповідає пересічній денній кількості 4370 в'язнів.

²⁷⁷ ДАКО. Ф. р-1 Київський губревком. Оп. 3. № 6. Арк. 25. За відомостями Ніни Костянтинівни Василенко, її батько після процесу «Центру дій» з 1 вересня 1925 року до 29 липня 1929 року працював діловодом Центральної амбулаторії при Центральній лікарні виправно-трудових установ м. Києва.

²⁷⁸ Туркало Кость. Тортурни. К.; Нью-Йорк: Наша батьківщина, 1963. С. 33.

Головною особливістю советської пенітенціарної системи була її плановість. Всього по Україні за держбюджетом УСРР на 1927/28 рік передбачалось утримування 29500 в'язнів — із них 28 тисяч за кошторисом НКВД і півтори тисячі хворих, що утримувалися за рахунок кошторису наркомату здоров'я. Бюджет передбачав навіть «природну» смертність у советській тюрмі — 3 %. У кошторисі витрат на Лук'янівську в'язницю у 1925/26 бюджетний рік, виходячи з «норми» — 5 карбованців на поховання одного в'язня, передбачалось, що у той чи інший спосіб помре 75 душ²⁷⁹. Як констатувало Управління державного фінансового контролю при Наркомфіні УСРР, насправді загальна кількість в'язнів уже тоді значно перевищувала плановану, оскільки частину в'язнів утримувано за рахунок позабюджетних джерел. За кілька літ, у 1937–1938 роках, коли річна советська норма «вмирала» щодня, витрати на поховання було зведено до мінімуму.

Практика звільнення в'язнів до суду уточнює характер всієї внутрішньої політики більшовиків. Як відомо, з початком національної революції тюрму на Бібіковському бульварі ліквідували, і це призвело до перевантаження Лук'янівки. Розповідаючи про своє ув'язнення 1921 року, Кость Туркало згадував, що остання вже «не могла вміщати тієї сили людей, що тоді Чека ув'язнювала, тим-то здебільшого тоді або випускали, або розстрілювали, і менше засуджували до в'язниці»²⁸⁰.

Про перевантаженість большевицьких в'язниць по всьому СРСР, зокрема в Києві, свідчить рішення політбюро ЦК КП(б)У від 13 березня 1933 року (Особая папка. Пункт 17):

«О разгрузке допров.

Поручить практическое проведение в жизнь решения ЦК ВКПб тт. Полякову и Карлсону с тем, чтобы они каждые пять дней представляли ЦК отчет о ходе выполнения этого решения»²⁸¹.

«Разгрузка» для нової «нагрузки», — писав про таку ситуацію соловчанин М. Розанов²⁸².

17 грудня 1928 року київський окрпрокурор Зорін і начальник тюрми Самойленко доповідали на президії Київського ок-

²⁷⁹ ДАКО. Ф. р-112. Оп. 2. № 8078. Арк. 35.

²⁸⁰ Туркало К. Тортури. С. 13. Автор згадував, що сам факт перевезення його з тюрподу на Печерську давав якусь надію, бо приречених на смерть поза Чека вивозили рідко.

²⁸¹ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 16. № 9. Арк. 191. На документі стоїть віза С. Косіора.

²⁸² Розанов Мих. Соловецкий концлагерь в монастыре, 1922–1939 годы. Кн. 1. Б. м.: Изд. автора, 1979. С. 201.

рвиконкому про стан київських БУПР'ів. І тоді, знов же таки задовго до страшних років «сталінського терору», вони навели кричущі факти про той важкий стан, у якому перебувала Лук'янівська тюрма внаслідок перевантаженості, яка, виходить, стала постійною особливістю советських тюрем. Маючи відповідні відомості, харківська республіканська прокуратура віддала директиву про звільнення 50 % підслідних. Але виконати цю директиву було неможливо, оскільки «розвантаження» тюрем не передбачало звільнення за «політичні злочини», а головна маса підслідних якраз підлягала адміністративному виселенню по лінії органів ГПУ та розшуку. У зв'язку з кампанією колективізації влада особливо пильнувала людей, що ставали проти неї на селі, зокрема звинувачувались у підпалах. Звільнено було тільки частину в'язнів, що рахувались за іншими установами, й були засуджені на короткий термін — до 1 року. Їх було звільнено через розподільчу комісію — очевидно, з прикріпленням на працю у «великій зоні».

Годувати й лікувати в'язнів 1919 року було дозволено Комітетові допомоги жертвам громадянської війни, що організувався при Червоному хресті²⁸³. У червні 1920 року пайок в'язнів складав чверть фунту хліба й ріденькі щі («баланда»), причому основу харчування, коли не цілковито, складали пожертви, яких, природно, не вистачало на всіх²⁸⁴. Безсонов згадував, чим його годували у петроградській чрезвычайці на Гороховій і в Дерябинській тюрмі: «Не то суп, не то грязная вода от мытой посуды...»²⁸⁵ На Гороховій, куди він потрапив одного разу дуже рано, власне кажучи, уночі, йому запам'яталося: «[...] сновали кухарки типа проституток [...]»²⁸⁶.

Жертвували на в'язнів представники забезпечених до революції груп інтелігенції, «колишні», незважаючи на те, що на той час їхнє власне матеріальне становище було вже більш ніж скромне. Робилося це здебільшого через Церкву. Військовий слідчий реввійськтрибуналу 12 армії Ліфшиць, який побував у в'язниці з інспекцією, категорично проти цього протестував: «[...] недопустимо, чтобы питание арестованных носило благотворительный характер»²⁸⁷.

²⁸³ Доклад Красного Креста. С. 341.

²⁸⁴ ДАКО. Ф. р-1. Оп. 3. № 6. Арк. 25.

²⁸⁵ Безсонов [Ю. Д.] Двадцать шесть тюрем и побег с Соловков. Paris: Imprimerie de Navarre, 1928. С. 21.

²⁸⁶ Там же. С. 29.

²⁸⁷ ДАКО. Ф. р-1. Оп. 3. № 6. Арк. 25 зв.

Незважаючи на протести надто принципових чекістів, допомога з боку віруючих тривала. Ніна Сергіївна Жураковська, дружина знаменитого в Києві священника-йосифлянина²⁸⁸, розповідала: «До 1930 г. в Киеве возможна [была] помощь заключенным: верующим, политическим, уголовникам. Прокурор города отвечал на запросы о количестве заключенных, находящихся в городской тюрьме. В праздник все городские общины устраивали передачу узникам, всем без исключения. Средства [были] скудные, и каждому в Пасху выходило по яйцу и бутерброду. Открывались ворота, и во двор Лукьяновской тюрьмы въезжали подводы с передачами. В приходе о. Анатолия существовало дело помощи заключенным. В нем ревностно подвизалась Мария Львовна Узембло (24. 12. 1877 — 24. 6. 1964), дочь русского офицера. Окончила киевскую Фундуклеевскую гимназию, работала здесь же классной дамой и преподавателем. Ее родной брат, офицер белой армии, по возвращении домой был арестован, переведен в Харьков, где и умер в тюрьме от тифа. Став общинной сестрой, она особенно стремилась помогать страждущим в узах. Посылала ссыльным священникам посылки (но не регулярно: средств [было] мало) — тем, которых знали общинники лично или о которых удавалось узнать. Получив известие, что в Лукьяновскую тюрьму привезли духовных лиц, старались передать им продукты. Кроме того, ездила в места ссылок и лагерей, посещая верующих узников. На этом поприще ей помогало несколько человек, среди которых сестра О[льга Васильевна] М[ихеева] и прихожанка Лариса Адриановна Мисюревич (1886–1956)»²⁸⁹.

Норма харчів на одного в'язня на день, затверджена протоколом Раднаркому УСРР № 35320 від 14 серпня 1924 року, складала 20 коп. На 2500 в'язнів на рік це давало суму у 182 500 карб. У 1927/28 роках пересічна денна вартість харчування одного ув'язненого складала за держбюджетом 12.89 коп. Для в'язнів, зайнятих фізичною працею, передбачався додатковий пайок — 7 коп. на день (на 750 душ робітників на рік — 19 162 карб. 50 коп.). Теоретично на день в'язень мав одержати фунт 24 золотники хліба, 26 золотників м'яса, 12 золотників буряків тощо. У п'ятигорській тюрмі сидів божевільний статистик, колишній співробітник якоїсь великої совєцької установи: «Закрив глаза, он шептал бесконечные цифры, высчитывал, сколько калорий съедает каждый заключенный, а следовательно, вся тюрьма,

²⁸⁸ Див. про нього: Білокінь С. О. *Анатолій Жураковський і київські йосифляни: Документальне дослідження*. К., 2008. 119 с.

²⁸⁹ Свящ. Анатолий Жураковский: *Материалы к житию*. Paris: YMCA-Press, 1984. С. 213.

а следовательно, все тюрьмы в СССР»²⁹⁰. Наведені вище розрахунки тим часом доволі сумнівні, оскільки в тих самих списках харчів передбачено навіть перець і лавровий лист (sic). Колишній в'язень Лук'янівки Юлій Шелест зауважив мені, що у його часи, навпаки, лаврового листу клали до баланди досить багато. Без цього вона була б просто неїстівна.

Як годували насправді, довідуємося зі спогадів Костя Туркала, що стосуються осені 1929 року: «Годували, як звичайно в советській в'язниці, дуже зле. Вранці і ввечері давали гарячу воду, іноді чимсь несмачним підфарбовану, а на обід о 12 годині юшка. Цю юшку в'язні називали “баланда”. Це брудна гаряча вода, і в ній плавали або лежали на дні казана зернята сочевиці або пшона, у такій кількості, що їх легко було б порахувати, не витративши на це багато часу. І до цього всього хліба грамів із 300. Важко було існувати на таких харчах, тимто, коли не було заборони від слідчого, харчі передавали з дому»²⁹¹. У червні 1938 року Ірина Бошко застала такий раціон: баланда, шрапнель (перловка) й 300 г хліба²⁹².

Характер харчування підпорядковувався, природно, завданням слідства. Коли К. Туркала, — а він ішов по процесу «СВУ», — перевезли до Харкова, тут йому приготували психологічний сюрприз: «Коли двері [до камери] відчинилися, — згадував він, — мене опанувало чимале здивовання. Я побачив перед собою маленьку, щойно відремонтовану, чистісіньку кімнатку з двома ліжками по обидва боки під стінами, а між ними, в протилежному кінці від дверей, під стіною столик. Від дверей до столика на підлозі постелена була новенька доріжка — ковричок, столик, покритий білим, свіжим обрусом, а на столику в квіточнику — букет квітів. На ліжках по подушці в чистеньких білих пошивках, простирала, по одному коцу, а під коцями по одному простиралу. Усе чистісіньке, свіже. Біля дверей вішалка з двома кілочками. Я мусів уціпнути себе, щоб переконатися, що це не марево, а дійсність.

Не встиг я ще як слід опам'ятатися від надмірного здивовання, як відчинилося віконце в дверях і мені запропоновано взяти сніданок. Подаючи мені тарілку з двома яйцями, сіллю й ложечкою, а другу з покряними булкою і хлібом наполовину, вартовий зауважив, що вже пізній час і чаю нема. Тут знову, з новою силою, відновилося моє здивування.

²⁹⁰ Шаблз М. В доме предварительного заключения // Новый журнал. [Том] XVII. 1947. С. 267.

²⁹¹ Туркала К. Торттури. С. 35.

²⁹² Бошко. № 20. С. 16.

Що воно таке робиться! На другий день я довідався, що справді перед цим сніданком, на годину раніше дається чай і окремо на мисочці цукор, а на тарілці так само булка, хліб і шматочок масла. О 12 год. знову дали сніданок — тарілку гречаної каші з доброю омастою. [...]. О 4-й годині подали повну тарілку борщу і знову хліб і булку. З'ївши борщ, я ліг на ліжко, щоб почитати, а може, й поспати. Коли раптом відчиняється віконце і пропонують взяти другу страву. Це була котлета з гарніром і відельце при цьому на тарілці. По такому обіді, то й поспалося добре. О 6-й годині вечора дали підвечірок — кашу, тільки вже пшоняну, а о 8-й ще й чай, цукор і булка, вже без масла.

І от так пішло сьогодні, з відмінами тільки щодо страв. А неділями меню обіду було звичайно таке: чистий бульйон і до нього добрий кусник пухкого білого пирога з м'ясом, так званої “кулеб'яки”, друга страва м'ясна, і обов'язково третя — компот, крем чи щось інше. Так годували тільки всіх тих, що були виділені на суд у справі СБУ»²⁹³.

Олександр Семененко, що був присутній на тому процесі, теж пригадував: «Підсудних привозили з тюрми не в “чорних воронах”, а в звичайних автобусах, ніби на прогулянку. На сцені в перервах підсудним підносили чай з “пирожними”. Організатори явно перегравали, пересаджували свою роль гуманних учнів Дзержинського»²⁹⁴.

Важливим методом впливу на в'язня, засобом регулювання його психологічного стану було позбавлення контактів з родиною або, навпаки, дозвіл на такі контакти. Перебуваючи в тюрподі у приміщенні Інституту шляхетних дівчат (червень 1935), Іван Козуб одержував від дружини записки й передачі. Коли новий слідчий запитав його про скарги чи прохання, і в'язень наївно попросив непередбаченого побачення, «та інформація, ніби швайкою, шпигонула його: слідчий скочив з місця і загорлав: “Хто дозволив? Хто посмів?” Викликав тюремника і вчинив йому з того приводу цілого допита [...]»²⁹⁵. Відтоді в'язень був позбавлений передач і, головне, листування.

Думається, кримінологічний кабінет на Соловках провадив невро-психопатологічні дослідження серед в'язнів зовсім не з академічного інтересу, і, мабуть, не намарне пішли результати цих досліджень. До речі, дослідження в'язнів провадились і у психоневрологічних інститутах, зокрема у Харківському²⁹⁶. Не виключено, що інші

²⁹³ Туркало К. Торттури. С. 38–40.

²⁹⁴ Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б. м.: Сучасність, 1977. С. 147.

²⁹⁵ Козуб Ів. Доба і доля. С. 300.

²⁹⁶ Підлітки-правопорушники в БУІР'і; Їхній побут і творчість: За матеріалами Харк. психоневрологічного інституту // Вісти. 1926. 1 липня. № 147 (1735). С. 3. Підп.: І. В-ко.

інститути вивчали інші аспекти зеківського життя. Герой книжки М. Хейфеца розмірковував: «Здесь очень точно отмерена еда. Вы заметили, что стоит побольше — или что-нибудь необычное — поестъ, из посылки или другим способом, и желание просыпается. Я уверен, что существует какой-то НИИ, который дозирует калории и витамины так, чтобы мужчины, живущие годами без женщин, не бесились в лагерях»²⁹⁷.

Опалення в жіночому корпусі у 1925 році було центральне, — до кошторису суму на опалення заклали з розрахунку 0,0375 кубічного сажня дров на кубічний сажень приміщення. У головному й слідчому корпусах стояло 300 голандських печей. Розраховуючи по 40 фунтів дров на день на одну піч, опалювальний сезон 4,5 місяця, нарешті вартість пуду дров у 29 копійок — заклали гроші на опалення цих двох корпусів. Циркуляр НКВД № 35 від 1 вересня 1924 року визначав норму мила й щолоку. Лазня була двічі чи тричі на місяць. «Дуже брудна», як згадував Юр. Юркевич, притягнутий у зв'язку із справою СВУ²⁹⁸.

У тюрмі постійно бракувало матраців. Так було улітку 1920 року²⁹⁹. Нічого не змінилось і на початку 1924 року, коли секретар адміністративно-міліцейської секції київської міськради доповідав: «Недостает, к сожалению, нар в некоторых камерах, вследствие чего некоторым заключенным приходится спать на голом полу, так как постельные принадлежности для заключенных хотя и полагаются, но в данное время отсутствуют в ДОПР'е. [...] Общий вид заключенных поражает ветхостью их одежды, которая состоит у некоторых буквально из лохмотьев. В камерах № 3 (sic) трое заключенных одеты только в одне (sic) порванные кальсоны, нет даже сорочек на них. У большинства заключенных белья нет, и на голое тело надета рваная одежда»³⁰⁰. Таке саме убожество можна виявити й по інших тюрмах України. 7 січня 1924 року начальник білоцерківського БУПР'у звернувся до Губінспекції місць позбавлення волі з клопотанням про виділення для «срочно заключенных и пересыльных» 50 пар віршовочних личаків («лаптей»; це — у січні місяці!), 10 пар валянок і 47 літніх (!) бавовняних («бумажных») півпальт. Інспекція, як не дивно, такі речі мала, — прохання було задоволено³⁰¹.

²⁹⁷ Хейфец М. Избранное. Том 1. С. 29.

²⁹⁸ Юркевич Ю. Спогади 1929–1934 років // «Опера СВУ — музыка ГПУ»: Спогади свідків. Кам'янськ-Шахтинський, 1992. С. 58.

²⁹⁹ ДАКО. Ф. р-1. Оп. 3. № 6. Арк. 25 зв.

³⁰⁰ ДАКО. Ф. 1893. Оп. 1. № 718. Арк. 141. Документ датується 7 лютим 1924 року.

³⁰¹ Там само. Арк. 35.

Відповідно до теорії Енгельса про роль праці у формуванні людини друга кардинальна особливість советської тюремної «виправно-трудової» політики полягала у втягненні ув'язнених у трудові процеси. Роботу в майстернях було зведено у принцип. Ще раніше, 1919 року з одеської чрезовчайки в'язнів водили на громадські роботи, що вражали всіх своєю безцільністю, непотрібністю³⁰². 1924 року у Лук'янівській тюрмі, як і в інших тюрмах країни, були організовані «виробничі частини», що існували як самостійні господарчі одиниці на комерційному розрахунку. Так у СРСР було узаконено рабську працю. У слюсарному цеху на одного вільнонайманого токаря і двох слюсарів було виділено 1944 карб., на 10 підручних в'язнів значно менше — 1632 карб. У мідному цеху на двох вільнонайманих ковалів призначалося 1396 карб., на трьох ув'язнених майстрів — 645, на 12 в'язнів-підмайстрів — 1960. Ясна річ, у цій сфері відразу виникли серйозні надужиття, що виявила перевірка, здійснена влітку 1927 року. З'ясувалося, що тюремна адміністрація увійшла в несанкціоновані контакти з непманами, які переслідували в цьому подвійну мету — конкретну матеріальну користь і вигоду від прямих людських стосунків. До виробництва, зокрема під час організації гудизкової майстерні, було залучено приватний капітал. Наступ на неп, передусім на селянство й кооперацію, припинив ці інвестиції.

1925 року при київському губерньському БУПР'і³⁰³ існували такі майстерні — ліжково-нікелювальна, ливарна, слюсарно-токарна й штампувальна, мідно-бляшана й ковальська, деревообробна, швацька й картонажна. Разом у цехах працювало 176 в'язнів, найбільше в картонажному (100). Уже в ті роки передбачалося спецхарчування для в'язнів, що працювали на шкідливих виробництвах. Для цього на 150 в'язнів виділялося 1200 карб., із розрахунку на одну особу на день додатково 6 золотників сала, 6 золотників цукру і 1 склянку молока.

У БУПР'і була також агрономічна частина, де на трьох десятинах росла капуста, на трьох — картопля і т. ін. Держава наперед планувала врожай, ціну на продукцію і розраховувала, скільки, незалежно від погоди, одержить прибутку (10860 карб. мінус 5130 карб. 60 коп. видатків). В'язнів водили також на зовнішні роботи, звідки у 1920-ті

³⁰² Авербух (Авенариус) Н. И. Одесская «чрезовчайка». С. 11.

³⁰³ Будинок громадянських примусових праць. Див.: Росси Ж. Справочник по ГУЛАГу, Ч. 1. С. 104. ЦДАГО. № 37383 ФП / кор. 386. Арк. 11; № 52408 ФП / кор. 1148. Пакет.

роки траплялись втечі. Дозорець І. Семицький одержав одного разу за втечу в'язня 27 діб.

На господарстві БУПР'у 1925 року перебувало 12 коней і одна вантажівка для перевезення в'язнів і виконання різних господарчих робіт. При тім, що кошторис передбачав постійні ремонти, кошти, очевидно, розкрадалися. Юр. Юркевич, потрапивши сюди у червні 1929 року, підкреслював у спогадах «неймовірну запущеність» приміщення. Він згадував: «Розбита підлога, облуплені стіни, грязюка. В'язниця не ремонтувалася з дореволюційних часів»³⁰⁴.

На одній шостій частині суходолу большевики створили гомункулуса — штучну цивілізацію, побудовану на сухій марксистсько-ленінській теорії. СРСР був змодельований так, що малі форми відповідали найбільшим. Соловчанин І. М. Зайцев зауважив: «Соловки есть отображение Советского Союза — в организационном отношении есть миниатюрная копия его»³⁰⁵. Такі враження виніс із Росії Безсонов: «Тонко и умно построили большевики Соловецкую каторгу... Да собственно и всю Россию. Лишив людей самого необходимого, то есть пищи и крова, они же дали им и выход. Хочешь жить, то есть вместо полагающихся тебе 8-ми вершков нар, иметь отдельную нару и получать за счет других лучшую пищу, становись начальником. Дави и без того несчастных людей, делайся мерзавцем, доноси на своего же брата, выгоняй его голого на работу... Не будешь давить, будут давить тебя. Ты не получишь 3-х лишних вершков койки, лишнего куса рыбы и сдохнешь с голоду. И люди идут на компромисс. Да и удержаться трудно, ведь вопрос идет о жизни и смерти... То же делается и во всей России, но на Соловках это наиболее резко выявлено»³⁰⁶. Як і Соловки, Лук'янівська тюрма являла собою ніби СРСР у мініатюрі. Адже тут передбачались не лише тортури, а й активна «культмасова» й «політмасова» робота, тобто зовсім «нормальне» життя. Духовні потреби в'язнів задовольняли відповідно до розуміння самої адміністрації. Священиків, що до революції служили в'язничній церкві й давали смертникам благословіння, за більшовиків у тюрмі не стало³⁰⁷. Крім, зрозуміло, священиків-в'язнів. Але в чеканні етапу вони могли одержувати до камери речі, потрібні їм для служіння на засланні. Навесні 1923 року з Лук'янівської

³⁰⁴ Юркевич Ю. Спогади 1929–1934 років. С. 56.

³⁰⁵ Зайцев І. М. Соловки. Шанхай, 1931. С. 61.

³⁰⁶ Безсонов [Ю. Д.] Двадцать шесть тюрем и побег с Соловков. Paris: Imprimerie de Navarre, 1928. С. 156.

³⁰⁷ Доклад Красного Креста. С. 343.

тюрми о. Анатолій Жураковський писав дружині: «Милая, светлая Нина, Христос с Тобой! Будь спокойна, моя дорогая. Пришли мне, пожалуйста: рясу, чашку, тарелку, ложку, вилку, икры, если можно. Побольше денег, не менее 500 тысяч, белой булки, иконку (маленькую Матерь Божию), епитрахиль, наволочку, часы карманные, если можно, яблок, если можно, соли, скуфейку, псалтирь, белья смены 3–4. Христос да благословит тебя и всех. Молись. Твой Толя»³⁰⁸.

Коли академік Микола Василенко потрапив до в'язниці у справі «Центру дій», тут випускали (чи не друкарським способом) збірники «Заключенный»³⁰⁹. Наталя Полонська-Василенко згадувала, що її чоловік написав для другого випуску збірника спогади «Два тижні в Лук'янівській в'язниці», але видання припинилось на першому випуску³¹⁰.

Разом з тим влада дбала, щоб у вільний від допитів і фізичної роботи час в'язнів систематично обробляти відповідною ідеологією. Аби в'язні могли читати совєцьку пресу, на 32 коридори разом із лікарнею, для 2 читален і читальні центральної адміністрація передплачувала по 35 примірників газет — «Пролетарська правда», «Радянське село», «Більшовик» та ще 12 інших назв газет. Тюрма одержувала також 22 примірники різних совєтських журналів, зокрема 2 примірники гумористичного журналу «Бегемот» та 2 — антирелігійного «Безбожника». Разом на передплату преси 1925 року у кошторис тюрми закладали 1137 карб. 24 коп. На жаль, 15 % в'язнів БУПР'у 1925 року були неписьменні, 30 % — малописьменні. Але що могло зупинити більшовиків? Для неписьменних культчастина закладала до кошторису придбання зошитів, пер, ручок, атраменту й шкільних підручників, а також видання учнівської стіннівки (тричі на місяць з двома копіями) — разом на тюремну школу 491 карб. Тюремникам було потрібно, щоб в'язні читали совєцьку пресу.

Існувала бібліотека, де Юр. Юркевич застав «гарні» книжки³¹¹. Пізніше, за свідченням літературознавця Ан. Костенка (ув'язнений 12 червня 1937 року), тут лишались уже тільки книжки на теми ра-

³⁰⁸ Свящ. Анатолий Жураковский: Материалы к житию. Paris: YMCA-Press, 1984. С. 72. Цит. за рукописом.

³⁰⁹ У бібліографії невідомий (Стогов Н. Тюремная печать 1921–1935 годов // Память: Ист. сб. Вып. 1. М., 1976; Нью-Йорк, 1978. С. 527–584).

³¹⁰ Полонська-Василенко Н. Д. Микола Прокопович Василенко, 1866–1935: Матеріали до біографії. К., 1943. Машинопис. Арк. 100. Зберігається в моєму архіві. Пор.: Полонська-Василенко Н. Микола Прокопович Василенко — його життя та наукова діяльність // Український історик. № 3–4 (11–12). 1966. С. 46.

³¹¹ Юркевич Ю. Спогади 1929–1934 років. С. 58.

дянського життя та героїки громадянської війни. Бібліотекар мав побутову статтю й невеликий строк. На поповнення новими книжками йшло 720 карб. Сам Костенко користувався тюремною бібліотекою лише кілька днів, коли потрапив до одиночки. «Непоганим» вважали добір бібліотечних книжок у Бутирській тюрмі (1937)³¹². Велику насолоду одержувала від них Єкатерина Олицька (1932), заарештована у Москві: «Библиотека Бутырской тюрьмы была очень богатая. Странно, ее почти не коснулась чистка. Я получала такие книги, которые на воле достать было нельзя. Каталога, конечно, не было, но я просила библиотекаря приносить мне книги по определенным вопросам, и он приносил»³¹³. Через невідому ув'язнену, що взяла на себе цю роль, НКВД поширювало чутку, що до московських процесів 1937 року бібліотекаркою в Бутирській тюрмі була Фанні Каплан. Цю чутку задокументовано в кількох джерелах³¹⁴.

Співати, згадував Юр. Юркевич, у 1929–1930 роках не боронили. Сільський учитель влаштував чудовий хор, причому з волі йому передавали ноти³¹⁵. Щотижня мали відбуватись кіносеанси — 702 карб. Двічі на місяць — спектаклі — 90 карб. на рік. Щотижнева стіннівка з двома копіями обходила державі у 33 карб. 80 коп. Уже в наші дні викладач основного богослов'я Санкт-Петербурзької Духовної академії ігумен Веніамін продиктував статтю «Тюрма як ідеал комунізму»³¹⁶. З погляду технократичного раціоналізму, — стверджував він, — тюрма — це найдовершеніша форма суспільства. Згадайте філософів-утопістів — Томазо Кампанелла й Томас Мор селили людство майбутнього у величезних спільних будинках, де всіх годували у спільних їдальнях і видавали однакову форму. «Пізнаєте? — запитував ігумен Веніамін. — Це тюрма. І туди нас кличуть увійти добровільно [...]»³¹⁷. Як мірило режиму осмислював тюрму Г. Аронсон³¹⁸.

³¹² Notes of a Political Prisoner. P. 7.

³¹³ Олицкая Е. Мои воспоминания. [Кн.] II. [Frankfurt/Main:] Посев, [с 1971.] С. 113. Приблизно такий самий режим існував по війні в рукописному відділі Публічної бібліотеки АН УРСР. Старі співробітники цього сховища А. Г. Адаменко та Є. О. Ніколаєвська з ностальгією згадували, що дослідники приходили до них з відношенням, а вони самі «підбирали» їм матеріали відповідно до вказаної теми.

³¹⁴ О судьбе А. Гоца и М. Гендельмана // Соц. вестник. 1950. Октябрь. № 10 (637). С. 199; Notes of a Political Prisoner. P. 21.

³¹⁵ Юркевич Ю. Спогади 1929–1934 років. С. 58.

³¹⁶ Вениамин игумен. Тюрма как идеал коммунизма // Посев. 1996. № 5. С. 44–47.

³¹⁷ Там же. С. 47.

³¹⁸ Аронсон Г. Тюрма как мерило режима // Соц. вестник. 1949. 27 мая. № 5 (620). С. 88–89.

Контакти з зовнішнім світом в різні часи набували різних форм. Як згадував К. Туркало, «з певних моїх знаків дружина довідалася про вікно моєї камери і майже щодня приходила під в'язницю. Отже я мав можливість бачити її з дитиною на руках. Отаке було перше моє побачення з першим сином, на віддаль»³¹⁹. Заліпивши записку в хлібну кульку, Туркалові пощастило двічі докинути її за мур. Деякі записки пропадали, не долетівши. Доводилось тренуватися, щоб долати перешкоди, з-поміж яких в'язень назвав не тюремників, а ґрати. У різних камерах, треба сказати, режим був неоднаковий. Відомо, що з лютого 1922 року подекуди практикували «намордники» на вікнах: «[...] на окна навешаны с наружной стороны железные щиты, так что воздух слабо проходит сверху, и в камере всегда царит полумрак»³²⁰.

Згідно з розповіддю Юркевича, наприкінці двадцятих років в'язні одержували і передачі, й листи. «Листів я отримував багато, навіть від не дуже добрих знайомих, котрі співчували моїй долі», — писав він. У його часи листи майже не цензурувалися³²¹.

Що до побачень, то 1919 року, на відміну від тюрем на Печерську, у Лук'янівці побачення дозволялись у вигляді примхи влади³²². Побачення з рідними у чрезвычайках були заборонені: «Как известно, заключенные дорожат каждой, хотя бы самой короткой, встречей с близкими, которая придает им бодрость среди подавляющей угрюмости тюрьмы. Для коммунистов, стремившихся к тому, чтобы сломить дух своих политических врагов, лишение свиданий было одним из средств пытки». У 1929–1930 роках, щоб їх домогтися, Юр. Юркевичу довелося звертатися до прокурора й оголосити голодівку. 1929 року в залі побачень побудували перегородку, схожу на неширокий прилавок, біля якого сходилися в'язні і їхні родичі. Побачення давалися щонеділі³²³. Як згадував у листі до рідних від 27 березня 1937 року поет М. Драй-Хмара, тоді побачення відбувались уже в півтемному тамбурі³²⁴. Режим ставав дедалі жорстокіший.

До середини 1930-х років життя в тюрмі тривало досить розмірено. Шлях до Лук'янівки йшов через ГПУ. Костя Туркала вдруге було арештовано 19 серпня 1929 року в селі Дзвінковій над річкою Ірпеном, де щороку відпочивав С. Єфремов. Приїздив його арештовувати лихої пам'яти старший уповноважений ГПУ Соломон Брук. Судя-

³¹⁹ Туркало К. Торттури. С. 13.

³²⁰ Внутренняя тюрьма // Соц. вестник. 1922. 21 ноября. № 22 (44). С. 13.

³²¹ Юркевич Ю. Спогади 1929–1934 років. С. 55–56, 58.

³²² Доклад Красного Креста. С. 342.

³²³ Юркевич Ю. Спогади 1929–1934 років. С. 63.

³²⁴ Драй-Хмара М. З літературно-наукової спадщини // ЗНТШ. Том 197. 1979. С. 386–387.

чи з його перших питань, цьому передувало певне стеження й хибне інформування в доносі. ГПУ займало на той час два квартали в Липках між вулицями Катерининською, Левашівською, Лизаветинською та Інститутською. В'язні опинялися в тюрподі, що містився в тому самому приміщенні, що й у 1921 році. Камера ч. 2 містилась на партері з вікнами на подвір'я. 23-го дня чорним вороном (не особовим автом, — пояснював потім в'язень, а великим лімузином-кареєю, без жодного віконця) Туркала перевезли до слідчого корпусу (скорочено — СК) Лук'янівської в'язниці. У листопаді 1929 року чорний ворон привіз вихованця кадетського корпусу, згодом актора й режисера Вацлава Дворжецького: «Это большая закрытая железная грузовая будка с одиночными отсеками внутри и охраной сзади»³²⁵. Цікавий спогад Ол. Семененка: «Раз мене возили на Институтську вулицю в легко[во]му автомобілі. Це замаскований малий чорний ворон, на вікнах ніби штори, а за ними стінка. Вікно автомобіля, що його бачать кияни, фальшиве»³²⁶.

Туркало продовжує: «Від головного входу — воріт, куди підійшло авто, в'їхавши за мур через головні ворота, щоб дійти до СК, довелося пройти ще одні двері, це вже в третіх воротах, а потім через двоє фірток, у мурах на самій території в'язниці. Через кожні двері й фіртку пропускав мене з моїм озброєним супутником вартовий, попереду глянувши через кругле вічко, хто йде, і перевіривши перепустку. А перед тим обов'язковий перехід через канцелярію вартового в'язниці. У самому СК довелося пройти троє дверей з такою самою процедурою, поки потрапили на потрібний коридор на 3-му поверсі з так зв. одиночками. Коридорний відчинив мені грубі двері одної камери, і я вступив до неї»³²⁷. Дворжецькому запам'яталося, що процедура оформлення зайняла години три. Він називає дуже цікаві питання анкети: «Формуляр: фамилия — имя — отчество, год рождения, место жительства, работы, родители, родственники, отпечатки пальцев рук, цвет волос, глаз, рост, национальность, образование... Дальше — фото, стрижка, баня»³²⁸. Це цікаво тим, що в «Анкетах обвиняемого», які ми знаходимо тепер у слідчих справах, таких питань немає. Дактилоскопія фіксується, наприклад, багато-багато пізніше і надзвичайно рідко. Іван Козуб пройшов дактилоскопію на Луб'янці

³²⁵ Дворжецкий Вацлав. Пути больших этапов: Записки актера. М.; Нижний Новгород: Возвращение, Деком, 1994. С. 11.

³²⁶ Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б. м.: Сучасність, 1977. С. 175.

³²⁷ Туркало К. Торттури. С. 33.

³²⁸ Дворжецкий В. Пути больших этапов. С. 11.

23 квітня 1935 року³²⁹. У Києві при 1 спецвідділі НКВД історик Михайло Корнилович відбув цю процедуру 15 серпня 1938 року³³⁰, Олексій Цупко — 6 грудня 1944 року³³¹. Робили такі речі і в тюрмі НКВД УРСР — Юрієві Добровольському 20 серпня 1938 року³³², Євгенієві Кельману — 13 квітня 1939 року³³³. В анкеті Віри Струк, датованій 9 травня 1944 року, знаходимо пояснення: «Отпечаток указательного пальца правой руки (при отсутствии его последующего пальца — с соответствующей пометкой). Пальцевый узор должен быть ясным и полностью прокатанным (от одной кромки ногтя до другой)»³³⁴. Надзвичайно пікантні деталі повідомила мемуаристка, що побажала лишитись анонімною. 1937 року вона потрапила до Бутирської тюрми: «Он (“человек в форме”. — С. Б.) молча взял мою левую руку, повернул ее ладонью вверх и крепко зажал в своей руке мой безымянный палец. Привычным жестом его правая рука, вооруженная скальпелем, в одно мгновение нанесла продольный разрез до кости по моему пальцу»³³⁵. І далі: «Мой палец уже поджил, и с него сняли отпечаток. Отпечаток вышел с белой продольной полосой, характерной для шрама. Оказывается, вся операция с пальцем была нужна для создания “особых примет”»³³⁶.

Бунтувати в такій тюрмі, ясна річ, було неможливо чи майже неможливо. Тим часом з дуже скупого офіційного документу відомий і такий випадок. На такий героїчний вчинок спромоглися 9 лютого 1923 року засуджені до страти повстанці.

«В 8 часов 30 минут 9-го февраля с/г кр-цем внутреннего караула места заключения, был подан обычный утренний кипяток в камеру № 1, где находилось 14 человек, приговоренных чрезвычайной сессией КГРТ к высшей мере наказания. Вырвав из рук кр-ца кипяток, один арестованный облил им кр-ца, завладел его револьвером [и] выбежал из камеры. Отступая, кр-ц поднял тревогу. В это время остальные арестованные проникли из камеры в коридор, оттуда в канцелярию Тюрпода, где вооружились находившим[и]ся там 5 вин-

³²⁹ Козуб Иван. Доба і доля: Спогади. К.; Торонто; Едмонтон: КІУС, 1996. С. 284.

³³⁰ ЦДАГО України. № 32955 ФП / кор. 272. Арк. 10 зв.

³³¹ Там само. № 58896 ФП / кор. 1500. Арк. 19.

³³² Там само. № 32953 ФП / кор. 272. Арк. 20 зв.

³³³ Там само. № 37378 ФП / кор. 385. Том 1. Арк. 7.

³³⁴ Там само. № 58895 ФП / кор. 1500. Арк. 5–5 а.

³³⁵ Notes of a Political Prisoner. P. 3.

³³⁶ Ibid. P. 36.

товками и открыли стрельбу из верхнего и нижнего этажа Тюрпода. Завязалась стрельба между караулом, своевременно вызванным, и злоумышленниками.

Прибыв экстренно на место происшествия, мною был отдан приказ расстреливать арестованных при первой [же] попытке к побегу. Двое арестованных через верхние окна проникли во двор Тюрпода и бросились бежать, но были тут же убиты наповал. В результате перестрелки оказалось:

Убит кр-ц Дивизиона тов. Абросимов и ранены кр-цы того же дивизиона Лисин, Семедякин и Беспамятный. Ранен надзиратель ПП и КОГПУ тов. Щербак.

Убиты следующие арестованные при попытке уйти из Тюрпода.

- 1) Добелас-Панок Эдуард Юрьевич.
- 2) Пичкулич Петр Петрович.
- 3) Жуковский Семен Иванович.
- 4) Пашков Павел Иванович.
- 5) Заяц Иван Никифорович.
- 6) Гуменюк Иосиф Павлович.
- 7) Ранцев Григорий Маркович.
- 8) Левицкий Иван Иванович.
- 9) Захаров Сергей Сергеевич.
- 10) Левицкий Федор Иванович.
- 11) Татищев Сергей Павлович.
- 12) Мельник Иван Васильевич.
- 13) Данилевич Семен Захарьевич.
- 14) Листопад Илья Трофимович.
- 15) Красниченко Григорий Харитонович.
- 16) Ножин Михаил Андреевич.
- 17) Петренко Дмитрий Иосифович.
- 18) Певнев Григорий Харитонович.
- 19) Якубовский Михаил Иванович.
- 20) Петриковский Николай Адамович.
- 21) Погуляшенко Петр Ильич.
- 22) Калитюк-Гейша Григорий Константинович.
- 23) Завгородний Илларион Захарьевич.
- 24) Голик-Зализняк Мефодий Фокич.
- 25) Компаниец Тимофей Архипович.
- 26) Добровольский Алексей Трофимович.
- 27) Здобут-Воля Константин Яковлевич.

- 28) Цап Василий Дмитриевич.
- 29) Опока Николай Иванович.
- 30) Турок Михаил Степанович.
- 31) Гаевой-Грисюк.
- 32) Дробатковский Юрий Владимирович.
- 33) Ляшенко Иван Яковлевич.
- 34) Черкас Корней Тимофеевич.
- 35) Куница Михаил Антонович.
- 36) Гупало Денис Моисеевич.
- 37) Олейник Григорий.
- 38) Куценко»³³⁷.

Драматичну історію, яку відтворює наведений документ, начебто доповнюють спогади, опубліковані на еміграції. Збігається і ситуація, і число й місяць, тільки розділяє їх два роки. Як це пояснити, поки що не зовсім ясно. Хотілося б вірити, що тут виходить не один, а два бунти, бо обидві дати виглядають доволі точними. Отже, спогади такі: «12-го лютого 1921 року нас пригнали із зв'язаними руками до Лук'янівської тюрми в Києві. [...] минуло 2–3 години, коли раптом чуємо постріл з пістоля, за ним другий, потім якийсь крик і гамір на дворі, потім часті стріли з рушниць...

Минає ще година, аж чуємо гудіння авт, гамір та тупіт багатьох ніг по нашому коридорі. Раптом двері нашої камери відчинилися, і на нас направлено кільканадцять рушниць і пістолів. Посипалася брудна лайка з коридору і команда: “Все поодіночке в коридор марш!” Виходимо в коридор, нас ставлять по два в ряд, далі команда: “К виходу марш!” Я з агрономом Савицьким (розстріляним німецьким Гестапом у Києві 1942 р.) опинилися на самім переді цієї великої лави людей. Виходимо на двір. Блискучий від сонця сніг осліплює очі, і я не бачу, куди йти, а ззаду лава напірає. До мене підскакує чекіст, б'є в спину і кричить: “К стенке сарая становись... твою мать”. Йдемо до тієї “стенки”, спотикаємось об щось велике й падаємо. Швидко підносимось й дивимось під ноги: під стіною лежать в один ряд 12 трупів роздягнених на голо і порубаних уже по смерті...

На дворі вистроєно в'язнів півколом під стінами. Посередині поставлено 4 кулемети, за якими лежали кулеметчики. Коло них яких 50 чекістів з пістолями. Заступник начальника київської ЧеКа розпочав таку промову: “Ага, бунтовать, петлюровская сволочь! Сейчас

³³⁷ Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. К.: Правда Ярославичів, 1998. С. 603–605.

ми вам покажем бунтовать! Пулемьотчики? готовсь!” Та в цей час гучно розчиняється тюремна брама і влітає авто, з якого виходить начальник київської ЧеКа, кривавий звір Лівшиць. Він голосно кричить: “Отставіть!” Потім до нас: “Перед вами лежат трупом 12 таких же, как ви петлюровских бандитов, которые задумали бунтовать здесь в тюрьме. Ви все заслуживаете вот этих славных пулемьотов, но на этот раз мы вас прощаем. Возьмьом лишь по одному из каждой камеры для примера і присовокупім їх до этих 12-ті. Запомніте, петлюровская сволочь, что за малейшие пререкания с тюремной стражей расстрел! Значковский (начальник вартовой команды), запомніте это! А теперь — марш по камерам!”

Ми повернулися по наших камерах. Почало вечоріти. І тоді в коридорі знову почулися тупіт, лайка, грюкоти дверей. Усім було ясно, що це вибирають по одному з кожної камери на розстріл “для при-мера”...

Ще не зайшло сонце, як з нових в’язнів лежало під стіною тюрми 89 трупів українців, що впали без суду, без вини за те тільки, що вони українці. Разом з попередніми 12 того дня загинуло від куль большевицьких катів 101 кращих синів України. А з тих, що осталися живими в тюрмі, також мало хто врятувався пізніше»³³⁸.

Останній київський міський голова за часів німецької окупації Леонтій Форостівський оповідав: «Аж до переїзду столиці з м. Харкова до м. Києва (в 1934 р.) всіх розстріляних закопувалося, переважно, на Лук’янівськiм кладовищі: головна й бічні алеї і всі дороги на цьому кладовищі — це великі братські могили замордованих. Місця поховання старанно вирівняні, земля добре утоптана; цілі поляни — також місця масових братських могил. Їх також добре вирівняно, заорано, та на цих полянах посіяно було траву. На цьому кладовищі лежить замордованих не менше 25–30 тисяч українців. Адміністрація й технічний персонал кладовища були старанно підібрані НКВД й були його агентурою. Вони повинні були так зі свого службового обов’язку, як і зі страху мовчати про все, що вони знали й бачили. Один з робітників цього кладовища, що зберігся, дуже й дуже неохоче, оглядаючись на всі боки, щоб не було зайвих свідків, розказував таке: «Надвечір ми одержували від НКВД розпорядження викопати могилу. Точно зазначалося місце. Спочатку це були дороги на кладовищі, опісля окремі поляни. Могили ми викопували

³³⁸ Документи про советське народовбивство: Перші масові жертви тюремного терору большевиків у Києві // Народна воля. Скрентон, 1951. 19 липня. Ч. 16. С. 2. Цит. за: Соловей Дм. Голгота України. Част. I. Вінніпег: Укр. голос, 1953. С. 94–95.

“ударними” методами й до півночі вона була готова. Після цього ми залишали кладовище. Опівночі НКВД привозило замордованих й закопувало їх власним апаратом. Похованих адміністрація кладовища не реєструвала, отже, тільки НКВД знало, скільки жертв лежить там. Коли ми на другий день приходили на місце поховання, то воно було так майстерно замасковане, що й нам трудно було встановити, де саме відбулося таке поховання»³³⁹.

Виглядає так, що і на Лук'янівське кладовище, і — згодом — до Биківні вивозили уже мертвих. В інших місцях процедура розстрілу виглядала інакше. Чекіст Пак Сен Хун згадував, як убивали на Далекому Сході: «Заключених выводили за город, где уже была подготовлена братская могила, громадная яма, куда могли уместиться до нескольких сот человек. Никаких гробов. Расстреливали тут же, у края, потом сваливали, засыпали землей. Когда же за городом уже стало трудно подобрать место для новых захоронений (ведь десятки тысяч людей нашли свои могилы в окрестностях Владивостока!), трупы расстрелянных вывозили на барже в море, привязывали к ногам мертвецов груз и... километровая толща воды становилась их последним приютом»³⁴⁰.

За розповідями Івана Козуба й літературознавця Гр. Костюка (першого перевезено з Луб'янки, до Інституту він потрапив у червні, а до Лук'янівки — у липні, другого — арештовано 25 листопада 1935 року), після переїзду столиці до Києва комендатура НКВД розташувалась у приміщенні Інституту шляхетних дівчат, і людей, арештувавши, спочатку привозили сюди. Тут заповнювано анкету, а у відділі ідентифікації фотографовано в'язнів у фас і профіль, роблено дактилограму. Як відомо, у комендатурі відбувалися розстріли. Особливо важливих з погляду НКВД політичних злочинців тримали під час слідства тут же таки, у підвалі, в т. зв. тюрподі (тюремному підвідділі) центрального управління НКВД УРСР³⁴¹. 1921 року тюрпод містивсь на Печерську, в одному з колишніх губернаторських будинків, пристосованому під тюрму, із ґратами³⁴². Олег Сувеніров розшифровує скорочення «тюр-

³³⁹ Форостівський Леонтій. Київ під ворожими окупаціями. Буенос-Айрес: Мик. Денисюк, 1952. С. 72–73. Спогади Л. Форостівського за попередніми публікаціями в еміграційній періодиці наводить у «Голготі України» Дм. Соловій (С. 269–270).

³⁴⁰ Хун Пак Сен. Воспоминания работника НКВД // Колючая правда. [Хабаровск], 1990. С. 65. Пак Сен Хун з 1933 року служив оперуповноваженим Далекосхідного крайового управління ОГПУ. Улітку 1938 року його заарештували, він сидів 16 місяців, після чого його повернули на стару посаду як перекладача-японіста.

³⁴¹ Костюк Гр. Зустрічі і прощання. С. 488–490.

³⁴² Туркало К. Тортурни. С. 12.

под», як «тюремный подвал»³⁴³. Олександр Семененко (лютий-березень 1938 року) називає напівпідвал Інституту внутрішньою тюрмою НКВД УРСР. Режим тут «був надзвичайно суворий, у подробицях розрахований на те, щоб зламати тілесний і душевний опір жертви»³⁴⁴. Решта в'язнів потрапляла до Лук'янівської тюрми зразу.

Камери тюрподу не планувалися спеціально, а були перетворені з приміщень, що первісно мали інше призначення. Тим-то від советських тюрем, зокрема Лук'янівки вони різко відрізнялися. Десята камера, куди потрапив Козуб: «То було напівпідвальне приміщення, видно, недавно побілене, з широким заґратованим вікном, з дерев'яною фарбованою підлогою. Через широко відчинену квартиру лилося свіже, як нектар, ранкове повітря. [...] Камера була досить простора, приблизно 3 за 4,5 метри. Покліпавши очима, я ясніше побачив четверо ліжок, а біля кожного — величеньку тумбочку. На підлозі стояв відерного розміру чайник, червоної міді»³⁴⁵. У такій камері Козуб опинився випадково, оскільки його привезено з вокзалу, коли вже зовсім стемніло, а конвой відмовився везти до Лук'янівки. У тюрподі Ів. Козуб бачив музейника й мистця Бориса Пилипенка³⁴⁶, а співкамерники розповіли, що десь у сусідніх камерах перебували Антін Крушельницький, привезений для якогось дослідження, брати Філіповичі, Ананій Лебідь і Михайло Драй-Хмара. «Нібито в якійсь із камер сиділа вся капела бандуристів (14 чоловік) на чолі з керівниками Тимошенком та Золотницьким»³⁴⁷. Семененко описав карцер, куди його спершу завели, бо ще не було інструкцій, з ким його можна було поселити разом: «Карцер — модерний кам'яний мішок, спеціально збудований у цьому приміщенні, де був колись Інститут благородних дівичь. Тут немає ліжка, немає стола, стільців, немає вікон. Я поклав сидора під голову і заснув на цегляній долівці»³⁴⁸.

Ів. Козуб згадує виклик до перукаря, який його підстриг і поголив³⁴⁹.

Збереглися описи камер і в Лук'янівці. Туркало збув опис своєї камери короткою фразою: «Маленька, ледве освітлена малесень-

³⁴³ Сувениров О. Ф. Наркомат обороны и НКВД в предвоенные годы // Вопросы истории. 1991. № 6. С. 31.

³⁴⁴ Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б. м.: Сучасність, 1977. С. 157–158.

³⁴⁵ Козуб Ів. Доба і доля. С. 297.

³⁴⁶ Див. про нього: Нестуля О. О. Мистецтво було його мрією // Репресоване краєзнавство, 20–30-і роки. К.: Рідний край, 1991. С. 238–244.

³⁴⁷ Козуб Ів. Доба і доля. С. 298.

³⁴⁸ Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б. м.: Сучасність, 1977. С. 171.

³⁴⁹ Там само. С. 300.

кою над дверима електричною лампочкою, кімнатка», де вже сидів поляк-перукар з готелю «Континенталь», якого згодом розстріляли³⁵⁰. Гр. Костюк описав свою невеличку камеру-одиночку (1935) докладніше: вона мала двоє ліжок, залізний столик із залізними сидіннями замість стільців — по боках. Усе це було прикуте до стіни й автоматично, за потреби підносилось і вкладалось у спеціальні стінні заглиблення.rawdopodobno, така конструкція лишилась від передреволюційних часів. У Москві вона фіксується всередині 1920 року: «В 6 час. утра требовалось вставать с коек, подымать их к стене и выстраиваться в две шеренги на поверку. Днем разрешалось опускать койку на полтора часа»³⁵¹. У кутку красувалася параша. Високо на стелі світила лампочка. У тильній стіні, високо, щоб на можна було дістати рукою, — одне продовгасте, вузьке вікно. До вжитку було тільки одне ліжко. Друге — складене й притулене до стіни³⁵².

З камери, до якої в червні 1935 року привезли Козуба, «пашіло, ніби з печі. [...] Спочатку я не міг збагнути, звідки так пашисть теплом, і механічно лапнув грубку, та миттю відсмикнув руку — незважаючи на липень місяць, її було добре нагріто. Видно, ця камера-катівня була засобом тиску на в'язнів. Та я, пройшовши Луб'янку, вже не реагував на те»³⁵³. І в іншому місці: «[...] наші мучителі не забували підтоплювати пічку в найбільшу спеку»³⁵⁴. Директор харківського Інституту експериментальної ветеринарії Фірсов потрапив до Києва після застосування фізичного впливу: «Столичне НКВД його розчарувало. Тут били більше і дужче, як у Харкові. Тут він познайомився зі спеціальною кімнатою з усяким приладдям до биття. Коли навіть не брали чоловіка до тієї кімнати всередину, то садовили під дверима в коридорі, щоб слухав зойки інших. На багатьох це діяло, і вони підписували все, що їм наказували»³⁵⁵.

За розповіддю Туркала, «практика слідства була така, що коли в'язня треба було мати під руками, щоб частіше брати на допит, то перевозили його до самого ГПУ». Першого разу його привезли до будинку, що містився посередині території ГПУ, в сутеренах, у кімнаті з маленькими віконцями під стелею (він перебував тут разом з В. Ган-

³⁵⁰ Туркало К. Торттури. С. 33.

³⁵¹ Сутуженко Н. Сухая гильотина // Че-Ка. Берлин, 1922. С. 48.

³⁵² Костюк Гр. Зустрічі і прощання. С. 505.

³⁵³ Козуб Ів. Доба і доля. С. 300.

³⁵⁴ Там само. С. 304.

³⁵⁵ Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б. м.: Сучасність, 1977. С. 173.

цовим). Другого разу Туркало опинився в будинку на ріжку Лизаветської та Левашівської, в залізничному ГПУ, теж у сутеренах. Через дірочку у віконному склі він бачив Ніковського, Гермайзе, Єфремова й Чехівського під час їхніх — парами — 15-хвилинних прогулянок. Хоч це не виключало й того, що з Лук'янівської в'язниці також привозили на допит, а по допиті відвозили назад. А в'язниця від ГПУ була за 5–6 км³⁵⁶. Так само возили 1935 року й Костюка.

Вперше опинившись у Лук'янівці у вересні 1935 року, поет-неокласик М. Драй-Хмара присвятив їй відомого тепер вірша:

*І знов обвугленими сірниками
на сірих мурах сірі дні значу,
і без кінця топчу тюремний камінь
і туги напиваюсь досхочу*³⁵⁷.

В'язнів водили на допити в інший, слідчий корпус. У слідчому ж корпусі Козуба допитав прокурор Київського військового округу Маршак — військовий з чотирма ромбами³⁵⁸. «Урядових годин для допитів, — згадував Туркало, — не було. Викликувано в різні години дня й ночі»³⁵⁹.

Відколи 10 липня 1934 року у Москві на основі ОГПУ було сформовано справжній монстр — НКВД на чолі з Г. Г. Ягодою, — почались удосконалення і в системі тюрем. Десь узимку 1935 року (?) наркоматові було безпосередньо передано Головне управління комунального господарства, а, як відомо, у віданні цього главку, крім водогону й каналізації, перебували також і кладовища³⁶⁰. Ясно, що поховання жертв багато зручніше проводити в межах одного відомства, отже, виглядає так, що партія вже заздалегідь почала готуватися.

Великий Терор змінив усю цю пенітенційну ідилію. Оскільки кількість в'язнів неймовірно зросла, тюремні приміщення обладнано на Володимирській, 56, на Рейтарській, десь на Солом'янці, в інших місцях. Ю. Безсонов іронізував з аналогічного приводу: «Всякое дело при хорошей постановке, в результате всегда расширяется и развивается...»³⁶¹

³⁵⁶ Туркало К. Тортюри. С. 35.

³⁵⁷ Драй-Хмара М. З літературно-наукової спадщини // ЗНТШ, Том 197. 1979. С. 387.

³⁵⁸ Козуб Ів. Доба і доля. С. 303.

³⁵⁹ Туркало К. Тортюри. С. 35.

³⁶⁰ Ковалев Валентин. Два сталинских наркома. М.: Прогресс, Универс, [1995]. С. 110.

³⁶¹ Безсонов [Ю. Д.] Двадцать шесть тюрем и побег с Соловков. Paris: Imprimerie de Navarre, 1928. С. 29.

Розмірене планове господарство Лук'янівської тюрми теж поламалося, коли перейшло на іншу, масовішу основу. На початках панування наркома І. Леплевського (14 червня 1937 — 25 січня 1938), влітку чи восени 1937 року тюремники волами переорали малинник, що ріс на подвір'ї, ліквідували клумбу, зрізали в прикорні каштани. Оскільки травичка почала пробиватися, встановили у подвір'ї два бойлери й кілька разів полили землю кип'ятком³⁶², — щоб не було нічого живого! Драмгурток, преса — все припинилося. На цей час газета могла потрапити до камери тільки випадково. Ан. Костенко розповідав, що довідався про самогубство П. Любченка з уривка газети, у якій новий в'язень, священник, приніс у камеру сливи. Основний період слідства арештант перебував у другому, «столипінському» корпусі. У камері, до якої перед етапом потрапив Ан. Костенко, стояло десять ліжок, але на кожному сиділо по шість в'язнів. З березня 1936 року, коли слідство в нього скінчилось і він відсидів також лук'янівську одиночку, Костюк перебував у загальній камері, де сиділо приблизно 40 осіб³⁶³. «Щотижня певну кількість забирали на етап, а одночасно приводили нових, справи яких були вже закінчені або перейшли, як моя, в таку стадію, що на закінчення треба було довго чекати. У такій камері я й просидів майже п'ять місяців»³⁶⁴. У харківській тюрмі, де восени 1937 року опинився Олександр Семененко, «у камері було понад двісті чоловік і тільки дві параші. [...] В одинадцятій камері спецкорпусу на Холодній горі, — писав він, — напхано нас чоловік двісті п'ятдесят. За царя тут було щось із тридцять арештантів. Ну, так то за царя — тепер часи інші. [...] Кримінальні, що нарізали хлібні пайки в Холодногорській тюрмі, казали, що нарізалось 18 000 пайок. Тюрма була побудована за Столипіна максимум на 2 000 чоловік»³⁶⁵. У сьомій камері Бутирської тюрми у Москві 1937 року перебувало 180–220 жінок віком від 15 до 82 років. Наймолодша, п'ятнадцятирічна дівчинка була дочкою наркома хімічної промисловості³⁶⁶.

Виїхавши на еміграцію, згадувала Лук'янівську тюрму сестра Лесі Українки Ізидора Косач-Борисова³⁶⁷: «Восени 1937-го року я була

³⁶² Костенко. Арк. 25.

³⁶³ Костюк Гр. Зустрічі і прощання. С. 513.

³⁶⁴ Там само. С. 513.

³⁶⁵ Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б. м.: Сучасність, 1977. С. 167, 204, 206.

³⁶⁶ Notes of a Political Prisoner. P. 8.

³⁶⁷ Дражевська Любов. Сестра Лесі Українки розповідає // Нові дні. Торонто, 1972. Січень. С. 10. Була ув'язнена 10 вересня 1937 року. У січні 1938 року її перевели до етапної камери, де оголосили вирок — 8 років за статтею 54-10 («за агітацію»). Забрали її на етап

ув'язнена в Лук'янівській тюрмі у Києві. [...] Наша камера була така переповнена, що на одне ліжко припадало по кілька жінок, і ми спали по черзі. Півночі одні сплять, а інші куняють на підлозі, а на другу половину ночі міняються. Важко було дихати, повітря не вистачало, не можна було рухнутися, не зачепивши ліктем сусідки»³⁶⁸. Фрагмент з іншої публікації: «У нас у камері було 118 жінок. Мало кого били. Мене не били»³⁶⁹. Свої спогади лишилися у дочки професора університету, вчительки Ір. Бошко, яка потрапила до камери жіночого корпусу в червні 1938 року. Її камера мала десять нар, а в приміщенні вона нарахувала 60 осіб. Посередині стояв стіл, у кутку — величезна параша. Радіопередачі лунали з будинку начальника тюрми. На першому поверсі цього корпусу ночами слідчі катували в'язнів. Крики, зойки і стогін починались о 23 годині й пунктуально закінчувались о 6-й ранку³⁷⁰. Слідчий Шлепченко допитував Бошко у приміщенні НКВД на Володимирській, 33, і на першому поверсі в'язниці, де вона сиділа³⁷¹. У в'язниці допитували і Юр. Юркевича. Він пригадував велику камеру, розділену невисокими диктовими стінками на окремі клітки³⁷².

Літературознавець Ан. Костенко згадував, що перший, «катери-нинський» корпус відіграв роль прийомного пункту, а потім відправного етапного. Перебуваючи в цьому корпусі, одні з в'язнів ішли на етап, прибували нові, на вирішення справи треба було чекати до п'яти місяців. Щоб згаяти час, староста Киянко (троцькіст-єврей) організував лекції, що викликали дискусії. Лекції читали російською мовою. Костюк, фахівець із пореволюційної української літератури, викладав рідною мовою³⁷³. Двічі на добу на стіл ставили відро з «чаєм» і вдень — баланду. У глибокому підвалі цього самого корпусу містився й карцер. Гр. Костюк застав у карцері голі дощаті нари³⁷⁴. Карцер являв собою невелику темну (без вікон), без опалення, вогку, з мокрими стінами кімнату з парашею в кутку. Костенко відтворює гіршу картину. Стіну ліворуч вкривала брудна крига, протилежна

31 січня. Вона працювала на лісопавалі в Онегладу біля Архангельська. Була звільнена наприкінці року на клопотання сестри Ольги Косач-Кривинюк. Допомогло й відзначення в УРСР 25-ліття смерті Лесі Українки і возз'єднання з Західною Україною: «возз'єднані» українці, а зокрема Ольга Кобилянська, питали про родину Лесі Українки.

³⁶⁸ Косач-Борисова І. Старчиха у шовку // Нові дні. Торонто, 1982. Липень-серпень. С. 20.

³⁶⁹ Дражевська Л. Пам'яті Ізідори Косач-Борисової // Віра. 1980. Ч. 2 (18). С. 13.

³⁷⁰ Бошко. № 20. С. 16.

³⁷¹ Бошко. № 21. С. 14.

³⁷² Юркевич Ю. Спогади 1929–1934 років. С. 56.

³⁷³ Костюк Гр. Зустрічі і прощання. С. 523–527.

³⁷⁴ Там само. С. 527.

стіна й стеля були в інеї. На середині бетонної підлоги вимуровано бетоновий прямокутник висотою близько 20 см³⁷⁵. Оскільки вогкість за багато років пом'якшила тиньк, стіни вкривали численні написи. У карцері в'язень одержував горнятко теплої води й окраєць хліба грамів на 200.

Існували скриньки, на яких були написані імена Сталіна, Єжова, Успенського. Туди можна було вкинути заяву. Відповідей ніхто ніколи не діставав³⁷⁶.

Перед судом в'язнів, як-от Івана Козуба, голили³⁷⁷.

У липні 1939 року Зінаїда Новикова одержала побачення з чоловіком, Михаїлом Варфоломейовичем, майором, який служив до арешту у штабі КВО. У березні 1941 року вона написала Головному військовому прокуророві РККА: «Истязания при допросах были до того жестоки, что муж в камеру входил уже на четвереньках, весь в синяках и кровоподтеках, кроме того, от побоев у него выпадает прямая кишка»³⁷⁸.

Останнім функціональним вузлом Лук'янівської в'язниці була величезна дощана шопа — етапний пункт. Його згадав єдиний з-поміж тюремних мемуаристів — Гр. Костюк. «Тут кишіло вже багатьма сотнями людей», — писав він. Разом з товаришами по нещастю він перебував тут три дні. «Нас переписували, сортували, гуртували в окремі колони, давали останні побачення з рідними й приймали передачі на дорогу». Нарешті, вдосвіта 27 липня 1936 року в'язнів почали шикувати в лави й закритими вантажними автами вивозити, причому енкаведисти наказували не подавати жодних ознак життя. Зрештою, етап зупинився біля брудного й безлюдного вокзалу на Посту-Волинському. У вагони перевантажували поспішно й тихо. Як зауважив один з в'язнів, агроном Башловка, «такі цинічно-одверті в своїх слідчих камерах, тут, як бачите, наслідки своєї “роботи” намагаються боязливо якнайпильніше заховати від народного ока». Десь коло десятої години увесь довжелезний ешелон був ущерть набитий в'язнями, коли раптом перед вагонами почали з'являтися цілі юрми жінок. Очевидно, це місце серед киян було добре відоме. Бабусі, матері, сестри, наречені, просто близькі знайомі з заплаканими очима проходили попід вікнами вагонів, вишукуючи своїх. Ризикуючи всім, ці жінки прийшли, щоб

³⁷⁵ Костенко. Арк. 60–64.

³⁷⁶ Бошко. № 20. С. 17.

³⁷⁷ Козуб Ів. Доба і доля. С. 305.

³⁷⁸ ЦДАГО України. № 57776 ФП / кор. 1432. Арк. 96.

востаннє глянути й попрощатися з рідними. Відбувалось «багато розпачливих і драматичних сцен»³⁷⁹.

Скласти реєстр визначніших в'язнів, що перебували в Лук'янівській тюрмі, а не в котрійсь із інших київських тюрем, непросто. Як згадувалося, восени 1921 року тут перебував колишній член Центральної Ради Кость Туркало.

1922 року секретар ВПЦР Іван Тарасенко був ув'язнений тут разом з величезною кількістю повстанців — біля чотирьох тисяч осіб. Григорій Карасюкевич розповідає: «Під Великдень, з дозволу влади, о годині 9-й вечора завітав до ЧеКа бл. п. Митрополит Василь Липківський, щоб відправити коротеньку Службу Божу. В камерах всі віконця («вовчки») було відчинено. Оголошено, що кожний може, коли забажає, посповідатись...

Коли Митрополит Василь Липківський разом з начальником тюремного відділу Рихтером проходив по коридорі і заглядав у відчинені «вовчки», то Рихтер йому казав: «Ось бачите, тепер Ви можете спокійно ходити по місту. Це все сидять кримінальні злочинці». На те Митрополит тільки похитував головою і відповів — «Так, так, знаю, знаю!»³⁸⁰

4 квітня 1923 року були ув'язнені вікарії Київської єпархії та священники о. Василь Словачевський та о. Анатолій Жураковський³⁸¹. Невдовзі ієрархів і священників перевезли до московських Бутирок. О. Анатолій згадував у листі: «Густая решетка, растерянная улыбка, скорее похожая на судорогу невыносимой скорби — слабый кричащий голосок, тонущий в крике других голосов... Вот все, что мне осталось от последней встречи...»³⁸² 1 жовтня 1930 року о. Анатолія Жураковського забрали вдруге і востаннє. Він знову опинився у Лук'янівці, тільки цього разу перебування в ній тривало багато довше, звідки його знову перевезено до Москви, до Бутирок. Загалом слідство тривало цілий рік. У Москві він дістав вирок — розстріл, замінений на десять років концтаборів. Він потрапив до страшних Свірських таборів, на Соловки. 25 листопада 1937 року під час допиту у Лук'янівській тюрмі помер начебто від хвороби серця о. Александр Глаголев³⁸³.

³⁷⁹ Костюк Гр. Зустрічі і прощання. С. 529–530.

³⁸⁰ Карасюкевич Григорій. Митрополит Василь. С. 5.

³⁸¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Ф. 38 183 ФП. Арк. 39. В'язень приписав: «Считаю себя невиновным. Свящ. А. Жураковский». Див.: Білокінь С. Розгром київського єпархіального управління 1923 року // Київська старовина. 1999. № 1 (325). Січень-лютий. С. 89–106.

³⁸² Свящ. Анатолій Жураковский: Материалы к житию. С. 72. Цит. за рукописом.

³⁸³ ЦДАГО України. № 71156 ФП. Арк. 43.

Тут сиділи люди, причетні до справи Центру дій (1924) — Микола та Костянтин Василенки, Павло Смірнов, Борис Толпиго, Леонтій Чолганський³⁸⁴, СБУ — Сергій Єфремов, Всеволод Ганцов, Володимир Дурдуківський, Йосип Гермайзе, Григорій Холодний. 23 березня — 28 квітня 1931 р. записав у тюрмі свої зізнання Максим Рильський³⁸⁵. У зв'язку з «кіровською справою» (1934) мешканцями Лук'янівської в'язниці стали А. Крушельницький, Ю. Бачинський, К. Буревій, О. Влизько, П. Гельмер-Дідушко, Л. Ковалів, Г. Косинка, М. Лебединець, В. Мисик, М. Оксамита, Р. Сказинський, Д. Фальківський, невдовзі — причетні до «справи неокласиків» Микола Зеров, Марко Вороний, Ананій Лебідь, Борис Пилипенко, Павло Филипович.

1925 року в цій тюрмі помер священник УАПЦ Клим Попко³⁸⁶. 30 липня 1926 року Митрополит Василь Липківський, мабуть, вперше прибув сюди як в'язень (3 серпня його перевезено до Харкова, а звільнено 18 вересня того самого року). Потім він потрапив сюди ще раз і, очевидно, саме тут був розстріляний. У Лук'янівській тюрмі перебували брати Володимир та Микола Чехівські, згодом Митрополити Микола Борецький та Іван Павловський, Архієпископи Костянтин Малюшкевич, Юрій Міхновський, Володимир Самборський³⁸⁷ та багато, багато інших. Саме звідси вирушали вони в інший, кращий світ.

Доля кожного з в'язнів надзвичайно драматична. Ось одна з них. Генерал старої армії Павло Платонович Потоцький став видатним музейником. Він зібрав кошовну колекцію, до якої входили 15 тис. гравюр, до 300 батальних картин і літографій, 17 тисяч книжок з військової історії та історії Росії й України. 1927 року всю цю збірку він подарував Наркомосові УСРР. Розташована в Лаврі, вона дістала офіційну назву «Музей України (збірка П. Потоцького)»³⁸⁸. 27 серпня 1938 року Потоцький помер під тюремною брамою внаслідок пережитих знущань у віці 81 року.

³⁸⁴ Полонська-Василенко Н. Процес «Центра дій» 1924 р. Мюнхен: УВАН, 1956. 24 с.

³⁸⁵ Свідчення М. Т. Рильського, власноручно записані ним у Лук'янівській в'язниці 23 березня — 28 квітня 1931 р. // Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки Визволення України». К., 1995. С. 264–315.

³⁸⁶ Мартирологія. С. 975; Віра. Бейсайд, Нью-Йорк, 1982. Ч. 1. Січень-березень. С. 3.

³⁸⁷ Ув'язнений 1929 року, вдруге — 13 червня 1937 року. Розстріляний 16 жовтня 1937 року (ГДА СБУ. Ф. 6. № 61 960 ФП. Арк. 4, 8, 296).

³⁸⁸ Білокінь С. Музей України: (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. Вид. 3. К., 2006. 476 с.

Його друга дружина Єлизавета Денисівна та її сестра Любов Денисівна Давидови, онуки героя війни 1812 року, 5 жовтня 1938 року були розстріляні. Після цього спеціальною постановою, яку затвердив нарком внутрішніх справ УРСР Успенський, збірку Потоцького було вилучено й «передано у прибуток держави». Фактично її розікрали³⁸⁹.

З певного часу до Лук'янівської в'язниці почали потрапляти й чекісти. М. Приходько сидів тут в одній камері з Гулаковим³⁹⁰, який помер 1942 року в таборі. 10 червня 1938 року тут покінчив із собою Григорій Загорський-Зарицький³⁹¹.

Розстріляних чи померлих під час слідства в'язнів закопували на території Лук'янівського кладовища. Коли не стало місця, почали відвозити до Биківні. Існувало ще одне «відомче» кладовище — захищена зона по Житомирському шосе та в інших місцях.

Після приєднання Галичини 1939 року до Лук'янівської тюрми потрапляли нові громадяни СРСР. Серед них був юрист Володимир Старосольський. З 26 лютого до 25 жовтня 1940 року він перебував у внутрішній тюрмі НКВД. Після присуду (8 літ ув'язнення у Новосибірських таборах) його було переведено до етапної тюрми у Лук'янівці. Тут він зустрів членів УСП Порфира Буняка, Івана («Ася») Квасницю, а також кн. Любомірського. 14 січня їх етапували до Дніпропетровська й Харкова, де розлучили³⁹².

Коли вибухнула війна, режим тюремного життя різко змінився. Контингент в'язнів значно поширився за рахунок осіб, «изъятых по массовым облавам». У перші дні війни, пояснюється в одному з документів, люди були арештовані «в порядке очистки от софвердного элемента»³⁹³. Совецькі «чистки», як бачимо, не мали ні кінця, ані краю. Більше того, маємо пряме висловлювання сучасників, що більшовики винищили далеко не всіх, кого мали б винищити: «Попередні близько чверть століття історії перед німецькою окупацією 1941 року, — міркував харківський адвокат Ол. Семененко, — з а л и ш л и в кожній шпарині життя елементи, зв'язані з українськими державними змаганнями. Так званих недобитків було небагато.

³⁸⁹ Про життя й діяльність П. Потоцького мені багато розповідав мій незабутній вчитель історії (у київській 45 середній школі) Олександр Олександрович Петровський, учень і співробітник Потоцького.

³⁹⁰ Приходько М. На роздоріжжях смерті. Вінніпег: Тризуб, 1949. С. 68.

³⁹¹ Золотарьов. С. 475.

³⁹² Володимир Старосольський, 1878–1942. Нью-Йорк та ін., 1991. С. 135. (= ЗНТШ. Том 210. Нью-Йорк та ін., 1991).

³⁹³ Білас Ів. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953, Кн. 2. С. 258.

Апарат винищення українства, що йому в різні періоди надавано різних ярликів: куркулі, петлюрівці, буржуазні націоналісти й інше, працював понад двадцять років методично. Проте й «недобитки», як це не дивно, залишилися. Після чисток советського апарату, тюрем, лагерів не тільки самі розкуркулені, вичищені, репресовані, що жили якось на волі, але їхні діти, дружини, батьки, родичі, друзі були серед нас. У тисяч людей було виразне розуміння того, що то чужа влада не давала жити людям на цій українській землі. Я не раз дивувався тоді, скільки таких людей я зустрічав на кожному кроці, коли спорожніли будинки НКВД на Чернишевській вулиці»³⁹⁴.

Так чи інакше, скоро німці наблизилися до Києва, стало питання про евакуацію. Щоб вивезти з Лук'янівської тюрми 7200 в'язнів, тодішній нарком внутрішніх справ В. Т. Сергієнко просив у заступника союзного наркома В. В. Чернишова 254 вагони³⁹⁵. Насправді вивезли людей куди менше. Іван Білас опублікував якусь дивну довідку — без дати й без підпису. Заголовок документів він не дав. З якої канцелярії й куди її надіслано, — теж неясно. Але тут багато сказано. Зазначено, що евакуація тюрми відбувалась із 6 по 12 липня. Вивезено в'язнів 2769, із них — до Горького 1195, до Новосибірська 536, до Свердловська 906 і до харківської пересилки 132. 346 душ розстріляно в Києві «и часть заключенных освобождено»³⁹⁶. Старший інструктор політвідділу тюремного управління НКВД УРСР В. Попереля писав про тернопільську тюрму: «Никаких следов в тюрьме не осталось, все было организовано согласно указаний»³⁹⁷. У Луцьку, наприклад, «все трупы 70 с лишним осужденных к ВМН и около 800 подследственных нами закопаны и места на местах нахождения трупов полито керосином и выпалено, а после всего эти все места присыпаны известью»³⁹⁸. Поклики на «вказівки» означають, що документи треба було знищити, розстріляних обов'язково закопати, хоча з Луцька, навпаки, розстрілявши близько тисячі душ, «чоти-

³⁹⁴ Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б. м.: Сучасність, 1977. С. 213.

³⁹⁵ Білас Ів. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953, Кн. 2. С. 241. Запит датується 1 липня 1941 року. У довіднику «Лубянка, ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ, 1917–1960: Справочник / Сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров» (М.: Демократия, 1997) у біографії Чернишова утворилась дивна прогалина (С. 157). До 25 лютого 1941 року він перебував на посаді начальника ГУЛАГ'у НКВД СРСР, відразу після чого 12 вересня 1952 року помер.

³⁹⁶ Білас Ів. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953, Кн. 2. С. 271.

³⁹⁷ Там само. С. 260.

³⁹⁸ Там само. С. 273.

ри матраці документів» пильно вивозили. Звільненню підлягали ув'язнені за указом від 26 червня 1940 року³⁹⁹.

Але з документів видно, як неорганізовано відбувалась евакуація. В'язнів того самого контингенту в одному місті розстрілювали — з іншого вивозили. Якщо начальник другої тюрми у Дубні вважав, що «вести пешком невозможно, т. к. до вокзала 5 км» (С. 233), то у Чорткові розпорядились інакше: «все заключенные были этапированы пешим порядком. Из гор. Черткова этап следовал через пункты: Каменец-Подольск, Жмеринка, Тывров, Ситковцы, Христиновка, Умань» (С. 262). Не менш тривала експедиція вийшла на Лівобережжі. Старший інструктор підвідділу тюремного управління НКВД УРСР В. Попереля доносив по начальству: «Этапировали заключенных из тюрем Чернигова общей и внутренней [...]. Двигались с этапом в Прилуки, но нам не разрешили туда их заводить, и я принял решение вести на Конотоп. [...] Следовал этап пешком до м. Люботин. По дороге в Конотоп нам сообщили, что в связи с приближением фронта боевых действий в Конотоп вести заключенных не разрешается, и мы пошли на гор. Сумы»⁴⁰⁰. Мабуть, і з Києва тікали в паніці⁴⁰¹. Хоча й існували, як бачимо, вказівки не лишати по тюрмах якихось слідів, протоієрей М. Польський повідомляв: «При отступлении из Киева, в сентябре 1941 г., большевики учинили в Лукьяновской тюрьме над заключенными жуткую расправу. Некоторых расстреляли, повесив живыми за ребра. В таком положении был найден иеромонах о. Прохор, регент Св. Михайловского монастыря, и о. Трофим, сельский батюшка, проживавший в Киеве на иждивении у своей семьи. Последние годы они жили незаметными скромными обывателями»⁴⁰².

У багатьох випадках не можна навіть сказати, як саме помер той чи інший в'язень. У постанові про передачу архівно-слідчої справи дочки Михайла Старицького Оксани Стещенко (від 26 лютого 1948 року) відзначено: «Ввиду военной обстановки Стещенко была эвакуирована из Киевской тюрьмы в восточные области СССР, однако

³⁹⁹ Білас Ів. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953, Кн. 2. С. 227.

⁴⁰⁰ Там само. С. 278.

⁴⁰¹ Список 15 справ, що їх повернув 3 серпня 1941 року Військовий Трибунал військ НКВД Київського округу начальникові 2 відділу НКГБ УРСР старшому лейтенантові ГБ Цветухіну див.: ЦДАГО України. № 60260 ФП / кор. 1563. Арк. 1–2.

⁴⁰² Польський М., Прот. Новые мученики Российские: Второй том собрания материалов. Jordanville, N.Y., 1957. С. 173.

впоследствии ее местонахождение установлено не было»⁴⁰³. На неї пробували навіть оголосити розшук. Довідку про передачу її слідчої справи до архіву 1-го спевідділу НКВД СРСР 1 березня 1942 року затвердив у Свердловську начальник спецвідділу⁴⁰⁴.

Зрештою, тих у в'язнів, кого не вбили у стінах Лук'янівки, розсередили «по безкраїх просторах Сибіру». Заарештованого 10 листопада 1940 року Аркадія Редчиця під час слідства евакуювали, і у січні 1942 року утримували в тюрмі УНКВД Новосибірської області⁴⁰⁵. Одна слідча група НКВД УРСР (начальник молодший лейтенант ГБ Меркулов) у листопаді 1941 року продовжила свою «корисну» діяльність при Томському міському відділі НКВД. Є згадка про тамтешню слідчу групу (начальник лейтенант ГБ Белов), що датуються квітнем 1942 року⁴⁰⁶. Важко сказати, це була та сама група чи вже інша. Сам наркомат (в. о. наркома Савченко, заступник наркома Ратушний) у жовтні 1942 року перебували в м. Енгельсі⁴⁰⁷.

Коли війна скінчилася, до Лук'янівської тюрми почали звозити в'язнів, яким на місцях надавали більшої ваги. Навесні 1944 року «за измену Родине, выразившуюся в сотрудничество с оккупационными войсками», в Одесі було заарештовано професорів Константина Покровського (нар. 1868), Бориса Варнеке (нар. 1874), Володимира Лазурського (нар. 1869), Николая Соколова (нар. 1886) та Сергія Білодіда (нар. 1887). У липні 1944-го справу було передано до НКГБ УРСР, а вчених етаповано до Києва. 76-річний Покровський і 70-річний Варнеке померли під час слідства у тюремній лікарні, Лазурського за клопотанням родича — академіка Ол. Богомольця — за п'ять місяців звільнили, а Соколову й Бі-

⁴⁰³ ЦДАГО України. № 15555 ФП / кор. 83. Арк. 42. Можна хіба що сказати, що у серпні вона була вже у Харкові. 27 серпня там відбулася здача й прийом слідчої справи за звинуваченням Аг. Кримського, Андр. Ярошевича, Ір. Черкаського, Окс. Стещенко й Л. Старицької-Черняхівської. Вона була жива ще у вересні. 14 дня в Харкові було прийнято постанову про пред'явлення звинувачення, а 16–20 — про продовження строку ведення слідства (Арк. 32–33, 35).

⁴⁰⁴ Там само. Арк. 40.

⁴⁰⁵ ЦДАГО України. № 58844 ФП / кор. 1495. Арк. 148. Окрема нарада 2 травня 1942 року дала йому 10 років ИТЛ.

⁴⁰⁶ ЦДАГО України. № 17958 ФП / кор. 113. Арк. 2; № 17962 ФП / кор. 113. 1 спецвідділ у липні 1942 року діяв в Актюбинську. У постанові про припинення слідства у справі Василя Білошапки (Казань, 25 березня 1942 року) зазначено те ж саме: «Копию настоящего постановления направит в первый Спецотдел НКВД СССР гор. Свердловск и в первый Спецотдел НКВД УССР гор. Актюбинск» (ЦДАГО України. № 48761 ФП / кор. 919. Арк. 24). Оперуповноважені УНКВД Харківської області у лютому 1942 року труждалися у Єлабузі, а в березні — у Казані (Арк. 14, 23). Одну з їхніх постанов затвердив заступник НКВД Татарії капітан ГБ Ченборісов.

⁴⁰⁷ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. № 62. Арк. 1, 8.

лодіду військовий трибунал військ НКВД Київської області дав 10 років ув'язнення і 5 років поразки у правах⁴⁰⁸.

Лук'янівська тюрма прийняла українських діячів, арештованих у країнах Західної Європи. У Києві померли Максим Славінський (23 листопада 1945 року), Валентин Садовський (24 листопада 1947 року), Микола Галаган. Наприкінці листопада 1947 року з Відня до української столиці перевезли племінника Франца-Йосифа, полковника УСС архикнязя Вільгельма Габсбурга. 24 липня 1948 року ОСО МГБ СРСР заслухало справу його і його посправника Романа Новограда й погодилося на пропозицію МГБ УРСР засудити архикнязя на 25 років, але не таборів, а тюрми у Володимирі. Вільгельм Габсбург (Василь Вишиваний) помер у київській тюремній лікарні 18 серпня 1948 року від туберкульозу легенів⁴⁰⁹.

У жовтні 1948 року до Лук'янівської в'язниці було привезено й викраденого на одній з віденських вулиць генерала Олександра Грекова (1875, Глухів. пов. Чернігів. губ. — 1959, Відень). У Києві він перебував до травня (липня?) 1949 року. 5 травня тюремний лікар Гладенко визнав, що 74-річний в'язень «здоров, пригоден к легкому физическому труду по возрасту»⁴¹⁰. Харківського адвоката Ол. Семененка оглядала лікарка-енкаведистка, яка всім, кого дивилась, записала: «Следовать на север может». Адвокат міркував: «Докториця молодесенька на державній службі в штаті НКВД, комсомолочка чи вже член партії, не повинна була знати про присягу Гіпократа, велику присягу лікаря. Вона вивчала діамат і твори Леніна»⁴¹¹.

Окрему групу в'язнів склали греко-католицькі владики й священники. 11 квітня 1945 року був заарештований і перевезений до Лук'янівської тюрми Станіславівський єпископ-помічник Іван Лятишевський. Під слідством він перебував півтора роки, одержав 10 років ув'язнення, потрапив до сибірських таборів, 1955 року повернувся до Станіслава⁴¹². У вересні 1945 року в тюремній лі-

⁴⁰⁸ Малинова Галина. Трудная тема // Одесский мартиролог. Том 2. Одесса: ОКФА, 1999. С. 750–764.

⁴⁰⁹ Новосад Роман. Як загинув Габсбург-Вишиваний // Зона. [Вип.]10. 1995. С. 56–58; Роженко Микола. «Я був таким же патріотом-українцем, як всі українці...» // Зона. [Вип.] 12. 1997. С. 269–273. В «Енциклопедії українознавства» подано іншу дату смерті — 1951 рік.

⁴¹⁰ Тинченко Яр. Українське офіцerstvo: Шляхи скорботи та забуття. Ч. І. К., 1995. С. 19–20; Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет Українських Визвольних змагань. Львів, 1995. С. 59–61; Тинченко Ярослав. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. І. К.: Темпора, 2007. С. 118–119.

⁴¹¹ Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б. м.: Сучасність, 1977. С. 189.

⁴¹² Мартирологія Українських Церков у чотирьох томах. Том II: Українська Католицька Церква; Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упорядкували і зредагували Осип Зінкевич і священник Тарас Р. Лончина. Торонто; Балтимор: Укр. вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1985. С. 106.

карні на очах кубанського громадсько-політичного діяча Василя Проходи «уркагани своєю гнусною лайкою Пресвятої Богородиці прискорили смерть дуже хворого блаженної пам'яті єпископа Гр. Хомишина [...]»⁴¹³. 25 червня 1946 року поляки видали СРСР єпископа Перемисько-Самбірського Йосифа Йосафата Коциловського. Після перебування у львівській тюрмі він потрапив до київської Лук'янівської, звідки був вивезений на Сибір († 17 листопада 1947 року)⁴¹⁴. Таємно висвяченого на єпископа, 10 лютого 1949 року було ув'язнено єпископа катакомбної УКЦеркви Олександра Хіру. Перевезений до київської тюрми, він був засуджений до 25 років ув'язнення, перебував у таборах біля Іркутська, Кемерова й Омська⁴¹⁵.

Драматично склалось життя ігумена Тернопільського монастиря Василя Величковського (1903–1973). У 1945–1948 роках він перебував у Лук'янівській в'язниці. Був засуджений на кару смерті, три місяці сидів у камері смертників. Коли смертний вирок йому замінили на десятирічне ув'язнення, він опинився в концтаборі у Воркуті. 1963 року митрополит Йосиф Сліпий таємно висвятив його на єпископа. 1969 року його знову заарештували й відправили до тюрми на Донбас. 1972 року владики був виселений до родичів, що мешкали у Югославії, звідки через Рим виїхав до Канади, де й помер⁴¹⁶.

24 жовтня 1945 року був заарештований і до лютого 1947 року перебував у Лук'янівській тюрмі греко-католицький о. Авксентій Бойчук⁴¹⁷. Зі Львова перевезли також о. о. Василя Козловського⁴¹⁸, Івана Кузича⁴¹⁹, Романа Решетила⁴²⁰, Романа Юстина⁴²¹ та ін.

⁴¹³ Прохода Василь. Моя відповідь бандерівцям // Вільне слово. 1965. 23 жовтня. С. 4; [Прохода В.] Спогад про Єпископа Григорія Хомишина // Мартирологія Українських Церков у чотирьох томах. Том II. С. 421–422. Пор.: С. 107. Прохода Василь (1891–1971) у січні 1945 року заарештований НКГБ біля Познані. Перебував у Лук'янівці. У серпні 1946 року був засуджений до дев'яти років таборів біля Воркути, потім перевезений до Комі АРСР. Пробувши 11 років в ув'язненні, як громадянин ЧСР репатрійований до Пряшева (1956). Див.: Биковський Лев. Пам'яті полк[овника УНР] Василя Проходи // Свобода. 1971. 24 листопада.

⁴¹⁴ Мартирологія Українських Церков у чотирьох томах. Том II. С. 105, 242.

⁴¹⁵ Там само. С. 106–107.

⁴¹⁶ Там само. С. 103–104.

⁴¹⁷ Там само. С. 111.

⁴¹⁸ Там само. С. 128.

⁴¹⁹ Там само. С. 131.

⁴²⁰ Там само. С. 142–143.

⁴²¹ Там само. С. 155.

Згодом Лук'янівка перетворилась на слідчий ізолятор для кримінальників та пересильну тюрму⁴²². Із в'язнів сумління там перебували під час слідства учасники руху опору, звинувачені за кримінальними, а не політичними статтями — Ю. Шелест (1972), О. Фельдман (1975), В. Смогитель (1977), М. Горбаль (1979) та багато релігійних активістів.

При в'язниці досі існує тюремна лікарня. Після 17-денного голодування сюди перевезли з КГБ публіциста Гелія Снегірьова (арештований 22 вересня 1977 року). Тут він перебував з 24 листопада до 2 грудня 1977 року. Вдруге до тієї самої палати-ізолятора його привезли 2 березня 1978 року, після чого, вже безнадійно хворого, забрали 31 березня до Жовтневої лікарні, де він і помер 28 грудня 1978 року⁴²³.

Сьогодні Лук'янівська тюрма чекає на мафіозі, злодіїв, убивць та злочинців різноманітних мастей. Але хто там опиниться?

Соловки

За цим моторошним словом стоїть три реальності. З одного боку, це узагальнююча назва групи островів у південно-західній частині Білого моря. З другого, так звався побутовою мовою Зосимо-Савватіївський ставропігійний монастир, заснований у 1420–30-х роках. З третього боку, Соловки — знаменитий советський концтабір. Те, друге й третє відділене від материка протокою у 35–60 верст, даючи широкий простір для розвитку в будь-якому напрямку, зокрема для будь-яких експериментів.

Загальна площа архипелагу складає 347 кв. км. До нього входять острови Великий Соловецький (25 верст завдовжки та 16 завширшки), Муксольма, Анзер, Великі й Малі Зайчики (Заяцькі острови), Конд-острів і Вороній. Острови вкриті сосновими лісами, тут багато озер і боліт. Відомі випадки, коли втікачі плутались у стежках серед болота, так що вохривці виловлювали їх недалеко від бараків.

Оскільки Біле море біля Карельського берега й архипелагу замерзає взимку на десятки кілометрів, до революції Соловецькі острови були приступні з травня по вересень. Більшовицький «наступ на природу» збільшив цей період, але й у двадцяті-тридцяті роки протягом п'яти місяців зв'язок був можливий тільки поштовими лі-

⁴²² Shifrin Avraham. The First Guidebook to Prisons and Concentration Camps of the Soviet Union. Uhldingen/Seeewis: Stephanus edition, 1980. P. 96–97.

⁴²³ Снегірьов Гелій. «Як на сповіді...» // Снегірьов Г. Набої для розстрілу та інші твори. Нью-Йорк; Торонто, 1983. С. 319–412.

такими й радіо⁴²⁴. На Поповому острові було обладнано майданчик для посадки й злету невеликих літаків, що взимку здійснювали сполучення з островами й перевозили особливо важливих для режиму в'язнів⁴²⁵.

Зима на Соловках триває близько шести місяців. Підсоння тут зимне й вогке, але завдяки особливостям географічного розташування островів клімат все-таки м'якший, ніж на Колимі чи в Ухт-печлазі. Не виявивши на Соловках жодного хижого звіра, засновники монастиря ченці Савватій і Герман вирішили, що ці острови святі. Ще з часів Новгородської республіки вони були осередком колонізації півночі. Треба сказати, що цій колонізації особливо сприяла слава, якої зажив цей монастир серед православного люду. Тут прийняв чернецтво св. Філіпп, митрополит московський, та Авраамій Паліцин. Серед соловецького чернецтва перебував свого часу патріарх Никон.

Уже на початках існування монастиря і світська, й духовна влада здогадалася використовувати Соловки і як місце заслання. За відомостями дореволюційного монастирського історіографа Михайла Колчина, перший документований випадок ув'язнення на Соловках стосується ігумена Троїцького монастиря Артемія, якого засудив Собор 1554 року⁴²⁶. Як висловився государ Александр Павлович, засланці були не так злочинцями, як людьми, «имевшими несчастье впасть в духовное заблуждение». Насправді, за словами того ж Колчина, реєстр примусово поселених був багато різноманітніший. Тут міг опинитися бунтівник і державний злочинець, п'яний чернець і релігійний сектант, матусин синок, що надто вже розперезався, знатний вельможа і волоцюга — по-теперішньому бомж. Рідко яка релігійна секта Росії не мала в мурах соловецького острога свого представника.

В усі часи тут перебувало чимало українців, серед них, напочатку, недоброчинливці гетьмана Мазепи (полтавський священик І. Святайло з сином і чернець Никанор — креатури донощика Кочубея), після полтавської битви — мазепинські прихильники (генеральний осавул Д. Максимович, сердюцький полковник Я. Покотило). Ще пізніше тут побували архимандрит Гедеон Одорський, лохвицький протоіерей І. Рогачевський, нарешті останній кошовий отаман За-

⁴²⁴ Красиков П. А. Соловки // Известия. 1924. 15 октябрия. № 236 (2271).

⁴²⁵ Яковлев Б. Концентрационные лагеря СССР. Мюнхен, 1955. С. 179

⁴²⁶ Колчин Мих. Андр. Ссылные и заточенные в острог Соловецкаго монастыря в XVI-XIX вв.: Ист. очерк. [М.:] Посредник, [1908]. С. 49.

порізької Січі П. Калнишевський, який пробув тут з 1776 до смерті у 1803 (перші 16 років — у камінному мішку), проживши 112 років. У 1850–1854 до Соловків був засланий кирило-мефодієвець Ю. Андрузький. Для повноти назву одного справді божевільного — сина генерал-лейтенанта Андрія Миколайовича Мандрику (* бл. 1825 року)⁴²⁷. За Фруменковим, соловецький мартиролог налічує понад чотириста душ⁴²⁸. «А концлагерному, — вигукнув обурений Розанов, — мартирологу только за десять лет и счет потеряян»⁴²⁹.

Якісно новий період в історії Соловків настав з перемогою більшовиків, коли в організованому тут концтаборі каралися і загинули десятки тисяч в'язнів. Внаслідок цього Соловки стали найвідомішим совєцьким концтабором.

Концентраційні табори СРСР були витвором більшовиків — Леніна та його вірної гвардії — Каменєва, Зінов'єва, Троцького. Ще 15 квітня 1919 року Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет за підписом його голови М. І. Калініна видав декрет «Про табори примусових робіт»⁴³⁰. Цей декрет узаконив два положення — впровадження табірної системи та примусової праці. Оскільки широко запроваджувались ці положення, видно з першого пункту цього декрету, що передбачав організацію таборів примусових робіт при відділеннях управління губернських виконавчих комітетів. Совєцьку табірну систему спеціально досліджував директор мюнхенського «Інституту для вивчення СССР (sic)» Борис Александрович Яковлев (Троїцький)⁴³¹. Він прокоментував цей «ленінський» декрет і цей пункт цього декрету таким чином, що центр зобов'язав усі губернські комітети (губкоми) створити табори. Організацію й завідування таборами було покладено на губчека⁴³². Це трактування potwierджує той факт, що й у Києві вже у другий прихід більшовиків 1919 року було створено свій концтабір, що вже існував до 9 серпня⁴³³. 26 серпня 1919 року комісія «Т Р Е Х» при К.Г.Ч.К. «в составе председателя В. Витлицкого, членов: Чугаева и Мача при секретаре Барта-

⁴²⁷ Колчин Мих. Андр. Ссылные и заточенные в острог Соловецкаго монастыря в XVI–XIX вв.: Ист. очерк. [М.:] Посредник, [1908]. С. 134–135.

⁴²⁸ Там же.

⁴²⁹ Розанов Мих. Соловецкий концлагерь в монастыре, 1922–1939 годы. Кн. 1. Б. м., 1979. С. 153.

⁴³⁰ Собрание узаконений 1919 г. № 12. С. 124; Известия. 1919. 15 апреля. № 81.

⁴³¹ Його назвав у своїх споминах його заступник, див.: Авторханов А. Мемуары. С. 674–675.

⁴³² Яковлев Б. Концентрационные лагеря СССР. Мюнхен, 1955. С. 27.

⁴³³ Доклад Краснаго Креста С. 362.

шевиче» ухвалила: «В Концентрацион[ный] лагерь по III категории Швиткую (sic) Ак[илину], освободить Костюк Ек[атерину]»⁴³⁴. Харківська справа на книгаря Є. А. Шуригіна містить постанову «особ-отдела Югзапфронта», позначену травнем 1920 року: «Заклучить в констрационный (sic) лагерь. На все время гражданской войны»⁴³⁵.

На півночі, біля Архангельська, Холмогор та Пертомінська були організовані Північні табори примусових робіт, що перебували у відданні ГПУ та Головного управління примусових робіт (ГУПР) НКВД РСФСР⁴³⁶. У ранніх джерелах Пертомінський табір уже набув певної слави, так що його називали «пресловутым», — там сиділи соціалісти. Меншовики повідомляли: «Лагерь ликвидирован, и все заключенные переведены в новый лагерь на Соловецких островах»⁴³⁷. С. Кривенко припускає, що відділення Пертомінського табору «размещалось там [на Соловках. — С. Б.], по-видимому, уже с 1922 г.»⁴³⁸. Прикметно, що в Мих. Розанова знаходимо рисочку до цієї передісторії Соловків: «Надо признать, — пише він, — что про Соловки 1918–1920 годов мы ничего достоверного не знаем [...]. В каком месяце 1922 года прибыли на остров первые чекисты, еще не установлено, во всяком случае не раньше мая и не позже конца июня, потому что в августе уже привезли белых офицеров и казров из Архангельских лагерей. [...] Наиболее достоверной датой фактического превращения Соловков в концлагерь надо считать лето 1922 года [...]»⁴³⁹. Наступним роком датується вже його реорганізація: Заступник голови СНК Риков, управитель справ СНК Горбунов і секретар СНК Фотієва 13 жовтня 1923 року підписали «Постановление СНК СССР об организации Соловецкого лагеря принудительных работ особого назначения»⁴⁴⁰. Попри показну репрезентативність сучасних московських видань, долаючи відверті прогалини, мусимо їх зіставляти, щоб досягти певної повноти.

Отже, найвідомішим у цілому світі советським концтабором стали саме Соловки. Старий монастир було ліквідовано тут за поста-

⁴³⁴ ЦДАГО України. № 70629 ФП / кор. 2040. Арк. 54.

⁴³⁵ Там само. № 69876 ФП / кор. 2018. Арк. 14.

⁴³⁶ Система исправительно-трудовых лагерей в СССР. С. 395 (автор статті С. В. Кривенко).

⁴³⁷ На Соловецких островах // Соц. вестник. 1923. 16 августа. № 14 (60). С. 15.

⁴³⁸ Система исправительно-трудовых лагерей в СССР. С. 395.

⁴³⁹ Розанов Мих. Соловецкий концлагерь в монастыре. С. 33–35. Трохи пізніше, після Соловецького, відкрито табір у Суздаль (Новый концлагерь // Соц. вестник. 1923. 17 декабря. № 23–24 (69–70). С. 16; Суздальская бастилия // Там же. 1924. 10 января. № 1 (71). С. 8–9; 20 декабря. № 24 (94). С. 13–14). У довіднику «Система исправительно-трудовых лагерей в СССР» (М., 1998) такого табору не зафіксовано навіть за географічним показником.

⁴⁴⁰ ГУЛАГ (Главное управление лагерей), 1917–1960 / Сост.: А. И. Кокурин и Н. В. Петров. М., 2000. С. 29–30.

новою Архангельського губвиконкома 21 липня 1923 (на той час тут перебувало близько 60 ченців). Як вільнонайманих інструкторів для підтримки самодостатнього натурального господарства їх спершу залишили. Як розповідав Солженіцин, щоб привласнити коштовності з монастирської ризниці, 25 травня 1923 року було влаштовано пожежу, під час якої загинули всі облікові книжки⁴⁴¹. Ченців вивезено на материк у 1931–1932 роках. Протоієрей М. Польський переказував: «Архимандрит Вениамин, последний настоятель Соловецкого монастыря, жил отшельнической жизнью в одинокой избе в окрестностях г. Архангельска. Ночью местные большевики сожгли его избу вместе с ея насельником, предварительно забив окна и двери»⁴⁴². Тим часом, на основі згаданих Північних таборів примусових робіт, за постановою СНК СРСР від 13 жовтня 1923 було утворено «Соловецкий лагерь принудительных работ особого назначения» (СЛОН ОГПУ)⁴⁴³. Цю дату прийняв Солженіцин: «Утих колокольный звон, погасли лампы и свечные столпы, не звучали больше литургии и всенощные, не бормотался круглосуточный псалтырь, порушились иконостасы (в Преображенском соборе оставили) — зато отважные чекисты в сверхдолгополых, до самых пят, шинелях, с особо-отличительными соловецкими черными обшлагами и петлицами и черными околышами фуражек без звезд, приехали **в июне 1923 года** созидать образцово-строгий лагерь, гордость рабоче-крестьянской Республики»⁴⁴⁴. Під управлінням СЛОН'у опинився увесь Соловецький архипелаг та прилегла частина материка.

Адміністративно Соловки підпорядковувались Архангельській області, тому в архівах архангельських обласних управлінь кол. КГБ та МВД зберігаються справи соловецьких в'язнів. Треба підкреслити, що сюди потрапляли політв'язні, засуджені за найсерйознішими пунктами 58 статті Карного Кодексу — терор, шпигунство, диверсія, збройне повстання.

Організуючи виправно-трудові та концентраційні табори, влада прагнула ліквідувати тюрми. Надзавдання полягало у зміні

⁴⁴¹ Солженицын А. Архипелаг ГУЛуг. [Том] III–IV. С. 28–29.

⁴⁴² Польский М., Прот. Новые мученики Российские: Первое собрание материалов. [Jordanville, N. Y.,] 1949. С. 211.

⁴⁴³ Система исправительно-трудовых лагерей в СССР. С. 394–397.

⁴⁴⁴ Солженицын А. Архипелаг ГУЛуг. [Том] III–IV. С. 30. Підкреслення моє. Отже, коли трапляються відомості, що першими в'язнями стали на Соловках у червні 1920 року сотні УСС, вояки УГА, переведені з підмосковного табору Кожухи, серед них начальник II штабу УГА Сень Горук (Кулиняк Данило. «Соловецький в'язень» // Молодь України. 1990. 15 березня. № 52 (16383). С. 3), це вказує на помилку.

ментальності всього населення (створенні т. зв. єдиного радянського народу). Іншими словами — у формуванні майбутніх будівників комунізму та ліквідації тієї частини населення, що до цього не надавалася. Відповідно до теорії Енгельса, сподівалися досягти перевиховання в'язнів працею. Крім того, застосуванням рабської праці прагнули досягти певного економічного ефекту — прокладали залізницю, рубали ліс, виробляли цеглу, добувати тюлений жир.

Семидобовий шлях на Соловки ішов з Бутирок через Ленінград. В'язнів перекидали мурманською залізницею, потім залізничною віткою (10-15 км) до Поповаго острова, з'єднаного з берегом дамбою. Саме тут зустрічав в'язнів знаменитий Курилко, що приголомшував людей історичною фразою: «Здесь республика не советская, а соловецкая!»⁴⁴⁵ Під цим розумілося, що на Соловках своя влада, і в'язні повинні були позбутися будь-яких надій. Це не зовсім так. М. Розанов слушно твердив: «Что творилось на Соловках, Лубянка знала во всех подробностях как от своих “наседок”, скрытых под какими-нибудь масками, так и от ее “разгрузочных” и следственных комиссий, с 1924 года постоянно, обычно осенью, навещавших остров»⁴⁴⁶. На Поповому острові існував пересильний табір «Морсплав». Морський рубіж від материка на острів в'язні долали за дві години на пароплаві «Гліб Бокій» та баржі «Клара Цеткін». Прибулих сортували у Троїцькому соборі, де висів плакат: «Через працю повернемося до суспільства». Слідчі справи лишались, природно, там, де люди проходили слідство. На Соловки з ними їхали тільки формуляри, де вказувалося, на які роботи в'язня ставити. Як писав М. Розанов, «даже ИСО»⁴⁴⁷, а тем более начальник лагеря, не знают, за что на самом деле осужден человек»⁴⁴⁸.

Історія радянських Соловків в українській історіографії традиційно поділяється на чотири періоди⁴⁴⁹. У часи НЕП'у (до 1927) табірний режим був порівняно м'якший. В'язні працювали по суті на обслуговування самих себе. Але, як підкреслив Солженіцин, саме на ці «благословенные, допереломные, докультовые, до-искаженные, до-нарушенные» 1923, 1925 роки припадають тортури, яких зазнавали в'язні уже від того само-

⁴⁴⁵ Солженицын А. Архипелаг ГУЛag. [Том] III–IV. С. 31.

⁴⁴⁶ Розанов Мих. Соловецкий концлагерь в монастыре. С. 199.

⁴⁴⁷ ИСО — информационно-следственный отдел (Солженицын А. Архипелаг ГУЛag. [Том] III–IV. С. 27; Росси, I, 138, 141).

⁴⁴⁸ Розанов Мих. Соловецкий концлагерь в монастыре. С. 154.

⁴⁴⁹ Див.: Підгайний Семен. Українська інтелігенція на Соловках: Спогади, 1933–1941. Б. м.: Прометей, 1947.

го Курилка⁴⁵⁰. Згодом розпорядок дня був такий. Соловецьку людність будили гудком електростанції о шостій ранку. Після перевірки й каші без хліба починалась робота. «Уроки, — свідчив колишній в'язень з Київщини 1887 року народження, — давались не по силі для людини. Мало було таких, щоб їх виконували»⁴⁵¹. О дванадцятій годині дзвін кликав на обід: за виконання уроку — 800 грамів чорного хліба та кварта юшки з гнилої риби або солена тріска з капустою. Селянин з Волині 1905 року народження розповідав, в чому полягав урок. На три особи треба було звалити й обчистити 34 дерева заввишки 9 метрів, товщиною 10 вершків, зрубати «пропсу» (на 2 особи 1 кубометр — 150 штук) і скласти на місце. Розанов критикує свідчення, наведені у Чикаленка: «В “Соловецкой каторге”» Чикаленко один из беглецов-украинцев приводит норму выработки в 14 деревьев на трех, не указывая ни кубатуры, ни ассортимента, на который должны разделить дерево, так что судить о том, каков урок по такой “норме”, нельзя. Его можно выполнить и за два часа, а то и за двадцать не справишься»⁴⁵². На роботу йшли за 5–6 кілометрів. Інший варіант: на 4-х в'язнів завантажити платформу деревами у вісім рядів по 10 штук у ряд, товщини 8–10 вершків, довжини 9–12 метрів, підкочувати дерева треба було 50–60 м. Інший варіант: нарізати й поколотити дров, щоб склалась купа довжиною 7 метрів, заввишки 2 метри⁴⁵³. Хто уроку не виконував, діставав лише 300 грамів хліба й менше юшки. Варіант: за невиконання уроку ставили в'язня голого й босого на морозі на одну годину. Було так, що 150 в'язнів лишили у лісі, заборонивши розпалити багаття. Всі загинули. — Отже, після години відпочинку робота тривала. О шостій дзвін давав відбій. На вечерю давали пшоняну чи якусь іншу кашу на олії. Втретє дзвін закликав на вечірню перевірку, після чого в'язні могли вільно спілкуватися⁴⁵⁴.

Першим начальником Соловецького табору вважався Федір Іванович Ейхманс. Заарештованого 22 липня 1937 року⁴⁵⁵, його було звинувачено у зв'язках з європейськими масонськими ложами і створенні ложі в СРСР, а також у приналежності до «Єдиного трудового братства», що його заснував Г. Бокій⁴⁵⁶.

⁴⁵⁰ Солженицын А. Архипелаг ГУЛАг. [Том] III–IV. С. 32.

⁴⁵¹ Соловецька каторга: Документи / Ред. Л. Чикаленко. Варшава, 1931. С. 35.

⁴⁵² Розанов Мих. Соловецкий концлагерь в монастыре. С. 138.

⁴⁵³ Там же. С. 52–53.

⁴⁵⁴ Кузякіна Н. За соловецькою межею // Київ. 1988. № 7. С. 113–114.

⁴⁵⁵ Кокурин Ал., Петров Н. НКВД: структура, функции, кадры. Стаття 1. С. 113. З 25 квітня 1930 року по 17 червня 1930 року — начальник УЛАГу ОППУ, на момент арешту — заступник начальника Спецвідділу ГУТБ. Розстріляний 3 вересня 1938 року.

⁴⁵⁶ Резникова Ирина. Православие на Соловках: Материалы по истории Соловецкого

Але це не зовсім так. Хоча наказу про його призначення і не виявлено, першим начальником Соловецького табору був А. П. Ногт'ов — перед тим і після того начальник Північних таборів примусових робіт. Остання за часом згадка його імені як начальника СЛОНу датується 10 липня 1924 року. Ейхманс заступив його не пізніше 30 березня 1928 року і займав цю посаду до 20 травня 1929 року⁴⁵⁷.

За оцінкою високопоставленого радянського ревизора П. А. Крasiкова, восени 1924 року на Соловках перебувало 3 тисячі зеків⁴⁵⁸. Саму ревізію влаштовано з тієї причини, що 19 грудня 1923 року у Савватіївському скиті було розстріляно 8 осіб «за порушення правил внутрішнього розпорядку». Політики запротестували, зажадавши їхнього переведення на материк. Про розстріл стало відомо за кордоном, і влада здумала одержати повнішу інформацію⁴⁵⁹. Треба підкреслити, що на Соловках завжди зосереджувався цвіт совєцьких політв'язнів. Табірний контингент офіційно поділявся на кілька груп: політики (члени партій меншовиків, соціалістів-революціонерів та анархістів), церковники (духівництво й миряни, засуджені за церковними справами), контрреволюціонери (каери) та кримінальні чи «соцвреди» («социальные вредители», «социально близкие»). Михайл Розанов підкреслив, що кримінальних загинуло на Соловках найбільше⁴⁶⁰.

Для моделювання всього СРСР принципово важливо те, що на Соловках контрреволюціонерів з політиками не змішували. Вони перебували на різному статусі, й життя їхнє текло зовсім по-різному. М. Розанов підкреслив, що соціалісти різних гатунків (політичні; «політики») «жили [...] своим особым мирком и [...] не интересовались положением прочих заключенных: каэров и уголовных»⁴⁶¹. З

лагеря. Санкт-Петербург: Мемориал, 1994. С. 94–95. Постановою Військової колегії Верховного суду СРСР від 3 вересня 1938 року його було засуджено за 1 категорією. Розстріляний. Про Бокія див.: Leggett G. The Cheka, Reprinted 1986. P. 446.

⁴⁵⁷ Система исправительно-трудовых лагерей в СССР. С. 395. Проміжок між 1924 і 1928 роками у довіднику не заповнені. До цього призначення Ейхманс був заступником начальника табору. Під час другої голодівки есерів і анархістів 3–17 жовтня 1924 року провадив переговори безперервно протягом 14 годин (Соловецкая трагедия: Вторая голодовка // Соц. вестник. 1924. 20 декабря. № 24 (94). С. 13).

⁴⁵⁸ Красиков П. Соловки // Известия. 1924. 15 октября. № 236 (2271). Пор.: Андреев Б. Г. Красиков о Соловках // Соц. вестник. 1924. 10 ноября. № 21 (91). С. 3–6.

⁴⁵⁹ Див.: Аронсон Г. Двухлетие Соловецкой бойни // Соц. вестник. 1925. 21 декабря. № 23/24 (117/118). С. 9–11; Сапир Борис. 19 декабря 1923 г.: К годовщине Соловецкой трагедии // Там же. 1926. 6 декабря. № 23 (141). С. 12–13.

⁴⁶⁰ Розанов Мих. Соловецкий концлагерь в монастыре. С. 126.

⁴⁶¹ Там же. С. 176.

літа 1923-го до літа 1925 року «політики» перебували на окремому режимі. За оцінкою П. А. Красікова, восени 1924 року на Соловках опинилось 320–330 політиків, з ними були жінки й діти. 1925 року серед них нараховували 176 соціал-демократів, 130 есерів, 67 анархістів, 26 лівих есерів і близько 30 представників інших партійних меншин⁴⁶². Розташовувались політики окремо, у двох скитах Соловецького острова, що освітлювались електрикою до 12 год. ночі, та на Анзері. Вони не працювали, жили разом і мали свій орган управління (старостат). Прогулянки дозволялись до 6-ої години вечора. Навколо будинків, де мешкали політики, але на чималій відстані від них було прокладено колючий дріт й виставлено охорону. На Соловки надходили посилки, — за Красіковим, разом 500–600 пудів на рік. Як відзначала Наталя Кузякіна, «з'являлися навіть усілякі делікатеси. Кожен катер доставляв і пуди літератури»⁴⁶³. Політичних переведено на материк за постановою Раднаркому СРСР від 10 червня 1925 року⁴⁶⁴. Перед війною, прагнучи інтелігенцію викоринити, каерів перемішували з кримінальними (соціально близькими). Та в останній період існування СРСР не занедбували й старого досвіду спільного, але окремого від кримінальних поселення «політиків». Щоразу чекісти мали щось своє на меті.

Кількість духівництва, за різними джерелами, коливалась від 120 до 500 осіб. На груповому фото (листопад 1925 року) представлено 53 священнослужителі та 14 мирян. У 1926–1929 діяв «Собор соловецьких єпископів», що прийняв 4 послання з ключових питань поточного церковного життя, які разом з іншими подібними документами розпочали в СРСР самвидав. У цвинтарній Онуфріївській церкві служба правилася щоденно. Після того, як декларація Митрополита Сергія (Страгородського) про лояльність до більшовиків викликала в Церкві розкол, старшим архиєреєм катакомбної соловецької церкви став єпископ Максим (Жижиленко; 1886–1931). У каплиці преподобного Германа від Різдва 1925 року служили католики східного обряду, а згодом і римо-католики.

Середовище каерів добре характеризує начерк одного з соловецьких журналістів: «Кого тут тільки нема [...] царські генерали, жандармські полковники, блискучі корнети, активні білі діячі врангелівського агітпропу й Ради, польські вахмістри й агенти 2-го від-

⁴⁶² Родина. М., 1993. № 11. С. 54. Списки засланців реконструювали А. Рогінський та Е. Жемкова.

⁴⁶³ Кузякіна Н. За соловецькою межею. С. 113.

⁴⁶⁴ Собрание законов и распоряжений. 1925. 29 июня. Отд. 1. № 38. С. 603.

ділення Польського Генерального штабу, білі льотчики-шпигуни й агенти закордонних контррозвідок, починаючи від Франції, Румунії, Угорщини й закінчуючи Персією та Індією»⁴⁶⁵. Ясно, що ставлення до них було інакше, аніж до соціалістів (до часу!).

А найбільше було на Соловках, звісно, посполитого селянства. Їх морили і винищували, скільки сила. У ці роки ще траплялися втечі: у 1926–1927 зареєстровано 188 втеч із Кемі⁴⁶⁶ й 12 із Соловків. 1926 року втік за кордон із курганського заслання меншовик Б. Сапір⁴⁶⁷. Розповіді про Соловки втікачів-українців зібрав і вже 1931 року видав у Варшаві Левко Чикаленко. Селянин з Київщини Ц. 1887 року народження розповів, що потрапив на Соловки 28 травня 1926 року: нашу бідну контрреволюцію призначають «на тяжкі праці, на лісозаготівлю, на погрузку пароплавів та на вироб цегли погнали. Призначають на 10 чоловік чекіста з рушницею, і той веде на працю у ліс чи в другі місця. Увечері чекіст всіх не приводить: 2 або 3 чоловіка розстріляє, а решту приводить до дежурного здавати. Дежурний питає: “А де ж ще люде, що тільки цих привів?” Чекіст відповідає: “Втікали, то я постріляв”. Дежурний каже: “Жаль, що цих ще привів, і цим туди дорога, бо їх скоро не буде де дівати; їх стільки наплодилось на Україні, що стріляй кожний день по тисячі, то не вигубиш таких гадюк!”»⁴⁶⁸. Люди відмовлялись від грошових переказів, щоб врятувати собі життя. Інакше одержувача розстрілювали, а в рапорті писалося, що втікав.

Відокремленість від зовнішнього світу призвела на Соловках до формування моделі соціалістичного суспільства. Табір називали «Совецьким Союзом у мініатюрі». Так офіційно й оголошувалося, що «за політичним ладом режим солтаборів можна прирівняти до політичного режиму РРФСР в епоху воєнного комунізму, коли внутрішнє життя було монополізоване державою, а особа нівелювалася, зливалася з масою»⁴⁶⁹.

Щоб подолати «духовну цингу», специфічну в'язничну тугу, чекісти організували театр у ризниці Преображенського собору та на

⁴⁶⁵ Ковенский Т. Соловецкие могикане // Соловецкие острова. 1925. № 2. Цит. за: Кузякіна Н. За соловецькою межею. С. 113.

⁴⁶⁶ На цей час тут перебувало від 800 до 1000 в'язнів, здебільшого кримінальні, спекулянти й «білогвардійці». Соціалістів було близько 300 (Концентрационный лагерь в Кемі // Соц. вестник. 1926. 14 марта. № 5 (123). С. 15–16).

⁴⁶⁷ Удачный побег // Соц. вестник. 1926. 31 марта. № 6 (124). С. 15.

⁴⁶⁸ Соловецька каторга: Документи / Ред. Л. Чикаленко. Варшава, 1931. С. 34–35.

⁴⁶⁹ Соловецкие острова. 1925. №№ 4–5. Цит. за: Кузякіна Н. За соловецькою межею. С. 112.

Анзері⁴⁷⁰. Театр існував у 1923–1926 роках. Розмах його діяльності був величезний. Протягом 1925 року було зроблено 65 постановок (139 вистав), відбулося 40 концертів, 37 кіносеансів, 17 лекцій, диспутів і вечорів. Театральний репертуар був підпорядкований інтересам чекістів. Тут ішли такі революційні постановки, як «1881 рік» Шаповаленка, інсценізація «Парижа» Еміля Золя, «Палії» Луначарського, «Мандат» Ердмана, «Землетрус» Романова, «Анна Крісті» О'Ніла. Щоправда, кілька разів поставили нейтральні українські спектаклі — вдаліше «Бувальщину», слабше — «Наталку Полтавку». Театр відвідало за 1925 рік 80 тисяч осіб. До вистави «Рельси гудят» акторам пошили вбрання з церковних риз⁴⁷¹. У пізніші роки режисером соловецького табірної театру був Лесь Курбас. Існувало Соловецьке товариство краєзнавства (реорганізоване 1926 з Соловецького відділення Архангельського товариства краєзнавства; СОАОК), при якому діяли секції, зокрема кримінологічна (організована 23 жовтня 1923). Не оповідаючи, на превеликий жаль, жодних подробиць і не давши покликів на джерела, Ірина Резнікова навела абсолютно сенсаційну деталь: «В 1927–1930 гг. [кримінологический кабинет] проводил социологические и невропсихопатологические исследования среди заключенных, занимался статистической обработкой материалов [...]»⁴⁷². З вересня 1924 року на Соловках діяв музей. Паралельно з цікавими дослідженнями аферист Іванов («антирелігійна бацила», як його звали в'язні) створив Розкопчну комісію, призначену для відкриття «монастирських скарбів», наслідком її роботи стали підземні господарчі та оборонні приміщення, які потрактовано як тюремні, у яких відбувались тортури.

У січні 1921 року московська таганська тюрма вперше в країні почала видавати свій журнал, що так і звався — «Тюрьма: Журнал заключенных». Випускала його друкарським способом (тираж 5 000 примірників) шкільно-виховна частина цієї тюрми (редактор — член ЦКО Наркомюсту Аронович). У наступні роки виходили, здебільшого писані від руки, газети й журнали і по інших тюрмах, наприклад, «Голос в'язня» у київській лук'янівській тюрмі, «Голос исправления» у Харкові, «Голос заключенного» та «Жизнь заключенного» в Одесі⁴⁷³. Загалом советська тюремна преса була доволі численна. Досліджуванню публікованих там віршів присвячено було, пригадує,

⁴⁷⁰ Див.: Ширяев Б. Неугасимая лампада // Воля. [Munchen], 1953. Март. № 3. С. 23–27.

⁴⁷¹ Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. [Том] I–II. С. 38.

⁴⁷² Резникова Ир. Православие на Соловках. С. 18.

⁴⁷³ Малиновський О. О. Радянські поправчо-трудові установи, порівнюючи з буржуазними тюрмами. К., 1928. С. 131–133.

розділ однієї дисертації, захищеної у Московському університеті у середині сімдесятих років. Своя преса виникла і на Соловках. Управління СЛОН у 1924–1930 щомісяця видавало журнал «Соловецкие острова» (1924 під назвою «СЛОН»; у 1927–1928 роках друкувався на сторінках журналу «Карело-Мурманский Край»), а в 1925–1928 та 1930 роках — щотижневу газету «Новые Соловки» з нерегулярними додатками (у 1927 — щоденний радіобюлетень). Є відомості про літографований гумористичний журнал (стіннівку) «Стукач», що виходив на Конд-острові восени 1924 року⁴⁷⁴.

Солженіцин розповів про тортури цього раннього, ніби ще по-блажливого періоду в соловецькій історії. У карцерах на Секірній горі були обладані «жердочки», сидячі на яких, в'язень не діставав підлоги. Треба було утримати рівновагу й не зірватись, інакше наглядачі арештанта лупцювали⁴⁷⁵. Улітку в'язня ставили «на пеньки», себто голого під комарів. Або коняку запрягали у порожні голоблі, до яких прив'язували в'язня за ноги. Охоронець сідав верхи й гнав коня лісовою вирубкою, аж поки стогін і крики позаду скінчаться. Але це була не відверта система знищення: «В этой первой экспериментальной зоне, как и потом в других, как и в самой объемлющей изо всех, мы не открыто действуем — наслоенно, смешанно — и потому так успешно и потому так долго»⁴⁷⁶. Бо саме Солженіцин і застановився над питанням, навіщо ж було чекістам в умовах соловецького експерименту заводити такі контрасти?! Як могло поєднуватися з цими вишуканими тортурами одночасне існування Дендрологічного розсадника, археологічних розкопок, існування журналів, театру?! Солженіцин запитує ще, як могли 20–40 чекістів утримувати від вибуху, від повстання десятки тисяч завезених сюди в'язнів⁴⁷⁷?! І на всі ці питання він дає одне пояснення. Як утримувати?! — «Только у ж а с о м! Только Секиркой! жердочками! комарами! проволочкой по пням! дневными расстрелами!»⁴⁷⁸. Відповідь Солженіцина, звісно, не вичерпна. Не «тільки» жахом, бо сам же він згадує і розсадник, і театр. Але головне,

⁴⁷⁴ Стогов Н. Тюремная печать 1921–1935 годов // Память: Ист. сб. Вып. 1. М., 1976; Нью-Йорк, 1978. С. 566.

⁴⁷⁵ Приблизно з кінця 1925 року і до 1928-го (1926-го?) начальником Секирки був Кучма, якого змінив латвієць Вейс (Розанов Мих. Соловецкий концлагерь в монастыре. С. 130–133).

⁴⁷⁶ Солженицын А. Архипелаг ГУЛлаг. [Том] I–II. С. 36.

⁴⁷⁷ 1928 року, за оцінкою Солженіцина, на Соловках перебувало близько 60 тисяч в'язнів (Там само. С. 41). За офіційними документами, 1928/29 — 21 900 і 1929/30 — 65 000, 1931 — 71 800 (Система исправительно-трудовых лагерей в СССР. С. 395).

⁴⁷⁸ Солженицын А. Архипелаг ГУЛлаг. [Том] I–II. С. 41.

про що він не веде мови, — це атомізація зеківського середовища, перемішування контрреволюціонерів з кримінальними на пізніших етапах існування табору, створення умов, за якими тероризовані каери не могли б організуватися. Оскільки реальний опір без організації неможливий, чекісти в табірних умовах могли толерувати тільки провокативні, підставні організації. Винищення справжніх антисоветчиків зайшло в СРСР так далеко, що зрештою їх майже не стало.

Режим утримування на Соловках був, як бачимо, цільний, глибоко продуманий, науково обґрунтований. І характерно, що все було, за словами Мандельштама, «заверчено» ще задовго до того, як Сталін узяв усю повноту влади в державі.

Другий і третій періоди — це часи перших п'ятирічок, період Нафталя Френкеля. Йому передувала діяльність комісії Н. Янсона про застосування праці в'язнів. Пропозиції комісії лягли в основу рішення Політбюро ЦК ВКП(б) від 27 червня 1929 року про організацію ИТЛ ОГПУ⁴⁷⁹. У квітні 1930 року у складі ОГПУ було організовано Управління таборами (УЛАГ), реорганізоване у жовтні того самого року у Головне управління таборами (ГУЛАГ)⁴⁸⁰. На початку 1931 року Сталін запропонував створити Біломор-Балтійський канал, доручивши його будівництво ОГПУ. Коли утворено величезний Біломорсько-Балтійський табір з центром на Медвежій горі (тепер Медвеж'єгорськ), з 1 листопада 1933 Соловки було включено до нього як 8 Соловецьке спецвідділення (штрафне) Біломорсько-Балтійського комбінату.

Надзвичайно перспективне зіставлення різних тенденцій у каральних органах, що напевно ж відрізняється від звичайного розподілу функцій між «жорстоким» і «лагідним» слідчими. Варто навести зокрема (у перекладі журналіста Б. Гривачевського) уривки із «Звинувачувального акту у справі № 885 про к/р діяльність наглядацького складу і медперсоналу пункту Анзер і командировки Голгофа таборів особливого призначення ОДПУ на Соловецьких островах». Поки що передчасно говорити, які владні структури і хто персонально стояв за тими й другими чекістами. На жаль, Гривачевський не здогадався повністю навести увесь документ, і ми поки що маємо уривки, які він начитав на магнітофон, з розділу «Знуцання над в'язнями». Текст він сам же потім переклав українською:

⁴⁷⁹ Курицын В. М. Советская политическая система 30-х годов // Коммунист. 1991. № 2. С. 116.

⁴⁸⁰ Лубянка, ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ, 1917–1960. С. 11.

«[...] Практикувались такі:

1) відправка зовсім голих в'язнів до лазні при 20-градусному морозі на відстань до 1-2 км від бараків;

2) відправка в'язнів у самій близькі або зовсім роздягнених з однієї командировки до іншої, розташованих на відстані 5–6 км;

3) постачання продпайка (картоплі) з відходами до 60 % і таким чином скорочення й без того недостатнього пайка, від чого люди перебували в стані повного виснаження;

4) видача гнилого м'яса;

5) відмова у медичній допомозі хворим;

6) залишення відкритими, на видному місці, ям, в які скидалися трупів сотень ув'язнених [...].

Серед методів фізичної дії над ув'язненими слідством встановлені такі:

1) биття в'язнів, в результаті якого мали місце випадки смерті;

2) відправка в'язнів у самій близькі на дзвіницю церкви, розташованої на вершині гори (Голгофа). Це практикувалося в зимовий час, причому в'язням вивертали назад руки і прив'язували їх до так само вивернутих ніг. У такому стані ув'язнені утримувалися близько 48 годин і за цей час до 6 разів на кілька хвилин заносилися в тепле приміщення;

1) посадка в'язнів на тривалий час на так звані жердочки, тобто вузькі жердини. Ув'язненого змушували сидіти без руху по 18 годин на добу;

2) виставляння ув'язнених на так звані камені, тобто в самій близькі босого по стояці "струнко". Цей вид знущань практикувався переважно взимку або ж у найхолоднішу вітряну погоду. В такому стані в'язень утримувався до повного знемагання.

[...] За 8 місяців 1929–1930 рр. померлих було 979 чол. Згідно з діагнозом і звітністю більшість випадків смерті від п[р]оносу, недоїдання, туберкульозу [...]»⁴⁸¹.

Цей справді унікальний документ цікавий не лише тим, що стверджує практику, про яку досі відомо лише від мемуаристів. Чи не в першу чергу важливий він іншим. Він документує неоднорідність большевицького керівництва, а відтак, можливо, резерви тієї внутрішньої боротьби між їхніми групами й кланами, що за кілька літ набрала всеімперського розмаху. На жаль, поки що документи всіляких ревізій не були об'єктом спеціального вивчення.

⁴⁸¹ Гривачевський Б. Листи з Соловків. С. 56–57.

Отож наведу ще одну виписку Бориса Гривачевського, зроблену з висновків винувального акту:

«Як установлено слідством, стаціонар командировки Голгофа п. Анзер і санчастина четвертого відділення СЛОНу є головними розсадниками к/р настроїв серед в'язнів, створюючи їх шляхом:

- 1) злочинного саботажу в боротьбі із тифозною епідемією;
- 2) знущання над хворими ув'язненими, які потрапляють на лікування в стаціонар;
- 3) убивства ув'язнених, що здійснюються в стаціонарах із нищих міркувань;
- 4) приховування причин зростаючої смертності;
- 5) приховування слідів убивств;
- 6) злочинного доведення лікувального закладу до вкрай антисанітарного стану;
- 7) демонстративного злодійства і незахоронення трупів померлих в'язнів, тоді як трупи померлих к/р захоронялися в окремих місцях із влаштуванням похоронних процесій [...].

Слідством установлено також ряд випадків прямих убивств, здійснених із нищою, корисливою метою завідуючим стаціонаром клініки Голгофа лікарем Пелюхіним.

[...] Д-р Пелюхін ногою добив хворого в'язня, оскільки відомості про вмерлого пішли на живого, а помер не той [...]»⁴⁸².

У першій половині 1930-х років на Соловки потрапили численні українські діячі, що пройшли за відомими процесами — СВУ, УНЦ, УВО. Микола Зеров візонерськи провіщав своє власне майбутнє в олександринах про

*вигнання Назона,
Старого, кволого, забутого всіма,
В краю, де цілий рік негода та зима,
Та моря тужний рев, та варвари довкола...*

Серед в'язнів були академіки Михайло Слабченко, Матвій Яворський, Степан Рудницький, професори Йосип Гермайзе⁴⁸³ та А. Барбар, політичний діяч та історик П. Христюк, письменники Євген Плужник, Олекса Слісаренко, Гео Шкурупій, більшовицькі й совет-

⁴⁸² Гривачевський Б. Листи з Соловків. С. 60–61.

⁴⁸³ Уже в наші дні Б. Гривачевський бачив на одвірку колишньої соловецької церкви напис: «Гермайзе, СВУ» (Там само. С. 76, 82).

ські діячі Микола Любченко, М. Полоз, О. Шумський та ін. Плужник помер 2 лютого 1936 року, і його могила не була таємницею: засланці, кому пощастило вибратися із Соловецьких островів на волю, переказували, що могли її відвідувати⁴⁸⁴.

Як уже відзначалося, контингент соловецьких в'язнів був добірний. Конкретно про це можна говорити, аналізуючи реальні списки. 1992 року опубліковано українські персоналії зі списків тих, кого призначено на розстріл⁴⁸⁵. Тут помічник командуючого УГА Петро Солодуб. Голова антибольшевицького Повстанчого штабу (1919) Юрій Мазуренко. Вісімнадцять письменників — серед них, крім щойно названих, — Мирослав Ірчан, Валеріян Підмогильний, Валеріян та Клим Поліщуки. Режисер Лесь Курбас. Академіки — географ Степан Рудницький та історик Матвій Яворський. Ректор КІНГУ Михайло Баран, ректор Житомирського ІНО Василь Гоца, ректор Інституту профосвіти в Маріуполі Микола Кузняк. Професори Олександр Бадан, Сергій Грушевський, Йосиф Зозуляк, Михайло Лозинський. Члени ЦК УСДРП Петро Дятлів та Іван Сіяк. Член ЦК УПСР Григорій Піддубний-Толмачов. Соратник Скрипника, керівник Держвидаву України Юрій Озерський. Директор держтеатрів Дмитро Ровинський. Начальник Гідрометслужби СРСР Олексій Вангенгейм. Секретар Панаса Любченка Василь Олійник. Зрештою, отаман Омелян Волох, що втік 1919 року до більшовиків, забравши державну скарбницю, — а за це його й розстріляли! Принаймні 36 партійних галичан, місія яких нам сьогодні, щоправда, не зовсім зрозуміла. — Розстріляли їх усіх.

У ці роки умови життя в'язнів значно погіршилися. Вони працювали на лісозаготівлях, у цегельні, ливарні та на інших важких роботах. Окрему категорію в'язнів складали 325 людодів з часів голодомору. Соловки відомі жорстокими тортурами — «комари», «жердочка» тощо. У цей час тут існувало три спеціолятори. Терор набув нечуваних страшних форм.

Характерний випадок трапився на Поповому острові. Коли у 40-градусний мороз в'язні з п'ятого бараку за браком одєжі відмовились іти на працю, чекісти їхній барак спалили, загинуло бл. 400 невільників. Серед соловецьких катів-чекістів називають Дм. Успенського, Дегтярьова, Платонова, Привалова, Прохоровського, Гашидзе.

⁴⁸⁴ Славутич Яр. Розстріляна муза. [Детройт], 1955. С. 66.

⁴⁸⁵ Білокінь С. Розстрільний список Соловків // Літ. Україна. 1992. 9 липня. № 27 (4488). С. 8; 16 липня. № 28. С. 8; 23 липня. № 29. С. 8; 30 липня. № 30 (4491). С. 8.

Четвертий період 1937-39 відомий за ім'ям тодішнього наркома. Це період єжовщини. 20 лютого 1937 табір було перетворено на «Соловецкую тюрьму особого назначения» (СТОН 10-го відділу ГУГБ НКВД; ліквідована 2 листопада 1939).

Наприкінці 1937 — на початку 1938 року окрема «трійка» УНКВД по Ленінградській обл. (голова — Л. Заковський⁴⁸⁶, члени В. Гарін та Б. Позерн, секретар — Єгоров) «оформила» низку групових справ, засудивши до розстрілу 1825 соловецьких в'язнів, яких улітку переведено на тюремний режим (СТОН). За справою № 103010 / 37 р. засуджено найбільше українських діячів, серед них Омелян Волох, Марко Вороний, Микола Зеров, Антін Крушельницький, Микола Куліш, Лесь Курбас, Юрко Мазуренко, Микола Павлушков, В. Підгаєцький, В. Підмогильний, Павло Филипович, Володимир Чехівський та інші (разом 134 особи). Люди зовсім відмінних життєвих шляхів і громадсько-політичних поглядів і позицій, — вони об'єдналися навіки у своїй моторошній смерті. Розповідаючи про останній етап із Соловків на Попів острів, Б. Яковлев повідомляє, що всі речі ув'язнених цього етапу лишилися у речовій каптьорці табірною пункту⁴⁸⁷.

Найбільшу, першу групу з 1111 в'язнів (протоколи, датовані 9, неділею 10 та 14 жовтня 1937) між 27 жовтня й 4 листопада розстріляно в Карелії поблизу Онезького озера під Медвеж'єгорськом (виконавці — капітан М. Матвеев та помічник коменданта УНКВД Ленінградської обл. Алафер). Спочатку за архівами, а 1997 року в натурі виявлене місце їхнього поховання.

Другу групу з 509 в'язнів (протоколи трійки від 10 й 25 листопада) вивезено до Ленінграда й, правдоподібно, розстріляно там (документи підписав старший лейтенант А. Полікарпов). Третю групу із 198 душ (протокол від 14 лютого 1938) розстріляно 17 лютого 1938 на Соловках близько командировки Ісаково (документи про розстріл підписав майор Антонов). Є стійкий переказ, що велику партію в'язнів затоплено разом із баржею в Білому морі. Відомо, що за наказом Сталіна на баржі в такий самий спосіб було знищено членів штабу військового округу у середині липня 1918 року в Царицині⁴⁸⁸.

⁴⁸⁶ Заковський (Штубіс) Леонід Михайлович (Генріх Ернестович; 1894, Латвія — 1938) — комісар ГБ 1 рангу (1935). Большевик з 1913. З 1921 голова Подільської ЧК, начальник Одеського ОГПУ (1923–1925). На початку 1938 заступник наркома внутрішніх справ НКВД. Репресований. Див.: Судоплатов А. Тайная жизнь генерала Судоплатова. Кн. 2. С. 496; Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД (1999). С. 198–200.

⁴⁸⁷ Яковлев Б. Концентрационные лагеря СССР. С. 179.

⁴⁸⁸ Антонов-Овсенко Антон. Портрет тирана. New York: Khronika Press, 1980. С. 16.

Проникливо й мудро писав Богдан Кравців: «Знищено безпощадно, викреслено з української (підсоветської) літератури всю творчість неокласиків, тих, що орієнтувалися на класичні зразки минулого, що хотіли і змістом, і формою поставити українську поезію у світовому колі вільних і рівних.

Зліквідовано всіх, що так чи інакше орієнтувалися на Захід, на Європу, не бажаючи йти московськими шляхами: футуристів, символістів, як і всіх тих, що пробували дати що-небудь нового у формі чи в змісті, як Валеріян Поліщук, Сорока, Марко Вороний.

Знищено вкінці — розстріляно або заслано — всіх тих, що мали будь-коли що-небудь спільного з Заходом, що побували там коротше чи довше, як, наприклад, Філянський, Микола Вороний, Клим Поліщук, Атаманюк, Бобинський, Загул, Кічура, Крушельницький, і навіть тих, що мали сміливість співпрацювати в закордонних українських журналах, як Марко Антіох-Вороний, Лада Могилянська, з прозаїків Підмогильний та інші»⁴⁸⁹.

Обставини загибелі українських діячів тривалий час лишались офіційно невідомі. Циркулювали лише маловиразні чутки, що давали якісь надії. Дуже характерно, що автори-галичани прагнули вірити цим чуткам, натомість письменники-наддніпрянці, що мали особистий досвід життя під більшовиками, висловлювались тверезіше й песимістичніше. Так, котрийсь із інформаторів Богдана Кравціва «сповістив» його, нібито Гео Шкурупія близько 1937 року було переведено із Соловків «до інших таборів»⁴⁹⁰, і ця інформація 1955 року з легкої руки літературознавця пішла в читачський обіг. Тим часом того самого 1955 року Яр Славутич у присвяченій Гео Шкурупію силіветці висловився доволі песимістично: «Невідомо, чи він живе»⁴⁹¹. Ще виразніше оцінював його долю Лавріненко: «Жив у ньому непереможний гін модернізації і росту української літератури до рівня західноєвропейського і американського. Цього було досить, щоб у Москві його включили до списку приречених на знищення. 1935 року він потрапляє в концтабір на Соловецьких островах, а 1937 року, в час десятикування в'язнів, його вивозять нібито до "іншого табору". В 1957 році Шкурупія посмертно "реабілітували"»⁴⁹².

⁴⁸⁹ Обірвані струни: Антологія поезії поляглих, розстріляних, замучених і засланих 1920–1945. Нью-Йорк, 1955. С. 23–24.

⁴⁹⁰ Там само. С. 328.

⁴⁹¹ Славутич Яр. Розстріляна муза. [Детройт], 1955. С. 79.

⁴⁹² Лавріненко Юрій. Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933. [Paris:] Instytut literacki, 1959. С. 235.

Так само й про Павла Филиповича Кравцеву розповідали, начебто він «перебував у 1935–37 роках на Соловках, потому перевезли його до іншого концентраційного табору»⁴⁹³. Слідом за Кравцевим пішов у цьому випадку Лавріненко: «Наприкінці 1937 року його вивезли на материк, була чутка, що йому додали до його ще невідбутих 10 років нові десять років концтабору»⁴⁹⁴. Коли ж додати інформації Богдана Кравців про Зерова, що й той «потому вивезений в невідомому напрямку»⁴⁹⁵ (С. 136), видно, що тут ідеться ні про що інше, як про свідому дезінформацію, яку провадило НКВД.

За відомостями Бориса Яковлева (Троїцького), що походять з матеріалів повоєнної німецької (?) розвідки, 1938 року на Соловках було створено політичний закритий ізолятор для ув'язнених на великі строки (15–25 років). Після війни тут існував ізолятор особливого призначення ВОНЗ або ВІОНЗ. Яковлев розшифровує цю аббревіатуру як «Всесоюзный изолятор особого назначения закрытого типа»⁴⁹⁶. Ця установа складалась із двох відділень — чоловічого й жіночого. У першому з них серед інших в'язнів перебував польський кардинал Вишинський. Той самий автор припускає також, що, крім ізолятора, на островах містилось також кілька колон в'язнів для господарчого обслуговування архіпелагу. Табір рахувався під № 1. Дата його ліквідації невідома.

Оскільки серед громадянства слава Соловків, цікавість до цього страшного місця були великі, протягом доволі тривалого часу на острові займалися косметичними роботами. Відколи останні сліди концтабору ліквідували, з 1963 року почали дозволяти громадянам відвідувати Соловки. Щоправда, усіх відвідувачів про всяк випадок реєстрували. З України першими прочанами до Соловків стали Леонід Коваленко та Наталя Кузякіна, обоє вже покійні. «Ми даремно шукали слідів минулого, — згадувала потім остання. — Окрім міцних стін, у порожніх соборах нічого не було»⁴⁹⁷. Коли вдуматися, міцні стіни й порожні собори — це теж старовина. Але в свідомості сучасних і майбутніх поколінь масштаб сатанинського експеримен-

⁴⁹³ Обірвані струни. С. 174

⁴⁹⁴ Лавріненко Юр. Розстріляне відродження. С. 204. Упорядник обережно додав: «То був час масових розстрілів у концтаборах, і в тому часі загубилася остання вістка про Филиповича».

⁴⁹⁵ Лавріненко пише знов розважлише: «Вістки про нього загубились серед масових розстрілів, що таємно відбувались у концтаборах СРСР в 1937–38 році» (С. 124).

⁴⁹⁶ Яковлев Б. Концентрационные лагері СССР. С. 179.

⁴⁹⁷ Кузякіна Н. За соловецькою межею. С. 111.

ту більшовиків затулив своїм огромом усе, що відбувалось на Соловецькому архіпелазі коли б то не було.

Три погляди

Східна мудрість каже: є три погляди — з висоти орлиних крил, з вершини степової могили, з мишачої нори. Кожен з цих поглядів має свої переваги й свої недоліки. З кожного видно щось, непомітне з інших.

Слідчі справи — індивідуальні чи групові — знайомлять дослідника з долями окремих людей. Це погляд у вікно чийогось помешкання (з мишачої нори). Кожен новачок, що вперше одержує слідчі справи, мимоволі вишукує доноси, так ніби чоловіка заарештували лише тому, що сусіда з комунального помешкання зазіхнув на кімнату, яку тим часом займав він. Споглядаючи життя із вікна міського помешкання, ми схильні думати, що в арештах людей доноси відігравали вирішальну роль⁴⁹⁸. Треба сказати, що в міжособистісних стосунках справи часом так і вирішувались. На час від'їзду на практику до Ленінграда студент Каетан Антонович Крейтор (нар. 1908, Київ) пустив на своє помешкання (вул. Артема, 13, пом. 7) Євдокію Сергіївну П. Коли повернувся, вона сказала йому, що залишається тут жити сама. Суд вирішив справу на користь студента-німця, але тим часом Євдокія донесла на нього, і 27 вересня 1937 року юнака посадили. 25 січня 1938 його розстріляли. 1959 року помешкання займала П.⁴⁹⁹. Але чекісти практикували такі речі ще з самого початку. Н. (А?) Сутуженко оповідав: «Обычно комнаты заключенных запечатываются, но агенты Ч.К. благодаря своему служебному положению легко получают ордера на занятие запечатанных комнат, поселяются в них и забирают все, что хотят»⁵⁰⁰. Сутуженко навів приклад есера Ю. Подбельського, котрий «в декабре 1921 г. получил даже официальный документ: ответ от политического Красного Креста, что Кр[асный] Крест не может выполнить его просьбу и доставить вещи из его комнаты, потому что она была занята агентом Ч.К. Фуше, который

⁴⁹⁸ Див.: Козлов Владимир. Феномен доноса // Свободная мысль. 1998. Апрель. № 4 (1473). С. 100–112.

⁴⁹⁹ ЦДАГО України. № 50739 ФП / кор. 5.

⁵⁰⁰ Сутуженко Н. Сухая гильотина // Че-Ка. Берлин, 1922. С. 57. У змісті підп.: А. Сутуженко.

забрал и увез находившиеся в ней вещи»⁵⁰¹. Співробітник облуправління НКВД Цілер зайняв помешкання Марка Мітяя-Мітяєвського (Київ, вул. Енгельса, 26, пом. 29), розстріляного 1 листопада 1937 року⁵⁰². 12 листопада 1961 року Ксенія Немоловська писала прокуророві ЮЗЖД: «[...] мою комнату занял следователь, арестовавший моего мужа [співробітник ДТО ГУГБ НКВД СРСР Федоров. — С. Б.], благодаря чему я лишилась своего угла и всего своего имущества»⁵⁰³. Подібне сталося в родині графіка Л. Обозненка. 12 листопада 1962 року його невістка Марія Костянтинівна Смірягіна писала в заяві: «После ареста моего свекра (худ. Леонида Алексеевича Обозненко, ар. 27 мая 1937, жил на ул. Владимирской, 77, кв. 24) его студия площадью 50 метров была перегороджена на две части, в которых поселились две семьи: Проскуряков Павел Иванович (сотрудник НКВД) и его жена Елена Ивановна, а в другой части проживал и сейчас проживает Шапиро (не точно)»⁵⁰⁴. Співробітник НКВД вселився в Херсоні у помешкання заарештованого Василя Степанова, у Скадовську — в помешкання Василя Косяка⁵⁰⁵. Мабуть, це було дуже поширеним явищем. Що відбувалось із помешканням після арешту пошильця, добре видно із заяви В. Ординського у справі Л. Крайнього: «Органы НКВД арестовали Вергуна и его жену по обвинению в связи с террористической украинской организации (sic). Через несколько месяцев комната Вергуна была сдана на учет. Райсовет выдал ордер на эту комнату работнику НКВД. Вергун был освобожден за недоказанностью собранных против него материалов, а жена его была выслана по постановлению НКВД. Вергун подал в народный суд иск о возврате ему комнаты. Народный суд отказал ему в иске и одновременно постановил обязать Райсовет предоставить Вергуну другую комнату»⁵⁰⁶. Дивуючися, генерал-хорунжий УНР Всеволод Агапів (1877, Владикавказ — 1948, Ніцца) писав з Парижа Євгенії Петренко: «Не пойму, отчего у Вас квартирный кризис, столько народу отправили на тот свет, столько народу отправили в концлагеря, и наконец столько народу ушло в эмиграцию!»⁵⁰⁷.

⁵⁰¹ Сутуженко Н. Сухая гильотина // Че-Ка. Берлин, 1922. С. 57–58.

⁵⁰² ЦДАГО України. № 43406 ФП / кор. 616. Личное дело. Арк. 27.

⁵⁰³ Там само. № 55374 ФП / кор. 1272. Арк. 77. Микола Михайлович Немоловський з дружиною мешкали (1937) в Києві на вул. Воровського, 15, пом. 6. Його розстріляли 5 січня 1938 року (Арк. 72).

⁵⁰⁴ ЦДАГО України. № 55373 ФП / кор. 1272. Личное дело. Арк. 23 зв.

⁵⁰⁵ Забуття не підлягає. С. 59, 68.

⁵⁰⁶ ЦДАГО України. № 46122 ФП / кор. 773. Том 1. Арк. 79.

⁵⁰⁷ Там само. № 30520 ФП / кор. 154. Арк. 33.

Люди звикли надавати доносам вирішального значення. 1992 року 90-річна дружина розстріляного Івана Луценка звернулася до СБУ з запитом. Вона хотіла одержати випуску з доносу — «його зміст і прізвища донощиків, які написали його»⁵⁰⁸. Виходить, вона все життя вважала, що якби не хтось із своїх, большевицька влада її чоловіка не зачепила б. У такій постановці питання є щось глибоко порочне. Доноси були справді страшною прикметою свого часу. В обставині шпигуноманії наступних років знаходили певний ґрунт уже й очевидні шизофреніки. 30 грудня 1930 року колишній капітан Леонід Іустинович Чижун, що прибув до Києва щойно наприкінці року, дав відомості про 29 контрреволюційних осередків («ячеек») міста. Під ч. 19 у його меморандумі значиться «Ячейка Софиевской церкви во главе с настоятелем (фамилию забыл), состоящая из всего церковного мира, всего состава церковных сестер и огромного количества интеллигенции, а также имеющая в своем составе значительное количество военнослужащих. Об этой организации достоверно мне сказал монах Георгий, работающий в Софиевской церкви, а также моя теща Агриппина Абрамовна Суслина, подтвердившая контрреволюционную работу военнослужащих, принимавших участие в обсуждении вопросов интервенции в узком кругу духовенства и церковных сестер [...]». Далі він обіцяв: «В своих показаниях я еще осведущу деятельность ячеек, еще не указанных, политическую окраску организации, состав, виды работы организации среди воинских частей, повстанчество на селе, диверсионная работа, шпионаж, увязка с украинскими национальными к. р. организациями, заграничные связи и организации филии Московского центра, равно его сущность и состав»⁵⁰⁹. Підписаних і непідписаних доносів були сотні тисяч, це правда. Але чи всі анонімки брались до уваги? Зовсім не обов'язково. Аналіз державної політики не можна вести у категоріях «окопної правди», і побутовий досвід не допровадить нас до правдоподібних узагальнень. Час відкинути акцентування на стихійних доносах, воно деморалізує суспільство, нав'язуючи кожному його членові, кожній жертві епохи — болючий комплекс провини.

Коли задумуєшся над реаліями тієї страшної доби, починаєш розуміти, що Микола Зеров чи Михайло Бойчук ні за яких обставин не могли вийти з тридцятих років цілі. Надходили доноси чи не надходили, це не мало значення. Ініціатива належала тут не заздрісному

⁵⁰⁸ Роженко М., Богацька Е. Сосни Биківні свідчать, Кн. 1. С. 273.

⁵⁰⁹ ГДА СБУ. Ф. 6. № 66 923 ФП. Том 2. Арк. 214–215; 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. 2002. № 1 (18). С. 375.

сусідові чи колезі — літературному критикові або безталанному побратимові-режисеру, — а самій державі. Так, доноси були, існувала навіть спеціальна система, мережа таких людей. Але це система виявляла тут ініціативу, організувала й оплачувала цю мережу, збирала продукцію доброхотів, читала, класифікувала, отже замовляла. Доноси на Зерова чи Бойчука складались у їхніх багатотомових досьє, де фіксувався кожен їхній крок, але для арешту, а тоді для ліквідації потрібний був не донощик, а політичне рішення.

Хіба НКВД не знало про існування Леся Курбаса чи Миколи Куліша і хіба ставилося до них із симпатією? Ці люди були надто відомі, щоб заховатись, а ідеали їхні були аж занадто виразні. Головне тут те, що це не були ідеали енкаведистів, і з цього треба виходити. Зрозуміймо, нарешті: українські мистці, священики, інженери належали до одного світу, а чекісти — зовсім до іншого, йому не гомогенного. У двадцяті роки відстань між партійцем і безпартійним була без порівняння більша, ніж у повоєнні роки. Сучасні молоді люди навіть не уявляють, яка була ця відстань. У заяві до ЦК КП(б)У від 2 травня 1922 року, опинившись у колегії ЦСУ України, Сергій Мазлах писав, наприклад: «[...] мне “непривычно” работать в учреждении, возглавляемом не-коммунистом: пусть он будет великолепнейшим человеком, но... наши отношения к явлениям радикально различны будут. У меня подход ко всякому вопросу и любому делу иной, у “беспартийной” интеллигенции иной, психологически мы чужды друг другу»⁵¹⁰. Від першого дня існування держава провадила власну терористичну політику, й чекісти знали, кого арештовувати. Доноси відігравали допоміжну, коригуючу роль, але насправді друга частина великої загальнодержавної програми («усунення частини населення») виконувалась відповідно до вказівок згори, і доноси ніколи не пускались на самоплив. Розуміючи, що обліки людей за якісь їхні вчинки могли бути наслідком певних нелояльних думок, Іван Козуб міркував так: «У тридцятих роках не треба було самому мати щось на думці, в ОДПУ самі визначали, хто з українців взагалі і, зокрема з тих, що жили в Москві, мали ті “ворожі думки”»⁵¹¹. Винищення частини населення провадилось на глибоко науковій основі, а основою було, як відомо, марксистсько-ленінське вчення про боротьбу класів. Як сказано у звіті Червоного Хреста, «в основу, в идеологию Ч.К., была положена теория классовой борьбы, вернее классового

⁵¹⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 35. Арк. 44.

⁵¹¹ Козуб Ів. Доба і доля. С. 260.

истребления»⁵¹². Про те, хто призначався на ліквідацію, процитований щойно Козуб мав свою думку: «Та швидко виявилось, що каювся я чи ні, однак був уже заздалегідь приречений. І не тільки тому, що розпускав язика, а головне тому, що органам було відомо, що я знав про голод на Україні і бачив його наслідки (мешкав він на той час у Москві. — С. Б.). Крім того, й сам був свідомий український інтелігент, небезпечний свідок»⁵¹³.

Не можна не задуматися над глобальною мережею стеження, яку більшовики запровадили в країні. 1943 року на широкий нараді співробітників органів міністр держбезпеки Меркулов дав вказівку про створення масової мережі агентури, «пронизывающей все население СССР»⁵¹⁴. Але про існування цієї мережі маємо як повоєнні, так і довоєнні свідчення. Після арешту Зінов'єва й Каменєва Віктор Кравченко вертався з засідання міського комітету партії автом, але щоб порозмовляти одверто, він зупинився і разом з колегою пішов пішки: «У країні, де так багато стін мають диктофонічні вуха й де більшість шоферів працюють одночасно для тайної поліції, розмовляти найбезпечніше під час ходу»⁵¹⁵. Але інтереси таємної поліції сягали й багато вищих урядовців. Коли у 1969–1986 роки письменник Ф. Чуєв зустрічався з Молотовим, вони частенько гуляли лісом: «Я был Предсовнаркома, и то меня подслушивали, пойдем погуляем...», — казав досвідчений Молотов⁵¹⁶. І тими самими або й пізнішими роками датуються в Чуєвому записі одкровення Кагановича, де без труда виявляємо таке: «Я могу вам подробно рассказать об этом деле, но только не по телефону, конечно»⁵¹⁷. Про цю систему стеження було відомо у родині Маленкова: «Все телефоны, — згадував син олігарха, — полностью прослушивались. [...] у нас в семье выработался превратившийся почти в инстинкт обычай не вести никаких разговоров на политические темы, не называть никаких имен»⁵¹⁸. Саме тому Маленков-молодший не повірив хрущовській версії про підготовку арешту Берії, яку озвучив Ф. Бурлацький: «Никита Сергеевич, оказывается, многократно беседовал на террасе своей дачи с некоторыми членами Президиума, убеждая их поддержать его план

⁵¹² Доклад Красного Креста. С. 341.

⁵¹³ Козуб Ів. Доба і доля. С. 279.

⁵¹⁴ Антонов-Овсенко Антон. Портрет тирана. New York: Khronika Press, 1980. С. 306.

⁵¹⁵ Кравченко Віктор. Я вибрав волю: Особисте й політичне життя советського урядовця. Торонто: Укр. робітник, 1948. С. 206.

⁵¹⁶ Сто сорок бесед с Молотовым. С. 6.

⁵¹⁷ Чуєв Феликс. Так говорил Каганович. М.: Отечество, 1992. С. 41.

⁵¹⁸ Маленков А. Г. О моем отце Георгии Маленкове. М.: Техноэкс, 1992. С. 59.

ареста Бєриє. При тотальному прослушуванні таке було просто неможливо!». Нарешті, наведу оповідь помічника Єльцина (1988–1991): «Многое из того, что мы обсуждали в его кабинете, тут же становилось достоянием “гласности”. У нас не было сомнений, что [мы] находимся в пределах досягаемости “большого уха”. И поэтому мы не слишком страховались, ибо знали — чтобы избавиться от негласного подслушивания, надо было до основания снести весь Госстрой и еще на десять метров вглубь выскрести все, что под ним...»⁵¹⁹ Якщо стеження торкалося будь-кого з громадян, починаючи з других-третьох осіб держави, принаймні найцікавіше з записів повинно було відкладатися на зберігання. Ідеться про розмови Косіора, Постишева, інших функціонерів. Їх підслуховували, й записи існували. 10 липня 1937 року Наум Рубінштейн розповів на допиті: «Через Оперод Балицкий был в курсе всего, что творилось дома у членов правительства и у членов Политбюро ЦК КП(б)У. С этой целью использовались (sic) охраняющие вахтеры, а также подставленные завербованные домработницы. У Евгеньева я видел записи телефонных разговоров Хвыли с Любченко»⁵²⁰. Чи будуть ці записи приступні майбутнім дослідникам?

Це вже погляд на людський мурашник трохи здаля і згорі — з вершка степової могили.

Розвиток пізнання має свою логіку й послідовність. У подоланні колишньої секретності українські дослідники дійшли все-таки до публікації 45 документів із чекістських слідчих справ і збірника 187 біографій чекістів⁵²¹, що дали змогу реконструювати штатний розклад НКВД 1937 року⁵²². Очевидна річ, що по-справжньому з діяльністю ЧК-ГПУ-НКВД, із самою сутністю большевицької влади ми познайомимось, коли за матеріалами центральних московських архівів, де зберігаються таємниці справжні, номер за номером, вихідна за вихідною буде видано корпус відповідних законоположень і циркулярних розпоряджень. Ці циркуляри й накази формували державну політику масового терору й увесь її механізм, а тепер за цими документами можна було б нарешті з ними ознайомитись.

Аналіз цих матеріалів дозволив би визначити філософську суть цих

⁵¹⁹ Суханов Лев. Дороги к Ельцину-92 // Лит. газета. 1992. 9 сентября. № 37 (5414). С. 11.

⁵²⁰ ЦДАГО України. № 44539 ФП / кор. 676. Арк. 58.

⁵²¹ Його привітали і на Заході, див.: Ярмусь С. Вже є доступ до біографічних відомостей ЧК-ГПУ-НКВД // Український голос. Вінніпег, 1998. 9 лютого. Ч. 6. С. 3.

⁵²² Документи з історії НКВД УРСР // Наше минуле. Київ, 1993. Ч. 1 (6). С. 39–150; Шаповал Юрій, Пристайко Володимир, Золотарьов Вадим. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: Особи, факти, документи. Київ: Абрис, 1997. 607 с.; Штатний розпис НКВД УССР, 1937 р. С. 4–5, 8.

документів, філософське кредо їхніх авторів і з'ясувати реальну, а не міфологізовану історію СРСР і України. Для історіографії цього питання незайве нагадати, що ставив питання про дослідження реальної історії СРСР, «практики в Совецькому Союзі», а не «теорії» уже Ернест Сіммонс: «То, чего часто не хватает на Западе и в Соединенных Штатах, — писал він, — это понимания того, как фактически течет жизнь в Советском Союзе, в противопоставление пропагандным репортажам о течении ее там [...]»⁵²³. Досі видання такого роду не з'являлись, можна назвати хіба що окремі добірки наказів⁵²⁴. Що стосується колишніх республіканських архівів, то там повних комплектів таких документів, наказів може й не бути. Адже ці матеріали справді вибухонебезпечні, — зберігати державні таємниці в архівосховищах численних республік влада вважала, певно, за недоцільне. І мала рацію. Характерний запис у протоколі засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 7 червня 1921 року: «Слухали: 17. Постанови ЦК РКП. Ухвалили: Узяти до відома»⁵²⁵. Стільки сказано в документі. Або такий таємничий запис у протоколі Політбюро ЦК КП(б)У 4 вересня 1922 року розглянули питання: «О специальной работе по директивам ЦК РКП т. Затонского ([докладчик] т. Раковский)». Ухвалено: «Поручить т. Лебедю выяснить вопрос о специальной работе т. Затонского с т. т. Коном и Лонгве. Тов. Раковскому выяснить с Наркомфином и Военным ведомством о практических возможностях осуществления заданий, данных ЦК РКП тов. Затонскому»⁵²⁶. Мабуть, лише в московських сховищах можна довідатись із партійного діловодства, які саме делікатні доручення виконував для своїх господарів Затонський. Ясно тільки, що інтересам України служило воно дуже вже «в неявному вигляді», раз його треба було аж так засекречувати. Як бачимо, документація, зокрема циркуляри установ центральної влади цікавіша за будь-що інше, бо регулювала все і вся — і життя установ, і їхнє діловодство. Наприклад, у винувальному висновку бібліографа Ярослава Стешенка від 2 лютого 1930 року читаємо: «А тому, вважаючи Яр. Стешенка за соціально-шкідливого елементу (sic), керуючись наказом ОДПУ СРСР ч. 172 за 1924 р., підтвердженням наказом ДПУ УСРР № 384 того ж року та обіжником НКЮ УСРР, — постановив: Слідсправу № 457 по

⁵²³ Цит. за: VI конференция Института по изучению СССР. С. 37–38.

⁵²⁴ Напр.: Лацис (Судрабс) М. Я. Чрезвычайные комиссии по борьбе с контр-революцией. С. 35–62.

⁵²⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 7. Арк. 15.

⁵²⁶ Там само. № 30. Арк. 61.

обвинуваченню гр. Стешенка Ярослава Івановича за арт. 54 п. 4 КК УСРР направити на розгляд судової тройки при Колегії ДПУ УСРР з клопотанням ув'язнення його, Стешенка, в концлагер на термін де-сять років»⁵²⁷. Що містить наказ ОДПУ, які категорії населення підпали під нову хвилю репресій? Інший приклад. Згідно директиви № 66 НКВД СРСР, виданої не пізніше лютого місяця 1938 року, підлягали реєстрації особи, засуджені Окремою нарадою⁵²⁸ за другою⁵²⁹, тим більше, очевидно, за першою категорією. А навіщо було їх реєструвати? Яку мету ставила при цьому влада? Які чекістські операції було проведено на підставі зібраних відомостей?

Отже, московських вихідних документів, що являють собою першопричини тисячних і мільйонних наслідків, ми не маємо на руках і досі. Все ж таки певне уявлення про все це можна одержати вже тепер. Як сказав би Горбачов, існує несиметричний вихід. З кінця 1991 року я простудіював, думаю, не менш як півтори тисячі отих розсекречених слідчих справ. Хто перегляне п'ять, десять справ, цього не помітить. На ймовірні висновки щодо розуміння загальної течії історії можна сподіватись тоді, як кількість перейде у якість. З одного боку, діловодство совєцьких спецслужб було так жорстко регламентоване, справи формувались остільки «правильно», що основні засади законоположень і циркулярів можна тепер реконструювати за зразками їхнього практичного застосування. Роберт Конквест справедливо твердить, що «обычно органы НКВД были прямо одержимы манией соблюдения инструкций и всяческих правил»⁵³⁰. З другого боку, немає в світі нічого довершеного. То там, то тут навіть у цих, відкритих тепер справах трапляються подекуди окремі документи загальнішого значення, що відхиляють завісу над тими, що не розкриті й досі. Таких, випадково не вилучених, документів пощастило виявити досить багато. Ці матеріали й лягли в основу моєї роботи. Відтак стала розкриватися політична стратегія большевицького керівництва у 1917–1938 роках — система масового нищення людей у СРСР.

⁵²⁷ ЦДАГО України. № 55066 ФП / кор. 1252. Арк. 73. Підкреслення моє.

⁵²⁸ «Окрема нарада» ГПУ УСРР — офіційний переклад «Особого совещания» (ГДА СБУ. Ф. 6. № 36353 ФП. Арк. 71). Текст віддрукований на ротаторі, датується квітнем 1926 року. У документі, датованому серпнем 1919 року, «Управление Особого Отдела» офіційно перекладається як «Управління Окремого Відділа (sic)» (ЦДАГО України. № 70629 ФП / кор. 2040. Арк. 23). Окремі наради були ліквідовані після смерті Сталіна, у вересні 1953 року (Партийная жизнь. 1957. № 4. С. 68).

⁵²⁹ ЦДАГО України. № 43715 ФП / кор. 630. Арк. 77.

⁵³⁰ Конквест Р. Большой Террор. [Кн.] II. С. 89.

Аналіз державної політики треба вести в найширших категоріях, і побутовий досвід до правдоподібних узагальнень нас не допровадить. Справжнє розуміння соціальної політики большевиків можна одержати, якщо розглядати соціальні процеси «за глобусом». Як відомо, на закритому засіданні XX з'їзду КПРС М. С. Хрущов імпровізував: «А надо сказать, что Сталин операции планировал по глобусу. (*Оживление в зале*). Да, товарищи, возьмет глобус и показывает на нем линию фронта»⁵³¹. Але ми маємо, до речі, й приклад «сталінського» геополітичного аналізу «за глобусом», про що оповів Молотов: «На Севере у нас все в порядке, нормально. Финляндия перед нами очень провинилась, и мы отодвинули границу от Ленинграда. Прибалтика — это исконно русские земли (sic)! — снова наша, белорусы у нас теперь все вместе живут, украинцы — вместе, молдаване — вместе. На Западе нормально. — И сразу перешел к восточным границам. — Что у нас здесь?... Курильские острова наши теперь, Сахалин полностью наш, смотрите, как хорошо! И Порт-Артур наш, и Дальний наш, — Сталин провел трубкой по Китаю, — и КВЖД наша. Китай, Монголия — все в порядке... Вот здесь мне наша граница не нравится!» — сказав Сталін і показав у бік протоків до Середземного моря⁵³². Треба стати нарешті на позицію соціальних експериментаторів, щоб за перебігом подій і їхніми наслідками поставити питання про державний тероризм і реконструювати його програму та механізм дії. В онтологічному прагненні до раціоналізації й планування всього соціального життя, большевики не могли й до терору поставитись якимось інакше. Репресіями вони керували так, як керували промисловістю чи взагалі народним господарством. Розповідаючи, як окремі республіки й області мали виконати «ліміти», себто встановлений «план» з «ворогів народу», Євг. Гінзбург не змогла уникнути слухної й логічної асоціації: «Как в любой кампании, как, скажем, при хлебозаготовках или поставках молока»⁵³³. Тут і там большевики провадили планове господарство.

Як для людської історії, це найширший погляд — з висоти орлиних крил. Отже, суть роботи можна викласти одним реченням — «Система обліків, анкетування й паспортизації населення у 1920–30-х роках як інформаційна основа державної політики масового терору».

⁵³¹ Хрущев Н. С. О культе личности и его последствиях. С. 149.

⁵³² Сто сорок бесед с Молотовым. С. 15.

⁵³³ Гинзбург Евг. Крутой маршрут. С. 19.

Поділ суспільства

Усі напрямки большевизму і всі його провідники — як праві, так і ліві, як Ленін, так і Зінов'єв, як Сталін, так і Троцький — вважали, що єдність народу на шляху його консолідації, шляху примирення усіх його класів, шарів і стратів неможлива. Така позиція випливала з їхнього засадничого марксизму, що рушієм історичного розвитку вважав боротьбу класів. Деструкція суспільства, поділ його на протилежні течії, які треба під'юджувати одне проти другого, лежала, на жаль, в основі большевицької ідеології. З цієї рації вони вважали, що влада повинна належати лише одному з класів, хоч би який незначний він був. Ренегат-комуніст Карл Альбрехт писав з цього приводу: «[...] они думают, что примирение внутренних противоречий и прекращение борьбы интересов якобы невозможно. Поэтому должна вестись беспощадная классовая борьба, вплоть до физического уничтожения всех слоев населения, которые противятся этой односторонней пролетарской диктатуре»⁵³⁴.

Візьмімо, словами Протагора, «міру всіх речей» — людину. Аналіз на рівні людини й груп людей допоможе подолати звичний для совєцької історіографії історико-соціологічний підхід до матеріалу, за якого факти про діяльність окремо взятих людей перетворюються на «прикладні», незіставні з логікою історичного розвитку. В одній із доповідей, представлених на III Міжнародний конгрес українців (серпень 1996 р.), максимально узагальнюючи все досі оприлюднене про внутрішню політику большевиків, цю політику зведено до двох головних напрямків:

1. Формування людини нового типу — будівника комунізму.
2. Усунення тієї частини населення, яка для цього з тих чи інших причин не підходила.

У ці пункти, ці два напрямки вкладається усе розмаїття історичного шляху «цієї держави»⁵³⁵.

Перший з цих напрямків був закладений у другу програму партії, прийняту на 8 з'їзді 18–23 березня 1919 року: «[...] школа должна быть не только проводником принципов коммунизма вообще, но и проводником идейного, организационного, воспитательного влияния пролетариата на полупролетарские и непролетарские слои трудящихся масс в целях воспитания поколения, способного окончательно установит коммунизм»⁵³⁶.

⁵³⁴ Альбрехт К. И. Власть Сталина. [Берлин, 1941.] С. 15–16.

⁵³⁵ Див.: Білокінь С. Що таке «єдиний совєтський народ»? // Третій Міжнародний Конгрес українців, 26–29 серпня 1996 р.: Історія. Харків, 1996. С. 158–163.

⁵³⁶ Программа Российской коммунистической партии (большевиков). К.: Космос, 1919. С. 20;

Вони, два ці пункти чи, сказати б, надзавдання були діалектично взаємопов'язані. Винищуючи частину населення, влада вже одержувала дещо інший, новий тип людини. Терор став одним із дійових засобів її формування, і строката мішанина етнічних і соціальних груп, зрештою цілих суспільств, що перебували на величезній території СРСР, поступово й невинно переформовувалось у щось якісно нове, в те, що було метою, — у «єдиний совецький народ». Такі міркування висловлюють і інші автори, серед них А. Г. Латишев, який у 1991–1995 роках опублікував понад 100 невідомих текстів Леніна: «В отличие от некоторых критиков Ленина, — пишет он, — считающих сегодня, что главной целью деятельности Ленина был захват и удержание власти, [я] уверовал, что стремлением всей его жизни было — ошастливить часть населения планеты (рабочих, бедных крестьян), уничтожив для этой цели другую часть («богачей», священнослужителей, свободомыслящую интеллигенцию и т. д.). А подобный «стратацид» ничем не лучше нацистского геноцида»⁵³⁷. З другого боку, очевидно, якусь частку правди містять і спостереження Бажанова: «Для обеих групп, представлявших настоящее и будущее партии и власти, вопрос о благе народа никак не стоял, и его как-то даже неловко было ставить. Наблюдая их весь день в повседневной работе, я должен был с горечью заключить, что благо народа — последняя их забота»⁵³⁸.

Якщо на початках большевики ще марили світовою революцією, і всередині країни їм ішлося передусім справді лише про вироблення інакшого, нового типу людини, то в останні десятиріччя їхні спадкоємці почали більше дбати про збереження імперії, хоч робили це здебільшого формально. Як бачимо, мета дещо змістилась.

Діючи в таких протилежних напрямках, неможливо спершу не відділити одну частину людності від іншої її частини. В основі такого поділу лежала сегрегація (лат. *segregatio* — відділення), за якої влада відділяла звідома позитивних від звідома негативних, своїх від чужих, тих, що перебувають у системі, від позасистемних, прямим продовженням чого стали, природно, репресії. У різних етнокультурних середовищах СРСР цей поділ мав різний характер. К. Штепа писав, що поділ на «ми» і «вони» в Середній Азії був багатогаті складніший, ніж деінде: «Ими» для местного населения были,

⁵³⁷ Латышев А. Г. Рассекреченный Ленин. М.: МАРТ, 1996. С. 9.

⁵³⁸ Бажанов Б. Воспоминания бывшего секретаря Сталина. Изд. 2. Париж; Нью-Йорк: Третья волна, 1983. С. 118.

во-первых, как и до советской власти, все люди, приехавшие «оттуда», с запада. Но к «ним» примкнули здесь и свои: все, кто, оставив веру и обычаи предков, стали служить новой власти. Контрасты здесь более бросались в глаза, и деление людей на две группы было более явным»⁵³⁹.

Як полюбляла повторювати американська романістка Сара Парецкі, «будь-який поділ за будь-якою ознакою — це вже дискримінація»⁵⁴⁰. Соловчанин М. Розанов звернув увагу на те, що влада прагнула «недовольство и ненависть лагерной “массы” за бытие и битие свое с тех, кто вверг ее в концлагерь и намеренно создал в нем подобные условия, переключать на стрелочников, на “придурков”, кто рядом с “массой” жил чуточку лучше»⁵⁴¹. Але Розанов помітив, що «придурки» існували і на царській каторзі: «Почему же тогда сахалинские каторжники девятинастных годов прошлого века не обзывали их придурками, а “чиновниками”, даже дневальных баракров, причем не только без ненависти, а и без зависти? Да потому, что политикой на каторге не занимались. Тамошнему начальству, а тем более петербургскому, даже в голову не могла прийти мысль расслоить каторжников и натравить одну ее часть на другую»⁵⁴². А большевики з цього починали. Мало того, вони самі як субстанція, мабуть, і виникали, відколи ідея розкладу, ідея класової боротьби як рушійної сили історії оволодівала їхніми душами. За тиждень після убивства Володарського Ленін писав членові ЦК РКП(б) та голові «Петросовета» Г. Зінов'єву (з 1919 року очолював Комінтерн): «Надо поощрять энергию и массовидность (дуже цікаве поняття, — масоподібність? симуляція спільної дії мас? — С. Б.) террора против контрреволюционеров, и особенно в Питере, пример которого *решает*»⁵⁴³. Не диво, що невдовзі, на сьомій загальноміській конференції комуністів, напряду виконуючи директиви вождя, Зінов'єв заявив: «Мы должны увлечь за собой девяносто миллионов из ста, населяющих Советскую Россию. С остальными нельзя говорить — их надо уничтожать»⁵⁴⁴. Особовий склад першої групи населення, що

⁵³⁹ Штепа К. Ф. В плену коммунизма // Новый журнал. Кн. LVII. Нью-Йорк, 1959. С. 185–186. Пор.: Никольский [Сергей]. «Мы и они» // Еженедельник Чрезвычайных комиссий. М., 1918. № 2. С. 8–10.

⁵⁴⁰ «Все женщины немного V.I.P.» // Новости разведки и контрразведки. М., 1998. № 12 (117). С. 5.

⁵⁴¹ Розанов Мих. Соловецкий концлагерь в монастыре. С. 176.

⁵⁴² Там же. С. 190.

⁵⁴³ Ленин В. И. — Г. Е. Зиновьеву, 26 июня 1918 г. // Ленин В. И. ПСС, Том 50. М., 1965. С. 106.

⁵⁴⁴ Седьмая общегородская конференция коммунистов: Речь тов. Зиновьева // Северная коммуна. Пг., 1918. 19 сентября. № 109. С. 2.

лишалася, й другої, що передбачалась для ліквідації, визначався на підставі марксистсько-ленінської теорії боротьби класів. Автор чудових спогадів про Харків Олександр Семененко справедливо твердив: «Н. Н. Познанський, старий юрист, вихований в атмосфері законності передреволюційних судів імперії, не міг збагнути, що тепер карають не за індивідуальну вину, а за приналежність до певної категорії людей. Він не хотів зрозуміти, що його приналежність у минулому до партії народних соціалістів, його високе становище в Державній Думі, цього вже досить, щоб вилючити його із суспільства»⁵⁴⁵. Буквально ту саму думку уже тепер висловив сталінський апологет В. Нілов: «Сажали не по індивідуально доказанной вине, а по принадлежности к тому слою общества, который в тот момент считался неблагонадежным и в потенции предательским»⁵⁴⁶.

Але межі цих двох кіл (позитивних і негативних) перебували в постійній динаміці, пульсували. Сучасникові було б легше перелічувати людей, яких теорія прирікала, так що вони опинялись у тому, другому колі. Там були вороги, «вороги народу», на них лежало прокляття, і виходу з цього кола практично не було. Відбуття покарання ще зовсім не означало прощення і не гарантувало від нового ув'язнення. Натомість із першим колом було багато складніше. Кращим зразком моделі большевицької сегрегації населення були партійні чистки, ідея яких тягнеться щонайменше від «Револьюційного катехізису» С. Нечаєва. Справді, за владу точилась постійна боротьба, чистки влаштовували й серед начебто *своїх*, і результати цієї боротьби ніколи не можна було вгадати наперед. Хто міг гарантувати, що позитивний сьогодні не буде ворогом народу завтра? Таким чином, точніше було б сказати, що йшлося про відділення свідомо негативних від тих, що тільки *мали шанси бути позитивними*. Щоб такими бути, вони повинні були передусім активно діяти, *старатися*. Найактивнішу роль у проведенні чисток відігравали спецслужби й преса. Г. Агабеков згадував: «Ежедневно усердные хранители чистоты партии помещали в газетах статьи с рецептами, как чистить партию, чтобы вычистить всех, кто ей не угоден. [...] Почти все ГПУ было занято подбором и подготовкой материалов, компрометирующих того или иного члена партии»⁵⁴⁷. Все це, звісно, цементувало

⁵⁴⁵ Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б. м.: Сучасність, 1977. С. 207–208.

⁵⁴⁶ Нілов Вл. Апология вождя // Завтра. М., 1998. Апрель. № 13 (226). С. 6.

⁵⁴⁷ Агабеков Г. С. ЧК за работой. М.: Книга-Просвещение-Милосердие, 1992. С. 24. Див.: Чистка: Проверка партии и госаппарата / Под ред. и с предисл. Д. Лебеда. Х.: Госиздат Украины, 1924. 178 с.

партійне середовище, але передусім зв'язувало членів партії почуттям кримінальної кругової поруки, а зрештою вело до її розкладу.

Маємо безліч фактів, що більшовики за різних ситуацій намагалися спершу розкласти ворога, привернути на свій бік одну його частину, а тоді другу частину винищити. Латинська формула «Divide et impera!» була їм добре відома. Так, політвідділ XIII армії наставляв політпрацівників: «[...] **разложение** неприятеля — это половина победы, если не вся победа»⁵⁴⁸. У березні 1921 року голова ВУЧК Василь Манцев звернувся до губвиконкомів, губотюстів, губчека та губвоєнкомів щодо продовження строку явки повстанців у зв'язку з амністією, проголошеною на V Всеукраїнському з'їзді рад: «Широким применением амнистии стремиться к **расслоению** бандитских кадров, увлекая примером прощенных, раскаявшихся — остальные, колеблющиеся элементы»⁵⁴⁹. У закритих документах, не призначених до публікації, висловлювалися пряміше й цинічніше. Так, 4 червня 1921 року Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про українську інтелігенцію». Було ухвалено: «Поручить т. Затонскому собрать по своему усмотрению несколько наиболее видных общественных украинских деятелей и предложить им обратиться с призывом к украинской интелгенции (sic) честно служить советской власти и принять активное участие в **расколе** украинской интелгенции (sic) [...]»⁵⁵⁰. Обговорюючи першу доповідь щойно створеної на той час Антирелігійної комісії, Політбюро ЦК КП(б)У 14 липня 1922 року сформулювало головне завдання партії таким чином: «Признать необходимым произвести **развал** церкви по классовому, национальному и территориальному делению»⁵⁵¹. 2 листопада 1922 року Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло постанову Секретаріату: «О работе по **разложению** украинской эмиграции (Постановление Секретариата ЦК от 29 октября). — Утвердить постановление Секретариата»⁵⁵². Коли 5 лютого 1923 року було заарештовано Київського Митрополита Михаїла (Єрмакова), повноважне представництво ГПУ НКВД УСРР на Правобережній Україні пояснило це тим, що він «тормозил работу ГПУ по **расколу** духовенства Киевской гу-

⁵⁴⁸ Инструкция политическим работникам по контр-агитации. Без места: Изд. политотдела XIII армии, [1919]. С. 4.

⁵⁴⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 19. Арк. 82.

⁵⁵⁰ Там само. № 13. Арк. 112 зв. Тут і далі підкреслення моє.

⁵⁵¹ Там само. № 30. Арк. 9.

⁵⁵² Там само. Арк. 92 зв. Протокол № 91.

бернії и Правобережья»⁵⁵³. У клопотанні про нагородження одного з чільних чекістів Тучкова орденом червоного прапора (1931), яке підписав його шеф, начальник СПО ОГПУ Агранов, підкреслено: «Под руководством тов. Тучкова и его непосредственным участием была проведена огромная работа по **расколу** православной церкви (на обновленцев, тихоновцев и целый ряд других течений). В этой работе он добился блестящих успехов. [...] На протяжении ряда лет тов. Тучковым проводилась серьезная работа по расколу заграничной православной русской церкви»⁵⁵⁴. Звітуючи, що зробило його відомство, аби припинити в голодні роки надходження гуманітарної допомоги з Німеччини, 22 травня 1934 року Балицький писав: «Через агентуру организована **разложенческая** работа среди колхозников и единоличников, направленная на отказ от “гитлеровской помощи”»⁵⁵⁵. Дуже ймовірно, що закордонні перекази також фіксувалися. Це могло робити поштове відомство. У протоколі допиту Ядвіги Цішевської від 10 листопада 1937 року знаходимо таке місце: «Вопрос: Следствие располагает данными, что Вы систематически получали из Польши фашист[с]кую помощь. Вы подтверждаете это? Ответ: Из Польши в 1933 или же 1934 году я получила через почтовое отделение г. Киева 10 дол[л]аров, которые мне прислал мой дядя Котарский Виктор, который проживает в Польше, г. Варшава, работает каменщиком. Больше денег из Польши я не получала, посылок также»⁵⁵⁶. Переказ коштів з буржуазної Польщі через пошту не міг пройти непомічений. Цішевську звинуватили в тому, що вона «піддерживала связь с лицами, проживающими в Польше, проводила работу по шпионажу и занималась к/р фашистской агитацией среди рабочих», провели за наказом НКВД СРСР № 00485 і розстріляли.

Розкол ворожих лав провадився не стихійно. Він базувався на докладному знанні «людського матеріалу». Початкові уявлення вони одержали з матеріалів земської статистики. А далі, починаючи з найперших днів совєцької влади, ідучи шляхом різноманітних обліків, анкетування й паспортизації, протягом кількох десятиріч влада створила в загальнодержавних масштабах велетенську й доволі точну інформаційну систему. Ця система віддзеркалювала кількісний і

⁵⁵³ ЦДАГО України. № 45 504 ФП / кор. 729. Арк. 44 зв.

⁵⁵⁴ Русская Православная Церковь и коммунистическое государство, 1917–1941: Документы и фотоматериалы. М.: Библейско-Богословский Институт святого апостола Андрея, 1996. С. 290–291.

⁵⁵⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. № 1393. Арк. II. Див.: Німці в Україні, 20–30-ті рр. XX ст.: 36. документів. К., 1994. С. 185.

⁵⁵⁶ ЦДАГО України. № 59700 ФП / кор. 1532. Арк. 11.

якісний склад населення, передусім міського, здебільшого чоловічого. У наказах Лаціса підхід до чоловіків особливий: «Выдача пропусков на выезд из Киева для мужчин (женщинам выезд разрешается беспрепятственно)»⁵⁵⁷. Коли розкол ворожих лав ставав dokonаним фактом, большевикам лишалось тільки, поглиблюючи його, долати тих, хто лишавсь непримиренним. 4 вересня 1922 року Політбюро ЦК КП(б)У заслухало доповідь Балицького «О работе ГПУ». Ухвалено: «д) Усилить работу по ликвидации церковной контрреволюции, продолжая обострять отношения между враждующими церковниками»⁵⁵⁸.

Ліквідаційні класифікації

У тому, що большевики нищили людей не випадково, а систематично, сучасники не сумнівалися. По-перше, дуже рано почали публікуватись документи, що яскраво про це свідчили. По-друге, аналізуючи сам хід історичних подій, люди переконувались у цьому на своєму власному життєвому досвіді. Отже, визначаючи, які саме категорії населення підлягали ліквідації, большевицькі функціонери створили чималу низку відповідних класифікацій, які відразу ж застосовувались для чисток і арештів.

Де кілька ранніх класифікацій, призначених спеціально для застрашення населення, опублікував С. П. Мельгунов. Визначались вони приблизно так, як в Ассирії, давньому Єгипті і, зрештою, всіх інших країнах у часи воєнних дій. Так, у наказі Троцького від 16 червня 1920 року, пристосованому до похідних військових умов, ці категорії визначено так:

«1. Кожний негідник, який умовлятиме до відступу, дезертир, який не виконав бойового наказу, — буде розстріляний.

2. Кожний солдат, який без дозволу кинув бойовий пост, — буде розстріляний.

3. Кожний, хто кине рушницю чи продасть хоч частину обмундирування, — буде розстріляний»⁵⁵⁹.

Таким чином визначено категорії приреченого населення у зверненні ВЧК до людности Кубанської області та Чорноморського

⁵⁵⁷ От Киевской Губернской Чрезвычайной Комиссии // Известия ВУЦИК. К., 1919. 22 августа. № 123 (150).

⁵⁵⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 30. Арк. 61 зв.

⁵⁵⁹ Мельгунов С. П. Красный террор в России, 1918–1923. М.: СП «РУИСО», «Р. С.», 1990. С. 57.

узбережжя за підписом «особоуповноваженого ВЧК по Северному Кавказу» К. Ландера (жовтень 1920 р.):

«1. Станицы и селения, которые укрывают белых и зеленых, будут уничтожены, *все* взрослое население — расстреляно, все имущество — конфисковано.

2. Все лица, оказавшие бандитам содействие, — немедленно будут расстреляны.

3. У большинства находящихся в горах зеленых остались родственники. Все они взяты на учет и в случае наступления банд — все взрослые родственники сражающихся против нас будут расстреляны, а малолетние высланы в центральную Россию.

4. В случае массового выступления отдельных сел, станиц и родов — мы вынуждены будем применять к этим местам массовый террор: за каждого убитого советского деятеля поплатятся сотни жителей этих сел и станиц...»⁵⁶⁰

Товариш обер-прокурора Св. Синоду князь Н. Д. Жевахов відтворив систему груп населення, що підлягали ліквідації з перших днів існування совєцької влади. Цікаво, що він потрапив навіть вгадати, як зватиметься сама ця ліквідація, — ці люди йшли за першою категорією.

«1-ю категорію», — писав князь Жевахов, — обреченных чрезвычайками на уничтожение составляли:

1) лица, занимавшие в до-большевической России хотя бы сколько-нибудь заметное служебное положение — чиновники и военные, независимо от возраста, и их вдовы,

2) семьи офицеров-добровольцев (были случаи расстрела 5-тилетних детей, а в Киеве разъяренные большевики гонялись даже за младенцами⁵⁶¹, прокалывая их насквозь штыками своих ружей),

3) священнослужители,

4) рабочие и крестьяне с заводов и деревень, подозреваемых в несочувствии советской власти,

5) все лица, без различия пола и возраста, имущество коих, движимое или недвижимое, оценивалось свыше 10 000 рублей»⁵⁶².

⁵⁶⁰ Мельгунов С. П. Красный террор в России, 1918–1923. М.: СП «PUICO», «Р. С.», 1990. С. 71.

⁵⁶¹ У російській мові існувало застаріле значення цього слова — «Об очень молодом человеке, мальчишке». В. А. Жуковский вжив його у творі «Вадим Новгородский» саме в такому сенсі: «Будучи двенадцатилетним младенцем, я скрылся в пустыню с отцом моим» (Словарь современного русского литературного языка, Том 6: Л–М. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1957. Столб. 1070).

⁵⁶² Жевахов Н. Д. Воспоминания. Том 2. Новый Сад, 1928. С. 180.

Аналізуючи класифікацію кн. Жевахова, що базувалась на знанні реальної дійсності, можна дійти висновку, що йдеться тут про людей, які за тих чи інших умов могли б стати небезпечними для режиму організаторами, довкола них могли б формуватися суспільні структури.

Дуже виразно поставив питання на класову основу Мартін Лаціс (Судрабс), якого називали «не простим палачом, а теоретиком и идеологом большевистской инквизиции»⁵⁶³: «[...] нет уже только отдельных контр-революционных личностей, [...] контр-революционны *целые классы*. [...] При диктатуре пролетариата контр-революционна, во-первых, вся крупная буржуазия. Но контр-революция таится и в среде мелкой буржуазии. Из ее среды-то, главным образом, и вербуются активно действующая, живая сила контр-революционеров. Юнкера, офицеры старого времени, учителя, студенчество и вся учащаяся молодежь, — ведь это все в своем громадном большинстве мелко-буржуазный элемент, а они-то и составляли боевую силу нашего противника, из нее-то и составлялись белогвардейские полки. [...] Зная, из каких кругов вербуются контр-революционный элемент, уже нетрудно направить в должную сторону внимание Чрезвычайных Комиссий. Необходимо учредить наблюдение за всеми вышеперечисленными группами лиц, за всей крупной и мелкой буржуазией»⁵⁶⁴. У цих чітких формулах знаходимо виразне теоретичне обґрунтування терору.

Опинившись 1938 року у Лук'янівській в'язниці, дочка київського професора Володимира Бошка Ірина Володимирівна набула певний досвід, який згодом, на схилку літ, проаналізувала, відсторонившись від свого власного «я» і розглянувши ситуацію в тюрмі з погляду державного управління. Це дало їй розуміння того, проти кого конкретно були спрямовані тогочасні репресії:

«Ось неповний, мабуть, — писала вона, — перелік насамперед тих старих партій і товариств, члени яких у 30-х роках за прямий або посередній стосунок до них платили такою дорогою ціною:

1. Есери, меншовики, бундівці, троцькісти, давно забуті кадети, колишні монархісти.
2. Всі емігранти, що повернулися з будь-яких причин до СРСР.
3. Всі, хто побував у відрядженні за кордоном (до них, зокрема, належало багато наукових працівників і професорів. Наприклад, юрист

⁵⁶³ Доклад Красного Креста. С. 345.

⁵⁶⁴ Лаціс (Судрабс) М. Я. Чрезвычайные комиссии по борьбе с контр-революцией. С. 13–14.

професор Є. І. Кельман). Їх автоматично звинувачували у шпигунстві на користь тієї країни, де вони перебували у відрадженті⁵⁶⁵.

4. Всі ті, що працювали на КВЖД і повернулися до СРСР.

5. Всі, кого звинувачували в українському націоналізмі і хто проходив по процесу (точніше — у справі. — С. Б.) СБУ (Спілка визволення України) в 1930 році. [Підсумовуючи всеукраїнську операцію із «знімання [ув'язнення] української контрреволюційної громадськості», проведену у серпні-вересні 1929 р., чекісти Ошер Абугов і Борис-Бернард Козельський доповідали наркомові Всеволоду Балицькому (націонал-комуністи прозвали його гільйотиною України), що лише за ці два місяці було арештовано понад 700 українських діячів.]

6. Колишні офіцери білої армії або царської армії.

7. Всі відвідувачі іноземних посольств, зокрема в Києві німецького консульства, де на концертах, приміром, бували наші артисти, кінорежисери, композитори та інші запрошені з числа елітної київської інтелігенції⁵⁶⁶.

8. Члени товариства політкаторжан [...].

До особливої категорії потрапляли ті, хто не належав до жодної з названих груп, тобто не вкладалися в «систему», не позбавлену дивної логіки безумця, коли в потоці параноїчного марення проглядала логічна закономірність...»⁵⁶⁷

За реконструкцією А. Авторханова, 13 травня 1935 року ЦК ВКП(б) було створено спеціальну комісію безпеки для ліквідації «ворогів народу», до якої увійшли Сталін, Жданов, Єжов, Маленков, Вишинський і Шкірятов:

«План делил людей, подлежащих ликвидации, по категориям:

а) остатки бывших и уничтоженных враждебных классов (бывшие дворяне, помещики, буржуа, царские чиновники, офицеры и их дети);

б) бывшие члены враждебных большевизму партий, участники бывших антисоветских групп и организаций, Белого Движения и их дети;

в) служители религиозного культа;

⁵⁶⁵ Допитаний як свідок 13 березня 1940 року, батько мемуаристки юрист В. Бошко дав відчайдушно прихильну характеристику Кельмана (Арк. 99–101 зв.).

⁵⁶⁶ Про одного з таких діячів, художника Леоніда Обозненка див.: Білокінь С. Доля Леоніда Обозненка // Бюлетень Асоціації філателістів України. 1994. № 11. С. 10–11.

⁵⁶⁷ Бошко Ірина. Рік 1938-й, Київ, Лук'янівська в'язниця // Україна. 1989. 14 травня. № 20 (1684). С. 17.

- г) бывшие кулаки и подкулачники;
- д) бывшие участники всех антисоветских восстаний, начиная с 1918 года, хотя бы они были ранее амнистированы советской властью;
- е) бывшие участники всех антипартийных оппозиционных течений внутри партии, безотносительно к их позиции и принадлежности к ВКП(б) в настоящем;
- ж) бывшие члены всех национально-демократических партий в национальных республиках СССР»⁵⁶⁸.

Обліки. Справи-формуляри. На те, що інформаційну базу про населення почали складати ще за Леніна, маємо численні докази. Пригадаймо, наприклад, як з'явилися справи-формуляри, — у побуті й популярній літературі їх називають енергійним словом «досьє». Драматизм атмосфери, що оточувала й оточує справи цього типу, добре видно з тиради нерядового співробітника СБУ, підполковника (1992) Анатолія Сахна: «Повертаючись, — писав він, — до давно заявленої теми про буцімто наявні в архівах Служби безпеки України мільйони таємних досьє колишнього КДБ на наших громадян, у тому числі на можновладців, завдяки чому СБ, погрожуючи розкриттям компрометуючих матеріалів, нібито керує ними, І. Недюха, як, до речі, й інші, намагається довести те, чого просто не існує в природі. Тому не битимемо себе в груди і вкотре не присягатимемося, що нема у нас ніяких таких досьє, і навіть наявні оперативні архівні матеріали, що становлять історичну цінність, ми готуємо для передачі до Державного архіву України. І робимо це залюбки, оскільки не маємо ні умов для їх зберігання, ні людей для роботи з ними»⁵⁶⁹. Відколи 1996 року генерал СБУ Пристайко разом із своїм співавтором видав добірку документів з одного такого досьє, до заяви п. Сахна цікаво повертатися. Як відомчий, так і народний термін означає одне й те саме — збірку документів, що компрометують ту чи іншу особу. Коли і в яких формах чекісти почали їх заводити, достеменно не відомо. Уже 1921 року М. Лаціс одверто попереджав: «Всех подозрительных, которые могут принять участие в активной борьбе, беспартийных офицеров или лиц право-эсеровского, махновского или тому подобного толка **нужно держать на учете, выяснять, проверить.** Это гигантская информационная работа, которая

⁵⁶⁸ Авторханов А. Технология власти. Изд. 3. Б. м.: Посев, 1983. С. 402. Перше видання праці з'явилося у Мюнхені 1959 року (Издание Центрального объединения политических эмигрантов из СССР — ЦОПЭ).

⁵⁶⁹ Сахно Ан. Тинь на тин // Вечірній Київ. 1992. 14 серпня. № 157 (14521). С. 2.

должна выступить на первый план [...]»⁵⁷⁰. Біля витоків цієї паскудної справи стояв і Ленін, який підняв її на високий теоретичний щабель. 4 вересня 1922 року в Горках у Леніна побував Дзержинський, котрий наступного дня записав у щоденнику директиви свого шефа. Як свідчив П. А. Судоплатов, 1921 року, себто ще за Леніна (ясна річ, не без його керівної участі) було створено й сумнозвісну токсикологічну лабораторію, яку в документах називали «спеціальним кабінетом» та «лабораторією-Х». Вважається, що Ленін просив Сталіна дістати йому отрути саме в цьому кабінеті. У 30-ті роки її начальником був професор І. Н. Казаков, розстріляний у справі право-троцькістського блоку. Науково-дослідні роботи за тематикою лабораторії провадили фахівці Інституту біохімії (очолював його А. Н. Бах, колишній член київської групи «Народної волі»). 1937 року з Інституту біохімії цю страшну лабораторію було передано до НКВД разом з дослідницькою групою полковника медичної служби професора Майрановського, який вивчав вплив смертоносних газів і отрут на злоякісні пухлини⁵⁷¹. Перебуваючи при наркоматі, вона підлягала виконавцеві — комендантові НКВД СРСР генералові-майору Блохіну та начальникові спецвідділу оперативної техніки при комендатурі. Комендатура відповідала за охорону будівлі НКВД, підтримання режиму секретності й безпеки та за виконання смертних вироків. Лабораторія діяла на підставі «Положення» й «Інструкції» (підписи генералів Меркулова, Петрова, Лапшина, Баштакова, Перцовського й Блохіна та полковників Филимонова, С. Н. Муромцева й Майрановського; затвердив ці документи Берія). 1946 року Абакумов наказав Блохіну лабораторію ліквідувати (реорганізувати). Теку з актами про її діяльність було передано на зберігання до спецслужби МГБ СРСР, яку очолювали Судоплатов та Ейтінгон. Аж до арешту першого з них тека зберігалась у його сейфі: її було опечатано, вона мала підпис першого заступника міністра С. І. Огольцова, що її дозволяється розкривати лише з дозволу міністра. Ліквідовано її з тієї причини, що наказом Абакумова на Судоплатова й Ейтінгона було покладено місію організувати й очолити спецслужбу МГБ СРСР⁵⁷². У 60–70 роках «Лабораторія-Х» дістала назву Спецлабораторії № 12

⁵⁷⁰ Лацис (Судрабс) М. Я. Чрезвычайные комиссии по борьбе с контр-революцией. С. 20. Виділено в оригіналі.

⁵⁷¹ Судоплатов П. Спецоперации: Лубянка и Кремль. М.: Олма-Пресс, 1997. С. 440, 455–456; Судоплатов А. Тайная жизнь генерала Судоплатова, Кн. 2. С. 275, 524.

⁵⁷² Снегирев Владимир. Убийства заказывались в Кремле // Труд. 1992. 23 июля. № 110 (21634). С. 4.

Інституту спеціальних і нових технологій КГБ⁵⁷³. Про використання отрут у довоєнних органах згадував і Антон Антонов-Овсєєнко-молдший⁵⁷⁴.

Ленінські директиви стосувалися висилки доволі численних представників нелояльної інтелігенції за кордон. Ленінські настанови Дзержинський розвинув і конкретизував для свого заступника Й. С. Уншлихта таким чином: «Необходимо выработать план, постоянно корректируя его и дополняя. Надо всю интеллигенцию разбить по группам. Примерно:

1) Беллетристы, 2) Публицисты и политики, 3) Экономисты (здесь необходимы подгруппы): а) финансисты; б) топливники; в) транспортники; г) торговля; д) кооперация и т. д. 4) Техники (здесь тоже подгруппы): а) инженеры; б) агрономы; в) врачи; г) генштабисты и т. д. 5) Профессора и преподаватели и т. д. и т. д.

Сведения должны собираться всеми нашими отделами и стекаться в отдел по интеллигенции. На каждого интеллигента должно быть дело; каждая группа и подгруппа должна быть освещаемая всесторонне компетентными товарищами, между которыми эти группы должны распределяться нашим отделом. Сведения должны проверяться с разных сторон, так, чтобы наше заключение было безошибочно, чего до сих пор не было из-за спешности и односторонности освещения. Надо в плане далее наметить очередность заданий и освещения групп. Надо помнить, что задачей нашего отдела должна быть не только высылка, а содействие выпрямлению линии по отношению к спецам, т. е. внесение в их ряды разложения и выдвигание тех, кто готов без оговорок поддержать Советскую власть»⁵⁷⁵. 1992 року автора енергійно звинуватила в піратстві колежанка-журналістка Елла Максимова⁵⁷⁶: «Быть первым публикатором — естественное журналистское желание. Но все ли способы добычи годятся, все ли средства хороши? С документов, которые Латышев, по определению заместителя директора Центра, пиратски уносил в блокнотах, секретный гриф сейчас снят. Но пока архивный документ, принадлежащий государству, отмечен этим грифом, пренебрегать им по собственному усмотрению, мягко говоря, некрасиво». Минуло два

⁵⁷³ Пор.: Воля. 1994. № 2–3. С. 96–100.

⁵⁷⁴ Антонов-Овсєєнко Антон. Портрет тирана. New York: Khronika Press, 1980. С. 315.

⁵⁷⁵ Латышев А. Г. Рассекреченный Ленин. М.: МАРТ, 1996. С. 216–217. Вперше опубліковано у відомчому виданні «В. И. Ленин и ВЧК», яке Латишев, не подаючи вихідних даних, називає третім, тільки для співробітників держбезпеки (С. 28).

⁵⁷⁶ Максимова Элла. Архивное пиратство угрожает свободе информации // Известия. 1992. 22 февраля. № 44 (23618). С. 7.

роки, і п. Максимовій довелось оскаржити іншу практику, коли співробітники Архіву Президента [Росії] Ю. Мурін, В. Лебедев, С. Мельчин завалили усі російські історичні журнали своїми сенсаційними публікаціями. Відбулася така собі приватизація: «Однако в АП нет ни читального зала, ни посторонних, все свои. Соперничество — исключительно друг с другом: кто шустрее»⁵⁷⁷.

Отже, знову ідея розкладу й висування одних за рахунок інших. Немає сумнівів, що цих настанов, розвиваючи й збагачуючи їх, органи держбезпеки неухильно дотримувались протягом всієї своєї історії.

Яке місце займали справи-формуляри в тотальному стеженні за населенням, видно із службової записки Дзержинського до начальника Секретно-оперативного управління ГПУ В. Менжинського від 31 січня 1923 року: «При сем “Дни” от 23/І. Прочтите передовицу. Более гнусного трудно придумать. Необходимо за этими “Днями” установить неусыпное наблюдение, выяснить авторов этих статей и всех сотрудников, составить их списки с их биографиями, выяснить, с кем они связаны в России, их родственников и друзей, кто выписывает эти “Дни”, и начать против них беспощадные гонения — выгоняя их за границу. “Дни” должны почувствовать, что ГПУ еще живо. Я думаю, что необходимо было бы и в прессе нашей охарактеризовать эти “Дни” для того, чтобы поставить их последователей вне закона»⁵⁷⁸. Починаючи з першої половини двадцятих років, справи-формуляри лишались однією з основних форм обліку, реєстрації антисоветського елементу⁵⁷⁹.

Мабуть, і майбутнім дослідникам важко буде скласти перелік ознак і вчинків, що робили «звичайних радянських людей» неблагонадійними. Страшні метаморфози тягли за собою реєстрацію людей і далі стеження за ними, а це загрожувало ще більшими прикрощами. Описуючи події 1923 року, спостережливі сучасники зауважували, наприклад, що «все лица, бывавшие у патриарха [Тихона], немедленно попадали и под особый надзор»⁵⁸⁰. Для ідентифікації особи, що було необхідно для її реєстрації, підключались допитливі

⁵⁷⁷ Максимова Элла. Продавцы сенсаций из Архива Президента // Известия. 1994. 13 июля. № 131 (24238). С. 5.

⁵⁷⁸ Латышев А. Г. Рассекреченный Ленин. С. 225–226.

⁵⁷⁹ У загальному масиві слідчих справ у цьому слові як правило закреслено (див.: ЦДАГО України. № 64454 ФП / кор. 1799. Том 3. Арк. 99), часом — вирвано (див.: ЦДАГО України. № 62089 ФП / кор. 1650. Том I. Арк. 92) другу його частину. Оскільки відповідну операцію пророблено здебільшого фломастером, її можна приблизно датувати.

⁵⁸⁰ Левитин Ан., Шавров Вад. Очерки по истории смуты. Том III. С. 417.

кадри зовнішнього спостереження. Завдання давалися на письмі й вимагали письмової відповіді. Ось приклад такої ідентифікації неблагонадійних:

«Дело № 20328

Уполномоченному по нар[ужному] наблюдению

Задание № 4720

От Отделения

Фамилия *Леви*

Имя и отчество *Абель Лейбович*

Место службы и местожительство.

Необходимо установить

(нужное подчеркнуть)

1. Место службы и должность; 2. Основная профессия; 3. Возраст; 4. Местожительство; 5. Партийность; 6. Семейное положение; 7. Краткая характеристика.

Начальник Отдел[ения]

Уполномоченный

12/III–1928 г. »⁵⁸¹

На звороті знаходимо відповідь:

«В УЧОСО Отделение

Во исполнение Вашего задания выяснено следующее: Леви Абель Лейбович 1887 г. проживает Крестьяцкий пер. 8-б, кв. 14, работает на трикотажной фабрике, польский перебежчик, урож[енец] м. Турок Калишской губ., 9 / I — 28 г. прибыл из Казатина, член Союза “Текстильщиков” бил[ет] № 159, беспартийный, заявлен как иностранец, при нем жена Сура-Лея Мовшевна 1888 г. д[омашня] х[озяйка] и малый ребенок.

Уполномоч[енный] по наружному наблюдению <підпис>

23 / III 1928 г. »⁵⁸²

Архівні справи оперативного обліку на осіб, що провадили антирадянську діяльність, заводили окремі підрозділи ГПУ-НКВД, як, наприклад, ДТО (дорожно-транспортний відділ) ОГПУ ЮЗЖД. Аби відкрити справу-формуляр, треба було пройти певну процедуру. Про це приймалася спеціальна постанова. 25 квітня 1935 року було заведено, наприклад, таку справу на диякона І. І. Дзюбенка (заареш-

⁵⁸¹ ЦДАГО України. № 58877 ФП / кор. 1498. Том 2. Арк. 37.

⁵⁸² Там само. Арк. 37 зв.

тований 11 липня 1937 року): «В постановлении о заведении дела указано, что Дзюбенко, будучи активным автокефалистом, проводит среди церковников антисоветскую агитацию»⁵⁸³. Підставою для того, щоб розпочати справу № 17945 на Гр. Семенюка та інших, стала вказівка від 21 жовтня 1931 року ОО УВО та ГПУ УСРР про те, що закордонний антисоветський центр «Українська національна республіка» намітив цих осіб для використання.

Звернувшись до досьє Льва Седова, Судоплатов цікавився, від чого той помер. Яких-будь свідочств, що його убито, він там не знайшов. «Если бы Седова убили, то кто-то должен был бы получить правительственную награду или мог на нее претендовать»⁵⁸⁴. Оскільки справи-формуляри містили виписки із свідчень інших, уже обвинувачених осіб та різні неофіційні матеріали, поза структурою (у райпарткомі, на суді тощо) вони не могли фігурувати й лишались усередині свого відомства суворо таємні. Для зовнішнього вжитку відповідну інформацію слідчий повинен був легалізувати, закріпивши її під час слідства. Колишній (з травня 1935 року) начальник Окремого відділу (ОО) 26 кавалерійської дивізії та Славутського РО НКВД Єфим Веніамінович Крупніков 9 грудня 1938 року яскраво схарактеризував таку ситуацію: «Бывший директор Славутского (sic) лесхоза КРОШКО проходил по материалам НКВД как подозрительный по шпионажу. О нем я неоднократно поднимал вопрос в Окротделе и в Винницком УНКВД об аресте КРОШКО, мне санкция на его арест дана не была, главным образом в силу того, что он продолжительное время состоял в рядах партии. Вопрос об исключении КРОШКО из партии я не мог ставить на бюро РПК, поскольку (sic) материалы на него были исключительно агентурные, и я не имел права их расконспирировать, а с другой стороны для РПК они были бы недостаточно убедительны. Однако я вскоре все же добился его ареста, на следствии он сознался (еще б пак! — С. Б.) в своей шпионской деятельности»⁵⁸⁵.

Справи-формуляри, досьє були тією надійною основою, на якій здійснювалися систематичні арешти. У постанові уповноваженого II відділення СПО Погрібного від 23 квітня 1933 року вказувалося, що «агентурная разработка № 383 ликвидирована и реализована в следственное дело № 3199 Киевского Облотдела ГПУ»⁵⁸⁶.

⁵⁸³ ЦДАГО України. № 61960 ФП / кор. 1637. Том 2. Арк. 269–269 а. «Справка по архивному делу-формуляру № 27496 на Дзюбенко Ивана Ивановича [...]».

⁵⁸⁴ Судоплатов П. Спецоперации: Лубянка и Кремль. М.: Олма-Пресс, 1997. С. 127.

⁵⁸⁵ ЦДАГО України. № 31137 ФП / кор. 180. Том 1. Арк. 70–71.

⁵⁸⁶ Там само. № 47299 ФП / кор. 823. Том 1. Арк. 199.

Тематична класифікація справ-формулярів провадилась у вигляді забарвлення («Укр КР», «укр. к.р. общественность», «русская интеллигенция», «ПСР») та категорії. Такі однотипні обліки провадились у різних відділах ГПУ, а відомості про це збиралися в УСО (обліково-статистичному відділі). Приймаючи постанову про заведення справи-формуляра на М. Грушевського, помічник уповноваженого 1-ої групи контррозвідального відділку Київського губвідділу ГПУ Г. С. Еймонтов писав: «[...] взять гр. Грушевского М. С. на учет неблагонадежных, отнеся его к группе украинской контрреволюции, окраски левой, и завести на него дело-формуляр для дальнейшей разработки имеющихся о нем сведений»⁵⁸⁷. Маємо відомості про реєстрацію в Окремому відділі УВО та ГПУ: «По материалам УСО ГПУ УССР значится, что гражд[анин] Качанюк Михаил Адамович рожд. 1889 года, уроженец Галиция состоит на формулярном учете в ОО УВО и ГПУ УССР по окраске “Укр КР”, категории “актив”. Д.ф. [Дело-формуляр] № 7586. П/уполном. [помощник уполномоченного] <підпис>. 29/IV [19]31»⁵⁸⁸. У СПО ГПУ (Секретно-політичному відділі): «По материалам УСО значится, что гражд[анин] Шраг Николай Ильич проходит по формулярному учету СПО ГПУ УССР по окраске “укр. к.р. общественность”. Состоит на формулярном учете ЭКУ ГПУ УССР по окраске “Прочие преступления”. 6/V — 31 г. »⁵⁸⁹. У КОО (Київському окружному відділі) ГПУ УРСР. Таку ж інформацію містить повідомлення заступника начальника 2 відділу НКГБ УРСР молодшого лейтенанта ГБ Буха від 6 червня 1941 року: «[...] сообщаем, что Зетель Зусман Исаакович состоял на формулярном учете в Киевском [Окружном] Отделе ГПУ, по окраске “ПСР”. Этого дела-формуляр во 2 Отделе НКГБ УССР — нет. [...] Зетель З. И. разрабатывается 1 Отделом 3 Управления НКГБ УССР по окраске “Эсеры” — дело-формуляр № 636»⁵⁹⁰. У відповіді на запит УАО КГБ УССР 21 лютого 1956 року відповів: «По ОСК УАО КГБ УССР провер[яемый] Лысенко О. Н.] проходит по арх[ивно-]уч[етному] наб[людательному] делу № 928 за 1945 год, по окраске — не указано. Арх[ивное] дело в УАО КГБ УССР»⁵⁹¹.

⁵⁸⁷ ГДА СБУ. Ф. 6. Справа-формуляр на М. Грушевського. № 7537, Том 1. Арк. 1. Цит. за: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. С. 133. Документ від 20 березня 1924 року.

⁵⁸⁸ ЦДАГО України. № 61301 ФП / кор. 1606. Арк. 110.

⁵⁸⁹ ГДА СБУ. Ф. 6. № 59881 ФП. Том 6. Арк. 238.

⁵⁹⁰ ЦДАГО України. № 49654 ФП / кор. 954. Арк. 76.

⁵⁹¹ Там само. № 36396 ФП / кор. 316. Арк. 180.

Можна припустити, що справи-формуляри були розписані в картотеці персоналій, інакше була б неможлива інформація такого роду: «По имеющимся у нас данным в производстве Вашего отдела находится дело-формуляр на Воскресенского, в котором имеются показания Меринга»⁵⁹².

Скласти певне уявлення про зміст справи-формуляру можна за публікацією 124 документів⁵⁹³, вибраних із 8 томів (бл. 3000 сторінок) справи-формуляру, заведеного на Михайла Грушевського⁵⁹⁴. Справа-формуляр на Івана Дзюбенка 4 січня 1957 року містила кілька донесень «источников» — «Сосновського» та «Чміля» за 1934–1936 роки, які сповіщали, що в розмовах з ними Дзюбенко проводив антисоветську агітацію. До НКВД вони писали навіть про те, що 1935 року він кинув дружину й одружився з учасницею церковного хору, у зв'язку з чим припинив активну діяльність у церкві⁵⁹⁵. До справ-формулярів додавали також окремі матеріали із слідчих справ, і чекісти охоче займалися цим навіть у розпал війни, адже це оберігало їх від фронту. Збереглася «довідка», яку 23 квітня 1945 року склав старший оперуповноважений 2 управління НКГБ УРСР капітан ГБ Фомін: «По следственному делу на Михновского и Колодуб составлена справка в д/ф на разрабатываемого Михновского»⁵⁹⁶.

Справи-формуляри містили остільки виразний компромат, що могли використовуватись і проти більш чи менш високопоставлених функціонерів. Так, згаданий Крупніков 9 грудня 1938 року свідчив: «Бывший член Бюро Славуцкого (sic) Райкома КПБУ, редактор райгазеты БАБЕЦ изобличался открыто мною на партийном активе как троцкист, там же я добился того, что он после тайного голосования был выведен из состава Бюро, и когда на заседании Бюро РПК мне не удалось добиться исключения его из партии, я, будучи в Облуправлении НКВД г. Каменца, взял с

⁵⁹² ЦДАГО України. № 43715 ФП / кор. 630. Арк. 71. Відношення заступника начальника УМВД Київської області полковника Мартиненка начальникові 1 відділу 1 Головного управління МВД СРСР, 6 березня 1954 року.

⁵⁹³ Фактично значно менше: 27 документів подано за текстами інших джерел.

⁵⁹⁴ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. 335 с. Опубліковано деякі документи із справи-формуляра Ол. Довженка (Під софитами секретних служб / Підготував до друку Вячеслав Попик // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1995. № 1/2. С. 235–280). Взагалі ж в Україні справи-формуляри, попри їхню, у порівнянні зі слідчими справами, безмірно вищу джерельну вартість, Служба безпеки України не відкривала до 2015 року.

⁵⁹⁵ ЦДАГО України. № 61960 ФП / кор. 1637. Том 2. Арк. 268–269.

⁵⁹⁶ Там само. № 45211 ФП / кор. 716. Пакет.

собой дело-формуляр, заведенный на него мною и все же добился его ареста. Проведенным следствием по делу БАБЦА полностью подтвердились имевшие (sic) на его (sic) агентурные материалы, а также дало возможность вскрыть целую группу лиц, причастных к антисоветской деятельности. БАБЕЦ, НАДЕЯНКО и другие были осуждены»⁵⁹⁷.

У двадцятих роках особливий облік тривав певний строк, після чого, коли компромату на людину більше не надходило, її з обліку знімали. 10 серпня 1927 року було знято з обліку згаданого вище Абеля Леві: «За время пребывания его на особучете органов ГПУ как перебежчик, нарушитель границ ни в чем предосудительном замечен не был. Компрометирующих материалов на него в КООГПУ не имеется. Срок пребывания на особучете органов ГПУ истек [...]»⁵⁹⁸. Закривалися справи-формуляри уже після арешту, а то й загибелі своїх героїв. Справу-формуляр на згаданого Івана Дзюбенка було здано до архіву у жовтні 1937 року у зв'язку з його арештом⁵⁹⁹. 2 жовтня 1938 року оперуповноважений 3 відділення 4 відділу 1 управління НКВД Н. А. Лебедев прийняв постанову відносно розстріляного на той час М. І. Свідзінського (1888–1934): «Дело-формуляр дальнейшей разработкой прекратить и сдать в архив 8-го Отдела ГУГБ НКВД»⁶⁰⁰. Нарешті, маємо доказ, що бездарна машина, ігноруючи наукову й загальнокультурну вартість накопичених у своїх сховищах матеріалів, справи-формуляри свідомо нищила:

«Справка.

Согласно заключению УКГБ по Киев[ской] области от 29/X–55 г. (Дело № 2, том 74, л. д. 176)

на Матушевскую Веру Александровну уничтожено 2 дела-формуляр:

1) Д. ф. № 17898, заведенное в 1930 году обл[астным] отделом ГПУ.

2) Д. ф. № 8413, заведенное в 1937 году Киевским УНКВД.

Содержание дел не описано в заключении. Мотив уничтожения — достижение предельного возраста объекта разраб[отки]

⁵⁹⁷ ЦДАГО України. № 31137 ФП / кор. 180. Том 1. Арк. 69–70.

⁵⁹⁸ Там само. № 58877 ФП / кор. 1498. Том 2. Арк. 39.

⁵⁹⁹ Там само. № 61960 ФП / кор. 1637. Том 2. Арк. 269–269 а.

⁶⁰⁰ Там само. № 44228 ФП / кор. 658. Том 10. Арк. 99.

Ст. следов[атель] УКГБ <підпис: > Раз[умный]
25/VI — 56 г. »⁶⁰¹.

Неважко збагнути, чому справу-формуляр В. Матушевської знищили саме в жовтні 1955 року — ні роком раніше, ані пізніше. 12 березня того самого 1955 року її посправниця Олена Терниченко звернулась до Верховної Ради СРСР з проханням «знять с меня позорное пятно судимости, на которое я не заслужила»⁶⁰². 13 липня обліково-архівний відділ УКГБ при РМ УРСР по Київській області надіслав начальникові слідчого відділу підполковникові Леонову їхню групову архівно-слідчу справу «для вынесения заключения о правильности ее осуждения в соответствии с приказом Председателя КГБ при СМ СССР № 076 от 12. VII. 1954 года»⁶⁰³. Саме восени справу заходилися перевіряти. Як розповідав капітан КГБ дисидент Орехов, його запевняли, що всі зфабриковані справи вже давно переглянуто, лишилися тільки справжні: «А мені якось в архіві, — каже він, — трапилася справа на трьох листочках. На першому анонімний донос, що той чоловік агітує проти советської влади, другий — свідчить про якусь маленьку перевірку, а в третьому постанова про засуд до смертної кари, яку підписав сержант держбезпеки, і розчерк: “вирок виконано”. І це тому, пояснював Орехов, що колись Петров вів одну справу, а Іванов — другу. Нині ж Іванов перевіряє справи Петрова, а Петров — справи Іванова»⁶⁰⁴. Ясно, що в знищенні справ співробітники відомства мали прямий інтерес, причому в приховуванні своїх давніх злочинів могли заходити ще далі. Секретар парторганізації Центрального статистичного управління Іван Балашов витримав багаторічні тортури і був живий ще 1955 року. У справі підшито довідку про розстріл. Антон Антонов-Овсеєнко-молодший оповідав: «Его убили за н е д е л ю до реабилитации. Кому-то он мог помешать, живой»⁶⁰⁵.

Можна тільки уявити, скільки при тому знищено матеріалів з історії української культури! Разом з тим, під час тієї самої перевірки

⁶⁰¹ ЦДАГО України. № 36396 ФП / кор. 316. Арк. 173 зв. Віра Олександрівна Матушевська народилась 22 лютого 1874 року в Харкові (Арк. 7). Виходить, на момент винесення «заключення УКГБ» від дня народження «об'єктові розробки» минув 81 рік.

⁶⁰² Там само. Арк. 100–зв.

⁶⁰³ Там само. Арк. 98.

⁶⁰⁴ Осока Наталя. Розповідь кагебіста-дисидента // Свобода. 1991. 2 серпня. Ч. 146. С. 2.

⁶⁰⁵ Антонов-Овсеенко Антон. Портрет тирана. New York: Khronika Press, 1980. С. 256.

тієї самої справи з'явився документ, згідно з яким компрометаційні відомості і після цього лишались у справах оперативних обліків: «В архиве КГБ УССР имеются дела оперативных учетов на Терниченко Е. И., Матушевского В. Ф. и Матушевскую В. А., заведенные в 1936–1937 годах на основании сообщений в основном одного и того же источника [...]. Как видно из этих сообщений, Терниченко Е. И. посещала квартиру Матушевской В. А., где в присутствии и с участием Матушевского Василия велись разговоры антисоветского националистического характера, смысл которых в основном сводился к недовольству этих лиц карательными мероприятиями органов Советской власти. Терниченко Е. И., по сообщению того же источника, якобы, высказывала террористические намерения по отношению к быв. председателю Совнаркома УССР Любченко и быв. Наркома Внутренних Дел Балицкого, но в чем конкретно выражались эти намерения, в сообщениях не указано (л. д. 121–122, 137–140)»⁶⁰⁶.

⁶⁰⁶ ЦДАГО України. № 36396 ФП / кор. 316. Арк. 210.

Розділ 2. Справа «Спілки визволення України» й перспективи її дальшого вивчення¹

В історії України процес «Спілки визволення України», що відбувся 1930 року в тодішній столиці УСРР Харкові, має ключове значення. Від усіх інших большевицьких процесів він відрізняється своїм масштабом і історичною роллю, оскільки у зв'язку з ним репресували безліч представників традиційної, органічної української інтелігенції. Така велика кількість українського етнічного елементу в інших процесах так компактно не проходила. Це порушило всю інфраструктуру нації, ґрунтовно перервало національну традицію й сам зв'язок часів у її існуванні.

Після періоду самостійної України (1917–1921) сучасники чудово бачили наслідки того злочину, що заподіяли большевики проти українства, тому люди здебільшого не вірили жодному слову тодішнього офіціозу. Письменник Борис Антоненко-Давидович (1899–1984) спостеріг у процесі «СВУ» важливі особливості його організації й зафіксував їх у своїй нелегальній праці про цю справу. Але він не міг знати усього, і його студія відбиває лише тогочасні уявлення загалу. Стоячи на правильному шляху до розуміння справи, люди були поінформовані переднамірено (по суті, умисно!) злочинно, а відтак робили прикрі, по суті своїй помилкові, висновки: «Комюніке ГПУ² про викриття контрреволюційної підпільної організації СВУ та перші повідомлення в пресі про початок судового процесу в Харкові, тодішній столиці Радянської України, викликали в усіх подив: що ж це за всеукраїнська організація, в якій нема на Україні периферії? Поодинокі особи з різних українських міст, посаджені на стільці підсудних, аж ніяк не вкладалися в поняття периферії. Так само не клеїлось у повідомленнях існування СУМу — Спілки української молоді, цього бойового терористичного додатку до СВУ, репрезенто-

¹ Продовження робіт: Білокінь С. Репетиція беззаконь: Судовий процес над «Спілкою визволення України», якої не було, та його наслідки // Україна. 1989. 10 вересня. № 37 (1701). С. 13–15: 3 фото; 17 вересня. № 38 (1702). С. 20–21: 5 фото; Його ж. СВУ — опера ГПУ? // Наш час. К., 1992. № 12. С. 3; Його ж. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917–1941 рр.: Джерелознавче дослідження. К., 1999. 447 с.

² Написання абrevіатур, вживання лапок і подібне в тексті не уніфікуються. Різні автори вирішують ці питання по-різному, а відповідних археографічних рекомендацій чи інструкцій історична наука ще не встигла виробити.

ваного на процесі лише двома молодиками. А де ж інші? Чи вони по-втікали кудись, чи їх не викрито (sic), чи, може, такої спілки взагалі не існувало, бо арифметичне число 2 занадто мале, щоб відповідати поняттю спілка»³.

З міркуваннями Антоненка-Давидовича перегукуються думки його пізнішого однодумця Гелія Снегірьова, докладніше про якого піде мова далі: «На лаві підсудних з усього складу СУМ опинилося двоє — Павлушков і Матушевський. Бобир залучений як свідок — після чого, цілком зрозуміло, відсидів “своє”. Кажуть, у тюрподі (тюремний підвал) під час слідства бачили ще Кокота. Всього — четверо. Як тобі, читачу, ввижається, судячи з того, що ти вже про справу СБУ знаєш, — могли сісти на лаву підсудних тільки двоє, коли їх було... Ну, сорок, п’ятдесят? [...] Мені здається — тобто я в тому переконаний! — ні, не могли сісти тільки двоє, сіли б усі»⁴.

На жаль, і Антоненко-Давидович, і Снегірьов помилялись. Насправді в Україні було ув’язнено не двох чи чотирьох студентів, а увесь соціальний прошарок, до якого вони належали, було ув’язнено сотні українських громадян певного генетичного типу й ідеологічного характеру, й тепер наповнення поняття про терористичну організацію СУМ набуло конкретних імен. Тільки ж уже існувало поняття «допуску», вибіркового інформування. Повні списки одержали лише чекісти й партійні високопосадовці, а засоби масової інформації проголосили тільки те, в чому полягав їхній злочин перед «робітничо-селянською» владою. Більше того, навіть від представників самого нашого народу (як-от від Антоненка-Давидовича) це було приховано, допоки не відійшли 2–3 покоління, — самим фігурантам цієї страшної справи їхню власну роль у чекістському сценарії роз’яснили вже під час слідства.

Підсумовуючи всеукраїнську операцію із «знімання [ув’язнення] української контрреволюційної громадськості», проведену у серпні–вересні 1929 р., чекісти Ошер Абугов і Борис-Бернард Козельський доповідали наркомові Всеволоду Балицькому («гільйотині України»), що лише за ці два місяці було арештовано понад 700 українських діячів⁵. У жовтні й місяці наступні, далші, як сказав би М. С. Горбачов, «процес уже пішов».

³ Антоненко-Давидович Б. СБУ // Неопалима купина. К., 1994. № 1 (5). Січень. С. 39.

⁴ Снегірьов Гелій (Євген). Набої для розстрілу та інші твори. Нью-Йорк, Торонто, 1983. С. 152, 154.

⁵ Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Справа «Спілки Визволення України»: Невідомі документи і факти. К.: Інтел, 1995. С. 131.

Труднощі новочасних досліджень полягають у тім, що, як стверджують навіть наділені допусками сучасні автори, «ретельно ховалися ті документи й матеріали, що могли б хоч якоюсь мірою пролити світло правди на історію та механізм фабрикації справи і процесу СБУ»⁶. Тим часом минуло кілька десятиліть, і змінилися самі люди. Наші сучасники сприймають сказане зовсім інакше, аніж могли сприйняти сучасники тих самих вищеназваних Павлушкова й Магушевського, Бобира й Кокота, а тому й інакша їхня реакція — спокійніша, розважлива й часто навіть політкоректна. Автори процитованої записки Абугов та Козельський багато пишуть про ув'язненого у справі «СБУ» завідуючого музеєм старожитностей у Білій Церкві Степана Дроздова⁷, але співробітникам ГДА СБУ не пощастило виявити на території СРСР самої його архівно-слідчої справи.

Склад репресованих має вигляд добре структурованого. Організація процесу була прозора до очевидного. Із кількох сотень ув'язнених на процес було виведено 45 осіб, що відповідали певним вимогам. У першу чергу відібрані не повинні були зірвати загального сценарію. Політичної мети мало бути досягнуто будь-якою ціною. («Мы за ценой не постоим»!) В'язні представляли різні культурні осередки, отже, за ними стояли їхні колеги, родичі, взагалі інші особи з їхнього оточення, що підлягали неодмінно всіляким нагінкам, а то й репресіям:

Вінниця — Валентин Отамановський,

Дніпропетровськ — Петро Єфремов, Любов Біднова, Микола Білий,

Миколаїв — Микола Лагута,

⁶ Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Справа «Спілки Визволення України»: Невідомі документи і факти. К.: Інтел, 1995. С. 7.

⁷ Дроздов-Мишківський (Дроздов-Мышковский) Степан (Стефан) Леонтіївич (27. III. 1867, м. Мстиславль Могилівської губ. — не раніше вересня 1933), археолог, історик України, краєзнавець, колекціонер. Фундатор поштово-телеграфного музею в Києві (з 1918 — його директор) та Білоцерківського окружного музею старожитностей (його директор; 1924–1927). Зав. Окружного Білоцерківського архівного управління. Член-співробітник ЛОУ на 15. VI. 1928 (Труди Ленинградского общества эксlibристов. Вып. XI–XII. Лгр., 1928. С. 3 обкл.). Адр.: Біла Церква, вул. Комісарівська, 16. Книгозбірня, що стосувалась виключно України, складалась із понад 1000 томів. Зберігалась (1911) у м. Кошоватому Київ. губ. Включала раритети українською мовою. — Див.: Іваск У. Г. Частные библиотеки // РБ. 1911. № 7. С. 79; Геппенер М., С. Л. Дроздов-Мишківський // Бібліологічні вісті. 1928. № 1. С. 137–138; Наука и научные работники СССР. Часть VI: Без Москвы и Ленинграда. Ленинград, 1928. С. 116; Артюхова Аделаїда. Виставка Exlibris'ів в УНІКу // Бібліологічні вісті. 1930. № 3. С. 135–139; Стародуб О. В. Розвиток краєзнавчого руху на півдні Київщини // Юр'ївський літопис. 1996. № 1. С. 88–92; Історія Національної Академії Наук України, 1929–1933: Документи і матеріали. К.: НБУВ, 1998. С. 409; Українські архівісти: Біобібліографічний довідник. Вип. 1 (XIX ст. — 1930-і рр.). К., 1999. С. 124–125 (Людмила Діденко, Олексій Стародуб); Маньковська Руслана. Музейництво в Україні. К., 2000. С. 30; Богомолів С. І. Російський книжний знак, 1700–1918. Москва, 2004. С. 277; Білокінь С. Музей України: (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. К., 2006. С. 160.

Одеса — Михайло й Тарас Слабченки, Кирило Панченко-Чаленко,
Полтава — Костянтин Товкач, Володимир Щепотьєв,
Чернігів — Йосип Карпович.

Найбільше в'язнів опинилось на лаві підсудних від історичної столиці України — Києва. Через процес пройшли чільні представники щойно поваленої (1921) влади — самостійної України, — за соціальним статусом, академіки УАН, професори. За фахом — дуже багато вчителів.

Як видно з доповідної записки О. Абугова й Б. Козельського щодо операції, проведеної у серпні — вересні 1929 р., чекісти заарештували одних і підготували компромат на багатьох інших: серед них лише в Одесі це голова Одеського наукового товариства [Михайло⁸] Гордієвський, професори-літературознавці [Володимир] Герасименко та [Андрій] Музичка, завідуючий [Українською державною] бібліотекою [ім. Т. Шевченка Борис] Комаров (С. 132). Автори записки стверджували, що до контрреволюційної організації входили поет-учитель, [друг П. Тичини] Аркадій Казка та член «СВУ» [поет і художник Михайло] Жук (С. 137), до дніпропетровської групи «СВУ» — історики [Володимир] Пархоменко і [Митрофан] Брекєвич (С. 138). «[...] несдержанность и ряд других недостатков, по словам [академікового брата] П. Ефремова, были причиной того, что Эварницкий организационно, якобы (sic), не был втянут в “СВУ”» (С. 139). «Уманским Окротделом ГПУ раскрыта и ликвидирована Звенигородская организация “СВУ”, созданная академиком А. Крымским, его секретарем [Миколою] Левченко и студентом Киевского ИНО — Григоровичем (члены “СВУ”, из них не арестован А. Крымский (sic)» (С. 143). І ще раз в іншому місці: «Кроме того, Молдавским Окротделом ГПУ ликвидирована к[онтр]р[еволюционная] группировка учителей в Каменском районе, руководитель которой Чайка связан с членом “СВУ”, академиком А. Крымским» (С. 174). Вченого було ув'язнено й замордовано згодом. «В числе членов Звенигородской организации “СВУ” была зав[едующая] музеем С[офия] Терещенко⁹, которая, проводя шовинистическую работу в

⁸ Відомості про українських вчених для перших довідок фігурують здебільшого в покажчику: Наука и научные работники СССР. Часть VI: Без Москвы и Ленинграда. Ленинград, 1928. 800 с. Це дуже важливе джерело часів з-перед початків масового терору.

⁹ Терещенко (Терещенкова) Софія Мефодіївна (1887, с. Попівка Уманського пов. — після 1. II. 1930), музейний працівник, фольклористка. Дочка солдата, що прослужив 25 років у війську. 1920 заснувала художню школу, 1922 — Звенигород. музей старовини (музей-заповідник ім. Т. Шевченка в Звенигородці). Ув'язнена 9 вересня 1929. Одержала 10 років концтабору. Дальша доля невідома. Численні фольклорні записи увійшли до праці А. Кримського «Звенигородщина» (К., 1930; Черкаси: Вертикаль, 2009). Родинний стан (1929) — удова. Сестра скульптора

музее, вела роботу среди селян, собирая сведения о настроениях крестьянства и передавая их Левченко» (С. 144). В Умані була заарештована група вчителів та зв'язаний з ними завідуючий музеєм [Борис] Безвенгліньський (С. 144). Крім митрополита Василя Липківського, у записці названо численних єпископів УАПЦ, о. [Миколу] Хомичевського (перекладача Бориса Тена) та інших священників (С. 145, 154). Як члени миколаївської філії «СВУ» згадуються завідуючий музеєм [Феодосій] Камінський та тодішній студент [Юрій Бойко-]Блохин (С. 146). У Полтаві у зв'язку зі справою «СВУ» було заарештовано професора-літературознавця [Олександра] Бузинного (С. 148). В іншому місці його названо прямо членом «СВУ» (С. 178). У Чернігові ув'язнили літературознавця [Бориса] Шевельова (С. 150), у Кам'янці-Подільському — [Юхима] Філя та краєзнавця [Євтіма] Сіцинського (С. 150). У приналежності до «СВУ» чекісти підозрювали голову правління «Гуртка культури українського товариства "Слово" [В.]Покальчука» (С. 155). Ліквідована в с. Єреміївці Жовнинського району контрреволюційна «організація создалась под влиянием активного шовиниста учителя [Івана Ільковича] Шарого¹⁰, бывшего члена Центральной Рады, в последнее время работавшего в Киеве в качестве зав[едующего] Домом ученых» (С. 156). «[...] в Херсоне была организована филия "СВУ", во главе которой находится литератор [Микола] Чернявский» (С. 169). Членом «СВУ» названо професора [Миколу] Зерова (С. 170). Великого українця історика Михайла Грушевського готували до арешту в іншій групі діячів культури, що пройшли за процесом «Українського національного Центру» (1931). Харківських музейників забрали за справою 1933 р.¹¹

Чекісти створювали враження, що всю територію України було вкрито мережею антибольшевицької підпільної організації, яку в 1929–1930 й дальших роках вони ліквідовували, часом з дивовижними звинуваченнями. Наприклад, вони «викрили» факти антисовєцької діяльності в Шевченківському округу: «Приходченко под-

Каленика Т. (1879–1969). — Тв.: Додаткові покази до протоколів слідства / Публ. Лесі Власюк та Лідії Лихач // Родовід. № 7. К., 1994. С. 59–92. — Див.: Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні, 1917–1990. К.: Вища школа, 1991. С. 141; Іванченко Михайло. Доброї пам'яті слід // Родовід. Ч. 1 (15). 1997. С. 23–31; Тарахан-Бережа Зінаїда. Святиня: наук.-іст. літопис Тарасової Гори. К., 1998. С. 322; Музей України (2006). С. 194.

¹⁰ Справа І. Шарого зберігається в архіві Полтавської обласної СБУ. — Див.: Кирилюк Вітольд. Справа № 242: Іван Шарий та інші // Герої Крут: Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року / Упор. Іван Ільєнко. Дрогобич: Відродження, 1995. С. 137.

¹¹ Білокінь С. Терор проти українських музейників // Артанія. 2011. Кн. 23. № 2. С. 19–27: 12 іл.; Кн. 24. № 3. С. 81–88: 14 іл.; Кн. 25. № 4. С. 70–78: 5 іл.

держивает нелегальную связь со своим мужем-эмигрантом Приходченко, находящимся в Праге» (С. 155). Намагання зв'язатись із власним чоловіком большевики вважали завідомо злочинним. Ніхто не дав їм по руках, коли вони розгорнули українофобську діяльність в Яготині: «Следствием установлено, что организация существовала с 1925–26 г. под видом литературного кружка, которым руководил ученик 7-летки Гришко В. И. и зав[едующий] школой Редченко. Заседания кружка происходили нелегально, раз в месяц» (С. 159–160). Отже, злочинними були в їхніх очах і заняття шкільного літературного гуртка. Тому справжні злочинці могли винищувати все і вся.

Знаменитий 46-й стілець на сцені стояв порожній, притягаючи загальну увагу глядацького залу і створюючи відповідну атмосферу. Незалежний дослідник Гелій Снегірьов¹² відтворив спогади Всеволода Михайловича Ганцова й Бориса Федоровича Матушевського про «мятежні», словами Хвильового, мрії в'язня: «Рвався [в'язень] ще й через те, що плекав у собі відчайдушну надію: там, в залі, на очах людей, гукну з трибуни:

— Все брехня! Нема ніякого СВУ! Все наклеп!

Та на цей випадок — передбачив Горожанін! — чекісти-слідчі Бруки-Броневі безцеремонно сиділи на сцені позад суду всупереч усяким правилам суддівства. Сиділи в упор у спину винуваченим і судові, мовчки сиділи. Пронизували очима. [...] І в антрактах виходив Горожанін на авансцену й орлиний погляд свій втуплював у залу. Нишпорив очима по рядах між глядачами. Уяви собі, мій читачу, ніби ти сидиш там у залі, смакуєш морозиво-ескімо на паличці і зненацька... потрапив ти у фокус того погляду... Ляпнуло на підлогу ескімо з палички, га?»¹³.

Вивченню історії большевицького терору щонайвище сприяє особистісний підхід до його жертв. Тодішні жертви можна й потріб-

¹² Снегірьов Гелій (Євген Іванович; 14. X. 1927, Харків — 28. XII. 1978, Київ), публіцист. Син письменника Івана Снегірьова й викладачки української мови й літератури Наталі Собко. Закінчив Харківський театральний інститут. Протягом семи років гол. редактор Укр. студії хронікально-документальних фільмів, член партбюро. Написав лірико-публіцистичну розвідку про справу «СВУ» (1974–1977), яку передав на Захід. Мешкав на вул. Тарасівській, 8, пом. 43. Заарештований 22 вересня 1977. Жертва тюремної медицини. Приятель Віктора Некрасова. — Тв.: Роман-донос. К.: Дух і літера, 2000. 495, [9] с. Див.: Некрасов Виктор. О пользе молчания // Континент. Кн. 14. 1977. С. 150–151; Павленко Вас. Альфонс // Літ. Україна. 1977. 6 вересня; Григоренко Зинаїда, Григоренко Петр. Памяти Гелия Снегирева: Вместо некролога // Новое русское слово. 1979. 6 января; Рапп Ірина, Снегірьов Пилип. Снегірьов Гелій // Міжнародний біографічний (sic) словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Част. 2. Харків: Харківська правозахисна група; «Права людини», 2006. С. 727–730.

¹³ Снегірьов Г. Набої для розстрілу та інші твори. С. 140.

но називати поіменно. Поки в серії «Реабілітовані історії» том «Київ» досі навіть не готується, наведу в додатку принаймні адреси арештованих киян.

У всіх цих осередках удар по конкретних діячах паралізував ті установи, де вони безпосередньо працювали. У Києві в першу чергу йдеться про Українську академію наук, Інститут української наукової мови, Першу трудову школу ім. Т. Шевченка й Київський інститут народної освіти (кол. університет).

В Одесі після ув'язнення академіка УАН Михайла Слабченка (1882, Новорос. губ. — 1953, м. Первомайськ) зазнали репресій Тимофій Васильович Вихристюк, Леонід Григорович Грищенко, Іван Тарасович Курганський, Автоном Кіндратович Лужанський, Микола Дмитрович Ралев, Опанас Васильович Сикиринський — здебільшого педагоги. Вихристюк і Грищенко були звільнені, а їхні справи припинено, решта в'язнів одержала невеликі строки ув'язнення чи заслання. У середній період масового терору, набираючи облікову фактографію й готуючи терор Великий, чекісти застосовували порівняно короткі строки. Але репресії, спрямовані проти українських діячів на місцях, порушили всю первинну соціальну інфраструктуру кожного з цих місць, як-ось у даному випадку Одеси, а там за тією самою схемою й усієї України.

У Вінниці колишній член Центральної Ради, учасник бою під Крутами й видатний краєзнавець Валентин Дмитрович Отамановський¹⁴ (14. II. 1893, с. Яблунівка Чигирин. пов. Київ. губ. — 1964, Харків) очолював філію Всенародної бібліотеки України УАН. Він налагодив роботу Кабінету виучування Поділля, що видавав окремі випуски Енциклопедії Поділлязнавства. Після резонансних громадських заходів, що втілились у велелюдні збори з критикою та самокритикою, Вінфілія ВБУ припинила своє існування. Цей руйнівний процес відбувся, природно, на всіх інших вінницьких установах. 1929 року був ув'язнений, наприклад, шкільний учитель Демид **Бурко** (Бурко-Корецький; 29. VIII. 1894, с. Пирогів Вінницького пов. Подільської губ. — 9. VI. 1989, Штутгарт). Виїхавши влітку 1943 року на еміграцію, він виконав місію свого життя — написав низку праць з історії УАПЦ.

Член Полтавської колегії адвокатів Костянтин Іванович Товкач (1882, с. Рудівка Прилуцьк. пов. — ?) на слідстві розповідав: «Основною групою в Полтаві повинна була бути автокефальна організація на чолі з Жевчен-

¹⁴ Верстюк Владислав Федорович, Осташко Тетяна Сергіївна. Діячі Української Центральної Ради: Бібліогр. (sic) довідник. К., 1998. С. 141–143.

ком¹⁵. Окрему активну підгрупу повинен був утворити Таран. Серед учительства група «СВУ» повинна була бути під керівництвом [Володимира Олександровича] Щепотьєва¹⁶ [25 жовтня 1880, Полтава — 29 листопада 1937]. По лінії Червоного Хреста група «СВУ» могла бути тільки під провідом Левченка. Кременчуцькою групою мав керувати Хохлич¹⁷.

Жертви процесу одержали, здавалося б, невеликі строки (згодом їм визначали більші), але декого з них згодом було розстріляно. Так чи інакше, колективізація сільського господарства, процес «СВУ» (1930) і Голодомор (1932–1933) стали тією межею, на якій усі інерційні явища після періоду державності (самостійної України 1917–1921 років) було остаточно зупинено. В історичній науці цей період дістав назву «Розстріляного Відродження», але зміст цього терміну, крім красного письменства, відбився також на всіх інших галузях культури. Стало зрозуміло, що на початку 1930-х років на території України остаточно встановилась радянська влада.

Справі «СВУ» присвячено величезну літературу, що виходила за стабільних політичних умов за кордоном, а також за різних часів на території СРСР — до й після 1991 року¹⁸. Незважаючи на це, говорити про цю справу як про належно вивчену наукову проблему ще зарано. Історична наука досі не має жодної присвяченої їй монографії — ні наукової, ані будь-якої іншої. Здається, немає й жодної дисертаційної праці.

Ставлення ВКП(б) та її історичної думки до СВУ

Аналіз сучасних юристів, проведений під час підготовки до реабілітації учасників процесу, виявив малу компетентність розхвалених у часи перебудови саме з фахового боку чекістів ГПУ-ОГПУ (ягодінців). Зведену критику архівно-слідчої справи як такої містить «Довідка про результати додаткової перевірки» справи «СВУ». Її

¹⁵ Жевченко Юрій (17. II. 1885, сл. Єлисаветградка Єлисаветгр. пов. Херсон. губ. — бл. 1938), архієпископ УАПЦ. Дочка Тамара, за письменником Юрієм Ів. Яновським. — Див.: Липківський Василь, Митрополит. Історія Української Православної Церкви. Розділ VII. Вінніпег, 1961. С. LXXXVII, 27, 59, 97, 103, 128, 142.

¹⁶ Див. про нього: Бажинов Іван Денисович. Невідома шевченкознавча студія видатного українського педагога і народознавця // Нар. творчість та етнографія. 1999. № 2/3. С. 99–104.

¹⁷ «Спілка визволення України»: Стенографічний звіт судового процесу. Т. 1. [Х.:] Вид-во «Пролетар». С. 145.

¹⁸ Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Наук.-доп. бібліогр. пок. / Авт.-упор. Є. К. Бабич, В. В. Патока. К.: Смолоскип, 2007. 519 с.

підписали два старші слідчі слідчого відділу КГБ УРСР — капітан В. М. Порождько та майор С. І. Сіренко, а «погодили» заступник начальника відділу підполковник В. І. Пристайко та заступник голови КГБ УРСР генерал-майор В. М. Євтушенко. Зокрема звернено увагу на ту скандальну обставину, що чекісти цілком проігнорували постанову Президії ЦВК СРСР від 2 листопада 1927 р. «Про амністію», за якою контрреволюційну діяльність, що мала місце до 1923 р., було амністовано, у зв'язку з чим за участь у БУД'ї засуджені у справі «СВУ» кримінальний відповідальності не підлягали¹⁹.

Було проаналізовано окремі ключові, передусім, статутні питання: «В обвинительном заключении и приговоре указано, что осуществит цель — свержение Советской власти — организация планировала путем восстания. Подавляющее большинство обвиняемых никаких конкретных показаний по этому поводу не давало и в отношении восстания не допрашивалось. Ряд обвиняемых (Болозович А. А., Беднова Л. Е., Белый Н. П., Дубровский В. Г.) на предварительном следствии показал, что о подготовке “СВУ” восстания они ничего не знали» (С. 344).

Окремо вивчено такі сюжети, як листи Левка Чикаленка до С. Єфремова, саму наявність програми й статуту організації, поїздки В. Ганцова й Ол. Черняхівського за кордон.

Юристи кінця ХХ ст. виявили цілковиту неписьменність своїх попередників відносно окремих фігурантів справи, наприклад: «Изучение оперативно-розыскных материалов в отношении Чеховского В. М. за 1923–1929 гг. и Чеховского Н. М. за 1925–1929 гг. (оба привлечены к уголовной ответственности по данному делу) показало, что, несмотря на тщательное оперативное изучение указанных лиц, никаких данных о существовании контрреволюционной организации “Спілка визволення України” и об участии в ней братьев Чеховских, органами ГПУ получено не было» (С. 337).

Наталя Павлушкова, яка стежила за перебігом процесу за засобами масової інформації, як і всі її сучасники, звернула увагу на те, що її брат виголошував багато контрреволюційних ідей. Якщо хтось робив із цього сумні висновки, мовляв, цим він обтяжував і себе, і своїх товаришів, особисто мені вона казала (1992), що Микола Павлушков, за кілька років розстріляний, використовував трибуну процесу для агітації²⁰. На жаль, він поводив себе так само й під час

¹⁹ ГДА СБУ. № 67098 ФП. Т. 1 А. Арк. 322–370.

²⁰ Зустріч із нею допомогла мені відійти від нової офіційної точки зору, яку вперше озвучив у Спілці письменників М. Голушко (зустріч з письменниками провів О. Мусієнко). Для другої поїздки

слідства: «Обращает на себя внимание, — читаємо в “Довідці про результати”, — то обстоятельство, что наиболее полные и объемные показания по вопросам связи “СВУ” с границей, подготовки восстания и террора, организованной деятельности “СВУ”, проведения собраний организации и обсуждавшихся на них тем, **в процессе предварительного следствия** (підкреслення моє. — С. Б.) дал обвиняемый Павлушков Н. П., который, по его же личному утверждению, членом руководящего центра “СВУ” не являлся и ни на одном собрании этой организации не присутствовал» (Арк. 347). Недоробки протоколів під час підготовки до процесу не було усунуто.

У січні 1919 р. голова Револьюційного військового трибуналу РСФСР К. Х. Данішевський заявляв: «Военные трибуналы не руководствуются и не должны руководствоваться никакими юридическими нормами. Это карающие органы, созданные в процессе напряженнейшей революционной борьбы, которые постановляют свои приговоры, руководствуясь принципом политической целесообразности и правосознанием коммунистов»²¹. Діяльність революційних трибуналів перебувала в цілковитій відповідності з настановами тодішніх вождів — Леніна, Троцького та ін. Вірогідно, влада визначила перед організаторами процесу “СВУ” як головне завдання — поставити на коліна всіх українських діячів, а за ними й увесь соціальний прошарок України, який вони представляли. Про точність дефініцій у звинуваченнях не йшлося. В Україні далша мета чекістів зводилась до знищення українства.

У доповідній записці О. Абугова й Б. Козельського Миколу Зерова названо членом «СВУ», але організаторам процесу з якихось міркувань зручніше було випустити його на сцену харківського театру в ролі свідка. Як про члена організації про нього жодного разу не було сказано. Заарештовано його лише за кілька років. Ознакою тієї найвищої оцінки, якою влада визначила успіх саме в такий спосіб проведеної справи й процесу, можна вважати державні нагороди, якими було нагороджено його безпосередніх керівників. 28 квітня 1930 р. Політбюро ЦК КП(б)У (sic) прийняло рішення: «Визнати за необхідне нагородження орденом Червоного Прапора за викриття СВУ — тт. Козельського, Брука, Ушакова, Горожанина[-Кудельського], Загорського, Іванова В. Т., Розанова, Леонюка»²².

до Н. Павлушкової дав транспорт Св. Патріарх Володимир (Романюк), якого я супроводжував у поїзді до Німеччини (1994). Див.: Білокінь С. СВУ — опера ГПУ? // Наш час. К., 1992. № 12. С. 3.

²¹ Цит. за: Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління. С. 93.

²² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 184. Арк. 87. Див.: Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «СВУ». С. 91.

Протягом кількох десятиріч років відповідно до змін загальної політики ставлення до СВУ кардинально змінювалось. Але спершу, причому найдовше, панувала офіційна версія, що трактувала СВУ як одного з найголовніших своїх ворогів, причому переможеного ворога. У винувальному висновку у справі СВУ, який затвердив голова ДПУ Всеволод Балицький, організацію визначено як **контрреволюційну, антирадянську**.

Сам винувальний висновок (без третього, відразу ж засекреченого розділу «Зовнішня орієнтація СВУ») було надруковано на початку 1930 р. накладом 500 примірників у Держтресті «Харполіграф» обсягом 232 сторінки. Видання винятково рідкісне. На титульному аркуші мого примірника запис: «Одержав 21. II. 1930 р. у в'язниці на Холодній Горі в Харкові — Спецкорпус. Приніс мені до камери, де я сидів разом із педагогом Догою, сам мій слідчий Южний. К. Туркало». Ще більш скорочений (до 98 сторінок) передрук цього видання, випущений того самого року накладом 20 000 примірників, відбитий у літвіському (цензурному) каталозі²³.

«Винувальний висновок» став першим виданням, що містило **офіційну й розгорнуту дефініцію СВУ**: «Органи ДПУ УСРР викрили й ліквідували у другій половині 1929 року запільну (підпільну. — С. Б.) контр-революційну організацію, що звалася “Спілка Визволення України” й ставила за своє завдання повалити Радянську владу на Україні, шляхом збройного повстання, за допомогою чужоземних буржуазних держав і реставрувати капіталістичний лад у формі “Української Народньої Республіки”»²⁴.

Далі в документі зазначалося: «Сукупність матеріалів, зібраних передсудовим слідством, дає всестороннє й вичерпливе уявлення про злочинну діяльність “Спілки Визволення України” (скорочена назва її — “СВУ”), про особовий склад її учасників, контр-революційну платформу, програмові засади, організаційні принципи й тактику»²⁵. Виходить, своєї головної мети — викрити контр-революційну організацію — влада досягла.

Винувальний висновок як пам'ятка історичної думки, похідної від юридичної, визначив генезу організації: “СВУ” являла собою ор-

²³ Зведений покажчик застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці. Х.: Вид-во Книжкової палати УРСР, 1954. С. 336.

²⁴ Винувальний висновок у справі контр-революційної організації «Спілка Визволення України». [Х.:] Держтрест «Харполіграф», [1930.] С. 5.

²⁵ Там само.

ганізацію, єдину з петлюрівським закордонним центром, що називала себе урядом “Української Народної Республіки”. Діячі “СВУ” відігравали значну роль в цій «уряді» в різні періоди його існування.

“СВУ” — це наступник запільного контр-революційного центру, що мав назву — “Братство Української Державности” (скорочено — “БУД”).

“БУД” на чолі з Єфремовим, по вказівках так званого уряду УНР, керував збройною боротьбою, що провадилась проти диктатури пролетаріату роками громадянської війни, та в період 1921–22 років, що провадив організацію всеукраїнського повстання проти Радянської влади.

Успішне радянське будівництво в місті й на селі, інтенсивне політичне розшарування на селі, розгром бандитського руху, ліквідація низки повстанських організацій (“Центральний Український Повстанський Комітет”, низка губерніяльних повстанкомів, “Козацька Рада” тощо), перехід до відбудовної творчої роботи в усіх царинах життя, успішне розгортання культурно-національного будівництва, — спричинилися до того, що вже 1922 року “Урядові УНР” та “БУД” була унеможливлена більш менш широка робота навіть серед куркульських елементів — головної їхньої опори. Зважаючи на це, українська буржуазія та куркульство мусили змінити тактику боротьби з Радвладою»²⁶.

Процес СВУ супроводжувався зливою пропагандистської літератури. Мабуть, і з високопоставленим журналістом Давидом Заславським, що одержав від влади два ордени Леніна, три інші ордени та медалі, розраховались за круту та ущипливу брошуру про СВУ гонораром вищої категорії. Він писав у цій брошурі: «Приход капиталистов — это непременно и расправа с рабочим классом, это непременно и уничтожение лучшей части рабочего класса. Ефремов вместе со своим учеником [Миколою Павлушковым. — С. Б.] даже подсчитали примерно, сколько надо будет уничтожить коммунистов, чтобы осуществить программу СВУ и СУМ'а. [...] Стало быть, по приблизительному подсчету академика Ефремова, надо было бы вырезать, расстрелять, уничтожить полмиллиона партийных рабочих и полмиллиона беспартийных, чтобы осуществить программу СВУ в части передачи промышленности капиталистам»²⁷.

²⁶ Винувальний висновок у справі контр-революційної організації «Спілка Визволення України». [Х.: Держтрест «Харполіграф», [1930.] С. 5–6.

²⁷ Заславский Давид Иосифович (1/13. I. 1880, Київ. губ. — 28. III. 1965, Москва). Наймиты панской державы против рабочего класса УССР: СВУ и рабочий класс. [Х.: Укр. робітник, [1930.] С. 16.

У такий спосіб Заславський інтерпретував таке місце із допиту П. Любченка, який той чинив із Єфремовим на третьому засіданні процесу СБУ 11 березня:

«Любченко: Масовий терор во ім'я тої влади, про яку ви думали, ви теж допускали?

Єфремов: Ні.

Любченко: Я вам нагадаю, наприклад, таке місце з ваших зізнань: “Розгортаючи свої погляди на майбутній устрій України, я казав тому ж Павлушкову, що, звичайно, за думки не можна й не повинно нікого карати, і тому теоретичний виклад ідей комунізму, наукове їх розроблення не можуть бути заборонені і не повинні підлягати карі; зате ж усяке практичне їх виконання не може бути дозволене, як замах на державний лад України і його треба тамувати силою не спиняючись, коли вимагатимуть обставини, і перед репресивними заходами, хоча б при цьому довелось для блага народу знищити й мільйони комуністів”.

Єфремов: Там насамперед помилка, не мільйони, а мільйон. (*В публіці сміх*).

Любченко: Мільйон, ну хватить і цього. (*Сміх*).

Єфремов: Але, з другого боку, я знов прошу пам'ятати, що це є особиста розмова, коли висловлювалися, не шукаючи слів. Це є звичайна гіпербола, в якій говориться, що можна за даних обставин принести деякі жертви. Так що я не бачу, що це є програма»²⁸.

Таким чином, статистика терору, яку так охоче підхопили совецькі журналісти сталінської епохи, походить із недоладного (чи тільки недоладного?) вислову заступника голови Центральної Ради віце-президента УАН академіка С. Єфремова. Узяті сумарно, такі дилетантські висловлювання викликали велике розчарування громадянства у тодішніх лідерах.

Дорогою до Харкова, куди вони поспішали, щоб на власні очі побачити хід процесу, Валеріян Підмогильний запропонував Антоненкові-Давидовичу:

«— Як ти, Борисе, дивишся на такий мій проект: якщо це є не що інше, як замаскований удар по українській інтелігенції, й підсудні тримаються гідно, я й ти виберемо зручний момент і, підійшовши до сцени, голосно скажемо суддям: “Тут судять українську інтелігенцію за те, що вона є українська. Ми теж належимо до неї, а тому просимо посадити й нас на лаву підсудних!”»²⁹.

²⁸ «Спілка визволення України»: Стенографічний звіт судового процесу. Т. 1. С. 194.

²⁹ Антоненко-Давидович Б. СБУ. С. 42.

Але перебіг процесу розхолодив письменників: «Після словесного плазування на допиті Дурдуківського, ні мене, ні Валеріяна не вражали вже зняковілі відповіді другорядних, невідомих нам підсудних з “периферії” [...] І наш намір — просити демонстративно посадити й нас на лаву підсудних — ураз згас»³⁰.

За кілька десятиріч Снегірьов запитував: «Стривайте, а звідки взагалі взялися дані про терор? А від Колі Павлушкова вони й узялися. От послухайте. І уважно слухайте, це захоплююча історія, в ній і вибухи, і трупи — мільйон трупів!»³¹. Цей сюжет він охоче розгорнув слідом не за стенографічним звітом, а за репортером А. Аграновським та його дописом в «Известиях»³². Здається, Г. Снегірьов мав до Павлушкова якусь спеціальну антипатію, оскільки, відповідаючи на питання П. Любченка, не «прищавий хлопчик Коля», як він його називав, а таки акад. Єфремов говорив не про мільйони, а, мовляв, лише мільйон розстріляних комуністів³³.

Радянські архіви підлягали, як відомо, загальнодержавним інтересам й безпосередньо залежали від ЦИК СРСР. Наказом НКВД СРСР № 370 від 11 червня 1938 р. було оголошено постанову Президії Верховної Ради СРСР від 16 квітня 1938 р., згідно з якою для ефективнішого виконання загальних завдань тоталітарної держави Центральне архівне управління було переведено у безпосереднє відання НКВД СРСР³⁴.

Історики схильні містифікувати ледь не будь-які державні архіви, ніби ті матеріали, що збереглися по державних сховищах, не підібрані спеціально, а відбивають історичний процес цілком об'єктивно. Насправді небажані матеріали новіших часів на державне зберігання навіть не закладались. Що ж до комплексу зацілілої документації, то він зазнавав серйозних втрат і тоді, й пізніше. У порядку утилізації з архівів вилучались небажані масиви матеріалів, тим більше такі, що висвітлювали події інакше, аніж цього хотілось начальству, що зветься тепер політичною елітою³⁵. Наприклад, на початку фонду «СВУ» було закладено спеціальний, десятий том «Материалы реагирования общественности на процесс». Документи, що його склада-

³⁰ Антоненко-Давидович Б. СВУ. С. 45.

³¹ Снегірьов Г. Набої для розстрілу... С. 176.

³² Процесс СВУ: А в Киеве — дядьки // Известия. 1930. 21 марта.

³³ «Спілка визволення України»: Стенографічний звіт судового процесу. Т. 1. С. 194.

³⁴ Лубянка: ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ, 1917–1960: Справочник / Сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. М.: Междунар. фонд «Демократия», 1997. С. 20.

³⁵ Білокінь С. Нові студії з історії більшовизму: I–VIII. К., 2007. С. 339–340.

ють, являють собою не що інше, як доповнення аргументації слідчих, як-от, наприклад, послання піонерів Першої трудової школи м. Запоріжжя: “СВУ” — це організація непманів (sic), куркулів (sic), попів (sic), жандармів (sic), яка намагалася повернути на Радянську Україну буржуазний лад і знову почати визиск трудящих мас... Хай живе Комуністична партія! Хай живе диктатура пролетаріату! Хай живе ДПУ (sic) — вартовий на сторожі здобутків Революції!»³⁶.

Божевільний лист надійшов від Комітету незаможних селян Кременчуччини: «5-й окр. з'їзд КНС Кременчуччини від імені 44 000 незаможників округи словлює свій незаможницький протест проти нахабних дій контр-революційної шовіністичної фашистської зграї “СВУ”»³⁷. Тюменське окружне відділення Всеросійської спілки робітників освіти твердило, що вони «требуют к вредителям применения высшей меры наказания (расстрел)»³⁸. У масову вакханалію влада намагалася втягнути вчених, професорів. «Гнівню засудили ворогів народу» наукові співробітники й студенти Донецького ІНО, заслухавши на мітингу інформаційну доповідь проф. С. Г. Грушевського³⁹. Родич Михайла Грушевського, Сергій Григорович Грушевський (24. VI. 1892 — 3. XI. 1937) у 1920-ті роки працював професором, проректором з наукової роботи Донецького ІНО. Був розстріляний в урочищі Сандормох⁴⁰. Близько двох годин тривала інформаційна, неминуче викривальна доповідь професора Київського кооперативного інституту Віктора Михайловича Целларіуса⁴¹. В результаті сучасні дослідники одержують не менш виразне, ніж передбачалось, історичне джерело, тільки воно говорить дещо інші речі, ніж уявляли ранні советські архівісти, що служили у відповідній структурі.

1940 р. вийшов у світ короткий курс «Історія України» (частину тиражу позначено на спинці 1940-м роком, частину — 1941-м). Автор XV розділу І. М. Премислер (загальна редакція С. М. Белоусова) писав: «Органами ЧК були розгромлені контрреволюційні організації, які продовжували боротьбу проти Радянської влади. На гроші імперіалістичних держав контрреволюційні організації провадили шпигунську діяльність і підготовку повстань. Так, наприклад, “Київ-

³⁶ ГДА СБУ. № 67098 ФП.Т. 10. Арк. 28 зв.

³⁷ Там само. Арк. 108.

³⁸ Там само. Арк. 16.

³⁹ Там само. Арк. 55.

⁴⁰ Кучеренко Микола Олександрович, Панькова Світлана Михайлівна, Шевчук Галина Володимирівна. Я був їх старший син: (рід Михайла Грушевського). К.: Київ, 2006. С. 306–307.

⁴¹ Наука и научные работники СССР. Часть VI. С. 461.

ський обласний центр дій”, створений у 1920 р., одержував субсидії на шпигунську діяльність з Польщі і Франції. Тоді ж таки в Києві з петлюрівських недобитків на чолі з С. Єфремовим була створена контрреволюційна організація БУД (“Братство української державності”). Ця організація провадила свою контрреволюційну діяльність за вказівками петлюрівського “уряду”, який перебував у Польщі. Пізніше, в 1924 р., БУД остаточно розвалилось (sic) і натомість була створена СБУ (“Спілка визволення України”). Контрреволюційну діяльність провадили так званий “Центральний український повстанський комітет” та “Козацька рада”⁴². Як бачимо, історіографія формулювала трохи більше звинувачень, ніж звучало на процесі. Це був уже її власний творчий здобуток.

Під час війни АН УРСР було вивезено до евакуації, в Уфі 1942 р. вона випустила «Нарис історії України», і там відпущений параграф відійшов до М. І. Супруненка. Натомість редакційна колегія у складі К. Г. Гуслистого, Л. М. Славина і Ф. О. Ястребова забезпечила тяглість традиції, що втілилась у такий текст: «В кінці 1929 р. було викрито підпільну націоналістичну організацію — “Спілку Визволення України” (СВУ), що провадила свою контрреволюційну діяльність ряд років. СВУ ставила своїм завданням повалення Радянської влади і реставрацію буржуазного ладу на Україні. Керівником СВУ був запеклий націоналіст Єфремов»⁴³. Із своїм головним завданням історики впорались з успіхом.

Наступного, 1943 р. у тій самій башкирській друкарні «Октябрьский натиск» Інститут історії і археології України почав видавати за редакцією М. Н. Петровського уже чотиритомову «Історію України». Встиг вийти тільки перший том, що доходив тільки до «Оцінки Богдана Хмельницького і його діяльності». Його прикметною особливістю було те, що в бібліографії до кожного розділу вказувалось по кілька праць М. Грушевського. За умов війни історики дозволили собі в нюансах певну академічну свободу, але у верхах, серед декого з їхніх представників виникло намагання оцінити її як націоналістичні прояви⁴⁴. Готувався навіть відповідний пленум ЦК КП(б)У, а інститути літератури й історії про всяк випадок було піддано критиці⁴⁵.

⁴² Історія України: Короткий курс. К.: Вид-во АН УРСР, 1940. С. 332–333.

⁴³ Воблий К. та ін. Нарис історії України. Без місця (!): Вид-во АН УРСР, 1942. С. 190.

⁴⁴ Див.: Бажан М. П. До кінця розгромити і викоринити рештки буржуазно — націоналістичної ідеології // Вітчизна. 1946. № 9. С. 169–178; Бажан М. П. Против националистических извращений в современной науке об истории Украины // Правда Украины. 1947. 14 декабря. № 272 (2724). С. 3–4.

⁴⁵ Пор.: У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1936–1956 рр.): 36. док. і мат. У двох частинах. К., 1996.

Ставлення до СБУ з боку історичної думки поза СРСР

До Другої світової війни за Збручем, тобто поза межами тоталітарної держави, згодом, у часи німецької окупації, за умов симетричного совєцькому політичного режиму, українські націоналісти, а також уже по війні радикальні еміграційні автори писали про діячів СБУ як про героїв боротьби за свободу України: «До 1924 р. підпільним центром боротьби українського народу проти совєтсько-російської влади в Україні було Братство Української Державности, яке залишив уряд Української Народньої Республіки, але згодом на одному із засідань БУД-у, на якому були присутні акад. С. Єфремов (керівник), А. Кримський, К. Воблий, проф. Гермайзе, В. Виноградов, Л. Старицька-Черняхівська, В. Дурдуківський і О. Гребенецький, Братство Української Державности було перейменоване на Спілку Визволення України (СВУ), що її складовою частиною стала Спілка Української Молоді (СУМ)»⁴⁶.

На сторінках «Енциклопедії українознавства» В. Кубійовича, також досі не підданій докладному історіографічному аналізу, знаходимо ліберальну дефініцію СВУ⁴⁷. (Див. про неї нижче). В публікаціях радикальніше орієнтованих еміграційних вчених знаходимо таку однозначну дефініцію: «Остаточне оформлення СВУ й СУМ-у відбулося в 1925–1926 роках. Це був всеукраїнський підпільний національний рух, що ставив своїм завданням у підсовєтських умовах опанувати зсередини всі відтинки українського національного організму з тим, щоб підготувати український народ до остаточного протиросійського революційного зриву в 1931–1932 роках. Цей рух був знаменний тим, що охоплював усі прошарки українського народу, а тому мав поважні, а то й вирішальні впливи в багатьох галузях українського національного життя в УССР. Під впливами СВУ працювали науковці, письменники, вчителі, кооператори, студенти, агрономи, українське патріотичне селянство й робітництво — всі, що вороже ставилися до московської принади «загірної комуни» [вираз М. Хвильового. — С. Б.]⁴⁸.

⁴⁶ Півсторіччя суду проти СВУ-СУМ. Нью-Йорк; Вашингтон, 1980. С. 1.

⁴⁷ Білінський Я. Спілки Визволення України (СВУ) процес // Енциклопедія українознавства. Том II / 8. Paris; New York, 1976. С. 3006.

⁴⁸ Півсторіччя суду проти СВУ-СУМ. С. 1.

Ще один процес фондоутворення простежується на території СРСР, але незалежно від його тодішньої влади. Йдеться про діловодство дипломатичних представництв у Москві й Харкові. Зберігся запит КГБ УРСР до «Особого архива Главного Архивного Управления при Совете Министров СССР», 23 січня 1989 року⁴⁹: «Одно- временно просим сообщить о возможном наличии данных о выезде за границу в 1921 году и возвращении в СССР в конце 1924 года» А. Ніковського, О. Черняхівського та В. Ганцова, «конкретном времени, целях их поездок, странах их пребывания, контактах с представителями спецслужб противника и зарубежных антисоветских центров» (Арк. 373).

Відповідь на № 6/57 від 23 січня 1989 року та № 6/89 від 7 лютого 1989 р. (відпуску самого цього листа у справі не підшито) складено за матеріалами польської розвідки, що зберігалися в «Особом архиве», інформаційних повідомленнях та агентурних донесеннях співробітників польських дипломатичних представництв у Москві й Харкові». На думку московських архівістів, польська розвідка збирала свої відомості здебільшого за совєцькими джерелами, зокрема за матеріалами совєцької преси: «Что касается комментариев польской разведки, касающихся Харьковского процесса, то следует отметить, что разведка живо интересовалась ликвидацией советскими органами Союза освобождения Украины и ходом процесса по этому делу. Так, резидентура А-9/1 польской разведки, действовавшая при генконсульстве Польши в Харькове, посылала о нем регулярные донесения, из которых следует, что у работников польского консульства были опасения «иметь большие неприятности из-за их связи с украинцами» (ф. 308, оп. 3, д. 225, лл. 67, 68).

В донесеннях резидентуры от 28. XI. 1929 г. и 5. XII. 1929 г. сообщается, что «несмотря на то, что провал несомненно большой, думается, что он не полный, но все же дающий в руки ГПУ, кроме большого числа арестованных, значительный материал, касающийся не только территории Украины, но также и Польши. Какая организация провалилась и является ли Спилка вызволения Украины точным ее названием, тот ли это «Союз», с которым у нас было столько хлопот, или это нечто другое, до сих пор не могу установить. Думаю, не вдаваясь в названия, что провалились частично люди, связанные с «нашими союзниками», а также с полковником (если таковые еще существуют)»⁵⁰. Там же сообщается, что самыми серьез-

⁴⁹ ГДА СБУ. № 67098 ФП. Т. 1 А. Арк. 371–373. Секретно.

⁵⁰ В оригіналі явна друкарська помилка, через яку незрозумілі межі цитати.

ними источниками інформації по ходу дела являлись уполномоченный Наркомата иностранных дел Александровский⁵¹ и адвокат, участвовавший в процессе в качестве защитника (фамилия не указана). Последний подозревался составителем донесения в том, что он передавал часть сведений с подсказки ГПУ (ф. 308, оп. 19, д. 21, лл. 136–141, 144). Сотрудничавшим с ГПУ поляки считали и лидера Союза украинской молодежи (СУМ) Павлушкова (ф. 308, оп. 6, д. 47, л. 33). В документах имеются сведения об аудиенции Никовского А. у Пилсудского [...]» (Арк. 375–376).

Треба констатувати, що історична думка поза СРСР рухалася так само слідом за політичною, себто офіційною.

Компартійна історична думка до перебудови

У повоєнні роки українська радянська історична наука мала ту саму непорушну точку зору на БУД і СВУ, що й до війни, однозначно як на контрреволюційні антирадянські організації. Найкращим доказом цього стала чотири томовою «Радянська енциклопедія історії України», що виходила з 1969 до 1972 рр., року нових арештів в Україні. Забезпечити ідентичність цього погляду було завданням голови редакційної колегії «РЕІУ», академіка Андрія Скаби. Відповідні статті про ці організації надрукував Петро Павлович Бачинський (1919–2000) людина драматичної наукової долі:

«БРАТСТВО УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (БУД) — підпільна контрреволюц. націоналістич. орг-ція на Україні. Утворилася 1920 на чолі з С. Єфремовим. До складу Б. у. д. увійшли петлюрівці, які залишилися в підпіллі після визволення України від денікінців. Під час відходу з Києва 6. V. 1920 рад. військ (див. *Польсько-радянська війна 1920*) Б. у. д. брало активну участь у формуванні маріонеткового петлюрівського уряду. Після вигнання польс. загартників частина членів Б. у. д. емігрувала за кордон. Інші, в т. ч. Єфремов, перейшли в підпілля й почали готувати контрреволюц. повстання. Б. у. д. встановило зв'язки з ін. націоналістич. орг-ціями в Києві й на периферії із залишками петлюрівських банд. За згодою Б. у. д. у кін. 1921 було здійснено набіг банди Тютюнника з тер. Польщі на Рад. Україну. В 1921–22 органи Всеукр. надзвичайної комісії

⁵¹ у справі підшито ксерокопію польського оригіналу, де розповідалося, що Александровський — сибіряк, що приїхав до УРСР за сім місяців перед розглядуваними подіями (Арк. 379).

викрили й розгромили осн. контрреволюц. орг-ції, що призвело до розвалу Б. у. д., яке 1924 самоліквідувалося⁵².

П. П. Бачинський (Київ)».

«“СПІЛКА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ” (“СВУ”) — контрреволюц. укр. бурж.-націоналістич. підпільна орг-ція. Створена 1926 кол. керівниками антирад. орг-ції *Братство української державності* (БУД), ліквідованої 1924. Скориставшись з піклування Комуністич. партії про науку і старих спеціалістів, замасковані націоналісти добилися легалізації кол. керівника БУД С. Єфремова. Його було обрано віце-президентом Всеукр. Академії наук. До установ ВУАН він почав стягувати своїх однодумців — запеклих націоналістів, які стали ядром “СВУ”. До неї ввійшли кол. члени укр. бурж. і дрібно-бурж. націоналістич. партій — *Української партії соціалістів-федералістів*, *Української соціал-демократичної робітничої партії*, *Української партії соціалістів-революціонерів*. Провідна група “СВУ” складалася з кол. міністрів і дипломатів *Центральної ради* і петлюрівської *Директорії* (Єфремов, Ніковський, Гермайзе, Чехівський та ін.). “СВУ” ставила своєю метою повалення Рад. влади і реставрацію на Україні капіталістич. ладу. Програма “СВУ” включала такі осн. пункти: 1) відновлення приватної власності на землю, повернення її поміщикам та куркулям; 2) повернення ф-к і з-дів кол. власникам; 3) сплата іноземним д-вам передвоєнних і воєнних боргів царської Росії; 4) відшкодування чужоземним заводчикам і фабрикантам втрат, яких вони зазнали від революції; 5) встановлення влади у формі військ, диктатури.

Не маючи підтримки в народі, “СВУ” покладала всі свої надії на іноземну воєнну інтервенцію і класово ворожі елементи всередині країни. Вона була зв’язана з військ. штабами і розвідками капіталістів, д-в, одержувала від них директиви і фін. допомогу, а демагогічні лозунги “незалежності” й “самостійності” використовувала тільки для прикриття іноземної інтервенції. “Ми гадали поділити Україну, — заявив один із активних діячів “СВУ” Дурдуківський, — на Правобережну і Лівобережну. Правобережну віддати полякам, Лівобережну — німцям”. “СВУ” мала сітку місцевих орг-цій у Києві, Одесі, Харкові, Дніпропетровську, Полтаві, Вінниці, Миколаєві, Чернігові, проводила шкідницьку роботу. Для антирад. роботи серед молоді при “СВУ” було створено “Спілку української молоді”

⁵² Радянська енциклопедія історії України. Том 1. К., 1969. С. 193–194.

(“СУМ”). У 2-й пол. 1929 органи ДПУ УРСР викрили “СВУ”. В 1930 відбувся відкритий суд, процес над “СВУ”. Цей процес показав трудящим України справжнє контрреволюц. обличчя націоналістів, завадав серйозного удару укр. бурж. націоналізмові та його ідеології⁵³.

П. П. Бачинський (Київ)».

Такі погляди на «БУД» і «СВУ» тривали до кінця перебудови. Моральне обличчя української історичної думки повоєнної доби рятують праці двох незалежних дослідників — київського дисидента Гелія Снегірьова й письменника Бориса Дмитровича Антоненка-Давидовича. Перший із них захопився цією темою з особистих мотивів. За його власними словами, його дядько, «ультраконформістський письменник країни Рад [Вадим Миколайович Собко, 1912–1981⁵⁴], штовхнув мене на вивчення історії СВУ і на писання цих розділів». Він сказав племінникові, яку роль у цій історії відіграла його, Собкова, сестра й матір Снегірьова, Наталя Собко: «В ранній юності, — сказав йому Собко, — вона дружила з багатьма членами цієї антирадянської, контрреволюційної зграї — вчилася разом ще в школі, в 1-ій київській трудшколі імені Шевченка [...]. І потім, коли вона зрозуміла, куди ведуть, до чого прагнуть ці її, з дозволу сказати, друзі, вона спершу переконувала одного з них, з молодих ватажків СВУ (Павлушков був такий, Микола Павлушков), а потім, коли побачила, що добрим словом їх не зупиниш, Наталя написала листа до ЦК комсомолу»⁵⁵. Від цього листа молоденької Н. Собко, мовляв, і почались арешти. 1974 р. Гелій Снегірьов почав опрацьовувати матеріали періодичної преси й захопився. Познайомився з обома, живими тоді, учасниками процесу 1930 р. — В. Ганцовим і Б. Матушевським. Закінчив свою лірико-публіцистичну книжку 1977 року.

Сенс його праці зводиться до однієї сторінки:

«НЕ БУЛА “СВУ” найнебезпечнішим загоном міжнародної контрреволюції.

Вчені-медики з медсекції ВУАН НЕ ВИХОВУВАЛИ молодих лікарів для контрреволюційної роботи в народі й НЕ КЛИКАЛИ до здійснення медичного терору.

СУМ (Спілка Української Молоді) НЕ БУВ бойовою терористичною організацією, НЕ ГОТУВАВ убивств комуністів.

[...]

⁵³ Радянська енциклопедія історії України. Том 4. К., 1972. С. 199.

⁵⁴ Письменники Радянської України, 1917–1987: Біобібліогр. довідник / Авт.-упор. В. К. Коваль, В. П. Павловська. К.: Рад. письменник, 1988. С. 555.

⁵⁵ Снегірьов Г. Набої для розстрілу... С. 87.

НЕ БУЛО в керівництві організації кривавих убивць і погромників!
НЕ БУЛО керівництва організації!..

— Постривайте, чекайте! — чую, вигукуєш ти, мій читачу. — Як так не було?

— НЕ БУЛО!!!

— А що ж було?

— НІЧОГО НЕ БУЛО!

— Але «СВУ» — була?

— НЕ БУЛО!

— І «СВУ» не було?

— НЕ БУЛО!!!!!!

Але... але щось же було?

А було от що. Протягом кількох років група друзів, київських інтелігентів, сходилася в теплому гурті в домі В. Ф. Дурдуківського й чоловіка його сестри С. О. Єфремова — сиділи навколо “гусака”, грали в карти й гудили “радянські порядки”⁵⁶.

Друга праця, присвячена СВУ, написана на багато вищому інтелектуальному рівні. Належить вона одному з фундаторів української радянської (точніше — підсовецької) літератури Борисові Дмитровичу Антоненку-Давидовичу. Як засвідчила Надія Світлична, Антоненко-Давидович познайомився зі Снегірьовим на похороні Б. Матушевського [† 14 січня 1977 року], «і той дав йому згодом примірник своєї розвідки про СВУ «Ненько моя, ненько, або Набої для розстрілу»⁵⁷. Опинившись на еміграції, Світлична написала спогади про Снегірьова, переклала всю прозову частину його тюремних записок і частину віршованих текстів.

Про взаємини Антоненка-Давидовича із Снегірьовим розповів ще інший політв’язень Микола Горбаль. Приїхавши у грудні 1976 року у відпустку із Томської області, де він перебував на засланні, Горбаль навідав письменника й застав у нього Снегірьова. До того він не знав ні того, ані другого: «Це ім’я [Снегірьова. — С. Б.], мені нічого не говорило. Але вже незабаром, будучи знову у Сибіру, [я] довідався, що Снегірьова заарештували за книжку, що вийшла десь за кордоном. [...] Поза сумнівом, Борис Дмитрович був натхненником цього твору»⁵⁸.

⁵⁶ Снегірьов Г. Набої для розстрілу... С. 84.

⁵⁷ Світлична Надія. «Підуть і правнуки...» // Багаття: Борис Антоненко-Давидович очима сучасників. К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. С. 316.

⁵⁸ Горбаль Микола. «А він все ще стояв...» // Багаття: Борис Антоненко-Давидович очима сучасників. К., 1999. С. 326–327.

Як уже сказано, Снегірьов мав і свої причини зайнятись цією темою. Мав свої причини для написання своєї праці й Антоненко-Давидович. Секретар київського обкому Української комуністичної партії (УКП), що стояв свого часу в опозиції і до Леніна, й до Сталіна, політв'язень раннього призову (ув'язнений 2 січня 1935 р., повернувся до Києва 1957-го⁵⁹). Останні роки життя він працював над спогадами з історії самостійної України (1917–1921)⁶⁰. Приятелюючи з Ів. Світличним і підтримуючи добрі стосунки з іншими «молоди-ми», він прагнув передати естафету шістдесятникам, а спогади писав на те, щоб вони не повторювали їхніх помилок.

Б. Антоненко-Давидович був особисто знайомий з кількома ді-ячами, що йшли у процесі. «Прийшовши 1922 року перший і єдиний раз на квартиру Єфремова на Гоголівській вулиці, щоб дати йому на суд свої перші літературні спроби, я побачив у передпокої на стіні охоронну грамоту за підписом голови Раднаркому Х. Раковського, що забороняла чинити в квартирі Єфремова трус і арештовувати її господаря»⁶¹. Він знав особисто також Андрія Ніковського, братів Чехівських, В. Дурдуківського й Михайла Івченка. Антоненко-Давидович розповів, що, намагаючись уникнути арешту, виїхав до Алма-Ати, де у нього виникли нові знайомства. Через молодого Дубровського познайомився з Дубровським-батьком, мовознавцем і лексикологом. «Він жив замкнуто з донькою й тещею, старанно уникаючи нових знайомств та будь-яких контактів із збіговиськом української інтелігенції в Алма-Аті. Проте зі мною він охоче познайомився й цілком щиро розповів мені, як і він опинився в членах цієї організації, якої насправді ніколи не було»⁶². Товариш з літературної організації «Ланка» Валеріян Підмогильний попросив Бориса Дмитровича допомогти Петрові Єфремову⁶³. Після арешту, в Лук'янівській в'язниці він зустрівся й коротко, але ґрунтовно по-розмовляв із учасником процесу «з іншого боку барикад», колишнім членом Верховного суду робітником-арсенальцем Коробенком⁶⁴, одержав відомості про дальшу долю голови Верховного суду

⁵⁹ Бойко Леонід. Борис Антоненко-Давидович // ...З порога смерті...: Письменники України — жертви сталінських репресій. Вип. 1. К.: Рад. письменник, 1991. С. 44–47.

⁶⁰ Перше видання їх: Антоненко-Давидович Борис. На шляхах і роздоріжжях: Спогади. К.: Смолоскип, 1999. С. 16–226.

⁶¹ Антоненко-Давидович Б. СВУ. С. 35.

⁶² Там само. С. 49.

⁶³ Там само. С. 55.

⁶⁴ Там само. С. 57.

УСРР Приходька⁶⁵ та обставини самогубства Горожаніна⁶⁶. Виняткової ваги у праці Антоненка-Давидовича має запис давньої розповіді Бориса Матушевського про те, що конкретно казав йому на прогулянці в Ярославському політизоляторі Сергій Єфремов: «Мені сказано на допиті: ви й такі, як ви, повинні зійти зі сцени сьогоднішнього українського культурного й громадського життя, бо ви являєте собою притягальну силу для прихованих і потенціальних ворогів радянської системи. Українська культура й наука будуть далі розвиватись, але без вас. Уже підросли нові, радянські кадри української інтелігенції, котрі без шкоди для діла замінять вас. Отож вибирайте: або ж СВУ в тому аспекті, який ми вам пропонуємо, й тоді ви та інші пройдуть через відкритий судовий процес, де не буде жодного розстрілу й взагалі вирoki будуть досить м'які, або суду не буде, а все це пройде через постанову колегії ОГПУ й тоді ми заллемо кров'ю так званих "свідомих українців" усю Україну. Це ми можемо зробити — ви самі це добре розумієте...»⁶⁷

На жаль, усе життя Бориса Дмитровича проходило винятково жорстко. Він так і не перебудувався, ніколи не намагався, як тепер кажуть, *прогнутись* на догоду начальству. Як казав на поминках Євген Сверстюк, «Мабуть, він не був великим письменником, проте він був справжнім письменником, бо його душа відгукувалась завжди на болі народу»⁶⁸.

Письменник перебував під постійним наглядом КГБ, зазнав тиску, він не міг нормально формувати свій архів, його рукописи вилучались. У його референтній групі не знайшлося також інтелектуалів, які могли мислити категоріями майбутніх десятиліть. За таких нелюдських умов життя Борис Антоненко-Давидович передав морально-політичну естафету покоління, нехай і не зміг повністю передати естафету інтелектуальну. Він не занотував численних подробиць життя, що пройшло перед його очима, аналіз яких міг би надолужити лакуни у джерельній історичній базі. Називаючи знайомих йому осіб, не занотував жодних побутових дрібничок, які як письменникові були йому приступні технічно.

⁶⁵ Антоненко-Давидович Б. СВУ. С. 58–59.

⁶⁶ Там само. С. 60.

⁶⁷ Там само. С. 51.

⁶⁸ Байрак Я. В лабетах обставин // Багаття: Борис Антоненко-Давидович очима сучасників. К., 1999. С. 306.

Ставлення до СБУ в часи перебудови й у посттоталітарному суспільстві

У роки перебудови партійного апарату перший заступник прокурора УРСР вніс протест у справі «СБУ». Його було розглянуто 11 серпня 1989 року на Пленумі Верховного Суду УРСР, де головував в. о. голови Верховного Суду УРСР П. Г. Цупренко. Участь у засіданні взяв заступник Прокурора УРСР Я. П. Нагнойний, а секретарем Пленуму був член Верховного Суду УРСР В. Т. Маляренко. Офіційне ставлення до «СБУ» було змінено на цілком протилежне. Справу було припинено за відсутністю складу злочину в діях засуджених у цій справі осіб та їхньою повною реабілітацією⁶⁹.

Із цих трьох названих осіб у незалежній Україні помітну роль відіграв лише Василь Тимофійович Маляренко (нар. 18 жовтня 1941 р.), який 11 листопада 2002 року став Головою Верховного Суду України⁷⁰.

Особливості історичного мислення тієї доби відбилися у тексті постанови пленуму. Тут наведено 45 довідок про кожного з українських діячів, що пройшли по процесу, але зазначено, що всі 45, крім Григорія Голоскевича, були позапартійні («беспартийные»). Насправді багато хто із засуджених був членом українських соціалістичних партій, але це за членство в партії не вважалося. Партія, мовляв, могла бути лише одна, — КПРС. Об'єктивніші довідки містяться в «Справке о результатах», де одержуємо інформацію про колишню приналежність Аркадія Барбара та Йосипа Гермайзе до партії українських соціал-демократів, Максима Ботвиновського — до УПСР, Всеволода Ганцова — до УПСФ тощо, тобто про ту виразну інфраструктуру, яку більшовики зруйнували.

Щоб дійти потрібного висновку, було здійснено додаткову перевірку (майже в усіх випадках — посмертну). Розпочинаючи її, слідчі КГБ одержували чітке й конкретне завдання, у чому й самі зізнавались. Так, перевіряючи справу перекладачки Вероніки Олександрівни Черняхівської-Ганжі, один із них, звівши до купи наявну інформацію, записав: «Других каких-либо сведений или документов, имевших бы значение (sic) для правильного (sic) разрешения архивного уголовного дела № 47757 в архивном уголовном деле № 44005,

⁶⁹ ГДА СБУ. № 67098 ФП. Т. 1 А. Арк. 418–431.

⁷⁰ Хто є хто в Україні. К.: Київ наук. т-во ім. Петра Могили, 2004. С. 503.

которое хранится в КГБ Украинской ССР, не имеется»⁷¹. Цю формулу кілька разів було ще й повторено.

У липні 1929 року було ув'язнено згаданого вище студента київського гірничого технікуму Віктора Дубровського, сина одного з учасників процесу лексиколога Віктора Григоровича Дубровського. Старший слідчий КГБ УРСР майор N у результаті додаткової перевірки справи констатував: «Дубровский состоял в кружке “СУМ”, возглавляемом Матушевским. Затем сам создал и возглавил такой кружок (фамилии членов не указаны). Дубровский состоял также в центральном бюро “СУМ”, а затем вошел в организацию “СВУ”. В разговорах Дубровский утверждал “о неизбежной гибели Советской власти”, выступал против ее мероприятий. Обсуждал с Павлушковым необходимость подготовки к возможному восстанию, а с Матушевским вел разговор о распространении антисоветских листовок»⁷². На підставі таких відомостей слідчий зробив кумедний висновок: «Таким образом, в показаниях Дубровского В. В. никаких сведений о существовании в Киеве в 1926–1929 г.г. организации “СВУ” не имеется. Показания Павлушкова и Виноградова на этот счет Дубровский не подтвердил. Очная ставка между ними не проводилась»⁷³.

Свого часу автор цієї розвідки мав честь знати кількох діячів (Ганцова, Матушевського, Юркевича, Рудинську), репресованих у справі СВУ, не раз з ними зустрічався. Незалежно від строків, які вони відсиділи чи перебули в засланні, в цілому їхнє життя було мученицьке й страшне. Рухаючись до його кінця, вони мріяли одержати від статусу нормального совєцького громадянина хоч дрібничку — коротше кажучи, мріяли про реабілітацію. Звертались до влади, одержували відмови, мовляв, їх судили гласним, публічним судом, отже, реабілітації бути не може в принципі. Вони просто втомились, і це можна по-людськи зрозуміти. На мене справила сильне враження розповідь Юрія Юркевича про приїзд до нього, до Москви (Розсошанська вул., 9, корп. 3, помешк. 151), сина давнього товариша, який здався йому агентом.

Не переходячи на совєцьку платформу, для своєї референтної групи вони могли назавжди залишитись героями, нехай для їхнього буденного життя це було й зовсім некомфортно. Влада анітрішки не сподівалась зробити для них щось добре. 1989 року вона їх однознач-

⁷¹ ГДА СБУ. № 67098 ФП. Т. 1 А. Арк. 107.

⁷² Там само. Арк. 147.

⁷³ Там само.

но підставила, оголосивши, що ніякі вони й не герої: «Утверждения в приговоре о том, что Ефремовым и другими были созданы контрреволюционные организации, члены которых имели контрреволюционные цели, не подтверждены доказательствами. В приговоре вообще не приводятся доказательства виновности»⁷⁴. І в іншому місці: «Между тем, на первоначальных допросах в ходе предварительного следствия все осужденные, за исключением Моргулиса З. Г., Слабченко М. Е. и Страшкевича В. М., категорически отрицали свою причастность к какой-либо контрреволюционной организации, в т. ч. и к СБУ, заявляя о своем лояльном отношении к Советской власти»⁷⁵. Оголошуючи громадян 1930 року лояльними до влади, тобто персонально лояльними до Сталіна, комуністи 1989 року зайшли надто далеко. Скидається на те, що т. зв. масова реабілітація по суті завершила справу чекістів-ягодинців. Вона нищила старе українство не згірше, ніж вчинила проти них влада у роках 1929–30.

У постанові пленуму Верховного Суду УРСР 11 серпня 1989 року читаємо: «В обвинительном заключении и в приговоре утверждается о наличии у СБУ программы и устава. Однако конкретных пояснений кого-либо из осужденных по этому вопросу нет. Текстов программы и устава СБУ в материалах дела не имеется, их содержание воспроизведено в приговоре исключительно по показаниям Ефремова С. А., которые объективно ничем не подтверждены»⁷⁶.

На сьогодні переважає думка, що справу СБУ було сфабриковано, сфальшовано, причому сам зміст цих понять виразно не окреслений.

Не може не виникнути припущення, що фактографічна база реабілітації діячів «СБУ» 1989 року так само слабка, як і їхнє звинувачення 1930 року.

Протягом багатьох років обмірковування проблем, пов'язаних зі «Спілкою визволення України», будувалось як похідне від протиставлення: така організація існувала чи її не було? Нагромадження великої кількості різномірних матеріалів ставить питання інакше: чи існувала в 1920-х роках в Україні політична опозиція? На це питання історична наука вже дала певну відповідь. Політична опозиція не просто існувала, а виявлялась у формах селянської війни, тож здійснення голодомору можна зрозуміти як відповідь адміністрації на цілком певні реалії.

⁷⁴ ГДА СБУ. № 67098 ФП. Т. 1 А. Арк. 425.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Там само. Арк. 426.

Вільна історична думка про СБУ

Дослідники, що опинились поза територією, були змушені передусім відтворювати саму джерельну базу, що могла б заступити ті джерела, яких вони не могли з собою вивезти, хіба що в пам'яті. За тих умов, у яких вони опинились, джерельною базою могли бути в першу чергу мемуари і в дуже рідкісних випадках також світліни. Так чи інакше, за кордоном було створено чимало текстів, що прямо стосуються до заявленої теми, але досі є не дослідженими.

На основі власних спогадів, а також свідчень інших емігрантів написав про большевицький масовий терор свою відому монографію «Голгота України»⁷⁷ український статистик і демограф Дмитро Соловей. Один з чільних діячів Мужичої⁷⁸ партії, що також опинився в еміграції (підписувався «Ортодокс»), розповів йому в листі про цю партію й «СБУ». У книжці можна виявити поклик: «102) Лист

⁷⁷ Соловей Дмитро. Голгота України. Част. 1: Московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною. Вінніпег: Укр. голос, 1953. 288 с.

Соловей (Соловій) Дмитро Федорович (23. X. / 4. XI. 1888, с. Срібне Полтав. губ., тепер м. Срібне Срібнянського району Чернігів. обл. — 9. VII. 1966, Сент-Пол, США), історик, статистик публіцист. Вчився на іст.-філол. факультеті Харків. ун-ту до 1914. У 1920 — і аспірант, наук. співроб. Харків. науково — дослідної кафедри історії укр. культури. У 1936–1941 викладав у середній школі укр. мову і літературу. З 1944 на еміграції в Німеччині. 1950 переїхав до США, де працював на фізичній роботі, потім пішов на пенсію. — Бібліогр.: Соловей Оксана, Юренко Олександр. Матеріали до бібліографії Дмитра Солов'я // Полтавська Петлюріана: Матеріали щостих петлюрівських читань. [Кн.] 5. Полтава, 2003. С. 225–253 (367 №). — Тв.: До питання про кількість кріпаків на Україні // ЗІФВ ВУАН. К., 1927. Кн. IX; Рец. на кн.: Попов О. Хлібна торгівля України. Передвоєнна криза українського хлібного експорту. Х.: Рад. селянин, 1927. 253 с. // Черв. шлях. 1927. № 11. С. 271–273; Рец. на кн.: Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукрово-буякової промисловости. Т. 1. Вип. 1. К., 1928. 248 с. (36. соціально — екон. від. / УАН; № 10) // Черв. шлях. 1929. № 7. С. 250–251; Село Кишинька (sic), Кременчуцька округа // Краєзнавство. 1930. № 1–5. С. 36–53; Стежками на Голгофу (1952); Україна в системі советського колоніалізму (1959); Голод у системі колоніального панування ЦК КПСС в Україні (1959). — Див.: Бакало Іван. Світлій пам'яті Дмитра Федоровича Солов'я // Нові дні (Торонто). Ч. 201. 1966. Жовтень. С. 17–19; Петренко П. Один з останніх могіканів // Вільна Україна. 1967. Ч. 54; Петренко П. Й. Дмитро Соловей: Силуета і спогади. Вінніпег: Тризуб, 1967. 24 с.; Іванівський Арсеній. Мій дорогий ідеаліст // Молода Україна. Ч. 158. 1968. С. 7–8; Петренко П. Й. Один з останніх могіканів: Пам'яті Дмитра Солов'я. Нью-Йорк: Дітройт, 1968. 31 с. (Доповнена відбитка з журналу «Вільна Україна», чч. 54–56); Костюк Ір. Сталінізм в Україні (1995). С. 6, 253; Укр. журналістика в іменах. Вип. 3 (1996) С. 280–281 (Кость С.); Білокінь С. Масовий терор (1999). С. 76, 218, 219, 241, 242, 314; Особові архівні фонди (2002). С. 174; Юренко О. П. Д. Ф. Соловей як людина, учений і краєзнавець // VI Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. С. 245–246; Білокінь С. На зламах епохи (2005). С. 314; Музей України (2006). С. 21, 88, 150; Ханко В. Полтавщина: плин мистецтва (2007). С. 100, 101, 347, 348.

⁷⁸ Чекісти не хотіли перекладати назву цієї партії на російську інакше, аніж «Украинская Мужичья Партия» (Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «СБУ». С. 145 та ін.).

Ортодокса за 16. VII. 1951 р. Наш архів»⁷⁹. Де зберігається нині його архів і де лист Ортодокса? На звороті обкладинки першої частини знаходимо оголошення: «Інші більші праці автора, виготовлені на чужині: [...] Готові до друку: [...] 4. Стежками на Голготу. Ч. 2: Рух спротиву та боротьба народу за свободу й незалежність після поваллення московсько-большевицькими окупантами в 1919–1921 рр. Української Народньої Республіки. (Записи оповідань учасників та безпосередніх спостерігачів про конкретні випадки тощо)». Цей запис звернений напряму до істориків майбутнього.

В Америці мешкав учасник процесу «СВУ» Кость Тимофійович Туркало⁸⁰, кол. член Центральної Ради, який опублікував досить велику кількість власних спогадів, а також зібрав чимало історичних джерел. Його син Ярослав, відомий хірург та історик Церкви, автор ґрунтовної монографії «Нарис історії Вселенських Соборів, 325–787» ([Нью Гейвен;] Брюссель, 1974), ту частину його паперів, що перебувала в нього, не зберіг. Натомість іншу частину батькового архіву, яку зберігав інший син — Зиновій, член Президії Національної ради, активіст Селянської партії, — він передав мені. Там багато цікавої, маловідомої донині фактографії. На жаль, забагато слідів ідеологічної боротьби, що тривала й за кордоном.

Серед нотаток К. Туркала про СВУ, датованих 9 грудня 1960 року, переданих через радіо Наумчука в Торонто, знаходимо цікаве мір-

⁷⁹ Соловей Дм. Голгота України. С. 282. Пор. с. 96, 116.

⁸⁰ Туркало Костянтин (Кость) Тимофійович (1892–1979, США), громадсько-політичний діяч. Син священика. Навчався в Кам'янець-Подільській духовній семінарії та Київському політехнічному інституті. З 1912 друкувався в газеті «Рада». Член Центральної ради (1917–18). Був ув'язнений ЧК (1921). Після Ол. Дорошкевича головував у київському лекторського бюро в часи українізації (1924–26). Ред. Технічного відділу Інституту української наукової мови (1926–29), ред. мови газети «Пролетарська правда». Викладач хімії київського Інженерно-меліоративного інституту, Медичного інституту, перекладач і редактор ДВУ. Одержав три роки суворой ізоляції, але умовно. Знову арештований 1930–31. 1931–39 перебував на засланні. Перед приходом німців перейшов на нелегальне становище. Виїхав на еміграцію. — Тв.: Словник технічної термінології: Комунальне господарство. К., 1927–28. 172 с. (Вид. 1–2). Підп.: Туркало К. і Фаворський В.; Рец.: Дубровський В. Російсько-український технічний словник // Вісник Інституту української наукової мови. Вип. 1. К., 1928; Сорок п'ять: Спогади з судового процесу СВУ 9. 3.–20. 4. 1930 року // Нові дні. Ч. 34. Торонто, 1952. Листопад. С. 4–8, 29–30; Ч. 35. Грудень. С. 7–9; 1953. Ч. 38. Березень. С. 9–11; Ч. 39. Квітень. С. 8–9; Тортури. К.; Нью-Йорк: Наша батьківщина, 1963. 202 с.; Спілка Визволення України // Нові дні. 1969. Жовтень. Ч. 237; Листопад. Ч. 238. С. 10–13; Грудень. Ч. 239. С. 7–15; «На Шипке всьо спокійно» (7-мий Собор УПЦ) // Православний Українець. Ч. 125. 1972. Січень–березень. С. 19–22; Спілка Визволення України: [Відповідь на статтю О. Майданського] // Український православний вісник. 1973. Червень. С. 16–20; Ще кілька слів про Спілку визволення України: [Виправлення помилок Н. Павлушкової] // Нові дні. 1974 Травень; 3 приводу наклепницької писанини в журналі «Місія України» // Українські вісті. 1976. 30 травня, 6 червня; Спілка Визволення України: [Відповідь на статтю В. Плюща] // Українські вісті. 1976. 6–7 серпня; Спогади. Нью-Йорк, 1978. 132 с. — Див.: Ювілейні дати // Нотатник. 1972. Вересень.

кування: «У великих статтях, що пішли з середовища теперішнього еміграційного СВУ, тим 45-ом підсудним, яких судили більшовики 1930 року, приписується багато більше протисовєтських злочинів, аніж їх закидало їм саме ГПУ — тодішній поліційний орган в Україні. Роблячи це, автори тих статей тільки допомагають більшовикам виправдати перед світом свій злочин винищення української інтелігенції й великої кількості українського народу в роках, починаючи від 1928 аж до Другої Світової війни».

У наші часи майже нормативним виданням української еміграції вважаються дві енциклопедії — україномовна Володимира Кубійовича, перевидана у Львові, й англomовна — Кубійовича / Струка, видана в Торонто. Збереглися листи першого з них до К. Туркала, з яких видно, що редакція мала у своєму розпорядженні статтю «Спілка Визволення України», яку підготував він особисто, також мала статті авторів, що стояли на позиціях ОУН(б) — Г. Васьковича й В. Плюща, але надрукувала зовсім іншу, ліберальну — Яр. Білінського. У листі до К. Туркала В. Кубійович писав: «Ми розмовляли між собою і (давненько це було) листувалися у справі гасла СВУ-СУМ. Мені добре відомо, наскільки брутальні були до Вас «єсвеушники» і [відома] Ваша відповідь в «Українських Вістях» (Ульм). Тепер посилаю на рецензію гасло про СВУ, написане неутральною особою, істориком і професором американського університету (це Ярослав Білінський)»⁸¹. У своїй статті останній, замість аргументації, запропонував вирішити питання шляхом голосування і зробив такий висновок: «У літературі переважає думка, що СВУ і СУМ не існували як орг-ції, а скорше були провокаційною вигадкою ДПУ (В. Голубничий, В. Гришко, М. Ковалевський, Г. Костюк, Ю. Лавріненко, Р. Саллівант, К. Туркало, П. Феденко), але дехто визнає існування СВУ (Н. Павлушкова, В. Плющ). [...] Найправдоподібніше буде припустити, що підсудні на процесі СВУ були укр. патріотами і активно працювали для укр. нац.-культ. відродження 1920-их рр., але вони це робили більше спонтанно, не створюючи якоїсь антисов. політ. орг-ції, тим більше такої, що директиви діставала б від укр. еміграції»⁸². У приватній розмові Я. Білінський зізнався, що «не бачив навіть стенограм запису процесу СВУ-СУМ, які знаходяться в деяких державних бібліотеках на Заході. Не читав також ні писань на цю тему проф. Г. Ващенко, ні проф. П. Курінного, ані історика проф. Н. Полонської-Василенко»⁸³.

⁸¹ Лист В. Кубійовича до К. Туркала від 23 листопада 1976 року.

⁸² Білінський Я. Спілки Визволення України (СВУ) процес // Енциклопедія українознавства. Том II / 8. Paris; New York, 1976. С. 3006.

⁸³ Під осуд української громадськості // Визвольний шлях. 1978. Кн. V. С. 632.

1955 року в американській газеті «Мета» син одного з екзильних високопосадовців, з 1967 року Президент УНР в екзилі Микола Лівицький надрукував статтю «Спілка Визволення України», згодом передруковану ще раз: «Дехто твердить, що культурно-наукові діячі, з яких складався переважно провід СВУ, взялися, мовляв, не за своє діло, організуючи конспіративно-підпільну організацію, бо не вміли провадити революційну працю; що сама організація була дуже слаба і нечисленна, навіть взагалі фактично не існувала, являючи собою лише коло особистих знайомих. [...] Зовсім же дикими видаються думки, згідно з якими СВУ ніби взагалі не існувала, а була «вигадана» органами ГПУ, щоб мати можливість розправитися з українською інтелігенцією»⁸⁴.

Реагуючи на цю публікацію, К. Туркало двічі звертався до Президента УНР в екзилі з листами. «На цей другий лист я відповіді від Вас не одержав досі. Від того часу минуло вже один рік і два місяці. А оце 17 жовтня я побачив Вас у церкві в Нью-Йорку на 82 вулиці. Я привітався й запитав Вас, чому Ви не відповіли мені на другий лист. Ви сказали, що Ваш перший лист може правити за відповідь і на другий мій лист. Тоді я запитав Вас, чи й тепер Ви переконані, що СВУ таки була. Ви з великим притиском відповіли: «Глибоко переконаний». На цьому наше побачення й закінчилося тоді в церкві»⁸⁵.

Важливу роль надавали і в Україні, й за кордоном сюжетові з листом Левка Чикаленка до С. Єфремова. У трактуванні Д. Заславського це виглядало так: «Контр-революционная организация, в которую входили видные украинские деятели науки и литературы, была козырем в нечистой игре известных заграничных политических кругов. Недаром всполошились украинские социал-демократы в эмиграции. Они пробовали отрицать переписку с Ефремовым и другими. Близость этих социал-демократов к польскому правительству бросала свет на характер переписки. Но увертки Садовского и Чикаленка не помогли. Ефремов подтвердил, что такая переписка велась»⁸⁶. Цінність паперів Туркала полягає також у тому, що вони фіксують моменти, які більше в жодному джерелі не відбилися: «Дуже прикрий і неприємний епізод був із "листом" Л. Чикаленка під час допиту Й. Ю. Гермайзе. Його прокурор запитав, як він розцінює Чикаленкового листа. Гермайзе відповів, що такого листа не було. Тоді запитали С. О. Єфремова, і той відповів, що лист був. Пізніше, у

⁸⁴ Лівицький Микола. Спілка Визволення України // Мета. 1971. Січень. Ч. 1 (59).

⁸⁵ Лист К. Туркала до М. Лівицького від 30 жовтня 1976 р.

⁸⁶ Заславский Д. Наймиты панской державы. С. 43.

перерві, коли я розмовляв із своїм давнім, ще від 1912 року, приятелем Йосипом Гермайзе, повз нас проходив С. О. Єфремов. Гермайзе спинив його й запитав: “Скажіть мені, Сергію Олександровичу, чи справді був лист від Чикаленка?” — “Ні.” — “То чому ж ви сказали, що був?” — “Отаке написав, і тепер немає вороття”, — махнув рукою С. О. і пішов далі»⁸⁷. Небезпечний, більше того, скандальний сюжет із закордонними зв’язками підказав організаторам процесу з офіційного видання винувального висновку у справі СВУ, що вийшов накладом 500 примірників, третій розділ «Зовнішня орієнтація СВУ» взагалі вилучити»⁸⁸.

Важливий для сучасних істориків лист з грудня 1962 року, який одержав К. Туркало від Левка Чикаленка. Наводжу його так само в додатку.

У німецькому містечку Гадамарі в околиці Франкфурта-на-Майні, далеко від скупчень емігрантів оселились публіцист Володимир Карлович Лобуцький⁸⁹ (1908–1973) і його дружина Наталя Петрівна Павлушкова⁹⁰, племінниця академіка Єфремова і сестра Миколи Павлушкова. Ми зустрічалися двічі (1992 та 1994). Наслідком цих зустрічей стало кілька тек паперів, а також конспекти наших розмов і один відеозапис, який зробив о. Іван Швець. Наталя Петрівна розповіла мені зокрема, що перших арештували приятельку її брата й її саму, за нею хлопців, а вже трохи згодом і дорослих — самих діячів СВУ.

Нині це знаходить потвердження за джерелами. За щоденником С. Єфремова, її узяли 8 квітня 1929 року: «Зникла Ляля. 3 квітня пішла до подружки вчитися — і не вернулася. Всі ці дні шукали її повсюди, заявляли скрізь — і ніякого результату. Перша думка, звичайно, що її арештовано на вулиці, бо до подружки вона не дійшла, але ж ГПУ

⁸⁷ Туркало К. До тридцятих роковин судового процесу СВУ. Машинопис.

⁸⁸ Винувальний висновок у справі контр-революційної організації «Спілка Визволення України». [Х., 1930.] С. 49.

⁸⁹ Лобуцький Володимир Карлович (28. IV. 1908, Київ — 15. VII. 1973, Гадамар, Німеччина), публіцист. Чоловік Нат. Павлушкової. — Тв.: Українські націонал-комуністи: Їх роль у визвольній війні України 1917–1956 рр. Вид. 2. Нью-Йорк; Торонто; Сідней, 1983. Підп.: Наддніпрянець Вол. (= Спілка Визволення України. Вип. 25).

⁹⁰ Павлушкова Наталя Петрівна (1907, Тула — 17. V. 1997, Німеччина), племінниця С. Єфремова. Росіянка. Студентка Київського худ. ін-ту (її особова справа у фондї ХХІ). Арештована 3 квітня 1929 р. Була звинувачена в участі у «Комітеті визволення України». У винувальному висновку в справі «Комітету» перераховано 28 осіб, у вироку Колегії ОГПУ 8 липня 1929 р. — 26 осіб (ті самі, крім не притягнутого до справи з огляду на його похилий вік кооператора Миколи Васильовича Левицького (1859–1936) та Павлушкової, якій спершу слідчий домагався 3 років концтабору). — Тв.: Про існування СВУ-СУМ // Авангард. Брюссель, Р. XXXII. Ч. 3–4 (140–141). С. 168–172. — Див.: ГДА СБУ. № 67213 ФП; Семенко Юрій. Наталя Павлушкова. Мюнхен; Львів: Червона калина, 1999. 256 с.

завіряло, що її там нема. Сьогодні, нарешті, після оповістки в газеті ГПУ призналося, що вона таки там»⁹¹. В офіційній довідці зазначено: «Водворена под стражу» 16 квітня 1929 року. Була звинувачена в участі у «Комітеті визволення України»⁹².

Запис у щоденнику Єфремова від 18 травня: «Вернувся з Академії, пішов обідати — і наскочив на трус у Миколи. Чомусь мене не затримали, як усіх інших, але до 1-ої години ночі я не знав справи, бо після трусу лишено було в квартирі засідку, зняту лиш опівночі. Микола не вернувся додому, — очевидно, його арештовано в ГПУ, куди він поніс передачу для Лялі. Нове “дітозгубництво”»⁹³. Запис, зроблений наступного дня: «Виясняється, що вчора вдень була ціла низка трусів та арештів між Миколіними знайомими студентами. Отже, це не випадкове, а організоване “дітозгубство”. Забрано між іншим обох Матушевських»⁹⁴.

Послідовність центральних київських арештів :

травня 18 — Б. Матушевський, М. Павлушков

липня 3 — В. Дурдуківський, Ю. Трезвинський

липня 4 — О. Гребенецький

липня 17 — В. Чехівський

липня 21 — С. Єфремов

липня 23 — А. Ніковський, Н. Токаревська

липня 24 — М. Чехівський

липня 27 — Й. Гермайзе

У першому числі журналу «Місія України», що виходив як орган Головної управи Спілки Визволення України, редакція оголосила, що 1946 року Олекса Калиник⁹⁵ ініціював відновлення СУМ, а на початку 1950 року стала потреба відновити СВУ. Важко не помітити, що 5 березня 1946 у присутності Г. Трумена Уїнстон Черчіль виголосив свою знамениту промову у Вестмінстерському коледжі в м. Фултоні, Міссурі, що, вважається, розпочала період холодної війни. У редакційній передмові до «Місії України» зазначено, що Калиник скликав і перепровадив першу нараду СВУ в Мюнхені 29 червня 1951 року⁹⁶.

⁹¹ Єфремов Сергій. Щоденники, 1923–1929. К.: Рада, 1997. С. 752.

⁹² ГДА СБУ. № 67098 ФП. Т. 1 А. Арк. 176–177.

⁹³ Єфремов Сергій. Щоденники. С. 765.

⁹⁴ Там само. С. 765–766.

⁹⁵ Калиник (Калиник) Олекса Михайлович (справжнє — Самійленко; 30. IX. 1909, Ромни Полтав. губ. — 18. XI. 2001, Лігайтон, Па, США). — Див.: Свобода. 2001. 23 листопада. № 47. С. 31; Енциклопедія української діаспори. Т. 1: США, Кн. 1 (А–К). Нью-Йорк, Чикаго: НТШ, 2009. С. 332–333.

⁹⁶ Калиник О. Відродження СВУ // Місія України. 1957. Травень-червень. Ч. 1. С. 2–3.

Так на еміграції 25 травня 1952 року було оголошено, що Спілку визволення України відновлено⁹⁷. У 1953 та 1964 роках під грифом «СВУ» було видано два збірники матеріалів⁹⁸, у яких брали участь Василь Косаренко-Косаревиц⁹⁹, Петро Курінний¹⁰⁰, Василь Плющ, Наталя Полонська-Василенко та інші. Крім того, видавався журнал «Місія України» (1957–1975, разом 32 числа) і окремі бюлетені. На жаль, публікації, що вийшли із середовища еміграційного «СВУ», зовсім ніяк не документовані.

У такому контексті несподіванкою для всіх — в Україні, Москві й за кордоном — була поява книжки Гелія Снегірьова «Набої для розстрілу». Коли автор передав за кордон рукопис, його видав спершу журнал «Континент»¹⁰¹. Відгукуючись на цю публікацію, Пресова

⁹⁷ Плющ Василь. Спілка визволення України: її мета та ідеї // Спілка визволення України: зб. 1. Мюнхен, 1953. С. 53.

⁹⁸ Спілка Визволення України: Ідейні основи, історія та матеріали до пізнання її діяльності на рідних землях. Зб. 1. Мюнхен, 1953. 64 с.

Гол. редактор Вас. Плющ. Члени редакції: П. Курінний, Ст. Ленкавський.

Рец.: Соловей Дм. Про нові матеріали до історії СВУ // Вільна Україна. Ч. 2. 1954. С. 52–56; Ч. 3. 1954. С. 60–64; Соловей Дм. Чи СВУ 1952 року, засноване на еміграції, є відновленням СВУ другої половини 1920-их років в УСРР? // Вільна Україна. Ч. 4. 1955. С. 61–64.

Із змісту: Татусь Михайло (18. X. 1893, Північний Кавказ — не раніше 1953). Доля академіка С. О. Єфремова (С. 43–52).

Спілка Визволення України й Спілка Української Молоді: Спогади, документи й матеріали про діяльність. Зб. 2 / Ред. В. Коваль. Нью-Йорк: Мюнхен, 1964. 272 с.

Із змісту: Павлушкова Наталя. Спілка Визволення України й Спілка Української Молоді: Спогади (С. 20–73), Полонська-Василенко Н., С. О. Єфремов: Спогади (С. 90–100), Горецький Б. Загибель славного роду: Спогади (С. 106–116), Горецький Б. Володимир М. Чехівський (С. 117–124), Полонська-Василенко Н. Михайло Є. Слабченко (С. 125–130), Калиник О. Терор в Україні за Скрипника (С. 174–179), Косаренко-Косаревиц В. Сталінське правління в Україні (С. 214–220), СВУ й «культурний обмін» (С. 225–233), Бобровський Ю. Імперіалізм Росії і московський народ (С. 249–258).

⁹⁹ Косаренко-Косаревиц Василь (23 березня 1891, Лани, пов. Кам'янка-Струмилова, Галичина — 30 вересня 1964, Нью-Йорк), публіцист, політичний діяч. 1918 служив у Міністерстві закордонних справ УНР. Член укр. делегації на мирних переговорах 1918 у Бресті. Після війни, на еміграції доповнив студії з інженерних і політичних наук у Берліні. 1943 заарештований гестапо за критику гітлерівської східної політики. Два роки провів у концтаборі. 1952 емігрував до США. Дружина — Ірина Гнатюк, дочка фольклориста Володимира Гнатюка. Дочка Ляля-Христина Федерсман. — Тв.: Московський сфінкс: Міт і сила в образі сходу Європи. Нью Йорк, 1957. — Див.: Василь Косаренко-Косаревиц, публіцист і політик помер [...] // Листи до приятелів. 1964. Кн. 9/10. С. 61; Цінне поповнення архіву НТШ // Вісник НТШ. Львів, 2000. Осінь. Ч. 24. С. 9.

¹⁰⁰ Курінний Петро Петрович (4/16 травня 1894, Умань — 25 листопада 1972, Мюнхен), археолог, історик. Син адвоката, члена Одеської громади. Учень і товариш Д. Щербаківського. Закінчив іст.-філол. фак. Ун-ту Св. Володимира (осінь 1917). Директор Всеукраїнського музейного містечка. — Див.: Білокінь С. Музей України: (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. К., 2006. С. 457.

¹⁰¹ Снегірев Гелій. Мама моя, мама...: Лирико-публицистическое исследование // Континент. Кн. 11. 1977. С. 11–53; Кн. 12. 1977. С. 163–209; Кн. 13. 1977. С. 173–203; Кн. 14. 1977. С. 152–192; Кн. 15. 1978. С. 90–122.

служба ЗП УГВР повідомила, що книжка мала з'явитись друком у видавництві «Смолоскип». Уривки з тексту передавали закордонні радіостанції. І далі: «У той же час, посилаючись на ті документи, автор висуває погляд, що не лиш процес СБУ і СУМ був звичайною провокацією КГБ (тодішнє ДПУ), але що по суті такі українські організації, як дієві політичні сили не існували [...] До речі, автор виявляється песимістом теж в оцінці сучасного руху опору в Україні, коли пише в передмові до своєї праці м. ін. таке: «У нас точнісінько, як казав Тарас: «Від молдаванина до фіна — на всіх языках все мовчить». Все мовчить! Нема дисидентів! Нема борців! Мислять інакше — всі, і мовчать теж усі! А вже приписування обвинуваченим діям культури “терору проти керівників партії”, “плянуння повстання проти влади рад”, пов'язання зі зовнішніми силами та подібне — все це, каже автор, було виготовлене в кухні КГБ»¹⁰².

Крім ЗП УГВР, книжку Снегірьова сприйняли як провокацію КГБ, розуміється, й ініціатори «відновленої» СБУ. Публіцист американської «Свободи» М. Платковський прореагував на свіжі публікації тих днів: «Яке враження виникає, прочитавши хоч цей маленький уступ твору Снегірьова? Ну, от собі більші чи менші «п'янички», «картбюжники» щось там нарікали на советську владу. [...] Це ж наклеп на видатних українських діячів, яких замучила Москва! Тому мимоволі постає питання, чи не має рації Головна Управа СБУ на еміграції, вважаючи твір Снегірьова провокацією КГБ? Ну, так, але яку підставу для цього мало б КГБ? Підстава, звичайно, знайшлася б. По-перше, пишучи про ті давні часи, робиться закид не сьогоднішньому КГБ, а сталінському ГПУ. По-друге, виставляється тут у смішному вигляді українських патріотів. А, значить, ніхто тоді за українську національну справу не боровся. «Не було! Нічого не було!»¹⁰³

Українською мовою праця Г. Снегірьова вийшла в торонтському журналі «Наші дні» (редактор Петро Волиняк (Чечет), 1907–1969), окремим виданням — 1983 року¹⁰⁴. До редакційної колегії видання увійшли: Олекса Веретенченко, Василь Гришко, Мар'ян Дальний, Григорій Костюк та Надія Світлична. В останньому розділі спогади

¹⁰² Книжка Євгена Снегірьова про процес СБУ і СУМ — нове свідчення трагедії української інтелігенції // Свобода. 1977. 29 квітня. С. 2, 6. Відгук: Головна Управа СБУ. Дядьки з «Кобзарями» в торбах // Свобода. 1977. 14 травня. Див. також: Некрасов В. И не стыдно? // Новое русское слово. 1977. 28 августа; Туркало К. О статье В. Некрасова «И не стыдно?» // Новое русское слово. 1977. 8 сентября; Протест «Спилки Визволення України» // Новое русское слово. 1977. 21 октября.

¹⁰³ Платковський М. Антиукраїнські виступи «Континенту» // Свобода. 1977. 12 серпня. Ч. 158.

¹⁰⁴ Снегірьов Г. Набої для розстрілу... 492, [4] с.

про Снегірьова надрукували Віктор Некрасов (С. 471–476), Зінаїда і Петро Григоренки (С. 477–480) та Надія Світлична (С. 481–489). 5 березня 1992 року Н. Павлушкова передала мені свій примірник «Набоїв» з численними критичними нотатками, часто надзвичайно цікавими, зробленими на його берегах.

Н. Павлушкову обурювали стереотипи совєцького кінематографа, рясно розсипані по тексту, наприклад: «Уявімо собі на хвильку таку сцену. В домі Дурдуківського [нар. 1874 р.] сидять друзі й ріжуться в «дурня».

— З вальта зайду!

— Тобі б, Володько, з твоєю головою — міністром освіти, не менше...

— А я твого вальта — королем, я міністром праці буду!

— А я тебе, Йосько [Й. Гермайзе нар. 1876 р. — С. Б.], тузом!

— Ну-у, прем'єр, Серьога, прем'єр-міністер...

Дурна пародія, скажете, блюзнірство невинправдане? Так от поспішайте, як потрапив до цього кабінету на пост міністра внутрішніх справ — головним по ДПУ — Ніковський:

«Винувачений А. Ніковський [нар. 1885 р.] викладаючи свої політичні наради з В. Дурдуківським та С. Єфремовим [нар. 1876 р.], на яких обговорювалися перспективи «СВУ», свідчить :

«...Пригадую, **що в якійсь розмові на політичні теми** (підкреслення моє — Г. С.) з Єфремовим, Дурдуківським, Палушковим було зачеплено справу, **як би слід** було будувати владу, **коли б** (підкреслення обидва рази мої — Г. С.) українська націоналістична інтелігенція була знову покликана до цього; на питання, чи пішов би я тоді до уряду і взяв би той самий, що мав колись, портфель (міністра закордонних справ — Г. С.), я відповів — ні, на цей раз, коли б до того прийшлося, я пішов би на міністра внутрішніх справ, бо більшовики нас навчили, як треба будувати владу і апарат в країні, і в їх треба вчитися системі твердої влади».

Вірю! Точнісінько так і п'ятакав Андрюха Ніковський, жартівник милий, з друзями Володькою та Сергійком, тільки от при небожі їхньому Миколці Павлушкові краще помовчав би...»¹⁰⁵

У часовій чи ментальній дистанції сучасні читачі в такі тексти не вірять. Вигадану розмову за картами Н. Павлушкова відкреслила й занотувала збоку: «Карт до ігри в нашому будинку не було взагалі і ніколи ніхто не грав». Також вона відкреслила міркування Снегірьова про Андрюху й Володьку, супроводивши це місце так само слушним зауваженням: «Ніколи таких панібратських назв і розмов не мало міс-

¹⁰⁵ Снегірьов Г. Набої для розстрілу... С. 121–122.

ця! Чисто бузувірська нахабна вигадка». Наталя Петрівна відразу прореагувала на фальшивий тон оповіді, як реагували на інакшу, несподівану тональність розмов уже в наші часи люди, яким трапляли до рук роздруківки Мельниченкових записів розмов Кучми.

На прикрі стилеві особливості тексту Г. Снегірьова перший звернув увагу Борис Матушевський у своїх «Зауваженнях» до його рукопису.

«[Сторінки] 28–46. “Гусак”... Багато про нього. Може скластись враження, що це якась махновська чи курк[ульська] банда, особливо коли прочитаєш: “Володька”, “Андрюха”, “Серєга”, “язык заплетался”, “хлебнули ребята”... Такі вульгаризми до цих людей аж ніяк не туляться. Взагалі цей пародійно-пасквільний стиль викладу варто було б взяти в іншому ключі»¹⁰⁶.

Щоправда, в іншому місці протести Павлушкової вже не такі поважні. Наприклад, Снегірьов пише: «Справжній професор Підгаєцький — той, з процесу 1930-го, — разом з лікарем А. О. Барбаром і поетом М. К. Зеровим у Соловках **утоплені з баржі**»¹⁰⁷. Цю примітку Павлушкова збоку відкреслила й енергійно заперечила: «Неправда! Зеров був в кінці 39, поч. 40 р. разом з Вадиком Куреню в Ленінграді, працював в бібліот[еці]. Відомости особисто від Б. Матушевського, що був у мене».

У часи перестройки перші публікації про «СВУ» були явно санкціоновані. 1992 року я вперше в Україні опублікував списки в'язнів, розстріляних в урочищі Сандормох до ювілею жовтневого перевороту. Тут зафіксовано імена Зерова, Курбаса та інших українських діячів, тобто задовго до 1939–40 років¹⁰⁸. Несподіванкою для багатьох стала книжка А. Болабольченка, написана на першоджерелах¹⁰⁹.

Доволі характерна для Павлушкової й така думка: «Щодо інших фантазувань Г. Снегірьова, а саме про існування якогось мітичного, але “всесильного” слідчого з Москви в справі СВУ, на прізвище “Горожанін”, я, що була під слідством, отже не як сторонній спостерігач, але оскаржена за приналежність до нелегальної організації, такого прізвища між слідчими не чула. Можливо, що серед них був якийсь слідчий і під такою назвою, але головним серед них у справі СВУ й СУМ-у був Соломон Брук, якому підлягали всі інші слідчі [...]»¹¹⁰

¹⁰⁶ Зберігається в приватному архіві.

¹⁰⁷ Снегірьов Г. Набої для розстрілу... С. 236.

¹⁰⁸ Білокін С. Розстрільний список Соловків // Літ. Україна. 1992. 9 липня. № 27 (4488). С. 8; 16 липня. № 28 (4489). С. 8; 23 липня. № 29 (4490). С. 8; 30 липня. № 30 (4491). С. 8.

¹⁰⁹ Болабольченко Анатолій. СВУ — суд над переконаннями. К.: Кобза, 1994.

¹¹⁰ Павлушкова Наталя Петрівна. Про існування СВУ-СУМ // Авангард. Брюссель, Р. XXXII. Ч. 3-4 (140-141). С. 171.

Еміграційна «СВУ» передрукувала окремим виданням 97 публікацій з українських еміграційних видань, спрямованих проти концепції Снегирьова¹¹¹. З огляду на особу Н. Павлушкової і резонанс від діяльності еміграційної «СВУ» її нотатки заслуговують на корпусне видання.

Від розмов з Н. Павлушковою в мене склалось враження, що в Німеччині вона не діяла самостійно.

Протоколи Братства української державності

Для продовження дальших студій бракувало певних документів. У даному випадку велике значення мають протоколи БУД, про яке ніхто ще не говорив, ніби його НЕ ІСНУВАЛО. Їх виявлено, чи, точніше, знайдено у ГДА СБУ. Відомості про ці протоколи містяться в додатку до попередніх свідчень Гр. Голоскевича від 13 листопада 1929 року, який писав: «У БУД'ї» 1922–24 р. я був секретарем. Протоколи я записував дуже коротко, нерозбірно, головніше, що було на засіданнях. Я гадав дома, після засідання, під свіжим вражінням докладно написати протокол кожного засідання, розшифрувавши свої нерозбірні нотатки. За браком часу й тому, що протоколи попереднього засідання на наступних зборах не читалися, я своїх нотаток не розшифровував і протоколів докладних не писав. Ці нотатки-протоколи, невеличка книжечка в церовій обкладинці і, здається, на окремих аркушиках паперу, я переховував в письм. америк. столі-бюро А. В. НІКОВСЬКОГО, що стояв тимчасово за його відсутністю (він був за кордоном) в приміщенні комісії. Коли А. В. НІКОВСЬКИЙ повернувся до Києва і взяв свій стіл додому, здається, 1925–26 р., я ті нотатки і всі особисті замітки, невеличкий пакунок “секретний” передав О. Т. АНДРІЄВСЬКИЙ¹¹² і просив її сховати де-небудь у комісії.

¹¹¹ Снегирьов — КГБ і їхні підручні: 36. документів. Нью-Йорк: СВУ, 1977. [2], 244 с.

¹¹² Андрієвська Ольга Трохимівна (1876, Чернігівщина — 11. XII. 1937, Саратов), філолог, гром. діячка. Дочка священика. 1900–01 оселилась у Чернігові. Брала участь у гуртках, поширювала нелегальну літ-ру. Член Черніг. «Просвіти». Приятелька родини Коцюбинських. Працювала у стат. бюро Черніг. губ. земської управи. 30. VIII. 1903 у Полтаві виступила на ювілеї Котляревського як делегатка чернігівського драм. т-ва. Її виступ укр. мовою голова зборів полтавський міський голова перебив (Лотоцький Ол. Сторінки минулого. Ч. 2. Варшава, 1933. С. 280). Учасниця укр. курсів у Львові 1904 (Там само. С. 148; є фото). 1906 поліція знайшла у неї кілька десятків прокламацій та брошур. Київ. судова палата засудила її до ув'язнення (1908 замінене на заслання до Сибіру). Під псевдонімом «Івась» надрукувала ліричну мініатюру «Нічка весняна, тиха...» (Розвага: Укр. декламатор. Т. 2. К., 1908. С. 397–398). Відомі два її листи до М. Коцюбинського (1908–09 з Праги й Рима; Листи до Михайла Коцюбинського. Т. 1. К., 2002. С. 34–35; листи Коцюбинського до неї загинули після її арешту). На поч. 1908 одержала дозвіл

З того часу я того «секретного» пакунок не брав, не дивився в його. Незадовго до арешту свого я спитав був в О. Т. АНДРІЄВСЬКОЇ, чи є мій пакунок і чи знає вона, де він. О. Т., наскільки пригадую, відповіла, що той секретний пакунок є. Уважаю за потрібне ще раз зазначити, що протоколи засідань я вів дуже побіжно, неакуратно, не все записуючи, бо ніхто цих протоколів від мене не вимагав. Деяких засідань я зовсім не протоколював»¹¹³.

Окремо зберігається записка Гр. Голоскевича до дружини¹¹⁴: «Женю! Прошу Тебе передати на ім'я мого слідчого І. М. Ушакова той пакуночок, що Тобі дала О. Т. Андрієвська. Мені це дуже потрібно для моєї особистої справи. Це багато важить для мене. Передай пакуночок якнайшвидше. Твій Гр. Голоскевич.

21. XI. 29»¹¹⁵.

виїхати за кордон. Посередничала в перекладах творів Коцюбинського чеською мовою. Про неї останній писав Іп. Бочковському та В. Гнатюку. 1911 повернулася до Чернігова. 1915 мешкала в Києві у Покровському монастирі на Діонісійському пров., 15. На поч. VI. 1917 обрана секретарем ЦК (Президії Ради) Союзу укр. автономістів — федералістів (Дорошенко Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. Т. I. Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932. С. 51; Український національно-визвольний рух, III–XI. 1917 року: Док. і мат. К., 2003. С. 354). Науковий співробітник, учений діловод (1919–21), бібліотекар (1922–27) Комісії для складання словника української живої мови ВУАН. У помешканні, де вона жила (Нестеровська, 17, пом. 24), була вільна кімната, там нелегально оселився С. Єфремов (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 58624 ФП / кор. 1484. Арк. 3). Зберігала 12 аркушів цензурного примірника «Кобзаря» 1860 (Білокінь С. Музей України: (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. К., 2006. С. 158). Передала збірку програмок «театру корифеїв» до Театрального музею (Звіт, 1926–1929 / ВУАН; Театральний музей. К., 1930. С. 10, 15). Ув'язнена у справі СБУ. 4. II. 1930 одержала 7 років концтабору, 15. II. 1935 внаслідок перегляду справи заслана до Саратова. Там знову ув'язнена, ішла в одній справі з Й. Гермайзе та Нат. Коцюбинською. Рішенням судової трійки при Управлінні УНКВД по Саратовській області 8. XII. 1937 усіх їх розстріляли (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 58624 ФП / кор. 1484; Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. К.: Наукова думка. 1993. С. 141). Алла Барінова називає як її посправників дружину Ол. Шумського Євдокію Гончаренко, Наталю Коцюбинську, Гліба Дорошкевича та Петра Палька (Барінова А. Ольга Трохимівна Андрієвська: Сторінки життя // Зона. 2001. № 15. С. 122. Підп.: Чумак А.). Сестра Василя А. Чол.: Всеволод Михайлович Ганцов (Снегірьов Г. Набої для розстрілу (1983). С. 240). — Див.: ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 58624 ФП / кор. 1484; Енци. українознавства. Т. I. С. 44; Історія Академії наук України, 1918–1923: Документи і матеріали. К.: Наукова думка, 1993. С. 227, 259, 385, 386; ... 1924–1928: Документи і матеріали. К.: НБУВ, 1998. С. 153, 526; Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. К., 1997. С. 406; Барінова А. Ольга Трохимівна Андрієвська: Сторінки життя // Зона. 2001. № 15. С. 100–126. Підп.: Чумак А.; Танюк Л. Твори. Т. IV (2004). С. 689; Зайцева З. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX — початок XX ст.). К.: КНЕВУ, 2006. С. 303; Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: життя і слово. К.: Генеза, 2006. С. 119; Циганкова Е. Сходознавчі установи в Україні: (радянський період). К.: Критика, 2007. С. 34, 62.

¹¹³ ГДА СБУ. № 67098 ФП. Т. 99. Арк. 182.

¹¹⁴ Бігановська Євгенія Іванівна. Секретар журналу «Книгар». Гр. Кочур опублікував (Жовтень. 1966. № 8. С. 103) жартівливий дарчий напис М. Зерова на примірнику його «Антології» (К., 1920). Інскрипт датується 4 серпня 1920 р.

¹¹⁵ ГДА СБУ. № 67098 ФП. Т. 99. Арк. 188.

Нижче запис: «Довідка. Записку цю писав гр. Голоскевич до своєї дружини Є. І. Біганівської-Голоскевич, у якої були протоколи “БУД” с (sic) 921 по 924 р.р. Як видно із свідчення гр. Бігановської, вона ці документи знищила. <підпис> (Ушаков)»¹¹⁶.

Зберігся протокол її допиту :

«Протокол допиту громадянки Євг. Ів. Біганівської-Голоскевич.
23 листопаду 1929 року.

Прийшовши в Комісію за матеріалами в-ва “Слово”, я взяла звідти в шафі листи свої до Гр[игорія] Кост[янтиновича] і пакунок з якимись арх[івними] матеріалами брата Гр[игорія] Кост[янтиновича], що не мали відношення до комісії. Перебравши ці матеріали, я не найшла межі ними нічого цінного і важливого, а через те я все це спалила, залишивши тільки листи Гр[игорія] Кост[янтиновича] до мене і ще дещо. Є. Біганівська»¹¹⁷.

Незважаючи на документальні свідчення про загибель протоколів, вони збереглися. Я виявив їх у дев'ятому томі справи «СВУ» у вшитому в нього пакеті.

«Буд.

№ 1-3. 17 I — 28 I.

Структура.

№ 4-7. 1 (?) II — 22 II.

1. Проект Статуту.

2. Секції: а) Народне господарство (Торг[івля] Промисл[овість] Фінанси). Вол. В. [Коваль] + П. Я. [Стебницький] + Мик. Ол. [Литвицький.]

б) Організаційна (внутріш[ня], власні фінанси, Презид.)

с) Політ. зносини (А. В. [Ніковський] + Вяч. К. [Прокопович]).

д) Держ. буд. (апарат, управління) Ол. Фом. [Саліковський] + Мик. Ол. [Литвицький] + С. О. [Єфремов] + [Л. І. Абрамович.]

е) През. (М. Ол. [Литвицький] + Л. Єв. [Чикаленко] + С. О. [Єфремов])

№ 8. 25 II.

1. Інф. внутр. і зовнішн.

2. Поруч і паралельно секційна і гурткова праця.

3. Москва.

4.

6 (sic).

¹¹⁶ ГДА СБУ. № 67098 ФП. Т. 99. Арк. 188.

¹¹⁷ Там само. Арк. 189.

№ 9. 29. II.

1. Ін[формація.]

2. Час = С. 2 (4). Н. 3 (5).

3.

4.

№ 10. 3. III.

№ 11. 7. III.

№ 12. 12. III.

1. Ін[формація.]

2. Посади.

3. П. — укр. — резолюція: 1) щодо одходящих — дипломатична гра,
2) щодо приходящих — сугуба обережність і становище вичікування.

4. Схід і Захід = Тим. президіум.

5. Секції. Доклад (?).

№ 15. 21. III.

1. Інф[ормація.]

2. Посади.

3. Скарбниця.

4. Економ. секція намічає в порозум[інні] з президіум[ом] план роботи

5. Філія Р. В. ін.

6. Кандидатури.

№ 16. 24. III.

1. Інф (галичане — на фронт).

2. Посади.

3. Бурчак + пенсія через коопер.

Леон[ід] Ів[анович]

Пенс. (коопер.

Підмога

Посада»

Наведений вище конспект протоколів важливо зіставити з зізнаннями Сергія Єфремова, записаними його рукою 14 вересня 1929 року, — одним з найголовніших джерел до історії СВУ, — на жаль, від того не більш простим:

Ліквідаційні збори гуртка, — стверджував Єфремов, — в половині січня 1920 стали організаційними для БУДу. БУД являв собою федерацію окремих гуртків. Коли кількість членів перевищувала 20 — в інтересах конспірації рекомендувалось поділити на 2. «Приймання нових членів вимагало одногосности; коли б хоч один хто

висловився проти даної кандидатури, то вона тим самим одпадала». Національність не грала ролі, не заборонялось брати участі й жінкам, вік визначався — не менше 25 років.

«Президія центрального гуртка складалася з Литвицького, Чикаленка та мене. Після заснування БУД¹у зараз же стало питання про внутрішню його організацію, про шляхи і методи роботи, поділ її, і гурт наш поділився на секції: 1) народного господарства (торгівля, промисловість, фінанси — Коваль В., Стебницький П., Литвицький М.¹¹⁸), 2) організаційну (внутрішнє життя, заснування нових гуртків, власні кошти — Литвицький М., Чикаленко Л., Єфремов С.), 3) політичних зносин (з іншими організаціями, а також із за кордоном — Ніковський А., Прокопович В.), 4) державного будівництва (вироблення зразків апарату управління — Саліковський О., Литвицький М., Єфремов С., Абрамович Л.), 5) пропаганди (розроблення шляхів для поширення ідей організації і, між іншим, видавання, якщо дозволять засоби, власного бюлетеня — Чикаленко Л., Гермайзе О.). Секції мали робити на зборах регулярно доповіді про свою діяльність»¹¹⁹.

С. Єфремов головував і провадив протоколи зібрань.

Зіставлення двох описів президії центрального гуртка створює приголомшливе враження. Не виключена навіть цілком курйозна думка, ніби Голоскевичеві нотатки Єфремову показував слідчий, — у текстах немає жодних розбіжностей.

Підсумовуючи ті відомості, що дійшли до Бориса Антоненка-Давидовича за традицією, у формуванні якої він брав участь і він сам, а конкретно — переказавши те, що сказав С. Єфремов Б. Матушевському у Ярославському ізоляторі, колишній укапіст писав: «Так що ж: виходить, Єфремов пожертвував собою й своєю совістю заради порятунку тисяч інших людей? Так здавалось декому тоді, так, либонь, думає дехто й тепер серед української еміграції. А чи ж таки справді врятував? [...] Само собою постає питання: так хто ж такий був у кінцевому підсумку Єфремов? Зрадник, що вкрай спадлючив-

¹¹⁸ Литвицький Микола Ол. (1890–1940) — український урядовець, кооператор з Поділля. Товариш міністра внутрішніх справ УНР Директорії (1920). Абсольвент Української Господарської Академії, працював на землях Карпатської України (Українська висока політехнічна школа на чужині. Т. П.: Український Технічно-Господарський інститут (Подєбради, Регенсбург, Мюнхен), 1932–1952. Нью-Йорк: Друкарня УПЦ в США [So. Bound Brook, N. J.], 1962. С. 109). Розстріляний угорцями. — Див.: Наріжний Симон Петрович (1898–1983). Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. І. Прага, 1942. С. 345; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки, 1918–1920: Документи і матеріали. Т. 2. К., 2006. С. 707.

¹¹⁹ ГДА СБУ. № 67098 ФП. Т. 11. Арк. 105 зв. (рукопис), 113–114 (машинопис).

ся? Ні. Герой, що пожертвував собою заради порятунку інших? Теж ні. Несчасна людина, що, доведена методами слідства, казала й діяла хто-зна що? Навряд і це так.

Колись у майбутньому, — продовжував Борис Дмитрович, — може, комусь із дослідників пощастить розкрити страшну драму цієї людини, що накоїла стільки лиха самій собі, багатьом іншим людям та тій справі, котрій віддано служила все своє життя, й тоді, зваживши всі “за” й “проти”, візьметься підказати нашій історії справедливий вирок Єфремову, а я тільки обмежусь своїми міркуваннями, не нав’язуючи їх нікому»¹²⁰.

Зі свого боку, уже в наші часи вважаю за вельми важливе виявити стосунки С. Єфремова зі справдешніми активними опозиціонерами. 1921 року представники Київського центрального повстанського комітету Віктор Олексійович Олексіїв (керівник «Олексіївської контррозвідки»; розстріляний 1922) і Микола Самійлович Афанасьєв (член «Олексіївської контррозвідки»; розстріляний 1922) призначили керівником «Повстанчого комітету 10-го району» Київщини (Київський і Білоцерківський повіти) поручника старої армії, начальника петлюрівської розвідки м. Василькова (1920, за поляків) Пилипа Васильовича Дранника-Косаря. Разом з поляками він спершу виїхав до Польщі. За завданням закордонного українського центру нелегально повернувся, потім ще кілька разів виїздив. Підтримував стосунки з отаманом Гайовим (Іваном Андрійовичем Грисюком, 1897–1923), що очолював загони повстанців, які діяли в тих самих Київському та Білоцерківському повітах (загинув під час повстання у Лук’янівській в’язниці)¹²¹. Коли отамана Гайового большевики захопили, Пилип Дранник утік і довго переховувався. Через капітана Токаржевського він зв’язався з завідувачем інформаційного бюро штабу УНР полковником Гришком. У Варшаві був представлений генералові Безручкові. Коли большевики довідалися, що Дранник перебуває на Київщині, у серпні 1929 року вони обіклали його, скільки сила. Мобілізувавши на його розшук п’ятеро своїх агентів, встановили його старі повстанчі зв’язки й виявили 38 душ. Засадою ударної групи затримали Дранника на одній із його явок — на хуторі Балці.

¹²⁰ Антоненко-Давидович Б. СБУ. С. 53.

¹²¹ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917–1941 рр.: Джерелознавче дослідження. К., 1999. С. 122; Данилейко В. Думки. Полтава, 2006. С. 404; Органи державної безпеки Київщини (1917–2008) у фотографіях та документах. Вид. 3 доопрац. і доповн. / Авт.-упор. О. І. Шевченко. К., 2008. С. 169.

Старший уповноважений КРО Орловський повідомляв: «Косарь-Дранник, проявлявший при первых допросах большое упорство, в последнее время все больше и больше склоняется к сознанию. Этому способствует в значительной мере “подсада”, организованная в его камере. В отношении остальных арестованных также нами организованы “подсады” и обработка таким путем наиболее серьезных арестованных вполне обеспечена. Подсажено 8 с / с.

Основная установка в данном деле нами взята следующая:

1) Раскрыть повстанческую организацию, создаваемую Косарем, и полную ее ликвидацию.

2) Установить причастность к этой организации БУД’а и СВУ (в частности связи с Ефремовым) и отсюда подойти к раскрытию одной из повстанческих линий СВУ.

Примечание. Нужно отметить еще, что Косарь-Дранник, говоря о своей прошлой повстанческой деятельности, указывает, якобы, со слов Николая Афанасьева (игравшего в то время активную роль в Киевском повстанке), что ему было известно, что членом Киевского повстанкома являлся в то время и Ефремов Сергей Александрович. Несомненно, о Ефремове Косарь-Дранник знает значительно больше, но пока этого не говорит»¹²².

Наскільки розумію, окремі чекісти займалися дорученими їм справами кожен зокрема, й той, хто «вів» Косаря, самостійно не координував свої дії з тими, що зустрічався з Ефремовим. По-друге, у роки перебудови набрало значення те, що папери такого роду були невідгідні. По-третє, і це найважливіше, навіть у травні 2012 року я, автор цієї студії, не мав *допуску до потрібних архівів*, тому справжнє дослідження цієї теми безнадійне.

Подаю побіжний опис матеріалів, що зберігаються у приватній збірці автора :

Папери Галини Мінівни **Бондаренко**¹²³ (Павловська). Спогади. Листи до неї від книгознавця Григорія Івановича Коляди.

Папери Всеволода Михайловича **Ганцова**, зокрема корпус його листів до Ф. Матушевського, 1961–70.

Папери Бориса Федоровича **Матушевського**, зокрема досить розлогі зауваження до рукопису Г. Снегірьова: «Зауваження» (3 арк.)

¹²² ГДА СБУ. № 58603 ФП. Т. 10 (Материалы агентурного дела «Забытые»). Арк. 103–104.

¹²³ Бондаренко Галина Мінівна. Член «Комітету Визволення України». Була присутня на присвячений «СВУ» лекції в Будинку вчених АН УРСР 15 травня 1989 року, яку провів українознавчий клуб «Спадщина».

і «Дрібниці» (1 арк.). Снегірьов підготував для публікації той короткий, зовсім інший текст, який він виявив у нього після смерті Бориса Федоровича¹²⁴.

Папери Наталі Павлушкової.

Листи до неї від Михайла Ореста (Зерова) та Наталі Полонської-Василенко.

Світлина Сергія Єфремова, Онисії Федорівни Дурдуківської, Тараса Бульби-Боровця (1908–1981) та ін.

Папери Гелія Івановича Снегірьова.

Набої для розстрілу. 113 арк. Ксерокопія. Від Н. Світличної.

Роман-донос. 61 арк. Ксерокопія. Від Н. Світличної.

Папери Костя Тимофійовича Туркала.

«Нас було 45». Доповідь, виголошена в Літературно-Мистецькому Клубі. 25 березня 1951 р. 14 арк. Рукопис.

«Сорок п'ять». 60 арк. Характеристика фігурантів процесу. Недатований машинопис.

«Нарис зовнішньої і внутрішньої історії Спілки Визволення України». Правдоподібно, складає другу частину попередньої праці. 1 редакція. Нью-Йорк, 1959–1963. 21 арк. Рукопис. 2 редакція. Нью-Йорк, 1963–1968. 56 арк. Машинопис.

«Аналіз судового процесу СВУ». Можливо, третя частина загальної праці про «СВУ». Виклад за стенографічним звітом. Рукопис. 92 арк.

«До тридцятих роковин судового процесу СВУ». 14 квітня 1960 р. 14 арк. Машинопис. 22 арк. Рукопис. Надруковано в газеті «Свобода» ч. 78 з 26 квітня 1960 р.

Машинопис без назви. Поч.: «35 років тому саме в цьому часі...» [1965 рік.] Машинопис. 16 арк.

Листування з Петром Волиняком, Володимиром Доленком, Ізидорою Косач, Володимиром Кубійовичем, Миколою Лівичим, Панасом Феденком, Левком Чикаленком, а також товаришками Миколи Павлушкова Ольгою Каницькою та Лідією Гаєвською (дочкою Степана Юхимовича Гаєвського).

Підсумуємо сказане:

1. Справа «Спілки Визволення України» з-поміж інших гучних большевицьких справ 1930-х років мала чи не найяскравіший спеціально антиукраїнський характер, була спрямована проти українства як такого, а також проти його культури. У жодній іншій справі український етнічно-культурний елемент не проходив так цільно.

¹²⁴ Див.: Снегірьов Г. Набої для розстрілу... С. 240–241.

2. У державних і приватних сховищах України, а також у зарубіжних архівах зосереджено величезну кількість джерел з історії «СВУ», належною мірою не вивчених, виданих лише частково, при цьому майже зовсім не прокоментованих.

3. Державні акції 1930 і 1989 років не ґрунтувались на об'єктивному дослідженні проблеми, а випливали з конкретних прагматичних потреб влади. Засуд діячів української культури, що йшли за процесом «СВУ» 1930 року, а також їхня реабілітація 1989 року були наслідком політичних рішень державної адміністрації. Вони виходили з магістральних течій внутрішньо-державної політики СРСР у кожному з цих епох. У першому випадку йшлося про підготовку до масового терору, у другому — до розвалу СРСР.

4. І 1930 року, й 1989 року влада СРСР–УРСР зверталась не до певних членів конкретної організації, а — огульно — через їхні голови визначала стосунки держави з не надто лояльним населенням України 1920-х років, яке розгорнуло навіть потужну Селянську війну, на час процесу вже придушену.

5. Колективізація сільського господарства й процес «СВУ» були підготовчими історичними етапами перед голодомором 1932–1933 років¹²⁵.

6. Час перейти до здійснення повного обліку збережених джерел з історії «СВУ», їхнього комплексного освоєння й наукового видання¹²⁶.

Додаток ч. 1.

Лист Левка Чикаленка до Костя Туркала. Грудень 1962 р.

«Високоповажаний Кость Тимофієвич!

Оце надумався написати Вам все те, що я не раз Вам оповідав про той начебто мій лист до Сергія Олександровича Єфремова, який фігурував на процесі так званої Спілки Визволення України, що відбувався впродовж декількох днів у Харкові десь на початку тридцятих років. Я умисно не буду подавати жодних дат, бо, не маючи під руками відповідних матеріалів, боюся поплутати. Ви самі вже, маючи стенографічний звіт з процесу СВУ, можете встановити, коли і яка для Вас важлива подія мала своє місце.

¹²⁵ Матеріали кримінальної справи № 475 // Аулова Людмила, Даниленко Василь, Лавренюк Валентина. Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. Львів, 2010. С. 363–415.

¹²⁶ Релігійний аспект процесу «СВУ» лишається поза рамками цієї розвідки.

Почну я з подій, які були задовго до процесу, але вважаю, що це треба зробити для розуміння самого процесу і поводження на ньому тих осіб, які відігравали важніші на ньому ролі.

На першому місці стоїть, звичайно, Андрій Васильович Ніковський — особа, яка, коли б не вернулась була до Києва в 1923 році, пробувши міністром закордонних справ з літа 1920 року з Києва в кабінеті міністрів Укр[аїнської] Народ[ної] Республіки, що на чолі його став, на пропозицію С. Петлюри, В'ячеслав Константинович Прокопович, — то не було б і самого процесу і не було б тої й організації, про яку ніхто з нас на еміграції до самого процесу у Харкові поняття не мав.

А. В. Ніковський був родом з близьких околиць чи навіть передмість Одеси. В українське життя він увійшов там ще перед війною і там з ним познайомився мій батько і перетягнув його до Києва, вважаючи його найбільш талановитим журналістом та найбільш відповідним редактором української газети, яку батько видавав у Києві. Справді, А[ндрій] Вас[ильович] робив на всіх приємне враження і своїм таланом журналіста, і своєю солідною підготовкою науковою в Одеському університеті на Історико-Філологічному факультеті.

Коли почалася в 1914 році війна і газети українські припинили своє існування, то мій батько улаштував А. В. Ніковського на працю в котрійсь з двох організацій, які дбали про потреби вояків і війська, чи Союзі міст, чи Союзі земств, що на її чолі стояв Федір Рудольфович Штейнгель. З певністю не можу нічого сказати, але пам'ятаю, що мав на своїй праці Ніковський якісь великі неприємності фінансового характеру, через які він був усунений з праці, а в зв'язку з тим, то й відносини його з моїм батьком, здається, зовсім припинилися; ну і, звичайно, з Ф. Р. Штейнгелем. Але з початком революції він зайняв місце редактора газети, провадженої Укр[аїнською] Радикально-Демократичною партією, що згодом прийняла назву Соціалістично-Федералістичної. Життя українське затихало в часи, коли в Києві перебували чергові окупаційні влади, а усіх їх, в тім числі і УНР-івських за мого перебування у Києві змінилося аж 12: 1) Укр[аїнська] Центр[альна] Рада, 2) перший наступ Большевиків, 3) поворот Центральної Ради з “Берестя”, 4) Гетьманат, 5) Директорія, 6) Друга окупація большевицька, 7) Українська влада на 1 день з галичанами, 8) Денікінська влада, 9) Захоплення Києва на 1 1/2 дні большевиками з півночі, 10) Знову Денікінська окупація, 11) Третя большевицька окупація, 12) Українська влада (Петлюра з поляками), 13) Остаточна окупація Большевицька.

Вже за приходу семої влади — Українсько-Галицької — українське суспільство у Києві організувало Громадський Комітет, який в міру спроможности намагався тримати в своїх руках вплив на українське життя в тих часах, коли Київ не був відтятий кордоном від Лівобережної України. За Денікінської влади організувалося стале громадське тіло, яке прийняло назву Братства Української Державности. З його уповноваження я ходив до Кам'янця восени 1919 року за інформаціями до Уряду Укр. Директорії, а вернувшись, відбув по дорож, разом (?) з О. Саліковським на прохання С. Петлюри до Ростова та Новочеркаська для взаємної інформації з Донським козачим суспільством.

Діяльність нашої Організації розрослась за часів Денікінської окупації і продовжувала розростатись і за нової окупації большевицької. Організація вилилась у форму невеличких гуртків, що їх представники входили до Центральної головної ради. Члени по (?) гуртках запрошувалися з дозволу Головної ради і теж представляли те середовище, серед якого вони працювали. Запрошувались люди, які користалися довір'ям всіх. Була встановлена програма, статут та присяга. На час, коли до Києва влітку 1920 року прийшла Українсько-Польська Армія, наче Братство почувало себе єдиною на Україні організацією, яка могла впливати на всю територію окупованої большевиками частини і то організацією, що об'єднувала всіх прибічників УНР без різниці соціально-політичних поглядів.

З приїздом до Києва 1920 р. С. Петлюра поставив перед Братством проблему — скласти для Державного Центру кабінет міністрів з огляду на те, що начебто люди на еміграції так стомилися або занепади духом або й політично розсварилися, що важко без допомоги і то чисельної киян провадити далі справу визвольної боротьби. Беручи на увагу те, що Київ дав для державної праці, за часів виїзду з Києва Директорії силу людей, які почували себе здібними до такого роду діяльності, й що всі, що лишилися, вважали себе більш здібними до праці культурницької, то важко було сподіватись тепер від киян на таку допомогу людьми Державному Центрові.

З великими труднощами та з великим моральним тиском на названих кандидатів зрештою був складений кабінет на чолі з В. К. Прокоповичем. Найтяжче було намітити когось на міністра закордонних справ. По довгих і важких зусиллях примусили взятись за керування закордонними справами Ніковського. Відчувалося, що це найслабше місце в кабінеті, тим більше, що большевики здобули від нього перед

приходом української влади досить сумнівного змісту інтерв'ю, яке своїм змістом взагалі мало осмішити та скомпромітувати Державний наш Центр. Коли прийшла та хвилина, що треба було виїздити з Києва всім, хто був глибоко заангажований в співпрацю з Державним Центром, то мусили виїхати з Києва і ті особи, які були скомпромітовані своєю згодою виконувати у самому Києві, за час перебування Союзних Армій різних адміністративних функцій. Між тими особами був і я, що хоч ніяких функцій в новоскладеному кабінеті не повнив, але яко заступник Державного комісара у самому Києві мусив з державним комісаром Літвицьким теж покинути Київ.

Найважче переживав виїзд з Києва Ніковський, залишаючи у Києві двох малих дітей, сиріт.

Поки тягнулася війна, ще були якісь перспективи на поворот, було якесь моральне напруження, але коли вже поляки поза нами договорилися з більшовиками, то А. Ніковський зовсім занепав морально, і Міністерство закордонних справ стало болючим місцем нашого Державного Центру. Після підписання миру через Польщу почали їздити до Європи різні уповноважені більшовицької влади, які і тайно, і явно нав'язували контакт з діями Державного Центру і очевидно з доручення Києва почали цей Центр розкладати. На Ніковського, як виявилось згодом, великий натиск повів кооператор п. Харченко¹²⁷. Після низки скандалів побутового характеру, де молодому і міцної вдачі удівцеві — важко було, як то кажуть, виходити чистим з води, він цілком осмішений, а то і ганьблений виїхав з Польщі до Німеччини, де за допомогою відомого видавця книжок з Коломиї п. Оренштайна дочекався в 1923 р. дозволу з Києва повернутись додому.

¹²⁷ Харченко Антон Іванович (5. VIII. 1887, с. Шамраївка Велико-Половецького пов. Київ. губ. — не раніше квітня 1937), редактор кількох журналів («Кооперативна зоря» та ін.), що його видавав «Дніпросоюз». 1921 емігрував до Польщі, перебував у Парижі й Берліні. Як змiновiхiвець у червні 1923 повернувся до Києва. Працював у «Книгоспілці» та «Вукопспілці». Разом з Мик. Зеровим здійснив стилістичну редакцію другого тому «Творів» М. Гоголя «Миргород» (К.: Книгоспілка, 1930). За рекомендацією Вас. Іванушкина (раніше завідував «Книгоспілкою», де Харченко був редактором) працював у Всенародній бібліотеці України, звільнений з посади (1936). Потім працював у Держлітвидавi перекладачем. За рекомендацією члена партії Марії Мих. Хілінської (згодом зав. Рукописним відділом ВБУ) працював редактором звукової картини «Я люблю». Др. Наталя Іванівна (Красицька), двоюрідна сестра дружини розстріляного (1934) поета О. Влизька. Адреса: Кругло-Університетська, 3 а, пом. 4. Арешт. 1 листопада 1936. 17 квітня 1937 Судово-наглядова колегія Верховного суду СРСР (Москва) замінила розстріл на 10 років плюс п'ять з конфіскацією. — Див.: ГДА СБУ. № 50543 ФП; Безсмертні: 36. спогадів про М. Зерова, П. Филиповича і М. Драй-Хмару. Мюнхен, 1963. С. 291; Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія НБУ ім. В. І. Вернадського, 1918–1941. К., 1998. С. 257, 259, 260.

Перебуваючи два з чимсь роки в Берліні, Ніковський певне різними шляхами пробував довідатись, якою ціною він зможе дістати від большевиків амністію [3 арк.: Студіюючи стенографічне справоздання з процесу СВУ, ми на еміграції не могли довго зрозуміти, що було підсудним вкладуване слідчою владою в уста, а що було самими підсудними видумане чи щоб урятувати кожному себе, чи щоб урятувати своїх близьких.] Слухаючи по радіо процес, надаваний з Харкова, ми, емігранти, не могли собі пояснити, як до такого ступня пригноблення могли дійти такі підсудні, як-от Володимир Федорович Дурдуковський, щоб то “признаватись у тому, що він є свідомим ворогом українського народу”. Або і Сергій Олександрович Єфремов. Почувши з слів Панаса Любченка, що в листі до газети “Діло”, Львів, я заперечую послання мною до Єфремова якогось “директивного листа” від імені Державного Центру УНР, на запит Любченка, “так, чи був лист до Вас Чикаленка, чи не було, як він каже. Коли був, то, значить, він бреше?” Сумно мені було чути слова Єфремова, який повторив останні слова Любченка, як відповідь на його запит: “Значить, бреше...” Я довго і уперто міркував, навіщо він таке видумав. Кого він тим рятував, чи з якою метою його мучителі примусили його вигадувати такі небилиці чи повторювати на суді те, що вони йому наказали? Тільки пізніше, коли в моїх руках я мав стенографічне справоздання з суду, і коли я порівнював зміст тверджень всіх головніших підсудних, я зрозумів все те [що] відбулося серед них і що вони всі пережили та перетерпіли. Найбільш дає матеріялу до розуміння дійсної суті речей зізнання Ніковського. В його оповіданню про останні побачення з діячами Державного Центру УНР просто немає слова правди, але не є воно і виписане з пальця самим Ніковським. Весь зміст його слів був видуманий не ним, щоб рятувати себе на процесі, а повторенням того, що він зобов’язався повторити від тих, в чиїх руках він знаходився¹²⁸. Найважливішим доказом для мене, що це так — була історія з моїм листом. Я такого листа не писав і не міг написати, остільки він був безглуздо дурний і про-

¹²⁸ Близьку до Чикаленкової думку висловив К. Туркало: «Промова А. Ніковського на судовому допиті виглядала як прокурорська промова над визвольною боротьбою УНР 1917–1920 років. Про СВУ, тобто про його чи її роботу він нічого не казав, — тільки, що привіз Чикаленкового листа до Єфремова і мав завдання від закордонного СВУ організувати СВУ тут. А решта промови — ганьбив і паскудив усіх і вся — з визвольної боротьби. Л. М. Старицька-Черняхівська не могла спокійно сидіти під час його промови. Вона ввесь час спіпала мене за рукав і пошепки казала: “Хто його тягне за язик?”, “Для чого це?”, “Що він каже?”, “Чи він здурів?” тощо» (Туркало К. Спілка Визволення України // Українські вісті. 1976. 6–7 серпня).

тивний моїм поглядам. Я, знаючи добре настрої українського села: на Лівобережжі і на Правобережжі, не міг одобрювати з боку УНР будь-якусь (sic) симпатії до гетьмана Скоропадського, як то видно з змісту листа. Я не міг взагалі писати якогось листа з директивами до киян, бо не центр УНР, в якому я, до речі, жодної відповідальної ролі не грав, мав давати директиви киянам, а кияни такі директиви могли давати, бо вони були зверхньою владою над Державним Центром, і Центр їм підлягав, як підлягає демократичний уряд своєму парламентові. Коли такий лист мав С. О. Єфремов, то не міг цей лист бути післаний поштою. Такий лист міг бути через когось переданий і так зашифрований, що тільки та особа, яка його передала Єфремову, могла його розшифрувати і взагалі запевнити Єфремова, що цей лист післаний мною. Ця особа мусила б бути дуже близькою до Єфремова і користатись його повним довір'ям. Такою особою міг бути в часі повороту Ніковського до Києва тільки він, бо ні раніше, ні пізніше жодна особа з кіл Державного Центру до Києва не верталась. Зрештою, правда, могли якісь советські агенти, яких сила була між нами і в Польщі, а особливо в Чехословаччині, на вимогу совецької влади які хочете листи до Києва посилати, бо ж в роках 1923–1925 багато виїхало “зміновіховців” з Чехословаччини, але я собі не уявляю, хто з них зміг би увійти в таке довір'я у Єфремова, щоб той прийняв якийсь переданий йому лист за лист, писаний мною до нього...

В останніх роках вже тут в США мені траплялося чути, що сестра племінника С. О. Єфремова — Павлушкова, що була вийшла заміж незабаром після процесу СВУ за одного слідчого, що цей процес підготовляв, за п. Лобуцького, дець писала, що лист Чикаленка до Єфремова таки був. Ця особа, яка довгий час перебувала, як і я, і в Галичині, і в Німеччині (я виїхав тільки 1950 року до Америки), коли б в якійсь мірі цікавилась була мною, як автором листа, одержаного Сергієм Олександровичем, то могла б зі мною чи зустрітися, чи зписатися. Адреса моя відома була в Німеччині, бо ж я був видавцем таборової газети в Ав[г]сбурзі. Ніхто до мене в цій справі не звертався. Тільки через багатьох людей я чув, що дець на еміграції є добра моя знайома Онисія Федорівна Дурдуківська з своєю племінницею, сестрою Павлушкова. Ті спільні нам з нею знайомі переказували мені жалі, висловлювані Онисією Федорівною в близькі по процесі часи на те осудовисько, що її племінниця вийшла заміж за слідчого, що допитував її і її брата. Роля Павлушкова була дуже важлива при організації совітами цього процесу. Певні родинні почуття до нього

з боку Дурдуківського і призвели до того, що, рятуючи його і інших молодиків — учнів Першої Української гімназії ім. Т. Г. Шевченка — і Дурдуківський, і Єфремов, пішли на те, щоб признавати себе винними в організації мітичної “Спілки Укр[аїнської] Молоді” та “Союзу Визволення України”, як то започаткував А. Ніковський по умові з НКВД за дозвіл вернутися на Україну. Передбачлива влада дістала від нього, як то видно з Справоздання з суду над “СВУ-СУМ-у” і документи Міністерства закордонних справ УНР, що то їх він вивіз з Тарнова, певне, ще по намові п. Харченка.

Коли ще щось важливого пригадаю, то так само на письмі дам Вам.

З повагою найщирішою Левко Чикаленко.

New York 1962 року у грудні»¹²⁹.

Додаток ч. 2.

Лист Миколи Ливицького до К. Туркала від 5 серпня 1975 року.

«Моя стаття, про яку згадуєте, з’явилася в пресі уперше в 1955 році, отже 20, а не 30 чи 40 років тому, як Ви пишете. Я вважаю, що у тому часі можна вже було про ці справи писати, бо в Україні вже хіба нікому своїми писаннями пошкодити не міг.

Ви вважаєте, що моя стаття була і є “вельми шкідливою”. Чому? Там пишеться про історичне минуле — так, як я про нього знаю. Чому Ви вважаєте, що лише Ви маєте правильний погляд на справу СВУ? Тому, що Ви тоді були в Україні і були одним із 45-ти підсудних? Але ж Ви не належали до провідних осіб: Єфремов, Чехівський, Дурдуківський, той самий Ніковський. Отже, Ви могли багато дечого не знати, тим більше, що до БУД, як Ви це самі признаєте, Ви не належали. Чи Ви заперечуєте й існування БУД?

Ви маєте листа покійного Л. Є. Чикаленка, в якому твердиться, що на еміграції жодної СВУ не було. Це чиста правда. Але на еміграції був БУД (ще кілька його членів живуть), а розв’язаний він був в 1948 році його довголітнім головою бл. п. проф. Б. Ю. Іваницьким. БУД було засновано в Україні, в Києві, в 1918 році. Частина його членів виїхала на еміграцію, а частина залишилася в Україні і продовжувала там своє існування і свою діяльність. Після 1926 р. при БУД було створено СВУ і СУМ. Про це знаю я і про це знав і бл. п.

¹²⁹ Рукою К. Туркала приписано: «Помер 7. III. 1965 р. о 2 год. вдень».

Л. Є. Чикаленко. Але всі члени закордонного БУД вважали за потрібне заперечувати як існування цієї напівтаємної організації, так і її зв'язок з будь-якими особами в Україні.

Про Ніковського Л. Є. Чикаленко написав Вам правду. Його в 1923 році виключили із закордонного БУД. Але, вернувшись до Києва, він знову придбав до себе довір'я Єфремова й інших, які завжди вважали його за «анфан террібль». Дуже можливо, що Ніковський загравав роллю провокатора. Так тут за кордоном і підозрювали. Але чи наявність одного чи й більшого числа провокаторів може свідчити про те, що організація СВУ, а тим більш БУД, взагалі не існувала?

Я не вбачаю особливої трагедії в тому, що Ваші і мої думки про СВУ різняться. Ну, що ж, це буде контрверсійна справа, яка такою і перейде до історії. І тому я не бачу причини, чому Ви так хвилюєтесь і, так би мовити, забороняєте мені мати такі, а не інші погляди на справу СВУ. Я написав дуже мало. Але повторюю, що колись напишу про цю справу в подробицях — як не окремо, то це буде один з розділів моїх спогадів, які я вже почав писати. Нічого не буду писати про те, як та справа виглядала в самій Україні, а лише про те, як на неї задивлялися ми, себто члени закордонного БУД, до якого належали з покійників: мій батько, В. Прокопович, М. Славінський, О. Шульгин, П. Холодний, К. Мацієвич, Р. Смаль-Стоцький, І. Кабачків, генерали Сальський, Безручко, Удовиченко, Змієнко, Юнаків, Куш і багато, багато інших. Мене прийняли в БУД в 1934 році».

Додаток ч. 3 (уринок).

Лист М. Михалевича до К. Туркала від 7 листопада 1977 року.

«Я — киянин. Ясно — жодних зв'язків із підсудними “по лінії” СВУ чи СУМ не мав, хоч учавав до св. Софії слухати чудовий катедральний спів хору і часом — почути Митрополита, або й Чехівського. Особисто знав Батька нашої кооперації — Миколу Васильовича [Левитського], який був в ті часи членом Управи або Ради катедральної парафії, який часом давав мені зошити своїх віршувальників — переписувати “каліграфічно” на-чисто. Віршів дуже патріотичних і... безобидних під оглядом політичним. Але вже в Харкові, коли нами — військовими телеграфістами обсадили апарати Юза на ЦТК — передаючи сотні шифрованих і “довірочних” урядових телеграм в справі процесу, а головне в справі долі маси заарештованих людей

по цілій Україні, які часто зверталися до “Всеукр[аїнського] старости” Петровського — ми відчули, що відбувається чергова трагедія “винищування” вже не “кулака як кляси”, а взагалі тих, які ще недавно вірили в щирість сов. українізації урядового апарату республіки. Мої товариші-червоноармійці так само, без жодного зговору — ніби випадково опинилися біля опери і якось “само собою” всім відразу закортіло “глянути” на “тих-там”... Карнач теж виявився людиною й дозволив нам прослизнути нагору, при умові, що у випадку чого — ми “здиміємо” безслідно...

Очевидно, Ви там на сцені краще знали, ЩО діється. Ми тільки зауважили, що оператори біля радіоапаратури — дуже фахово приглушували передачі там, де їм чулося щось підозріле, не передбачуване. [...]

Читав я Ваші спогади в 1969 р. й... не обурювався. Не викликають у мене обурення й писання Гелія Снегірйова. Аджеж процес відбувся і відбувся за зразком багатьох “процесів”, плянованих урядом і його славнозвісними “органами”. Чи вірив я і чи вірю зараз, що існувала організація такого розмаху і такого “типу”, як “підшивалося” підсудним?... Ні. Не вірив. Я знав, що то були Діячі доби УНРеспубліки, що то були ВОРОГИ сов. влади, які... програли і яким ніколи не вибачиться їхнього минулого, так само, як ніколи не вибачалося дядку його «дрібновласницької вдачі», яка є колискою філософії “в своїй хаті СВОЯ [права]”...»

Додаток ч. 4

Адреси киян, що йшли по процесу «СВУ»:

Барбар Аркадій Олексійович — вул. Червоноармійська, 146, пом. 62.
Болозович Овксентій Автономович — вул. Червоноармійська, 98, пом. 22.

Голоскевич Григорій Костянтинович — Чехівський пров., 6, пом. 10.
Гребенецький Олександр Зіновійович — вул. Леніна, 53, пом. 8.
Гермайзе Йосиф Юрійович — вул. Михайличенка (Єлизаветинська), 9, пом. 3.

Дога Василь Михайлович — вул. Троїцька, 4, пом. 2.
Дубровський Віктор Григорович — вул. Гоголівська, 10, пом. 16.
Дурдуківський Володимир Федорович — вул. Гоголівська, 27, пом. 3.

Єфремов Сергій Олександрович — вул. Гоголівська, 27, пом. 3.
Іваниця Григорій Микитович — вул. Леніна, 60, пом. 5.
Івченко Михайло Євдокимович — вул. Пушкінська, 7, пом. 1.
Кривинюк Михайло Васильович — вул. Баговутівська (9 січня),
7, пом. 1.
Матушевський Борис Федорович — вул. Підвальна, 36, пом. 4.
Моргуліс Зіновій Григорович — пров. Михайлівський, 16/3, пом. 19.
Ніковський Андрій Васильович — вул. Горовиця (Велика Жито-
мирська), 40, пом. 1.
Підгаєцький Володимир Якович — вул. Пушкінська, 7, пом. 5.
Павлушков Микола Петрович — вул. Гоголівська, 27, пом. 3.
Страшкевич Володимир Михайлович — Тарасівська, 14, пом. 4.
Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна — вул. Пушкін-
ська, 5, пом. 7.
Токаревська Ніна Сергіївна — вул. Кудрявська, 10, пом. 16.
Трезвінський Юрій Костянтинович — вул. Гоголівська, 27, пом. 3.
Туркало Костянтин Тимофійович — пров. Дмитрівський, 13/21.
Удовенко Володимир Васильович — вул. Павлівська, 9, пом. 1.
Холодний Григорій Григорович — вул. Некрасовська, 6.
Черняхівський Олександр Григорович — вул. Гершуні (Столипін-
ська), 31/28, пом. 18.
Чехівський Володимир Мойсейович — вул. Франка, 17, пом. 18.
Чехівський Микола Мойсейович — вул. Ново-Проектова, 16.
Шило Костянтин Степанович — вул. Стрілецька, 20, пом. 8.
Шарко Вадим Вікторович — вул. Дика, 16, пом. 5.

Розділ 3. Застосування управлінчої інформаційної системи

Роль партії

З перебігом часу в СРСР встановився порядок, згідно з яким усі менш-більш важливі, тим більше ключові рішення приймало й реалізовувало Політбюро ЦК ВКП(б). Якби мало повноту тоталітарної влади, воно практикувало б таке з першого дня. Отже, рішення Політбюро РКП-ВКП(б), із зрозумілих причин текстуально досі маловідомі, «оформлювались у совєцькому порядку» у рішеннях Раднаркому чи ВЦВК, після чого вони проходили всією вертикаллю. Для цього їх дублювали у Політбюро ЦК Компартії України (Компартії інших республік своїх Політбюро не мали)¹ та ЦК союзних республік. В Україні відповідні рішення приймали у ВУЦВК та Раднаркомі, тоді в окрвиконкомах. Далі певні імпульси розходились відповідними мережами, зокрема через систему НКВД, — аж до засобів масової інформації, якщо передбачалось розголошення. Наприклад, 24 грудня 1923 року Секретаріат подав на Політбюро ЦК КП(б)У пропозицію передати Оргвідділ НКВД до ВУЦВК. Політбюро ухвалило: «Передать в советском порядке»².

Борис Бажанов пояснив, що відбувалося нагорі: «[...] из двух секретарш Ленина главная и основная — Мария Игнатьевна Гляссер. Она секретарша Ленина по Политбюро. Лидия Фотиева — секретарша по Совнаркому. Вся Россия знает имя Фотиевой — она много лет подписывает с Лениным все декреты правительства. Никто не знает имени Гляссер — работа Политбюро совершенно секретна. Между тем все основное и самое важное происходит на Политбюро, и все важнейшие решения и постановления записывает на заседаниях Политбюро Гляссер; Совнарком затем только “оформляет в советском порядке”, и Фотиева должна только следить за тем, чтобы декреты Совнаркома точно повторяли решения Политбюро, но не принимает того участия в их подготовке и формулировке, как Гляссер»³. Працюючи, навпаки, в низовій партійній організації ГПУ (з режимом він порвав у червні 1930 року)

¹ Судоплатов П. Спецоперации: Лубянка и Кремль. М.: Олма-Пресс, 1997. С. 423.

² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 40. Арк. 165 зв.

³ Бажанов Б. Воспоминания бывшего секретаря Сталина. Изд. 2. Париж; Нью-Йорк: Третья волна, 1983. С. 44–45.

Георгій Агабеков підсумував досвід низового працівника: «Я девять месяцев был непрерывно избираем секретарем ячеек органов ГПУ. На этой должности я убедился, что на партийной работе делать нечего. Там думать и решать не нужно. Все заранее обдумано и решено, и эти решения получаешь в виде циркуляров и резолюций, которые обязан неуклонно проводить в жизнь. Иначе — обвинение в уклоне, замена более покладистым членом партии — и опала»⁴. До такого висновку повинні були прийти в персональному порядку усі інші вищі чи нижчі партійці.

Постанова Політбюро ЦК КПУ від 4 серпня 1919 року визначала саме такий порядок: «На заседаниях советских учреждений запрещается подымать споры по поводу решений партийных центров, а равно указывать на *предрешение вопросов*, касающихся сов[етских] учрежд[ений], *партийей*; в случае надобности устанавливать перерыв»⁵. Провід залишався за партією на всіх щаблях її вертикалі. Коли по установах більшість фахівців ще не було втягнуто у партію, навіть кадрові питання вирішували партійні осередки. 17 листопада 1930 року видавничий діяч Іван Крекотень оповідав: «У жовтні 1927 р. мене було відряджено до Києва на посаду заст[упника] зав[ідувача] філії і зав[ідувача] торг[овельного] відділу [Державного видавництва України]. Спочатку з незрозумілих для мене причин т. Лакиза не припустив мене до праці, заявляючи, що ще не все з'ясовано з Правлінням ДВУ, тому я повернувся до Харкова і знов поїхав до Києва, коли Правління ДВУ договорилося остаточно з т. Лакизою. Пізніше я взяв, що партячейка обстоювала попереднього тов[ариша], що працював на цій посаді, і не погоджувалася на заміну його мною. У Київській філії я пропрацював з 25 жовтня 1927 р. до 20 лютого 1929 року. Звільнений був через те, що Правління ДВУ вирішило таку відповідальну роботу замінити партійним товаришем»⁶.

Що стосується первинності й остаточної рішень Політбюро, це добре ілюструє епізод, що стався на київському Політбюро 15 серпня 1919 року: «Слушали: Заявление тов. Фарбмана об инциденте с т. Бубновым. Постановили: Раз'яснить, что государственные органы не могут давать предписания партийным организациям, а посему поставит тов. Бубнову на вид его поведение в отношении т. Фарбмана как представителя Организационного Бюро»⁷. У ті місяці, з'ясовуючи стосунки, щойно наводили порядок. 30 червня 1919 року, розглянувши питання «По поводу статьи в газете “Коммунист” О ставках советским служащим», Політбюро ухвалило: «Поставит на вид Савельеву на недопустимость

⁴ Агабеков Г. С. ЧК за работой. М.: Книга-Просвещение-Милосердие, 1992. С. 94.

⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 1. Арк. 68 зв. Несподівані перерви не раз рятували режисерів публічних процесів — функціонерів, що головували на відповідальних зборах.

⁶ Там само. № 62022 ФП / кор. 1643. Том 2. Арк. 9 зв.

⁷ Там само. Ф. 1. Оп. 6. № 1. Арк. 80.

выпадов по адресу членов Правительства. Сделать авторам строгое внушение за легкомысленное отношение к печатному материалу»⁸. У дальші роки кожен партієць уже знав субординацію, й кожен начальник, будши членом партії, розумів, що будь-який інструктор ЦК за нього все одно вищий, тому такі речі не нотувалися. На початках це ще не увійшло у плоть і кров партійців, тому відповідна документація трапляється саме в ранніх паперах. Наприкінці 1960-х років як голова Наукового студентського товариства історичного факультету університету я потрапив на перший і останній зліт студентів, що відбувався в Київському Політехнічному інституті. На цьому зльоті виступав П. Ю. Шелест. З великим здивуванням став свідком, як молоденький інструктор ЦК, людина виразно істеричного типу, розпикав за віщось члена-кореспондента, згодом академіка, проректора КПП Івана Чиженка. Я дивувався, чому вечний не поставити молодика на місце, бо не розумів тоді, що таке було в тій системі правило гри, одне з найголовніших. Партія була керманічем у великому й малому.

Бувало, на поверхні суспільного життя ініціативу виявляли начебто якісь багато нижчі органи, скажімо, ті самі наркомати, і мало хто знав, що насправді за ними стоїть все одно Політбюро. Так, 7 червня 1921 року воно розглянуло питання про аборти. Прийнявши більшістю голосів тези М. Ґуревіча⁹, ухвалили: «Провести ведомственным путем через Наркомздрав и Наркомюст»¹⁰. А за кілька тижнів, 16 серпня 1921 року, затвердивши кандидатуру голови правління Вукоспілки Чиркина, Політбюро передбачило нюанс: «[...] выборы председателя Правления произвести не на с'езде, а в Правлении»¹¹. Одержуємо в результаті таку модель державного управління, коли, ховаючись за волю й рішення начебто нижчих управлінчих ланок, за всім однак простежується тоталітарна влада Політбюро. Тим-то можна уявити сум'яття, що охопило партійців на чолі зі Скрипником, відряджених на засідання Президії ВУАН 3 травня 1928 року, коли академіки голосували, не оглядаючись на побажання ЦК. Колоритні деталі цього засідання описала Н. Полонська-Василенко, що була на ньому присутня¹². Враховуючи таку особливість совєцької політичної системи, треба вчитись знаходити політичну підкладку за діями начебто окремо взятих діячів. Так, наприклад, саме

⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 1. Арк. 40.

⁹ Постанову ВУЦВК про призначення Мойсея Григоровича Ґуревіча наркомом охорони здоров'я було оголошено 20 квітня 1920 року (Збір законів і розпоряджень. 1920. 11–21 квітня. № 7. С. 185). Він перебував на цій посаді до 11 лютого 1925 року (Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. Від. 1. 1925. 14 березня. Ч. 6–7. С. 100).

¹⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 13. Арк. 9, 114 зв.

¹¹ Там само. № 16. Арк. 48.

¹² Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук: Нарис історії. Ч. I. Мюнхен, 1955. С. 55.

протистояння економістів Н. Д. Кондратьєва й С. Г. Струмліна можна сприймати і як суто академічно-наукову колізію, що утворилася серед вчених, і, — враховуючи, що за першим стояв Бухарін, а за другим Сталін, — як продовження міжфракційної боротьби в керівництві партії, де повинна була перемогти більшість ЦК (Сталін) і ніхто інший. Старі функціонери добре знали, як працює державна машина, тож Каганович у розмові з літератором кинув:

«— Ваш Союз был создан в 1934 году.

— По инициативе Горького.

— Не по инициативе Горького, он создан по инициативе ЦК»¹³.

Говорячи про ліквідацію Інституту демографії і санітарної статистики АН УРСР у червні 1938 року згідно з постановою Президії Академії наук, уже наші сучасники С. Пирожков і А. Перковський зауважують: «Однак слід згадати, що в СРСР жодна наукова установа не могла бути створена чи ліквідована без вирішення цього питання вищою партійною інстанцією, тобто ЦК КП(б)У»¹⁴. Як передавав під старість Орест Левицький слова Івана Рудченка, брата Панаса Мирного, «коли стоїш біля державної машини, багато чого інакше розумієш, ніж простий смертний»¹⁵. Дуже нещиро виглядають на цьому тлі запізнілі одкровення Леоніда Кравчука: «Ви знаєте, мені потрібно було більше 30 років, щоб я зрозумів сутність тієї Комуністичної партії. Це була залізна організація. Все вирішувала одна людина — перший секретар. І члени Політбюро існували тільки для того, щоб поділяти його погляди. Я за все життя не пам'ятаю випадку, щоб Політбюро або Пленум ЦК КПУ не погодився із позицією ЦК КПРС»¹⁶.

Описаний порядок стосується всіх заходів щодо будь-яких змін у складі населення.

Що стосується чекістських операцій то вони могли бути моментальні, а могли тягтися десятиліттями, й керувало ними все-таки московське Політбюро ЦК РКП–ВКП(б)–КПРС. Мережа тоталітарного управління починалася в московському Кремлі, у кабінеті, де збиралось Політбюро, чи — згодом — на підмосковних сталінських дачах, і закінчувалась у кабінеті найостаннішого оперуповноваженого районного відділення НКВД. Найцікавіше, що цей зв'язок протягом кількох десятиріч справді

¹³ Чуев Ф. Так говорил Каганович. М.: Отечество, 1992. С. 172.

¹⁴ Пирожков Сергій, Перковський Арнольд. Екстремальні ситуації і демографічні катастрофи в Україні, 1920–1930 // Пам'ять століть. 1997. Травень-червень. № 5 (8). С. 112.

¹⁵ З оповідань Ореста Івановича Левицького / Запис В. Міяковського // Науковий збірник. [Кн.] І. / Українська Вільна Академія Наук у США. Нью-Йорк, 1952. С. 105.

¹⁶ Кравчук Леонід. Комуністична ідея не буде реалізована // Українське слово. 1999. 4 березня. Ч. 9 (2957). С. 4.

діяв! Навіть те, бити чи не бити цього конкретного в'язня, вирішував як правило не його слідчий, а начальник останнього, часом навіть не безпосередній, а багато вищий начальник. Це звалось у них «специальные средства дознания»¹⁷. Згідно зі службовим розслідуванням (1930), «[Мирон] Гулаков[-Гольдфельд] и Ткаченко, представлявшие Шепетовское КПП, в своей работе извращали методы оперативной работы, однако в некоторых случаях это происходило с санкции руководства отряда»¹⁸. Скидається на те, ніби слідчий мав звернутись до начальника щодо (усної?) санкції на застосування фізичних методів впливу. Про такий порядок довідемося з протоколу допиту колишнього начальника 5 відділу Кам'янець-Подільського УНКВД Олександра Лупана яко свідка. 8 лютого 1940 року оперуповноважений його запитав: «Давалась ли Вами санкция на применение к арестованному [работнику Ямпольского погранотряда Борису] Белявскому методов физического воздействия, в результате которых он дал эти показания?». «[Сергей Николаевич] Северин за санкцией на применение физических методов к арестованному Белявскому ко мне не обращался, и этой санкции я ему не давал»¹⁹. Таке становище різко контрастує із деяким самоуправством у III Райху, де командуючий 11 армією (спершу це був фон Шоберт, потім — фон Манштейн) міг віддати наказ якщо й проводити ліквідацію євреїв та комісарів, то не ближче за 200 кілометрів від його штаб-квартири²⁰.

Допоміжні мережі

Кажучи про владну вертикаль, не можна обминати таких допоміжних мереж, як армія **сількорів**²¹. Загалом питання треба розглядати ширше — страшну функцію виконували всі большевицькі газетярі. 18 вересня 1926 року С. Єфремов переписав з «Пролетарської правди» скаргу: «До газетного робітника, — це особливо почувається в провінції, — ставляться коли не зовсім з презирством, то принаймні неприязно. Його бояться. Від його ховаються. Його уникають»²². Але ще цікавіший єфремовський коментар до газетного прикладу (якісь «відповідальні робітники» газетяра назвали «ментом»): «мент» — це совітський газетяр, а на

¹⁷ Хун Пак Сен. Воспоминания работника НКВД // Колючая правда. [Хабаровск], 1990. С. 65.

¹⁸ ЦДАГО України. № 37892 ФП / кор. 390. Том 2. Арк. 44. Висновок від 15 березня 1930 року. Гулаков 1929 року був призначений начальником Шепетівського КПП (Том 1. Арк. 31).

¹⁹ Там само. № 31137 ФП / кор. 180. Том 2. Арк. 151. Белявського було заарештовано у квітні 1938 року, Северина — у жовтні 1939-го.

²⁰ Нюрнбергский процесс. Том IV. М., 1959. С. 629.

²¹ Шалдїй Д. Легальні донощики НКВД: Про роль «робселькорів» в СРСР // Визвольний шлях. 1951. № 2. С. 16–18; Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні у 1921–1925 роках. С. 364–368.

²² Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. К.: Рада, 1997. С. 400–401.

«блатному» тюремному жаргоні — шпиг, доглядач... Оце образ радянської преси. Але разом і образ радянського існування взагалі добре ілюструє ця тюремна фраза. Хороший цей газетяр, якого бояться, як шпика. Та хороші ж і ці «законодавці», що блатним жаргоном ілюструють своє тюремне становище»²³. Все ж таки у містах існували безпосередні, дійовіші важелі влади. На селі однією з гілок влади були сількори. Отже, наприкінці двадцятих років при редакції всеукраїнської селянської газети «Радянське село» (редактор В. Фурер) існувало спеціальне «Бюро розслідувань» (завідувач бюро В. Махиня). Тиражем 3 тисячі примірників було надруковано бланки, що використовувались як супровідні листи:

«Таємно.

Відповідаючи, посилайтеся на наш вихідний №

До <приклад заповнення: ОВК>

м. <приклад заповнення: Київ>

Надсилаючи при цьому допис, редакція просить перевести розслідування та вжити відповідних заходів щодо його змісту.

Дописа разом з наслідками, з матеріалом розслідування та зі своїм висновком просимо повернути до редакції.

Редактор В. Фурер.

Зав. бюро розслідувань В. Махиня.

Примітка: Прізвище сількора не викривати.

Прізвище дописувача в жодному разі не виявляти, ні побічно, ні безпосередньо.

Так само забороняється розголошувати зміст листа, що викликає на винного кару за арт. арт. 104-2 та 117 К.К.

Щоб запобігти випадків викриття прізвищ та переслідувань, редакція просить:

1) На розслідування в низові установи передавати не дописа, а копію з нього, не зазначаючи прізвища дописувача.

2) Найнижчою інстанцією пересилки дописа може бути тільки райустанова.

3) Співробітник, що переводить розслідування, не повинен показувати дописа хоч би і без підпису. Розслідування переводиться не за дописом, а за даними, що їх дає допис.

На допит сількора не викликати».

Далі йшла лінія відрізу, нижче якої було набрано текст:

«Треба негайно повернути.

До Редакції Газети «Радянське Село».

Повідомляємо, що дописа № . . . одержано ’’ 1928 р.

Відповідь буде надіслано ’’ 1928 р.

Підпис »²⁴.

²³ Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. К.: Рада, 1997. С. 401.

²⁴ ДАКО. Ф. р-112. Оп. 1. № 8612. Арк. 41 зв.

У цитованій справі зберігся і зразок такого робселькорівського доносу. Це «замітка», що надійшла до редакції 18 липня 1928 року з с. Красятичі Розважівського району на Київщині²⁵:

«Остався дідич.

Красятичського діди́ча Шперлін[г]а висилка за межі Київської округи не за[й]няла й він безтурботно сидить собі на колоні[ї] Вереснянській та займається лікуванням якимсь зіллям селян. Займає собі посаду управителя броварнею гр. Кухарського [власник броварні. — С. Б.] і не яких цвяхів (?) не признає. А він елемент соціально небезпечний. Чи не варт би було його потурбовати кому слід? Та попрохати залишити лікування, якого робити він не має права й переїхати на місце давно для таких як він призначене. Незаможник Ревенчук»²⁶.

Тільки органи прокуратури 1937 року отримали і взяли на облік 54825 робселькорівських листів (із них чекісти забаркували лише 22,6 % сигналів), а частина доносів надійшла ще до органів внутрішніх справ, держбезпеки, парторганізацій²⁷. Співачка Галина Вишневська розмірковувала про цю зливу доносів дуже слушно: «В стране, как говорит статистика, полностью ликвидирована неграмотность и писать умеют все, а самое главное — знают, куда...»²⁸ Це майже цитата з Антона Антонова-Овсєєнка-молодшого: «При Сталине число стукачей приближалось к числу жителей страны, умевших писать»²⁹. Не дивно, що односельчан, які йшли до совєцьких чекістів на ролі добровільних помічників, доволілише населення повинно було ненавидіти. Є досить свідчень про замах на життя цих ентузіастів.

Скромну, але конче потрібну в соціалістичному суспільстві роль виконували **дві́рники**, що перейняли її від попереднього, царського ладу. Щоправда, до революції, здається, вони мали більш декоративний характер, і хабарі їх цілком знешкоджували. М. Осоргін згадував свою буремну молодість: «[...] встречались у меня всякие люди, и из центра, и из оппозиции, и принют мой использовался для многообразных надобностей: читались в квартире рефераты, устраивались явки, хранилась нелегальщина, писались и переписывались воззвания, ночевали всякие граждане, заседал иногда комитет, хранилось порой и оружие». І трохи нижче: «Народу же ко мне ходит столько, что никакие на-чаи дворнику не спасут»³⁰.

²⁵ До 1917 року входило до Радомисльського повіту. Належало М. М. Ридзевському та Кононученко-Чопівським (Список населенных мест Киевской губернии. К., 1900. С. 1131).

²⁶ ДАКО. Ф. р-112. Оп. 1. № 8612. Арк. 42. На зв.: Член к.н.с. Ревенчук Тихон.

²⁷ Орлова З. Знімок з-за тюремних ґрат // Забуттю не підлягає. Херсон, 1994. С. 169.

²⁸ Вишневская Г. Галина: История жизни. М.: Новости, 1991. С. 397.

²⁹ Антонов-Овсєєнко Антон. Портрет тирана. New York: Khronika Press, 1980. С. 269.

³⁰ Осоргін Мих. Венок памяти малых // На чужой стороне. Кн. VI. 1924. С. 106–107.

Большевики вміли домогтися більшої ефективності від цих людей, і А. Ахматова зуміла помітити їхній психологічний стан під час арештів:

*...чтоб я увидела верх шапки голубой
И бледного от страха оправдома*³¹.

Перший час двірники лишались від царату просто за інерцією, оскільки від них вимагали відповідної служби. Питирим Сорокін 1919 року писав: «Вчера ко мне заходил дворник, и, не застав меня дома, передал прислуге, чтобы я представил карточку об явке на учет. Сегодня мне пришлось почти целый день провести в хлопотах по этому делу»³². Для виконання яких функцій призначались советські двірники, влада оголосила майже одверто. 3 жовтня 1922 року було прийнято постанову РНК «Про заведення інституту двірників», згідно з якою НКВД було надано право організовувати такі «інститути» у містах з кількістю населення понад 25 тисяч душ «так для підтримання чистоти, як для допомоги міліції в справі охорони порядку»³³. Під час обшуків присутність двірників чи «управдомів» як понятих була майже обов'язкова. Так увійшов у певну близькість до літератури Яким Питимко, двірник харківського будинку «Слово», де жили письменники³⁴. Він і сам мешкав у цьому будинку. Я. Питимкові довелося бути присутнім під час обшуку й арешту Сергія Пилюпенка (29 листопада 1933 року)³⁵, Олекси Досвітнього (20 грудня 1933 року)³⁶, Остапа Вишні (26 грудня 1933 року)³⁷ та багатьох інших. У його пам'яті накопичувались унікальні враження від цих людей. Цікаво, як склалась його власна доля і з ким поділився він цими своїми враженнями.

Свої функції двірники виконували й під час німецької окупації, тому після повернення комуністичної влади пройшли фільтрацію. Лише за списками прокурора Леоніда Абраменка (здебільшого це Київська область), тільки за однією літерою «К» 1943 року було засуджено двірника Михайла Кондратенка, 1944 року — кербуда Надію Клушину та двірника Федора Ковальова, 1946 року — двірника Ольгу Кожем'яченко³⁸.

Ризикуючи звести свої узагальнення до трюїзму, скажу, що все населення СРСР так чи інакше було підключене до виконання загального за-

³¹ Ахматова Анна. Сочинения, Том 1. Изд. 2, пересм. и доп. Б. м.: Междунар. лит. содружество, 1967. С. 366. Вірш датується 19 серпня 1939 року.

³² Сорокін Питирим. Система социологии, Том I. Социальная аналитика. Ч. 1. Пг.: Колос, 1920. С. 117.

³³ Збірник узаконень та розпоряджень. 1922. 21 жовтня. Ч. 43. С. 767. Арт. 638.

³⁴ Куліш Володимир. Слово про будинок «Слово»: Спогади. Торонто: Гомін України, 1966. 68 с.

³⁵ ЦДАГО України. № 44228 ФП / кор. 658. Том 7. Арк. 4.

³⁶ Там само. Том 8. Арк. 8.

³⁷ Там само. Том 11. Арк. 3.

³⁸ Київ: Жертви репресій / Упор. Л. Абраменка. С. 194, 198, 199, 206.

вдання — будівництва комунізму (бо як могло бути інакше?). Але якщо раніше про щось можна було лише здогадуватись, під наші колишні, читачу, здогади я підводжу тепер документальну базу.

У московському ресторані «Прага» проводились чекістські операції. Нью-Йоркський журнал повідомляє, що **директор** цього **ресторану** «був в прямому підчиненні у КГБ»³⁹.

Ліквідація соціалістів у сталінському СРСР

Був такий перехідний момент, коли унерівці й гетьманці опинилися за кордоном, владу щойно захопили большевики, й найлівіші українці спробували, як писав мемуарист Олександр Семененко, «включитися в апарат справжньої влади, — значить, безжально додав він, — і в апарат терору»⁴⁰. Під час муравйовської київської вакханалії з Маріїнського палацу відпускали лівих українських есерів, про що свідчив В. Шульгін: «Некоторое время по нашей комнате безпрепятственно бродили две молоденькие барышни, называвшие себя украинками и отыскивавшие “левых украинских социал-революционеров”. Кто имел честь принадлежать к этому привилегированному сословию, того немедленно выпускали»⁴¹. Мотиви терору й світової революції можна відшукати у творах Василя Еллана-Блакитного, — імовірно, вони виникли не без впливу бунтарської музи Шевченка. Але, як відзначив еміграційний мемуарист Ол. Семененко, «тероризм Блакитного залишився більше тероризмом літературного характеру»⁴². Центральний комітет боротьбистів разом із КП(б) У утворив коаліційний уряд, а два лідери боротьбистів Володимир Яковлев і чоловік його сестри Клавдії Левко Ковальов увійшли до керівної колегії [київської] ЧК⁴³. Володимир Іванович Яковлев потім був заступником наркома іноземних справ Раковського. Народженець Александровська (тепер Запоріжжя), син багатого купця. Закінчив Київський комерційний інститут, під час війни був літуном, дослуживши до штабс-капітана. Працюючи в чека, виявив виняткову жорстокість: «[...] він наказав арештувати свого батька, привезти до Києва і розстріляти за приналежність у минулому до Союзу Русского Народа. Після цього розстрілу мати Яковлева покінчила з собою в нього на квартирі. Розстріл батька підніс Яковлева на [...] височінь [...]». Перейшовши на цивільну службу, він очолив «Главлеском», що торгував з закордоном рабською продукцією

³⁹ Кротков Ю. КГБ в действии // Новый журнал. Нью-Йорк, 1973. Кн. 111. С. 109.

⁴⁰ Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б. м.: Сучасність, 1977. С. 104.

⁴¹ Шульгін В. Дворец и тюрьма // Малая Русь. К., 1918. Вып. 2. С. 64.

⁴² Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б. м.: Сучасність, 1977. С. 88.

⁴³ Журба Галина. Від «Української хати» до «Музаєту» // Слово. 36. 1. Нью-Йорк, 1962. С. 457–458.

сотень тисяч зеків⁴⁴. Імовірно, історія Яковлева, що могла бути відома Миколи Хвильовому, підказала йому сюжет оповідання «Я: Романтика», вперше надрукованого в альманасі «Гарт» (Х., 1924), — про вбивство матері, — сюжет, який викликав потім такий великий і прикрий розголос. Як свідчив Юр. Лавріненко, «він любив свою маму до самої смерті і серед усіх очорень, яких він зазнав по смерті, найбруднішим було ототожнення автора “Я” з героєм оповідання комуністом, що вбиває свою матір (вічна і дурна історія — ідентифікація автора з персонажем його твору)»⁴⁵.

На засіданні київського виконкому 7 лютого 1919 року, що тривало близько десяти годин, було створено відділи, на чолі яких стали колеги з членів виконкому. Під числом 12 у списку йшла колегія ЧК: Шаповалов, [Гнат] Михайличенко, Юрковський, Савчук⁴⁶, [Левко] Ковальов⁴⁷. Тут у перелікові немає жодних ініціалів, але цей реєстр корегує інший, де список членів виконкому складено за їхньою партійною приналежністю. Українських есерів представляли: Михайличенко, Ковальов і Любченко⁴⁸. Відтак почалися чекістські будні. 8 липня 1919 року Яковлев підписав вирок В. Науменкові⁴⁹, 10 липня 1919 року — В. Львовичу⁵⁰, 25 липня — князеві Д. Жевахову⁵¹. 1920 року, на час переїзду Луначарського через Полтаву, там було винесено смертні вирoki п'ятьом купцям. Короленко просив заїжджого вельможу відмінити вирок, той обіцяв, але виявилось, що голова губкому (він же й голова губвиконкому) встиг цей вирок виконати. Цим місцевим вельможею виявився Олександр Шум-

⁴⁴ Семененко Ол. Харків, Харків... С. 106–107.

⁴⁵ Лавріненко Юр. Розстріляне відродження. С. 399. Від письменникової сестри Євгенії Григорівни я маю фото їхньої матері, що датується 1942 роком. Пор.: Кондратюк З. С. Передмова до третього видання // Аркас Микола. Історія України-Русі з малюнками. [Вид. 3. Вінніпег, 1967.] XVI 6 — XVI г.

⁴⁶ Згадується в статті В. Іртенева: «Занаяв пост председателя “Губчека” — он (Дехтяренко. — С. Б.) притащил сюда с собой и целую компанию арсенальных рабочих, из которых потом особенно выделился своим зверством некто Савчук» (Ир[теньев] В. Кровавое прошлое // Вечерние огни. 1919. 18 октября / 1 ноября. № 52. С. 3).

⁴⁷ В Исполнительном комитете // Киевский коммунист. 1919. 8 февраля. № 14 (22). С. 2. Шп. 4. Цю публікацію виявив майор кол. КГБ О. Шевченко, див.: Шевченко С. (sic) Чи був чекістом Гнат Михайличенко? // Вісті з України. 1991. Травень. № 21 (1675). С. 4.

⁴⁸ Киевский коммунист. 1919. 7 февраля. № 13 (21). С. 4. Звичайно, найбільше (22 члени) увійшло до київського виконкому комуністів. Це були Бубнов, Косіор, Сидоренко, Майоров, Хейфец, Чернявський, Ейленкріг, Волков, Мах, Савчук, Дехтяренко, Ольгіна, Олышанський, Листопад, В. Алгасов, Кас'яненко, Лобова, Ожешко, Р. Чорний («Михайл»), Лотковський, Шварцман та Владимиров. Крім комуністів і українських есерів, до нової структури, що виявилась, правда, недовговічною, увійшли також представники лівих есерів (Вен, Вирвицький та Іванов), об'єднаної єврейської соціалістично-робітничої партії (Хургін, Меркель та Байкіс) і, нарешті, Бунду (Рафес, Френкель та Колтун, кандидат Каган).

⁴⁹ Ільєнко Іван. «Приговор привести в исполнение в 24 часа» // Літ. Україна. 1992. 13 серпня. С. 6.

⁵⁰ Там само. Арк. 164.

⁵¹ ЦДАГО України. № 71793 ФП / кор. 2076. Арк. 34.

ський⁵². 8 червня Короленко записав у щоденнику: «Мне передали отзыв Шумского: напрасно Короленко беспокоится и расстраивается. Мы наметили план и исполним его. Это — только начало...»⁵³

Не обминув сатанинської спокуси й укапіст Олександр Ярещенко: з народів 1920 року він перейшов секретарювати до НКВД, а невдовзі за ініціативою Михайла Авдієнка очолив відділ комунального господарства НКВД у Харкові, а тоді знов у Полтаві. Та за кілька місяців спокуса скінчилася: він побачив ізсередини, до чого воно йде. Митрополит Василь Липківський писав, що Олександр Ярещенко мав позицію й посаду, «та все проміняв на терновий вінець єпископства в нашій Церкві»⁵⁴. Близьке знайомство з практикою правлячої партії привело й Левка Ковальова до рішення (листопад 1921 року) подати заяву про вихід з неї (незадовго перед тим, разом з іншими членами УКП (боротьбистів) він влився до КП(б)У)⁵⁵. Припускаю, що особисто чесні й порядні люди можуть бути буквально в кожній політичній партії, — нічого немає менш змістовного, аніж огульне звинувачення якоїсь групи людей за саму приналежність до цієї групи, а також ідея колективної відповідальності. Звичайно, їхнє щастя як політичних партій полягає в тому, що комуністи так ревниво відтиснули їх на маргінес громадського життя, не допустили до державного управління по-справжньому, відмовившись поділитися своїм кривавим досвідом. Але ця обставина не повинна призводити до ідеалізації політичних течій тієї доби, що були здатні на компроміс з більшовиками. Ідейна основа виявлялась у них спільна, тож у розвитку вона не могла не розквітнути знайомим нам букетом «квітів зла». Як говорив Крестінський, «Нет среднего пути между коммунизмом и его противниками!»⁵⁶. Отож ставлення до більшовицького терору проти представників т. зв. дрібнобуржуазних партій мусить бути, звісно, загальногуманістичне, але, думаю, не повинно набирати якихось зайвих емоцій.

У діловодстві керівних більшовицьких органів планомірність репресивної політики простежується цілком виразно. Її однозначна спрямованість випливає з більшовицької соціології. Орієнтовані на марксистсько-ленінське вчення про класову боротьбу, партія й чекисти дбали, передусім,

⁵² Несвіцький О. О. Полтава у дні революції та в період смуту 1917–1922 рр. Полтава, 1995. С. 167.

⁵³ Негретов П. И. В. Г. Короленко: Летопись жизни и творчества, 1917–1921. М.: Книга, 1990. С. 152.

⁵⁴ Липківський Василь, Митрополит. Історія Української Православної Церкви. Розділ VII. Вінніпер, 1961. С. 42.

⁵⁵ Юренко О. П. Живим у небуття // Реабілітовані історією. К.; Полтава, 1992. С. 254.

⁵⁶ Марголин Юлий. Как было ликвидировано сионистское движение в Сов. России // Вестник Института по изучению истории и культуры СССР. Мюнхен, 1954. Ноябрь-декабрь. № 6 (13). С. 97.

про відповідні категорії населення («кулаки, був. белые, був. полицейские чины, священнослужители, був. эсеры»). Щоправда, про якусь коректність у пошуку ворога, ясна річ, не було мови. Редактора «Вістей» Тарана, обговорюючи його кандидатуру у члени ЦК, делегати XII з'їзду КП(б)У приперли до стінки: «Кто у вас был отец в конце-концов?» — «Член Лохвицької Повітової Земської Управи (*шум*). Куркуль», — щиро відповів українською мовою Таран. З місця пролунало: «Помещик, значит»⁵⁷. За Марксом, людина — це лише продукт свого середовища. Тому й карати її треба не так за її дії, як саме за приналежність до соціального середовища — нехай навіть таке невизначене, як «буржуї» та «куркулі». Фактично винишували провідний прошарок країни, аби на його місце поставити суспільні низи, якими лєнінці могли б маніпулювати⁵⁸. Дрібнобуржуазні верстви села й міста, «нова буржуазія», стара інтелігенція вважались за носіїв дрібнобуржуазної, беручи ширше — буржуазної ідеології. Соціальні інтереси дрібнобуржуазних чи буржуазних верств повинні були адекватно відбивати політичні партії⁵⁹. Отже, з самого початку режиму простежується боротьба проти членів цих партій. Усе дуже логічно. 23 жовтня 1922 року Політбюро ЦК КП(б)У заслухало доповідь В. Балицького про есерів та меншовиків. Прийняте рішення складається з двох пунктів: «а) Признать работу ГПУ по ликвидации с-р и меньшевиков ударной, б) Предложить ГПУ изъять с-р и меньшевиков до об'явления выборов в Советы»⁶⁰. Для цього провадилися обліки соціал-демократів, есерів та бундівців. Здійснювалось це в Окремих відділах ГПУ, зокрема у харківському, столичному, як на той час: «По материалам УСО ГПУ УССР значит, что гражд[анин] Шраг Николай Ильич (устан[овочных] данных нет) проходил по учету группы эсэров по гор. Харьков в Харьковском ОО ГПУ. 3/V 31 г.»⁶¹.

Органічна слов'янська, спеціально українська ментальність несумісна з ментальністю більшовизму, вони вступають у конфлікт в кожному принциповому пункті. Ординарний розум українця не може тримати зло довго. Вихований у християнській традиції, українець звик до ідеї прощення, але не здатний перейнятися ідеєю карми. Українець неспроможний уявити, щоб кара була дійсна за 17 років так само, як і за місяць. Коли українець з Полтавщини Василь Гришко, перебуваючи на еміграції, написав памфлет — антисовецьку брошуру, орган совєцьких спецслужб газета «За возвращение на Родину» вмістила статтю «Хто такий Василь Гришко» (1960. Квітень. Ч. 30/325).

⁵⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. № 491. Арк. 95.

⁵⁸ Коммунистический режим и народное сопротивление в России, 1917–1991. Изд. 2, испр. М.: Посев, 1998. С. 8.

⁵⁹ Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицкий С. В. Сталінізм на Україні. К.: Либідь, 1991. С. 170–171.

⁶⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 30. Арк. 86. Протокол № 88.

⁶¹ ГДА СБУ. Ф. 6. № 59881 ФП. Том 6. Арк. 237.

Не виступаючи проти висловлених у брошурі ідей, не відкидаючи наведених фактів, газета, як водилося в СРСР, компрометувала особу автора. Серед наведених аргументів був і той, що батько його був петлорівським офіцером. Різні причини примусили Гришка озватися, і ось що він писав: «Що “батько його був петлорівським офіцером” — це, звичайно, правда, але в чому тут “викриття” і що в цьому компромітуючого для автора протисоветського памфлету? Насправді ж, якщо вже викривати щось у зв’язку з цим фактом, то це може бути тільки викриття страшного советського злочину, який криється в другій, але не сказаній, а багатомовно промовчаній советським радіом, половині правди про батька автора памфлету, а саме: що ж сталося з тим батьком і з цілою його родиною тільки через сам один цей факт, що він колись там, як колишній офіцер царської армії, був один час офіцером і в українізованій частині тієї армії в розпорядженні Уряду УНР? Сталося ж ось що: після того, як він, повіривши в советську “амністію”, не пішов з українською Армією на еміграцію, а залишився з малими дітьми вдома, його й усю родину весь час тероризували, позбавивши всіх прав, а потім, у 1929 р. арештували, конфіскувавши все родинне майно, і “засудили” без ніякісної провини, вигнавши й родину світ за очі. Пізніше ж, у 1938 р., забрали його й знищили “ежовським” способом, не то що без суду, а навіть і без слідства, не сказавши навіть нікому й досі — де, коли й за що ж його знищили? “Був петлорівським офіцером” — оце й усе. Але ж був він таким аж у 1918 р., а знищили його за те, промучивши все життя, аж через двадцять років, хоч за той час було врочисто проголошено декілька “загальних амністій” із “прощенням усіх гріхів” усім колишнім учасникам протисоветських армій, а дві з таких “амністій” були особливо реклямовані советами на цілий світ: раз у 1921 р., а другий раз у 1927 р. Оце той советський злочин, який криється за промовчаною провиною правди про “батька Гришка”»⁶².

Василь Гришко ніколи не вчитувався в документи советських спецслужб, не шукав у них якоїсь логіки, навіть їх ніколи не бачив, але мав особистий досвід 25-річного життя під советською владою, із яких понад 7 років він був або в’язнем советських тюрем і концтаборів, або під засудом на т. зв. умовне ув’язнення чи на т. зв. поразку в правах по відбутті ув’язнення (вперше його арештували року 1929, коли він мав ледве 15 років)⁶³. Міркуючи про провину (перед ким?) свого батька, він навіть назвав причину його загибелі, але сам не міг у неї повірити.

Тим часом серед документів НКВД, які із справ, напередодні їхньої передачі на державне зберігання, ну, ясно ж, треба було вилучити, є й такий, що проливає світло на мотиви арештів такого роду. 14 квітня 1938 року нарком внутрішніх справ Александр Іванович Успенський затвердив довідку

⁶² Гришко Василь І. «Що й треба було довести»: Відповідь на советську «відповідь» з приводу моєї відповіді Юрію Смоличу. [Новий Ульм:] «Ми ще повернемось!», 1960. С. 8–9.

⁶³ Там само. С. 10.

на арешт А. Гуревича 1897 року народження, теж з покликом на результати партійної реєстрації, як і у згаданого вище Миколи Шрага, тільки багато насиченіший інформаційно: «По справке 8 отдела УГБ НКВД УССР — Гуревич Абрам в 1921 году Кременчугским Горотделом ГПУ обвинялся как подозреваемый в контрреволюции. По учетным материалам Харьковского ОО ГПУ Гуревич Абрам Наумович в 1920–1921 г. проходил по учету меньшевиков и бундовцев. Гуревич подлежит аресту»⁶⁴. Як бачимо, один і той самий механізм діяв у 1920–1921 роках, коли большевицькі спецслужби здійснили реєстрацію членів буржуазних і дрібнобуржуазних партій. Тоді влада просто виявляла загальну недоброзичливість до інших партій і робила перші спроби арештів. У Петрограді перші арешти есерів пройшли 1918 року. Невдовзі відбулися розстріли: «Новая волна массовых расстрелов социалистов прокатилась по всей России в марте 1919 года, и если в первый год захвата власти большевики с некоторой нерешительностью и как бы смущением сажали социалистов в тюремные застенки, то по мере укрепления власти террор по отношению к политическим противникам становился все тверже и тверже»⁶⁵. Це писалося ще перед 1922 роком, коли есери ще не здогадувалися навіть, що чекає на них згодом. Ще один спогад того часу: «В нашем распоряжении имелись циркуляры коммунистическим ячейкам фабрик и заводов, в которых предписывается строго наблюдать за рабочими других партий, а один из таких циркуляров предписывает коммунистическим ячейкам взять на учет всех С. Р. данной фабрики»⁶⁶. 4 червня 1921 року Політбюро прийняло рішення: «В легализациях УПСР отказать. Разрешить въезд на Украину для советской или ученой работы отдельным членам УПСР, которые заявят о своем выходе из партии и ее осудят»⁶⁷. Тиск на представників різних партій був різний, але напрямок на їхню ліквідацію скрізь той самий, причому з перших років совєцької влади (1923) йшлося про ліквідацію тотальну. Винищувалося все середовище: «Истребительный поход против социал-демократии не прекращается. Все когда-либо причастные к партии, их жены, дети, родственники до седьмого колена, случайные знакомые, — все, попадающие в “пределы досягаемости” для большевистской охраны, арестовываются и ссылаются в места, куда Макар телят не гонял, если... если не соглашаются подписать и опубликовать заявление о разрыве с с.-д. партией и преклонении перед величием РКП»⁶⁸.

Яскраві відомості про большевицькі репресії, спрямовані проти представників «дрібнобуржуазних партій», можна виявити в еміграційній пе-

⁶⁴ ЦДАГО України. № 31081 ФП / кор. 177. Контрольное дело. Арк. 3.

⁶⁵ Сутуженко Н. Сухая гильотина // Че-Ка. Берлин, 1922. С. 51–52. У змісті підп.: А. Сутуженко.

⁶⁶ Там же. С. 55–56.

⁶⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 13. Арк. 112 зв.

⁶⁸ По России: Москва // Соц. вестник. 1923. 16 августа. № 14 (60). С. 15.

ріюдиці. Низові партійні організації збирали в країні — на місцях — відповідну інформацію, яка нелегальними шляхами надходила за кордон. Там, спершу в Берліні, а згодом у Парижі протягом двадцятих-тридцятих років професійні революціонери-меншовики вели дуже цікавий журнал «Социалистический вестник». Ставши прямим об'єктом репресій, соціал-демократи піддали діяльність ГПУ фаховому аналізу. Хроніка терору складає враження, що це були планові, добре продумані заходи. Перша хвиля репресій пройшла російськими центрами, де масові обшуки й арешти серед соціал-демократів відбулись уночі проти 3 листопада 1923 року. Кілька сот партійців було ув'язнено тоді в Москві. У Петрограді арешти торкнулись головним чином учнів середніх шкіл. У Ростові-над-Доном арештували близько 50 душ, здебільшого робітників⁶⁹. За півроку, врахувавши російський досвід, ГПУ звернуло свою увагу на Україну. Уночі проти 24 та 25 липня 1924 року операцію з вилучення соціал-демократів було проведено в містах України. Арешти пройшли у Харкові (близько 200 душ), Києві, Кременчуці (70 осіб), Полтаві, Одесі (30 душ) тощо. В Україні було ув'язнено разом до 600 осіб. Збереглося дуже красномовне спостереження свідка: «[...] были взяты все или почти все имевшие когда-либо какое-нибудь отношение к РСДРП»⁷⁰. Очевидна річ, серед людського масиву організувати репресії неможливо без попереднього обліку людей, у даному випадку за ознакою членства в соціал-демократичній партії. Після арешту на місцях було проведено відбір, і близько 215 душ звезли до Харкова, після чого з Харкова до Москви відправили 16 душ. Наведені відомості дають доволі цільну картину того, в який спосіб було обезголовлено соціал-демократичні організації. Майже одночасно у Харкові проведено операцію у широкому інтелігентському позапартійному середовищі. Разом відбулося близько 2000 трупів, — заарештували 60 осіб⁷¹. До редакції «Социалистического вестника» окрема кореспонденція пішла і з Києва. Як відзначалось у ній, операція була остільки широкомасштабна, що у Києві на полювання за соціал-демократами мобілізували навіть агентів залізничного ГПУ. На ранок 24 липня у місцевій комендатурі зібрали 100 осіб, причому всім пред'явили звинувачення за 61 статтею (приналежність до агентури міжнародної буржуазії). Було взято багато випадкового елементу — братів, сестер, власниць помешкань⁷². Який висновок можна зробити, аналізуючи всі ці газетні кореспонденції? Як впливає з цих публікацій, спершу у ВУЧК-ГПУ було створено картотеку на представників дрібнобуржуазних партій, після чого відповідно до обліків пройшла хвиля арештів. Механізми ГПУ у 1923 чи 1924 роках діяли за тими самими принципами, що й НКВД наприкінці 1930-х.

⁶⁹ Репрессии // Соц. вестник. 1924. 10 января. № 1 (71). С. 13–14.

⁷⁰ Харьков: Операции ГПУ // Соц. вестник. 1924. 22 октября. № 20 (90). С. 15–16.

⁷¹ Итоги украинской «операции» // Соц. вестник. 1924. 1 декабря. № 22–23 (93–94). С. 17.

⁷² Очердной провал... киевского Г.П.У. // Соц. вестник. 1925. 5 марта. № 4 (98). С. 14.

Про важкі справи українських есерів колишній січовий стрілець, один із секретарів української делегації в Бересті Михайло Біляч оповів акторові Йосипові Гірняку. Коли у Харкові й по всій Україні провадилися арешти членів цієї партії, Біляч лежав хворий на тиф. Його заарештували на кілька місяців пізніше. Під час слідства в нього склалось навіть враження, що готується прилюдний процес есерів на кшталт процесу СВУ. З Гірняком він розмовляв у грудні 1933 року⁷³. Очевидно, узяли тоді не всіх. Остаточного вичерпане було питання щойно у 1937–1938 роках.

Василь Гришко не міг збагнути, яким же побитом батькові ставили в провину, що він був петлюрівським офіцером, адже «був він таким аж у 1918 р., а знищили його за те, промучивши все життя, аж через двадцять років». У культурній традиції, в якій перебував Гришко, це було неможливо. Але така сама ситуація була і в Гуревіча. Чоловік протягом 18 років жив собі, одружувався, розлучався, народжував дітей, а камера на нього чекала. Чекісти вміли чекати. Під час арешту (1931) академік С. Ф. Платонов запитав: «Если мы преступники, что же вы нас тринадцать лет не арестовывали?» Слідчий ОГПУ А. Р. Стромін пояснив вченому: «Тогда еще вам смена не выросла»⁷⁴. Мабуть, це було очевидно, але кожен намагався розтлумачити арешти по-своєму. Наприклад, дружина військового, що перейшов на службу до большевиків, Т. Грачова згадувала: «Одна из моих знакомых была где-то на вечеринке, на которой присутствовал один из следователей ОГПУ. После того, как все уже довольно много выпили, она задала чекисту вопрос: чем объясняются массовые аресты военных? Он ответил просто: “Когда вы едите суп — вам нужна ложка? Когда вы съедите его — ложка становится лишней. Так и тут. Пока нам были нужны в армии специалисты — мы их держали. Теперь они не нужны — мы подготовили своих. Старые же офицеры — чуждый элемент, от которого следует избавиться”»⁷⁵. Авторка вказала, що у 1930–1931 роках її чоловік командував артилерійським полком, що стояв у Миколаєві. Це дає змогу ідентифікувати його з командиром 15 артилерійського полку Іполитом Васильєвичем Івановим, що проходив у справі «Весна», виходить сама мемуаристка — Неоніла Александровна Іванова⁷⁶. Дбаючи про зміну в кожній із ділянок громадського життя, влада, наприклад, в архівній справі домагалася «партизувати й комсомолізувати склад архівних працівників»⁷⁷.

Н. (А.?) Сутуженко пояснив, яким чином соціалістів брали на облік: «В числе излюбленных приемов Ч. К. практикуются массовые аресты членов социалистических партий по реестрам, куда заносят всех, кто по партий-

⁷³ Гірняк Йосип. Спомини. Нью-Йорк: Сучасність, 1982. С. 372.

⁷⁴ Брачев В. С. Сергей Федорович Платонов // Отечественная история. 1993. № 1. С. 123.

⁷⁵ Грачева Т. Арест мужа // Воля. [Munchen], 1953. Март. № 3. С. 10.

⁷⁶ З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2002. № 2 (19). С. 385.

⁷⁷ Архівознавство: Елементарний підручник. Ч. I. Х.: Рад. школа, 1932. С. 5.

ним спискам когда-то виступав кандидатом в гласные городов и земств, в советы рабочих депутатов, в Учредительное Собрание, в правления разных союзов и обществ; мало того, перетряхивают дела старой охранки и делают выборки имен еще оттуда. Берут сразу по несколько сот человек, в громадном большинстве давно уже ни к чему не причастных. «Мы делаем это для того, — цинично заявил Кожевников, — чтобы среди этих сотен людей на досуге выловить наиболее деятельных и если попадутся пять-шесть человек, наша цель этими массовыми арестами достигнута»⁷⁸.

П. Бачинський і О. Бородин, а за ними В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов та С. В. Кульчицький цікаво простежили хронологію того наступу на троцькістів, що його так успішно провів Сталін. Але хронологічні рамки можна дещо розсунути. Ще 29 грудня 1923 року Політбюро ЦК КП(б)У прийняло таємну ухвалу: «Придавая громадное значение единогласному решению ЦК РКП о партстроительстве, ЦК КП(б)У считает, что статья тов. Троцкого, по существу направленная против резолюции о партстроительстве и пытающаяся против[по]ставить молодежь старой большевистской гвардии, грозит ничем не вызванным заострением дискуссии и определенной опасности разложения партии». Це діялось ще за життя Леніна, але він уже не контролював ситуації. Отже, поява статті Троцького «Уроки Октября» (1924), твердять київські історики, стала для триумфату Зінов'єва, Каменєва й Сталіна «подарунком долі». Уже 19 листопада, в один день із зборами комуністичної фракції ВЦРПС, де виступили Каменєв і Сталін, відбулися збори активу московської партійної організації. Збори ухвалили резолюцію з осудом праці Троцького як «підміни лєнінізму троцькізмом» та пропозицію, не розгортаючи широкої дискусії, обговорити це питання на найближчому пленумі ЦК РКП(б).

Дуже оперативно, бо відразу ж, 21 листопада Політбюро ЦК КП(б)У заслухало доповідь Емануїла Квірінга з цього питання і теж запропонувало уникнути дискусії й розв'язати проблему згідно з пропозицією московської парторганізації. Протягом листопада 1924 року в Україні відбувалися пленуми райкомів, окружкомів та губкомів КП(б)У, рішення яких ішли в загальному всерйозному річці.

29 листопада 1924 року від імені ЦК РКП(б) Сталін надіслав до ЦК КП(б)У листа з приводу боротьби проти троцькізму⁷⁹. Генсек пропонував роз'яснити в пресі та на заняттях марксистських гуртків суть «троцькістських перекручень», наголосивши на тому, що основну увагу слід приділити не окремим теоретичним помилкам деяких членів партії, а викриттю троцькізму як головної на той час небезпеки.

⁷⁸ Сутуженко Н. Сухая гильотина // Че-Ка. Берлин, 1922. С. 240.

⁷⁹ Биографическая хроника // Сталин И. В. Сочинения. Том 6. М., 1947. С. 426.

З початку грудня 1924 року по Україні прокотилася хвиля партійних зборів, присвячених боротьбі проти опозиції. У низових організаціях розгорнулася дискусія, що продемонструвала «непохитну єдність» партії у питаннях ідеології. Наприкінці 1924 — на початку 1925 років в Україні вийшли брошури А. Бубнова, Е. Квірінга, І. Варейкіса та інших большевицьких діячів. У пресі виступили Д. Лебідь, Е. Квірінг, М. Скрипник, П. Постишев та інші. «Ревізію лєнінізму» затаврували, таким чином, на всіх партійних рівнях — від Політбюро ЦК РКП(б) до первинних осередків. 10 січня 1925 року пленум ЦК КП(б)У у резолюції на доповідь Квірінга поставив вимогу про виведення Троцького зі складу Політбюро ЦК РКП(б) і звільнення його з посади голови Реввійськради республіки.

17–20 січня 1925 року відбувся пленум ЦК РКП(б), що підбив підсумки дискусії. У резолюції на доповідь Сталіна дії Троцького кваліфікувалися як антипартійні, а його виступи — як намагання перетворити ідеологію РКП(б) на «большевизм» без лєнінізму», як ревізія большевизму й спроба підмінити його троцькізмом, а сам троцькізм — як прояв меншовизму.

Під прапором засудження Троцького пройшла Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У (17–21 жовтня 1926 року), після чого зроблено оргвисновки: в Україні офіційно виявили близько тисячі прихильників опозиції. На 1 жовтня 1927 року до партійної відповідальності було притягнуто 320 опозиціонерів, після XV з'їзду ВКП(б) — ще 564. Із них 64 % виключили з партії. Спочатку лідерів опозиції було виключено зі складу Політбюро ВКП(б), а потім і взагалі з партії. Їхніх прибічників виводили зі складу ЦК і ЦКК. Троцького вислали нарешті з Москви, а потім — за межі країни. Ідейний розгром відбувався на XIV–XV з'їздах партії та пленумах ЦК і ЦКК протягом 1926–1927 років⁸⁰. На початку 1929 року ОГПУ заарештувало в СРСР, зокрема на засланні, 150 троцькістів, серед них були Мдівані, Панкратов, Дробніс, Кавтарадзе, Воронський та ін.⁸¹ До справи Всеукраїнського троцькістського центру (Александр Бервицький, Рувім Левік, Еля Штейнберг та ін.)⁸², далі Троцькістської терористичної групи⁸³, на початку 1935 року ГПУ приєднало Троцькістську терористичну організацію⁸⁴. Ще 1960 року справи троцькістських організацій докладно аналізував Гр. Костюк⁸⁵.

⁸⁰ Бачинський П., Бородін О. Боротьба КП України проти троцькізму, за єдність рядів партії (1918–1927 рр.). К.: Вид-во політ. літ-ри, 1968. 186 с.; Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні. К.: Либідь, 1991. С. 185–191.

⁸¹ Хроника // Правда. 1929. 24 января. № 19 (4153). С. 4.

⁸² ЦДАГО України. № 43185 ФП у 12 томах.

⁸³ Там само. № 42098 ФП у 2 томах.

⁸⁴ Там само. № 38407 ФП у 27 томах. Див.: Роженко М. Трагедія академіка Юринця. С. 130.

⁸⁵ Костюк Григорій. Сталінізм в Україні. С. 289–298.

Оглядаючись на модель «фальсифікованих» справ давніших і пізніших, можна було б потрактувати й троцькістські справи як надумані, провокаційні. Але так не вийде. По-перше, існують автентичні антисоветські, антисталінські документи. На початку 1928 року у «Правді» було опубліковано перехоплені ГПУ два директивні листи троцькістського центру його прибічникам за кордоном. Питання формулювалось відверто: «Что является основной задачей оппозиции в секциях Коминтерна? Завоевание компартий изнутри»⁸⁶. У листі, адресованому «Петру», ставилося завдання: «Надо бить по руководству ВКП, не противопоставляя себе СССР»⁸⁷. По-друге, в умовах, де кожному підтасовку можна було зовсім легко опротестувати, високопоставлені троцькісти, капітулюючи перед Сталіним, писали про це заяви, а їх охоче оголошували у пресі. Так вчинили Антонов-Овсєєнко (лист до Сталіна від 4 квітня 1928 року), Крестинський (лист до Ярославського, 22 березня 1928 року)⁸⁸.

Троцькісти, ясна річ, чинили опір. 28 травня 1928 року, коли Сталін мав прочитати доповідь («На хлебном фронте») в московському Інституті червоної професури на Остоженці, — в актовому залі, на портреті Сталіна, що був встановлений за лекторською трибуною, причому доволі неохайно, було вирізано його голову. Після зміни антуражу доповідь відбулася, — того дня Сталіна вперше побачив Абдурахман Авторханов⁸⁹.

Євг. Гінзбург розмірковувала: «К осени 1935 года стали арестовывать всех, кто был в свое время связан с оппозицией. Тогда почти никто не понимал, что акции подобного рода проводятся по строгому плану, абсолютно вне всякой связи с фактическим поведением отдельных лиц, принадлежащих к данной категории, запланированной к изъятию»⁹⁰. У ті самі місяці пройшла хвиля арештів троцькістів в Україні. Літературознавець Григорій Костюк, що перебував тоді в Лук'янівській в'язниці, датує її січнем-лютим 1936 року. Як розповідав йому шлюсар Панкін, з яким він двічі їздив «чорним вороном» разом на допит, «він у роки 1924–1927 належав до троцькістської опозиції. З різних причин після 1927 року він порвав з троцькістами і по цей день нічого спільного вже не мав. І все ж таки його тепер арештували як троцькіста. Таких, казав він, є тисячі, якщо не десятки тисяч по всьому СРСР. Багато з них винні тільки в тому, що колись — в роки 1923–1927 — десь на партійних зборах раз голосували за внесок тоді легальної ще троцькістської фракції або підписали якусь їх заяву. І тільки.

⁸⁶ Подрывная работа троцкистов против Коминтерна // Правда. 1928. 15 января. № 13 (3845). С. 2.

⁸⁷ Там само. Останні чотири слова в оригіналі підкреслено.

⁸⁸ Разрыв тт. Антонова-Овсєенко и Крестинского с троцкистской оппозицией // Правда. 1928. 8 апреля. № 84 (3916). С. 2.

⁸⁹ Авторханов А. Технология власти. Изд. 3. Б. м.: Посев, 1983. С. 41–54.

⁹⁰ Гинзбург Евгения. Крутой маршрут. С. 15.

Але тепер вони всі тут»⁹¹. Мемуарист далі продовжує: «Студент останнього курсу Київського політехнічного інституту Григорій Китайнер підтвердив мені цілковито цю версію. Він сам ще 1926 року належав до комсомольської троцькістської групи, але пізніше відійшов. Працював. З 1930 року вчився. Не мав жадних зауважень чи попереджень. І все ж таки, на початку лютого його арештували як... троцькіста»⁹². Виходить, проводили кампанію з вилучення троцькістів. Ми не маємо на руках наказу чи циркуляра ОГПУ, що розпочинав і регулював цю акцію. Але ми можемо певно стверджувати, що такий наказ чи циркуляр був, оскільки простежується його практичне застосування.

Звичайно, арешти 1936 року мали трохи ширші хронологічні рамки, ніж вказує Костюк. Існувала сила інерції:

28 лютого — Константин Петрович Ярошевський.

16 березня — Семен Юльевич Семковський-Бронштейн.

9 липня — Микола Васильович Голубенко.

26 липня — Ізраїль Іосифович Агол.

31 липня — Лев Соломонович Ахматов.

27 серпня — Борис Аркадійович Веселий.

28 серпня — Іосиф Ізраїлевич Ліберберг.

3 вересня — Михайло Васильович Михайлик.

5 вересня — Ізраїль Мануїлович Ґуревіч.

5 вересня — Михаїл Маркович Кіллерог.

5 жовтня — Іван Андрійович Мусульбас.

5 жовтня — Іван Семенович Плачинда-Спорош.

10 листопада — Освальд Петрович Дзеніс.

10 листопада — Самуїл Борисович Щупак.

14 листопада — Зармайр Андрійович Ашрафян.

17 листопада — Лев Абрамович Грушевський.

21 грудня — Михайло Федотович Постолювський⁹³.

Нарешті Сталін викликав Берію разом з їхнім головою Судоплатовим і віддав розпорядження: *«Троцкий, или как вы его именуете в ваших делах, "Старик", должен быть устраниен в течение года, прежде чем разразится неминуемая война. Без устранения Троцкого, как показывает испанский опыт, мы не можем быть уверены, в случае нападения империалистов на Советский Союз, в поддержке наших союзников по международному коммунистическому движению. Им будет очень трудно выполнить свой интернациональный долг по дестабилизации тылов*

⁹¹ Костюк Григорій. Зустрічі і прощання. С. 510.

⁹² Там само. С. 510–511.

⁹³ ЦДАГО України. № 38485 ФП / кор. 414. Том 1. Арк. 11–12, 16–17, 27, 30, 35 в.

противника, развернуть партизанскую войну»⁹⁴. 20 серпня 1940 року операцію «Утка» було завершено.

Враховуючи партійну різноманітність тодішнього політичного життя, ми уявляємо різницю зафарбування — від слабкого рожевого у меншовиків до криваво-червоного у троцькістів. Але і есери, і меншовики, і на жаль, боротьбисти чи укапісти розташовувались теж на тому самому червоному відтинку спектру. Беручи до уваги їхню критику большевицької комуністичної партії, ми повинні, думається, враховувати і їхню спільну марксистську основу і, — на щастя, зупинені — початки кривавої практики. Фантазуючи (1921) про майбутнє об'єднання з ленінською КП(б)У у формах української секції Комуністичного Інтернаціоналу, укапісти рахували на своєму конті «і активну боротьбу з контрреволюцією в прифронтовій полосі і з бандітизмом, і жертви, понесені в ній»⁹⁵. Українські мрійники доходили у своїй наївності до втрати реальності, прохаючи для своєї партії матеріальної й технічної допомоги на видання своїх партійних брошур та участі укапістів у місцевих органах влади. Багато реалістичніше виглядає позиція меншовиків. Досвідчені представники старої партії з великим до-революційним стажем, меншовики гостро картали большевицьку «партійну диктатуру й терор», але й вони підкреслювали, що РСДРП «ведет боротьбу не против советской власти, а [только] за изменение ее политики в интересах революции и рабочего класса»⁹⁶. Більше того, вони тішилися, що перед загрозою економічної, зокрема продовольчої катастрофи большевикам доводиться «вступить на путь осуществления тех самых лозунгов, за которые давно уже боролась и борется социалдемократия (себто ці ж самі меншовики. — С. Б.)». Отож і вони, під час арештів, спрямованих проти партії, не полишали думки про «создание единого революционного фронта»⁹⁷.

Аналогічні спостереження робили вже сучасники репресій. 1953 року Дмитро Соловей зауважив: «У ці ж 1930-ті роки старанно винищені були рештки колишніх “боротьбістів”, “укапістів” та інших українських партій, незалежно від того, чи вони на момент нагінки були членами КП(б)У, чи позапартійними, і чи жили вони на Україні, чи за її межами, деś в СССР»⁹⁸. Чи треба розуміти цю гіпотезу Солов'я в сенсі якогось спеціального вишукування людей за якимись, мовляв, партійними списками? Влада мала на руках, з одного боку, картотеки, де фіксувались члени т. зв. дрібнобуржуазних та інших партій. З другого боку, розпоряджалася анкетами, де людям

⁹⁴ Судоплатов Павел. Спецоперации: Лубянка и Кремль. М.: Олма-Пресс, 1997. С. 105. У першому виданні спогадів (Судоплатов П. Разведка и Кремль. М., 1997. С. 77) слів, набраних курсивом, немає.

⁹⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 20. Арк. 23.

⁹⁶ Там само. № 19. Арк. 235–зв.

⁹⁷ Там само. Арк. 235 зв.

⁹⁸ Соловей Дмитро. Голгота України. Част. I. Вінніпег: Укр. голос, 1953. С. 242.

знов доводилося зізнаватись у давньому членстві в тій чи іншій українській партії. Сьогодні важко уявити, як практично було поставлено роботу — які обліки було узято за основу, себто за якими обліками провадилось вилучення, а які відігравали роль допоміжну, себто за якими йшла звірка на повноту охоплення. У будь-якому випадку ідеться про систематичне винищення маркованих людей: хоч там як, вони підлягали ліквідації. Член ЦК чи активіст УКП, діяч партії боротьбистів у цій країні не мав права на існування. Спостережливий Ол. Семененко відзначав: «Рядовим членам ще можна було врятуватися, і я бачив випущеними на волю таких рядових після 1939 року. Вони з довідкою про закриття справи “через недостатність зібраних доказів” одержували зарплатню за два місяці і працювали часто навіть на старій роботі»⁹⁹. Це ілюструє випадок з членом УПСР Йосифом Яковичем Антоненком, який на початку 30-х років сидів, але 1949 року був живий¹⁰⁰.

Але послухаймо далі Семененка: «Інакше стояла справа з членами партійних комітетів, — каже він, — їм не було милосердя. За період 1937–39 рр. я уже не здибав у тюрмах провідних членів українських партій. Вони були ліквідовані перед цим [...]. Даремно було б шукати в харківських тюрмах 1937 року Голубовича, Шрага чи Ю. Мазуренка»¹⁰¹. І трохи вище: «[...] були в особливому положенні і не мали шансів вийти на волю [...] члени обласних і міських комітетів таких партій, не кажучи вже про членів центральних комітетів»¹⁰².

Така думка набула поширення серед еміграційної інтелігенції. 1958 року член горезвісного комітету «За повернення на Батьківщину» Юрій Смолич, виконуючи накинenu йому незavidну роль, написав у пропагандивній брошурі, мовляв, за РКП та КП(б)У «пішла й лівия партії українських соціалістів-революціонерів (так звані боротьбисти) та деяка частина “незалежних” українських соціал-демократів»¹⁰³. Тут же таки йому довелося прочитати про себе, наприклад, таке: «Ви, Юрію Корнійовичу, як “штатний співробітник” розвідчої установи генералів Михайлова й Вішневського, є нічим іншим, як агентом советської розвідки». Полемізуючи з ним, Василь Гришко висунув таке міркування: «Але назвіть мені сьогодні, будь ласка, хоч одного живого й наявного в УРСР з-поміж тих численних “боротьбистів” та “укапістів”, що разом з большевиками вибороли й побудували оту саму УРСР»¹⁰⁴? Скажіть — де поділися Шумський, Гринько, Полоз,

⁹⁹ Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б. м.: Сучасність, 1977. С. 199

¹⁰⁰ ЦДАГО України. № 66213 / кор. 1905. Арк. 52.

¹⁰¹ Семененко Ол. Харків, Харків... С. 199.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Смолич Юрій. З народом чи проти народу? [Берлін:] За повернення на Батьківщину, 1958. С. 29.

¹⁰⁴ Гришко Василь І. Хто з ким і проти кого? Відкритий лист-відповідь Юрію Смоличу. Вид. 2. [Neu-Ulm / Donau]: Укр. інформ. бюро, 1959. С. 6.

Приходько, Озерський, Христовий, Яловий та навіть і такі, як Любченко, Хвиля, Мусульбас та інші “боротьбисти”, що стали більшовиками? Де поділися Річицький, Лапчинський, Авдієнко, Грицай, Кияниця та багато інших “українських комуністів”? Всіх їх, просто таки всіх до одного, знищила жорстока Москва! Та що вже там говорити про “боротьбистів” чи “укапістів”. А що сталося з самими тими більшовиками-українцями, творцями тієї “комуністичної партії більшовиків України”, що “тримали міцний зв’язок з братньою російською комуністичною партією”? Де поділися Скрипник, Ю. Коцюбинський, Затонський, Чубар, Балицький, Якір, Дубовий і всі інші перші українські більшовики з часів революції й творення УРСР? Всі вони також знищені Москвою [...]»¹⁰⁵. Як спостеріг Ол. Семененко, «в різних камерах траплялися тільки рештки колишніх неукраїнських партій та менші фігури з українських партій»¹⁰⁶.

Очевидно, ліквідація боротьбистів здійснювалася з певною послідовністю. Влились вони до компартії у складі понад 4 тисяч членів. За свідченням Миколи Скрипника, невдовзі їх стало лише 118 душ. «[...] а решта? — питає Скрипник і сам же відповідає: — Якась частина переїхала до Росії, а решта — почасти самі вийшли, а більшу частину викинули з партії тоді, як чистили, з мотивів, що вони заховали націоналістичні заботони. Чи зуміли ми їх перетворити? Ні, не зуміли»¹⁰⁷.

Враження Д. Солов’я та В. Гришка можна підперти тепер документальними доказами. Так, можна сказати, що був репресований член УПСР директор Київського оперного театру та Музею мистецтв ВУАН Микола Христовий — 13 травня 1933 року¹⁰⁸. Відразу до розстрілу засуджено боротьбистів: 23 жовтня 1937 року — начальника управління лісоохорони та лісонасаджень Андрія Ліждвоя¹⁰⁹, 25 жовтня 1937 року — колишнього секретаря Винницького губкому УПСР Зіновія Автономовича Антонішина¹¹⁰, 23 грудня 1937 року — редактора газети «Вісті ВУЦВК» Феодосія Тарана-Гончаренка¹¹¹. 10 березня 1937 року розстріляно секретаря Харківського обкому КП(б)У Івана Мусульбаса¹¹², у неділю 24 жовтня 1937 року — голову Винницького окрвиконкому Олексія

¹⁰⁵ Пришко Василь І. Хто з ким і проти кого? Відкритий лист-відповідь Юрію Смоличу. Вид. 2. [Neu-Ulm / Donau]: Укр. інформ. бюро, 1959. С. 6.

¹⁰⁶ Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б. м.: Сучасність, 1977. С. 199

¹⁰⁷ Скрипник Микола. Статті і промови. Том II: Національне питання. Част. I. Х., 1929. С. 34–39. Цит. за: Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. Том II / Упорядкували Т. Гунчак і Р. Сольчаник. Без місця: Сучасність, 1983. С. 68.

¹⁰⁸ ЦДАГО України. № 37203 ФП / кор. 379. Арк. 9, 64; Ф. 1. Оп. 85. № 5014. Арк. 69.

¹⁰⁹ Там само. № 51728 ФП / кор. 68. Арк. 62.

¹¹⁰ Там само. № 32224 ФП / кор. 226. Арк. 8.

¹¹¹ Там само. Ф. 1. Оп. 85. № 5014. Арк. 86–87.

¹¹² Там само. Ф. 1. Оп. 1. № 441. Арк. 166; № 38485 ФП / кор. 414. Том. 2. Арк. 258; Том 3. Арк. 35–38.

Трилеського¹¹³, було репресовано віце-президента Української сільсько-господарської академії Андрія Сліпанського¹¹⁴. 25 жовтня 1937 року розстріляно члена УРДП заступника голови Раднаркому Василя Порайка¹¹⁵.

Виходячи з гіпотези Солов'я, можна простежити динаміку нищення кожного з проводів названих партій. Нинішнє керівництво СБУ досі не розсекретило [писалося 1998 року] циркуляру НКВД про необхідність вилучення, скажімо, боротьбистів, отже такий циркуляр ще ніхто не публікував, навіть відомі Н чи NN, але нам добре відомо, що чільних боротьбистів було всіх вилучено. Усі вони («просто-таки всі до одного», як писав Гришко) підлягали ліквідації, отже такий наказ існував, і він повинен зберігатися у відомчих архівосховищах.

Підемо далі. У дореволюційних щорічниках «Весь Київ» друкувалися реєстри купців перших двох гільдій. Спеціальні дослідження теж не проводилися, — можна припустити, що персональний склад купецтва здебільшого емігрував. Київський кореспондент віденської «Волі» оповідав: «Увесь час вони (большевики. — С. Б.) вимагали грошей тільки у банкірів та відомих богачів. В Києві таких вже лишилося мало. Більшості удалося перебраться до Одеси, а звідси за кордон»¹¹⁶. Думається, що з родин київських купців перших гільдій до Другої світової війни навряд чи на території СРСР хтось дожив. «Під час большевизму, — оповідав кореспондент далі, — в Києві з'явилися нові багаті — це большевицькі комісари та спекулянти [...]»¹¹⁷.

Поміж лівими політичними угрупованнями й течіями початку ХХ століття комуністичного й соціалістичного штибу хотілося б усе-таки провести певний розподіл, щоб уникнути огульного заперечення всього соціалізму. Зробити це необхідно, адже в нашу добу у різних цивілізованих країнах, зокрема скандинавських, соціалізм прибрав доволі респектабельного вигляду. Очевидно, певною ознакою для проведення такого водоподілу може бути визначення, де вичерпується, закінчується агресивність лівих, їхнє прагнення поглибити або й нав'язати суспільству ідею класової боротьби й соціальної революції. Навпаки, можна лише симпатизувати соціалістам, якщо вони обороняють соціально незахищені нижчі верстви населення, відновлюючи нормальний баланс нації.

На жаль, большевицькій ідеології було притаманне повне заперечення соціального примирення чи національної консолідації й відданість ідеям класової боротьби, що перетворювала їх на носіїв деструкції та розкладу.

¹¹³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. № 442. Арк. 179; Ф. 1. Оп. 85. № 5014. Арк. 94–103.

¹¹⁴ Там само. Оп. 85. № 5014. Арк. 104–105.

¹¹⁵ Там само. Оп. 1. № 442. Арк. 41; Ф. 1. Оп. 6. № 40. Арк. 159 зв.; № 455. Арк. 138; Ф. 1. Оп. 85. № 5014. Арк. 61; № 49872 ФП / кор. 973. Арк. 53–57, 60.

¹¹⁶ З наддніпрянської України // Воля. Відень, 1919. Червень. Ч. 1. С. 15.

¹¹⁷ Там само.

На підставі цієї спільної сутності і їхньої загальної цілеспрямованості, поміж різними напрямками більшовицької партії, правими й лівими, поміж окремими провідниками боротьба йшла тільки щодо методів і тактики дій, нарешті щодо встановлення й скріплення власної влади й власного впливу. У всіх кардинальних питаннях, пов'язаних з ідеєю світового панування чи світової революції, вони були єдині. Що ж до боротьби за колективізацію селянства, здійснення соціальної революції, протистояння державам іншого устрою — тут розбіжності були тільки тактичними.

Здавалося б, найбільшим ворогом Сталіна був Гітлер. Ворог нашого ворога — наш друг? У випадку з антисемітом Гітлером це не проходить. Навіть як ворог нашого ворога реабілітації він не підлягає. Намагаючись навісити на Сталіна всі можливі злочини, перестроєчна публіцистика шукала між ними всі можливі аналогії. Таким чином, на вакантне місце позитивного героя, що Сталінові протистояв, запропоновано іншу кандидатуру — Троцького. Що й казати, Троцький написав проти Сталіна багато¹¹⁸. Але ніде в нього не сказано, що злочином проти людяності була вся більшовицька система, заснована на непримиренній класовій боротьбі. Уся боротьба Троцького проти Сталіна зводилась до того, щоб, покликаючись на Леніна, якомога яскравіше затаврувати його боротьбу проти старих більшовиків¹¹⁹.

Останнім часом можна почути таке: «Нині реабілітовані майже всі «ухильники», репресовані в 30-ті роки. Знято з них й ідеологічні тавра. Лишається останнє — назавжди зректися самого методу цькування політичних опонентів за допомогою ідеологічних звинувачень, визнати широкий плюралізм думок за нормальний стан політичного життя»¹²⁰. Якщо ідеться про наше сьогодення, ця порада є цілком слушною. Але вона доволі анахронічна й просто неісторична, якщо намагатися достосувати її до обставин 20–30-х років, де панувала психологія боротьби на знищення. Така позиція входить у конфлікт і з пафосом національно-визвольної боротьби українського народу, оскільки у будь-яку епоху, за будь-якого історичного повороту боротьба ця абсолютно неплюралістична. Плюраліст засудить і Хмельницького, і вождів гайдамаччини, і кирило-мефодіївців, і Михайла Грушевського. Поки народ не зайняв належного йому місця у світовому співтоваристві, — пропонувати йому бути плюралістичним — те саме, що виступати проти його боротьби за свободу. Повстанці не можуть бути плюралістами.

¹¹⁸ Перелік доконфронтаційних публікацій див.: Парамонова Н. В. Работы Л. Д. Троцкого в фондах Библиотеки Академии наук СССР. СПб.: БАН СССР, 1991. [2.] 83 с. Тираж 300.

¹¹⁹ Пор.: Альбрехт К. И. Власть Сталина. [Берлин, 1941.] С. 17, 21.

¹²⁰ Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні. К.: Либідь, 1991. С. 202.

Планомірність чисток

Час від часу відбувалася перетруск персонального складу установ. Як правило, це було прелюдом до масштабних важливих подій, готуючись до яких, партія хотіла забезпечити монолітність рядів. Ще 6 червня 1919 року Політбюро ЦК КПУ розглянуло питання «О борьбе с контр-революцией и чистке советских учреждений». Ухвалили: «Поставить на заседание фракции ЦИК»¹²¹. За два дні Косіор доповів на Політбюро питання «О мобилизации коммунистов в Харькове и работе комиссии по пересмотру штатов советских учреждений». Ухвалили: «Принять к сведению. Предложить комиссии по пересмотру штатов закончить свою работу в 10-дневный срок»¹²². Нарешті почалась евакуація, що, як часто бувало, відразу набрала панічного характеру. 26 серпня 1919 року Політбюро ЦК КПУ розглянуло персональну справу Коллонтай, причому було вирішено: «Довести до сведения ЦК РКП о недопустимом поведении т. Коллонтай, уехавшей на пароходе “Большевик” с неполной нагрузкой и вопреки предложения не уезжать без людей и груза ЦК КПУ»¹²³. За два дні, 28 серпня, ухвалили: «Ввиду необходимости ввести строжайшую дисциплину среди политработников в армии и произвести среди них чистку, поручить т. Рафаилу [Р. П. Фарбманові] обревизовать через политотдел политработников»¹²⁴.

Характерну ухвалу 30 квітня 1924 року прийняв ВУЦВК (підписи Петровського та поки що Буценка) і РНК (Чубар) — «Про тимчасові комісії при НКРСІ для перевірки персонального складу співробітників установ, підприємств і організацій». Такі перевірки були глобальні, — їм підлягали «співробітники державних установ і підприємств, так центральних, як і місцевих, у тому числі переведених на господарський розрахунок, усіх видів кооперації, а так само установ і організацій, субсидованих державою». Згідно з текстом, мета цих комісій виразно зводилась до «усунення тих, яких перебування шкідливо відбивається на діяльності установи, підприємства або організації, а також тих, яких залишення на посаді не відповідає інтересам пролетаріату»¹²⁵. А кому ж було краще знати, в чому полягають їхні інтереси, коли не Політбюро ЦК? У січні 1929 року була

¹²¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 1. Арк. 28.

¹²² Там само. № 7. Арк. 27 зв.

¹²³ Там само. Арк. 94.

¹²⁴ Там само. № 1. Арк. 94. Про Р. Б. Фарбмана див.: История Коммунистической партии Советского Союза в 6 томах. Том 4, кн. 1. М., 1970. С. 22, 55, 297. Один з лідерів «децистів» — представників групи «демократичного централізму». Підписав «платформу 46-ти» (1923).

¹²⁵ Збірник узаконень та розпоряджень. 1924. Відділ перший. 20 травня. Ч. 10. С. 228–229. Арт. 99.

оголошена чергова мета: «Советский аппарат должен быть очищен от чуждых элементов. Треть всех служащих по Украине — бывшие царские чиновники»¹²⁶. (Хіба з цього не випливає, що справді рахували?)

17 грудня 1928 року фракція президії Київського окрвиконкому (Рекіс, Волковий, Кулініченко, Реут та інші) розглянула інформацію про політичний стан округи, яку подав Іванов. Було ухвалено:

«2) Запропонувати партійній частині Окрвиборчком: а) використати цілком всі матеріали ГПУ що-до засміченності радянського апарату й виборчих комісій; б) особливу увагу звернути на те, щоб до складу радянського апарату не пройшов антирадянський елемент, якого взяли на відповідний облік органи ДПУ.

3) Zobov'язати Окрвиборчком вжити всіх потрібних заходів з метою усунути весь небажаний елемент як з райвиборчкомів, так і з радянського апарату. [...]

5) Зважаючи на те, що Київщина виділяється поміж іншими округами що-до кількості терористичних вчинків і наступу куркульського елемента, — визнати за потрібне не зменшувати уваги до справи боротьби з антирадянським елементом і запропонувати ДПУ провадити роботу в тому напрямкові, як і до цього часу.

6) Просити Президію ВУЦВК'у прискорити розгляд всіх судових справ щодо терористичних вчинків куркульського елемента, що їх надіслано з Київщини»¹²⁷.

Серед політичних рішень, які приймало Політбюро на основі створеної інформаційної бази про підвладне йому населення, була «чистка» окремих місцевостей і прикордонної смуги¹²⁸, що опинялись у статусі частково закритих зон. Ув'язнений чекіст Крупніков, що «невинно постраждав», як тепер пояснюють, «у роки сталінської сваволі», а тоді був реабілітований, 22 лютого 1938 року пояснював молодшому лейтенанту Петрову: «За время моего пребывания в Славуте с 1935 по апрель 1938 года в должности нач. ОО дивизии и РО НКВД на основе правильно организованной агентурно-оперативной работы была создана база, благодаря чему с началом массовых арестов подвергнуты репрессии (sic) значительное количество (sic) антисоветского элемента»¹²⁹. Єфим Веніамінович Крупніков (* 20 вересня 1903, м. Гнатівка Київської губ.)

¹²⁶ Вечерний Киев. 1929. 31 января. № 25 (599). С. 1.

¹²⁷ ДАКО. Ф. р-112. Оп. 1. № 8608. Арк. 490.

¹²⁸ Загалом прикордонну смугу було встановлено постановою РНК від 4 листопада 1921 року «Про встановлення бюро віз» (Збірник узаконень та розпоряджень. 1922. 2 грудня. Ч. 46. Відділ І. С. 800–801. Арт. 677; пор.: 1921. Ч. 23. Ст. 648).

¹²⁹ ЦДАГО України. № 31137 ФП / кор. 180. Том 1. Арк. 84.

у 1933–35 роках був начальником Городоцького районного відділення НКВД на Проскурівщині. У рапорті на ім'я наркома А. І. Успенського від 10 вересня 1938 року писав: «Работая последние месяцы в Каменце-Под[ольском] и встречаясь с оперсоставом Проскурвской следгруппы, мне многие говорили, что до сего времени по Городку (несмотря на значительный оперативный удар, нанесенный в этом районе) еще тянутся учеты, созданные при мне»¹³⁰. Заарештований 20 жовтня 1938 року. У березні 1939 року звільнений.

Ясна річ, усе це робилося «для захисту правового ладу від соціально-небезпечних осіб», адже й убивство («высшую меру наказания», ВМН) інколи називали «высшей мерой социальной защиты» (ВМСЗ)¹³¹. Отож, уже 19 березня 1924 року ВУЦВК (Петровський і Лобанов) разом із РНК (Чубар) прийняли рішення такого змісту: «Особи, вислані на підставі постанови суду в порядку арт. 46 і 49 Кримінального Кодексу УСРР, а також підпали (sic) під вислання в адміністративному (sic) порядку (36. Уз. 1922 р., ч. 39, арт. 586 і ч. 53, арт. 771), втрачають право перебувати протягом трьох років із дня застосування до них зазначених заходів у нижчеподаних (sic) місцевостях УСРР: у містах — Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Миколаїві й Херсоні й у їхніх околицях на віддалінь (sic) 50-ох верст од названих міст, у губернях — Волині, Поділлі й Донеччині, крім Старобільської округи, і в округах — Балтській, Одеській, Миколаївській, Херсонській і Єлисаветській»¹³². Поява уже репресованих осіб у вказаних місцевостях тягла за собою нове покарання на строк до одного року. В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов та С. В. Кульчицький дали винятково жорстку оцінку цим заходам: «Винищення інтелігенції чи не цілком позбавило Україну її величезного інтелектуально-культурного потенціалу»¹³³.

Важливий приклад планомірної ліквідації однієї категорії населення навів К. Штепа: «Одновременно шла классовая расправа с представителями старой технической интеллигенции. Один за другим следовали показательные судебные процессы: “Шахтинское дело”, процесс “Промпартии”, процесс специалистов Наркомзема и т. д. Тысячи инженеров, агрономов, ветеринаров и проч. подвергались всевозможным репрессиям по обвинению во “вредительстве” и “саботаже”»¹³⁴. Репресій такого роду протягом двадцятих-тридцятих років пройшло багато, але Штепа узагальнив факти цього роду, звівши їх у цільну модель терору проти старої технічної інтелігенції.

¹³⁰ ЦДАГО України. № 31137 ФП / кор. 180. Том 2. Арк. 38.

¹³¹ Там само. № 32220 ФП / кор. 226. Арк. 8.

¹³² Збірник узаконень та розпоряджень. 1924. Відділ перший. 2 квітня. Ч. 7. С. 162. Арт. 68.

¹³³ Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні. К.: Либідь, 1991. С. 168.

¹³⁴ Штепа К. Ф. Ежовщина // Новый журнал. Кн. LVIII. Нью-Йорк, 1959. С. 144.

Іншим разом, 1935 року значну частину київського населення було усунуто «в порядке очистки столицы Киева от укр[аинского] к/р националистического элемента»¹³⁵. Характерне формулювання: не сказано, що провадилася «чистка» нової столиці України, — «чистили» Київ від українського елементу. Це був аргумент для розгляду справи в Окремій нараді НКВД СРСР. 25 березня того самого, 1935 року датується розпорядження НКВД СРСР «Об очистке пограничной зоны Ленинградской области и Карелии от кулаков и антисоветских элементов в порядке репрессии»¹³⁶. Із таких операцій, яким, здавалося, не буде кінця ані краю, складалось внутрішнє життя країни. Для здійснення репресивних акцій, задуманих у Кремлі, в Москві визначали ліміти, — на місцях «виходили» із зустрічними пропозиціями. Коли Татарії наприкінці 1937 року спустили ліміт на арешт 2–3 тисяч душ, нарком НКВД Михайлов заявив, що проситиме 5–6 тисяч¹³⁷. У всіх таких ситуаціях у засобах масової інформації та іншими каналами щоразу провадилася широка політична кампанія. Спецслужби, зі свого боку, властивими їм методами зобов'язувалися забезпечити практичне вирішення поставленого перед ними завдання. Інформаційну функцію вони на той час уже виконали, тепер партія вимагала від них виконання функції іншої, яка з першої випливала.

Дуже цікаве питання поставив російський емігрант В. Жирмонт, що сам побував у совєцькому концентраційному таборі у ролі в'язня. Зібравши й проаналізувавши факти про економічну функцію терору, він ствердив, що масові арешти й систематичний терор були, здавалося б, невмотивовані, коли говорити про людей, які рішуче нічим не завинили навіть із совєцько-комуністичного погляду. Але якщо розглянути терор на тлі економічного життя країни, з'ясується, що арешти були нічим іншим, як ловитвою рабів для господарського використання майже безкоштовної робочої сили. Д. А. Волгогонов висловив у своїй праці про Сталіна пронизливу думку: «Когда планировалась новая стройка в Сибири, на Севере, то в “плановом порядке” определялась потребность в покрытии “естественной убыли”». Органы НКВД даже планировали “емкости” в регионах, своеобразный резерв невольников для “социалистическихстроек”»¹³⁸. Та недалекі пошуки з'ясовують, що цю думку висловив ще Мих. Розанов: «[...] концлагеря множились и бухли и уже включились в план первой пятилетки»¹³⁹. Але

¹³⁵ ЦДАГО України. № 34019 ФП / кор. 518. Арк. 35. Винувальний висновок у справі секретаря Музичного товариства ім. Леонтовича Олександра Чапківського, затверджений 8 червня 1935 року.

¹³⁶ Киуру Э. Российские финны до сих пор не реабилитированы // Известия. 1992. 26 сентября. № 214 (23788). С. 3.

¹³⁷ Султанбеков Б. Сталинский железный нарком. С. 202.

¹³⁸ Волгогонов Дм. Триумф и трагедия. Кн. I, ч. 2. С. 57.

¹³⁹ Розанов Мих. Соловецкий концлагерь в монастыре, 1922–1939 годы. Кн. 1. Б. м.: Изд. автора, 1979. С. 201.

В. Жирмонт писав про це раніше й за Розанова, й Волгогонова, й багато докладніше: «Под этим углом зрения становятся рациональными и понятными целый ряд необъяснимых явлений. Если бы можно было сопоставить кривую роста этой индустрии с кривой массовых арестов, то они сошлись бы во всех своих точках: каждый новый “строй”, каждый новый “комбинат”, каждая новая “магистраль” — являлись очень серьезной причиной волн арестов и ссылок. Каждое “начинание” требовало какой-нибудь особой категории специалистов, и от процесса “Промпартии”, отголоски которого прокатились по всем трестам страны, захватив Грознефть, Баку, Донбасс и др., нетрудно протянуть нить к начавшимся стройкой и развертыванием Урало-Кузнецкому и Азотно-Туковому комбинатам и ядрам тяжелой промышленности на Дальнем Востоке. Заключенные в свое время договоры на поставку леса Англии послужили косвенной причиной для создания скорострельных процессов “на местах” против учащейся молодежи и комсомольских уклонов (число “лесорубов” на севере к тому времени сильно сократилось, — нужны были новые, молодые силы). Таким же образом, чисто автоматически, набиралась и остальная рабочая сила»¹⁴⁰.

Так само й Судоплатов нав’язував читачам ідею, що ніколи навіть не чув ні про телеграми з наказами про початок тієї чи іншої операції, ані не чув про ліміти на кожну республіку, кожен край, округ, кожну область: «[...] возникла, — пише він, — целая волна арестов, вызванных воспаленным воображением следователей и выбитыми из подследственных “свидетельствами”»¹⁴¹. Втім, можливо, автор мав на увазі, що, крім волі Політбюро, існувала ще воля якогось іншого осередку, і що ініціатива котроїсь із большевицьких партійних фракцій реалізувалась у діяльності певних груп чекістів? Саме в цьому важливому історичному епізоді чекістам хотілося б напустити побільше туману, зробити вигляд, що ситуація тільки абсурдна. Існує спеціальна п’еса: кат і в’язень міняються місцями. Цю модель дехто хоче пристосувати... до нашої передвоєнної історії. В. Пристайко з колегами подав у своїй праці фото Александра Броневого (Факторовича) та Якова Камінського уже після арешту¹⁴². Текстівка така: «Доля чекістів, які “помінялися місцями” зі своїми жертвами. А. Броневої, Я. Камінський. 1938 р.». Хочеться запитати шановного дослідника, який навіщоє монополізує усю сукупність архівних матеріалів, — хто ж конкретно із в’язнів став чекістом? З ким персонально помінявся місцями Броневої і з ким помінявся Камінський? Навіщо запроваджувати таку мітологію?

В. Жирмонт розрахував, які великі витрати робила держава на оплату праці не лише висококваліфікованого технічного персоналу, ба навіть середнього робітничого складу. «Спасло положение ГПУ-НКВД,

¹⁴⁰ Жирмонт В. Экономическая функция террора // Социалистический вестник. 1949. № 6. С. 117.

¹⁴¹ Судоплатов П. Спецоперации: Лубянка и Кремль... С. 69.

¹⁴² Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні. Після с. 576.

и роль его в развитии индустрии СССР и расширении военного потенциала страны, поистине, огромна! Путем ряда процессов, из коих некоторые, для оправдания массовости арестов, были проведены в “показательном” порядке (потом под такой “процесс” в других областях Союза люди набирались уже автоматически), были созданы кадры для новых строек и совхозов. Состав подбирался весьма тщательно, — никакая категория труда забыта не была! В “Гулаг”, обычно, поступали требования на нужное количество рабочей силы, с точной разбивкой ее по категориям труда. Этапами с мест она препровождалась, для дальнейшего распределения, в Ленинград, Москву, Самару, в зависимости от мест назначения. Случался иногда “перебор”, — предложение превышало спрос, и тогда заключенные долгими месяцами ждали транспорта в лагерь [...]. Но обычно весной очередные эпидемии тифа и дизентерии “вымывали” какое-то количество рабов на местах, и новые этапы собирались в путь»¹⁴³. Зробивши низку економічних розрахунків, очевидець-дослідник дійшов висновку, що система ГУЛАГУ зберігала для державного бюджету десятки мільярдів карбованців щороку. «Никто не может сказать, сколько именно, но что речь идет о числах в 11 знаков (десятки миллиардов), — в этом не может быть, по-моему, никакого сомнения»¹⁴⁴. Сучасний демограф констатує, що у порівнянні зі Східним Сибіром, де механічний приріст населення на 1939 рік склав 14 % щодо чисельності всього населення 1926 року, на Далекому Сході він дорівнював 68,8 %. Механічний приріст міського населення переважав природний у 7,7 рази¹⁴⁵.

До дивовижно близького висновку дійшла на своєму матеріалі уральська дослідниця В. В. Гусева. Студіюючи долю репатріантів 1935 року з району КВЖД («харбінців»), вона виявила оперативний наказ НКВД від 20 вересня 1937 року. «По своей сути, — пише вона, — он представляет продуманный и четкий план репрессий и уничтожения реэмигрантов. Этот приказ являлся итогом двухлетней работы по выявлению и регистрации 25 тысяч “харбинцев”, а также учет уже репрессированных 4500 человек. На выполнение планов по аресту, расследованию и рассмотрению дел и приведению приговоров в исполнение отводилось очень мало времени — с 20 сентября по 25 декабря 1937 г. Как показывает самый общий анализ категорий “харбинцев”, упоминаемых в документах и подлежащих аресту, органам НКВД предлагалось репрессировать всех русских репатриантов из Китая, а тем, кто уже на-

¹⁴³ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьев В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні. С. 118.

¹⁴⁴ Там само.

¹⁴⁵ Платунов И. И. Влияние миграций на численный рост населения северных и восточных районов СССР в 20–30-е гг. // Проблемы исторической демографии СССР: период социализма. Кишинев: Штиинца, 1985. С. 48.

ходився в заключении, — продлить сроки»¹⁴⁶. Голова Українського клубу в Харбіні, після повернення до Києва — інструктор сільгоспвідділу ЦК Максим Гулий був заарештований 10 січня 1938 року, розстріляний 23 жовтня 1938 року¹⁴⁷. У монографіях Івана Світа¹⁴⁸ та Петра Балакшина¹⁴⁹ Гулий не згадується. Солженіцин розповів ще про одну людську долю. Начальник «оперчекотдела» в Архангельському ГПУ Саєнко, закохавшись, одружився з КВЖД'инкою Коханською. Під час кампанії сам її й посадив, — після цього був начальником Томського НКВД¹⁵⁰.

Машина репресій могла б виглядати винятково досконалою, якби вона так і працювала. Але часом реальніший був театр абсурду, як-от у спогадах Антона Антонова-Овсєєнка: «Потери первых месяцев [войны] устрашающие. На счету каждый батальон. А в бухте Находка, на пересыльном пункте, знаменитой “транзитке”, бездействует 70 тысяч заключенных. Бездействует?.. “Врагов народа” целыми дивизиями выгоняли ежедневно под конвоем долбить мерзлую заполярную землю. На другой день вырытые в муках траншеи засыпали. Это не совсем по Достоевскому: в его “Мертвом доме” каторжане перетаскивали с места на место камни»¹⁵¹.

Саме в такому ключі осмислив і до тих самих висновків дійшов невідомий геніальний в'язень, якого 1965 року процитував у запізнілій післямові до свого роману «Приговор» російський літератор Ал. Письменний: «Чтобы лишить человека свободы, мне казалось, требуются хоть какие-нибудь, пусть видимые, пусть ошибочные, но все же причины. Хотя бы ложный донос, хотя бы оговор. Ничего этого не было. Людей лишали свободы “по разверстке” просто потому, что в числе прочих великих и мрачных схем кому-то (!? — С. Б.) в голову пришла еще одна: “пропустит через фильтр изоляции” очередную категорию граждан. Сто тысяч, миллион, два миллиона — неважно. Значительная часть из них погибнет. И это неважно. Самое главное — будет уничтожена, вырвана, выбита навсегда из головы, из души ненавистная способность понимать простыми человеческими мыслями и чувствами простые человеческие отношения. И на много лет вперед будет создан запас страха»¹⁵². Звичайно, «запас страху» з'явився в совєцьких людей

¹⁴⁶ Гусева В. В. Механизм проведения репрессий среди русских репатриантов 1935 года из Китая // Политический сыск в России: История и современность. [СПб.,] 1997. С. 212–214. Пор.: Конквист Р. Большой Террор. [Кн.] II. С. 39.

¹⁴⁷ ЦДАГО України. № 65678 ФП / кор. 1868.

¹⁴⁸ Світ Іван. Українсько-японські взаємини, 1903–1945. Нью-Йорк: УІТ, 1972.

¹⁴⁹ Балакшин Петр. Финал в Китае, том I. Сан-Франциско; Париж; Нью-Йорк: Сириус, 1958.

¹⁵⁰ Солженицын А. Архипелаг ГУЛАг. [Том] I–II. С. 164.

¹⁵¹ Антонов-Овсєєнко Антон. Портрет тирана. New York: Khronika Press, 1980. С. 305.

¹⁵² Письменный А. «Я искренне верил Сталину...» // Книжное обозрение. 1989. 6 октября. № 40 (1218). С. 10.

зовсім не перед війною. Колосальних зусиль доклав до його формування Ленін з самого початку свого панування.

Простежуючи перебіг совєцької репресивної політики, ми переконуємось у глибокій істинності того відточеного формулювання, яке московські чутки, за свідченням М. С. Восленського, приписали персонально Кагановичеві: «Мы снимаем людей слоями»¹⁵³. У 1937–1939 роках секретарем партійного комітету Наркомтяжпрому СРСР був Н. П. Дудоров (міністр внутрішніх справ СРСР після Круглова). На схилку віку він оповів Байбакову (запропонував побудувати газопровід Дашава–Київ–Москва), що навесні й восени 1938 року його начальник нарком Л. Каганович двічі виїздив на Донбас, щоразу в супроводі орави енкаведистів. Під час цих поїздок були репресовані численні керівники підприємств, комбінатів, вугільних шахт. Повернувшись до Москви, на колегії наркомату Каганович хвалився, що він «убрав два слоя» ворогів народу, що начебто орудували у промисловості Донбасу¹⁵⁴.

Син Антонова-Овсєєнка навіч чи не найяскравіший приклад такої чистки: «С его непосредственной помощью Сталин затравил одного из основателей компартии Украины Николая Скрипника (покончил с собой в июле 1933 года). Теперь Постышев, второй секретарь украинского ЦК, начал рыть мину под Косиора. Но вот, после февральско-мартовского пленума ЦК 1937 года, прозвонил звонок и для Постышева. Его перевели пока в Самару, и Косиор начал прорабатывать опального деятеля на киевских собраниях и конференциях. На место погибшего Панаса Любченко (тоже покончившего самоубийством), по рекомендации Бериі, был назначен Михаил Бондаренко. Через месяц Бондаренко взяли, вместе с остальными “выдвиженцами”. Их обвинили в создании контрреволюционной организации. В тридцать восьмом Сталин прибрал всех — и Косиора, и Постышева, и Хатаевича, сменившего Постышева. Расстрелял в полном составе Политбюро и правительство Украины. И всех секретарей обкомов с секретарями райкомов заодно. Потом — еще раз всех новых. И еще раз»¹⁵⁵. Здається, Антонов-Овсєєнко захопився.

Карл Альбрехт спостеріг: «Каждая ликвидация какого-нибудь важного партийца означала одновременно автоматическое удаление в центре и в провинции сотен тысяч его приверженцев, обвиненных в принадлежности к оппозиции»¹⁵⁶. Альбрехтові вторував Віктор Кравченко: «Упадок кожного провідника чи урядовця означав, що під чистку попадуть і всі ним іменовані чи поставлені на працю. По заарештованні Бродського, Чорні Ворони й замкнені автомобілі Н.К.В.Д. зачали ви-

¹⁵³ Восленский М. Номенклатура. С. 95.

¹⁵⁴ Байбаков Н. К. Сорок лет в правительстве. М.: Республика, 1993. С. 205.

¹⁵⁵ Антонов-Овсєєнко Антон. Портрет тирана. Нью-Йорк, 1980. С. 186–187.

¹⁵⁶ Пор.: Альбрехт К. И. Власть Сталина. С. 17, 21.

збирувати його помічників, приятелів, чоловіків і жінок, що їм він дав зайняття в Нікополі»¹⁵⁷. Александр Вайсберг згадував, що слідом за Гвахарією, племінником Орджонікідзе й одним із геніїв індустріалізації, усі директори великих ливарних підприємств України були заарештовані: «Через несколько месяцев были арестованы и те, кто пришел им на смену. Обычно удерживался только третий или четвертый по счету состав руководства»¹⁵⁸. Це ще один приклад знання людей «слоями». Роберт Конквест уявляв собі таку послідовність: «Сначала арестовывали председателя колхоза. Он “выдавал” ближайших сообщников, за ними шли бригадиры и, наконец, простые крестьяне»¹⁵⁹. Важко сказати напевно, чи доходили чутки про «слои» до Надєжди Мандельштам, але вона достоту відтворила цю думку: «Людей снимали пластами по категориям (возраст тоже принимался во внимание): церковники, мистики, ученые идеалисты, остроумцы, ослушники, мыслители, болтуны, молчальники, спорщики, люди, обладавшие правовыми, государственными или экономическими идеями, да еще инженеры, техники и агрономы, потому что появилось понятие “вредитель”, которым объяснялись все неудачи и просчеты»¹⁶⁰. Не треба пояснювати, що підставою для такої класифікації були власні спостереження мемуаристки: «К тому времени [...], — писала вона, — через горнило проходили только перечисленные мною выше категории людей, иначе говоря, те, у кого под шляпой была голова, да еще те, у кого изымали ценности, и непманы, то есть предприниматели, поверившие в новую экономическую политику»¹⁶¹. Нас не повинна бентежити «дамська» чи поетична класифікація Н. Мандельштам, де категорії жертв визначаються аж надто екзотично. Насправді-бо людський склад її списку і першого-ліпшого списку науково соціологічного накладаються. Адже «мислителі», «базіки» й «дискутанти» легко складають активну групу людей, здатних утворити провід якоїсь політичної партії. Дотепники й нонконформісти найлегше потрапляють у сіті якогось обліку. А церковники, що не потребували інших дефініцій, з большевицького погляду, підлягали ліквідації незалежно від їхніх особистих властивостей.

Цей образ не могла не сприйняти навіть людина іншої доби — генерал Волкогонов: «Сталин не любил ограничиваться одним “слоем” обезвреженных врагов», — писав він¹⁶². Або з приводу справи Ніколаєва: «Одно из косвенных

¹⁵⁷ Кравченко В. Я вибрав волю. С. 213.

¹⁵⁸ Weissberg Alexander. Conspiracy of Silence. London, 1952. P. 364; Конквест Р. Большой террор, [Кн.] II. Рига, 1991. С. 10.

¹⁵⁹ Конквест Р. Большой Террор. [Кн.] II. С. 54.

¹⁶⁰ Мандельштам Надежда. Воспоминания. [Кн. 1.] Изд. 4. Paris: YMCA-Press, [1982]. С. 16.

¹⁶¹ Там же. С. 17.

¹⁶² Волкогонов Дм. Триумф и трагедия. Кн. I, ч. 2. С. 205

свидетельств [того, кто убрал Кирова,] — устранение двух-трех “слоев” потенциальных свидетелей. А это уже “почерк” Сталина»¹⁶³.

Соціальна спрямованість масових репресій, які проводив більшовицький режим, була дуже специфічна. Влада не карала окремо взятих людей, які порушили, мовляв, те чи інше законоположення. Репресії влучали в конкретних людей, влучали масово («летіли тріски»), але засадничо терор спрямовувався відразу проти цілих соціальних груп («рубали ліс»). Тому правильніше говорити не про велику кількість індивідуальних акцій більшовицьких спецслужб — органів ЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, не про масовість їхнього індивідуального терору (хоч був і такий), а передусім про масовий терор. При цьому партія й чекісти як її передовий загін керувалися марксистсько-ленінською теорією, що поділяла націю на певні класи, а диференціюючи їхній склад, вирізняла в них ті чи інші соціальні групи. Відповідно до теоретично обґрунтованої, таким чином, структуризації спецслужби репресували не просто багато людей. Жертвою державного терору ставала критична маса людей, себто така їхня кількість, що була достатня для якісних змін у цих групах. Винищення окремих соціальних груп починалось із ліквідації лідерів, навколо яких доти формувалися структури. Це вдарило по кращих представниках українства — від членів Центральної Ради як для всієї України до священників, учителів, передових господарів — на селі. Внаслідок більшовицького терору середовище атомізувалось. Влада знищувала цю критичну масу, досягаючи визначеного ліміту. Для етапу Великого Терору А. Авторханов говорив про 3–4 % від загальної кількості людності, що давало близько п'яти мільйонів душ по СРСР¹⁶⁴. При цьому виходило, що люди, особисто споріднені чи знайомі із знищеними діями, ще могли лишатися, але структура, яку вони разом утворювали, зникала. Зовнішній тиск виштовхував їх десь на маргінес знищеної структури, або вони навіть вихлюпувались у структури інші. Таким чином, режим досягав більшого, аніж репресії проти винних чи невинних людей, — він винищував етнокультурні середовища. Репресії проводились у межах тієї чи іншої соціальної групи, але кампанії почергово вдарили по кожному з соціальних прошарків. Це був трансконтинентальний погром, який конкретно в Україні мав виразно антиукраїнський характер.

Розстрільні списки М. Роженька й Е. Богацької містять 72 імені убитих священників, дияконів і ченців. З-поміж них лише о. Андрій Бойчук був заарештований і страчений 1941 року. Арешти, судилища й страти всієї решти припадають на дуже короткий період часу. Вироки і страти відбулися між вереснем 1937-го і травнем 1938 років. У цьому проміжку смертні вирoki виносилися не ритмічно, а імпульсивно — у вересні

¹⁶³ Волкогонов Дм. Триумф и трагедия. Кн. I, ч. 2. С. 89.

¹⁶⁴ Авторханов А. Технология власти. Изд. 3. Б. м.: Посев, 1983. С. 410.

1937-го — вісьмом священослужителям, у грудні — 15-тьом. Страчено у вересні 1937 року — вісьмох, у листопаді — 16-х, у січні 1938 року — 13-х, у березні — 16-х¹⁶⁵. Це справді вражає, коли в 1917–1941 роках ліквідація 71 священослужителя припала на короткий кількамісячний період.

Характерно, що відділення *овець від козлищ*, оцей процес сегрегації большевики провадили остільки пунктуально, що найнезначніші порушення встановленого регламенту викривались і придушувалися нещадно. Особливо, якщо хотіли уникнути визначеної їм долі «колишніх», і то навіть якщо вони хотіли пересидіти на найменших, найнезначніших посадах (напр., куховарки). Так, читаємо газетну оповістку: «Гр. Медведева не состояла членом союза, не числилась на Бирже труда, но она была хорошей знакомой зав. 4-й школой ЮЗ'а тов. Симашкевича»¹⁶⁶.

¹⁶⁵ Рожено Микола, Богацька Едіт. Сосни Биківні свідчать: Злочин проти людства. Кн. 1. К., 1999. 568 с.

¹⁶⁶ Симашкевич Микола Васильович (9 травня 1875, с. Кошарниці (Комаринці?) Подільської губ. — 31 серпня 1938, Київ) — педагог, політичний і громадський діяч. Син псаломщика. 1911 вступив до партії кадетів. Учителював у гімназії В. Науменка, де навчався М. Рильський. Член Українського педагогічного товариства М. Симашкевич був членом Центральної Ради від учительських організацій. Віце-директор Департаменту середніх шкіл Міністерства освіти (1918–1919). Приятелював з мистцем, міністром УНР Петром Холодним. З 1919 до кінця 1923 перебував у Баришівці. Ставши директором соціально-економічного технікуму (колишньої баришівської гімназії) й одночасно баришівської семирічки, він змінив учительський персонал добрими педагогами-кинянами (М. Зеров, О. Бургарт), що виїхали туди з голодного й холодного Києва. 7 вересня 1921 був заарештований син Симашкевича, студент КПІ Левко (* 1905; за участь у керівництві повстанкому 26 листопада президія Київської губчека засудила його до страти). Повернувшись до Києва, М. Симашкевич був призначений завідувачим дитячим будинком Південно-західної залізниці. Заарештовували його у 1930 і 1933 роках. У 1930-х роках він викладав українську мову й літературу в київському індустріальному робітфаці. Мешкав на вул. Франка, 5, пом. 18. 26 січня 1938 ув'язнений втретє. Розстріляний з конфіскацією майна. Внаслідок перевірки справи (висновок затверджено 2 січня 1959 року) старший слідчий слідчого відділу УКГБ при РМ УРСР по Київській області капітан Силинко написав, що М. Симашкевич «осуджен тройкой при УНКВД по Киевской области — обоснованно». Згодом він був все-таки реабілітований. В. о. прокурора м. Києва В. Ф. Гайдамак висунув для того такі аргументи: «Деятельность Симашкевича в партии «кадетов», в Центральной раде в 1917 году, в должности вице-директора департамента просвещения в 1918–1919 г.г. не установлена. Кроме того, в силу Постановления Президиума ЦИК СССР от 2 ноября 1927 года № 620 «Об амнистии» в ознаменование 10-летия Октябрьской революции, он не мог быть привлечен к уголовной ответственности за преступные действия, совершенные им до 1. 01. 1923 г.». Див.: ЦДАГО України. № 58271 ФП / кор. 1459; Безсмертні: Збірник спогадів про М. Зерова, П. Филиповича і М. Драй-Хмару. Мюнхен: Ін-т літератури ім. Мих. Ореста, 1963. С. 41–42, 253, 263; Повернені імена // Вечірній Київ. 1994. 19 листопада. № 221 (15082). С. 2; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998. С. 207, 223; Рожено М., Богацька Е. Сосни Биківні свідчать: злочин проти людства, Кн. 1. К., 1999. С. 390. Я листувався (й перший лист — від 18 жовтня 1972 року) з дочкою Симашкевича — мисткинею театру й кіно Милицею (Майєю) Миколаївною (1900 — 1976). Софія Федорівна Зерова (удова Миколи Костевича) розповідала мені, що 16-річного Левка Симашкевича чекісти спершу не могли знайти й заарештували його — ще молодшого — брата Вадима як закладника (це потверджується тепер його слідчою справою). В ув'язненні його тяжко били, й він, повернувшись, невдовзі помер. З-під арешту передав додому закривавлену хустку зі словами: «Знайте, як помирають люди за Україну». Усе це відбувалось на очах Миколи Зерова (Зерова Софія. Спогади про Миколу Зерова // Слово і час. 1996. № 2 (422). С. 78). Відомі нотатки Левкового племінника: Вербицький Р. Б. Про мого дядька Левка // Матеріали Всеукраїнської конференції [...] «Злочин без кари». К.: Стило, 1998. С. 184–185.

Этого было довольно, чтобы Медведева была устроена на работе в этой школе, правда, в скромной должности — кухарки. Комиссия по борьбе с протекционизмом вынесла порицание тов. Симашкевичу и сообщила о случае в учебный отдел Юза»¹⁶⁷.

Кадрові військові

На початках існування большевицької влади серед найактуальніших практичних завдань було виявлення колишніх військових, у першу чергу офіцерів царської та добровольчої армій. Коли їх щастило заарештувати, вони винищувались. Зберігся спогад: «22 июня [1919 года] в [харьковскую] каторжную тюрьму явилась комиссия по разгрузке тюрьмы: Саенко, в сопровождении председателя чрезвычайного трибунала Бузалина и члена трибунала Пятакова. [...] Начался разбор.

— Встать всем в один ряд! — скомандовал Саенко.

И торопливо, переходя от одного к другому, без всяких документов, не давая возможности даже в кратких словах изложить суть дела, комиссия по разгрузке давала заключения. Впереди меня стоял полковник Зарубин, инвалид, с рукой на перевязи.

— За что сидите?

Лицо у Саенки вдруг задергалось и в каком-то припадке исступления, весь белый, с красными пятнами, он задал ему роковой вопрос:

— Вы офицер?

— Да, я инвалид.

— Без разговоров, сюда, к расстрелу!

— Позвольте, выслушайте.

— Нечего говорить. Сейчас же к расстрелу, к стенке!»¹⁶⁸.

Те, що полковника Зарубіна розстріляли щойно під час розвантаження тюрем, зовсім не свідчить про те, що за якихось умов він міг вийти на свободу. Державна політика щодо офіцерів була інакша. Для большевиків-ленінців офіцер був ворог і тільки ворог. Першого ж дня, як совєцька влада встановилась, 25 жовтня / 7 листопада 1917 року Петроградський військово-революційний комітет віддав наказ: «Офицеры, которые прямо и открыто не присоединились к совершившейся революции, должны быть немедленно арестованы, как враги»¹⁶⁹. Ленін писав: «Когда мне недавно тов. Троцкий сообщил, что у нас в военном ведомстве число офицеров составляет несколько десятков тысяч, тогда я получил конкретное

¹⁶⁷ Борьба с протекционизмом // Вечерний Киев. 1929. 17 января. № 14 (588). С. 4.

¹⁶⁸ Олень. Ужасы чрезвычайек. Ростов на Дону, 1919. С. 23–24.

¹⁶⁹ Декреты Советской власти. Том 1. С. 22.

представление, в чем заключается секрет использования нашего врага: как заставить строить коммунизм тех, кто являлся его противниками, строить коммунизм из кирпичей, которые подобраны капиталистами против нас!»¹⁷⁰. Сповідуючи суто людодіську, людиноненависницьку філософію, Ленін говорив не про конкретного офіцера, що звершив, припустімо, той чи інший злочин. За ворога він вважав, як бачимо, будь-якого офіцера. Навіть офіцер, що став на службу большевиків, лишався, виходить, ворогом, тільки його «використовували». Інакше кажучи, навіть таких офіцерів не гріх було знищити, коли б потреба в цих людях відпала, підросли свої фахівці.

Термін «використання» я педалюю тут не випадково: він добре прищепився у большевицькому світогляді, а відтак і лексиконі. 2 травня 1922 року Сергій Мазлах писав у заяві до ЦК КП(б)У: «[...] я заявил Волкову, что буду просить ЦК КПУ пересмотреть вопрос о целесообразном **использовании** меня [...]»¹⁷¹. 15 березня 1924 року начальник київського губернського відділу ГПУ Іванов, начальник секретно-оперативної частини Западний та начальник контррозвідального відділу Косицький писали з приводу приїзду до Києва Грушевського: «При настоящем положении вещей Грушевского можно **использовать** в качестве орудия по разложению украинских к.р. кругов. [...] Для использования его есть две принципиальные линии — политическая и чекистская»¹⁷². Харківський Іванов відповів київському Іванову: «**Использовать** Грушевского непосредственно “в качестве орудия по разложению украинских контрреволюционных кругов”, по-нашему, невозможно, так как наши (ГПУ) задания он не станет выполнять [...]»¹⁷³.

Коли большевики займали якусь територію, вони широко застосовували загальну реєстрацію чоловічого населення та спеціалізовану реєстрацію колишніх військових¹⁷⁴. У наказі Раковського начальникові тилу, що став відомий у Полтаві 10/23 вересня 1920 року, було сказано: «В районах или местностях, наиболее охваченных бандитизмом и освобожденных от банд и восстаний, но являющихся очагами бандитского движения, поручить губвоенкомам или начальникам воинских частей изъять все мужское население, способное носить оружие, от 19 до 45 лет, и под конвоем отправить в окружные воинские управления. Они долж-

¹⁷⁰ Ленин В. И. Успехи и трудности Советской власти, 17 апреля 1919 года // Ленин В. И. ПСС, Том 38. М., 1963. С. 55.

¹⁷¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 35. Арк. 46.

¹⁷² ГДА СБУ. Ф. 6. № 7537. Справа-формуляр на М. Грушевського. Том 4. Арк. 8–9. Цит. за: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. С. 131.

¹⁷³ Там само. С. 134.

¹⁷⁴ Кавтарадзе А. Г. Военные специалисты на службе Республики Советов 1917–1920 гг. М.: Наука, 1988. С. 98–99.

ны быть зачислены, если это трудовой элемент, в запасные части округа, а если не трудовой, то — в тыловое ополчение»¹⁷⁵. На допиті 2 лютого 1931 року один в'язень згадав Вадима Попруженку й Петра Бржезицького: ще до революції, 1915 року вони разом служили у 70 артбригаді, а востаннє зустрічалися «при регистрации бывших белых офицеров в ГПУ»¹⁷⁶. Як повідомив лозанський суд (у справі убивць Воровського) очевидець А. В. Осокін, під час цих реєстрацій вишикувалась черга у тисячу душ: «Каждый спешил подойти первым к... могиле»¹⁷⁷. Річ у тім, що саме за цими реєстраційними матеріалами провадились розстріли. Як відомо, швейцарський суд виправдав героїв — Конраді й Полуніна. Італійський уряд висловив співчуття родині Воровського. Кавалерійський офіцер Ю. Д. Безсонов знав за собою три провини перед більшовиками: на початках революції він став одним з організаторів одного з військових союзів, перебуваючи в Черкеському полку Туземної дивізії, узяв участь у поході генерала Корнілова на Петроград у серпні 1917 року, нарешті, напередодні більшовицького перевороту був призначений на помічника коменданта Зимового палацу: «На деле оказалось, что единственной причиной, которая повлекла за собой такие большие для меня последствия, была моя вина в том, что я в свое время кончил Кадетский Корпус, Кавалерийское Училище, был офицером и честно всю Великую войну пробыл в строю»¹⁷⁸.

Київський погром офіцерів 1918 року пов'язують з оперним театром. Збереглася розповідь Якова Варфоломійовича Саїнчука 22 жовтня 1930 року, який переказав свідчення про це самовидця — завідувача книгарні Черкаської філії «Книгоспілки» Івана Іщенка: «Далі розповів мені, що він був сотником якогось полку, що охороняв Центральну Раду та під час наступу більшовиків був разом з іншими захоплений в Київ. Всіх цих захоплених судив в Оперному театрі трибунал та засудив усіх до розстрілу. Але в театрі умовились, щоб під час подорожі до місця розстрілу зробити побіг. З театру виводили групами, не пам'ятаю тільки, з кількох чоловік. Іщенко попав в цю групу, яка умовилась тікати. На площі біля пам'ятника Александра [II] (біля Купецького зібрання, тепер — філармонія. — С. Б.) один з цієї групи істерично закричав, що було сигналом (sic) до побігу. Тоді кинулись всі на варту, почалась метушня, під час якої Іщенкові та ще двом його товаришам [пощастило] втекти. Тікав

¹⁷⁵ Несвіцький О. О. Полтава у дні революції та в період смуту 1917–1922 рр. Полтава, 1995. С. 186–187.

¹⁷⁶ ЦДАГО України. № 58809 ФП / кор. 1492. Арк. 19. Пор.: Тинченко Ярослав. Белая гвардия Михаила Булгакова. К.; Львов, [1997]. С. 111–125.

¹⁷⁷ Последние новости. 1921. 10 августа. Цит. за: Мельгунов. С. 67.

¹⁷⁸ Безсонов [Ю. Д.] Двадцать шесть тюрем и побег с Соловков. Paris: Imprimerie de Navarre, 1928. С. 11–12.

Іщенко через Купецький сад, стрибнув в провали, напівз[не]притомнів, але зібравши сили, порачкував далі й таким чином врятувався»¹⁷⁹. Як можна припустити на підставі цього оповідання, розстріл полонених відбувся там, де в ті тижні більшовики розстрілювали найбільше — в околицях Маріїнського палацу. Якби людей стріляли ближче до Купецького зібрання, ховатись там не випадало.

Поділ військових відбувся природним шляхом. Треба сказати, що на початках існування більшовицької влади у центральній Росії до тих військових, що по-обивательськи не реагували ані на падіння царату, ані на переїзд більшовицького уряду до Москви, була певна довіра. Як не довіряти, справді, таким чоловікам, офіцерам, які ні на що не реагували й не зрушилися з місця, вступити до армій Колчака, Денікіна чи Врангеля не поспішали, являли собою звідомо колаборантів?! У записці до Політбюро ЦК РКП(б) від 5 серпня 1923 року Ф. Дзержинський так і казав: «Из своего опыта на транспорте должен сказать, что спецы оставшиеся у нас самые худшие, без инициативы, без характера. Тянут лямку, чтобы жить»¹⁸⁰.

Понад те, більшовики цих кадрових офіцерів явно потребували. Пояснюється це, зрозуміло, в першу чергу прямим інтересом. Банди, що склалися великою мірою з маргінального, люмпенізованого елементу, могли придушити спротив і надовго запам'ятися. Але більшовикам потрібна була боездатна армія, що могла б нав'язати світову революцію країнам Західної Європи. Хто міг організувати таку армію, коли не військові професіонали, нехай обивателі за світосприйманням? Як вважали політемігранти, «за колесницею победителя побежали те генералы, которым было все равно — кому служить»¹⁸¹. І вони совєцьку армію створили. Для досягнення такої високої мети більшовики застосували інститут так званих воєнспеців, які створили сучасну могутню армію. Цікаво, що той самий Дзержинський 1923 року дозволив собі висловитись одверто: «Самые лучшие, подвижные и инициативные у нас спецы это полученные нами и почему-либо расстрелянные — от Колчака, Деникина и Врангеля»¹⁸².

Ясна річ, що починати треба було з обліків. У січні-лютому 1919 року на території Московського військового округу по цивільних установах було проведено переоблік усіх колишніх офіцерів. Перевірка виявила 3252 особи, себто величезний контингент ще не використаного командного складу. 16 квітня 1919 року заступник голови Реввійськради Республіки Е. М. Скланський віддав розпорядження про створення при Управлінні справами Реввійськради «Особливої тимчасової комісії для

¹⁷⁹ ЦДАГО України. № 62022 ФП / кор. 1643. Том 5. Арк. 25.

¹⁸⁰ Записка Ф. Э. Дзержинского // Источник. 1998. № 3 (34). С. 131.

¹⁸¹ Приянишников Б. Незримая паутина. С. 24.

¹⁸² Записка Ф. Э. Дзержинского // Источник. 1998. № 3 (34). С. 131.

обліку колишніх офіцерів». Управління справами розіслало до всіх центральних управлінь, установ і закладів Московського військового округу наказ зібрати найточніші відомості про всіх співробітників, колишніх офіцерів.

У результаті здійснених заходів було відібрано й відправлено в діючу червону армію 559 колишніх офіцерів, серед яких 123 душі мали військові звання від капітана й вище. 225 осіб було призначено на командні посади. Совецьких чиновників успішність проведеної роботи захопила. Постановою Ради робітничо-селянської оборони (потім — Рада оборони) від 2 липня 1919 року було створено «Особую комиссию по учету бывших офицеров» (Особкомучет). На голову цієї комісії призначили голову Центральної комісії у справах полонених і біженців, члена колегії НКВД А. В. Ейдука, членами стали А. І. Цимблер, Н. А. Мучник та інші¹⁸³. Тим самим днем датується інструкція новоствореної комісії, що вийшла за підписом Ейдука і як постанова Ради робітничо-селянської оборони республіки, де було сказано: «Из состава служащих в гражданских советских учреждениях должны быть по возможности изъяты все быв[шие] офицеры, особенно же участники войны 1914–1918 гг.». Головне завдання запланованої роботи, — підкреслювалося далі, — полягало в тому, щоби «выделить всех пригодных для службы в армии лиц командного состава, исполняющих ныне работу, не соответствующую их опыту и специальной подготовке или занимающих должности, не требующие специальных знаний военных»¹⁸⁴. У вересні 1918 року мемуарист Ю. Д. Безсонов застав Ейдука на посаді коменданта петроградської чрезвычайки, що містилась у будинку колишнього градоначальства на Гороховій, 2: «[...] знаменитый палач Эйдук», — пише він¹⁸⁵. Таку саму репутацію мав цей чоловік серед меншовиків: «Член Президиума ВЧК, типичный палач, топливный диктатор, начальник Центрэвака. Столп большевизма!..»¹⁸⁶ Тут наводяться подробиці його барвистої біографії. У московському «Ермітажі» він прогуляв казенні гроші і влаштував бешкет. Ці його гріхи Політбюро йому подарувало. Він зайнявся спекуляцією.

Такі люди й створили совєцьку армію. Коли минув час, і мавр уже виконав свою справу, настала і його черга. Відповідні дослідження ще не проводились, але можна припустити, що всіх цих «військових спеціалістів» ще раз облікували й ліквідували в ході сумнозвісної чекістської операції «Весна» кінця 1930 — початку 1931 року. Коли арешти проходили

¹⁸³ Кавтарадзе А. Г. Военные специалисты на службе Республики Советов 1917–1920 гг. М.: Наука, 1988. С. 137–138.

¹⁸⁴ Там же. С. 235.

¹⁸⁵ Безсонов [Ю. Д.] Двадцать шесть тюрем и побег с Соловков. С. 29. Пор. с. 20–21; Leggett G. The Cheka, Reprinted 1986. P. 448.

¹⁸⁶ Бывалый. О «не-ангелах» // Соц. вестник. 1926. 12 мая. № 9 (127). С. 13.

масово, неважко було здогадатися, що вони закономірні. Дружина командира артилерійського полку, що служив і був заарештований у Миколаєві, згадувала: «Каждый день приносил все новые и новые жертвы. По всему видно было, что это не случайные аресты, а хорошо разработанный план уничтожения старой интеллигенции и изъятие из красной армии бывших офицеров императорской еще службы»¹⁸⁷.

Зовсім інакше — засадничо інакше з самого початку — поставилась влада до колишніх офіцерів «на місцях».

Як відомо, уже на початку 1918 року банди Муравйова винищували в Києві усіх осіб, пов'язаних із структурами Центральної Ради, та тих офіцерів старої армії, які намагалися пересидіти, тримаючи нейтралітет у конфлікті московських большевиків з українською владою¹⁸⁸. Доля тих офіцерів старої царської армії, кого совєцькі реєстрації застали поза РСФСР, склалась трагічно. Проти совєцької влади вони не виступали, але червоних не влаштовувало саме їхнє існування, адже від свого нейтралітету вони могли й відмовитися. За оцінками Українського Червоного Хреста, у Києві було вбито тоді 5 тисяч осіб¹⁸⁹. Документ, надісланий до Міжнародного комітету Червоного хреста в Женеві разом з листом д-ра Юрія Ладиженського, подає менше число. Тут стверджується, що «в феврале 1918 года, в течение нескольких дней, большевики вырезали в Киеве более 2000 русских офицеров [...]»¹⁹⁰. З українських генералів у ті страшні дні й тижні загинули начальник Генерального штабу генерал-майор Борис Бобровський (* 1868, Полтавщина), генерал-майор Олексій Разгон (* 1873), генерал-майор Яків Гандзюк (* 1874, Поділля)¹⁹¹, генерал-майор Яків Сафонів (* 1877, Корочанськ), генерал-майор Микола Іванів (* ?, Київ). Трохи пізніше, 1919 року, большевики розстріляли — у Києві генерал-майора Олександра Гречка (* ?, Київ), в Одесі військового міністра Української Держави генерала-від-інфантерії Олександра Рогозу (* 1858), у Чернігові генерал-майора Олександра Дорошкевича (* 1874, Київ). Правдоподібно, був розстріляний 1920 року, потрапивши до полону, і генерал-майор Олександр Ревішин (1870 — 1920?)¹⁹². Російський монархіст В. Шульгін абсолютно слушно запитував: «На каком же основании большевики позволяют себе судить тех украинских солдат, которые добросовестно сражались в рядах своих полков или отрядов

¹⁸⁷ Грачева Т. Арест мужа // Воля. [Munchen], 1953. Март. № 3. С. 10.

¹⁸⁸ Некрологи російських офіцерів див.: Книга скорби // Малая Русь. Вып. 2. К., 1918. С. 153–231.

¹⁸⁹ Там же. С. 231.

¹⁹⁰ Доклад Красного Креста. С. 340.

¹⁹¹ Капустянский М., Ген. Героїчна смерть ген. Гандзюка // Календар-альманах на 1958 рік. Буенос-Айрес: Відродження, 6. р. С. 46–50.

¹⁹² Тинченко Яр. Українське офіцерство. С. 90–96, 98; Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет Українських Визвольних змагань. 288 с.; Тинченко Ярослав. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. І. К.: Темпора, 2007. С. 364.

по указанию украинского правительства? Все знают наше отношение к украинской Центральной Раде; все знают, что мы считали ее правительством узурпаторским, кучкой людей, навязавших свою волю Малороссии при помощи австро-германской поддержки. Но как-никак, это правительство было признано, не только Германией и Австрией, но всеми союзниками с Францией и Англией во главе»¹⁹³.

Можна припустити, що майже всі українські генерали після закінчення бойових дій закінчили свої дні на еміграції. На військовій службі в большевиків опинилися лише генерал-майор **Ніколай Сапожников** (* 1874), генерал-майор, помічник військового міністра **Олександр Лігнау** (1875 — 1938)¹⁹⁴ та генерал-хорунжий **Юрій Тютюнник** (1891, с. Будища Звенигор. пов. Київ. губ. — 1930). Лігнау і Сапожников викладали у Військовій академії ім. Фрунзе. Обоє 1931 року були ув'язнені й загинули. На цивільній посаді служив у большевиків генерал-хорунжий **Олександр Рябінін-Скляревський** (ув'язнений 1937 року). 1928 року він був вченим архівістом Одеського краєвого історичного архіву, позаштатним науковим співробітником Історично-філологічного відділу УАН¹⁹⁵. **Тютюнник викладав певний час у школі червоних старшин, після чого працював у кіномистецтві. Розстріляни його навіть трохи раніше, 1929 року**¹⁹⁶. Як совєцький агент був розкритий генерал-майор **Віктор Сокира-Яхонтов** (Яхонтов; 1874–1938), котрий 1921 року прибув до Варшави, де намагався загітувати українських воєначальників і Петлюру виїхати на Україну, щоб начебто очолити повстання¹⁹⁷. Можливо, саме цього Яхонтова Судоплатов називає важливим агентом у США, одруженим із сестрою дружини наркома ГБ Меркулова. Він пробував завербувати Джорджа (Юрія) Кістяківського, але й тут не мав успіху¹⁹⁸. З-поміж діячів Білого руху совєцька розвідка у вересні 1930 року завербувала ще генерал-майора Н. В. Скобліна, який

¹⁹³ Шульгин В. Дворец и тюрьма. С. 57–58.

¹⁹⁴ Тинченко Ярослав. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. I. К.: Темпора, 2007. С. 248–249.

¹⁹⁵ Наука и научные работники СССР. Часть VI. Без Москвы и Ленинграда. Л., 1928. С. 360; Гісцова Л. З. Олександр Олександрович Рябінін-Скляревський // Архіви України. 1992. № 4; Малинова Г. Рябінін-Скляревський Олександр Олександрович // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник. Вип. 1 (XIX ст. — 1930-і рр.). К., 1999. С. 291–292.

¹⁹⁶ Тинченко Яр. Українське офіцерство. С. 92–94, 199; Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет Українських Визвольних змагань. 288 с.; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998. С. 175–176; Тинченко Ярослав. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. I. К.: Темпора, 2007. С. 446–447.

¹⁹⁷ Тинченко Яр. Українське офіцерство. С. 94; Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет Українських Визвольних змагань. С. 241–242; Тинченко Яр. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. I. К.: Темпора, 2007. С. 416–417.

¹⁹⁸ Судоплатов П. Спецоперації: Лубянка і Кремль. С. 283.

у вересні 1937 року узяв участь у викраденні голови «Русского Обще-Воинского Союза» (РОВС) генерала Є. К. Міллера, а коли його розкрили, утік до Іспанії¹⁹⁹. Отже, трагічно склалася доля й тих генералів, що служили більшовикам. При цій нагоді нагадаю, що з загальної кількості півтори тисячі генералів та офіцерів царської армії в Червоній армії 1919 року служило 319 (підрахунки генерала А. Байова) чи 334 (підрахунки А. Кавтарадзе) душі²⁰⁰. Натомість у всіх Білих арміях служило принаймні 750 генералів та офіцерів старого Генерального штабу.

Масового, причому явно організованого характеру набули убивства військових, що залишились на батьківщині після виходу врангелівського війська на еміграцію, в Криму у 1920–1921 роках. Характерно, що умови здачі, які запропонувала Врангелєві реввійськрада Південного фронту, здалась Ленінові «непомерной уступчивостью»²⁰¹. В результаті було розстріляно кілька десятків тисяч осіб, — різні автори називають від 50 до 120 тисяч²⁰². Останнім часом зупиняються на числі 96 тисяч²⁰³.

Штурм Перекопа почався 7 листопада 1920 року. 8-го червоні перейшли через Сиваш на Литовський півострів, 9-го узяли Турецький вал, 11-го захопили Чонгар, а за ним і укріплення біля Юшуні. 14 листопада останній російський пароплав з евакуйованими військами генерал-лейтенанта П. Н. Врангеля вийшов із Феодосійськї затоки²⁰⁴. 14–16 листопада, переслідуючи врангелівців, більшовики узяли Симферополь, Севастополь та Феодосію. 16 листопада вступили в Керч²⁰⁵. Відразу після цього на півострові почались погроми.

За спогадами ад'ютанта 78 полку 9-ї стрілецької дивізії Івана Шевченка, у Феодосії більшовики захопили в полон 12000 душ²⁰⁶. 16 листопада було сформовано військово-революційний комітет Феодосійського повіту, що розташувався в готелі «Асторія». За наказом Бели Куна, головою його було призначено якогось Жеребіна. На другий день по місту

¹⁹⁹ Рутыч [Рутченко] Н. Н. Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России: Материалы к истории Белого движения. М.: Regnum, Росс. архив, 1997. С. 225.

²⁰⁰ Там же. С. 11.

²⁰¹ Ленин В. И. — РВС Южфронта, 12 ноября 1920 года // Ленин В. И. ПСС. Том 52. М., 1965. С. 6.

²⁰² Литвин А. Л. Красный и белый террор в России, 1917–1922 // Отечественная история. 1993. № 6. С. 55. Н. Д. Жевахов наводить багато менше число — «свыше 12 000 человек» (Жевахов Н. Д. Воспоминания. Том 2. Новый Сад, 1928. С. 192).

²⁰³ Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Симферополь, 1997. С. 231. За три роки влади в Криму білі заарештували 1428 душ, а розстріляли з них 281.

²⁰⁴ Бобков А. А. Красный террор в Крыму, 1920–1921 гг. // Белая Россия: Опыт исторической ретроспекции. СПб.; Москва: Посев, 2002. С. 72.

²⁰⁵ Советскому Крыму двадцать лет, 1920–1940. [Симферополь:] Крымгосиздат, 1940. С. 16. Про розстріли беззбройних у совєцьких виданнях, природно, не згадувалося.

²⁰⁶ Бобков А. А. Красный террор в Крыму, 1920–1921 гг. С. 72.

було розклеєно наказ № 4 Кримревкому: «[...] всем офицерам, чиновникам военного времени, солдатам, работникам в учреждениях Добровольческой армии [...] явиться для регистрации в трехдневный срок [...]. Не явившиеся будут рассматриваться как шпионы, подлежащие высшей мере наказания по законам военного времени». Під наказом стояли підписи голови Кримревкому Бели Куна і керуючого справами Яковлева. Реєстрацію провадили у готелі «Асторія», в окремому відділі 9-ої дивізії РККА і в міській комендатурі, що розташувалась на дачі Месаксуді. Людей сортували за двома категоріями: біло-червоні, себто такі, хто бодай трохи служив у РККА, і «чисто-білі». Партії останніх (від 100–150 до 300 душ) щоночі виганяли на мис Святого Іллі і за міське кладовище, де їх розстрілювали із кулеметів. Часом людей зв'язували колючим чи звичайним дротом і топили в Чорному морі за Чумною горою. На мисі Святого Іллі розстріляних звальювали у три паралельні балки²⁰⁷. Збереглися розстрільні справи на 100, 200 й більше офіцерів, що складаються лише з анкет і вироку²⁰⁸. Вирок був відомий більшовикам уже наперед. Приклад — розстрільна справа на 287 офіцерів, засуджених у Феодосії на засіданні надзвичайної трійки 4 грудня 1920 року²⁰⁹. Ухвала формулювалась так: «Принимая во внимание доказанность (sic) обвинения всех вышепоименованных в количестве двухсот восьмидесяти семи человек как явных (sic) врагов трудового народа и контрреволюционеров — расстрелять, имущество их конфисковать» (арк. 3). Ця справа, яку навіть важко назвати слідчою, склалась із заповнених анкет чотирьох типів:

«Анкета для регистрации бывших офицеров и участников белых армий» (40 питань, див. арк. 4).

«Опросный лист Особой Фронтowej комиссии» (33 питання, див. арк. 8).

«Анкета для регистрации бывших участников белых армий» (15 питань, див. арк. 15).

«Анкета-протокол для бывших офицеров» (20 питань, див. арк. 55).

Так загинуло 287 осіб, ліквідованих незалежно від їхніх відповідей на питання чотирьох анкет.

Мені відома справа, за якою розстріляно ще 122 особи — «Дело № 5 на 122 человека по постанов[лению] тройки [...] 8/XII — 20 г.»²¹⁰. Тут знаходимо виразний документ — «Постановление. Чрезвычайная тройка Особо-

²⁰⁷ Бобков А.А. Красный террор в Крыму, 1920–1921 гг. С. 73.

²⁰⁸ До списків М. Роженка й Е. Богацької потрапило лише шестеро осіб (Роженко М., Богацька Е. Сосни Биківні свідчать, Кн. 1. С. 112, 191, 266, 365, 449, 460).

²⁰⁹ ЦДАГО України. № 4933А ФП / кор. 44. Операцію по вилученню здійснено здебільшого 27 листопада — 3 грудня (І. І. Петрова арештовано 20 листопада, І. Ю. Діденка та П. Ал. Стерлядкіна — 26 листопада).

²¹⁰ Там само. № 70262 ФП / кор. 2033.

го Отдела при Реввоенсовете 6-й армии в составе предс-[едате]ля тов. Быстрых и членов т. т. Брянцева и Степ[п]е, постановила: нижепоименованных офицеров и чиновников Врангелевской армии расстрелять» (дата: 8 декабря 1920 года, Херсон). Одеська дослідниця Лідія Ковальчук виявила справу, за якою розстріляно ще 46 військових. Надзвичайну трійку склали ті самі Бистрих, Брянцев і Степпе. Свій черговий вирок ці кати винесли в Херсоні 20 грудня²¹¹. У постанові перелічено імена всіх в'язнів, для жодного з яких не було зроблено винятку. До постанови додано 122 анкети, на кожній із яких — знову ж один і той самий стереотипний напис: «В интересах обороны и укрепления РСФСР [...] расстрелять». Самі анкети («Опросные листы Особой фронтальной комиссии») складаються з 33 питань, де питання звичайної «об'єктивки» чергуються з такими, що виявляють ідеологічні переконання в'язнів (ставлення до Врангеля, втручання західних держав тощо). Ув'язнені (полонені) ставились до цих питань, певно, з усією відповідальністю в добрій вірі, що їхня позиція, зміст їхніх відповідей мають якесь значення й відіграють якусь роль, коли вирішуватиметься їхня доля (розглядатиметься справа, хоч, властиво, «справ»-то й не було). Сподіваючись на можливе звільнення, дехто з людей старався, подавав (а їх — вшити) різні документи, як-от свідоцтво, видане А. І. Куссабі-Валеничу з «Особой врачебной комиссии» (арк. 81), свідоцтва, що С. М. Молчанов «одержим хроническим катарром дыхательных путей» (арк. 16), а А. П. Соев «состоял на служб(е) в Евпаторийскомъ хирургическомъ лазарет(е) Краснаго Креста» (арк. 23). Тим «певніше» 49-річний барон Г. Фітінгоф-Шель покладав надії на свідоцтво, виписане йому на бланку Штабу латиської стрілкової дивізії 17 листопада 1920 року: «Дано сие *штаб-ротм[истру] Фитинкову* (sic) в том, что он от регистрации и заключения в концентрационный лагерь распоряжением Начальника Штаба как *отставной* до особого распоряжения освобожден. Заведывающий Разведкой <підпис>»²¹². Такі нюанси давали надію на звільнення, паралізували волю. Вояки, що пройшли світову війну, не збунтувалися, не повстали. Мабуть, до самого розстрілу вони ще на щось сподівалися і не розуміли, про що йдеться. Розстріляно їх усіх.

Мешканець Севастополя археолог Є. Веймарн (1905–1990) згадував, що червона армія захопила це місто в середині листопада 1920 року. Для реєстрації і трудовлаштування офіцерам запропонували прийти на міський стадіон. Скоро вони зібралися, їх підступно оточили, групами вивезли за межі міста й розстріляли²¹³.

²¹¹ Ковальчук Лидия. Дело белых офицеров, 1920 год // Дивный И. В. Страницы военного некрополя старой Одессы. Кн. 2. Биографич. справочник. К., 2000. С. 154.

²¹² ЦДАГО України. № 70262 ФП / кор. 2033. Арк. 216.

²¹³ Запис мого однокурсника Ігоря Піоро (березень 1998 року) в моєму архіві. Пор.: Археологія. 1990. № 4. С. 144.

За настійними вимогами Бели Куна й Землячки було створено *Крым ЧК* на чолі з Реденсом і начальником оперативного відділу Я. П. Бізгалом. Комендантом *КрымЧК* було призначено І. Д. Папаніна, який закінчив свою службу перебуванням у психіатричній лікарні. У нагородному списку начальника Окремого відділу Південного фронту Є. Г. Євдокімова, представленого до ордена Бойового Червоного Прапора, відзначалось: «Во время разгрома армии ген. Врангеля в Крыму тов. Евдокимов с экспедицией очистил Крымский полуостров от оставшихся там для подполья белых офицеров и контрразведчиков, изъяв до 30 губернаторов, 50 генералов, более 300 полковников, столько же контрразведчиков и в общем до 12 000 белого элемента, чем предупредил возможность появления в Крыму белых банд»²¹⁴. Лев Каменев називав це «революционным освобождением человечества от всей гнили, мерзости и хлама, которые оно в себе накопило»²¹⁵.

Як оповів С. П. Мельгунов, кримський погром викликав навіть спеціальну ревізію ВЦИК'у, під час якої було допитано комендантів окремих міст. На своє виправдання вони пред'являли телеграму Бели Куна і секретарки кримської організації РКП Розалії Землячки (Залкінд), з наказом негайно розстріляти усіх зареєстрованих офіцерів та військових чиновників²¹⁶. Бела Кун приїхав до Советської Росії 11 серпня 1920 року. На початку жовтня Реввійськрада РСФСР призначила його на члена військової ради південного фронту, яким командував М. В. Фрунзе. Після зайняття Криму Кун лишився у Симферополі як член, а тоді голова Кримревкому. Як відзначив Желіцкі, на цих посадах Кун «принимал активное участие в наведении революционного порядка, налаживании мирной жизни и благоустройстве края»²¹⁷. До Москви він виїхав у середині січня 1921 року. У березні 1921 року «за особые труды» Землячка одержала орден Червоного прапора. Минуло багато років, і генерал Кобрісов, персонаж роману, відзначеного 1995 року Букерівською премією, вимовив річ цілком несподівану: «Да за одно то, что он (Сталин. — С. Б.) Белу Куна шлепнул, я бы ему памятник поставил. Этот Бела Кун тридцать тысяч офицеров пленных расстрелял в Крыму»²¹⁸. Мельгунов використав як джерело публікації еміграційної преси. Зокрема, 26 липня 1921 року власний кореспондент паризьких «Последних новостей» із Кон-

²¹⁴ Документ виявив у РГВА А. А. Зданевич. См.: Литвин А. Л. Красный и белый террор. С. 55–56. Наводячи додаткові дані, яких немає у Литвина, В. Пристайко та його співавтори, посилаються на Архів Управління СБУ Вінницької області (Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні. С. 85, 114).

²¹⁵ Ленинский сборник, изд. 3. [Том] I / Под ред. Л. Б. Каменева. М.; Л., МСМХХV. С. 85.

²¹⁶ Рухль. 1921. 3 августа; Мельгунов. С. 66.

²¹⁷ Желицки Б. Й. Бела Кун // Вопросы истории. 1989. № 1. С. 74.

²¹⁸ Владимов Георгий. Генерал и его армия. М.: Книжная палата, 1997. Цит. за: Печатный орган. Нью-Йорк, 1998. Апрель. № 149. С. 8.

стантинополя повідомляв: «Прибывшая в Севастополь “Чрезвычайная следственная комиссия” для расследования дела о массовых расстрелах офицеров в ноябре прошлого года установила, что единственным (!!) виновником расстрелов является бывший крымский диктатор Бела Кун. Он разослал во все города Крыма циркулярную телеграмму, предписывающую местным властям “расстрелять всех офицеров, служивших у Деникина и Врангеля и во время германской кампании”. Ответственность за точное выполнение приказа Бела Кун возложил на комендантов городов, которые по мере сил и оправдали доверие диктатора»²¹⁹.

Не зайве нагадати тут резолюцію першої Всеукраїнської конференції реввійськтрибуналів за доповіддю голови Реввійськтрибуналу ВСУ (22–25 лютого 1921): «Отменной расстрела в январе 1920 года Советская власть показала всему миру, что смертная казнь не связана с существом диктатуры пролетариата и что этой чрезвычайной мерой репрессии трудящиеся вынуждены пользоваться как средством борьбы, поскольку (sic) к этому вынуждает сама буржуазия»²²⁰. (Ідеться про постанову Раднаркому РСФСР від 19 січня 1920 року²²¹). Але річ у тім, що Всеукрревком (підписи Петровського, Затонського, Гринька та ін.) 2 лютого 1920 року прийняв рішення, на відміну від РСФСР, все-таки не зупинитися «ни перед какими мерами, вплоть до применения системы красного террора»²²². Дуже швидко відмінили попереднє рішення і в Росії. Лаціс писав: «Но мы снова заявляем, что как только нам удастся окончательно сократить вражеские шайки, мы снова откажемся от применения расстрела, если только контр-революционеры нас снова к этому не вынудят (sic)»²²³. Не діяла постанова і в зоні бойових дій.

Якщо зареєстрованого і не вбивали тоді відразу, сама реєстрація означала «заведення справи», що здійснювалось у формі окремого обліку. Протягом кількох років відбувався «затяжний відбір кадрів», в результаті чого, як констатував офіційний документ, в армії та на флоті було підібрано «наиболее ценный и испытанный командный состав». 11 лютого 1925 року з'явилася постанова ЦВК й РНК СРСР «О снятии с особого учета некоторых категорий бывших белых офицеров и военных чиновников». Індальгенцію одержали, як розуміємо, далеко не всі. Категорій, що знімалися з обліку, було всього дві. Постанова стосувалася колишніх білих офіцерів і військових чиновників:

²¹⁹ Винновник ноябрьских расстрелов // Последние новости. Париж, 1921. 28 июля. № 392. С. 3.

²²⁰ Первая Всеукраинская Конференция Реввоен трибуналов, 22–25 февраля 1921. Х.: Всеукр. гос. изд-во, 1921. С. 17.

²²¹ Текст постанови див.: Лацис (Судрабс) М. Я. Чрезвычайные комиссии по борьбе с контр-революцией. С. 18.

²²² Несвіцький О. О. Полтава у дні революції та в період смути 1917–1922 рр. Полтава, 1995. С. 152, 154–155.

²²³ Лацис (Судрабс) М. Я. Чрезвычайные комиссии по борьбе с контр-революцией. С. 19.

«— находящихся к моменту издания настоящего постановления в рядах Рабоче-Крестьянской Красной Армии и Рабоче-Крестьянского Красного Флота, награжденных орденами Красного или Трудового Знамени — как служащих в Красной Армии и Красном Флоте, так и находящихся в запасе»²²⁴.

Ясна річ, і ця постанова діяла лише «до особого распоряжения» і довічною охоронною грамотою не була. Але маємо реальні приклади її застосування. Так, після 1920 року органи Окремого відділу взяли в Одесі на окремий облік Олександра Олександровича Гаєвського як офіцера царської армії. З цього обліку його знято, — очевидно, лише внаслідок згаданої постанови, — 30 грудня 1925 року. Справу на нього — № 24252 — було припинено²²⁵.

Незважаючи на те, що розстріли Бели Куна й Землячки викликали навіть якусь ревізію, реєстрація та перевірка населення в Криму після цього не звузилася, а навпаки, розширилася. Коли минула перша гарячка, почали виловлювати за анкетами. Через вузьке ситечко пропустили чекісти усе свіже кримське населення. У справі Марії Василівни Бразоль збереглася заповнена 21 грудня 1920 року «Анкета для регистрации лиц, прибывших в Крым после 1917 года»²²⁶. Інакше кажучи, після перевірки військових та ревізії, що відбулась після цього, були перевірені також усі цивільні особи.

Зареєструвавши осіб, що прибули до Криму після 1917 року, влада одержала, таким чином, ту інформаційну основу, на якій можна було влаштувати нову чистку. На екстремому засіданні Політбюро ЦК КП(б) У від 30 червня 1921 року розглядалось питання про Севастополь. У протоколі занотовано: «О Севастополе. Обратиться к Крымскому Областному с предложением произвести чистку в Севастополе от контрреволюционных элементов. Настоящее постановление поручается провести т. Фрунзе в ЦК РКП»²²⁷. Розстріли в Криму припинились у жовтні 1921 року, — з кінця літа там шалів голод²²⁸.

З реєстрацією осіб, що мешкали «на тимчасово окупованій території» протягом Другої світової війни, зрозуміло. Це вже був, підказують нам, розгул сталінщини. Але, як бачимо, за чверть віку до того (sic) большевицьке керівництво прийняло рішення зареєструвати всіх військових і причетних до війська, якщо тільки вони прибули до Криму після 1917 року (читай: тікали від большевиків) або тільки жили під добровольцями.

²²⁴ Собрание законов и распоряжений. 1925. Отдел первый. 18 февраля. № 8. С. 129.

²²⁵ ЦДАГО України. № 49896 ФП / кор. 975. Арк. 5.

²²⁶ Там само. № 39971 ФП / кор. 473. Арк. 2–3. Примітка: «За дачу неточных и неправильных сведений заполнитель анкеты несет строжайшую ответственность». Її справу, розпочату 21 грудня 1920 року в Окремому відділі м. Судака, зареєстровано під ч. 2: «Дело № 2 Марии Васильевны Бразоль, обвиняемой за побег с белой армией».

²²⁷ Там само. Ф. 1. Оп. 6. № 13. Арк. 126.

²²⁸ Бобков А. А. Красный террор в Крыму, 1920–1921 гг. С. 78.

Так, заступник начальника ОО (Окремого відділення) 75 стрілецької дивізії й (sic) ЛРО (Лубенського районного відділку) ГПУ Міхейкин 10 лютого 1933 року сповіщав начальника обласного відділу ГПУ: «По делу “Смелые”. Сообщаем, что Голубовский Петр Антонович — 1876 года рождения из г. Каменец-Подольска — проходит у нас по учету как чиновник военного времени, проживавший на территории, занятой белыми. Других (sic) компрометирующих материалов на него, а также на его сына Петра — мы не располагаем. Вместе с этим — для сведения направляем В/[ам] копию послужного списка на Голубовского Петра Антоновича, который действительно работал в Комунхозе в гор. Лубнах. В случае добытия (sic) новых данных через н/[ашу] агентуру в части выявления политфизиономии интересующих В/[ас] лиц — сообщим дополнительно»²²⁹.

Ніби конкретно про кримську епопею доктор юридичних наук, історик совєцької юриспруденції В. Куріцин 1972 року писав: «[...] даже в самые острые моменты гражданской войны Советская власть не только стремилась обеспечить в полном объеме права и свободы трудящихся, но и добивалась того, чтобы даже представителям враждебных классов были предоставлены определенные правовые гарантии, чтобы никто не был привлечен к ответственности без вины»²³⁰.

Вдалу операцію, спрямовану на подолання селянської війни, що буяла на півдні Київщини, провели чекісти улітку 1922 року. Задум був простий: очолити партизанку, дисциплінувати козаків, об'єднати їх, узяти на облік усі загони, їхніх отаманів, а згодом і усіх повстанців. Наказ провокаторів № 6 передбачав: «Дати відповіді, де яка організація, хто стоїть в голові»²³¹. У наступному наказі № 7 від 28 серпня 1922 року робився дальший крок: «Панове отамани, старшини і козаки, прийшов час, коли потрібно підрахувати всі наші сили. Кожен боець повинен бути взятий на учет [...]. Пам'ятайте, що в цей мент не з нами той, хто проти нас»²³². Дослідник холодноярської отаманії Роман Коваль реконструював з цих наказів дальший план чекістів: «По ходу операції знищувати — “для застрашування інших” — анархічний елемент, який не хотів підлягати, а також кращих — тих, хто не піддався на чекістський гачок»²³³.

Поголовна реєстрація всіх чоловіків завжди була важливим завданням нової влади з різних причин. Випереджаючи «каральний меч», разом з тим переслідуючи свої відомчі інтереси, різні установи й організації спільно зайнялись паралельною реєстрацією фахівців, яких буквально вихоплю-

²²⁹ ЦДАГО України. № 33883 ФП / кор. 515. Арх. 5.

²³⁰ Курицын В. М. Переход к нэпу и революционная законность. С. 94.

²³¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Арх. 1136. Сл.спр. 446 / 7971. Арх. 37. Цит. за: Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. С. 233.

²³² Там само.

²³³ Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. С. 231.

вано з-під гільйотини. В анкеті Миколи Юлійовича Вагнера від 25 лютого 1920 року зазначалося: «От явки по регистрации мужского населения был освобожден как специалист агроном, состоящий на особом учете в Губзе-мottle — учетная карточка № 88»²³⁴. Природно, всі прагнули одержати якусь цивільну реєстрацію. Якою мірою колишні царські офіцери боялись обіцяних призначень на командні посади у большевицькій армії, свідчать факти. Люди ухилялись від явки навіть після того, як одержували під розписку розпорядження, що кінчались прямими погрозами: «Неявка в срок по каким-то причинам будет караться судом Революционного военного трибунала как злостное дезертирство». Щоб цьому запобігти, начальникам цивільних установ та організацій було розіслано циркулярну телеграму з вимогою «под страхом строжайшей ответственности обязать всех сотрудников — бывших офицеров», призначених для служби в новій армії, — з'явитись. Автори доповіді, яку з датою 18 червня 1919 року подало Управління справами Вищої військової інспекції, вважали за необхідне розіслати цивільному начальству відповідну інструкцію з вказівкою на «репресивні заходи», що будуть до них застосовані «за возбуждение ходатайств об отсрочках от призыва для бывших офицеров без достаточных на то оснований». Зрозуміло, що ці заходи мали частковий характер.

Однією з важливих причин, заради яких влада провадила поголовну реєстрацію всіх чоловіків, лишався облік військовозобов'язаних. До перспективи військової служби юнаки завжди ставились по-різному. Серед них, особливо коли йдеться про нижчі верстви, з одного боку, помічалось бажання набути військовою службою якогось вищого соціального статусу. Прагнули боїв, перемог, подвигів. Хтось вважав, що у військовій формі легше подобатиметься дівчатам. Навпаки, було багато таких, — і то серед цілком позитивних, благонамірених і достойних молодих громадян, — хто з якихось міркувань чи радше почуттів від призову прагнув ухилитися. Здебільшого це були, мабуть, юнаки, чиї інтереси вже сформувалися, отже хто відчував виразний потяг до поезії, мистецтва, науки.

Таке можна спостерегти і в роки совєцької влади. Дуже красномовно свідчить про масштаби ухилинь від мобілізації спеціальна постанова ВУЦВК від 7 березня 1923 року: «Як виняток із загальних правил, передбачених ст. 81 Кримінального Кодексу УСРР, не притягати до відповідальності громадян, що раніше ухилилися від загального обліку військово-обов'язаних або від обліку військово-обов'язаних осіб командного й адміністративного складу, а також і тих, що не лічаться на облікові через будь-які причини, але з'являться на загальний переоблік військово-обов'язаних у 1923 році, оголошений Революційною Військовою Радою Республіки»²³⁵.

²³⁴ ДАМК. Ф. 18. Оп. 2. № 35. Арк. 18.

²³⁵ Збірник узаконень та розпоряджень. 1923. Відділ перший. 24 квітня. Ч. 8. С. 264. Ст. 139.

Треба сказати, що в ці роки провадилися ще й інші обліки. 7 березня 1919 року датується «Декрет об учете и мобилизации специалистов сельского хозяйства и землеустройства»²³⁶. Коли Київ зайняли добровольці, було оголошено, що незадовго до евакуації большевики склали список акторів, музикантів і театральних діячів, що підлягали вивезенню до Москви. У цьому списку налічувалось близько 170 імен (Собінов, Смірнов, Сибіряков, Кузнецов, Коханський та інші)²³⁷.

Навпаки, бували випадки, коли спецслужби вже розпочинали вилучення якоїсь групи населення, обліків якої ще не мали. За всіма ознаками люди підлягали репресіям, а ГПУ-НКВД їх ще не зареєструвало. Таку ситуацію характеризує донесення уповноваженого ОО ГПУ УРСР Лютого від 22 лютого 1931 року: «В Киеве познакомился с новыми следствен[н]ыми материалами по делу Тесли. Ряд арестован[н]ых по его делу (в том числе Микола [прізвище пропущено?] б[ывший] уполном[оченный] Черниговского отдела ГПУ, Адамчук и другие) своими показаниями вскрывают перед нами то, что мы искали семь лет — а имен[н]о старую Чеботаревскую организацию»²³⁸. Показания их очень неполны, не искрен[ни] и не так конкретны, но говорят о том, что во время ухода с Украины 3-ей дивизии Удовиченко²³⁹, начальник контр[р]азведки дивизии известный нам Чеботарев оставил для подпольной работы целую серию петлюровских офицеров и мл[адшего] комсостава. Как видно из всего, первые годы работа их ограничивалась разведывательной деятельностью, а потом активно переключилась на повстанческий лад»²⁴⁰. Ці люди могли

²³⁶ Известия ВУЦИК. К., 1919. 1 апреля. № 9 (36). С. 3.

²³⁷ «Национализация» актеров // Русь. К., 1919. 1 сентября. № 7. С. 3.

²³⁸ Чеботарів (Чоботарів) Микола Юхимович (24 жовтня 1884, Полтава — 4 лютого 1972, Ульм). Полковник царської армії. Член РУП та УСДРП. 1917 член Українського військового генерального Комітету. За Директорії полковник Армії УНР, організатор і начальник контррозвідки при штабі Дійової Армії, згодом директор департаменту політичної інформації МВС. 1920 начальник охорони Головного Отамана, начальник розвідки його штабу, агент II відділу генштабу Польщі (ЦДАГО України. № 49866 ФП / кор. 972. Арк. 296–297). 1922 одержав від Петлюри доручення за допомогою поляків переправити на Україну військові загоны, для чого поляки призначили Ровенський постерунок (поручник Ліпінський). Див.: Україна. 1919. 28 жовтня. № 63. С. 1. Шп. 6; Тютюнник Ю. З поляками проти Вкраїни. [Х.: ДВУ, 1924 (К.: Україна, 1990); Рідна Церква. 1972. Квітень–червень. Ч. 90. С. 20; Сідак В. С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр.; Невідомі сторінки історії. К.: Альтернативи, 1998. С. 134, 172, 177, 224. На жаль, біографії цієї людини досі не написано, тож навколо нього досі кружляє чимало нез'ясованого. Борис Мартос відкидає версію, згідно якої Чеботарів убив Болбочана пострілом у потилицю під час прогулянки (Мартос Б. Оскілко й Болбочан: Спогади. Мюнхен: П. Белей, 1958. С. 49). Іменний показчик до мемуарів І. Майстренка (Майстренко І. Історія мого покоління. С. 415) ідентифікує полковника, якого автор знав у Мюнхені (С. 194), з Чеботаревим — комендантом Полтави за Директорії (С. 50), тільки чи ж це правдоподібно? ЕУ (X [1984], 3698) інформує, ніби він був членом Центральної Ради, але в жодних списках його не знаходимо.

²³⁹ Третьою Залізною дивізією, сформованою у березні 1920 року, командував Олександр Удовиченко (1887–1975).

²⁴⁰ ЦДАГО України. № 58369 ФП / кор. 1468. Арк. 188.

перетворитись на законослухняних і поміркованих гречкосіїв. Большевики вважали однак, що їх необхідно виявити й вилучити.

Враження виразних кампаній справляє ліквідація людей, приречених за їхню колишню участь в українському повстанчому русі. У словниковій частині «Енциклопедії українознавства» читач не знайде ні статті про київське Куренівське повстання (квітень 1918 року), ані статті про повстання Медвинське (серпень 1920 — літо 1921 років)²⁴¹. Треба віддати належне большевикам, які поставилися до них з належною увагою. Навесні 1919 року селянське повстання спалахнуло коло Києва — у Петрівцях, Межигір'ї, Вишгороді й докотилось до Куренівки й робітничої частини Подолу. До міста повстанці, а було їх до 500 душ, увійшли 9 квітня. Гарнізон, на який вони розраховували, до них не приєднався, повстання зазнало поразки й було придушене²⁴². Але цього епізоду большевики ніколи не забували. 6-7 лютого й 18-19 березня 1938 року вони заарештували ще семеро куренівців, серед них одного з керівників повстання Степана Шевцова. Судили їх 13 квітня, а розстріляли 28 квітня й 10 травня 1938 року²⁴³.

У березні 1938 року чекісти заарештували шістьох колишніх учасників Медвинського повстання, що залишилися живі після розправи 1921 року. Мемуарист оповів, як скінчились воєнні дії: «Повстанці, відстрілюючись і стримуючи большевиків, поволі відступали Медвином в напрямку Салатівської і Миколіївської вулиць до лісу [...Большевики...] до ночі вони дотягли свій фронт до Салатівської вулиці і всю підряд запалили»²⁴⁴. Отже, Григорія Салату судили 26 березня 1938 року, Трохима Коломійця та Дмитра Салату — 5 квітня, ще трьох медвинців — 10 квітня. За два заходи, 13 квітня й 7 травня усіх було розстріляно²⁴⁵. Як слушно підсумував Іван Дубинець, «большевицька влада ніколи, нікому і нічого не прощала»²⁴⁶. Один з лідерів УРДП вгадав те, що добре затямив собі секретар Сталіна Бажанов: «А товарищ Сталин никогда ничего не забывает и никогда ничего не прощает»²⁴⁷.

Чекісти прагнули ліквідувати потенційних супротивників — вояків, що могли виступити проти них. Боячись партизанки, вони не могли забути про вкриті лісами території, де встановити контроль було

²⁴¹ Дубинець Іван. Горить Медвин: Іст.-мемуарний нарис. Нью-Йорк: Добрус, 1952. 31 с.

²⁴² Лацис (Судрабс) М. Я. Два года борьбы на внутреннем фронте. С. 25–26.

²⁴³ Роженко М., Богацька Е. Сосни Биківні свідчать, Кн. 1. С. 70, 104–105, 148–149, 274, 405, 421, 458.

²⁴⁴ Дубинець Ів. Горить Медвин. С. 15.

²⁴⁵ Роженко М., Богацька Е. Сосни Биківні свідчать, Кн. 1. С. 220, 380–381, 389.

²⁴⁶ Дубинець Ів. Горить Медвин. С. 24.

²⁴⁷ Бажанов Б. Воспоминания бывшего секретаря Сталина. Изд. 2. Париж; Нью-Йорк: Третья волна, 1983. С. 129.

найважче. Перегляд списків розстріляних зовсім несподівано виявляє, наскільки небезпечним був за большевиків фах лісівників, лісничих. У далеко не повних списках, що базуються на матеріалах ЦДАГО України, знаходимо імена 28 убитих. Першого серед них 1932 року узяли техника-лісівника Миколу Панкратова, найпізніше, 11 липня 1941 року розстріляли завідувача лісоупорядкувальної партії Дмитра Корбута. У жовтні-грудні 1937 року засудили до страти дев'ятьох, у березні-травні 1938 року — ще вісьмох. Андрія Бондаренка, Павла Бридню та Прохора Нечипоренка засудили на смерть 28 квітня 1938 року і стратили так само в один день — 28 травня. 27 вересня 1938 року винесено вирок смерті ще двом — Павлові Цалку та Іванові Чвертняку (страчено їх теж разом 8 жовтня). Ці акції терору зовсім не видаються випадковими²⁴⁸.

Типологічна близькість двох тоталітарних систем — совєцької й німецької — підказує, що можна сподіватися на якісь аналогії в організації терору. Але їхня подібність вражає. Невдовзі після того, як німці зайняли Симферополь, на будинках і парканах з'явилися накази німецького командування про реєстрацію всього єврейського населення і про обов'язкове носіння жовтої шестикутної зірки на грудях. Потім вивісили наказ усім зареєстрованим євреям зібратись певного дня у певному місці, наприклад, у медичному інституті. Для євреїв-кримчаків було призначено спеціальне місце збору. Оголосили, що усіх буде вислано, тож усі мають взяти з собою харчів на вісім днів. Коли євреї зібрались, їм оголосили, що зараз почнеться загальний обшук і якщо у когось знайдуть приховані коштовності, того розстріляють. Навпаки, хто віддасть добровільно, тому нічого не станеться²⁴⁹. І так далі.

На Нюрнберзькому процесі 3 січня 1946 року начальника III управління Головного імперського управління безпеки Отто Олендорфа запитали, як саме провадилися масові страти. Він дав такі свідчення: «Местная оперативная команда пыталась учесть всех евреев и объявила регистрацию. Регистрацию проводили сами евреи. [...] Их созывали под предлогом переселения. [...] Евреев после регистрации собирали в одно определенное место. Оттуда их позднее перевозили к месту казни. [...] Их привозили на грузовиках к месту казни, причем столько, сколько можно было казнить немедленно. Таким образом, все это проводилось по возможности быстро, то есть промежуток между действительной казнью и осознанием, что это совершится, был очень незначительным»²⁵⁰.

Німці були старанні учні. Точнісінько так здійснювали терор їхні вчителі у Криму.

²⁴⁸ Роженко М., Богацька Е. Сосни Биківні свідчать, Кн. 1. 568 с.

²⁴⁹ Анбол. Истребление еврейского населения в Крыму в 1941 году // Соц. вестник. New York, 1948. 28 февраля. № 2 (605). С. 43–45.

²⁵⁰ Нюрнбергский процесс. Том IV. М., 1959. С. 630–631.

Поміщицтво

Важко вгадати, звідки він набрався таких думок, але Ленін був твердо переконаний, що національну аристократію необхідно ліквідувати. Як «обрусевший инородец» схильний був, на його думку, пересолювати «по части истинно русского настроения», так і сам він, формально дворянин, піддався на ідеї найдикішого варварства й руїництва. Напередодні Лютневої революції Ленін згадував першу революцію 1905 року: «Крестьянское движение осенью 1905 года достигло еще больших размеров. Больше трети уездов во всей стране было тогда охвачено так называемыми «крестьянскими беспорядками» и настоящими крестьянскими восстаниями. Крестьяне сожгли до 2 тысяч усадеб и распределили между собой жизненные средства [...]»²⁵¹. Відштовхуючись від цих страшних цифр, далі він написав ще яскравіше: «К сожалению, эта работа была слишком мало основательна! К сожалению, крестьяне уничтожили тогда только пятнадцатую долю общего количества дворянских усадеб, только пятнадцатую часть того, что они *должны* были уничтожить, чтобы до конца стереть с лица русской земли позор феодального крупного землевладения. К сожалению, крестьяне действовали слишком распыленно, неорганизованно, недостаточно наступательно [...]»²⁵².

Культурно-родинне середовище Івана Котляревського й Миколи Гоголя, Квітки-Основ'яненка й Михайла Максимовича, Віктора Забіли й Євгена Гребінки, Олексія Стороженка й Марка Вовчка, Щоголева й Кониського, Драгоманова й Старицького, Кропивницького й Карпенка-Карого, Панаса Мирного й Лесі Українки, Коцюбинського й Миколи Лисенка, Марії Заньковецької й Георгія Нарбута, багатьох і багатьох інших поміщицьких родин входило у невблаганний вир революції²⁵³.

Поміщики й стали однією з перших жертв більшевизму. Маємо схвильоване спостереження жінки з Кубані: «Очевидно, про помещиков та фабрикантов уже не було мови. Вони в перші місяці революції були ограбовані, викинені та здебільшого повбивані»²⁵⁴. Цей сюжет заслуговує на окремий аналіз, докладний розгляд його виходить поза рамки цієї праці.

Як діяла управлінча вертикаль, легко простежити за операцією, спрямованою на ліквідацію поміщицтва як класу. Як заведено, вихідне рішення було прийняте у московському Політбюро. 20 березня 1925 року Президія

²⁵¹ Ленин В. И. Доклад о революции 1905 года, Ранее 9/22 января 1917 г. // Ленин В. И. ПСС, Том 30. М., 1962. С. 322.

²⁵² Там же. Курсив Леніна.

²⁵³ Білокінь С. Доля української національної аристократії // Генеза. Кн. 1 (4). К., 1996. С. 132–148.

²⁵⁴ Кубанська Г. Тернистими шляхами. [Winnipeg:] Новий шлях, 1948. С. 34.

ЦВК СРСР (підписи голови ЦВК М. Калініна, секретаря ЦВК А. Єнухідзе та голови Раднаркому СРСР А. Рикова) прийняла відповідну постанову:

«136. О лишении бывших помещиков права на землепользование и проживание в принадлежавших им до Октябрьской революции хозяйств». Проведені заходи остаточно ліквідували в СРСР «поміщицтво як клас», знищивши незмірну кількість культурних цінностей, що віками накопичувались у маєтках, остаточно знищивши сам поміщицький побут, призвівши до знищення людей. Конкретно постанова проголошувала: «Рабоче-крестьянская советская власть своими первыми декретами отменила полностью и навсегда помещичье землевладение. Вместе с тем рабоче-крестьянская власть предоставила некоторым бывшим помещикам, не проявившим в то время контр-революционной деятельности, право на надел земли по трудовым нормам и при условии ведения хозяйства без наемного труда, причем зачастую это производилось на основании приговоров сельских обществ. Особое значение рабоче-крестьянская власть придавала культурному ведению хозяйства бывшими помещиками.

Однако, как показал 7-летний опыт, бывшие помещики, оставленные на принадлежавшей им ранее земле, не только не ведут культурного хозяйства, но в большинстве случаев разрушают доверенное им (sic) имущество. [...] В то же время эта категория землепользователей оказалась непримиримо-враждебной по отношению к рабоче-крестьянской власти. Значительная часть бывших помещиков стала принимать активное участие в контр-революционном движении и в продолжении 7 лет ведет в деревне явную и скрытую контр-революционную агитацию против мероприятий советской власти, направленных к подъему крестьянского хозяйства, а равно использует и поддерживает пережитки старого режима — покорность и страх перед помещиком — в наиболее отсталых слоях крестьянства. [...]

Ввиду изложенного, Центральный Исполнительный Комитет и Совет Народных Комиссаров Союза ССР, на основании п. «н» ст. 1 Основного Закона (Конституции) Союза ССР постановляют:

1. Бывшие помещики из дворян и их семьи лишаются права на землепользование и проживание в хозяйствах, принадлежавших им до издания декрета о земле 26 октября 1917 г., и ныне находящихся полностью или частично в их фактическом пользовании. [...]

7. Выселение бывших помещиков и крупных землевладельцев должно быть закончено к 1 января 1926 года, причем в первую очередь производится выселение помещиков из пограничных губерний [...]»²⁵⁵

Цю постанову автоматично продублювали республіканські структури — ВУЦВК та РНК УСРР, видавши спеціальну постанову й інструкцію про здійснення тієї, що надійшла з Москви. Харківську постанову «Про

²⁵⁵ Собрание законов и распоряжений. 1925. Отдел первый. 3 апреля. № 21. С. 257–260.

позбавлення колишніх дідичів, великих землеволодільців і нетрудових орендарів права на землекористування й проживання в господарствах, що належали їм перед установами на Україні Радянської Влади» 9 вересня 1925 року підписали т. в. о. голови ВУЦВК А. Буценко, т. в. о. секретаря ВУЦВК М. Лобанов та заступник голови РНК УСРР І. Булат²⁵⁶.

Зберігся протокол спільного засідання Політбюро ЦК та Президії ЦКК КП(б)У від 22 серпня 1929 року, де розглядали його справу: «8. VIII-29 года Бирман-Беккер Людмилой Андреевной было подано заявление в ЦК КП(б) У о том, что 22. VII-29 г. на дачу ВУЦИК'а в Чугуеве, где она находилась на отдыхе с ребенком, приехал отдыхать председатель Харьковского Окрисполкома т. Буценко. Напился там пьяным, безобразничал, вел себя непристойно в присутствии находившейся там молодежи и детей, появился в сильно пьяном виде на пляже, и когда молодежь, бывшая там, ушла, и она вошла в купальню к себе одетая, неожиданно появился Буценко, схватил и изнасиловал ее. [...] Президиум ЦКК КП(б)У постановляет: объявить т. Буценко строгий выговор с предупреждением, снять с ответственной работы на 2 года и внести на очередной Пленум ЦК и ЦКК предложение о выводе т. Буценко из состава членов ЦКК»²⁵⁷. Більше рішення ВУЦВК він не підписував.

Большевицькі лідери охоче полемізували проти ідеї права й будівництва правової держави. Але читач, що ознайомиться з цим документом, подумає, що правову державу свого часу побудував не хто, як ті самі большевики: «На підставі арт. 8-го постанови Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народніх Комісарів Союзу РСР з 20-го березня 1925 року “Про позбавлення колишніх дідичів права на землекористування й проживання в господарствах, що належали їм перед Жовтневою Революцією” (36. Зак. СРСР за 1925 р., ч. 21, арт. 136) і на розвиток арт. 3-го декрету Всеукраїнського Революційного Комітету з 5-го лютого 1920 року “Про землю” (36. Уз. Всеукрревкому за 1920 рік, ч. 1, арт. 13) — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет і Рада Народніх Комісарів УСРР п о с т а н о в и л и затвердити нижчезазначену інструкцію про позбавлення колишніх дідичів, великих землеволодільців і нетрудових орендарів права на землекористування й проживання в господарствах, що належали їм перед установами на Україні Радянської Влади [...]».

Інструкція встановлювала: «Заходи до переведення в життя постанови Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народніх Комісарів Союзу РСР з 20-го березня 1925 р. “Про позбавлення колишніх дідичів права

²⁵⁶ Збірник узаконень та розпоряджень. 1925. Відділ перший. 30 вересня. Ч. 67. С. 797–806.

²⁵⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. № 7. Арк. 72. Опанас Іванович Буценко (1889–1965) вступив до партії 1909 року. Увійшов до першого складу ЦК КП(б)У. «Енциклопедія українознавства» співчутливо інформує: «1929 усунутий; на поч. 1930-их рр. на чолі крайової влади на Далекому Сході РСФСР, сприяв українізації Зеленого Клину; після 1933 зник з політ[ичної] арени» (І, 199). Пор.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20–50-ті роки ХХ ст. К.: Наукова думка, 1994. С. 144.

на землекористування й проживання в господарствах, що належали їм перед Жовтневою Революцією», покладається на президії округових виконавчих комітетів з тим, щоб до 1-го січня 1926 року були виселені з колишніх маєтків і позбавлені права на землекористування в них всі особи, що підпадають під чинність постанови Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народніх Комісарів Союзу РСР з 20-го березня 1925 року»²⁵⁸.

Про всяк випадок відомство заводило зразково-показові справи. 30 квітня 1957 року датується оглядова довідка з архівно-слідчої справи за звинуваченням якогось С. Косинського: «В имеющейся в деле справке от 28. X — 33 г. указано, что Косинский в 1931–33 гг. давал материалы о наличии на Юго-Западной ж. д. к/р вредительской организации с руководящим центром в г. Москве, однако, будучи вызванным в июне 1933 года в Москву для очных ставок и увязки его материалов с данными, имеющимися в ТО ОГПУ, был уличен в ложных показаниях — оговорах невиновных лиц (л. д. 94–95). [...]»

По делу было составлено обвинительное заключение, в котором указано, что Косинский С. С. обвиняется в том, что

1. Занимался провокацией органов ГПУ,

2. Дал ложные сведения о принадлежности к активному участию ряда инженерно-технических работников в шпионско-диверсионной организации на ЮЗЖД, чем отвлек органы ГПУ в сторону разработки не соответствующих действительности данных (л. д. 158–159).

С обвинительным заключением прокурор ЮЗЖД согласился и 2. IV–1934 г. его утвердил (л. д. 159 об.).

Решением судебной тройки при Коллегии ГПУ УССР от 25 мая 1934 года Косинский С. С. был осужден к 5 годам ИТЛ (л. д. 162)»²⁵⁹.

Дальші похідні рішення приймали за чергою все нижчі й нижчі ланки. Наприклад, на своєму рівні ухвалив утворити відповідну комісію Виконавчий комітет Київщини. Цю комісію — у складі представників ГПУ та прокуратури (Кривенко й Гражуль) — повинен був очолити «завокрземуправління» Кулініченко²⁶⁰. «Пролетарська правда» перевела документи у міфологізований понятійний апарат, легкий для введення у масову суспільну свідомість: «[...] цей декрет треба використати для того, щоби остаточно викорчувати всі поміщицькі пеньки (sic), що ще залишилися на нашій радянській землі»²⁶¹. Як оголосили, було створено комісію, що має «закінчити всю цю справу» до 1 січня 1926 року й «звертається за допомогою до районних виконавчих комітетів, сільрад та всіх громадських орга-

²⁵⁸ Збірник узаконень та розпоряджень. 1925. Відділ перший. 30 вересня. Ч. 67. С. 797–806.

²⁵⁹ ЦДАГО України. № 46290 ФП / кор. 780. Арк. 109–110.

²⁶⁰ До виселення кол[ишніх] поміщиків // Пролетарська правда. 1925. 3 листопада. № 252 (1263). С. 6.

²⁶¹ Виселення поміщиків на Київщині / Розмова з завОкрЗУ тов. П. І. Кулініченком // Пролетарська правда. 1925. 10 листопада. № 257 (1268). С. 5.

нізацій, а також до окремих осіб (sic), щоби вони допомогли виявити всіх колишніх поміщиків-дворян, що ще залишилися по селах». Тут, ясна річ, не йшлося про індивідуальні якості того чи іншого колишнього поміщика, — большевики прагнули ліквідувати клас. Цю кампанію доповнювала спрямована проти дворян практика Наркомосу: їхні діти, як правило, не могли здобути вищу освіту. Викинуті із своїх гнізд люди, кращі люди своєї доби, позбавлені громадянських прав, за большевиків опинялись на маргінесі соціального життя. Індивідуальні трагедії, що супроводили їх надалі, були зовсім не випадкові і не стихійні²⁶².

1917 року Юрієві Бутовичу минуло сім років. Його батько²⁶³ мав 300 десятин і ферми у с. Троянівці Зінківського повіту. Того самого 1917 року економію розібрали, батька, матір і двох старших братів убили. З Юрієм залишилося двоє молодших братів: один помер у дитячому будинку, другий десь загубився. Спершу Юрко Бутович поневірявся, крав на залізниці, по базарах, потрапляв у дитячі будинки. Якимось чудом 1935 року він все-таки закінчив Харківський сільськогосподарський інститут, став агрономом-економістом, працював у Ставищах на Київщині. Одружився. Його дружині Тамарі було 23 роки, дочці Людмилі — 9 місяців, коли 27 вересня по нього прийшли. 20 листопада його примусили підписати зізнання: «[...] виновным себя признаю в том, что я, будучи враждебно настроен к советской власти, выражал свое недовольство, распространял провокационные слухи о скорой войне Германии с Советским Союзом. [...] распространял к-р анекдоты, направленные на дискредитацию Вождя народов и руководителей правительства». 22 грудня 1937 року його розстріляли²⁶⁴. Таких животрепетних прикладів можна навести багато.

Такий, а не інакший розвиток подій большевики задумали й провели у життя. Саме в акціях цього роду якраз і можна бачити розвиток і поглиблення соціальної революції, що по суті означало трансконтинентальний погром.

Члени Центральної Ради

Заслуговує на спеціальний розгляд доля такої виразної соціальної групи, як члени Центральної Ради. Питання можна сформулювати так: чи могла прожити «в цій країні» людина, якщо вона свого часу входила до українського демократичного парламенту? На жаль, остаточно загальну

²⁶² Див.: Білокінь С. Доля української національної аристократії // Генеза. Кн. 1 (4). К., 1996. С.132–148.

²⁶³ Можливо, Андрій Олексійович Бутович (* 18 червня 1872 року), син косянтиноградського повітового маршалка (Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник, Том 1. К., 1908. С. 138).

²⁶⁴ ЦДАГО України. № 63882 ФП / кор. 1761. Арк. 10, 16.

кількість членів парламенту досі не ustalено. За даними мандатної комісії Шостих Загальних зборів, склад Української Центральної Ради становив 798 осіб. Павло Христюк говорить про 822 мандатів, Ісидор Нагаєвський — про 848. У довіднику В. Верстюка–Т. Осташко (1998) подано 126 персональних довідок²⁶⁵. На сьогодні це найповніше зведення біографічних даних про цих людей, тому в дальшому аналізі беру його за основу. Перевірено також відомості останньої праці, що підсумовує набутки еміграції, — це фундаментальне п'ятитомове видання «The Encyclopedia of Ukraine» (Vol. I–V), що вийшло в Торонто²⁶⁶.

На жаль, у біографіях київського довідника чимало нез'ясованого, деякі статті закінчуються фразою: «Подальша доля невідома». Можна помітити очевидні недоробки. Упорядники мали відомості, що були репресовані Михайло Авдієнко (EU. I, 147: ?), Василь Бойко (EU. I, 261: 1938)²⁶⁷, Сергій Веселовський (EU. V, 592: ?)²⁶⁸, Антін Драгомирецький (EU. I, 756: ?)²⁶⁹ та Гаврило Одинець²⁷⁰. Ці біографії треба було розробити краще, оскільки існують слідчі справи, за якими кінець біографій з'ясувати най-

²⁶⁵ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998. С. 13.

²⁶⁶ У дальших посиланнях на це видання поклики подаються у скороченні: EU. Римські цифри означають том (I — 1984/1985, II — 1988, III–V — 1993 роки видання), арабські — сторінку. Знак питання означає, що дата смерті тієї чи іншої особи видавцям енциклопедії лишилась невідома.

²⁶⁷ Нова рада. 1917. 13 липня. № 87. С. 1. Шп. 1; 18 липня. № 90. С. 2. Шп. 2; 8 вересня. № 133. С. 2. Шп. 5; 28 жовтня. № 174. С. 2. Шп. 4; 1918. 18 травня. № 79. С. 2. Шп. 3; Відродження. 1918. 20 липня. № 91. С. 4. Шп. 4; Христюк Павло. Замітки і матеріяли до історії української революції, 1917–1920 рр. Відень, 1921. Том I. С. 127, 151; 1917 год на Киевщине. С. 204, 348; Костюк Гр. Зустрічі і прощання. Пок.

²⁶⁸ Відродження. 1918. 2 серпня. № 102. С. 4. Шп. 2; Державний вістник. 1918. 6 вересня. № 44. С. 3. Шп. 1; Відродження. 1918. 6 жовтня. № 153. С. 5. Шп. 2; 8 листопада. № 180. С. 5. Шп. 2; Робітничє слово. 1919. 2 січня. № 426. С. 3. Шп. 4; Робітничя газета. 1919. 17 січня. № 435. С. 3. Шп. 1; 19 січня. № 437. С. 4. Шп. 4; Промінь. 1919. 26 вересня. № 10. С. 1. Шп. 4; Христюк П. Замітки і матеріяли. Том I. С. 102, 127, 135; Том II. С. 169; 1917 год на Киевщине. Пок.; Дорошенко Дм. Мої спомини про давнє-минуле, 1901–1914 роки. Винипер: Тризуб, 1949. С. 16, 27; Туркало Кость. Спогади. Нью-Йорк, 1978. С. 92.

²⁶⁹ Нова рада. 1917. 6 жовтня. № 155. С. 3. Шп. 3; 1918. 10 квітня. № 54. С. 3. Шп. 2; Відродження. 1918. 19 грудня. № 214. С. 2. Шп. 6; 1917 год на Киевщине. С. 21; Мазепа Ісаак. Україна в огні й бурі революції. Том I. Б. м.: Прометей, 1950. С. 61, 78, 132–137, 203; Том II. Б. м., 1951. С. 37; Майстренко Іван. Історія мого покоління. Едмонтон, 1985. Пок.

²⁷⁰ Гелій Снегірьов зачитував у своїй знаменитій книзі нарис Дм. Прикордонного й О. Купріна «Живуть на світі Одинці» (Рад. Україна. 1962. 30 грудня. № 304 (12560). С. 2): «Бурхлива діяльність селянського самородка обірвалася несподівано в дні лютого розгулу служителів культу Сталіна. [...] Далеко, деś аж під Актюбінськом опинився Одинець. [...] Через сім років хворий і розбитий повернувся Гаврило в Биковню під Києвом. Жив з дітьми в землянці. Писати вже не міг і все просив Наталку:

— Я продикуту, а ти запиши, донечко, треба ж розповісти людям, як мене хотіли зробити ворогом народу» (Снегірьов Гелій (Євген). «Набій для розстрілу» та інші твори. Нью-Йорк; Торонто, 1983. С. 208–210). Див.: Демченко Тамара. Член Центральної Ради — Гаврило Одинець: Штрихи до політ. портрету // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Вип. 7. К., 2003. С. 205–210.

легше²⁷¹. Що стосується торонтської енциклопедії, то її недоліком можна вважати відсутність чітких критеріїв, що пояснюється браком інформацій. Думається, якби відомості про С. Ерастова, Дм. Ісаєвича, Г. Одинця, В. Поплавка, І. Пугача та деяких інших осіб були у видавців на руках, вони навряд чи відмовилися б від вміщення відповідних статей.

З падінням Української Державности персональний склад Центральної Ради розпався на дві частини — одні залишилися на Батьківщині, інші вийшли на еміграцію, причому дехто з останніх повернувся. Побувши тиждень в ув'язненні у травні 1919 року, уже наступного року виїхав на еміграцію Христофор Барановський²⁷². Помер у Бразилії 1941 року. Нас цікавитимуть тут, природно, лише ті з них, хто перебував на території, яку контролювали большевики. Вважається, що в УСРР померли Зіновій Висоцький (псевдонім Степовий)²⁷³, Олександр Жуковський (ЕУ. V, 855: 1925), Йосип Маєвський (ЕУ. III, 271: ?)²⁷⁴, Прокіп Понятенко (ЕУ. IV, 140: ?)²⁷⁵ та Віктор Поплавко, але як реально склалась їхня доля, упорядники київсько-го довідника не знають. Такий сучасний рівень української біографістики.

Криваву різанину, подібної до якої місто не бачило з часів Андрія Боголюбського, Батия та Менглі-Гірея, влаштували на початку 1918 року війська Муравйова в Золотоверхому Києві. Підійшовши 15 січня ст. ст. до міста, аж до 25-го дня вони піддавали його інтенсивному бомбардуванню. Генерал Костенко, що пережив облогу Порт-Артура й написав про неї книжку, оповідав знайомим, що большевицьке бомбардування «ничуть не было слабее бомбардировки Порт-Артура японцами в самые страшные дни»²⁷⁶. У присвяченому крутянам оповіданні Богдан Рубчак відтворював перекази про муравйовців: «Це була збиранина голоти — недобитків царської кавалерії,

²⁷¹ Недоліком видання треба вважати й цілковите ігнорування матеріалу бібліографічного. Помилково надрукований підзаголовок «Бібліографічний довідник» показує, якою мірою цього матеріалу бракує.

²⁷² ЦДАГО України. № 38654 ФП / кор. 425.

²⁷³ Нова рада. 1917. 4 червня. № 55. С. 2. Шп. 1; Воля. 1917. 10 вересня. № 9. С. 7. Шп. 2; Народна воля. 1918. 19 березня. № 31. С. 3. Шп. 6; 5 травня. № 67. С. 2. Шп. 4; Державний вістник. 1918. 24 жовтня. № 62. С. 1. Шп. 4; Відродження. 1918. 19 грудня. № 214. С. 3. Шп. 7; 20 грудня. № 215. С. 2. Шп. 3; Робітнича газета. 1919. 7 січня. № 430. С. 6. Шп. 1; Україна. 1919. 18/5 січня. № 4. С. 2. Шп. 7; Стахів Матвій. Україна в добі Директорії УНР, том І. Скrentон, 1962. С. 177–178; Семененко Ол. Незалежний есдек Висоцький // Семененко Ол. Харків, Харків... С. 133–136; Майстренко Ів. Історія мого покоління.

²⁷⁴ Нова рада. 1917. 13 вересня. № 136. С. 1. Шп. 5; Народна воля. 1917. 17 жовтня. № 125. С. 1. Шп. 4; Нова рада. 1917. 12 листопада. № 184. С. 2. Шп. 4; С. 3. Шп. 1; 1917 год на Киевщине: Хроника событий. [К.:] ГИУ, 1928. Пок.; Дорошенко Дм. Історія України, 1917–1923 рр. Том І. Ужгород, 1932. Пок.

²⁷⁵ Нова рада. 1917. 30 серпня. № 125. С. 3. Шп. 5; 1918. 6 березня. № 27. С. 2. Шп. 2; Відродження. 1918. 12 липня. № 85. С. 3. Шп. 3; Україна. 1919. 2 лютого. № 16. С. 1. Шп. 6; Мазепа Іс. Україна в огні й бурі революції. Том II. С. 107; Том III. С. 14–15, 126; Коллард Юрій. Спогади юнацьких днів. Торонто: Срібна сурма, [1972]. С. 44, 75, 83, 86; Українська журналістика в іменах. Вип. 6. С. 273–274.

²⁷⁶ Царинный А. Украинское движение // Украинский сепаратизм в России: Идеология нац. раскола. М.: Москва, 1998. С. 194.

царської морської флотії, розбишак і “босяків” із вулиць міст, під командуванням колишнього царського жандарма Муравйова»²⁷⁷. Журналіст Григорій Андрійович Коваленко (Гр. Сьогобочний), що перебував під арештом у т. зв. штабі Духоніна — Маріїнському палаці²⁷⁸ 26–30 січня, вступав у розмови зі своїми охоронцями й розпитував, звідки вони родом тощо. Він з’ясував: «На диво, все були чужинці — вартували вони вночі по дві години — з губерній Калужської, Самарської, Тобольської, Рязанської, Вятської і тільки двоє — з Київщини. Темнота, звичайно, безпросвітня. Свідомості — жадної!»²⁷⁹. Ці люди й справили в українській столиці свою криваву оргію. У листі до брата — археолога Миколи Ернста від 15 червня 1918 року історик мистецтв Федір Ернст оповідав: «Трупы расстрелянных везли на площадках ломовики через весь город — прямо наваленные грудями по 10–15 человек на площадку, неприкрытыми, в искривленных позах, залитые кровью — целыми вереницами. И пока эта сволочь не убралась из Киева, я, признаюсь, ежеминутно дрожал за свою жизнь и не раз удирал под пулями»²⁸⁰. Серед них було багато кримінальників, — Лютнева революція розкрила тюремні брами для всіх. З-поміж красногвардійців особливою люттю відзначалися матроси. Але ж було й чимало селян. Важливе питання — як пощастило більшовикам збурити психіку цих людей, які перед війною були начебто соціально безпечні. Цікаве спостереження зробив білий контррозвідник українського походження Микола Сигида про червоних кінці 1917 — початку 1918 року: «Вожди отряда были звери, расстрелы и самые кошмарные издевательства были спутниками их похода, имея целью своеобразное настраивание этой толпы, которая носила название войск. Ни одной минуты отдыха человеку, через кровь идущего к крови, ни одной минуты сна человеку, пьяному от крови брата своего, не давали эти люди, дабы угар не мог пройти раньше, чем будет достигнута цель. Понимание психологии масс, чисто звериное [...]»²⁸¹ Сигида писав про загони Н. А. Ховріна й Р. Ф. Сіверса, що рухались на Таганрог. Це особливо цікаво, бо ми маємо аналогічні яскраві свідчення й про тих, що йшли на Київ, звірства яких документовані у Глухові і в інших містах. Достеменно те саме, що й Сигида, казав Муравйов Г. Лапчинському про свою армію: «Это армия, которая может лишь наступать. Как только она остановится, так и начнет разлагаться, реквизиловать, воровать, убивать»²⁸². Розуміється, з погляду більшовицьких ватажків, розкладання

²⁷⁷ Рубчак Богдан. І ваші очі сяли вічністю... // Молода Україна. Торонто, 1957. Січень-лютий. Ч. 35. С. 6.

²⁷⁸ У Ставрополі більшовики убивали в Юнкерському саду, де згодом було виявлено близько 70 трупів страчених у ці дні (Краснов В. Из воспоминаний о 1917–1920 гг. С. 157).

²⁷⁹ Коваленко Григорій. До страшних днів у Києві. К.; Львів: Друк. Л. Вісневського, 1918. С. 17. Підп.: Гр. Гетьманець (Гр. Сьогобочний).

²⁸⁰ ІМФЕ. Ф. 13–3. № 48.

²⁸¹ Сигида Николай. Воспоминания белого контрразведчика // Родина. М., 1990. № 10. С. 64.

²⁸² Гриневич Л. Следственное дело. С. 17.

їхньої армії було злом, якщо зменшувалась її ударна сила. Убивства й грабунки як такі злом не вважалися, навпаки, Муравйов у запальних промовах обіцяв своїм воякам віддати їм захоплені міста на пограбування. Своє слово він тримав. Голова армійського комітету 1-ї революційної армії С. Мойсеев, котрий знав Муравйова зблизья, під час слідства згадував київську епопею: «Когда на место расстрелов приехал Муравьев и увидел, что его окружает толпа озверевших красновардейцев с награбленным имуществом, то он ничего не сказал о том, чтоб не грабили, а наоборот, стал призывать к дальнейшим расстрелам, говоря, что главное теперь быть беспощадным»²⁸³.

Якщо лінія поведінки красновардійців, що рухались у різних напрямках, була однакова, — чи не визначали в Москві загальні принципи, як маніпулювати цими шариковими, чи не одержували їхні командири спільних інструкцій? Як уже згадано, у Києві тоді загинули члени Центральної Ради Леонард Бочковський²⁸⁴, Олександр-Богдан Зарудний (ЕУ. V, 823; лютий 1918, Київ)²⁸⁵ та Ісаак Пугач (редактор «Народної волі») ²⁸⁶. Назвавши лише імена Зарудного й Пугача, Павло Христюк пояснив їхню загибель непоінформованістю про виїзд уряду²⁸⁷. Так само й Дорошенко, зазначаючи, що з українських діячів «загинуло лиш кілька людей, здебільшого випадково», пояснив це тим, що «у большевиків ще не було добре поставленої розвідки»²⁸⁸.

Жертвою одного з таємничих убивств тих років став генеральний секретар освіти Іван Стещенко (ЕУ. V, 51: 30 липня 1918, Полтава)²⁸⁹.

²⁸³ Гриневич Л. Следственное дело. С. 17.

²⁸⁴ Народна воля. 1918. 20 березня. № 32. С. 4. Шп. 3; Нова рада. 1918. 22 березня. № 39. С. 1. Шп. 4; Відродження. 1918. 13 серпня. № 111. С. 1. Шп. 1; 13 вересня. № 135. С. 7. Шп. 2; Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр. Відень, 1921. Том II. С. 149; Ковалевський М. При джерелах боротьби. Інсбрук, 1960. С. 152, 182, 396.

²⁸⁵ Нова рада. 1917. 22 жовтня. № 169. С. 3. Шп. 3; Нова рада. 1918. 22 березня. № 39. С. 1. Шп. 4; Народна воля. 1918. 20 березня. № 32. С. 4. Шп. 3; Відродження. 1918. 13 вересня. № 135. С. 7. Шп. 2; Нова рада. 1918. 31 жовтня. № 201. С. 3. Шп. 3; Русова Софія. Мої спомини. Львів: Хортиця, 1937. С. 208.

²⁸⁶ Народна воля. 1918. 28 лютого. № 19. С. 1. Шп. 1; Народна воля. 1918. 19 березня. № 31. С. 2. Шп. 2–4; Народна воля. 1918. 22 березня. № 34. С. 2. Шп. 3; Нова рада. 1918. 22 березня. № 39. С. 7. Шп. 4; Народна воля. 1918. 28 березня. № 39. С. 2. Шп. 2; Відродження. 1918. 13 серпня. № 111. С. 1. Шп. 1; Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр. Відень, 1921. Том I. С. 123, 128, 137, 139; Том II. С. 128, 149; Дорошенко Дм. Історія України, Том I. С. 53, 83, 294, 364; Українська журналістика в іменах. Вип. 6. С. 288.

²⁸⁷ Христюк П. Замітки і матеріали. Том I. С. 128.

²⁸⁸ Дорошенко Дм. Історія України, Том I. С. 294.

²⁸⁹ Білецький Леонід. Іван Стещенко // Вільна українська школа. 1918–19 шк.р. Серпень. № 1. С. 1–3; Коваленко Гр. На спомин борця за вільну рідну освіту І. М. Стещенко. Полтава, 1919. 8 с. (Промова в театрі у день пам'яті І. М.); Христюк П. Замітки і матеріали. Том I. С. 78, 102, 121, 136; Том II. С. 60, 201; Е.[фремов С.] Стещенко // Україна. 1924. Кн. 3. С. 188–189; [Сірополко Ст.] І. М. Стещенко // Життя і знання. Львів, 1928. Ч. 10–11. С. 323–324 (див.: Там само. Ч. 12. С. 384); Тулуб Олександр. Іван Стещенко // Україна. Кн. 38. 1929. Грудень. С. 92–104; Дорошенко Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. Том I–II. Ужгород, 1930–32. Пок.; Ротач Петро. Матеріали до українського біографічного словника: Літ. Полтавщина // Архіви України. 1969. Січень–лютий. № 1 (93). С. 105–106; Чмырь С. Стещенко І. М. // Политические партии России, Конеч XIX — первая треть XX века: Энциклопедия. М.: РОССПЭН, 1996. С. 594–595.

Відповідальна й «резонансна», як тепер кажуть, посада притягувала до нього пильну увагу людей різних настроїв. «Всім відомо, — читаємо в одному з некрологів, — скільки образ прийняв І. М. від ворогів України і “чорносотенців”, і “соціялістів” з “К[іевской] Мысли”, і — сором згадати — від декого з “свідомих” українців за свою щирі діяльність. Им’я його не сходило з уст добродійних російських учителів. Коли прийшли “большевики” [Муравйова], вони кинулись розшукувати І. М., щоб повести його під розстріл. Зімою, в страшну завірюху подався І. М. пішки з Києва... і врятувався на той раз від большевицьких куль...»²⁹⁰ Невідомі злочинці настигли його пізніше і в іншому місці. Двома пострілами з револьвера його було смертельно поранено пізно ввечері 31 липня 1918 року в Полтаві на Куракінській вулиці. Не знайшовши візника, він ішов з вокзалу разом із сином до знайомих на ніч. На другий день вранці Стещенко помер у лікарні, не прийшовши до пам’яті²⁹¹. Згадуючи померлих тоді Мочульського й Нарбута, письменниця Галина Журба казала: «Це було особливо боляче після недавнього вбивства Олександра Мурашка, що загинув з рук “невідомих” бандитів. В дійсності московсько-большевицька рука нищила пляново українських діячів культури, як-от Стещенко та інші.»²⁹². Цікаво, що один раз, і то саме у випадку із Стещенко, убивство узяли на свій рахунок большевики. Хоча у липні 1918 року Полтава перебувала на території гетьманської Української Держави, у постанові на арешт його дружини Оксани Стещенко (1941), яку підписав нарком ГБ Мешик, було зазначено достеменно: «Муж Стещенко в прошлом являлся министром просвещения при Центральной раде (убит Красными войсками в 1918 году)»²⁹³. На допиті 22 липня 1941 року слідчий добивавсь у Оксани Михайлівни: «Следствию известно, что ваш муж Стещенко был убит в 1918 году войсками Красной Армии как гетманский министр (sic), так ли это?»²⁹⁴. Хоч би як це не виглядало малоймовірно, але знаходимо цьому й потвердження. Виїхавши до Полтави, 20 грудня 1923 року С. Єфремов записав у щоденнику: «Дізнався од Костя Івановича [Товкача] страшні подробиці про вбивство Стещенко. Засудила його на смерть большевицька організація Зінківського повіту; засуд виконав один з членів тієї організації. Звуть його — Башловка. Чому саме засуд упав на Стещенко — не зрозуміти»²⁹⁵.

²⁹⁰ [Сірий Юр.] Пам’яті І. М. Стещенко // Книгарь. 1918. Серпень-Вересень. Ч. 12–13. Стоп. 684–685.

²⁹¹ Рахнюк М. † Іван Матвієвич Стещенко // Кооперативна зоря. К., 1918. 31 серпня. № 9–12. С. 8.

²⁹² Журба Галина. Від «Української хати» до «Музагету»: Люди й події // Слово. 36. І. Нью-Йорк, 1962. С. 466.

²⁹³ ЦДАГО України. № 55066 ФП / кор. 1252. Арк. 1.

²⁹⁴ Там само. Арк. 14–15.

²⁹⁵ Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. К.: Рада, 1997. С. 45.

Ще на початку квітня 1918 року лікар з Одеси, член ЦК партії соціалістів-самостійників Іван Луценко (ЕУ. III, 211)²⁹⁶ виступив на Малій Раді у справі розстрілу Євгена Нероновича²⁹⁷. Він не сподівався тоді, що невдовзі загине й сам. Обставини його загибелі розповів його товариш з Українського генерального військового комітету Володимир Кедровський. Наступного, 1919 року, відходячи під ударами червоної та денікінської армій, Українська армія опинилась у «чотирикутнику смерті». Бракувало набоїв. Недалеко Старо-Костянтинова, коли Луценків гайдамацький загін атакував большевицький панцерний потяг, налетіла большевицька кіннота. Мало хто з українців вирвався з залізного кільця кіннотників. «Тяжко поранений Луценко сховався поміж палями, зложеними біля залізниці, але большевики знайшли його і порубали на шматки»²⁹⁸. «Енциклопедія українознавства» інформує про смерть Луценка інакше: «Загинув літом 1919 на посту військ. лікаря під час боїв за зал. станцію Антоніни на Волині» (IV, 1386). Англомовна енциклопедія Кубійовича-Струка датує цю подію 25 березня 1919 року, м. Полонне Новоград-Волинського повіту. Що стосується самого Нероновича, то ще 1995 року В. Ф. Верстюк зі своїми співавторами звернув увагу на те, що заарештували його у Великих Сорочинцях, де він перебував у родичів дружини, і розстріляли без суду як члена Народного секретаріату, яким на той час він по суті уже не був²⁹⁹.

Невдовзі «в порядку червоного терору» загинув Володимир Науменко (ЕУ. III, 566; 8 липня 1919)³⁰⁰. ВУЧК заарештувало Науменка 7 липня

²⁹⁶ Южные записки. 1905. 4 декабря; Нова рада. 1917. 3 травня. № 29. С. 4; Вісник УВГК. 1917. Травень. № 1. С. 2. Шп. 2; Воля. 1917. 10 вересня. № 9. С. 8. Шп. 2; Народна воля. 1918. 10 березня. № 26. С. 1. Шп. 1; Нова рада. 1918. 12 квітня. № 56. С. 3. Шп. 1; Народна воля. 1918. 21 квітня. № 59. С. 3. Шп. 1; Відродження. 1918. 23 жовтня. № 166. С. 5. Шп. 3; 24 грудня. № 218. С. 3. Шп. 6; Нова рада. 1918. 24 грудня. № 240. С. 3. Шп. 1; С-кий А. Світлій пам'яті Івана Митрофановича Луценка // Український Сурмач. 1922. Ч. 15. С. 2; Ч. 20. С. 3; Дорошенко Дм. Історія України, 1917–1923 рр. Том I. Ужгород, 1932. Пок.; Гайдучок С. Зв'язки галицьких Соколів з наддніпрянцями перед війною // Літопис Червоної Калини. 1937. Ч. 7–8. С. 21–24; Кедровський Володимир. 1917 рік, Том I. Вінніпег: Тризуб, 1967. Пок.; Янчук Олесь. Свободі віддане життя // Визвольний шлях. 2000. Кн. 12 (633). С. 78–82.

²⁹⁷ Відродження. 1918. 7 квітня. № 10. С. 3. Шп. 5; Народна воля. 1918. 7 квітня. № 47. С. 2. Шп. 1–2. Див.: Міщенко Михайло. Останні дні Євгена Нероновича // Нові дні. Ч. 227. 1968. Грудень. С. 21–23.

²⁹⁸ Кедровський Володимир. Іван Митрофанович Луценко // Кедровський В. Обрисі минулого. Нью Йорк; Джерзі Ситі, 1966. С. 56–57.

²⁹⁹ Верстюк В. Ф., Дзюба О. М. та Репринцев В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронол. довідник. К.: Наукова думка, 1995. С. 267.

³⁰⁰ Див.: Зайцев Павло. В. П. Науменко // Книгарь. 1919. Вересень-Жовтень. Ч. 25–26. Стоп. 1778–1781; Житецький Ігнат. В. П. Науменко // Книжний вістник. 1919. Квітень-червень. Кн. 2. С. 99–100; Арешт вбивці В. П. Науменка // Промінь. 1919. 26 вересня / 9 жовтня. С. 10; Светлой памяти В. П. Науменко // Общее дело. Париж, 1919. 9 октября. № 59. С. 4. Підп.: В. Г.; Д-[орощен]ко Д. В. П. Науменко // Хліборобська Україна. Відень, Рік 1920–1921. Ч. П, Ш і IV. С. 256–258; Україна. 1924. Кн. 3. С. 187; Ільєнко Іван. Володимир Науменко // Літ. Україна. 1992. № 31; Чмырь С. Науменко В. П. // Политические партии России. С. 384–385; Українська журналістика в іменах. Вип. 3. С. 225–227; Вип. V. С. 373–378.

1919 року, а вже наступного дня Лаціс, Яковлев, Вітлицький та Іванов, члени колегії ВУЧК, вирішили: «Расстрелять, приговор привести в исполнение в 24 часа»³⁰¹. Дев'ятого числа Президент УАН В. Вернадський та неодмінний секретар УАН А. Кримський звернулись до комісара Наркомосу з клопотанням про його звільнення, але вони запізнилися.

Перебуваючи під домашнім арештом большевиків, 11 квітня 1919 року у Чернігові помер Ілля Шраг (EU. IV, 673: 11 квітня 1919, Чернігів)³⁰². Автор його некролога, до якого вмонтовано докладну Шрагову автобіографію, — Сергій Єфремов — твердив, що помер він насправді від «звичайної застуди»³⁰³. Але 9 червня 1925 року у щоденнику Єфремов записав: «Дружина небіжчика Шрага оповідала про останні дні його життя. Коли він уже лежав мало не в агонії, прийшли його арештувати. Поводилися, звичайно, грубо. На силу на превелику пощастило вблагати, щоб не турбували навмирущого, і його лишили “під хатнім арештом”. Так під арештом він і помер. І може щасливий хоч тим, що не зазнав знущання в ЧЕКА»³⁰⁴.

У серпні 1919 року³⁰⁵ в Києві був розстріляний ЧК Кузьма Корж (EU. II, 620: 1919, Київ) як «один з головних керівників петлюрівської змови»³⁰⁶. Дуже характерно склалась доля Всеволода Голубовича (EU. II, 212: ?)³⁰⁷. Лише 1919 року большевики забирали його двічі, а у серпні 1920 року його арештувала кам'янець-подільська ЧК. Засуджено його на п'ять років примусової праці в концтаборах, але у зв'язку з амністією ВУЦВК 6 жовтня 1921 року його звільнили, зобов'язавши щотижня приходити на реєстрацію до міліції. Якийсь час він поневірявся, не мав роботи. Нарешті став завідуючим відділом капітального будівництва ВРНГ, але був ув'язнений зно-

³⁰¹ Ільєнко Іван. «Приговор привести в исполнение в 24 часа» // Літ. Україна. 1992. 13 серпня. С. 6.

³⁰² Єфремов С. Памяти І. Л. Шрага. С. 123–140; Марголин Арнольд. Украина и политика Антанты: Записки еврея и гражданина. Берлин: С. Ефрон, [1921]. С. 18, 20–21, 45, 47 (вид. присв. Шрагові); Русова Софія. Мої спомини. Львів: Хортиця, 1937. С. 61–62, 68, 70, 84, 144–145; Дорошенко Дм. Мої спомини про давнє-минуле. С. 43, 45, 72, 80–81, 85, 86; Його ж. Мої спомини про недавнє-минуле, 1914–1920. Вид. 2. Мюнхен, 1969. Пок.; Демченко Тамара, Курас Григорий. Друг еврейского народа // Еврейский вестник. 1997. Сентябрь. № 17–18 (133–134). С. 6.

³⁰³ Єфремов Сергій. Памяти І. Л. Шрага // Наше минуле. 1919. Січень–квітень. Ч. 1–2. С. 140.

³⁰⁴ Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. К.: Рада, 1997. С. 242.

³⁰⁵ Цю дату знаходимо в багатьох джерелах: Известия ВУЦИК. 1919. 23 августа. № 186 (738). Передрук: На зашите революції: Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг: Сб. док. и материалов. К.: Изд-во полит. лит-ры Украины, 1971. С. 120–121; Чечель Мик. Памяти погибших товарищів: Кузьма Корж // Борітеся — поборете! Відень, 1920. Жовтень. № 2. С. 63–64; Христюк П. Замітки і матеріали. Том І. С. 139; Том ІІ. С. 124; Том ІІІ. С. 23; Том ІV. С. 179; Кость Туркало твердив, що його розстріляно 1921 року (Туркало Кость. Тортури. К.; Нью-Йорк: Наша батьківщина, 1963. С. 13).

³⁰⁶ Заговор петлюровских шпионов // Красный меч. К., 1919. 18 августа. № 1. С. 2; Азовський Ів. Памяти Кузьми Коржа // Рада. 1919. 5/18 вересня. № 3 (30). С. 3.

³⁰⁷ Туркало К. «Факты» г. А. Дикого // Новое русское слово. 1954. 29 октября; Васильев С. А. О В. А. Голубовиче // Новое русское слово. 1954. 3 ноября; Національні процеси в Україні, Історія і сучасність: Документи і матеріали. Част. 2. К.: Вища школа, 1997. С. 107–108.

ву у справі «Українського Національного Центру». 2 січня 1932 року року Голубович був засуджений на десять років позбавлення волі у концтаборах. 7 лютого 1932 року колегія ОГПУ СРСР зменшила строк покарання до шести років. З урахуванням попереднього ув'язнення влітку 1937 року строк закінчився. 2 червня НКВД порушило клопотання перед Президією ЦВК СРСР про продовження ув'язнення, — йому додали ще п'ять років. 16 травня 1939 року він загинув у ярославльській тюрмі³⁰⁸. Пустити його на свободу большевики ніяк не могли, кінець строку для них ще нічого не означав. Начальник УСО УГБ НКВД УРСР Букшпан звертався до начальника управління Темлагу НКВД (ст. Потьма) з таким гуманістичним листом: «Против освобождения, по окончании срока изоляции з/к Герасименко Николая Потаповича, в соответствии с приказом № 257/с-33 г. и циркуляром ГУЛАГ № 124-33 г. — УГБ НКВД УССР не возражает»³⁰⁹. 29 квітня 1935 року оперуповноважений ОО УГБ КОУ НКВД Стрельников прийняв постанову: «В отношении Герасименко Н. П., после освобождения его из лагеря, применить циркуляр ГУЛАГа и ГУРКМ от 13/II-1933 г. № 124»³¹⁰. Спецслужба цікавилася дальшим місцеперебуванням колишнього зека і розпочинала пошуки, коли він випадав з кола її зору. 28 березня 1949 року начальник 2 відділу УМГБ Київської області підполковник Булдаков звернувся до начальника відділення 1 спецвідділу МВД УРСР майора Федюка з запитом: «Освобожденный из лагерей МВД Артеменко Петр Алексеевич к указанному месту жительства в Киевскую область не прибыл. Для организации его розыска просим выслать архивно-следственное дело № 238 502»³¹¹.

1924 року у справі «Центру дій»³¹² проходили двоє членів Центральної Ради, двоє масонів — брати академік УАН Микола Прокопович (* 2 лютого 1866)³¹³ та Костянтин Прокопович (* 2 квітня 1877)³¹⁴ Василенки (EU. V, 560: 3 жовтня 1935). Микола Прокопович хворів, тому його узяли останнім — 24 вересня 1923 року. Внаслідок різних клопотань 14 жовтня його випустили, але знову взяли під варту у перший день процесу — 17 березня 1924 року. 8 квітня було оголошено вирок. Обох Василенків було засуджено на 10 років позбавлення свободи. 24 листопада Миколу Прокоповича звільнили,

³⁰⁸ Болабольшенко Анатолій. Всеволод Голубович і «справа УПС-Р». К.: Кобза, 1993. С. 52.

³⁰⁹ ЦДАГО України. № 58369 ФП / кор. 1468. Том 1. Арк. 320.

³¹⁰ Там само. Арк. 322.

³¹¹ Там само. № 43982 ФП / кор. 641. Арк. 99.

³¹² Дело Киевского областного «Центра действия». К., 1927. XII, 820 с.; Полонська-Василенко Н. Процес «Центра дій» 1924 р. Мюнхен, 1956. 24 с.

³¹³ Нова рада. 1918. 17 грудня. № 235. С. 2, Шп. 4; Марголин А. Украина и политика Антанты. С. 24, 61, 66; Наріжний Симон. М. П. Василенко і його наукова діяльність. Львів, 1936; Полонська-Василенко Н. Микола Прокопович Василенко — його життя та наукова діяльність // Український історик. Ч. 11–12. 1966. С. 41–51; Николаевский Б. И. Русские масоны и революция. [М.: Терра, 1890. С. 54, 67, 69; Чмырь С. Василенко Н. П. // Политические партии России. С. 106–107; Українська журналістика в іменах. Вип. 3. С. 53–55; Вип. IV. С. 35–37.

³¹⁴ Гурток «плекханівців» // Рада. 1919. 11/24 вересня. № 8 (35). С. 2.

і він помер 3 жовтня 1935 року в Києві³¹⁵. Його молодший брат лишався в ув'язненні. 1930 року у справі «РДО» було притягнуто Г. Косткевича. 5 березня 1957 року, під час помертних реабілітацій, його було викликано й запитано: «Существовала ли в Киеве контрреволюционная организация “Центр действия”?». Він відповів: «Да, существовала»³¹⁶. Протягом дальших років як підневільний К. Василенко працював по різних установах³¹⁷. 1937 року його заарештували вдруге у Вінниці. Коли почалась війна, Костянтина Прокоповича Василенка розстріляли як політичного (кримінальних випущено).

Справа «Спілки Визволення України» захопила сімох членів Центральної Ради³¹⁸. 21 липня 1929 року був ув'язнений Сергій Єфремов (EU. V, 764: 10 березня 1939)³¹⁹, 17 липня Володимир Чехівський (EU. I, 407: ?)³²⁰, 23 липня Андрій Ніковський (EU. III, 600: 1942)³²¹, 27 липня

³¹⁵ Вороненко В. В., Кістерська Л. Д., Матвеева Л. В., Усенко І. Б. Микола Прокопович Василенко. К.: Наукова думка, 1991. С. 245–246.

³¹⁶ ЦДАГО України. № 43715 ФП / кор. 630. Арк. 260.

³¹⁷ За відомостями дочки, Ніни Костянтинівни, з 1 вересня 1925 року до 29 липня 1929 року К. Василенко працював діловодом Центральної амбулаторії при Центральній лікарні поправно-трудоуних установ м. Києва, з 1 квітня 1930 року до 15 серпня 1931 року — відповідальним рахівником колгоспу ім. Сталіна в с. Заїмки Кежемського району, з 1 жовтня 1931 року до 14 січня 1932 року — рахівником Єнісейської міжрайонної контори «Союзм'ясо», з 19 березня до 20 серпня 1932 року — бухгалтером заводу «Північна Баварія» у Білгороді, з 1 січня до 1 серпня 1933 року — бухгалтером київської Жовтневої лікарні, після чого — головним бухгалтером ЗРК бучанських цегельнь. Пор.: Українська журналістика в іменах. Вип. 6. С. 45.

³¹⁸ Білокінь С. Репетиція беззаконь: Судовий процес над «Спілкою визволення України» // Україна. 1989. 10 вересня. № 37 (1701). С. 13–15; 17 вересня. № 38 (1702). С. 20–21; Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки Визволення України»: Невідомі документи і факти. К.: Інтел, 1995. 447 с.

³¹⁹ Осьмачка Т. Академік С. О. Єфремов: Спогади // Укр. вісті. 1946. 31 жовтня; Подоляк Б. Сергій Єфремов // Сучасна Україна. 1951. 14 жовтня. Ч. 21. С. 9; Розмай О. Доля Академіка // Календар Відродження на 1952 рік. Буенос-Айрес, 1951. С. 143–145; Татусь Михайло. Доля академіка С. О. Єфремова // Спілка Визволення України: 36. 1. Мюнхен, 1953. С. 43–52; Овчаренко Марія. Сергій Єфремов // Овид. 1960. Ч. 4–5 (110). Скороч. передрук: Спілка Визволення України. 36. 2. С. 84–89; Її ж. Сергій Єфремов як літературознавець // ЗНТШ. Том 173. Париж; Чикаго, 1962. С. 127–184; Полонська-Василенко Н. С. О. Єфремов: Спогади // Спілка Визволення України й Спілка Української Молоді: Спогади, документи й матеріали про діяльність. 36. 2. Нью-Йорк; Мюнхен, 1964. С. 90–100; Антонович М. До взаємин М. С. Грушевського з С. О. Єфремовим // Укр. історик. Ч. 45–46. 1975. С. 91–99; Рубчак Богдан. Літературна критика Сергія Єфремова // 125 років київської української академічної традиції, 1861–1986: Збірник. Нью-Йорк: УВАН, 1993. С. 443–515; Білокінь С. Заборонена тема: [Про масонство] // Народна газета. 1995. Квітень. № 16 (197). С. 4.

³²⁰ ГДА СБУ. Ф. 6. № 67098 ФП. Том 47. Марголін А. Україна і політика Антанти. С. 20, 22, 69, 98–99, 101, 104, 123–124, 137; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр. Відень, 1921. Том III. С. 134; 1922. Том IV. С. 20–21, 31, 33, 35, 38–40, 43, 92, 95, 97, 99–100, 108, 149, 160; Цегельський Лонгин. Від легенд до правди. Нью Йорк; Філадельфія: Булава, 1960. С. 195–198, 200, 260, 262–263, 265, 268, 284–289, 295, 303; Бурко Д. Володимир Чехівський // Українське Православне Слово. 1960. Ч. 11. С. 8–12; Idem // Бурко Д. Українська Автокефальна Православна Церква — вічне джерело життя. Саут-Бавнд-Брук, 1988. С. 333–344; Idem // Спілка Визволення України. 36. 2. С. 117–124; Дорошенко Дм. Мої спомини про недавнє-минуле, 1914–1920. Вид. 2. Мюнхен, 1969. Пок.

³²¹ Андрій Ніковський // Народна воля. Скентон, 1985. 24 жовтня. Ч. 41. С. 9; Гирич Ігор. «Люде смертні, народи вічні» // Старожитності. 1995. Ч. 1–2 (68–69). С. 7; Чмырь С.

Йосип Гермайзе (ЕУ. II, 141: ?)³²², 17 серпня Григорій Голоскевич (ЕУ. II, 207: осінь 1934, Тобольськ)³²³, 26 серпня Валентин Отамановський (ЕУ. III, 738: 1964, Харків), і остання з цієї групи — 15 січня 1930 року — Людімила Старицька-Черняхівська (ЕУ. V, 19: 1941)³²⁴. Ніковський відбував строк у Соловецьких таборах. Вийшовши на волю 21 квітня 1940 року, він приїхав до Ленінграда до своєї дочки. Юр Меженко оповідав мені, що на початку війни Ніковський приходив до нього, просив допомогти влаштуватись на службу. Меженко вважав, що Ніковський помер на початках блокади³²⁵. Дмитро Нитченко занотував розповідь Сергія Титаренка про долю Гр. Голоскевича — його заслання до Тобольська після ярославльської в'язниці та кількох років табору: «Його дружина збиралась відвідати його, але незабаром дістала від нього пакунки з речами чоловіка. А потім дістала й телеграму про те, що Голоскевич помер від хвороби серця. Це було, як розповідав Титаренко, восени 1934 року. Згодом дружина Голоскевича поїхала сама до Тобольська, щоб упорядкувати могилу. Там вона довідалась, що речі й телеграму надіслав їй сам Голоскевич і що в день смерті його запросили були знайомі до театру, але він відмовився. А увечері, розрахувавшись з господарями за мешкання, він лишив якийсь лист для НКВД, куди він мусив трохи не щодня ходити на реєстрацію, й пішов з дому. Вночі він повісився в міському парку»³²⁶. За відомостями Б. Зданевича, це сталося не пізніше 6 серпня 1935 року в Томську³²⁷. Цікаво, що про смерть його у квітні в Тобольську сповістив львівський журнал, позначений липнем-серпнем³²⁸.

Никовский А. В. // Политические партии России. С. 395–396; Українська журналістика в іменах. Вип. 3. С. 191–196. Оpubліковано уривок з його свідчень: Ніковський А. Масонство в Росії перед революцією і на початку війни // Генеза. К., 1996. Кн. 1 (4). С. 149–160.

³²² Підгайний Семен. Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941. Б. м.: Прометей, 1947. С. 64–66; Скляренко Є. М. У сфабрикованій справі «СВУ» // Репресоване краєзнавство, 20–30-і роки. К.: Рідний край, 1991. С. 129–133.

³²³ Нова рада. 1918. 2 квітня. № 47. С. 2. Шп. 3; Нова рада. 1918. 16 травня. № 77. С. 4. Шп. 2; Слово. 1919. 13 вересня. № 5. С. 2. Шп. 3; Вимушена репліка // Укр. вісті. 1952. 13 листопада. Ч. 92 (659). С. 3; Дорошенко Дм. Історія України 1917–1923 рр. Том I. Пок.; Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 2–3. Пок.; Гарба Василь. На розпутьї: До історії одного покоління. Нью-Йорк: УВАН, 1976. С. 9, 101, 250, 262; Білокінь С. Від Зінькова до Мельбуна // Всесвіт. 1992. Травень-червень. Ч. 5–6 (761–762). С. 172.

³²⁴ Полонська-Василенко Наталія. Людімила Михайлівна Старицька-Черняхівська // Українська літературна газета. 1960. Ч. 6 (60). С. 4, 6; Ч. 7. С. 9–10; Ч. 8. С. 7 (Передрук: Спілка Визволення України. 36. 2. С. 101–105); Білокінь С. Із родини велетнів // Літературна панорама 1989. К.: Дніпро, 1989. С. 227–236; Українська журналістика в іменах. Вип. 6. С. 318–320.

³²⁵ Коментуючи видання листів Б. Антоненка-Давидовича, Дм. Чуб зазначив, що Ніковський 1942 року загинув у в'язниці (200 листів Б. Антоненка-Давидовича. Мельбурн: Ластівка, 1986. С. 167. Прим.).

³²⁶ Нитченко Дмитро. Від Зінькова до Мельбурну: Із хроніки мого життя. Мельбурн: Байда, [1990]. С. 321–322). Григорій Голоскевич відомий як упорядник правописного словника, що зазнав на еміграції до десятка видань.

³²⁷ ЦДАМЛМ. Ф. 113. Оп. 1. № 36. Арк. 13.

³²⁸ Ті, що від нас відійшли // Життя і знання. 1935. Липень-серпень. Ч. 7–8 (94–95). С. 234.

За справою «Українського Національного Центру» було заарештовано 50 осіб. Членів Центральної Ради ця справа забрала найбільше: 2 березня 1931 року «одномоментно» узяли чотирьох — Всеволода Голубовича (ЕУ. II, 212: ?), Василя Мазуренка (ЕУ. III, 356: ?)³²⁹, Павла Христюка (ЕУ. II, 496: ?) й Миколу Чечеля (ЕУ. I, 406: ?), 1 квітня 1931 року арештовано правника Миколу Григоровича Левитського (ЕУ. III, 102: 1935; не плутати з кооператором Миколою Васильовичем Левитським), який від імені УНР підписав мир у Бресті, 27 квітня — Аркадія Степаненка (ЕУ. V, 45: ?)³³⁰. Заарештували також Дмитра Коліуха (ЕУ. II, 587: бл. 1937), Миколу Любінського (ЕУ. III, 173: 1930-ті)³³¹, Миколу Стасюка (ЕУ. V, 21: ?) й Миколу Шраґа (ЕУ. IV, 674: 1 лютого 1970), сина згаданого вище Іллі Шраґа. Строк ув'язнення давали всім невеликий — від трьох до шести років. Відгалуженням справи «УНЦ» стала справа УВО, за якою 1934 року розстріляли члена Центральної Ради Анатолія Пісоцького (Андрія Річицького; ЕУ. IV, 367: 1934, с. Баштанка Миколаївської обл.)³³². У дальші роки 33 душі, що проходили у справі «УНЦ», було знову ув'язнено за «антирадянську діяльність» й «шпигунство». Із них двадцять одного було розстріляно, а решта 12 одержали нові строки³³³. Тепер стало відомо, що Микола Левитський 1935 року помер в одному з концтаборів Красноярського краю, Миколу Чечеля розстріляли 9 вересня 1937 року в Суздалі, Василя Мазуренка у неділю 21 листопада 1937 року в Алма-Аті, Аркадія Степаненка 5 вересня

³²⁹ Нова рада. 1917. 24 жовтня. № 170. С. 2. Шп. 5; Народна воля. 1918. 8 березня. № 24. С. 3. Шп. 4–5; Нова рада. 1918. 20 березня. № 37. С. 3. Шп. 3; Відродження. 1918. 15 вересня. № 137. С. 7. Шп. 1; Державний вістник. 1918. 21 вересня. № 50. С. 1. Шп. 2; Відродження. 1918. 15 грудня. № 210. С. 3. Шп. 2; 19 грудня. № 214. С. 2. Шп. 7; Робітнича газета. 1919. 7 січня. № 430. С. 4. Шп. 2; 11 січня. № 431. С. 3. Шп. 3; Христюк П. Замітки і матеріали. Том II. С. 201; Том III. С. 50; Том IV. С. 20, 50, 160; Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні, Том I. Б. м.: Книгоспілка, [1926]. С. 56, 99, 100. 106, 250, 255–256; Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 2. Варшава, 1933. Пок.; Коллард Юр. Спогади юнацьких днів. Пок.; Суворцова Надія. Спогади. К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. Пок.

³³⁰ Народна воля. 1917. 7 жовтня. № 117. С. 2. Шп. 4; 1918. 1 січня. № 185. С. 1. Шп. 2; 5 лютого. № 14. С. 2. Шп. 4; Нова рада. 1918. 10 березня. № 31. С. 2. Шп. 2; Народна воля. 1918. 28 березня. № 39. С. 2. Шп. 4; Нова рада. 1919. 24 січня. № 16. С. 3. Шп. 3; Життя Поділля. 1919. 11 березня. № 69. С. 2–3; Промінь. 1919. 10 листопада. № 44. С. 2. Шп. 2; Україна. 1920. 7 серпня. № 127. С. 1. Шп. 3; Христюк П. Замітки і матеріали. Том I. С. 24, 128; Том II. С. 69. Том IV. С. 14, 65, 74, 108–112, 114–115, 123, 149, 156, 176; Мазепа Ісаак. Україна в огні й бурі революції. Том I. С. 115, 127, 135–136, 140–142, 145, 147–149, 153, 157, 164, 166; Том II. С. 37, 191, 195, 202–203; Том III. С. 174; Стахів Матвій. Україна в добі Директорії УНР, том 2. Скрентон, с. 1963. Пок.; Том 6. Скрентон, с. 1965; Том 7. Скрентон, с. 1966. Пок.

³³¹ Роженко М., Богацька Е. Сосни Биківні свідчать, Кн. 1. С. 274.

³³² Нова рада. 1917. 10 вересня. № 134. С. 2. Шп. 2; 27 жовтня. № 173. С. 2. Шп. 2; 3 листопада. № 176. С. 3. Шп. 3; Відродження. 1918. 17 грудня. № 212. С. 4. Шп. 2; 18 грудня. № 213. С. 3. Шп. 6; Нова рада. 1918. 19 грудня. № 237. С. 1. Шп. 5; Відродження. 1918. 19 грудня. № 214. С. 2. Шп. 6; 24 грудня. № 218. С. 1. Шп. 5; Робітнича газета. 1919. 12 січня. № 432. С. 2. Шп. 1; 14 січня. № 433. С. 1. Шп. 3–4; Нова рада. 1919. 3 вересня. № 1 (28). С. 4. Шп. 3. Пор.: Українська журналістика в іменах. Вип. 6. С. 269–270; Йому присвячено драму в чотирьох діях Василя Чаплєнка «Чий злочин» (Пороги. 1952. № 28–29. Січень–лютий. С. 6–11; № 30–31. Березень–квітень. С. 9–15; № 32–33. Травень–червень. С. 11–18).

³³³ Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років. С. 84.

1938 року в Києві³³⁴. Всеволод Голубович, як уже сказано, 16 травня 1939 року помер у Ярославській тюрмі, а Павло Христюк — 19 вересня 1941 року — в одному з концтаборів Севвостлагу³³⁵. Є відомості, що Микола Стасюк зацілів у Маріуполі. До приходу німців під час Другої Світової війни він працював як сторож у міському парку. За німецької окупації став редактором «Маріупільської газети», одного з найкраще редагованих у ті роки часописів³³⁶.

Поза цими великими групами багато хто загинув поодинці. Член Центральної й Малої Рад, міністр внутрішніх справ УНР Михайло Ткаченко (EU. V, 227: 1920, Москва) був інтернований у Росії, перебував у московському таборі, де 1920 року й загинув. Після коротких років еміграції 1922 року повернувся до України Олександр Степаненко (EU. V, 45: 1924, Сибір)³³⁷. 1924 року його вислано до РСФСР, де він відразу й помер. По-різному оповідають про обставини загибелі Миколи Міхновського (EU. III, 406: 3 березня 1924)³³⁸. Як писав Петро Мірчук, «[...] під кінець квітня [1924 року] Міхновський попав знову до казематів ГПУ. По кількох днях переслухань Міхновського звільнено. Він перейшов з тюрми на приватну квартиру, але вже другого дня вранці, 3-го травня 1924 року Міхновського знайдено мертвим, повішеним в садку. Один із засновників партії хліборобів-демократів Віктор Андрієвський подавав дещо іншу дату: "28 травня 1924 року, — писав він, — скінчив своє життя один із визначних українських діячів — Микола Іванович Міхновський"»³³⁹. Про обставини смерті Миколи Міхновського не подав ніхто ніколи якогось точнішого звітлення. Не було ніколи й можливості довідатись якось про те опісля. [...] ми вважаємо потрібним насамперед звернути увагу на те, що не існувало ніколи

³³⁴ Роженко М., Богацька Е. Сосни Биківні свідчать, Кн. 1. С. 406.

³³⁵ Падун-Лук'янова Леся. Розширений іменний покажчик // Суровцова Надія. Спогади. К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. С. 375–424. Севвостлаг за різних реорганізацій перетворювався на СВІТЛ, «Исправительно-трудовые лагеря Дальстроя» — дислокувався у Далекосхідному й Хабаровському краях. Управління перебувало в Магадані (Система исправительно-трудовых лагерей в СССР. С. 382).

³³⁶ Розбудова української преси // Краківські вісті. 1942. 17 січня. Ч. 8 (455). С. 2; Armstrong John A. Ukrainian Nationalism. New York, 1963. P. 274; Конквест Р. Большой Террор. [Кн.] II. Рига, 1991. С. 14; Чабан Микола. Яка доля Миколи Стасюка // Старожитності. 1992. Ч. 14 (30). С. 5; Стахів Євген. Кризь тюрми, підпілля й кордоні: Повість мого життя. К.: Рада, 1995. С. 116.

³³⁷ Нова рада. 1917. 15 грудня. № 209. С. 3. Шп. 2; 1918. 20 березня. № 37. С. 2. Шп. 5; С. 3. Шп. 1; Народна воля. 1918. 27 березня. № 38. С. 2. Шп. 4–5; Відродження. 1918. 31/18 березня. № 4. С. 3. Шп. 5; 2 квітня. № 5. С. 5. Шп. 1; 8 жовтня. № 154. С. 3. Шп. 1; Робітниче слово. 1919. 5 січня. № 429. С. 3. Шп. 3; Україна. 1919. 26 жовтня. № 62. С. 3. Шп. 5.

³³⁸ Антонович Дмитро. Пам'яті старого самостійника // Календар «Дніпро» на 1937 рік. Львів, 1936. С. 117–119; Борис Р. Микола Міхновський. Львів, 1936. 32 с.; Гак А. Микола Міхновський // Проблем. 1943. Ч. 4 (117). С. 233–237; Соловей Дм. Голгота України. Част. I. Вінніпег: Укр. голос, 1953. С. 64, 102; Антонович Катерина. З моїх спогадів про Миколу Міхновського // Самостійна Україна. 1957. Ч. 11. С. 4–9; Батуринець В. Правда про самостійництво М. Міхновського // Вільна Україна. Ч. 54. 1967. С. 21–23; Стовба Олександр. Матеріали до історії роду Міхновських // Укр. історик. Ч. 78–80. 1983. С. 74–92; Див.: Pidhainy O. & O. The Ukrainian Republic in the Great East-European Revolution. Vol. 5: A Bibliography. Toronto; New York, 1971. P. 247–248 (30 назв).

³³⁹ Андрієвський Віктор. Микола Міхновський // Сурма. 1951. Травень. Ч. 31. С. 3.

й не існує ніякого доказу, що Микола Міхновський покінчив самогубством. Ніякої записки про свій самогубчий замір Міхновський не залишив, перед ніким ніколи думки про самогубство не висловлював. Сам факт, що його знайдено повішеним в приватному саді, аж ніяк не можна вважати якимсь доказом самогубства, коли взяти до уваги, що його смерть наступила в найближчу ніч після звільнення його з казематів ГПУ. Навпаки, знаючи методи ГПУ, мусимо при[й]няти за безсумнівний факт, що ГПУ зліквідувало фізично Міхновського, повісивши його ніччю в “приватному” саду, щоб цим заінсценізувати версію про самогубство»³⁴⁰. Навпаки, дружина Дмитра Антоновича Катерина згадувала: «А ще пізніше прийшла до Праги вістка про смерть Миколи Міхновського, що він повісився і лишив записку: “Ліпше я сам повішуся, як мають мене большевики повісити”»³⁴¹.

Трагічно загинув генерал-хорунжий УНР Юрій Тютюнник (ЕУ. V, 226: 1929, Москва). Спровокованого ГПУ до повернення в Україну, 1929 року його було заарештовано й розстріляно у Москві³⁴². 1930 року ув'язнено Федора Крижанівського. Відбувши три роки, він повернувся 1933 року до Києва. 1938 року був заарештований вдруге й 28 квітня розстріляний³⁴³. Повернувшись з еміграції, під час голодомору 1932 року на Кубані помер авіатор, генерал-хорунжий Віктор Павленко³⁴⁴. Неподалік, у Сухумі, уночі проти 14 квітня 1933 року помер Степан Ерастов³⁴⁵. У 1933–1934 роках були ув'язнені Сергій Вікул, Михайло Полоз (ЕУ. IV, 124: 3 листопада 1937, Соловки), Олександр Шумський (ЕУ. IV, 686: 18 вересня 1946, Соловки³⁴⁶) та Микола Вороний (ЕУ. V, 654: 7 червня 1938,

³⁴⁰ Мірчук Петро. Микола Міхновський Апостол української державности. Філадельфія: Т-во Укр. студіючої молоді ім. М. Міхновського, 1960. С. 127–128.

³⁴¹ Антонович Катерина. З моїх спогадів про Миколу Міхновського // Самостійна Україна. 1957. Ч. 11 (107). С. 9.

³⁴² Отаман Тютюнник // Селянська доля. 1923. Ч. 8; Середа М. Отаманщина: Отаман Юрко Тютюнник // Літопис Червоної Калини. 1930. Ч. 10. С. 15–17; За державність. Том 3. Варшава, 1931; Андрусак М. Як зловлено Юрка Тютюнника // Вістник. Львів, 1938. Кн. 3. С. 228–230; Яськевич С. 3 листів до редакції // Літопис Червоної Калини. 1938. Ч. 10. С. 23; Кобець О. Вертайтесь до дому // Укр. Православний Календар на 1954 рік. С. 122–126; Капустянський М. Отамани-генерали-хорунжі Василь і Юрко Тютюнники // Розбудова держави. 1958. Ч. 1. С. 1–6; Білоус М. До чуток про Тютюнника // Тризуб. 1962. Ч. 3 (15). С. 16–17; Вишнівський Олександр. Повстанський рух і отаманія: 36. Дітройт, 1973. С. 85–95; Тинченко Яр. Українське офіцерство. С. 197–200; Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет Українських Визвольних змагань. С. 254–256.

³⁴³ Пор.: Роженко М., Богацька Е. Сосни Биківні свідчать, Кн. 1. С. 239.

³⁴⁴ Тинченко Яр. Українське офіцерство. С. 191–193; Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет Українських Визвольних змагань. С. 208–209.

³⁴⁵ Лист П. Понятенка до Біографічної комісії УАН (Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукописів. X, 5429). Цієї дати у словнику В. Верстюка–Т. Осташко немає.

³⁴⁶ Соловецький ІТЛ було розформовано 4 грудня 1933 року. В'язнів, апарат і майно передано Біломоро-Балтійському ІТЛ. Останній ліквідовано 18 вересня 1941 року за розпорядженням СНК СРСР. Таким чином, вказана локалізація місця смерті Шумського неможлива (Система исправительно-трудовых лагерей в СССР. С. 162–163, 394–396). До речі, так само помилився Рой Медведев, написавши про о. Павла Флоренського, що той загинув у таборі на Соловецьких островах у роки Вітчизняної війни (Медведев Рой. О Сталине и сталинизме. С. 200).

Одеса). 1938 року загинули Євген Касьяненко — не раніше 30 грудня (ЕУ. II, 429: ?)³⁴⁷ та Олександр Янко — 22 вересня³⁴⁸.

Постанову про початок слідства у справі М. Вороного М. Акімов-Егидес виніс 28 березня 1934 року. Того самого дня заповнено анкету обвинуваченого, допитано і Вороного, і свідків — Івана Ле, Петра Колесника, Аркадія Добровольського та Любомира Дмитерка. За кілька днів, 31 березня Окрема нарада визначила йому три роки ИТЛ з заміною на заслання до Казахстану на такий самий строк. Виїхавши «одиначним порядком» через Харків, Вороний спробував зустрітися з Балицьким, а оскільки зарозумілий сатрап його не прийняв, передав на його ім'я письмове клопотання. 9 червня судова трійка несподівано замінила трирічне заслання до Казахстану на висилку із заборонаю проживати в Україні, Білорусії, Московській та Ленінградській областях³⁴⁹. Не виключено й те, що Балицький міг допомогти йому, тримаючи про всяк випадок з неблагонадійним поетом певну дистанцію. Вороний мешкав у Воронежі, потім у Бежиці, а влітку 1937 року переїхав до Піщанобірідського району Одеської області, де 14 квітня 1938 року його арештували. Особлива трійка при УНКВД Одеської області 29 квітня 1938 року ухвалила розстріляти і поета, і ще 12 його посправників-селян. Микола Вороний загинув 7 червня 1938 року³⁵⁰.

Хроніку репресій проти колишнього члена Центральної Ради, колишнього наркома освіти України Олександра Шумського відтворив Юр. Шаповал. Як показав дослідник, його було заарештовано 13 травня 1933 року на станції Толмачово біля Ленінграда в будинку відпочинку. Формальною причиною арешту стали свідчення Ф. Бея-Орловського, К. Максимовича та кількох інших осіб, притягнутих у справі «УВО», щодо його участі в цій організації. Одержавши 10 років, він опинився у Суздальському політизоляторі ОГПУ, а тоді на Соловках, де його утримували в самотності кремлівського спеціалізатора. Як не дивно, його життєвий шлях тривав до осені 1946 року³⁵¹. Щодо Шумського тривалий час вважалося, що він покінчив життя самогубством. Певний час побутувала версія про його самогубство, поки в газеті «Московские новости» не було опубліковано (1992. № 31) свід-

³⁴⁷ Вісник УГВК. 1917. 18 серпня. № 9–10. С. 7. Шп. 1; Нова рада. 1918. 8 березня. № 29. С. 1. Шп. 4; Коваленко Гр. Андр. До страшних днів у Києві. К.; Львів, 1918. С. 21. Підп.: Гетьманець Гр.; Христюк П. Замітки і матеріали. Том II. С. 42; Леонтович В. Спогади про мої зустрічі з українськими діячами старшого покоління // 3 минулого: 36. Том I. С. 86–87; Костюк Гр. Зустрічі і прощання. С. 618–619, 621; Роженко М., Богацька Е. Сосни Биківні свідчать, Кн. 1. С. 200–201.

³⁴⁸ Народна воля. 1918. 19 січня. № 4. С. 1. Шп. 2; Відродження. 1918. 10 квітня. № 12. С. 2. Шп. 5; 11 квітня. № 13. С. 2. Шп. 5; Народна воля. 1918. 17 квітня. № 55. С. 2. Шп. 2; 31 жовтня. № 27 (98). С. 1. Шп. 2-4; 29 грудня. № 104 (33). С. 1. Шп. 1; Христюк П. Замітки і матеріали. Том III. С. 158; Том IV. С. 7, 11–12, 45, 49; Соловей Дмитро. Розгром Полтави. Вінніпег: Тризуб, 1974. С. 135, 140; Роженко М., Богацька Е. Сосни Биківні свідчать, Кн. 1. С. 482.

³⁴⁹ ЦДАГО України. № 30375 ФП / кор. 151.

³⁵⁰ Ільенко Іван. О Боже! За віщо? // Ільенко І. У жорнах репресій. К.: Веселка, 1995. С. 233–261.

³⁵¹ Шаповал Юр. Не самогубець! // Шаповал Юр. Людина і система. К., 1994. С. 134–152.

чення Павла Судоплатова, згодом розгорнуті у його мемуарах: «Абакумов також сказав, що направит в Саратов спецгрупу, чтобы ликвидировать Шумского, а в мою задачу входит устроить так, чтобы его сторонники не догадались, что его ликвидировали. Майрановский, в то время начальник токсикологической лаборатории МГБ, был срочно вызван в Саратов, где в больнице лежал Шумский. Яд из его лаборатории сделал свое дело: официально считалось, что Шумский умер от сердечной недостаточности. [...] В Москве этой операции придали небывалое значение»³⁵².

Усі, хто пише про обставини смерті академіка Михайла Грушевського (ЕУ. II, 250: 25 листопада 1934, Кисловодськ)³⁵³, базуються на спогадах його учениці Оксани Степанишиної. Вона оповіла, що 15 жовтня 1934 року Грушевський з дружиною й дочкою приїхав до Кисловодська, де вони спинились у санаторії Комітету сприяння ученим. Тут на початку листопада в нього раптом від інфекції з'явився на спині карбункул. Для потрібної операції його відвезли до хірургічного відділу міської лікарні. Марія Сильвестрівна попросила його дозволити запросити на операцію лікаря Григоровського, але завідувач лікарні Хургін не дозволив і поспішно зробив операцію сам. Після цієї операції, замість полегшення, хворому стало гірше. Хургін зробив нову операцію, але самопочуття стало ще гірше. У цей час у Кисловодську відпочивав відомий московський лікар Бурденко³⁵⁴, але Грушевська довідалась про це запізно. Все ж таки 24 листопада вона запросила його до Михайла Сергійовича. Оглянувши хворого, він вийшов з палати обурений: «Що це мене покликали до вмираючої людини?». Марія Сильвестрівна почула ці слова зовсім випадково, проходячи повз, — вони її приголомшили, оскільки були цілковитою несподіванкою. Ніщо ніби не вістувало кінця. 25 листопада (О. Степанишина пише, — 24) о 5 годині вечора Михайло Грушевський помер³⁵⁵. В українській некомуністичній історіографії встановилась однозначна думка, що в такий спосіб його штучно усунуто з життя³⁵⁶. В «Українській Малій Енциклопедії Євген

³⁵² Судоплатов П. С. 409. Див.: Національні процеси в Україні, Історія і сучасність: Документи і матеріали. Част. 2. К.: Вища школа, 1997. С. 75–79, 85–100, 107–109, 113–116, 136–137, 146–149, 152.

³⁵³ Білокінь С. Лист Георгія Ломова до кузини — Ганни Грушевської-Шамрай // Український історик. Том 124–127. Нью-Йорк, etc., 1995. Кн. 1–4. С. 180–189. Див.: Pidhainy O. & O. The Ukrainian Republic in the Great East-European Revolution. Vol. 5: A Bibliography. Toronto; New York, 1971. P. 223–229 (148 записів); Wynar Lubomyr R. Mykhailo Hrushevskyi, 1866–1934: Bibliographic sources. New York; Munich; Toronto, 1985. P. 173–203 (405 записів).

³⁵⁴ Мемуаристка назвала його Буценком. Микола Нилович Бурденко (1876–1946) був одним із творців хірургії нервової системи (нейрохірургії), академік, генерал-полковник медичної служби. Про Буценка див. вище.

³⁵⁵ Степанишина О. Останні роки життя Михайла Грушевського // Наші дні. Львів, 1943. Ч. 3. С. 5.

³⁵⁶ Див., напр.: Лавріненко Юрій. Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933. [Paris:] Instytut literacki, 1959. С. 916–917; Костюк Григорій. Таємниця смерті академіка М. С. Грушевського // Костюк Гр. На магістралях доби: Статті на суспільно-політичні теми.

Онацький ствердив: «Є підстави думати, що проф. М. Грушевського було підступно замордовано»³⁵⁷. Натякає на таку можливість Л. Винар³⁵⁸.

Те, що дехто з членів Центральної Ради лишався за кордоном, большевиків непокоїло. 1926 року від кулі терориста загинув у Парижі Симон Петлюра (ЕУ. III, 856: 25 травня 1926, Париж)³⁵⁹. Після війни чотирьох діячів було за кордоном викрадено, — вони загинули в СРСР в ув'язненні. Першим, у березні 1945 року в Катовіцах заарештовано Івана Фещенка-Чопівського (ЕУ. I, 878: 2 вересня 1952). Він загинув у Абезі Кожвинського району Комі АРСР 2 вересня 1952 року³⁶⁰. У травні 1945 року совєцька контррозвідка вивезла з Праги до Києва Миколу Галагана (ЕУ. II, 115: ?)³⁶¹. Його життєвий шлях скінчився у Лук'янівській в'язниці. За свідченням Ірини Нітефор (Торонто), дочки члена Центральної Ради економіста Валентина Садовського (ЕУ. IV, 492: 24 листопада 1947, Київ)³⁶², його було забрано 12 травня 1945 року. Він загинув у київській Лук'янівській тюрмі 24 листопада 1947 року. 27 травня 1945 року ОКР «Смерш» 4 гвардійської танкової армії заарештувало старенького Максима Славінського (ЕУ. IV, Торонто; Балтімор: Смолосип, 1983. С. 30. Покликаючись на статтю у «Вечірньому Києві», Р. Піріг нарікає на те, що там «ніяких доказів не наводиться» (Піріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття. К., 1993. С. 140).

³⁵⁷ Онацький Євген. Грушевський Михайло // Українська Мала Енциклопедія. Кн. 2. Літери В–Г. Буенос-Айрес, 1958. С. 286.

³⁵⁸ Винар Любомир. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації: Статті і матеріали. Нью-Йорк; К.; Торонто: Фундація ім. О. Ольжича, 1995. С. 245.

³⁵⁹ Стовба Олександр. Матеріали до роду Петлюр // Український історик. Ч. 61–64. 1979. С. 69–78. Pidhainy O. & O. The Ukrainian Republic in the Great East-European Revolution. Vol. 5: A Bibliography. Toronto; New York, 1971. P. 251–265 (417 записів); Українська журналістика в іменах. Вип. 3. С. 241–243.

³⁶⁰ Ярошевич Дарія. Спогад про І. Фещенка-Чопівського // Свобода. 1984. 7 січня. С. 2–3; Idem // Літопис Волині. Ч. 15. Вінніпег, 1988. С. 136–139. Нотатки закінчуються повідомленням: «Помер, дуже далеко від родини, 2-го вересня 1949 року». Див.: Фещенко-Чопівський Юрій, Др. Мед. Проф. І. А. Фещенко-Чопівський. Нью-Йорк: Укр. техн. ін-т, 1964. С. 13.

³⁶¹ Нова рада. 1917. 28 жовтня. № 174. С. 3. Шп. 4; 1918. 5 січня. № 3. С. 2. Шп. 1; Державний вістник. 1918. 26 жовтня. № 63. С. 1. Шп. 2; Нова рада. 1918. 30 жовтня. № 200. С. 4. Шп. 2; Відродження. 1918. 17 грудня. № 212. С. 4. Шп. 4; Нова рада. 1918. 17 грудня. № 235. С. 4. Шп. 1; 19 грудня. № 237. С. 1. Шп. 5; Робітнича газета. 1919. 17 січня. № 435. С. 4. Шп. 1–2; Україна. 1919. 16 серпня. № 7. С. 3. Шп. 3; Мазепа Іс. Україна в огні й бурі революції. Том I. С. 9, 61; Том III. С. 22, 34, 50, 78, 127; Організація Українських Націоналістів, 1929–1954. [Париж], 1955. С. 279, 360; Шаповал Микита. Щоденник. [Нью-Йорк], 1958. Част. I–II. Пок.; Самчук Улас. На білому коні. Вид. 3. Вінніпег: Волинь, 1980. С. 8, 12, 72.

³⁶² Нова рада. 1917. 18 липня. № 90. С. 2. Шп. 4; Народна воля. 1918. 20 березня. № 32. С. 3. Шп. 2–3; Нова рада. 1918. 22 березня. № 39. С. 1. Шп. 3; Відродження. 1918. 28 травня. № 48. С. 3. Шп. 1; Нова рада. 1918. 27 вересня. № 174. С. 4. Шп. 1; Відродження. 1918. 7 листопада. № 179. С. 6. Шп. 1; Відродження. 1918. 14 листопада. № 185. С. 7. Шп. 1; Слово. 1919. 18 вересня. № 8. С. 1. Шп. 4; Промінь. 1919. 16 жовтня. № 23. С. 2. Шп. 1; Громадське слово. 1920. 12 травня. № 3. С. 1; Христюк П. Замітки і матеріали. Том I. С. 78, 102, 126, 136, 140, 144–145; Том II. С. 28, 31; Том III. С. 129; 1917 год на Киевщине. Пок.; Дорошенко Дм. Історія України 1917–1923 рр. Том I–II. Пок.; Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 2–3. Пок.; Мазепа Іс. Україна в огні й бурі революції. Том I. С. 89; Том III. С. 22, 125; Донцов Дм. Рік 1918. С. 37, 57, 94, 119; В. В. Садовський // Тризуб. 1960. Ч. 5. С. 8; Майстренко Ів. Історія мого покоління. Пок.; Суровцова Н. Спогади. Пок.; Труды русской, украинской и белорусской эмиграции, изданные в Чехословакии в 1918–1945 гг. (далі: Труды эмиграции). Том I, часть 2. Praha, 1996. С. 646.

746: листопад 1945, Київ)³⁶³. Він помер у тюрмі № 1 УНКВД Київської області 23 листопада 1945 року о 23.30 вечора.

Виходить, із тих членів Центральної Ради, що лишались на території СРСР, з усіма розправилися ще до війни. З новоприбулих — четвірки викрадених — найдовше прожив (до 2 вересня 1952 року) Іван Фещенко-Чопівський. Подивімось, хто був живий за кордоном на момент його смерті.

Наприкінці 1953 року на еміграції віднайшлося 12 колишніх членів українського парламенту, що підтримували між собою стосунки³⁶⁴ й спробували на спільну акцію. Никифор Григоріїв-Наш (EU. II, 254: 5 серпня 1953) склав від їхнього імені спільну «Декларацію», яку вони підписали, підсумувавши свою державотворчу діяльність із 35-річної дистанції та з позиції набутого досвіту³⁶⁵. Насправді за кордоном жило їх більше, тільки вони, певно, втратили контакти. Так, Никифор Григоріїв помер щойно 5 серпня 1953 року, Михайло Єремійв — 16 вересня 1975 року (EU. V, 769: 16 вересня 1975, Женева)³⁶⁶, Павло Зайцев — 2 вересня 1965 року (EU. V, 800: 2 вересня 1965, Мюнхен)³⁶⁷, Володимир Кедровський — 13 березня 1970 року (EU. II, 434: 13 березня 1970, Нью-Йорк)³⁶⁸, Микола Ковалевський — 18 серпня 1957 року (EU. II, 641: 18 серпня 1957)³⁶⁹, Андрій Лівницький — 17 січня 1954 року (EU. III, 176: 17 січня 1954, Карлсруе)³⁷⁰, Борис Мартос — 19 жовтня 1977 року (EU. III, 322: 19 вересня 1977, Юніон, Нью-Джерсі)³⁷¹, Дмитро Чижевський — 18 квітня 1977 року (EU. I, 496: 18 квітня 1977,

³⁶³ Шульгин Олександр. Перегорнута сторінка життя // Українська літературна газета. 1958. Ч. 9 (39). С. 3; Зубенко А. М. А. Славінський // Тризуб. 1960. Ч. 5. С. 6–8.

³⁶⁴ Панас Феденко написав згодом некролог свого колеги Дм. Чижевського, Яків Зозуля — К. Ніщенка.

³⁶⁵ Білокінь С. Українська Центральна Рада // Мета. 1992. Лютий-березень. № 2 (312) & 3 (313). С. 1.

³⁶⁶ Єремійв Михайло. Як воно було? // Мета. 1957. Вересень. Ч. 5 (21). С. 1–3; Присутній. Недаремне життя // Народна воля. Скентон, 1959. 12 вересня. С. 6 (Те саме: Присутній. 70-літній ювілей редактора Михайла Єремійва // Український голос. Вінніпег, 1959. 5 серпня. С. 6); Лівницький Андрій. Михайлові Єремійву — 85 років // Українське слово. 1974. 22 вересня. С. 3–4; Сірий Олександр. М. Єремійву — 85 років // Вільне слово. 1974. 9 листопада. С. 3; Феденко Панас. Із «дипломатичної» діяльності п. Михайла Єремійва // Український голос. 1975. 1 січня. Ч. 1. С. 11–12; Маценко Павло. Михайло Єремійв // Український голос. 1975. 8 жовтня. Ч. 41; Українська журналістика в іменах. Вип. 6. С. 99–101.

³⁶⁷ Міяковський В. П. І. Зайцев // Сучасність. 1968. Ч. 3. С. 100–118.

³⁶⁸ Бібліотека Володимира Кедровського // Новини з Академії. Нью-Йорк, 1985. Листопад. Ч. 9. С. 4.

³⁶⁹ Українська журналістика в іменах. Вип. 6. С. 140–141.

³⁷⁰ Бюлетень Союзу бувших Укр. Вояків у Канаді. 1964. Ч. 18; Вишнівський О. Притомність Духу // За державність. 36. XI. Торонто, 1966. С. 192–198; Лівницька Марія. На грані двох епох. Нью Йорк, 1972. Пок.

³⁷¹ Мартос Борис. Автобіографія // Вільна Україна. Ч. 62. 1970. С. 11–17; Його ж. Перші кроки Центральної Ради // Укр. історик. Ч. 39–40. 1973. С. 99–112; Бакало І. Борис Миколайович Мартос // Укр. збірник. Кн. 15. Мюнхен, 1959. С. 1–8; Липовецький І. Борис Мартос // Дороговказ. 1969. Ч. 24 (44). С. 7–10; Біда М. Проф. Борис М. Мартос: політик, учений і громадський діяч // Укр. історик. Ч. 55–56. 1977. С. 101–105.

Гайдельберг)³⁷², Євген Оनाцький — 27 жовтня 1979 року (EU. III, 694: 27 жовтня 1979, Буенос-Айрес)³⁷³, Олександр Сливинський — 1956 року (EU. IV, 770: 1953, Канада)³⁷⁴, Левко Чикаленко — 7 березня 1965 року (EU. I, 494: 7 березня 1965, Нью-Йорк)³⁷⁵, Олександр Шульгин — 14 березня 1960 року (EU. IV, 683: 4 березня 1960, Париж)³⁷⁶, Андрій Яковлів — 14 травня 1955 року (EU. V, 737: 14 травня 1955, Нью-Йорк). Стільки членів Центральної Ради лишалося ще на чужині, коли в СРСР «це питання» було вже давно вичерпане. Але це навіть не повний список. Крім перелічених, за кордоном померли відсутні у словнику В. Верстюка-Т. Осташко Соломон Гольдельман (EU. II, 65: 3 січня 1974, Єрусалим)³⁷⁷, Андрій Ліхнякевич³⁷⁸, Корнель (Корній) Ніщененко (помер наприкінці червня 1966 року в Детройті)³⁷⁹, Тиміш Олесюк (EU. III, 683: 14 вересня 1978)³⁸⁰, Віктор Приходько (EU. IV, 260: 6 лютого 1982, Нью-Йорк)³⁸¹, Кость Туркало (EU. V, 318: 17 жовтня 1979, Нью-Йорк)³⁸², Панас Феденко (EU. I, 865: 10 верес-

³⁷² Пизюр Євген. Дмитро Іванович Чижевський. [Новий Ульм]: Україна, 1955. 52 с.; Феденко Панас. Дмитро Чижевський: Спомин про життя і наукову діяльність // Укр. історик. Ч. 57–59. 1978. С. 102–118; Ч. 60. 1978. С. 100–118; Чижевський Дм. Життєпис // Філософська і соціологічна думка. 1990. № 11. С. 29–33; Чуднов Олександр. Вчений-енциклопедист Дмитро Іванович Чижевський: Бібліогр. покажчик. Кіровоград, 1994. 20 с.

³⁷³ Вертипорох С. Євген Онацький // Свобода. 1958. 26, 29 квітня; Голод Р. Проф. Євген Онацький // Овид. 1964. Ч. 4 (131). С. 17–20; Гаврилюк М. Бібліографія праць професора Євгена Онацького. 1917–1964. Буенос-Айрес, 1964. 61 с.; Винар Любомир. Євген Онацький — чесність з нацією // Укр. історик. Ч. 65–68. 1980. С. 153–179.

³⁷⁴ Народна воля. 1918. 16 березня. № 30. С. 4. Шп. 4; Відродження. 1918. 3 травня. № 31. С. 3. Шп. 3; 1 червня. № 52. С. 3. Шп. 1; 15 листопада. № 186. С. 6. Шп. 1; 15 грудня. № 210. С. 4. Шп. 1–2; 16 грудня. № 211. С. 1. Шп. 5; Христюк Павло. Записки і матеріали. Том III. С. 11, 62, 119, 157; Дорошенко Дм. Історія України 1917–1923 рр. Том II. Пок.; За державність. 36. 10. 1964. С. 18, 26; Суровцова Н. Спогади. Пок.

³⁷⁵ Іванівська Тетяна. Л. Є. Чикаленко як археолог // Укр. історик. Ч. 25–27. 1970. С. 132–139.

³⁷⁶ Помер проф. О. Я. Шульгин // Молода Україна. Торонто, 1960. Ч. 69. С. 17; Маркус В. Останні зустрічі з Олександром Шульгином // Овид. 1961. Ч. 6 (117). С. 25–27; Збірник на пошану Олександра Шульгина (= ЗНТШ. Том 186. Париж; Мюнхен, 1969. 359 с.); Українська журналістика в іменах. Вип. 4. С. 286–289.

³⁷⁷ Биковський Левко. Молодечі роки визначного діяча // Укр. Самостійник. 1965. Ч. 19. С. 27–31; Його ж. Проф. Д-р Соломон І. Гольдельман як адміністратор // Самостійна Україна. 1965. Ч. 5 (195). С. 24–30; Його ж. Соломон І. Гольдельман // Вільна Україна. Ч. 46. 1965. С. 20–22; Його ж. С. І. Гольдельман як науковець // Самостійна Україна. 1966. Ч. 2 (204). С. 16–21.

³⁷⁸ Відродження. 1918. 21 квітня. № 22. С. 4. Шп. 1; Народна воля. 1918. 21 квітня. № 59. С. 3. Шп. 5; Михайлівська-Цимбал Тетяна. Спогади. Буенос-Айрес, 1984. С. 68. Пор.: С. 208.

³⁷⁹ Корнель Ніщененко // Свобода. 1966. 10 серпня. Ч. 146; З[озуля] Я. Пам'яті Корнія Семеновича Ніщененка // УТТГ. Наукові записки. Ч. IX (XII). 1966. С. 211–214.

³⁸⁰ Нова рада. 1917. 14 листопада. № 185. С. 2. Шп. 2; Народна воля. 1918. 6 лютого. № 15. С. 1. Шп. 5; 16 березня. № 30. С. 3. Шп. 1; Шаповал Микита. Щоденник. Част. I. С. 92; Част. II. С. 85; Биковський Лев. З Генеральної Губернії до Вартегау: Спомини. Денвер, Колорадо, 1973. С. 11–12, 74, 82, 89–99; Биковський Лев. З Європи до Америки: Подорожні замітки. Денвер, Колорадо, 1975. С. 10, 13, 15–16, 111, 113–114, 118, 120, 123.

³⁸¹ Січинський В. Під сонцем Поділля // Свобода. 1956. 12 травня. Ч. 233.

³⁸² Туркало К. Спілка Визволення України // Нові дні. Торонто, 1969. Жовтень. Ч. 237; Листопад. Ч. 238. С. 10–13; Грудень. Ч. 239. С. 7–15; Ювілейні дати // Нотатник. 1972. Ч. 9 (120); Туркало — московські запроданці й «ГПУ-КГБ». Нью-Йорк: СВУ, 1976. 48 с.; Свобода. 1979. 20 жовтня.

ня 1981, Мюнхен)³⁸³. Останнім відійшов 12 серпня 1990 року Антін По-
столовський (EU. IV, 166: 1990)³⁸⁴. Виходить, фізичною межею покоління
можна вважати сімдесяті роки. Як бачимо, за кордоном члени Централь-
ної Ради до 70-х років дожили доволі масово. Навпаки, перегляд числен-
них біограм показує, що в умовах большевизму визначним українським
діячам жити не випадало. Їх зводили зі світу безжально, і процес їхньої
ліквідації відбувався планово й систематично. Пригадаймо відверту заяву
Мартіна Лаціса: «В.Ч.К. заарестованы почти все проживавшие в России
бывшие царские министры, жандармы, полицейские, крупные личности
из общественных деятелей буржуазного класса»³⁸⁵.

Існує невеличка група членів Центральної Ради, доля яких начебто
ставить під сумнів цю побудову. Склалося так, що дев'ятеро членів Цен-
тральної Ради померли своєю смертю в Україні. Розглянемо ці випадки.
Так, спершу помер від голоду Петро Стебницький (EU. V, 36: 14 березня
1923, Київ), за ним — академік Микола Біляшівський (EU. I, 227: 21 квіт-
ня 1926, Київ). Олександр Волошин та Володимир Шемет (EU. IV, 637: 14
травня 1933) — обидва — померли 1933 року, а кооператор Микола Ва-
сильович Левитський (EU. III, 102: 1 грудня 1936) — 1 грудня 1936 року.
Цю дату знаходимо у «Некрополі» Михайла Кутинського, котрий виявив
його могилу на Новобайковому кладовищі³⁸⁶. Не вказуючи на своє джере-
ло, Верстюк і Осташко подають 1934 рік. Вони встигли відійти до початку
Великого Терору. Той вир, що засмоктав насмерть, пощастило обмину-
ти географічно Дмитрові Ісаєвичу. У найгостріші роки він жив на Волині,
себто поза УРСР, у Польщі (помер він у Стрию 17 січня 1973 року)³⁸⁷.

19 листопада 1948 року померла зтероризована подружжям Плотичерів,
що вселились у кабінет Михайла Сергійовича і напередодні цього фаталь-
ного дня її брутально пограбували, Марія Сильвестрівна Грушевська (EU. II,
250: 1953)³⁸⁸. Після загибелі чоловіка НКВД заарештувало їхню дочку Кате-
рину Михайлівну (EU. II, 249: 1953)³⁸⁹, чоловікового брата Олександра Сер-
гійовича Грушевського (EU. II, 253: ?), сина чоловікової сестри Ганни Сер-

³⁸³ Антонович М. Панас Феденко // Укр. історик. Ч. 75–77. 1982–1983. С. 151–153; Свобода. 1991. 7 вересня. Ч. 171. С. 3; Погребенник Федір. Панас Феденко — політичний діяч, історик, письменник // Рада. 1992. 28 серпня. № 32 (2856). С. 3; Українська журналістика в іменах. Вип. 5. С. 312–313.

³⁸⁴ Білокінь С. Пам'яті останнього члена Центральної Ради // Вісті з України. 1991. Травень. № 19 (1673). С. 6; Пам'яті секретаря Центральної Ради // Літ. Україна. 1991. 16 травня. № 20 (4429). С. 7.

³⁸⁵ Лаціс (Судрабс) М. Я. Чрезвычайные комиссии по борьбе с контр-революцией. С. 17.

³⁸⁶ Дніпро. 1998. № 3–4. С. 143.

³⁸⁷ Українська журналістика в іменах. Вип. 5. С. 93–98.

³⁸⁸ Калитовська Марта. Пам'яті Марії і Катрі Грушевських // Українська літературна газета. 1955. Ч. 5. С. 5.

³⁸⁹ Малик Ярослав Катерина Грушевська // Укр. історик. Ч. 110–115. 1991–1992. С. 265–277; Матяш Ірина. Катерина Грушевська: Життєпис, бібліографія, архіви. К., 1997. 224 с.

гіївни Сергія Вікторовича Шамрая й чоловіка сестри останнього — Ольги Вікторівни. Дочку незмінного Голови Центральної Ради Катерину Грушевську було ув'язнено 10 липня 1938 року. Спочатку її утримували на Інститутській, де випробуваними методами домоглися неймовірних самообмов. 15 серпня її змусили написати заяву наркомові НКВД А. І. Успенському, у якій вона визнала себе членом націоналістичної організації з 1918 року. 7 вересня датується зведений протокол допиту — наслідок трудів заступника начальника 2 відділення 4 відділу 1 управління НКВД УРСР Хаєта³⁹⁰ — 48 сторінок машинопису³⁹¹. Одержавши потрібні визнання, її перевели до Лук'янівської тюрми. 15-16 квітня 1939 року відбувся суд. Посправник К. М. проф. Костянтин Штепа залишив цікавий аналіз свого тюремного досвіду: «В этой “пьесе”, состряпанной НКВД, и мне лично отводилась какая-то роль, которую мне надлежало сыграть на следствии, а, может быть, и на показательном судебно-политическом процессе, который, возможно, предполагался. Я, естественно, сопротивлялся [...]. Сопротивление мое было, наконец, сломлено. Не столько даже “конвейером” с лишением сна и угрозами избияния [...], сколько «очной ставкой» с дочерью самого Грушевского и с коллегой по университету — проф. Мирза-Авакьянц. Е. М. Грушевская на очной ставке со мною заявила, что я действительно был соучастником и ее, и ее покойного отца по контрреволюционной деятельности, направленной к свержению советской власти и, в частности, к подготовке вооруженного восстания. [...] Я прекрасно понимал, чем были вызваны такие показания, но вместе с тем для меня стало ясным, что дальнейшее мое сопротивление бесполезно [...]. Я начал уже понимать Зиновьева, Бухарина и других вождей оппозиции, фигурировавших на судебных процессах и так легко, казалось, соглашавшихся со всеми возводимыми против них обвинениями»³⁹². Лиша-

³⁹⁰ Хаєт Михайл Ізраїльович (1904, Артемовськ — 1957, Київ) — чекіст, оперативник IV відділу УГБ НКВД УРСР. Як відзначав М. Жулинський, знущався з Косинки, Фальківського, Влизька, Плужника (Жулинський М. Слово про дружину поета // Україна. 1990. 7 січня. № 1 (1717). С. 14). До цих імен можна додати також імена Михайла Бойчука, Антоненка-Давидовича. Член партії з 1939. Наостанку начальник I відділу 2 управління МГБ УРСР. Під час війни начальник розвідувально-диверсійних груп. Одержав численні ордени й медалі. За наказом МГБ СРСР від 4 січня 1950 року звільнений з органів МГБ «за неможливістю дальнішого використання» (ЦДАГО України. № 51728 ФП / кор. 68. Арк. 68; 52281 ФП / кор. 1139. Арк. 182). Підполковник. Працював головним арбітром Міністерства сільського господарства УРСР. Був секретарем парторганізації секретаріату міністра. 10 січня 1956 року допитаний як свідок для реабілітації Затонського. Заявив: «Лично я никаких мер физического воздействия в отношении Затонского, как и в отношении всех моих подследственных никогда ни в какой форме не применял» (ГДА СБУ. Ф. 6. № 49834 ФП. Т. 4. Арк. 223). Похований на головній алеї нового Байкового кладовища, навпроти могили-кенотафа Г. Епіка. — Див.: Антоненко-Давидович Б. Сибірські новели. Балтимор: Торонто: Смолоскип, 1990. С. 301–302, 304–306; ...3 порога смерті... Вип. 1. С. 46, 84, 246; Гривачевський Б. Листи з Соловків. С. 46.

³⁹¹ Підшитий до слідчої справи примірник протоколу являє собою копію. Підпису К. Грушевської тут ніде не знаходимо. Місцезнаходження оригіналу невідоме.

³⁹² Новый журнал. Кн. LVIII. Нью-Йорк, 1959. С. 164–165.

ється додати, що на суді одне з засідань відбулось «в отсутствии других подсудимых и конвоя». На цьому засіданні професор Штепа заявив: «С 1927 года я начал работать секретным работником НКВД. [...] Я вскрыл националистическую группу, возглавляемую Сахновским, Лозовиком, Склиаровым и др. Националистическую организацию, возглавляемую Грушевским М. С., я также вскрыл и разоблачил. Мне НКВД поручало особо важные задания, и я их выполнял. Я был командирован в г. Москву для выявления антисоветской националистической деятельности Грушевского М. С., и это задание выполнил. Мне приходилось работать в особо тяжелых условиях» (Арк. 206). Далішні шляхи вченої вивчено не досить. Відомо, що вона працювала у радгоспі Сусуман біля Магадану, потім у радгоспі Ельген (якутською означає «мертвий»). В Ельгені побували також Зінаїда Тулуб, Єкатерина Олицька, Євгенія Гінзбург³⁹³. Останній лист дістався до рук її матері у листопаді 1941 року. К. М. померла 30 березня 1943 року в Темлазі³⁹⁴. Марія Сильвестрівна померла ніби у власному домі і у власнім помешканні, але ж у самісіньким епіцентрі терору, що її, можливо, якоюсь мірою захистив³⁹⁵.

1 лютого 1970 року помер у Львові товариш голови Центральної Ради Микола Шпраґ, котрий, як пригадуємо, проходив у справі «УНЦ». Художник-бойчукіст Сергій Колос³⁹⁶, якого я знав особисто (мене привів до нього маляр Микола Стороженко), перебував в ув'язненні у Полтаві 1934 року. Коли його випустили, він виїхав у добровільне заслання — до Середньої Азії. Працював у Фергані, Маргелані, Ташкенті. 1937 року переїхав до Ленінграда. 2 вересня 1941 року його заслали на Урал. У 1953–1964 роках він мешкав на Сінному базарі (Львівська площа, 6, пом. 8), а потім на бульварі Дружби народів, 3-А, пом. 61. Помер 19 грудня 1969 року³⁹⁷. У своїй великій за обсягом праці «Спілка Визволення України й Спілка Української Молоді: Спогади» Н. Павлушкова раз-у-раз підкреслювала, що не може оповідати про організацію конкретніш і докладніше, аби не пошкодити ще живим людям. На цьому тлі дуже несподівано виглядає таке місце: «Артисти-малярі: Фотій Красицький (онук Шевченка), брати Кричевські, С. Колос, Бойчук, Падалка, Козик,

³⁹³ Олицкая Е. Мои воспоминания. [Кн.] І. С. 236–267; Ільенко Іван. У жорнах репресій. К.: Веселка, 1995. С. 285.

³⁹⁴ ГДА СБУ. Ф. 6. № 52028 ФП. Арк. 102. Темніковський табір засновано 6 червня 1931 року. 12 жовтня 1948 року реорганізовано у Особливий табір № 3 (Система исправительно-трудовых лагерей в СССР. С. 478–480). На момент смерті К. Грушевської начальником Темлагу був полковник І. Я. Карпов.

³⁹⁵ Пор.: Білокінь С. Діалектика нищення // Вісті з України. 1991. Грудень. № 50 (1704). С. 4.

³⁹⁶ Нова рада. 1917. 7 квітня. № 8. С. 1. Шп. 4; Відродження. 1918. 3 квітня. № 6. С. 6. Шп. 4; 24 грудня. № 218. С. 3. Шп. 3; Христюк П. Замітки і матеріали. Том І. С. 127; Дорошенко Дм. Історія України, 1917–1923 рр. Том І. Пок.; Кедровський В. 1917 рік, Том І. Вінніпег: Тризуб, 1967. С. 154, 187.

³⁹⁷ Роки проживання за вказаними адресами уточнила дочка мистця — Ганна Сергіївна.

скульптор Севера також були пов'язані з С. Єфремовим і В. Дурдуківським. Вони спрямовували свою творчість у напрямку ідей СВУ, хоч я не знаю напевне, чи були вони членами СВУ формально»³⁹⁸. 1964 року, коли вийшла книжка, був живий не лише Колос, а й Іван Севера († 1971). Авторка мусила їх добре знати, адже була студенткою Київського художнього інституту, — вступила у серпні 1927 року, була звільнена з другого курсу архітектурного факультету 28 червня 1929 року³⁹⁹.

Отже, перегляд і цих персоналій лишає в силі головний висновок. У Совецькому Союзі члени Центральної Ради підлягали ліквідації. Частково вони погинули під час воєнних дій у роки Визвольних Змагань. Решту вбито в мирні часи, причому багатьох було арештовано ще до початку Великого Терору. Вони одержували тоді порівняно невеликі строки ув'язнення, але, як правило, на волю їх більше ніколи не пускали. До речі, фіксований ніби у вироді кінець строку не мав вирішального значення для звільнення. Це питання щоразу підлягало перегляду. Як згадував К. Петрус, «обычно, за месяц до освобождения, заключенного переводили в центральный лагпункт, где сосредоточены все отделы Управления лагеря, и здесь его “обрабатывали”»⁴⁰⁰. Затримка з викликом могла означати передусім додатковий срок («довесок»). К. Петрус продовжував: «Я знал, что мое освобождение зависит от Москвы и строил всякие предположения»⁴⁰¹. Збереглося «Заключение» від 22 серпня 1935 року: «Учитывая активное к-р прошлое Макаренко Н. Е., сокращение срока ссылки, а также возвращение его в г. Киев — нежелательно»⁴⁰². Наприкінці тридцятих років Жак Россі «встречал политзаключенных, которые с 1919–1922 гг. никогда не выходили на волю из-за “повторничества”»⁴⁰³. На тих, кого випускали, чекала певна процедура: «Выписывая мне “путевку в жизнь” — справку об отбытии наказания, в которой также указывалось и будущее мое место жительства, работник УРО (учетно-распределительный отдел. — С. Б.) перелистывал толстую книгу и подыскивал для меня подходящую область. Потом мне растолковали, что эта толстая книга, которую зэ-ка называли “Талмудом”, является указателем для УРО, куда девать освободившихся “контриков”. Указатель был разделен на главы или пункты, соответственно пунктам 58 статьи. Согласно им, мне возбранялось проживать в столицах, крупных городах, промышленных центрах, в приморских и пограничных

³⁹⁸ Спілка Визволення України й Спілка Української Молоді: Спогади, документи й матеріали про діяльність. Зб. 2. Нью-Йорк; Мюнхен, 1964. С. 40.

³⁹⁹ ДАМК. Ф. р-622. Оп. 1. № 730. Арк. 1.

⁴⁰⁰ Петрус К. Узники комунізму. С. 215.

⁴⁰¹ Там само. С. 216.

⁴⁰² ЦДАГО України. № 61278 ФП / кор. 1604. Арк. 24 к.

⁴⁰³ Росси Жак. Справочник по ГУЛАГу. Ч. 2. С. 288.

районах, на своей родине и в районе, где проживал до своего ареста. Все эти запрещения и ограничения выражались одной многозначительной формулой: — 40 (минус сорок). Я освобождался из заключения, но как освобождался? С пятном и документами “контрика” меня прикрепляли к определенной территории, чтобы режим коммунистической деспотии я чувствовал особенно остро. Чтобы в любое время можно было снова меня взять и запереть в тюрьму или лагерь. Чтобы всегда иметь меня на глазах и контролировать не только мое поведение, но и мою душу...»⁴⁰⁴

Хотілося б зіставити наведений матеріал з персоналіями російськими — міністрами дореволюційної Росії, членами Тимчасового уряду та громадськими діячами⁴⁰⁵. Як з'ясовується, протягом 1918–21 років большевики розстріляли провідних діячів правих партій. 1919 року за вироком ВЧК розстріляно двох колишніх міністрів внутрішніх справ дореволюційної Росії — А. Н. Хвостова та А. Д. Протопопова. Трохи раніше, 1918 року — вищезгаданого міністра юстиції І. Г. Щегловітова⁴⁰⁶. В Одесі у другий прихід совєцької влади (5 квітня — 23 серпня 1919 року) до числа жертв червоного терору увійшли 26 членів «Союзу руського народу» та «Руського народно-державного союзу»⁴⁰⁷. У харківський чрезовичайці 1919 року було розстріляно голову «Союзу руських людей» С. Д. Ільїна⁴⁰⁸. Загинули Л. Н. Бобров, П. Ф. Булацель, І. І. Восторгов, А. С. Вязігін, А. І. Дубровін, Л. Т. Злотніков, А. І. Коновніцин, С. В. Левашов, Н. А. Маклаков, Б. В. Нікольський, Є. П. Разуміхіна, Н. Н. Родзевич, Н. П. Родзевич, І. Г. Щегловітов⁴⁰⁹. Н. І. Авербух повідомляє обставини загибелі Родзевича: «Такой участи подверглись председатель союза русских людей, небезызвестный и кишиневцам (кажется, местный уроженец) Родзевич, вступивший в борьбу с пытавшими его и тем ускоривший казнь над собой»⁴¹⁰. Як оповів 17-21 жовтня 1919 року М. І. Болфосов, розвиваючи справу Союзу руського народу, заступник завідувача юридичного відділу київської губчека Манькін довів до розстрілу Розмітальського, Разуміхіну й Віру Чеберяк⁴¹¹. Петро Дехтяренко згадував потім, що «єврей-вихрест» Розмітальський разом з генералами

⁴⁰⁴ Петрус К. Узники комунізму. С. 217–218.

⁴⁰⁵ Пор., напр.: Политические деятели России, 1917: Биограф. словарь. М.: Большая Росс. Энциклопедия, 1993; Политические партии России, Конец XIX — первая треть XX века: Энциклопедия. М.: РОССПЭН, 1996.

⁴⁰⁶ Щербакова А. А. Министры дореволюционной России: Краткий биографический справочник. М., 1975. Арк. 7, 8, 40. Машинопись. Беглецов Ник. В дни «красного» террора // Че-Ка. Берлин, 1922. С. 76.

⁴⁰⁷ Шувалов Р. Одесские расстрелы периода гражданской войны. С. 174

⁴⁰⁸ Олень. Ужасы чрезовичаек. Ростов на Дону, 1919. С. 16.

⁴⁰⁹ Правые партии: Документы и материалы. Том I. М.: РОССПЭН, 1998. С. 19–20.

⁴¹⁰ Авербух (Авенариус) Н. И. Одесская «чрезовичайка». С. 7

⁴¹¹ Чекист о Ч.К. // На чужой сторон(е). Кн. IX. 1925. С. 125.

Кейхелем і Петровим, а також княжною Урусовою в середині квітня 1919 року очолив Куренівське повстання проти большевиків⁴¹².

У березні-жовтні 1917 року в Росії владні функції виконували чотири склади Тимчасового уряду та проміжний орган — Директорія. Разом у всіх складах Тимчасового уряду брало участь 38 осіб. 7 січня 1918 року група солдат і матросів убила в Маріїнській в'язничній лікарні державного контролера Тимчасового уряду Ф. Ф. Кокошкіна та міністра землеробства А. І. Шингарьова⁴¹³. Наприкінці громадянської війни на еміграції опинились 19 колишніх міністрів, серед них Авксент'єв, Бернацький, Вердеревський, Гучков, Керенський (він помер останній з них — 1970 року), Коновалов, Львови, Мілюков, Родічев, Терещенко, Третяков, Церетелі, Чернов. Після 1922 року, коли вислано А. В. Пешехонова та С. Н. Прокоповича, у Росії лишилися 13 осіб. 1922 року повернувся В. Н. Львов, 1925 — М. І. Скобелев. Доля тих членів Тимчасового уряду, що лишилися з большевиками або повернулись, склалася так. Протягом 1929–1934 років померли А. С. Зарудний, Н. М. Кішкин, А. А. Мануйлов, С. Ф. Ольденбург і С. С. Салазкін. 1927 року заарештований і засланий до Томська В. Н. Львов, де й помер 1934 року. 1938 року були розстріляні А. І. Верховський⁴¹⁴, С. Л. Маслов і М. І. Скобелев, 1939 — А. М. Нікітін та Д. І. Шаховський, 1940 — П. Н. Мальянтович⁴¹⁵ і Н. В. Некрасов. 1951 року помер у чині генерал-директора шляхів і будівництва III рангу⁴¹⁶ А. В. Ліверовський⁴¹⁷. Пережив заслання і 1956 року був звільнений один К. А. Гвоздьов (його дальша доля невідома)⁴¹⁸. Сидів він спершу у Ярославській тюрмі, де познайомився з С. Єфремовим, а потім був переведений до Орловської в'язниці. В обох тюрмах його зустрічав мемуарист Михайло Татусь, від якого й відомо про його місцеперебування⁴¹⁹. На жаль, досі не оприлюднено ширших відомостей про російських політичних діячів, щоб, крім виявлення очевидної тенденції, можна було говорити про якусь порівняльну статистику.

⁴¹² Дехтяренко Петро. Рік дев'ятнадцятий // Більшовик. К., 1937. 25 жовтня. № 246.

⁴¹³ Политические деятели России, 1917. С. 155–157, 359–360; Щербакова А. А. Министры Временного правительства России. М., 1975. Арк. 2. Машинопись.

⁴¹⁴ «Суд» над ним тривав 20 хвилин (Сувениров О. Ф. Военная коллегия Верховного суда СССР (1937–1939 гг.) // Вопросы истории. 1995. № 4. С. 141).

⁴¹⁵ Ваксберг А. Страницы одной жизни // Знамя. 1990. № 5. С. 158, 160.

⁴¹⁶ Його арештовували у 1933 й 1934 роках. Згодом він одержав ордени Леніна й Трудового Червоного прапора.

⁴¹⁷ Измозик В. С. Временное правительство: Люди и судьбы // Вопросы истории. 1994. № 6. С. 163–169. Пор.: Измозик В. С., Павлов Б. В. Временное правительство: Люди и судьбы // Россия в 1917 году: Новые подходы и взгляды. Сб. науч. статей. Вып. 2. СПб.: Третья Россия, 1994. С. 13–18.

⁴¹⁸ Политические деятели России 1917: Биограф. словарь. М., 1993. С. 77.

⁴¹⁹ Татусь Михайло. Доля академика С. О. Єфремова // Спілка визволення України: 36. 1. Мюнхен, 1953. С. 52.

Нищення селянства

Що стосується селян, то більшовики ставилися до них як споживачі харчових продуктів, і тільки. Загальновідома Марксова думка про «ідіотизм сільського життя»⁴²⁰. Він його не знав, не розумів і зневажав. Сприймаючи селян як просто людський матеріал, на них не заводили таких докладних обліків, як на населення міське. До косигінської реформи 28 серпня 1974 року їх навіть не паспортизували. Їх виморювали голодом без заведення жодних справ, просто так — десятками тисяч і мільйонами⁴²¹. Через брак першоджерел у важкому становищі опинились дослідники-емігранти і взагалі іноземці. Панас Феденко хвалився, що був знайомий з С. Н. Прокоповичем, автором праць з економіки СРСР: «Он очень верил в эти цифры (йдеться про дані совєцької статистики. — С. Б.), и я, например, в его работе о хозяйстве СССР не нашел ничего о страшном голоде 1933 года. Почему? Потому что в советской статистике об этом ничего нет, ну, значит, если нет, то и голода не было, и он это упустил совершенно из виду»⁴²². Але в українців образ голоду увійшов до генної пам'яті. Улітку 1933 року в мого прадіда Семена Денисовича Білоконя від голоду спухли ноги. (Він мешкав у селі Кожанці за Фастовом). Сусіди порадили вигріти їх на сонці. Він зробив невеличкий курінь, де міг заховатись до пояса, прогріваючи ноги. Але вони потекли. Коли він встав і пішов, — він залишав мокрі сліди. Пробирав носити галоші, зарадити собі вже нічим не міг. За кілька днів він помер. Мабуть, у кожній родині досі живуть спогади такого роду.

На території, яку контролювали більшовики, на початках існувала, здається, взагалі тільки колективна відповідальність і терор масовий. Щойно 5 серпня 1920 року Політбюро ЦК КПУ прийняло рішення: «В[е]сти, кроме коллективной, индивидуальную ответственность крестьян за невыполнение разверстки»⁴²³. Звичайно, факт поділу суспільства на класи жодна історіографія не відкидає. Відомі різниці поміж класовими інтересами людей, ба навіть прояви класової боротьби, що фіксуються в тій чи іншій країні у ту чи іншу добу. Але більшовики використали це для того, щоб, ідентифікуючи себе з одним класом, ніби засадничо позитивним, оголосити решту населення частково терпимою, а частково засадничо не-

⁴²⁰ Маркс К., Енгельс Ф. Манифест Комуністичної партії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Том 4. К., 1959. С. 414.

⁴²¹ Див.: Данилов В. П. Дискуссия в западной прессе о голоде 1932–1933 гг. и демографической катастрофе 30–40-х годов в СССР // Вопросы истории. 1988. № 3; Максудов С. Дискуссии на Западе о потерях советского населения в эпоху коллективизации // Потери населения СССР. Benson, Vermont: Chalidze publ., 1989. P. 213–236.

⁴²² VI конференція Інститута по изучению СССР. С.102. Про С. Н. Прокоповича (1871–1955) див.: Политические деятели России 1917: Биографический словарь. М., 1993. С. 260–261; Берберова Нина. Люди и ложи: Русские масоны XX столетия. М., 1997. Пок.

⁴²³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 7. Арк. 60.

гатиною. Ішлося не про конкретні провини якоїсь конкретної особи з ворожого класу, а саме про збірну відповідальність усіх представників тих класів і соціальних груп, що були цілком ворожі, цілком погані, тож заслуговували на викорінення. І це виявилось уже в перші місяці існування совєцької влади. Ол. Несвіцький переписав циркуляр Раковського, що став відомий у Полтаві 8/22 вересня 1920 року: «Деревни, оказывающие содействие бандитам, давая им продовольствие, лошадей и пополнение, подвергаются блокаде и карам. Такими карами являются: а) контрибуция продуктами продовольствия; б) денежная контрибуция; в) конфискация имущества кулаков; г) обстрел селений; д) их полное уничтожение»⁴²⁴. Наказ Раковського начальникові тилу, датований наступним днем, проголошував: «Предписывается в целях предупреждения бандитизма и кулацких восстаний во всех местностях, где есть данные, что готовятся такие кулацкие восстания, немедленно взять заложников из кулаков, из числа лиц влиятельных, причем объявить населению, что в случае ухода местных жителей в бандитские шайки или участия их в кулацких восстаниях, заложники будут расстреляны. Под круговой порукой населения на все села каждого района [возложить] ответственность за волнения и выступления против советской власти»⁴²⁵. Докладно продуманий наказ № 2, що з'явився за підписом Затонського, у 21 пункті визначав характер помсти: «Ни один случай проявления бандитизма не должен оставаться безнаказанным. В случае убийства или ранения в селе бандитами представителя Советской власти, красноармейца или члена комнезама расстреливается из ответчиков двойное число; вопрос, кто именно, разрешается жребием, который тянут все ответчики и заменяющие отсутствующих кандидаты. Примечание: В случае сокрытия тел убитых кара увеличивается вдвое»⁴²⁶. 11 травня 1921 року нарком іноземних справ Чичерін підписав циркуляр № 4215: «Как уход со службы, так и выход из гражданства, не проведенные в установленном законом порядке, будут рассматриваться как нарушение лояльности по отношению к РСФСР и вызовут репрессии по отношению к их семьям и ближайшим родственникам, находящимся на территории РСФСР»⁴²⁷. Варто підкреслити, що ідея колективної відповідальності цілком несумісна з православною історіософією, що сповідує лише особисту відповідальність кожної людини зокрема: «Тому кожен із нас сам за себе дасть відповідь Богові» (Рим. XIV, 12; переклад митрополита Іларіона).

Безоглядним терором большевики переламали хід отаманщини — селянської війни, що буяла на півдні Київщини, Черкащині, Уманщині. У

⁴²⁴ Несвіцький О. О. Полтава у дні революції та в період смуту 1917–1922 рр. Полтава, 1995. С. 186.

⁴²⁵ Там само. С. 186.

⁴²⁶ Білас Іван. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953, Кн. 2. С. 96.

⁴²⁷ Пам'ятник варварства // Соц. вестник. 1922. 21 марта. № 6 (28). С. 8.

боротьбі проти селян напасникам допомагав голод. Не може не вражати постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 28 червня 1921 року: «Обратить внимание т. Фрунзе на необходимость срочно выгнать Махно из Полтавщины в одну из голодных губерний, если нельзя его быстро ликвидировать»⁴²⁸.

Причина, чому видима небезпека не об'єднала селян, полягала в бракові ширшого політичного кругозору й бракові ідейного проводу. Емігрантові з Філадельфії Андрієві Дідковському закарбувалася характерна фраза селянина з якихось Гушовських хуторів Степана Шпака. 1922 він сказав партизанам, які зайшли до нього підгодуватися: «Кидайте, дітки, оті рушніці, вертайтесь додому, беріть в руки плуги та святу земельку обробляйте, а ті, як заберуть корову, то біс її бери; я вигодою другу. Хліба я посію та й знову буду мати, землі в кишеню не заберуть та й мене вже з мужика не скинуть»⁴²⁹. Ця ілюзія довго присвічувала поміркованим і законслухняним селянам: вони прогайнували всі роки Визвольних змагань! Але доля любить пожартувати з людьми: автор зустрів цього самого Шпака 1945 року в тимчасовому австрійському таборі у містечку Бишнгофен. Дядько оповів: «Отож, як ви відійшли тоді, спершу ще сяк-так жилося, а потім прийшли, забрали все. Мене з жінкою і синами заклали аж на Сибір, на 5 років, за те, що не пішов у колгосп. Жінка там, в Сибірі, не витримала — померла; старший син на війні згинув ні за що, а другий не знаю, де обертається та чи живий. З Сибіру повернувся перед війною, робити вже не було як та й на чому. Ось уже й старий став; люди йшли, й я оце пішов, а куди далі доля мене кине — один Бог знає»⁴³⁰. Так примудрилися скинути Шпака із мужика большевики-ленінці. Ясно, що жодної світлої перспективи перед ним не стелилося.

Коли, протиставляючи більшу частину людності меншій, большевицькі агітатори нацьковували одних людей на інших, практичне втілення класової боротьби раз у раз далеко відбігало поза теорію. У селі Безопасному на Ставропольщині, згадував В. Краснов, «вдова местного дьякона, заливаясь слезами, рассказывала, как на глазах детей ее насиловала по очереди красноармейская стража, набивая ей рот, глаза и уши конским навозом...»⁴³¹ Які вже тут ідеї класової боротьби!.. Ідеться хіба що про психопатологію й, зрештою злочинність натовпу, що так яскраво виявляється під час великих соціальних заворушень і революцій⁴³². Згадаймо тут розповідь Томаса Карлейля, що в роки Французької революції у Медоні існувало виробництво перук з волосся гільйотинованих жінок:

⁴²⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 13. Арк. 125.

⁴²⁹ Дідковський Андрій. Збірка спогадів і статей. Clifton, N. J.: Накладом автора, 1966. С. 12. Тираж 400 прим.

⁴³⁰ Дідковський Андрій. Збірка спогадів і статей. Clifton, N. J.: Накладом автора, 1966. С. 13.

⁴³¹ Краснов В. Из воспоминаний о 1917–1920 гг. С. 164.

⁴³² Див.: Революционный невроз. М.: Изд-во «КСП +», 1998. 576 с.

«Локонам герцогини, таким образом, может быть, случится покрывать череп кожевника; ее белокурому германскому франкизму — его черный галльский затылок, если он плешив»⁴³³. Карлейль цитує Монґайяра, переходячи до шкіряної майстерні в тій самій Медоні: «В Медоне, — спокійно говорить Монґайяр, — существовала кожевенная мастерская для выделки человеческих кож; из кожи тех гильотинированных, которых находили достойными обдирания, выделялась изумительно хорошая кожа наподобие замши», служившая для брюк и для другого употребления. Кожа мужчины, добавляет он, превосходила прочностью и иными качествами кожу серны; женская же кожа почти ни на что не годилась — ткань ее была слишком мягкой!»⁴³⁴. Згадаймо при цій нагоді й знаменитий винахід Французької революції — гільйотини, на яких страчено 17 тисяч французів, зокрема великого вченого-хіміка Антуана Лавуазьє та геніального поета XVIII століття Андре Шеньє.

У дальшій боротьбі влади проти селянства, як і в інших випадках, теж можна простежити певну послідовність. Це зробив мюнхенський гуманітарій І. Качуровський: «Отже: підхід до селянства був так само диференційований: спочатку вибирали й нищили кращих. Це були т. з. куркулі. Вони були не тільки найбагатші, а також найенергійніші, найактивніші, найздібніші, найпрацьовитіші, найздоровіші фізично й морально. Радвладу на селі звали: «власть конокрадів». Не всі необхідні йшли в комнезам — перли туди, — каже Качуровський, — ті, що рвалися до влади, були ідейними більшовиками. З них же сформувалися й активісти, які визначали, кому дати “плян до двору” (себто прогресуючий натуральний податок) і кого визнати “експортним” — хоча значення цього терміну розкрилося щойно пізніше: коли почався експорт, себто вивіз селян на **холодну** смерть у тайзі. [...] Голодна смерть 1932–1933 р. прорідила маси трудового селянства і фактично не заторкнула кол. комнезам-активістів, згодом — колгоспну верхівку: голів, завгоспів, комірників, польових та бригадирів»⁴³⁵. Майнове розшарування селян большевики поглиблювали скільки сила. В умовах голоду вони додумалися до підтримки сільського керівництва, що проводило їхню — державну — політику. 2 жовтня 1933 року з’явилася спеціальна ухвала Політбюро ЦК КП(б)У: «Постачання хлібом керівних робітників села (голів і секретарів сільрад) провадити в рахунок 5 % відрахування від гарнцевого збору»⁴³⁶.

Солженіцин каже, що тайга проковтнула потік «миллиончиков пятнадцать мужиков (а как бы и не поболее)»⁴³⁷. (З них не менше половини

⁴³³ Карлейль Томас. Французская революция: История. М.: Мысль, 1991. С. 504.

⁴³⁴ Там же. С. 504–505.

⁴³⁵ Лист до автора від 17 квітня 1999 року.

⁴³⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 285. Арк. 96.

⁴³⁷ Солженицын А. Архипелаг ГУЛаг. [Том] I–II. С. 37.

українців). Загальновідома розмова Черчілля зі Сталіним, коли перший поспівчував, що большевики мали справу з мільйонами маленьких людей. «С десятью миллионами, — сказал Сталин, подняв руки. — Это было что-то страшное, это длилось четыре года»⁴³⁸. За явно применшеними підрахунками Волкогонова, під розкуркулення потрапило 8,5–9 мільйонів душ⁴³⁹. У березні 1932 р. родина Качуровських мешкала в Курську, і, — згадував Ігор Васильович, — «через Курськ щодня проходило три ешелони спецпоселенців: шістдесят вагонів (з двома паротягами) по сорок душ у вагоні. Вивозка припинилася в липні, а почалася — як зокрема відомо зі спогадів Каздоби⁴⁴⁰ — восени 1929 р. Я брав мінімальні цифри — вийшло 4 млн 800 тис. Максимальні дають “солженіцинську цифру” — понад 7 млн. Це був золотий генетичний фонд України»⁴⁴¹.

Після колективізації й розкуркулення почався наступний акт трагедії, де нищення селянства досягло своєї кульмінації. Це й був голодомор 1932–1933 років — свідомо заплановане масове людинобвиство. Як стверджував Арнольд Перковський, він готувався заздалегідь і фактично впливав із стратегічного курсу, визначеного в лютому 1932 року XVII Всесоюзною партійною конференцією ВКП(б), що проголосила побудову безкласового соціалістичного суспільства в основному в межах другої п’ятирічки (1933–1937 рр.)⁴⁴². Суть цього курсу було закріплено в знаменитому гаслі знищення класів, — його чудово затіялило все населення країни, хоча тоді мало хто розумів, що воно власне означає. Культуролог Віктор Петров дав свою інтерпретацію цього гасла: «В провідні свої настанови, в тези: “знищення класів” і “побудови безкласового суспільства” большевизм вкладав не просвітницький або ж економічний сенс, а, насамперед, буквальный і конкретний сенс фізичного знищення. До побудови безкласового суспільства большевизм простував через океани людської крові. Гасло з н и щ е н н я розумілося в усій нещадній і лютій наготі цього слова. Соціальна політика большевиків носила антисоціальний характер»⁴⁴³. Ідея висіла у повітрі. Цілком незалежно від Петрова приблизно ту саму думку висловив Солженіцин: «Можно было поверить, что уничтожаются *классы*, но *люди* из этих классов вроде должны были бы остаться?..»⁴⁴⁴

⁴³⁸ Черчилль Уинстон. Вторая мировая война. Том 4. М., 1955. С. 493.

⁴³⁹ Волкогонов Дм. Триумф и трагедия. Кн. I, ч. 2. С. 19.

⁴⁴⁰ Див.: Каздоба Кузьма. Заметений шлях: Спогади про хресну дорогу розкуркулених. Мюнхен; Аделаїда: Ін-т літератури ім. Мих.Ореста, 1974. 367 с.

⁴⁴¹ Лист до автора від 17 квітня 1999 року.

⁴⁴² Перковський Арнольд. Про демографічні втрати України у 30-х роках // Вісник Міжнародної асоціації українців. К., 1991. № 3. С. 24.

⁴⁴³ Петров В. Діячі української культури. С. 27.

⁴⁴⁴ Солженицын А. Архипелаг ГУЛаг. [Том] III–IV. С. 44. Курсив автора.

Характерною прикметою часу — років Голодомору (1932–1933) — було занесення того чи іншого села на т. зв. чорну дошку «за злісний саботаж хлібозаготівель». 6 грудня 1932 року Раднарком і ЦК КП(б)У прийняли рішення на пострах іншим «занести на чорну дошку» кілька сіл — по два на Дніпропетровську, Харківську та Одеську області. Це означало — «припинити довіз товарів до цього села, припинити всіяке кредитування, провести дотермінове стягнення кредитів і інших фінансових зобов'язань, перевірити та очистити через органи РСІ кооперативний і державний апарат від чужих і ворожих елементів і перевірити, очистити колгоспи цього села, вилучивши контрреволюційні елементи — організаторів зриву хлібозаготівель»⁴⁴⁵. Щодо села Кам'яні Потоки Кременчуцького району рішення було відмінено 17 жовтня 1933 року⁴⁴⁶. Саме поняття «чорна дошка» існувало задовго до революції. У 1840–1944 роках у Першій Київській гімназії імена учнів за гарні успіхи у науках записувались на червоній дошці, за одиниці — на чорній⁴⁴⁷. Нічого дивного, що це поняття почали вводити в життя совєцького народу й більшовики: воно було образне й ефективне. Але вони робили це не з початку тридцятих років (так би мовити, вже «за Сталіна»), а з початку двадцятих. 26 грудня 1922 року в органі ЦК Всеросійського союзу робітників хіміків «Рабочий-химик» з'явилося повідомлення «На черную доску!» Тут ішлося про те, що на загальних зборах робітників і службовців Краснодарського заводу 30 жовтня 1922 року обговорювали питання про святкування п'ятої річниці «жовтневої революції». Раптом слова попросив якийсь Плаксін. Він сказав, що брати участі у святкових заходах не збирається, оскільки це протирічить його переконанням (свято-бо влаштовують комуністи). Збори ухвалили негайно викинути його з заводу та взагалі членів спілки і «занести гр. Плаксина на черную доску»⁴⁴⁸.

У ЦДАГО України зберігається потужний шар документів до історії голодомору, що яскраво свідчать про злочинність тодішньої влади. Ще 1990 року на цих матеріалах було видано збірник документів «Голод 1932–1933 років на Україні: Очіма істориків, мовою документів». За останні роки вийшли інші документальні видання. Але вони далеко не вичерпують інформаційний потенціал наших сховищ. Цілі сюжети лишаються досі не заторкнені. Наприклад, упорядники згаданого збірника обійшли мовчанкою переселення російського населення на спорожнілі території степової України, де внаслідок голоду утворився «дефіцит робочої сили». Тим часом це питання перебувало під постійним доглядом Політбюро, яке кілька разів його обговорювало й приймало відповідні рішення.

⁴⁴⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 285. Арк. 144.

⁴⁴⁶ Відповідні документи увійшли до збірника: Голод 1932–1933 років на Україні: Очіма істориків, мовою документів. К.: Вид-во політ. літ-ри України, 1990. С. 278–279, 552–553.

⁴⁴⁷ Столѣтіе Киевской первой гимназіи, Томъ І. К. 1911. С. 433.

⁴⁴⁸ «На черную доску!» // Соц. вестник. 1923. 31 января. № 3 (49). С. 12.

11 вересня 1933 року: «Про організацію переселення в райони з дефіцитом робочої сили. ([Доповідач] т. Порайко). — а) Пропозиції про доприселення в степові райони, що їх запропонувала комісія ПБ прийняти, доручивши комісії доповнити їх системою організаційних заходів для здійснення намічених завдань по переселенню (утворення спеціальних груп при Наркомземі і Облземвідділах і виділення відповідальних за цю справу людей, командировання в райони з лишком робочої сили спеціальних людей для організації переселення, проведення практичних заходів в степових доприселяємих районах по прийому переселенців — підготовка житла і ін.). [...] в) Окрема папка»⁴⁴⁹.

19 вересня: «Про уповноваженого переселенського комітету на Україні. — Висунути на уповноваженого переселенського комітету на Україні т. Пахомова (заст. Наркомзема УСРР)»⁴⁵⁰.

2 жовтня: «Про переселення. (т. Пахомов). — 1. Погодитись з пропозицією Всесоюзного комітету переселення про відстрочку проведення внутріукраїнського переселення на перший квартал 1934 року в зв'язку з тим, що в четвертому кварталі цього року проводиться намічене переселення в степові райони України з РСФСР»⁴⁵¹.

25 жовтня: «Про організацію переселення на Україну з областей РСФСР»⁴⁵².

23 вересня при Наркомземсправ було утворене Управління в справах переселення з 10 працівників. Групи з 5–6 працівників утворено при семи обласних земельних управліннях. 27 вересня затверджено «распределение 20 000 семейств переселенцев из областей РСФСР по областям и районам Украины»: розписано, по скільки родин призначено до Донецької, Одеської, Дніпропетровської й Харківської областей — за районами. 25 жовтня визначили навіть кількість начальників ешелонів для переселення до України: 78 для Одеської області, 42 — для Донецької, 78 — для Дніпропетровської і 52 — для Харківської⁴⁵³.

Окрім документи могли не потрапити до друку тому, що були надто вже страшні. Так, останнім акордом серії заходів, що спричинили го-

⁴⁴⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 285. Арк. 27.

⁴⁵⁰ Там само. Арк. 63.

⁴⁵¹ Там само. Арк. 90.

⁴⁵² Там само. Арк. 163.

⁴⁵³ Там само. Арк. 105, 112, 178–179. Значно пізніше влада зайнялась переселенням українських трудових ресурсів у Росію — туди, де бракувало дешевих робочих рук. При Раді міністрів УСРР було утворено Головне управління організованого набору робітників. Людина, яка перейшла з МТС на партійну роботу 1937 року, згодом очолила це управління, а тоді стала заступником голови Державного комітету Ради міністрів УСРР по використанню трудових ресурсів. Діяльність на цих посадах дала С. Костюченкові два ордени Леніна, членство у ЦК КПУ, а коли 1971 року він вийшов на пенсію, — статус персонального пенсіонера союзного значення і підписи В. Щербиського, О. Вагченка, О. Ляшка та інших у некролозі (Вечірній Київ. 1984. 11 вересня. № 209 (12224). С. 3).

лодомор, стало виняткове за своїм цинізмом рішення Політбюро від 25 жовтня 1933 року, що примушувало людей бути владі ще й вдячними:

«Об организации рабочего снабжения прод. и промтоварами в октябре и в дни октябрьских торжеств. — В целях обеспечения бесперебойного и улучшенного снабжения рабочих, ИТР, служащих, детей, студентов, научных работников, работников искусств и иждивенцев рабочих и служащих в октябре и в дни октябрьских торжеств Наркомснабу осуществит следующие мероприятия:

Обеспечить полное и бесперебойное снабжение всего населения, состоящего на централизованном снабжении, хлебом по установленным нормам, а по промышленным центрам обеспечить отпуск белого и черного хлеба.

Наркомснабу т. Берлину⁴⁵⁴ отпустить областям план хлебоснабжения на ноябрь месяц к 25 октября, а Заготзерно — т. Меламеду⁴⁵⁵ обеспечить спуск нарядов областям к 26 октября.

План хлебоснабжения на ноябрь месяц спустить областям на уровне октября месяца.

Потребителям выдать хлеб на два дня (6 и 7 ноября)»⁴⁵⁶.

Характерно, що в документах виданого 1993 року збірника «Колективізація і голод на Україні, 1929–1933» (документи ЦДАВОВ) ні Берлін, ані Меламед жодного разу навіть не згадуються.

Масштаби голодомору в українських селах досі обговорюються. У містах, де облік населення було налагоджено без порівняння краще, маємо числа менш-більш точні. Це великі числа. Так, Київський обласний відділ ГПУ (Розанов) 12 березня 1933 року доповів голові ГПУ УСРР, що на вулицях міста у січні 1933 року підібрано 400 трупів, у лютому — 518, за 8 днів березня — 248⁴⁵⁷. Відома архівна довідка від 29 березня 1934 року за підписом судово-медичного інспектора, що «трупним покоем г. Києва за 1933 г. всего принято подобранных по городу трупов 9472,

⁴⁵⁴ Берлін Николай Осипович (* 1886) — заступник наркома постачання УСРР (з 10 лютого 1931; постанова Секретаріату ЦК — ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 6. № 281. Арк. 174), нарком. Член РСДРП (меншовиків, 1905–1907), інтернаціоналістів (1915–1917), ВКП(б) з 1920 року. Освіта — Паризький університет (не закінчив). Володів німецькою, французькою та українською мовами. Основний фах — конторська робота. Делегат X, XII з'їздів КП(б) У (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. № 443. Арк. 21). Наприкінці 1933 року запропонував випустити на ринок партію нестерильних консервів, що залежалися у Маріуполі. Рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 13 грудня 1933 року цю пропозицію було відхилено (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. № 10. Окрема папка. Арк. 213).

⁴⁵⁵ Меламед Исаак Семенович (* 1897) — начальник Харківського заготзерна (з 1928), Всеукраїнського. Член Єврейської СРП (1918), ВКП(б) з 1919 року. Освіта нижча. Основний фах — рахівник. Володів українською та мовою ідиш. Делегат III Всеукраїнської конференції та XII з'їзду КП(б)У (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. № 444. Арк. 31). У лютому 1933 року Раднарком УСРР відрядив його до Нижньо-Волзького краю у справі хлібопостачання та надання продовольчої допомоги (Голод 1932–1933 років на Україні. С. 382).

⁴⁵⁶ Там само. Арк. 166.

⁴⁵⁷ Сахно Анатолий. Щоденник «контрреволюціонера». К.: Бранк-Прес, 1999. С. 78.

из них зарегистрировано 3991, не зарегистрирован 5481 труп»⁴⁵⁸. Все це були селяни, що стихійно тяглися до міста, сподіваючись тут підхарчуватися, а знаходили свою смерть.

Звичайно, облік сільського населення налагоджувався. Без нього було б неможливе ні проведення податкової політики, ані регулювання сільськогосподарської продукції. Принцип облікування селян можна уявити з тих самих протоколів засідань Політбюро ЦК КП(б)У. Скажімо, 10 травня 1921 року Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «О податных книжках» й ухвалило: «Признать целесообразным введение книжек по продналогу; представить разработанный проект на утверждение Политбюро»⁴⁵⁹. 20 вересня 1922 року Кельмансон⁴⁶⁰ доповідав питання «О подворном денежном налоге». Було ухвалено: «Признавая принципиально налог необходимым, — перенести практическое проведение его в жизнь на сессии ВУЦИК-а»⁴⁶¹. Принаймні частина джерел про рух населення на селі загинула. Земляк, який з'явився в Івана Козуба 1934 року, оповів йому, що в селі Капустинцях (колись Пирятинського повіту на Полтавщині) «від голоду вимерло тисяча двісті душ, але до реєстру їх записано як померлих від серцевої хвороби, бо так було наказано з району, а самі ці книги потім вилучили “органи”»⁴⁶².

Але налагодження обліку призвело до останнього перед війною акту селянської трагедії. Це були ті самі репресії, що й у містах. У екстраординарних випадках на селі почали заводити ті самі справи, організовували агентурні розробки й доводили справи до ліквідації, себто ЗНИМАЛИ черговий шар людських жертв. Про це яскраво розповідає винувальний висновок у справі Василя Кохана і його товаришів: «Перед 1-м Мая 1928 г. в с. Колонщина, Макаровского района, неизвестными лицами была вывешена около Сельсовета листовка к-р содержания. В этой листовке указывалось, что Соввласть, колонизируя Украину, грабит селянство, выкачивает весь хлеб и тем самым бросает селянство в нищету и на голод. Как вывод, предлагалось селянам всячески бойкотировать проводимые Соввластью кампании, как экономического, так и политического характера, в частности препятствовать сельской администрации в проведении праздника 1-го Мая. Начавшейся агентурной разработкой»⁴⁶³

⁴⁵⁸ РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 329. Од. зб. 132. Арк. 67. Див.: Андреев Е. М., Дарский Л. Е., Харьковская Т. Л. Население Советского Союза, 1922–1991. М.: Наука, 1993. С. 46. Підрахунки голодних смертей 1933 року, здійснені у праці цих авторів, перевищують відомі дані ЦСУ СРСР на 63,4%.

⁴⁵⁹ ЦДАГО України. № 45 504 ФП / кор. 729. Арк. 92.

⁴⁶⁰ До 23 листопада 1923 року виконував обов'язки заступника [голови?] й члена колегії Наркомфіну (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 40. Арк. 75 зв., 87 зв., 94–зв., 148 зв., 161).

⁴⁶¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 30. Арк. 71 зв. Протокол № 79.

⁴⁶² Козуб Ів. Доба і доля. С. 258.

⁴⁶³ Виділені слова у справі ретельно закреслено кульковою ручкою. Хитруючи, хтось написав натомість: «проверкой». Цікаво, яку ситуацію моделювали ці люди.

было установлено через имеющуюся в селе агентуру, что в с. Колонци-на имеется группа молодежи, получивших (sic) среднее образование в Киеве, настроенных яро шовинистически и всячески стремившейся вокруг себя сгруппировать сочувствующую шовинистическим идеям молодежь с тем, чтобы вместе с ними проводить организованную к-р работу»⁴⁶⁴. З приводу аналогічного ексцесу на Кубані мемуаристка занотувала: «Така пригода дала виправдання для арештування й вивозу квіту молоді Марієнталю та його околиць»⁴⁶⁵.

Однокамерник селянина Павла Кишки із села Чепіля Балакліївського району (осінь 1937 року) розповідав: «З Чепіля багато людей набрали в тюрму, справа була зрозуміла. В 1917 році були там люди активні, соціалістами-революціонерами себе вважали, але ж не більшовиками. Тоді ж по селах того зілля — більшовиків ще не було. Не забула влада і після двадцяти років про тодішню активність села. Тепер прийшла й на Чепіль черга»⁴⁶⁶.

Дуже важливе було б вивчення наслідків голодомору й репресій на рівні окремо взятих сіл. Микола Таран опублікував списки загиблих під час голодомору в околицях села Гребінок біля Білої Церкви. У самих Гребінках зареєстровано 106 загиблих, у с. Мар'янівці — 209, у с. Соколівці — 97⁴⁶⁷. У пресі промайнуло повідомлення, що священник с. Завадівки на Черкащині на свій страх і ризик у книзі записів громадського стану провадив реєстр померлих від голоду — за 1933 рік у нього зібралось 201 запис⁴⁶⁸. Надзвичайно цікаву спробу дослідження масштабу репресій, присвяченого с. Стайки Кагарлицького району на Київщині, провела Т. Григор'єва. На жовтень 1997 року вона виявила архівно-кримінальні справи на 32 репресовані особи⁴⁶⁹. Григор'єва не рахувала жертв голодної смерті. Що до списку М. Роженка й Е. Богацької, то вони збирали відомості ще й не про всіх репресованих, а лише про розстріляних. Їхні списки не можуть бути повні навіть у визначених рамках, оскільки вони не обстежили повного корпусу справ. Але й так виходить, що вже після голодомору, який забрав в Україні мільйони жертв, селом прокотилася ще одна хвиля смерті — хвиля репресій. Вихідців з Білої Церкви було розстріляно не менше 154, із с. Зеленьки Миронівського району — 85 (не менше!), із с. Медвин — 73, з Ірпіня — 57 і т. д.⁴⁷⁰.

⁴⁶⁴ ЦДАГО України. № 63257 ФП / кор. 1730. Арк. 77.

⁴⁶⁵ Кубанська Г. Тернистими шляхами. [Winnipeg:] Новий шлях, 1948. С. 38.

⁴⁶⁶ Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б. м.: Сучасність, 1977. С. 163.

⁴⁶⁷ Таран Микола. Розп'яте село: Свідчення очевидців про нищення селянства Гребінківщини в 30-х та 40-х роках ХХ століття. Біла Церква: Сільський майдан, 1995. С. 36–52.

⁴⁶⁸ Людний Федір. Сумний реєстр священика // Голос України. 1999. 8 липня. № 123 (2125). С. 6.

⁴⁶⁹ Григор'єва Т. Ф. Архівно-слідчі справи як джерело для перевидання багатотомної «Історії міст і сіл України» // Архівно-слідчі справи репресованих: Науково-методичні аспекти використання. К., 1998. С. 74–78.

⁴⁷⁰ Роженко М., Богацька Е. Сосни Биківні свідчать, Кн. 1. С. 496–497, 523–524, 500–501, 515.

Постає питання, яким є співвідношення загиблих у роки голодомору й репресованих пізніше. У селі Пінчуках коло Гребінок (Київщина) 1900 року мешкало 2435 душ селян⁴⁷¹. За відомостями М. Тарана, від голодомору у с. Пінчуках загинуло 229 душ⁴⁷². Перевірка групової справи, за якою проходило й було розстріляно шестеро пінчуківців, показала, що 1938 року в цьому селі було репресовано 32 особи. Жоден з них до села більше не повернувся, їхня доля невідома⁴⁷³. Удова українського поета Федора Мицика Ярина Петрівна Мицик написала про жертви большевицького панування у її рідному селі Вишнопіль на Черкащині. У списку померлих з голоду у 1932–33 роках — 599 душ. У списку репресованих вишнопільців — 27 душ⁴⁷⁴. Списку розкуркулених вона не складала. За відомостями М. Тарана, у с. Черняхівках від голоду померло двоє селян, від репресій — 12, на війні загинуло шестеро⁴⁷⁵.

Чому по різних селах масштаб репресій випадав нерівномірно? Попри намагання Кремля довести розкладку лімітів до самих низів, на рівні районних відділків спрацьовував уже людський чинник: вирізнялись особливо запопадливі й ревні, особливо завзяті служаки. Начальник районного відділення НКВД Савлевич 4 жовтня 1940 року пояснював заступникові начальника слідчої частини КОУ НКВД Туркевичу: «Вышеуказанных арестованных я припомнить не могу, ибо по с. Зеленки было много арестованных и в подавляющем большинстве за исключением несколько человек обвинялись как проводящие антисоветскую агитацию и имея (sic) за собой прошлое⁴⁷⁶, а все остальные арестованные проходили как обвиняемые — участники контрреволюционной повстанческой организации. Из указанной ст[атьи] обвинения Царенко Д. К. и Пискун Т. Г. они тоже проходили как участники данной организации и если я их допрашивал, то с ответственностью даю объяснения, что никаких воздействия (sic) и также ложных записей о принадлежности их к контрреволюционной организации с моей стороны не было. [...] Других объяснений по Вашему требованию я не имею»⁴⁷⁷.

Як бачимо, нищення селянства, маючи свою логіку, теж мало свою послідовність і поетапність.

⁴⁷¹ Список населенных мест Киевской губернии. К., 1900. С. 514.

⁴⁷² Таран Микола. Розп'яте село. С. 36–52.

⁴⁷³ ЦДАГО України. № 49866 ФП / кор. 972. Том 3. Арк. 211, 213, 217–245. Можливо, селяни з Пінчуків проходили й за іншими справами.

⁴⁷⁴ Мицик Ярина. Голод у Вишнопіль. Тальне, 1993. С. 27–34. До голодівки у селі було 600 дворів.

⁴⁷⁵ Таран Микола. Розп'яте село. С. 36–52.

⁴⁷⁶ Звернімо увагу на цю обмовку: якщо люди мали минуле, це їх компрометувало. Будівник комунізму не повинен був його мати.

⁴⁷⁷ ЦДАГО України. № 55292 ФП / кор. 1266. Арк. 84.

Духівництво

Оскільки матеріали на цю тему величезні, у цьому параграфі буде проаналізовано лише київські парафії Української Автокефальної Православної Церкви 1921 року. Тут якраз чітко вирізняється період її революційного відродження. Він має певні канонічні особливості, має виразні хронологічні рамки — початок і кінець, тож у діаспорі виникло поняття «УАПЦ 1921 року»⁴⁷⁸. (Після майже цілковитого знищення за большевиків незалежна Українська Церква відродилася під час війни, 1942 року, і має певні канонічні відмінності від попередньої, тому в літературі за нею закріпилась назва «УАПЦ 1942 року») У вказаних рамках я й розгляну характер винищення духівництва.

За кордоном історія Української Церкви, як Православної, так і греко-католицької, успішно розвивається вже кілька десятиліть. Наукове вивчення історії УАПЦ на вітчизняних матеріалах щойно починається, але джерелознавча вартість цих матеріалів така висока, що ці нові дослідження відразу відкрили новий історіографічний період. На даному, початковому чи перехідному вже етапі, коли поєднуються порізнені галузі єдиної української історіографії, хотілося б не забути і про краєзнавчий, і про пам'яткоохоронний аспекти проблеми⁴⁷⁹. Отже, йтиметься про реальні й загиблі церковні пам'ятки, а не їхньому тлі — про людей, діяльність яких була з ними пов'язана. Треба сказати, що закордонна персоналістика доволі слабка. Праця І. Явдася

⁴⁷⁸ Нариси її історії див.: Липківський Василь. Історія Української Православної Церкви. Розділ 7. Вінніпег, 1961. LXXXVIII, 181 с.; Власовський Іван. Нарис історії Української Православної Церкви. Том IV, част. I. Нью Йорк; Бавнд Брук, 1961. 384 с. Пор.: Боцюрків Б. Проблеми досліджень історії релігії та церкви в Україні у міжвоєнний період: джерела та їх опрацювання // Український археографічний щорічник. Вип. 1. К., 1992. С. 285–294; Білокінь С. Дослідження історії Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1930-ті роки) у незалежній вітчизняній та зарубіжній історичній літературі // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: 36. статей. К., 1993. С. 86–106.

⁴⁷⁹ На еміграції цим проблемам присвячені публікації: Орест Михайло. Разрушение культурно-исторических памятников в Киеве в 1934–1936 годах. Мюнхен, 1951. 21 с., 6 вкл. Підп.: Б. Микорський (укр. пер.: Микорський Б. Руїнування культурно-історичних пам'яток у Києві в 1934–1936 роках // Український православний календар на 1956 рік. [St. Bound Brook, N. J., 1955]. С. 121–126); Миллер М. Уничтожение большевиками памятников истории, культуры и искусства СССР // Вестник Института по изучению истории и культуры СССР. Мюнхен, 1952. № 3. С. 94–105; Килимник С. Руїна київських святинь московськими займаннями // Календар-альманах на 1958 рік. Буенос-Айрес: Відродження, б.р. С. 77–91; Sichynsky Volodymyr. Destruction of Ukrainian Monuments of Art and Culture under the Soviet Russian Administration between 1917–1957. New York, 1958. 24 p.; Гребля В. Нищення большевиками культурно-історичних пам'яток у Києві // Український самостійник. Мюнхен, 1959. Ч. 4 (414). С. 9–14 (передр.: Календар «Рідна нива» на звичайний рік 1961. Вінніпег: Екклесія, без року. С. 107–114); Геврик Тит. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. Вид. 2. Нью Йорк, 1987. 64 с.

та «Мартирологія»⁴⁸⁰ фіксують лише те, що затрималось у пам'яті емігрантів, часто уривчасто і з помилками. Характерний приклад. Згідно з «Мартирологією», Єпископ Микола Карабінович був розстріляний 1934 або, за іншим, мовляв, джерелом, 1935 року (с. 949). Тим часом із його слідчої справи довідуємося, що арештовано його в Умані щойно 15 липня 1937 року, а розстріляно в Києві 8 січня 1938 року⁴⁸¹. Нові матеріали, зокрема слідчі справи ГПУ-НКВД містять силу інформації, причому думається, що принаймні дати ув'язнення й смерті тут мають бути точні.

Архітектурною перлиною старого Києва був військовий Микільський собор. Збудовано його у 1690-ті роки на кошти гетьмана Івана Мазепи. Саме тут утворилася перша українська парафія, де перше урочисте богослужіння відбулося 9/22 травня 1919 року на храмове свято літнього Миколи⁴⁸². Правила, із вживанням української мови, протоіереї Василь Липківський (невдовзі обраний Митрополитом), Нестор Шараївський (згодом Архієпископ), Петро Тарнавський (згодом Єпископ), та диякон Олександр Дурдуківський. На цей день композитор Микола Леонтович склав Св. Літургію і сам керував хором. Невдовзі за їхню діяльність влада розрахувалася з ними сповна. Митрополита Липківського арештовували принаймні чотири рази. Вперше його забрали під час його поїздки парафіями 5 лютого 1923 року в с. Михайлівці на Богуславщині, вдруге — у грудні 1925 року, втретє — 10 липня 1926 року, востаннє — у жовтні 1937 року. Розстріляно його 27 листопада 1937 року⁴⁸³. Петра Тарнавського заарештували 30 квітня

⁴⁸⁰ Бурко Демид. 3 книги буття Української Церкви // Рідна Церква. Ч. 1 (9). 1954. Січень-лютий. С. 8–9; Явдась Митрофан. Українська Автокефальна Православна Церква: Документи для історії. Мюнхен; Інгольштадт, 1956. 228 с.; Мартирологія Українських Церков у чотирьох томах. Том І: Українська Православна Церква / Упорядкували і зредагували Осип Зінкевич і Олександр Воронин. Торонто; Балтимор, 1987. 1207 с.; Бурко Д. Українська Автокефальна Православна Церква — вічне джерело життя. Саут-Бавнд-Брук, 1988. 392 с. Пор.: Білокінь С. Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВД // Розбудова держави. 1992. Листопад. Ч. 6. С. 29–37.

⁴⁸¹ ГДА СБУ. Ф. 6. № 9060 ФП. Арк. 9, 10 зв., 61.

⁴⁸² Липківський Василь. Історія. С. 16. Тимчасом інший учасник тих подій, згодом Єпископ Іоанн Гриценко твердить, що 9 травня лише створено було в Києві першу українську парафію, а перша відправа рідною мовою відбулася трохи згодом — на свято Зішестя Св. Духа на Апостолів (Губаржевський Ігор. П'ятидесятиріччя першої відправи служби Божої сучасною українською живою мовою // Православний українець. Ч. 115. Чикаго, 1969. Липень-вересень. С. 12; Колісник Петро. Трагедія і тріумф УАПЦ // Там само. Ч. 122. Чикаго, 1971. Квітень-червень. С. 6).

⁴⁸³ ГДА СБУ. Ф. 6. № 65685 ФП. Арк. 91. Див.: Білокінь С. Смерть Митрополита Липківського // Відомості Єпархіального управління УАПЦ у Великій Британії. Лондон, 1992. Липень. Ч. 3 (271). С. 21–24; Людина і світ. 1992. № 4 (379). С. 27–34; Український Православний Календар на 1993 року. South Bound Brook, USA, [1992]. С. 108. Пор.: [Дублянський А.] До двадцятип'ятиліття останнього ув'язнення Митрополита Василя Липківського // Рідна Церква. Ч. 54. 1963. Квітень-червень. С. 7–8. Підп.: А. З.

1938 року й розстріляли 2 вересня 1938 року⁴⁸⁴. Першого, у батьківській хаті в с. Марківці на Гайсинщині у ніч проти 23 січня 1921 року агент повітової чека убив композитора Леонтовича⁴⁸⁵.

Згодом у Микільському соборі служив о. Володимир Білий (загинув в ув'язненні). Від парафії до Всеукраїнської Православної Церковної Ради (ВПЦР) увійшли 10 осіб — Іван Власенко, Прокіп Клименко, священник Микола Бутовський та інші. Собор зруйновано 1934 року.

Друга українська парафія 1919 року одержала Андріївську церкву, — українські служби Божі почалися тут на неділю Всіх Святих (служили ті самі священники, що перед тим у Микільському соборі). Згодом служив о. Флор, прізвище і доля якого поки що не встановлені. У ВПЦР парафію представили Василь Кийко, Ілля Панасенко, Іван Тарасенко (секретар ВПЦР, розстріляний разом із 20-річною дочкою-студенткою Марією⁴⁸⁶ під Успіння 28 серпня 1922 року під претекстом приналежності до «Козачої Ради»⁴⁸⁷) та ін. Восени 1925 року Андріївську церкву влада відібрала й передала прорежимній Обновленській Церкві.

Улітку 1919 року у Софійському соборі відбулися збори парафіян для обрання представників на Собор київських парафій. Було ухвалено створити при храмі ще одну, третю парафію. Першим, хто записався до неї, був художник-графік Георгій Нарбут, за ним ішов Неодмінний секретар УАН академік Агатангел Кримський та інші діячі. 12 липня в день Св. Апостолів Петра й Павла українське духовництво в числі семи осіб вперше відправило службу у Св. Софії (мандата на собор одержало за кілька годин до всенощної). У ВПЦР парафію представляли Михайло Мороз (ув'язнений 1923, вдруге 10 жовтня 1929, розстріляний 28 вересня 1938 року)⁴⁸⁸, Василь Липківський, Нестор Шараївський, Григорій Вовкушевський (ув'язнений у вересні 1929 року, з 3 червня 1930 року мешкав у Кзил-Орді⁴⁸⁹), Микола Пивоваров та інші.

⁴⁸⁴ ЦДАГО України. № 60655 ФП / кор. 1578. Арк. 38. Мешкав на вул. Воровського, 8, пом. 36.

⁴⁸⁵ Товариству ім. Миколи Леонтовича — 75 років. К., 1996. Без пагінації.

⁴⁸⁶ Роженко М., Богацька Е. Сосни Биківні свідчать, Кн. 1. С. 414.

⁴⁸⁷ Точну дату розстрілу і багато подробиць переповів Григорій Карасюкевич (див. його: Митрополит Василь відвідує смертників // Православний українець. Ч. 152. Детройт, 1978. Жовтень-грудень. С. 5). У березні 1942 року в Андріївському катедральному соборі служив протоієрей Юрій Пелешук, який 19 дня підпорядкувався Єпископові Чигиринському Ісканорові (3 джерел до історії УАПЦ // Рідна Церква. Ч. 49. 1962. Січень–березень. С. 15). Вийшовши на еміграцію, написав «Огляд церковних подій в Україні від 1921 р. і на Скитальщині» (машинопис, 9 с.).

⁴⁸⁸ ГДА СБУ. Ф. 6. № 49806 ФП. 1917 року мешкав на Бульварно-Кудрявській, 7, пом. 23 (ЦДАГО України. № 65743 ФП / кор. 1871. Арк. 192), згодом — на софійському подвір'ї в будинку священослужителів (тепер корпус ч. 2; нині там встановлено меморіальну дошку на честь його зятя — письменника Григорія Косинки).

⁴⁸⁹ ГДА СБУ. Ф. 6. № 33153 ФП. Арк. 93, 102.

14-30 жовтня 1921 року у Софійському соборі відбувся Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор (ВПЦСобор, 472 делегати), на якому було обрано власну ієрархію, схвалено автокефалію УПЦ, ухвалено вживання української мови в богослуженнях, проголошено соборноправність УАПЦ, затверджено її канони й устрій⁴⁹⁰. Активну участь у Соборі взяв акад. А. Кримський, який до кінця лишався вірним УАПЦ⁴⁹¹. У цьому храмі відбулися хіротонії Василя Липківського (23 жовтня 1921 року), Нестора Шараївського (25 жовтня 1921 року)⁴⁹², Івана Теодоровича (26 жовтня 1921 року), Олександра Яреценка (27 жовтня 1921 року)⁴⁹³, Юрія Міхновського (28 жовтня 1921 року)⁴⁹⁴, Степана Орлика (30 жовтня 1921 року), Івана Павловського (20 листопада 1921 року)⁴⁹⁵, Григорія Стороженка (27 листопада 1921 року)⁴⁹⁶, Михайла Маляревського (18 грудня 1921 року), Миколи Пивоварова (26 лютого 1922 року), Костянтина Кротевича (26 березня 1922 року)⁴⁹⁷. На другу Пречисту 1923 року у Софійському соборі висвячено в Єпископи настоятеля Петра Тарнавського. 25-30 травня 1924 року у соборі відбулись Великі Микільські збори, 25-30 жовтня 1926 року — Великі Покрівські збори, де обрано нову президію ВПЦР, 11-13 травня 1927 року — Великі Микільські збори (101 делегат)⁴⁹⁸. 30 травня 1926 року у соборі відбулась

⁴⁹⁰ Див.: Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві 14-30 жовтня н. с. 1921 р. [Вид. 2]. Франкфурт/Майн, 1946. 32 с.; Те саме. [Вид. 3]. Новий Ульм, 1965. 60 с.; Накази церковним Соборам і церковним радам Української Автокефальної Православної Церкви. Вотербурі, 1960. 64 с. Пор.: Теодорович Іван. Благодатність єрархії У.А.П.Ц. Регенсбург, 1947. 143 с.

⁴⁹¹ Бурко Д. Із життя релігійних учених в УССР: Про А. Кримського // Рідна Церква. Ч. 71. [Karlsruhe-Durlach.] 1967. Липень-вересень. С. 5-7; Його ж. Подвижник вищої ідеї: Академік А. Кримський в українському церковному відродженні // Там само. Ч. Ч. 87. Новий Ульм, 1971. Липень-вересень. С. 5-7; Григорій Архієпископ. Відроджена УАПЦ і моє служіння їй // Православний українець. Ч. 121. Чикаго, 1971. Січень-березень. С. 6.

⁴⁹² 1924 та 1926 року мешкав на Стрітенській вул., 17, пом. 3 (ЦДАВОВ України. Ф. 3984. Оп. 3. № 377. Арк. 2; Оп. 4. № 149. Арк. 1). Помер 29 жовтня 1929 року, похований біля Нерушимої Стіни (у березні 1934 року його надгробну плиту знищено).

⁴⁹³ Заарештований 2 квітня 1926 року, засланий до Ташкента. Дальша доля його невідома (ГДА СБУ. Ф. 6. № 36353 ФП. Арк. 78, 109). Див.: Білокінь С. Хресний шлях Архієпископа Олександра Яреценка // Розбудова держави. 1993. № 10 (17). С. 55-63.

⁴⁹⁴ Мешкав на вул. Енгельса, 15, пом. 13. Ув'язнений 11 липня 1937 року. Розстріляний 16 жовтня 1937 року (ГДА СБУ. Ф. 6. № 61960 ФП. Арк. 37).

⁴⁹⁵ Шаталова Валентина. Дай, Боже, окріпнути духом // Наша віра. К., 1993. Грудень. Ч. 23-24 (56-57). С. 8.

⁴⁹⁶ Ув'язнений 15 жовтня 1922 року, у травні 1923, 24 травня 1924, ще раз — 4 грудня 1937 року. Розстріляний 28 грудня 1937 року. 1922 року мешкав на Стрілецькій, 1-Б, пом. 9, 1924 року мешкав на Рейтарській, 29, пом. 1 (ЦДАГО України. № 53131 ФП / кор. 1182. Арк. 5; 56259 ФП / кор. 1331. Том 2. Арк. 82-89).

⁴⁹⁷ Циган Раїса. Справа Костянтина Кротевича // Наша віра. К., 1995. Березень. Ч. 3(83). С. 6.

⁴⁹⁸ Див.: Протокол Великих Микільських Зборів Всеукраїнської Православної Церковної Ради 11-13 травня 1927 року. Мюнхен; Нюрнберг, 1954.

панахида по Іванові Франку, під час якої члени СУМ'у (Борис Матушевський та інші) розкидали з хорів летючки, перетворивши її на панахиду по Симонові Петлюрі.

Православні храми підсовецького Києва, передусім Катедра Святої Софії, стали оазами вільного життя, не затисненого в лещата большевицької ідеології. Усім авторитетом тисячолітньої традиції, висотою євангельської віри Церква протистояла владі, і не було тоді в державі дужчої і яскравіше виявленої опозиції. Немає нічого дивного, що держава так затято й послідовно проти Церкви боролася, зайшовши з нею у такий антагоністичний конфлікт. Ось спогад неокласика Юрія Клена: «Рік 1922. Великодня ніч у Києві. О, яка ж то ніч! Який галас, яка ілюмінація! Проектори прорізають темряву й вихоплюють з неї світлі плями... Мов карнавальний похід, вулицями пересувається антирелігійна демонстрація. Авта з дівчатами й хлопцями. Маски, бороди, блазні. Хтось перевдягнений за попа, з сивою бородою аж по пояс, кропить водою направо і наліво; крики, ракети злітають у повітря й розриваються з гучним лускотом. Всі вулиці захрясли людом, ледве можна ними пересуватися. Я все спостерігаю з Софійського майдану, де гамір доходить своєї найвищої точки. Он і жінку везуть, перевдягнену за Матір Божу, а вколо неї танцює якийсь гурт у блазнецьких одягах...»⁴⁹⁹. Такий блюзнірський карнавал, що відбувся 1925 року, описала Людмила Івченко⁵⁰⁰. Про карнавал 1929 року записав у щоденнику Сергій Єфремов⁵⁰¹.

Богоборцям, що були нічим, а стали всім, протистояли чисті душі священників і вірних. Восени 1932 року в італійському часопису «Іль Ляворо Фашиста» Джованні Барді оповів про свою мандрівку до СРСР у серії дописів під назвою «Фашист у країні Советів». Побував він і в Києві. Увійшовши до київської Софії, Барді застав похорон: «Напроти через відчинені дверці ми могли бачити незабутню картину релігійної служби. Священик з чорною борідкою й надхненими рухами, вбравши на себе вилинялу туніку й полатані ризи, на яких ще де-не-де поблискувало срібло, правив службу, і з його кадильниці здіймалися пахощі ладану...»⁵⁰²

Для іноземців Софія завжди була відкрита, і тут відбувалася служба. Швидким поїздом 27 серпня 1933 року вранці до Києва привезли французького прем'єра Еррію. Большевики запросили його проголосити на весь світ, що він особисто тут побував і голоду не побачив. Його супроводжува-

⁴⁹⁹ Клен Юрій. Кризь Великодні минулі... // Клен Ю. Твори. Том 3. Торонто, 1960. С. 206–207; УПСлово. 1992. № 4–5. С. 8.

⁵⁰⁰ Івченко Людмила. Великдень 1925 року // Український православний календар на 1956 рік. [St. Bound Brook, N. J., 1955]. С. 91–92.

⁵⁰¹ Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. К.: Рада, 1997. С. 762–763.

⁵⁰² Онацький Є. У Вічному місті. Том II: Роки 1931–1932. Торонто, 1981. С. 591. Запис від 19 листопада 1932 року.

ли депутати Жюльєн та Марген, Марсель Рейя та французький посол СРСР Альфан, сенатор Серлен, кореспондент «Матен» та «Пті парізьєн» Люсіані, кінооператори⁵⁰³. У Києві Ерріо висловив бажання оглянути мозаїки Софійського собору, і у соборі служили⁵⁰⁴. Цей момент добре прокоментував самовидець-мемуарист Василь Гришко: «Тут вони вже показали себе прямо-таки віртуозами декораторського мистецтва. Як було повідомлено, в Києві Ерріо відвідав Софійський собор, в якому саме... відбувалась служба Божа!.. В 1933 р., коли вже третій рік, як були закриті та перебудовані на клуби й музеї всі церкви, зокрема — був перебудований на музей Софійський собор, священослужителі якого ще в зв'язку з ліквідацією Української Автокефальної Церкви після процесу СБУ в 1930 р. були постріляні й заслані на радянську каторгу, — в цьому році раптом... служба Божа в Софійському соборі!.. Це був уже явний театр, влаштований виключно для Ерріо і так це й сприйняли всі, навіть ті, що вірили радянським газетам»⁵⁰⁵.

«Протискаюсь на цвинтар Софійського Собору, — продовжує Юрій Клен, — й зразу немов би потрапляю в інший світ. Людей, що моляться і в церкві, і надворі, багато. Не дивлячись на гармидер на площі, на ракети, що злітають у небо, тут за високим муром панує тиша. Хвиля того галасу немов би розбивається об камінну твердиню і безсило відлінає назад. Навіть ні одна з ракет якимсь чудом не падає в юрбу тих, що зійшлися на молитву. Мені аж дивно, що той мур так може ізолювати від хаосу. О, як добре часом буває — відокремити себе муром від того світу, де запанували чорти й блазні, щоб у тихій самотині душі своєї відчутти Бога...»⁵⁰⁶

У цій парафії найбільше виступав благовісник Володимир Чехівський. Уперше він був ув'язнений 17 серпня 1922 року. 7 серпня 1927 він виголосив у Софії знамениту промову на захист Митрополита Василя Липківського. При Софії Володимир Чехівський заснував «Братство робітників слова». Вдруге його заарештували 1929 року, він перебував на Соловках, був розстріляний до двадцятирічного ювілею большевицького перевороту 3 листопада 1937 року⁵⁰⁷).

⁵⁰³ У Музейному городку // Більшовик. 1933. 29 серпня. № 130 (169). С. 1.

⁵⁰⁴ Приїзд Едуарда Ерріо до СРСР: У Києві // Комуніст. 1933. 28 серпня. № 212 (4271). С. 1; У Музейному городку // Більшовик. 1933. 29 серпня. № 130 (169). С. 1.

⁵⁰⁵ Гришко Василь Іванович (нар. 1914). Карби часу: Історія, література, політика, публіцистика. Том 1. К.: Смолоскип, 1999. С. 180. В. Гришко був заарештований у вересні 1936. Перебував на Колимі.

⁵⁰⁶ Клен Ю. Крізь Великодні минулі... С. 206–207.

⁵⁰⁷ Мешкав на вул. Нестеровській, 17, пом. 18. ГДА СБУ. Ф. 6. № 67098 ФП (СБУ). Том 47 а. Пакет. Див.: Бульбенко Федір. Століття з дня народження [...] Володимира Чехівського // Церква й життя. Чикаго, 1976. Квітень-червень. № 2/113. С. 6–10; Липень-вересень. № 3/114. С. 6–9; Білокінь Сергій. Розстрільний список Соловків // Літ. Україна. 1992. 30 липня. № 30 (4491). С. 8.

У ці роки Софійський собор став осередком поважної частини української інтелігенції, що притягував її — кого як церковна святиня, а кого можливістю поспілкуватися в неофіційному середовищі. 1926 року Михайло Драй-Хмара записав у щоденнику: «29 квітня — Страсний четвер. Був у Софії й зустрівся там із Косинкою та Івченком. Останній прийшов з грубою свічкою, хреститься, кланяється — справжній автокефальний християнин! В той час, як Чехівський виголошував своє довгезне казання про князів церкви (улюблена його тема), ми стояли в темному закутку й говорили про події останніх днів, головним чином про Єнукидзе та його україножерську промову»⁵⁰⁸.

17–30 жовтня 1927 року у Софійському соборі відбувся Другий ВПЦСобор (203 делегати; на ньому під тиском ГПУ з Василя Липківського було «знято тягар митрополичого служіння»), 29 травня — 1 червня 1928 року — Великі Микільські збори, а 28–29 січня та 9–12 грудня 1930 року — два надзвичайні Собори УАПЦ.

Митрополит Василь Липківський мешкав на софійському подвір'ї у житловому будинку священослужителів (тепер корпус ч. 3) — бельетаж, якщо стояти обличчям, з лівого боку. Після його усунення від управління Церквою з жовтня 1927 року він перейшов на другий поверх південної в'їзної башти Св. Софії, де перед революцією зберігався консисторський архів. У жовтні 1929 року перебування на території Св. Софії Владиці заборонили. З приміщення над південною в'їзною баштою Св. Софії Митрополит Василь Липківський переїхав до сестри Марії Костянтинівни на Солом'янку — вул. Мстиславська (Островського), 46, пом. 14. 1934 року жити в Києві йому заборонили, й він переїхав до Олександрівської слободи за Солом'янкою (тепер у межах міста) — вул. Дачна, 8, будинок Бірюліної⁵⁰⁹.

Своїми художніми відправами в Софійському соборі був відомий протоієрей Юрій Красицький (ув'язнений 7 серпня 1929 року, засуджений до концтабору строком на 3 роки⁵¹⁰, загинув на Сибіру). З травня 1924 до 1926

⁵⁰⁸ Драй-Хмара Михайло. З літературно-наукової спадщини. Нью-Йорк та ін., 1979. С. 340 (= ЗНТШ. Том СХСVII). Пор.: Николаевский Б. А. С. Енукидзе, его «преступление» и его «реабилитация» // Соц. вестник. 1962. № 5–6 (765–766). С. 63–66.

⁵⁰⁹ Ці адреси див. на конвертах, репродукованих у вид.: Липківський Василь. Листи, 1933–1937. Б. м., 1980. Част. II, перед с. 1.

⁵¹⁰ ЦДАГО України. № 61931 ФП /кор. 1636. С. 3, 6, 92. Фактично покинув УАПЦ у вересні 1928 року, знявся з обліку в адмінвідділі 5 травня (?) 1929 року. Служив у Лаврському заповіднику. Пор.: Ткачук Андрій. Розп'яті на хресті // Українське слово. 1995. 4 травня. Ч. 18 (2766). С. 12. Митрополит Василь Липківський відзначав, що у зв'язку зі справою СВУ «з одного Києва пішли на заслання найкращі священники: [Юрій] Красицький, [Леонід] Карпов, [Дмитро] Ходзицький, [Микола] Хомичевський, протод[иякон Іван?] Пивоварчук, що про СВУ чи будь-яку політику й не знали нічого, і багато інших, а багато й розстріляно» (Липківський Василь. Історія. С. 169). Із двох Пивоварчуків назвав у цьому контексті Івана Д. Бурко (Рідна Церква. Ч. 50. 1962. Квітень-червень. С. 8).

року настоятелем Св. Софії був протоієрей Микола Хомичевський (відомий як перекладач Борис Тен; ув'язнений 1923 року у справі Єпископа Степана Орлика, засуджений на 6 місяців умовно, вдруге ув'язнений 8 серпня 1929 року, засланий на 10 років до ІТЛ, перебував у Дальлазі біля Владивостока). Він похрестив сина Миколи Зерова Костянтина⁵¹¹. Після Другого Собору настоятелем став о. Леонід Карпов (заарештований 3 липня 1929 року, засуджений до 10 років концтабору, загинув у хабаровському концтаборі⁵¹²). Настоятеля Софійського собору Архієпископа Костянтина Малюшкевича ГПУ ув'язнювали кілька разів — 1926 року, 1931 (пробув в ув'язненні два місяці), 1932 року його арештували втретє. Згодом його ще раз випущено й ще раз, 19 липня 1937 року, заарештовано. 22 вересня 1937 року він був розстріляний⁵¹³. У 1932–33 роках його заступив Архієпископ Юрій Міхновський. У лютому–червні 1932 році настоятелем собору був Микита Кохно⁵¹⁴ (розстріляний в ув'язненні), у 1933–34 роках Федот Шпаченко (1 листопада 1985 року помер у Бавнд-Бруку, США), відтак Сава Мандрика⁵¹⁵. Паніматка Віра Кохно згадувала: «В ті часи настоятель Св. Софійського собору міг витримати [не більше] 6 місяців, а далі [на нього чекали] арешти і розстріл або заслання на Сибір»⁵¹⁷. Відомі ще протодиякони брати Євмен (ув'язнений 8 серпня 1929 року⁵¹⁷) та Іван Пивоварчуки (загинули в ув'язненні). З березня 1923 року дияконом був Микола Чехівський (з лютого 1921 до 28 липня 1922 року перебував у рязанському концтаборі, знову ув'язнений у червні 1927, ще раз у липні 1929 року, ішов по процесу СВУ, помер в ув'язненні в Якутії)⁵¹⁸. Головами парафіальної управи (церковної ради) були Павло Вовк і Петро Терещенко (з ув'язнення не повернулися), секретарем 1925 року обрано Тихона Білокона (зазнав арештів у 1927, 1933 та 1938 роках). Софій-

⁵¹¹ 1924 року мешкав на Стрілецькій вул., 1 (ЦДАВОВ України. Ф. 3984. Оп. 3. № 377), 1929 — на Притиско-Микільській вулиці, 4/5, пом. 1 (ГДА СБУ. Ф. 6. № 66645 ФП. Арк. 10). Про нього див.: Як готуються в чорному таборі // Пролетарська правда. 1928. 21 грудня. № 296 (2208). С. 3. Підп.: Т. В-ий.

⁵¹² ЦДАГО України. № 62952 ФП / кор. 1713. Арк. 2, 27–27 а, 78. Мешкав на Рейтарській, 7, разом з родичем Опанасом Михайловичем Лінчевським, перед арештом — на Володимиро-Либідській, 10, пом. 28 (арк. 1, 3, 17 — зв.). Комісія із чистки апарату ВУАН щодо секретаря ВУАК Петра Курінного 6 серпня 1930 ухвалила: «За притягнення до співробітництва у видавничстві ВУАК попа Карпова, зараз засланою в справі СВУ, при чистці апарату оголосити догану» (Історія Академії наук України, 1929–1933: Документи і матеріали. К.: Наукова думка, 1998. С. 107).

⁵¹³ ГДА СБУ. Ф. 6. № 53679 ФП. Арк. 16, 294. 1937 року він мешкав на Микільській Слобідці, вул. Русанівська, 1, пом. 1.

⁵¹⁴ Кохно Віра. Митрополит Микола Борецький і протоієрей о. Микита Кохно // Церква й життя. Чикаго, 1976. Липень–вересень. № 3 (114). С. 13–16.

⁵¹⁵ ЦДАГО України. № 61900 ФП / кор. 1634. Арк. 51.

⁵¹⁶ Кохно Віра, Кохно Валентин. Третій Митрополит УАПЦеркви Іван Павловський // Церква й життя. Чикаго, 1973. Липень–серпень. № 4 (97). С. 13.

⁵¹⁷ ЦДАГО України. № 61929 ФП / кор. 1636. Арк. 2.

⁵¹⁸ ГДА СБУ. Ф. 6. № 67098 ФП. Арк. 13 зв.–14 зв.

ська парафія створила два прекрасні хори — художній під керівництвом композитора Петра Гончарова (одним із хористів був пізніший священник Микола Чехівський) і народний, над яким працювали брати Кирило та Петро Стеценки⁵¹⁹ (останній загинув на засланні) та псаломщик (1920–1922), потім протоіерей Дмитро Ходзицький (ув'язнений 1929, засланий на Біломор-Балтійський канал, знов ув'язнений 1944 року⁵²⁰). У 1933 року влада розпустила парафію, а 15 лютого 1934 року взагалі закрила Софійський собор, перетворивши його на заповідник⁵²¹. Це було тяжким ударом по парафії, бо щойно перед тим вона сплатила останню рату непомірного податку, 20 тис. карб. на рік. За порадою Архiepіскопа Юрія Міхновського парафія перейшла до церкви Успіння Богородиці (Богородиці Пирогощі)⁵²².

Якщо йти за порядком утворення українських парафій, то далі треба сказати про епізод з кінця 1919 року. За денікінців митрополит Руської Православної Церкви Антоній Храповицький віддав українській парафії свою домову церкву при Софіївському митрополичому домі, звідки перевів її до Малої Софії. В останній на Шевченківське свято 26 лютого 1920 року відбулась літургія і шевченківська панахида, у якій єдиний раз за всі ці роки узяв участь Патріарший Єпископ Василій Богдашевський (19 жовтня 1861 — 25 лютого 1933)⁵²³. Загалом українці правили тут з кінця 1919 року до Великодня 1920 року.

Після вигнання денікінців, 15 лютого 1920 року українська парафія розпочала свою діяльність в Іллінській церкві на Безаківській вулиці, 25, біля вокзалу. Збудовано було цей храм 1908 року від Михайлівського монастиря, зруйновано 1935 року. Статут першої української релігійної громади з проханням про цю церкву фундатори («двадцятка») подавали владі ще в березні 1919 року (уперше в Києві). Мандата на храм вони одержали на страснім тижні, але служити їм тоді перешкодили ченці. Священники (1920–1923) — Тихон Білокінь, Костянтин Бутвиненко (ув'язнений 1920, 1921, 1929 у справі СБУ та 4 грудня 1937 року. Розстріляний 16 січня 1938 року⁵²⁴) та Петро Потапенко (ув'язнений 1935), архидиякон Володимир Головань⁵²⁵. Представники парафії у ВПЦР — священник Костянтин Янушевський, Петро Гов'ядовський, Герман Рак-Раченко та інші. Збереглися

⁵¹⁹ Пор.: Білокінь С. Автокефальний протоіерей Кирило Стеценко // Наука і культура, Україна: Щорічник. Вип. 25. К., 1991. С. 318–326.

⁵²⁰ 1924 року мешкав на Китаївській вул., 64 (ЦДАВОВ України. Ф. 3984. Оп. 3. № 377. Арк. 2).

⁵²¹ Пор.: Повстенко Олекса. Катедрa Св.Софії у Києві. [Нью-Йорк: УВАН.] 1954. С. 177.

⁵²² Бурко Д. З книги буття Української Церкви // Рідна Церква. Ч. 38. 1959. Квітень-червень. С. 8.

⁵²³ Manuil (Lemesevskij), Metropolit. Die Russischen Orthodoxen Bischöfe von 1893 bis 1965. Teil II. Erlangen, 1981. S. 77–84.

⁵²⁴ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 61 900 ФП /кор. 1634. 65 743 ФП /кор. 1871. Арк. 4, 7 зв. Мешкав на Бульйонській вул., 85, пом. 7, потім на Микільсько-Ботанічній, 6, пом. 1.

⁵²⁵ Там само. № 61900 ФП / кор. 1634. Арк. 49.

фотографії: парафіальна церковна рада 27 грудня 1925 року та парафія в шості роковини існування, 15 лютого 1926 року⁵²⁶.

При цій парафії 1921 року організовано місячні богословські курси, перенесені невдовзі до Андріївської парафії, а звідти — до будинку на розі Рейтарської та Стрілецької вулиць. Тут курси діяли за шостимісячною програмою. Викладали на них Василь Липківський, Нестор Шарайський, археолог Василь Данилевич, акторка Марія Старицька, письменниця Людмила Старицька-Черняхівська та інші. УАПЦ вони дали близько трьохсот священників. Курси заборонено взимку 1923/24 року.

Одночасно з Іллінською одержала церкву (початку XVII ст.) й Петропавлівська парафія на Подолі. Священствували в останній (1924–1928) Микола Хомичевський (Борис Тен), Митрополит Микола Борецький (1924), Єпископ Малюшкевич (1924). Членом церковної ради (1924–1925), дияконом (1925 — лютий 1926), реєнтом церковного хору (1926–1928) був тут Іван Дзюбенко (ув'язнений у 1933, 1935 роках та втретє — 11 липня 1937 року. Одержав 10 років ИТЛ)⁵²⁷. У ВПЦР парафію представляли Федір Глуценко, Леонтій Клепатський та інші. 1935 року церкву зруйновано.

На кінець грудня 1921 року в Києві існувало ще дві українські парафії. Вони мали Свято-Троїцьку церкву біля Кирилівської лікарні та Єлисаветинську на Трухановому острові (настоятель — о. Петро Маєвський, закрито її 1933 року). Збереглися фото храмових свят Св. Єлисаветинської церкви 18 вересня 1922, 1923 та 1924 років⁵²⁸.

У Золотоустівській (Залізній) церкві на Галицькому базарі (згодом звався Євбаз) служив о. Федот Хороший (* 10 липня 1885 року; заарештований у вересні 1929 року, був засуджений на 8 років ИТЛ; з 1975 до смерті 18 травня 1977 року Митрополит, Архієпископ Торонто і Східної Єпархії УГПЦ у Канаді⁵²⁹).

До 1925 року священником у Святошинській церкві став Микола Чехівський. 24 вересня 1929 року, перебуваючи в київському БУПР'і ч. 1, він писав про часи свого священства: «Підлітки вслід тобі різні глумливі слова кидають. За що? Про що? Що кому я зробив? Чого мене переслідують? І на улиці не дають спокійно пройти. Хто научив оту дітвору все це казати мені? [...] Що був я священником, що проповідував слово Христове? То хіба я кого цим обманював? Чому я навчав народ? Грабить? Убивать? Шкоду робить? Ні, цьому я не учив, до цього не кликав я нікого і

⁵²⁶ Мартирологія. С. 275, 276.

⁵²⁷ ГДА СБУ. Ф. 6. № 61960 ФП. Арк. 31, 303.

⁵²⁸ Мартирологія. С. 270–272. До 1917 року тут служив о. Михайл Єдлінський.

⁵²⁹ Життєпис Архієпископа Михайла // УПСлово. 1967. Ч. 7–8. С. 11–12; Пам'яті Митрополита Михайла // Рідна Церква. Ч. 111–112. 1977. Липень-грудень. С. 7–8; Manuil. Teil IV. Erlangen, 1986. S. 417–418.

ніколи. Ненавидіти я теж не вчив нікого. Я закликав до любови, до братерства, до чесної праці, до боротьби з пристрастями своїми, до боротьби зі злом, з неправдою. Я не казав — не йдіть працювати на користь держави; я не казав — не платіть їй грошей. Я казав: “Віддайте кесареве кесареві, а Боже Богові...” Яке ж я зло й кому цим чинив?» Диригентом хору в Святошинському храмі був Євтим Красовський. Там неподалік була розташована ще слов’янська церква, настоятель якої о. Віктор Вельмін казав о. Миколаєві: «У нас в наших церковних кругах говорят, что в Святошине укр[аинская] и слав[янская] общины наилучше в Киве живут между собой, и всецело относят это за наш с вами счет...»⁵³⁰

Навесні 1927 року УАПЦ одержала в Києві ще три церкви — Іллінську, Йорданську й Покровську (закрита 1933 року) на Подолі.

У Деміївській Вознесенській церкві з 1922 року священником був о. Дмитро Ходзицький. Українську парафію тут розпущено 1933 року⁵³¹.

З посади завідуючого київською церковно-вчительською школою Василя Липківського усунуто за українофільство ще 1905 року. З того часу й до революції він служив у солом’янській Покровській церкві. Збудована у 1895–97 роках, у 1909 році вона мала 12 тисяч парафіян. Покровська церква перейшла до УАПЦ не пізніше квітня 1927 року (священники Харитон Гов’ядовський⁵³², Дмитро Ходзицький, потім перейшов на Деміївку) і належала їй до 1934 року⁵³³.

Так само до 1934 року існувала українська парафія при Маріїнсько-Благовіщенській церкві, де священником був о. Костянтин Бутвиненко. Сюди перевезено з Св. Софії книгарню ВПЦР після її ліквідації⁵³⁴. Замість цієї парафії напередодні війни існувала інша з настоятелем о. Михайлом Вишневецьким. Пригадую, у 1980-х роках відходили на той світ сестри общини Марії Магдалини⁵³⁵. Вони охоче розповідали про роки

⁵³⁰ ГДА СБУ. Ф. 6. № 67098 ФП. Том 129. Арк. 9, 27–28, 33–35. За Директорії мешкав нелегально на Нестеровській, 17, у будинку, що виходив на вулицю (брат Володимир — у внутрішньому будинку), на початках свого священства — на Нивках, у будинку Романенка, 1927 — у Святошині, на Невській, 5 (Том 131. Арк. 3, 36 зв.). Місячна платня від громади — 20 карб. (Арк. 6).

⁵³¹ У березні 1942 року настоятелем цього храму був протоієрей Микола Саранча, який 19 дня підпорядкувався Єпископові Чигиринському Ніканорові (Рідна Церква. Ч. 49. 1962. Січень-березень. С. 15).

⁵³² 1926 року мешкав на Мстиславській вул., 27, пом. 1 (ЦДАВОВ України. Ф. 3984. Оп. 4. № 149. Арк. 1; поруч, на Мстиславській, 19, пом. 7, мешкав Митрофан Кобзар). Заарештований 22 лютого 1938 року, розстріляний (ЦДАГО України. № 58819 ФП / кор. 1493. Арк. 75–зв., 76–зв., 79–84).

⁵³³ З 1941 року настоятелем храму був протоієрей Федот Шпаченко, який 19 березня 1942 року підпорядкувався Єпископові Чигиринському Ніканорові (Рідна Церква. Ч. 49. 1962. Січень-березень. С. 15).

⁵³⁴ Див.: Власовський І. Нарис. 211–212. Тут проаналізовано «Каталог книжок і нот» 1927 року.

⁵³⁵ Білокінь С. О. Анатолій Журавовський і київські йосифляни: Документальне дослідження К., 2008. 119 с.

своїєї молодості. Серед київських кліриків, яких вони згадували, був йосифлянин о. Андрій Бойчук. Напередодні арешту й загибелі йому пропонував якийсь «вихід» оцей самий о. Вишневецький, — як виявилось, небезпечний провокатор. А потім було зруйновано саму церкву, на місці якої постала 21-ша середня школа.

Українські структури почали входити на територію традиційно російського Покровського монастиря⁵³⁶ відразу з революцією. На початках амбулаторний корпус зайняла Перша українська гімназія ім. Шевченка⁵³⁷, директором якої був Володимир Дурдуківський. Відділ управління київського губвиконкому умовно зареєстрував українську общину при монастирському храмі Св. Миколая 17 травня 1922 року⁵³⁸. У повне користування його було передано не пізніше травня 1927 року⁵³⁹.

На другий день Великодня 1927 року українські служби розпочалися в Іонівському монастирі.

Наприкінці лютого 1934 року, перейшовши сюди із Св. Софії, Архієпископи Юрій Міхновський і Володимир Самборський відслужили першу службу в подільському Успенському соборі (Богородиця Пирогоща, оспівана у «Слові про Ігорів похід»). Далі вони служили за чергою. Тут священствував також о. Іван Кордон (ув'язнений 1929, 19 листопада 1932 та — в Коростишеві — 30 квітня 1937 року, розстріляний 22 вересня 1937 року⁵⁴⁰). Раніше, у 1926–1928 реєнтом був Іван Дзюбенко. Перед Пасхою 1934 року сюди переїхав з Харкова Митрополит Іван Павловський, і церква стала митрополичою кафедрою. Демид Бурко згадував великодню службу, коли служили три Єпископи та чотири священники з дияконом. «Невелика церква не вміщає людей, — писав Бурко. — Давно, мабуть, бачила вона такий здвиг народу. Повідкривано двері, і частина вірних стоять надворі, ніч якраз нехолодна, хоч ще рання весна (того року, 1934-го, Пасха була 8 квітня н. ст.). Але самовидця вразила безмовність Києва, що впродовж тисячоліття у пасхальні ночі повнився велевоним благовістям дзвонів, а тепер заціпеніло мовчав⁵⁴¹. Невдовзі

⁵³⁶ Див.: Паливода Алексий. Киево-Покровский женский общежительный монастырь. Краткий ист. очерк. К., 1973. 77 с., 22 вкл., план. Машинопись. (ЦДІА України. Ф. 179. Оп. 1. № 118); Воспоминания об Августейшей строительнице Киево-Покровского женского монастыря инокине Анастасии. К., 1911. 46 с. та ін.

⁵³⁷ Нова рада. 1918. 29 серпня / 11 вересня. № 162. С. 3. Шп. 1; Шульгина-Іщук Надія. До сторінок історії українського шкільництва: Спогад // 125 років Київської української академічної традиції, 1861–1986: Збірник. Нью-Йорк: УВАН, 1993. С. 559.

⁵³⁸ ЦДАВОВ України. Ф. 3984. Оп. 1. № 286. Арк. 3–4.

⁵³⁹ Протокол Великих Микільських Зборів. С. 34.

⁵⁴⁰ ЦДАГО України. № 53 679 ФП / кор. 1207. Том 1. Арк. 90–102; Том 2. Арк. 120–146, 216–220 зв.; Том 4. Арк. 93–94. Мешкав на Косогірному пров., 6, пом. 7.

⁵⁴¹ Бурко Д. З книги буття Української Церкви // Рідна Церква. Ч. 38. 1959. Квітень-червень. С. 8–9.

і цей храм було призначено до знищення, і в грудні ним було заборонено користуватись. Тоді заарештували 16 парафіян і троє співаків. Року 1935 святиню було зруйновано. Митрополит перейшов до церкви Миколи Притиска. Цей — останній у Києві — храм УАПЦ влада зачинила в червні 1935 року і влаштувала там ткацько-прядильну фабрику. Зішкресли старовинний розпис, збили хреста й баню⁵⁴². Митрополит виїхав до Білгорода, де в травні 1936 року був заарештований⁵⁴³. Він загинув в ув'язненні в Казахстані. У жовтні 1995 року на південній стіні храму коштом священникового онука Тараса Кохна (США) було встановлено меморіальну дошку пам'яті Митрополита Івана Павловського (скульптор Володимир Луцак, архітектор Яків Ковбаса).

До пам'яток історії УАПЦ, отже, неминуче доведеться зарахувати будівлю Лук'янівської тюрми.

Так більшовики достроково виконали т. зв. безбожну п'ятирічку, розраховану на 1932–1937 роки. Якщо навесні 1934 року на т.зв. волі діяли Митрополит Іван Павловський, Архiepіскопи Костянтин Малюшкевич, Юрій Міхновський та Володимир Самборський, а також Єпископи Олександр Чирвінський та Конон Бей⁵⁴⁴ (шість Єпископів із 34; решта перебувала в ув'язненні або змушена була зректися віри й Церкви), то 1936 року закрито вже чотири останні парафії УАПЦ в Україні взагалі. Д. Бурко згадував, що на Великдень 1938 року у Полтаві останньою діючою церквою лишалася «безорієнтаційна» Свято-Макарівська (одна з двох на всю Полтавщину, друга ще існувала в Ромні), де мав служити Єпископ слов'янської орієнтації Афанасій Лебединцев із своїми чотирма священниками та двома священниками УАПЦ (sic). Це були «усі, скільки їх зосталось в Полтаві та околицях», — здогадується Бурко. Уранці перед службою їх усіх було ув'язнено⁵⁴⁵.

Хронологічно остання пам'ятка УАПЦ 1921 року в Києві — житловий будинок, де вже на нашій пам'яті мешкав, працював і 23 квітня 1991 року помер Архiepіскоп Йосиф Оксіюк після повернення з Колими. Його остання київська адреса — Почайнинська вулиця, 62, пом. 14⁵⁴⁶.

⁵⁴² Що нам пишуть // Нове українське слово. К., 1942. 14 січня. № 9 (24). С. 4.

⁵⁴³ Кохно Віра, Кохно Вал. Третій Митрополит УАПЦ Церкви Іван Павловський. С. 14.

⁵⁴⁴ Бурко Д. З книги буття Української Церкви // Рідна Церква. Ч. 38. 1959. Квітень-червень. С. 7.

⁵⁴⁵ Бурко Д. З книги буття Української Церкви // Рідна Церква. Ч. 16. 1955. Великдень. С. 8. «Ніякої організованої церковної юрисдикції вже тоді не існувало, цих священослужителів об'єднала тоді спільна гірка доля, а головне — віра і Великодня служба», — писав Бурко. На жаль, у каталозі Митрополита Мануїла такого Єпископа не зареєстровано. Немає його і в реєстрах Свято-Тихонівського інституту: Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти, 1917–1943: Сб. в двух частях / Сост. М. Е. Губонин. М., 1994. С. 910–996. Правдоподібно, його хіротонію було здійснено таємно.

⁵⁴⁶ Див.: Білокінь С. Пам'яті останнього архієпископа УАПЦ 1921 року // Вісті з України. 1991. Червень. № 25 (1679). С. 5.

Збирання дотичної фактографії почалося наприкінці перебудови. 1989 року Державний історико-архітектурний заповідник «Стародавній Київ» організував виставку «Втрачені пам'ятки Києва». Виставка відкрилась 3 листопада в приміщенні музею історії Подільського району (вул. Зелінського, 5)⁵⁴⁷. Дальші студії, сподіваймося, відкриють багато яскравих фактів недавнього страшного минулого.

Таким чином, навіть цей побіжний, невичерпний перегляд київських парафій УАПЦ показує, що большевицький терор, спрямований проти духівництва, мав тотальний характер.

Як бачимо, люди йшли на ліквідацію лише внаслідок того, що їх зареєстровано відповідно до тієї чи іншої ознаки. До речі, як інакше пояснити застосування тортур, якими чекісти примушували в'язнів давати потрібні, без них для них наперед визначені свідчення, аби вони відповідали параметрам Прокрустового ложа? Для рядових громадян підходив будь-який компромат, — від важливіших в'язнів слідчий повинен був добитися саме тих зізнань, яких потребувало відомство. Великий інтерес являла б обробка масового матеріалу — формалізована фіксація звинувачень, вибраних із винувальних висновків, і їхній розподіл за хронологією.

У праці, присвяченій терору, не обійти теми чекістських тортур. Їхнє призначення полягало в тому, щоб принизити в'язня, задавити його особистість, зламати волю й опір. Взагалі важко уявити, щоб дослідник-громадянин міг пройти повз відповідну документацію. Отже, 2 липня 1939 року голову Військового трибуналу Одеської області Людвіга Бичковського запитано: «Какие физические воздействия и кто именно к вам применял во время допроса 9 августа 1938 года?». Він відповів: «Меня допрашивал следователь Терещенко. В течение шести суток я непрерывно находился на допросе в стоячем положении, в силу чего я и дал вымышленные показания на допросе от 9 августа 1938 года»⁵⁴⁸.

Ямпільський прикордонник Борис Белявський на допиті 17 серпня 1939 року оповів: «Когда я на очной ставке стал отрицать показания [Виктора] Березского, то [следователь Каменец-Подольского УНКВД] Кракович вывел Березского и стал бить [меня] по лицу, говоря: “Через два дня ты увидишь здесь свою жену, а дети твои пойдут по миру”. После этого я сказал: давайте протокол, подпишу все»⁵⁴⁹.

У рапорті оперуповноваженого УГБ Миронівського райвідділення НКВД І. Мартиненка від 2 жовтня 1939 року читаємо дослівно таке: «Избывали-ли обвиняемого [Якова] Грегуля — мне известно, что по-

⁵⁴⁷ Виставка меморалій УАПЦ в Києві // Укр. голос. Вінніпер, 1996. 29 липня. Ч. 26. С. 6.

⁵⁴⁸ ЦДАГО України. № 32428 ФП / кор. 240. Арк. 128.

⁵⁴⁹ Там само. № 31137 ФП / кор. 180. Том 2. Арк. 140.

слідньому немого було, як говорять — усипали (били), чем и кто, припомнить не могу, так как в то время случаев об избиении были не одинокими и предметы для избиения были различные, т. е. электрический провод, ношка [ножка] со стула и др. розки»⁵⁵⁰.

Старший бухгалтер вагонної служби Управління Південно-Західної залізниці Антон Іваницький 27 травня 1940 року із лагпункту Ново-Іванівського відділення Сибірських таборів писав: «Меня били по лицу, голове, наносили особые удары по шее, били твердыми предметами по разным частям тела, сажали на край стула с вытянутыми вперед ногами, а затем выбивали из-под меня стул ударом ноги, и я всей тяжестью падал на пол, заставляли сутками стоять на ногах до отека ног и потери сознания»⁵⁵¹.

У вироку в справі Александра Ор'єва та Леоніда Волі-Гойхмана від 6 березня 1941 року підкреслено: «Воля-Гойхман, будучи помощником начальника 3-го отдела, совместно с Орьевым, в сентябре и октябре месяцах 1938 года систематически применяли меры физического воздействия к арестованным, так, ими были подвергнуты избиениям арестованные Грауберг, Васильев, Шипай, Скок, Строганов, Тужальский, Маслов, Степанов, Меркушев, Грейшер и другие, и под физическим воздействием от арестованных получили провокационные показания на невиновных лиц, которые в последующем также подвергались необоснованным арестам. Кроме этого, Воля-Гойхман, в период его работы в особом отделе Киевского Военного округа, также применял к арестованным жестокие меры физического воздействия, после которых получал провокационные показания, чем совершил прест[упление,] предусмотр[енное] ст[атьей] 193–17 п[ункт] “а” УК РСФСР»⁵⁵². На момент арешту Воля-Гойхман служив на Далекому Сході. Судив його Військовий Трибунал військ НКВД СРСР Хабаровського округу у м. Свободному за злочини, які він скоїв на новому місці роботи і в Києві, але відповідно до норм Карного кодексу РСФСР.

Уже на поселенні в пос. Красноленінську Ханти-Мансійського національного округу знаменитий своїми заявами Гаража 20 квітня 1953 року звертався до Ворошилова⁵⁵³, Маленкова й Хрущова: «Меня допрашивали три следователя, второй Коган, самый страшный палач, имя которого вспоминали с дрожью те, кто был в когтях этого зверя, после того как Коган был разоблачен и арестован как враг, мое “дело” перешло к следователю Лымарь, почти такому же негодяю, как и Коган. На всех так называемых “допросах” мне задавали один и тот же вопрос: “Кто тебя завербовал, кого ты завербовал”, и малейшая попытка отрицать встре-

⁵⁵⁰ ЦДАГО України. № 56297 ФП. Арк. 90.

⁵⁵¹ Там само. № 47985 ФП / кор. 861. Арк. 124 зв.

⁵⁵² Там само. № 51230 ФП / кор. 35. Арк. 374.

⁵⁵³ Сувениров О. Ф. Наркомат обороны и НКВД в предвоенные годы. С. 32.

чала издевательства и избиения». Ворошилову надходило в ті роки безліч скарг, які він, мабуть, і не переглядав. Полковий комісар П. П. Любцев скаржився йому на особиста Мерцалова, який всіляко прагнув принизити його людську гідність, а на протести відповів: «А как же с тобой поступать, ты теперь не комиссар, а г..., если захочу, будешь у меня ж... целовать, держась за штаны следователя, от нас все зависит». У грудні 1939 року Ворошилову майор Є. Кулик писав, що зазнав такого глумління, як плювки у рот⁵⁵⁴. «Постановление о возбуждении ходатайства о прекращении дела» 29 березня 1941 року затвердив врио НКГБ УРСР старший майор ГБ Мешик ось на якій підставі: «В своих жалобах Гаража также указывает о том, что его дело сфальсифицировали следователи Киевского УНКВД Коган и Лымар, однако, как видно из материалов дела, Коган никаких следственных действий по делу не проводил»⁵⁵⁵. Мешик користувався такою логікою: якщо протоколів із підписом Когана у справі немає, значить, він чоловіка й не допитував.

В огляді архівно-слідчої справи Давида Перцова (1955) зазначено, що, очолюючи «спеціальні оперативно-слідчі групи», він «и подчиненные ему работники при допросах применяли к арестованным извращенные методы следствия — избивали, лишали сна, медицинской помощи и т. д. [...]»⁵⁵⁶. Старший слідчий слідчого управління КГБ при РМ УРСР Хребтагий, що склав цитований огляд, підкреслював, що такими методами Перцов добивався зізнань від працівників органів. Але я не бачу резону вважати, ніби до цивільних громадян він ставився якимось краще. «В проведении необоснованных арестов сотрудников НКВД, — з притиском зазначив майор КГБ, — и применении к ним на допросах извращенных методов следствия Перцов Д. А. виновным себя признал, изобличается в этом показаниями многих свидетелей: Дреффера Г. М., Сандлера Б. Е., Бабушкина З. В. и других». У вироку Військового трибуналу військ НКВД Київського округу (5–6 червня 1941 року; головував Фельдман) зазначалося, що завдання Перцова полягало в тому, щоб «путем массовых и необоснованных арестов с последующим осуждением сотрудников НКВД [«на которых не было никаких компрометирующих материалов»] перебить лучшие чекистские кадры, мешавшие Успенскому проводить свои вражеские действия»⁵⁵⁷.

Чекісти не зупинялись і перед побиттям жінок. Анна Миколаївна Мамишева скаржилась до прокуратури Київської області: «При первом допросе я самым категорическим образом отрицала такую принадлеж-

⁵⁵⁴ ЦДАГО України. № 5088 ФП / кор. 48. Том 1. Арк. 123.

⁵⁵⁵ Там само. Том 2. Арк. 112

⁵⁵⁶ Там само. № 37630 ФП / кор. 390. Том 2. Арк. 103. Пор.: № 51728 ФП / кор. 68. Арк. 70.

⁵⁵⁷ Там само. Арк. 106.

ность [к шпионской организации], которой, разумеется, не было. На втором (и последнем) допросе вследствие физических воздействий, я потеряла сознание и пришла в себя лишь в тюремной камере. Что именно было внесено следователем в протокол допроса, послужив основанием постановления Особого Совещания, мне неизвестно, так как при окончании следствия материалы последнего мне не были предъявлены для ознакомления и подписи, вопреки существующему закону»⁵⁵⁸.

З джерелознавчої точки зору особливо цінні свідчення, які давали про застосування тортур самі чекісти. Енкаведист Михайл Белов під час перевірки згадував: «Томин жестоко избил арестованного в моем присутствии жгутом из проволоки и этим самым добился от арестованного признательных показаний [...]»⁵⁵⁹.

Тортири щодо населення тривали й поза тюрмою. Їх зазнали на собі родичі заарештованих. 20 (10?) березня 1938 року було ув'язнено співробітника Українського управління лісоохорони Михайла Плюто, — тієї самої ночі його дружина померла від потрясіння, залишивши 14-річну дочку Галю⁵⁶⁰. Після арешту геодезиста Олександра Балаби його дружину звільнили зі служби й переселили разом з її трьома дітьми, один із яких був туберкульозний, у зимний підвал. Не раніше 19 березня 1939 року вона скаржилася до НКВД УРСР: «Ночью мне приходится младших детей ложить в одну постель с большим ребенком, и они согреваются от его высокой температуры. Старший ребенок очень впечатлительный, а дети сотрудников НКВД не дают ему прохода и называют его сыном врага народа [...]»⁵⁶¹. Крім арештів, чекісти боролися з населенням і іншими засобами. 4 серпня 1937 року Сергей Пустовойтов зізнався: «Вообще практика была такова и в Харькове, и в Киеве, звонили в райкомы, горкомы КП(б)У или представляли туда справки общего и неконкретного характера, и на основании этого люди исключались из КП(б)У. По этим вопросам с парторганами имели связь Козельский, Рахлис и Долинский». Офіційні історики кінця 1990-х років протестували проти мого терміну «диявольська жорстокість» як «ненаукового»⁵⁶². Вони робили вигляд, ніби не розуміють його у прямому сенсі.

Здавалося б, матеріалістам про таке нічого було турбуватися, але НКВД поставило питання так, що це не чекісти, не співробітники ГБ, а

⁵⁵⁸ ЦДАГО України. № 43715 ФП / кор. 630. Арк. 88.

⁵⁵⁹ Там само. № 52850 ФП / кор. 1170. Том 1. Арк. 236. Документ 20 квітня 1957 року. Томін Александр Сократович (* 1901) мешкав на той час у Києві й перебував на партійному обліку при Сталінському РК КП України м. Києва.

⁵⁶⁰ ЦДАГО України. № 51231 ФП / кор. 35. Матеріали перевірки. Арк. 3. Пор.: Вакулюк П. Г. Справа ВУПЛУ: Лекція для слухачів Укрцентрадриліс. К., 1994. С. 26–27.

⁵⁶¹ Там само. № 30310 ФП / кор. 149. Арк. 53 зв.

⁵⁶² Зеркало недели. 2000. 12 августа. № 32 (305). С. 17.

мовляв, самі в'язні, ідучи на смерть чи до концтабору, вказують, кого наступного треба заарештувати. Образ злого духа тут — не белетристичний. Згадаймо знамениту колись думку П'єра Жозефа Прудона: «Дивна річ, — щойно заходять углиб якого-будь питання, як неодмінно наштовхуються на богослов'я»⁵⁶³. Зрозуміло, що численні в'язні задумувалися над фундаментальними питаннями буття. Моріс Шабле згадував: «Я ніколи не был религиозен. Но тут как-то странно и обрывочно я думал и о Боге. Мне было непереносимо непонятно одновременное существование Бога и ДПЗ»⁵⁶⁴. Про взаємовиключність православ'я (релігії, як він вважав) і большевизму писав К. Петрус: «Там, где кончается религия, начинается большевизм»⁵⁶⁵. Олександрові Хахулі запам'яталися слова іншого в'язня: «Тигр не вбиває тигра, а от людина людину... [...] Боже! Яка люта людина, яку Ти створив! Невже вона створена за образом і подобою Твоєю?»⁵⁶⁶.

Був ще один, навіть надійніший шлях, коли призначені для винищення люди, — за оцінкою влади, вороги народу, — самі повинні були зкомпрометувати своїх близьких, що лишались тимчасово на волі. Цей шлях гарантував повніше охоплення призначених для ліквідації прошарків людності. Так, у 1937–1938 роках були розстріляні викладачі Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи В. М. Гагенмейстер, М. І. Касперович, К. І. Кржемінський та О. М. Адамович. В оглядовій довідці у справі одного з них говориться: «Обвинение Адамовича основано исключительно на его собственных показаниях, а также показаниях арестованного по другому делу Гагенмейстера Владимира Николаевича»⁵⁶⁷. Згідно з другою довідкою, «обвинение Касперовича основано на его личных показаниях, а также на показаниях арестованного по другому делу Кржеминского Константина Ипполитовича, копия протокола допроса которого от [воскресенья] 17 октября 1937 года приобщена к делу Касперовича»⁵⁶⁸. У висновку щодо архівної кримінальної справи К. Кржемінського читаємо: «В основу обвинительного заключения были положены показания арестованного по другому делу Пилипенко Б. К. и признательные показания проверяемого Кржеминского, которые записаны в протоколах допроса общими фразами и не содержат в себе ссылок на источники изложенных в них сведений»⁵⁶⁹. Доскіпли-

⁵⁶³ Цит. за: Церковный в(е)стникъ. 1884. 8 декабря. № 49. Часть неофиц. С. 5.

⁵⁶⁴ Шаблэ М. В доме предварительного заключения // Новый журнал. [Том] XVII. 1947. С. 270. ДПЗ — Дом предварительного заключения.

⁵⁶⁵ Петрус К. Узники коммунизма. С. 235.

⁵⁶⁶ Хахуля Олександр. Б. Антоненко-Давидович в пазурах чекістів. [Мельбурн: Ластівка, 1987]. С. 194.

⁵⁶⁷ ЦДАГО України. № 58152 ФП / кор. 1452. Арк. 177.

⁵⁶⁸ Там само. Арк. 178.

⁵⁶⁹ Там само. Арк. 242.

вий дослідник большевицького терору М. Роженко помітив аналогічний ланцюжок: «Юшманова заарештували 04. 04. 37 — за кілька днів після розстрілу Сараджєва, який, виявляється, назвав, йдучи на розстріл, Юшманова своїм спілником по контрреволюційній організації»⁵⁷⁰. О. Сувеніров показував, як шили справи зі свідчень уже знищених людей. Дивізійний комісар Л. І. Бочаров був засуджений, але його справа надійшла на дослідження, при чому з'ясувалося, що «семь обвиняемых давали на Бочарова показания «со слов других участников заговора». Провести же очную ставку (а ее требовал Бочаров) с арестованными, избобличающими его, оказалось невозможно ввиду того, что «все они осуждены к ВМН — расстрелу и приговор приведен в исполнение»⁵⁷¹.

Вражає психологічна спорідненість, яку в двох тоталітарних державах виявили представники відповідних служб. Якщо «атеїстично» наляштовані чекісти доклали колосальних зусиль, щоб примусити в'язнів самих визначати, хто персонально піде за ними до тюрми, а потім і далі, то, виявляється, ця сама проблема турбувала кількома роками пізніше й німців. Цитованого вже Отто Олендорфа на Нюрнберзькому процесі запитали: «Каким образом вы определяли, какие именно евреи должны быть казнены?». Він відповів на це: «Это не входило в область моей компетенции, это делалось самими евреями, так как регистрация проводилась еврейским советом старейшин»⁵⁷². Зовсім незрозуміло, навіщо було німцям вводити в механізм управління цю саму раду.

Коли студюєш слідчі справи тридцятих років з точки зору управління державним терором, не може не впасти в око цікавий нюанс. Статистиці соціального походження в'язнів влада завжди надавала дуже великого значення. 15 липня 1930 року ГПУ УРСР видало директиву, що за цією ознакою їх класифікувала⁵⁷³. Але фактично інформація, яку відомство подавало до партійного начальств, була фальшована. Часто соціальний статус в'язня чекісти занижували. Так, у лютому 1938 року був заарештований священник о. Роман Кислий. До кінця 1936 року він служив у с. Малі Єрчики, а на початку 1937-го у зв'язку із закриттям церкви залишився без парафії. За чекістським діловодством він проходить не як священник, а як особа «без определенных занятий»⁵⁷⁴. В ан-

⁵⁷⁰ Роженко М. Трагедія академіка Юринця. С. 142. А. Сараджєв був останнім директором передвоєнного, УАМЛІНГівського Інституту філософії, М. Юшманов — вченим секретарем цього інституту.

⁵⁷¹ Сувеніров О. Ф. Наркомат обороны и НКВД в предвоенные годы. С. 31.

⁵⁷² Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сб. материалов в 7 томах. Том IV. М., 1959. С. 634.

⁵⁷³ На бланках «Анкета обвиняемого», форма № 20/УСО, друкувалась примітка: «Социальное положение обвиняемых классифицируется в порядке директивы ГПУ УССР от 15/VII-1930 г. за № 96153» (див., напр.: ЦДАГО України. № 18055 ФП / кор. 114. Том I. Арк. 3 зв.).

⁵⁷⁴ ЦДАГО України. № 43178 ФП / кор. 914. Арк. 54–зв., 96.

кеті ув'язненого педагога-мовника Г. А. Сабалдіря, автора численних підручників, на питання про його рід занять чекіст відповів за нього: «Безработный»⁵⁷⁵.

Відповідно до вказівок згори обробка протоколів для ліквідації того чи іншого середовища провадилася швидше чи повільніше. Збереглася групова справа на 10 осіб, серед яких пройшли два архієпископи Української Автокефальної Православної Церкви — Юрій Міхновський та Володимир Самборський⁵⁷⁶. Двоє ув'язнених одержали по 10 років ИТЛ, решта вісім 16 жовтня 1937 року були розстріляні. Матеріали слідства завершуються надзвичайно яскравим документом, котрий не можна не навести цілком:

«Постановление.

г. Киев, 1937 года, Сентября 14 дня. Я, оперуполномоченный 8-го Отделения IV Отдела УГБ НКВД УССР — Лейтенант Государственной Безопасности Гольдфарб, рассмотрев следственное дело № 625 по обвинению Самборского Владимира Ильича и др. [разом 10 осіб. — С. Б.] в участии в украинской фашистской организации церковников, нашел, что в показаниях обвиняемых упоминаются следующие лица, причастные, в той или иной мере, к данной организации: Липковский Василий, Костельнюк Иван Акимович, Плохой Василий, Трофимович, Дулина, Химич Василий, Шпаченко Феодот Иванович, Гримальский, Украинец, Красницкий Иван, Максимюк Александр Терентьевич, Бурдынюк Иван Васильевич, Ляшенко Василий, Синявский Александр, Янковский Анатолий Феликсович, Дойнацкий, Езерский, Рындюк, Абросимов, Синько Иван Казимирович, Логинов Федор Владимирович, Гринюк Степан Кириллович, Шарафан Антон Павлович, Маринич Сергей Максимович, Атамасенко Никита Иванович, Марченко Зиновий, Компаниец Ефим Григорьевич, Коробенко Куприян Андреевич, Довженко Дмитрий Иванович, Гриценко Захар Деметьевич, Стриовский, Галкин, Милосов Михаил, Желяшкевич-Коростылева Наталия Николаевна, Тищенко, Гайдуков Яков, Бовкун. [разом 37 осіб. — С. Б.]

Учитывая, что для привлечения их к ответственности требуется дополнительная проверка и проработка имеющихся данных о них, а в отношении некоторых необходимо установить их местожительство, постановил:

Следственные материалы на вышеуказанных лиц выделить в копиях из настоящего дела в отдельные производства.

Опер[ативный] уполном[оченный] 8-го Отдел[ения] IV отдела УГБ НКВД

⁵⁷⁵ ЦДАГО України. № 43928 ФП / кор. 638. Том 1. Арк. 35.

⁵⁷⁶ Білокінь С. Розстрільна справа архієпископів УАПЦ Володимира Самборського та Юрія Міхновського // Розбудова держави. 1993. № 3 (10). С. 37–51.

УССР — лейтенант госуд[арственной] безопасности
 <підпис> /Гольдфарб/
 Согласен
 Нач[альник] 8-го отд-[елен]ия IV отд[ела] УГБ НКВД УССР
 лейтенант госуд[арственной] безопасности
 <підпис> /Славин/
 Утверждаю
 п/[омощник] Нач[альника] IV отдела УГБ НКВД УССР
 мл. лейт[енант] госуд[арственной] безопасности
 <підпис: Д. Перцов ⁵⁷⁷> /Хатеневе[р]» ⁵⁷⁸.

Виходить, що справа, за котрою пройшло 10 в'язнів, дала вихід на 37 дальших жертв. Начальник II відділу УГБ НКВД УРСР Павличев підписав список осіб, скомпрометованих свідченнями Володимира Карпеки від 25 липня 1938 року, де проходить уже 36 осіб⁵⁷⁹. Це дає уявлення про перспективи масових репресій, що відкривались у ході Великого Терору. Як бачимо, НКВД було готове прийняти й ліквідувати подальші партії людинності у співвідношенні 37 до 10 уже знищених і навіть 36 до 1.

Короткий курс історії ВКП(б) інтерпретує події того часу таким чином, ніби один за одним відбувалися два послідовні процеси: «Ликвидация остатков бухаринско-троцкистских шпионов, вредителей, изменников родины. [...] Курс партии на развернутую внутрипартийную демократию»⁵⁸⁰. Роберт Конквест міркував: «Следователи по-прежнему спрашивали обвиняемых — кто ваши сообщники? Таким образом, за каждым арестом автоматически следовало еще несколько. Если бы репрессии продолжались еще некоторое время, и каждый подсудимый назвал 2–3 сообщника, то новая волна поглотила бы 10–15 % населения, а потом — 30–45 %»⁵⁸¹. Але ще за рік до всіх цих подій Віктор Кравченко написав листа наркомові Орджонікідзе: «Коли так потриває дальше, остерігав я в листі, то скоро не стане людей, щоб вести дальше промисловість у нашім районі»⁵⁸². Як бачимо, практика НКВД була багато страшніша, ніж увижалося Конквестові.

Про те, як це здійснювалося на практиці, дає уявлення довідка, яку у червні 1938 року склав оперуповноважений 3 відділу УГБ НКВД УРСР

⁵⁷⁷ Давид Перцов з 8 серпня 1937 року був помічником начальника 4-го, секретно-політичного відділу (СПО) УГБ, тому міг затвердити цю постанову замість Арона Хатеневера, який тимчасово виконував обов'язки помічника начальника СПО теж із серпня 1937 року (Золотарьов. С. 531, 567).

⁵⁷⁸ ЦДАГО України. № 61960 ФП / кор. 1637. Арк. 271–272.

⁵⁷⁹ Там само. № 39829 ФП. Том 3. Арк. 60–63.

⁵⁸⁰ История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков): Краткий курс. [М.:] ОГИЗ, 1946. С. 331–336.

⁵⁸¹ Конквест Р. Большой Террор. [Кн.] II. Рига, 1991. С. 55.

⁵⁸² Кравченко Віктор. Я вибрав волю: Особисте й політичне життя советського урядовця. Торонто: Укр. робітник, 1948. С. 215.

Овчинников: «На всех лиц, проходящих по показаниям Вишневого Эдуарда Станиславовича, материалы выделены в самостоятельные следственные дела»⁵⁸³. Для цього у чотирьох примірниках було віддруковано «Список лиц, скомпрометированных показаниями арестованных по следственному делу IX отдела 1 управления НКВД УССР — № 132509». Тут фіксувались такі відомості:

«№№ по [номера по порядку].

Фамилия, имя и отчество скомпрометированных показаниями.

Год и место рождения.

Место работы и должность.

Друг[ие] установочные данные.

Кто дал показания.

№№ томов и листов дела.

Оперативные мероприятия / Арестован или нет.

Отметка 1 спецотдела о взятии на учет»⁵⁸⁴.

Могли існувати, природно, й варіації такої форми. До пізнішого, повоєнного часу (1952–1953 рр.) відноситься наступна таблиця:

«Совершенно секретно. Список лиц, скомпрометированных показаниями арестованных по следственному делу <наименование органа> № 8753»:

№№ по пор[ядку].

Фамилия, имя, отчество, год и место рождения, место работы и должность лиц, скомпрометированных показаниями.

Другие установочные данные (парт[ийность], нац[иональ-ность], гражд[анство], профессия и т.д.).

Кто дал показание и их краткое содержание.

№№ томов и листов дела.

Отметки о взятии на учет»⁵⁸⁵.

У наказі КГБ при СМ СРСР № 00511 від 12 серпня 1954 року вміщено перелік, згідно якого імена звинувачених могли бути з обліку зняті. У наведеному щойно випадку зняли з обліку усі 7 імен «за отсутствием установочных данных»⁵⁸⁶. Знято з обліку й скрипаль київського Оперного театру Олександра Грабовського. 18 жовтня 1937 року його було засуджено до ВМН⁵⁸⁷. Син Ол. Грабовського Леонід Грабовський став видатним композитором.

⁵⁸³ ЦДАГО України. № 51230 ФП / кор. 35. Арк. 15.

⁵⁸⁴ Там само. № 31081 ФП / кор. 177. Контрольное дело. Арк. 65–67.

⁵⁸⁵ Там само. № 58859 ФП / кор. 1497. Арк. 426.

⁵⁸⁶ Там само. Арк. 426. Пакет.

⁵⁸⁷ Там само. № 55373 ФП / кор. 1272. Том 1. Арк. 149 зв.

Помічник начальника 2 відділення 3 відділу УГБ сержант ГБ М. Рапопорт склав «Список лиц, проходящих по показаниям Томкевича В. Э.» (8 імен)⁵⁸⁸. Оперуповноважений 3 відділу УГБ НКВД УРСР молодший лейтенант ГБ Лисиця 1938 року склав «Список лиц, проходящих по показаниям арестованного Коваленко Ивана Семеновича» (35 імен). Тут знаходимо такі графи:

«Фамилия, имя и отчество.

Год рождения.

Место и род занятия.

В чем изобличается. <Відповідь: “как участ[ник] к-[онтр]р[еволюционной] Украин[ской] военно-повст[анческой] орг. [анизации]” >.

Где в данное время находится.

Если арестован или осужден, то где и по какому делу. <Варианты: “арестован НКВД УССР”, “разыскивается”, “установлен, не арестован”, “не арестован”, “арестован 17/VII–37 г. 4-м отделом КОУ как троцкист”, “Осужд[ен] по 1-й кат[егории]”, “В 1938 г. осужд[ен] на 15 л[ет]”>⁵⁸⁹.

На слідстві багато прізвищ називали лише зовсім недосвідчені в'язні. Василя Матушевського, студента Київського художнього інституту, сина літературознавця Федора Павловича Матушевського, арештовували двічі — 18 травня 1929 року і 11 вересня 1937 року. Коли він сидів уперше (мав тоді щойно 20 років), то на допитах наївно пускався у розповіді, що приятелював із студентами Юрієм Юркевичем, Олександром Лаврентьевим, Віктором Дубровським, Володимиром Куренюю, Діодором Бобирем, Миколою Павлушковым, Миколою Левицьким та Ольгою Косиновською. Цього мало, він не забув оповісти, що до нього заходили ще Віталій Коваленко, Георгій Антонов, Борис Голубовський, Євген Вихристенко, Борис Бондаренко, з якими він провадив бесіди на політичні теми. Натомість другого разу, коли 10 жовтня 1937 року його було запитано про близьких знайомих, він відповів так: «Ближних знакомых у меня нет, и ко мне никто не приходил, к моей матери [арештовано їх обох разом, тому він знав, що вона сидить]⁵⁹⁰. — С. Б.] приходили ее знакомые Кривенюк Ольга Петровна, Косач Изидора Петровна⁵⁹¹, Терниченко Елена Ивановна». Але характерно: якщо першого разу йому дали тільки три роки, то другого разу він одержав 10 років ИТЛ. І знову діалектика епохи: якщо після першої відсидки він все-таки вийшов на волю, то, сівши вдруге, він у таборі загинув — 29 липня 1943 року в Тайшетлазі⁵⁹².

⁵⁸⁸ ЦДАГО України. № 5088 ФП / кор. 48. Том 1. Арк. 43.

⁵⁸⁹ Там само. № 51231 ФП / кор. 35. Арк. 37 а–37 г.

⁵⁹⁰ Матір звільнилася 7 жовтня 1943 року (ЦДАГО України. № 36396 ФП / кор. 316. Арк. 109 зв.).

⁵⁹¹ Даниленко Василь. Изидора, рідна сестра Лесі Українки: від сталінських таборів до еміграції. К.: Смолоскип, 2011. 255 с.

⁵⁹² ЦДАГО України. № 36396 ФП / кор. 316. Арк. 37, 47, 110 зв., 124–125.

В атмосфері масового терору мистець-бойчукіст Микола Касперович назвав чимало імен, але одні з названих були вже покійні (Опанас Слас-тiон, Данило Щербаківський, Софія Налепінська, Іван Падалка), інші — вже ув'язнені (Федір Ернст), отже, це не могло нікому зашкодити⁵⁹³.

Мемуарист оповідає: «Я хорошо знал Михайлова еще до революции 1917 года. [...] И понимал, что одно упоминание Михайловым моей фамилии на допросе будет достаточным, чтобы я в числе других попал в это “дело”. Поэтому (чтобы не готовить “аварийный багаж”: смену белья, мыло, полотенце и немного провизии для тюрьмы) я начал готовиться уехать из Москвы куда-нибудь подальше в провинцию»⁵⁹⁴.

У потоці троцькістів було притягнуто до відповідальності Ейленкрі-га. Мабуть, ідеться про члена ревізійної комісії київського викон-кому. Щоб уникнути покарання, він виказав ГПУ 200 своїх колег і був звільнений⁵⁹⁵.

Рахівник Інституту біохімії Терентій Олексієнко, заарештований 25 квітня 1938 року, заявив слідчому, що його завербував до контрреволю-ційної організації Степан Туренко. Окрема нарада НКВД СРСР 15 жов-тня 1938 року дала Олексієнкові 5 років ИТЛ. Перевіряючи справу, 1940 року допитали Туренка, якого, виявляється, не репресували. Він сказав, що Олексієнка знає, але у 1918–1937 роках з ним не зустрічався⁵⁹⁶.

Обробку протоколів здійснювали у 2 відділенні ХІ відділу УГБ НКВД УРСР (начальник — молодший лейтенант ГБ А. Шарфман), що передавало матеріали до ІІІ (контррозвідального) відділу (КРО) для проведення дальших арештів («Материалы переданы в 3 отдел для реализации»)⁵⁹⁷. Так у кабінетах НКВД визначали напрямки наступних піратських експедицій. Чекісти вирішували, на чиї імена виписувати дальші ордери, але вказувати їх повинні були самі в'язні. Вони були за-фіксовані в чекістських «обліках», анкетами, що вони їх заповнювали, були повні особові справи в окремих відділах усіх цивільних і військо-вих установ, та для певности система ще дублювала списки приречених. Тут уже слідчі справи стали невичерпним джерелом імен тих нещасних, кого можна було репресувати далі.

Інтенсивність арештів і розстрілів стверджувала практику позасу-дових органів. У висновку в справі Ольги Михеєвої⁵⁹⁸ заступник облас-

⁵⁹³ Білокінь С. Смерть Миколи Касперовича // Розбудова держави. 1992. Липень. Ч. 2. С. 49–54.

⁵⁹⁴ Шаблє М. В доме предварительного заключения // Новый журнал. [Том] XVI. 1947. С. 254.

⁵⁹⁵ ЦДАГО України. № 58872 ФП / кор. 1498. Том. 2. Арк. 44.

⁵⁹⁶ Там само. № 65743 ФП / кор. 1871. Арк. 175–176.

⁵⁹⁷ Там само. № 66182 ФП / кор. 1903. Том. 2. Арк. 161.

⁵⁹⁸ Про неї див.: Білокінь С. Розгром київського єпархiального управління 1923 року // Київська старовина. 1999. № 1 (325). Січень-лютий. С. 104–105.

ного прокурора у спецсправах Юрковецький писав: «Имея в виду, что дело слушать в гласном суде невозможно из-за невозможности вызова в суд основного свидетеля [М. Н.] Орлова (розстріляний 23 листопада 1937 року⁵⁹⁹. — С. Б.) постановил: С направлением дела по обвинению Михеевой О. В. на рассмотрение Особого совещания при НКВД СССР согласиться»⁶⁰⁰.

Як ми пригадуємо, А. Л. Нікітін нарікав на брак систематизації слідчих справ, внаслідок чого «за редким исключением (яким же це? — С. Б.) следственные дела мистиков предстают (и числятся) как дела отдельных людей (или групп), не имеющих внешней связи друг с другом, проходя по регистрации исключительно (sic) по фамилии того или иного человека, добраться до которого (випадковому відвідувачеві. — С. Б.) можно только зная его имя, год и место рождения»⁶⁰¹. Син терориста Судоплатова, багато ближчий до архівів КГБ, про внутрішні зв'язки справ виніс зовсім інше враження: «Со многими из вышеперечисленных лиц мой отец так или иначе был связан по роду своей деятельности в органах. Когда уже сейчас, спустя долгие десятилетия после свершившихся адских репрессий, извлекаешь на свет Божий из бывших сверхтайных архивов список этих лиц или другие, похожие своей роковой судьбой списки, то вдруг ощущаешь, что все они, сцепленные крепко между собой и последовательно, логично, друг за другом приводимые в движение единым движком, — неотъемлемые части страшного механизма, осознанно управляемого одним мощным рычагом на одном своем — “командном” — конце, другом же — “рабочем” — слепо разрушающего во круг себя все живое. Каждое имя из этого списка тянет за собой другие имена, а те — еще и еще... до бесконечности!»⁶⁰².

У роки горбачовської «гласності» у масову свідомість було запроваджено образ *пахана* Сталіна, який знищив покоління енкаведистів, оскільки вони «багато знали» (?), після чого, мовляв, «ті знищили тих»⁶⁰³. Міфологізоване мислення легко і навіть вдячно сприймає цей образ, але його важко уявити у вимірах реальної історії, в динаміці на персональному рівні. Свого часу про гальмування терору писав Конквест: «Офи-

⁵⁹⁹ ЦДАГО України. № 58465 ФП / кор. 1474. Арк. 56.

⁶⁰⁰ Там само. № 50734 ФП / кор. 4. Арк. 71. Висновок датується 15 квітня 1939 року.

⁶⁰¹ Никитин А. Л. Мистики, розенкрейцеры и тамплиеры в Советской России. С. 94.

⁶⁰² Судоплатов А. Тайная жизнь генерала Судоплатова. Кн. 1. С. 124.

⁶⁰³ Цікаво, що в часи гласності були навіть спроби вигородити самого Ягоду. Міністр юстиції Росії В. А. Ковальов процитував чийсь твердження, мовляв, «за время совместной работы с Ф. Э. Дзержинским и В. Р. Менжинским Г. Г. Ягодой было сделано немало полезного для упрочения советской власти, укрепления органов ВЧК-ГПУ-ОГПУ» (Ковалев Валентин. Два сталинских наркома. М.: Прогресс, Универс, [1995]. С. 171). Оскаржувати його годилося лише з того моменту, як він почав порушувати «соціалістичну законність». У розпал гласності до редакції журналу «Україна» було подано реабілітаційну статтю про В. Балицького як необґрунтовано репресованого діяча.

цер НКВД, арестованный в ноябре 1938 года, говорит, что уже за шесть месяцев до этого (інакше кажучи, десь навесні 1938 року. Яка точність датування! — С. Б.) НКВД стало ясно: дальше репрессии такими темпами продолжаться не могут. В сейфах было накоплено достаточно материалов, чтобы объявить шпионом практически любого руководящего работника в стране. [...] К этому времени половина городского населения уже была занесена в черные списки НКВД. Арестовать их всех было нельзя. С другой стороны, всякие различия исчезли: было столько же оснований взять одного, как и другого и третьего. Представители ранее установленных “категорий” — бывшие партизаны, старые большевики, участники оппозиции и т. д. — были в основном уничтожены. О тупике свидетельствуют новые репрессии внутри самого НКВД»⁶⁰⁴. Ці міркування значно ближчі до історичної реальності, але й вони лишають питання. «Дальше продолжаться не могут», — чому? «Хіба існували перепони, яких би не подолали большевики»? «Арестовать всех было нельзя», — знову ж таки, хіба пропускна здатність установи була обмежена? Адже попереду не лишалося нічого, крім безкрайого комунізму. Репресії всередині НКВД справді свідчать про те, що установа потрапила у якийсь закут, але походження кризи так і лишається незрозумілим. Дуже слушним уявляється натомість міркування Конквеста, що представники раніше встановлених «категорій» на цей момент були здебільшого знищені. Справді, коли не торкатися воєнних дій, що точились на Західній Україні, після війни на тій самій Наддніпрянщині такого розмаху терору більше не було. Репресії спрямовувались головним чином проти людей, що залишались «на тимчасово окупованій території». І не тому не стало колишнього розмаху, що змінився режим, а тому, що соціальна революція скінчилася, всі приречені на заклання категорії населення було вже знищено. Виходить, ідеться ні більш і ні менш як про рубіж соціальної революції, який можна датувати 1937–1938 роками. Чи не збігається він з падінням Ягоди⁶⁰⁵? А. Авторханов заявив: «Сталина надо было бы обвинить в неблагодарности, если бы это не было первым справедливым арестом за все время советской власти. Путь Ягоды к власти был усеян трупами сотен тысяч рядовых советских граждан»⁶⁰⁶.

⁶⁰⁴ Конквест Р. Большой Террор. [Кн.] П. Рига, 1991. С. 55.

⁶⁰⁵ Пор.: Leggett G. The Cheka, Reprinted 1986. Р. 461–462. Раптова зупинка колосальної машини викликала смислові деформації окремих її елементів: «На суді Пятакова оскаржено також одного на прізвище Шест[о?]в, за змову вбити писаря [секретаря] Сибірської партії [Західно-Сибірського крайкому] П. Айхе. Шест[о?]ва розстріляли. А скоро по нім розстріляли й ту ніби намічену ним жертву, П. Айхе. Докази, що довели під “стенку”, змайстрував енергійний помічник Вишинського, Матулевіч. А незадовго по розправі зліквідували і Матулевіча. Ціла розправа була виготована Генриком Ягодою, жорстким начальником Н.К.В.Д. А незадовго арештували й розстріляли і Ягоду та всіх його помічників» (Кравченко В. Я вибрав волю. С. 238).

⁶⁰⁶ Авторханов А. Технология власти. Изд. 3. Б. м.: Посев, 1983. С. 402.

Як і інші потаємні симпатки Ягоди Судоплатов говорить про «преступную некомпетентность Ежова»⁶⁰⁷, настирливо протиставляючи оперативників-професіоналів Ягоди «пришедшим по партпризыву, преимущественно молодым без жизненного опыта кадрам» ежовським. Запевняючи, що новий порядок речей втягував непрофесіоналів у «порочный круг», він хоче що-будь довести, ніби от тільки відтоді чекісти «оказались соучастниками преступной расправы с невинными людьми (зокрема людьми Ягоди. — С. Б.), учиненной по инициативе высшего и среднего звена руководства страны». Інакше кажучи, працюючи за Ягоди з агентурою, оперативники «имели более или менее ясные представления» про ту чи іншу установу чи організацію, тому їхня діяльність була правильна і злочинцями вони не були. І лише за Єжова «возникла целая волна арестов, вызванных воспаленным воображением следователей и выбитыми из подсудственных “свидетельствами”»⁶⁰⁸. Яскраву характеристику ежовських кадрів лишив Антон Антонов-Овсєенко-молодший: «Давно покончено с традициями идеалиста (sic!) Дзержинского. И с носителями традиций. Никого не осталось. Кабинеты заполнили новобранцы. Свежие начальники привезли из деревень земляков, приятелей детства»⁶⁰⁹. Як же він їх розрізняв — ягоди́нців і єжовців!

Апологетика й романтизація «комиссаров в пыльных шлемах», що охопила й образи чекістів — позитивних, аж до часів Генріха Ягоди включно розквітла ще у 60-ті роки. Це легко простежується за санкціонованими публікаціями того часу, напр.: «Жертвой этих репрессий стали и основные чекистские кадры, любовно возвращенные и воспитанные партией, Дзержинским и Менжинским. Старые чекисты не могли примириться и не примирились с авантюристическими, антипартийными методами Ежова-Берия-Абакумова»⁶¹⁰. Як бачимо, авторів влаштовує і Дзержинський, і Ягода, якого вони акуратно обійшли, — не підходить їм тільки Сталін з Єжовим, котрий більшовицькі кадри почистив. Дивна річ, але навіть Р. Конквест відрізняє чекістів Ягоди від чекістів Єжова на користь перших: «Такие взгляды, — твердив він, — характерны, главным образом, для раннего поколения работников НКВД. [...] В 1937 году среди раннего поколения офицеров НКВД еще сохранялись люди, которые сочувственно относились к старым большевикам. [...] Офицерам НКВД, у которых сохранились остатки совести (sic), не удалось пережить чистку наркомата, предпринятую Ежовым. В аппарат влилась новая струя хорошо обученных, откормленных (sic), бессердечных гангстеров»⁶¹¹. Важко зрозуміти, звідки у автора така чутливість до

⁶⁰⁷ Судоплатов П. Спецоперации: Лубянка и Кремль. С. 69. Пор. с. 99.

⁶⁰⁸ Там же. С. 69.

⁶⁰⁹ Антонов-Овсєенко Антон. Портрет тирана. New York: Khronika Press, 1980. С. 330.

⁶¹⁰ Гладков Т., Смирнов М., Менжинский. М., 1969. С. 327.

⁶¹¹ Конквест Р. Большой Террор. [Кн.] II. Рига, 1991. С. 41, 46–47.

цих нюансів і така симпатія до кадрів Ягоди? Люди, через яких прокотився коток репресій, ставились до чекістів інакше. Над. Мандельштам згадувала: «Я и не знал, что мы были в лапах у гуманистов», — сказал О. М. зимой 37/38 года, читая в газете, как поносят Ягоду, который, мол, вместо лагерей устраивал настоящие санатории»⁶¹².

На бучному святкуванні п'ятиріччя ВЧК 17 грудня 1922 року в московському Большому театрі Зінов'єв висловився так: «Буквы ГПУ не менее страшны для наших врагов, чем буквы ВЧК. Это самые популярные буквы в международном алфавите». Відповідно підібрана публіка сприйняла ці слова із захопленням: «И весь театр, битком набитый палачами и инквизиторами, взяточниками и мародерами, отвечал Зиновьеву громом аплодисментов»⁶¹³. Цю, зрештою, не надто глибоку думку прокоментував Павел Берлін: «Однако судьба самого Зиновьева, — писав він, — показала, что это не совсем так, что за сменой грозных инициалов скрыта и известная эволюция — при ВЧК он расстреливал, при НКВД его расстреляли»⁶¹⁴. «В 1938 году, — твердит Конквест, — Сталин решил, что так дальше продолжаться не может. [...] почему Сталин прекратил террор на этой стадии? [...] массовый террор выполнил свою задачу»⁶¹⁵.

Зміна курсу

Тим часом простежується різка зміна політики і взагалі ідеалів. Виходячи з численних прикмет, її можна приблизно датувати⁶¹⁶. Думається, кінець большевизму настав в СРСР менш-більш 1938 року, події якого зробили можливою й ліквідацію Комінтерну, що не забарилася.

Професійні революціонери — старі большевики-ленінці, що зруйнували Російську імперію, чекісти Дзержинського, Менжинського та Ягоди — нищили країну далі й не могли зупинитися. Німецький комуніст, що перекинувся від Сталіна до Гітлера, характеризував їх так: «У этих не было никакой профессии. Они не научились честному труду и не имели никакого намерения вернуться когда-либо на такую работу в ряды своих собратьев. Всю свою жизнь они оставались абсолютно ничего не

⁶¹² Мандельштам Надежда. Воспоминания. [Кн. 1.] Изд. 4. Paris: YMCA-Press, [1982]. С. 13.

⁶¹³ Два юбилея // Соц. вестник. 1923. 17 января. № 2 (48). С. 4.

⁶¹⁴ Берлин Павел. 20 лет ВЧК-ОГПУ-НКВД // Русские записки. Париж, 1938. Ноябрь. № 11. С. 206.

⁶¹⁵ Конквест Р. Большой Террор. [Кн.] II. Рига, 1991. С. 55.

⁶¹⁶ Генеральний комісар ГБ Г. Г. Ягода був звільнений з посади наркома внутрішніх справ СРСР 26 вересня 1936 року (того самого дня цю посаду зайняв Єжов) і розстріляний 15 березня 1938 року. Нещодавно цікаве формулювання з'явилося у московських «Вопросах истории». На сторінках цього журналу Л. І. Гінцберг відзначив, що авторитарний лад «воцарився в 1939 г.» (1997. № 8. С. 163). Що він мав на увазі — перемогі сталінізму?

создавшими разрушителями, подлинными профессиональными революционерами⁶¹⁷. До певного часу вони тішилися із плодів своєї перемоги, але так не могло тривати довго. Всесвітньої революції не вийшло, даремно, що з її обґрунтування розпочиналася й перша програма партії: «Развитие обмена установило такую тесную связь между всеми народами цивилизованного мира, что великое освободительное движение пролетариата должно было стать и давно уже стало международным»⁶¹⁸. Це була заповітна мрія Леніна. 25 жовтня (7 листопада) 1917 року на засіданні петроградського совету робітничих і солдатських депутатів, він оголосив, що «рабочая и крестьянская (sic) революция» відбулася. І цю свою доповідь закінчив так: «Да здравствует всемирная социалистическая революция!»⁶¹⁹.

Серед керівних кіл не могла не виникнути ідея побудови соціалізму в одній країні. Логіка подій примусила тих, на кому лежала відповідальність за державу, усвідомити свою переємність від будівничих імперії. Маятник гойднувся в інший бік. Уже на початку 1934 року політолог Євген Онацький, що спостерігав за подіями з Рима, фіксував: «Сталін давно вже перестав вірити в світову революцію. Більше того: він боїться, що світова революція не дала б йому можливості здійснити його фантастичні пляни про остаточну перебудову Росії у величезну імперію на підставах державного капіталізму (не комунізму!)»⁶²⁰. Практика воєнного комунізму потьмарила ленінську ідею-фікс і в уяві Сталінових опонентів. Уже восени 1923 року Зінов'єв сказав у вагоні поїзда Юрієві Анненкову: «Революция, Интернационал — все это, конечно, великие события. Но я разревусь, если они коснутся Парижа!»⁶²¹. На його думку, експериментувати було не шкода хіба що з Росією. Так само й Троцький, викинутий за кордон, не роздмухав комуністичної пожежі в жодній із країн, куди його відтак заносило й де перебувала більша чи менша кількість його послідовників. Головна його увага була прикута все-таки до СРСР.

На думку Євгена Онацького, «Провідники большевизму не вважають більш потрібним і доцільним викликати в московському пролетаріяті запеклої ненависти до “капіталістичних націй”, де “буржуй гнітить пролетарія”, а навпаки змальовують перед очима слухачів райдужні перспективи співробітництва пролетарської Росії з капіталістичним

⁶¹⁷ Пор.: Альбрехт К. И. Власть Сталина. С. 44.

⁶¹⁸ Программа Российской социаль-демократической рабочей партии. К.: И. И. Чоколов, 1917. С. 3.

⁶¹⁹ Ленин В. И. ПСС, Том 35. М., 1962. С. 3.

⁶²⁰ Онацький Євген. У Вічному місті: Записки укр. журналіста. Том IV: 1934 рік. Торонто: Новий шлях, 1989. С. 37–38.

⁶²¹ Анненков Юрий. Дневник моих встреч: Цикл трагедий. Том второй. [New York:] Междунар. лит. содружество, 1966. С. 270.

світом!»⁶²² Висновки українського політолога базувались на повній несподіваних поворотів промові Сталіна, яку той виголосив на XVII з'їзді ВКП(б): «Війна [...], — заявив тоді Сталін, — напевно привела б до революції, яка зробила б сумнівним саме існування капіталізму в багатьох країнах, як це ми бачили за часів першої імперіялістичної війни. І все ж, усупереч досвіді, буржуазні політики хапаються за війну, як людина, що тоне, за соломинку, і готові кинути в прірву [...]». Євген Онацький коментує цю промову: «Здавалося б, отже, що з точки погляду “світової революції” (а не московського імперіялізму!), треба було б ще підштовхнути тих буржуазних політиків, щоб вони якнайскорше скотилися до прірви. Треба було б допомагати викликати війну, що “напевно” привела б до революції... Але де там! Світова революція була б тепер зовсім не на руку московським імперіялістам, що вживають комуністичну ідею для власних цілей, і тому Сталін виступає як палкий оборонець... миру».

Провадячи політику миру, Совецький Союз, за словами Сталіна, розраховував «на здоровий змисл тих країн, зацікавлених в утриманні миру, бо вони хочуть розвитку комерційних взаємин із таким коректним партнером, як Совецький Союз». Онацький слушно запитує, хіба ж це мова людини, що готує «світову революцію»⁶²³? Цікаву річ сказав Сталін і про Версальський договір: «Ми не хочемо, щоб через цей трактат світ упав у безодню нової війни. І це саме відноситься до зміни наших відносин із Францією, Німеччиною та Польщею. Ми ніколи в нашій минулій і теперішній політиці ні на кого не орієнтувалися, крім на Совецький Союз. Якщо інтереси Совецького Союзу (себто, знову таки нової імперії, а не світової революції! — Є. О.) вимагають від нас зближення з тою чи іншою країною, яка не має інтересу в порушенні миру, ми робимо це без вагань [...]». Онацький продовжує свій аналіз: «Так міг би говорити і Муссоліні, і Гітлер, і всі інші **націоналістичні** провідники своїх націй. Насамперед інтереси своєї нації, а потім уже всякі інтернаціональні наліпки на замилювання очей дурням...»⁶²⁴

Щоправда, виникає сумнів. Згадуючи ідею збудування соціалізму в одній країні, Юрій Горліс-Горський висловив міркування, що за нових історичних умов ідея всесвітньої революції перетворилась у Сталіна на мрію про «світову гегемонію, непереможну конкуренцію, оперту на специфічним розв'язанні проблем сирівців і праці». Обертаючись до Сталіна, він писав: «Ти згнобив Україну й Кавказ, ти хотів згнобити Угорщину й Китай, Італію й Німеччину»⁶²⁵. Виходить, від самої ідеї всесвітньої революції чи то пак від ідеї світового панування Сталін все-таки не відмовився. Він викорис-

⁶²² Онацький Є. У Вічному місті. Том IV. С. 38.

⁶²³ Там само. С. 39.

⁶²⁴ Там само. Підкреслення автора.

⁶²⁵ Горліс-Горський Ю. Ave diktator! Б. м., [1948 (1949?)] С. 8.

тав їхню закоріненість у свідомості членів його партії. Як вважав Микола Ковалевський, «теория Сталина о построении социализма в одной стране является только отсрочкой той мировой революции, к которой коммунизм всегда стремился»⁶²⁶. По суті, цій нав'язливій ідеї комуністичних вождів Сталін присвятив і останній свій публічний виступ 14 жовтня 1952 року на XIX з'їзді. Можливо, комуністи сталінського призову вважали, що «в одній країні» їм не пощастить надовго зберегти свою владу, тому гасло побудови соціалізму в одній країні означало для них лише один етап, а не остаточну мету. Остаточна ж мета для всіх комуністів без винятку полягала у розкладанні усіх народів і держав і створенні большевицької світової совецької республіки. Шлях до цієї остаточної мети не міг проходити інакше, як через нову світову війну⁶²⁷. Загалом, є ціла література довкола цього питання, яку в останні роки спровокувала знаменита книжка Суворова-Різуна. Так чи інакше, самі гасла Сталін з тактичних міркувань поміняв.

Провадячи зміну політики, Сталін не міг не розпочати з чистки марксистсько-ленінської ідеології, адже відомо, що Ленін побудову соціалізму в одній країні (без світової революції) вважав справою неможливою. Для того відповідні висловлювання у виданнях Леніна були грубо вилучені. Ще в третьому виданні ленінських творів у газетному звіті про доповідь на засіданні Петроградського Совету, присвячену зовнішній і внутрішній політиці РНК, можна знайти таке місце: «Дело строительства целиком зависит от того, как скоро победит революция в важнейших странах Европы. Только после такой победы мы сможем серьезно приняться за дело строительства»⁶²⁸. У пізніших виданнях виклад доповіді друкувався, але цих двох речень там уже не знаходимо⁶²⁹. Інший приклад. Виступаючи на пленумі московського совета 6 листопада 1920 року, судячи з тексту того самого третього видання, Ленін сказав таке: «Если мы теперь бросим общий взгляд на международное отношение, — а мы всегда подчеркивали, что смотрим с международной точки зрения, — *и что в одной стране совершить такое дело, как социалистическая революция, нельзя*, — и посмотрим на историю войн [... і так далі]»⁶³⁰. У подальших виданнях, зокрема в тому самому т. зв. Повному зібранні творів, набраного курсивом підряд-

⁶²⁶ VI конференция Института по изучению СССР. С. 128.

⁶²⁷ Пор.: Альбрехт К. И. Власть Сталина. С. 16.

⁶²⁸ Ленин В. И. Доклад о внешней и внутренней политике Совета народных комиссаров в Петроградском совете 12 марта 1919 г. // Ленин В. И. Сочинения. Изд. 3, Том XXIV. М., 1932. С. 33.

⁶²⁹ Див., напр.: Ленин В. И. Доклад о внешней и внутренней политике Совета народных комиссаров // Ленин В. И. ПСС, Том 38. М., 1963. С. 1–7.

⁶³⁰ Ленин В. И. Речь на торжественном заседании Пленума Московского совета [...] 6 ноября 1920 г. // Ленин В. И. Сочинения. Изд. 3. Том XXV. М.; Л., 1929. С. 474. Бібліотечні цензори на титульних сторінках цього тому мусили замазувати атраментом прізвище редактора тому Н. І. Бухаріна (залишалися імена В. М. Молотова та М. А. Савельєва).

ного речення читач теж уже не знайде⁶³¹. Востаннє, підкреслю, це публікувалося 1929 та 1932 року. 24-й том вийшов **після** 25-го, з запізненням на три роки, і до його редколегії, замість Бухаріна, ввели В. В. Адоратського. Про те, що Сталін прийняв рішення цензурувати Леніна, не могла не знати Крупська. Нас не повинна дивувати її відома сумна репліка, що він би Леніна й посадив. (І мав би рацію!) При цій нагоді не можна не згадати, що свого часу Ленін не згірше за свого учня цензурував Маркса. Відома-бо річ, що, на думку останнього, існувало лише два класи: буржуазія й пролетаріат. Згідно з марксівською теорією, селянство мало розшаруватися поміж ними. Прагнучи захопити владу в країні, де три чверті населення складали якраз селяни, марксист Ленін не мав іншого виходу, як підправити вчення. Він заговорив про «робітничо-селянську владу» і привласнив собі програму своїх конкурентів-есерів про поділ поміщицької землі поміж селян⁶³². Лишається пристати до думки одного з чільних антикомуністів А. Авторханова, який присвятив діяльності Сталіна кілька книжок: «И интриганы, и Сталин боролись не только за власть, но и за определенный курс внутренней и внешней политики Кремля. Сталин никого не убивал из любви к убийству. Не был он и садистом, и еще меньше — параноиком. [...] все поступки, действия, преступления Сталина целеустремлены, логичны и строго принципиальны. [...] Сталин был политик, действующий уголовными методами для достижения цели. [...] Целеустремленные и целеоправданные действия с гениальным чутьем предвидения»⁶³³. Як убого виглядає поруч із цією системою думок ідея генерала Волкогонова: «Может быть, мы до сих пор плохо поняли изнутри шизофрению ленинско-сталинской системы?»⁶³⁴. В СРСР були заборонені окремі праці Маркса й Енгельса⁶³⁵, передусім ті, що мали русофобський характер.

Сутнісні зміни внутрішньої політики СРСР безсумнівні. У пост-тоталітарному суспільстві тодішній поворот ще не описано як слід і не

⁶³¹ Ленин В. И. Речь на торжественном заседании Пленума Московского совета [...] 6 ноября 1920 г. // Ленин В. И. ПСС. Том 42. М., 1981. С. 2. Разом з тим вираз «международное отношение» слухно й беззастережно виправлено на «международные отношения». Лишилися не зняті такі місця, які комуністичні талмудисти могли б казуїстично трактувати як не актуальні, обернені в минуле: «Мы тогда знали, что наша победа будет прочной победой только тогда, когда наше дело победит весь мир, потому что мы и начали наше дело исключительно в расчете на мировую революцию. [...] наша ставка была ставкой на международную революцию, и эта ставка безусловно была верна» (С. 1–2).

⁶³² Пор.: Коммунистический режим и народное сопротивление в России, 1917–1991. Изд. 2, испр. М.: Посев, 1998. С. 18.

⁶³³ Авторханов А. Загадка смерти Сталина: Заговор Берия. Изд. 3. [Франкфурт-на-Майне:] Посев, [1979]. С. 131–132.

⁶³⁴ Волкогонов Дм. Семь вождей: Галерея лидеров СССР: В 2-х книгах. Кн. 1. М.: Новости, 1995. С. 208.

⁶³⁵ На цьому наголошував зокрема Панас Феденко (VI конференция Института по изучению СССР. С. 100).

осмислено. Тим часом Ганс Кох прямо говорив про «поворот до націоналізму», датуючи його 1932–1934 роками⁶³⁶. У матеріалах на цю тему багато просто непролазної брехні. 19 серпня 1937 року оперуповноважений 4 відділу УГБ НКВД УРСР старший лейтенант ГБ Мейерович на допиті закинув Льву Крайньому: «Следствие располагает материалами, что Вы на работе в Прокуратуре УССР выживали украинские кадры: Гавриша, Лазаренко, Блантюка, Берегулько, Рыбалко»⁶³⁷, і Крайньому довелося якось оборонятися. На XIII з'їзді КП(б)У, розвінчуючи Постишева, Косіор оповів речі, які, на його думку, повинні були добре сприйматись угорі: «Тов. Постышев не раз выдерживал от товарища Сталина трепку. За что? За неправильное отношение к украинским кадрам, за непонимание того, что путь подтягивания этих кадров к большевизму, к себе, несколько иной, и нельзя так с плеча рубить — раз, раз и больше ничего»⁶³⁸. Перебуваючи на Колимі, представник київської партійної номенклатури П. Г. Марченко звернувся до Сталіна із, здавалося б, неймовірним за своїм змістом листом: «В 1936 году в результате Вашего настойчивого требования о выдвижении украинских большевистских кадров, по предложению т. Постышева я был выдвинут зав. отделом Горпаркома, а в октябре 1936 года избран вторым секретарем Киевского Горпаркома (sic). После приезда в Киев Кудрявцева⁶³⁹, в связи с тем, что он хотел перевести секретарем Горпаркома Бондаренко⁶⁴⁰ из Харькова, меня утвердили зав. отделом партийной пропаганды Обкома КПбУ. [...] Дорогой Иосиф Виссарионович! Никогда ни к каким контрреволюционным организациям я не принадлежал. Троцкистом не был и не буду. [...] Воспитывался в духе беззаветной преданности родине, партии и Вам. Всю свою сознательную жизнь боролся со всеми врагами социализма. Вы открыли перед[o]

⁶³⁶ Кох Г. Советоведение, советознание или советология // VI конференция Института по изучению СССР. С. 15.

⁶³⁷ ЦДАГО України. № 46122 ФП / кор. 773. Том 1. Арк. 43.

⁶³⁸ Там само. Ф. 1. Оп. 1. № 491. Арк. 97.

⁶³⁹ Кудрявцев Сергей Александрович (вересень 1903, с. Ниви Тверської губ. — не раніше 25 квітня 1938) — 1-й секретар Харківського обкому (вересень 1936 — 8 січня 1937), 1-й секретар Київського обкому й міськкому (13 січня — 26 вересня 1937), 2-й секретар ЦК КП(б)У (26 вересня 1937 — 22 січня 1938 [?]). Освіта — 6 класів Бежецького реального училища. Член партії з вересня 1919 року. 25 квітня 1938 засуджений до розстрілу (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. № 511. Арк. 13; Ф. 39. Оп. 4. № 108. Арк. 1–2; № 32099 ФП / кор. 217. Арк. 31–61, 84–86).

⁶⁴⁰ Бондаренко Михайло Іллєч (8 вересня 1903, Єлисаветград — 10 лютого 1938, Москва) — 2-й секретар Харківського міськкому (1936–37), 2-й секретар Київського міськкому (затверджений рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 3 лютого 1937), голова Раднаркому УРСР (затверджений постановою Політбюро від 30 серпня 1937). 17 жовтня 1937 року був ув'язнений. Розстріляний (ЦДАГО України. № 32099 ФП / кор. 217; Ф. 1. Оп. 6. № 438. Арк. 47; № 455. Арк. 3).

мною блестящие перспективы роста»⁶⁴¹. Почавши рано робити кар'єру, завдяки репресіям Марченко робив її дуже швидко. Очевидно, він непогано орієнтувався у «віяннях» того часу, не міг же він знати давнього сталінського листа: «Я за то, — писав вождь до Харкова Кагановичу, — чтобы состав Секретариата и Политбюро ЦК КП(б)У, а также советскую верхушку усилят украинскими элементами»⁶⁴². З другого боку, навпаки, він знав рішення XIII з'їзду КП(б)У [травень-червень 1937 року] і, як бачимо, дуже серйозно до них ставився, а вони констатували: «Це виявилось, головним чином, у недостатній ще українізації партійних, радянських і особливо профспілкових і комсомольських організацій, в недостатньому висуванні більшовицьких українських кадрів на керівну партійну, радянську, господарську і профспілкову роботу»⁶⁴³. Але чи ж не дивно довідатися сучасному читачеві, що, пишучи на Колимі до Сталіна клопотання про помилування, Петро Марченко виставив як один із своїх плюсів те, що він українець! (Ніби знайшов перед ким хвалитися).

Проти большевицької номенклатури, що не хотіла перебудовуватися, почали у цей час висувати зовсім нові за змістом, небувалі раніше звинувачення. Начальника відділення 2 відділу УГБ НКВД УРСР Роберта Тенісовича Біргеля (народився 1903 року, був ув'язнений 19 лютого 1938 року) було звинувачено, наприклад, в «измене родины»⁶⁴⁴. Попередній склад каральних органів таких звинувачень не формулював. Можна зрозуміти ідеологію, ба навіть психологію чекістів, які називали агентурні справи — «Ширые» (1927)⁶⁴⁵, «Начинающие» (1931; у справі проходила група студентів)⁶⁴⁶, «Кроты» (1936)⁶⁴⁷, «Осколки» (1938)⁶⁴⁸, «Воскресшие», «Распространители»⁶⁴⁹, «Отщепенцы»⁶⁵⁰. Тим часом 1938 роком датується агентурна справа з несподіваною, навіть сенсаційною

⁶⁴¹ ЦДАГО України. № 31629 ФП / кор. 197. Арк. 46–47. Марченко Петро Григорович (29 червня 1909, с. Чупахівка Охтирського району — 31 липня 1943) — завідувачий відділом партійної пропаганди і агітації Київського обкому КП(б)У. Вступив до партії у віці 18 років (1927). Ув'язнений 18 липня 1937 року. Одержав 8 років ИТЛ. Помер у Севостлазі на Колимі.

⁶⁴² Сталин И. В. Тов. Кагановичу и другим членам ПБ ЦК КП(б)У // Сталин И. В. Сочинения, Том 8. М.: ОГИЗ, 1948. С. 154.

⁶⁴³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів. Т. І. К., 1976. С. 874–875.

⁶⁴⁴ ЦДАГО України. № 31089 ФП / кор. 178. Арк. 2. Цю формулу знаходимо у постанові про обрання запобіжного заходу 20 лютого 1938 року у справі його дружини. Постанову підписав помічник оперуповноваженого сержант ГБ Беляев, а затвердив Кудрявцев.

⁶⁴⁵ Там само. № 56788 ФП / кор. 1373. Арк. 111.

⁶⁴⁶ Там само. № 58369 ФП / кор. 1468. Том. 1. Арк. 145, 152, 180.

⁶⁴⁷ Там само. № 36396 ФП / кор. 316. Арк. 137.

⁶⁴⁸ Там само. № 45915 ФП / кор. 753. Том. 1. Арк. 142–143.

⁶⁴⁹ Там само. № 30499 ФП / кор. 154. Арк. 2.

⁶⁵⁰ Там само. № 31137 ФП / кор. 180. Арк. 135.

назвою «Враги України»⁶⁵¹. Чи ж не дивно, що поняття «вороги народу» набрало тут нового значення? У законодавстві сам термін уперше було застосовано, як відомо, у постанові ЦВК і РНК СРСР «Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной (социалистической) собственности» від 7 серпня 1932 року.

Вище не раз підкреслювалось, що влада провадила репресії відповідно до марксистсько-ленінської теорії і спрямовувалась проти «остатков бывших и уничтоженных враждебных классов — бывших дворян, помещиков, буржуев, царских чиновников, офицеров и их детей»). Відповідно до руйнівної комуністичної ідеології організовувались картотеки всіляких обліків, що прирікали на подальше знищення увесь цвіт націй, захоплюючи вже й нову, совєцьку інтелігенцію. Михайло Романенко 1951 року визначив їх так: «С 1937 года сфабрикован был новый тип преступника — «враг народа». Под этой кличкой привезли в концлагери сотни тысяч чиновников государственного, партийного, хозяйственного и профсоюзного аппарата всех рангов и мастей, от членов правления колхоза и сельсовета до наркомов и партийных вельмож включительно»⁶⁵². Як саркастично висловився А. Авторханов (1959), внаслідок діяльності «алхімічної лабораторії» (сталінської комісії для ліквідації «ворогів народу») «была установлена новая категория совершенно другого порядка [...] — «анти-советски настроенные лица или потенциальные враги советской власти». Сюди могли потрапити «потомственные пролетарии, стахановской марки колхозники, закоренелые большевики, краснейшие профессора, нашумевшие герои гражданской войны, [...] проститутки из Интуриста [...]»⁶⁵³. Євг. Гінзбург оповідала: «После каждого процесса дело закручивалось все туже. Вошел в жизнь страшный термин «враг народа». Каждая область и национальная республика по какой-то чудовищной логике должны были тоже иметь своих «врагов», чтобы не отстать от центра. Как в любой кампании, как, скажем, при хлебозаготовках или поставках молока»⁶⁵⁴. Нео-троцькіст Вадім Роговін твердить, нібито поняття «ворог народу» Сталін вперше ввів у промові проти Бухаріна⁶⁵⁵. Хочу позбавити Сталіна і цього пріоритету на користь того самого Леніна. Цей образ знаходимо уже в одному з перших декретів совєцької влади — «Декрет об аресте вождей гражданской войны против революции», датований 28 листопада / 11

⁶⁵¹ ЦДАГО України. № 51231 ФП / кор. 35. Арк. 102. Її заведено в Управлінні НКВД по Кзил-Ординській області.

⁶⁵² Романенко Михаил. Завоеватели белых пятен. Б. м.: Посев, 1951. С. XXXI. Подп.: М. Розанов.

⁶⁵³ Авторханов А. Технология власти. Изд. 3. Б. м.: Посев, 1983. С. 405.

⁶⁵⁴ Гинзбург Евг. Крутой маршрут. С. 19.

⁶⁵⁵ Сталин И. В. Сочинения. Т. 12. С. 56.

грудня 1917 року: «Члены руководящих учреждений партии кадетов, как партии врагов народа, подлежат аресту и преданию суду революционных трибуналов»⁶⁵⁶.

Щоб переставити машину на нові рейки, після змін у ідеології потрібна була зміна керівництва. Про тих, хто одержав у результаті цієї зміни всю повноту влади, сенсаційні речі оповідав перед смертю Молотов: «Мы все трое были певчими в церкви. И Сталин, и Ворошилов, и я. В разных местах, конечно. Сталин — в Тбилиси, Ворошилов — в Луганске, я — в своем Нолинске. Это было не тогда, когда мы были в Политбюро, а гораздо раньше. (Смех.) Сталин неплохо пел.

— В Политбюро тоже петь надо, когда Жданов на пианино играл, а вы за столом...

— Пианино, когда немного выпьем. Ворошилов пел. У него хороший слух. Вот мы трое пели. «Да исправится молитва твоя...» — и так далее. Очень хорошая музыка, пение церковное. [...] Надо сказать, и Сталин не был воинственным безбожником. [...] Правда, церковные песни мы иногда пели. После обеда. Бывало, и белогвардейские пели. У Сталина был приятный голос...»⁶⁵⁷ Важко уявити, щоб отак, за столом, їм підспівували Зінов'єв чи Каменєв. За Сталіним, правда, й раніше помічали схильність до церковних мотивів. До цього місця наведено репліку Чуєва: «Мне наши полководцы рассказывали, что Сталин перед сражением, напутствуя, обычно говорил: “Ну, дай бог!”, или “Ну, помоги господь!”»⁶⁵⁸. Разом з тим у членів нового, вже безфракційного, сталінського Політбюро важко виявити якусь цілну ідеологію. 9 грудня 1982 року той самий Молотов про зруйнування храму Христа Спасителя просторікував без тіні розкаяння: «Это сознательно было уничтожено. Сам храм. Против него были возражения. Лично я не возражал... Сохранять храм в центре для чего? Это не какая-то древняя редкость. Это мы придумали. Не подходит он для Советской власти — в самом центре какой-то храм»⁶⁵⁹.

З приводу знаменитого закону «за колоски» (його називали ще «сім восьмих») Ол. Семененко зробив тонке спостереження: «Священна, як назвав її своїм семінарським стилем Сталін, соціалістична власність була поставлена під спеціальну, жорстоку охорону»⁶⁶⁰. 29 вересня 1936 року Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про те, щоб «контрреволюційні троцькістсько-зінов'євські елементи» розглядати як розвідників, шпигунів і диверсантів. Татарський історик Булат Султанбеков занотував: «Сам стиль документа и его “катехизисные” речевые обо-

⁶⁵⁶ Декреты советской власти, Том I. М.: Гос. изд-во полит. лит.-ры, 1957. С. 161–163.

⁶⁵⁷ Сто сорок бесед с Молотовым. С. 123, 270.

⁶⁵⁸ Там же. С. 269–270.

⁶⁵⁹ Там же. С. 265.

⁶⁶⁰ Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б. м.: Сучасність, 1977. С. 18.

роты показывают, что он, скорее всего, был продиктован Сталиным, может быть, даже прямо на заседании»⁶⁶¹.

Програма дискредитації «старих большевиків» ішла під прапором фізичної ліквідації, тому не могла не охоплювати викриття «большевицької» моралі, що була, як відомо, «подчинена интересам классовой борьбы пролетариата». На закритих партійних зборах парторганізації київського обласного управління міліції у суботу 17 й понеділок 19 липня 1937 року Краукліс каляся: «Я не могу себе представить, как это раньше мы не могли видеть, что мы попали в такую банду. И я, и муж⁶⁶², конечно, виноваты, что мы раньше об этом не знали и не говорили о том, что было нам известно. На вечерах у Балицкого на даче бывали такие люди: Рубинштейн, правая рука Балицкого, Бачинский, идейный вдохновитель вечеров, Шаров, Словинский, Письменный, Циклис, Козельский, Александровский, Купчик, Якир, Постышев, иногда приезжал тов. Коссиор. Из работников там бывали от начальников отделов наркомата и выше. Бывал там часто Евгенийев, который жил не по своему карману». Ці маловиразні хлюпання Краукліс розшифрував у своєму наступному виступі формально її начальник Олександр Ряботенко⁶⁶³: «[...] на даче Балицкого устраивались оргии, пьянки, спаивали женщин, сводили их в таком виде, чтобы они не узнали, с кем имели дело. Там бывали Постышев, Якир и другие. Циклис там был поставщиком, а Бачинский организатором. То, что говорила тов. Крауклис, тоже не менее безобразно, за рюмкой водки в пьяном виде велись по сути контр-революционные разговоры, вроде, что вот, где, мол, толстая свинья, тоже осмелилась критиковать и т. д., тов. Крауклис и его жена старые члены партии, которые должны отвечать за себя в полной мере, они только сейчас говорят об этом, а раньше об этом не могли сказать»⁶⁶⁴. Але вже 10 липня 1937 року багато докладніше про ці справи оповів Наум Рубінштейн: «Каждую пятитдневку устраивались грандиозные кутежи в доме отдыха “Дедовщина” и на увеселительном судне “Днепр”. В этих пьянках принимали уча-

⁶⁶¹ Султанбеков Б. Сталинский железный нарком. С. 194.

⁶⁶² Краукліс Ян Кріш'янович (1895–1938) — начальник УМЗ НКВД УРСР (1935 — червень 1937, перед Н. Новаковським). Робітник-слюсар (виробничий стаж 7 років). Член ВКП(б) з 1913. За однією анкетною, «образование нисшее», за іншою, — «образование среднее, незаконченное». У 1915–17 сидів у тюрмі, потім перебував на засланні в Іркутській обл. Начальник Криворізького, з 1930 — Сталінського окрвідділів ГПУ, з 1 січня 1934 — Харківського обласного відділу ГПУ. Розстріляний (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. № 441. Арк. 77; Оп. 20. № 3461. Арк. 4, 11; Ф. 263. Оп. 1. № 49013 ФП / кор. 919. Арк. 28; Золотарьов. С. 494).

⁶⁶³ Ряботенко Олександр Іванович (1896–?) — начальник харківської (з 1931) та київської (1937) облміліції. Член ВКП(б) з квітня 1920. Освіта середня. Делегат XII–XIII з'їздів КП(б)У. Мав орден Червоного прапора (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. № 442. Арк. 82; № 512. Арк. 140).

⁶⁶⁴ ЦДАГО України. № 44539 ФП / кор. 676. Арк. 365–366.

стие как активное ядро Балицкий, Кацнельсон, я, Чирский, Крауклис, Семенов, Циклис, Бачинский, Письменный и др. Иногда в пьяном виде появлялись в городе. В 1936 году летом вся эта компания в пьяном виде поехала машинами в Чернигов, где продолжалась попойка у Тимофеева. Во время выпивок и кутежей были женщины — жены сотрудников и приглашенные. Сам Балицкий открыто “сожительствовал” с женами Евгеньева, Шарова, Тимофеева, Чирского и др. Поездки на “Днепре” превращались в настоящие оргии. [...] Характерно, что Оперод поддерживал притон Аренштейн, прозванной “бабушкой русской проституции”. Аренштейн — близкая родственница расстрелянного троцкиста Ахматова. В этом притоне бывали очень ответственные работники, туда доставлялись любые женщины. Соколов мне сообщил, что этот притон он освещает»⁶⁶⁵. Окремі імена й подробиці розкриваються і в мемуарах. Покоївка Л. Кагановича скаржилась у Бутирський тюрмі товаришкам по камері: «Ох и насмотрелась же я на их жизнь. Бывало, понаедут к моему хозяину на автомашинах, каждый кралю с собой привезет, пьют, песни поют, целуются целую ночь. А бесстыжие какие, просто срам. Ну, они самые, что ни на есть развратные люди. А разведутся под утро, кто их харкотину да блевотину убирает, все я же»⁶⁶⁶.

У російській історичній науці свідчення чекістів, що відклались у слідчих справах, використовуються як звичайне історичне джерело. Так, у журналі «Вопросы истории» знаходимо «рассказ о методах кадровой работы Евдокимова» — зізнання чекіста І. Я. Ільїна: «Примерно по такой системе воздействовали и на группу руководящих работников периферии: как правило, ни одно оперативное совещание, созываемое в Ростове довольно часто, не проходило без того, чтобы в конце оперативного совещания, а зачастую и во время его, не устраивалась грандиозная пьянка с полным разгулом, длившаяся иногда сутки и более. Были случаи, когда отдельных работников разыскивали только на 3 или 4 день где-нибудь в кабаках или у проститутки. Эта система морального и политического разложения, таким образом, переносилась и на аппарат периферии»⁶⁶⁷.

Описуючи схожу атмосферу в партійній організації чекістів і вільнонайманих в одному з таборів, І. Солоневич вийшов на цікаві узагальнення: «Конечно, если у Якименки есть связи в Москве (а видимо, есть; иначе зачем ему туда ехать), то он с этим протоколом обратится не в Гулаг и даже не в ГПУ, а в какую-нибудь совершенно незаметную извне партийную дыру. В составе этой партийной дыры будут сидеть Ваньки и Петьки,

⁶⁶⁵ ЦДАГО України. № 44539 ФП / кор. 676. Арк. 59–60.

⁶⁶⁶ Notes of a Political Prisoner. P. 28.

⁶⁶⁷ Тумшин М. А. Еще раз о кадрах чекистов 30-х годов // Вопросы истории. 1993. № 6. С. 190.

среди которых Якименко — свой человек. Кто-то из Ванек вхож в московский комитет партии, кто-то в контрольную партийную комиссию (ЦКК); кто-то, допустим, имеет какой-то блат, например, у товарища Землячки. Тогда через несколько дней в соответствующих инстанциях пойдут слухи: тов. Шац вела себя так-то и так-то, дискредитировала вождей. Вероятно, будет сказано, что занимаясь административными загибами, тов. Шац подкрепляла свои загибы ссылками на интимную близость с самим Сталиным. Вообще, создастся атмосфера, в которой чуткий нос уловит, что кто-то влиятельный собирается товарища Шац съесть. Враги тов. Шац постараются эту атмосферу сгустить, нейтральные станут во враждебную позицию, друзья, если не очень близкие, умоют лапки и отойдут в стороночку: как бы и меня вместе с тов. Шац не съели. Да, конечно, Якименко имеет крупные шансы на победу. Помимо всего прочего, он всегда спокоен, выдержан, и он, конечно, намного умнее тов. Шац. А сверх всего этого, тов. Шац — представительница той “старой гвардии ленинизма”, которую снизу подмывают волны молодой сволочи, а сверху организационно ликвидирует Сталин, подбирая себе кадры бестрепетных “твердой души прохвостов”. Тов. Шац — только жалкая, истрепанная в клочки тень бывлой героики коммунизма. Якименко — представитель молодой сволочи, властной и жадной. Более или менее толковая партийная дыра должна, конечно, понять, что при таких обстоятельствах умнее стать на сторону Якименки. Я не знал, да так и не узнал, какие деловые столкновения возникли между тов. Шац и Якименкой до нашего пресловутого заседания; в сущности, это и не важно. Товарищ Шац всем своим существом, всем своим видом говорит Якименке: “Я вот всю свою жизнь отдала мировой революции, отдавай и ты”. Якименко отвечает: “Ну и дура. Я буду отдавать чужие, а не свои”. Шац говорит: “Я — соратница самого Ленина”. Якименко отвечает: “Твой Ленин давно подох. Да и тебе пора”. Ну и так далее»⁶⁶⁸.

Ще ніхто не дав відповіді, навіщо Сталінові потрібна була, зрештою, вся ця зміна курсу. Директор заводу в Нікополі Віктор Кравченко, що успішно робив свою кар’єру, поки на нього не звернуло свою увагу НКВД, запитував: «Чому вони не дають мені спокою? Я ж хочу тільки працювати, дати їм усе, що в мені найкраще! Чому причепились до мене? Чому?»⁶⁶⁹. Це справді цікаво, адже винищили силу людей, готових до колаборації й відданих. Один із них, відомий український прозаїк К. 5 грудня 1929 року писав уповноваженому ГПУ Ф. Химочці: «Поверніть мене до мого пера (до речі, перо, що Ви мені дали, я хотів би лишити у себе на пам’ятку, ним я “утроблю” весь націоналізм у своїх давніх творах), але, крім пера, я й так готовий завжди до Ваших послуг, коли тільки вони будуть потрібні

⁶⁶⁸ Солоневич Иван. Россия в концлагере. Изд. 5. Вашингтон: П. Р. Ваулин, 1958. Стлб. 209.

⁶⁶⁹ Кравченко В. Я избрав волю. С. 244.

для користи Радянської влади. Це моя остаточна мета, до якої я рвався ще зі Львова й до якої не міг дістатися досі». «Готовий до послуг» письменник потрапив на Соловки, а 3 листопада 1937 року його розстріляли⁶⁷⁰. Волкогонов міркував: «[...] Сталин исподволь, параллельно с подготовкой конституции готовил в стране гигантскую кровавую чистку. Многие люди до сих пор не могут понять: зачем она была нужна ему? Власть его стала незыблемой. Вся явная оппозиция была разгромлена. Общество притихло, со страхом и восторгом (sic) глядя на портреты низкорослого вождя [...], который создал “самое” сильное государство, “самую” сильную армию, “самую” передовую науку и культуру и сейчас готовит жизнь, в которой всем будет “радостно и весело”. Почему Сталин решил устроить всесоюзную кровавую “баню”? Как он решился на нее?»⁶⁷¹. Залишимо тим часом без відповіді це велике питання й поставимо вужче, навіщо Сталін ліквідував старих большевиків, чекістів?

До оцінки сталінського перевороту

Підступаючи до Великого Терору, не можна не повернутись коротко до особи Сталіна. Література про цю людину колосальна. На березень 1999 року в Бібліотеці американського Конгресу зберігалось понад 1100 присвячених йому книжок, що виявляють найрізноманітніші, часом вкрай не подібні одна до другої точки зору. Дуже цікаві методологічні настанови, придатні для вивчення цього діяча, висловив Каганович: «Это оригинальный человек, между прочим. Причем, его надо брать по временам, по периодам, разный он был. Послевоенный — другой Сталин. Довоенный — другой. [...] Я видел не менее пяти-шести разных Сталиных.

— В чем дело? В зависимости от политической обстановки характер менялся? [...]

— От напряженности работы. От напряженности обстановки. От напряженности борьбы»⁶⁷². Нехтувати цими міркуваннями не випадає: Каганович спостерігав вождя зблизька. Генерал Волкогонов був простіший: «Кое-кто из проницательных людей, — розмірковував він, — утверждал, что война Сталина изменила. Не уверен»⁶⁷³.

Останнім часом частина російських комуністів намагається всіляко звелічити особу Сталіна. У великій країні, що не має демократичних традицій, це, на жаль, чи не природно. Маючи у своїй історії спершу государя, а тоді

⁶⁷⁰ Роженко М., Богацька Е. Сосни Биківні свідчать. Кн. 1. С. 347.

⁶⁷¹ Волкогонов Дм. Семь вождей: Галерея лидеров СССР: В 2-х книгах. Кн. 1. М.: Новости, 1995. С. 202–203.

⁶⁷² Чув Ф. Так говорил Каганович. М.: Отечество, 1992. С. 154–155.

⁶⁷³ Волкогонов Дм. Семь вождей. Кн. 1. С. 276.

совєцьких вождів, які — хоч там що — провели країну від лучини до атомної бомби, хіба можуть росіяни дистанціюватися від історичних форм державності? Не шукатимуть же вони свого політичного ідеалу в середовищі якихось мілюкових. «К 1977 г. это государство достигло высочайшей в истории точки внешнего могущества: господствует на Кубе и в Анголе, его офицеры контролируют армии Ханоя и Адена, а базы флота спрятаны в Тихом, Индийском и Атлантическом океанах... И “русский патриотизм”, привязанный к государственному величию, не может всерьез, сколько бы он от него ни отрекался, отличаться от патриотизма советского!»⁶⁷⁴. Досі каменем спотикання лишається в Росії оцінка генерала Власова і РОА, на якій не може зійтися й примиритись населення. Засуджуючи з російських національних позицій большевицьку практику й політику Леніна⁶⁷⁵, російські шовіністи-державники не мають на що зіпертися поза державними структурами. Ідеалізація Сталіна у них вимушена, але, йдучи на це, автори неминуче розминаються з історичними фактами. Наприклад, генерал Віктор Філатов 1997 року інтерпретував сутність Великого Терору у такий спосіб: «Славный 1937 год! В этот год Сталин окончательно понял: в СССР строится не коммунизм, а сионизм — и разгромил его. После 1937 года в страну вернулись Суворов и Кутузов, Нахимов и Ушаков, Богдан Хмельницкий⁶⁷⁶ и «Витязь в тигровой шкуре»... Из лагерей выпустили русских, украинцев, белорусов⁶⁷⁷, — всех, кого сионисты с 1918 года гноили и уничтожали по статье “националист” или “антисемит”. Славный 1937 год! В этот год были открыты почти все наши военные академии и военные училища — кузницы военных кадров. Молодежь хлынула в военные аудитории. К началу 1941 года первокурсники военных академий и военных училищ, открытых в 1937 году, поголовно — командиры взводов, рот и батальонов. Именно эта категория офицерского состава решает судьбу каждой схватки на поле боя»⁶⁷⁸. Історичної правди в цій реконструкції, ясна річ, небагато. Досить сказати, що з числа осіб, які були ув'язнені й потрапили до таборів у 1937–1938 роках, вижили й вийшли на свободу після 1956 року не більше 10–15 %⁶⁷⁹.

⁶⁷⁴ Хейфец М. Избранное. Том 1. С. 221.

⁶⁷⁵ Чи не найяскравішими працями цього громадсько-політичного напрямку стали монографії: Платонов Олег. Терновый венец России: История Русского народа в XX веке. Т. 1–2. М.: Родник, 1997. 896, 1040 с.; Его же. Терновый венец России: Тайна беззакония: Иудаизм и масонство против Христианской цивилизации. М.: Родник, 1998. 880 с. Всім були б цікаві ці праці, якби автор не виявив у них шовіністичну українофобську позицію. Ось яку лексику застосував він, пишучи про УПА: «В Малороссии, например, националистические бандформирования, созданные из подонков русского народа, возмнивших себя особым народом, нередко возглавлялись нацистскими офицерами» (Платонов О. Тайная история России: XX век; Эпоха Сталина. М.: Москвитянин, 1996. С. 229).

⁶⁷⁶ Точніше сказати — після 1941 року.

⁶⁷⁷ Мається на увазі короткий період берієвської відлиги, за яким пішов новий виток терору.

⁶⁷⁸ Філатов Віктор. Даешь 37-й! // Завтра. 1997. Сентябрь. № 37 (198). С. 6.

⁶⁷⁹ Медведев Рой. О Сталине и сталинизме. С. 454.

У надто вже незлагодженому хорі генералів Філатова, Волкогонова та інших важко пристати до когось одного, передусім до першого, оскільки його модель не враховує страшних повоєнних злочинів, які не випадає записати ні на фракціонерів, ані на опозицію, — ні на кого більш, окрім самого товариша Сталіна. Можна назвати конкретні злочини, що мали місце уже після 1938 року, передусім на Західній Україні. Іван Білас опублікував 73 документи на тему «Поглинення Західної України та експансія репресивно-каральної системи (1939–1941)»⁶⁸⁰. Попри всі зміни внутрішньої політики її комуністична основа лишилась, на жаль, та сама, і це можна простежити на документах, що розповідають про депортації населення з Західної України та інших новонабутих територій 1939–1941 років. Ось яскравий приклад —

«Директива

про виселення соціально чужого елемента

із республік Прибалтики, Західної України і Західної Білорусії та Молдавії.

Основа: Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 травня 1941 року за № 1299–526 сс.

Категорії осіб, які підлягають виселенню за цією директивою:

- 1) активні члени контрреволюційних організацій і члени їх сімей;
- 2) колишні жандарми, охоронники, керівний склад поліції, в'язниць та рядові поліцейські і тюремники при наявності компматеріалів;
- 3) колишні крупні поміщики, торговці (з річним обігом більше 150 тис. лат); колишні фабриканти (з річним обігом більше 200 тис. лат) та великі чиновники колишніх буржуазних урядів разом з членами їх сімей;
- 4) колишні офіцери, на яких є компматеріал (у тому числі і ті, які служили в територіальних корпусах Червоної Армії);
- 5) члени сімей учасників контрреволюційних організацій, засуджених до вищої міри покарання, а також ті, які переховуються і перейшли на нелегальний стан;
- 6) особи, які прибули по репатріації із Німеччини, а також які виїхали із Латвії до Німеччини, при наявності щодо них компматеріалів;
- 7) ті, хто втікали з колишньої Польщі і відмовилися прийняти радянське громадянство;
- 8) карний елемент, який продовжує займатися злочинною діяльністю;
- 9) повії, зареєстровані в поліції, які займаються старою діяльністю»⁶⁸¹.

⁶⁸⁰ Білас Ів. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Кн. 2. С. 96.

⁶⁸¹ Бугай М. Ф. «За повідомленням НКВС СРСР, були переселені...»: Про депортацію населення з України у 30–40-і роки. К.: Знання, 1992. С. 18–19. З документів відділу за нагляду за слідчими справами в органах безпеки. Передрук: Національні процеси в Україні, Історія і сучасність: Документи і матеріали. Част. 2. К.: Вища школа, 1997. С. 302–303.

За планом 85 716 осіб, а фактично 94 896 були розселені в Алтайському, Красноярському краях, у Казахстані, Комі АРСР та Омській області. Під цим документом охоче підписався б перший-ліпший старий большевик «ленінської гвардії» з кланово-клієнтальної неформальної групи Балицького чи Леплевського.

І нехай новоявлені сталіністи Західну Україну як аргумент проти Сталіна не сприймуть, можна назвати його реальні злочини проти інших народів, зокрема проти російського. Йдеться про винищення козаків-емігрантів Донського, Кубанського та Терського полків, яких зрадницьки — відповідно до ялтинських угод — передали йому англійці⁶⁸². Генерал Філатов запевняв, ніби ще перед війною «из лагерей выпустили русских, украинцев, белорусов». А як оцінити тоді людожерний указ від 26 листопада 1948 року про довічне заслання уже звільнених в'язнів («повторники») ⁶⁸³? Адже прийнято було цей указ тому, що саме тоді щойно закінчилися 10-річні строки жертв Великої Чистки 1937–1938 років. Жак Россі не знав про указ, але інтуїтивно розумів суть сталінської акції⁶⁸⁴.

Неформальні групи в партії та чека

У роки «гласності» з'явилась маса публікацій, де, відштовхуючись від критично негативної оцінки Сталіна і його злочинів, автори прагнули змалювати його супротивників, а відтак жертв, у винятково рожевих тонах. Перед вели в цьому журналісти, які, не знаючи півтонів, завзято прагнули реабілітувати усіх своїх персонажів — старих большевиків, комсомольців, чекістів, що, омовляв, ціною власного життя платили за оборону справедливості. Оскільки особові, ба навіть слідчі справи чекістів для наукових досліджень закриті, у науковому обігу за таких умов можуть опинитись хіба що документи, яких КГБ ніколи не дезавуювало. Наприклад, маємо протокол допиту колишнього начальника СПО УГБ НКВД Київської області Ісаака Соколова-Шейніса, згодом помічника наркома внутрішніх справ Білоруської РСР⁶⁸⁵. 13 квітня 1957 року його,

⁶⁸² Двинов Б. Загадка Ялты // Соц. вестник. 1949. 25 марта. № 3 (618). С. 37–41; Женецький Степан. Трагедія козаків в 1945 році // Українець-Час. Париж, 1951. 27 травня. Ч. 21 (234). С. 6, 8; Насильственная репатриация // Шатов М. В. Библиография Освободительного движения народов России в годы Второй мировой войны. Нью-Йорк, 1961. С. 101–125; Науменко Вячеслав. Великое предательство: Выдача казаков в Лиепце и других местах, 1945–1947. Т. 1–2. Нью-Йорк, 1962–1970; Толстой Н. Д. Жертвы Ялты. М.: Русский путь, 1996. 544 с.; Христофоров В. От австрийской Каринтии до подвалов на Лубянке // Лит. Россия. 1998. 23 января. № 4. С. 12–13.

⁶⁸³ ГАРФ. Ф. 9401. Оп. 2. № 269. Том 1. Арк. 348. Див.: Волкогонов Дм. Семь вождей: Галерея лидеров СССР: В 2-х книгах. Кн. 1. М.: Новости, 1995. С. 358.

⁶⁸⁴ Росси Жак. Справочник по ГУЛАГу. Ч. 2. С. 288–289.

⁶⁸⁵ Довідку про нього, без дат життя після 1939 року, див.: Золотарьов. С. 551–552.

на той час уже заслуженого пенсіонера МВД УРСР, допитали як свідка у зв'язку з перевіркою загиблого директора видавництва «Молодий Більшовик» Миколи Грицяя. Він розповів: «Я лично никогда в период своей работы [в 1919–1939 гг.] в органах ЧК-ГПУ-НКВД нарушений социалистической законности не допускал. Более того, в меру своих возможностей я боролся с нарушителями соцзаконности при ведении следствия в отношении кого бы то ни было из арестованных»⁶⁸⁶. Читаємо цей зворушливий протокол далі: «*Вопрос:* Известны ли вам факты нарушений социалистической законности органами СПО ГПУ УССР по отношению к арестованным в 1933–1934 г. г. ? *Ответ:* Такие факты мне неизвестны. Наоборот, я вспоминаю, как бывший председатель ГПУ УССР Балицкий на одном из совещаний в аппарате ГПУ УССР в тот период предупреждал работников следствия, чтобы они не допускали каких-либо нарушений соцзаконности в отношении арестованных»⁶⁸⁷. Неможливість комплексного джерелознавчого аналізу тих чи інших подій, діяльності тієї чи іншої особи забезпечує виникнення фальсифікацій у майбутньому.

Намагаючись дати точнішу оцінку розглядуваному соціальному прошаркові, мусимо звертатись до спогадів. Лідія Шатуновська, колишня мешканка т. зв. Дому на набережній (у різний час вона була дружиною двох відповідальних працівників), виїхавши у сімдесяті роки на Захід, в одній із статей писала: «Жалею ли я об участии старых большевиков, столь безжалостно истребленных Сталиным? Сочувствую ли я им? Многих из тех, кого я лично знала и кто в частной своей жизни был неплохим человеком, мне просто по-человечески жаль. Но когда я думаю о старых большевиках как о социальной группе, я не нахожу в своей душе ни жалости, ни сочувствия к ним. Конечно, никаких преступлений против партии и государства, в которых их обвиняли, они никогда не совершали и даже в помыслах не имели. Но была за ними другая, более страшная вина — они не только создали это государство, но и безоговорочно поддерживали его чудовищный аппарат бессудных расправ, угнетения, террора, пока этот аппарат не был направлен против них. Я не религиозна в обычном смысле этого слова, но есть в моей душе неистребимая вера в какую-то Высшую Справедливость, в то, что “воздастся коемуждо по заслугам его”. [...] И если можно вообще применять слово “справедливость” к делам советских органов госбезопасности, то, может быть, истребление старых большевиков было в каком-то смысле самой справедливой из всех совершенных ими несправедливостей. Старые большевики это чудовище создали, они от него и погибли»⁶⁸⁸.

⁶⁸⁶ ЦДАГО України. № 44228 ФП / кор. 658. Арк. 280.

⁶⁸⁷ Там само. Арк. 280–зв.

⁶⁸⁸ Шатуновская, Лидия. Жизнь в Кремле. New York: Chaldize Publications, 1982. 351 с. Цит. за вид.: Медведев Рой. О Сталине и сталинизме. М.: Прогресс, 1990. С. 419.

Аналізуючи ці процеси, санктпетербурзький історик А. А. Папчинський слушно твердить, що «сам ход и характер репрессий внутри НКВД был обусловлен существованием в его структуре “неформальных групп” чекистов, связанных внутренними кланово-клиентальными отношениями, и борьбой между ними за главенство и власть, развернувшейся на общем фоне массовых политических репрессий в стране»⁶⁸⁹. У цьому напрямку історіографія досі не працювала, хоча напрямок цей, особливо коли взяти до уваги саму атмосферу міжфракційної боротьби, повинен би бути надзвичайно продуктивний. Оформлення таких неформальних груп у середовищі партійців фіксується, до речі, дуже рано. Ще 15 травня 1922 року датується звернення до Політбюро ЦК КП(б)У, що фіксує одну з них: «Тов. Полоз⁶⁹⁰, очевидно, поставил своєю целью собрать в Москве всех бывших боротбистов и близких родственников и, таким образом, создать украинское представительство в Москве исключительно из лиц одинаково мыслящих и с определенной окраской»⁶⁹¹. Борис Бажанов пояснював це таким чином: «Обычно перемещенный вельможа тянет за собой длинный хвост людей, которым он доверяет, “своих ребят”. Косиор хочет показать, что он никакой своей группы не имеет и создавать не хочет, и, когда его спрашивают, кого он хочет иметь своим помощником, скромно отвечает, что у него никакой кандидатуры нет и он предпочтет, чтобы ему кого-либо указал секретариат Сталина [...]»⁶⁹². Таке явище не було в СРСР ні для кого секретом, і Бухарін його навіть узагальнював: «Даже в партийных, профсоюзных и комсомольских организациях бывают такие “спаянные” компании. Обычно бывает так, что эти “кумпанства” имеют, выражаясь по-заграничному, свое негласное “бюро” или свою “центральный»

⁶⁸⁹ Папчинский А. А. Репрессии в органах НКВД в середине 30-х годов. С. 284. Пор.: Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б. м.: Сучасність, 1977. С. 178–179.

⁶⁹⁰ Полоз (Полозов) Михайло Миколайович (1890, Зміївський пов. Харківської губ. — 3 листопада 1937, Соловки). У травні 1917 року викладав на недальніх курсах для ремісників товариства «Праця» (Нова рада. 1917. 16 травня. № 39. С. 2. Шп. 1). Пропорщик-льотчик, делегат I Всеукраїнського військового з'їзду, він увійшов до Українського генерального військового комітету (Нова рада. 1917. 13 травня. № 37. С. 2. Шп. 2; Вісник УВГК. 1917. Травень. № 1. С. 2. Шп. 2; Вісник УВГК. 1917. Липень. № 5-6. С. 6. Шп. 2) й кооптований до складу Центральної Ради (Нова рада. 1917. 31 серпня. № 126. С. 3. Шп. 4; Вісник УВГК. 1917. 26 серпня. № 11. С. 4. Шп. 2). Брав участь у мирних переговорах у Бресті (Нова рада. 1917. 15 грудня. № 209. С. 3. Шп. 2; Відродження. 1918. 7 квітня. № 10. Додаток. С. 3). Кандидат до Українських Установчих Зборів за списком УПС-Р на Полтавщині (Народна воля. 1918. 19 січня. № 4. С. 1. Шп. 2). Був заарештований у приміщенні Центральної Ради (Народна воля. 1918. 30 січня. № 12. С. 3. Шп. 3; 6 лютого. № 15. С. 1. Шп. 5). У 1919–21 та 1927 роках член президії ВУЦВК, з 1922 року — член ВЦВК. Рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 3 серпня 1923 року затверджений головою Держплану (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 40. Арк. 4, 90 зв., 117 зв.; Ф. 1. Оп. 85. № 5014. Арк. 68; № 44228 ФП / кор. 658. Арк. 202). Див.: Данилюк Ю. З. «...ніякої контрреволюційної роботи не вів...» // Реабілітовані історією. К.; Полтава: Рідний край, 1992. С. 279–282.

⁶⁹¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 35. Арк. 45. Автор листа пропонував негайно відрядити у розпорядження ЦК КП(б)У Єрецького, Савенкова та Бочинського.

⁶⁹² Бажанов Б. Воспоминания бывшего секретаря Сталина. Изд. 2. Париж; Нью-Йорк: Третья волна, 1983. С. 84.

ную фігуру», граючу роль «душі общества». Что же из этого получается? Если такую «фігуру» переводят, скажем, из Одесси в Архангельск, то вся его компания лезет в Архангельск «устраиваться». Если его переводят из Архангельска в другое место, то вся компания опять кочует за ним. Это компанейцы называют «подбором работников» (*Аплудисменты*). Мы распадаемся в одном месте, а глядишь, в другом месте — опять спаиваются»⁶⁹³.

Надзвичайно дорогоцінні відомості одержуємо у свідченнях досі, на мою думку, неправильно оціненого Андрія Хвилі⁶⁹⁴. Він починає, зокрема, з такої унікальної подробиці: в особняку Шумського на Басейній у Харкові містилась також явка КПЗУ і зберігався її архів. Тут же таки мешкали Максимович та інші члени КПЗУ, — по суті, це був політичний клуб. Після листа Сталіна до ЦК КП(б)У з приводу виступів Шумського й Хвильового і після пленума ЦК КП(б)У, — оповідає Хвиля, — «для кожного члена партії стало ясно, що Шумський, Максимович, Гринько остаточно розоблачені перед партією — тоді Любченко, нарешті, виступив (конец 1926 года и начало 1927 года) против Шумского. С этого момента начинается продвижение Любченко к руководящему посту в КП(б)У, к его секретарскому посту в КП(б)У. Группа таких людей, как Постолюковский, Фурер, Лифшиц⁶⁹⁵, Таран⁶⁹⁶ создают вокруг Любченко необходимую атмосферу, и он, Любченко, избирается одним из секретарей КП(б)У как подходящая кандидатура»⁶⁹⁷. Стосовно цього Хвиля назвав також заступника голови Раднаркому Порайка, рідного брата Тарана — Гончаренка із Наркомзему, керівника Держвидаву Войцехівського. Що стосується Скрипника, то, як оповідав Хвиля, той оточив себе заступниками, що працювали й за часів Шумського, — це були боротьбисти Приходько, Полоцький, [голова Головнауки] Минкевич, Мальцев, Лихомський. За нього стояли також Слісаренко, Йогансен, Епик, Копиленко, Бажан, Хвильовий і Яловий. Невдо-

⁶⁹³ Бухарин Н. И. Текущий момент и задачи печати // Четвертое Всесоюзное совещание рабкоров, селькоров, военкоров и юнкоров при «Правде» и «Рабоче-крестьянском корреспонденте» (28 ноября — 7 декабря 1928 г.): Стенографический отчет. М.: Правда, 1929. С. 6–19. Цит. за: Бухарин Н. И. Избранные произведения. С. 386.

⁶⁹⁴ Його докладний життєпис див.: Юренко О. П. «Він залишився переконаним комуністом...» // Реабілітовані історією. К.; Полтава: Рідний край, 1992. С.283–292.

⁶⁹⁵ Правдоподібно, Ліфшиць Борис Яковлевич (1897 — 10 березня 1937) — секретар ЗПК харківського заводу «Серп і молот» з жовтня 1933, редактор видавництва «Зоря Востока». Есер (1913–1918), член ВКП(б) з 1918 до 1935, виключений як троцькіст. Освіта — політехнічний інститут (не закінчив). Основний фах — журналіст (15 років). Заарештований 7 жовтня 1936. Розстріляний (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. № 441. Арк. 121; Ф. 263. Оп. 1. № 38485 ФП / кор. 414. Том 3. Арк. 64–65).

⁶⁹⁶ Таран-Гончаренко Феодосій Прохорович (1897, с. Поставлуки Лохвицького пов. Полтавської губ. — 1937). Член партії боротьбистів (1919–1920), член КП(б)У (з 1920). Заступник редактора газети «Комуніст», з 2 жовтня 1933 року редактор газети «Вісті ВУЦВК» на місці Ткача (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 285. Арк. 96). Ув'язнений 13 серпня 1937. Виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР 23 грудня 1937 засудила його до ВМН. Вирок виконано (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 85. № 5014. Арк. 46, 86–87).

⁶⁹⁷ ГДА СБУ. Ф. 6. № 38353 ФП. Арк. 39.

взі після самогубства Скрипника, на XIII з'їзді КП(б)У Затонський видав Хвилі добру агестацію: «У всякому разі зі Скрипником Хвиля ніколи не був, завжди вони ворогували»⁶⁹⁸.

Арешти Шумського [13 травня 1933 року], Максимовича й Солодуба потягли за собою ув'язнення Ялового [11 травня 1933 року⁶⁹⁹], Досвітнього [19 грудня 1933 року] й Слісаренка [29 квітня 1934 року]. Хвилювий покінчив із собою [13 травня 1933 року]. Почалися арешти оточення — Бадана-Яворенка, Ерстенюка. «В этой критике националистических традиций Скрипника, — згадував Хвиля, — большую работу взял на себя Любченко и я». Хвиля окреслив ще один клан. Він твердив, що люди Постишева — це були троцькіст [Ізраїль] Агол⁷⁰⁰, Орлов [Каган]⁷⁰¹,

⁶⁹⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. № 491. Арк. 123.

⁶⁹⁹ Там само. № 37630 ФП / кор. 390. Том 2. Арк. 66–67. У виданні О. Мусієнка (...з порога смерті... Вип. 1. К.: Рад. письменник, 1991. С. 483) дата арешту — ніч з 12 на 13 травня.

⁷⁰⁰ Агол (Агол) Ізраїль Іосифович (20 листопада 1891, Бобруйськ — 8 (10?) березня 1937). **Генетик.** Член Бунду 1909–15, член компартії з 1915. Освіта — Московськ. ун-т (1923) та ІКП як психіатр. Відповід. секретар Білорус. ревкому. 1923 належав до троцьк. опозиції, під час дискусії на філос. фронті додержувався поглядів деборінської школи. **Заст. наркомфіну Білорусії.** 1928–30 директор Московськ. біол. ін-ту ім. Тімірязєва. З 1929 дійсн. член Комакадемії. Одержавши рокфелерівську стипендію, 1930 виїхав до Америки, де працював у біол. лабораторії Техас. ун-ту, а потім у Берліні. Повернувшись 1932, призначений на члена колегії Наркомосвіти РСФРР і зав. відділом науки Наркомосвіти. Автор робіт проти неodarвінізму, неовіталізму, з проблем органічності дощільності тощо. Рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 3 травня 1934 рекомендований на **академіка ВУАН** (протокол № 8, п. 9; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. № 11. Оп. Арк. 144). Обраний на сесії ВУАН 27 травня 1934. Обов'язки між новообраними членами Президії ВУАН розподілено так: «[...] неодмінний секретар ВУАН акад. І. Й. Агол відає всією науковою частиною Академії, веде від імені ВУАН листування щодо наукової частини Академії з усіма установами, організаціями та особами як на території СРСР, так і за кордоном, керує роботою видавництва, обміном видань та випискою закордонної літератури, є відповідальний редактор загальних видань ВУАН; без візи неодмінного секретаря не може бути видано жодне наукове видання; він здійснює і загальне керівництво адміністративно-господарчою та фінансовою частиною ВУАН; в його обов'язок входить також контроль виконання» (З постанов Президії ВУАН // Вісті ВУАН. 1934. Травень. № 2. С. 63; пор. с. 29–30). Зав. відділом загальної біології Зообіол. ін-ту. Сталінський райком КП(б)У виключив його з партії. Ар. 26 липня 1936. **Розстріляний** як троцькіст. І. Презент писав про нього: «Другой троцкистский бандит, генетик Агол, немало потрудившийся над засорением умов наших читателей метафизикой Вейсмана, как и подобает меньшевистствующему идеалисту, всячески пытался отрывать теорию от нашей социалистической практики» (Презент И. И. Советскую агробиологию — на уровень метода диалектического материализма // Яровизация. 1937. № 3. С. 49). Посмертно реабілітований. — Див.: ГДА СБУ. № 43174 ФП; ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 38485 ФП / кор. 414. Том 3. Арк. 55–56 (обзор); НБУ. ІР. Х. 4863; Білоусов С. Шкідники на фронті науки // Прол. правда. К., 1937. 29 лип. № 173 (4677), С. 2. Шп. 1; Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія Наук. Ч. II. С. 38; Історія НАНУ, 1934–37. С. 487; НАН України: Персон. склад. С. 5

⁷⁰¹ Орлов (Каган) Михайло Хрисанфович (25 грудня 1899 / 7 січня 1900, Київ — 22 жовтня 1936, там само) — парт. функціонер, чл.-кор. АН УРСР (1934), згодом заступник культпропа ЦК КП(б)У. Член компартії з 1919. 1918–19 працював в апараті київ. к-ту лівих есерів (у партії 1917–18). З 1919 керівник інструкторським, з 1920 — інформ. відділом київ. губкому, потім — орг. відділом полтав. губкому КП(б)У. У 1923–24 декан робітфаку Київ. ІНО (закінчив ІНО 1924), 1925–29 директор Укр. пед. технікуму, з 1931 **директор Укр. ін-ту математики й механіки** при Харківському ун-ті, редактор підвідділу точних наук УРЕ, зав. сектором науки (рішення ПБ 11 травня 1933), **заст. зав. відділу культури і пропаганди ленінізму** (Культпропвідділу) ЦК КП(б)У. Зав. сектором науки культпропвідділу ЦК КП(б)У з 1933. 3 грудня 1933 у цій ролі

Кіллерог [Горелік]⁷⁰², в Інституті марксизму Дзеніс, Ашрафян, [Антін?] Сенченко, Постолювська, серед письменників [Іван??] Сенченко, Корнійчук, Яновський і Копиленко («всячески воспевали Постышева, курили перед

підготував доповідну записку для Політбюро. Для вилучення коштовностей з фондів Музейного містечка він пропонував створити комісію у складі Якіма Дудника, заступників голови Федора Козубовського та директора ВМГ Назарія Багрія, а також членів — представників облівідділу ГПУ Кирсти та київської контори Держбанку (Полюшко Г. В. Втрачені скарби Лаврського музею. С. 16). Звільнений за організацію видання брошури Г. Зіновєва «Громадянська війна в Австрії». Вчений секретар Ін-ту математики АН УРСР. Делегат XII з'їзду КП(б)У. Володів нім. та **укр.** мовами. Ар. 22 серпня 1936 за належність до троцьк. орг-ії. У своїх зізнаннях назвав секретаря ЦК КП(б)У М. М. Попова як троцькіста. Рахліс і Брук заборонили брати такі зізнання (ЦДАГО України. № 44539 ФП / кор. 676. Арк. 374). Розстріляний. За рішенням від 20 жовтня 1936 **розстріляний**. — Тв.: Проти націоналістичних настанов у роботі УРЕ // Більшовик України. 1933. Травень-червень. № 7–8. С. 66–72. — Див.: ГДА СБУ. № 38407 ФП; Білоусов С. Шкідники на фронті науки // Прол. правда. К., 1937. 29 лип. № 173 (4677). С. 2. Шп. 1; Роженко М., Богацька Е. Сосни Биківні. Том 1. С. 320; Рубльов Олександр, Фельбаба Михайл. Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2000. № 2/4 (13/15). С. 241–243; Полюшко Г. В. Втрачені скарби Лаврського музею: Пошуки і знахідки. К.: Абрис, 2001. С. 16; Історія НАНУ, 1934–37. С. 489.

⁷⁰² Кіллерог (Киллерог; Горелік) Міхail Маркович (1900, Катеринослав — 9 березня 1937, Москва). Член компартії з 1919. Лівий с.-р. боротьбист (1918–19). Освіта — КПІ (з 1917; мабуть, не закінчив) та ІЧП. З 1921 заст. та зав. агітпропвідділів Київ. губкому КП(б)У, Шулявського райпарткому, член бюро Черкаського окрпарткому. Член бюро і зав. агітпропу Ленінського райпарткому м. Києва (1924–26). Ред. журналу київ. губпарткому «Комунар» (1924–25). Закінчив аспірантуру при Наук.-досл. кафедрі марксизму-ленізму ВУАН (1926–30), пом. секретаря ЦК КП(б)У (1929–30). Після роботи у Тбілісі та Москві, як твердив А. Броневий, прибув на Україну разом з С. Б. Кацнельсоном (Наше минуле. Ч. 1. 1993. С. 72). **Зав. КПВ (культпропу) ЦК КП(б)У** (з березня чи травня 1933), член ЦК і кандидат у Оргбюро ЦК. У зв'язку з загибеллю Скрипника після 10 липня 1933 виступив у Вінниці з доповіддю про націоналістичні ухили в лавах укр. парторганізації та про завдання боротьби з ними (Солдатенко В. Ф. Незламний. С. 248). Увійшов до складу комісії ЦК КП(б)У (постанова ПБ від 21 липня 1933), призначеної для розбору архіву Скрипника (Шаповал Ю. І. Людина і система. С. 190). Після відповідної доповіді ЦК архів безслідно щез. Виступив на листопадному (1933) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У, присвяченому погромній критиці Скрипника (Солдатенко В. Ф. Незламний. С. 252, 257). 1-й секретар парткому АН УСРР (1935), ред. журн. «Історик-більшовик» та «Більшовик України», ст. наук. співроб. Ін-ту історії ВУАМЛІН (мешкав у Києві на вул. 25 Жовтня, 36, пом. 5). Після ліквідації останньої (1936) нач. Упр. будинків культури та колгоспних клубів Наркомпроу РРФСР. Делегат XII з'їзду КП(б)У. Володів фр., нім. та укр. мовами. Ар. 5 вересня 1936 у Москві як троцькіст, вину визнав, рішенням від 9 березня 1937 **розстріляний**. 8 лютого 1956 справу припинено. — Тв.: Комунізм і реформізм: Місце Ком. Інтернаціоналу в історії // Прол. правда. 1928. 3 жовтня. № 230 (2142). С. 2; Політика й теорія сучасної соціал-демократії // Прол. правда. 1928. 17 жовтня. № 242 (2154). С. 2. — Див.: ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. № 441. Арк. 104; Ф. 39. Оп. 4. № 84. Арк. 2–3; Ф. 263. Оп. 1. № 38485 ФП / кор. 414. Том 2. Арк. 184; Том 3. Арк. 34; № 44539 ФП / кор. 671. Арк. 413; Нещадно викривати і викорінювати наслідки шкідництва та націонал-опортуністичних перекручень на мовному фронті: [Виступи А. Хвилі та М. Кілерога на загальноміських зборах вчителів] // Вісті ВУЦВК. 1933. 30 черв. № 145. С. 3; Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації та завдання боротьби з ними: [Резолюція партактиву м. Вінниці на доповідь М. Кіллерога] // Комуніст. 1933. 28 лип.; Білоусов С. Шкідники на фронті науки // Прол. правда. К., 1937. 29 лип. № 173 (4677), С. 2. Шп. 1; Николаєв М., Леонідов Л., Раєвський П., Сергін Г. Вороги у кіностудії // Прол. правда. К., 1937. 30 лип. № 174 (4678). С. 4. Шп. 1; Кошевой Н. Как «очищали» // Правда. М., 1937. 4 окт. № 274 (7240). С. 4. К. 5; Наше минуле. Ч. 1. 1993. С. 72, 120, 123, 131, 141; Костюк Гр. Сталінізм в Україні. С. 303, 326, 338; Наберухін Аркадій. Один з псевдотроцькістів // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1995. № 1–2. С. 341–355; Білокінь С. Масовий терор. С. 216, 273, 277; Роженко М., Богацька Е. Сосни Биківні. Том 1. С. 207; Остання адреса. Том 1. Вид. 2 (2003). С. 110; «Українізація» 1920–30-х років. С. 216; Історія НАНУ, 1934–37. С. 363; Рубльов Ол. Західноукраїнська інтелігенція (2004). С. 402, 416.

ним фимиам и пользовались этим для того, чтобы делать свои дела»). Між Скрипником і Любченком виникла конкуренція за керівництво культурним фронтом. Як підкреслив Хвиля, Постишева оточували троцькісти: «Отношения между Постышевым и Любченко к этому времени достигли наибольшего напряжения. В этой обстановке я поддерживал, конечно, Любченко как человек, связанный с ним взглядами и близкими дружескими отношениями». Клан Постишева замикався на ГПУ: «Балицкий был правой рукой Постышева, закадычным другом Якира и Попова. Такой троцкист, как Козельский, был связующим элементом между ними в деловой работе. Он получал директивы от Постышева, теоретическую консультацию у Попова и проводил в жизнь оперативные распоряжения Балицкого. [...] Близкими и преданными людьми Балицкому были Шелехес⁷⁰³ — зам. предсовнаркома Украины, Вегер, б. секретарь Одесского обкома⁷⁰⁴, Кацнельсон — заместитель Балицкого». Далі: «Уход со сцены Скрипника в значительной мере развязал нам руки в том отношении, что была возможность концентрации сил в одном центре — вокруг Любченко. [...] Здесь были люди, объединенные прошлыми политическими боротьбистскими связями. У этих людей был большой багаж националистических взглядов, занесенных с боротьбистской партии. Поэтому не была нужна специальная разработка программы и т. п. [...] Часто на квартире Любченко я видел этих людей, видел Скалыгу⁷⁰⁵, Одинцова, Тарана и других. Но никогда не было случая, чтобы Любченко вел с нами, с целой группой какой-нибудь политический разговор. Все эти разговоры происходили с глазу на глаз. Если я приходил и заставал у Любченко Скалыгу, то до тех пор, пока Скалыга не кончал разговора, я не мог войти в кабинет и начать разговора с Любченко. [...] Из этого я делаю тот очевидный вывод, что Любченко не желал, чтобы одно и то же знали хотя

⁷⁰³ Шелехес Ілля Савелійович (1891, Москва — 3 вересня 1937) — голова Харківського облвиконкому (з березня 1933), заступник голови Раднаркому УРСР (1937). Освіта нижча (середня?). Член ВКП(б) з 1908. Під час профспілкової дискусії (1920) належав до опозиції. Голова Українського виставочного комітету для підготовки до Всесоюзної с.-г. виставки. Делегат XIV–XVI з'їздів ВКП(б), XII–XIII з'їздів КП(б)У. Єврей. Заарештований 23 червня 1937. Розстріляний. (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. № 442. Арк. 250; № 513. Арк. 132; Ф. 1. Оп. 6. № 13. Арк. 124 зв.; № 447. Арк. 132; Ф. 263. Оп. 1. № 32099 ФП / кор. 217. Додаток. Арк. 55; № 38485 ФП / кор. 414. Том 3. Арк. 75–77).

⁷⁰⁴ Вегер Євгеній Ільч (1899 — 27 листопада 1937) — перший секретар Одеського обкому з січня 1933. Освіта середня. Член ВКП(б) з березня 1917. Делегат XIII з'їзду КП(б)У. Єврей. Мав орден Червоного прапора. Ув'язнений 25 червня 1937. У заяві на ім'я Єжова (бл. 10 липня) написав, що керував правотроцькістською організацією в Одеській області, куди його завербував не раніше березня 1936 Якір. Далі у справі підшито «Показання арештованного Вегера» (26 арк.), протоколи допитів 20 липня і 2 серпня, ще один рукопис (71 арк.) і протокол допиту 8 жовтня. На судовому засіданні Військової колегії Верховного суду СРСР 27 листопада Вегер відмовився від своїх зізнань (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. № 510. Арк. 109; Одеський мартиролог. Том 2. Одеса: ОКФА, 1999. С. 661–662).

⁷⁰⁵ Скалыга Никифор Пилипович (* 1896) — начальник бурякотрактороцентра з листопада 1931, нарком земельних справ з січня 1934. Член ВКП(б) з 1916. Делегат XI–XII з'їздів КП(б)У (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. № 444. Арк. 135).

бы три человека». Після загибелі Скрипника до Любченка й Хвилі потяглись боротьбисти — голова Головнауки Минкевич, голова Спілки робітників освіти Кокоша, заступник керуючого справами Раднаркому Блеер, Стойкевич, Олійник, Полоцький, Михайлик, Антін Приходько.

«Один з керівників НКВС», — на жаль, не названий у публікації, — охарактеризував труднощі свого часу тим, що «органи засмічені сіоністами, що утруднює викриття сіоністського підпілля»⁷⁰⁶. Для нашої теми надзвичайно важливо, що в органах ГПУ-НКВД великий вплив мали троцькісти. У мережі ГПУ УСРР їх очолював начальник СОЧ ГПУ УСРР Я. Ліфшиць⁷⁰⁷. Г. Агабеков переказав оповідь представника ГПУ Білорусії Медведя, відомого з пізніших подій, про дискусію, яку викликала у Москві праця Троцького «Уроки Октября»: «Там положение почище оказалось. Там в ГПУ выступал не гусь какой-нибудь, а сам товарищ Преображенский. С цифрами в одной руке, с азбукой коммунизма в другой. Одним словом, профессор. Ты знаешь ячейку в Москве, это ведь 3000 коммунистов. Так вот, после доклада Преображенского большинство оказалось сторонниками Троцкого. Привезли с постели полураздетого Рязанова, чтобы хоть он воздействовал. Не помогло, публика не слушала. Кто-то из ребят обозвал его старым козлом. А Дзержинскому и другим членам коллегии вообще говорить не давали. Требовали немедленно ввести внутрипартийную демократию, разогнать партийный аппарат. “Долой бюрократов, долой аппаратчиков”, — сплошь и рядом кричала ячейка. Пришлось прервать собрание и перенести на следующий день. Ну, а на следующий день были приняты меры. Во-первых, срочно по прямому проводу вызвали из Ленинграда Зиновьева, а затем Феликс особо заядлых крикунов частью изолировал, частью отправил в срочные командировки. На следующий вечер собрание открылось речью Зиновьева. Ну, тот и начал. Говорил четыре часа подряд. Все обалдели, слушая его. Голоснули — и что же? Несмотря на принятые меры, ничтожным большинством прошла резолюция ЦК. Да, жаркая была дискуссия. Почище 21-го года, — закончил Медведь»⁷⁰⁸. Агабеков наводить результати голосування: «Снова началось голосование. 1607 голосов за Центральный Комитет и 1593 за Троцкого. Никто не сомневался, что тут не обошлось без махиначий счетчиков, давших победу Центральному Комитету партии»⁷⁰⁹.

⁷⁰⁶ Глигач Володимир. Помилка «резидента» // Забуттю на підлягає. С. 232.

⁷⁰⁷ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні. С. 27. Яков Абрамович Лівшиць (Ліфшиць) у 1913–15 роках був есер, з березня 1917 — член ВКП(б). У 1923–28 належав до троцькістської опозиції. У січні 1928 виключений з партії, у лютому 1929 — відновлений. 16 листопада 1936 року був заарештований, 1 лютого 1937 — розстріляний (Золотарьов. С. 504).

⁷⁰⁸ Агабеков Г. С. ЧК за работой. С. 94.

⁷⁰⁹ Там же. С. 93. Надзвичайно цікаво оповів про воркутську голодівку троцькістів (почалась 27 жовтня 1936 року) безпосередній очевидець її Григорій Костюк (Костюк Гр. Зустрічі і прощання. С. 547–563).

У листі до ОСО при НКВД СРСР від 22 березня 1939 року прокурор СРСР А. Вишинський повідомляв про помічника прокурора УРСР у спецсправах Бенціона Шрифтова: «В 1926 г. Шрифтов, в то время политрук одной из частей РККА, настолько симпатизировал врагу народа Троцкому, что сына своего назвал его сокращенным именем, отчеством и фамилией “Тролевдав”. В 1928 г. сын Шрифтова умер, а Шрифтов свой поступок от партии скрыл. Шрифтов объясняет, что имя ребенку дала жена, и он к этому факту отнесся либерально. В деле есть показания свидетельницы Бургафт, которая утверждает, что жена Шрифтова, бывшая в момент рождения сына у своих родственников, получила от мужа телеграмму о том, что сына нужно назвать “Тролевдавом” (л. д. 154)»⁷¹⁰.

Важливим показником можливостей троцькістської опозиції може бути наявність у вождя мережі нелегальних кореспондентів у СРСР. «Бюлетень опозиции» регулярно друкував «Письма из СССР», — на це звернув увагу ще Г. Костюк⁷¹¹.

Був у Константинополі пов'язаний з Троцьким і використовував апарат ГПУ для зв'язку троцькістів у СРСР убивця німецького посла у Москві графа Мірбаха Блюмкін. Завдяки йому син Троцького завжди знав, коли ГПУ відправляло з Константинополя таємного кур'єра⁷¹².

Григорій Костюк згадує також «досить численну й активну демонстрацію троцькістів» перед будинком київського обласного комітету КП(б)У та Облвиконкому на Радянській площі (початок 1927 року?). За його свідченням, ця акція справила на тодішніх студентів «велике будуюче враження»⁷¹³. Безперечно, серед малорозвинених мас з одних причин, серед деяких культурних діячів — з інших, симпатії до Троцького існували. 31 січня 1925 року С. Єфремов занотував у щоденнику, що «село спочуває Троцькому, бо думає, що він проти большевиків»⁷¹⁴. А за кілька місяців, 4 березня, — що й військо «підтримує Троцького, вбачаючи в йому, власне, опозицію проти комуністичного бюрократизму та гнилизни»⁷¹⁵. Як констатував Гр. Костюк, у роки голосної літературної дискусії про шляхи розвитку української літератури (1925–1928) письменник Микола Хвильовий, провідний полеміст і ідеолог нового революційного покоління українських письменників, відкрито солідаризувався з рядом теоретичних положень Троцького. Останнього він вважав одним з найбільших комуністичних, отже, симпатичних йому,

⁷¹⁰ ЦДАГО України. № 32103 ФП / кор. 217. Том 1. Арк. 86.

⁷¹¹ Костюк Гр. Сталінізм в Україні. С. 126.

⁷¹² Агабеков Г. С. ЧК за работой. С. 218–223; Судоплатов П. Спецоперации: Лубянка и Кремль. С. 300–301.

⁷¹³ Костюк Гр. Зустрічі і прощання. С. 515.

⁷¹⁴ Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. К.: Рада, 1997. С. 192.

⁷¹⁵ Там само. С. 204.

вождів всіх епох. Його Карамазов твердив: «Революцію маса творить через свою інтелігенцію, бо всякий масовий вибух тільки тоді робиться революцією, коли ним починають керувати Дантони, Леніни чи то Троцькі»⁷¹⁶. Хвильовий підтримував тісні стосунки і співпрацював з тодішніми троцькістами Д. Фельдманом, В. Сержем, Я. Ліфшицем та іншими⁷¹⁷. Гр. Костюк помітив вирізні критичні троцькістські думки і в романі Ол. Кундзіча «Де-факто» (1928) в описі політичного думання тогочасної молоді. Через своє троцькістське наставлення, нагадує він, була заборонена в театрі Івана Франка п'єса Леоніда Первомайського «Коммольці». Нарешті, на початку 1929 року поет Терень Масенко написав поему-ораторію «Лобне місце», в якій від імені свого покоління висловив пошану до опозиції, підкресливши її відвагу й героїзм. Закінчувався твір словами:

*Серце не громадянина, а поета,
Жаліє їх — неправих і упертих*⁷¹⁸.

Ці зв'язки помітили. У брошурі «Від ухилу в прірву» (1928) Андрій Хвиля писав: «[...] М. Хвильового б'ють не за те, що він — український письменник, а б'ють його за те, що з трибуни української літератури повів він штурм на партію і слідом за Троцьким віщує їй термідор»⁷¹⁹.

Як відомо, національного питання, навіть як складову частину тактики й стратегії пролетарської революції, троцькізм недобачав. На селянство, — розуміється, й українське, — троцькісти дивились як на небезпечну дрібнобуржуазну стихію. Предбачаючи можливість об'єднання української національної опозиції з троцькізмом і з огляду на «одіозність» тієї й другої, сталінська фракція завдала їм превентивного удару, розкривши низку вигаданих троцькістсько-націоналістичних блоків і влаштувавши у пресі своїм звичаєм гвалт довкола цих фальшивих справ.

Коли опозиціонерів почали реєструвати за їхньою участю в голошуванні, вони почали цього уникати. Секретар парткому Наркомюсту Значенко твердив: «После произнесенных погромных речей против ЦК нашей партии [...] Крайний (Карпиловский) и его сподвижники вновь попятились назад и уже при поименном голосовании платформы Троцкого он, Крайний (Карпиловский), стоя перед бывшим Наркомом и Генеральным Прокурором Республики — Скрыпником, поднял руку за

⁷¹⁶ Хвильовий Микола. Вальдшнепи // Хвильовий М. Твори в п'ятьох томах. Том 2. Нью-Йорк; Балтімор; Торонто: Смолоскип, 1980. С. 313. Роман написано влітку 1926 року у селищі німецьких колоністів під Херсоном.

⁷¹⁷ Костюк Гр. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника. К.: Смолоскип, 1995. С. 291.

⁷¹⁸ Костюк Гр. Зустрічі і прощання. С. 515.

⁷¹⁹ Передрук: Хвиля Андрій. Від ухилу — у прірву // Хвильовий Микола. Твори в п'ятьох томах. Том 5. Нью-Йорк; Балтімор; Торонто: Смолоскип, 1986. С. 600.

линию ЦК»⁷²⁰. На 7 грудня 1927 року з 147970 осіб, що узяли участь у дискусії, за опозицію проголосувала лише 741 особа⁷²¹. Мабуть, узагальнюючи, ніби «троцькізм» у партії фактично так і не виявив себе [...]», Г. Касьянов узяв до уваги далеко не «всю повноту фактів»⁷²².

Наявність прихильників опозиційної фракції у системі НКВД не могла не набрати форм змовницької організації, наявність якої так завзято прагнуть нині заперечити автори, близькі до кіл СБУ. Ю. Шаповал разом зі своїми співавторами твердить: «В документах збереглося чимало ознак того, що ніякої «організації» у НКВД не існувало [...]»⁷²³.

Навпаки, чекісти сталінського призову розробили цікаву концепцію. Існувала, вважали вони, змова. «Руководителем заговора являлись Якир и Балицкий»⁷²⁴. Начальник управління міліції НКВД УРСР Микола Бачинський у заяві на ім'я Єжова від 23 липня 1937 року повідомляв, що «вокруг Балицкого имелась группа руководящих работников НКВД УССР Кацнельсон, Мазо, Бачинский, Козельский, Александровский, Письменный, Рубинштейн, Семенов, Рахлис, Бржезовский, Циклис, которая стояла на антипартийном пути и во всем подчинялась только Балицкому. Сам Балицкий клеветал на руководителей партии и Советского правительства, не был согласен с мероприятиями партии»⁷²⁵. Сучасні російські дослідники називають це тепер «неформальними групами» чекістів, зв'язаних внутрішніми кланово-клієнтальними стосунками і боротьбою за владу⁷²⁶. У недатованій заяві Александровського оповідалося, що «вся работа участников организации за последние 2–3 года велась под углом зрения защиты заговорщиков, на которых опирались в своей работе Якир и Балицкий, от разоблачения». Сергей Пустовойтов на допиті сформулював головні завдання «неформальної групи» Балицького-Козельського:

«1. Всеми возможными доступными средствами покрывать и отводить удар от основных активных троцкистских кадров и связанных с ними украинских националистов. Там, где удар отвести целиком нельзя будет, постараться смягчить его, не расширяя количество арестованных и добиваясь мягких приговоров для предаваемых суду.

⁷²⁰ ЦДАГО України. № 46122 ФП / кор. 773. Том 1. Арк. 87.

⁷²¹ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні. С. 35.

⁷²² Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицкий С. В. Сталінізм на Україні. К.: Либідь, 1991. С. 196.

⁷²³ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні. С. 64.

⁷²⁴ ЦДАГО України. № 44539 ФП / кор. 676. Арк. 380.

⁷²⁵ Там само. Арк. 376.

⁷²⁶ Папчинский А. А. Репрессии в органах НКВД в середине 30-х годов. С. 284. Слідчі кінця 30-х років намагалися будь-що структурувати людський масив. «Хто вас завербував», «кого ви завербували», — у цьому замкненому колі кружляла уся їхня убога фантазія. Без справ-формулярів джерельна вартість слідчих справ у такій ситуації наближається до нуля.

2. Показывать как основную опасность под видом украинских националистов-террористов украинскую советскую интеллигенцию. Путем репрессирования этой интеллигенции вызвать отход ее от советских позиций, толкать на активную борьбу с советской властью и вызвать озлобление украинского народа.

3. Убирать отдельных лиц, сигнализирующих о контрреволюционной троцкистской деятельности»⁷²⁷.

Метою змови був військовий переворот⁷²⁸ і встановлення військової диктатури⁷²⁹.

Про наявність підпільного троцькістського осередку оповів слідчому ув'язнений ще 1933 року у справі УВО Михайло Теслюк-Горін⁷³⁰. Оперуповноважений УГБ НКВД УРСР Георгій Бордон, який сів дещо пізніше, 17 липня 1937 року засвідчив, що «Александровский и Козельский запретили следователю Овчинникову фиксировать эти показания и даже разговаривать с Теслюком на эту тему»⁷³¹. Що ж до керівництва країни й НКВД після 1938 року, то їхня діяльність великою мірою базувалась на визнанні такої організації. 5 квітня 1938 року начальник КРО УГБ УНКВД по Київській області Марк Роголь був ув'язнений як учасник антигосовської троцькістської організації⁷³². 3 липня 1938 року його дружину БERTУ Константинівну запитали, що їй відомо про його контрабандну діяльність. Вона відповіла: «В 1931 году мой муж Роголь М. П. принес патефон с пластинками и отрез на пальто. Я ему задала вопрос: “Где ты взял это?” Он мне ответил: “Это мне привезли из Константинополя”»⁷³³. Працюючи в органах ГПУ в Тірасполі й Одесі, займався контрабандою Мирон Гулаков-Гольдфельд, про що він надзвичайно докладно написав 13 квітня 1938 року, перебуваючи під слідством⁷³⁴. В архівно-слідчій справі за 1923 рік за звинуваченням Лапруна,

⁷²⁷ ЦДАГО України. № 37203 ФП / кор. 379. Арк. 200.

⁷²⁸ Там само. № 44539 ФП / кор. 676. Арк. 378.

⁷²⁹ Там само. Арк. 380.

⁷³⁰ Теслюк Михайло Миколайович (Ернест Горін; * 1899, Кам'янка Бузька на Львівщині — 19 лютого 1985, Львів) — член КПЗУ (1921–28), виключений рішенням виконкому Комінтерну за приналежність до групи Шумського. За участь в УВО Колегія ГПУ 23 вересня 1933 року засудила його до 10 років ИТЛ. Удруге ув'язнений 1949 року. Після звільнення переїхав до України (реабілітований 1956 року), мешкав у с. Селець Кам'янка-Бузького району, викладав у семирічці російську мову й літературу. На допиті 14 травня 1956 року, проведеному в Києві, на який його викликав слідчий Власов, М. Теслюк заявив, що жодної участі в УВО не брав. Свої старі свідчення він пояснював психологічними тортурами з боку слідчого Федора Овчинникова: його допити тривали цілу ніч, а відпочивати вдень у тюрмі було заборонено (ЦДАГО України. № 37203 ФП / кор. 379. Арк. 204–206; пор.: EU, V, 207).

⁷³¹ ЦДАГО України. № 44539 ФП / кор. 676. Арк. 383. Пор.: Наше минуле. 1993. Ч. 1 (6). С. 113.

⁷³² Там само. № 31095 ФП / кор. 178. Арк. 1.

⁷³³ Там само. Арк. 12.

⁷³⁴ Там само. № 37892 ФП / кор. 390. Том 1.

Вайнгурта та інших збереглася довідка, що продажем контрабандних товарів займався і Микола Бачинський, який очолював тоді АХО Волинського окрвдділу ГПУ⁷³⁵. Про контрабандні й валютні махінації чекістів першого призову докладно розповів начальник відділення 3 відділу УГБ НКВД УРСР Фрідріх Чечерський⁷³⁶ та ін.

Із звинуваченням в участі «в троцкистской заговорщицкой организации» були ув'язнені начальник особливого відділу НКВД Михайл Александровський (Юкельзон; 8 липня 1937 року)⁷³⁷, помічник начальника відділу кадрів НКВД УРСР Ізраїль Бутовський (29 липня 1937 року), начальник відділення 5 відділу УГБ НКВД УРСР Йосиф Гранський-Павлоцький (16 лютого 1938 року), начальник відділення 3 відділу НКВД УРСР Фрідріх Чечерський (29 березня 1938 року)⁷³⁸. Начальника 4 відділу НКВД Узбекистану Леона Агабекова 21 січня 1939 року заарештували теж «как участника антисоветской заговорщицкой организации, по заданию которой фальсифицировал следственные дела и производил необоснованные аресты»⁷³⁹. Перебуваючи в ув'язненні, 22 вересня 1938 року начальник відділення 5 відділу НКВД УРСР Йосиф Гранський-Павлоцький написав заяву, де відмовився від інших звинувачень, крім приналежності до троцькістської організації⁷⁴⁰. Бували й інші обвинувачення. Роберта Біргеля розстріляли як зрадника батьківщини⁷⁴¹. Він дав зізнання, що до шпигунської діяльності на користь Латвії його притягнув у червні 1932 року агент латвійської розвідки, колишній співробітник НКВД Отто Ріквейль⁷⁴².

Ми розуміємо, що відомчі інтереси мали вирішальний вплив на перебіг і результати слідства. Актор курбасівського «Березоля» Йосип Гірняк зробив цікавий висновок про байдужість ГПУ до його дружби з Остапом Вишнею: «У час слідства мене не питали про мої товариські зв'язки з Павлом Михайловичем, ні його зі мною. Мене причепили до театральних справ, його до літературних. Було ясно, що ГПУ монтувало справи за своїм пляном, без огляду на те, в яких кругах чи товариствах людина перебувала. ГПУ рішало, що підсунути підсудному, що йому інкримінувати, а це було зовсім не те, що дійсно людина робила. Коли б людина й мала конкретні грихи, але вони не підходили б до пляну наміченого ГПУ, їх не приймалось

⁷³⁵ ЦДАГО України. № 44539 ФП / кор. 676. Арк. 377; згодом цей документ було додано до справи Бачинського.

⁷³⁶ Там само. № 37892 ФП / кор. 390. Том 1. Арк. 72–75.

⁷³⁷ Там само. № 44539 ФП / кор. 676. Арк. 378.

⁷³⁸ Там само. № 37892 ФП / кор. 390. Том 1. Арк. 102.

⁷³⁹ Судоплатов А. Тайная жизнь генерала Судоплатова. Кн. 2. С. 470.

⁷⁴⁰ ЦДАГО України. № 37892 ФП / кор. 390. Том 2. Арк. 41.

⁷⁴¹ Там само. № 31089 ФП / кор. 178. Арк. 2.

⁷⁴² Там само. Арк. 35.

би під увагу»⁷⁴³. Оскільки у тридцяті роки протоколи допитів заповнювали виключно слідчі, це надавало їм тим ширші можливості маневрування. Як відомо з численних спогадів, енкаведист міг приписати до зізнань імена потенційних в'язнів. Запитував у підслідного, наприклад, хто входив до кола його знайомих, а записував, мовляв, «разом зі мною до тієї самої підпільної організації входили такі й такі особи». Сергій Пустовойтов зізнався: «Арестованным подсказывались для занесения в протоколы допроса фамилии лиц, которых почему-либо считали необходимым убрать»⁷⁴⁴. Прокурор М. П. Павлов згадував: «Следователь Хорошилкин, который вел его [військового прокурора В. І. Малкіса. — С. Б.] дело, “поработал” над протоколом допроса, вписав в него нужные ему фамилии. Так возникло липовое дело о диверсионно-террористических группах. Оно обрело солидный вид, поскольку там фигурировало свыше сорока человек»⁷⁴⁵.

Навпаки, якщо з якоїсь речі слідчий був зацікавлений у тім, щоб близьку за якоюсь ознакою особу, яку в'язень називав під час допиту, від арешту «вберегти», свідчень проти такої людини він міг і не «брати». 4 серпня 1937 року Сергій Пустовойтов оповідав: «Мне лично известен следующий факт: в конце 1935 года в СПО поступали заявления врача Драпалюка (или научного работника), проживавшего в Киеве. В этих заявлениях Драпалюк писал о засоренности УАН УССР, сообщал о ряде компрометирующих фактов на б. секретаря Постышева — Лейбмана, о его связи с троцкистами. Впоследствии, видимо, с санкции Балицкого или Кацнельсона, Драпалюк был арестован и обвинен в том, что он провоцирует видных работников-коммунистов. Драпалюк допрашивался лично Рахлисом и Долинским, которые вели его дело. Через Особое Совецание Драпалюк был заключен в исправительно-трудовой лагерь. Уже позже, в 1937 году, мне работник СПО Тантлевский говорил о том, что заявления Драпалюка о Лейбмане приобщены к следделу не были и отдельно хранились у Тантлевского»⁷⁴⁶. 21 серпня 1938 року Володимир Демиденко розповів: «Все дела по немцам Пискарев предложил докладывать ему, а также дал задание, чтобы по показаниям арестованных как можно меньше должно быть указано проходящих лиц. Надо делать так, сказал Пискарев, чтобы дела сводить к одиночкам»⁷⁴⁷. Демиденко розповів також, як провадилася справа Родаля: «Характерным в этом отношении является дело Родаля — бывш. Зам. Нач. 4-го Отдела Донецкого УНКВД Пискарев Родалом очень интересовался и говорил мне, что он ничего не даст, дав этим самым понять, что нажимать на Родаля не следует. Я так и сделал.

⁷⁴³ Гірняк Йосип. Спомини. Нью-Йорк: Сучасність, 1982. С. 381.

⁷⁴⁴ ЦДАГО України. № 37203 ФП / кор. 379. Арк. 201.

⁷⁴⁵ Павлов М. П. Процессы и судьбы. К.: Україна, 1992. С. 9.

⁷⁴⁶ ЦДАГО України. № 49711 ФП / кор. 958. Том 1. Арк. 83.

⁷⁴⁷ Там само. № 31093 ФП / кор. 178. Арк. 68.

И поэтому, когда Родал признался в шпионской деятельности в пользу Польши, я ему сказал, что это неправда. После этого Родал от своих показаний отказался»⁷⁴⁸. Виходить, що навіть за умов тоталітаризму в цьому коридорі (від одержання лімітів до складання іменних списків) відомство мало до часу певну свободу дій. Доказів на це безліч.

Особливо цікаві відомості про активну діяльність чекістів у справах троцькістів. Як писав у доповідній наркомам Єжову й Леплевському 26 червня 1937 року А. О. Броневой, заступник наркома Кацнельсон напучував його: «Что вы разошлись так, кто вам дал право так много арестовывать троцкистов, надо послабее действовать»⁷⁴⁹.

Маємо відомості, що троцькістів оберігали Рахліс і Козельський. У заяві помічника начальника СПО НКВД УРСР Григоренка від 27 липня 1937 року задокументовано вказівку Рахліса «направлять следствие по троцкистам [...] так, чтобы лишние фамилии в протоколах не фигурировало»⁷⁵⁰. У лютому 1956 року Б. Борисов-Коган оповідав слідчому нового покоління зовсім протилежне: коли він запитав Брука, як це, мовляв, Кілерог дає такі розлогі свідчення про троцькістську організацію, а НКВД про неї, виходить, не знало, — Рахліс викликав його і у присутності Брука «обвинил меня чуть ли [не] в неверии в существование троцкистского подполья и в проводимое следствие и сделал очень суровое замечание мне»⁷⁵¹. У свідченнях Григоренка 1937 року і Б. Борисова-Когана — 1956-го — бачимо втілення двох протилежних концепцій троцькізму — сталінської й хрущовської.

Соломон Брук свідчив: «В нашей практической работе по указаниям Козельского и Рахлиса наша группа ставила своей задачей создавать видимость активной работы. Хотя мы репрессировали большое количество активных троцкистов, но мы оберегали от провала руководящие центральные фигуры. Это особенно относится к троцкистам. Конечно, мы вынуждены были арестовывать и крупных троцкистов, когда на них поступили материалы, которые нельзя было скрывать. Однако при работе с ними все же старались не затронуть троцкистской верхушки»⁷⁵². Як приклад він назвав справу Д. Б. Наумова-Лекаха, коли був прихований протокол допиту з відомостями про діяльність Пятакова, Преображенського та Смілги. За вказівкою Рахліса, під час слідства у справі Орлова (заарештований у серпні-вересні 1936 року) не записувались зізнання щодо антипартійної діяльності секретаря ЦК КП(б)У Попова⁷⁵³. Аналогічні зізнання

⁷⁴⁸ ЦДАГО України. № 31093 ФП / кор. 178. Арк. 76-78.

⁷⁴⁹ Наше минуле. К., 1993. Ч. 1 (6). С. 73.

⁷⁵⁰ Там само. С. 125.

⁷⁵¹ Там само. С. 131.

⁷⁵² ЦДАГО України. № 44228 ФП / кор. 658. Том 12. Арк. 98.

⁷⁵³ Там само.

дав у заяві від 27 липня 1937 року Микола Григоренко: «В 1934–1935 г.г. у меня были арестованные троцкисты Наумов-Леках и Раппопорт. От Наумова мною были получены откровенные показания о связи Коцюбинского в Москве с Пятаковым и другими. Когда эти показания мною были переданы Бруку, а последний (sic) Козельскому, то он, Козельский, был недоволен тем, что эти показания взяты, и вернул мне, предложив спрятать в такой ящик, куда я никогда не заглядываю. [...] Когда был арестован Коцюбинский, его в Москве допрашивали Козельский и Брук. После Коцюбинского перевезли в Киев и поручили допрашивать мне. Приехав из Москвы, Брук мне сказал, что Коцюбинский сознался бы в Москве, но Козельский так допрашивал, чтобы он не сознался. В Киеве — Козельский начал допрашивать Коцюбинского в моем присутствии. Допрос носил формальный характер. Затем передали Коцюбинского мне, чтобы я проводил очные ставки с ним арестованных Наумова, Раппопорта, Фалькевича и Туна. Установка дана была такая, что[бы] очные ставки провести одна за одной и закончить дело. Так и было сделано. Очные ставки Коцюбинскому с Туном и Фалькевичем я проводил вместе с Борисовым — следователем Фалькевича. Дело было быстро свернуто. Козельский поехал в Москву с докладом и оттуда вернулся с решением Особого Совещания. Как и с кем это он там проделал, я не знаю, [но остается] факт, что дело с собой в Москву он не брал. [...] Осенью 1935 года начали вести следствие по делу боевой террористической организации (Нырчук, Мухин, Розанов и другие). Когда были отправлены показания Мухина, Нырчука и других в Москву и в ответ получена телеграмма, что дело принимает серьезный характер, Козельский застрелился»⁷⁵⁴. Борис Козельський (Бернард Голованівський) покінчив з собою 2 січня 1936 року. На думку Ю. Шаповала і його співавторів, справжньою причиною самогубства Б. Козельського було те, що з Москви надійшла телеграма у зв'язку із надісланими трохи раніше свідченнями заарештованих в Україні та обвинувачених у «троцькістському заколоті» професорів М. Нирчука і М. Мухіна: «Інтуїтивно Козельський відчув, що в Москві вже є якийсь “компрокат” проти нього та проти інших керівників НКВД України, яких при бажанні також можна легко обвинуватити у “троцькізмі”»⁷⁵⁵. Заслужують на пошук, вивчення й публікацію матеріали службового розслідування, проведеного у зв'язку з цим самогубством. Яка версія пішла до Москви і чи була вона одна? Цим могли б зайнятися дослідники, яким приступні особові та архівно-слідчі справи чекістів, а також відомче діловодство. Ще деякі деталі про вплив Рахліса на діяльність слідчих М. Григоренко оповів у заяві від 27 жовтня 1937 року: «Я вел дело троцкиста-террориста Розанова А. А. На допросе

⁷⁵⁴ ЦДАГО України. № 44539 ФП / кор. 676. Арк. 373.

⁷⁵⁵ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні. С. 64.

он дал показания о своей связи как с участником контрреволюционной организации Сараджевым А. Х., работавшим в УАМЛИН в качестве профессора философии. Я доложил об этом Рахлису. Он долго не разрешал мне брать показания о Сараджеве. [...] В 1936 г. у Глебова (следчого. — С. Б.) был арестованный Орлов — бывш[ий] зам[еститель] куль[т]пропа ЦК КП(б)У. Орлов, как мне известно со слов Брука и Глебова, в своих показаниях назвал как троцкиста участника организации Попова Н. Н. (секретарь ЦК КП(б)У), но Рахлис и Брук эти показания брать запретили»⁷⁵⁶.

Тієї самої лінії дотримувався Александровський. Георгій Бордон зізнався, що у справі М. Книжного-Пасевича⁷⁵⁷ й І. Бокала одержав відомості про зв'язки Сороцького⁷⁵⁸ із сігуранцею, «однако Александровський эти показания фиксировать запретил»⁷⁵⁹.

В оглядовій довідці у справі наркома внутрішніх справ І. М. Леплевського читаємо: «Работая на Украине, показывает Леплевский, он не боролся с организованной контрреволюцией, а разоблачал лишь тех, кого в силу сложившихся обстоятельств скрывать уже было нельзя (Любченко, Хвыля, Порайко), причем, организуя массовые операции, сознательно прихватывали невинных, честных советских людей в целях показа больших цифр и решительной борьбы с контрреволюцией»⁷⁶⁰. До великих узагальнень спробував піднятися співробітник НКВД Й. Корщев. 8 серпня 1938 року він зізнався: «Вражеское руководство последних лет выработало особый вредительский стиль работы, выражавшийся в том, что разгрому контрреволюционного подполья уделялось меньше всего внимания. Дело было поставлено так, что никто в отделе не интересовался вскрытием направляющих антисоветских центров и организованного подполья. Работа велась сугубо поверхностно и делячески с упором на разоблачение врагов-одиночек, без фиксации внимания на разворот групповых дел и вскрытия центров контрреволюционных формирований»⁷⁶¹. Намагаючись підлаштуватись до нової хвилі, спрямованої проти чекістів Ягоди, Корщев пробував запламувати їхні досягнення в розгортанні репресій (як пригадуємо, менш-більш 37 до 10).

Цікаву інтерпретацію міркувань, що висунули наперед справи проти Остапа Вишні, Олеса Досвітнього, Сергія Пилипенка, Михайла Чичке-

⁷⁵⁶ ЦДАГО України. № 44539 ФП / кор. 676. Арк. 374.

⁷⁵⁷ Книжний очолював Радіокомітет України. Див.: Гершенбейн Семен. Вороги та їх посібники // Комуніст. К., 1937. 18 липня. Підп.: С. Гогренко. Псевдонім розкрито: ЦДАГО України. № 37630 ФП / кор. 390. Том 2. Арк. 86.

⁷⁵⁸ Сороцький Лев Моїсейович (* 1899) — начальник політвідділу військ ГПУ (1934). Член ВКП(б) з березня 1919 року. На питання анкети про професію відповів: «Без профессии». Освіта — гімназія (екстерн?). Делегат XI–XII з'їздів КП(б)У (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. № 442. Арк. 128).

⁷⁵⁹ ЦДАГО України. № 44539 ФП / кор. 676. Арк. 384.

⁷⁶⁰ Наше минуле. К., 1993. Ч. 1 (6). С. 57–58.

⁷⁶¹ ЦДАГО України. № 31093 ФП / кор. 178. Арк. 92.

вича та інших, дав чекіст Микола Грушевський. На допиті 12 серпня 1937 року він розповів: «Имея основной целью направлять удары по контрреволюции по ложному пути и сохранить кадры действительного врага, Козельский и окружавшие его предатели [...] инспирировали активные террористические проявления со стороны украинской интеллигенции, преимущественно из писательских кругов. Для этого был подобран состав секретных агентов, в большинстве своем участников к/р организаций и агентов иностранных разведок, которые по нашему заказу писали доклады о террористических и контрреволюционных организациях. По этим докладам производились аресты, причем не всех проходящих лиц, а на выбор по нашему усмотрению. Материалы таких агентов, как Юринец, Карбоненко, Онищук и других, даже по одному их изложению, видно было, что это фальшивки. Однако такая агентурная работа поощрялась руководством Наркомата Балицким и Кацнельсоном, причем такой агент, как Юринец преподносился как образец высококвалифицированного агента, центрального агента, как его называли»⁷⁶².

Сергій Пустовойтов 4 серпня 1937 року potwierдив відомості слідства, що «научный работник Диденко-Степовой, будучи на работе в УАМЛИНе, выступал против троцкистов в 1933–1934 годах, на него был «заказан» провокационный доклад Юринцу о его, якобы, националистической деятельности, и затем по представлению СПО он был исключен из рядов КП(б)У»⁷⁶³.

В огляді архівно-слідчої справи Семена Янковича зазначено: «Обв[иняемый] Тейтель показал, что Янкович, работая в молдавском отделе, систематически присваивал иностранную валюту, изъятую у перебежчиков, а также получал троцкистскую литературу у Сарского для чтения и был близок к Джавахову. На очной ставке эти показания Тейтеля Янкович подтвердил. Кроме того, на очной ставке между Янкович и Боскис-Глузбергом последний изобличал его в контрабандизме, в ведении антисоветских разговоров и распространении троцкистской литературы среди сотрудников (конкретных фактов не показал). Янкович эти показания подтвердил, но конкретных фактов также не показал»⁷⁶⁴.

Треба пам'ятати, що в другій половині тридцятих років до системи НКВД входила величезна мережа структур і служб, так що зловживання простежуються не лише в оперативній роботі й слідстві, а у сфері набагато ширшій. 28 квітня 1938 року Емануїл Давидов-Барґ розповідав про діяльність старшого інспектора паспортного відділу УРКМ НКВД УРСР Есфір Мільман-Хосидової: «В конце 1935 г. Мильман была совместно со мной в командировке в Одессе, где в это время находилась правительственная ко-

⁷⁶² ЦДАГО України. № 44228 ФП / кор. 658. Том 12. Арк. 100.

⁷⁶³ Наше минуле. 1993. Ч. 1 (6). С. 138.

⁷⁶⁴ ЦДАГО України. № 37892 ФП / кор. 390. Том 2. Арк. 36.

миссия по проверке правильности отказов в паспортах и прописке. Я, имея от [Исаака] Купчика задание скрыть от комиссии дела, по которым были допущены искривления, привлек для этой работы Мильман, которой сказал, что нужно скрыть от комиссии все дела, по которым есть искривления. В результате, по требованию комиссии найти какое-либо дело по отказу в выдаче паспортов (Мильман работала секретарем комиссии), — то она давала лишь те дела, по которым были правильные отказы, причем несколько дел, по которым были грубейшие искривления, она положила к себе в чемодан и привезла их в Киев, где они были уничтожены. За сокрытие дел от комиссии я Мильман выдал в виде премии 300 руб.»⁷⁶⁵.

Але ще раз зіставмо факти. У роботі XVII з'їзду з правом вирішального й дорадчого голосу узяло участь 1225 делегатів. Більшість із них — 1108 осіб — були невдовзі ув'язнені й здебільшого ліквідовані у підвалах НКВД і таборах. Із 139 членів і кандидатів у члени ЦК партії, обраних на цьому з'їзді, заарештовано й розстріляно 98, себто 70%⁷⁶⁶. Це — відомі тепер факти. «Это была сознательная ликвидация старой “ленинской гвардии”», — твердить Волкогонов⁷⁶⁷. Але в чому справа? Яка конкретна причина такої люті диктатора?

За спогадами Анастаса Мікояна — кандидата в члени й члена Політбюро з 1926 по 1966 рік, делегата усіх партійних з'їздів від X по XXIV-й, — біда цих людей полягала в тому, як вони проголосували. Із усіх 1225 делегатів троє подали голоси проти Кірова й близько трьохсот — проти Сталіна. Це теж встановлений начебто факт. Тоді було знайдено вихід — не без участі Кагановича й голови лічильної комісії Затонського. Вирішили бюлетені знищити, а оголосити, що і Кіров, і Сталін одержали по три голоси проти — однаково.

А тепер згадаймо той сервілізм, який виявили на з'їзді Бухарін і Ріков, Томський і Зінов'єв, Каменев і Преображенський, Радек і всі інші доповідачі. Професійні революціонери і змовники з багаторічним стажем, політв'язні й досвідчені конспіратори, що пройшли вогонь, воду й мідні труби, пройшли царські тюрми й заслання, — буквально плазували перед генсеком із своїми малопрстойними заявами про відданість вождеві-переможцеві, плазували, запевняючи своє алібі. А тепер зв'яжемо цей фальшивий пафос їхніх виступів з тим, з чим ці виступи ще не зіставляли, — з трьома сотнями голосів «проти». Звідки взяли ці голоси? Чи могли вони виникнути стихійно, виникнути знизу як вияв чийогось незадоволення в атмосфері сталінського апофеозу? 1989 року фахівець із контрпропаганди Волкогонов пояснював цю хвилю у манері тодішньої «історико-партійної науки» таким чином: «Многие делегаты съезда, прежде всего те из них,

⁷⁶⁵ ЦДАГО України. № 56797 ФП. Арк. 11.

⁷⁶⁶ Хрущев Н.С. О культе личности и его последствиях. С. 137.

⁷⁶⁷ Волкогонов Дм. Триумф и трагедия. Кн. I, ч. 2. С. 95.

кто был знаком с завещанием В. И. Ленина, считали, что наступило время переместить Сталина с поста генсека на другую работу»⁷⁶⁸. Словом, виявили раптом більший радикалізм, ніж вожді опозиції, які раптом опинились осторонь цього антисталінського стихійного руху.

Так банально пояснювати появу трьохсот голосів «проти» на партійному з'їзді можна було 1989 року, але тепер, коли ми бачили вже різні голосування, бачили боротьбу за голоси, бачили методи, якими формувалася перемога, тепер, коли ми маємо власний — невеличкий — історичний досвід, — можемо сказати однозначно: так не буває. Лідери опозиції, що займали визначні посади в партії і державі, чий імена були, як-то кажуть, на слуху коли не в усій країні, то принаймні в усьому приміщенні, де проходив большевицький з'їзд, свідомо йшли на голосування. Голосування було таємне.

Професійні революціонери й досконалі конспіратори, вони не клали перемогу до ніг узурпатора, якого ненавиділи, зневажали й принижували, де тільки могли. Вони вийшли на останній бій із «жорстоким дикуном», «кривавим осетином», «неуком» (як тільки не називали вони його у своєму колі!). Вийшли на останній рішучий бій з партійним узурпатором на таємному голосуванні. Кожен з них знав достеменно, скільки голосів «проти» дала насправді та чи інша близька до цих людей група. Один з них мав на своєму конті, скажімо, 146, інший 54 голоси проти. Але стала знаменитою фраза вождя: «Байдуже, як голосуватимуть. Важливо, як підрахують». Ніхто з лідерів опозиції після їхніх сервілістських виступів не зміг тепер відкрити вуста навіть «серед своїх». «Кривавий осетин» розгромив їх уцент. Сидячи у президії, як завжди, у другому ряду, Сталін не міг не згадати біблійного Валаама, котрий, замість проклясти ворогів Балакових, — відкривши вуста, тричі їх поблагословив (4 М., 23–24).

Але ця реконструкція подій, це трактування разом із тим виявляє ще один параметр, показуючи, яка могутня і яка небезпечна справді була опозиція.

На якомусь етапі роботи з архівами відомства великі багатотомові справи було розбито на низку індивідуальних. Так, свого часу під № 267340 зберігалася велика справа за звинуваченням Михайла Бойчука (том 9), Івана Падалки (том 19), Івана Орла-Орленка (том 23), Василя Седляра (том 24) тощо⁷⁶⁹. Установа прагнула обірвати логічні ниточки, що зв'язували окремі епізоди у драматичний і страшний процес репресій. Тим часом логічний зв'язок арештів, який у захваті живописав син знаменитого убивці Судоплатова й про існування якого не міг навіть здогадатися син репресованого маляра Нікітіна, веде до поглиблення

⁷⁶⁸ Волкогонов Дм. Триумф и трагедия. Кн. I, ч. 2. С. 77.

⁷⁶⁹ ЦДАГО України. № 49866 ФП / кор. 972. Арк. 325.

наших уявлень. Справді, відповідно до наказів вищого начальства із суспільства вилучались не окремі люди, а певні неформальні групи.

Такі групи могли бути родинними. Після вбивства Кірова було арештовано все родинне оточення Леоніда Ніколаєва — його брата, матір, двох сестер, дружину убивці — Мільду Драуле, її сестру Ольгу, навіть чоловіка сестри дружини — Романа Кулішера (Кулінера?). Протягом 1936–1937 років усіх їх було розстріляно. А. Авторханов нагадував, що були заарештовані й підозріло поспішно розстріляні особисті друзі Ніколаєва — Католінов, Румянцев, Сосицький та інші. Треба сказати, що оці люди — якраз були найнебезпечніші для Сталіна, оскільки хто-хто, а вже вони знали достеменно, з яких мотивів зважився Ніколаєв на свій історичний крок. Вони й були небажані свідки в точному сенсі цього слова. Як повідомляла тодішня преса, до справи Ніколаєва було притягнуто 13 співучасників⁷⁷⁰. Мільдина родина не була реабілітована аж до 30 грудня 1990 року, коли їхня справа впливла на сторінках совєтської преси (С. 76). «Так убийця Кірова, — міркував Судоплатов-молодший, — потянул с собой в могилу практически всех своих родственников»⁷⁷¹. (Цікава ідея — не Сталін потягнув їх у могилу, а Ніколаєв!).

Питання, хто стояв чи що стояло за Ніколаєвим, залишиться таємницею, мабуть, назавжди. Відповідно до своїх громадсько-політичних поглядів, одні (Хрущов, Авторханов, Ніколаєвський⁷⁷², Волгогонов) схиляються до думки, що це був Сталін. Інші (Костюк⁷⁷³, Судоплатов) твердять, навпаки, що причина загибелі Кірова полягала у його флірті з Мільдою. Хоч там що, сталінський вірний поплічник зробив останню послугу своєму шефові самою своєю смертю: Сталін використав її повною мірою. Тут виявилось, що клани вождів перебували всі на обліку не тільки для спецобслуговування. Як писав Олександр Семененко, «заздалегідь були позаписувані імена й адреси родичів людей, призначених на знищення»⁷⁷⁴.

Уже за кілька днів після лєнінградських подій репресії впали на родичів Троцького. Першою жертвою став його молодший син Сергій Сєдов, що після батькового заслання, а тоді вигнання лишивсь у Москві. З рідною сестрою його дружини мав необережність одружитися Поскрєбишев⁷⁷⁵. До

⁷⁷⁰ Авторханов А. Технология власти. Изд. 3. Б. м.: Посев, 1983. С. 398.

⁷⁷¹ Судоплатов А. Тайная жизнь генерала Судоплатова, Кн. 1. С. 74.

⁷⁷² Николаевский Б. Сталин и убийство Кирова: Заметки для будущей истории // Соц. вестник. 1956. № 5 (693). С. 91–94; № 10 (698). С. 185–188; № 12 (700). С. 239–243.

⁷⁷³ Костюк Гр. Сталінізм в Україні. С. 280.

⁷⁷⁴ Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б. м.: Сучасність, 1977. С. 160.

⁷⁷⁵ «Но когда его жена будет в 1937 году арестована по приказу подозрительного Сталина, он и глазом не моргнет и будет продолжать неотлучно пребывать при Сталине до 1953 года» (Бажанов Б. Воспоминания бывшего секретаря Сталина. С. 85; пор.: Волгогонов Дм. Триумф и трагедия. Кн. I, ч. 2. С. 82).

опозиції Седов не належав, працював у точних науках⁷⁷⁶. До кінця 1934 року він працював у Вищому технічному училищі. 9 грудня був ще на волі. Та, передчуваючи близький кінець, в останньому листі написав: «Общая ситуация оказывается крайне тяжелой, значительно более тяжелой, чем можно себе представить»⁷⁷⁷. Далі він зник. За кілька місяців, у квітні 1935 року Троцький одержав листівку від своєї першої дружини А. Соколовської. Листівка прийшла з Тобольська: Соколовська повідомляла в ній, що опинилась у Сибіру. Нарешті, наспіла вістка про те, що й обох зятів Троцького, які з 1928 року перебували на засланні, там заарештували й перевели до тюрми. Крім перелічених осіб, репресіям було піддано навіть і не родичів, а тих, хто був коли-будь до Троцького просто особисто близький, включаючи няньку його онука⁷⁷⁸. Дочка Троцького Зинаїда Львовна Волкова-Бронштейн, що мешкала в Берліні, 5 січня 1933 року, вважається, покінчила життя самогубством⁷⁷⁹.

Що стосується Сергія Седова, то його смерть можна віднести й на рахунок винищення клану Каменєва, оскільки Седов доводився племянником його дружині⁷⁸⁰. Маючи такі родинні зв'язки, жодних шансів вціліти він, природно, не мав. Разом за «кремлівською справою» (закрите засідання Військової колегії відбулось 27 червня 1935 року) родичів Каменєва пройшло п'ятеро⁷⁸¹. Загинули: його дружина (Ольга Давидовна, сестра Троцького⁷⁸²), двоє синів (один з них неповнолітній), брат із дружиною. «Сталин вырубал не только деревья, но и поросль вокруг», — прокоментував генерал Волкогонов⁷⁸³. Секретар Каменєва, автор кількох книжок про Герцена й Салтикова-Щедріна Яков Ельсберг, щоб заслужити прощення, почав відтоді доносити на всіх підряд⁷⁸⁴.

Як оповідав Б. Бажанов, при Зінов'єві «всегда клан своих людей»⁷⁸⁵. Аналогічні відомості містить справа сестри Зінов'єва (Радомисльського) Софії Аронівни Бурштейн. Вона народилась 1890 року в Єлисаветграді (потім — Зінов'євськ). Вийшла заміж за однолітка Абрама Ідальєвича Бурштейна. Як троцькіста 1936 року його заарештували, а за місяць, згідно з постановою

⁷⁷⁶ Костюк Гр. Зустрічі і прощання. С. 559–561, 616.

⁷⁷⁷ Архив Троцкого. № 13521. Цит. за кн.: Роговин Вадим. Сталинский неонэп. [М., 1994.] С. 114.

⁷⁷⁸ Роговин В. Сталинский неонэп. С. 113–115.

⁷⁷⁹ Последние новости. Париж, 1933. 13 января. № 4314; Незабываемые могилы; Российское зарубежье: некрологи 1917–1997 / Сост. В. Н. Чуваков. Том 1. Москва: Пашков дом, 1999. С. 609.

⁷⁸⁰ Измозик Владлен Семенович (нар. 1938). Родственные связи видных деятелей большевистской партии как предмет генеалогического исследования // Известия Русского генеалогического общества. Вып. 4. 1995. С. 86–88.

⁷⁸¹ Там само. С. 121.

⁷⁸² Бажанов Б. Воспоминания бывшего секретаря Сталина. С. 176.

⁷⁸³ Волкогонов Дм. Триумф и трагедия. Кн. I, ч. 2. С. 205.

⁷⁸⁴ Конквест Р. Большой Террор. [Кн.] II. С. 72.

⁷⁸⁵ Бажанов Б. Воспоминания бывшего секретаря Сталина. С. 175.

від 23 листопада 1936 року її було адміністративно заслано на 5 років до Омської області. Соф'я Бурштейн мешкала у Салехарді, потім у Чарджоу, де стала начальником «облводздравотдела Аму-Дарьинского водного бассейна». Замішавшись в ешелони евакуйованих, 1944 року вона виїхала до Києва, але 25 березня 1949 року її знову забрали. На слідстві вона розповіла, що їхній із Зінов'євим батько **Арон Маркович** Радомисльський народився в Новомиргороді. 1920 року разом з матір'ю Розалією Мойсеевною переїхав до Петрограда. Після її смерті 1922 року він одружився з племінницею Розалією Яковлевною Черіковер. Наприкінці 1936 року їх обох вислали до Уфи, де вони були арештовані. У 1935–1936 роках були арештовані брати Зінов'єва **Александр Аронович**⁷⁸⁶ та **Абрам Аронович** (* 1892)⁷⁸⁷, сестри **Фаня Аронівна** (* 1892) й **Лія Аронівна** (* 1898). Існували ще брат **Михайл Аронович** (молодший, його в Єлисаветтраді убили григор'євці) та сестри — **Діна Аронівна** Вермінська (у 1922–23 роках виїхала з чоловіком до Палестини) й **Анна Аронівна** Городецька (за 2-м чоловіком Кожаєва). Солженицин згадує Самуїла Закса, «зятя Зинов'єва по сестре», сина багатого петроградського фабриканта, голову петроградської філії парвусівської контори⁷⁸⁸. 24 серпня 1949 року Окрема нарада при міністрі ГБ СРСР винесла вирок у справі С. Бурштейн: «[...] как социально опасный элемент по связям с активными троцкистами сослать на поселение в Красноярский край». Чоловік її повернувся 1948 року, влаштувався на цукровому заводі біля Білої Церкви, був також вдруге заарештований і 1949 року помер у в'язниці. Її дочку Лідію Абрамівну Рахманову (* 1920, за другим чоловіком Данкевич) заарештували 25 березня 1949 року. Після звільнення вона мешкала на вулиці Шусева, 1987 року вибула у зв'язку зі смертю. Про самого Зінов'єва у справі відомостей небагато. Герш-Євсей Аронович Радомисльський, він ще молодим почав зватися Григорій Євсеевич Зінов'єв. Одружився із Златою Іонівною (Зинаїдою) Бернштейн-Ліліною. Коли у Литві перевіряли її багаж, виявили коштовності на кілька десятків мільйонів карбованців⁷⁸⁹. Після її смерті 1929 р. (похована в Ленінграді) жив із своєю секретаркою. Мав синів Михайла (нар. бл. 1908), розстріляного 1936 року, та Степана Радомисльських. 1932 року Зінов'єва заслали до Кустаная⁷⁹⁰. 1936 року за вироком суду його розстріляли.

Нещодавно зі спогадами про родину Зінов'єва виступив петербурзький поет і композитор Вадим Радомисльський. За його словами, його прадід, Яков Радомисльський був ще одним братом Григорія Євсеевича.

⁷⁸⁶ З 1918 року мешкав у Петрограді, служив у тресті «Транспроектстрой», ув'язнений 1936 року. Дружина — Любов Лазаревна Нанкіна. Син Роберт.

⁷⁸⁷ Абрам Аронович у Петрограді жив з 1920 року, служив у профспілках. Дружина Поліна Василівна Златопольська.

⁷⁸⁸ Солженицын А. И. Двести лет вместе. Ч. II. Москва: Русский путь, 2002. С. 85.

⁷⁸⁹ Маслов С. С. Россия после четырех лет революции. Кн. 2. Париж: Русская печать, 1922. С. 190. Цит. за: Солженицын А. И. Двести лет вместе. Ч. II. Москва: Русский путь, 2002. С. 85.

⁷⁹⁰ ЦДАГО України. № 58884 ФП / кор. 1499.

Яков мав двох дочок — Лідію (нар. 1913) і Ліну. Вони мешкали в Одесі, але, як згадує Вадим, «в 1924 году, в самый расцвет карьеры Зиновьева, они не без помощи брата переезжают в Ленинград, в бывший графский дом по улице Пестеля»⁷⁹¹. Характерно, що поет і композитор ані на мить не задумується, де й за яких умов закінчив свої дні сам граф. Його не хвилює, далі, як інакше могла б скластись доля Росії й самого Зинов'єва, якби він обмежився скромною, але чесною стежею, скажімо, бухгалтера чи журналіста, а не злигався з Леніним. Такого питання для нього нема. Думки ведуть мемуариста зовсім в інший бік: «Кто знает, как сложилась бы его судьба, не сделай он тогда, в начале 20-х, рокового шага, своими руками возведя на престол кровавого царя. Сегодня мы знаем, что никакого троцкистско-зиновьевского центра не было, просто Сталину хотелось...»⁷⁹² і таке інше.

Лідія Яковлевна мала сина Віктора, а той — згаданого вище Вадима. Родина була дуже численна. Вадим Радомисльський розповідає: «В 1953 году умер Сталин. Семья вернулась в Ленинград. Им дали 11-метровую комнату в коммунальной квартире, в которую чуть позже из лагерей и ссылок стали возвращаться остальные родственники. На одиннадцати метрах разместились семь человек»⁷⁹³.

За відомостями племінниці Ягоди Вероніки Костянтинівни Знаменської, після його падіння були репресовані, розстріляні чи померли у тюрмах чи на засланні 15 найближчих родичів колишнього наркома. Така доля випала його дружині⁷⁹⁴, його батькам, п'ятьом сестрам з чоловіками, іншим родичам. Так, старшу з сестер Есфір Григорівну Знаменську-Ягоду було заарештовано 6 травня 1938 року і 16 червня розстріляно. Іншу сестру бачили в етапі до заполярного Норільського табору⁷⁹⁵. Третя, Розалія Григорівна Шо-хор-Ягода працювала в апараті ЦК ВКП(б), московському комітеті ВКП(б), Інституті Леніна, інструктором Президії ВЦИК. 1937 року її було заарештовано й заслано разом з усією родиною Ягоди до Астрахані строком на 5 років, а потім засуджено на 8 років. 1946 року, коли строк перебування в ИТЛ у неї скінчився, її звільнили, але за рішенням Окремої наради при МГБ СРСР від 28 серпня 1948 року її було заслано на 5 років на Колиму. Дорогою до місця заслання вона померла в Комсомольську-на-Амурі. Згодом її реабілітували. Пощастило врятуватись лише єдиному синові наркома — Генріхові (* 1929 року). Коли його батька забрали, він мав сім років. Разом з матір'ю Ідою Леонідівною та бабусею — Софією Михайлівною Авербах (рідною се-

⁷⁹¹ Рай Владимир. «Враг народа» // Курьер. Нью-Йорк. 2002. Vol. VI. № 21. 10 мая. С. 16.

⁷⁹² Там же. С. 16.

⁷⁹³ Там же. С. 17.

⁷⁹⁴ У 1951–52 роках її бачив у пос. Спаську (Піщаний табір; Система исправительно-трудовых лагерей в СССР. С. 228–229, 273–275) Яр. Дашкевич і пригадувала одна біженка (Brzezinsky Zbigniew. The Permanent Purge. Cambridge, Mass., 1956. P. 229; Конквест Р. Большой Террор. [Кн.] II. С. 34).

⁷⁹⁵ Петрус К. Узники коммунизма. С. 151.

строю Якова Свердлова) його заслали до Оренбурга. Згодом матір і бабусю заарештували, а Генріха забрали до дитячого будинку. Близько 1940 року, коли хлопчик мав 11 років і перебував у дитячому будинку Бугуруслана, директорка й завідувачка навчальною частиною поміняли йому прізвище й тим урятували його від загибелі. Щоправда, згодом, заповнюючи анкету під час вступу до залізничного технікуму в Куйбишеві, він сам вказав, що Ягода — це його батько, і з технікума його виключили, а за кілька років (1949 року) — заарештували. За рішенням Окремої наради при МГБ СРСР його засудили на 5 років, і з табору він вийшов за амністією 1953 року. Одержавши реабілітацію, нині він мешкає в Україні⁷⁹⁶. Очевидно, до обомби 15 осіб клану Ягоди прирахували і його спільних родичів з Яковом Свердловим: сам Ягода одружився з племінницею «основного» Свердлова Ідою Авербах. Крім дочки, сестра Свердлова мала ще сина, Леопольда Авербаха, «очень бойкого и нахального юношу, открывшего в себе призвание руководить русской литературой»⁷⁹⁷ (1939 року Сталін його розстріляв). Отже, ще один, третій брат Свердлових, Веніамін Михайлович (після повернення з Америки він був наркомом шляхів сполучення і членом ВСНХ), загинув 1937 року⁷⁹⁸.

Потрапивши до Бутирської тюрми (1937), сестра Радека «билась головой о стену и проклинала брата, называя его сатаной и иудой»⁷⁹⁹. Цікаво, чи допомогло їй це запізнити «прозоріння».

Вилучали й родичів людей, що займали значно менші посади, як-от директора заводу в Нікополі Петра Брачка: його зняли з поїзду в Запоріжжі, коли він вирушив шукати захисту в Дніпропетровську: «Два дні пізніше Н.К.В.Д. арештувало його дружину, дві сестри його дружини і його секретарку. Залишилась тільки його старенька матір і шостилітня братанка, що з ними жила, але викинули їх з помешкання»⁸⁰⁰.

Дійшло до того, що розстріл Єжова М. С. Восленський назвав ніжним і делікатним: «Родственники Ежова продолжали жить в Москве, они никогда не лишались московской прописки. Больше того: помню, как весной 1944 года я был глубоко поражен, когда, впервые придя в Наркомат просвещения РСФСР, увидел на двери табличку «А. И. Ежов» и узнал, что заводделом наркомата — родной брат бывшего сталинского наркома. Он даже не был вычеркнут из номенклатуры!»⁸⁰¹. Це справді вражає, бо коли тому правда (син Маленкова твердить, ніби родину

⁷⁹⁶ Некрасов В. Ф. Генрих Ягода // Советская милиция. М., 1990. № 1. С. 23.

⁷⁹⁷ Бажанов Б. Воспоминания бывшего секретаря Сталина. С. 95.

⁷⁹⁸ Там же. С. 93.

⁷⁹⁹ Notes of a Political Prisoner. P. 22.

⁸⁰⁰ Кравченко В. Я избрал волю. С. 262.

⁸⁰¹ Восленский М. Номенклатура. С. 98. «Повну правду», а насправді відомчі плітки про причини ліквідації Єжова див. у кн.: Судоплатов П. Спецоперации: Лубянка и Кремль. М.: Олма-Пресс, 1997. С. 95.

«всего лишь» вислали з Москви)⁸⁰², ці факти можуть свідчити, що ставлення Сталіна до знищених наркомів було різне. Якщо Ягоду він вважав ворогом, то Єжов на своєму посту, можливо... вичерпав свої душевні ресурси. З другого боку, інтерпретація Восленського вимагає корективів, оскільки, як нагадаю нижче, оточення Єжова (його заступники) було все ліквідоване, і жодних «ніжностей» воно не відчувало.

Таку тактику сам Сталін пояснив у неділю 7 листопада 1937 року на обіді у Ворошилова. Як занотовано в щоденнику Г. Дімітрова, що був присутній на цьому обіді, він сказав тоді так: «Русские цари [...] сделали одно хорошее дело — сколотили огромное государство до Камчатки. Мы получили в наследство это государство. И впервые мы, большевики, сплотили и укрепили это государство как единое, неделимое государство, не в интересах помещиков и капиталистов, а в пользу трудящихся, всех народов, составляющих это государство. Мы объединили государство таким образом, что каждая часть, которая была бы оторвана от общего социалистического государства, не только нанесла бы ущерб последнему, но и не могла бы существовать самостоятельно и неизбежно попала бы в чужую кабалу. Поэтому каждый, кто пытается разрушить это единство социалистического государства, кто стремится к отделению от него отдельной части и национальности, он враг, заклятый враг государства, народов СССР. И мы будем уничтожать каждого такого врага, был бы он и старым большевиком, мы будем уничтожать весь его род, его семью. Каждого, кто своими действиями и мыслями, да, и мыслями, покушается на единство социалистического государства, беспощадно будем уничтожать. За уничтожение всех врагов до конца, их самих, их рода!»⁸⁰³. Вустами невгамовної Розалії Землячки «старі большевики» намагалися протестувати. На XIII з'їзді ВКП(б) вона заявила уже зовсім не суголосне моментів: «Надо учиться нашим молодым кадрам у старых большевиков, лучших соратников товарища Сталина, быть организатором масс»⁸⁰⁴. Але її заява нікого не розчулила.

Так Сталін підбирав родичів своїх ворогів, і його спадкоємці узяли цю практику на озброєння. У березні-травні 1956 року великі заворушення відбулись, як відомо, у Грузії, і хрущовські репресії мали цілковито «сталінський» характер. Кореспондент котроїсь французької газети підкреслив, що «усі рідні, усі родини арештованих маніфестантів були заслані разом з ними»⁸⁰⁵. Дотримуючись версії про існування змови Тухачевського, журналіст А. Височенко ключову роль у ній відводить генералові Петровському, синові «всеукраїнського старости». Джерелом інформації для Ви-

⁸⁰² Маленков А. Г. О моем отце Георгии Маленкове. М.: Техноэкс, 1992. С. 34.

⁸⁰³ Корнеев Владимир. Изъяны в наследии // Союз. 1990. Октябрь. № 41. С. 12.

⁸⁰⁴ Правда. 1939. 22 марта. № 80 (7765). С. 3.

⁸⁰⁵ Цит. за: VIII конференция Института по изучению СССР. Мюнхен, 1956. С. 91.

соченка став секретар старости Лев Дубинський. Сталін нібито обмежився лише тим, що примусив Петровського-батька підписати ухвалу ЦВК СРСР про вирок смерті для Петровського-сина⁸⁰⁶. На тому скінчилося. Про дальші репресії проти родини Петровських автор нічого не знає.

За всієї начебто новизни такого підходу до репресій, уважний погляд помітить у ньому щось до болю знайоме. Чи не було такого в Києві 1919 року? У доповіді Червоного Хреста про це розповідалось: «Арестовывали иногда целые семьи, матерей с грудными детьми. Правда, казнили только матерей, а осиротелого ребенка возвращали родным и гордились этим как проявлением коммунистической гуманности. Нередко и казнили целыми семьями. Расстреляли Стасюка с дочерью и ее мужа Биман, Пожар (отца и сына), [Чеслава и Эдуарда Старжа-]Якубовских (отца и сына), Пряниковых (отца и сына) и т. д.»⁸⁰⁷. Спогади Петра Дехтяренка йдуть часом зовсім паралельно до доповіді Червоного Хреста. Чекист свідчить, що Стасюка узяли в справі А. В. Палібіна: «Завдяки знахідці було викрито дві конспіративні квартири. [...] На одній із них поміщик Стасюк-Карпов, його зять — капітан Біман вчинили збройний опір і тяжко поранили комісара ЧК Якова Шварцмана. Стасюк-Карпов, Біман та його дружина були заарештовані». Пам'ятає він і Пожара. Згадуючи отаманів Зеленого, Ангела й Соколовського, а також полковника Болбочана, далі він писав: «Всіх отаманів зв'язувала таємна петлюрівська студентська організація, якою керував студент Микола Пожар. У нього було знайдено план спільного і одночасного наступу всіх цих банд на Київ»⁸⁰⁸. Микола Єфремович Пожар був діяльний член партії соціалістів-федералістів⁸⁰⁹. Під час ексгумації розстріляних 1919 року у Харкові було виявлено тіла іркутського губернатора Ф. А. Бантиша-Каменського і його сина, 18-річного вихованця Харківського реального училища⁸¹⁰.

Далі, чи не проводили більшовики масового винищення беззахисних людей разом з їхніми дружинами й дітьми у 1929–33 роках на селі? Вони вигубили могутній рід Грушевських. Наталія Полонська-Василенко написала спеціальну розвідку «Загублений рід: Старицьких-Черняхівських-Стешенків»⁸¹¹. Інакше кажучи, в чекистському репертуарі ліквідація людей родинами була завжди, — сталінські розправи кінця

⁸⁰⁶ Височенко А. СССР без маски. Буенос-Айрес: Перемога, 1951. С. 56.

⁸⁰⁷ Доклад Красного Креста. С. 347. Прізвище Стасюка виправляю за пізнішим епізодом (С. 356).

⁸⁰⁸ Дехтяренко П. Рік дев'ятнадцятий // Більшовик. К., 1937. 29 жовтня. № 250.

⁸⁰⁹ Рада. 1919. 3/16 вересня. № 1 (28). С. 1.

⁸¹⁰ Олень. Ужасы чрезвычайек. Ростов на Дону, 1919. С. 9.

⁸¹¹ Полонська-Василенко Наталія. Загублений рід: Старицьких-Черняхівських-Стешенків // Визначні жінки України. Б. м., 1950. С. 35–64. Підп.: Н. Данилевська (псевдонім розкрито за вид.: Герус-Тарнавецька Іраїда. Наталія Полонська: Біографічний нарис. Вінніпег: УВАН, 1974. С. 34).

тридцятих років впадають в око лише тому, що були спрямовані проти самих організаторів геноциду.

Але репресовані неформальні групи могли бути й службовими. Простежується послідовне винищення «людей Балицького» чи «людей Ягоди», тоді — єжовців, беріївців. А. Авторханов у праці 1959 року накреслив грубу періодизацію репресій:

Чистка Ягоди — 1934–36 роки,

Чистка Єжова — 1936–38 роки,

Чистка Берії — 1938–39 роки⁸¹².

1997 року санктпетербурзький історик А. А. Папчинський деталізував цю послідовність:

листопад 1936 — квітень 1937: репресії Єжова, спрямовані проти чекістів центрального апарату з особистого оточення Ягоди,

квітень-червень 1937: повна чистка центрального апарату НКВД від кадрового прошарку чекістів Дзержинського-Ягоди,

червень-грудень 1937: репресії Єжова в органах НКВД союзних та автономних республік, країв та областей; знищення чекістів т. зв. української групи Балицького⁸¹³,

січень-квітень 1938: обмежені репресії чекістів-єжовців за «перегини» на місцях; ліквідація чекістів «ленінградської групи» Заковського та групи Леплевського,

квітень-вересень 1938: репресії на місцях за перегини, а також пов'язаних з ними співробітників центрального апарату; приховане ротаційне розмивання чекістських кадрів Єжова,

вересень-грудень 1938: репресії Берії проти єжовських чекістів північнокавказької та московської груп, а також партійних висуванців у центрі й на місцях⁸¹⁴.

Системний аналіз наказів НКВД і, можливо, слідчих справ це підтверджує. На грудень 1937 року за «предательство и контрреволюционную деятельность» були заарештовані нарком внутрішніх справ СРСР Г. Г. Ягода та його перший заступник Я. С. Агранов, а заступник Г. Є. Прокоф'єв розстріляний. «К этому времени, — як стверджують А. І. Кокурін та Н. В. Петров, — было репрессировано также почти все ягдовское руководство ГУГБ НКВД СССР»: начальник Закордонного відділу ГУГБ НКВД СССР А. Х. Артузов, начальник Спецвідділу ГУГБ Г. І. Бокій, начальник Окремого відділу ГУГБ М. І. Гай, начальники Транспортного відділу ГУГБ В. А. Кіш-

⁸¹² Авторханов А. Технология власти. Изд. 3. Б. м.: Посев, 1983. С. 390.

⁸¹³ Дослідник називає членів цієї групи. Це К. М. Карлсон, С. С. Мазо, І. М. Блат, М. К. Александровський (Юкельзон), Б. В. Козельський, Я. В. Письменный, Г. С. Люшков, А. Б. Розанов (Розенбардт), В. М. Горожанін (С. 286).

⁸¹⁴ Папчинский А. А. Репрессии в органах НКВД в середине 30-х годов // Политический сыск в России: История и современность. [СПб.:] СПб. ун-т экономики и финансов, 1997. С. 292–293.

кин та А. М. Шанін, начальник Економічного та Контррозвідального відділу ГУГБ Л. Г. Міронов, начальник Секретно-політичного відділу ГУГБ Г. А. Молчанов та начальник Відділу охорони ГУГБ К. В. Паукер⁸¹⁵.

Андрій Судоплатов-молодший оповідав: «Истребление «заговорщиков» из НКВД Украины велось Леплевским по всему Союзу ССР, где бы они ни находились. В Ташкенте был арестован начальник 3-го отдела УГБ НКВД Узбекской ССР П. М. Рахлис. В Воронеже схвачен начальник областного УНКВД А. Б. Розанов⁸¹⁶. В Москве арестованы работник Особого бюро НКВД СССР В. М. Горожанин и заместитель начальника Главного разведуправления РККА М. К. Александровский»⁸¹⁷.

Перевірно ці відомості. 3 січня до березня 1937 року Пейсах Меєрович Рахліс був начальником 4 відділу УГБ НКВД УРСР. Ув'язнений 7 серпня 1937 року. Александр Борисович Розанов (Абрам Борисович Розенбардт) з 31 березня 1935 року до 14 червня 1937 року був начальником УНКВД по Одеській області. Заарештований 11 липня. Валерія Михайловича Горожаніна узяли 19 серпня⁸¹⁸. Дата арешту Михайла Костянтиновича Александровського (Юкельзона) поки що невідома (20 вересня 1937 року?)⁸¹⁹. Отже, наведене твердження Судоплатова-молодшого справедливе.

Невдовзі було скинуто єжовців, і цю операцію було проведено так само систематично: «Заместителей наркома ВД СССР, — пишут А. И. Кокурин та Н. В. Петров, — постигла та же участь, что и самого «железного наркома» [Н. И. Ежова]. Агранов, Фриновский, Берман, Прокофьев, Бельский, Жуковский и Заковский были расстреляны, Курский застрелился сам, Рыжов умер в тюрьме, находясь под следствием. Только одному В. В. Чернышову каким-то образом удалось избежать участи своих коллег — заместителей наркома ВД СССР: 18 февраля 1939 г. он был назначен начальником ГУЛАГа [...]»⁸²⁰.

Як повно намагалось НКВД виарештувати оточення маркованої, виклятої особи, видно з того, що після загибелі Панаса Любченка було ув'язнено його помічника Василя Олійника, якогось студента Миколу Слюсаря⁸²¹, ба навіть завідувача його дачі (на Сирці, хутір Васильчикова, дача Раднаркома) Савелія Андрійовича Носка і дружину останнього Марію Григорівну Носок⁸²².

⁸¹⁵ Лубянка, ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. С. 16–17.

⁸¹⁶ Судоплатов А. Тайная жизнь генерала Судоплатова. Кн. 2. С. 471; Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД (1999). С. 364–365.

⁸¹⁷ Судоплатов А. Тайная жизнь генерала Судоплатова. Кн. 1. С. 99.

⁸¹⁸ Золотарьов. С. 429–581; Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД (1999). С. 154.

⁸¹⁹ Пор.: Судоплатов А. Тайная жизнь генерала Судоплатова. Кн. 2. С. 471–472.

⁸²⁰ Лубянка: Справочник. С. 22.

⁸²¹ Роженко М., Богацька Е. Сосни Биківні свідчать, Кн. 1. С. 316, 398.

⁸²² ЦДАГО України. № 31142 ФП / кор. 180. С. Носок одержав 5 років ИТЛ, які відбував на ББК, дружину 26 листопада 1937 року звільнили.

Треба сказати, що атмосфера загального застрашення, нелюдські норми стосунків, які сформувались у цій країні, руйнували часом найелементарніші уявлення про якусь родинну, національну, взагалі групову солідарність проти тоталітарної влади. Рідні сестри Казимира Іванівна Калмикова-Обремська та Ядвіґа Іванівна Цішевська-Обремська показали одна на другу як польські шпигунки⁸²³. Обидві вони загинули. Парторг хлібозаводу № 5 Мотя Мойсейович Овруцький написав заяву на сусідку Ернестину Соломонівну Кулішер, її сина Рудольфа Мюллера й сестру Марію Соломонівну Бараш. Допитав Овруцького за цією заявою тимчасовий начальник 2 відділення 3 відділу УГБ УНКВД Київської області молодший лейтенант ГБ Шапіро, а його постанову затвердив за начальника 3 відділу старший лейтенант Марк Павлович Роголь⁸²⁴. Таких прикладів можна навести чимало. З ними різко контрастують приклади взаємопідтримки у вирішальний момент, взаємодопомоги — від великих до зовсім дрібних, побутових. Поштар попередив професора, що до нього прийде гестапо. Поштар був певний, що професор ніде його не викаже⁸²⁵.

Ірань, що відділяла призначених на вилучення, мічених людей від тимчасом нейтральних, була дуже хистка. Коли було схоплено керівників закордонної розвідки НКВД С. М. Шпігельглаза⁸²⁶ та З. І. Пассова⁸²⁷, у сейфі останнього П. Судоплатов виявив подання до ЦК ВКП(б) й Президії Верховної Ради про його нагородження орденом за підписом Єжова. Поруч лежав і непідписаний наказ про його призначення помічником начальника іноземного відділу. Ці папери Судоплатов заніс Меркулову, який їх розірвав, з чого, як мемуарист пригадував, він був щиро засмучений: «В тот момент я не понимал, насколько мне повезло: если бы был подписан приказ о моем назначении, то я автоматически согласно Постановлению ЦК ВКП(б) подлежал бы аресту как руководящий оперативный работник аппарата НКВД, которому было выражено политическое недоверие»⁸²⁸. Коли Валеріян Межлаук очолив наркомат важкої промисловості після смерті Орджонікідзе, він запропонував Вікторові Кравченку посаду директора одного з найбільших заводів СРСР. Намір цей, довідавшись від нього самого про роблені на нього

⁸²³ ЦДАГО України. № 66196 ФП / кор. 1904.

⁸²⁴ Там само. № 43990 ФП / кор. 641. Арк. 13–15.

⁸²⁵ Нюрнбергський процес над головними німецькими військовими преступниками: Сб. материалов в 7 томах. Том III. М., 1958. С. 379–380. Допит свідка ван дер Ессена, 4 лютого 1946 року.

⁸²⁶ Див. про нього: Судоплатов А. Тайная жизнь генерала Судоплатова. Кн. 2. С. 550.

⁸²⁷ На посаді начальника Закордонного відділу Пассов працював після Триліссера, Мессінґа, Артузова й Слуцького (Судоплатов П. Спецоперации: Лубянка и Кремль. М.: Олма-Пресс, 1997. С. 66, 92; Судоплатов А. Тайная жизнь генерала Судоплатова. Кн. 2. С. 537–538). Далі цей відділ очолював Деканозов (С. 95). Паралельну «Особую группу» при наркомі, що керувала мережею нелегалів за кордоном, називали «групою Яшні», оскільки нею керував Яков Серебрянский (Бергман; 1891–1953), що помер під час слідства (Там само. С. 94). Мессінґа мемуарист чомусь пропустив. Див.: Судоплатов А. Тайная жизнь генерала Судоплатова. Кн. 2. С. 536.

⁸²⁸ Судоплатов П. Спецоперации. С. 92. Пор. с. 95.

нагінки, він відклав: «І знову спасла мене, — підсумував Кравченко, — моя щаслива зірка, що під нею я родився. Бо Межлаук скоро був арештований і зник, як камінь у воді, а по нім так само зник його брат Іван. І коли б він був назначив мене на важне становище, то це дорого було б мене коштувало»⁸²⁹. Іншого разу допомога надійшла і пошкодила: «Вернувши до Нікополя, довідуюсь, що Марголін додержав слова: прислав письмо, вимагаючи для мене справедливості й чесного розгляду. Але в той час і його арештували. І ця його оборона мені на довший час сильно пошкодила. Бо це ж був ще один поважний «доказ» про мої зв'язки з клясовими ворогами!»⁸³⁰.

Готуючи погром самих «органів», Сталін і Політбюро ЦК ВКП(б) переслідували, ясна річ, власні цілі, оскільки надто вже охоче перекладали на чекістів свою особисту відповідальність за терор. Тим часом, у протоколі № 65 засідання Політбюро від 17 листопада 1938 року було вказано саме на цю свободу дій цього відомства. Тут відзначалося: «Массовые операции по разгрому и выкорчевыванию вражеских элементов, проведенные органами НКВД в 1937–1938 гг., при упрощенном ведении следствия и суда — не могли не привести к ряду крупнейших недостатков и извращений в работе органов НКВД и Прокуратуры. Более того, враги народа и шпионы иностранных разведок, пробравшиеся в органы НКВД [...] сознательно извращали советские законы, проводили массовые и необоснованные аресты, в то же время спасая от разгрома своих сообщников, в особенности засевавших в органах НКВД. [...] Отмеченные в работе органов НКВД и Прокуратуры совершенно нетерпимые недостатки были возможны только потому, что пробравшиеся в органы НКВД и Прокуратуры враги народа всячески пытались оторвать работу органов НКВД и Прокуратуры от партийных органов, уйти от партийного контроля и руководства»⁸³¹. Думається, це гальмування терору було здійснене шляхом проведення хвилі арештів у середовищі самих чекістів.

Нищення кубанських козаків

Плановий характер державного терору проти населення добре видно на прикладі Кубані. Боротьбу з мирним населенням большевики провадили увесь час, відколи військо вийшло на еміграцію. Остерігаючись збройного опору, большевики спершу намагались козаків одурити. На другий день, скоро вони захопили владу в Петрограді, 26 жовтня / 8 лис-

⁸²⁹ Кравченко В. Я избрав волю. С. 242.

⁸³⁰ Там само. С. 248.

⁸³¹ Встречные планы по уничтожению собственного народа. С. 19. На жаль, газетна публікація Н. Геворкян містить численні купюри, а наукового видання документів, що їх виявили 1992 року експерти комісії з приймання та передачі архівів КІРС та КІБ Нікіта Охотін, Нікіта Петров та Арсеній Рогінський, досі, здається, немає.

топада 1917 року Другий Всеросійський з'їзд рад звернувся до козаків з облудним закликком: «Все рассказывают, будто Петроград враждебно относится к казакам. Не верьте ни одному слову наших общих врагов — помещиков и капиталистов»⁸³². Кому вірити — донські, кубанські та інші козаки змогли розібратися щойно на особистому досвіді.

Якщо на початку двадцятих років большевики ще про всяк випадок додержувались якоїсь дистанції, то на початку 1930-х років вони перейшли вже до рішучих дій. Є відомості, що вже у жовтні 1930 року на ст. Плесецьку прибула партія з 22 тисяч кубанських козаків. Для них влаштували спеціальний табір з особливим режимом. Більшість козаків загинула. На 1 травня 1931 року живими лишилось 800 з чимось душ⁸³³.

Винищення людності в масштабах усього краю припало на дальші роки. За відомостями колишнього співробітника УГБ ОГПУ Вадима Денисова, в історії органів НКВД було кілька дуже визначних масових операцій, коли влада очищала від «потенційно небезпечних елементів» цілі краї, області й союзні республіки. Можна вказати на такі операції: Кубанська операція (1932–1933), Тамбовсько-Воронезька (1934), Московська й Ленінградська (1936), Приморська (Далекосхідна; 1937–1938), операції з чистки Естонії, Латвії, Литви, Західної України й Білорусії.

В основу цілковито таємної спеціальної інструкції, якою завжди користувались під час підготовки оперчекіського складу перед проведенням будь-яких масових «очисних» операцій, було покладено досвід першої з них — «Кубанської операції 1932–1933 років» Ця операція була спрямована головним чином проти кубанського козацтва, серед якого, на думку органів ОГПУ, нараховувалося не менше 90 % нелояльних до влади осіб. Операцію було проведено за оперативним планом, розробленим в УГБ ОГПУ під керівництвом третього заступника голови ОГПУ й начальника Головного управління Робітничо-селянської міліції Г. Є. Прокоф'єва (1895–1937)⁸³⁴. На місці нею керувала виїзна окрема оперативна інспекція ОГПУ, що складалась із вищих чинів УГБ. Проводили операцію силами Північно-Кавказького крайового управління ОГПУ, підсиленого спеціальними оперативними загонами, сформованими в інших місцевостях Європейської частини СРСР із внутрішніх військ ОГПУ. Для проведення кубанської операції до місцевих сил ОГПУ на території краю додатково підтягли ще 22 спецоперзагони по 300–400 осіб, себто близько 8 тисяч відбірних і добре озброєних солдатів ОГПУ. У енкаведистських колах вва-

⁸³² Декреты Советской власти. Т. 1. С. 22.

⁸³³ Кто такой Ди-Пи из Советского Союза? // Соц. вестник. 1948. 26 января. № 1 (604). С. 21. Подп.: Н., Т. Станція Плесецька відома в Архангельській області, але Онезький ИТЛ організовано тут 5 лютого 1938 року (Система исправительно-трудовых лагерей. С. 347). Як узгодити між собою ці дані, невідомо.

⁸³⁴ Лубянка. С. 153.

жали, що разом із оперчекістським складом і місцевими силами ОГПУ, у Кубанській операції узяло участь близько 12 тисяч осіб.

Наводжу дальшу розповідь В. Денисова:

«Операция делилась на две части — оперативно-подготовительную и оперативно-исполнительную. Оперативно-подготовительная часть включала разбивку всего коренного (не приезжего) населения на 4 категории.

Категория А. — Активные участники белого движения и активные сопротивленцы коллективизации. Эта категория подлежала уничтожению.

Категория 1-я. — Участники белого движения и пассивные сопротивленцы коллективизации. Отнесенные к ней не подлежали расстрелу на месте, а назначались к долгосрочному заключению в лагеря III-го разряда, то есть практически тоже уничтожались.

Категория 2-я. — В нее были включены погловно все не отнесенные к категориям А и 1-й, и в то же время ранее чем-либо особенным не доказавшие свою особую лояльность к советскому режиму. 2-я категория подлежала краткосрочному (до 5 лет) заключению в исправительно-трудовые лагеря с последующим административным поселением на северных окраинах СССР. Небольшая часть 2-й категории, главным образом, большие работоспособные семьи (семья в 8 человек, при 6-7 трудоспособных) направлялись прямо на административное поселение в нижнее течение реки Енисей, к северу от Туруханска.

Категория 3-я включала в себя ту небольшую часть коренного населения, которая когда-то чем-нибудь особенным доказала свою лояльность к большевизму и кто поэтому пока не подлежал уничтожению, заключению или высылке. Хотя сейчас же надо заметить, что в категории А, 1 и 2, попало немало и таких лиц, которые в период гражданской войны и революции были на стороне красных.

Технически Кубанская операция проводилась следующим образом: — в станицу или районный центр приезжала усиленная оперативная чекистская группа в сопровождении спец-опер-отряда, которая совместно с местными работниками ОГПУ и милиции производила разбивку населения на указанные выше категории и составляла списки на каждую категорию отдельно. Делалось это все совершенно произвольно, без всякой проверки и расследования. Например, для того, чтобы включить человека в категорию А, было достаточно устного доноса какого-либо местного доверенного коммуниста или даже того, что по спискам станичного совета явствовало, что в 1918 году лицо не проживало в станице. Его не спрашивали, где он был и что делал в 1918 году, а просто записывали в категорию “А”, пометчая: “В 1918 году служил в белой армии”.

Один старый чекист, участвовавший в Кубанской операции, рассказывал, что поступал следующим образом: — “Беру список колхоза, вы-

черкиваю уже внесенных в списки категорий А и 1, затем остаток делю пополам и вторую половину (записавшихся в колхоз не первыми) отношу к категории 2, как пассивных сопротивленцев коллективизации. Если выходило мало, добавлял ко второй половине еще половину от первой половины”.

После подготовки списков в станицу или район вызывались дополнительные спец-опер-отряды, числом по мере надобности. Если предполагалась опасность, что будет оказано сопротивление, вызывалось по 3 и 4 спец-опер-отряда. Все дороги перерезались заставами, и людей, согласно составленным спискам, начинали арестовывать. Как правило, первой арестовывалась категория А. Здесь, в зависимости от обстановки, арестованных под видом отправки в тюрьму для следствия, отвозили на несколько километров в степь, заставляли вырыть себе могилу и расстреливали. А в оперативную выездную инспекцию УГБ ОГПУ, сидевшую в Краснодаре, отправлялся акт расстрела с оригиналом списка расстрелянных. В тех случаях, если расстрелять на месте было почему-либо нежелательно, арестованных, подлежащих уничтожению, отправляли в Краснодар или Ростов и расстреливали там, во внутренних тюрьмах ОГПУ.

Категория 1-я и 2-я, с разрешением захватить минимум необходимых вещей и немного продовольствия, этапом отправлялись на ближайшие ж.-д. станции, грузились в заранее заказанные эшалоны и отправлялись на север в этапно-сортировочные пункты. Высылаемые в лагеря, расположенные на севере Европейской части СССР (главным образом 2-я категория) направлялись обычно в Грязовец и Киров (Вятка). Отправляемые в Северную Сибирь, все проходили через Новый Орск на южном Урале.

Кроме случаев, когда люди целыми семьями высылались на спецпоселения, семьи не сохранялись. Дети от 10 до 16 лет приписывались к одному из высылаемых родителей. Дети старше 16 лет вносились в этапные списки часто отдельно от обоих родителей, им ставился минимальный срок и они отдельно от семьи ехали в лагерь. Дети младше 10 лет временно сдавались в семьи, не подлежащих к высылке жителей. Затем, рассылались по детским домам разных городов Советского Союза.

По предположению многих осведомленных лиц в кругах НКВД, Кубанская операция ОГПУ затронула около 2 миллионов человек. При этом около одной четверти этого числа было расстреляно, а остальные высланы с Кубани на Север Европейской части СССР и в Северо-Западную Сибирь.

Важно отметить, что при проведении таких массовых операций, как правило, не ведется никакой документации, и в архивах местных органов НКВД никогда абсолютно никаких следов не остается. Составляются только списки на категорию А, всегда в одном экземпляре,

который вместе с актом о расстреле или вместе с арестованными (если они не расстреляны на месте) следует в выездную оперативную инспекцию ГУГБ. На две другие категории списки составляются в двух экземплярах. Первый из них идет в выездную опер-инспекцию, а другой остается в деле опер-группы. На основании его затем составляются списки эшалонов.

С отправленными в лагерь или на поселение никаких дел, кроме списка эшалона, не следовало. В списке эшалона указывалось: фамилия, имя, дата и место рождения, а также срок заключения в лагере. Никаких других данных — даже причин, почему ссылается то или иное лицо — в случаях таких массовых акций, — не дается.

В Кубанской операции непосредственно участвовал старший лейтенант ГБ Сергей Перевозников, работавший перед войной в Ленинградском управлении НКВД. Он рассказывал, что после их работы в станице Ново-Александровской, насчитывавшей около двух с половиной тысяч жителей, осталось всего человек 300, и это, по его словам, еще много; были станицы, где оставалось по три-пять семей, а то и вовсе никого»⁸³⁵.

За окремих планом винищувалась людність населених пунктів, занесених на «чорну дошку». Скільки було таких станиць, поки що не встановлено. Маємо ширші відомості про станицю Полтавську Слов'янського району на Кубані. Мемуаристка свідчить: «Особливо жахлива недоля спіткала станицю Полтавську, що мала коло 28 тис. населення. Після невдачі з СОЗом і виселенням мужчин, цю станицю цілу вивезли за Урал, крім 48 червоно-партизанських родин. Виселяти приїхав сам Лазар Каганович⁸³⁶. Людей напихали до вагонів, не зважаючи на якісь там норми. Вагони замикалися й у такому стані везлися аж за Урал. А за Уралом усіх їх зігнали у дику тайгу та обгородили колючими дротами. Там жінки, діти й старі почали пухнути з голоду та мерзнути з холоду. За півроку за них і чутка зникла. А там, на Кубані замість Полтавського куреня повстала Червоноармійська станиця — заселена зайдами з Московщини. Така ж недоля спіткала станиці: Уманську, Новомалоросійську, Іванівську й інші»⁸³⁷. Оприлюднені нещодавно документальні матеріали не тільки підтверджують ці відомості, а й значно їх поширюють. Варто зіставити мережу населених пунктів до колективізації й після неї»⁸³⁸.

⁸³⁵ Денисов Вадим. Массовые акции КРУ и СПУ НКВД // Народная правда. Paris, 1950. Septembre. № 9–10. С. 29–30. Пор.: Соловей Дм. Голгота України. Част. I. Вінніпег: Укр. голос, 1953. С. 165–170.

⁸³⁶ Пор.: Алексеенко И. И. Недопустимость домыслов: К публикациям Роя Медведева о Л. М. Кагановиче и А. И. Микояне // Кубань. 1990. № 2. С. 50–54. Про їхню роль у переведенні хлібозаготівель у 1932–33 роках.

⁸³⁷ Кубанська Г. Тернистими шляхами. [Winnipeg:] Новий шлях, 1948. С. 51.

⁸³⁸ Список населенных мест Кубанского округа / Кубанский окр. статистический отдел. Краснодар, 1927.

Почалось, як завжди, з рішення Політбюра ЦК ВКП(б). 14 грудня 1932 року було вирішено виселити у північні області разом із куркулями усіх мешканців кубанської станиці Полтавської, а також усіх виключених із партії за саботаж хлібозаготівель і сіяння комуністів. Відповідно до цього 16 грудня бюро Північно-Кавказького крайкому прийняло постанову «Про хід хлібозаготівель». На виконання цієї постанови було розпущено партійну організацію та станичну раду, її члени — вирішено — мали бути виселені на північ, а в станиці утворено комендатуру.

Організований характер Великого Терору

Численні автори виявляють таку точку зору, — як правило, з документами ці люди не працювали, — мовляв, Великий Терор відбувався відносно стихійно. Стихійно, — значить, винних немає. Це те, що комусь потрібно. Тим часом московський історик О. В. Хлевнюк ствердив, що з особливо таємних постанов Політбюра (проходили вони під грифом «окрема папка») випливає однозначний висновок: «[...] так называемый «1937 год» был вовсе не серией стихийных и беспорядочных арестов и расстрелов (как казалось раньше), но в основном единой, организованной во всесоюзном масштабе операцией»⁸³⁹. На думку А. Авторханова, безпосередня підготовка до Великого Терору розпочалась, коли за п'ять місяців після убивства Кірова, 13 травня 1935 року ЦК ВКП(б) прийняв чотири надзвичайно важливі постанови, з яких було опубліковано тільки одну, про гласну перевірку партійних документів: «Вся политическая лаборатория Сталина погрузилась в величайшую конспирацию против собственной партии [...]»⁸⁴⁰. Природно, жодних документів цієї лабораторії Авторханов не міг бачити, але він вважав, що в СРСР організувати масовий терор можна було лише в такий спосіб. Було створено, твердив він, спеціальну комісію безпеки для ліквідації «ворогів народу», до якої увійшли Сталін, Жданов, Єжов, Маленков, Вишинський і Шкірятов. Ще перед викриттями XX з'їзду мюнхенський соvěтологічний центр констатував: «В течение 1935 и 1936 эта комиссия проводила тайную подготовку к “Ежовщине”»⁸⁴¹. Характер рішень Авторханов реконструював, виходячи з перебігу дальших подій:

«Сущность его, как подтвердили последующие события, заключалась в следующем:

⁸³⁹ Хлевнюк О. Управление государственным террором // Свободная мысль. 1994. Май. № 7-8. С. 125.

⁸⁴⁰ Авторханов А. Технология власти. С. 402.

⁸⁴¹ Некоторые даты из жизни и деятельности Иосифа Джугашвили (Сталина) // Вестник Института по изучению истории и культуры СССР. № 4. Мюнхен, 1953. Январь-март. С. 144.

1. Все взрослое мужское население и интеллигентная часть женского населения СССР была подвергнута негласной политической проверке через органы НКВД и его агентурную сеть по группам: а) интеллигенция, б) рабочие, в) крестьяне.

2. По каждой из этих социальных групп было установлено в процентах число, подпадающее под ликвидацию.

3. Была выработана подробная «таблица признаков», по которой люди подлежали ликвидации.

4. Был выработан календарный план, предусматривающий точные сроки ликвидации этих групп по районам, областям, краям и национальным республикам»⁸⁴².

Стрижем масових репресій стало рішення ЦК ВКП(б), датоване п'ятницею 2 липня 1937 року «Об антисоветских элементах». Виписку з протоколу було надіслано Єжову, секретарям обкомів, крайкомів, ЦК нацкомпартиї. Підписав це рішення Йосиф Сталін⁸⁴³. Задовго до публікації цього документу, тексту його ніколи не читавши, А. Авторханов реконструював цю інструкцію «по ізъятию остатков враждебных классов. В инструкции буквально указывались нормы (в процентах), которые давались каждой республике или области для арестов. Они для того времени были довольно скромными — от трех до четырех процентов к общему населению. Если брать весь СССР, то это означало ликвидацию около 5 000 000 человек. Я уверен, что этот “план заготовок людей” был значительно перевыполнен»⁸⁴⁴. Тепер ми маємо на руках якщо не сам документ, то принаймні текст цього історичного документу. Телеграма, надіслана секретарям обкомів, крайкомів, ЦК нацкомпартиї, наказувала: «[...] взять на учет всех возвратившихся на родину кулаков и уголовников с тем, чтобы наиболее враждебные из них были немедленно расстреляны в порядке административного проведения их дел через тройки»⁸⁴⁵, а остальные, менее активные, но все же враж-

⁸⁴² Авторханов А. Технология власти. С. 402.

⁸⁴³ Серед небагатьох адміністративно-територіальних одиниць тут чомусь прозвучала Чернігівська область. Було призначено трійку у складі Маркітана, Сомовського й Склярського, на 1 категорію призначено 244 осіб, на 2 — 1379. Маркітан Павло Пилипович (1888–1937) мав середню освіту (трьохкласна учительська школа). 1905 року перебував під наглядом поліції. За основним фахом був вчитель. 1918 року вступив до партії. Був делегатом XIII, XVI–XVII з'їздів ВКП(б) та з'їздів КП(б)У, починаючи з 1924 року. З 1932 (1933 ?) року секретар Чернігівського обкому. 27 серпня 1937 року заарештований. Виїзна сесія Військової Колегії Верховного Суду СРСР 24 вересня 1937 року засудила його до розстрілу (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. № 441. Арк. 186; № 511. Арк. 191; № 31628 ФП / кор. 197. Арк. 34, 40). 28 серпня 1937 року Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення: «Просить ЦК ВКП(б) утвердить председателем Черниговской областной тройки тов. Михайлова» (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. № 14. Арк. 62). Алексей Дмитриевич Михайлов (* 1902) був секретарем Чернігівського обкому, мав середню освіту, до партії вступив 1921 року (Там само).

⁸⁴⁴ Авторханов А. Технология власти. С. 410.

⁸⁴⁵ Зовсім незрозуміле висловлювання Жака Россі: «Тройки действовали с 1918 г. до 1934 г.» (Росси Жак. Справочник по ГУЛАГу. Ч. 2. С. 412).

дебные элементы, были бы переписаны и высланы в районы по указанию НКВД. ЦК ВКП(б) предлагает в пятидневный срок представить в ЦК состав троек, а также количество подлежащих расстрелу, равно как и количество подлежащих высылке»⁸⁴⁶. Таким чином, кількість людей, призначених до вилучення, визначали місцеві органи НКВД, базуючись на своїх «обліках». Прикро, що були спроби оголосити призвідцями масового терору сам народ. 4 липня 1990 року на зустрічі з делегатами XXVIII з'їзду секретар ЦК КПРС А. Н. Яковлев заявив, що «80 процентов людей погибли по доносам соседей, товарищей»⁸⁴⁷. Зрозуміло, він не вказав джерел своїх інформацій.

Інформація з місць про кількість «антисовецьких елементів» надходила протягом кількох тижнів. Як зразок було опубліковано листа секретаря Московського комітету ВКП(б) М. С. Хрущова, адресовано-го Сталінові: «Сообщаю, что всего уголовных и кулацких элементов, отбывших наказания и осевших в гор. Москве и Московской области учтено 41 305 чел. Из них уголовного элемента учтено 33 436 чел. Имеющиеся материалы дают основание отнести к 1-й категории уголовников 6500 чел. и ко 2-й категории — 26 936 человек.

[...] Кулаков, отбывших наказание и осевших в г. Москве и районах области учтено 7 869 человек. Имеющийся материал дает основание отнести из этой группы к 1-й категории 2 000 чел. и ко 2-й категории — 5 869 человек.

Комиссию просим утвердить в составе гг. Реденс — Нач. Управления НКВД по М[осковской] О[бласти], Маслова — Зам. прокурора Московской области, Хрущева Н. С. — Секретаря МК и МГК [...]»⁸⁴⁸.

Виходячи з якогось середнього рівня, відповідно до розмірів республік, країв та областей, московська централія виробила ліміти, що визначали масштаб операції. Відповідальним за її проведення було призначено заступника Єжова — М. П. Фріновського⁸⁴⁹. Віктор Суворов-Різун писав: «Прошлое Фриновского сумрачно, как прошлое легендарного героя Гражданской войны, грабителя и насильника Григория Котовского. Как и Котовский, Фриновский происходил из уголовной среды. У него долгая, насыщенная необычайными приключениями бандитско-чекистская карьера»⁸⁵⁰. До історії України цей кат, Котовський, уже увійшов тим, що підписав смертний вирок 359 воякам, узятим 1921 року в полон під час бою під Базаром⁸⁵¹. 2 люто-

⁸⁴⁶ Расстрел по разнарядке // Труд. 1992. 4 июня. № 88 (21612). С. 1, 4.

⁸⁴⁷ «Утки» летят над Кремлем // Комсомольская правда. 1990. 10 июля. № 156 (19856). С. 3

⁸⁴⁸ Там же.

⁸⁴⁹ Див. про нього: Судоплатов А. Тайная жизнь генерала Судоплатова, Кн. 2. С. 545; Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД (1999). С. 425–426.

⁸⁵⁰ Суворов В. Очищение: Зачем Сталин обезглавил свою армию? М.: АСТ, 1998. С. 47–48. Пор.: С. 47–51, 93, 95, 118.

⁸⁵¹ Шпільнський О. Базар // Базар — Bazar, 1921 21/XI 1931. Каліш: Укр. воєнно-іст. т-во, 1932. С. 31. Передруковано у вид.: Другий Зимовий похід: Листопадовий рейд; Базар. К.: Фундація ім. О. Ольжича, 1995. С. 87.

го 1923 року у ролі секретаря він узяв участь у надзвичайній сесії київського губернського революційного трибуналу, де було засуджено на смерть десятих славетних повстанських отаманів — Іларіона Завгороднього, Мефодія Голика-Залізняка, Дениса Гупала, Тимофія Компанійця, Василя Ткаченка, Олексія Добровольського, Костянтина Здобуть-Волю, Івана Ляшенка, Григорія Яковенка та Юрія Дроботківського⁸⁵².

Отже, у п'ятницю 30 липня 1937 року Фріновський направив на затвердження Політбюра оперативний наказ Єжова № 00447 «Об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и др. антисоветских элементов». Друком цей документ з'явився у витягах 1992 року в газеті «Труд»⁸⁵³. 1992 року Г. Ковтун, В. Войналович та Ю. Данилюк опублікували відомості зі справи архіву СБУ, що мала гриф «Выдавать только с разрешения председателя Комитета государственной безопасности СССР». Наступного року Олег Бажан та Віктор Войналович розкрили її зміст докладніше. Почерговість її розкриття добре маркує статус кожного з публікаторів. Разом вони оголосили, що спочатку по УРСР був встановлений ліміт на арешт 28800 громадян, із них пропонувалося розстріляти 8000, заслати 20800⁸⁵⁴.

Щоб реконструювати цілість, 1999 року мені довелося вибрати фрагменти з різних публікацій. Тим часом повний текст було надруковано 1996 року у провінційному російському виданні⁸⁵⁵. У наказі безпрецедентно, небувало широкий розворот терору обґрунтовувався таким чином:

«Материалами следствия по делам антисоветских формирований устанавливается, что в деревне осело значительное количество бывших кулаков, ранее репрессированных, скрывшихся от репрессий, бежавших из лагерей, ссылки и трудпоселков. Осело много в прошлом репрессированных церковников и сектантов, бывших активных участников антисоветских вооруженных выступлений. Остались почти нетронутыми в деревне значительные кадры антисоветских политических партий (эсеров, грузмеков, дашнаков, муссаватистов, иттихадистов и др.), а также кадры бывших активных участников бандитских восстаний, белых, карателей, репатриантов и т. п.»⁸⁵⁶.

Підготовка цього документа тривала, природно, довгі місяці, — його кожен рядок довершений, досконалий. Датований 30 липня, він вплив

⁸⁵² Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. К., 1998. С. 542–543.

⁸⁵³ Расстрел по разнарядке // Труд. 1992. 4 июня. № 88 (21612). С. 4.

⁸⁵⁴ Ковтун Г. К., Войналович В. А., Данилюк Ю. З. Масові незаконні репресії 20-х — початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією. К.; Полтава: Рідний край, 1992. С. 22; Бажан Олег, Войналович Віктор. Війна проти власного народу // Літ. Україна. 1993. 29 липня. № 30 (4543). С. 3.

⁸⁵⁵ Книга памяти жертв политических репрессий. Ульяновск, 1996. С. 766–780.

⁸⁵⁶ Реабілітовані історією. У 27-ми тт. Чернігівська область. Кн. 1. Чернігів, 2008. С. 494–495.

з діловодства більшовицьких високопосадовців не тижнів, а попередніх років. Наприклад, наступний уступ прямо стосується листування часів паспортизації:

«Часть перечисленных выше элементов, уйдя из деревни в города, проникла на предприятия промышленности, транспорт и на строительства»⁸⁵⁷.

Крім того, наводжуваний текст цікавий тим, що передбачає кореспондування з психологічними важелями чиновників-ляльководів. Нехай «ітіхадисти» у чекістському лексиконі займали, скажем одверто, найскромніше місце, але й вони навіщо до наказу № 00447 потрапили — чи не для того, аби означити неназвані тут довжелезні списки членів антисоветських політичних партій: а хто у нас, мовляв, «ітіхадист» — це ж і боротьбисти, й укапісти, і ще, й іще інші. Нарешті, ще деталь, — усіх їх припечатуються виразними негативними означеннями: учасники бандитських повстань, «білі», а далі у списку — «репатріанти». Коротше кажучи, у великий терор під арешти підлягали геть чисто всі, — кожного громадянина можна було якось визначити, а значить — і забрати.

«Кроме того, в деревне и городе до сих пор еще гнездятся значительные кадры уголовных преступников — скотоконократов, воров-рецидивистов, грабителей и др. отбывавших наказание, бежавших из мест заключения и скрывающихся от репрессий. Недостаточность борьбы с этими уголовными контингентами создала для них условия безнаказанности, способствующие их преступной деятельности»⁸⁵⁸.

Документ мав гриф «Совершенно секретно». Питається, а навіщо було авторам («виконавцям») так із ним клопотатися, якщо було відомо, що читачів у цього документа буде не так уже й багато? Чи не передбачалось тут широке коло інших читачів — представників майбутніх поколінь? Чи не для них, себто для історії треба було постаратися, краще обґрунтовуючи аргументи для читачів майбутніх і їх зомбуючи:

«Как установлено, все эти антисоветские элементы являются главными зачинщиками всякого рода антисоветских и диверсионных преступлений, как в колхозах и совхозах, так и на транспорте и в некоторых областях промышленности»⁸⁵⁹.

Якщо це писалось тільки «для своїх», вийшла б завелика витрата зусиль. У своєму середовищі виправдувати нищення десятків тисяч співгромадян було начебто й непотрібно.

Нарешті, підсумок обґрунтування: «Перед органами государственной безопасности стоит задача — самым беспощадным образом разгромить всю эту банду антисоветских элементов, защитить трудящийся советский народ

⁸⁵⁷ Реабілітовані історією. У 27-ми тт. Чернігівська область. Кн. 1. Чернігів, 2008. С. 495.

⁸⁵⁸ Там само.

⁸⁵⁹ Там само.

от их контрреволюционных происков и, наконец, раз и навсегда покончить с их подлой подрывной работой против основ советского государства»⁸⁶⁰.

І після теоретичного узагальнення, підсумовуючи сказане, Єжов давав чітку вказівку: «В соответствии с этим приказываю — с 5 августа 1937 года во всех республиках, краях и областях начать операцию по репрессированию бывших кулаков, активных антисоветских элементов и уголовников»⁸⁶¹. Вирішальна мить. Саме в ті дні розпочиналась вакханалія справжнього Великого Терору. Через пресу наведені формули потихеньку входили у масову свідомість нещасних сучасників. М. Приходько згадував про свого співкамерника-чекіста: «Христинівський начальник оповідав, що на початку єжовської епопеї він одержав директиву заарештувати в районі 3800 чоловік. Заарештувавши всіх, що колись уже сиділи за політичні справи і якось повернулися додому, та всіх тих, що про них були якісь звідомлення від “сексотів”, він побачив, що плян не виконаний. А його ж треба перевиконати! Тоді начальник пропонує головам сільрад подати списки тих, що їх треба заарештувати. Величина “контрольного числа” була визначена (для кожної сільради) пропорційно до кількості дворів. Плян (у такий спосіб) було перевиконано, й “ворогів народу” за допомогою дубової палиці — “оформлено”. Христинівський начальник сподівався, мабуть, за свою працю дістати орден, а замість того сам потрапив до “контрольного числа”, яке треба було забезпечити обласному начальникові»⁸⁶².

Розроблений у єжовській конторі план містив докладну програму операції з лімітами на кожну республіку, кожен край, кожнісіньку область. Ось як визначалось майбутнє УРСР, якщо не враховувати її громадян, що перебували в концтаборах, де мали бути уражені 10 тисяч:

	1 кат.	2 кат.	Разом
1. Харківська область	1500	4000	5500
2. Київська область	2000	3500	5500
3. Вінницька область	1000	3000	4000
4. Донецька область	1000	3000	4000
5. Одеська область	1000	3500	4500
6. Дніпропетровська область	1000	2000	3000

⁸⁶⁰ Реабілітовані історією. У 27-ми тт. Чернігівська область. Кн. 1. Чернігів, 2008. С. 495..

⁸⁶¹ Расстрел по разнарядке. С. 4.

⁸⁶² Приходько М. На роздоріжжях смерті. Вінніпег: Тризуб, 1949. С. 68. Подая за: Соловей Дм. Голгота України. Част. І. Вінніпег: Укр. голос, 1953. С. 248. Пор.: С. 273.

7. Чернігівська область	300	1300	1600
8. Молдавська АРСР	200	500	700 ⁸⁶³

Викликає, правда, великий подив, чому провідники пролетарської партії визначили багато більший ліміт для промислової Харківщини й шахтарської Донецчини й багато менший — для портової Одещини. Це якось погано в'яжеться з тодішньою панівною ідеологією. Невже причина в тому, що одесити не мали причини повставати проти влади — на відміну від слобожан і донецьких пролетарів?

Про хід виконання наказу — рішення ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 року — цікаво оповідав Реденс. Колишній начальник ГПУ України (1932 — лютий 1933) Станіслав (Стах) Реденс, одружений із сестрою дружини Сталіна Анною Сергіївною, тобто людина, яка брала участь у розробці стратегії репресій і в мисленні якої відбилась логіка командарма, а не «окопна правда», посвідчив: «Затем началась операция по изъятию уголовных, продолжающих преступную деятельность, кулаков, быв. белых, быв. полицейских чинов, священнослужителей, быв. эсеров, бежавших из ссылки, и прочего антисоветского элемента [...]. Перед началом этой операции было созвано совещание наркомов, начальников областных и краевых управлений НКВД, которое было в июле 1937 года [...]. Были установлены лимиты для каждой области [...]. Для Московской области цифра была определена на первую категорию 6000 и вторую 30000 (в то время еще не выделены Рязанская и Тульская области). По другим областям определял цифры Фриновский [...]»⁸⁶⁴.

Що це означало? Усіх людей, що підлягали репресіям, поділяли на дві категорії. Перша підлягала негайному арештові й розстрілу, друга — ув'язненню в таборах чи тюрмах на різні строки. Протягом чотирьох місяців повинні були бути репресовані 259 450 душ, із них убиті відразу 72 950. Місцеві керівники одержували право діставати від Москви додаткові ліміти на репресії. Крім того, ув'язненню до таборів чи заслання могли піддаватися родини репресованих. Колишній відповідальний редактор однієї з українських газет [«Колгоспна правда»] О. І. Бабинець⁸⁶⁵ оповідав Р. Медведєву, як одного разу його запросили до управління НКВД відредагувати вступ до винувального висновку: «Работая ночью в кабинете начальника управления, Бабинец слышал, как начальник об-

⁸⁶³ Реабілітовані історією. У 27-ми тт. Чернігівська область. Кн. 1. Чернігів, 2008. С. 494–502. № 175.

⁸⁶⁴ Документи з історії НКВД УРСР // Наше минуле. 1993. Ч. 1 (6). С. 41. Реденс оперував цією статистикою тому, що після Києва перейшов працювати до УНКВД Московської області, а потім був наркомом внутрішніх справ Казахської РСР.

⁸⁶⁵ Старобельская газета замечает следы буржуазных националистов // Соц. Донбасс. Сталино, 1937. 17 сент. № 214 (1547). С. 3. К. 1.

званивал районные отделения НКВД и требовал увеличить показатели борьбы с “врагами народа”. “Сколько у тебя взято на сегодня? — кричал в трубку начальник управления. — Двенадцать? Мало, очень мало. А у тебя? — звонил он уже в другой район. — Шестьдесят? Хорошо, молодец. Смотри не подкачай к концу месяца”. “Как, ты арестовал всего пять человек? — отчитывал начальник управления третьего собеседника. — Что, у тебя в районе полный коммунизм построили, что ли?” Потом, обратившись к Бабинцу, начальник управления сказал: “Приходится нажимать. А то ведь скоро позвонят из Москвы, что я должен говорить им, как я должен перед ними отчитываться?”⁸⁶⁶.

Як і завжди, у пізніші — сорокові й п'ятдесяті роки — залишення в живих чи ліквідація того чи іншого в'язня визначалось якимись вищими міркуваннями. Фахівцеві з отрут Майрановському подарували життя, і Судоплатов охоче плутався у здогадах: «По-видимому, имелись какие-то планы использовать в дальнейшем Майрановского в качестве свидетеля против кого-либо в высшем руководстве. Его оставили в живых и в феврале 1953 года приговорили к десяти годам лишения свободы за незаконное хранение ядов и злоупотребление служебным положением»⁸⁶⁷. Разом з тим убили Валленберга, якого звинувачували у подвійній грі, зокрема у зв'язках із гестапо, і офіційний убивця знов розуміє все правильно: «Он отказался сотрудничать с советской разведкой и был уже не нужен ни как свидетель тайных политических игр, ни как заложник — Нюрнбергский процесс закончился»⁸⁶⁸. Формувати таку психологію, таку готовість сприймати й розуміти — саме такий був ідеал цієї системи.

Якою мірою аморальні були большевицькі вожді, ці дешеві лицедії, можна судити з реакції перестарілого Кагановича, коли йому, вже за Горбачова, оповіли про убивство в Кишиневі хлопчика, що розмовляв російською:

«— Мальчика убили? Серьезно? — всполошился Каганович»⁸⁶⁹.

Натомість А. Солженіцин абсолютно правий у своїх міркуваннях про терор кінця тридцятих: «Наша судьба угодить в смертную камеру не тем решается, что мы сделали что-то или чего-то не сделали, — она решается кручением большого колеса, ходом внешних могучих обстоятельств. [...] А истинный посадочный закон тех лет был — *заданность цифры*, разнарядки, разверстки. Каждый город, район, каждая воинская часть получали контрольную цифру и должны были выполнить ее

⁸⁶⁶ Медведев Рой. О Сталине и сталинизме. С. 459.

⁸⁶⁷ Судоплатов А. Тайная жизнь генерала Судоплатова. Кн. 2. С. 285.

⁸⁶⁸ Там же. С. 276.

⁸⁶⁹ Чув Ф. Так говорил Каганович. М.: Отечество, 1992. С. 180.

в срок. Все остальное — от сноровки оперативников. [...] *Органы* чаще всего не имели глубоких оснований для выбора — какого человека арестовать, какого не трогать, а лишь достигали контрольной цифры»⁸⁷⁰. Гінзбург наводила конкретний приклад. Одну татарку, що проходила у паперах як троцькістка, перейменували у «буржуазну націоналістку» на тій підставі, що «по троцькістам у НКВД план перевыполнен, а по націоналістам они отстали, хоть и взяли много татарских писателей»⁸⁷¹.

На посаді наркома внутрішніх справ УРСР якраз у місяці Велико-го Терору перебував Ізраїль Мойсейович Леплевський — з понеділка 14 червня 1937 року до вівторка 25 січня 1938 року⁸⁷². Народився 1894 року, розстріляний — 1938-го. Людина без освіти («самоук»). Саме в цей період большевицькі спецслужби найінтенсивніше нищили в Україні людей, саме в ці тижні й місяці їх найбільше загинуло.

У чотири місяці машина не вклалася. Операція розгорталась далі. 5 вересня, 29 вересня та 11 грудня 1937 року Ізраїль Леплевський ще тричі звертався до НКВД СРСР з проханням про встановлення додаткових лімітів. Ю. Шаповал і його співавтори наводять у власному перекладі вересневу доповідню Леплевського: «За моїм клопотанням від 5 вересня ц. р. ліміт 1-ої категорії був Вами збільшений на 4 тис. 200 чоловік. З початку операції до 27 вересня ц. р. обласними трійками по Україні в цілому вже засуджено 23158 чоловік, по 1-й категорії — 5458, по 2-й категорії — 13700 чоловік. Таким чином, у межах затвердженого ліміту трійки найближчими днями розглянуть справи на решту 9842 чоловіка (по 1-й категорії — на 2742 чол., по 2-й категорії — на 7100). На 28 вересня на Україні є ще 13764 заарештованих по куркульській оепрації, справи на яких не розглянуті трійками, крім того, в обласних трійках НКВД УРСР є матеріали, на основі яких можна ще репресувати понад 15 тис. чоловік. Тим більше, що з організацією на Україні чотирьох нових областей (Полтавської, Миколаївської, Житомирської, Кам'янець-Подільської) і наближенням тим самим керівництва з обласних центрів до районів посилюється оперативний натиск на куркульські та інші контрреволюційні елементи. Прошу затвердити додаткові ліміти для України по 1-й категорії — 4500 чол., по 2-й категорії — 15200 чоловік»⁸⁷³. Союзний наркомат підтримав це клопотання. Попередньо встановлені ліміти було збільшено: по першій категорії до 26150 душ, по другій — до 37800,

⁸⁷⁰ Солженицын А. Архипелаг ГУЛлаг. [Том] I—II. С. 441.

⁸⁷¹ Гинзбург Евг. Крутой маршрут. С. 135–136.

⁸⁷² Див. про нього: Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні. С. 143–186.

⁸⁷³ Там само. С. 167–168. Публікатори не вказують точної дати документу, але з його змісту випливає, що це доповідня від 29 вересня.

разом — до 63950⁸⁷⁴, себто втричі більше, ніж передбачалось спочатку. Перші московські публікації розкривали тільки фрагменти. «Московские новости», наприклад, оголосили тільки датований 31 січня 1938 року протокол № 57 засідання Політбюро ЦК ВКП(б) «Об антисоветских элементах», що проголошував проголошував: «Принять предложение НКВД СССР об утверждении дополнительного количества подлежащих репрессии бывших кулаков, уголовников и активного антисоветского элемента по следующим краям, областям и республикам:

[...] Украинская ССР — 6000 ч[еловек] по 1 категории [...]»⁸⁷⁵.

Це була типова горбачовсько-ельцинська напівправда.

17 лютого 1938 року новопризначений (з 25 січня⁸⁷⁶) нарком внутрішніх справ УРСР А. І. Успенський звернувся до Єжова з клопотанням: «Прошу Вашої санкції на утворення при НКВС УРСР Судової трійки під моїм головуванням [...] у складі членів тов. Бурмистенка (2-го секретаря ЦК КП(б)У) та в. о. Прокурора УРСР тов. Яченіна. Для розбору справ по цій трійці прошу дозволити ліміт за 1-ю категорією у кількості 15000»⁸⁷⁷. Себто, уже одержавши (31 січня) додатковий ліміт на 6 тисяч душ за першою категорією, він просив, як бачимо, ще. Цей ще один додатковий ліміт НКВД УРСР одержало, але на середину травня вичерпався і він, й НКВД УРСР звернулося з новим клопотанням про дозвіл засудити по першій категорії ще 35 тисяч душ. Такий дозвіл знову було одержано.

О. Бажан та В. Войналович опублікували зведені відомості про заарештованих і розстріляних наприкінці 1937-го — на початку 1938 року

⁸⁷⁴ ГДА СБУ. Ф. 6. № 312. Арк. 28. Див.: Ковтун Г. К., Войналович В. А., Данилюк Ю. З. Масові незаконні репресії 20-х — початку 50-х років на Полтавщині. С. 22; Бажан О., Войналович В. Війна проти власного народу. С. 3; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні. С. 168.

⁸⁷⁵ Встречные планы по уничтожению собственного народа // Московские новости. 1992. 21 июня. № 25 (620). С. 19.

⁸⁷⁶ Золотарьов. С. 562.

⁸⁷⁷ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 312. Арк. 5. Цит. за скороченою цитатою, опублікованою в перекладі: Пашенко Володимир. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20–30-х років. К., 1994. С. 160. виправляю очевидні помилки в прізвищах. Бурмистренко — це Михайло Олексійович Бурмистенко (1902–1941) — другий секретар ЦК з 1938 року (Височенко А. Секретар ЦК КП(б)У // Височенко А. СССР без маски. Буенос-Айрес: Перемога, 1951. С. 73–89; [Сигалов А. М. та ін.] Вулиці Києва. Вид. 2, випр. й доп. К.: Реклама, 1979. С. 41; Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина. С. 195; [Кудрицький А. В., Пономаренко Л. А. та Різник О. О.] Вулиці Києва. С. 31–32). Ягенін — насправді Леонід Іванович Яченін. Прокурор СРСР А. Я. Вишинський призначив його прокурором УРСР своїм наказом від 22 травня 1938 року (ІДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 451. Арк. 14–16; Хроніка // Вісті. 1938. 23 травня. № 116 (5306). С. 1). На думку В. Пашенка (С. 159), призначення Успенського відбулося «на початку лютого 1938 року». Ту саму цитату з тими самими помилками див.: Ковтун Г. К., Войналович В. А., Данилюк Ю. З. Масові незаконні репресії 20-х — початку 50-х років на Полтавщині. С. 40.

внаслідок виконання наказу № 00147, але вказують: «Та навіть цією сумною статистикою не обмежувалися наслідки смертоносної «енкаведистської операції». На жаль, вони не повідомляють, що являє собою документ з цими зведеними відомостями, хто його склав і як він датується, не орієнтують, які хронологічні рамки наведених даних і наскільки вони репрезентативні. Так чи інакше, числа в цьому документі такі:

Області	Арештовано	Розстріляно
Вінницька	6800	2700
Дніпропетровська	6100	2600
Житомирська	2800	1300
Кам'янець-Подільська	2850	1350
Київська	3900	4500
Миколаївська	2300	900
Одеська	8200	3200
Полтавська	2500	1000
Сталінська	7600	3100
Харківська	8300	3100
Чернігівська	4200	1400
Молдавська АРСР	2400	1000 ⁸⁷⁸

Автори вказують, що разом наприкінці 1937-го — на початку 1938 року було заарештовано 111675 громадян⁸⁷⁹.

Ціною дальшого недопущення до архівів чернігівський історик Віталій Розстальний 1996 року опублікував відомості 90 протоколів трійки по Чернігівській області від 9 серпня 1937 року до 30 жовтня 1938 року⁸⁸⁰. До складу «трійки» входили: голова — начальник облуправління НКВД УСРР капітан, пізніше — майор держбезпеки (дорівнювало званню комбрига у Червоній армії) М. Б. Корнев⁸⁸¹; члени: 1-й секретар обкому та міськкому КП(б)У П. П. Маркітан⁸⁸² і обласний прокурор

⁸⁷⁸ Бажан О., Войналович В. Війна проти власного народу. С. 3. Як бачимо, відомості про Київську область містять якусь помилку.

⁸⁷⁹ Там само.

⁸⁸⁰ У нумерації протоколів збої. Не збереглися протоколи №№ 45, 53–54.

⁸⁸¹ Корнев-Капелюс Мирон Борисович (1900, Херсонська губ. — 2 березня 1939). Після призначення 23 квітня 1938 помічником наркома внутрішніх справ Білоруської РСР, його за п'ять місяців заарештували і невдовзі розстріляли у Москві (Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД, 1934–1941. С. 244–245).

⁸⁸² Маркітан Павло Пилипович (1887 — 25 жовтня 1937, Київ) мав середню освіту (трьохкласна учительська школа). 1905 перебував під наглядом поліції. За основним фахом вчитель. 1918 вступив до партії. Був делегатом XIII, XVI–XVII з'їздів ВКП(б) та з'їздів КП(б)У, починаючи з 1924. З 1932 (1933 ?) року секретар Чернігівського обкому. 27 серпня 1937 заарештований. Виїзна сесія Військової Колегії Верховного Суду СРСР 24 вересня 1937 «засудила» його до розстрілу (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. № 441. Арк. 186; № 511. Арк. 191; № 31628 ФП / кор. 197. Арк. 34, 40)

М. С. Склярський. Перше своє засідання «трійка» провела 9 серпня 1937 року. Згодом склад «трійки» змінювався. У лютому 1938 року Корнева перевели до Білорусії, тож трійку очолив майор держбезпеки А. І. Єгоров — новий начальник обласного УНКВД⁸⁸³. Членами цього позасудового органу в різний час були О. Д. Михайлов (2-й секретар обкому КП(б)У)⁸⁸⁴, О. Ф. Федоров (1-й секретар обкому КП(б)У)⁸⁸⁵, І. Т. Широкий (заступник начальника УНКВД по Чернігівській області)⁸⁸⁶, І. Л. Савранський (облпрокурор після зняття Склярського), Т. Я. Донченко (пом. облпрокурора у спецсправах), Д. В. Шильштудт (заввідділом керівних парторганів і член бюро обкому КП(б)У)⁸⁸⁷, Товчи-Гречко (заступник облпрокурора)⁸⁸⁸. 23 квітня 1938 року І. Широкий, Д. Шильштудт та І. Савранський розглянули справи 338 осіб і всіх вирішила розстріляти. Всього за час діяльності «трійки» до розстрілу було «засуджено» 4625 осіб⁸⁸⁹. Заслано до виправно-трудових таборів 3463 особи, до тюремного ув'язнення «засуджено» 35 душ і до заслання у Казахстані — 1.

Крім «трійки», справи передавали також на «двійку», створену у Москві 11 серпня 1927 року (чекісти називали цей шлях розгляду справ особливим порядком або за «альбомними довідками»). До складу «двійки» входили нарком Н. Єжов (коли останній був відсутній, його заміняв 1-й заступник М. П. Фріновський) і Прокурор СРСР А. Вишинський (з заміною 1-м заступником Г. Леплевським). З 13 вересня 1937 року по 16 лютого 1938 року «двійка» відправила на той світ 474-х чернігівців, 496 осіб повезли до таборів, а трьох — на заслання.

⁸⁸³ Андрія Івановича Єгорова заарештували у грудні 1938 року і розстріляли також у Москві.

⁸⁸⁴ 28 серпня 1937 року Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення: «Просить ЦК ВКП(б) утвердить председателем Черниговской областной тройки тов. Михайлова» (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. № 14. Арк. 62). Алексей Дмитриевич Михайлов (* 1902) був секретарем Чернігівського обкому, мав середню освіту, до партії вступив 1921 року (Там само). 25 квітня 1938 заарештований, 22 вересня 1938 розстріляний у Києві.

⁸⁸⁵ Федоров Олексій Федорович (17 березня 1901 — 9 вересня 1989, Київ) — перший секретар Чернігівського обкому КП(б)У (1938–41), підпільного (1941–43), генерал-майор (1943), двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1944). З 21 вересня до 30 жовтня 1938 входив з посади до складу «трійки» по Чернігівській обл. (Ростальний Віталій. Робота «трійок» на Чернігівщині // Сіверянський літопис. 1996. Листопад-грудень. № 6 (12). С. 84–85). Відколи у Корюківці було поширено зіркові копії протоколів з його підписами, там активізувався рух за встановлення йому пам'ятника. Активісти заявляли: «Ми не віримо в нісенітницю, які приписують партизанському командіру. Для нас він був і залишається героєм» (Павленко Сергій. Пам'ять і пам'ятник // Голос України. 1993. 19 березня. № 51 (551). С. 4).

⁸⁸⁶ Старшого лейтенанта держбезпеки (майор у Червоній армії) заступника начальника УНКВД по Чернігівській області Івана Тарасовича Широкого (Майського; 1903–1938) 20 травня 1938 перевели на посаду наркома внутрішніх справ Молдавської АРСР, де 27 вересня заарештували і помістили до в'язниці. Там він і повісився (Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД, 1934–1941. С. 448–449).

⁸⁸⁷ Шильштудта Дмитра Володимировича заарештували влітку 1938 року, але 1940 звільнили. Він помер у Чернігові наприкінці 1970-х.

⁸⁸⁸ Решта чернігівських функціонерів репресовані не були.

⁸⁸⁹ У документі, що його підписав Сталін, значилась трійка у складі Маркітана, Сомовського й Склярського. Ліміт на 1 категорію первісно було визначено у 244 осіб, на 2 — 1379.

Справжній масштаб репресій визначиться, якщо врахувати, що, крім «трійки» та «двійки», долі чернігівців вершили також виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР (у Чернігові була двічі — 11 вересня 1937 року і 29 вересня 1938 року; чернігівців возили на її засідання також до Києва та Сталіна), військові трибунали 15-го стрілецького корпусу, Київського і Харківського військових округів, а також спецколегія обласного суду⁸⁹⁰.

У малих містечках на лови вирушали оперативно-слідчі групи. Скажімо, в Умані 1937 року діяла група під керівництвом Соломона Борисова-Лендермана. Розслідування, проведене на початку 1941 року, показало: «Основной задачей этой группы было изъятие контрреволюционного элемента с последующим оформлением на них дел и направление их в соответствующие органы для рассмотрения»⁸⁹¹. Про масштаби діяльності цієї групи дає уявлення те, що тільки один її підрозділ, так звану «польгруппу» слідчих складали близько ста осіб.

Машина систематично підбирала й сіоністів. В. Глигач виявив телеграму НКВД УРСР № 83 921 місцевим органам: «Негайно переглянути всі обліки і розробки по сіоністах, заарештувавши антирадянський сіоністський актив. Про проведені заходи і результати слідства доповісти до 3 січня 1938 року»⁸⁹².

Етнічні чистки. Відколи «Хазяїнові» стало ясно, що керувати світовою революцією йому не доведеться, бо він матиме справу з одним-однією державою, нехай і величезною, виникла проблема її унітарності. Юрій Липа писав: «Яко головний засіб утотоження своїх територій, кремлівські доктринери поставили переселення мас, маневри мас людей. Ставка Москви на те, що їй удасться попросту перемішати свої народи, як-ось мішається оливу, бруд і воду. Ставка на те, щоб своїми маневрами мас перейти від форми «совітські народи» до «совітського народу». Тоді тільки бльок Москви був би чогось вартий обіч інших європейських і азійських бльоків, як Японія, Британія, Рим. Можливо, що приваблює Москву й приклад американського (З.Д.А.) котла племен і народів. [...] Москва робить у себе переселення людських мас на широку скалю. Вивозили вони з Туркестану цілі міста, а з Кубані цілі повіти. За мінімальним обліком з території України вигнано чи вивезено коло двох мільонів українців і то спеціально з прикордонної смуги або з районів, де були найбільші повстання»⁸⁹³.

Крім переселення народів, большевики заходились коло нацменшин. Визначаючи закономірності арештів, крім службовців КВЖД, Солжені-

⁸⁹⁰ Розстальний Віталій. Робота «трійок» на Чернігівщині // Сіверянський літопис. 1996. № 6 (12). С. 79–85.

⁸⁹¹ ЦДАГО України. № 48396 ФП, Том 1. Арк. 545.

⁸⁹² Глигач Володимир. Помилка «резидента» // Забуттю не підлягає. С. 231.

⁸⁹³ Липа Юрій. Призначення України. Львів: Хортиця, 1938. С. 21, 22.

цин назвав як модель: «корейці з Дальнього Востока (ссылка в Казахстан) — первый опыт взятия по крови»⁸⁹⁴. Коли розпочалася совєцько-німецька війна, така етнічна чистка знайшла зовнішнє «виправдання». Про це знову пише Солженіцин: «Тут же был и поток *немцев* — немцев Поволжья, колонистов с Украины и Северного Кавказа, и всех вообще немцев, где-либо в Советском Союзе живших. Определяющим признаком была *кровь* [...] это был его (Сталина. — С. Б.) первый национальный эксперимент подобного рода, это было ему интересно теоретически»⁸⁹⁵.

Якщо оперативний наказ Єжова № 00447 датується 30 липня 1937 року, то вже 11 серпня НКВД СРСР видало наказ № 00485, який вимагав: «С 20 августа 1937 года начать широкую операцию, направленную к полной ликвидации местных организаций “ПОВ” [Польської військової організації] и, прежде всего, ее диверсионно-шпионских и повстанческих кадров в промышленности, на транспорте, совхозах и колхозах»⁸⁹⁶. На 1 листопада «по польській лінії» було заарештовано 19030 громадян, із них засуджено до розстрілу 4885⁸⁹⁷. Разом з тим існують вказівки на те, що арешти німців почались у листопаді 1936 року⁸⁹⁸.

Зрозуміла річ, зміни, що відбулися, позначились на переорієнтації спецслужб. Наявних обліків для нової хвилі репресій стало замало. Колишнє лєнінське Політбюро, очевидячки, завчасу не подбало про реєстрацію представників «ворожих національностей»⁸⁹⁹ (поляків, німців, естонців тощо) і не давало чекістам відповідних доручень. Тому, коли справа дійшла до етнічних чисток, за браком картотек довелося використовувати навіть телефонні книги: обліків за національністю НКВД союзне і відповідно республіканські наркомати не мали. І це не відомчий анекдот. 14 квітня 1939 року колишній начальник ГПУ України (1932 — лютий 1933) Станіслав Реденс зізнався: «Затем пошла операция по латышам, эстонцам, болгарам, иранцам, грекам и прочим»⁹⁰⁰. Минаев, Цесарский

⁸⁹⁴ Солженицын А. Архипелаг ГУЛАг. [Том] I–II. С. 83.

⁸⁹⁵ Там же. С. 89–90.

⁸⁹⁶ Оперативный приказ народного комиссара внутренних дел Союза С.С.Р., 11 августа 1937 г., № 00485 // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1997. № 1/2 (4/5). С. 14–18.

⁸⁹⁷ Архів Управління МВС України по Харківській області. Ф. 48/169. Оп. 1. Порція (sic) 3. № 29. Арк. 90–92. Див.: Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні. С. 168.

⁸⁹⁸ Трагедия иностранных коммунистов в России: Письмо коммуниста // Соц. вестник. 1938. 30 июля. № 13/14 (416/417). С. 22–24

⁸⁹⁹ Термін і приклади таких національностей узято з вид.: Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920–1950-ті рр.: Методичні рекомендації (К., 1997. С. 14). 1936 року до Казахстану було переселено «польский и немецкий националистический элемент» (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. № 13. Окрема папка. Арк. 88).

⁹⁰⁰ 10 квітня 1938 року заступник начальника 3 відділу УГБ НКВД УРСР капітан ГБ Грішин сповіщав начальника III відділу УГБ обласного управління НКВД: «При этом направляем материалы на Юрчука Джона-Ивана Николаевича ур[оженца] Румынии [Буковины] для включения в операцию по румынам» (ЦДАГО України. № 59889 ФП / кор. 1540. Арк. 10). Юрчука розстріляли 7 жовтня.

прямо говорили: вот такие области дали вот такое количество, а Вы отста-ете, надо нажать, вот в других областях все сознаются, а Вы вот работать не умеете [...]. За время операции по Московской области было арестова-но 2500 или 2700 поляков. [...] После моего отъезда в Казахстан Заковский провел явно преступную деятельность по этим делам, он за 2 месяца арес-товал 12500 человек, причем аресты проводились по телефонной книжке, лишь бы фамилия была похожа на польскую, латышскую, болгарскую и т. д.»⁹⁰¹. Викручуючись на слідстві, шокований тим, що тепер він уже й сам потрапив до в'язниці, Реденс майже висмішував чекістську практику, робив вигляд, що абсолютно не розуміє її логіки.

Нову лінію репресивної політики легко помічали в'язні. Моріс Шабле згадував: «На утро, после “подъема”, познакомившись с этой общей ка-мерой, я был поражен ее “международным” составом. Это был, поисти-не, тюремный интернационал! Кого тут только не было! [...] Здесь сидел болгарин доктор Милорадович, несколько поляков, греков, болгар, не-мцев, венгров, молодой атлетически сложенный комсомолец, чех из-под Пильзена, костистый матрос-румын, старый еврей, бывший банковский служащий, галичанин лет 30-ти Саварин [...]»⁹⁰². Згаданий галичанин, — моголюв, Карло Максимович, справжнє прізвище якого було Саварин.

Трактуючи етнічні чистки як вияв кардинальної зміни внутрішньої політики, я не хотів би приховувати прецедентів. Як нарком у справах національностей (26. 10/8. 11. 1917 — 7. 7. 1923) Сталін не міг не зна-ти, що таке вже бувало у ленінську епоху. Ставропольський прокурор В. Краснов, що відбув за большевиків 1918 року ув'язнення, а згодом брав участь у розслідуванні їхніх злочинів, згадував: «Объехав Больше-Дербетовский улус и ознакомившись с разрушениями, произведенными там в период владычества большевизма, я получил впечатление, что, сознательно или инстинктивно, делалась определенная ставка на унич-тожение этой народности»⁹⁰³. Правдоподібно, враховувалися тут і зазі-хання порівняно нового російського та українського населення на багаті пасовиська по берегах Манича, що належали нечисленним калмикам. «Учтя силу и давность этих вождедений, большевики со всей яростью обрушились на родовые калмыцкие хотоны (населенные пункты), унич-тожая и самое население, и то, что у населения было наиболее заветного, ценного. В одном из родов, осквернив храм, уничтожив и залив нечисто-тами изваяния Будды, изображения на шелку Бурханов, священные кни-

⁹⁰¹ Документи з історії НКВД УРСР // Наше минуле. 1993. Ч. 1 (6). С. 41.

⁹⁰² Шаблэ М. В доме предварительного заключения // Новый журнал. [Том] XVII. 1947. С. 253–254.

⁹⁰³ Краснов В. Из воспоминаний о 1917–1920 гг. С. 162. Див.: Бернштам М. Калмыцкая глава, 1917–1920 // Бернштам М. Смысл коммунистического уничтожения народов // Новый журнал. Нью-Йорк, 1981. Кн. 143. С. 192–207.

ги и другие предметы культа, с таким трудом добываемые калмыками из Тибета, предводимая большевиками толпа, узнав, что в ограде храма покоится чтимый буддистами прах ламы, извлекла из могилы останки, разрубив и раздробив их, выбросила кости на дорогу, в могилу же зарыла зарубленную свинью. А потом предъявила к женщинам натуральную повинность, причем некоторым несчастным после изнасилования были вырезаны половые органы»⁹⁰⁴.

Загалом певний інтерес до етнічного моменту влада виявляла й раніше. Вище я навів текст анкети для осіб командного складу й відповідальних працівників військових установ і підприємств, що зберігається у груповій справі 1921 року⁹⁰⁵, де було питання про національність батьків і дружини. «Оберфіскал» Ройзенман, як називали його меншовики-емігранти, розробив анкету про національний склад співробітників господарчих органів: «Сколько сотрудников немцев? Сколько русских? Сколько евреев? Сколько прочих национальностей? Указать в % отношении»⁹⁰⁶. Щоправда, відомостей про те, чи було таку анкету запроваджено, в мене немає.

Цікаво нагадати, що в космополітичній Америці статистика етносів, на відміну від Росії та СРСР, розвивалася з давніх часів. Уже в 13-му перепису населення 1913 року, проголошеному прокламацією президента Вільяма Тафта, стояло відповідне питання. Оскільки в урядових переліках не згадувались українці, серби, словаки, хорвати й словінці, промінені національності з ініціативи Словенської ліги скликали у Пітсбургу нараду, де було прийнято таку резолюцію: «Конскрипція має узгляднити кожна народність зокрема, без огляду, чи вона має політичну самостійність, чи ні». Було сформовано делегацію, що зустрілася з президентом Тафтом і директором Цензусового бюро. З ними разом було полагоджено поправку в сенаті й палаті представників. «Свобода» з цього приводу наголошувала: «Справедливий американський Конгрес Злучених Держав признав нам це, що нам належиться; признали нам нашу народну гідність. Американський конгрес признав нам те, що нам відмовляють ляхи і москалі на нашій рідній землі»⁹⁰⁷.

Втім, можливості реєстрації й освітлення («агентурного обслуговування», як казали чекісти) представників принаймні східних національностей у влади були. Для цього існував Київський будинок народів Сходу. Деякі особливості його діяльності розкриває протокол допиту як свідка

⁹⁰⁴ Краснов В. Из воспоминаний о 1917–1920 г. г. С. 162.

⁹⁰⁵ ЦДАГО України. № 53764 ФП / кор. 1212. Пакет. Арх. 178.

⁹⁰⁶ Что это значит? // Соц. вестник. 1926. 10 июля. № 13 (131). С. 13.

⁹⁰⁷ Капітула Дмитро. Три делегації до Вашингтону // Ювілейний альманах, виданий з нагоди п'ятидесятилітнього ювілею Українського народного союзу / Зредагував Д-р Лука Мишуга. Джерзі Сіті, Нью Джерзі, 1944. С. 180–181.

(з часів хрущовського реабілітаційного процесу, 2 квітня 1958 року) Антоніна Юр'єва, котрий працював директором цієї специфічної установи з червня 1930 року до січня 1933 року. За його словами, Будинок об'єднував грузин, вірмен, азербайджанців, сирійців, греків, караїмів, дагестанців, лезгін, китайців і татар, що мешкали на той час у Києві. Обком і окружком партії поставили перед комуністичною фракцією правління цього Будинку завдання — об'єднати колишніх кустарів зі східних національних меншин у трудові кооперативи, артіль, колгоспи, приєднавши їх до суспільно-корисної праці. Київський, московський, ленінградський та тбіліський Будинки були ліквідовані 1936 року, коли, мовляв, це завдання було виконано. Коли його запитали про київських греків, А. С. Юр'єв зізнався: «По характеру своей работы — директора Дома народов Востока — мне приходилось поддерживать тесную связь не только с партийными и советскими органами, но также и с органами НКВД. О ком-либо из греков мне не приходилось информировать сотрудников НКВД. Ни о ком из греков я не получал заданий по разработке по линии НКВД»⁹⁰⁸. Зв'язки з органами тривали в керівників Будинку й надалі. «Директором Дома народов Востока с весны 1933 года, — оповідав А. С. Юр'єв, — был назначен т. Коростышевский Михаил, работавший до того в органах НКВД [...]»⁹⁰⁹. Цікаво, що мав дуже цікаві публікації з етнографії київських громадок народів Сходу киевознавець Федір Сенгалеви́ч-Бахтинський, який працював лікарем у Лук'янівській тюрмі⁹¹⁰.

Боротьба з представниками «ворожих національностей» провадилась поетапно. 25 листопада 1935 року Політбюро ЦК КП(б)У вирішило навесні виселити з прикордонної смуги 6-7 тисяч господарств за межі України. До комісії увійшли Косіор (голова), Постишев, Любченко, Попов, Шелехес, Балицький, Якір та інші⁹¹¹. 7 серпня 1936 року було вирішено після закінчення сільськогосподарських робіт шляхом переселення мешканців і знесення усіх будівель очистити однокілометрову прикордонну зону уздовж державного кордону в Київській області⁹¹². 5 лютого 1938 року бюро Одеського обкому прийняло рішення про реорганізацію національних районів області у райони звичайного типу⁹¹³. 16 лютого 1938 року Політбюро вирішило реорганізувати національні

⁹⁰⁸ ЦДАГО України. № 49883 ФП / кор. 974. Арк. 41.

⁹⁰⁹ Там само. Арк. 40.

⁹¹⁰ Список його праць (34 поз.) та літератури про нього (8 поз.) див.: [Білокінь С.] Біобібліографія киевознавців, [вип. 1]: Сенгалеви́ч Федір Миколайови́ч (1875–1941) // Київ перших п'ятирічок. [К., 1984]. [6] с. Пор.: Проценко Людмила. Київський некрополь: Путівник-довідник. К.: Укр. письменник, 1994. С. 254–255.

⁹¹¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. № 12. Арк. 346. Див.: Німці в Україні, 20–30-ті рр. XX ст.: 36 документів. К., 1994. С. 189.

⁹¹² Там само. № 13. Арк. 88–89. Див.: Німці в Україні. С. 190–191.

⁹¹³ Там само. № 15. Арк. 125–128. Див.: Німці в Україні. С. 204–206.

райони та сільради у звичайні по всій Україні⁹¹⁴. Нарешті, 5 березня 1939 року Політбюро ухвалило ліквідувати й перетворити національні райони й сільради України як «штучно утворені»⁹¹⁵.

Слідчі справи на представників чужинецьких громад стверджують, що спрямовані проти них репресії мали характер добре злагодженої кампанії. На запит Київського міського товариства греків ЦДАГО України виявило справи на 30 репресованих греків, із них 22 були підданими Греції. Першого з них було заарештовано у неділю 29 серпня 1937 року й розстріляно 1 листопада. Останніх двох узяли 3 лютого й 23 березня 1938 року (розстріляли обох у жовтні). Зате на 15 грудня — 3 січня припадає уся решта (27) ув'язнень, зокрема 16 грудня було заарештовано 16 осіб. Із цих двадцяти семи трое осіб померли у тюрмі, один у Карлазі й одного розстріляли 25 грудня. 23 особи розстріляли в один день — 25 лютого 1938 року⁹¹⁶. Для ліквідації цих нещасних існувала якась спеціальна директива, що згадується у виписці з копії протоколу № 41 НКВД СРСР та прокурора СРСР від 5 лютого 1938 року у справі Георгія Мурузі: «Слушали: Материалы на лиц, обвиняемых в шпионской, диверсионной, повстанческой и националистической деятельности, представленные Управлением НКВД по Киевской области, в порядке директивы НКВД № 50215 от 11-го декабря 1937 года»⁹¹⁷.

У ті самі місяці були репресовані асирійці. У січні-лютому 1938 року заарештовано п'ятеро з них, — вони пройшли у справі ч. 32119 й були розстріляні 4 жовтня⁹¹⁸. Ще 16 душ, що народились усі в Ірані, головним чином чистильники взуття, були ув'язнені у лютому-квітні 1938 року. У висновку в справі ч. 725510 зазначено: «Лазарев Инвия и другие вышеперечисленные лица были арестованы в феврале-апреле 1938 года Управлением НКВД Киевской области, а 29 августа 1939 года Особым Совещанием при НКВД СССР все они были приговорены к ссылке в Северный Казахстан, сроком на пять лет каждый, с их семьями, Геваргиз Якуб — к ссылке без семьи»⁹¹⁹. Бахшалі-Бахша оповів слідчому, що підтримував шпигунський зв'язок із секретарем Іранського посольства у Москві Сатарханом. Організація існувала начебто при асирійському товаристві «Хаядта». Сатархан, інакше Мамед Баргі Саттар Гасимович, з 1921 року служив у Іранському посоль-

⁹¹⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 462. Арк. 62–65. Див.: Німці в Україні. С. 207–210.

⁹¹⁵ Там само. № 509. Арк. 18, 81–84; № 530. Арк. 18–19, 21–23. Див.: Німці в Україні. С. 212–215; Національні процеси в Україні, Част. 2. С. 260–262.

⁹¹⁶ Приношу подяку голові Товариства п. С. Мазараті за можливість опрацювати ці довідки. У списках М. Роженька й Е. Богацької греків лише семеро. Усіх судили 5-го й розстріляли 25 лютого 1938 року (Роженько М., Богацька Е. Сосни Биківні свідчать. Кн. 1. С. 83, 198, 248, 282, 298, 331, 335).

⁹¹⁷ ЦДАГО України. № 49883 ФП / кор. 974. Том 1. Арк. 33.

⁹¹⁸ Там само. № 47016 ФП / кор. 914. Арк. 100–104.

⁹¹⁹ Там свмо. Арк. 91.

стві — спершу за діловода, у 1930–1938 роках завідував консульським відділом, а потім був кур'єром посольства: «Шестое управление КГБ при СМ СССР 4 июня 1957 года сообщило, что в период 1937–1938 гг. от нескольких арестованных органами НКВД лиц были получены показания о их шпионской связи с Мамедом Барги С. Г. и что впоследствии эти лица от своих показаний отказались. В течение ряда лет органы госбезопасности проверяли эти показания, однако никаких данных о том, что Мамед Барги занимался и занимается шпионажем — добыто не было»⁹²⁰. Крім асірійців, що пройшли у згаданих групових справах, знаходимо кілька імен у справах персональних. Завідувача асірійським клубом Ісмаїла Шавду було засуджено до розстрілу 7 лютого 1938 року. Ананія Шабазова розстріляли 4 жовтня 1938 року, Ахана Рагу — 7 жовтня⁹²¹.

Але нас вражає в асірійських справах не тільки це. 29 серпня 1939 року Особлива нарада при НКВД УСРР розглядала справу братів Алхасових — учнів асірійської школи. Наймолодшому з них, Натанові, виповнилося 12 років. Совецька влада вислала їх на 5 років⁹²². Того самого дня було розглянуто також справу Джебраїлевих. Висланий на 5 років Хама Варба Джебраїлев мав 9 років⁹²³. З-поміж Зервандаєвих, яких советська Феміда судила того самого чорного дня, наймолодший був Яків. П'ЯТИРІЧНИЙ Яків⁹²⁴!

У неділю 5 грудня 1937 року було заарештовано Віктора Орловського, а 18 грудня — Альфреда Берзіна, яких звинуватили в шпигунській діяльності на користь Латвії. Перший з них був українець, а завербувати його мав росіянин Маслов: «[...] он говорил, что хотя он по национальности русский, но что он коренной рижанин, любит Латвию как родину и стал латышским националистом не в меньшей степени, чем любой латыш»⁹²⁵. Орловського було розстріляно 19 січня 1938 року, Берзіна — 4 лютого⁹²⁶. Списки М. Роженка й Е. Богацької додають ще шістьох. Їх було арештовано між 28 листопада і 19 грудня 1937 року, суджено між 5 і 24 січня (п'ятого — трьох — Гната Барташевича, Фрідріха Асмуса та Карла Бітте) і розстріляно між 19 січня і 4 лютого (названих трьох — 20 січня)⁹²⁷.

Як і в III Райху, етнічні чистки не могли обійти циган. У списках М. Роженка й Е. Богацької їх зареєстровано 13 душ. У лютому 1938 року

⁹²⁰ ЦДАГО України. № 47016 ФП / кор. 914. Арк. 95–96.

⁹²¹ Там само. Арк. 109, 88. Натомість Олександр Хамусову за постановою від 21 вересня 1938 року звільнили (ЦДАГО України. № 33276 ФП / кор. 502. Арк. 15).

⁹²² Абраменко Леонід Михайлович. Київ: Жертви репресій. Том 2. К.: В. Карпенко, 1999. С. 22.

⁹²³ Там само. С. 98.

⁹²⁴ Там само. С.123.

⁹²⁵ ЦДАГО України. № 43402 ФП / кор. 616. Арк. 30–31.

⁹²⁶ Там само. № 51229 ФП / кор. 1066–35. Арк. 22.

⁹²⁷ Роженко М., Богацька Е. Сосни Биківні свідчать. Кн. 1. С. 68–69, 76, 83, 84, 91–92.

було заарештовано чотирьох (це Іван Михай, Іван Янкович, Микола Янкович та Ріста Михай), 6 березня — шістьох, а до кінця місяця ще чотирьох. І всіх 13-тьох першого жовтня засудили до розстрілу⁹²⁸.

Більшою мірою, аніж якісь інші, акції щодо етнічних чисток були тотальні. У Приморському краї існував, як оповідав колишній чекіст Пак Сен Хун, один естонський колгосп, що звався «Ліфляндія». Працювали так, що господарству дали орден Леніна. Усіх їх, чоловіків і жінок, заарештували й посадили до в'язниці. Чекіст згадував: «[...] на свободі оставили несколько дряхлых стариков, которые вскоре сами перемерли, лишившись помощи родных»⁹²⁹.

Так діяв у СРСР і так перебудовувався за Сталіна ретельно відлагоджений механізм державної «демографічної» політики. Можемо зробити висновок, що, попри неминучу еволюцію, він був докладно продуманий, мав глибоко наукову основу, глобальний характер і певний час працював дуже ефективно.

Хочеться підкреслити, що ідея трійок жодним чином не могла належати Сталінові, оскільки вони існували багато раніше, буквально з самого початку існування совєцької влади, і простежуються, ясна річ, від Леніна. 9 серпня 1918 року Ленін писав голові Нижегородського губсовдепа І. Ф. Федорову: «В Нижнем, явно, готовится белогвардейское восстание. Надо напрячь все силы, составит тройку диктаторов (Вас, Маркина и др.), навести *т о т ч а с* массовый террор, *расстрелять и вывезти сотни* проституток, спаивающих солдат, бывших офицеров и т. п.»⁹³⁰. 26 серпня 1919 року датується «Протокол № 18 заседания комиссии «Т Р Е Х» при К[иевской] Г[убернской] Ч.К. в составе председателя В. Витлицкого, членов: Чугаева и Мача при секретаре Барташевиче»⁹³¹. Того самого дня ті самі особи підписали також протокол — ч. 25⁹³² — і, певно, ще не один. Агабеков, що вступив на службу до ВЧК 1920 року, описуючи засідання колегії губчека, дав уявлення про характер роботи трійки: «Идет заседание коллегии губчека. За столом сидят Тунгусков, напротив него в креслах начсоч⁹³³ Хромцов и член коллегии Штальберг. Перед каждым из них листы чистой бумаги и список дел, подлежащих рассмотрению. За другим столом сидит старший следователь

⁹²⁸ Роженко М., Богацька Е. Сосни Биківні свідчать. Кн. 1. С. 64, 178, 295, 304, 337, 482. Дат розстрілу тут не вказано.

⁹²⁹ Хун Пак Сен. Воспоминания работника НКВД. С. 64.

⁹³⁰ Ленин В. И. — Г. Ф. Федорову, 9 августа 1918 г. // Ленин В. И. ПСС. Том 50. М., 1965. С. 142. Розрядка й курсив оригіналу.

⁹³¹ ЦДАГО України. № 70629 ФП / кор. 2040. Арк. 54.

⁹³² Там само. № 38817 ФП / кор. 428. Арк. 42.

⁹³³ СОЧ — секретно-оперативная часть (ГДА СБУ. Ф. 6. № 38183 ФП. Арк. 2, 5, 10, 13, 16; ЦДАГО України. № 55250 ФП / кор. 1264. Арк. 1).

губчека Рабинович с грудой папок на столе, которые он нервно и торопливо перебирает. Тунгусков — старый матрос, одетый и сейчас в матросскую форму, с впалыми щеками и выбитыми зубами, бритый [...]. Хромцов с опухшими от пьянства и бессонных ночей лицом, на котором выделяются маленькие, заплывшие хитрые глаза, развалившись в кресле, о чем-то оживленно спорит с рядом сидящей Штальберг. Это молодая, не более 25-ти лет, женщина с упрямым выражением лица, со светлыми, коротко остриженными волосами и серыми мертвыми глазами. Это и есть Штальберг, третий член коллегии губчека, наиболее бессердечный. Она иногда не только приговаривает к расстрелу, го и сама приводит приговор в исполнение.

— Ну, товарищи, заседание объявляю открытым. Товарищ Рабинович, начинайте доклад [...].

Следователь взял первую папку и, вынув из нее лист бумаги с резюме дела, начал вслух читать; заканчивает он обычными словами: «Принимая во внимание вышеизложенное, полагаю применить высшую меру наказания — расстрелять». Члены коллегии слушают следователя вяло или почти не слушают. Ведь это все уже согласовано до заседания. [...] Следователь также сделал пометку на постановлении и, отложив первую папку, сейчас же начал читать следующее дело. Он торопится. [...] Всего два часа заседает коллегия»⁹³⁴.

Згадувану вище справу на 287 офіцерів, засуджених у Феодосії, 4 грудня 1920 року розглянула теж «чрезвычайная тройка при управлении Начособотдарма 13 и уполномоченного Крымской ударной группы Особотдела Южюгзапфронтов» (голова Данішевський, члени П. Зотов та Н. (И.?) Добродіцький)⁹³⁵. В'язень катеринодарської чрезвычайки (кінець 1920 — початок 1921 роки) застав у камері членів революційних трійок Нестерова, Бахарева та Рибалкіна⁹³⁶. У документі, що датується березнем 1921 року, фігурує «особая тройка Особого отдела 4 Армии» (голова Міхельсон, члени Довґер і Бабкевич)⁹³⁷. 23 квітня 1921 року Раднаркому УСРР (підписи Чубаря, Солодуба й Ахматова) ухвалив створити при ВУЧК надзвичайну всеукраїнську трійку для боротьби з незаконним використанням транспорту⁹³⁸. «Трійки ГПУ» згадуються у протоколах засідань секретаріату ЦК КП(б)У 1930 року:

8 лютого. «*Слушали:* Вопросы, связанные с мероприятиями по отношению к кулачеству. *Постановили:* Выделить представителем ЦК в тройку ГПУ — тов. Романова»⁹³⁹.

⁹³⁴ Агабеков Г. С. ЧК за работой. С. 38–39.

⁹³⁵ ЦДАГО України. № 4933А ФП / кор. 44.

⁹³⁶ Люсьмарин Г. Кубанская чрезвычайка // Че-Ка. Берлин, 1922. С. 217.

⁹³⁷ ЦДАГО України. № 52419 ФП / кор. 1148. Арк. 2.

⁹³⁸ На защите революции. С. 284–285.

⁹³⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. № 34. Окрема папка. Арк. 133.

15 лютого. «Слушали: Питання, що зв[']язані з міроприємствами щодо куркульства. Постановили: Ввести до складу трійки ДПУ тов. Лазоверта»⁹⁴⁰.

15 березня. «Слушали: Про представника ЦК до трійки ДПУ. Постановили: Виділити представником ЦК до трійки ДПУ т. Дубового (Р.К.И.)»⁹⁴¹.

25 листопада 1932 року Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «О покушении на убийство т.Бутырина». Рішення: «Поручить тройке в составе т.т. Карлсона, Хаханяна и Иванова детально расследовать обстоятельства дела о покушении на убийство Военкома 95 дивизии т. Бутырина и доложить ПБ»⁹⁴².

Політбюро ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1933 року: прийняло постанову: «Предоставить право рассмотрения дел по повстанчеству и контрреволюции по Ленинградской области с применением высшей меры социальной защиты тройке в составе т.т. Кирова, Медведь и Кодацкого»⁹⁴³.

Наприкінці 1934 року утворилась трійка для дострокового звільнення. Головував у ній З. Кацнельсон, а як прокурор одним із членів був Лев Крайній або його заступник Мальцев. Один час членом трійки був Александровський⁹⁴⁴.

Що ж до трійок, утворених згідно рішення ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 року «Об антисоветских элементах», їхню структуру розкриває типова «шапка»:

«Выписка из протокола № 217 Заседания Тройки УНКВД Киевской Области от 14 апреля 1938 г.

Присутствуют:

Председатель — Зам Нач УНКВД Киевской Области

Ст. Лейтенант Госбезопасности — Шапиро»⁹⁴⁵.

⁹⁴⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. № 34. Окрема папка. Арк. 135.

⁹⁴¹ Там само. Арк. 134.

⁹⁴² Там само. № 9. Окрема папка. Арк. 66.

⁹⁴³ Лубянка: Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Январь 1922 — декабрь 1936. С. 428.

⁹⁴⁴ ЦДАГО України. № 46122 ФП / кор. 773. Том 1. Арк. 54–55.

⁹⁴⁵ Шапиро Ісаак Ананійович (* 1898, м. Олександрія, Катеринославської губ. — не раніше жовтня 1959). Ідучи на вибори до Верховної Ради УРСР, подав про себе такі відомості: Народився в родині бідняка-кравця. До 11 років вчився в міському училищі. За браком коштів з 1912 працював по найму — спершу учнем, потім підручним у крамниці. 1916 працював паяльником на гранатному заводі. На початку 1917 був мобілізований, потрапив на румунський фронт, де пробув до жовтневого перевороту. 1918 вступив до загону для боротьби з бандитизмом, протягом шести місяців брав участь у боях з загонами Григор'єва та ін. у районі Нової Праги, Олександрії, П'ятихатки. З 1920 завідував секретно-інформаційного відділу українського відділку Російського телеграфного агентства (Укрроста), був кореспондентом газети «К труда» (Катеринослав). З 1921 служив в органах ВЧК-ОГПУ-НКВД, дійшовши посади заступника наркома. Голова трійки УНКВД Київської області. Нагороджений знаком почесного чекіста. З 1931 член КП(б)У (Соціалістичний шлях. Андрушівка, 1938. 12 червня. № 92 (980). С. 1; За зразковий радгосп. Андрушівка, 1938. 21 червня. № 17 (390). С. 1). 1956 року був начальником господарчого управління Міністерства радгоспів УРСР (ЦДАГО України. № 52850 ФП / кор. 1170. Том 1. Арк. 235, 237).

Члени: Секретарь Киевского Обкома КП(б)У — Костенко⁹⁴⁶
Военный Прокурор П/О и В/О Бригвоенюрист — Гомеров⁹⁴⁷.
Секретарь Нач 8 Отдела УГБ КОУ НКВД Альтзицер^{948, 949}.

Достеменно в тому самому складі відбулись засідання цієї комісії 21 квітня (протокол № 221)⁹⁵⁰, 28 квітня (протокол № 218)⁹⁵¹ та ін.

Подібно до ідеї трійок, у суті «ленінську» пору історії виникла й ідея лімітів (розкладки). 10 серпня 1918 року Ленін писав Цюрупі: «Я предлагаю «заложников» не *взять*, а *назначить* поименно по *волостям*»⁹⁵². Розвинуто цю ідею у справі з висилкою неволяльних вчених і літераторів. Від тієї «славної» чекістської операції в колишньому Центральному партійному архіві збереглися списки «кандидатів на висилку» з Москви (плюс додатковий у двох частинах), Петрограда (у трьох частинах) та України. Довідки («высылается, на свободе», «содержится под стражей», «высылка отменена», «возбуждено дело» тощо) зроблено тут, як видно з доповідної Г. Ягоди, за вказівкою Леніна. Підписали списки Л. Каменев, Д. Курський та Й. Уншлихт. Перший список А. Латишев опублікував, хоч, на жаль, у переказі:

*Список активной антисоветской интеллигенции (профессура).
Москва*

⁹⁴⁶ Костенко Михайло Васильович (1905–1938) — другий секретар Київського обкому КП(б)У. 1938 року Військова колегія Верховного Суду СРСР засудила його до розстрілу (ЦДАГО України. № 52850 ФП / кор. 1170. Том 1. Арк. 235, 237; Роженко М., Богацька Е. Сосни Биківні свідчать. Кн. 1. С. 230).

⁹⁴⁷ Це заперечує міркування В. Сусорова, нібито до трійки входили начальник НКВД, перший секретар обкому партії та голова облвиконкому: «Прокурори до трійки не входили і не допускалися» (Сусоров В. Повернення до правди // Забуттю не підлягає: Нариси, спогади, оповідання. Херсон, 1994. С. 39). Гомеров Николай Николаевич — військовий прокурор прикордонних і внутрішніх військ НКВД УРСР. Заарештований 28 червня 1938 року. 2 жовтня виїзна сесія Військової колегії Верховного Суду СРСР у Києві (А. М. Орлов, Голінков, Климин) засудила його до ВМУН «как участника антисоветской троцкистской организации». Вирок виконано (ЦДАГО України. № 39090 ФП / кор. 441. Арк. 12). Рішенням Військової колегії Верховного Суду СРСР від 19 вересня 1957 року реабілітований, а партійний комітет КВОО 25 серпня 1989 року відновив його у партії (ГДА СБУ. Ф. 6. № 44322 ФП).

⁹⁴⁸ Альтзицер Соломон Абрамович (* 26 грудня 1898, Олександрівськ [Запоріжжя]) — т.в.о. начальника обліково-статистичного (восьмого) відділу (...серпень 1937 — вересень 1938...). Син міщанина. Брати: Михайл 1905 року виїхав до Америки, Мойсей — оперуповноважений НКВД у Харкові. Освіта незакінчена нижча (sic): 5 класів міського шестикласного училища. Служив в аптекарській крамниці до 1920 року. В органах з 1928 року. Як секретар трійки УНКВД Київської області залишив безліч автографів на документах, що прирікали безвинних людей до страти. Звільнений з посади 4 липня 1939 року.

⁹⁴⁹ ЦДАГО України. № 60058 ФП / кор. 1549. Арк. 112.

⁹⁵⁰ Там само. № 61888 ФП / кор. 1634. Арк. 47.

⁹⁵¹ Там само. № 58747 ФП / кор. 1490. Арк. 23; № 58748 ФП / кор. 1490. Арк. 14.

⁹⁵² Ленин В. И. — А. Д. Цюрупе // Ленин В. И. ПСС. Том 50. М., 1965. С. 145.

Профессора 1-го Московского университета 2 чел.
 Профессора Московского высшего технического училища 4
 Профессора Петровско-Разумовской сельскохозяйственной академии 2
 Профессора Института путей сообщения 1
 По делу Вольно-экономического общества 1
 Профессора разных учебных заведений 6
 Список антисоветских профессоров Археологического института 4
 Общий список активных антисоветских деятелей
 по делу издательства «Берег» 2
 Список лиц, проходящих по делу № 813 (группы Абрикосова) 4
 Список антисоветских агрономов и кооператоров 12
 Список врачей 3
 Список антисоветских инженеров (Москва) 6
 Список литераторов 12⁹⁵³.

Один із списків антисоветської інтелігенції Москви, Петрограда й двох списків з менш-більш докладними характеристиками згаданих осіб, що були складені на виконання постанови Політбюро ЦК РКП(б) про висилку представників російської інтелігенції, було опубліковано значно пізніше⁹⁵⁴.

Д. Волкогонов опублікував записи із сталінського блокноту, зроблені 3 травня 1933 року на нараді постійного представництва ОГПУ. Там розглядалось питання про «додаткове виселення» т. зв. куркулів на Північ та на Сибір. Як видно з цих записів, ідея лімітів застосовувалась у системі державного управління СРСР задовго до Великого Терору 1937–38 років і навіть до 1 грудня 1934 року:

«Укр[аина] — 145 тыс.
 Сев[ерный] К[авказ] — 71 тыс.
 Моск[овская] обл[асть] — 58 тыс.
 Ленингр[адская] обл[асть] — 44 тыс.
 Зап[адная] обл[асть] — 23 тыс.
 Урал — 50 тыс.
 ЦЧО — 34 тыс.
 Закавказье — 23 тыс.»⁹⁵⁵.

Як бачимо, основа большевицької політики масового терору, була добре продумана й глибоко наукова.

Берія став наркомом, як відомо, 25 листопада 1938 року, і настав короткий період, коли декого випускали. Дуже характерно, як це було ор-

⁹⁵³ Латышев А. Г. Рассекреченный Ленин. С. 218.

⁹⁵⁴ Лубянка: Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Январь 1922 — декабрь 1936. С. 42–58.

⁹⁵⁵ АПРФ. Ф. 45. Оп. 1. № 26. Л. 69. Цит. за: Волкогонов Дм. Семь вождей: Галерея лидеров СССР: В 2-х книгах. Кн. 1. М.: Новости, 1995. С. 262.

ганізовано. Моріс Шабле оповідає: «В связи с новым курсом в нашу пятигорскую тюрьму тоже приехала комиссия Шкирятова “производить ревизию” и перерегистрировать заключенных. В камеру к нам пришел какой-то чекист спросить: нет ли жалоб? [...] Тем не менее какая-то перерегистрация заключенных все-таки шла. Нас опрашивали, заполняя множество анкет. Оказывается, террор Ежова уничтожил такое количество интеллигенции, что хозяйственная и культурная жизнь страны начала останавливаться. И вот Берия должен был вновь “оживить” жизнь страны, выпустив из тюрем часть предназначенных на уничтожение. При перерегистрации тюрьмы, в нашей камере оказалось больше 50 % людей с высшим образованием»⁹⁵⁶. Из трьохсот душ у П'ятигорську випустили сімох.

Ідеї масового винищення людності висловлювали й раніше. У зовсім близькому для большевиків минулому вбачали в терорі успіх революції деякі народники. Сімнадцятирічний ідеолог народництва Петро Ткачов (1844–1885), вийшовши наприкінці 1861 року з фортеці, за словами його сестри, почав її якось переконувати, що для оновлення Росії треба зрубати голови усім без винятку жителям Російської імперії старшим 25 років⁹⁵⁷. Ідея була не без логіки, оскільки старші люди вже сформовані, мають певні погляди, і їх важче переконати, аніж прищепити комуністичні ідеї молоді, що не виробила ще якогось ідеологічного імунітету. З другого боку, цій людиноненависницькій ідеї важко було закорінитись у нормальному людському суспільстві, адже тут не йшлося про жодні гріхи тих, що мали померти. Ткачов мріяв просто ліквідувати усіх старших людей. У цій запальній заяві можна виявити мало що, крім «азіатської» (?) дикості, яку, здавалося б, можна віднести як на рахунок молодості, так, можливо, й розиграшу по відношенню до сестри. Це могло б бути справді так, якби ідея Ткачова не продовжувала логіки думок його безпосередніх попередників Н. В. Шелгунова та М. Л. Михайлова. У прокламації «К молодому поколенню» (вересень 1861 року) ці двоє писали дослівно: «Если для осуществления наших стремлений — для раздела земли между народом — пришлось бы вырезать 100 тысяч помещиков, мы не испугались бы и этого. И это вовсе не так ужасно»⁹⁵⁸. Сучасні дослідники відзначають: «Юноша Ткачев был примерным учеником, усво-

⁹⁵⁶ Шаблэ М. В доме предварительного заключения // Новый журнал. [Том] XVII. 1947. С. 269.

⁹⁵⁷ Аненская А. Из прошлых лет // Русское богатство. 1913. Кн. 1. С. 63. С. П. Мельгунов пишався (На чужой сторон(е). Кн. VIII. 1924. С. 307), що вперше розвинув погляд на Ткачова й Нечаєва як родоначальників большевизма (Мельгунов С. «Ленинизм» // На чужой сторон(е). Кн. VI. 1924. С. 279–284), — погляд, що його несподівано підтримав невдовзі М. Н. Покровський.

⁹⁵⁸ Народническая экономическая литература: Избранные произведения. М.: Изд-во соц.-эк. лит.-ры, 1958. С. 89.

ившим сполна и дух, и букву прокламации и не останавливающимся ни перед какими [...] следствиями из ее положений»⁹⁵⁹. До речі, сама ідея виявилася живуча. 28 листопада 1918 року в Полтаві, яку щойно звільнили війська Директорії, відбувся мітинг. Лікар О. Несвіцький занотував у щоденнику: «На митинге было сделано предложение разделить город на участки и перерезать всех буржуев с 10-летнего возраста, иначе из них вырастут опять буржуи»⁹⁶⁰. Подібна ситуація, тільки у благородному варіанті, виникла згодом за кордоном. Прагнучи відштовхнутись від помилкової практики старших, російська еміграційна молодь 1931 року організувала у Белграді «Національний Союз Нового Покоління». До статуту нової організації було записано пункт, згідно з яким членами Союзу могли стати особи, що народились не раніше 1895 року⁹⁶¹.

Зіставлення совєцьких концтаборів і німецьких «фабрик смерті» — окрема велика тема. Нагадаю інше — в умовах німецько-фашистської окупації практикувалися імпульсивні стихійні акції, сенс яких зводився радше до застрашення. Могли оточити квартал, захопити його пожильців і ліквідувати або всіх, або кожного другого, кожного п'ятого, десятого — так, як захотілось на той момент німецькому командирові. Такий підхід був примітивний, неглибокий. Большевики застосовували десятикування. 1918 року полки, що відмовилися відкрити вогонь по кронштадтських матросах, було обеззброєно, вистроєно в шерги й кожного п'ятого розстріляно. Під час придушення табірних страйків 1953–54 років розстрілювали кожного десятого⁹⁶².

Большевики створили механізм, схожий на те, як із картотек, до впровадження комп'ютерів, виймалися спицями перфокарти. В СРСР рішення приймалися на глибоко науковій основі, на підставі теорії марксизму-ленінізму, теорії класів. Орієнтовані на марксистсько-ленінське вчення про класову боротьбу, чекісти дбали передусім про відповідні категорії населення («кулаки, був. белые, був. полицейские чины, священнослужители, був. эсеры»). Із кожного класу, прошарку, страту вони вилучали усіх кращих, усіх енергійних, незалежних, усіх, хто самостійно мислив. В СРСР відбулася соціальна революція. Зверху до низу було перетрушено, «почищено» усе суспільство. Були винищені ті, кого большевики не могли взяти з собою в комуністичне майбутнє. Лишались живими лише такі люди, які їх менш чи більш влаштовували.

⁹⁵⁹ Пустарнаков В. Ф., Шахматов Б. М. П. Н. Ткачев — революционер, публицист, мыслитель // Петр Никитич Ткачев. Сочинения в двух томах, Том 1. М.: Мысль, 1975. С. 9.

⁹⁶⁰ Несвіцький О. О. Полтава у дні революції та в період смуту 1917–1922 рр. Полтава, 1995. С. 73.

⁹⁶¹ Прянишников Б. Незримая паутина. С. 173.

⁹⁶² Росси Жак. Справочник по ГУЛАГу. В двух частях. Изд. 2, доп. М.: Просвет, 1991: Ч. 2. С. 322.

Чистка НКВД

Винищення народу і чистка чекістів мали все-таки різну ідеологічну основу й різне спрямування. Виглядає так, що «в цій країні» відбувалося дві окремі війни.

Чи не час відмовитись нарешті від нав'язаної нам міфології? Наприклад, Волкогонов твердив: «Это была сознательная ликвидация старой “ленинской гвардии”. Они слишком много знали. Ему [Сталінові. — С. Б.] нужны были самоотверженные исполнители, функционеры более молодого поколения, не знавшие его раннего, прежнего»⁹⁶³. Подібним чином і ліквідацію Балицького нам пояснили так: «[...] діяч, якого свого часу М. Скрипник називав “гілйотиною України”, своє відпрацював і мав зійти з арени. Він надто багато знав і був причетний до таких подій, правда про які мала “небезпечний” характер, а відтак приречена була відійти в небуття разом з тими, хто її міг явити»⁹⁶⁴. Нехай так можна пояснити ліквідацію наркома Ізраїля Леплевського і тодішніх начальників відділів УГБ НКВД УРСР:

1-го відділу — Марка Амірова-Пієвського.

2-го відділу — Михайла Джавахова та Давида Джиріна.

3-го відділу — Михайла Александровського (Юкельзона), Давида Соколинського та Владимира Стирне.

4-го відділу — Пейсаха Рахліса, Ошера Абугова та Матвія Герзона.

5-го відділу — Ісаака Купчика та Віктора Блюмана.

6-го відділу — Якова Письменного і так далі.

Можливо. Але невже «мало знали» активні учасники репресій тодішні:

— оперуповноважений 1 відділення СПО, потім — т. в. о. начальника відділення 4 відділу УГБ НКВД УРСР Борис Борисов-Коган? Він був живий 1956 року, працював інспектором тресту «Південбудмеханізація», мешкав у Києві на вулиці Ветрова, 13, пом. ⁹⁶⁵.

— співробітник для особливих доручень при НКВД СРСР Семен Дукельський? 3 червня 1953 року був персональним пенсіонером союзного значення, помер у Москві у жовтні 1960 року.

— начальник СПО УГБ УНКВД Одеської області Марк Борисович Спектор⁹⁶⁶? У 70–80-ті роки Спектор завідував юридичною консультацією № 16 у Москві, був заступником голови Московської міської колегії адвокатів. Помер у Москві у серпні 1985 року.

— начальник УНКВД по Тамбовській області, потім начальник УНКВД по Харківській — Григорій Телешев? 3 липня 1976 року він

⁹⁶³ Волкогонов Дм. Триумф и трагедия. Кн. I, ч. 2. С. 95.

⁹⁶⁴ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні. К., 1997. С. 73.

⁹⁶⁵ Наше минуле. 1993. Ч. 1. С. 128.

⁹⁶⁶ Пор.: Судоплатов А. Тайная жизнь генерала Судоплатова. Кн. 2. С. 539; Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД (1999). С. 391–392.

був пенсіонером союзного значення. Жив і у жовтні 1978 року помер у Москві.

— начальник УНКВД по Вінницькій області, згодом начальник Біломорсько-Балтійського комбінату й табору Михайл Тимофєєв? У червні 1956 року вийшов на пенсію, у грудні 1977 року помер у Москві.

— начальник УНКВД Миколаївської області Іосиф Фішер? З жовтня 1950 року працював адвокатом юридичної консультації в Одесі. 1958 року був ще живий — саме тоді його виключили з партії.

— начальник 3 відділу УГБ НКВД УРСР Мойсей Чердак? Був живий 1957 року — працював тоді начальником планового відділу «Главэкскаватор» Міністерства будівельного та дорожнього машинобудування СРСР.

— начальник КРО УГБ УНКВД УРСР Харківської області, невдовзі голова трійки УНКВД Київської області Ісаак Шапіро? Був живий 1959 року — керував відділом постачання ГУ племрадгоспів Міністерства сільського господарства УРСР.

— начальник Запорізького міськвідділу НКВД Ігор Шумський? У червні 1956 року, живучи в Києві, вийшов на пенсію, помер у вересні 1974 року⁹⁶⁷.

Я не тільки що не вважаю, що ці люди «знали мало». У своїй сукупності вони «знали» про події, «правда про які мала «небезпечний» характер», багато більше, ніж усі разом узяті сучасні дослідники цих подій, які мають у своєму розпорядженні більше чи менше паперів, але не відають того, що стояло ЗА паперами. Думаю, що пояснення ліквідацій чекістів тим, що вони, мовляв, «багато знали», не витримує критики. Щоправда, система справді ліквідувала свідків. Однієї жовтневої ночі 1929 року на Соловках було розстріляно близько 300 душ. Згодом розстріляли кримінальних, що ховали трупи⁹⁶⁸. Коли МВД імітувало розстріл сина Берії, він імпульсивно крикнув солдатам:

«— Знайте, негодяи, что и вас расстреляют по одному, чтобы свидетелей не оставить!»⁹⁶⁹.

У своїх ексклюзивних розповідях Р. Чілачаві Серго Берія проводить тенденцію, ніби його батько був завжди проти терору. Оця фраза виявляє, що він все-таки знав практику батькового відомства, і що ця практика була, на жаль, трохи інакша, ніж синові, природно, хотілося б.

За тодішньої розстановки сил і тодішніх соціальних обставин ішлося не про те, щоб відправити когось на пенсію. Велася боротьба не на життя, а таки на смерть. Але легко сказати — змінити керівництво. Про відчайдушну боротьбу в московських верхах написано багато, — на жаль, здебільшого дуже приблизно. Черчіллю вона нагадувала бій бульдогов під килимом. Трудами Ніколая Івановича Єжова було здійснено

⁹⁶⁷ Див.: Золотарьов. С. 429–581.

⁹⁶⁸ Росси Жак. Справочник по ГУЛАГу. Ч. 1. С. 212.

⁹⁶⁹ Чілачава Р. Сын Лаврентия Берия рассказывает... С. 75.

відстріл кільканадцяти тисяч чекістів. Але міфологізоване мислення уявити реальний механізм такої операції неспроможне.

Працівником апарату ЦК ВКП(б) Єзов став 1927 року. Там він займався кадровими питаннями в обліково-розподільчому та кадровому підрозділах. Під час підготовки до колективізації 8 грудня 1929 року наркомом землеробства став Яків Яковлев-Епштейн (перед тим заступник наркома робітничо-селянської інспекції Орджонікідзе), і йому на допомогу на посаду заступника наркома — начальника управління кадрів було призначено Єзова⁹⁷⁰. Членом ЦК Єзов став уперше на XVII з'їзді, після чого увійшов до Оргбюро ЦК, став завідувати промисловим відділом ЦК, заступником голови Комітету партійного контролю. Увійшов до Виконкому Комінтерну. 1935 року Єзов — один із секретарів ЦК ВКП(б) і голова КПК. Дійшло до того, що вже під час слідства у справі Зінов'єва й Каменєва можливості Ягоди були обмежені тим, що секретар ЦК Єзов став куратором правоохоронних органів, і стосунки їхні завдяки втручання Сталіна стали дуже незбалансовані. Єзов не лише здійснював загальний контроль, а й брав активну участь у підготовці судового процесу над Зінов'євим і Каменєвим, був присутній на допитах, видавав розпорядження відповідальним працівникам НКВД⁹⁷¹. 23 лютого 1936 року заступник наркома внутрішніх справ Г. Є. Прокоф'єв (вихованець юридичного факультету університету Св. Володимира)⁹⁷² доповів генсекові, що під час обшуку у І. І. Трусова було виявлено й вилучено особистий архів Троцького. На цьому повідомленні стоїть резолюція Сталіна: «Молотову, Ежову. Предлагаю весь архив и другие документы передать т. Ежову для разбора и доклада ПБ, а допрос арестованных вести НКВД совместно с т. Ежовым»⁹⁷³. У руки Ягоди архів ніколи не потрапив. До НКВД, як пригадуємо, надійшли тільки ті папери, що були експропрійовані у Парижі.

Масштаби чистки, проведеної в НКВД, великі. На жаль, як завжди в СРСР, оприлюднювані статистичні відомості ніколи не дають вичерпної відповіді. Александр Кокурін і Никита Петров опублікували дані, починаючи з 1 жовтня 1936 року. Це майже збігається з датою вступу Єзова на посаду наркома (26 вересня 1936 року). Зате друга крайня дата у них — 1 січня 1938 року, тоді як Єзов займав цю посаду до 25 листопада. Таким чином, їхня статистика відбиває лише частину єзовської чистки органів, але й за це мусимо бути їм вдячні. Отже, з 1 жовтня 1936 року по 1

⁹⁷⁰ Султанбеков Б. Сталинский железный нарком. С. 177, 184.

⁹⁷¹ Медведев Рой. О Сталине и сталинизме. С. 321.

⁹⁷² Судоплатов А. Тайная жизнь генерала Судоплатова. Кн. 2. С. 529; Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД (1999). С. 349–350.

⁹⁷³ Ковалев Валентин. Два сталинских наркома. М.: Прогресс, Универс, [1995]. С. 143. Підкреслення моє.

січня 1938 року з органів ГУГБ/УГБ пішло 5229 оперативних співробітників, з них заарештовано — 1220, звільнено зовсім — 1268, звільнено в запас — 1345⁹⁷⁴. Коли Єжова заарештували, як свою заслугу перед партією він представив на своєму конті інше число. Порівнюючи з відомостями Кокуріна й Петрова, Єжов нарахував почищених чекистів утричі більше. Можливо, запобігаючи перед слідством, він вирішив приписати собі більше «революційних заслуг», ніж мав насправді. Як би там не було, сам Єжов розповідав про це так: «Я почистил 14 тисяч чекистов. Но огромная моя вина заключается в том, что я мало их почистил. У меня было такое положение. Я давал задание тому или иному начальнику отдела произвести допросы арестованного, и в то же время сам думал: “Ты сегодня допрашивай его, а завтра я арестую тебя”. **Кругом меня были враги народа** (золоті слова! — С. Б.), мои враги везде, я чистил чекистов. Не чистил их только лишь в Москве, в Ленинграде и на Северном Кавказе. Я считал их чистыми, а на деле же получилось, что я под своим крылышком укрывал диверсантов, вредителей, шпионов и других мастей врагов народа»⁹⁷⁵. ЗМІ часів перестройки вказували, що репресовано було 20 тисяч співробітників НКВД⁹⁷⁶. Згодом викладач Інституту Служби безпеки України Дмитро Веденєєв навів число ліквідованих кадрових співробітників карального апарату з кінця двадцятих і до початку п'ятдесятих років (що за «період»?!) — «щонайменш 22 тисячі»⁹⁷⁷. Виходить, Єжов узяв на себе ліквідацію двох третин «жертв» з-поміж чекистів. Решта припадає, правдоподібно, теж не на війну, а на репресії мирного часу, оскільки Веденєєв вжив слово «постраждали».

Проїшлася «єжовська мітла» й Україною. Лише одна «особая оперативно-следственная группа», що діяла в Києві з 21 лютого по 30 квітня 1938 року і якою керував Д. Перцов, заарештувала 241 співробітника НКВД. Внаслідок застосування звичних для них засобів впливу дехто з ув'язнених енкаведистів помер на допитах (Френкель, Шор, Таруца та інші)⁹⁷⁸. Чистка провадилась в умовах пасивного опору: «Работая в следственной группе, — читаємо в одній оглядовій довідці, — по ведению дел на бывших сотрудников НКВД, Толкачев по указанию Блюмана принимал меры к тому, чтобы не фиксировать в протоколах допроса участников организации, на которых давали показания арестованные»⁹⁷⁹. Якою мірою було все-таки «почищено» в ті місяці чекистів, видно з відношен-

⁹⁷⁴ Кокурин Ал., Петров Н. НКВД: структура, функции, кадры, Статья 1. С. 112.

⁹⁷⁵ Цитриняк Григорий. Расстрельное дело Ежова // Лит. газета. 1992. 12 февраля. № 7 (5384). С. 15.

⁹⁷⁶ Гамаюнов Игорь. Без гипноза // Лит. газета. 1990. 17 октября. № 42 (5316). С. 11.

⁹⁷⁷ Вечірній Київ. 1996. 19 листопада. № 247 [15627]. С. 6.

⁹⁷⁸ ЦДАГО України. № 37630 ФП / кор. 390. Том 2. Арк. 106.

⁹⁷⁹ Там само. № 44539 ФП / кор. 676. Арк. 441.

ня начальника Окремого відділення 26 Одеського морського прикордонного загону НКВД від 9 листопада 1938 року: «В связи с тем, что в аппарате Военного Трибунала Пограничных и Внутренних Войск НКВД по Одесской области из числа работников, работавших под руководством Бычковского Людвиг Викентьевича, за исключением секретаря, никого не осталось, свидетельских показаний о вредительской деятельности Бычковского собрать не представляется возможности. Оставшийся секретарь трибунала, ввиду непродолжительной работы совместно с Бычковским как свидетель ничего конкретного дать не может»⁹⁸⁰. Документи, бувало, висловлювалися ще акуратніше. При ЦВК УРСР існувала комісія з амністії. Коли всю чи майже всю її пересадовили, Г. І. Петровський у записці на ім'я Косіора 2 вересня 1937 року запропонував: «В связи с происшедшими большими изменениями в комиссии по амнистии прошу утвердить следующий состав комиссии [...]»⁹⁸¹. 9 вересня Політбюро ЦК КП(б)У затвердило запропонований склад: Пілацька О. В. — голова комісії, Бабченко Н. В. — від Прокуратури республіки і Тарасов П. Н. — відповідальний секретар⁹⁸². Та не минуло багато часу, як 16 листопада 1937 року потрапила до в'язниці та сама Пілацька. 21 грудня 1937 року її засудили до розстрілу⁹⁸³. Але ще 8 жовтня «у зв'язку з тим, що Комісія під головуванням тов. Пілацької не має змоги своєчасно розглядати справи», Політбюро ухвалило затвердити «другу» комісію приватної амністії у такому складі: Кисельов Аркадій Леонітович (голова), Андреев Василий Иванович та Горіловський Михайл Давидович (прокурор Генеральної Прокуратури)⁹⁸⁴.

Але якщо держава не шкодувала самих чекістів, слідом за ліквідацією співробітників НКВД була знищена, очевидно, і їхня аґентура, великою мірою провокативна. Під час допиту 4 серпня 1937 року Самойлов запитував С. А. Пустовойтова: «Поручали ли Вы в первой половине 1937 года Юринцу представлять провокационные доклады о несуществующей “Русской фашистской организации”, во главе которой якобы находятся профессора Державин, Чучмарев и другие видные русские интеллигенты, проживавшие в Харькове, Киеве и др[угих] городах Украины? И для ка-

⁹⁸⁰ ЦДАГО України. № 32428 ФП / кор. 240. Арк. 112.

⁹⁸¹ Там само. Ф. 1. Оп. 6. № 456. Арк. 84.

⁹⁸² Там само. Арк. 83.

⁹⁸³ Там само. № 43398 ФП / кор. 616. Том 2. Арк. 37–38. Пілацька Ольга Владимірівна (1883, Москва — 22 грудня 1937, Київ) — заступник голови Держплану УСРР (з 1930) та в. о. секретаря ЦВК УСРР. Росіянка. Член ВКП(б) з 1904. Закінчила гімназію. З 1932 директор Інституту червоної професури. Делегатка XVI–XVII з'їздів ВКП(б) та X–XIII з'їздів КП(б)У. У Києві мешкала на вул. К. Лібкнехта, 40, пом. 22 (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. № 442. Арк. 33; № 512. Арк. 56).

⁹⁸⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 457. Арк. 89–90. Кисельова посадили 15 квітня 1938 року (ЦДАГО України. № 31099 ФП / кор. 178. Арк. 18).

кой цели брались эти доклады у Юринца?»⁹⁸⁵. На останнє питання на допиті 12 серпня 1937 року відповів колишній начальник відділення СПО УТБ НКВД УРСР Микола Грушевський. З огляду за його архівно-слідчою справою: «Грушевский показал, что основной задачей организации было «направлять удары по контрреволюции по ложному пути и сохранить кадры действительного врага». Для этой цели в оперативной работе использовалась агентура (Юринец⁹⁸⁶, Карбоненко⁹⁸⁷, Онищук⁹⁸⁸, других не назвал), которая провоцировала дела, давала ложные сведения о наличии в Киеве контрреволюционных, террористических групп. Это приводило к необоснованным и незаконным арестам граждан»⁹⁸⁹. Назву їх я — це в першу чергу Біленький-Березинський (ДА СБУ. № 38869) і його вірна дружина Штейн, Катерина Бородчак⁹⁹⁰, Федір Давиденко (ДА СБУ. № 38407). Біленький-Березинський Антон Антонович (1897 — 1938) — директор видавництва «Рух» і завідувачий видавництва (голова правління?) Української радянської енциклопедії. Член соціал-демократичної партії Австрії (з 1915), КПЗУ (з 1920), КП(б)У (з 1928). Ув'язнений 1 січня 1933 року. Постановою судової трійки при Колегії ГПУ УРСР від 23 вересня 1933 року ув'язнений строком на 10 років. «25 мая 1934 года судебной тройкой при Коллегии ГПУ УССР в отношении Биленького-Березинского было вынесено постановление об отсрочке отбывания им меры наказания сроком на 6 месяцев в связи с тяжелым состоянием здоровья (язва желудка). Ввиду этого Биленький-Березинский из-под стражи был освобожден

⁹⁸⁵ Документи з історії НКВД УРСР // Наше минуле. 1993. Ч. 1 (6). С. 139. Прізвище Самойлова назвав у своїй праці М. Роженко, див. його кн.: Трагедія академіка Юринця. С. 140. Самуїл Ісаакович Самойлов-Бесидський був заарештований невдовзі, 25 квітня 1938 року, і за кілька місяців розстріляний (Золотарьов. С. 546). Володимир Миколайович Державін (1899–1964) — літературознавець і мовознавець. 1943 року виїхав на еміграцію. Володимир Іванович Чучмарьов (* 1898) — філолог, філософ і соціолог.

⁹⁸⁶ Див.: ГДА СБУ. Ф. 6. № 49855.

⁹⁸⁷ Карбоненко Іван Йосифович (1893, с. Юськівці Лохвицького пов. Полтавської губ. — 19 жовтня 1937) — лінгвіст, професор. Син священика. Товариш міністра освіти Кубанської крайової ради. З 1933 року служив таємним співробітником ГПУ через Козельського, Шерстова й Пустовойтова. Систематично подавав провокативні доповіді, зокрема про т. зв. Українсько-російський блок. З його подачі були розстріляні Білозір, Щербина, Терещенко та ін. Ув'язнений 22 квітня 1937 року. Засуджений 14 жовтня 1937 року за 1 категорією. (ГДА СБУ. Ф. 6. № 742190; ЦДАГО України. № 49711 ФП / кор. 958. Том 1. Арк. 84).

⁹⁸⁸ Онищук Антон Іванович (1883, Коломия — 19 жовтня 1937) — етнограф. Працював у Всеукраїнському історичному музеї ім. Шевченка. Разом з Андрієм Винницьким призвів до самогубства видатного мистецтвознавця Данила Щербаківського (1927). Таємний співробітник НКВД (з 1934, псевдо «Антоненко»), подавав звідома фальшиві донесення про контрреволюційні терористичні організації. Заарештований 30 липня 1937 року. Був розстріляний. **Реабілітований 1983 року**. Див.: ГДА СБУ. Ф. 6. № 58220 ФП; С 5911; ЦДАГО України. № 49866 ФП / кор. 972. Арк. 341 зв.

⁹⁸⁹ ЦДАГО України. № 44228 ФП / кор. 658. Том 12. Арк. 93.

⁹⁹⁰ Див.: ЦДАГО України. № 49711 ФП / кор. 958. Арк. 88–89.

под подписку о невыезде. 5 ноября 1934 года по истечении срока, данно-го Биленькому-Березинскому для лечения, он был взят под стражу. По-становлением Особого Совещания при НКВД СССР от 14 октября 1935 года Биленький-Березинский из-под стражи досрочно освобожден по болезни и сослан на оставшийся срок в город Омск»⁹⁹¹. Ставши таємним співробітником УНКВД Омської області, подавав звідомо фальшиві про-вокативні матеріали. Ув'язнений 20 лютого 1937 року в Омську. 27 червня 1938 року засуджений до розстрілу⁹⁹². Політбюро ЦК КП(б)У призначило новий склад керівництва УРЕ щойно 22 вересня 1933 року — головний редактор В. Затонський, заступник Шведов, помічник по видавництву Горб⁹⁹³, — виходить, протягом дев'яти місяців УРЕ не мало керівництва.

Як стверджують В. Пристайко та історики його школи, «за їхніми по-відомленнями-доносами було знищено чимало українських інтелектуа-лів, серед яких, зокрема, можна назвати М. Куліша, Г. Епіка, Ю. Бачин-ського, О. Слісаренка та багатьох інших»⁹⁹⁴. Юринця було заарештовано, правдоподібно, у липні 1937 року⁹⁹⁵, — розстріляно 4 жовтня⁹⁹⁶. Добре її зрежисировавши, битву з ягодинським НКВД Сталін виграв. Саме під цю пору, 8 червня 1938 року було заарештовано Віктора Петрова. Він міг домовитися зі слідством у пункті неприйняття троцькізму. Його звільни-ли менш як за два тижні — 21 червня⁹⁹⁷. Про те, що вони знайшли спільну мову, свідчить той промовистий факт, що 1958 року 1 відділення 1 спецвідділу не мало відомостей про місцезнаходження самої слідчої справи. Мабуть, для заохочення майбутнього агента її знищили. Але ли-шили КНД № 261810, — воно зберігалось у КГБ УРСР.

Одним із завдань, яке ставили перед собою ініціатори нищення ма-теріалів про агентуру, було ускладнити чи унеможливити ідентифіка-цію агента. Свого часу удову громадського діяча Ф. Матушевського Віру Матушевську та їхнього сина Василя, а також Олену Терниченко (удову агронома) «освітлювала» агентеса «Євгенія». Уже після того, як вона їх посадовила, слідча частина НКВД у грудні 1939 року писала начальнико-ві 2 відділу УГБ Павличеву: «По имеющимся у нас данным, агент “Евге-

⁹⁹¹ ГДА СБУ. Ф. 6. № 210098. Том 1. Арк. 322–326, 328–329; Том 2. Арк. 5, 68 зв.

⁹⁹² Пор.: ЦДАГО України. № 43397 ФП / кор. 616. Арк. 53; 49866 ФП / кор. 972. Арк. 344–345; Наше минуле. 1993. Ч. 1 (6). С. 127, 136–138, 141, 143, 148.

⁹⁹³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 285. Арк. 67.

⁹⁹⁴ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні. С. 64; ЦДАГО України. № 44228 ФП / кор. 658. Том 12. Арк. 94. Див.: Роженко М. Трагедія академіка Юринця. 192 с.

⁹⁹⁵ Так невіразно датує його арешт оглядова довідка, яку 21 вересня 1955 року склав помічник воєнного прокурора КВО гвардії полковник юстиції А. Кондратьєв (ЦДАГО України. № 38485 ФП / кор. 414. Надзорное производство. Арк. 95).

⁹⁹⁶ Роженко М. Трагедія академіка Юринця. С. 142.

⁹⁹⁷ ЦДАГО України. № 66855 ФП / кор. 1960. Арк. 121 зв.

ния” в настоящее время используется (sic) Вами»⁹⁹⁸. Товаришка була на дуже хорошому рахунку. Заступник начальника 2 відділу УТБ Хазін хвалився: «“Евгения” является ценным агентом, работает по серьезной аг.[ентурной] разработке, и мы не можем допустить, чтобы “Евгения” использовывалась (sic) по маловажным делам, подвергаясь в какой-либо степени расшифровке»⁹⁹⁹. Коли справу перевіряли (червень 1956 року), в «Заключении по архивно-следственному делу» довелося записати, що справи оперативних обліків базувалися «на основании сообщений в основном одного и того же источника, установить которого не представилось возможным»¹⁰⁰⁰. Цього й прагнули ті, хто чистив архіви.

Лишається фактом, що винищення кадрових чекістів призвело до призупинення масового терору.

Ідучи у новий, вирішальний бій проти народу, большевицька держава повинна була повсякчасно дбати, щоб широкомасштабна соціальна революція, яку вони затіяли на одній шостій частині суходолу, не вирвалася була з-під її контролю. Хіба не було справою життя, справою самого їхнього існування, щоб цей процес ліквідації окремих категорій населення, процес справді планетарного масштабу, ішов не стихійно, а розмірено, послідовно, себто так, як повинен був іти?! Як це не дивно може тепер здаватися, чекісти часом присаджували занадто лівих чи схильних до волонтаризму колег. Збереглося нагадування Київського оперативного сектору ГПУ Фастівському райвідділу ГПУ від 2 січня 1932 року: «Одновременно с этим пятый раз напоминаем, что арестовывать попов без санкции СПО КОС ГПУ нельзя, независимо от того, по какой линии они проходят и кто ликвидирует разработку»¹⁰⁰¹. Самовіддані чекісти завжди ставили інтереси держави вище за інтереси свого відомства! Особливо пильно контролювали вищі інстанції право розстрілу. Розстрілювати одеських в'язнів мали право тільки в місцевій чрезвычайці: «Всех приговоренных к смертной казни, — писав він, — даже содержавшихся в других местах (при Особом Отделе, участках) привозили в «чрезвычайку» для того, чтобы через 2–3 дня расстрелять»¹⁰⁰². Перебуваючи в петроградський Дерябинський тюрмі, на самому краєчку Васильєвського острова, в Іавані, Ю. Безсонов помітив те саме: «Расстрелов в самой тюрьме не было, — приговоренных увозили на Гороховую»¹⁰⁰³. З приводу повстання карачаївців Ол. Семененко занотував: «Їх мали розстрілювати не тут [у Кисловодську],

⁹⁹⁸ ЦДАГО України. № 36396 ФП / кор. 316. Арк. 69.

⁹⁹⁹ Там само. Арк. 66.

¹⁰⁰⁰ Там само. Арк. 210.

¹⁰⁰¹ Там само. № 34727 ФП / кор. 529. Арк. 31. Підписали це відношення заступник начальника КОС ГПУ Яков Камінський та помічник начальника СПО КОС ГПУ А. Терської.

¹⁰⁰² Авербух (Авенариус) Н. И. Одесская «чрезвычайка». С. 9.

¹⁰⁰³ Безсонов [Ю. Д.] Двадцать шесть тюрем и побег с Соловков. Paris: Imprimerie de Navarre, 1928. С. 22.

а в сусідньому П'ятигорську»¹⁰⁰⁴. Прагнули контролювати стихію й німці. У телеграмі групенфюрера СС Гейдріха усім поліцейським відділам і дільницям у справі єврейських погромів підкреслювалося: «Магазины, учреждения и частные квартиры евреев надо разрушать, но не следует их грабить»¹⁰⁰⁵.

Те саме можна спостерегти щодо атмосфери взаємного стеження, яку большевики створили в усій країні. З кінця двадцятих — протягом тридцятих років шкідництво й диверсії охоче провокували самі чекісти. У першу поїздку за кордон А. А. Якушев виїхав у листопаді 1921 року. Тоді Дзержинський з колегами розробив концепцію «Тресту», і Якушеву доручили потрапити до Вищої Монархічної Ради й нав'язати їй погляди й тактику «Тресту». Він робив це вперто, послідовно й ефективно. У ті часи, коли це було справді своєчасно й для большевиків небезпечно, координатор усіх дій емігрантів відповідальний працівник КРО ОГПУ Едуард Опперпут-Стауніц від ідеї терору їх всіляко відводив. Потім «Трест», на думку Менжинського, уже «перезрів», і, «відкрившись» Марії Захарченко-Шульц, а тоді надрукувавши провокаційні матеріали в зарубіжній пресі, Опперпут почав штовхати емігрантів до рішучих дій, до помсти. Сідней Рейлі, Захарченко та інші загинули. 1928 року, полюючи за Бухарінім, до СРСР їздив терорист Бубнов (можливо, псевдонім), який констатував, що підхожий для терору час еміграція прогайнувала. Наприкінці двадцятих років становище большевиків зміцніло, й вони перестали його боятися. Більше того, як писав Бубнов, у них з'явилося зацікавлення у терорі, щоб «свалить на нас свои хозяйственные неудачи и вдобавок выловить и истребить всех наших активнейших людей»¹⁰⁰⁶. В атмосфері загальної шпигуноманії, жадобі повсюдних викриттів шкідництва й диверсій Молотов вимагав від керівників установ та організацій перевіряти «всеми доступными средствами действительный характер» роботу буржуазних фахівців, людей ворожих совєцькій владі, «изобретать новые средства проверки, где не хватает старых»¹⁰⁰⁷. Він покликався при цьому, ясна річ, на Леніна. Стоячи вже однією ногою в могилі, останній давав такі настанови Робітничо-селянській інспекції, щоб вона не переставала «подготавливать себя к работам, которые я не постеснялся бы назвать подготовкой к ловле, не скажу — мошенников, но вроде того, и придумыванием особых ухищрений для того, чтобы прикрыть свои походы, подходы и т. п. [...] Почему не воспользоваться какой-нибудь шутиливой или полущутиливой проделкой для того, чтобы накрыть что-нибудь смешное, что-нибудь вредное, что-нибудь полусмешное, полувредное и т. д.»¹⁰⁰⁸. Якщо безнадійно хворий Ленін бачив

¹⁰⁰⁴ Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б. м.: Сучасність, 1977. С. 16.

¹⁰⁰⁵ Нюрнбергский процесс. Том IV. М., 1959. С. 685. Телеграма датується 10 листопада 1938 року.

¹⁰⁰⁶ Прянишников Б. Незримая паутина. С. 133.

¹⁰⁰⁷ Молотов В. М. Уроки вредительства, диверсии и шпионажа. С. 47.

¹⁰⁰⁸ Ленин В. И. Лучше меньше, да лучше. 2 марта 1923 года // Ленин В. И. ПСС. Том 45. М., 1964. С. 397, 398.

у майбутніх людських трагедіях щось «смішне», Молотов сприймав ситуацію багато автентичніше — жорстко й цілком серйозно. Вірна учениця того й другого секретар парторганізації Музейного містечка Рахіль Двойріна 7 вересня 1937 року звітувала: «Скуленко, читає лекції о истории Киева с экскурсиями по городу, протаскивал национализм. Этот факт я проверила путем посылки на его лекцию работника харьковского исторического музея Мочуховского — имя [и] отчество не помню. Мочуховский, вернувшись из лекции, указал на ряд моментов протаскивания национализма, в частности о роли Хмельницкого в крест[ь]янских войнах на Украине»¹⁰⁰⁹. Хіба ж не до таких стосунків між людьми прагнув Ленін? Хіба ж не їх прямо зажадав 1937 року Молотов? У 1929–39 роках в Музейному містечку працювала учениця Данила Щербаківського Надія Володимирівна Геппенер-Лінка (1896–1981; спершу вона водила екскурсії, тоді завідувала відділом печер). У спогадах про Музейне містечко вона згадала і про Двойріну — дуже коротко, переказуючи події після арешту директора Багрія (кінець 1936 року): «Страшна была парторг Двойрина — швея по профессии, выдвинувшаяся благодаря своей исключительной “бдительности”. Во всех и в каждом она видела врага революции и старалась всех разоблачить и упечь в места весьма отдаленные»¹⁰¹⁰.

У партійному середовищі донощитство було нормою. Це відділяло «щирих і відданих» перспективних партійців від «затаєних» ворогів. З відповідних прикладів складається вся історія партії. Щойно повернувшись до Києва із закордону (1920), поет Іван (Ізраїль) Кулик несподівано опинився в робітничій опозиції. На XIII з'їзді КП(6)У він пояснював: «Почалася масова боротьба против Рахеса, який був Секретарем Київського губкому, але якщо в перший раз мене запросили на нелегальне засідання цієї опозиції, я прямо з цих зборів пішов до ЦК і розказав про це»¹⁰¹¹. У пантеон большевицьких кумирів вписався Павлік Морозов, — рішення Політбюро про встановлення йому пам'ятника при в'їзді на Червону площу було прийнято, до речі, на пропозицію Єжова¹⁰¹². Згодом набули великої популярності стахановці цього діла Поліна Ніколаєнко й Тесленко. Історія Поліни Ніколаєнко достатньо відома¹⁰¹³, хоча як психологічний феномен вона заслуговує на докладнішу, краще документовану розповідь. 1980 року вона була ще жива,

¹⁰⁰⁹ ЦДАГО України. № 32754 ФП / кор. 259. Арк. 27–28.

¹⁰¹⁰ Геппенер-Лінка Н. В. Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929–1939 рр. // Лаврський альманах: 36 наукових праць. Вип. 11. К., 2003.

¹⁰¹¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.1. № 491. Арк. 55.

¹⁰¹² Султанбеков Б. Сталинский железный нарком. С. 196.

¹⁰¹³ Ніколаєнко Поліна Тимофіївна (* 1903, с. Романівка, Попільнянського району). Із селян-бідняків, член КП(6)У. З грудня 1932 до жовтня 1934 працювала у Всеукраїнському Історичному музеї ім. Шевченка з перервою від серпня до грудня 1933 року. Асистент УАМЛІН'у. Мешкала на вул. Ворошилова, 8, пом. 5 (ЦДАГО України. № 33050 ФП / кор. 285. Арк. 67–74). Пор.: Хлевнюк О. В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. М.: Республика, 1992. С. 102–109; Геппенер-Лінка Н. В. Спогади про Всеукраїнське музейне містечко. С. 142–175.

і в квітні того року я з нею зустрічався й розмовляв. Вона залишила цікавий історично-документальний кіносценарій про зруйнування Запорозької Січі «По наказу Її Величності» (1973). Випадкова причетність до великої політики тридцятих років — боротьба з кланом Постишева, підтримка Сталіна, зустрічі й розмови з Хрущовим — допомогли їй проаналізувати події кінця XVIII століття у новому, майже пригодницькому повороті.

Набагато менше відомо про Тесленка. Коли він, делегат XIII з'їзду КП(б)У під час обговорення кандидатур у члени ЦК вийшов черговий раз із якимось відводом, багато хто побачив у ньому уже просто хвору й соціально небезпечну людину. Ми б не довідалися про репліки з місць, якби, вийшовши на трибуну, сам Тесленко не кинув у зал: «Угрозы, которые я здесь слышал по моему адресу — надеть смирительную рубашку в сумасшедшем доме, обвинить, что я клеветник, я считаю в этом аспекте (sic) булавочным уколом»¹⁰¹⁴. Коли Тесленко підключився до виявлення якихось грішків завідувача ОРПО ЦК Сліпанського, на запитання, чому ж він не написав заяви зразу, — він відповів: «Я заявление писал неоднократно (в зале шум). У меня есть одно заявление на 80 страниц (в зале смех)»¹⁰¹⁵. Мендель Хатаевич, який головував на з'їзді, прокоментував один з його виступів: «Обвинения со стороны Тесленко являются маниакальным бредом. Тесленко обивает пороги ЦК все время. Тесленко нам написал в ЦК кучу заявлений»¹⁰¹⁶.

Але 1938 року, коли стихія доносів почала загрожувати партії перехопленням ініціативи у виборі жертв, як стихію її було призупинено. Відповідну кампанію було широко розгорнуто у пресі¹⁰¹⁷. Син Маленкова констатував: «Следует сказать, что аппарат ЦК был в то время буквально завален анонимными и подписанными доносами на руководителей всех рангов, письмами и апелляциями тех, кто был отстранен, письмами на доносителей»¹⁰¹⁸. К. Штепа згадував: «Заслуги того или иного члена партии или рядового советского гражданина измерялись количеством поданных им «заявлений», изобличавших или вообще компрометирующих других членов партии или других советских граждан. [...] Секретарь Киевской городской организации партии пытался даже установить что-то вроде минимальной нормы таких разоблачающих или компрометирующих заявлений: для каждого члена партии она была от пятидесяти до ста!»¹⁰¹⁹. Нарешті на Пленумі ЦК ВКП(б), що відбувся 14

¹⁰¹⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. № 491. Арк. 115.

¹⁰¹⁵ Там само. Арк. 149.

¹⁰¹⁶ Там само. Арк. 130.

¹⁰¹⁷ Див.: Столецький А. Десятки комуністів повернуто до партії // Вісті. 1938. 14 лютого. № 36 (5226). С. 2. Столецький виконував на той час обов'язки секретаря Полтавського міськпарткому.

¹⁰¹⁸ Маленков А. Г. О моем отце Георгии Маленкове. М.: Технозкос, 1992. С. 33.

¹⁰¹⁹ Штепа К. Ф. Ежовщина // Новый журнал. Кн. LVIII. Нью-Йорк, 1959. С. 147.

січня 1938 року, за доповіддю Маленкова було прийнято постанову «Об ошибках парторганизаций при исключении коммунистов из партии, о формально-бюрократическом отношении к апелляциям исключенных из ВКП(б) и о мерах по устранению этих недостатков»¹⁰²⁰.

Партійні функціонери почали раптом звертати увагу на те, чого доти «в упор» не бачили. Секретар Одеського обкому Телешев оповідав на XIV з'їзді КП(б)У: «До останнього часу в Одеській парторганізації посправжньому не боролися з наклепниками і кар'єристами. Один з таких наклепників Жуковський подав заяви на 230 чоловік. Він буквально тероризував відданих комуністів, зводив наклеп на чесних людей»¹⁰²¹.

Було винайдено формулу, що активні донощики прагнуть відвернути увагу — від себе. На київській міській партійній конференції у звітній доповіді міському його секретар Єгоров, відповідно до нових віянь, поставив питання так: «Підлі вороги народу Кудрявцев, Олійник, Поляковський і інші, що пролізли були до керівництва київською організацією, намагалися перебити більшовицькі кадри, звести наклеп на чесних комуністів. Викриті тепер вороги народу Ворожейкін, Трегуб десятками подавали заяви на членів партії, намагаючись тим самим відвернути увагу від самих себе. Колишній начальник Палати міри та ваги, ворог народу Гаража подав понад сто заяв, в яких він звів наклеп на чесних комуністів. Вороги, що орудували у міськкомі, не тільки заохочували цю тактику, а й самі робили все можливе, щоб розвалити партійну роботу»¹⁰²². Насправді це було не зовсім так. Переїнявшись поточною партійною ідеєю, такі активісти, як той самий Гаража, спершу діяли цілком легально, і їхні розвінчувальні статті навіть друкувалися. Біда їхня полягала в тому, що вони не вміли вловити момент, щоб почать гальмувати. Не знаючи міри, вони надто вірили вождеві, тож ідеї, що їх опановувала, — скажімо, боротьбі проти троцькізму, — служили до кінця. На жаль, сам політичний курс не був такий безоглядний, як їм здавалося. Життя примушувало їх перейти на самвидав, а це призводило до тюрми й заслання. 15 грудня 1938 року уже із Усольяга під грифом «Секретно. В[есьма] важно» згадуваний Гаража писав Сталінові: «В составе работников НКВД, — покровительствующих троцкистско-вредительским группам есть один из Нач[альников] Отделов НКВД УССР и его заместитель — один из Нач[альников] Обл[астных] Упр[авлений] НКВД, ряд отв[етственных] работников и один из быв[ших] зам[естителей] наркомов НКВД УССР. [...] Мною были приняты решительные меры к вскрытию и полному разоблачению указанных групп. Я опубликовал в газ[ете] “Коммунист” от 20/VII-37 г., газете “Пролетарская правда” от 16/X-37 г., газете

¹⁰²⁰ Известия ЦК КПСС. 1989. № 3 (290). С. 168.

¹⁰²¹ XIV з'їзд КП(б)У, 16 червня // Вісті. 1938. 17 червня. № 137 (5327). С. 1.

¹⁰²² Відкрилась шоста київська міська партконференція // Вісті. 1938. 23 травня. № 116 (5306). С. 1.

“Советская Волынь” от 10/X–37 г., газете “Большевик” и др[угих] газетах статьи о вредительской работе троцкистских групп¹⁰²³. По моему докладу Президиум Киевского обл[астного] исполкома 15/VII–37 г. и вторично 20/XI–37 г. вынес специальные постановления, обязывающие Киевскую обл[астную] Прокуратуру привлечь к строжайшей судебной ответственности выявленных вредителей. Прокуратура арестовала одного из руководителей вредительской группы — Лосинского К. Ф. и приступила к расследованию и выявлению лиц в Киевской области. Враги обрушились на меня со всей силой, один из Зам[естителей] Наркома Внутр[енних] Дел УССР — воспретил мне выступать в прессе и без его поручения ставить вопросы на Обл[астном] исполкоме. Выявленных мною вредителей в системе НКВД с работы не отстранили, а наоборот, эти лица были вызваны в НКВД и предупреждены о поступивших на них материалах [...]. Чтобы спасти Лосинского и скрыть троцкистские кадры в ряде областей УССР и в аппарате НКВД УССР и Киевск[ой] обл[асти], чтобы замести следы своей подлой антисоветской работы, — чтобы сорвать начатое уже следствие, надо было опорочить и возвести в степень врага человека, который выявляет эту шайку врагов»¹⁰²⁴. Ініціативність і активність у боротьбі за досягнення чергової мети, відданість і екзальтованість аж до неадекватності, — здавалося б, це якраз ті риси, які партія плекала у своїх членів. Ще так недавно Сталін рекламував Поліну Миколаєнку. Гаража ставав за нею плече в плече, тільки ж його непогамованість поламала йому кар’єру й знівечила життя. На XVIII з’їзді ВКП(б) Жданов дав відточене формулювання: «Неразоблаченные осиные гнезда врагов ищите прежде всего среди клеветников»¹⁰²⁵.

Зміна курсу відбувалась в умовах завзятого опору. Залишена на вільчому на свободі соратниця Бєли Куна Р. Землячка на тому ж самому XVIII з’їзді знайшла в собі особисту мужність, щоб усупереч новій лінії відстоювати традиційну лінію «старих большевиків»: «Новые кадры, — заявила вона, — надо воспитывать также на чутком (sic) и внимательном отношении к заявлениям трудящихся. Я должна сказать, что эти заявления находятся в наших учреждениях в очень большом загоне. [...] Я хочу прибавить, что для руководителей учреждений эти заявления имеют большое значение. Из этих заявлений они могут узнавать о недочетах на местах и быстро исправлять недочеты. Товарищи, то недопустимое отношение к жалобам и заявлениям трудящихся, которое мы часто имеем, глубоко противоречит стилю сталинского руководства и не может быть терпимо»¹⁰²⁶. На жаль, намагання зупинити повідь доно-

¹⁰²³ У виданні «Репресії 20–30–40-х і початку 50-х років на Україні: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик» (К., 1992) жодної з цих публікацій не зареєстровано.

¹⁰²⁴ ЦДАГО України. № 5088 ФП. Том 2. Арк. 2–4.

¹⁰²⁵ Жданов А. А. Изменения в Уставе ВКП(б) // Правда. 1939. 20 марта. № 78 (7763). С. 3.

¹⁰²⁶ Правда. 1939. 22 марта. № 80 (7765). С. 3.

сів виродились у тимчасову кампанію, тоді як вимоги Землячки, відповідаючи, видно, корінним засадам комуністичної ідеології, перемогли. Партійні органи розглядали навіть анонімні сигнали аж до самісіньких часів перестройки.

Важливу віху у внутрішній політиці СРСР являє постанова Раднаркому й ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 року «Об арестах, прокурорском надзоре и ведении следствия», що з'явилася за підписами Сталіна й Молотова. Кожна область і республіка одержали по 200–300 примірників цього документу, у супровідній частині якого завідувач особливим сектором ЦК Поскрьобишев пропонував негайно ознайомити з ним широке коло функціонерів, включаючи усіх секретарів райкомів, міськомів, начальників відділів НКВД та прокурорів. Ця постанова дає досить повне уявлення про головні пункти звинувачення, пред'явленого Єжову, оскільки усе сказане про недоліки має пряме відношення до наркома. Після позитивної оцінки зробленого у 1937–38 роках у боротьбі з ворогами відзначалося, що під час репресій було спрощено слідство, «заброшена агентурно-осведомительная работа», замість копіткої роботи з агентами співробітники НКВД пішли шляхом масових арештів і, увійшовши у смак, починали клопотатись про нові ліміти на масові арешти. З тексту документу випливало, що РНК СРСР і ЦК ВКП(б) ще в постановах від 8 травня 1933 року, 13 червня 1935 року й 3 березня 1937 року вимагали обмежити масові арешти й організувати ефективну роботу, але це не було виконано. У постановчій частині НКВД заборонялося проводити масові арешти й виселення з прикордонної смуги. У трьохденний строк наказувалось ліквідувати створені за спеціальним наказом Єжова судові «трійки» при органах НКВД на місцях і «трійки» при управліннях міліції. Усі справи відтепер мали йти лише до судів та ОСО при НКВД СРСР. І найжорстокіший удар по Єжову: «Поручить Прокурору СССР Вышинскому выделить квалифицированных работников для проверки следственных дел в центральном аппарате НКВД СССР и на местах».¹⁰²⁷ Відтоді працівників прокуратури почали затверджувати в ЦК. У СРСР це був найвищий ступінь легітимності.

Затверджені у ЦК повномочні представники були розіслані по всіх республіках та областях. Там, перевіряючи справи, вони почали звільняти людей.

Це окрема велика тема, але не можна не нагадати, що боротьба партії за контроль над її «органами» мала свою, драматичну історію. Її віхи документуються яскравими документами. Так, ще 14 січня 1921 року В. Н. Манцев доповів на Політбюро ЦК КПУ питання «О высшей мере наказания». Ухвалили: «Установить, что дела осужденных направля-

¹⁰²⁷ Султанбеков Б. Сталинский железный нарком. С. 206–208.

ються в ВЧК з заключенням ЦК КПУ. О результатах ВУЧК ставить ЦК в известность»¹⁰²⁸. 3 лютого 1921 року у присутності Дзержинського й Молотова Політбюро ЦК КПУ прийняло постанову «О Чека», центральний пункт якої проголошував: «Тов. Манцеву предложить внести к следующему заседанию ЦК проект реформирования Чека, в частности отметить, что не допускаются аресты членов Губкома, Исполкомов и заведывающих отделами без согласия Губкомов; в случае отсутствия взаимного согласия арест производится по согласию с Цупчрезкомом и ЦК. Аресты предчека или членов коллегии Чека производятся только по согласию с Цупчрезкомом и ЦК. Члены Контрольной Комиссии могут быть арестованы только по согласию с вышестоящей контрольной комиссией или ЦК»¹⁰²⁹. 17 травня 1935 року у зв'язку з арештом П. Лісового (Свашенка) Косіор писав В. Балицькому й А. Кисельову: «ЦК КП(б)У предлагает Вам раз'яснить всем подведомственным Вам органам, что всякие аресты, обыски и прочие виды репрессии в отношении писателей не могут быть произведены без предварительной санкции Секретарей ЦК КП(б)У»¹⁰³⁰. Політично малорозвинений секретар сподівався, що його завжди питатимуть, і він санкцію завжди або даватиме, або ні. Ці політичні зміни дуже важливі, оскільки давніше членів партії завжди намагались зобов'язувати допомагати спецслужбам. Відповідну роль виконували низові партійні осередки. В. Кравченко згадував про свій Нікопільський завод: «На зборах цих поставлено кілька членів під оскарження. Місцеві комуністичні секції показували, бач, свій “почин” і свою “большевицьку чуйність”, виступаючи проти своїх же членів, перебігаючи поліцію — як передова стежа Н.К.В.Д.»¹⁰³¹. Докладно оповівши про арешти троцькістів по ідеологічних установах України, Микола Роженко підсумував: «До нового, 1935-го, року всіх їх, керуючись постановою ЦК від 03. 12. 34 про викорінення решток націоналістів і троцькістів, викрили трудові колективи по партійній лінії, і відомству Балицького залишилось лише провести таким чином узаконені арешти: 13. 01. 35 — Мілославіна, 14. 02. 35 — Вольнова, 16. 02. 35 — Адріанова»¹⁰³².

1 грудня 1938 року Раднаркому СРСР та ЦК ВКП(б) прийняли нову постанову — «О порядке согласования арестов», у якій партія узяла реванш. Механізм видачі дозволів на арешт керівних працівників став відтоді жорсткішим. Якщо раніше арешти проводились за ініціативою органів навіть без формального узгодження з райкомами, міськомами та обкомами, то тепер таку практику було припинено. Протягом тривалого

¹⁰²⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 13. Арк. 6 зв.

¹⁰²⁹ Там само. Арк. 15. Пор.: Оп. 6. № 18. Арк. 138.

¹⁰³⁰ Там само. Ф. 1. Оп. 20. № 6777. Арк. 55. Цілком таємно.

¹⁰³¹ Кравченко В. Я вибрав волю. С. 215–216.

¹⁰³² Роженко М. Трагедія академіка Юринця. С. 131.

часу методичними масовими «наборами» («ленинский призыв» та ін.) Сталін розпустив стару «ленінську гвардію» у партійній масі, — тепер партія (Сталін) остаточно взяла гору над НКВД.

Практичний висновок з розглянутих постанов не забарився. 9 грудня 1938 року преса оголосила про звільнення Єжова від обов'язків наркома внутрішніх справ за власним бажанням (останнім наркомом водного транспорту він лишався — до 8 квітня 1939 року). Новим наркомом став Берія. На цьому знімання керівництва НКВД «шарами» за Сталіна припинилось. Вважається, що у сейфі Єжова було виявлено досє на Сталіна¹⁰³³.

Новий удар по старому НКВД Сталін і Берія завдали перед новим 1939 роком. Тут теж давні й складні стосунки. Існував залик: «Каждый коммунист — это сотрудник НКВД, а каждый гражданин — помощник». Документувалися прямі вказівки. 4 червня 1923 року ЦК РКП(б) розіслав цілком таємного листа (підпис Молотова), що вимагав зобов'язати усіх комуністів, які знають що-будь про меншовиків «в порядке партийной дисциплины немедленно давать все сведения органам ГПУ», а партійним комітетам «оказывать всяческое содействие органам ГПУ»¹⁰³⁴. Отже, наказ нового наркома № 00827. Вперше і востаннє в історії СРСР документ НКВД було розіслано від імені партії з таким супровідним листом: «Рассылается для сведения членов бюро ЦК Нацкомпартий, крайкомов, обкомов, окружкомов, горкомов и райкомов приказ НКВД от 27 декабря, утвержденный ЦК ВКП(б). Секретарь ЦК И. Сталин». Партія (Сталін) зробила все, щоб зменшити нелегальну владу НКВД над собою: «Прекратитъ вербовки ответственных работников партийных, советских, хозяйственных, профессиональных и общественных организаций, а также обслуживающего персонала партийных комитетов. Немедленно прекратить связь с агентами и осведомителями этой категории и сообщить им об этом с вызовом и отобраением подписки. Личные и рабочие дела указанных выше категорий агентуры уничтожить в присутствии представителей рай(гор)комов и составить акт об этом. Сообщить об исполнении приказа специальной докладной запиской через десять дней»¹⁰³⁵. На другому засіданні пленуму ЦК КПРС, присвяченому справі Берії, 3 липня 1953 року кандидат у члени ЦК КПРС, перший секретар Львівського обкому Компартії України З. Т. Сердюк нагадав: «Мы сожгли дела агентов, которые были до 1938 года»¹⁰³⁶. Сердюк забув тільки, що робилося це за наказом Берії.

¹⁰³³ Маленков А. Г. О моем отце Георгии Маленкове. М.: Техноэкос, 1992. С. 35.

¹⁰³⁴ ЦХИДНИТ. Ф. 15. Оп. 1. № 841. Арк. 148. Цит. за: Султанбеков Б. Сталинский железный нарком. С. 211.

¹⁰³⁵ Султанбеков Б. Сталинский железный нарком. С. 210.

¹⁰³⁶ Дело Берия // Известия ЦК КПСС. 1991. Январь. № 1 (312). С. 179.

За рішенням ЦК ВКП(б) протягом першого півріччя 1939 року усі керівники відділів НКВД пройшли перезатвердження на бюро обкомів, міськомів і райкомів¹⁰³⁷.

У фонді Політбюро ЦК КП(б)У збереглися сліди тодішньої боротьби кадрів, цих кадрових перестановок у вигляді рішень Політбюро й доданих до них списків. 27 вересня 1938 року Політбюро слухало доповідь наркома Успенського «О мобилизации на работу в органы НКВД УССР чекистов запаса». Ухвалили: «Мобилизовать на работу в органы НКВД УССР чекистов запаса 82 человека. (См. приложение)»¹⁰³⁸. Це — артикул 130 протокола № 4. Рішення Політбюро продубльовано в статті 127, де передбачено мобілізацію ще 86 осіб¹⁰³⁹. Перший список «особоучетников запаса НКВД, подлежащих чек[истской] переподготовке в 1938 году»¹⁰⁴⁰ охоплює осіб, що повинні були закрити вакансії поріділих після єжовського терору УНКВД Дніпропетровської, Харківської, Київської, Чернігівської, Одеської, Вінницької та Сталінської областей, а також «особоучетников запаса НКВД, состоящих на учете». По Київській області тут проходять: Леонід Андреев, Афанасій Вахтін, Василь Кузнецов-Васильев, Євдоким Реган, Андріан Шевченко, Василь Кравченко, Филипп Черкасов, Петро Войнов, Федір Ковшик, Микола Крижанівський, Дмитро Литвиненко, Олександр Мостовий, Євтихій Орлов, Іван Роднов. Останні шестеро душ значаться в окремому списку серед «особоучетников», де знаходимо також сліди якоїсь обробки. Цей список підписав в.о. начальник відділу кадрів НКВД УРСР старший лейтенант ГБ Крутов, але хтось (сам Крутов?) викреслив Павла Когана, Леоніда Фельдмана та низку інших кандидатів. Такий характер мають додатки до статті 127. Як твердив Авторханов, «Сталин начисто уничтожил ленинскую партийную машину и ленинские партийные кадры»¹⁰⁴¹.

Попри запевнення у другому виданні, що перейшли й до третього («В этой книге текст первого издания идет целиком без изменения, кроме чисто технических исправлений и маленькой вставки на стр. 466–469». Вид. 3. С. 40), цей коротенький текст до них не потрапив. Автор зняв його, можливо, з огляду на певну некоректність. 100-відсоткового винищення жодної групи людей ніде не було. Багато ефективніше було лишити певну кількість людей для представництва. Винищуючи

¹⁰³⁷ Султанбеков Б. Сталинский железный нарком. С. 214.

¹⁰³⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. № 16. Арк. 25–58. «На голосування. Опитом. Особая папка».

¹⁰³⁹ Там само. Арк. 61–99.

¹⁰⁴⁰ Його підготували завідувачий ОРПО ЦК КП(б)У М. Квасов та заступник начальника відділу кадрів НКВД УРСР старший лейтенант держбезпеки Кретов.

¹⁰⁴¹ Авторханов А. Технология власти: Процесс образования КПСС (Мемуарно-исторические очерки). Мюнхен: Издание Центрального объединения политических эмигрантов из СССР (ЦОПЭ), 1959. С. 5 (Вместо предисловия).

діячів незаангажованої органічної української культури (Косинка, Зеров), більшовики лишали кількох осіб першого плану, що діяли ще до Великого Терору. Так було в літературі (Тичина, Рильський, Сосюра, Бажан), у кіно (Довженко), у театрі (Юра, Ужвій, Мар'яненко), в малярстві (Петрицький, Касіян). За умов залізної завіси це затушковувало жах загальної картини — те, що сотні й тисячі більших чи менших діячів загинуло. Об'єднання українських письменників «Слово» 20 грудня 1954 року у телеграмі до Другого Всесоюзного з'їзду письменників висловилося коректно і навіть занадто точно: 223 письменники «зникли з української літератури»¹⁰⁴². Зрештою, Сталін залишив у живих того самого ленінського соратника Молотова.

Серед матеріалів «окремої папки» зберігається постанова ЦК КП(б)У «О руководящих работниках НКВД УССР», що має дату 8 січня 1939 року й підписи Хрущова, Бурмистенка та ін. Звільнюючи з посади сумнозвісного начальника УНКВД Полтавської області А. А. Волкова¹⁰⁴³, на його місце призначили секретаря Магдалинівського райкому Дніпропетровської області Н. Д. Бухтіярова. На тому самому засіданні було звільнено також начальників УНКВД Г. І. Коркунова (Ворошиловград) та І. М. Корабляова (Вінниця) і призначено нових начальників до Чернігова, Кам'янця-Подільського, Житомира, Сталіна. Кандидатів брали з завідувачів відділами обкомів та секретарів райкомів¹⁰⁴⁴. Так було закладено основи хрущовсько-брежнєвської номенклатури, прорідженої на фронтах війни, але оновленої й зміцненої вже після смерті тирана. Дослідження цього нового класу почались давно, ще до Джіласа. Турецький советолог Р. Карча 1955 року говорив про «появление в стране нового эксплуататорского класса — большевистской аристократии»¹⁰⁴⁵.

Серед звинувачень, які висувалися останнім часом проти Сталіна, є звинувачення в антисемітизмі. Тим часом Каганович запевняв: «Сталин не был антисемитом. Но жизнь так сложилась, что его противники были евреи. Зиновьев, Каменев, Троцкий... Что ему оставалось делать, если почти все его враги — евреи? [...] Мехлис был близкий ему человек. Кан[и]ер был близкий человек. В секретариате у него евреи работали. Маговер в секретариате у него работал, еврей. Вайнштейн был у него заместителем в наркомнаце»¹⁰⁴⁶. Самі співробітники сталінського секрета-

¹⁰⁴² Лавріненко Юрій. Розстріляне відродження. С. 12.

¹⁰⁴³ Про нього див.: Архів Управління СБУ Полтавської області. Спр. 19533. Том 6; Ковтун Г. К., Войналович В. А., Данилюк Ю. З. Масові незаконні репресії 20-х — початку 50-х років на Полтавщині. С. 43–44; Золотарьов. С. 446–448. На жаль, у жодній з цих публікацій немає дати арешту Волкова. У виданні В. Пристайка та його співавторів звільнення його з посади помилково датується 14 січня 1939 року.

¹⁰⁴⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. № 16. Арк. 102–117, 76–79 зв.

¹⁰⁴⁵ VI конференция Института по изучению СССР. С. 117.

¹⁰⁴⁶ Чув Ф. Так говорил Каганович. М.: Отечество, 1992. С. 128.

ріату визначали свої функції таким чином: «Бажанов — секретарь Сталина по Политбюро; Мехлис — личный секретарь Сталина; Гриша Каннер — секретарь Сталина по темным делам; Товстуха — секретарь по полутемным»¹⁰⁴⁷. Маговер (чи Маховер) працював керуючим справами ЦК комсомолу; на момент самогубства Орджонікідзе був йому за секретаря. У сталінському секретаріаті він разом з Южаком був помічником Мехліса¹⁰⁴⁸. Характерна деталь, на яку звернув увагу Волкогонов: одержавши від Сталіна у травні 1924 року його книжку з дарчим написом, Мехліс жодного разу її не розкрив: «[...] все листы теперь уже ссохшейся и пожелтевшей книги так и остались неразрезанными»¹⁰⁴⁹.

Коли Кагановича запитали, чи була розмова про виселення євреїв у повоєнні роки, він прореагував однозначно: «Абсолютно! — вскипает Каганович. — Абсолютно не было разговора, абсолютно. Ни разу. Ни разу не было разговора на этот счет. Абсолютно не было ни разу разговора на эту тему»¹⁰⁵⁰.

Все ж таки, не зовсім зрозуміло, як можна було арештувати групу за групою сотні, а тоді тисячі чекістів ягодинської гвардії, щоб вони не збунтувалися, не знищили, навпаки, ту одним-одну людину, від якої йшла ініціатива? Як можна було здійснити це технічно, реально, адже чекісти мали великий досвід боротьби? Хіба не створювали мафіозну атмосферу в НКВД самі їхні прізвища:

Блат Йосиф Михайлович (1896–?) — начальник ЭКУ ГПУ і за сумісництвом начальник Харківського округового відділу ГПУ (1930)¹⁰⁵¹.

Бувалий Юлій Львович (1898–?) — начальник АХО НКВД УРСР, з кінця 1936 начальник Торговельно-промислового управління НКВД УРСР¹⁰⁵².

Гітлер [Вольський Лев Ігрігор'євич] — начальник 4 відділку Вінницького обласного управління ОГПУ¹⁰⁵³.

Ірозний (Сафес) Александр Ігрігор'євич (1892–?) — начальник Кам'янець-Подільського, з 1930 — Вінницького округових відділень ГПУ¹⁰⁵⁴.

¹⁰⁴⁷ Бажанов Б. Воспоминания бывшего секретаря Сталина. С. 53. Волкогонов подтверждает такой состав сталинского секретариата (Волкогонов Дм. Триумф и трагедия. Кн. I, ч. 2. С. 80).

¹⁰⁴⁸ Бажанов Б. Кремль, 20-е годы // Огонек. 1989. 23–30 сентября. № 39 (3244). С. 28.

¹⁰⁴⁹ Волкогонов Дм. Триумф и трагедия. Кн. I, ч. 2. С. 81.

¹⁰⁵⁰ Чув Ф. Так говорил Каганович. М.: Отечество, 1992. С. 175–176.

¹⁰⁵¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. № 3461. Арк. 1, 10.

¹⁰⁵² Там само. № 31081 ФП / кор. 177. Том 1. Арк. 25; Том 2. Арк. 110; Том 5. Арк. 97.

¹⁰⁵³ Мученики за віру. Вінниця, 1993. С. 8.

¹⁰⁵⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. № 3461. Арк. 2, 10, 16; Наше минуле. 1993. Ч. 1. С. 57, 61, 63, 71, 124, 126, 135.

Дикий Н. А. — уповноважений СПО КОО ГПУ (1933)¹⁰⁵⁵.
Западний — начальник ОПУ ГПУ УСРР (1928)¹⁰⁵⁶.
Канцлер — начальник Васильківського РО НКВД (1937), лейтенант ГБ¹⁰⁵⁷.
Кривий — слідчий Київського обласного відділу НКВД (1935)¹⁰⁵⁸.
Левий Микола Павлович (1913–?) — 27 січня 1939 року ОБ ЦК КП(б)У рекомендувало його ЦК ВКП(б) для навчання у школі зовнішньої (наружної) розвідки¹⁰⁵⁹.
Леопольд — старший уповноважений (1928)¹⁰⁶⁰.
Лютий — заступник начальника Окремого відділу КВО (1938)¹⁰⁶¹.
Рябой — начальник Іванківського (серпень 1937), потім Кагановичського (грудень 1937; Поліського) РО НКВД¹⁰⁶².
Северний — голова Одеської надзвичайної слідчої комісії (1920)¹⁰⁶³.
Спіноза [Яків Іонович] — оперуповноважений II відділення СПО КООГПУ (1933)¹⁰⁶⁴.
Хват Борис Веніамінович — співробітник IV відділу УГБ НКВД УРСР, слідчий З. Тулуб¹⁰⁶⁵.
Хромой Йосиф Львович — заступник начальника секретаріату НКГБ УРСР¹⁰⁶⁶.

Якщо бодай частина цього списку — не справжні прізвища, а псевдоніми, тим цікавіші психологічні мотиви, з яких чекісти добирали собі такі яскраві прізвища¹⁰⁶⁷. До речі, є відомості, що чекістам змінювали прізвища, коли їх брали на службу. Вадим Золотарьов наводить свідчення чекіста на допиті 17 серпня 1937 року (переклад з російської): «У всіх моїх службових і партійних документах я значуся як Розанов

¹⁰⁵⁵ ЦДАГО України. № 30355 ФП / кор. 151. Арк. 1–2 зв., 9–10 зв.; № 62199 ФП / кор. 1666. Арк. 266.

¹⁰⁵⁶ Там само. Ф. 1. Оп. 20. № 2800. Арк. 205; Туркало К. Тортури. С. 35.

¹⁰⁵⁷ Там само. № 51365 ФП / кор. 47. Арк. 9–13.

¹⁰⁵⁸ Сахно Ан. Щоденник «контрреволюціонера». К., 1999. С. 94, 96.

¹⁰⁵⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. № 42. Окрема папка. Арк. 12–зв.

¹⁰⁶⁰ Там само. № 45509 ФП / кор. 729. Арк. 1.

¹⁰⁶¹ Там само. № 32206 ФП / кор. 226. Контрольное дело. Арк. 4.

¹⁰⁶² Там само. № 32205 ФП / кор. 226. Арк. 1–2, 4; № 62977 ФП / кор. 1714. Арк. 3, 19–20; № 66980 ФП / кор. 1970. Ф. 7–11, 16–19 зв.

¹⁰⁶³ Там само. № 50813 ФП / кор. 10. Арк. 2–3; Туркало К. Тортури. С. 35.

¹⁰⁶⁴ Там само. № 61278 ФП / кор. 1604. Арк. 10–12 зв.; № 62089 ФП / кор. 1650. Том 1. Арк. 6.

¹⁰⁶⁵ ...З порога смерті... Вип. 1. С. 30, 427.

¹⁰⁶⁶ ЦДАГО України. № 39829 ФП. Том 1. Арк. 181; № 51728 ФП / кор. 68. Арк. 68. За наказом НКВД УРСР № 42 / лс від 20 лютого 1942 року відряджений у розпорядження особливого відділу НКВД Старобільського табору.

¹⁰⁶⁷ Я маю зошит з вирізаними із ленінградських газет і повклеюваними до нього оголошеннями 20-х років про зміну прізвищ. Найпопулярніші прізвища серед кількох сотень зразків — Ленський, Горський, Шторм, Онегін, Дубровський.

Олександр Борисович, росіянин. Справжнє моє прізвище Розенбарт, ім'я — Абрам. Я єврей. Змів я ім'я та прізвище у 1918 р., працюючи у уповноваженого ЦК КП(б)У Семена Шварца. Змів я з санкції Шварца та голови Курської губ. ЧК Камінського. Останній мені оформив переписування прізвища. Національність “росіянин” я став собі писати пізніше. В усіх пізніших документах я став вказувати лише — “Розанов Олександр Борисович, росіянин”, повідомляючи, що іншого прізвища я не мав. Робив я це із почуття хибного сорому, але не із бажання приховати національність»¹⁰⁶⁸. На допиті 10 квітня 1938 року Мирона Гулакова-Гольдфельда запитали: «Когда Вы изменили фамилию Гольдфельд на Гулаков?». Він відповів: «В апреле 1920 года при поступлении в органы ЧК мне дали эту фамилию»¹⁰⁶⁹.

Послідовність арештів кадрових чекістів

У Києві:

9 січня 1937 року — Леонід Стрижевський¹⁰⁷⁰.

29 березня 1937 року — Йосиф Островський.

5 травня 1937 року — Юліан Бржезовський (розстріляний у Москві).

15 червня 1937 року — Наум Рубінштейн (реабілітований).

11 липня 1937 року — Соломон Брук (розстріляний у Москві)¹⁰⁷¹.

17 липня 1937 року — Микола Бачинський¹⁰⁷².

17 липня 1937 року — Георгій Бордон¹⁰⁷³.

4 серпня 1937 року — Семен Ольшанський¹⁰⁷⁴.

4 серпня 1937 року — Олександр Санін-Затурянський¹⁰⁷⁵.

7 серпня 1937 року — Ісаак Купчик.

16 серпня 1937 року — Володимир Пескер-Піскар'єв (1958 року реабілітований).

Вересень 1937 року — Петр Семенов.

22 жовтня 1937 року — Володимир Стирне.

21 лютого 1938 року — Абрам Сап'єр (реабілітований).

9 березня 1938 року — Яків Камінський (1957 року реабілітований).

¹⁰⁶⁸ Золотар'єв Вадим. Начальницький склад НКВС УСРР у середині 30-х рр. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Кн. 2 (17). К., 2001. С. 332. В. Золотар'єв при цьому зауважує: «На жаль, пам'ять підводить Розанова, бо в деяких документах, наприклад, анкеті делегата XI з'їзду КП(б)У він власноручно записувався українцем».

¹⁰⁶⁹ ЦДАГО України. № 37892 ФП / кор. 390. Том 1. Арк. 26–27.

¹⁰⁷⁰ Там само. № 44539 ФП / кор. 676. Арк. 417.

¹⁰⁷¹ Там само. № 44228 ФП / кор. 658. Том 12. Арк. 97.

¹⁰⁷² Там само. № 44539 ФП / кор. 676. Арк. 376.

¹⁰⁷³ Там само. Арк. 383.

¹⁰⁷⁴ Там само. Арк. 408.

¹⁰⁷⁵ Там само. Арк. 414.

3 квітня 1938 року — Нісон Новаковський.
5 квітня 1938 року — Борис Каган (звільнений з-під варти 1940 року; дальша доля невідома).
5 квітня 1938 року — Марк Роголь.
22 квітня 1938 року — Александр Броневої-Факторович.
22 квітня 1938 року — Владимир Пісарев-Фукс.
23 червня 1938 року — Марк Аміров-Пієвський.
23 липня 1938 року — Аркадій Ратинський-Футер.
9 березня 1938 року — Ісаак Стадницький¹⁰⁷⁶.
Вересень 1938 року — Леонід Лапскер та Віктор Коган¹⁰⁷⁷.
Не раніше жовтня 1938 року Євгеній Євгенєв-Шептицький.
Перед 9 червня 1940 року — Михайл Степанов.

У Москві:

16 листопада 1936 року — Яків Лівшиць (з 1935 року заступник наркома шляхів сполучення у Москві).

3 лютого 1937 року — начальник СПО ОГПУ та СПО ГУГБ НКВД СРСР Г. А. Молчанов. Розстріляний 9 жовтня 1937 року¹⁰⁷⁸.

22 березня 1937 року — начальник Інженерно-будівельного відділу (ИСО) НКВД СРСР А. Лур'є. Розстріляний 19 червня 1937 року¹⁰⁷⁹.

29 березня 1937 року — нарком внутрішніх справ Генріх Ягода. Розстріляний 15 березня 1938 року¹⁰⁸⁰.

29 березня 1937 року — секретар НКВД СРСР і секретар ОСО при НКВД СРСР П. Буланов. Розстріляний 15 березня 1938 року (день у день зі своїм шефом Ягодою)¹⁰⁸¹.

29 березня 1937 року — начальник АХУ НКВД СРСР І. Островський. Розстріляний 20 червня 1937 року¹⁰⁸².

1 квітня 1937 року — начальник ОО ГУГБ НКВД СРСР М. Гай. Розстріляний 20 червня 1937 року¹⁰⁸³.

12 квітня 1937 року — заступник наркома внутрішніх справ СРСР Г. Прокоф'єв. Розстріляний 14 серпня 1937 року¹⁰⁸⁴.

16 травня 1937 року — начальник Спецвідділу ОГПУ/ГУГБ НКВД СРСР Г. Бокій. Розстріляний 15 листопада 1937 року¹⁰⁸⁵.

¹⁰⁷⁶ ЦДАГО України. № 31096 ФП / кор. 178. Арк. 38.

¹⁰⁷⁷ ЦДАГО України. № 36653 ФП / кор. 333. Том 1. Арк. 220.

¹⁰⁷⁸ Кокурин Ал., Петров Н. НКВД: структура, функции, кадры, Стаття 1. С. 112.

¹⁰⁷⁹ Там само. С. 113.

¹⁰⁸⁰ Там само. С. 112.

¹⁰⁸¹ Там само. С. 113.

¹⁰⁸² Там само.

¹⁰⁸³ Там само.

¹⁰⁸⁴ Там само.

¹⁰⁸⁵ Там само.

8 липня 1937 року — Александр Євгенєв-Левін (відраджений до Москви 28 червня)¹⁰⁸⁶.

8 липня 1937 року — Михайл Александровський-Юкельзон¹⁰⁸⁷.

20 липня 1937 року — начальник ГУГБ НКВД СРСР Яков Агранов. Розстріляний 1 серпня 1938 року¹⁰⁸⁸.

1 серпня 1937 року — Василій Іванов (відкликаний до Москви 26 липня).

19 серпня 1937 року — Валерій Горожанін (у Москві служив з 1930 року).

15 жовтня 1937 року — Ошер Абугов (20 липня відкликаний до НКВД СРСР).

22 жовтня 1937 року — Василій Манцев.

10 березня 1938 року — Григорій Загорський-Зарицький (відраджений до Москви 4 березня).

6 квітня 1938 року — Давид Джирін (19 лютого 1938 року відраджений до Москви).

6 квітня 1938 року — Ізраїль Леплевський (переведений до Москви 25 січня).

18 квітня 1938 року — Матвей Герзон (відкликаний до НКВД СРСР).

25 квітня 1938 року — Самуїл Самойлов-Бесідський (відкликаний до Москви 7 березня).

26 квітня 1938 року — начальник 6 відділу ГУГБ НКВД СРСР Ізраїль Леплевський. Розстріляний 28 липня 1938 року¹⁰⁸⁹.

27 квітня 1938 року — Віктор Блюман (переведений у розпорядження відділу кадрів НКВД СРСР).

29 квітня 1938 року — заступник наркома внутрішніх справ СРСР Л. Заковський. Розстріляний 29 серпня 1938 року¹⁰⁹⁰.

19 травня 1938 року — Андрей Лепін (1 лютого відкликаний до Москви; реабілітований).

Червень 1938 року — Мойсей Каган.

5 вересня 1938 року — Зіновій Ушаков-Ушимирський.

13 вересня 1938 року — Ізраїль-Александр Радзивіловський (переведений до Москви 28 березня).

23 жовтня 1938 року — Лев Рейхман (переведений до Москви 28 березня).

25 жовтня 1938 року — Михайл Лістенгурт (переведений до Москви не раніше лютого).

¹⁰⁸⁶ ЦДАГО України. № 44539 ФП / кор. 676. Арк. 380.

¹⁰⁸⁷ У Золотарьова явне неузгодження: відкликаний до НКВД СРСР 21 липня (С. 525).

¹⁰⁸⁸ Кокурин Ал., Петров Н. НКВД: структура, функции, кадры, Стаття 1. С. 113.

¹⁰⁸⁹ Там само. С. 114.

¹⁰⁹⁰ Там само.

9 листопада 1938 року — Єфим Євдокімов (у травні призначений до Москви заступником наркома водного транспорту).

14 листопада 1938 року — Зіновій Глебов-Юф (служив у Москві з 20 березня 1937 року)¹⁰⁹¹.

20 листопада 1938 року — Ніколай Федоров.

Січень 1939 року — Сергей Міронов-Король, Давид Соколовський.

6 березня 1939 року — Абрам Сімхович (відкликаний до Москви 20 квітня 1938 року, заступник начальника КРО ГУЛАГу НКВД СРСР).

6 квітня 1939 року — Михайл Фріновський (нарком військово-морського флоту).

10 квітня 1939 року — Ніколай Єжов.

6 листопада 1939 року — Александр Мінаєв-Цикановський (заступник наркома важкої промисловості).

1939 — Ігнат Морозов.

На імперській провінції, зокрема на території України:

4 квітня 1937 року — Марк Гай-Штоклянд.

20 квітня 1937 року — Абрам Кардаш-Грінфельд.

17 травня 1937 року — Меєр Родал.

24 червня 1937 року — Яків Письменний¹⁰⁹².

24 червня 1937 року — начальник Чернігівського управління Петр Шостак-Соколов.

7 липня 1937 року — Всеволод Балицький (розстріляний у Москві).

11 липня 1937 року — Александр Розанов-Розенбардт (переведений з України 14 червня)¹⁰⁹³.

17 липня 1937 року — Зіновій Кацнельсон (розстріляний у Москві)¹⁰⁹⁴.

5 серпня 1937 року — Семен Долінський-Глазберг.

7 серпня 1937 року — Пейсах Рахліс (перед цим звільнений з посади в Узбекистані).

8 серпня 1937 року — Семен Западний.

9 серпня 1937 року — начальник Запорізького міськвідділу Михайл Джавахов¹⁰⁹⁵.

Серпень 1937 року — начальник Вінницького управління Григорій Ключвгант-Грішин, Владимир Окруй.

7 вересня 1937 року — Леонід Леонов-Неміровський.

1 січня 1938 року — Ян Краукліс (26 липня 1937 року відкликаний до Москви, призначений начальником табору в Архангельській області).

¹⁰⁹¹ Після Цесарського провадив слідство у справі С. Косіора.

¹⁰⁹² ЦДАГО України. № 44539 ФП / кор. 676. Арк. 421.

¹⁰⁹³ Там само. Арк. 381.

¹⁰⁹⁴ Там само. Арк. 395.

¹⁰⁹⁵ ЦДАГО України. № 44539 ФП / кор. 676. Арк. 444.

22 січня 1938 року — Карл Карлсон.
17 березня 1938 року — Даниїл Орлов-Подольський.
25 квітня 1938 року — Савелій Цикліс (усунутий з посади в Україні 8 серпня 1937 року; служив у Івдельському таборі).
5 травня 1938 року — Михайл Ромейко-Асмус.
31 липня 1938 року — Леонтій Чернов.
Літо 1938 року — Марк Говліч, Даниїл Леопольд-Ройтман.
27 вересня 1938 року — Николай Шаров-Шавер (відкликаний до Москви 29 грудня 1937 року; з 10 січня начальник Сталінградського управління).
29 вересня 1938 року — Іван Широкий-Майський (переведений до Молдавії 20 травня).
5 листопада 1938 року — Ізраїль Дагін (з України переведений 1924 року).
16 листопада 1938 року — начальник Житомирського обласного управління Григорій Вяткін.
16 листопада 1938 року — т. в. о. начальник Харківського управління Давид Перцов.
17 листопада 1938 року — начальник Кам'янець-Подільського управління Іван Жабрєв.
17 листопада 1938 року — Арон Хатеневєр.
22 листопада 1938 року — Станіслав Рєдєнс.
3 грудня 1938 року — Дмитрій Грєчихин.
4 грудня 1938 року — Андрей Єршов-Лур'є.
12 грудня 1938 року — начальник Чернігівського управління Андрей Єгоров.
1938 — Григорій Осинін-Вінницький.
21 січня 1939 року — начальник Дніпропетровського управління Петр Коркін.
15 квітня 1939 року — Александр Успенський¹⁰⁹⁶.
8 травня 1939 року — Федор Фомін.
23 травня 1939 року — Матвей Шелудченко (переведений з України у жовтні 1937 року).
5 червня 1939 року — т. в. о. начальника Ворошиловградського управління Григорій Коркунов.
Червень 1939 року — Олексій Кудринський.
4 серпня 1939 року — Петр Карамішев.
1939 — Леонід Заковський-Штубіс.

¹⁰⁹⁶ 21 жовтня 1939 року Військова колегія Верховного суду СРСР «за активное участие в подготовке и совершении перехода Успенского на нелегальное положение» до вищої міри засудили його дружину А. В. Успенську. Вирок виконано 27 березня 1940 року (Щит и меч. 1991. № 17. С. 12; Тумшин М. А. Еще о раз о кадрах чекистов 30-х годов // Вопросы истории. 1993. № 6. С. 191).

1939 — Начальник Харківського управління Григорій Кобизев (13 січня звільнений з посади).

5 січня 1940 року — Юхим Кривець (відкликаний з України 1938 року)¹⁰⁹⁷.

Виходячи з реалій, зробимо тим часом деякі спостереження. Ми бачимо хвилю арештів, але бачимо також, що перші арешти відбулися виразно раніше, створюючи психологічні прецеденти. Арешти могли виглядати не так драматично, якщо людину вже брали раніше, а тоді випускали. Вона могла вважати, що й цей арешт не смертельно небезпечний. Наприклад, головний інженер УШОСДОР'у НКВД УРСР Михайл Ірішпан спершу був заарештований 12 вересня 1929 року, — тоді, 8 серпня 1930 року, його звільнили¹⁰⁹⁸. Александра Бронєвого (Факторовича) 29 вересня 1937 року за махінації з квартирою засудили на рік виправних робіт за місцем роботи, а по-справжньому заарештували пізніше — 22 квітня 1938 року, на день народження вождя¹⁰⁹⁹. Сприяла розрахункам з енкаведистами характерна для них атмосфера «павуків у банці», добре відбита у тодішніх джерелах. Вище згадуваний Гулаков-Гольдфельд оповідав на допиті: «Категорически отрицаю явно ложные показания Эйкерта¹¹⁰⁰ о совместной якобы шпионской и к/б [контрабандной] деятельности, я считаю необходимо указать (sic), что в одесский КПП (контрольно-пропускной пункт?) я был назначен в конце декабря 1925 г., а в средних числах апреля 1926 г., т. е. через 3–4 месяца Эйкерта был мною разработан, аристован (sic) и отдан под суд за связь с иностранным купечеством и иностранпереводчиком Чивидис. В порядке очистки аппарата КПП от морально неустойчивых и разложившихся сотрудников я через дней 8–10 после прихода в КПП (sic) представил к увольнению и переводу ряд сотрудников, в том числе Гарина, Мацон (?), Янковича и др. [...] Мои взаимоотношения между Гариным и др[утими] сотрудниками (sic), в отношении которых я принял те или другие меры, были больше чем натянутые, и потому они мне мстят [...]»¹¹⁰¹. Разом з тим протягом 1937 року Єжов провів деякі заходи, що зміцнили особливе становище органів у країні. Серед них різке підвищення грошових окладів і встановлення спеціальних звань, удвічі чи навіть утричі вищих за армійські¹¹⁰². У такій атмосфері когось можна було й безболісно «почистити».

¹⁰⁹⁷ Золотарьов. С. 429–581.

¹⁰⁹⁸ ЦДАГО України. № 31083 ФП / кор. 178. Арк. 18.

¹⁰⁹⁹ Золотарьов. С. 444.

¹¹⁰⁰ Ейкерт Фрідріх Ернестович (1902, Курляндська губ. — 24 жовтня 1938, Иркутськ) — співробітник органів НКВД з 1922 року. На момент арешту (3 січня 1938 року) старший інспектор відділу віз і реєстрацій Київської обласної міліції. Помер у тюремній лікарні.

¹¹⁰¹ ЦДАГО України. № 37892 ФП / кор. 390. Том 1. Арк. 61–62.

¹¹⁰² Султанбеков Б. Сталинский железный нарком. С. 195.

Але ще цікавіше інше. Не можна не помітити, що арештам чекістів щоразу передувала серія призначень і перепризначень, пов'язаних з переїздом до інших міст. Чи не тому став можливий відстріл цих людей, що протягом довгих місяців було здійснено старанну кадрову перетрутку, атомізацію, ретельне вимішування кадрів? Це рвало міжособистісні зв'язки, і в атмосфері загальної істерії кожен чекіст опинявся перед Молохом, якому перед тим ревно служив, сам-на-сам. Секретар парткому Наркомюсту Значенко 1937 року писав у доповідній, що «они за большое количество лет совместной работы срослись, имеют большие связи и влияние»¹¹⁰³. Щоб обірвати ці зв'язки, Давида Джиріна з Білорусії 8 лютого 1937 року перекинули до Москви, 16 липня — до Києва, а 19 лютого 1938 року він знов опинився у Москві (певно, вже в іншому людському оточенні). За два місяці його узяли. Ошер Абугов з Кірова у неділю 14 березня 1937 року переїхав до Москви, а вже 31 березня він — у Києві. 20 липня його відкликано до Москви, 2 вересня звільнено з органів, а 15 жовтня він сів. Григорія Ключовганта-Грішина з Києва 25 березня 1937 року перейшли до Харкова, у червні — до Одеси, 20 липня — до Вінниці. У серпні його вже можна було брати. 8 лютого 1937 року Владимир Писарев-Фукс з Києва потрапив до Одеси, у неділю 8 серпня — до Харкова, 22 жовтня — до Полтави, 29 березня 1938 року — він знов у Києві, і тут 22 квітня його кривава кар'єра скінчилась. Лев Рейхман 7 серпня 1938 року з Києва перейшов до Харкова, 7 березня 1938 року — знов до Києва, 28 березня — до Москви, де й був у жовтні ув'язнений, а за півтора роки розстріляний¹¹⁰⁴. Не йметься віри, щоб ці переміщення були випадкові. Строго кажучи, ми не маємо на руках конкретних документів, з яких випливало б, у чиєму мозку ці переміщення задумувались і як обґрунтовувались. Але Андрій Судоплатов-молодший слушно розмірковує над долею Сталіна: «Иногда просто поражаешься тому, как ему удалось выжить самому, отправив на плаху миллионы людей, в том числе и близких своих соратников. В тех же 1937–1938 годах он объявил “врагами народа” тысячи военных, и ни один из них даже не попытался свести с ним счеты»¹¹⁰⁵.

Юристи надають великої ваги тій обставині, що чекістів брали, як правило, без санкції прокурора¹¹⁰⁶. Так було ув'язнено Леоніда Стрижевського (9 січня 1937 року)¹¹⁰⁷, Якова Письменного (24 червня 1937

¹¹⁰³ ЦДАГО України. № 46122 ФП / кор. 773. Том 1. Арк. 96–97.

¹¹⁰⁴ Золотарьов. С. 429–581.

¹¹⁰⁵ Судоплатов А. Тайная жизнь генерала Судоплатова. Кн. 1. С. 89.

¹¹⁰⁶ 3 травня 1938 року заарештовано і до 10 лютого 1939 року без санкції прокурора утримувано під вартою С. Косіора. Його було ув'язнено за розпорядженням Єжова. Санкцію дав зрештою заступник прокурора СРСР Ричков.

¹¹⁰⁷ ЦДАГО України. № 44539 ФП / кор. 676. Арк. 417.

року)¹¹⁰⁸, Александра Євгенєва-Левіна (8 липня 1937 року)¹¹⁰⁹, Соломона Брука (11 липня 1937 року)¹¹¹⁰, Александра Розанова-Розенбардта (11 липня 1937 року)¹¹¹¹, Миколу Бачинського (17 липня 1937 року)¹¹¹², Георгія Бордона (17 липня 1937 року)¹¹¹³, Зіновія Кацнельсона (17 липня 1937 року)¹¹¹⁴, Семена Ольшанського (4 серпня 1937 року)¹¹¹⁵, Александра Саніна-Затурянського (4 серпня 1937 року)¹¹¹⁶. Маємо уточнення, що апарат особливоуповноваженого заарештував Александра Розанова-Розенбардта (11 липня 1937 року)¹¹¹⁷, Александра Саніна-Затурянського (4 серпня 1937 року)¹¹¹⁸, Михайла Джавахова (9 серпня 1937 року)¹¹¹⁹, Леоніда Лапскера й Віктора Когана (обох — у вересні 1938 року)¹¹²⁰. М. Хейфец дотепно стверджував: «Смешно, наверное, попасть в лапы мафии и требовать, чтобы законы “мафиози” исполнялись неукоснительно? Зачем мне требовать, чтобы меня обыскивали только с санкции прокурора, когда я считаю этого прокурора юрисконсультом мафии? Зачем требовать для наказания мотивированного постановления начальника лагеря, когда я считаю его “паханом” воровской “семьи”? “Какое ты право имеешь меня наказывать без приказа пахана?” — это ведь смешно в обращении к вору, неправда ли?»¹¹²¹

Арешт Ісаака Стадницького було оформлено простою особистою вказівкою:

«Сов. секретно. Лично.

Начальнику 2 отдела УГБ НКВД УССР

капитану госбезопасности

тов. Яхонтову.

По распоряжению Наркома Внутренних Дел — Комиссара Государственной Безопасности 3-го Ранга тов. Успенского прошу немедленно арестовать, произведя самый тщательный обыск, как у него самого, так и [у] его родственников — Стадницкого Иссака (sic) Григорьевича, 1898 года рождения — Зам. Начальника Отдела Трудовых Колоний НКВД УССР.

¹¹⁰⁸ ЦДАГО України. № 44539 ФП / кор. 676. Арк. 421.

¹¹⁰⁹ Там само. Арк. 380.

¹¹¹⁰ ЦДАГО України. № 44228 ФП / кор. 658. Том 12. Арк. 97.

¹¹¹¹ ЦДАГО України. № 44539 ФП / кор. 676. Арк. 381.

¹¹¹² Там само. Арк. 376.

¹¹¹³ Там само. Арк. 383.

¹¹¹⁴ Там само. Арк. 395.

¹¹¹⁵ Там само. Арк. 408.

¹¹¹⁶ Там само. Арк. 414.

¹¹¹⁷ Там само. Арк. 381.

¹¹¹⁸ Там само. Арк. 414.

¹¹¹⁹ Там само. Арк. 444.

¹¹²⁰ ЦДАГО України. № 36653 ФП / кор. 333. Том 1. Арк. 220.

¹¹²¹ Хейфец М. Избранное. Том 1. С. 45.

Арестованного Стадницкого и материалы обыска направьте в мое распоряжение.

Начальник оперследгруппы НКВД УССР

старший лейтенант госбезопасности <підпис> (Перцов)

“9” Марта 1938 г.

№ 3536001»¹¹²².

Як бачимо, київських чекістів часто переводили на службу до Москви (ніби на підвищення), а там — заарештовували. Ще не вивчена логіка викликів окремих в'язнів-чекістів до Москви на допити. Молодший лейтенант ГБ Токман у рапорті на ім'я начальника 5 відділу УГБ НКВД УРСР Лістенгурта переказував одкровення чекіста Петра Пустовіта¹¹²³, мовляв, «некоторые арестованные сотрудники НКВД были вызваны в Москву, впоследствии освобождены, им выплачены большие суммы денег, предложили любую должность по выбору, подчеркивая при этом, что в арестах могут быть ошибки»¹¹²⁴.

Тонкість полягала ще в тому, щоб не відразу і не всім підряд давати ВМН. Соломона Броневого-Факторовича узяли рано, ще 1936 року, але дали тільки 5 років. Як повторника вдруге його заарештували 1950 року і вислали на поселення. Головне полягало в тому, що його «подальша доля невідома»¹¹²⁵.

Потребують спеціального вивчення відрядження Ніколая Єжова до Києва (наприклад, у березні 1938 року¹¹²⁶) — в чому полягали його місії, проти кого конкретно обертав він київського чекістського Вія тощо.

Оприлюднено відомості про національний склад штатів НКВД перед чисткою і після неї. Ці підрахунки можуть доповнити наші уявлення про динаміку репресій. На жаль, статистичні відомості тут не аналогічні. Для 1937 року маємо підрахунки оперативних кадрів УГБ НКВД/УНКВД (загальна кількість — 23 857 душ), а кадри ГУГБ Центру сюди не входять. Навпаки, для 1940 року нам запропонували тільки підрахунки штатів Центрального апарату НКВД СРСР (разом з 573 осіб). Зіставити можна хіба що частку певної національності для даного року у відсотках:

¹¹²² ЦДАГО України. № 31096 ФП / кор. 178. Арк. 38.

¹¹²³ Пустовіт Петро Йосипович (* 1908) — співробітник органів з 1930 року. Кандидат у члени КП(б)У з 1931 року. За надуживання владою 1935 року Військовий Трибунал засудив його до двох років позбавлення волі (вирок відмінено). Співробітник для доручень 1 відділу УГБ, прирахований для роботи у 2 відділі. 3 квітня 1938 року ув'язнений за те, що начебто «разглашал частным лицам секреты работ, выполняемых органами НКВД». За постановою т.в.о. військового прокурора Лехова від 22 лютого 1939 року звільнений (ЦДАГО України. № 31097 ФП. Арк. 15–16, 26–28, 41–42 зв., 66).

¹¹²⁴ ЦДАГО України. № 31097 ФП / кор. 178. Арк. 15.

¹¹²⁵ Золотарьов. С. 445.

¹¹²⁶ ЦДАГО України. № 31097 ФП / кор. 178. Арк. 15, 28.

На 1 березня На 1 січня
1937 року 1940 року

росіяни 15 570 осіб (65 %) 3073 (84 %)
українці 2 509 (10,5) 221 (6)
євреї 1 776 (7,4) 189 (5)
білоруси 980 (4,1) 46 (1,25)
вірмени 426 (1,8) 41 (1,1)
татари 363 (1,5) 20 (0,5)
грузини 298 (1,2) 24 (0,7)
латвійці 256 (1,1) ?
казахи 169 (0,7) ?
поляки 144 (0,6)¹¹²⁷?
мордвинів ? 10 (0,2)
чувашів ? 6 (0,1)
осетин ? 5 (0,1)¹¹²⁸

Зіставлення показує, що внаслідок чистки чекістських кадрів збільшилася відносна кількість представників лише однієї національності — росіян (з 65 % до 84 %).

20 березня 1933 року Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову «О перерегистрации оружия по СССР», що передбачала: «Предложитъ ОГПУ произвести по всему СССР перерегистрацию оружия, имея в виду изъятие наибольшего количества оружия у населения и сокращение количества лиц, пользующихся правом приобретения и хранения его»¹¹²⁹. Ще на початку 1936 року ЦК ВКП(б) відмінив для членів партії право мати при собі зброю, яким вони користувалися ще з часів т. зв. громадянської війни¹¹³⁰. Навпаки, посилено охорону чільних партійців і чекістів. Наприкінці 1936 року на засідання співробітників Нікопільського комбінату член ЦК ВКП(б) Хатаєвич прибув з особистою охороною озброєних чекістів. Партійці реагували гостро: «І це було найстрашніше. Бо такого ще не бувало, щоб на збори активних комуністів приходили з охороною й при зброї. Бо що ж це? — Перед вибранцями — перед «найліпшими з найліпших» — вартові і револьвери!»¹¹³¹. У тоталітарній державі номенклатура завжди приймала будь-які переваги й привілеї як належне і дуже боляче реагувала на найменшу «несправедливість» проти неї самої. Мабуть, потрібні спеціальні ґрунтовні студії, щоб з'ясувати причину, чому високопоставлені партійці й чекісти не влаштовували змов для елемен-

¹¹²⁷ Кокурин Ал., Петров Н. НКВД: структура, функции, кадры. Стаття 1. С. 118.

¹¹²⁸ Там само. Стаття 2. С. 113.

¹¹²⁹ Лубянка: Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД, Январь 1922 — декабрь 1936. С. 419.

¹¹³⁰ Медведев Рой. О Сталине и сталинизме. С. 313.

¹¹³¹ Кравченко В. Я выбрав волю. С. 212.

тарного порятунку життя власного і своїх родин. Тим часом у чекістів зброя спокійно накопичувалась, і це вважалось за норму. Даниїлові Лепольдові-Ройтману бойову зброю вручали тричі — 1927 року від ГПУ УСРР, 1929 — від ОГПУ СРСР і 1932 — від ГПУ УСРР. Проскурівський повітовий виконком 1922 року подарував наган Аркадієві Ратинському-Футеру, а колегія ГПУ (1926, 1927 та 1930) — три маузери. (Хтозна, навіщо йому було стільки). Загалом колегія ГПУ УСРР мала, видно, завеликі запаси. У 1923, 1927, 1929 та 1932 роках вона чотири рази дарувала маузери Семенові Долінському-Глазбергу¹¹³². Чекіст Петро Пустовіт свідчив: «Во время арестов сотрудников НКВД в 1937 году было изъято более десятка “маузеров” как вещдоки. Эти револьверы б. начальник 2-го отдела Биргель распорядился роздать их (sic) сотрудникам 2-го отдела, в том числе тогда получил и я»¹¹³³.

Зовнішня операція після «зміни курсу»

Усіма засобами, аж до терористичних актів, більшовики постійно боролися проти еміграції. Боролися як масово, засадничо проти еміграції як такої, так і індивідуально, проти окремих осіб. Здається, ідеалом тодішніх більшовицьких лідерів, тим ідеалом, якого вони прагнули досягти, була цілковита, тотальна її ліквідація. Це видно, наприклад, з мемуарів багато разів цитованого сталінського убивці П. Судоплатова, який лишив цікаве тлумачення боротьби Георгія Дімітрова проти болгарської політичної опозиції: «[...] ключевые фигуры бывшего парламента и царского правительства Болгарии подверглись репрессиям и были ликвидированы. В результате этой акции Димитров стал единственным коммунистическим руководителем в Восточной Европе, не имевшим среди эмиграции организованной оппозиции, реально претендующей на власть. Преемники Димитрова пользовались плодами этого положения более тридцати лет»¹¹³⁴. Розглядаючи цю практику в історичній перспективі, Судоплатов констатував, що пріоритет тут все одно залишається за Москвою: «Генерал Иван Винаров, — писав він далі, — один из руководителей разведки Болгарии, работавший под моим началом в 4-м управлении в годы войны, позднее, когда мы встретились с ним в 70-х в Москве, говорил: мы использовали ваш опыт и уничтожили всех диссидентов, до того как они смогли сбежать на Запад»¹¹³⁵.

¹¹³² Золотарьов. С. 463, 500, 537.

¹¹³³ ЦДАГО України. № 31097 ФП / кор. 178. Арк. 40. Збереглася квитанція: «Прийнято від гр-на тов. Пустовит П. И. зброю наган № 5734, патрон к нагану 15 шт., кобур 1 шт.» (Арк. 6 а).

¹¹³⁴ Судоплатов Павел. Разведка и Кремль. С. 276–277.

¹¹³⁵ Там же. С. 277.

Узагальнюючи, можемо сказати, що ті емігранти, хто повертався на Батьківщину, або ті українці-галичани, що переїздили до СРСР на постійне проживання, були вже приречені й підпадали під арешт під час відповідних кампаній. Ще у травні 1920 року, після розриву Галицької Армії з більшовиками, як свідчив Іван Кревецький, у Києві настали «поголовні арешти галичан (між ними й мене)»¹¹³⁶. На початку двадцятих років іміграція з Галичини знов потрапила під пильний погляд ЦК КП(б)У. На засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 12 квітня 1923 року Раковський¹¹³⁷ доповідав про клопотання представників галицької еміграції щодо надання їм притулку в Україні. Під час розгляду цього питання були присутні Левицький і Ауссем. Було ухвалено: «Считать необходимым предоставить убежище галицийским эмигрантам на территории СССР. На Украину же считать возможным частично впускать галицийских эмигрантов, имея в виду направлять их для работы в Донбасс»¹¹³⁸. Ясна річ, це питання розроблялося через ГПУ. 17 вересня Балицький доповідав на Політбюро про прийом українських емігрантів з Польщі. Ухвалили: «Согласиться принять 1000 эмигрантов. Предложитъ т. Балицкому в срочном порядке подготовить необходимый аппарат для проверки и наметить план их использования»¹¹³⁹. Тим часом питання розросталося. 5 жовтня Шліхтер зробив доповідь про тих галичан, що перебували на той час у Чехословаччині. Ставлення до іміграції лишалось цілком сприятливе. Політбюро ухвалило: «Признать необходимым принять галичан на Украину. Провести это через ЦК РКП. Поручить т. Фрунзе и Шлихтеру провести подготовительную работу»¹¹⁴⁰. Ще раз питання про галичан стало на засіданні Політбюро 23 листопада 1923 року. Проводилась та сама лінія: «Подтвердить желательность эвакуации на Украину отобранной группы галичан и обратиться в ЦК РКП с ходатайством об ассигновании необходимых средств»¹¹⁴¹. Серед галичан, що так централізовано перевозилася до СРСР, були передусім військовики УГА. На початку двадцятих років чимало галичан, зокрема з Галревкому — Конар, Ом. Паліїв, П. Дідушко-Гельмер та Букшований — опинились у Москві. М. Роженко здогадується, що їх «ГРУ РСЧА готувало для розвідувальної роботи і майбутньої війни з Польщею, що вважалась недалекою»¹¹⁴². Один тюремний приятель, втаємничений у технічні прийоми «органів»

¹¹³⁶ Пам'яті Івана Кревецького // Україна. 36. 4. Париж, 1950. С. 245.

¹¹³⁷ Згодом, 11 вересня 1941 року, серед 157 в'язнів Орловської тюрми було страчено, поруч Раковського, також і одного з керівників КПЗУ Й. Крілика (Василькова). Див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина. С. 208.

¹¹³⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 40. Арк. 44.

¹¹³⁹ Там само. Арк. 112.

¹¹⁴⁰ Там само. Арк. 115 зв.

¹¹⁴¹ Там само. Арк. 144.

¹¹⁴² Роженко М. Трагедія академіка Юринця. С. 91.

оповідав Олександрові Семененкові: «Всі або майже всі галичани [...] були завербовані заздалегідь. В перші роки, коли вони з'явилися з Галичини більшими групами, арештовувано тільки окремих з них. Їх примушувано давати свідчення на багатьох галичан, які ще були на волі. Такого автора розлогих свідчень засилали до лагерів, а його "спільників", яких він нібито завербував до організацій, не чіпали. Ніби нічого не сталося. Могло проминути кілька років, живе собі й працює такий "завербований". Коли ж приходить призначений органами час, беруть чоловіка і показують йому, що він член контрреволюційної організації, що його завербував такий і такий. Отже вербовка була якийсь час ніби законсервована, але як усякі консерви, зберігала своє значення. "Завербований" після відповідної процедури "слідства", звичайно, мусить признати себе за винного. Коли треба, він і сам когось ще завербує»¹¹⁴³.

Дмитро Соловей зробив дуже важливе спостереження: «Слід зауважити також, що після 1933 року зникла вся галицька інтелігенція, що її перед тим була досить велика кількість в УРСР. Галичан після самогубства Скрипника виловлено і відтранспортовано з України до різних концентраційних таборів в ССРСР, незалежно від того, чи були вони членами КП(б)У, чи ні, й незалежно від того, де вони жили»¹¹⁴⁴. Вирушаючи 24 травня 1934 року після слідства у пересильну тюрму, Йосип Гірняк опинився в людному колі земляків-галичан: «Від них я дізнався, що вони належать до великої групи членів КПЗУ, яка має собою представляти терористичну організацію УВО в лавах комуністичної партії Західної України. З їх слів виходило, що камери переповнені галицькими комуністами на чолі з цілим передостаннім і останнім Політбюрами»¹¹⁴⁵.

Скларось це тому, що ставлення до галичан змінилося. Якщо раніше йшлося про їхнє «використання» у цілях большевицької політики, тепер керівництво побачило в них серйозну небезпеку. Викриваючи після Скрипникової смерті його «націоналістичні ухили», Панас Любченко на листопадовому (1933) об'єднаному пленумі ЦК й ЦКК КП(б)У нагадував: «З великою наполегливістю вимагав він [М. Скрипник] від Політбюра дати дозвіл на ввіз 1500 вчителів з Західної України, тому, бачите, що у НКО кадрів не вистачає. Тепер абсолютно ясно, що Скрипник виконував тоді, сам того не знавши, пряме доручення УВО: 1500 вчителів, дібраних Баданами, це були 6 1500 офіцерів і підофіцерів-шпигунів і військових агентів»¹¹⁴⁶. Любченкову ідею ілюструє біографія Захара Кондратюка: «В 1925 році, на

¹¹⁴³ Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б. м.: Сучасність, 1977. С. 130.

¹¹⁴⁴ Соловей Дм. Голгота України. Част. I. Вінніпег: Укр. голос, 1953. С. 241.

¹¹⁴⁵ Гірняк Йосип. Спомини. Нью-Йорк: Сучасність, 1982. С. 384.

¹¹⁴⁶ Вогонь по націоналістичній контр-революції та по націонал-ухильниках: Промова тов. П. П. Любченка на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У в листопаді 1933 року // Вісті ВУЦВК. 1933. 11 грудня. № 280 (3971). С. 2.

заклик, повернувся до Варшави, а з Варшави, в нелегальному порядку, про-
дівстався в тому ж 1925 році до УССР. Там спочатку влаштувався як народ-
ний учитель в 10-річній школі в містечку Гриців, в Грицівському районі»¹¹⁴⁷.
Потім Кондратюк завідував Пихтіївською трудовою школою, Петрівською
(Мелітопольський округ) та Миколаївською (Великий Лопатинський район
на Запоріжжі) школами. Було б важливо спеціально збирати свідчення про
нелегальні відвідини СРСР, відмітаючи такі, де не виключається або автор-
ство самого ГПУ-НКВД, або еміграційні перебільшення. Для цього мемуари
емігрантів доцільно перевіряти документами НКВД, а звинувачення опера-
тивників — навпаки — джерелами еміграційними. Маємо достовірні відомості
про дві поїздки князя Павла Дмитровича Долгорукова (1866–1927). Вдруге він
перетнув кордон біля Кишинева 6 червня 1926 року. Дістався
Одеси, затримався у Харкові. Його арештували 13 липня 1926 року на ст.
Лопасня, після чого перевезли назад до Харкова. Розстріляли князя Долго-
рукова вночі проти 10 червня 1927 року. 3 липня датується його «Матерьяль
для воспоминаний», переданий за кордон і там опублікований»¹¹⁴⁸.

Большевицькі верховоди збагнули, що високоосвічені люди, над
якими не тяжіли спогади про чрезувичайки, могли відіграти в Україні
роль провідників, лідерів національно-визвольного руху. Як ґрунтовно
розумів роль добрих організаторів Троцький, видно із його виступу в
московському колонному залі перед молодими командирами 24 лютого
1919 року: «Дайте три тисячі дезертиров, назовите это полком, я им дам
боевого командира, хорошего комиссара, подходящих батальонных,
ротных, взводных — и три тысячи дезертиров в течение четырех не-
дель дадут у нас, в революционной стране, превосходный полк»¹¹⁴⁹.
Пригнучи опанувати масами, ворожі сили завжди починають з ізоляції
провідників. Готуючись до передачі козаків у Лівенці, англійці їх ганебно
обдурили: оголосили козацьким офіцерам про вигадану конференцію
з фельдмаршалом Александером, а коли вони зібралися разом — їм ого-
лосили про їхню видачу советам¹¹⁵⁰. Після цього впоратися з рядовими
козаками стало багато легше. Підбиваючи підсумки українсько-боль-
шевицької війни, С. Пирожков і А. Перковський виходять «з того не-
заперечного факту, що більшовицька інтервенція в Україні спричинила
демографічну катастрофу, рівновелику за своїми наслідками якісного
характеру з катастрофою початку 30-х років»¹¹⁵¹. Дослідники пояснюють

¹¹⁴⁷ Захар Спиридонович Кондратюк: Короткий життєпис // Аркас Микола. Історія України-Русі з малюнками. [Вид. 3. Вінніпег, 1967.] С. XIV д.

¹¹⁴⁸ Долгоруков П. Д. Великая разруха. Мадрид, 1964. С. 399–415.

¹¹⁴⁹ Троцкий Л. Моя жизнь. С. 394.

¹¹⁵⁰ Толстой Н. Д. Жертвы Ялты. М.: Русский путь, 1996. С. 209–232.

¹¹⁵¹ Пирожков Сергій, Перковський Арнольд. Екстремальні ситуації і демографічні катастрофи в Україні 1920–1930 // Пам'ять століть. 1997. Травень-червень. № 5 (8). С. 112.

свою думку експропріацією й частковим фізичним знищенням куркулів внаслідок селянської війни. Оскільки сільська національна буржуазія, суб'єкт національно-визвольного руху, зникла, селянство залишилось без провідників, без авангарду.

Важко сказати, чи були офіцерами вчителі, яких так злякався Панаас Любченко, але те, що ці люди могли б вишколити національну волю української підсовєцької молоді, — річ очевидна. Тим-то так боялась їх влада. Варто пригадати, що ту саму позицію займав щодо ворожої еліти й ворожих лідерів Гітлер. 16 липня 1941 року на нараді з Герінгом, Кейтелем, Розенбергом і Борманом, де визначались принципи діяльності східного урядового міністерства Остміністеріуму Розенберга він сформулював програму, що в переказі Гейдріха виглядала так: «Гітлер настаивает на скорейшем создании хорошо спланированной системы информации — такой системы, которой могло бы позавидовать даже НКВД: надежной, беспощадной и работающей круглосуточно, так, чтобы никто — никакой лидер, подобный Сталину, не мог бы возвыситься, прикрываясь флагом подпольного движения, ни в какой части России. Такую личность, если она когда-либо появится, надлежит своевременно распознать и уничтожить»¹¹⁵².

Першою серйозною акцією, спрямованою на ліквідацію політичної еміграції, стало «зміновівство» (збірник «Смена вех» з'явився у Празі у липні 1921 року). Звернені обличчям до червоної Москви, професори Ю. В. Ключніков, Н. В. Устрялов, Ю. Н. Потехін та інші закликали еміграцію до «переоцінки цінностей». Виїжджаючи до СРСР, новоспечені колаборанти деморалізували й розкладали громаду, що лишалась на Заході. Це було в сутому інтересі большевиків. Як казав Сунь-цзи, «Сто разів битись і сто разів перемогти — ще не найкраще. Найкраще — підкорити чужу армію, не воюючи»¹¹⁵³. Після того, як росіяни створили прецедент (спроба Винниченка була явно невдатна), їхніми шляхами рушили українці. Перші повернулись есери. У різні роки виїхали до СРСР, були репресовані і здебільшого загинули політичний діяч, журналіст, публіцист Юліян Бачинський (* 1870 у Галичині)¹¹⁵⁴, геолог, військовий і політичний діяч Микола Шадлун (* 1873 у Мелітополі)¹¹⁵⁵, генерал-хо-

¹¹⁵² Шелленберг Вальтер. Лабиринт: Мемуары гитлеровского разведчика. М.: Дом Бируни, 1991. С. 227.

¹¹⁵³ Сунь-цзы. Трактат о военном искусстве // Конрад Н. И. Избранные труды: Синология. М.: Гл. ред. восточной лит-ры, 1977. С. 28.

¹¹⁵⁴ Галій М. До історії людоловства // Вільна Україна. Ч. 19. Trenton, N.J., 1958. С. 17–19; Винар Любомир. Юліян Бачинський видатний дослідник української еміграції. Мюнхен: Нью-Йорк, 1971. 16 с.; Мукомела О. Бачинський Юліан Олександрович // Українська журналістика в іменах. Вип. 1. Львів, 1994. С. 19–20; Труды эмиграции. Том I, часть 1. С. 52; Українська журналістика в іменах. Вип. 3. С. 333–340.

¹¹⁵⁵ Там само. Часть 2. С. 790–791.

рунжий УНР Петро Ліпка (* 1876, Вороніжчина)¹¹⁵⁶, географ-академік Степан Рудницький (* 1877 у Перемишлі)¹¹⁵⁷, політичний діяч і публіцист Маріян Меленевський (* 1878, с. Федюківка на Київщині)¹¹⁵⁸, публіцист, педагог і краєзнавець Сергій Бачинський (* 1879, с. Чечелівка Катеринославської губ.)¹¹⁵⁹, правник і публіцист Михайло Лозинський (* 1880 біля Львова)¹¹⁶⁰, журналіст і дипломат Петро Дідушок (* 1889, с. Княже біля Львова)¹¹⁶¹, журналіст Сергій Вікул (* 1890, Вінниця)¹¹⁶², журналіст та історик Павло Христюк (* 1890 на Кубані)¹¹⁶³, журналістка Надія Суровцова (* 1896, Київ)¹¹⁶⁴, публіцист і лікар Володимира Крушельницька (* 1903, Коломия)¹¹⁶⁵. Дуже стійка еміграційна чутка запевняла, що Суровцову хутко після її повернення большевики розстріляли¹¹⁶⁶. Насправді її доля склалась інакше, хоч і не менш драматично. Дехто з еміграційних діячів виїздив на батьківщину нелегально, як-от (1922) генерал-хорунжий УНР Тиміш Гулий-Гуленко (* 1886)¹¹⁶⁷. Немає докладних відомостей про долю авіатора, генерал-хорунжого УНР Віктора Павленка (* 1888), який 1926 року повернувся на Україну¹¹⁶⁸.

Як правило, спочатку ці люди робили певну кар'єру, але невдовзі середовище починало їх відкидати. У новій совєцькій дійсності, куди вони

¹¹⁵⁶ Тинченко Яр. Українське офіцерство. С. 103; Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет Українських Визвольних змагань. С. 183–184.

¹¹⁵⁷ На офіційне запрошення Наркомосу УСРР 17 жовтня 1926 року переїхав з Праги до Харкова. Був заарештований 21 березня 1933 року, розстріляний 3 листопада 1937 року (Рубльов О. С. Фундатор української географічної науки // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). К., 1991. С. 129). Див.: Труды эмиграции. Часть 2. С. 632.

¹¹⁵⁸ Українська журналістика в іменах. Вип. 6. С. 204–205.

¹¹⁵⁹ Бачинський М. Бачинський Сергій Васильович // Українська журналістика в іменах. Вип. 2. Львів, 1995. С. 23–28.

¹¹⁶⁰ Труды эмиграции. Часть 1. С. 411. Невідомо, як склалась доля архітектора, маляра й графіка Сергія Гладкого, котрий повернувся до СРСР у другій половині тридцятих років (Там само. С. 173).

¹¹⁶¹ Головацький І. Дідушок Петро Федорович // Українська журналістика в іменах. Вип. 2. С. 67–68.

¹¹⁶² Мукомела О. Вікул Сергій Павлович // Українська журналістика в іменах. Вип. 1. С. 34–35; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. С. 74–75.

¹¹⁶³ Малик Я. Христюк Павло Онисійович // Українська журналістика в іменах. Вип. 2. С. 251–254.

¹¹⁶⁴ Мукомела О. Суровцева-Олицька Надія Віталіївна // Українська журналістика в іменах. Вип. 1. С. 178–179.

¹¹⁶⁵ Крушельницька Л. Крушельницька Володимира Антонівна // Українська журналістика в іменах. Вип. 1. С. 105–106.

¹¹⁶⁶ Донцов Дмитро. Рік 1918, Київ. Торонто: Гомін України, 1954. С. 119.

¹¹⁶⁷ Тинченко Яр. Українське офіцерство. С. 181; Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет Українських Визвольних змагань. С. 142–143.

¹¹⁶⁸ Відродження. 1918. 19 квітня. № 20. С. 4. Шп. 4; 24 квітня. № 24. С. 2. Шп. 2. Яр. Тинченко писав, що, «за деякими свідченнями», він міг померти на Кубані від голоду (Тинченко Яр. Українське офіцерство. С. 193).

потрапляли, їм не лишалось місця. Ні до кого іншого не подібна біографія Дмитра Александровича Бистролетова (1901–1975). Він навчався на юридичному факультеті УВУ у Празі, але 1924 року його завербувала резидентура совєцької зовнішньої розвідки. 1930 року Бистролетова відправили на нелегальну роботу до Німеччини, 1937-го він переїхав до Москви. Працював у центральному апараті розвідки й Торговельній палаті. У 1938–1954 роках перебував в ув'язненні за звинуваченням у шпигунській діяльності. Після звільнення був реабілітований. Працював у ВНИИ медичної та медико-технічної інформації Міністерства охорони здоров'я СРСР на посаді наукового консультанта¹¹⁶⁹.

Нагнітаючи істерію, А. Вишинський узагальнював: «Польская разведка в течение ряда лет перебрасывала в пределы СССР своих агентов и пилсудчиков под видом “коммунистов”. Предварительно разведка выдерживала этих господ в политических тюрьмах под маркой “политических заключенных”, создавала им ореол “борцов за коммунизм”, награждала их пожизненной каторгой и пр., потом обменивала и запускала их в наши учреждения и организации для подрывной работы. Сейчас разоблачен ряд таких “политических” деятелей, в действительности оказавшихся шпиками и разведчиками из лагеря пилсудчиков. Кое-кто из этих провокаторов сумел добратсья до больших чинов и должностей в СССР еще в период 1919–1921 годов»¹¹⁷⁰. На об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У в листопаді 1933 року Панас Любченко зачитував заяву кандидата на члена КП(б)У Івана Сірка до Політбюро: «Одна річ контроль, друга — недовір'я тому, що ти з галичан». Постишев кинув репліку: «Ач, те саме, що Винниченко пише»¹¹⁷¹. Про це не можна було говорити.

Не пожаліла влада і тих большевиків, що свого часу перебували на еміграції в Америці. Після арештів у 1902–04 роках в Америці перебував відповідальний секретар ЦВК УРСР Аркадій Леонтійович Кисельов (Арон Лазаревич Кеслер). У березні 1912 року в Ньюарку в нього народився син Леон. 1917 року родина повернулася до Росії. 15 квітня 1938 року Кисельова-старшого було заарештовано як учасника право-троцькістської організації, а 22 вересня засуджено до страти (вирок виконано). У санкції Яченіна сказано: «Принимает участие в распространении клеветнических измышлений в связи с проводимой в стране репрессией в отношении троцкистов, правых и других враждебных элементов». Син оповідав: «На-

¹¹⁶⁹ Судоплатов А. Тайная жизнь генерала Судоплатова. Кн. 2. С. 479–480.

¹¹⁷⁰ Вышинский А. Подрывная работа разведок капиталистических стран и их троцкистско-бухаринской агентуры // Троцкистско-бухаринские бандиты — поджигатели войны во всем мире: Сб. статей. [М.:] Молодая гвардия, 1938. С. 14. Вперше опубліковано у газеті «Красная звезда», 1938, №№ 174, 176, 177, 179.

¹¹⁷¹ Вогонь по націоналістичній контр-революції та по націонал-ухильниках: Промова тов. П. П. Любченка // Вісті ВУЦВК. 1933. 11 грудня. № 280 (3971). С. 2.

скільки мне известно от родных, фамилию отец переменял с Кеслер на Киселева после приезда из Америки в Россию. С того времени я себя знаю как Киселева, но настоящая фамилия родных и моя Кеслер»¹¹⁷². Під час слідства з'ясувалося, що, рахуючись членом ВКП(б) з 1902 року, фактично Аркадій Кисельов ніколи до партії не вступав. Документи він дістав 1917 року. Заарештували також двоюрідного брата А. Л. Кисельова Филиппа Давидовича Кеслера, який прибув з Америки лише 1934 року¹¹⁷³.

22 вересня 1939 року Совети увійшли до Львова. Склалось враження, що «були зложені пляни про арешти і вивози так званих ворогів народу, були готові листи (списки. — С. Б.) з визначенням, в якому порядку і кого арештувати і вивозити»¹¹⁷⁴. У збірнику Мілени Рудницької «Західня Україна під большевиками» червоному терору 1939–41 років у Галичині присвячено цілий останній розділ, де наведено списки большевицьких жертв — українських послів та сенаторів (19 осіб), а також українських адвокатів (78 осіб)¹¹⁷⁵. Із колишніх емігрантів до Чехословаччини тут фігурує адвокат Володимир Старосольський (* 1878 у Ярославі в Галичині)¹¹⁷⁶. Одного з перших, 26 вересня, арештували головного редактора «Діла» Івана Німчука, який опинився в тюрмі на Лонцького. У його камері сиділи колишній робітничий провідник у Львові Іван Кушнір, який невдовзі в цій тюрмі помер, та вісімдесятирічний сеньйор українських політичних діячів Кость Левицький¹¹⁷⁷. Після переслідувань з боку поляків зазнав нових, большевицьких репресій церковний діяч, публіцист, видавець, композитор Арсен Річинський (* 1892 біля Тернополя)¹¹⁷⁸. У лісовому маєтку митрополита Андрея Шептицького під Станіславовим було арештовано 73-річного генерал-полковника УНР Олексія Галкіна, який помер на одному з допитів¹¹⁷⁹. Костя Левицького, що задихався від браку повітря, Івана Німчука, послів Володимира Кузьмовича, Володимира Целевича та Дмитра Левицького 20 жовтня у відкритій вантажівці перетранспортували під конвоем шести енкаведистів до спеціального потягу з тюремними клітками без вікон і де

¹¹⁷² ЦДАГО України. № 31099 ФП / кор. 178. Арк. 5, 15. Допитував сина 10 червня 1938 року оперуповноважений IV відділу Фраймович. Леона Кисельова було звільнено 5 березня 1939 року.

¹¹⁷³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. № 441. Арк. 27; № 511. Арк. 50; № 39308 ФП / кор. 455. Том 4, арк. 201, 230–231.

¹¹⁷⁴ Призабутий в'язень Луб'янки — Іван Німчук // Свобода. 1989. 3 березня. Ч. 40. С. 2. Підп.: Т., О.

¹¹⁷⁵ Західня Україна під большевиками. Нью-Йорк: НТШ, 1958. С. 359–492.

¹¹⁷⁶ Чекіст заарештував Старосольського у день похорону його тещі Герміни Шухевичевої 25 грудня 1939 року в кабінеті ректора університету. Заслужений адвокат помер 25 лютого 1942 року в Марійську від виснаження голодом (Володимир Старосольський, 1878–1942. Нью-Йорк та ін., 1991. С. 129–150; = ЗНТШ. Том 210). Див.: Труды эмиграции. Часть 2. С. 686.

¹¹⁷⁷ Призабутий в'язень Луб'янки — Іван Німчук. С. 2.

¹¹⁷⁸ Гуцаленко Т. Річинський Арсен // Українська журналістика в іменах. Вип. 1. С. 157–158.

¹¹⁷⁹ Тинченко Я. Ю. Українське офіцерство. С. 39; Коляничук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. С. 27–28.

двері мали грубі залізні ґрати. Кожна така келія була ізольована від іншої подвійними стінками. Відбувши двадцять місяців слідства, Німчук без суду 15 травня 1941 року повернувся з Луб'янки до Львова, а 1948 року виїхав до Канади, де написав спогади¹¹⁸⁰. Не всім так щастило.

Маючи такі орієнтири, як картотека Вітика й Суровцової та праця Наріжного, особісти рухалися в чужих країнах не навіпамацки, а зовсім певно. Як згадувала дочка Івана Феценка-Чопівського Ірина Богун, на початку 1945 року до їхнього помешкання у Катовіцах приїхали совєцькі офіцери — майори Толокно та Слапигін. У спогадах, написаних у формі звернення до батька, Ір. Богун підкреслила: «Про перебіг цієї розмови довідалися ми від Тебе пізніше. Із ставлених запитань було ясно, що співрозмовники досконало знали, в чиє помешкання вони йдуть і чого можуть від Тебе сподіватися»¹¹⁸¹. Євген Маланюк навесні 1945 року приїхав до невеличкого моравського села Кунштату, де опинилась на той час у родичів своєї матері його дружина Богуміла з їхнім сином. Леонід Куценко писав: «Коли ж у травні радянські війська зайняли сусіднє із Кунштатом село, то пізно увечері до Маланюків завітав місцевий поліцейський і розповів, що радянська військова комендатура має списки російських та українських емігрантів, які підлягають негайному арешту. У тих списках значиться і прізвище поета Євгена Маланюка, отже, йому потрібно терміново залишити Кунштат. Рідня з дружиною спішно зібрали письменника в дорогу. Часу на роздуми практично не залишалось, оскільки кожної миті до Кунштату могли увійти війська. На найнятому ріднею авто Євген Маланюк уночі відбув до найближчої залізничної станції, а звідтіля до Праги і далі»¹¹⁸².

Бували періоди, коли прагнення поглинути й перетравити всю еміґрацію виявлялось у большевиків особливо гостро. Якщо була така можливість, вони намагалися запобігти самому її формуванню. Дбаючи про репатріацію, СРСР перешкоджав самому утворенню «третьої хвилі», і ще на Ялтинській конференції, де розходилося про новий поділ світу, Сталін заклав у домовленості з аліянтами вимогу повернення колишніх громадян до СРСР. За даними генерала Голікова, головного совєцького уповноваженого у справах репатріації, від закінчення війни до 1 вересня 1946 року, отже, протягом перших 16-ти місяців миру до Совєцького Союзу було репатрійовано 5 115 709 осіб, з чого 2 886 157 із совєцької зони Німеччини й Австрії та 2 229 552 із західних зон обох цих країн¹¹⁸³.

¹¹⁸⁰ Німчук Іван. 595 днів совєтським в'язнем. Торонто, 1950.

¹¹⁸¹ Феценко-Чопівський Іван. Хроніка мого життя. Житомир, 1992. С. 105.

¹¹⁸² Куценко Леонід. «Так розчахнулось дерево родини...» Кіровоград, 1999. С. 12.

¹¹⁸³ Маруняк Володимир. Українська еміґрація в Німеччині і Австрії по другій світовій війні, Том І: Роки 1945–1951. Мюнхен: П. Белей, 1985. С. 37. Так само й Н. Д. Толстой вважав, що «западны союзники выдали Сталину два с лишним миллиона» (Толстой Н. Д. Жертвы Ялты. М.: Русский путь, 1996. С. 11).

Ті, що виходили за кордон свідомо, рятувалися, скільки сила¹¹⁸⁴. Намагаючись уникнути примусової репатріації, наддніпрянці вигадували собі галицькі імена й біографії, і це було типове, масове явище. Племянниця літературознавця С. Єфремова Наталя Павлушкова, наприклад, жила в містечку Гадамар біля Франкфурта-на-Майні під іменем Анни Стефаник. На це своє офіційне ім'я вона одержувала й пошту. У довоєнних документах вихованця Київського державного художнього інституту (закінчив 1940 року) архітекта Євгена Наконечного (скажімо, у свідоцтві про звільнення від військових обов'язків) зазначено, що він народився 22 червня 1914 року на Поділлі в с. Ізяславі (Вінницької, тепер Хмельницької області). У документах повоєнних фігурує інше місце народження — Заславці Сяніцького повіту¹¹⁸⁵. Журналіст і бібліотекар Микола Мартинюк виїхав до Америки під прізвищем Кравчук. Ним він користувався аж до отримання американського громадянства 1984 року¹¹⁸⁶.

Діяльність репатріаційних комісій супроводжувалася макабричними сценами. 7 серпня [1946? року] службовці УНРРА¹¹⁸⁷ повантажили українців, що перебували в цегельні у Герсфельді, на авта, але повезли їх у бік совєцької зони. «Всі попали в розпач, — згадував очевидець. — Авта вихром летіли все далі на схід. Хто перший прийняв рішення — важко сказати, але раптом люди почали вискакувати з авт, розбиваючи собі голови, обличчя, калічили ноги й руки. Було чути крики падаючих і стрілянину вояків. П. В. вискочив з дружиною, викинувши трьохлітню дочку і семилітнього сина. Побитих і скривавлених дітей вхопили вони з дружиною й кинулися тікати до лісу, куди попрямували й ті, що пови́скакували з авт раніше. Счинився галас і стрілянина. Вояки вилловлювали людей поодиночі і вкидали назад до авта»¹¹⁸⁸. Згодом совєцька пропаганда тлумачила це як намагання «військових злочинців», «німецьких колаборантів» захватитись від «справедливої помсти».

Вдаючись до індивідуального терору проти емігрантів, комуністи не зважали ні на загальнокультурні заслуги людей, ані на їхній вік, ані на реальну активність. 1952 року керівництво МГБ (Ігнат'єв і перший заступник міністра Гюґлідзе) виступило з пропозицією ліквідувати 71-річного Алек-

¹¹⁸⁴ Ідеологію неповернення в масовій свідомості емігранта сформував 1946 року публіцист Іван Баґрянний, див. його статтю «Чому я не хочу вертатись до СРСР?» (Баґрянний Іван. Публіцистика: Доповіді, статті, памфлети, рефлексії, есе / Упорядник Олексій Коновал. К.: Смолоскип, 1996. С. 22–31).

¹¹⁸⁵ Білокінь С. Наконечний Є. І. // Мистецтво України: Біографічний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. К., 1997. С. 430.

¹¹⁸⁶ Українська журналістика в іменах. Вип. 5. С. 189.

¹¹⁸⁷ United Nations Relief and Rehabilitation Administration (Адміністрація Об'єднаних Націй для допомоги і відбудови) — міжнародна організація, яку створили 1943 року альянти для допомоги потерпілим у війні країнам.

¹¹⁸⁸ Маруняк В. Українська еміграція. С. 48–49.

сандра Керенського й 73-річного генерала Миколу Капустянського¹¹⁸⁹. 1948 року в Аутсбурзі було створено Українську Національну Раду, до якої увійшли представники численних еміграційних партій та організацій. Серед них, як представник Організації Українських Націоналістів, був і генерал-хорунжий Капустянський, який, згідно з постановою від 19 липня 1948 року, став міністром військових справ. Був підвищений до звання генерал-поручника та генерал-полковника. Помер він у Мюнхені 1969 року. Похований на кладовищі Вальдфрідгоф¹¹⁹⁰. Я був на його могилі.

За свідченням Ірини Нітефор (Торонто), дочки члена Центральної Ради економіста Валентина Садовського (* 1886 на Волині)¹¹⁹¹, дата масових еміграційних арештів, коли було забрано і його, — 12 травня 1945 року. У некролозі зазначалося: «Ще не стрясли пилюку зі себе, зі швидкого і раптового походу на Прагу — військове НКВД негайно ж кинулось з готовими списками арештувати українських наукових, громадських і політичних діячів-емігрантів, а також натуралізованих українців — чеських громадян»¹¹⁹². Але операція тривала не один місяць. Філософа Дмитра Демчука, що лікувався після виходу з пражської лікарні на дачі в Таборі-Клокотах, узяли щойно 21 червня (за його словами, «в кінці другого місяця по окончании войны»)¹¹⁹³. Навпаки, у Катовицях члена Центральної Ради, міністра торгу і промисловості УНР Івана Феценка-Чопівського заарештували раніше, у березні¹¹⁹⁴.

3-поміж емігрантів «набору» 1945 року за віком вирізнявся 77-річний військовий і політичний діяч, публіцист, перекладач і поет Максим Славінський (* 1868 у Ставищах на Київщині), товариш Лесі Українки¹¹⁹⁵.

Не набагато молодший за нього був Президент Підкарпатської Русі Августин Волошин (* 1874 на Закарпатті), останній ректор УВУ в Празі¹¹⁹⁶.

¹¹⁸⁹ Див.: Судоплатов П. Разведка и Кремль. С. 384–386.

¹¹⁹⁰ Державний центр УНР в екзилі. К., 1993. С. 326–354; Тинченко Я. Ю. Українське офіцярство. С. 111; Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет Українських Визвольних змагань. С. 33–35.

¹¹⁹¹ Труды эмиграции. Часть 2. С. 646; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. С. 155–156; Українська журналістика в іменах. Вип. 5. С. 280–281.

¹¹⁹² Проф. Валентин Садовський: Посмертна згадка // Свобода. 1948. 3 серпня. Ч. 178.

¹¹⁹³ ЦДАГО України. № 57778 ФП / кор. 1432. Арк. 69.

¹¹⁹⁴ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. С. 177–178; Українська журналістика в іменах. Вип. 4. С. 253–259.

¹¹⁹⁵ Мукомела О. Славінський Максим Антонович // Українська журналістика в іменах. Вип. 1. С. 168–170; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. С. 158–160; Труды эмиграции. Часть 2. С. 667–668.

¹¹⁹⁶ Полонська-Василенко Н. Український Вільний Університет, 1921–1971 // Український історик. [Том] VIII. Ч. 1–2 (29–30). С. 22; Труды эмиграции. Часть 1. С. 148; Українська журналістика в іменах. Вип. 3. С. 60–63; Йосипенко Володимир. Зимові сутінки червневих днів: Деякі подробиці перебування Августина Волошина в Лефортово // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1994. № 1. С. 140–147; Верба І. В. Життя і творчість Н. Д. Полонської-Василенко, 1884–1973. К., 2000. С. 299.

Інші ув'язнені:

Політичний діяч і публіцист Осип Безпалко (* 1881 у Чернівцях). Є відомости, ніби він був заарештований 1947 року¹¹⁹⁷.

Історик і письменник Володимир Бірчак (* 1881 у Галичині). На момент арешту голова Товариства Музею визвольної боротьби України¹¹⁹⁸.

Військовий і політичний діяч, фізик і публіцист Микола Галаган (* 1882 на Чернігівщині)¹¹⁹⁹.

Історик літератури Григорій Омельченко (* 1884 на Кубані)¹²⁰⁰.

Міністр хліборобства в кубанському кабінеті Л. Бича агроном Степан Манжула (* 1885)¹²⁰¹.

Правник Олександр Гайманівський (* 1887 на Чернігівщині), останній декан юридичного факультету УВУ, очолював український відділ у Слов'янській книгозбірні¹²⁰².

Мовознавець та етнограф Іван Панькевич (* 1887 на Львівщині)¹²⁰³.

Економіст Микола Добриловський (* 1888 в Ічні на Чернігівщині). На момент арешту заступник голови Товариства Музею визвольної боротьби України¹²⁰⁴.

Публіцист Микола Залізник (* 1888 у Криму)¹²⁰⁵.

Інженер-лісівник Василь Прохода (* 1890 на Кубані)¹²⁰⁶.

Бібліограф Петро Андрійович Зленко (* 1891 у Староколястинові Волинської губ.), з 1936 року співробітник Слов'янської книгозбірні¹²⁰⁷.

Правник і економіст Василь Чапля (* 1891 у Галичині)¹²⁰⁸.

¹¹⁹⁷ Труды эмиграции. Часть 1. С. 55; Українська журналістика в іменах. Вип. 5. С. 24.

¹¹⁹⁸ Габор В. Бірчак Володимир // Українська журналістика в іменах. Вип. 2. С. 36–40; Мушинка Микола. Музей визвольної боротьби України та доля його фондів. Мельбурн, 1996. С. 25; Труды эмиграции. Часть 1. С. 85–86.

¹¹⁹⁹ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. С. 79–80; Труды эмиграции. Часть 1. С. 158.

¹²⁰⁰ Труды эмиграции. Часть 2. С. 536–537.

¹²⁰¹ Кубанці в Українській Господарській Академії в Подєбрадах // Вільна Україна. Ч. 3. 1954. С. 45. Підп.: В. І[ванис?]

¹²⁰² Полонська-Василенко Н. Український Вільний Університет. С. 22; Труды эмиграции. Часть 1. С. 157.

¹²⁰³ Полонська-Василенко Н. Український Вільний Університет. С. 22; Труды эмиграции. Часть 2. С. 562. «Українська журналістика в іменах. Вип. 2» (С. 165–169) та «Труды» про його ув'язнення не згадують.

¹²⁰⁴ Мушинка Микола. Музей визвольної боротьби України. С. 25; Труды эмиграции. Часть 1. С. 217.

¹²⁰⁵ Труды эмиграции. Часть 1. С. 264.

¹²⁰⁶ Биковський Лев. Пам'яті полк. Василя Проходи // Свобода. 1971. 24 листопада; Биковський Лев. Василь Хомич Прохода // УТГП. Наукові записки. Том XXVI. Мюнхен, 1974–75. С. 92–115; Труды эмиграции. Часть 2. С. 601; Українська журналістика в іменах. Вип. 4. С. 220–221.

¹²⁰⁷ Гуцаленко Т. Зленко Петро Андрійович // Українська журналістика в іменах. Вип. 1. С. 76–78; Труды эмиграции. Часть 1. С. 272.

¹²⁰⁸ Труды эмиграции. Часть 2. С. 763.

Політичний діяч Богдан Грейнюк (* 1892 у Скибенці на Київщині)¹²⁰⁹.

Полковник Микола Олександрович Россиневич (* 1893, Ніжин), останній канцлер філософічного факультету УВУ¹²¹⁰.

Правник і журналіст Степан Ключурак (* 1895, с. Ясеня, тепер Закарпатської обл.)¹²¹¹.

Філолог-славіст Костянтин Чехович (* 1896 біля Перемишля)¹²¹².

Архітектор Артем Корнійчук (* 1898 у Жеребках Волинської губ.), видавав газету «Українська дійсність» (1939–1945)¹²¹³.

Арешти провадились і в інших країнах.

Потрапив до рук совєцьких спецслужб історик Михайло Антонович (* 1909 у Флоренції)¹²¹⁴. Чоловік його сестри Марини проф. Ярослав Рудницький оповідав, що Антонович був ув'язнений у Берліні на помешканні Мірчуків¹²¹⁵.

Правдоподібно, в Німеччині ув'язнили політичного діяча й публіциста Олександра Скорописа-Йолтуховського (* 1880 на Поділлі)¹²¹⁶. На початку 1949 року Каленик Лисюк з Нової України, Нью Джерзі, повідомив, що одержав листа від його сестри Ганни Чикаленко-Келлер. Вона писала, що Скоропис пропав без вісти тому «скоро два роки, як пішов з дому в місто, та більш не вернувся. Можливо, що большевики схопили його, як він був у Берліні — і досі не було про нього жадної вістки»¹²¹⁷.

У Польщі 1945 року було ув'язнено двох генерал-поручників УНР — 75-річного Петра Єрошевича та 66-річного Володимира Сінклера¹²¹⁸.

Кілька діячів української культури було ув'язнено в Австрії. Серед них:

У Відні 1945 року заарештували історика державницької школи й публіциста Василя Кучабського (* 1895 у Волиці біля Львова)¹²¹⁹, ком-

¹²⁰⁹ Труды емиграции. Часть 1. С. 196.

¹²¹⁰ Наріжний С. Українська еміграція. С. 122; Полонська-Василенко Н. Український Вільний Університет. С. 22; Верба І. В. Життя і творчість Н. Д. Полонської-Василенко, 1884–1973. К., 2000. С. 299.

¹²¹¹ Українська журналістика в іменах. Вип. 3. С. 158–159.

¹²¹² Труды емиграции. Часть 2. С. 778.

¹²¹³ Там же. Часть 1. С. 344.

¹²¹⁴ Василь Мельник про свою одісею та смерть Василя Бандери й історика Михайла Антоновича (Бюлетень СЛУПВ (Світової Ліги українських політичних в'язнів). № 20. 1993. С. 9; Труды емиграции. Часть 1. С. 32.

¹²¹⁵ Рудницький Ярослав. Із спогадів про Михайла Дмитровича Антоновича // Український історик. Том 26. 1989. Ч. 4 (104). С. 86. Це потверджує колишній політв'язень німецьких і совєцьких таборів Василь Мельник, який познайомився з М. Антоновичем восени 1952 року в концтаборі у с. Каеркан біля Норильська.

¹²¹⁶ Труды емиграции. Часть 2. С. 667; Українська журналістика в іменах. Вип. 6. С. 315–316.

¹²¹⁷ Що сталося з О. Скоропис-Йолтуховським? // Америка. 1949. 4 березня.

¹²¹⁸ Тинченко Яр. Українське офіцерство. С. 49, 58; Коляничук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет Українських Визвольних змагань. С. 68, 91–92.

¹²¹⁹ Василь Кучабський // Поклик сумління. 1990. 1 листопада. Ч. 11. С. 4; Кучабський Юрій. Василь Кучабський // Україна в минулому. Вип. II. К.; Львів, 1992. С. 123–135; Його ж. Листи

позитора Бориса Кудрика (* 1897, Рогатин)¹²²⁰ й публіциста Маркіяна Дзеровича (* 1899, Львів)¹²²¹. 26 серпня 1947 року вийшов на обід до ресторану «Черлі» на Кольмаркті Вільгельм Габсбург-Льотрінген (Василь Вишиваний). Додому він уже не повернувся, — його заарештували й вивезли до СРСР¹²²². Як зазначав Д. Донцов, «є дані думати, що не обійшлося тут без провокації з кругів ближчого оточення архикнязя»¹²²³. 21 вересня 1948 року у Відні було викрадено генерала Олександра Грекова (* 1875, Глухівський пов. Чернігівської губ.)¹²²⁴. У його справі зазначили, що затримано його згідно зі статтею 100 УПК РСФСР¹²²⁵. У Бадені під Віднем заарештовано генерал-чотаря УГА Віктора Курмановича¹²²⁶. До цих імен треба додати також імення українських військових діячів Омеляна Лисяка, Михайла Матчака, Івана Іванця, Альфреда Бізанця, що зникли в ту саму пору¹²²⁷.

Були заарештовані й вивезені до СРСР деякі українські громадські діячі в Румунії — І. Григорович, О. Масикевич, В. Якубович¹²²⁸.

Інакше, аніж в інших склалась доля діяча ОУН публіциста, редактора її офіційного органу «Ідея і чин» Дмитра Маївського (* 1914, с. Реклиць біля Сокаля). Він загинув 19 грудня 1945 року, намагаючись перейти кордон Чехословаччини¹²²⁹.

Не всіх пощастило ув'язнити. Коли 19 травня 1945 року до помешкання Євгена Вирового (Прага, на Виноградах, Гредешінська, 49) під'їхав «чорний ворон» СМЕРШ'у, він покінчив життя самогубством, вистрибнувши з вікна четвертого поверху¹²³⁰.

Василя Кучабського до Івана Крип'якевича та Стефана Томашівського // ЗНТШ. Том ССXXXIII. Львів, 1997. С. 486; Українська журналістика в іменах. Вип. 5. С. 379–381; Гелей Ст. Дм. Василь Кучабський: від національної ідеї до державності. Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. К., 1999. 37 с.

¹²²⁰ Українська журналістика в іменах. Вип. 3. С. 189–190.

¹²²¹ Там само. Вип. 6. С. 78–79.

¹²²² Гіряк Никифор Др. Полк. Василь Вишиваний. Вінніпег: Дм. Микитюк, 1956. С. 36–40; Новосад Роман. Як загинув Габсбург-Вишиваний // Зона. [Вип.]10. 1995. С. 56–58; Роженко Микола. «Я був таким же патріотом-українцем, як всі українці...» // Зона. [Вип.] 12. 1997. С. 269–273.

¹²²³ Донцов Дмитро. Рік 1918, Київ. Торонто: Гомін України, 1954. С. 123.

¹²²⁴ Тинченко Яр. Останній бій генерала: Протоколи допитів Олександра Грекова // Академія. К., 1995. Весна. Ч. 2. С. 5–35; Його ж. Українське офіцерство. С. 19–20; Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет Українських Визвольних змагань. С. 59–61.

¹²²⁵ ЦДАГО України. № 62149 ФП / кор. 1653. Арк. 4.

¹²²⁶ Віра й культура. 1958. Лютий. Ч. 4 (52). С. 2 обкл.; ЕУ. IV (1962). С. 1242; Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет Українських Визвольних змагань. С. 177–178.

¹²²⁷ Василь Кучабський // Поклик сумління. 1990. 1 листопада. Ч. 11. С. 4; Кучабський Юрій. Василь Кучабський // Україна в минулому. Вип. II. К.; Львів, 1992. С. 134.

¹²²⁸ Енциклопедія українознавства. Том II/7. Paris; New York, 1973. С. 2638.

¹²²⁹ Романюк М. Маївський Дмитро // Українська журналістика в іменах. Вип. 2. С. 129–130.

¹²³⁰ Мушинка Микола. Іду на вічність // Сучасність. 1990. Ч. 5. С. 100–103; Українська журналістика в іменах. Вип. 6. С. 46–48.

Певна неясність з Володимиром Бірчаком. Кажуть, він загинув у перші місяці ув'язнення на допиті. В. Габор подає дату смерті — 1946 рік. Тим часом у «Виправленнях і доповненнях» до ЕУ зазначено, що він помер у концтаборі (Іркутська область) 1952 року¹²³¹. Здогадуються, що В. Кучабський був страчений у Львові. Його родич і біограф припускав, що родина В. Кучабського могла загинути влітку 1944 року у Любліні¹²³². 19 липня 1945 року у лікарні Бутирської тюрми помер Августин Волошин¹²³³, того самого року в київській тюрмі загинув М. Славінський. Віктор Курманович, вважається, помер 18 жовтня 1945 року в Одесі. Задово до арешту професор Садовський сказав: «Нашому народові ще потрібні мученики, аби він відчув і зрозумів свою національну правду»¹²³⁴. Чи передбачав він свою власну долю? Після арешту його відразу вивезли з Праги. Він побував у кількох тюрмах Чехії, нарешті в тюрмі у Ратіборі, звідки його дружина одержала записочку, але вже тоді, коли його там не було (18 липня 1945 року), і її поїздка туди була марна. Він писав зокрема: «Сьогодні викупали нас, — очевидно, повезуть до ССРСР. Думав, що мене омине ця доля. Але, певно, доведеться пережити ще й цей етап». Як оповідав його спів'язень, спали на камінних підлогах, без накривала, вікна були повибивані, годували їх поганою юшкою, прогулянки в'язні мали по 10 хвилин на день. Так було у Чехії. 24 листопада 1947 року він загинув у київській в'язниці¹²³⁵. 1950 в СРСР загинули М. Залізник, Осип Безпалко (у Казахстані) та Борис Кудрик (у Мордовії). 1954 року загинув у Тайшеті на Сибіру Петро Зленко. Василь Чапля перебував в ув'язненні до 1957 року.

Іван Феценко-Чопівський загинув у Абезі Кожвинського району Комі АРСР 2 вересня 1952 року¹²³⁶. Ця дата, наведена в повідомленні совецького консульства в Кракові від жовтня 1954 року, досить вірогідна. У блокуванні спів'язня Олександра Гринька вчений і міністр, перебуваючи в пересильному пункті в Інті, зробив запис у січні 1950 року. З табору доходила до родини «скупа кореспонденція»¹²³⁷.

¹²³¹ ЕУ. XI (1995). С. 271.

¹²³² Кучабський Юрій. Василь Кучабський // Україна в минулому. Вип. II. К.; Львів, 1992. С. 123.

¹²³³ Йосипенко В. Зимові сутінки червневих днів. С. 147.

¹²³⁴ Проф. Валентин Садовський: Посмертна згадка // Свобода. 1948. 3 серпня. Ч. 178.

¹²³⁵ Там само.

¹²³⁶ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. С. 177–178. Автори твердять: «Загинув у таборі смертників Абезь». Це географічна назва, а не назва табору. Такого табору не було. Абезь — це робітниче селище Кожвинського району, де, крім Північного управління таборів залізничного будівництва (1947–49), існував осередок Північно-Печорського ИТЛ (1940–1950), перетвореного на Печорський ИТЛ (Печорлаг, 1950–59) з центром на станції Печора. Див.: Система исправительно-трудовых лагерей в СССР. С. 131, 354, 387.

¹²³⁷ Феценко-Чопівський Іван. Хроніка мого життя. Житомир, 1992. С. 100–101, 106.

За відомостями Миколи Барбона, який перебував разом з Михайлом Антоновичем у Норільському другому таборі «Каеркан», після капітуляції Німеччини його викрали в Парижі. За завданням МГБ французькі комуністи накинули йому на голову мішок і запхали до легковика¹²³⁸. Яр. Рудницький фототипічно опублікував його поштову картку до Німецького Червоного Хреста, надіслану 12 квітня 1955 року. Він помер після цієї дати¹²³⁹. Під ту пору помер і Григорій Омельченко. До 1957 року перебував в ув'язненні Василь Чапля.

Деякі особи, відбувши строк, все-таки вийшли на волю. Були звільнені Олександр Гайманівський (року 1963 помер у Празі) та Артем Корнійчук (помер 1978 року теж у Празі). Василь Прохода спершу опинився у Пряшеві. Написав спомини «Записки непокірливого» в трьох частинах. Після трьох відмов 1965 року чехи дозволили йому виїхати до родини, що оселилась у Сан Дієго, США. Помер 1971 року у Денвері¹²⁴⁰. 1956 року виїхав до Польщі Костянтин Чехович, де й помер 1987-го. Згідно з постановою від 20 серпня 1956 року, звільнився з Озерлагу генерал Олександр Греків.

Щасливіше за інших випала доля Миколі Добриловському. Вийшовши з табору 1955 року, він помер близько 1971 року у своїй рідній Ічні.

Тими сабами шляхами ходили росіяни. Дехто з них ще до війни повернувся або навіть і не виходив на еміграцію. 1920 року здав большевикам рештки Кубанської армії генерал-майор Генштабу Збройних Сил Півдня Росії Ніколай Аполлонович Морозов (* 1875)¹²⁴¹. Повернулися до СРСР письменник Скиталець (Степан Гаврілович Петров, * 1869 у Самарській губ.)¹²⁴², громадсько-політичний діяч і публіцист Александр Владімірович Бобріщев-Пушкін (* 1875)¹²⁴³, генерал-лейтенант Александр Степанович Секретев (* бл. 1880)¹²⁴⁴, генерал-лейтенант Генштабу Євгеній Євстігнєєвич Достовалов (* 1882)¹²⁴⁵, генерал-лейтенант Яков

¹²³⁸ Барбон Микола. Професор Михайло Антонович // Зона. Кн. 7. К., 1994. С. 163–167; Тимошук В. Т. Спогади про Михайла Антоновича // УІЖ. 1998. Травень–червень. № 3 (420). С. 142–144; Яременко В. І. Історик Михайло Антонович у спогадах в'язнів сталінських таборів // Там само. С. 140–142.

¹²³⁹ М. Барбон вважав, що Михайло Антонович загинув улітку 1954 року, але сам він розлучився з ним роком раніше.

¹²⁴⁰ Биковський Лев. Пам'яті полк[овника] Василя Проходи // Свобода. 1971. 24 листопада.

¹²⁴¹ Рутыч [Рутченко] Н. Н. Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России: Материалы к истории Белого движения. М.: Regnum, Росс. архив, 1997. С. 167.

¹²⁴² Труды эмиграции. Часть 2. С. 666.

¹²⁴³ Вильданова Р. И., Кудрявцев В. Б., Лаппо-Данилевский К. Ю. Краткий биографический словарь Русского Зарубежья // Струве Глеб. Русская литература в изгнании. Изд. 3, испр. и доп. (далі: Вильданова Р. И. і др. Словарь). Париж; М.: УМСА-Press; Русский путь, 1996. С. 288.

¹²⁴⁴ Там само. С. 218–219. Розстріляний 8 травня 1930 року.

¹²⁴⁵ Рутыч Н. Биографический справочник. С. 51–53. Розстріляний 1938 року.

Александрович Слещов (* 1885)¹²⁴⁶, політичний діяч, письменник і публіцист Александр Аркадьевич Дікгоф-Деренталь (* 1887)¹²⁴⁷, журналіст Григорій Львович Кирдецов (* 1880-ті)¹²⁴⁸, письменник Глеб Васильєвич Алексєєв (* 1892)¹²⁴⁹, публіцист Сергєй Яковлєвич Ефрон (* 1893 у Москві)¹²⁵⁰, прозаїк і літературний критик Александр Михайлович Дроздов (* 1895)¹²⁵¹, козацький письменник Михей Тимофєєвич Гребєніков (* 1896 у Донській області)¹²⁵², євразієць Ніколай Андрійович Клепінін (* 1899, Пятігорськ)¹²⁵³. Доля цих поворотців склалася здебільшого печально. А. В. Бобріщев-Пушкін, заарештований у січні 1935 року, опинився на Соловках. Був розстріляний. Клепінін виїхав до СРСР саме 1937 року, не раніше й не пізніше. Він загинув у таборі. Г. В. Алексєєва навесні 1938 року було заарештовано й розстріляно. Якщо А. А. Дікгоф-Деренталь, перейшовши 1924 року кордон разом із Савінковим і відбувши недовге ув'язнення, вийшов на свободу, у травні 1937 року його заарештували вдруге і відправили на Колиму, де він і загинув. Близько 1938 року в ув'язненні у Середній Азії помер Г. Л. Кирдецов.

Не так, як попередні, бо нелегально перетнув 1926 року румуно-совєцький кордон громадсько-політичний діяч і публіцист П. Д. Долгоруков (* 1866)¹²⁵⁴. Його заарештували біля Москви й розстріляли.

1940 року був ув'язнений в Естонії поет і публіцист Борис Константинович Семенов (* 1874, загинув у концтаборі 1940)¹²⁵⁵.

Але трансконтинентальна операція, спрямована проти російської еміграції, розгорнулась по війні. Уночі проти 21 квітня 1945 року, за розпорядженням міністра внутрішніх справ Фінляндії, комуніста Лейно, було заарештовано й передано на розправу до СРСР 19 осіб, із них 17 емігрантів (генерал Северин Цезаревич Добровольський та ін.)¹²⁵⁶.

Колосальні зусилля поклав режим на ловитву окремо взятих визначних російських емігрантів. Так, було заарештовано 79-річного військового й політичного діяча князя Петра Дмитровича Долгорукова (* 1866 у Царському Селі)¹²⁵⁷.

¹²⁴⁶ Рутыч Н. Биографический справочник. С. 225–226.

¹²⁴⁷ Труды эмиграции. Часть 1. С. 214; Вильданова Р. И. и др. Словарь. С. 306–307.

¹²⁴⁸ Вильданова Р. И. и др. Словарь. С. 319–320.

¹²⁴⁹ Там же. С. 278–279. Алексєєв повернувся у листопаді 1923 року.

¹²⁵⁰ Труды эмиграции. Часть 2. С. 824.

¹²⁵¹ Вильданова Р. И. и др. Словарь. С. 308.

¹²⁵² Там же. С. 195.

¹²⁵³ Косик В. И. Русская Церковь в Югославии, 20–40-е гг. XX века. М.: Правосл. Свято-Тихоновский Богословский ин-т, 2000. С. 241.

¹²⁵⁴ Вильданова Р. И. и др. Словарь. С. 307–308.

¹²⁵⁵ Труды эмиграции. Часть 2. С. 652.

¹²⁵⁶ Прянишников Б. Незримая паутина. С. 382.

¹²⁵⁷ Вильданова Р. И. и др. Словарь. С. 308.

Не набагато молодший за нього був отаман Донських козаків і письменник генерал-від-кавалерії Пьотр Ніколаєвич Краснов (* 1869 року в Петербурзі), ув'язнений із сином і внуком¹²⁵⁸.

Інші російські в'язні:

Генерал-лейтенант Николай Ніколаєвич Шиллінг (* 1870)¹²⁵⁹.

Фахівець із землеробства, історик Церкви Сергій Владімірович Ма-
ракуєв (* 1873 у Москві)¹²⁶⁰.

Військовий діяч Яков Іванович Подг'орний (* 1877 у Лохвиці на
Полтавщині)¹²⁶¹.

Правник і публіцист Сергій Іванович Варшавський (1879 на Пол-
тавщині). У 1936–1939 роках він очолював «Союз русских писателей и
журналистов»¹²⁶².

Військовий діяч Семьон Ніколаєвич Ніколаєв (* 1880 у Симбірській
губ.)¹²⁶³.

Військовий діяч, генерал і історик Сергій Ніколаєвич Войцеховський
(* 1883 у Вітебську)¹²⁶⁴.

Бібліограф, журналіст і публіцист, політичний діяч Сергій
Порфир'євич Постніков (* 1883 в Архангельську)¹²⁶⁵.

Педагог і військовий діяч Владімір Ніколаєвич Светозаров (* 1883
на Дону)¹²⁶⁶.

Педагог Алексей Іванович Овсянніков (* 1884 у Курській губ.)¹²⁶⁷

Літературознавець і критик Альфред Людвігович Бем (* 1886 у
Києві)¹²⁶⁸.

Політик і публіцист Сергій Семенович Маслов (* 1887)¹²⁶⁹.

Генерал-лейтенант Андрій Грігор'євич Шкуро (* 1887)¹²⁷⁰.

¹²⁵⁸ Див. про нього: Самойлов Е. От белой гвардии к фашизму // Неотвратимое возмездие: По материалам судебных процессов над изменниками Родины, фашистскими палачами и агентами империалистических разведок. М., 1973. С. 122–146; Голинков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917–1925 гг.). М.: Изд-во полит. лит-ры, 1975. С. 15–17, 74, 246; Труды эмиграции. Часть 1. С. 372; Толстой Н. Д. Жертвы Ялты. М.: Русский путь, 1996; Рутыч Н. Биографический справочник. С. 128

¹²⁵⁹ Рутыч Н. Биографический справочник. С. 271–272.

¹²⁶⁰ Труды эмиграции. Часть 2. С. 441.

¹²⁶¹ Там же. С. 587–588.

¹²⁶² Там же. Часть 1. С. 114; Вильданова Р. И. и др. Словарь. С. 292–293.

¹²⁶³ Труды эмиграции. Часть 2. С. 518.

¹²⁶⁴ Там же. Часть 1. С. 145–146.

¹²⁶⁵ Там же. Часть 2. С. 597.

¹²⁶⁶ Там же. С. 651.

¹²⁶⁷ Там же. С. 526.

¹²⁶⁸ Там же. Часть 1. С. 63; Вильданова Р. И. и др. Словарь. С. 285–286.

¹²⁶⁹ Труды эмиграции. Часть 2. С. 452.

¹²⁷⁰ Рутыч Н. Биографический справочник. С. 277.

Полковник Генштабу Антон Максимович Шкеленко (* 1889)¹²⁷¹.

Письменник, правник і публіцист Георгій Николаєвич Гарін-Михайловський (* 1890 на Уралі)¹²⁷².

Педагог Владімір Євгенєвич Калачевський (* 1890 у Радомислі Київської губ.). Він викладав математику й фізику у російській гімназії в Празі¹²⁷³.

Киянин-журналіст Константин Павлович Бельговський (* 1895 у Києві)¹²⁷⁴.

Географ, економіст та історик, ідеолог євразійства Пьотр Ніколаєвич Савицький (* 1895 у Чернігові)¹²⁷⁵.

Лікар, письменник і колекціонер Николай Андрійович Келін (* 1896, Клетська над Доном)¹²⁷⁶.

Архітектор Николай Павлович Пашковський (* 1897)¹²⁷⁷.

Письменник, філософ літературний критик і публіцист Константин Александрович Чхеїдзе (* 1897 у Моздоку)¹²⁷⁸.

Архітектор Леонід Сергєєвич Лада-Якушевич (* 1898)¹²⁷⁹.

Військовий діяч, журналіст і публіцист Николай Владимирович Бистров (* 1899 у Петербурзі)¹²⁸⁰.

Фахівець із землеробства Владімір Петрович Клонов (* 1890 у Михайлівській на Дону)¹²⁸¹.

Громадсько-політичний діяч і філософ Пьотр Семьонович Бобровський¹²⁸².

Політичний діяч Іван П. Верещагін¹²⁸³.

¹²⁷¹ Рутыч Н. Биографический справочник. С. 276–277.

¹²⁷² Труды эмиграции. Часть 1. С. 164.

¹²⁷³ Там же. С. 298.

¹²⁷⁴ Нова рада. 1917. 9 липня. № 84. С. 2. Шп. 5–6; Труды эмиграции. Часть 1. С. 59.

¹²⁷⁵ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник, Том 4: П–С. К., 1914. С. 431; Вернадский Г. В. П. Н. Савицкий // Новый журнал. Нью-Йорк, Кн. 92. 1968. С. 273–277; Модзалевский В. Л., Савицкий П. Н. Очерки искусства Старой Украины: Чернигов / Підготовка до друку і передмова О. Б. Коваленка // Чернігівська старовина: Зб. наук. праць, присв. 1300-річчю Чернігова. Чернігів, 1992. С. 101–144; Бобырь А. Дорога восхождения Петра Савицкого // Савицкий П. Дороги. Чернигов: Сіверянська думка, 1996. С. 3–23; Труды эмиграции. Часть 2. С. 642; Вечерський Віктор. Український євразієць // Пам'ятки України. 1997. Ч. 3 (116). С. 58; Дугин А. Евразийский триумф // Савицкий П. Континент Евразия. М.: Аграф, 1997. С. 433–453.

¹²⁷⁶ Труды эмиграции. Часть 1. С. 311.

¹²⁷⁷ Там же. Часть 2. С. 570.

¹²⁷⁸ Там же. С. 790.

¹²⁷⁹ Там же. Часть 1. С. 389.

¹²⁸⁰ Там же. С. 111.

¹²⁸¹ Там же. С. 320.

¹²⁸² Вильданова Р. И. и др. Словарь. С. 289.

¹²⁸³ Труды эмиграции. Часть 1. С. 125.

На території Болгарії СМЕРШ заарештував генерал-лейтенанта Генштабу Николая Емільовича Бредова (* 1883), який натоді завідував російським інвалідним будинком на Шипці¹²⁸⁴.

Академік Македонської Академії наук В. А. Мошин, згадував, що на території Югославії по відношенню до решток російської еміграції совєцькі війська виявили велику доброзичливість, «но немалое число людей, известных мне по своей антисоветской общественной деятельности были арестованы и отправлены в Россию; большинство из них были осуждены на заключение в лагерях»¹²⁸⁵.

У грудні 1944 року в Югославії був заарештований генерал-майор авіації Вячеслав Матвейович Ткачов (* 1885)¹²⁸⁶.

Деся у ті самі місяці було заарештовано й вивезено до СРСР керівника й ідеолога молодіжної організації Національно-трудоий союз нового покоління Михаїла Александровича Георгієвського (* 1888, м. Бежецьк)¹²⁸⁷.

У Загребі заарештували видатного публіциста й громадського діяча Василя Віталійовича Шульгіна¹²⁸⁸. Поет Абрам Кацнельсон розповів мені, що це він його там виявив. Під час наступу совєцької армії Кацнельсон мешкав на території Австрії у домі якогось українського націоналістичного діяча і мав можливість прочитати багато книжок у його бібліотеці.

Адміністрація Тіто видала Сталінові генерал-майора Бориса Ниловича Литвинова (* 1872)¹²⁸⁹.

За неперевіреними відомостями, у Югославії був заарештований (можливо, партизани Тіто убили його у Белграді) генерал-лейтенант Герасим Вдовенко (* бл. 1865)¹²⁹⁰. 1946 року прийняв совєцьке громадянство протоієрей Владислав Неклюдов (* 1899). Після резолюції Комінформбюро його теж було заарештовано, 1949 року він помер у тюрмі¹²⁹¹.

У липні 1949 року у Вільнюсі заарештували історика-медієвіста Льва Платоновича Карсавіна (* 1882)¹²⁹².

У серпні 1945 року депортовано з Харбіна поета, журналіста й педагога А. Ачаїра (Алексій Алексійович Іризов, * 1896, ст. Ачаїр біля Омська)¹²⁹³.

¹²⁸⁴ Рутыч Н. Биографический справочник. С. 51–53.

¹²⁸⁵ Косик В. И. Русская Церковь в Югославии. С. 201.

¹²⁸⁶ Рутыч Н. Биографический справочник. С. 238–239.

¹²⁸⁷ Косик В. И. Русская Церковь в Югославии. С. 232.

¹²⁸⁸ Там же. С. 201–202. Він помер у Володимирі 1976 року.

¹²⁸⁹ Рутыч Н. Биографический справочник. С. 139.

¹²⁹⁰ Там же. С. 64–65.

¹²⁹¹ Косик В. И. Русская Церковь в Югославии. С. 246.

¹²⁹² Вильданова Р. И. и др. Словарь. С. 318; Ястребицкая А. Л. Л. П. Карсавин // Вопросы истории. 1996. № 8. С. 101–109.

¹²⁹³ Вильданова Р. И. и др. Словарь. С. 283.

Незрозуміла, винятково жорстока акція вдарила по козаках. 28 травня 1945 року англійське командування передало в австрійському місті Лієнці дві тисячі козачих офіцерів і багато тисяч рядових козаків совецькій окупаційній владі. Їх відразу й знищили.

На території Чехословаччини померли В. П. Клонов і Н. Н. Шиллінг і, очевидно, А. Л. Бем і С. І. Варшавський. Н. А. Келін, вважається, був ув'язнений 1945 року недовго. Щойно вивезений до СРСР, 1945 року помер С. В. Маракуєв. У січні 1946 року помер генерал С. Ц. Добровольський¹²⁹⁴. Того самого року загинув у Воркуті Г. Н. Гарін-Міхайловський. Близько 1946 року у Володимирі — А. І. Овсянніков. П. Н. Краснова страчено 16 січня 1947 року в Москві. 1951 року загинув С. Н. Войцеховський.

Дехто звільнився. У таких випадках, бувало, пускали назад за кордон. Наприкінці 1955 року президент Фінляндії Юхо Паасіківі звернувся до уряду СРСР з проханням відпустити додому громадян Фінляндії. Шестеро душ померли в ув'язненні. Двоє вирішили лишитись в СРСР. Виїхали одинадцятьо¹²⁹⁵. Як югославського громадянина у грудні 1955 року випустили онука генерала Краснова Ніколая, який виконав заповіт свого діда й, опинившись у Швеції, надзвичайно докладно записав усе, що пам'ятав, — від брехливих обіцянок англійців у Лієнці до карагандинського пекла¹²⁹⁶. З 1950 року жив у Нікополі, а 1957 виїхав до Чехословаччини, де й помер 1965 року, С. П. Постніков. Відбувши десять років у Воркуті, А. Ачаїр звільнився 1955 року й помер у Новосибірську. В. М. Ткачов помер 1965 року в Краснодарі. Після 1956 року повернулися до Чехословаччини Н. В. Бистров (помер у Празі 1967 року), І. П. Верещагін (дата смерті невідома), Л. Д. Лада-Якушевич (помер у Празі 1981 року), С. Н. Ніколаєв (помер у Празі 1976 року), Н. П. Пашковський, П. Н. Савіцький (був ще раз коротко ув'язнений 1961 року, помер у Празі року 1968), К. А. Чхеїдзе (покінчив життя самогубством 1974 року у Празі). Л. П. Карсавін потрапив до табору інвалідів в Абезі (Комі), де й помер 1952 року. Його пам'ятав перекладач Григорій Кочур.

Раніше за інших (1926) повернувся публіцист Борис Вячеславович Дюшен, раніше за інших його заарештували (1935) і звільнили (1940)¹²⁹⁷. Він став головним інженером спеціальної лабораторії МГБ і помер 1949 року в Москві. Агент ОГПУ Николай Андрійович Клепінін утік до СРСР із Франції під чужим прізвищем у жовтні 1937 року.

¹²⁹⁴ Прянишников Б. Незримая паутина. С. 382.

¹²⁹⁵ Там же. С. 382.

¹²⁹⁶ Толстой Н. Д. Жертвы Ялты. М.: Русский путь, 1996. С. 218. Див.: Краснов Николай Николаевич младший. Незабываемое. Сан-Франциско, 1957. 351 с.

¹²⁹⁷ Вильданова Р. И. и др. Словарь. С. 309; Н-[иколаев]ский Б. Михаил Маркович Равич: [Некролог] // Социалистический вестник. Нью-Йорк, 1962. № 5–6 (765–766). С. 87–88. Його молодша сестра Вера Вячеславовна Дюшен, окультистка, мешкала у Києві, де й померла. Я був із нею знайомий.

Зовсім інша доля випала історикові Николаєві Єфремовичу Андреєву (* 1908 у Петербурзі). Ув'язнений у Берліні, він 1947 року опинився в Англії, став професором Кембріджського університету, де й помер 1982 року¹²⁹⁸. Повернувшись 1923 року, благополучно дожив у Москві до 1963-го співробітник Освагу А. М. Дроздов.

Маю відомості, нарешті, про одну емігрантку з Білорусії. 1948 року була ув'язнена білоруська поетка Лариса Геніюш (* 1910 у Гродненській губ.). Звільнившись із концентраційних таборів, вона оселилась біля Гродна, де й померла 1983 року¹²⁹⁹.

У дальші роки можливості масових депортацій звузилися. Совети перейшли до індивідуальних викрадень¹³⁰⁰. У листі до редакції «Українських вістей» дружина Юрія Городянина-Лісовського (Горліса-Горського) Галина сповіщала, що 27 вересня 1946 року він зник в Авґсбурзі¹³⁰¹. Улітку 1947 року в Гамбурзі було обманом захоплено перекладача Миколу Іванова, брата книгознавця Іванова-Меженка. Уночі проти 28 грудня 1948 року в англійській зоні Берліна було викрадено редактора Олександра Зайцева і його дружину¹³⁰². Нагнітаючи істерію, хтось інформував, що в самому лишені Мюнхені протягом одного тільки року викрадено понад 250 осіб різних національностей¹³⁰³.

Коли ситуація в Центральній Європі стабілізувалась, — утворився совецький блок, якому відтак протистояли міцні режими, — Кремль міг вдаватися лише до методів індивідуального терору. На відміну від «цивілізованіших» терористичних організацій, які принаймні беруть на себе відповідальність за той чи інший акт, Совети ніколи не признавалися до своїх злочинів. У певні історичні періоди і в більшості політичних середовищ це взагалі не практикувалось, тим-то досі не виявлено належної документації з приводу убивств полковника УНР Юрія Отмарштайна (1922)¹³⁰⁴, керівників похідних груп ОУН А. Мельника Миколи Сціборського й Омеляна Сеника (Грибівського, 1941)¹³⁰⁵, Чайківського, Бережан-

¹²⁹⁸ Труды эмиграции. Часть 1. С. 18–19; Вильданова Р. И. и др. Словарь С. 281.

¹²⁹⁹ Там же. С. 166. Її вірші перекладала О. Лятуринська (Арка. 1948. Ч. 3–4 (9–10). С. 69).

¹³⁰⁰ Див.: Білокінь С. Довкола таємниці // Петров В. Діячі української культури. С. 3–23.

¹³⁰¹ Городянин-Лісовська Галина. Лист до редакції // Українські вісті. Neu-Ulm, 1949. 19 червня. Ч. 49 (306). С. 4; Українська журналістика в іменах. Вип. 3. С. 84–85.

¹³⁰² Гідна відповідь людоловам // Українські вісті. 1949. 14 липня. Ч. 56 (313). С. 2. Передрук з тижневика англійської зони «Українське слово» за 5 червня 1949 р.

¹³⁰³ Білокінь С. Довкола таємниці. С. 7.

¹³⁰⁴ Сушко Роман. Хто вбив полковника Отмарштайна? [Прага] Накладом автора, 1933. 74 с.; Чеботарів Микола. Невдала реабілітація Сушка-убійника: 3 приводи книжки Романа Сушка, Ч. 1. Б. м.: Правда, 1933. 87 с.; Сушко Роман. Хто мав причину вбити полк. Ю. В. Отмарштайна? Чернівці, 1934. 40 с. Справжнім автором видання 1934 року був Володимир Мартинець, див.: Мартинець В. Українське підпілля від УВ.О. до О.УН. Без місця, 1949. С. 2.

¹³⁰⁵ Мельник Андрій. Пам'яті впавших за волю і велич України // Організація Українських Націоналістів, 1929–1954. На чужині, 1955. С. 42; Гайвас Ярослав. Коли кінчалася епоха. Чикаго, 1964. С. 48–49; Верига Василь. Втрапи ОУН в часі Другої Світової війни. Торонто: Новий шлях, 1991. С. 64–68; Багряний Іван. Публіцистика. С. 176.

ського та ін. Документально проаналізованих убивств в українській історії не так багато.

Скажімо, у зв'язку з паризьким процесом багато писали про убивство Петлюри¹³⁰⁶. Величезний інтерес з самого початку викликало убивство Євгена Коновальця. Цю справу теж розглядали в різні роки докладно: про неї писали Євген Онацький, Я. Кутько (Стахів), Петро Мірчук, Дмитро Андрієвський, Омелян Кушпета, Володимир Мартинець, Ярослав Гайвас та інші¹³⁰⁷, але жодних документів про організацію замаху у них, природно, не було. Як підкреслив відомий «виконавець» Судоплатов, «Ни у абвера, ни у Организации украинских националистов не было улик, чтобы раскрыть истинные причины гибели Коновальца. Конечно, они могли подозревать курьера или связника, прибывшего на встречу в Роттердам, но в их руках не было никаких доказательств»¹³⁰⁸. У нотатці, надрукованій 1990 року за криптонімом у детройтських «Українських вістях», повідомлялося, що директор Вищих сценарних курсів у Москві (1960–72) М. Б. Маклярський «постійно хвалився перед своїми студентами, що він убив полк[овника] Євгена Коновальця»¹³⁰⁹. Це твердження відразу заперечив Михайло Демкович Добрянський міркуванням, що Маклярський єврей: «Знаємо, що до основних завдань КГБ належить загострювати стосунки між євреями та українцями і викликати антиєврейські погроми в Україні»¹³¹⁰. У нарисі про убивство Коновальця Судоплатов імення Маклярського як учасника операції не згадує, але говорить про нього як про кадрового енкаведиста в інших місцях, як-от у зв'язку з історією агента Александра Дем'янова, якого в роки війни «вели» Ільїн та Маклярський¹³¹¹. «Честь» безпосереднього виконання убивства Судоплатов залишив за собою¹³¹².

¹³⁰⁶ Яковлів Андрій. Паризька трагедія // Збірник пам'яті Симона Петлюри. Прага, 1930. С. 228–258 (передр.: К.: Фенікс, 1992. XV, [1], 259 с.); Іванис Василь. Симон Петлюра — Президент України, 1879–1926. Торонто, 1952. 258 с.; Документ судової помилки: Процес Шварцбарда. Париж: Націоналістичне вид-во в Європі, 1958. 152 с.; Яковлів А. Паризька трагедія 25 травня 1926 року: До процесу Шварцбарда. Париж, 1958. 39 с. (передрук з вид. 1930 року з додатком бібліогр. покажчика); Райс Еммануїл. Несправедливі обвинувачення // Симон Петлюра: 36. студійно-наукової конференції в Парижі, травень 1976: Статті, замітки, матеріали. Мюнхен; Париж, 1980. С. 107–108.

¹³⁰⁷ Кутько Я. Пекельна машина в Роттердамі. Детройт, 1952. 63 с.; Мірчук Петро. Євген Коновалець. Торонто, 1958. 106 с.; Кушпета Омелян. Вбивство Євгена Коновальця у світлі нідерландських публікацій // Євген Коновалець та його доба / Упорядник Ю. Бойко-Блохин. Мюнхен, 1974. С. 930–950; Онацький Євген. Шляхом на Роттердам. Буенос-Айрес: Юліан Середяк, 1983. 181 с.

¹³⁰⁸ Судоплатов П. Разведка и Кремль. С. 46.

¹³⁰⁹ Хто вбив Євгена Коновальця? // Українські вісті. 1990. 24 червня. № 25 (2903). С. 2. Підп.: Ю. М. Пор.; Судоплатов А. Тайная жизнь генерала Судоплатова. Кн. 2. С. 512–513.

¹³¹⁰ Демкович Добрянський Михайло. Нові «реvelації» про Е. Коновальця // Наш голос. Townley Branch Union, N. J., 1990. 10 жовтня. Ч. 10. С. 183.

¹³¹¹ Судоплатов П. Разведка и Кремль. С. 182–184.

¹³¹² Характерно, що у збірнику «Євген Коновалець та його доба» імена Судоплатова чи Маклярського жодного разу не згадуються.

Тим часом ми маємо випадок надзвичайної ваги, коли два політичні убивства задокументовані щонайкраще, причому простежено безпосередню участь у цій справі Хрущова й голови КГБ А. Шелепіна. Це убивства Льва Ребета (1957) й провідника ОУН Степана Бандери (1959), які узяв на себе агент КГБ Богдан Сташинський і розслідувала нейтральна судова інстанція — Третій карний сенат Федеральної судової палати (процес відбувся 8–19 жовтня 1962 року у Карлсруе)¹³¹³.

Екскурс у теорію й історію науки євгеніки

У першу чергу, діяльність большевиків у галузі «державного будівництва» вплинула на кількість населення. За 70 років їхнього панування велику частину українців, як і інших народів колишнього СРСР, було просто ліквідовано. Разом — вважається — 110, 7 мільйонів душ¹³¹⁴. Цю кількість обрахував еміграційний професор І. А. Курганов¹³¹⁵. Проводяться підрахунки втрат щодо України¹³¹⁶. Сучасні німецькі історики схиляються до числа 100 мільйонів¹³¹⁷. Проводяться підрахунки втрат щодо України¹³¹⁸. Цікаво, що постсовєцькі вчені з важким комуністичним минулим намагаються применшити ці числа, доходячи до 20 і на-

¹³¹³ Див.: Московські вбивці Бандери перед судом / Збірка матеріалів за ред. Данила Чайковського. Мюнхен: Укр. вид-во, 1965. VII, [1], 695 с., 24 с. іл.

¹³¹⁴ Див.: Курганов І. Три цифри // Новое русское слово. Нью-Йорк, 1964. 12 апреля. № 18661. С. 2; [Курганов І. А.] Три цифры из нашей истории / Публикация Е. Белоконь // Аргументы и факты. 1990. 31 марта — 6 апреля. № 13 (494). С. 7. Пор.: Наше минуле. 1993. № 1. С. 28.

¹³¹⁵ Курганов Іван Алексійович (13 січня 1895–1980) — до війни доктор економічних наук, професор Ленінградського університету та фінансово-економічного інституту, а також Московського кооперативного інституту. Емігрант другої хвилі, узяв участь у створенні й діяльності Координаційного центру звільнення народів Росії. Зробив основну доповідь «Современное положение власти в СССР» на Конгресі за права й свободу у Росії (Гаага, 1957). У видавництві «Посев» видав кілька монографій — «Нации СССР и русский вопрос» (1961) та ін. (75-летие І. А. Курганова // Посев. 1970. № 2. С. 15). Співробітник вид. «Народная правда», «Новый журнал», «Грани».

¹³¹⁶ Перковський А. Л., Пирожков С. І. Демографічні втрати УРСР у 30-ті роки // УІЖ. 1989. № 8 (341). С. 24–36; Перковський А. Л., Пирожков С. І. Демографічні втрати народонаселення УРСР у 40-х рр. // УІЖ. 1990. № 2. С. 15–25; Пирожков С. І. Які ж наші людські втрати? // Вісник Академії наук Української РСР. 1991. № 1. С. 31–39; Пирожков С., Перковський А. Екстремальні ситуації й демографічні катастрофи в Україні 1920–1930 // Пам'ять століть. 1997. Травень–червень. № 5 (8). С. 110.

¹³¹⁷ Кройцбергер С., Маннтойфель І., Унзер Ю. Комунізм і терор // Комунізм — терор — человек. К.: Оптима, 2001. С. 9.

¹³¹⁸ Перковський А. Л., Пирожков С. І. Демографічні втрати УРСР у 30-ті роки // УІЖ. 1989. № 8. С. 24–36; Перковський А. Л., Пирожков С. І. Демографічні втрати народонаселення УРСР у 40-х рр. // УІЖ. 1990. № 2. С. 15–25; Пирожков С. І. Які ж наші людські втрати? // Вісник Академії наук Української РСР. 1991. № 1. С. 31–39; Пирожков С., Перковський А. Екстремальні ситуації й демографічні катастрофи в Україні 1920–1930 // Пам'ять століть. 1997. № 5. С. 110.

віть... 3,7 мільйонів¹³¹⁹. У будь-якому випадку, явно фальшовані багатократно применшені обрахунки тьмяніють перед людськими жертвами за увесь час існування інквізиції. Тоді її жертвами стали близько 350 тисяч осіб, із яких спалено живцем понад 30 тисяч. За 100 років переслідування гугенотів у Франції католики знищили біля 200 тисяч душ, із них кілька тисяч — у Варфоломійську ніч. У роки яacobинського терору у Франції страчено на гільотині «лише» 17 тисяч осіб і ув'язнено понад 70 тисяч.

Напрошується думка і про погіршення якості населення. Намагання знищити серед ворогів кращих фіксується в багатьох країнах і в різні історичні епохи (давньогрецькі тирани, поляки, що боролись проти козацьких ватажків, тощо). Дружина М. Хейфеца згадувала: «Мой дедушка был профессором животноводства. Бывало, читает за столом газету, да как закричит: “Что они делают! Что они делают! Ведь это один раз уничтожишь и больше не восстановишь, нельзя восстановить!”»¹³²⁰.

Пануючи протягом кількох десятиріч у такий спосіб, влада просіяла увесь людський склад кожного суспільного класу, кожної соціальної верстви, винищуючи найкращих. Свідкам це впадало в очі. Сестра милосердя Червоного хреста, що мала дозвіл разом із свіми товаришками 1919 року годувати й лікувати в'язнів у київських чреэвичайках, згадувала: «Еще ужасно было, если приводили кого-нибудь очень одухотворенного, очень светлого. Тогда мы знали, что это обреченный на смерть. Все культурное, выделяющееся, высокое большевиков задевает. В них ненасытная потребность истребить все лучшее»¹³²¹. І в іншому місці: «Были они оба очень славные. Да и вся партия была как на подбор интеллигентная, удивительно симпатичная. У сестер, глядя на них, сжималось сердце. Они уже знали, что именно все светлое, духовное, безжалостно истребляется коммунистами»¹³²². Солженицин писав те саме: «Он не был специалистом, он ехал не из лагеря, а в лагерь и скорее всего — по чистоте и прямоте своего характера — чтобы там умереть, такие там не живут»¹³²³. І в іншому місці: «Жестокое и решительное выражение было главным в лице этого лагерника, отсидевшего уже большую часть своего срока. (Я не знал еще, что такое же точно выражение есть национальный признак островитян ГУЛага). Особи с мягким уступчивым выражением быстро умирают на островах»¹³²⁴.

Не забудьмо й міркування есерки Єкатерини Олицької з приводу її арешту 1924 року: «Я даже считала себя недостойной быть посаженной

¹³¹⁹ Шаповал Ю. Україна ХХ століття. К.: Генеза, 2001. С. 420.

¹³²⁰ Хейфец М. Избранное. Том 1. С. 42.

¹³²¹ Доклад Красного Креста. С. 343.

¹³²² Там же. С. 354.

¹³²³ Солженицын А. Архипелаг ГУЛаг. [Том] I–II. С. 595.

¹³²⁴ Там же. С. 556.

в тюрьму. Ведь я ничего-ничегошеньки не успела сделать»¹³²⁵. Бо там сиділи, мовляв, кращі, — витолкував її текст Солженіцин¹³²⁶. Олицька писала про себе й свою напарницю по камері: «Мы ни в чем не раскаивались, да и не в чем было раскаиваться. Мы даже мечтали иногда, что попадем в тюрьму. Она мечтала о Суздальском политизоляторе, где были заключены ее знакомые с.-д. Мне хотелось на Соловки, я знала, что там много эсеров. Мы обе чувствовали, что нам необходима встреча со старшими товарищами. Нам нужно было разъяснение целого ряда неясных вопросов. Ничего этого нам воля дать не могла»¹³²⁷.

Ю. Д. Безсонов свідчив: «Здесь началось мое арестантское образование и тот внешний перелом, который помог мне преодолеть [...] материальные лишения [...]. Из более или менее изнеженного интеллигента, не привыкшего и не приспособленного к подобной жизни, я постепенно начал превращаться в загнанного, но постоянно готового к борьбе за существование зверя, смело смотрящего в глаза опасности»¹³²⁸.

У багато пізнішу добу Хейфец і Солдатов дотримувались принципу: «Когда честные люди сидят в тюрьме, место справедливых людей тоже в тюрьме»¹³²⁹, і попросились у карцер слідом за А. Аршаканом.

З другого боку, совєцька практика деформувала й большевицькі верхи. На 60-річчі Булганіна (1955) членів московського Політбюро, їхніх родичів і кількох маршалів спостерігала співачка Г. Вишневська: «Как странно выглядят они в домашней обстановке! [...] Разговаривают громко, властно, много пьют. Чувствуется в них какой-то неестественный внутренний напор, будто собрались вместе волчьи вожаки и не рискуют друг перед другом расслабиться. [...] У всех — беспородные, обрюзгшие лица, грубые голоса, простецкое, вульгарное обращение между собой»¹³³⁰. Вражає те, що серед працівників правоохоронних (точніше, правопорушних) органів усіх рівнів професійним захворюванням були нервові розлади. У травні 1922 року заступник наркома внутрішніх справ УСРР Я. Меламедовський подав по начальству довідку свого лікаря д-ра А. Йозефовича про те, що він «страдает функциональн[ым] разстройством нервн[ой] системы, среди симптомов которого особенно выступают явления психостении, в настоящее время обострившиеся». У заяві наркомові Манцеву, прохачучи двомісячну відпустку, він пояснював: «Переутомился [настолько],

¹³²⁵ Олицкая Е. Мои воспоминания. [Кн.] I. С. 181.

¹³²⁶ Солженицын А. Архипелаг ГУЛаг. [Том] I–II. С. 28.

¹³²⁷ Олицкая Е. Мои воспоминания. [Кн.] I. С. 188.

¹³²⁸ Безсонов [Ю. Д.] Двадцать шесть тюрем и побег с Соловков. Paris: Imprimerie de Navarre, 1928. С. 8, 13.

¹³²⁹ Хейфец М. Избранное. Том 1. С. 31.

¹³³⁰ Вишневская Г. Галина: История жизни. М.: Новости, 1991. С. 181–182.

что совершенно теряю способность мыслить и работать»¹³³¹. У психіатричній клініці при 3 московському університеті професор Любошин і ординатор Гулшнер демонстрували перед студентами хворого чекіста, садиста, відомого жорстокими вчинками¹³³². На питання анкети 1925 року про стан здоров'я Соломон Брук відповів, що в нього неврастенія загальна і «сексуаліс»¹³³³. Начальник КРО УГБ УНКВД по Київській області Марк Роголь взагалі збожеволів, і 1 листопада 1939 року опинився на примусовому лікуванні у Київській психіатричній лікарні (разом з іншими хворими його розстріляли німці)¹³³⁴.

Чекіст Єфим Євдокімов¹³³⁵, знаменитий участю в кримській різанині кінця 1920 року¹³³⁶, був відомий також тим, що привласнював забагато цінностей. Про спільне перебування з ним в одній камері журналіст Ракитський згадував так: «Он становился к стене, брал в руки воображаемую телефонную трубку и, подозрительно оглядываясь на Ракитского, начинал канючить:

— Товарищ Сталин, это я, Ефим-чекист. Вы меня помните, товарищ Сталин? Я ни в чем не виноват, я взял только один медальончик. Да, да! Перед партией я чист. Вы меня слышите, товарищ Сталин? Я взял только один маленький медальончик. Товарищ Сталин, это я, Ефим-чекист...»¹³³⁷

Не забудьмо, що й головнокомандуючий М. А. Муравйов, як виявилось під час обстеження у тюрмі, страждав на «неврастенію в степени большей, чем средняя», й 10 червня 1918 року був переведений з Бутирок у приватну психіатричну лікарню О. Чичерової¹³³⁸. Мемуарист М. Горев запитав сусіда, чи не з його камери вечорами долунало страшне виття: «Да, это завывавал сумасшедший, — відповів той. — По ночам... Иногда, по утрам или днем, он плакал, падал перед кем-нибудь на колени, обвивал руками чужие ноги и кричал, что он не будет больше расстреливать... Потом стихал, прикурнул к стене, и засыпал... Бывший чекист...»¹³³⁹ Пригадаймо, зрештою, й розповідь Антона Антонова-Овсе-

¹³³¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. № 35. Арк. 132–133.

¹³³² Не тронь меня! // Соц. вестник. 1923. 1 апреля. № 7 (53). С. 10. Обоє медиків заслали у Туруханський край. Історію хвороби забрало ГПУ. Не знати куди перевели й самого чекіста.

¹³³³ ЦДАГО України. Ф. 22. Оп. 6. № 91. Арк. 34–35.

¹³³⁴ Шаповал Юрій, Пристайко Володимир, Золотарьов Вадим. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: Особи, факти, документи. Київ: Абрис, 1997. С. 541.

¹³³⁵ Там само. С. 79–116. Один з організаторів придушення повстанського руху на Правобережжі.

¹³³⁶ Абраменко Леонид Михайлович. Последняя обитель: Крым, 1920–1921 годы. К., 2005. С. 99–102. Заступник начальника окремого відділу ВЧК фронту (Манцева) і начальник Кримської ударної групи управління окремих відділів ВЧК.

¹³³⁷ Антонов-Овсеенко Антон. Портрет тирана. New York: Khronika Press, 1980. С. 213.

¹³³⁸ Гриневич Л. Следственное дело. С. 17

¹³³⁹ Горев М. Смертник // Воля. [Munchen], 1953. Март. № 3. С. 18.

енка-молодшого: «Однажды утром Яков Натанович Бранденбургский посмотрел на свои руки.

— Капают... Капают!.. Капают!...

— Яшенька, что с тобой? — всполошилась жена.

— Разве ты не видишь? С пальцев капает. Кровь капает, капает, капает...

Яшу увезли. Член Верховного суда СССР Яков Бранденбургский оказался не в своем уме. Умер он в психиатрической больнице»¹³⁴⁰.

Цікаво те, що Яків Натанович Бранденбурзький — не персонаж Ільфа та Петрова, а реальна особа. У генеральному каталозі Російської національної бібліотеки записано його справжнє прізвище — Гольдзінський, рік народження — 1881. Йому належить брошура «Брак и семья» (М., 1926. 31 с.).

По суті, большевики провадили політику, яку можна назвати протиевгенічною¹³⁴¹. На жаль, критерії «якості» поки що науково не визначені, темп і характер регенерації тим більше не вивчався (зрештою, навіть критерії, за якими можна говорити про саму регенерацію як таку), тому обмежусь тільки сказаним. Це не могло не погіршити самої людської субстанції народу. Але тут ми вже заходимо до сфери науки, якої донедавна в СРСР не існувало.

Річ у тім, що свого часу в СРСР були заборонені цілі науки. Не кажу про апологетику, герменевтику, гомілетуку, патристику, патрологію й інші дисципліни богословського циклу. Цього мало. 1930 року в Ленінграді вийшла бойова й провокаційна книжка Владіслава Равдонікаса¹³⁴² «За марксистскую историю материальной культуры», спрямована проти науки археології. Аналізуючи ідейну спрямованість цієї книжки, еміграційний советолог М. О. Міллер виявив: «В цій праці автор обвинувачував археологію у всьому СССР в тому, що вона ще не пережила своєї революції і досі залишається на старих, дореволюційних, антимарксистських-антисовєтських позиціях. Серед історичних наук археологія є найбільше відсталою ділянкою і прірвою на цьому фронті. Археологи не тільки ухиляються, але й роблять спротив новій марксистсько-партійній ідеології. Далі обвинувачення В. Равдонікаса набували вже персонального характеру. Він обвинувачував найвизначніших археологів того часу, між ними й українських, в тому, що в їх працях нема й згадки про Леніна-Сталіна. Ця праця, — провадить далі Міллер, — на той час вибухла, як бомба. Скрізь відбувалися гарячі дискусії, але, звичайно, компартія була по боці Равдонікаса і підтримувала його. Від цього часу саму

¹³⁴⁰ Антонов-Овсенко Антон. Портрет тирана. New York: Khronika Press, 1980. С. 267.

¹³⁴¹ Див.: Білокінь С. Проблема, важливішої за яку в нас немає: [Про євгеніку] // Кур'єр Кривбасу. 1996. Липень. Ч. 57–58. С. 19–25.

¹³⁴² Див. про нього: Мезенцева Галина Георгіївна (1923–1997). Дослідники археології України: Енцикл. словник-довідник. Чернівці: Сіверянська думка, 1997. С. 24.

назву «археологія» як дореволюційну було заборонено і замінено «історією матеріальної культури»¹³⁴³. Петро Курінний додає такі подробиці: «Року 1931 на археологічно-етнографічному “совещании” в Ленінграді було прийнято постанову про скасування етнографії та археології як наук (пропозиція: Биковського, І. Мещанінова, М. Марра, Б. Аптекаря, а в Україні Ф. Козубовського та академіка І. Соколова). Проте цей вияв середньовічного обскурантизму був все ж скасований [...]»¹³⁴⁴ Як стверджує М. Міллер, назву «археологія» було відновлено 1935 року¹³⁴⁵.

По війні, уже на еміграції античник А. С. Коцевалов відзначав: «Придяк власти, большевики почти совсем упразднили науку о древности»¹³⁴⁶. Фахівці з інших галузей науки називають свої приклади щодо наук, близьких їм. С. І. Пирожков і А. Л. Перковський констатували: «В першій половині 30-х років спочатку піддавалися критиці у пресі, а потім і взагалі були заборонені дослідження в галузі антропогеографії, демографічних аспектів геополітики, евгеніки, антропології, економічної географії населення, а також припинені дослідження з історичної та загальної демографії України»¹³⁴⁷. Петербурзька дослідниця Є. В. Лепехіна 2004 року писала: «Утвердившаяся в стране после революции 1917 г. новая идеология относилась с подозрением ко всем направлениям традиционной исторической науки (археологии, этнографии, нумизматике и т. д.). Исследование о дукках, где фигурировали религиозные сюжеты, а также изображения императорских особ с коронами, гербами — монархическими эмблемами, оказалось несвоевременным в “год великого перелома” ввиду явной несовместимости темы с новым укладом жизни»¹³⁴⁸.

Мені тут ідеться насамперед про генетику, яку поруч із кібернетикою називали продажною дівкою імперіалізму. Протягом десятиріч не можна було говорити ні про генетику людини, ані про евгеніку — науку про покращення людської породи. Про погіршення людської породи давні вчені, люди з ідеалами, не могли й подумати.

¹³⁴³ Міллер М. Доля українських археологів під Советами // ЗНТШ. Том CLXXIII. Париж; Чикаго, 1962. С.114.

¹³⁴⁴ Курінний Петро, Проф. д-р. Історія археологічного знання про Україну. Мюнхен: УВУ, 1970. С. 138.

¹³⁴⁵ Міллер М. Доля українських археологів під Советами. С.114.

¹³⁴⁶ Коцевалов А. С. Кризис науки об античной древности в Советском Союзе // Вестник Института по изучению СССР [Том] 1 (22). 1957. Январь-март. С. 72.

¹³⁴⁷ Пирожков Сергій, Перковський Арнольд. Екстремальні ситуації і демографічні катастрофи в Україні 1920–1930 // Пам'ять століть. 1997. Травень-червень. № 5 (8). С. 110. Автори пояснюють: «Антропогеографія, політична географія і геополітика були заборонені в СРСР, а отже, і в УРСР, тому що розглядали етноси як суб'єкти геодемографічного процесу зі своєю суверенною територією».

¹³⁴⁸ Лепехина Е. В. Формирование научных интересов И. Г. Спасского в конце 1920 — начале 1930-х годов // Хранитель Эрмитажа: Сборник воспоминаний и научных статей к 100-летию со дня рождения И. Г. Спасского (1904–1990). СПб.: Гос. Эрмитаж, 2004. С. 73.

Щоб уникнути непорозумінь, треба зупинитись на самому терміні і його змісті. Вносячи термінологічне сум'яття, у напівприватних розмовах, а часом і в публікаціях певні застереження супроти еugenіки ґрунтують на соціальній політиці III Райху, мовляв, Гітлер поставив расову гігієну у центр всієї своєї політики й прагнув здійснити її основні вимоги, а вимоги расової гігієни були включені до програми фашистської партії. У цих міркуваннях є чимале непорозуміння фактичне. Насправді перший закон про стерилізацію було прийнято зовсім не у фашистській тоталітарній державі, а в цитаделі демократії, Сполучених Штатах Америки — у штаті Індіана 9 березня 1909 року. Закон проголошував: «Оскільки спадковість відіграє надзвичайно велику роль у передаванні злочинності, ідіотизму й природженого слабоумства, загальні збори штатів Індіани ухвалюють, щоб після оповіщення цього акту кожна державна установа, якій доручено піклуватися про запеклих злочинців, ідіотів, гвалтівників і недоумків, призначила в додаток до місцевого лікаря установи ще двох досвідчених лікарів. Ця комісія матиме за обов'язок обстежувати, спільно з головними лікарями установи, фізичний і психічний стан тих в'язнів, кого передаватиме для цього лікар чи адміністративна рада даної установи. Коли на думку даної комісії експертів та адміністративної ради визначно буде за неприпустиме, щоб такий в'язень мав нащадків, а його фізичний та психічний стан не подаватиме надії на поліпшення в майбутньому, то покладається в обов'язок лікарів, для попередження дітонародження, перевести таку операцію, яку визнано буде за ефективну й найбезпечнішу. Але таку операцію можна буде робити лише в тих випадках, коли визнано буде, що даний суб'єкт не подає надії на видужання»¹³⁴⁹. З часом стерилізацію введено до практики Каліфорнії та інших штатів. В Індіані цей закон протримався недовго, до грудня 1921 року, оскільки не дав бажаних результатів і викликав чималий опір населення. Все ж таки протягом досить короткого часу — з 1899 року до кінця липня 1911 року — тут встигли прооперувати не багато й не мало — 1051 особу. У Каліфорнії (закон 26 квітня 1909 року) з листопада 1910 року до літа 1912 року прооперували 150 чоловіків і 118 жінок¹³⁵⁰.

Зараз важливо наголосити, що 'генетика людини', 'медична генетика', 'етнічна генетика', 'антропогенетика', 'саногеніка', 'евгеніка' це передусім науки і як такі — зовсім нейтральні. Що ж до їхнього застосування, передусім у тоталітарних державах, то це зовсім інша справа.

¹³⁴⁹ Цит. за: Гаккебуш Валентин. Гігієна духу. Х.; К.: Книгоспілка, 1924. С. 47. Пор.: Фон-Сури К. Обеспокоивание и его социальная роль // Вестник знания. 1912. № 1. С. 13–15.

¹³⁵⁰ Русский евгенический журнал. 1923. Том 1, вып. 2. С. 211–212; Добровольский Ю. А. Мальтузианские и расистские «теории» американских реакционеров // Сборник трудов сессии Республиканского научно-медицинского общества, посвященной 25-летию Туркменской ССР. Ашхабад, 1950. С. 171–189.

Свого часу евгеніка в Україні й Росії розвивалась доволі бурхливо. Зараз нормальні дослідження провадяться в усьому світі. В Україні були свої осередки цієї науки, в яких працювало багато вчених¹³⁵¹. 1928 року одним із заступників голови Товариства по вивченню расової патології та географічного поширення хвороб було обрано Олександра Богомольця¹³⁵². Ще цікавіше, що членом евгенічного товариства був совєцький нарком охорони здоров'я Ніколай Семашко. 1925 року йому довелося виступити з доповіддю в Берліні. Це була відповідальна ситуація, він добре здавав собі справу, що сказано у нього в тексті. Так от, нарком Семашко публічно заявив, що в СРСР справді проводиться евгенічна політика¹³⁵³. Він не сказав тільки, що йдеться про негативну евгеніку, тобто, по суті, про політику протиевгенічну.

Свого часу поміж науковцями, поміж ними і владою точилася гостра боротьба. У двадцятих роках секцією соціальної гігієни Науково-дослідчої катедри соціальної гігієни Харківського медінституту завідував професор Сергій Аркадійович Томилін (1877–1952). На допиті 11 червня 1938 року зацькований його колега Арсен Хоменко сказав, що «Томилін був близький до санітарно-гігієнічної комісії Ліги націй, передав за кордон суто таємні відомости про стан людности в Україні 1932–1933 р.р., зокрема про кількість народжуваности та смертности. Причому в закордонній пресі в той період з'явилися статті про народжуваність та смертність в Україні, повні наклепів на радянську владу, з цифрами, що відбивали деякі райони Харківської області, матеріали з яких мав на руках Томилін»¹³⁵⁴.

Як відомо, санітарний відділ Ліги націй високо оцінив монографію С. Томиліна «Матеріали щодо соціально-гігієнічного стану українського села» (1924), — її перевидано в Женеві французькою мовою. Можливо, в основі Хоменкових відомостей і цих його міркувань лежать факти суто наукових контактів вченого з названою комісією Ліги націй. В разі вчений справді скористався з цих контактів, щоб, порушуючи цензурні законоположення, донести до наукової громадськості світу автентичні відомости про большевицький геноцид в Україні, — тепер цей його вчинок можна розцінити як героїчний.

Початки української евгеніки виглядали доволі поважно, та оскільки ця наука протистояла державній ідеології геноциду супроти народів СРСР,

¹³⁵¹ Докладніше див.: Білокінь С. Проблема, важливішої за яку в нас немає: [Про евгеніку] // Кур'єр Кривбасу. 1996. Липень. Ч. 57–58. С. 19–25.

¹³⁵² Краткий отчет о деятельности Общества по изучению расовой патологии и географического распространения болезней // Русский евгенический журнал. Том VII. 1929. Вып. 2–3. С. 113. Після затвердження статуту перші організаційні збори товариства відбулися 14 листопада 1928 р. Богомольць головував на засіданні 10 травня 1929 р.

¹³⁵³ Деккер Н. Евгеника и ее идейная эволюция // Вестник Академии медицинских наук СССР. 1989. № 4. С. 69–70.

¹³⁵⁴ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 39829 ФП / кор. 466. Арк. 73.

зокрема проти українського народу, влада зрештою її розгромила. Одного з чільних євгеністів професора Володимира Підгаєцького пристігнули до процесу «Спілки визволення України», заслали на Соловки й у середу 3 листопада 1937 року розстріляли — разом із Зеровим, Кулішем, Курбасом та іншими українськими діячами. 21 жовтня 1938 року ув'язнено Юрія Корчака-Чепурківського. Іншого вченого, Василя Салтиковського, як повідомила Служба безпеки Криму, арештовано 11 вересня 1940 року. Звинувачення стосувалися самого предмету їхніх досліджень. Відомий агент НКВД Сергій Львович¹³⁵⁵ написав погромницьку рецензію¹³⁵⁶ на провідник по Києву, що вийшов за редакцією Ф. Ернста. У пасквілі проти проф. М. Воскобойникова він писав: «Біологія не є надкласова, надпартійна наука. В капіталістичному суспільстві біологи служать панівному капіталістичному класові, їх змушують фальсифікувати науку в інтересах капіталістичної реакції. Одною з форм такої фальсифікації є т. зв. євгеніка [...]. Євгеніка є по суті свій запереченням марксизму, що оздоровлення людства розглядає як неминучий наслідок соціалістичної революції (sic)»¹³⁵⁷.

Євгенічний аспект проблеми

Як відомо у світовій науці, діти, що народились під час облоги Парижу 1870–1871 років, коли досягали потім віку мобілізації на військову службу, виявляли відставання у фізичному розвитку, тому дістали назву «дітей

¹³⁵⁵ Львович (Тутковський; псевдо «Орел») Сергій Павлович (1898, Київ — 18 листопада 1937) — активіст Спілки війовничих безвірників, викладав діалектичний матеріалізм у Київському університеті й педагогічному інституті. Лівий есер (з 1917), боротьбист (з 1919), член КП(б)У (з 1920). Був тісно зв'язаний з Нирчуком, Розановим, відповідальним редактором газети «Войовничий безвірник» Ю. Самойловичем. З 1930 року або й раніше почав працювати у Музейному містечку — заступником директора з наукової частини. Над. Вл. Теппенер-Лінка згадувала про нього так: «Сергей Львович — художочный, болезненный молодой человек, с некрасивым лицом явно семитического типа, очень мало подходил своей внешностью к выступлениям против православного духовенства. Он, кажется, окончил философское отделение исторического факультета, был знаком с историей религии и фанатически верил в огромное значение антирелигиозной пропаганды. Это был человек, честно преданный своему делу, но весьма ограниченный и примитивный в своих суждениях о религии, совершенно не понимавший ее огромной роли в истории человечества» (Теппенер-Лінка Н. В. Спогади про Всеукраїнське музейне містечко. С. 142–175.). 1933 року Львовича з посади зняли. З 1935 року він працював таємним співробітником НКВД. Брав участь у розробці агентурної справи «Об'єдинение». Подавав доповіді з вигаданими відомостями, зокрема про т. зв. «Избирательный блок», «Партизанський центр» та «Народну партію». Арештований у вересні 1937 року. Розстріляний. Див.: ЦДАГО України. № 32754 ФП / кор. 259. Арк. 18; № 57955 ФП / кор. 1442. Том 5. Арк. 156–166; № 58872 ФП / кор. 1498. Том 2. Арк. 34, 41.

¹³⁵⁶ Львович С. Прорив на ідеологічному фронті // Войовничий безвірник. 1931. 21 грудня. № 36.

¹³⁵⁷ Львович С. Буржуазно-націоналістичним надхненням (!) дамо нещадну відсіч: Про деякі виступи професора Воскобойникова // За комуністичні кадри. К., 1934. 9 січня. № 14. С. 2.

облоги»¹³⁵⁸. А чи можуть бути здорові люди, що перебули і дві Світові війни, і большевицький терор? На яке фізичне та моральне здоров'я галичан, а тим більше наддніпрянців можна розраховувати, якщо протягом десятиріч населення цих величезних територій піддавалося систематичному терору, періодичному голодуванню й тотальній ідеологічній обробці?

Досі світова наука розглядала лише один бік справи. Вона брала до уваги шкідливі хімічні речовини, різного роду опромінення та інші мутагени, що здатні проходити у клітини й викривлювати їхню генетичну програму. Це явище зветься мутаціями. Коли мутагени заторкують ДНК в зародкових клітинах людини, гинуть ембріони або народжуються люди із спадковими дефектами. Крім того, мутації в соматичних клітинах викликають рак, порушення імунної системи, вкорочують життя. Уся сума викривлень генетичної інформації людини, що підриває спадкове здоров'я людности, називають генетичним тягарем. Але світова наука, не маючи нашого історичного досвіду, не вивчала чи майже не вивчала мутацій соціального походження. Українська наука має в своєму розпорядженні величезний історичний і людський матеріал.

Протягом двадцятих років фахівці ретельно студіювали досвід голоду 1921 року¹³⁵⁹. Друком виходили розвідки «К казуистике людоедства», «Характер и течение психозов в период голодного года», «Влияние недоедания и болезней на физическое развитие детей», «Возраст появления мен-

¹³⁵⁸ Николаев Л. П. Влияние социальных факторов на физическое развитие детей. [Х.:] Гос. изд-во Украины, 1925. С. 28.

¹³⁵⁹ Айхенвальд Л. И. К казуистике людоедства. // Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. К.: Наукова думка, 1993. С. 204–216; Балабан И. И. Характер и течение психозов в период голодного года // Врачебное дело. Х., 1923. № 24–26. Стлб. 758–762; Вайндрах Я. Возвратный тиф и голодание // Врачебное дело. 1922. 15 октября. № 16–20. Стлб. 563–565; Вайсенберг С. А. Влияние недоедания и болезней на физическое развитие детей // Русский антропологический журнал. Том 13. М., 1924. Вып. 3–4. С. 103–114; Геев Вс. К вопросу о влиянии голода на возвратный тиф // Врачебное дело. 1922. 15 октября. № 16–20. Стлб. 566; Герштейн Ф. Е. Возраст появления менструаций и начала половой жизни у работниц г. Харькова в связи с влиянием периода недоедания // Труды Украинского психоневрологического института. Вып. II. Х., 1926. С. 170–181; Диманштейн В. И. Материалы к учению о голодном отеке // Врачебное дело. 1923. 15 августа. № 13–15. Стлб. 320–322; Дмитрук Никанор. Голод на Україні р. 1921 // Етнографічний вісник, Кн. 4. К., 1927. С. 79–87; Знаменский Н. Клиника «голодной болезни» // О голоде: Сб. статей / Светлой памяти В. Г. Короленко. Х.: Научная мысль, 1922. С. 123–141; Ивановский А. А. Антропологические исследования голодающих // О голоде. С. 182–196; Ивановский А. А. Изменения физических признаков населения России под влиянием голодания // Наука на Украине. Х., 1922. № 3. С. 182–196; Кейлин А. Влияние голода 1922 года на заболеваемость среди рабочего населения // Врачебное дело. 1922. 31 декабря. № 24–26. Стлб. 821–822; Клионский С. К вопросу об отечной болезни: Отечные формы у детей осенью и зимой 1921–1922 года // О голоде. С. 142–166; Коган В. М. и Лифшиц М. И. О последствиях недостаточного питания в период 1914–1922 г. // Врачебное дело. 1922. 31 декабря. № 24–26. Стлб. 805–821; Левинсон И. М. Детские правонарушения на почве голода // Профилактическая медицина. Х., 1922. 10 августа. № 1. С. 47–58 та ін. Пор.: Емельянов А. П. Голод в отражении русской литературы и публицистики: Указатель книг, журнальных и газетных статей по истории голода в России и вопросам, связанным с ним. Казань, 1922. IV, 52 с.; Ефремов С. О. Без хліба: Проблема голоду в українському письменстві // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. К.: УАН, 1927. С. 53–73.

струаций и начала половой жизни у работниц г. Харькова в связи с влиянием периода недоедания», «Детские правонарушения на почве голода» тощо. Але чи вивчають тепер деформації людської породи так ретельно, як свого часу виморювання голодом українців? Погіршення генофонду в СРСР фіксують здебільшого на рівні загальних спостережень, здорового глузду (common sense). В «Августе чотирнадцатого» А. І. Солженицін відзначав: «[...] с тех пор сменился состав нашей нации, сменились лица, и уже тех бород доверчивых, тех дружелюбных глаз, тех неторопливых, не себялюбивых выражений уже никогда не найдет объектив»¹³⁶⁰. 14 квітня 1982 року російський письменник Ю. Нагібін записав у щоденику: «Не получаю радости от природы, я стал приглядываться к окружающим. Ни одного интеллигентного лица. Раньше так не бывало. Среди страшных свинных рыл непременно оказывался кто-то, отмеченный светом человека. Неужели все поумирали и поразехались? Интеллигентные люди исчезли, как многие цветы и птицы. Единственная разница в том, что на них и не пытались завести Красную книгу. А ведь это еще скажется на жизни страны, ох, как скажется!...»¹³⁶¹

Ще на початку ХХ ст. професор гігієни Мюнхенського університету Макс Грубер вказував, що цінність здоров'я і могутність нації незмірно вищі за вартість минутих благ культури, однак біометрія перебуває зараз у жалюгідному становищі, і про фізичні якості народу ми можемо судити лише за дуже поверховими й недосконалими ознаками¹³⁶².

Звичайно, огульно ідеалізувати фізичний і моральний образ наших предків не випадає. Архівосховища зберігають жахливі свідчення про рівень багатьох із них. 7 квітня 1919 року електротехнік Семен Ковальчук (мешкав на Лютеранській вулиці, 12) писав у ЧК про обставини свого арешту: «Я пришел на вокзал (sic) узнат[ь], будет ил (sic) поезд на Фастов, чтобы поехать и что нибудь там купить [для] себя, и стояли люди, ия (sic) к ним подошел, и люди говорили о коммуне, и я говорил, что когда эта коммуна пройдет, потому что крестьяни (sic) не соглашались на коммуну, и подошел какой то солдат и спросил, почему не соглашаются, докажи, — я не знаю, почему они не соглаша[ю]тся, — раз ты не знаешь, то и будешь арестован. И арестовал меня, и привел меня в ЖЧК, больше ничего немогу (sic) сказат[ь]»¹³⁶³. Справді, як було не арештувати таку людину?

¹³⁶⁰ Солженицын А. Август чотирнадцатого. Узел I. Paris: YMCA-PRESS, с 1971. С. 355.

¹³⁶¹ О прожитом и пережитом: Из дневников Юрия Нагибина // Лит. газета. 1995. 15 марта. № 11 (5542). С. 6.

¹³⁶² Грубер Макс. Наследственность, естественный подбор и гигиена / Пер. с нем. С. А. Томилина. Без вых. данных. С. 3.

¹³⁶³ ЦДАГО України. № 38803 ФП / кор. 428. Арк. 5 зв.–6. Розділові знаки розставив я. Допитав Ковальчука слідчий Залізничного ЧК Н. Мулькін.

27 вересня 1920 року Федот Кравченко заповнив анкету для арештованих. На питання «Гражданин какого государства» він відповів — «Украинск[ого]», а на питання про національність — «малоросс»¹³⁶⁴. І так він самоідентифікувався уже після Центральної Ради, після гетьмана, після Директорії.

Заповнюючи анкету делегата XII з'їзду КП(б)У, Федір Минайленко на питання, «Яку основну посаду займає», відповів коротко і ясно — «Директор»¹³⁶⁵.

Під час перепису київського населення, здійсненого у роки війни, на 1 квітня 1942 року 23414 українців із 193046 душ старше 16 років засвідчили свою неписьменність¹³⁶⁶.

Минула війна, і 11 березня 1960 року свідок у давній, довоєнній справі Мокрина Дегтяр (Дьогтяр) зізнався: «Я сама не знаю, как правильно пишется и звучит моя фамилия»¹³⁶⁷. Під цим твердженням вона підписалася.

Ці безрадісні приклади, кількість яких можна збільшувати як зазгодно, доводять, що нічого й нікого не треба ідеалізувати.

Разом з тим можна наводити без кінця конкретні приклади людей, яких висувала з людського моря совєцька дійсність. Політкомісар Кам'янець-подільських вузів Сава Чалий¹³⁶⁸ 6 грудня 1922 року скаржив-

¹³⁶⁴ ЦДАГО України. № 56786 ФП / кор. 1373. Арк. 34.

¹³⁶⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. № 441. Арк. 158.

¹³⁶⁶ Наше минуле. 1993. Ч. 1 (6). С. 164.

¹³⁶⁷ ЦДАГО України. № 51407 ФП / кор. 51. Арк. 22.

¹³⁶⁸ Цікава біографія цієї людини. За відомостями Василя Гарби, це був народний учитель з Ямпільщини (Гарба Василь. На розпутьях: До історії одного покоління. Нью-Йорк: УВАН, 1976. С. 296–298). Улітку 1917 року Петро Васильович Куцяк (С. Чалий), тоді підпоручик 22 Кавказького стрілецького полку, був обраний до Ради військових депутатів (Вісник УВГК. 1917. Липень. № 5–6. С. 3. Шп. 3), відтак до Центральної Ради (1917 год на Києвщині. С. 116, 139), а наприкінці року — до Всеросійських Установчих зборів (Нова рада. 1917. 25 жовтня. № 171. С. 2. Шп. 5; Вільна думка. 1917. 17 грудня. № 9. С. 2. Шп. 2–3). Він головував на українському з'їзді 1 українського полку Закавказзя, що привітав Центральну Раду (Нова рада. 1917. 30 листопада. № 198. С. 3. Шп. 1). У вересні-листопаді 1918 року надрукував чотири статті, а у жовтні в «Народній волі» — ще три з дуже широкого кола питань державного будівництва, включно з підтримкою боротьби українського народу в Галичині, Буковині й Угорській Україні. Був головою Української Чорноморської ради (Нова рада. 1918. 20 жовтня. № 192. С. 3. Шп. 4; Відродження. 1918. 29 жовтня. № 171. С. 5. Шп. 2). Прибув від неї на відкриття Кам'янець-Подільського університету (Відродження. 1918. 24 жовтня. № 167. С. 3. Шп. 1; Нова рада. 1918. 24 жовтня. № 195. С. 3. Шп. 1). На початку 1919 року від Ольгопільського з'їзду був висунутий кандидатом до Трудового конгресу (Україна. 1919. 19/6 січня. № 5. С. 3. Шп. 2). Як твердить Гарба, Сава Чалий брав участь у повстанському русі, де був навіть одним з провідників, але ЧК, «розколовши», помилувала [його] й дарувала йому життя за ціну зрадництва і вислужництва». Гарба твердить навіть, що, вправному не лише на фізичні, але й моральні тортури, ЧК «прийшло у голову ще й морально вбити свого противника — недавнього гарячого українського патріота, тож вони й приневолити свою нещасну жертву ще й прибрати собі ганебне ім'я Сави Чалого» (С. 296). Це не зовсім так, оскільки П.Куцяк облюбував собі такий псевдонім не пізніше 1917

ся наркомів освіти В. Затонському, що новий ректор Кам'янецького університету Сидоряк (Сидорак)¹³⁶⁹, утискав його і критикував усі його пропозиції. Так, коли Чалий запропонував на посаду політкомісара робфака кандидатуру якогось Журавльова, — Сидоряк її теж опротестував. Насправді ж, запевняв Чалий, «по-моєму, тов. Журавлев в тысячу раз достойнее нас обоих с тов. Сидоряком вместе взятых!..» Найцікавіше в усій цій історії, які ж конкретно він навів аргументи, в чому, на його думку, полягала сила його протезе? «Парт[ийный] стаж тов. Журавлева, — пояснював Чалий, — с начала 1919 г. [Це, ясно, йшло пунктом першим. — С. Б.] Заслуги его перед Октябрьской Революцией очевидны из его многогранной революционной деятельности. Ему всего 23 г.[ода]. Четыре года тому назад его молодая рука не дрогнула даже в то время, когда нужно было отдать революционный долг изменившему делу революции своему родному отцу, брату и сестре. Он их убил, ибо преданность революции поставил выше родственных связей!»¹³⁷⁰. Це навіть не Павлік Морозов, — той тільки *стукнув*. 19-річний Журавльов став убивцею, але він жив в епоху, коли саме це робило його героєм. Подібний факт маємо з містечка Ольхівки на Донбасі. Тут було виправдано розбещеного байстрюка, що вбив діда й бабу, а на суді заявив: «Дід і баба були куркулі. Вони були паразити для країни. Рано чи пізно їх треба було знищити». Хлопця виправдано «яко неповнолітнього, а вже свідомого громадянина»¹³⁷¹.

Або інший приклад. 17 серпня 1937 року слідчий закинув Льву Крайньому: «В автобиографии от 17 / IX. 21 г. Вы приписываете себе незаслуженные революционные заслуги, характеризуете себя как “Лев Кровавый”, как беспощадный враг буржуазии, а между тем Вы в Красной

року (Народна воля. 1917. 14 жовтня. № 123. С. 2. Шп. 2–4). Як писала С.Русова, заарештували його у Вінниці, й він надрукував у котрійсь газеті своє зречення. За комісара його було призначено після Різдва 1921 року: «Не вдалося йому прославитись коло української справи, то ось він стане її топтати брудними чобітьми, переслідувати все, що в ній є добре. Отже, як призначили оцю божевільну, на мій погляд, людину комісаром університету, то й почав він усе душити» (Русова Софія. Мої спомини. Львів: Хортиця, 1937. С. 247–248). Чи не одна й та сама особа цей Чалий з боротьбистом Чалим, котрий мав біографію повстанця-перекинчика, у часи непу служив у ВУЦВК як технічний секретар при Президії і послуговувався вже псевдонімом «Зорін» (Майстренко Іван. Історія мого покоління. Едмонтон, 1985. С. 50)?

¹³⁶⁹ Як оповів В. Гарба, Сидорак разом із Кіндратом і Заклинським наприкінці 1921 року переїхали до Кам'янця з Галичини. Сидорак і Заклинський як асистенти, згодом професори, Кіндрат — як студент увійшли до інститутської ком'ячейки (Гарба В. На розпутьях. С. 266, 298, 318, 338). Чи це не одна особа з Іваном Ростокою-Сидоряком, учителем тернопільської гімназії, інспектором артилерії УГА, що став одним із діячів галицької компартії? Софія Русова вважала, тим часом, що «Сидорака», як вона писала, призначили з Харкова. Вона ставила його на одну дошку з Чалим, разом з яким, «як два злі духи, видумували, чим би найдошкульніше допікати професорам» (Русова С. Мої спомини. С. 254).

¹³⁷⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. № 1513. Арк. 55.

¹³⁷¹ Кубанська Г. Тернистими шляхами. [Winnipeg:] Новий шлях, 1948. С. 59.

Армии никогда не служили и при Деникине оставались в Киеве». Крайній оборонявся: «Я в автобиографии не именовал себя “Лев Кровавый”, а указывал, что буржуазия Киевская называла меня Лев Кровавый, вследствие моих выступлений в прессе с резкими статьями против контрреволюции, которые назывались “Из блокнота чекиста”»¹³⁷².

Аркадій Гайдар (Голіков) з 14 років перебував на командних посадах. До 18 років йому підлягав уже полк — 1200 душ. Коли велика група білих офіцерів і солдат добровільно здалась йому, про всяк випадок командир наказав знищити усіх полонених. За це його «виключили» на два роки з Червоної армії, але кар'єра не поламалася. Навпаки, його відправили вчитись до Москви, до Академії Генерального штабу.

З історії східних народів відомо, — коли людина зраджувала свій народ і допомагала чужинцеві, скажімо, узяти підступом місто, зрадника чужинець, як правило, теж не жалував. Людина, що стала на цю стежу, здатна зрадити кого-будь. Совецька номенклатура добиралася з людей, що віддавали перевагу большевизмові проти традиційних вартостей, над батьківські вірування. Відбір ішов з першого дня: «Только людей, способных поддаваться озверению, возводила Ч.К. в высокий и прибыльный сан постоянных сотрудников»¹³⁷³.

З перебігом десятиліть набір людських вартостей змінювався. По віщині «герой нашого часу» мав би бути все-таки вже не вбивцею. Він повинен був виявити уже якісь інші риси, — передусім беззастережну слухняність режиму. Динаміка суспільного ідеалу заслуговує на окрему студію.

Тип нового українця з-під Советів уперше постав перед західними українцями й емігрантами під час Другої Світової війни. Його якості були незвичні й неймовірні. На шляхах мистецьких узагальнень типи підцензурної літератури (Топченко у «Ревізорі» Хвильового, Малахій Стаканчик у «Народному Малахії» Миколи Куліша, син священика у повісті «Батько» Вразливого) відразу здалися дуже несміливими. Як писав Іван Майстренко, автор пізнішої «Історії мого покоління» (Едмонтон, 1985), «вони тільки натякали на правду, проте автори дуже дорого заплатили навіть за спробу натякнути»¹³⁷⁴. Незалежні спостерігачі зрозуміли, що шукати провідний совецький характер у літературі годі, — його треба шукати в самому житті. Майстренко запропонував модель: «Зовсім недавно одна жінка з совецьких земель розповідала такий цікавий випадок. Помер її старий батько, надломлений тюрмою НКВД. В установі, де він працював, їй запропонували хоронити його по-християнськи. Жінка радо [по]годилась. Це був час, коли в СРСР починалось “захоплення” релігією. Їй вказали дорогу до священика, і яке ж було її здивування, коли в тому священи-

¹³⁷² ЦДАГО України. № 46122 ФП / кор. 773. Том 1. Арк. 28–29.

¹³⁷³ Доклад Красного Креста. С. 350.

¹³⁷⁴ Майстренко І. Про людину, що перемогла в Советях // Наші дні. Львів, 1943. Ч. 11. С. 13.

кові вона впізнала слідчого НКВД, що колись вів справу її батька»¹³⁷⁵. На думку автора, йдеться не лише про мертву зачерствілу бюрократичну машину, що, як автомат, механічно виконує накази. «Сталіну потрібний був слухняний, безпринципний апарат, люди, які могли б зрікатися сьогодні того, чому вчора молились. Коли людина не піддавалась такій переробці, її безжалісно перетинала державна машина. На цьому ґрунті були злами, трагедії, але врешті політична система викохала собі потрібних людей. Цей процес одбору «героїв» іде далі». І ось з'являється нова людина: «що торкається громадських справ, він є абсолютно безпринципний і байдужий. Але там, де справа йде про його особисті інтереси (не принципи, а саме інтереси), там він диявольськи-гнучко бореться, опирається, часом трагічно гине чи героїчно перемагає»¹³⁷⁶.

Треба констатувати, що основа сучасного українського суспільства маргінальна. Наше суспільство склалось із уламків знищених класів. Адже большевицькі репресії спрямовувались проти рішуче всіх класів, усіх прошарків, причому в кожному з них знищувались кращі з кожного суспільного прошарку, кожної соціальної верстви. Так винищували національну аристократію, стару інтелігенцію (вчителів, кооператорів, фельдшерів), духівництво, нову, уже совєцьку інтелігенцію. Різні верстви нищили в різній пропорції. Що ж стосується селянства, а ще більшою мірою духівництва¹³⁷⁷, поміщицтва, офіцерства, то тут створюється враження прямого геноциду. Для інших класів і верств існувала певна межа, куди большевики боялись забиратись. На жаргоні вуркаганів це звалось «дійти до соціалізму», себто до останнього ступеню біди й відчаю.

К. Петрус розповідав: «Когда-то воины римских железных легионов плакали от криков древних германцев — такой ужас наводили они на них. И этот же ужас чувствовали и садисты из ГУЛАГ'а и боялись его взрыва».

«...Летний нестерпимый зной. На какой-нибудь станции в дальнем тупике стоит эшелон с этапом. Товарные вагоны наглухо закрыты. В каждом набито по 50–60 человек заключенных. Стены и пол вагонов от пота и духоты становятся мокрыми. Дышать не дают. Во рту пересохло. Люди задыхаются, теряют сознание, умирают.

И вот, в этой смертельной духоте взрывается крик. Сначала в одном вагоне, затем в другом, в третьем, а потом этот крик подхватывает весь эшелон — 20, 30, 50 вагонов.

И чекисты начинают беспокоиться и лихорадочно метаться, и вода немедленно же появляется. Немедленно, лишь бы заключенные перестали кричать.

¹³⁷⁵ Майстренко І. Про людину, що перемогла в Совегах... С. 13.

¹³⁷⁶ Там само.

¹³⁷⁷ Білокінь С. Пам'ятки УАПЦ 1921 року в Києві // Пам'ятки України. 1997. Ч. 3 (116). С. 66–73. Див.: Бернштам М. Смысл коммунистического уничтожения народов // Новый журнал. Нью-Йорк, 1981. Кн. 143. С. 162–215.

В тюрьмах и концлагерях такой дикий крик заражает всех людей, особенно уголовных и своей непреодолимой детонацией задевает самые темные зоологические стороны подсознания и сливается в один клубок психоза.

Подобное явление возникает среди рогатого скота, когда он собирается в стадо. Стоит одной или нескольким единицам найти свежие следы крови или учуять трупное тление, как их сразу начинает охватывать какое-то странное и дикое состояние. Скотина начинает дико реветь, ногами копать землю и бросать ее вверх, хвост поднимается выше туловища. На рев единицы собирается стадо, и скотина начинает бесноваться.

На Украине зоологи и крестьяне это явление называют “ревеськом”.

Старые опытные чекисты свои издевательства над несчастными людьми редко доводили до этого “ревеська” [...]»¹³⁷⁸.

Генетики пояснюють, що «агресивний тип» знищував інші типи і дав більшу кількість нащадків.

Аби уявити, як відтворювалося суспільство внаслідок большевицького терору, зіставимо дані з двох великих групових справ. Одна — це «слідча» справа на 122 особи, що служили у врангелівській армії, але на еміграцію не виїхали й усі у Херсоні були розстріляні¹³⁷⁹. Серед них були чоловіки різного віку. Найстарші — полковник П. Г. Сапунов (69 років; арк. 2), відставний генерал-майор А. М. Кутейников (58 років; арк. 125) і полковники Г. І. Денисенко (55 років; арк. 51) та П. І. Макаренко (54 років; арк. 4). Але найбільше було молоді. Наймолодші мали по 21 рік — М. С. Тарасевич (Арк. 191) та І. Д. Карпжанський (Арк. 113). Я вибрав анкети осіб, що мали 40 років і менше. Їх виявилось 103. За родинним станом вони розклались таким чином:

Вік	Кількість осіб	Неодружених	Кількість дітей
21	2	1	0
22	1	-	0
23	4	2	0
24	2	1	1
25	9	5	2
26	11	1	2
27	3	3	0
28	5	1	0
29	3	1	2
30	8	1	6
31	8	2	5
32	10	1	6
33	7	-	7
34	9	4	6
35	3	1	2
36	4	-	5

¹³⁷⁸ Петрус К. Узники комунізму. С. 88–89.

¹³⁷⁹ ЦДАГО України. № 70262 ФП / кор. 2033.

37	3	1	4
38	5	1	4
39	-	-	-
40	6	-	5

Виходить, із 103 молодих людей, що могли ще народжувати дітей, 26 осіб були ще взагалі неодружені. Решта встигли народити лише 57 дітей. Не мені ідеалізувати врангелівських офіцерів. Вони стояли проти української самостійності, нехай здебільшого проти монархії, але за Велику Росію. Довге перебування в умовах війни озлоблювало людей, про що маємо чимало свідчень у мемуаристиці. Тим часом не підлягає сумніву, що до лав врангелівців їх поставило ідеалістичне почуття, непереборне чуття патріотизму — як вони його розуміли. Большевики розстріляли їх усіх.

Другу справу склали анкети, заповнені під час переатестації співробітників (здебільшого молодших і старших дозорців) київської Лук'янівської тюрми (1925). Осіб до 40 років у цій групі виявилось 202. На жаль, даних про родинний стан п'ятої частини (41 душ) не подано. Відомості розкладаються так¹³⁸⁰:

Вік	Кількість осіб	Немає даних	Неодружених	Кількість дітей
18	1	-	1	0
20	3	2	1	0
21	3	-	2	0
22	7	-	3	3
23	12	2	5	3
24	12	2	5	1
25	20	5	7	7
26	14	4	6	5
27	13	3	5	4
28	15	5	-	10
29	17	3	5	10
30	10	2	2	10
31	16	2	4	13
32	6	1	1	6
33	8	1	3	5
34	5	1	2	1
35	3	-	0	5
36	5	2	1	5
37	12	1	2	22
38	8	3	-	11
39	4	1	-	7
40	8	1	-	19

Таким чином, у цій групі неодружених 96. Мабуть, тюремникові одружитись було не так просто. Решта, 65 душ на момент заповнення анкет народили 147 дітей. Згодом, у тих самих людей дітей стало, при-

¹³⁸⁰ ДАмК. Ф. р-642. Оп. 1. № 1.

родно, більше. Це зіставлення дає поняття, які соціальні кола інтенсивніше вплинули на характер сучасного суспільства.

Мусимо завжди пам'ятати, що внутрішня політика большевиків не менше за війну була могутнім чинником контраселекторної елімінації, тобто усунення з життя особливо цінних елементів, т. зв. плюс-варіантів. Це призвело до контраселекторної селекції, себто виживання, навпаки, мінус-варіантів, інакше кажучи, малоцінних елементів¹³⁸¹. 9 вересня 1919 року, за три дні до смерті, буквально те саме писав В. Бурцеву Леонід Андреев: «А какой вид будет иметь Россия, когда уйдут большевики? Страшно подумать. Больше всего меня страшит страшная убыль в людях. С одной стороны, защищая себя, большевизм съел среди рабочих и демократии все наилучшее, сильнейшее, более других одаренное. Это они в первую голову гибли и гибнут на бесчисленных фронтах в бесчисленных сражениях и кровопролитиях. И наоборот: наиболее трусливое, низкое и гнусное остается в ихнем тылу, плодится и множится и заселяет землю — это они палачествуют, крадут, цинически разрушают жизнь в самых основаниях. С другой стороны, нападая, он съел огромное количество образованных людей, умертвил их физически, уничтожил моральной своей системой подкупов, прикармливания. В этом смысле Луначарский с своим лисьим хвостом страшнее и хуже всех других Дьяволов из этой свирепой своры»¹³⁸².

Як ми бачили з прикладів розстріляних врангелівців і тюремників київської Лук'янівської в'язниці, у репродуктивному процесі брали участь далеко не всі члени популяції, переважала вибірка. Ця вибірка й дала зсув амплітуди з якісними відмінностями людського фактору. Постає питання — хто «в цій країні» мав шанси залишитися? Хто, крім нащадків енкаведистів та стукачів? Дмитро Соловей міркував: «В Україні залишене було лише те, що його пощастило цілком стероризувати й упокорити. Або те, що не встигло звернути на себе уваги органів московської таємної поліції»¹³⁸³. Так ми приходимо до однієї з головніших причин сучасної криміналізації суспільства. Сьогодні тисячі одурманених наддніпрянців віддають свої голоси за комуністичних ватажків не тому, що дурніші чи гірші за когось іншого. Страшно вимовити, але чи не зіпсовано генофонд українців?

Такі узагальнені міркування могли б скидатися на гру абстрактного розумування, якби його не висловлювали вже самі большевицькі теоретики.

¹³⁸¹ Пор.: Шапшев К. Н. Евгеника и расовая гигиена // Профилактическая медицина. Х., 1925. Июль. № 7. С. 47. Пор.: Каминский Л. С. и Новосельский С. А. Потери в прошлых войнах, 1756–1918: Справочная книга. М.: Медгиз, 1947. 212 с.

¹³⁸² Андреев Леонид. «Верните Россию!..». М.: Московский рабочий, 1994. С. 223.

¹³⁸³ Соловей Дмитро. Повільне удушвання української науки: Дещо з наслідків 37-річної окупації України й диктатури ЦК КПСС // Нові дні. Ч. 98. 1958. Березень. С. 7.

Це вражає, але більшовики говорили прямим текстом, що їхня мета — формування нового типу людини. Вони не приховували, що займаються селекцією нового типу населення і прагнуть витворити єдиний совєцький народ. У книжці «Економика переходного періода» такий «улюбленець партії», як Бухарін, писав дослівно таке: «С более широкой точки зрения, т. е. с точки зрения большего по своей величине исторического масштаба, пролетарское принуждение во всех своих формах, начиная от расстрелов и кончая трудовой повинностью, является, как парадоксально это ни звучит, методом выработки коммунистического человечества из человеческого материала капиталистической эпохи [...]». Диктатура пролетариата, виражаючи, на перших порах, самий кричачий раскол капиталистического мира, после установления некоторого равновесия начинает вновь собирать человечество [...]»¹³⁸⁴. 31 травня 1920 року працю Бухаріна прочитав Ленін. Проти наведеного тексту, відкресливши його кількома рисками, останній занотував: «именно!», нижче — «очень хорошо», а поруч приписав: «Вот эта глава превосходна!»¹³⁸⁵.

Не відставав він колег і Троцький. Тримаючи в руках, разом з ними, державну владу, він раз у раз повертався до цієї теми. 28 березня 1922 року на XI партійному з'їзді він заявив: «У нас нет уверенности, что революция в Европе и соответственная смена может притти через полгода, через год. Поэтому сейчас, по моему глубочайшему убеждению, у партии нет более другой важной задачи (разумеется, я не беру вопроса о сохранении строя и общего политического направления), как воспитание молодого поколения рабочих и крестьян. Впрочем, если наша обстановка затрудняет воспитание молодых рабочих, то воспитание молодых крестьян она до известной степени облегчает, потому что они деклассируются как крестьяне, они становятся более восприимчивыми к новым словам»¹³⁸⁶. За півтора року, маючи для того першу-ліпшу нагоду, Троцький закликав уже до прямого перетворення людської природи: «Человек займется перерегистрацией гор и рек и вообще будет серьезно, и не раз, исправлять природу»¹³⁸⁷. [...] Человеческий род, застывший homo sapiens, снова поступит в радикальную переработку и станет — под собственными пальцами — объектом сложнейших методов искусственного отбора и психофизической тренировки»¹³⁸⁸. Про те, що тут перед нами принципова пози-

¹³⁸⁴ Цит. за вид.: Ленинский сборник, [Том] XL. М.: Изд-во полит. лит.-ры, 1985. С. 424. Розділ X — «Внеэкономическое» принуждение в переходный период». Підкреслення Леніна.

¹³⁸⁵ Там само.

¹³⁸⁶ Протоколы съездов и конференций ВКП(б): Одиннадцатый съезд РКП(б), март-апрель 1922 г. [М.:] Партиздат ЦК ВКП(б), 1936. С. 142.

¹³⁸⁷ Сталін після війни заходжувався виправляти природу вже хіба як прямий послідовник Троцького.

¹³⁸⁸ Троцкий Л. Искусство революции и социалистическое искусство // Правда. 1923. 30 сентября. № 221. С. 2. Пор.: Гольцман А. Реорганизация человека. Лг.: Гос. изд-во, 1925. 55 с.

ція комуністів, а не збочення представників тієї чи іншої більшовицької фракції, бачимо з прикладу Жданова, який те саме твердив на XVIII з'їзді ВКП(б): «[...] вся наша работа по строительству социализма, — казав він, — вся наша воспитательная работа направлена к переделке сознания людей. На то и существует наша партия, на то мы и добились побед социализма, на то мы и ставим задачи коммунистического строительства, чтобы переделывать людей, их сознание»¹³⁸⁹.

Так мислили всі комуністичні лідери, але сподіваюсь, мало кого здивує, що й Альфред Розенберг у лютому 1930 року писав дослівно те саме: «Задача нашего столетия — из нового жизненного мифа создать новый тип человека»¹³⁹⁰. Що тут, справді, дивуватися, коли ідея очевидним чином висіла у повітрі, відкриваючись суголосним душам, бо, як відомо, коричневий колір — лише відтінок червоного.

Питання переформування людини турбували більшовиків всерйоз. Вони чудово розуміли, що за їхньою нелюдською антигуманною догмою не буде жодного майбутнього, якщо не пощастить довести кілька фундаментальних тез і не перетворити їх у життя. Тези ці такі:

що психіка й поведінка залежать не так від культурної традиції, як від умов зовнішнього середовища,

що вроджені елементи, які передаються спадково, складають у психіці й поведінці найменшу частку,

що ці вроджені елементи можна змінювати шляхом терору, цілеспрямованого виховання в обов'язкових школах, шляхом постійної обробки засобами масової інформації, совєцької літератури, совєцького мистецтва,

що індивідуально набуті звички соціалістичного способу життя можуть перейти у спадковість, витіснивши з неї звичні норми й вироблену віками систему цінностей.

Акад. І. П. Павлов¹³⁹¹ (1849–1936) встановив, що в людській поведінці беруть участь два елементи:

— вроджений, філогенетичний (функція підкірки базальних гангліїв) — це інстинкт

— і набутий, онтогенетичний (функція кори великих півкуль головного мозку) — інакше кажучи, умовний рефлекс.

Взаємини цих елементів він і вивчав.

Природно, що більшовики постійно стежили за дослідженнями академіка Павлова і його учнів. Засліплені безмежними можливостями своєї влади, більшовики сподівались переробити на свій копил самі за-

¹³⁸⁹ Жданов А. А. Изменения в Уставе ВКП(б) // Правда. 1939. 20 марта. № 78 (7763). С. 3.

¹³⁹⁰ Розенберг Альфред. Миф XX века. Tallinn: Shildex, 1998. С. 4.

¹³⁹¹ Гірш Олександр. Умовні рефлексі і деспотія // Укр. збірник. Кн. 2. Мюнхен, 1955. С. 31–40.

кони природи. Вихованець Університету Св. Володимира (1919), згодом емігрант Аркадій Уфимцев твердив: «На основе «научных» положений советской науки и психологии, «павловского» и «мичуринского» учений партия надеется «преобразовать» граждан СССР в «советских людей» и вырастить новое поколение идеального «советского человека»¹³⁹².

Сталінська БСЭ знаходила у тварин різноманітні інстинкти — харчовий, оборончий, статевий, батьківський, дитячий і соціальний. Людям лишалося не більше трьох — харчовий, охорончий і статевий. На жаль, епігони Павлова не визнавали за людиною інстинктів вищої категорії — інстинкту свободи й незалежності, релігійного, приватновласницького, милосердя, співчуття, такту, справедливості, альтруїзму, толерантності тощо. Але життя поставило владу перед прикриттям для неї фактом. З огляду на їхню явну несумісність із комунізмом оці нехтувані вроджені елементи людської психіки оголошували пережитками капіталізму, але вони виявились на диво стійкими. Багаторічна боротьба з ними й усі галасливі кампанії в засобах масової інформації видимих реальних наслідків не дали.

Отож большевиків вищою мірою цікавило, чи можуть умовні рефлексивні закріплюючіся, переходячи у безумовні, якою мірою можливе перетворення людської психіки й комуністичне виховання підсовєцького населення, наскільки соціально детерміновано людську діяльність. Сказати по правді, большевики так підтримували Павлова, бо в дореволюційні роки він справді писав таке: «Можно принимать, что некоторые из условных вновь образованных рефлексов позднее наследственностью превращаются в безусловные»¹³⁹³. Як відомо, лисенківський теоретик Презент добе вхопив суть справи, задекларувавши, що набуті ознаки закріплюються й передаються у спадщину¹³⁹⁴. Тим-то Лисенко так підійшов владі, одержавши таку підтримку.

Стосунки глибоко віруючої й порядної людини акад. Павлова з большевиками — окрема велика тема, куди я не заглиблюватимуся. Лишається фактом, що в цьому, здавалося б, суто науковому питанні, яке постійно притягувало особливу увагу партії, вчений, не без впливу історичних подій, перейшов зрештою на іншу точку зору. На схилку віку він мірку-

¹³⁹² Уфимцев А. О роли учения Павлова в построении коммунизма в СССР // Вестник Института по изучению СССР. Кн. 4 (17). Мюнхен, 1955. Октябрь-декабрь. С. 61.

¹³⁹³ Павлов И. П. Полное собрание трудов, Том III. М.; Л., 1949. С. 217.

¹³⁹⁴ Теорія акад. Т. Д. Лисенка стверджується в США // Нові дні. Торонто, 1954. Ч. 54. Липень. С. 9. Не злочинець Трохим Лисенко використав Сталіна для побиття своїх опонентів, а навпаки, він підійшов під сталінське світобачення. Його брат Павло — вихованець Харківського університету й орденоносець — виїхав на еміграцію наприкінці війни (Lissner Will. Lysenko's Brother Takes Refuge Here // The New York Times. 1949. September 11; П. Лисенко — винахідник магнетної речовини // Свобода. 1984. 3 серпня. С. 1, 4). Поза сумнівом, це фатально позначилося на статусі старшого брата, Трохима, поки Презент не підвів теоретичну базу під його практичні дослідження.

вав інакше: «Время как бы смыло последнюю переделку, а старая осталась целиком и почти такая же упорная, как первый раз. Это яркий факт наслоения, а не искоренения прежних отношений. Недаром мы живем, переделываем отношения, а все прошлое мы помним, и оно дает себя знать. Все прошлое вовсе не уничтожается новыми впечатлениями, а новые раздражения складываются, суммируются с прошлым, образуя настоящее»¹³⁹⁵. Він казав ще й так: «Следовательно, старая временная связь не пропала из нервной системы, она не переделалась, она оказалась подавленной, покрытой новой реакцией»¹³⁹⁶. Вченому йшлося зокрема про вплив алкоголю: «При некотором условии, когда алкоголь стал снимать эти верхние слои над давними впечатлениями, она оказалась такой, как была [...] факт чрезвычайно интересный: старые впечатления не исчезают при переделке, они сохраняются»¹³⁹⁷. Додам у лапках: алкоголь ставив в СРСР останнім притулком свободи. Цікаво, що коли акад. Л. А. Орбелі, Беріташвілі та інші вчені розвивали далі ці ідеї І. П. Павлова, партійні функціонери піддали їх різкій критиці, оголосивши їх супротивниками... павловського вчення, антипавловцями. Партійний філософ Селіванов твердив, наприклад: «В прямом противоречии с павловским учением о врожденных и приобретенных формах поведения находятся взгляды Л. А. Орбелі, который представляет себе поведение высокоразвитых животных и человека не как единую условнорефлекторную деятельность, а как механическую сумму древних и новых форм поведения. Причем, древние формы деятельности, по его мнению, не ассимилируются в измененном виде новыми формами, не исчезают как самостоятельные акты поведения, а только маскируются новыми формами деятельности, всегда готовые выйти наружу, как только будут сняты корковые тормоза»¹³⁹⁸.

Ми бачимо, яких фундаментальних проблем людської екзистенції торкалась ідеологічна боротьба довкола спадщини академіка Павлова.

Не можна бодай тезисно не сказати, що, прагнучи якомога дужче роз'єднати людей, перемішати атомізовану суспільність, большевики послідовно боролися проти родинних зв'язків, проти родини. У другій програмі партії, прийнятій на VIII з'їзді, записано: «Не ограничиваясь формальным равноправием женщин, партия стремится освободить их от материальных тягот устарелого домашнего хозяйства путем замены его домами-коммунами, общественными столовыми, центральными прачешными, яслями и т. п.»¹³⁹⁹. У цілковитій відповідності з цими на-

¹³⁹⁵ Павловские среды: Стенограммы. Том II. М.; Л., 1949. С. 496.

¹³⁹⁶ Там же. С. 74.

¹³⁹⁷ Там же.

¹³⁹⁸ Учение И. П. Павлова и философские вопросы психологии. М., 1952. С. 374.

¹³⁹⁹ Программа Российской коммунистической партии (большевики). К.: Космос, 1919. С. 13.

становами мінський марксівський ортодокс С. Я. Вольфсон¹⁴⁰⁰ передрікав: «[...] ко времени социализма деторождение будет уже из'ято из-под власти стихии и станет об'ектом сознательного регулирования со стороны людей. [...] Резюмируем: при развернутом социализме (коммунизме) брак станет союзом индивидуальной любви, а семья отомрет»¹⁴⁰¹.

Якщо в усій цій праці йдеться про заходи держави над деформуванням людського характеру підвладного населення, не можна не поміркувати над тим, чому такі деформації стали можливі. Думається, в епоху Київської Русі характер міг зламатись, але не викривитись. Якщо першопричиною большевицьких успіхів могла бути якась хибна моральна орієнтація, то початок її треба шукати доволі далеко, принаймні на відстані кількох сторіч. Іван Майстренко припускав моральну переорієнтацію суспільства в епоху Відродження: «Кожна доба в історії людства, — вважав він, — висуває провідний тип, характер людини. Середні віки дали тип лицаря, ченця — героїчної людини, фанатика ідеї. Численна література тих часів вивела образи тодішніх героїв і провідних характерів. Це Ролянди, Зіґфріди, Крімгільди, Ярославни. Новіші часи, починаючи з Ренесансу, висувають як провідний життєвий тип людину-еґоїста, людину, що в своїх індивідуалістичних прямованнях готова переступити через усякі моральні межі. Геніяльний Шекспір змалював безсмертні образи таких людей»¹⁴⁰².

Можливо, Майстренкові зіставлення могли б здатись задалекими, якби за кілька десятиріч московський історіософ акад. Н. І. Конрад¹⁴⁰³ не потрактував Шекспіра саме як першого драматурга Відродження, інакше кажучи, тієї епохи, що виробила нові людські ідеали. Отож, на думку Майстренка, Шекспірові герої чи не стали попередниками «героїв нашого часу», нашого страшного ХХ століття. Що ж це за герої, що несуть вони своєму суспільству й що чекає на них самих? «Це Яґо з “Отелла”, — відповідає Іван Майстренко, — доньки короля Ліра, Макбет, король Клавдій з “Гамлета” та інші. Власне заради оцих від’ємних типів Шекспір і писав свої трагедії. Він хотів показати страхіття нового людського характеру. Цей характер в своїй експансії змітає на своєму шляху все, але (слухайте, слухайте!) логіка його вчинків веде його ж самого до загибелі. Яґо розкладає своє оточення, винищує усі творчі елементи в житті (від його інтриґ гине Дездемона, Отелло, усі кращі люди). Але ці ж вчинки Яґо заводять його самого в глухий кут без виходу, і він гине, самовикриваючи себе. Перемагають врешті людські соціальні чесноти. Гине розгнuzданий індивідуалізм. Така

¹⁴⁰⁰ Наука и научные работники СССР. Часть VI. Без Москвы и Ленинграда. Л., 1928. С. 69.

¹⁴⁰¹ Вольфсон С. Я. Социология брака и семьи: Опыт введения в марксистскую генеомию. Минск: Белорусский гос. ун-т, 1929. С. 450.

¹⁴⁰² Майстренко І. Про людину, що перемогла в Совегах // Наші дні. Львів, 1943. Ч. 11. С. 13.

¹⁴⁰³ До революції вчений викладав у Київському комерційному інституті.

логіка усіх трагедій Шекспіра»¹⁴⁰⁴. Очевидно, на початок ХХ століття в європейській вдачі накопичились риси, що забезпечили компрачікосам-большевикам успіх у їхній антиєвгенічній політиці. Спеціально в українців, і це річ давно й загально відома, забагато інстинктів і відчужень і замало свідомої волі¹⁴⁰⁵. Чи не час подумати про... формування модерного типу українців — вольових і рішучих, мудрих і трудящих?

Протягом совєцької-бо доби простежуються конкретні організаційні заходи. У Києві на бульварі Шевченка, 8, свого часу був розташований Український державний інститут охорони здоров'я дітей та підлітків Наркомату охорони здоров'я УСРР¹⁴⁰⁶ (заснований 6 лютого 1924 р. як Інститут гігієни виховання). В інституті існував кабінет конституції та спадковості, а також антропометричний кабінет. Метою цього інституту, як прямо й писали, було вивчення дитини, впливів на неї з боку біологічних, расових та соціальних чинників. Інститут видав три збірники «На путях к новому человеку». Напряму зв'язані з перетворенням людини медики, у даному разі дирекція Всеукраїнського інституту експериментальної медицини ім. Мечникова, приймали навіть формальні зобов'язання: «Ми, медично-наукові працівники столиці України, що працюємо в галузі всебічного вивчення людини і ставимо перед собою завдання — утворення здорової, гармонійно розвинутої людини — повноцінного члена безкласового соціалістичного суспільства, включаємося в цей похід. [...] Ми зобов'язуємося: розвивати нашу наукову роботу, якнайщільніше пов'язуючи її з вимогами соціалістичного будівництва; розгорнути рішучу боротьбу за інтернаціональне виховання проти місцевого українського націоналізму, що є головною небезпекою в УСРР, та великодержавного російського шовінізму [...]»¹⁴⁰⁷. Фактів такого роду безліч. Узяті ж усі разом, вони призвели до того, що якісь спільні риси у всіх народів колишнього СРСР з'явилися — риси *homo sovieticus*. Після всього, що відбулося, очевидно, якась подоба «єдиного совєцького народу» справді почала формуватись. Безперечно, змінилася ментальність і українців. Цей процес призупинився, набравши іншого характеру, лише внаслідок розвалу комуністичного режиму. На руїнах імперії розпаностилися варвари.

Якщо уздовж історичного процесу викреслюється як на графіку гіпербола, що характеризує різке падіння моральних якостей і самого людського типу українців, разом з тим «інженери людських душ» мусять подума-

¹⁴⁰⁴ Майстренко І. Про людину, що перемогла в Совегах // Наші дні. Львів, 1943. Ч. 11. С. 13.

¹⁴⁰⁵ Пор.: Наші дні. Львів, 1943. Квітень. Ч. 4. С. 7.

¹⁴⁰⁶ Писарева Л. В. Обзор структуры и деятельности Института в целом // На путях к новому человеку. Сб. 1. К., 1926. С. 7–11.

¹⁴⁰⁷ За гармонійно розвинену здорову людину — людину безкласового соціалістичного суспільства // Вісті ВУЦВК. 1933. 12 грудня. № 281 (3972). С. 2.

ти про іншу лінію, що рвучко зринає вгору, характеризуючи можливість воскресіння й підйому¹⁴⁰⁸. Якщо перша лінія фактична, оскільки відбиває трагічний хід подій трагічної історії, друга — більше можлива, аніж реальна. Так МОЖЕ розвиватись нація, якщо свідомо потягнеться до ідеалів світла й добра. Покращення людської породи можливе, якщо втілиться в державні євгенічні програми, стане свідомою метою суспільства.

Чутливіші письменники мріяли про це віддавна. Широко закорінившись у двадцятих роках в українській науці, євгенічні ідеї не могли не вплинути і бодай на окремих письменників тієї епохи. Тих, що підкреслювали расові особливості українського народу. Найяскравіше виявився цей вплив у романі Михайла Івченка «Робітні сили», не раз згадуваному на процесі СВУ. Цей твір був остільки яскравий, що зіпсувати його нанівець не пощастило навіть тодішній цензурі. Відомий Борис Коваленко громив письменника на культпартнаradі при Київському ОПК 24 листопада 1929 року: «З'явилася, наприклад, стаття в «Літературній газеті» про Івченка, де його роман «Робітні сили» класифікувався як фашистський. Тов. Якубовський казав, що в Окрліті є багато вилучень з роману, які цілком стверджують цю думку. Підмогильний міг знати про ці вилучення, але цей роман і після вилучень лишився все ж фашистським»¹⁴⁰⁹. Цікавим коментарем до цього твору може бути протокол допиту одного з керівників «Книгоспілки» Івана Добриніна від 26 листопада 1930 року: «Пригадую розмову з Івченком, де він, розповідаючи про прихований зміст його нової книжки, що вийшла 1929 р. в виданні Книгоспілки, розповідав, що устремління його твору полягало в тому, щоб довести, що як селекція насіння, так само і виховування націоналістичної свідомості можливе, хоч потребує певного підходу і впливу»¹⁴¹⁰. Що до самого автора, Івченка, то він на процесі «Спілки вивольнення України» одержав свій строк і передчасно помер.

Інтрига роману розвивається двома шляхами, які щільно переплітаються. На селекційну бурякову станцію приїжджає відряджений для дослідів професор біології Савлутинський. Ще за світової війни попав він у німецький полон, після війни залишився на Заході і закінчив у Чехії свої студії. Він — тип нового інтелігента, і його глибоко вражає все те, що він бачить навколо себе: на масному низинному чорноземі зростає раса українців розманіжених і вольово розхристаних, з матеріалістич-

¹⁴⁰⁸ Див.: Білокінь С. Виступ на Всеукраїнському форумі антикомуністичного антиімперського фронту 21 лютого 1993 року // Православний вісник. К., 1993. Січень-лютий-березень. № 1–3. С. 71–72.

¹⁴⁰⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. № 3032. Арк. 63. Стенограма.

¹⁴¹⁰ ЦДАГО України. № 62022 ФП / кор. 1643. Том 8. Арк. 39–зв. 13 лютого 1931 року судова трійка при колегії ГПУ УСРР засудила Добриніна до 10 років концтабору. Перебував на Соловках та в Ухтпечлазі. 1953 року жив в Ухті.

ним світоглядом. З одного боку, автор веде мову про селекційні шукання вищесортного буряка, з другого, живописує любовну інтригу. Його персонажі своїм життєвим наставленням, світоглядом, вчинками доводять правильність поглядів Савлутинського у його намаганні знайти «вищу українську людину», так, як він знаходить вищесортну породу рослин.

Савлутинський — біолог. З біологізму й випливає його світогляд, його теорія еволюції. Нові методи селекції професор хоче перенести й на людину. Так само має повстати й нова українська еліта — складена з нових синів і дочок — упертих, здібних, відважних, яких замало було давніше і яких витворення «занехаяно століттям нашого рабства», Савлутинський мотивує свої думки так: «Чому властиво ми мусимо розводити породисті рослини, тварини, і нехаяти справу розмноження роду людського? Нехай собі й далі розмножуються усякі люїтики, дегенерати, йолопи... Людина мусить спізнати в собі етнічні основи. Ось де має коріння Сократове й Сковородине “пізнай себе самого”»¹⁴¹¹!

Міркування над відкритими матеріалами ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ та Політбюро ЦК КП(б)У підводять до висновку, що у процесі соціальної революції в СРСР генофонд населення, деформується, різко погіршився. Вивчення цього процесу на межі кількох дисциплін відкриває новий напрямок наукових досліджень.

Думається, що потужні травми, яких масово завдають національному організму засоби сучасних технологій, найновіші досягнення науки й техніки, не досліджувані з точки зору соціальної безпеки, теж повинні притягти до себе спеціальну увагу. У наш час до всіх складників нашого генетичного тягаря додалися екологічні проблеми, що виникли останнього часу, катастрофа на Чорнобильській атомній станції і сучасні «тимчасові труднощі», що наближаються знов до геноциду.

Що таке «єдиний совецький народ»?

Щоб виявити модель національних стосунків і національного гноблення найочевидніше й найяскравіше, варто порівняти практику кількох тоталітарних режимів. Ідучи до влади, Муссоліні й Гітлер бачили перед собою лєнінський взірець. Ці режими мають такі спільні риси:

- 1, єдина обов'язкова ідеологія,
- 2, єдина партія на чолі з вождем, що спрямовує суспільність,
- 3, терор політичної поліції,
- 4, контроль партії над збройними силами й засобами масової інформації,

¹⁴¹¹ Гординський С. Механіка добору: Про українську чорноземлю, високосортні буряки, расове кохання і Hēnesic рабської філософії // Наші дні. Львів, 1943. Квітень. Ч. 4. С. 7.

5, спроба централізовано керувати економікою¹⁴¹².

Розгляньмо кілька головних цілей, визначених у Третьому Райху по відношенню до територій, які вони намірялися завоювати, і народів, які вони прагнули підкорити. Як це не дивно, цей історичний досвід вивчено багато ґрунтовніше, ніж історію СРСР. (Ясна річ, — коли говорити про реальну історію останньої). Отже, спільне й відмінне у їхній практиці допоможе краще розібратись у тому, що ж саме відбувалося, як тепер кажуть, «у цій країні».

1. У безсмертному трактаті «Володар» Нікколо Макіавеллі твердив: «[...] щоб зайняті міста втримати, немає певнішого способу, як їх зруйнувати». Отож головний принцип воєнної доктрини Райху полягав, як відомо, в завоюванні не держав, не націй, а територій. Твердячи, що німці являли собою націю без життєвого простору, німецькі фашисти прагнули простору, вивільненого від сусідніх народів. Зауваження та пропозиції Східного міністерства щодо генерального плану «Ост» від 27 квітня 1942 року фіксують такі основні його засади. (Оригіналу самого плану досі не виявлено). Встановлювалося, що на завойованій території України, Білорусії та Прибалтики мало залишитись лише 14 млн місцевих жителів. Решту 46–51 млн осіб (зокрема 65% населення Західної України) Східне міністерство планувало виселити в Західний Сибір, на Північний Кавказ, до Південної Америки та Африки. Натомість на цю територію протягом 30 років передбачалось переселити 10 млн німців¹⁴¹³.

Нові німецькі міста, — маячив 8 вересня 1941 року Гітлер, — будуть оточені «кільцями гарних сіл, з'єднаних між собою прекрасними дорогами. За межами цього всього залишиться інший світ, де ми дозволимо жити руським». І 17 жовтня 1941 року: «У руських містах ми не селитимемося. Нехай вони руйнуються без нашої участі». Між житомирською ставкою Гімлера і вінницькою — Гітлера було прокладено спеціальну дорогу, якою щодня Гімлер до нього їздив і проводив у Гітлера по кілька годин. Гімлер мав у своєму розпорядженні телефони і радіостанції для постійного контакту з будь-яким пунктом на окупованій території. Було передбачено і все необхідне для особистого комфорту, включаючи тенісний корт¹⁴¹⁴. Можливо, це був початок нової мережі населених пунктів.

Різниця завдань виявляє принципову відмінність межи переселеннями етносів, планованими в Німеччині, й відомими переселеннями народів у Советському Союзі. Розпорощення російського населення в масиві

¹⁴¹² Коммунистический режим и народное сопротивление в России, 1917–1991. Изд. 2, испр. М.: Посев, 1998. С. 30.

¹⁴¹³ «Совершенно секретно! Только для командования!»: Документы и материалы. М.: Наука, 1967. С. 109–112.

¹⁴¹⁴ Шелленберг Вальтер. Лабиринт: Мемуары гитлеровского разведчика. М.: Дом Бируни, 1991. С. 292.

української людності не поширює етнічну територію росіян. Такі акції переслідували однак конкретні державно-політичні та військові цілі, як їх розуміла кремлівська верхівка. У доповідній записці Сталіну (1944) Берія покликався на «зрадницькі дії кримських татар проти радянського народу», виводячи з того «небажаність подальшого проживання кримських татар на прикордонному краю Радянського Союзу». Одним із засобів у загальній боротьбі проти народу слід розглядати широкомасштабні депортації українців. Сильно розтягнуті в часі, ці виселення склались у хвилю 1929–1933 років, коли з України масово вивозили селян та інтелігенцію, хвилю 1936–1938 років, коли вивозили здебільшого інтелігенцію, та хвилю 1944–1947 років масового вивезення українців із Західної України. Зрештою, до катастрофічного знелюднення центральних російських областей призвело і масове розселення росіян по регіонах, де вони могли розраховувати на більший достаток, зокрема і в Україні.

2. Із споживацького ставлення до нової території, яку влада прагне освоїти, асимілювати, впливає й ідеологічна фальсифікація історико-культурного середовища. Тут між досвідом Райху та СРСР можна зробити виразніші зближення. Адольф Гітлер не раз закликав підтримувати будь-яку форму незгод та розколу, тож відомство Розенберга пропонувало розбити «територію, яку заселяють руські, на різні політичні райони з власними органами управління, щоб забезпечити в кожному з них свій особливий національний (точніше, етнічний? — С. Б.) розвиток». При цьому росіянинові з горьковського генерального комісаріату збиралися прищепити почуття якоїсь відмінності від росіянина з тульського генерального комісаріату й т. ін. За німецької окупації письменник Аркадій Любченко увійшов до комісії, створеної для устійнення єдиного правопису й обстоював ідею повернутись до скрипниківського. А в його щоденнику читаємо: «В Педі-[нститу]ті сьогодні мені сказали, що є розпорядження Райхскомісаріату друкувати підручники для народних шкіл за місцевим діалектом для кожної області»¹⁴¹⁵. Прагнучи краще поділити завойовану територію, німецькі фашисти дбали про руйнування адміністративних зв'язків між її окремими частинами, хоча б і під німецьким загальним управлінням. Ці частини мали підпорядковуватись одразу берлінському центру. Така система географічних експериментів втілювала давній принцип «Поділяй і владарюй».

Отак, не рахуючись із історичною спадщиною поляків, навпаки, ламаючи цю спадщину, німецькі фашисти обійшлись із територією Польщі. За декретом А. Гітлера від 12 жовтня 1939 року, польська Сілезія, Велика Польща, Помор'я, деякі райони Лодзінського й Варшавського воєводств були включені до складу Німеччини. 1940 року до Третньої імперії приєд-

¹⁴¹⁵ Любченко Аркадій. Щоденник. Львів; Нью-Йорк: М. П. Коць, 1999. С. 64. Запис від 10 серпня 1942 року.

нано райони Сувалок, 1941 — Цеханова, 19442 — Білостока. Навпаки — ніби між ними існувала якась різниця, — Краківський, Варшавський, Люблінський та Радомський округи виділено в генерал-губернаторство окупованих польських територій, перейменоване в липні 1940 року у генерал-губернаторство. Столицю Польщі Варшаву оголошено провінційним містом, натомість резиденцією генерал-губернатора Г. Франка обрано Краків. Подібним чином в Україні німці понизили значення Києва, висунувши наперед Вінницю, біля якої влаштували ставку Гітлера — Вервольф. Центральний емісійний банк «Україна», що випустив 1942 року окупаційні гроші, перебував у Рівному, тож на банкнотах позначалась назва цього провінційного міста (у російській транскрипції), але не Києва.

Деяко подібні географічні заходи пороблено для асиміляції українських територій у Радянськiм Союзi. По-перше, адміністративні кордони України встановлено без особливого зв'язку з кордонами етнографічними, що утворило проблеми Вороніжчини, Курщини, тим більше Кубані. Зрештою, й на Заході в 1939–1941 роках кордон СРСР проходив через Перемишль, ближчий до етнографічного кордону, аніж теперішній державний. По-друге, з географічної карти України стерто назви цілих великих земель — Поділля та Галичини. Існує лише Галицький район в Івано-Франківській області, створений 1939 року. Була спроба влаштувати столицю України в Харкові, що тривало до 1934 року. Як штучно утворювались нові центри, видно з історії Сумської області, скроєної 1939 року із шматків сусідніх областей. Харків чи Дніпропетровськ були зв'язані з Москвою в багатьох відношеннях дужче, ніж із Києвом.

«Під теперішню пору, — писала дослідниця Анна Власенко-Бойцун, у розвідці “Русифікація і топоніміцид в Україні” (1981), — в новітній російській імперії СРСР зміна назв — антропонімів і топонімів стала епідемією, тому можна цей процес назвати назвовбивством [...]». На 1 січня 1987 року в СРСР існувало 64 населених пункти, назви яких походили від прізвища Леніна, і ще 8 — від прізвища Ульянова, 48 — від Кірова, 17 — від Фрунзе, 13 — від Дзержинського, 8 — від Крупської. Власенко-Бойцун показує, що це робилося систематично й планомірно. 1927 року Велику Семейденуху Херсонської області перейменовано на Калінінське, 1931 — село Романів Житомирської — на Дзержинськ, 1935 Луганськ — на Ворошиловград, 1937 с. Щербинівку Донецької — на Дзержинськ. Як тут не згадати великого Сунь-цзи (VI–V ст. до н. е.), який радив, коли пощастить захопити ворожі колісниці, — по-перше, поміняти на них прапори, по-друге, перемішати ці колісниці зі своїми. Навпаки, большевики застосовували перенесення на власні непопулярні явища назв з попередньої, царської епохи. Вірменський письменник Гурген Маарі кинув у спогадах: «Почему они назывались

столыпинскими, эти ужасные, узкие каторжные вагоны? Они были совсем недавнего происхождения...»¹⁴¹⁶

Так само виразно фальсифікувалося історико-культурне середовище на рівні окремих міст і сіл. За большевиків старі осередки Києва (Свята Софія, Липки, спадкоємець Києво-Могилянської академії — Київська духовна академія, Дворянське депутатське зібрання) втратили свою роль і функції. Виникають і розбудовуються нові центри влади (КГБ у масиві будівель близько Володимирської, 33: військові скупчення по Повітрофлотському проспекту; урядові будівлі на вулиці Грушевського [Олександрівській], де їх теж ніколи не було). Прокладено зовсім нові магістралі (бульвар Лесі Українки, лінія бульвар Дружби Народів — міст Патона — проспект Возз'єднання). Зовсім змінило мережу зв'язків між міськими ділницями метро й місця розташування автобусних станцій. Так сформувалося інше місто, принципово не пов'язане зі старим Києвом з погляду містобудівництва. Зрештою, це ще не страшно, адже місто росте. Багато гірше протистояння в його архітектурному обличчі. Нові споруди міста проектувалися так, щоб не виникало ані найменшого спогаду про традиційну українську архітектуру. На місці Микільського військового собору спорудили палац піонерів, Стрітенської церкви — торговельну палату, Злотоустівської церкви — цирк. Якщо Гітлер збирався будувати нові міста в зовсім іншій мережі, щоб поселення аборигенів руйнувалися «без нашої участі», тут нове місто споруджується на трагічних руїнах старого, а історичні будівлі або спеціально руйнували, або їх не підтримували, щоб вони руйнувалися самі («без нашої участі»). Немає що говорити про назви вулиць. На середину 1997 року в Києві існували вулиці Ленінська (Микільська Борщагівка), Володимира Ульянова (там само), Урицького, Крупської (Нова Дарниця), Комінтерну, Соціалістична, провулок Чекистів тощо. Все це спотворювало й спотворює психологічну ауру, в якій живе суспільство. Нові назви створювали враження, що минулого немає — є тільки совєцька сучасність¹⁴¹⁷.

3. Державна політика по відношенню до території, до середовища логічно продовжується в політиці по відношенню до населення. В інструкції фюрера райхслайтерові Альфредові Розенбергу, переданій у листі Мартіна Бормана від 23 липня 1942 року, формулюється така засада: «Ми можемо бути лише зацікавлені в тому, щоб скорочувати приріст населення окупованих східних областей». Для цього передбачалась поширена практика абортів і широка торгівля запобіжними засобами. Загальний нелад у країні звів до мінімуму торгівлю контрацептивами, але й без них смертність перевищує народжуваність. В Україні вмирає дітей у 82 рази більше, ніж у Швеції, Німеччині, США. Українці вмирають фізично.

¹⁴¹⁶ Маари Гурген. Пережитое // Вопросы литературы. 1964. № 11. С. 103.

¹⁴¹⁷ Коммунистический режим и народное сопротивление в России, 1917–1991. Изд. 2, испр. М.: Посев, 1998. С. 25.

4. Щоденник начальника Генерального штабу генерал-полковника Гальдера в записі від 17 березня 1941 року, коли обговорювалась операція «Барбаросса», задокументував таку вказівку Гітлера: «Інтелігенцію, яку насадив Сталін, треба знищити [...]». У Великоросії необхідно застосувати найжорстокіше насильство». Йому йшлося про нейтралізацію сформованих, вироблених особистостей. Але «тільки за радянської влади» цей задум був здійснений і проведений до кінця.

Ленін схвалив секретний циркуляр, що надійшов до ГПУ в лютому 1923 року. В цьому документі питання ув'язнення й ліквідації було поставлено на наукову основу й визначено певні категорії населення:

«Політичні партії й організації:

- 1) Усі колишні члени дореволюційних політичних партій,
 - 2) Усі колишні члени монархічних спілок та організацій, [...]
 - 4) Усі колишні представники старої аристократії та дворянства [...]
- Співробітники царських установ [...]
Таємні вороги советського режиму [...]

У п'ятдесяті й далі роки масового терору не було лише з тієї причини, що план по його проведенню був успішно здійснений раніше: названих категорій населення більше не існувало. Адже тоталітарний характер режиму не змінився й після XX з'їзду.

5) Сили, що прагнули до панування над іншими народами, завжди починали із заходів проти його освіти. У «Проекті на знищення об'єднаної Русі» (автор — правдоподібно, єзуїт Алоїз Кулеша, що діяв наприкінці XVII ст.) проголошувалося: «Найупертіші самі й інших в упертості тримають ті русини з простих хлопів, що вміють читати своє письмо; отже, треба усунути причину впертості, а тоді впертість сама зникне».

«У жодному разі, — інструктував Розенберга Гітлер, — не слід давати місцевому населенню вищу освіту. Якщо ми зробимо цю помилку, то самі в майбутньому викличем опір людинності». Подібним чином у розмові з Теодором Драйзером і Сталін зізнався, що в СРСР освіта дається лише в певних рамках, вихід за які небажаний. Як стверджував Б. С. Пушкар'єв, «Никто не должен выходить за пределы разрешенного уровня знаний»¹⁴¹⁸. Це стосувалося передусім гуманітарних і суспільствознавчих наук. Але вже Ленін сказав графіковій Юрієві Анненкову під час сеансу: «Вообще, к интеллигенции, как вы, наверное, знаете, я большой симпатии не питаю, и наш лозунг “ликвидировать безграмотность” отнюдь не следует толковать, как стремление к рождению новой интеллигенции. “Ликвидировать безграмотность” следует лишь для того, чтобы каждый крестьянин, каждый рабочий мог самостоятельно,

¹⁴¹⁸ Коммунистический режим и народное сопротивление в России, 1917–1991. Изд. 2, испр. М.: Посев, 1998. С. 24.

без чужої допомоги, читать наши декреты, приказы, воззвания. Цель — вполне практическая. Только и всего»¹⁴¹⁹.

На практиці в бібліотеках проводилась утилізація «застарілої» літератури, організовано спецфонди. Музейні пам'ятки культури, що мали матеріальну вартість, вилучались на продаж. Не минула утилізація і державних архівів. Маючи різко обмежений доступ до джерел, молоді люди піддавались продуманій системі управління читанням. З них формували півосвічених людей з іншим, комуністичним світоглядом. Як підкреслював співробітник каліфорнійського Гуверівського архіву М. Бернштам, знищення духовних підстав і національних традицій — це обрубання генеалогії, демографічного генеративного коріння. Людина стає ніби новонароджена чи після повної амнезії (втрати пам'яті) — гола людина на голій землі¹⁴²⁰ (не називаючи його, Бернштам цитує тут Л. Шестова).

6. Старосвітський політик Бісмарк, розмірковуючи в категоріях традиційної моралі, 1888 року писав про сумнівні результати можливої війни з Росією: «Навіть найсприятливіший кінець війни ніколи не призведе до розкладу основної сили Росії, що ґрунтується на мільйонах властиво руських [...]. Ці останні, навіть коли їх розчленувати міжнародними трактатами, так само швидко знову возз'єднуються, як часточки розрізаної кульки ртуті». Бідний Бісмарк вважав, що перемогти у війні й розчленувати державу ще не досить, але тут він і зупинявся. Він не розумів, що населення ворожої держави треба ще зітерти в порошок, у лагерний пил, спідлити його, перетворити на двоногих мутантів, позбавлених якихось людських ідеалів, честі й гідності. Бо вже у квітні 1942 року в німецькому Східному міністерстві було сформульовано таке завдання: «Ідеться не лише про знищення держави з центром у Москві. Досягнення цієї історичної мети ніколи б не означало повного вирішення проблеми. Справа полягає радше в тому, щоб розгромити росіян як народ, розпорошити його. Тільки в тому разі, якщо цю проблему ми розглядатимемо з біологічної, особливо з расово-біологічної точки зору, і якщо тільки відповідно з цим і провадитиметься німецька політика в східних районах, з'явиться можливість ліквідувати небезпеку, яку являє для нас руський народ». отже, внаслідок «прогресу людської думки» німецькі урядовці виробили чіткі настанови: «Другий засіб, іще дійовіший [...] — це послаблення руського народу в расовому відношенні. [...] Важливо, щоб на руській території населення у своїй більшості складалось із людей примітивного напівєвропейського типу. Воно не складе багато турбот німецькому керівництву. Ця маса расово неповноцінних, тупих людей потребує, як свідчить вікова історія цих областей, керівництва. [...] Є багато шляхів під-
риву біологічної сили народу».

¹⁴¹⁹ Анненков Юр. Дневник моих встреч. Том второй. С. 270.

¹⁴²⁰ Бернштам М. Смысл коммунистического уничтожения народов // Новый журнал. Нью-Йорк, 1981. Кн. 143. С. 214.

В Україні, на Дону, Оренбуржі, у Камбоджі, Афганістані, Тибеті та інших краях комуністичні експериментатори винищували людність цілеспрямовано, свідомо й методично, але далеко не завжди ліквідували більше 10–30–50 %, зовсім рідко 70–90 %. У Кампучії, прагнучи знищити усіх, навіть потенційних супротивників, червоні кхмери ліквідували 2,4 мільйони із семимільйонного населення. Решту населення утилізували. Як відзначав М. Бернштам, фізична й фізіологічна наруга витворює нове співвідношення між тілесним і душевним у людині. Катування й страх перед ними породжують нові інстинкти, нові рефлексії, нові психофізіологічні зв'язки. Психологічний і психічний злам призводить до психічної перебудови. Стара психіка, колишня душа зникає, а порожнє місце заповнює антилюдська ідеологія. Так формується істота не людського, а радше післялюдського біологічного виду.

Запроваджуючи політику «злиття» мов і народів, Суслов, за словами П. Шелеста, запровадив і термін «щодо винищення окремих націй — єдиний радянський народ». Але ще Грушевський стверджував, що «український народ не змосковлюється, але він вироджується»¹⁴²¹. Мемуарист Ол. Семененко висловився подібним чином про Євгена Маланюка: «Та й не читавши його творів, досить було глянути на ці широкі плечі, військову статуру, слов'янські риси — ні, до асиміляції цей матеріал не надається, занадто вріс у свою землю»¹⁴²². Прекрасним доказом цього є відомий факт паралельного існування українських і неукраїнських кутків чи вулиць по селах, де мішаних шлюбів уникали: «Були ще в цьому українському морі острівці хліборобів-поселенців німецьких, московських і єврейських. З ними жили по-сусідському, але не змішувалися; психологічні і національні межі існували спокійно і природно»¹⁴²³. Якщо на місці церкви тепер стоїть гараж, це не наслідок русифікації, — це в чистому вигляді етноцид. Якщо на вулиці ми бачим оголошення чи вівіску російською мовою чи якусь стрілочку, мусимо зрозуміти, що це елемент управління, а не елемент культури. Управління людьми, чию національність нищать¹⁴²⁴.

Висновки

У цій праці я намагався розглянути перебіг соціальної революції, здійсненої в СРСР після 1917 року. Проаналізував ідеологічну основу марксистсько-ленінського вчення, що було спрямоване на формування ново-

¹⁴²¹ Цит. за: Лотоцький Ол. Сторінки минулого, Ч. III. Варшава, 1934. С. 84.

¹⁴²² Семененко Ол. Харків, Харків... Вид. 2. Б. м.: Сучасність, 1977. С. 40.

¹⁴²³ Там само. С. 41.

¹⁴²⁴ Білокінь С. Що таке «єдиний советський народ»? // Третій Міжнародний Конгрес українців, 26–29 серпня 1996 р.: Історія. Харків, 1996. С. 158–163.

го типу людей — будівника комунізму, а отже, передбачало ліквідацію тієї частини населення, що не підходило для цього. Вивчення архівних матеріалів, донедавна закритих для дослідників, а також джерел інших типів, і обмірковування зібраного матеріалу призвело до реконструювання управлінчих принципів большевиків. Я простежив, як засобами обліків, анкетування, паспортизації й переписів населення у країні було створено інформаційну систему даних про підвладне населення. Після цього Політбюро ЦК ВКП(б) визначало для кожної республіки, краю та області ліміти на ліквідацію (1 категорія) і заслання (2 категорія) громадян. Так було сформовано «єдиний совєцький народ».

Підіб'ю головні підсумки з проведеного дослідження, сформулювавши кілька важливіших тез:

1. За всіх тактичних змін внутрішньої політики ставлення большевицької держави до населення, зокрема до українського народу, було постійне й незмінне — починаючи з перших днів існування совєцької влади.

2. Ця політика передбачала ліквідацію частини населення, і поставленої мети держава досягла.

3. В Україні державна політика мала протиукраїнський характер.

4. Терористичну політику проти народу провадили большевики — у цій формі функціонувала на той час комуністична партія.

5. Оскільки панування цієї організації в СРСР призвело до загибелі приблизно 110 мільйонів людей, цю організацію не можна не назвати інакше як злочинною.

6. Найкращим критерієм істинності прийнято вважати практику. Большевицька система протягом десятиріч досягла максимальної інтелектуальної напруги, мобілізуючи всі можливості людської природи і всі ресурси могутньої держави для зміцнення свого панування. Життя показало, що ця система була нежиттєздатна.

7. Протягом XX століття уся стара Європа, особливо східна, й частина Азії (азіатська частина СРСР, Китай, Камбоджа) зазнали жакливиx потрясінь. Європою прокотилися дві Світові війни. Що ж до українців та інших народів колишнього СРСР, то вони зазнали Катастрофи. Перед нашими очима — руїни старої культури і руїни націй. Як колись на руїнах Римської імперії — усім заправляють варвари. Нинішня криміналізація верхів і безпорадність низів — прямий наслідок нищення людської субстанції.

8. Настав крайній час рятувати нашу Віру, мову, нашу культуру, нашу націю.

Сила викладеної інтерпретації внутрішньої політики СРСР, самої системи його управління в тому, що я не висуваю чогось особливо

нового. На кожному етапі дослідження виникали дивовижно близькі зіставлення з думками, висловленими в книжках сучасників, очевидців. І якщо я робив свої висновки з реальних документів ЦК КП(б)У та НКВД, їхні ідеї, осмислюючи події поточного життя, являли собою дивне озаріння. Із генеральною ідеєю монографії кореспондує, наприклад, думка соловчанина М. Розанова (Михайла Романенка): «Кровь лилась ровно столько времени и таким потоком, как это нужно было для политики»¹⁴²⁵.

У цій праці не розглядається багато питань тодішнього соціального життя, зокрема процеси, що відбувалися в ідеологічній сфері. Але щоб усе-таки хоч щось суттєве було на цю тему сказане, наведу міркування А. Авторханова. На схилку віку, вже відходячи від справ, він писав: «Идеологическая машина ЦК — машина бесподобная, вездесущая, неотступная, назойливая и результативная по силе разложения и пленения человеческой психики. Ее работой разрушения и созидания, действия и противодействия, информации и дезинформации насыщена жизнь каждого советского человека, начиная с дворника и кончая академиком. Эту машину можно и нужно ненавидеть, но нельзя не удивляться виртуозному мастерству ее организованной, систематической, научно разработанной лжи»¹⁴²⁶.

Цитований вище вісімдесятирічний в'язень з Осетії Назимов казав: «Я знал, что сказал... Большевицкий политика очень сильный и хитрый. Но он очень боится правды, как осы дыму. Я это знал и сказал правду»¹⁴²⁷. Мені б тільки не хотілося, щоб цю розробку хтось використав як підручник для здійснення нового тоталітарного режиму.

¹⁴²⁵ Романенко Михаил. Завоеватели белых пятен. Б. м.: Посев, 1951. С. XXXII. Подп.: М. Розанов.

¹⁴²⁶ Авторханов А. Мемуары. С. 177.

¹⁴²⁷ Петрус К. Узники коммунизма. С. 82.

Додатки

Голодомор у системі різних типів масового терору

Управлінчий апарат СРСР застосовував до підвладної людності різні **типи терору**: економічний, фінансовий, психологічний та багато інших. Це відбувалось не з другої половини 20-х років і по 1953-й рік, як хотілося авторам партійних документів початкових часів перестройки, а з 1917-го і по рік 1991-й. Серед типів терору, спрямованих на пряме й безпосереднє нищення населення, були масовий терор, що відповідно до історичних періодів та безпосередніх завдань поділявся на кілька видів, а також терор індивідуальний.

У двох монографіях про масовий терор як засіб державного управління¹ я розглянув передусім, природно, масовий терор. Він змінив класову структуру суспільства, отже став мотором соціальної революції. Большевицька пропаганда висунула свого часу гасло знищення класів. Його чудово затямило все населення країни, хоча тоді мало хто розумів, що воно власне означає. Совецький розвідник і культуролог Віктор Петров дав свою інтерпретацію цього гасла: «В провідні свої настанови, в тези: «знищення кляс» і «побудови безкласового суспільства» большевизм вкладав не просвітницький або ж економічний сенс, а, насамперед, буквальний і конкретний сенс фізичного знищення. До побудови безкласового суспільства большевизм простував через океани людської крові. Гасло з н и щ е н н я розумілося в усій нещадній і лютій наготі цього слова. Соціальна політика большевиків носила антисоціальний характер»². Ця ідея висіла у повітрі. Цілком незалежно від Петрова дещо пізніше приблизно ту саму думку висловив Солженіцин: «Можно было поверить, что уничтожаются *классы*, но *люди* из этих классов вроде должны были бы остаться?...»³.

Масовий терор пережив кілька періодів розвитку — від імпульсивного й приголомшливого ленінського до планомірного сталін-

¹ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917-1941 рр.: Джерелознавче дослідження. К., 1999; Его же. Механизм большевистского насилия: Конспект исследования. К., 2000.

² Петров Віктор. Діячі української культури (1920–1940 рр.) жертви большевицького терору. К.: Воскресіння, 1992. С. 27.

³ Солженицын А. Архипелаг ГУЛаг, 1918–1956: Опыт худож. исследования. [Части] III–IV. Paris: YMCA-press, [1974]. С. 44. Курсив автора.

ського, спрямованого уже на конкретно взятих осіб. Обидва види масового терору мали виразний соціальний пафос. Ленінський терор був спрямований проти елітарних класів — у першу чергу проти великої буржуазії та національної аристократії, дворянства. Маємо схвильоване спостереження простої жінки з Кубані: «Очевидно, про поміщиків та фабрикантів уже не було мови. Вони в перші місяці революції були ограбовані, викинені та здебільшого повбивані»⁴.

Одним з головних завдань, яке вирішувала тоді влада, була також ліквідація професійних військових, що становили пряму загрозу для нового режиму. Збереглися розстрільні справи на 100, 200 й більше офіцерів, що складаються лише з анкет і виroku. Вирок був відомий большевикам уже наперед. Я тримав у руках розстрілну справу на 287 офіцерів, засуджених у Феодосії на засіданні надзвичайної трійки 4 грудня 1920 року⁵. Ухвала формулювалась так: «Принимая во внимание доказанность (sic) обвинения всех вышепоименованных в количестве двухсот восьмидесяти семи человек как явных (sic) врагов трудового народа и контрреволюционеров — расстрелять, имущество их конфисковать» (арк. 3).

У сучасній історіографії визначилася тенденція максимально локалізувати усі злочини большевизму, зв'язавши їх з особою одним-однієї людини, — Сталіна. Тим часом, якщо, навпаки, розташувати епізоди терору у хронологічній послідовності, виявиться, що терор напряду впливає з марксистсько-ленінської ідеології і прямим попередником Сталіна був усе-таки Ленін. Здається навіть, що в розробку теорії терору порівняно із своїм попередником Сталін нічого принципово нового не вніс взагалі.

Історіософія часів перестройки вбачала причини Великого (сталінського) Терору 1937–38 років передусім у *поганій вдачі* Сталіна. Вважається, якби повноту влади отримав хто-будь інший з тодішніх большевицьких лідерів — ті самі Бухарін чи Кіров, наприклад, чи навіть аби Ленін жив довше, нічого такого не сталося б. Звідси випливають видові форми — «сталінські репресії», «сталінська система». Інакодумці, виходить, протистояли у свою чергу «брежневській системі», «андроповській системі» тощо. Це приблизно те саме, що замість «нацистські фабрики смерті» говорити лише про кохівські чи розенбергівські. Останнім часом дехто побачив демократичну альтернативу Сталіну, смішно сказати, в Троцькому. Насправді, ставлення большевицької влади до окремо взятої людини й

⁴ Кубанська Г. Тернистими шляхами. [Winnipeg:] Новий шлях, 1948. С. 34.

⁵ ЦДАГО України. № 4933 ФП / кор. 44.

ставлення до всього суспільства — що наприкінці 1917 року, що на початку 1941-го, що за Брежнєва, — було однакове й не залежало від особи диктатора. Терор і тероризм лежали у самій природі комунізму. Як говорив Бухарін, «невміле управління прекрасною машиною зовсім не свідчить про вади самої машини. Безглуздо розбивати цю машину, аби тільки прибрати водія»⁶.

Управлінчий апарат СРСР послідовно й систематично пропустив через м'ясорубку репресій усе населення. Масовий терор, заснований на принципі класової сегрегації, був наймасштабнішим за всі інші типи, а відтак і головним. Він охопив усю країну — одну шосту частину земного суходолу.

Починаючи з найперших днів совєцької влади, для здійснення поставлених цілей, ідучи **шляхом обліків, анкетування, паспортизації й переписів населення**, протягом кількох десятиріч влада створила в загальнодержавних масштабах всеохопну й доволі точну інформаційну управлінську базу. Ця база віддзеркалювала кількісний і якісний склад населення, головним чином міського, передусім чоловічого. У сукупності держава отримала досить повну характеристику населення.

Збирання й систематизація відомостей про населення були чи не найпершим і чи не найголовнішим завданням більшовицьких спецслужб. Арешти проводилися на основі саме цієї інформації, яку збирали невтомні «бійці невидимого фронту».

Коли дитина семи років йшла до середньої совєцької школи, на неї заводили першу в її житті справу. Згодом громадянинові СРСР доводилося заповнювати безліч найрізноманітніших анкет, що являли собою самообмови. Під загрозою покарання за неправдиві відповіді від кожної людини вимагали відповідей на десятки питань. Держава цікавилася, «чи є родичі за кордоном», «чи був репресований хто-небудь із родичів», «чи перебували на тимчасово окупованій території» тощо. Спочатку найнебезпечніше запитання стосувалося «соціального походження», що зумовлювало всю подальшу долю людини. Після війни цікавились перебуванням на окупованій території. А взагалі даним «об'єктивки» надавали великої ваги завжди.

Отже, було одержано вичерпну картину суспільства. Спираючись на матеріали суспільного облікування, Політбюро ЦК ВКП(б) у Москві одне за іншим приймало відповідні політичні рішення, спрямовані проти кожної наступної соціальної групи. Відповідно до марксистсько-ленінської теорії боротьби класів,

⁶ Авторханов А. Технология власти. М., 1991. С. 180–181.

партія добирала населення, з яким мала намір співіснувати. Решту — руками НКВД — ліквідували.

Інший вид масового терору — **зачистка окремих територій**. Тут большевики практикували вже не соціальну перетруску, а підходили до справи з погляду політичної лояльності. Вважаючи, що тут мала місце особливо висока концентрація ворожого режиму населення, большевики не просіювали населення група за групою, а у великих масштабах частково винищували, а частково депортували все населення певної території. За відомостями колишнього співробітника УГБ ОГПУ Вадима Денисова, в історії органів НКВД було кілька визначних масових операцій, коли влада очищала від «потенційно небезпечних елементів» цілі краї, області й союзні республіки. Такі були Кубанська операція (1932–33), Тамбовсько-Воронезька (1934), Московська й Ленінградська (1936), Приморська (Далекосхідна; 1937–38), операції з чистки Естонії, Латвії, Литви, Західної України й Білорусії.

Прикмети зачистки території й соціально орієнтованого терору сполучаються в **голодоморі**. Влада локалізувала територію, що підлягала зачистці: на сусідніх регіонах СРСР голод майже не відбився. Голодомор мав виразно антиукраїнський характер, він відбувався не на адміністративно-територіальній частині країни, а саме на українській етнічній території, включаючи Кубань тощо. Він вдарив по етнічному ядру української нації, оскільки більшість людності складала українці, а більшість українців складали селяни. З другого боку, широкомасштабний терористичний захід було спрямовано проти соціально локалізованої частини населення — українського селянства. Коли селянство вимирало, міська людність так чи сяк, але могла існувати. У німецьких і чеських поселеннях на Поділлі теж було легше. Характерно, що «загранотряди» не пускали голодних українських селян за межу з Росією. За кордон з Польщею не пускали інформації про те, що відбувалось у нас ⁷.

Нарешті, свою роль зіграв **терор індивідуальний**, що мав передусім психологічне спрямування. Його перший спалах припав на 1918–22 роки (убивства Леонтовича, Мурашка, Симиценка). Від індивідуального терору, попри прямо протилежні брехливі заяви, большевики не відмовлялись ніколи (діяльність судоплатовського підрозділу совєцьких спецслужб, убивства Петлюри, Коновальця, Бандери, Ребета). Можна припустити, що в таборі супротивника убивали передусім тих, з ким не могли домовитись. У цій сфері найбільше нез'ясованого,

⁷ Пор.: Дашкевич Яр. Україна вчора і нині. К., 1993. С. 82–83.

оскільки безчесні замовники й виконавці ніколи не мали мужності взяти відповідальність за убивства Данила Скоропадського, Алли Горської, о. Лесіва, Бойчишина, Гонгадзе, а загибель митрополита Іоанна Боднарчука, Св. Патріарха Володимира Романюка, Чорновола пояснюється природними причинами. Натомість події нашого часу (убивства Гетьмана, Щербаня, Дерев'янка, Ромашка) показують, що індивідуальний терор дуже перспективний, оскільки не потребує для себе якоїсь розгалуженої інфраструктури, яка коштувала б великих грошей, і попередніх заходів, які могли б відстежуватися.

Сформульовані вище механізми терору, — це, зрештою, реконструкція. Як писав історик юриспруденції Ігор Усенко, «про протоколи колегій, накази, огляди, довідки та інші нормативні й аналітичні матеріали органів безпеки дослідники можуть лише мріяти»⁸. Такі документи зберігаються в центральних архівосховищах Москви, причому із зрозумілих причин навряд чи можуть бути ближчим часом розсекречені. Але певні параметри і навіть певні документи, як бачимо, можна відтворити. Вони реконструюються як з практики, так і за окремими фрагментами. У ційно виданій книжці дисидента Валерія Марченка наведено розповідь одного з найстаріших тоді совєцьких політв'язнів Василя Підгородецького (на той час мав в'язничний стаж — 27 років). Його боївці було доручено захопити прокурора в Дрогобичі. Операція вдалася. Після короткої дискусії вояки порадили прокуророві «захопити не тільки теку, а й папери із сейфу. Так от, — згадував старий вояк, — ні розповіді про катування під час допитів, ні сваволя на судових процесах, ні зізнання про особисті покривання порушень законності не були такими кричущо викривальними, як рознарядка на те, скільки в'язнів має постачити область за місяць, квартал, рік!»⁹.

Терор у СРСР органічно впливав з марксистсько-ленінської теорії, головним завданням якої було здійснення соціальної революції, заміну органічної структури суспільства на іншу й витворення нової соціальної спільноти — єдиного совєцького народу. Мусимо констатувати, що в цілому своєї богоборчої мети комуністи досягли. Можемо пересвідчитись у цьому, коли вийдемо на вулицю.

⁸ Усенко Ігор. Архівно-слідчі справи як джерело з історії держави та права України // Архівно-слідчі справи репресованих: Науково-методичні аспекти використання. К., 1998. С. 42–43.

⁹ Марченко Валерій. Межі жорен пекельних // Марченко В. Творчість і життя. К., 2001. С. 334.

Індивідуальний терор

Паралельно з масовим терором, що був прямим інструментом соціальної революції, більшовики провадили терор індивідуальний. У процесі т. зв. визвольного руху його здійснювали спершу народовольці, потім есери.

Розвал імперії і військові дії супроводжувалися вибухом насильств і вбивствами. 19 жовтня 1917 р. загинув від багнетів збурених більшовицькою пропагандою солдат-промисловець, меценат кн. Роман Сангушко, останній власник Славути. Фамільні книгозбірня й архів зберігались у м. Славути Заславського пов. Вол. губ. Його архів належав до числа найбагатших і найдавніших місцевих збірок і містив акти 1284–1793, важливі для історії Волині, Острога, Луцька й Заславля. За муравйовщини у Києві загинули члени Центральної Ради Леонард Бочковський, Олександр-Богдан Зарудний та редактор «Народної волі» Ісаак Пугач. Характерно, що індивідуальний терор провадився на тлі масового терору.

У літературі індивідуальний терор пов'язували здебільшого з іменами Мурашка, Леонтовича, Симиренка. Насправді загиблих людей були десятки й сотні, і почалось це відразу після муравйовщини, коли здійснювався терор масовий¹. У квітні 1918 року труп якогось Сергія Роева з ножом у грудях було знайдено у Києві, в рові по Лютеранській вулиці². За замах на начальника команди київського військового шпиталю арештували Василя Сичова³. У травні якийсь матрос убив кн. Олену Оболенську⁴ у її маєтку. За місяць в Олександрівському повіті убито поміщика Григораша⁵, убито й пограбовано службовця Болтишівської економії Чигиринського повіту Вербицького⁶. На думку П. Христюка, підпалювання маєтків і вбивство поміщиків («чого, до речі, майже не траплялось за часів Центральної Ради») були відповіддю на той терор, який по селах запровадили поміщики й німці⁷.

Що можна сказати про убивства по містах? Мабуть, бандити зводили рахунки з людьми, що ставали їм на дорозі. Убивали також, гра-

¹ Докладніше див.: Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в РСР, 1917–1941 рр.: Джерелознавче дослідження. К., 1999. С. 106.

² Відродження. 1918. 26 квітня. № 26. С. 4. Шп. 1-2.

³ Відродження. 1918. 11 травня. № 35. С. 3. Шп. 4.

⁴ Нова рада. 1918. 15 травня. № 76. С. 3. Шп. 4.

⁵ Відродження. 1918. 13 червня. № 62. С. 3. Шп. 3.

⁶ Там само. С. 7. Шп. 1.

⁷ Христюк Павло. Українська революція: Замітки і матеріали до історії Української революції. Том III. Відень, 1921.

буючи. В одній із публікацій відзначалось, що Київ переживав тоді буквально епідемію вбивств. Протягом одного дня на Вознесенському узвозі знайшли труп невідомого, на Печерську вбили уманського купця Барона. А напередодні, 25 жовтня 1918 року, на Набережному шосе виявили труп з вогнестрільною раною в грудях. При вбитому знайшли паспорт на ім'я Олександра Куляя⁸. 4 листопада повідомлялося, що за останні дні в різних частинах міста було виявлено понад 15 трупів. Напередодні, в десять кроків від присутствених місць о 2-ій годині ночі було вбито якогось Андрія Мрозовського. Чини Державної варті провели офіційне розслідування, яке показало, що вбитий був більшовик і що вбивство було здійснене під час його спроби втекти із-під арешту. У російськомовних газетах з'явилась навіть спеціальна рубрика «Загадочные убийства». Усі справи про вбивства були доручені судовому слідчому з найважливіших справ⁹.

Останнє журналістське повідомлення відбивало зріст інтересу адміністрації до цих подій, її намагання заспокоїти громадську думку. Саме в ті дні Міністр внутрішніх справ Української держави (згодом міністр юстиції у кабінеті Гербеля) В. Рейнбот запропонував Київському градоначальникові (міському отаманові) К. П. Маршалку розпочати розслідування «загадкових душоубств» у Києві. Як повідомила преса, розслідування почалось відразу у кількох напрямках¹⁰.

Ніби на сміх буквально на другий день преса повідомила, що все вже з'ясовано і хвилюватись нічого: «Київський міський отаман Маршалк вже закінчив розслід таємних душоубств у Києві. Весь добутий матеріал, за розпорядженням міністра внутрішніх справ, передано судовим властям»¹¹.

Не диво, що «ліберальна опозиція» висміяла заходи гетьманської адміністрації. У газеті «Чертова перечница», що пародіювала серйозні, зокрема офіційні, газети, з'явилась заміточка:

⁸ Загадочные убийства // Вечер. 1918. 26 октября. № 17. С. 4.

⁹ Загадочные убийства // Вечер. 1918. 4 ноября. № 24. С. 2.

¹⁰ Розслідування загадкових душоубств // Нова рада. 1918. 5 листопада / 23 жовтня. № 205. С. 2. Шп. 4. Віктора Євгеневича Рейнбота з 24 жовтня 1918 року було призначено на посаду міністра внутрішніх справ у кабінеті Лизогуба, 14 листопада він став міністром юстиції у кабінеті Гербеля (Державний вісник. 1918. 26 жовтня. № 63. С. 1. Шп. 1; Народна воля. 1918. 28 жовтня. № 26 (97). С. 3. Шп. 3). Дружина — удова промисловця Сави Морозова. Брат — Павел Євгеневич (Сосуд избранный: История российских духовных школ, 1888–1932 / Сост. Марина Складорова. СПб., 1994).

¹¹ Справа загадкових убивств // Нова рада. 1918. 6 листопада / 24 жовтня. № 206. С. 2. Шп. 2-3. У Петербурзі Карл Петрович Маршалк служив помічником начальника розшукової (сыскной) поліції (Весь Петербург на 1914 год. [СПб.:] Новое время, [1913]. Алфавитный указатель жителей. С. 416).

К загадочным убийствам.

Ничего тут нет загадочного¹².

Переглянуті убивства мали характер здебільшого кримінальний. Нас цікавитимуть інші убивства — прояви терору політичного. Вони відбувались на широкій території України — від Правобережжя до Кубані, припадали на панування різних політичних устроїв, тож за-садничо можна думати, що організовували їх не з одного центру і впливали вони не з однієї суспільно-політичної доктрини.

Один такий випадок можна назвати з 30 квітня 1918 року, коли біля будинку Центральної Ради якийсь М. Гриник вчинив замах на голову українського парламенту М. **Грушевського**¹³. Про цей випадок оповідають мемуаристи — колишній командир 7 сотні УСС Мирон Маренін¹⁴, член Центральної і Малої Ради Михайло Єреміїв та інші. «Коли Грушевський, — розповідав Єреміїв, — вже як стемніло, виходив, останнім, з історичного будинку, в якому нещодавно проголошено незалежність України, якийсь невідомий, в однострою Січового Стрільця, підскачив до нього й намагався вдарити його багнетом. Січовики встигли його обеззброїти і заарештувати, але він був забитий того ж вечора, так що справа залишилася назавше нез'ясованою. Газети писали, що то був якийсь російський старшина, а Д. Дорошенко думає, що то нібито був галичанин Гриник. В кожному випадку, атентатник не був січовиком»¹⁵.

В. Винниченко трактував цю подію трохи інакше: «Того ж самого дня німецькі генерали поставили руського генерала П. Скоропадського за гетьмана, будинок Центральної Ради захопили руські офіцери, озброєні німцями, а українським невеличким частинам, що хотіли виступити на оборону Ц. Ради, категорично було заявлено, що їх буде розстріляно й люто покарано. І було їм тільки дозволено

¹² Чертова перечница. Орган істрадавшихся низов. К., 1918. 9 ноября. № 3. С. 4.

¹³ Замах на проф. Грушевського // Вістник політики, літератури, життя. Відень, 1918. 12 травня. Ч. 19 (202). С. 293; Зленко Григорій Дем'янович. Замах на першого Президента України // Укр. слово. 1997. 6 лютого. Ч. 6 (2851). С. 12.

¹⁴ Маренін М. Дві зустрічі з проф. Грушевським // Листи до приятелів. Ньюарк, 1960. Ч. 4 (86). С. 7–10. Про автора див.: Кучабський В. Корпус січових стрільців: Воєнно-історичний нарис. Чикаго, 1969. С. 94, 99, 118, 154, 167–168.

¹⁵ Єреміїв Михайло. Полковник Євген Коновалець на тлі української визвольної боротьби // Євген Коновалець та його доба. Мюнхен, 1974. С. 157. Останні дні Центральної Ради й гетьманський переворот Дмитро Дорошенко перебув у Львові, отже усі його відомості про київські події — з других рук (Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє-минуле. Вид. 2. Мюнхен: Укр. вид-во, 1969. С. 245).

сховати до себе в казарми голову Ц. Ради М. Грушевського, на якого вже було зроблено руським офіцером замах»¹⁶.

Так почалися замаху на політичні убивства, себто справжній індивідуальний терор. Жертвою одного з таємничих убивств тих років став генеральний секретар освіти Центральної Ради, перекладач і літературний критик Іван **Стешенко** (ЕУ. V, 51: 30 липня 1918, Полтава)¹⁷. Відповідальна посада притягувала до нього пильну увагу людей різних настроїв. «Всім відомо, — читаємо в одному з некрологів, — скільки образ прийняв І. М. від ворогів України і “чорносотенців”, і “соціалістів” з “К[ієвской] Мысли”, і — сором згадати — від декого з “свідомих” українців за свою щирі діяльність. Им’я його не сходило з уст добродішних російських учителів. Коли прийшли “большевики” [Муравйова], вони кинулись розшукувати І. М., щоб повести його під розстріл. Зімою, в страшну завірюху подався І. М. пішки з Києва... і врятувався на той раз від большевицьких куль...»¹⁸. Невідомі злочинці настигли його пізніше і в іншому місці. Двома пострілами з револьвера його було смертельно поранено пізно ввечері 31 липня 1918 року в Полтаві на Куракінській вулиці. Не знайшовши візника, він ішов з вокзалу разом із сином до знайомих на ніч. На другий день вранці Стешенко помер у лікарні, не прийшовши до пам’яті¹⁹. Це перше політичне убивство українського діяча було гучне і, як тепер кажуть, «резонансне». Згадуючи померлих тоді Модзалевського й Нарбута, письменниця Галина Журба, відтворюючи настрої тодішнього громадянства, казала: «Це було особливо боляче після недавнього вбивства Олександра Мурашка, що загинув з рук “невідомих” бан-

¹⁶ Винниченко В. Відродження нації. Ч. II. К.; Відень, 1920. С. 326.

¹⁷ Білецький Леонід. Іван Стешенко // Вільна українська школа. 1918–19 шк. р. Серпень. № 1. С. 1–3; Коваленко Гр. На спомин борця за вільну рідну освіту І. М. Стешенка. Полтава, 1919. 8 с. (Промова в театрі у день пам’яті І. М.); Христюк П. Замітки і матеріали. Том I. С. 78, 102, 121, 136; Том II. С. 60, 201; Є.[фремов С.] Стешенко // Україна. 1924. Кн. 3. С. 188–189; [Сірополько Ст.] І. М. Стешенко // Життя і знання. Львів, 1928. Ч. 10–11. С. 323–324 (див.: Там само. Ч. 12. С. 384); Тулуб Олександр. Іван Стешенко // Україна. Кн. 38. 1929. Грудень. С. 92–104; Дорошенко Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. Том I–II. Ужгород, 1930–32. Пок.; Ротач Петро. Матеріали до українського біографічного словника: Літ. Полтавщина // Архіви України. 1969. Січень–лютий. № 1 (93). С. 105–106; Чмырь С. Стешенко І. М. // Политические партии России, Конец XIX — первая треть XX века: Энциклопедия. М.: РОССПЭН, 1996. С. 594–595.

¹⁸ [Сірий Юр.] Пам’яті І. М. Стешенка // Книгарь. 1918. Серпень–вересень. Ч. 12–13. Столп. 684–685.

¹⁹ Рахнюк М. † Іван Матвієвич Стешенко // Кооперативна зоря. К., 1918. 31 серпня. № 9–12. С. 8.

дитів. В дійсності московсько-більшевицька рука нищила пляново українських діячів культури, як-от Стешенка та інш.»²⁰.

Цікаво, що у випадку із Стешенком убивство узяли на свій рахунок більшовики. Хоча у липні 1918 року Полтава перебувала на території гетьманської Української Держави, у постанові на арешт його дружини Оксани Стешенко (1941), яку підписав нарком ГБ Мешик, було зазначено: «Муж Стешенко в прошлом являлся министром просвещения при Центральной раде (убит Красными войсками в 1918 году)»²¹. На допиті 22 липня 1941 року слідчий добиравсь у Оксани Михайлівни: «Следствию известно, что ваш муж Стешенко был убит в 1918 году войсками Красной Армии как гетманский министр (sic), так ли это?»²². Хоч би як це не виглядало мало ймовірно, але знаходимо цьому й potwierдження. Виїхавши до Полтави, 20 грудня 1923 року С. Єфремов записав у щоденнику: «Дізнався од Костя Івановича [Товкача] страшні подробиці про вбивство Стешенка. Засудила його на смерть большевицька організація Зінківського повіту; засуд виконав один з членів тієї організації. Звуть його — Башловка. Чому саме засуд упав на Стешенка — не зрозуміти»²³.

У журналі «Наше минуле» за листопад-грудень 1918 року було надруковано некролог видатного українського історика Олександри **Єфименкової**, яка загинула разом з дочкою Тетяною 18 грудня 1918 року. Ось що писав про їхню загибель автор некролога професор-археолог Василь Данилевич: «Багато втрат, втрат важких і передчасних понесли ми за цей рік. І. М. Стешенко, Ст. Іванів та ціла громада інших більш-менш значних українських діячів, що працювали на користь великого страдника — українського народу впали від рук злодіїв та найманих убивців. Наше почуття не може звикнути до цих смертей — такі жорстокі, брутальні, безглузді ці вбивства! Тепер цей реєстр злочинів збагачено ще вбивством О. Я. Єфименкової. По відомостям, що подає “Трибуна”, О. Я. Єфименкову з дочкою “було вбито при таких обставинах”: убивці “шукали двох родичок Неключова (повітового старости Вовчанського повіту). Ті попрохали Олександрю Яковлівну врятувати їх, заховавши у себе в домі. Коли

²⁰ Журба Галина. Від «Української хати» до «Музагету»: Люди й події // Слово. Зб. І. Нью-Йорк, 1962. С. 466. Замість генеалога, архівіста й історика Вадима Львовича Модзалевського (1882–1920), авторка помилково назвала тут прізвище Мочульського.

²¹ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 55066 ФП / кор. 1252. Арк. 1.

²² Там само. Арк. 14–15.

²³ Єфремов С. Щоденники. С. 45.

про це довідалися ті, що шукали Неклюдових, то забили на смерть Неклюдових, пані Єфименкову та її дочку». Вбито О. Я. Єфименкову на хуторі “Любочка”, недалеко Вовчої на Харківщині, де вона мешкала останній час. Так сконала завдяки своїй шляхетності жінка, все життя якої було присвячене щирій праці на полі науки й освіти народньої²⁴. Переказуючи головні віхи наукового шляху вченої, Данилевич підкреслив: «Це захоплення Вкраїною й українською справою вона заховала на все життя й за нього її було замордовано північними канібалами. Не можу не погодитися з гадкою д. С. Єфремова, що злочинці “вбивали не просто якусь пані “буржуйку”, не просто Єфименкову, а українського історика Єфименкову. Безглуздий ніж направляла в живе тіло рука, свідомо того, що робить»²⁵.

Обставини загибелі видатного українського маляра, одного з фундаторів Української Академії мистецтв Олександра **Мурашка** дійшли до нас у кількох версіях, дуже відмінних між собою. Першу опублікував на еміграції дуже просовецьки настроєний культурний діяч, архітектор і художній критик Георгій Лукомський: «В чека был изрядный сумбур. Произошло много “ошибок” от спешки и неуверенности во власти, и вот то, что постигло бедного А. А. Мурашко — несомненно, одна из таких ошибок, в связи с перепутанными списками или случайно не зачеркнутой рукой Лациса (или Петерса) написанной, может быть, по другому делу, фамилией на обрывке бумаги. Впрочем, А. А., повторяю, несомненно, был в украинских партиях — члены их подвергались гонению. В это время антибольшевистские войска шли уже от Житомира на Киев.

А. А. Мурашко возвращался в час ночи с женой своей из гостей к себе в свой домик на Лукьяновку. Он не боялся ходить так поздно, так как у него был в кармане выданный “Всеиздатом” билет-пропуск»²⁶.

Книжечка Г. Лукомського в СРСР проходила через літівські списки й різко контрастувала з панівною тоді версією загибелі від рук грабіжників. Сучасник, що намагався бути об’єктивним літописцем, зберіг багато подробиць про стосунки мистця з владою, які не були райдужні: «Я спросил Козлова, почему он не ладит с Мурашко. Коз-

²⁴ Данилевич В. † О. Я. Єфименкова // Наше минуле. 1918. Ч. 3. Листопад-грудень. С. 105–106.

²⁵ Там само. С. 108.

²⁶ Лукомский Г. Венки на могилу пяти деятелей искусства. Памяти: Е. И. Нарбута, В. Л. Модзалевского, А. А. Мурашко, К. В. Шероцкого и П. Я. Дорошенко. Берлин: Грани, 1922. С. 20–21.

лов ответил мне, что это не так. Просто у Мурашко неприятности — он был ведь вызван в Чека, его, кажется, даже арестовали за невзнос контрибуции за дом (у него был свой собственный особняк, оставшийся ему от отца). Будто бы в Чека он неосторожно себя вел, о чем жена Мурашко ему рассказывала. Его освободили на основании бумаги, указывавшей на его должностное положение, но его заявление о нежелании платить и те фразы, которыми он — как передают со слов жены — мог задеть самолюбие каких-нибудь двух-трех красноармейцев, могли стоить ему жизни.

Так как раз и случилось. В час ночи к нему, шедшему с женой под руку, подошла компания из трех солдат и заявила, что он арестован, что он может жене отдать все, что при нем есть ценного и что его немедленно должны повести на суд. Почуввав что-то недоброе, М[урашко] просил, чтобы и жена сопровождала его, но ее насильно заставили идти домой. Едва она дошла до крылечка дома, как увидела, что муж бросился бежать от них. Очевидно, за эту одну-две минуты Александр Александрович определил, что его ведут не в чека, а попросту в поле на расстрел без суда, ибо направление, взятое его конвоирами, было как раз в сторону выезда из города, а не на Липки. Зная отлично окрестности и предполагая, что солдаты не знают так хорошо мест этих, он решил добежать до известной ему ямы-канавы, которая образовывала под забором щель, в которую он мог бы пролезть и, попав в сад, скрыться под покровом темноты. Но едва он влез в эту яму-канаву, как его пиджак (мне врезался в память серый костюм, в котором он был за 6–7 часов до убийства) на спине (последнее впечатление — силуэт со спины в арке в тени на фоне солнца) за что-то зацепился, и он застрял под забором. Так как он спускался ногами, то голова его осталась по эту сторону (на улице), а туловище и ноги уже были в саду; его настигли. Момент — и он был бы, может быть, спасен, но выстрел в затылок и — смерть на месте. Бесследно исчезли убийцы. Ценные вещи у жены»²⁷.

Наприкінці 1960-х років тодішній міністр внутрішніх справ УРСР Іван Головченко зацікавився обставинами загибелі О. Мурашка, М. Леонтовича, Л. Симиценка та О. Єфименко. Ось його розповідь: «Працівник спеціального архіву Валентина Павлівна Зюкіна, уважно переглянувши більше сотні справ, в одній пожовклій товстій папці натрапила на протокол допиту Маргарити Августівни Мурашко. То була дружина відомого художника.

²⁷ Лукомский Г. Венок на могилу пяти деятелей искусства. С. 21–22.

За свідченням Маргарити Августівни, в ніч з 14 на 15 червня 1919 року вона з чоловіком поверталася додому. Біля самого будинку, де вони жили, до них гукнули: “Стій, будемо стріляти!” І одразу ж підійшло троє чоловіків. Один з них, одягнутий у шкіряну куртку і матроську безкозирку, високий брюнет, сказав, звертаючись до Мурашка: “Ви затримані, ходіть до Подільської комендатури”. Мурашко показав їм документи, пояснив, хто він, але невідомі силоміць кудись його повели. А вранці Мурашка знайшли убитого на Дорогожицькій вулиці в садку будинку № 18. Вбивці зняли з нього діагональний піджак, жилет, обручку, а також перстень із коштовним каменем, забрали парусиновий гаман. Це свідчить про те, що Мурашка вбили грабіжники.

Кримінальну справу, де знайдено ці свідчення, було заведено через місяць після загибелі художника на групу грабіжників-убивць, що 1919 року вчинили кілька злочинів у Києві.

Групу очолював якийсь Піранов на прізвисько “Сашка” — сорокалітній чоловік, що мешкав на Львівській вулиці. За одним із знайдених у нього посвідчень він значився турецьким підданим, за другим був громадянином Республіки Вірменії і перебував під опікою Вірменського консульства, маючи всі права, встановлені для іноземців. Працював у Київській губкомісії інженером квартирного підвіділу. До складу банди входили його брат Піранов Георгій Сергійович, він же Піроянц (і Піранян) — турецький підданий, що проживав у Києві по Брест-Литовському шосе, його полюбовниця Авдієнко, а також Рап’ян — турецький підданий, власник булочної по Стрілецькій вулиці, і продавщиця цієї булочної Настя Шепенко.

Із знайдених матеріалів видно, що банда ще раніше вчинила кілька грабіжницьких нальотів на міські магазини й помешкання. Підозрювали її також у вбивстві хазяїна однієї з їдалень, бухгалтера банку і, нарешті, художника Мурашка. Рішенням Колегії Всеукраїнської Надзвичайної Комісії від 15 серпня 1919 року бандитів розстріляно. Рап’яна і Настю Шепенко вислано.

Є факти, які свідчать, що вбивство художника Мурашка вчинила саме ця бандитська група. Тобто знаємо виконавців. Дружина Піранова розповіла слідчому, буцімто Сашка, довідавшись з газет, що повідомлено про вбивство художника, дуже схвилювався. Він одразу ж купив два примірники і зберігав їх у себе, хоч досі ніколи ніяких періодичних видань не збирав. А його брат, Жорж, так занепокоївся, що вирішив виїхати на якийсь час до Одеси. Чоловік її нібито раніше знав

художника — жив у нього на квартирі. Це свідчення дуже важливе. Оскільки отаманові були відомі умови життя художника, то банда заздалегідь знала, який матиме зиск. Важливо й те, що художник не вчинив особливого опору грабіжникам і пішов з ними, залишивши дружину саму на вулиці. Це можна пояснити тим, що Мурашко упізнав в одному з трьох бандитів свого колишнього квартиранта, працівника житлового відділу Губернської військової комісії.

Слідчий не міг не показати злочинців дружині художника для опізнання. Є також підстави гадати, що серед багатьох речей, вилучених під час обшуку в грабіжників, було виявлено й речі Мурашка. Про це свідчить висновок ухвали Надзвичайної Комісії, в якому вбивство Мурашка, поряд з іншими злочинами, ставили в провину цим бандитам»²⁸.

Зіставлення версій Лукомського і Головченка лишає серйозні питання. Поза сумнівом, вони потребують ретельного текстологічного порівняння із самим текстом свідчень М. А. Крюгер-Прахової, досі не опублікованим, та її пізнішими спогадами. Правдоподібно, у свідченнях, зроблених у ЧК, їй було б незручно кидати тінь на владу, — назвати їх злочинцями було природніше. Так чи інакше, ім'я Олександра Мурашка викарбувано у меморіалі пам'яті українських мистців, загиблих за большевиків, відкритому 16 грудня 1996 року біля Академії мистецтва²⁹, хоч формально большевики його не судили і архівно-кримінальної справи на нього немає .

Справою рук Добрармії було вбивство голови Кубанської краєвої ради Миколи **Рябовола**, що сталося у Ростові-на-Дону. У докладному некролозі маємо докладний опис цієї події: «Тоді Добрармія прибігає до душогубства. 26-го червня 1919 року³⁰ після вечері в товаристві головним чином Кубанців, після 12-ої години ночі, вертається М. Рябовол до готелю “Палас”, де він мешкав. По[д]звонив. Замість придверника став йому відчиняти двері хлопець (помічник придверника); відчинив, хлопця в сей час відштовхнув невідомий чоловік, що появився в коридорі, і ледве М. Рябовол успів зробити 2-3 кроки, роздалося два вистріли з револьвера. М. Рябовол упав,

²⁸ Головченко Іван. Слідами давніх подій // Україна. 1969. Липень. № 29. С. 18-19.

²⁹ Пам'яті загиблих // Мистець. 1997. Ч. 1. С. 1; Пам'ятки України. 1998. Ч. 1 (118). С. 111.

³⁰ В. Іванис датує убивство ніччю з 13 на 14 червня 1919 року (Іванис Василь. Стежками життя: Спогади. Кн. III. Новий Ульм, 1960. С. 103). У Києві повідомлення про його загибель з'явилося за кілька місяців (Промінь. 1919. 16 жовтня. № 23. С. 3. Шп. 2). Пор.: Адзер Іван. Денікінці вчора і сьогодні // Шлях перемоги. 1994. 9 квітня. Ч. 15 (2087). С. 6.

убитий відразу; у небіжчика знайшли дві рани: в шиї і низше лівого уха. Вбивець, і з ним ще два мужчини, що з'явилися в коридорі, вискочили на улицу, сіли в автомобіль, що чекав їх, і втікли.

Хто вбив? Хто організував вбивство?

Про се вся Кубань, до місяця жовтня 1919 року, коли відбувся судовий процес із приводу вбивства М. Рябовола, могла висловитися словами Кубанської Паризької делегації, що про се писала так: «Ми не маємо надії, щоб найшли фізичних убивців, бо будуть ужиті способи, щоб заховати сліди, щоб по ниточці не дібралися до клубка, але не потрібно бути надзвичайно мудрим, щоб без помилки установити, кому була потрібна ся смерть і хто натхнув безрозсудних на се ганебне діло, яке для багатьох може стати згубним»³¹.

«Але може ми помиляємося в своїх твердженнях, може Добармія до сього злодіяння зовсім не прикладала рук. До жовтня 1919 року чорносотенні часописи так писали: «Кубанські політики бажаючи розладити фронт, викликати зневагу до Добармії — роблять наклеп на Добармію, що вона винна [у] смерті М. Рябовола». Судовий процес у жовтні з приводу вбивства М. Рябовола замкнув їм рота»³².

Суд відбувся у Ростові. Виявили наводчика цього убивства, — се був комісіонер готелю. «Офіцери відділу особливого призначення Кавказької Армії (під командою генерала Вранг[е]ля) на кілька днів до приїзду кубанської делегації розмістилися в помешканні готелю «Палас» [...]. Убили М. Рябовола офіцери сього відділу. Убивців було чотири, прізвищ їх не установили; два чекали на М. Рябовола в нижньому коридорі, два в верхньому, біля його кімнати. [...] Наводчик признався, що він лише умовними знаками повідомляв убивців про те, що М. Рябовол наближується.

Установили, що автомобіль, на котрому втекли убивці, належав начальнику постачання Добармії. Коли нитка довела до сього автомобіля і [з'ясувалося,] кому він належав, то по розпорядженню Донського Отамана генерала Богаєвського діло про автомобіль було зняте. [...] І так, прочуттє не ошукало народнього сумління, — нарід правдиво відчув, що душогубство М. Рябовола — се діло рук Добармії»³³.

У мемуарах В. Іванис виклав обставини загибелі Рябовола у цілковитій згоді з Г. Омельченком³⁴. Тим часом у його монографії про

³¹ Омельченко Г. В. Одна з жертв визвольної боротьби на Кубані // ЛНВ. Ч. 40. 1926. С. 322–33.

³² Там само. С. 36.

³³ Там само.

³⁴ Іванис В. Стежками життя: Спогади. Кн. III. С. 103.

боротьбу Кубані за незалежність маємо подробиці: «Пізно вночі з 13 на 14-те червня 1919 року неділимці застрілили М. Рябовола в потилицю на порозі готелю “П[а]лас” в Ростові н/Д. Це ганебне вбивство перевели монархісти, що належали до відділу особливого призначення ротмістра Баранова при Кавказькій армії з Врангелем на чолі. У 1924 р. в Софії в Болгарії до д-ра М. І. Мандрики з’явився ротмістр царського лейб-гвардії полку Дмитро Бологовський і заявив, що він убив М. Рябовола, а потім передав опис, як те сталося. Опис цього інваліда (без правої руки) на 50 сторінок торговельного формату паперу маньякальний і плутаний. З нього ясно, що в Добрармії існували групи терористів, які розправлялися з лівими діями та що це вбивство підготовлялося заздалегідь»³⁵.

Видатний український помілог Лев **Симиренко** загинув у січні 1920 року. Іван Головченко виклав цю історію відповідно до тодішньої історіософії: «З великою радістю Лев Платонович зустрів Велику Жовтневу соціалістичну революцію», — почав він свою розповідь. Міністр навів результати розшуків полковника Івана Павловича Олійника, який зустрівся з молодшою дочкою вченого: «Дівчина прибігла до Софії Миронівни.

— Там якісь козаки вимагають меду.

— Спитай Льва Платоновича.

Симиренко невдоволено сказав: «Навіщо відриваєте мене від роботи? Могли б і самі розібратися, чого треба тим козакам».

І все ж таки пішов до кухні, наблизився до вікна. Саме цієї хвилини за вікном пролунав постріл. Поранений Симиренко впав на підлогу. [...] Знявши з пораненого шерстяний закривавлений светр, перев’язали рану на передпліччі. В цей час пролунав брязкіт розбитої шиби. Це один з бандитів ударом приклада гвинтівки висадив віконну раму в сусідній з кухнею кімнаті. Вдершись до кімнати, бандит взяв светра, потім виліз через вікно на підвір’я. Всі бандити побігли від будинку. Їх було п’ятеро.

Софія Миронівна кинулася по фельдшера. Оглянувши рану, той сказав, що куля перебила вену руки, і поранений втратив дуже багато крові. В ніч на 6 січня 1920 року Лев Платонович помер. [...]

То були тривожні дні громадянської війни. Частини Червоної Армії гнали денікінців на південь. Всюди блукали групи солдатів розбитих денікінських частин. Вони грабували селян, при цьому нерід-

³⁵ Іванис Василь. Боротьба Кубані за незалежність. Мюнхен, 1968. С. 88.

ко вбивали людей і гвалтували жінок. Не виключено, що ці п'ятеро озброєних бандитів і були осколком розбитих Червоною Армією денікінських частин. За те свідчить і їхня зброя — гвинтівки»³⁶.

Висновок про характер зброї було зроблено на підставі речового доказу — кулі, якою було вбито Симиренка. Її зберегла молодша дочка вченого Софія Львівна, що мешкала у Харкові. Це була куля від російської трилінійної гвинтівки.

23 січня 1921 року загинув геніальний український композитор Микола **Леонтович**³⁷. Його загибелі присвячено найбільше публікацій. Єдине, що свідчиться в них однаково, — композитора було убито в селі Марківцях на Поділлі, в батьковій хаті. На жаль, у деталях усі ці розповіді, містячи часто прямі поклики на свідків-родичів, різко контрастують між собою.

Існували записи Леонтовичевого товариша Гната Яструбецького, який працював заступником завідуючого політвідділом одного з київських видавництв. Поїхавши на місце трагедії з мандатами київської ЧК і губревкомітету, він зробив доповідь «Товариству вшанування пам'яті М. Леонтовича»³⁸. Яструбецький наводить прізвища свідків, розповіді композиторських сестри Вікторії та дочки Галини. Його виклад, зроблений по свіжих слідах, надзвичайно докладний.

Композитор Михайло Тележинський, який не називає джерел своїх інформацій, не каже ні про які суперечки між Леонтовичами і їхнім гостем: «Пізно вночі на 23 січня 1921 року в селі Марківцях до хати священика, о. Дмитра Леонтовича, в якого мешкав його син Микола, стукав якийсь подорожній. Ніхто з приявних у хаті не наважився відчинити дверей і впустити незнайомця, бо всі тоді жили під вражінням страшного червоного терору, від якого загинули сотні тисяч неповинних жертв, — кращих синів України. Стук у двері когось невідомого, серед темної зимової ночі, в завіяному снігом селі раптово, серед приявних у хаті, що були під жакливим вражінням пережитого терору, викликав невимовний страх. Але невідомий подорожній так жалібно просився впустити його до хати погрітися, що м'яке і чутливе серце доброго Миколи Леонтовича казало його впустити подорожнього. Він відчинив двері, і невідомий увійшов до се-

³⁶ Головченко Іван. Слідами давніх подій // Україна. 1971. 20 червня. № 25 (753). С. 16.

³⁷ Див.: Невияснений злочин // Календар-альманах на 1958 рік. Буенос-Айрес: Відродження, б.р. С. 118–120. Підп.: О. Б.

³⁸ Красюк Іван. Обставини вбивства композитора Леонтовича // Наша культура. Варшава, 1977. № 12 (236). С. 12–14.

редини. Добрі милосердні господарі дали притулок подорожньому, нагодували його і запропонували ночувати, не підозріваючи чогось лихого.

Усі полягали спати... Перший солодкий сон... У хаті тиша... Лише за вікном надворі завірюха тисячою свистів-шумів несамовито голосила, віщуючи щось недобре...

Раптом тишу в хаті порушує стріл із револьвера!..

Злодійська куля влучила у серце сонного Миколу Леонтовича. Він схопився з постелі, ледве встиг зробити два кроки і скрикнути:

“Мамо, серце моє...”, — як тут же коло постелі впав на підлогу, заливаючись кров’ю, і за хвилину віддав Богові духа...

Схопились батьки Миколи Леонтовича і прибігли на крик. Але кат-подорожний загрозив револьвером, випхав їх з кімнати, а сам почав ритися в паперах композитора. Поперекидав усе на столі і в столі, порвав багато цінних музичних творів, забрав до кишені декілька листів і вибіг з хати...

Так лютий кат віддячив за гостинність і забив своїми брудними руками неповинну, кришталево чисту душу творця української пісні, думи, української культури. Отак азіят-дикун ні за що ні про що скривавив серце найдобрішої і найчеснішої людини, яка все життя мріяла про волю і кращу долю пригнобленого українського люду»³⁹.

22 квітня 1971 року в американській «Свободі» з’явився ще один спогад про Леонтовичеву загибель — Г. Козака: «Ще декілька слів про загадкову смерть Композитора, так, як про це розповідала його сестра Марія моїй покійній дружині в 1930-му році. Була перерва у навчанні в школі і Леонтович поїхав до свого батька-священника, що мав на селі парафію. Чомусь батько не фігурує в оповіданні сестри, мабуть, був стомлений відправами на Водохрища і пішов раніше відпочивати.

22-го січня увечері падав сніг і був вітер. Десь о 8-ій годині хтось із розмахом під’їхав на санках, постукав у двері і попросився на ніч. Запросили “гостя” до хати і разом до вечері. “Гість” був одягнений у звичайну на ті часи одержу, тобто досить приношену, але не в уніформі. Єдине, що збентежило сестру, це — червона околличка на кашкеті. Але тому, що купити щось з одержу в ті часи було важко, то люди ходили хто в чому міг, включно із солдатською уніформою. І тому у розмові і це підозріння скоро пройшло.

³⁹ Новосад Р. В роковини смерті Миколи Леонтовича // Краківські вісті. 1943. 24 січня. Ч. 13 (751). С. 3.

[...] Далі сестра Леонтовича, Марія, розповідає так: “Я вже зібралась лягати спати, аж раптом чую постріл. Я тоді мерщій побігла до братової кімнати. І побачила таку картину: вікно вибите геть із рамою, а через нього утікає “гість”. Брат лежить на каналі ввесь у крові з простреленими грудьми, із передсмертними хрипіннями. Всі мої намагання дати першу допомогу братові (бо сестра Леонтовича була медичною сестрою) — були безуспішні. Брат помер. Хто і за що забив брата, я так і не знаю, хоч догадуватись можу. Але знаю, що ніхто із тих, хто його знав, не міг такого злочину зробити: занадто добрий він був і нікому ніякої кривди не зробив»⁴⁰.

У версії Івана Головченка, як і завжди в нього, педалюються політичні мотиви. Будує він її за розповіддю композиторської дочки Галини, яка на той час була жива й мешкала у Тульчині: «Батько запросив “гостя” до кімнати і, поки готувалася вечеря, у них зав’язалася суперечка на політичні теми. Вона набула дуже гострого характеру. Батько захищав Радянську Україну, різко критикував петлюрівщину і петлюрівські банди, вони тоді бродили по Поділля, тероризуючи населення, грабували, вбивали». Цікаво, від кого йде розповідь, що Леонтович захищав радянську владу — від Галини Леонтович чи все-таки від міністра внутрішніх справ УРСР?

І. Головченко оповідав:

«[...] хтось постукав у вікно. Батько Миколи Леонтовича відчинив двері, і до хати зайшов незнайомий чоловік. Він з погрозою звернувся до старого:

— Я буду у тебе ночевать, давай кушать, да получше, что есть.

Микола Леонтович був у другій кімнаті і, почувши грубу розмову, вийшов до непроханого гостя, сказав:

— З ким маю честь? Я син господаря дому.

Незнайомець зніяковів. Він, мабуть, не сподівався зустріти в хаті ще одного чоловіка. Вийнявши з кишені якийсь папірець, подав його Миколі Дмитровичу. Леонтович прочитав того папірця і, повертаючи його, сказав: “Добре, товаришу Грищенко, нагодуємо, дамо, що є, а спати, будь ласка, місця стане. Не треба кричати, не треба ображати старого”.

Сімнадцятирічна дочка композитора добре запам’ятала слова батька: “Добре, товаришу Грищенко”. І це дуже допомогло полковникові Олійнику тепер дізнатися, хто був убивцею.

У книжках деяких авторів припущено неточності опису обставин загибелі композитора. Досі мало хто знав, що дочка компози-

⁴⁰ Козак Г. М. Д. Леонтович: Спогад // Свобода. 1971. 22 квітня. Ч. 75. С. 2, 4.

тора (вона і зараз живе в Тульчині) була в домі діда під час загибелі батька.

Коли розслідувалося вбивство Леонтовича, на прохання сім'ї в документах це не вказувалося: в тій місцевості діяло багато різних банд, і рідні боялися розправи бандитів із свідками. А розповідь Галини Миколаївни дуже важлива.

Вона розповіла:

“Через деякий час до хати, на кухню, зайшов селянин, що привіз з села Кіблич чоловіка, якого батько й назвав Грищенком.

Батько запросив “гостя” до кімнати і, поки готувалася вечеря, у них зав’язалася суперечка на політичні теми. Вона набула дуже гострого характеру. Батько захищав Радянську Україну, різко критикував петлюрівщину і петлюрівські банди, вони тоді бродили по Поділля, тероризуючи населення, грабували, вбивали”. Цікаво, від кого йде розповідь, що Леонтович захищав радянську владу — від Галини Леонтович чи все-таки від міністра внутрішніх справ УРСР?

“Гість”, — продовжує Леонтовичева дочка, — культура його, видно, була невисока, на рівні сільського куркуля, говорив, як-то кажуть, “суржиком”, змішуючи російські й українські слова. Я не все могла чути, не все розуміла, бо батько сидів з “гостем” у другій кімнаті. До нас суперечка долітала через відчинені двері.

Незабаром подали небагату вечерю — хліб, гарячу картоплю, огірки, чай, мабуть, з цикорієм. Самогон у хаті діда не водився.

Після вечері почали радитися, де покласти “гостя” — в кімнаті чи в шкільному класі. В класі було тепліше. Та зрештою постелили на канапі в кімнаті, де спали батько й дід.

“Гість” чомусь нервував, ходив по кімнаті, заглядав у вікна. Знявши чоботи, він ліг на канапу, не знімаючи верхнього одягу. Дід зауважив:

— Треба роздягтися, а якщо буде холодно під ковдрою, то візьміть ще кожуха (восени дід зробив два кожуха — собі та батькові).

Селянин взагалі відмовився лягати спати, мовляв, треба дивитися за кіньми. Він сидів у темній кухні, не роздягаючись. Гасу в діда не було, світили олійним каганцем».

За Головченком, Грищенко був звичайним грабіжником: «На світанку 23 січня, — продовжує він переказувати оповідання Галини Миколаївни, — ми прокинулися від пострілу. Через якусь хвилину до нас у кімнату вбіг дід в самій білизні і крикнув:

— Він убив Миколу!

За ним убіг бандит:

— Давай золото! Золото давай, а то уб'ю!..

Дід тремтячим голосом ледь чутно відповів:

— Нема в мене золота, нема не тільки золота, гроша ламаного нема.

Бандит не вгамовувався. Він кричав, погрожував, вимагаючи золота. Потім всіх нас пов'язав чим попало. Мені руки він зв'язав рушником, але не сильно. Може, він пожалів мене як дівчину, а може, тому, що дуже спішив, бо на дворі уже світало. Вийшовши у двір, де вже стояли запряжені коні, бандит сів і поїхав у напрямку Тепляка.

Я зразу ж звільнила руки собі, Вікторії та дідові. Дід, накинувши кожуха, вибіг у двір і почав кричати:

— Люди, допоможіть!

Почувши крик, декілька чоловіків прибігли до двору і, довідавшись, у чому річ, сіли не коней і погналися за бандитом, його там уже не було. Доїхавши до балки, він пішов у ліс...»⁴¹

І. Головченко не мав на руках всього кола джерел, але з розслідування полковника Івана Олійника, результати якого він використав, зробив менш-більш правдоподібний висновок, на жаль, знецінений політичним камуфляжем: «[...] цілком ймовірно — Грищенко був із тих петлюрівців, котрі запевняли місцеві органи Радянської влади в своїй відданості народові, говорили про бажання допомагати Радянській владі, а одержавши відповідні документи, зрадили своїм обіцянкам і стали грабувати. В архівних документах зазначено, що Грищенко клявся у своїй відданості Радянській владі й “горів” бажанням вести боротьбу з бандитизмом».

Леонтович мав роман з однією із своїх учениць по тульчинському жіночому епархіальному училищі Надією Танашевич. Її свідчення існують у вигляді записів, зроблених на бережках присвяченої Леонтовичу книжки В. П. Дяченка. Ці записи цитує син Танашевич Борис Іванов, наприклад: «Він був цілком вольовий. Про це свідчать і квитки для проїзду за кордон, які К. Ф. (дружина Леонтовича. — Б. І.) у нього знайшла після смерті і знала про те вся родина»⁴². Б. Іванов припускає, що бажання мистця виїхати (з коханою?) за кордон могло бути теж однією з причин його убивства.

Джерельні дослідження історії загибелі Миколи Леонтовича розпочала, уже в умовах незалежності, кандидат музикознавства Вален-

⁴¹ Головченко Іван. Слідами давніх подій // Україна. 1970. 5 липня. № 27 (703). С. 12–13.

⁴² Іванов Борис. Хто вбив Леонтовича? // Молода Галичина. 1991. 26 січня. № 11 (6430). С. 2.

тина Кузик. Вона вперше опублікувала рапорт міліції Гайсинського повіту, який напевно бачив Олійник, але переказав відповідно до тодішніх політичних вимог:

«Рапорт

Вночі на 23-є январа агент уездчека Грищенко вистрелом из винтовки убил сына священника с. Марковки, Кубличской волости Николая Леонтовича 43-х лет, у которого Грищенко ночевал и 26-го январа Грищенко, скрывавшийся в м. Теплике, при преследовании его чинами милиции, выстрелом из винтовки в живот милиционера Твердохлеба.

Начальник Уездной Советской Милиции /підпис/

Секретарь /підпис/»⁴³.

Публікація відповідала новим політичним настроям, і кандидат мистецтвознавства Ірина Сікорська, цитуючи цей документ, зробила висновок, що він «розставив усі крапки над “і” у справі смерті великого українського композитора»⁴⁴. У наш час вважається можливим, що повітова чрезовичайка, доручаючи Грищенкові «мокру» справу, виправила йому, щоб він мав їх при собі, такі документи, з яких видно, що замовник убивства — ЧК.

Останнє убивство, про яке треба тут розповісти, — видатного українського графіка, учня Георгія Нарбута й Михайла Бойчука Леся **Лозовського**. До історії українського мистецтва він увійшов передусім обкладинками до трьох епохальних збірок Павла Тичини — «Соняшні кларнети», «Замість сонетів і октав» та «Плуг» (усі — К., 1920). Він загинув навесні 1922 року в Києві.

Своєчасно, коли ще були живі його товариші по Академії Мистецтв, було зібрано їхні розповіді. Обставини його загибелі такі. Десь напровесні 1922 року бойчукістка Оксана Павленко випадково зустріла Лозовського на Мало-Житомирській вулиці. Сама вона працювала тоді в Межигір'ї. Ця зустріч її вразила. Лозовський був у гарному дорогому пальті, модному взутті. Коли він простягнув для привітання руку, на ній блиснули персні. Саме починався неп, і побачити добре вбрану людину було не диво. Дивувало, що так виглядав завжди голодний Лозовський.

В Академії на питання товаришів він відповів, що його нерідні батьки померли, й після них лишилася велика спадщина. Так трива-

⁴³ Товариству ім. Миколи Леонтовича — 75 років. К.: Спілка композиторів України, 1996. Без пагінації.

⁴⁴ Сікорська Ірина. Хто убив Леонтовича? // Вечірній Київ. 1996. 26 березня. № 56 (15437). С. 5.

ло, — розповідала М. Симашкевич, — близько місяця. Під сподом, за лаштунками спадщини прокручувався якийсь інший сюжет. Леонід Хижинський пригадував моторошну появу людини, що приходила до майстерні Бойчука, шукаючи Леся, щоб йому «показати», ніби за щось помститися. Він показував якогось мандата, — Хижинський стишував голос, — з підписами когось із московських вождів, ніби самого Леніна. Нарешті одного дня по Академії пронеслася чутка: Лозовського вбито! Григорій Хижняк кинувся до нього додому й застав його в ліжку, задушеного рушниками. Усе в кімнаті було розкидано, та на подушці, круг голови вбитого, лежали коштовності. Убивці хотіли показати, що приходили не по них⁴⁵.

У рубриці «Хроника происшествий» у газеті з'явилося оповіщення, яким влада сподівалася запобігти небажаним чуткам: «Убийство. В ночь на 22 марта по Вознесенскому сп[уску], в д[оме] № 27, кв. 6, неизвестными злоумышленниками убит гр[ажданин] Александр Лозовский. Убийство совершено с целью грабежа»⁴⁶.

Важко припустити, щоб усі ці випадки можна було звести до одного знаменника чи то пак одного замовника. Але деякі з них, безсумнівно, — справа рук большевиків. Знаємо також, що у большевицьких спецслужбах існував спеціальний терористичний підрозділ. Про нього існує докладна розповідь його керівника Судоплатова⁴⁷. Думається, загальна мета індивідуального терору була така сама, що й у червоного масового терору — приголомшити людність, посіяти страх, переконати, що заховатися від влади не можна ніде. Хоча перший спалах індивідуального терору припав на 1918–22 роки, попри прямо протилежні брехливі заяви, большевики не відмовлялись від нього і в даліші роки, власне кажучи, ніколи. Тут вистачить нагадати убивства Петлюри, Коновальця, Бандери, Ребета та інших політичних діячів еміграції. Можна припустити, що в таборі супротивника убивали передусім тих, з ким не могли домовитись.

⁴⁵ Білокінь С. Другий після Нарбута: Невідоме про Леся Лозовського // Україна. 1989. 29 січня. № 5 (1669). С. 16–17. С. 3–4 вкл.: іл.

⁴⁶ Убийство // Пролетарская правда. 1922. 25 марта. № 66 (179). С. 3.

⁴⁷ Судоплатов Павел. Спецоперации: Лубянка и Кремль, 1930–1950 годы. М.: Олма-Пресс, 1997. 687 с.; Судоплатов Андрей. Тайная жизнь генерала Судоплатова: Правда и вымыслы о моем отце. Пор.: Коваль Валентин. Зізнання убивці [П. Судоплатова]: Як було здійснено замах на полковника Є. Коновальця // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1995. № 1–2. С. 302–311; Мудрик-Мечник Степан. Павел Судоплатов — убивця полковника Євгена Коновальця // Мудрик-Мечник С. ОУН в Україні і за кордоном під проводом С. Бандери. Львів: Галицька Видавнича Спілка, 1997. С. 132–135.

Клуб творчої молоді «Сучасник»*

Суспільно-культурне і соціально-політичне явище Клубу творчої молоді, що об'єднав усю талановиту, ба навіть найталановитішу частину повоєнного студентського покоління Наддніпрянщини, досі не відбилось у жодній монографії. 1995 року у спогадах про Івана Світличного я писав: «На виставках, на всіляких імпрезах досі присутнє те саме нешироке коло, що сформувалось у Клубі творчої молоді тому тридцять літ. Усі якось знають одне одного, вітаються на всі боки і на очах старіють, старіють»¹. Тепер чимало членів Клубу творчої молоді, і то чільних і яскравих її членів, відійшли у кращий світ — уся трійця Світличних, Володимир Нероденко, Галина Зубченко, Веніамін Кушнір, Ганна Ігнатенко (Гандзя), Роман Корогодський, інші. Настав крайній час оглянути славну діяльність Клубу.

Клуб творчої молоді «Сучасник» був центральною структурою шістдесятництва. Недарма Богдан Горинь темі «Львів будять кияни» присвятив кілька чулих і надзвичайно важливих сторінок², причому її, думаю, й не вичерпав. До не досліджених, але вищою мірою важливих проблем належить також співвідношення культурного й політичного складників шістдесятництва. Цікаво, що цю проблему не вивчає досі жоден аспірант Інституту історії України.

Огляд літератури і — зовсім короткий — джерел

Характерно, що література про довколишні явища, його контекст, його діячів величезна. Про клуб як такий окремих книжок немає. З наявної літератури так чи інакше впливає, що в історії повоєнної України це явище було ключове й визначальне.

Ще у 1950-ті роки західні спостерігачі раз у раз доходили висновку, що в СРСР коли й існує соціалістичний устрій, то відповідних йому соціальних відносин немає, отож його можна назвати або псевдосоціалізмом³, або щораз більш удосконаленим державним

¹ Спомини вийшли у світ за кілька років: Доброокий: Спогади про Івана Світличного. К.: Час, 1998. С. 305–313.

² Горинь Богдан. Не тільки про себе: Роман-колаж у трьох книгах. Кн. 1. К.: Університетське вид-во «Пульсари», 2006. С. 178–183.

³ Васильєв М., проф. До питання про природу советського господарського і соціального устрою // Український збірник. Кн. 4. Мюнхен, 1955. С. 87–109.

* Цей матеріал випадає з хронологічних рамок книги, проте показує тяглість тоталітарних традицій щодо незмінності методів державного управління в повоєнний період, зокрема в 60–70 роки минулого століття. — Ред.

монопольним капіталізмом, яким керує диктаторська верхівка монопольної компартії⁴. Невдовзі ці ідеї втілились у концепцію Михайла Восленського⁵ та інші наукові побудови.

Якщо говорити про молодь, то ХХ з'їзд мав значення не лише «розвінчанням культу особи Сталіна» і директивами по шостому п'ятирічному плану на 1956–60 роки. Невдовзі після нього ЦК КПРС скликала нараду, що прийняла рішення про політехнізацію шкільництва. Перестаючи орієнтуватися на високу школу, середня школа мала готувати кваліфікованих робітників для виробництва. За кордоном це помітили відразу⁶.

Уже 1964 року у нью-йоркському видавництві «Пролог»⁷ вийшла монографія Івана Кошелівця «Сучасна література в УРСР», де розгорнуто концепцію чотирьох поколінь радянської літератури: «Покоління П. Тичини і М. Рильського» (С. 43–100), Друге покоління» (С. 101–163), за яким розглянуто проблему «Убивство українського відродження» (С. 164–192), повоєнне мертвотне «Третє покоління» (С. 193–228), представлене прорежимними творами Андрія Малишка й Михайла Стельмаха, поки нарешті на арену культурного життя вийшло четверте покоління, «Шестидесятники» (С. 275–334)⁸. «Предтечею шестидесятників» І. Кошелівець назвав Ліну Костенко. Поява її перших збірок відіграла, на його думку, історичну роль: «[...] старшим не було під силу впоратися з важким вантажем минулого, і з піонерським словом мусів хтось прийти з молодого, нового покоління»⁹.

⁴ Василевич Іван. Чи існує в СССР соціалізм // Український збірник. Кн. 8. Мюнхен, 1957. С. 173–181.

⁵ Восленский М. Номенклатура: господствующий класс Советского Союза. London: Overseas Publications Interchange, 1984. 556 с.

⁶ Феденко Богдан. Новий напрямок советського шкільництва і його соціальні наслідки в Україні // Український збірник. Кн. 9. Мюнхен, 1957. С. 7–30.

⁷ Як стверджували контрпропагандисти, «видавництво "Сучасність" і об'єднання "Пролог", які виготовляють антирадянські пасквілі, повністю фінансує ЦРУ» (Топольчук Лесь. За фальшивим мандатом. К.: Україна, 1978. С. 28). У значенні «Життя святих» слово «Пролог» у родовому відмінку закінчується на –а (пролога), а в значенні «Вступна частина твору» — на –у (прологу). Так пояснюють Ніна Лозова та Валентина Фридрак у незамінному словнику-довіднику «Дзвона чи дзвону? або –а (-я) чи –у (-ю) в родовому відмінку» (К.: Наукова думка, 2007). Нам підходять у певному сенсі обидва значення, вживатиму «Прологу».

⁸ Кошелівець Іван. Сучасна література в УРСР. [Нью-Йорк:] Пролог, 1964. 379, [1] с.

⁹ Там само. С. 283.

Над антологією молоді української поезії у Києві працював Іван Світличний, що мав під рукою, ба навіть інспірував їх, ще не друковані тексти. Цитую спогади 1995 року:

«Але найцікавіше, заради чого я унадивсь приїздити на Уманську раз за разом, стояло спорим рядком на окремій полиці. А під нею в двох примірниках (другий мав якийсь гандж) зберігались такі модерні, надсучасні тоді машини, якими Світличний творив у літературі технологічну революцію. Це були журналістські магнітофони “Весна” у світло-брунатних пластикових чохлах і рядок касет — з усім найкоштовнішим, що мала на той час молода українська поезія. Такого було не вичитати ні зі шпальт “Літературної України”, яка тоді ще й називалась не так, ні взагалі ніде. Записи з живими голосами В. Симоненка, Б. Мамайсура, М. Холодного, молодого і незайманого ще І. Драча, М. Вінграновського. Хвалив Рачука, але його записів я не чув. Суто містичною інтуїцією Світличний надумався фіксувати їх так, ніби прозрівав, що Симоненко зовсім скоро має померти. Та й Мамайсура життя теж лаштувалось уже відтрутити з першою п’ятірки молодих українських поетів, де він міцно на той час перебував. Фізично він лишився живий, але потрапив у таку біду, що й подвір’я його в селі коло Борисполя заросло за якийсь час потужним бур’яном.

Ревно стежачи нині за процесом роздачі літературних премій, історики літератури, здається, забули й думати, до речі, що от був такий поет Гриць Тименко¹⁰. Вродливий як бог Аполлон (так говорила [Олена Апанович,] одна з учасниць весілля Холодного), він писав короткі вірші з індійськими мотивами. „Був, та й нема, деś поїхав до млина”. (І невже нікому немає діла, де ж він подівся?)

Та Світличний створив не просто духову коштовність. Він явно затіяв альтернативний до чотиритомової советської “Антології” канон справжньої української поезії. Не більше, але й не менше. [В умовах Чехословаччини виконати таке завдання для Ореста Зілинського було простіше. Шляхи Світличного пройшли комуністичними таборами.] Реалізувався він хіба дуже частково і руками інших — у третьому томі щорічника „Наука і культура”, присвяченого п’ятдесяти роковинам комсомолу (1968). Як згадує один із його фундаторів літературний критик (тепер головний редактор “Народної газети”) Анатолій Шевченко, у його складанні брав безпосередню участь саме Іван

¹⁰ Пор.: Дзюба Іван. Апокаліпсис Григорія Тименка // Сучасність. 1997. № 2. С. 82–95.

Світличний, добре поінформований, хто був талановитіший з тодішньої молоді¹¹.

Іван Олексійович мав довершений смак. Уже в перестройку 90-го чи 91-го року тьотя Льоля витягла на світ у "Літературній Україні" його давнє, з 1968 року, інтерв'ю для "Дуклі"¹², і стало очевидним, що в усіх до однієї оцінках і нюансах він лишився бездоганно й гостро сучасним. А минуло ж чверть століття, ще й якого століття! Отже, якби його проект здійснився, і якимось дивом ота його антологія вийшла в світ, вона попросту перевернула б українську літературу повоєнної доби¹³.

Так чи інак, антологію персонально Івана Світличного реалізовано не було. 1 вересня 1965 року він був уперше заарештований, відтоді його творча думка втілилась хіба що в «Листах з "Парнасу"», де кожне згадане прізвище й кожне слово Світличного мають велику вагу. Осип Зінкевич посвідчив, що твори Симоненка нелегальним способом продістались на Захід ще до того, як «Смолоскип» 1970 року вислав в Україну свого першого зв'язкового Надію Воляник з Клівленда¹⁴. Розуміємо, що це зробив Світличний, на руках у якого певний час перебувала вся Симоненкова поетична спадщина й щоденники. У телефонній розмові¹⁵ Емма Андіївська сказала мені, що І. Кошелівець одержав ці тексти з «Прологу», тобто від двійкаря Лебідя. Богдан Горинь стверджує, що саме Світличний передав на Захід також ті матеріали, які склали видання «Українські юристи під судом КГБ» (Сучасність, 1968)¹⁶, а ім'я Лук'яненка як довголітнього політ'язня я чув від Віктора Зарецького ще за Аллиного життя. А говорив він це у її присутності у великій кімнаті ліворуч.

Зрештою, історикам цікава не стільки літературознавча, а й передусім політична діяльність Івана Світличного, тим більше, що брали людей не так за організацію несанкціонованих поетичних вечорів, як за політику. У слідчих справах членів Клубу творчої молоді знаходимо як «вещдоки» не лише самвидавні вірші, а й тамвидав (у

¹¹ Білокінь С. На маргінесі бібліографічного покажчика // Кур'єр Кривбасу. 2004. Червень. № 175. С. 142–148.

¹² Літературна Україна. 1990. 4 січня. № 1.

¹³ Доброокий: Спогади про Івана Світличного. К.: Час, 1998. С. 305–313.

¹⁴ Пор.: Негода М. Еверест підлості // Радянська Україна. 1965. 15 квітня; Рух опору в Україні, 1960–1990: Енциклопедія / Гол. ред. Зінкевич Осип; Ред. колегія, автори статей Зінкевич О., Панчук Григорій, Голуб Олена, Обертас Олесь, Трущенко Михайло. К.: Смолоскип, 2010. С. 249.

¹⁵ 23 червня 2011 року вона відгукнулася на мого спеціального до неї листа.

¹⁶ Запис розповіді від 15 листопада 2010 року.

різному вигляді) — і «Вивід прав України / Впорядкування, вступна стаття і довідки Богдана Кравцева» (Пролог, 1964), і «Україну і українську політику Москви» Мирослава Прокопа (Ч. І. Мюнхен, 1956), які шістдесятники поширювали.

Богдан Горинь розповідає цікаву річ. Він згадує, що, одержавши від когось листа, Світличний підхопив і прагнув прищепити у суспільній свідомості чийось думку, що треба ставити питання про виключення УРСР з ООН, бо цього вимагає її колоніальне становище¹⁷. Ясна річ, що ця сталінська ідея (одержати кілька голосів замість одного) була і є осоружна і совецьким, і вже постгеноцидним нонконформістам. Бо, усвідомивши свій інтерес від державної незалежності, саме конформісти привласнили і герб, і прапор, і саму ідею української державності. Але це вже історія не КТМ, а партноменклатури і її комсомольських спадкоємців.

Далі, як стверджує О. Зінкевич, саме Світличний «одним із перших навіязав культурні контакти з укр. діаспорою»¹⁸, хоча до цього можна додати, що культурні контакти Світличного були не лише *культурними*. Тепер про українську діаспору. Важливо підкреслити, що провідні шістдесятники, Клуб творчої молоді прагнули до контактів з діаспорою, тоді як пізніші дисиденти мали вже стосунки і з російськими, єврейськими, прибалтійськими дисидентами на теренах СРСР, і з чистими американцями, французами тощо, але це був уже інший історичний період.

Отже, мусимо повернутись до книжки Івана Максимовича. Попри те, що українських поетичних поколінь у ХХ ст., він вбачав аж чотири, — як і всі емігранти, Кошелівець захоплювався приголомшливо несподіваними й чарівними поезіями, подібних до яких підцензурні українські друкарні не випускали у світ вже кілька десятиліть. Переглядаючи усе, що міг у Мюнхені роздобути, він добирав так само, як у Києві Іван Олексійович, кращі, добірні тексти. На першому плані опинилось у нього «просто-таки феноменальне явище — кілька поезій Григорія Кириченка. [...] Здавалося б, виховався цей молодий чоловік на зразках соцреалістичної поезії, і звідки б йому дійти до модерної, свіжої і, сказати б, невідомо справжньої поетичної образності, подібної якій не знайти ніде в приступній йому радянській поезії, як оце в "Ноктюрні" (просто підряд кілька рядків спочатку):

¹⁷ Запис розповіді від 15 листопада 2010 року.

¹⁸ Рух опору в Україні, 1960–1990: Енци. довідник. К.: Смолоскип, 2010. С. 567.

Мов
З розжареного горна,
Бризкали
Золоті осколки
На гранітний гребінь.
Під оранжові звуки
Солов'їного горла
Народилася
Вечірня зоря
У небі.
А спіле сонце
По городах,
Мов помідор,
Скотилося
В Остер...
Ти бачив,
Як у місяця із рота
Очерет
Росте?

Це ж просто поетичний шедевр»¹⁹, — не приховує захоплення досвідчений літературознавець.

Десятьма роками раніше Яр Славутич упорядкував антологію «Розстріляна муза» (Детройт, 1955)²⁰, а Богдан Кравців — іншу — «Обірвані струни» (Нью-Йорк, 1955)²¹. Зусилля ще іншого еміграційного вченого, Юрія Лавріненка були спрямовані в ці роки на реконструювання хронологічно попереднього культурного явища. 1959 року у паризькому видавництві «Культура» вийшла друком антологія творів, яку він назвав «Розстріляне відродження»²². Долю української науки було відтворено у 173-ому томі еміграційних «Записок» НТШ (1962). Тут було надруковано розвідки «Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків» Наталі Полонської-Василенко, «Доля українських археологів під Советами»

¹⁹ Рух опору в Україні... С. 314–315.

²⁰ Славутич Яр. Розстріляна муза: Сильвети. [Detroit:] Прометей, 1955. 96 с. Рец.: Л[авріненко] Юр. Корисна книжка // Укр. літ. газета. 1956. Ч. 9 (15). С. 8.

²¹ Обірвані струни: Антологія поезії поляглих, розстріляних, замучених і засланих 1920–1945 / Вибір, передмова й довідки Богдана Кравцева. Нью-Йорк: НТШ, 1955. 430 с.

²² Лавріненко Юрій. Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933. [Paris:] Institut literacki, 1959. 980 с. Рец.: Кошелівцев Іван. Література «Розстріляного відродження» // Укр. літ. газета. 1959. Ч. 10 (52). С. 1–2; Наумович Софія. Два аспекти «Розстріляного відродження» // Вісник. Нью-Йорк, 1967. Ч. 5 (219). С. 21–24; Ч. 7. С. 22–25; Ч. 8. С. 25–27; Ч. 9 (223). С. 30–32 та ін. Маю менш-більш повну добірку рецензій на це видання. Дуже прикро, що київське видавництво «Смолоскип», лаштуючись до перевидання, пішло найлегшим шляхом — обмежилось передмовою класика.

Михайла Міллера, «Сергій Єфремов як літературознавець» Марії Овчаренко (Пшеп'юрської), «Українське наукове літературознавство в перше пореволюційне п'ятнадцятиліття» Григорія Костюка, «Розгром українського літературознавства, 1917–1937 рр.» Богдана Кравцева, «Покоління двадцятих років в українському мовознавстві» майбутнього дійсного члена НАНУ Юрія Шевельова, «Український учений-географ, професор д-р Степан Рудницький» Мирона Дольницького та «Знищення сільськогосподарських науковців у Кам'янці-Подільському» Миколи Величківського²³. Масовими тиражами виходила просвітницька література на ці теми²⁴. У кожному випадку усі названі українські вчені послідовно відтворювали певну традицію органічної творчості українства, коли воно діяло, почуваючи себе вільним. Те, що перший у XX ст. період вільної української творчості було брутально обірвано в роки масового терору²⁵, відкривалось навіть і виразно артикулювалось уперше.

Перша книжка про повоєнне молоде покоління²⁶ вийшла у світ в уже згаданому двійкарському видавництві відразу після хвилі арештів 1965 року. Так само ретельно стежачи за поточними виданнями УРСР, уже не раз згадуваний Богдан Кравців зібрав до купи оці власне свіжіші, талановитіші твори, писані поза соцреалістичними стереотипами. Він ствердив, що в уже задоволеній натовді офіційній антології «Українська радянська поезія», виданій 1951 року за редакцією М. Бажана, М. Рильського, А. Малишка, М. Нагнибиди та М. Терещенка, із усіх 63 поетів аж 44 у відповідній лексиці згадували «мудрого вождя, кращого друга українського народу» Йосифа Віссаріоновича Сталіна. Багато скромніше висловлюючись про Леніна, радянські поети відчайдушно славили «найдорожчу партію» і «рідну Москву», комсомол. За підрахунками Кравцева, «із усіх 474 вміщених в антології віршів тільки чотирнадцять можна зарахувати до лірики»²⁷.

²³ Збірник на пошану українських учених, знищених більшовицькою Москвою. Париж; Чикаго, 1962. 356 с. (= ЗНТШ. Том 173).

²⁴ Кравців Богдан. На багряню коні революції: До реабілітаційного процесу в УРСР. New York: Пролог, 1960. 63 с.

²⁵ Білокінь Сергій. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917–1941 рр.: Джерелознавче дослідження. К., 1999. 447 с.

²⁶ Шістдесят поетів шістдесятих років: Антологія нової української поезії / Упорядкування, вступна стаття і довідки Богдана Кравцева. Нью-Йорк: Пролог, 1967. XXI, [1], [II], 299, [1] с. Обкладинка Якова Гніздовського.

²⁷ Там само. С. VI.

Кажуть, велике видно на відстані. Зрештою, через залізну заслону іншого було й не видно взагалі. Тим часом на еміграції помітили, що саме 1960 року — не раніше й не пізніше — в Україні відбулась культурна революція: у пресі з'явилися цикли поезій або повиходили вже й перші книжки Івана Драча, Миколи Вінграновського, Євгена Гуцала, Віталія Коротича, Миколи Сингаївського, а також, за словами Кравцева, «найвидатнішої в цьому гурті Ліни Костенко». Один за другим з'являлись нові імена — автори свіжих та оригінальних творів.

Як бачимо тепер, їхні долі склались дуже по-різному. Дехто зробив видатну кар'єру (І. Драч, В. Коротич, В. Яворівський). На декого чекала в'язниця (Ігор Калинець, Василь Стус, Микола Холодний). Спілка письменників далі продукувала «творчий потік», але відтоді читачі вже бачили, хто в цьому потоці талановитий і хто нездара.

За письменниками пішли митці, кінорежисери, автори сценаріїв. Настала нагальна потреба в їхньому організаційному оформленні.

Велике значення в літературі мають біографічні словники. Перший — Є. Захарова та В. Овсієнка²⁸. Автори текстів Олександр Даніель, Борис Захаров, Євген Захаров, Геннадій Зубарєв, Володимир Каплун, Софія Карасік, Вахтанг Кіпіані, Геннадій Кузовкін, Ніна Марченко, Микола Митрохін, Василь Овсієнко (автор 120 статей, із них у співавторстві 25), Ірина Рапп, Степан Сапеляк. Персоналії містять силу кошовної інформації, зіпертої на джерельний архівний матеріал, здобутий передусім у сховищах кол. КГБ, свідчення самих осіб, яким ці статті присвячено, а також усну традицію.

У «Міжнародному біографічному (sic) словнику дисидентів» однойменний рух починається з вигаданої дати **1954** (Т. 1, ч. 1, с. 15), одержаної не в результаті сенсаційної архівної знахідки, не як наслідок глибинного наукового аналізу, а прийнятої як політичне рішення для часу, коли не існувало навіть самого цього терміну. Можливо, тут наслідуються модернізована позиція Олега Бажана²⁹. У спільній праці з Ю. Данилюком (2000), де автори дотримувались терміну «опозиція», за нижню хронологічну межу було взято ХХ з'їзд КПРС. 2003-го О. Бажан говорив про два етапи українського дисидентського руху, розпочинаючи перший із них з другої половини

²⁸ Міжнародний біографічний (sic) словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Част. 1. Харків: Харківська правозахисна група; «Права людини», 2006. С. 1–516; Част. 2. С. 517–1020.

²⁹ Бажан О. Г. Дисидентські (опозиційні) рухи 1960-1980-х років в Україні // Енциклопедія історії України. Том 1: А–В. К.: Наукова думка, 2003. С. 395–396.

1950-х. Джордж Лібер і Анна Мостович ведуть початок дисидентства з так само умовного року 1955³⁰. Що стосується дати 1954, це, просто — перший рік без Сталіна (при цьому незрозуміла оцінка березня-грудня 1953). Характерно, що читач не виявить у словнику дисидентів і статті «Дисидентство» у «Глосарії» (ч. 2). Праця Бориса Захарова «Нарис історії дисидентського руху в Україні» (Х., 2003) має рамки 1956–1987.

Замість розвести шістдесятників і дисидентів за періодами, утворилась термінологічна плутанина. Можна сказати, що натомість у визначених рамках словникові дисидентів багатьох діячів бракує. Наприклад, немає відомостей про десяткох осіб, що увійшли до збірки В'яч. Чорновола «Лихо з розуму»³¹. Річ у тім, що серед цілей, які у явному вигляді ставила перед собою більшість представників українського опору, борців проти влади, або принаймні куди вони рухались, оминається головна — досягнення незалежної Української держави. Не маю сумнівів, що у шістдесятників переважала приналежність до магістральної лінії історичного процесу українства і та фундаментальна традиційність, що в перспективі провадила до державної самостійності. Ірентуючись на любові до батьківщини, шістдесятництво продовжувало змагання козацтва — Збройних сил давньої України, а у ХХ ст. — вояків УПА. Натомість у дисидентів бачимо дещо іншу магістральну лінію — менший чи більший градус напруги в протиставленні до режиму, тобто руйнування СРСР, де вони виступили вирішальною ударною силою. Як стверджував І. Гель (Степан Говерля), «дисидентство значною мірою спричинилося до всебічного викриття правової та етичної аморальності тоталітаризму, його агресивної психології і цілей», хоча «назва надто загальна, абстрактна й часто об'єднує несумісні, колізійні течії: дисидент — український націоналіст, борець за державність України, і «дисидент» — російський шовініст, який виступає лиш проти окремих сторін комуністичної системи»³². Пригадую вечір у Центральній раді, чи не на 50-річчі УГВР (1994, принаймні, десь у ті роки), — виступ Танюка, — мовляв, треба було

³⁰ Liber George and Mostovych Anna. Nonconformity and Dissent in the Ukrainian SSR, 1955–1975: A Select Bibliography. Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, c. 1977.

³¹ Лихо з розуму: Портрети двадцяти «злочинців»: 36. матеріалів / Уклад В'ячеслав Чорновіл. Париж: Перша укр. друкарня у Франції, 1967. 336, [2] с.

³² Говерля Степан. [Гель Іван.] Грані культури: До серії «Політичні лекції для української молоді». Лондон: Укр. вид. спілка, 1984. С. 123, 124.

діяти спільно з російськими дисидентами, — і хвиля обурення в українському залі. І. Гель дефініює: «Загально же дисидентство, інакодумство — це послідовна, чітко сформована, а часто й стихійна світоглядність людей, несумісна (повністю чи частково) з офіційно проголошеною комуністичною ідеологією, а також розбудованою на основі цієї ідеології політичною системою однопартійної тоталітарної диктатури панівної імперської нації і веденою нею політикою [...]»³³.

Відома також думка вже академіка Івана Дзюби, висловлена в інтерв'ю Ю. Зайцеву (серпень 1999), яку відтак нікому не пощастить об'їхати чи обминути: «Тепер ви говорите про націонал-комунізм. Я взагалі повинен сказати, що ніколи не називаю себе ні дисидентом, ні націонал-комуністом, ні шістдесятником. Чому? Хоч якоюсь мірою я причетний до всіх цих речей, але не люблю оцих класифікацій і рамок — дисидент і все. Та не був я одномірним. Я був людиною з різними інтересами, з різними якимись своїми справами, жив повнокровним життям, жив, та й живу Україною. Може, й не можна про себ так самому говорити, але в усякому разі я давав вихід різним своїм інтересам, здатностям чи захопленням. І зводить все до дисидентства — це людину збіднює і калічить. Так само і шістдесятництво. Я не тільки шістдесятник, я — сімдесятник, вісімдесятник, дев'яностик і так далі. Так само з націонал-комунізмом. Очевидно, якісь моменти переклику є, але це не означає, що я вкладаюся у цю дефініцію. Я, до речі, і тих націонал-комуністичних документів не бачив, вони недоступні були. Іван Лисяк-Рудницький, прекрасний, глибокий західний політолог, першим дав оцю класифікацію, мене туди вписав і слідом за ним пишуть інші. Там щось слушне є. Але оці західні систематики (сьогодні і в нас це спостерігається) все по полицях порозкладають, якусь зарубіжну сітку на нашу дійсність накладуть і заганяють нас туди силоміць. Тому я цього не приймаю»³⁴. Наскільки розумію, Іванові Михайловичу не йдеться тут про те, щоб відмовитись від структурування, повернутися назад до термінологічної невизначеності. Мова — про сенс і суть тих граней («Іраней кристалу»), з яких складається особистість діяча, і він кличе не до відмови від термінів, а навпаки, до поглиблення аналізу.

Ці концептуальні недотягнення книжки багато в чому надолужила праця, видана у видавництві «Смолоскип»³⁵. Це вже дещо інше — енциклопедичний довідник руху опору. Праця має в центрі й

³³ Говерля Степан. [Гель Іван.] Грані культури... С. 124.

³⁴ Насправді було так: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Іваном Дзюбою. Львів, 2001. С. 68.

³⁵ Рух опору в Україні, 1960–1990: Енци. довідник. К.: Смолоскип, 2010. 804 с.; 56 іл.

осередку саме видавництво Осипа Зінкевича «Смолоскип» — статті «Смолоскип, українське видавництво ім. В. Симоненка» (С. 605–608), «Зв’язкові “Смолоскипа”» (С. 249–250) тощо. Автор передмови, директор Музею-архіву українського самвидаву Олесь Обертас, шістдесятників та дисидентів розрізняє не лише хронологічно. Для нього «шістдесятники — назва покоління української інтелігенції, що увійшло в культуру та політику України у другій половині 1950-х рр., під час “відлиги”, та найповніше творчо виявило себе на початку та в середині 1960-х рр., звідки й назва» (С. 11). Дефініції дисидентства він не подає, але каже: «Після десятиліть терору в атмосфері жорсткого контролю й за всіх наявних засобів ідеологічного впливу в 1960-х у СРСР виникло унікальне явище, коли політику уряду та офіційну комуністичну ідеологію стала відкрито критикувати невеличка, але дедалі більша кількість людей, яких зазвичай називали дисидентами (від лат. *dissidens* — незгідний) і які вимагали ширших громадянських, релігійних і національних прав та свобод. Збільшення кількості осіб, які у 1960–80-х рр. відкрито висловлювали незгоду з офіційною ідеологією та політикою, і тих, що так чи інакше солідаризувалися з ними, дало підставу говорити про Дисидентський рух, Рух опору чи Правозахисний рух в СРСР» (С. 29).

Ці міркування Ол. Обертаса не цілком коректні. На першій, дуже велелюдній презентації альманаху «Зона», яку провів Юрій Хорунжий у Будинку літераторів і на яку зійшлися кол. вояки УПА, кол. політв’язні й багато нинішньої молоді, стало очевидно, що присутні представляли різні громадсько-політичні течії. Я спеціально обговорив цю тему з Л. Світличною та іншими діячами. Визначилося, що шістдесятники відразу пов’язались зі своїми попередниками, упівцями, коли самого слова *дисидент* ще не було, і слідом за ними рухались у напрямку до державної незалежності України. У політичному сенсі це однозначно був Рух опору. Ще один показовий момент. У «словнику дисидентів» немає, і це правильно, Івана Макаровича Гончара з його Музеем, немає людей його кола, а це не просто гурт людей, а увесь український Київ. Можна говорити ширше — зрештою, про всю Україну, себто про тисячі громадян, які між Україною й інтернаціоналом вибирали першу. Нарешті, ще одне слабке місце в застосуванні поняття. У значенні «незгідний» воно має сенс вторинності. Отже, постає питання: чому магістральну лінію українства мають представляти Скаба, Кондуфор, Ельченко, їхні прислужники й помічники, а діячі Клубу творчої молоді, що

формували нашу культуру і втілювали «сіль землі», визначаються як похідне від Скаби та інших? Отже, лишаю відкритим питання, що це було — опір чи національно-визвольний рух?

Розвідку, що лежить перед читачем, розпочато, природно, з *літератури*. Вона цікава тим, що у випадку Кравцева у тій самій книжці містились *джерела* (служила передмовою до антології). Спершу, крім віршів, еміграція інших джерел і не мала. На території, як згодом з'ясувалось, джерел було досить багато (передусім у партархіві), але доступ до них був, м'яко кажучи, обмежений. У державних інтересах використовували їх тільки з метою *контрпропаганди*³⁶. «Устіл» офіційні історики не писали. Специфічна література про лідерів КТМ невдовзі теж почала наростати (тепер її гидко згадувати, в інтересах політкоректності її простіше просто обминати), — вона мала суто фальсифікаторський характер³⁷. Першим начальником архіву СБУ був полковник ГБ Олександр Михайлович Пшенніков, що, підходячи до різних читачів-науковців суто вибірково, загальмував наукові студії на добрий десяток літ³⁸.

³⁶ Черняк Е. Б. Историография против истории: Критика реакционной историографии эпохи крушения капитализма. Москва: Изд-во Ин-та междунар. отношений, 1962. 368 с.; Новиченко Леонід. Ідеологія безбатченків на службі в імперіалістичної реакції // Вітчизна. 1948. № 7. С. 175–188; Симоненко Рем. Проти сучасних зарубіжних фальсифікацій історії України. К., 1960. 40 с. (Т-во для поширення політ. і наук. знань УРСР); Нагорна Л. П. Проти сучасної буржуазної фальсифікації історії Жовтня на Україні // Велика Жовтнева соціалістична революція — корінний поворот в історії українського народу. К., 1966. С. 29–31; Сарбей В. Буржуазно-націоналістичні фальсифікатори української радянської історіографії // Комуніст України. 1966. № 8. С. 32–42; Симоненко Р. Г. Чорне перо фальсифікаторів: Проти перекручень історії боротьби за Радянську владу на Україні. К.: Знання, 1968. 61 с.; Симоненко Р. Г. Чорне перо фальсифікаторів: Проти перекручень історії боротьби за Радянську владу на Україні. К.: Знання, 1968. 61 с.; Симоненко Р. Г. Фальсифікатори: О проиcках современных буржуазных «украиноведов» // Дружба народов. Москва, 1969. № 11. С. 229–243; Симоненко Р. Г. Фальсифікатори: О проиcках современных буржуазных «украиноведов» // Дружба народов. Москва, 1969. № 11. С. 229–243.

Пор.: Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 11: 36. наук. праць на пошану [...] Р. Г. Симоненка. К.: Ін-т історії України, 2002. 400 с.

³⁷ Див.: Дмитерко Л. Місце в бою: Про літератора, який опинився по той бік барикади // Літ. Україна. 1969. 5 серпня; Стенчук Б. Що і як обстоює І. Дзюба (Ще раз про кн. «Інтернаціоналізм чи русифікація?»). К.: Т-во культурних зв'язків з українцями за кордоном, 1969. 196 с.; Басс І. У поході проти істини // Рад. літературознавство. 1970. № 1. С. 61–70 та ін.

³⁸ Білокінь Сергій. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917–1941 рр.: Джерелознавче дослідження. С. 37–40; Роженко Микола. КГБістські архіви дають свідчення тільки «своїм» // Веч. Київ. 2000. 6 липня. № 113 (16575). С. 4;

Пріоритет у науковому вивченні шістдесятництва на території України належить Георгієві Касьянову: 1995 року він видав працю «Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років»³⁹. Написано її на новому для читачів рясному матеріалі, з широким залученням матеріалів архівних — кол. партархіву, прокуратури. Уже у вступному слові Касьянов визначив мету діячів опору: це «боротьба за людську гідність, справедливість і духовну незалежність» (С. 3). На першому етапі досліджень у нього ще не йшлося про боротьбу діячів опору за політичну незалежність України. На думку дослідника, тут також «не мається на увазі широкий, масовий рух з чітко визначеною політичною програмою, організаційною структурою та іншими необхідними атрибутами» (С. 4). Однак автор висунув цікаве міркування, що партійно-державна номенклатура, яка зберегла свою владу і впливи, «має бути вдячною рухові опору попереднього періоду, оскільки вона скористалася саме його гаслами» (С. 5). Вчений не промовчав і щодо проблем, які виникали в його роботі: «Великі надії автор покладав на архів Служби безпеки при Кабінеті міністрів України. Як з'ясувалося, доступ до цих документів і досі обмежений [...]» (С. 9–10).

Розлогу трилогію, присвячену історії національно-визвольного руху в Україні, видав (1998–2002) Анатолій Русначенко. Він опрацював ідеологію цього руху — політичну й суспільно-політичну думку на кожному з його етапів — праці теоретиків 1940–50-тих років Йосипа Позичанюка, о. Івана Гриньоха, Ростислава Волошина, Василя Мудрого, Мирослава Прокопа, Михайла Палідовича, Ярослава Старуха, Михайла Степаняка, Петра Дужого, Осипа Дякова (Горнового), Дмитра Маївського, Якова Бусла, Петра Федуне (Полтави), а також від середини 1950-х до початку 1980-х — Левка Лук'яненка, Івана Дзюби, Юрія Бадзя, Дмитра Квєцка, Валентина Мороза, Івана Геля, Юрія Литвина⁴⁰.

Інша праця дослідника розглядає історію національно-визвольного руху і робітничого спротиву в Україні — характеризує систему влади й управління, місце в ній КГБ, становище України в СРСР, співвідношення русифікації й націоналізму.

Роженко М. Спецдозвіл на пам'ять: Про заборону на дослідження архівів колишнього КГБ // Політика і культура. 2000. 1-7 серпня. № 27 (62). С. 34–36; Кузьменко Василь. «Ориєнтовать» нас стараються виборочно... // Персонал. 2004. № 8. С. 52–54; Кузьменко В., Роженко М. Судові потуги І. Саприкіної // Слово. 2004. Ч. 3 (110). С. 1–2.

³⁹ Касьянов Георгій. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. К.: Либідь, 1995. 224 с.

⁴⁰ Русначенко Анатолій. Розумом і серцем: Укр. сусп.-політ. думка 1940–1980-х років. К.: Вид. дім «KM Academia», 1999. 323, [1] с.

При цій нагоді висловлю своє ставлення до теорії русифікації. Коли я познайомився з працею Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», ми систематично зустрічались у читальному залі ЦНБ АН СРСР, і, пам'ятаю, я сказав Іванові Михайловичу, що, на мою думку, була не русифікація, а дещо набагато гірше й страшніше. Я й досі вважаю, що для націонала набути іншу культуру, **освоїти** її скарби із філософії, красного письменства, музики — це, зрештою, збагачення. В історії України ХХ ст. відбулося, справді, інше й страшніше — етноцид, і матеріали про це я подав згодом в обох томах «Масового терору»⁴¹. 1990 року я висловився на цю тему в «Літературній Україні». На запрошення Тараса Гунчака вперше їхав до Америки в одній групі з І. Дзюбою, О. Білорусом, Б. Рогозою та ін. уже з примірником газети. Статтю було передруковано за кордоном українською та англійською⁴². На той час праці Максима Сагайдака (Степана Хмари) «Етноцид українців в СРСР»⁴³ я ще не читав, оскільки після арешту В. Чорновола вона виходила лише в закордонному «Українському віснику», ч. 7 / 8 (1975), але генетично з нею пов'язана, так само як і з працею Івана Геля⁴⁴.

Анатолій Русначенко за розкиданими по архівних сховищах архівно-слідчими справами КГБ розглядає діяльність групи «Об'єднання» (біля м. Інти, 1956), Українського національного комітету (Львів, 1956), Української національної партії (Тернопільщина, 1961), Ходорівської групи (Львівщина, 1958), Української робітничо-селянської спілки (Львівщина, 1959), Українського національного фронту (Львівщина, 1963). За відповідними першоджерелами вчений наголосив на спадковості національно-визвольного руху різних періодів: улітку 1964 року Дм. Квецко (УНФ) виявив у горах ящики зі старою оунівською літературою, Горині оперували старими виданнями УГВР. Опрацювавши численні архівосховища різних міст України, він опублікував 134 документи, серед них багато зовсім не відомих⁴⁵.

⁴¹ Білокінь Сергій. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917–1941 рр.: Джерелознавче дослідження. К., 1999. 447 с.; Білокінь С. Нові студії з історії більшовизму, I–VIII. Вид. 2 розшир. й доп. К., 2007. 412 с.

⁴² Білокінь С. Русифікація чи етноцид? Полемічні нотатки // Укр. вісті. Детройт, 1990. 1 квітня. № 113 (2891). С. 4: 2 іл.; Russification or Ethnocide? // The Ukrainian Weekly. 1990. May 27. № 21. Р. 6, 8: 2 іл.

⁴³ Хмара Степан. Етноцид українців в СРСР // Хмара Ст. Дорогою до мрії: Вибрані праці у двох томах. Т. I. К.: Фенікс, 2005. С. 29–101.

⁴⁴ Говерля Степан. Грані культури. С. 41–47.

⁴⁵ Русначенко Ан. Національно-визвольний рух в Україні: Середина 1950-х — початок 1990-х років. К.: Вид-во ім. Ол. Теліги, 1998. 720 с.

Нарешті, дослідник розглянув історичний геополітичний контекст — історію національно-визвольного руху в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х років⁴⁶.

2000 року вийшла праця Юрія Данилюка й Олега Бажана, присвячена опозиції 1950–80-х років⁴⁷. Автори послідовно називають опозицію українським національним рухом, причому їхня праця являє собою новий крок у дослідженні цієї теми. Русначенкова праця 1998 року переконала їх у багатьох пунктах. Якщо Г. Касьянов обмовився, що рух опору «виник та існував протягом двадцяти з лишком років майже виключно завдяки зусиллям інтелігенції», то Данилюк і Бажан, за Русначенком, на матеріалах СБУ ствердили: «[...] як переконуємося з наявних матеріалів, його [руху опору] ідеї охопили найрізноманітніші верстви населення, поширювалися і розвивалися в наукових і творчих колективах, вирували в студентських аудиторіях, знаходили своїх щирих прибічників на промислових підприємствах, [у] колгоспах тощо» (С. 3). Так само, дублюючи Русначенкові висновки за майже не приступними Касьянову матеріалами СБУ, вони вказали на параметри українського національного руху — «від послідовної боротьби за розширення сфери вжитку рідної мови до створення нелегальних організацій, зорієнтованих на досягнення державної незалежності України» (С. 3). Цікаве й важливе зізнання дослідників, що «науковий пріоритет у висвітленні проблем становлення і діяльності опозиції в Україні належить зарубіжним дослідникам і правозахисникам» (С. 4). Нарешті, особливо цінний їхній висновок: «[...] український національний рух являв собою цілісну, організовану силу з власною тактикою і стратегією боротьби, визначеними найближчими і кінцевими цілями» (С. 11).

Серйозним недотягненням Клубу творчої молоді був брак діловодства, про що 24 жовтня 2010 мені посвідчив Лесь Танюк. Організований і ведений надто по-старосвітськи, Клуб ніде не реєструвався. Планів роботи і звітів не було. Членських квитків чи посвідчень також не існувало, дарма що на відкритті виставки Алли Горської та Івана Світличного в Музеї літератури Ераст Біняшевський запевняв, що він мав посвідчення № 2 (мовляв, після

⁴⁶ Русначенко Ан. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. К.: Пульсари, 2002. 519, [1] с.

⁴⁷ Данилюк Юрій, Бажан Олег. Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. XX ст.). К.: Рідний край, 2000. [2], 616 с.

Танюка)⁴⁸. Тож у жодному архівосховищі, передусім у Центральному державному архіві громадських об'єднань (ЦДАГО України), фонду Клубу творчої молоді немає.

Аби ніхто з українофобів не міг висунути думки про міфологічний характер Клубу, у дальшому викладі засновуюсь на випущених друкарським способом запрошеннях та одній афіші (вечір на Першотравневій естраді, що став вечором «під штахетами»). Як відомо, за большевиків запрошення не «літувались», тобто цензури не проходили, натомість пильної цензури зазнавали афіші.

Втім, окремі згадки про Клуб можуть зберігатися в діловодстві ЦК КП(б)У, але їхнє виявлення — надто забарна справа. Крім того, було чи й досі існує широке коло джерел, яке лишилось авторові не відоме. Повинна існувати літерна справа Клубу серед діловодства КГБ, тепер — в архіві СБУ, у відповідних підрозділах СБУ повинні зберігатися давні матеріали зовнішнього спостереження, перлюстрації, нарешті, діяльність Клубу мала відбиватись у справах агентури. Якщо усі ці папери, замітаючи сліди, начальство досі не знищило, за кілька поколінь вони можуть бути розсекречені як історичні джерела, що мають лише суто академічний інтерес. Тоді майбутні представники вищезгаданої «магістральної лінії українства» у ході ідеологічної боротьби, яка навряд чи коли припиниться, претендуватимуть на основоположну роль цих документів для розуміння історичного процесу. Поки ще цього не сталося, основоположними історичними джерелами до історії шістдесятництва лишається його власна документальна спадщина.

Перші, бо ще 1996 року видали листи, спогади й статті про Аллу Горську «Червона тінь калини» її син Лесь Зарецький і Микола Маричевський.

1998 року Леоніда і Надія Світличні встигли видати спогади 73 друзів і знайомих Івана Світличного «Доброокий». Леоніда Світлична опрацювала також його вибране і двотомник листування «Голос доби: Листи з “Парнасу”» (2001, 2008).

Михайлина Коцюбинська науково опрацювала спадщину Василя Стуса і лауреатів Шевченківської премії Івана та Надійки Світличних.

Том «Вибраного» Євгена Сверстюка «На святі надій» (1999) містить статті про шістдесятників В. Симоненка, Б. Мозолевського, В. Стуса, З. Красівського, Я. Лесіва, І. Світличного, М. Коцюбинську,

⁴⁸ Архів самого Е. Біняшевського зберігається приватно (див.: Світ української писанки / Упор. Сітько С. П., Русанова Т. Є. К.: Кондор, 2005. 96 с.).

І. Дзюбу, М. Руденка, крім них, Б. Антоненка-Давидовича, а також рецензії співробітників інститутів АН УРСР А. Каспрука, О. Курносова, П. Моргаєнка та В. Бородіна (1972) на різні твори Євгена Олександровича, які замовило їм КГБ.

2002 року в Тернополі вийшов друком важливий двотомник із 28 інтерв'ю про Василя Стуса, який підготували Богдан Підгірний і Станіслав Чернілевський (Нецензурний Стус. Ч. 1–2).

З 2003 року повним ходом видає свій шістдесятитомник Лесь Танюк — безпрецедентну в історії української мемуаристики працю цілого його життя. По суті, це видання цікавіших матеріалів його архіву — у текст вмонтовано громадськи значуще листування, публікації преси, навіть повний текст доповіді Хрущова на XX з'їзді КПРС. 10-й том — іменний анований покажчик (7,5 тис. імен).

Схожий тритомник, нехай скромніший за масштабами, видав Богдан Горинь⁴⁹. Його «родзинкою», точніше, ядром третього тому стали документи «гебістської» справи «Блоку», розсекречення яких наспіло якраз до його підготовки й подання до друку.

У складі творчої спадщини В. Чорновола його сестра Валентина Максимівна підготувала тексти шести випусків «Українського вісника» (Чорновіл В. Твори. Т. 3. К., 2006).

Іван Дзюба уклав і видав основну частину власної спадщини (З криниці літ. Т. 1–3. К., 2006–07), перший том якої містить статті про шістдесятників — Юрія Щербака, Бориса Мозолецького, Ліну Костенко, Євгена Сверстюка, Івана Світличного, Григора Тютюнника, Василя Голобородька, Бориса Мамайсура й ін. Невдовзі вийшли його «Спогади і роздуми на фінішній прямій» (К., 2008. 928 с.). Цей том фактографічно багатий, але шістдесяті роки в ньому не представлені. Мабуть, передбачаються окремо?

Особливу історіографічну місію узяв на себе Роман Корогодський у праці мемуарно-архівно-аналітично-психологічного жанру «Брама світла: шістдесятники» (Львів, 2009).

Зведення джерел, що лишила по собі Алла Горська, опрацювала Людмила Огнева.

Коштовним внеском до літератури стали альбоми Людмили Семикіної, Панаса Заливахи, Галини Севрук і винятково багатий альбом-монографія «Терези долі Віктора Зарецького» (К., 2011), що підготувала Олеся Авраменко.

⁴⁹ Горинь Богдан. Не тільки про себе. Т. 1: (1955–65). К.: Пульсари, 2006. 352 с.: іл.; Т. 2: (1965–85). К.: Пульсари, 2006. 648 с.: іл.; Т. 3: (1985–90). К.: Пульсари, 2010. 920 с.: іл.

Цікава книжка про шістдесятників належить Людмилі Тарнашинській⁵⁰.

Нарешті, величезне значення для майбутніх студій має покажчик М. Лук'яненко «Плеяда нескорених», що його видала Національна парламентська бібліотека України⁵¹.

На диво зрілим діячем постає Валерій Марченко у збірнику його творів і документів «Творчість і життя» (К., 2001), що упорядкувала його матір Ніна Михайлівна з Наталею Кочан.

Як бачимо, провідну роль у видаванні джерел з історії Клубу творчої молоді, а відтак і всього шістдесятництва відіграли вони самі. Важко переоцінити наукове й культурницьке значення цієї археографічної роботи. Найпомітніше тут: усе, що з огляду на цензуру називалось непрямо, тепер одержало імена. Усі персонажі ідентифіковано. Джерельна база для майбутніх досліджень готова.

Початки діяльності

По війні поза совєцькою школою одне покоління вже формувалось: виховувало його саме життя⁵². Тоді держава вже мала проблеми з цими людьми, емоційними й повними життєвих сил.

Важливий, але не досліджений момент — світогляд тих людей. Які думки могли бродити в головах солдатів та офіцерів совєцьких окупаційних військ, дають уявлення вірші музикознавця Михайла Головащенко, який перебував після війни в Берліні. Це несподівано й страшно як для представника переможної армії, але він писав про офіційних поетів (Тичину? Бажана? Рильського?) дослівно таке:

А ви, недолюдки прокляті,
За гріш нікчемний продались
[...].
Прийде час, —
петля найдеться і для вас.

⁵⁰ Тарнашинська Людмила. Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління: (Історико-літературний та поетикальний аспекти). К.: Смолоскип, 2010. 632 с.

⁵¹ Шістдесятництво: профілі на тлі покоління: Вип. 13: Плеяда нескорених: Алла Горська, Опанас Заливаха, Віктор Зарецький, Галина Севрук, Людмила Семикіна: Біобібліогр. Нарис / Бібліограф-упорядник М. А. Лук'яненко; Нац. парламент. 6-ка України. К., 2011. 200 с.

⁵² Феденко Панас. Україна після смерті Сталіна. Мюнхен: Інститут для вивчення СССР, 1956. 85 с. (Серія II: Циклостилеві видання. Досліди і Матеріали. № 39).

А я співатиму пісні
Про кращу долю навесні,
Щоб сонце правди засіяло,
Щоб заспівала вся земля,
Як при Богданові співала,
І щоб в Україні засіяла
В руках гетьманських булава!

Цього малохудожнього, але ідейного вірша опубліковано уже за незалежності. Його дата — 20 листопада 1949 року. Повторюю: сорок дев'ятого року! Місце написання — Берлін⁵³. Скільки він мав одержати за такого «вірша»? 25 років? Мабуть, це залежало передусім від його поведінки на можливому, навіть дуже можливому, слідстві⁵⁴.

Залишившись «на господарстві» після смерті Сталіна, що за всіх сам вирішував усе, не залучивши експертів для вивчення того, якою мірою це буде ефективно, у лютому-березні 1954 року пленум ЦК КПРС прийняв політичне рішення «Про дальше збільшення виробництва зерна в країні і про освоєння цілинних і перелогових земель». Покоління молоді було відправлено кудись подалі, у Казахстан, райони Поволжя, Уралу, Західного й Східного Сибіру, Далекого Сходу. За кілька десятиріч виявилось, що це була попросту авантюра, й закінчилась вона погано. Фахівці-советологи це відразу побачили й попереджали: мала кількість опадів, суховії й засоленість ґрунтів дають «підстави віднести зону, де переводиться освоєння цілинних і перелогових земель, до областей дуже мало стійких для хліборобства. Хрущов вступив у боротьбу з стихіями природи»⁵⁵. Але головної мети керівництво досягло: велику кількість молоді, що могла завдати клопоту, було вилучено з центральних регіонів імперії.

Втім, повторити таку акцію наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років керівництво вже не наважилось. Процес можна було хіба що очолити. 27 серпня 1999 року в Одесі Іван Дзюба розповідав Юрієві Зайцеву: «Не можу сказати, що я був формальним організатором клубу, але в колі ініціаторів перебував. Найактивнішими його творцями стали Лесь Танюк, Віктор Зарецький та Алла Горська. Ви знаєте історію цього клубу, чому він був створений і як закритий. З

⁵³ Ще одна грань таланту // Культура і життя. 2004. 14 липня. № 25 (4090). С. 4; Русалка Дністрова. 1995. Листопад. Ч. 20 (66).

⁵⁴ Пор.: Білокінь С. На зламах епохи: Спогади історика. Біла Церква: О. Пшонківський, 2005. С. 31–32.

⁵⁵ Вакуленко Я. До питання освоєння цілинних і перелогових земель в СССР // Український збірник. Кн. 3. Мюнхен, 1955. С. 203.

одного боку, було наше бажання мати якийсь осередок і щось робити, а з другого боку, ЦК комсомолу шукав способу оволодіти молоддю, контролювати ситуацію. Вони вважали, що краще хай це буде під їхньою егідою. Але потім вони самі перелякалися, чи їх налякали, словом, клуб ліквідували. Але він дуже багато встиг зробити»⁵⁶. Головну роль відіграли в цьому ЦК ЛКСМУ і Спілка письменників, персонально Тамара Володимирівна Главак і Володимир Якович П'янов, що написали свої спогади про це. Без санкції Тамари Главак і візи її начальника секретаря міськкому комсомолу І. Солдатенка ніякого Клубу творчої молоді не могло бути взагалі.

Від партійних органів керівництво здійснювала Євгенія Іванівна Чмихало, але вона не впоралась із покладеним на неї завданням, і її було відправлено на підвищення до Москви, чим її кар'єрний зріст пригальмувався. Втім, 1985 року вона була проректором Київського інституту культури ім. О. Є. Корнійчука.

Через Спілку письменників було організовано семінари молодих авторів, що провадилися у приміщенні, де тепер Фонд Леоніда Кучми. На семінарах виступали Павло Тичина, Абрам Кацнельсон, Микола Тарновський. На зустрічі у Спілці письменників виступав Іван Драч. Міністерство освіти активно представляла Інна Аронівна Шаргородська. Штатний фотограф Яіцький знімав Тичину разом зі школярами. Слухати поетів і читати свої вірші поприїздили Михайло Саченко, Світлана Жолоб, Валентина Отрощенко, Леся Тиглій, Світлана Хміль — наймолодші автори нью-йоркської антології Богдана Кравцева.

Західні українські експерти помічали в нашому культурному, ширше кажучи, соціальному житті багато такого, чого на території, здається, не було видно. З кількох примірників їхніх аналітичних розробок, що продісталися через залізну заслону, навчалися лідери шістдесятників, і я читав ці книжки в Івана Олексійовича Світличного, з іншою метою вивчали їх офіційні експерти тутешні.

Свідок і учасник тих подій Юрій Мушкетик розповідає: «То були важкі тоталітарні часи, й за найменший відступ з утрамбованої ідеологічної дороги людину могли жорстоко покарати або й скалічити навіки, перекрити всі шляхи. Я пам'ятаю ті часи, сам працював у редакції часопису, коли вслід (?) за шістдесятниками нога в ногу йшли молодші, запалені жаданням творчості, правди, діяння, переважній більшості з них перерили шлях дикі вебри в

⁵⁶ Насправді було так: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Іваном Дзюбою. Львів, 2001. С. 12.

кадебістських погонах, їх, молодих, порозсилали з «запрещенієм писать і рисовать» по найвіддаленіших районах, де секретар райкому як унтер Пришибеев, а начальник районного КДБ як античний трихвостий кербер — охоронець входу до соціалістичного царства. Скількох із них врятував В. П'янов, тим чи іншим способом відвів від них удар кігтистої лапи...»⁵⁷.

Перші спроби зібрати молодих російськомовних музикантів і, мабуть, поетів мали місце вже наприкінці 1950-х років. Про заснування українського Клубу творчої молоді є запис у 60-томовому щоденнику його президента Лесь Танюка під 8 березня 1960 року: «О 17-й — збори з приводу 8 березня, слова гарні, а "капусник" слабенький. [...] А потім залишились, почекали до сьомої: перші збори нашого клубу, який ми вже ніби створили. Був Костя Крimeць і Женья Ганін від музикантів, був Ігор Ткачиков від архітекторів, була вся наша "щедрівна група" з консерваторії, Олесь Бердник представляв письменників. Ну, про це окремо — блокнот 8Б. Звичайно, тон задавав театральний інститут; а полум'яна промова Загоруйка — так просто залп "Катюші". Відчуваєш, що все це дуже потрібно людям, що ідея дозріла, і яблуко от-от відірветься від гілки. Я говорив про аксіому нового циклу й спробував дати огляд загальноукраїнської картинки, по всіх спілках і напрямках. Разом зійшлося чоловік з вісімдесят, майже повен зал. Начальству — директорів ми пояснили, що це комсомольський актив. Розплився в усмішки»⁵⁸.

Під 4 березня наступного, 1961 року Лесь Танюк записав у **щоденнику**, як в актовій залі театального інституту на Хрещатику відбувалось засідання Клубу. Були запрошені найстарші — родичі Миколи Лисенка, колишні актори курбасівського «Березолу». Аналітична оповідь **про розстановку** сил, хто наважився прийти, а хто ні: «Попереду ставно сиділа підкреслено шляхетна пані Оріся Стещенко, поруч — Ірина Дмитрієвна Авдієва, далі — наш класичний гример Прохір Тихонович Коваленко (особисто знав і Лисенка, і Старицького!)»⁵⁹. Саме на це велелюдне засідання **вперше** прийшли Веніамін Кушнір («за старшого у них»), Алла Горська, Галина Зубченко й інші художники.

Танюк занотував: «Я так зрозумів потім, їхній прихід був трохи спровокований Ігорем Ткачиком, який побоювався, що ми "собьемся

⁵⁷ П'янов Володимир. Ламані-переламані і ...щасливі: Спогади, есеї, нариси. К.: Укр. письменник, 2005. 269 с.

⁵⁸ Танюк Лесь. Твори. В 60-и томах. Т. IV. Щоденники 1959–1960 рр. К.: Альтерпрес, 2004. С. 385.

⁵⁹ Там само. Т. V. С. 118–120.

на национальные проблемы, а это ни к чему". Він пообіцяв привести кількох архітекторів, які розробляють зараз цікаві проекти, їх підтримує міськком комсомолу, будуть робити "комсомольське кафе" десь на Леонтовича. Ну то ці архітектори не прийшли — а з'явилися інші, протилежні, котрі "абстрактного декоративізму" не шанують — їм у голові народне мистецтво, принаймні двадцяті роки, якщо не українське бароко козацької доби...»⁶⁰.

Але вийшло навпаки. Галина Зубченко увійшла до Клубу на самому початку разом з Аллою Горською, Віктором Зарецьким та іншими митцями. Вона потім пригадувала: «Почалося з загальнодемократично-інтернаціонального напрямку, а у нас була національна ідея — відродження нашої історії, культури. Ми вже мали сформульовані проблеми. З нами рахувалися. Потім прийшла ще група художників — і нас стало дуже багато»⁶¹. Оскільки російськомовні перше юнаки й дівчата дерусифікувались і національно усвідомлювалися, Клуб творчої молоді на очах ставав організацією українською. У паперах Алли Горської я бачив диктанти, які вона писала з Надійкою Світличною, а вони познайомилися, згадувала Надійка, 1963-64 року⁶².

Осередком українізації не могло бути що інше, як приватна колекція, яку називали не інакше, як Музей Івана Гончара (утворився 1959 року). «Принагідно зазначу, — згадував Микола Плахотнюк, — що свого часу Алла Горська казала мені, що вона усвідомила себе українкою завдяки Іванові Гончару. Саме серед його колекції вона зрозуміла, що мусить стати українським митцем»⁶³. Хтось колись з усмішкою оповів мені, начебто Іван Макарович як прикровенною таїною поділився з ним, що в його музеї українцем став Іван Дзюба. Теперішнім це може видатись, мабуть, несподіванкою, але свою роль у національному усвідомленні русифікованої молоді Музей Івана Макаровича таки відігравав.

Були й інші шляхи. Ярослав Дзира вийшов із селянського роду, був сином офіцера УГА, репатріанта з Чехії. Сформувався в традиційному національно-християнському середовищі на ґрунті історичної пам'яті, національної церкви, національної обрядовості й національної пісні, а також товариства «Просвіта». Вчився

⁶⁰ Танюк Лесь. Твори. В 60-и томах. Т. V. С. 120.

⁶¹ Зубченко Галина. А було це так // Алла Горська; Червона тінь калини: Листи, спогади, статті. К.: Спалах, 1996. С. 150.

⁶² Образотворче мистецтво. 1990. № 5. С. 5.

⁶³ Плахотнюк Микола. Коловорот: Статті, спогади, документи. К.: Смолоскип, 2012. С. 299–300.

він за підручниками Дмитра Дорошенка, Івана Крип'якевича, Володимира Кубійовича, і за ними відповідав на уроках, навіть на совєцьких⁶⁴. Волиняк Сверстюк так само вчився в українській школі, і про його родинну «заангажованість і приналежність» писали, коли «викривали» Український культурологічний клуб. Микола Плахотнюк ще хлопцем навчався в технікумі, і дівчинка запитала про його мову в начальника: «Как это он разговаривает?» Хлопця це надзвичайно образило і дуже вплинуло на його дальше життя.

Невдовзі Клуб став масовою організацією. Це сталося завдяки щедрувальникам і танцюристам із ансамблю «Веснянка» Володимира Нероденка⁶⁵. Галина Зубченко згадувала: «Ми не знали наших українських обрядів. Тоді вже з нами був Володимир Нероденко. Не пам'ятаю, чи він до засідань Клубу з Аллою Горською познайомився, чи в Клубі, але був одним з найактивніших. Звичаї, обряди — тут він був неперевершений»⁶⁶. До них приєдналися хористи із «Жайворонка» — хору, що виник 1961 року при Київській консерваторії (керували ним Борис Рябокляч, Вадим Смогитель і Володимир Завойський). Його заступив народний фольклорно-етнографічний хор Леопольда Яценка «Гомін», що утворився, як відомо, дещо пізніше, 1969 року на дніпровських схилах. Автентичні народні строї надавав молоді Іван Гончар.

У спогадах про Івана Світличного Танюк обмовився: «Шістдесятники не були людьми якоїсь особливої породи. Але вони жили в особливий час. [...] Всіх єднала спільність мети і чуття єдиного ворога»⁶⁷. Припустімо, Танюк у чомусь помилився: особливий час сформував і особливий тип людей. Якщо визначати типологію людей цього середовища, я назвав би серед перших — нонконформізм, що виявлявся навіть у побуті.

Збираючи матеріали до загальної хронології шістдесятництва, я надумав, що найпростіше зробити це за трудовими книжками⁶⁸.

⁶⁴ Miscellanea: Ярослав Іванович Дзира (12. 05. 1931 — 21. 08. 2009): [Некролог] // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 13 / 14. К.: Укр. письменник, 2009. С. 824–832. Підп.: Білокінь Сергій, Дмитрієнко Марія (= Укр. археогр. збірник. Том. 16 / 17).

⁶⁵ Нероденко Володимир. Як зустрінути рік новий. К.: Молодь (вул. Пушкінська, 28), 1965. 26, [2] с. Редактор брошури Г. Ф. Лілик. Здано її на виробництво 16 серпня, а за кілька днів відбулись арешти. Тираж 35 000 примірників.

⁶⁶ Зубченко Галина. А було це так. С. 153.

⁶⁷ Танюк Лесь. З Іваном і без Івана // Доброокий: Спогади про Івана Світличного. К.: Час, 1998. С. 153.

⁶⁸ Звернувши на них спеціальну увагу, вперше опублікував записи власної трудової книжки Богдан Горинь (Горинь Богдан. Не тільки про себе: Роман-колаж у трьох книгах. Кн. 1-3. К.: Пульсари, 2006–2010).

Зібранись цікаві матеріали. Публікую повністю записи обох книжок Івана Світличного, оригінали яких маю від Леоніди Павлівни.

I.

Першу було заповнено 15 квітня 1955 року. Характерно, що в українській половині тут не записано жодного слова: в усіх установах, за винятком Інституту філософії, записи робились тільки в російській частині й тільки російською:

Издательство ЦК ЛКСМУ «Молодь».

1. 1955. III. 12. Зачислен на должность зав. отделом критики и библиографии редакції (sic) журнала «Дніпро». Приказ № 29 от 15 / III — 55 г.

2. 1955. X. 25. Освободить от занимаемой должности зав. отделом критики и библиографии редакции журнала «Дніпро» по собственному желанию. Приказ № 195 от 22 / X 1955 г.

Директор изд-ва «Молодь» <підпис>

<Печатка: Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь». >

Институт литературы им. Т. Г. Шевченко

Академии наук Украинской ССР

3. 1957. I. 16. Зачислен на должность младшего научного сотрудника. Приказ [№] 28 от 6. III — 1957 г.

4. 1963. II. 16. Освобожден от работы в Институте по собственному желанию Приказ [№] 16 от 15 февраля 1963 года.

/ Ученый секретарь Института <підпис: М. Грицюта>

< Гербова печатка: Академія Наук УРСР. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка >

Институт философии АН УРСР

5. 1963 IX 30. Зараховний до проведення конкурсу на посаду молодшого наукового співробітника. Наказ № 99 від 30 IX 63 р.

6. 1964 III 1. Звільнений від роботи в Інституті згідно поданої заяви. Наказ № 22 (?) від 25 / 22 (sic) 64 р.

Директор Інституту філософії АН УРСР <підпис>

/П. Копнін/

< Гербова печатка: Інститут філософії Академії Наук УРСР. >

<Печатка:> Президія Українського товариства охорони природи

7. 1965 03 06. Зарахований на посаду редактора. Наказ № 13 в[ід] 6. 03. 1965 р.

8. 1965 07 05. Звільнений з посади редактора за власним бажанням. Наказ № 34 від 28.06.1965 р.

Ст. інструктор <підпис>

<Печатка: УРСР. Українське товариство охорони природи. Президія Республіканської Ради. >

II.

Другу трудову книжку заповнено 11 березня 1980 року.

На першому, титульному аркуші: <Друк.: Подпись лица, ответственного за выдачу трудовых книжек> <підпис: Медведева> <разборчиво>

<Печатка: Строительно-монтажный трест Горно-Алтайскицелинстрой ПМК-570>

Усть-Канская ПМК-570.

1. 27. 06. 1978. Принят в качестве сторожа. Пр. № 27 от 27. 06. 1978 г.

2. 3. 03. 1980. Уволен по ст. 31 КЗОТ РСФСР (собственное желание). Пр. № 10 от 3. 03. 1980 г.

Инсп. ОК <підпис Медведевої>

<Печатка >

1. 06. 06. 1980. Принят библиотекарем в Горно-Алтайскую областную библиотеку. Приказ № 35 от 7 / VI — 80 г.

2. 23 12 1981. Уволен в связи с уходом на пенсию по инвалидности. Приказ № 1 от 4 / I — 82 г.

Директор библиотеки Кучи<...>

<Гербова печатка: [...] Горно-Алтайская обл. библиотека [...]>

Чи не найпоказніше діяльність КТМ виявилась в урочистих масових вечорах, що відбувались у найкращих тодішніх київських залах. У них конспект всієї діяльності Клубу.

14 травня 1962 року (понеділок) у Жовтневому палаці культури, кол. НКВД із в'язницею для політичних, відбувся вечір Леся Курбаса⁶⁹. Організував його переповнений енергією Лесь Танюк. Це була його зоряна година, і ось запис у його щоденнику: «День учорашній описати неможливо. Історичний день. Все закінчилося глибокої ночі, десь о другій — вечір тривав біля **восьми** годин! Власне, закінчилося опівночі, люди почали виходити — і раптом гроза! Гроза страхітна, з блискавками й громом, з несусвітною зливою! Біля виходу росло старе дерево, яке бачило, мабуть, не тільки Мехліса, а й усі жахи: його **зламало!** Блискавка влучила у стовбур, і **величезна** гілка вагою кілька тонн перекрила вихід. Василь Степанович Василько, який хотів уже йти, ступив назад:

— Символічно! Такі дерева падають!»⁷⁰.

Забезпечивши десятки вітальних телеграм від колишніх березильців і акторів по всьому Союзу, пішов на вокзал зустрічати дружину Курбаса Валентину Чистякову Танюк. Попросив її виступити:

«— Нет, нет и нет! Понимаете, я все забыла!..

— Как?

— Очень просто!.. Мне сделали в те годы **укол**, и я теперь **ничего** не помню!..»⁷¹.

На курбасівський вечір Клубу творчої молоді з'їхались і зійшлися, хто подумав, недобитки української культури. За направленою стенограмою читаємо виступ Анатолія Петрицького: «Тут сидящие мои товарищи старые, все мы несчастные люди. Вот Курбас, трагическое лицо, и мы трагические. Один 12, другой 15 лет сидел на каторге, другой такой, как я, не сидел на каторге, а обвешан, имею все ордена, какие для гражданского человека есть. Но в то же время 26 лет последних, лучших своих, когда я мастер, мне не дают работать (*Оплески*)»⁷².

На реабілітаційному вечорі КТМ виступили народний артист СРСР Василь Василько, ректор Харківського театального інституту Дмитро Власюк, народний артист СРСР Лесь Сердюк, народна артистка СРСР Наталя Ужвій, народний художник СРСР Анатолій Петрицький, дружина Остапа Вишні Варвара Губенко-Маслюченко,

⁶⁹ Стенограма вечора, присвяченого 75-й річниці з дня народження Леся Курбаса // Танюк Лесь. Твори. В 60-и томах. Т. VI. Щоденники 1962 р. К.: Альтерпрес, 2006. С. 584–640. У виданні «Україна: Хроніка XX століття: Довідкове видання. Роки 1961–1975: Частина 1: 1961–1965» (К., 2005. 293, [1] с.) жодного з вечорів Клубу творчої молоді не зафіксовано.

⁷⁰ Танюк Лесь. Твори. В 60-и томах. Т. VI. С. 354.

⁷¹ Там само. С. 356.

⁷² Там само. С. 628.

заслужений артист УРСР Олександр Романенко, народний артист СРСР Мар'ян Крушельницький. Всі вони знаходили щонайкращі слова, щоб згадати про свого розстріляного вчителя. Що б не чинили партноменклатурники, вони жадним чином не могли перепинити цим увінчаним лаврами діячам культури дорогу на трибуну.

Свого часу, ще в «Маніфесті Комуністичної партії» Маркс і Енгельс передбачили відміну права спадкування⁷³. 27 квітня 1918 року за підписами Свердлова й Аванесова *ВЦИК РСФСР* прийняв декрет про відміну права спадкоємності, проект якого написав Ленін: «Наследование как по закону, так и по духовному завещанию отменяется. После смерти владельца имущество, ему принадлежавшее (как недвижимое, так и движимое), становится государственным достоянием Российской Социалистической Советской Федеративной Республики»⁷⁴. Цю божевільну ідею треба розглядати у великому, філософському сенсі. Заперечуючи т. зв. класиків марксизму-ленізму, наставники українських шістдесятників робили діаметрально протилежне. Оглядаючись на великого вчителя сучасної цивілізації Шекспіра, вони відновлювали зв'язок часів. Ось кінець першої дії «Гамлета» (I, 5) в українському перекладі Леоніда Гребінки:

Звихнувся час... О доле зла моя!
Чому його направить мушу я?⁷⁵

Переклад, що його зробив Борис Пастернак, був відоміший членам Клубу і за текстом ближчий їхній діяльності:

Порвалась дней связующая нить.
Как мне обрывки их соединить?

Якщо перший вечір Клубу творчої молоді мав відбутись і відбувся 14 травня 1962 року, то до нього готувалась і влада. Дуже можливо, що її фантазії пішли в зрозумілому напрямку — вилучити, усунути з міста відомих «бешкетників» — Дзюбу, Драча й Вінграновського. Зі свого боку, патріоти, що потрапили до лав офіціозу, подбали перетворити цю поїздку в масову акцію, і цим активно займались Р. Братунь і Дм. Павличко. Зі свого боку, ЦК КП(б)У відправив у відрядження до Львова якогось свого «представника» з дорученням

⁷³ Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Том 4. К., 1959. С. 414.

⁷⁴ Декреты Советской власти, Том II: 17 марта — 10 июля 1918 г. М., 1959. С. 185–190.

⁷⁵ Шекспір Вільям. Твори в шести томах. Т. 5. К.: Дніпро, 1986. С. 32.

перешкодити можливій ідеологічно не витриманій «вакханалії». Ректор Львівського університету Євген Лазаренко на прохання Дм. Павличка надав для зустрічі шевченківську аудиторію. У палкій атмосфері травневого Львова надісланий зі специфічним дорученням «представник» провалився, а київські хлопці тріумфували⁷⁶. Більше того, молоді кияни встигли познайомитись із гарними дівчатами, закохались, й усі троє згодом з ними одружились.

Отже, нехай на київському вечорі Курбаса «бешкетників» не було, не буває злого, що б не пішло на добре. Пройшовши совєцьку школу, і Дзюба, й Драч, і Вінграновський нічого не знали про національно-визвольний рух ні у формах селянської війни, що розгорнулась у 1920-х роках на сході і яку перепинив і переламав Голодомор 1933 року, ані про УПА. Для Дзюби, Драча, Вінграновського, а згодом і для багатьох інших це був інформаційний прорив. Від дружин і через дружин вони довідалися про окупацію, її громадсько-політичні й навіть побутові риси. Влада не могла ні попереджувати, ані тим більше запобігати «небажаним» інформаціям. У житті кожного зацікавленого «східняка» виникали неминучі знайомства й канали, якими вони довідувались про те, що намагались від них приховати.

Свій вечір Танюк записав на магнітофон. Коли зажадали плівки для прослуховування перед партноменклатурною комісією — Ю. Кондуфором⁷⁷, помічник якого записував усі вказівки, секретарем міськкому комсомолу І. Солдатенком, Ю. Єльченком та «фахівцем» КГБ, очевидно, з «радіоперехвату», Леся Степанович зробив «страхову» копію магнітофонного запису, а уже в наші часи організував і опублікував стенограму. По суті, в приміщенні

⁷⁶ Горинь Б. Не тільки про себе. Кн. 1. С. 180–183.

⁷⁷ Кондуфор Юрій Юрійович (30. I. 1922, с. Зубані Глобинського р-ну Полтав. обл. — 10. I. 1997, Київ), компартійний діяч. 1958–1968 — зав. відділу науки та культури ЦК КПУ, 1978–93 — директор Інституту історії АН УРСР (з 21 листопада 1990 р. — Інституту історії України). Див.: Танюк Л. Твори. Т. II (2003). С. 188, 634, 744; Т. V (2005). С. 689; Т. VI (2006). С. 361–363, 364–367, 369, 720–722, 751, 760; Т. VII (2006). С. 266; Т. VIII (2006). С. 334; Т. IX (2006). С. 30, 418, 627, 871; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору К.: Либідь, 1995. С. 20, 22, 65, 70, 71; Алла Горська; Червона тинь калини. С. 156, 161; Українські історики ХХ століття: Біобібліогр. довідник. Вип. 2. Ч. 1. К.; Л., 2003. С. 146–148 (О. Реєнт); Рубльов Ол. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). К., 2004. С. 25, 29, 144; Білокінь С. На зламах епохи: Спогади історика. Біла Церква: О.Пшонківський, 2005. С. 231; Інститут історії України НАН України, 1936–2006. К., 2006. С. 343–352; Чорновіл Вяч. Твори: В 10 тт. Т. 3. К.: Смолоскип, 2006. С. 495; Дашкевич Яр. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. Вид. 2, випр. і доп. Львів, 2007. С. 720; Корогодський Роман. Брама світла: Шістдесятники. Львів: Вид-во Укр. кат. ун-ту, 2009. С. 271.

Жовтневого палацу відбулась революція у свідомості людей: ті, хто не знав, довідались, а сучасники тих далеких подій зрозуміли, що можна говорити. Честь і слава людині, яка звершила подвиг проведення такого вечора і його задокументувала!

У роки перестройки, 25 вересня 1989 року Юрій Юрійович Кондуфор, здається, навіть охоче, узяв мене на роботу до Інституту історії (я закінчив історичний факультет університету 1966-го). Мотиви цього вчинку зрозумілі: якби запитали, а де у вашому інституті перестройка, — а ось вона! Тільки ніколи не знаєш, коли знайдеш — і коли втратиш. Раніше я переживав, що рік за роком 18 літ пропадає, а тепер щиро вдячний йому, що він не узяв мене до Інституту в часи тоталітаризму: нічого доброго з того б не вийшло. Але ось що розповідає Танюк про те прослуховування: «Коли дійшло до Петрицького, той же Кондуфор у властивій йому хамській манері махнув рукою: "Відмотай далі... це шизофреник, що його слухати!.." А про Ужвій бовкнув щось із серії "як була повією, так нею і зосталася: клялася-божилася одним, тепер клянеться-божиться іншим! Артистка!" Це слово прозвучало в нього образливо. Мудак собачий, я не люблю Ужвій, але не тобі судити артистів!.. Ти й мізинця тієї ж Ужвій не вартий, якщо вже на те пішло... [...] Сказали б вони це при Корнійчукові!..»⁷⁸.

Історія недавнього минулого

На інших сторінках щоденника Леся Танюка (під 26 серпня 1962 року) читаємо: «На вечорі Курбаса підійшла до мене жінка, схвильована, очі заплакані. Почала — про сталінізм, про жертви — я подумав, вона з репресованих, може, знає щось про Курбаса; ні. Слово за слово, і раптом: "От ви все про Соловки, хто і як там розстріляний... а в нас під Києвом свої Соловки. Людей полягло там не менше, ніж на Соловках; ніхто ні слова. А їх же поховать треба по-людськи, по-християнському..."»⁷⁹.

В обстановці хрущовської «відлиги», у Клубі виникла група ентузіастів («створено комісією»), де неофіційно збирали матеріали про репресії тридцятих. Уже тепер, у щорічні травневі зустрічі в Биківні⁸⁰ єдиний з цієї групи, хто лишався живий, Лесь Танюк, розповідав, що

⁷⁸ Танюк Лесь. Твори. В 60-и томах. Т. VI. С. 363.

⁷⁹ Там само. С. 539.

⁸⁰ Білокінь С. Нові студії з історії більшовизму, I-VIII. Вид. 2 розшир. й доп. К., 2007. С. 81-149. 310 приміток.

власне вони тоді побачили й почули. Василь Симоненко, Алла Горська й Лесь Танюк поїхали у вказані їм місця і в лісі виявили те, чого волило не бачити тодішнє та й пізніше начальство.

...Більш як за двадцять років, восени 1987 року місце розстрілів оточили підрозділами внутрішніх військ. Протягом листопада, грудня, січня, лютого і всього березня військові перекопували пісок, шукали і зносили кістки до загальної ями. На цей раз вивершений піщаний пагорб і все довкола засипали чорноземом і посіяли траву. Пагорб обклали брилами граніту і встановили величезний гранітний куб, на якому викарбувано в центрі великими літерами «ВІЧНА ПАМ'ЯТЬ», а в самому низу набагато меншими літерами дописано: «Тут поховано 6329 радянських воїнів, партизанів, підпільників, мирних громадян, закатованих фашистськими окупантами у 1941–1943 рр.»⁸¹. 6 травня 1988 року тут було відкрито меморіал «жертв німецько-фашистських загарбників»⁸². Його спроектував архітектор Вадим Михайлович Шарапов (нар. 10 квітня 1924, Ялта)⁸³. На кам'яній плиті викарбували — ніби на віки! — виразний і однозначний, наведений вище, текст⁸⁴.

...Тепер знову повернімось у часи Клубу творчої молоді.

Хлопчаки гуляли у футбол, а за ворота їм правили... людські черепи! Єдиний з трьох, хто лишався живий, Лесь Танюк розповідав. «Алла відійшла, розплакалась, довго не могла говорити. Місцевий дідусь під чаркою оповідав нам про те, що творилося після літа 1936 року "за зеленим парканом", яким було огорожене це страшне місце. Василь ніби не слухав його. Дід пішов, і Василь прочитав мені такі рядки:

Ми топчемо і ворогів і друзів,
О бідні йорики, всі на один копил.

⁸¹ Двічі убиті (КГБ замітає сліди): Листок прес-служби УГС // Київська весна / Упор. і ред. Олесь Шевченко. К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. С. 463–464.

⁸² Цимбалюк Микола. Мітинг в биківнянському лісі // Веч. Київ. 1989. 10 травня. № 107 (13622). С. 4; Лисенко Микола. Прилітайте, зозулі, до Биківні... // Веч. Київ. 1994. 24 вересня. № 182 (15 044). С. 2; Гриб Олесь. Мовчить ліс під Биківнею // Укр. слово. 1995. 18 травня. Ч. 20 (2768). С. 4–5.

⁸³ Мистецтво України: Біограф. Довідник / За ред. А. В. Кудрицького. К., 1997. С. 640.

⁸⁴ Кириндясов Геннадій Григорович (нар. 8 червня 1949). Це потрібно живим... // Веч. Київ. 1988. 7 травня. № 105 (13320). С. 1; Шаповал Юрій. Биківня // Довідник з історії України. Вид. 2. К.: Генеза, 2001. С. 62–63; Його ж. Биківня // Енциклопедія Сучасної України. Том 2: Б — Біо. К., 2003. С. 593; Вронська Т. В. Биківня. С. 251; Київська весна. С. 463–464. У цих публікаціях текст напису подано з великими різницями. Подаю його за виданням О. Шевченка «Київська весна», де вміщено світлину (С. 463) й передруковано інформацію «Листка прес-служби УГС» (1988).

На цвинтарі розстріляних ілюзій
Уже немає місця для могил»⁸⁵.

Тепер, коли том за томом виходять у світ Танюкові щоденники, цей момент можна висвітлити багато виразніше. Хвилювання суспільної свідомості було ширше, масовіше й дуже глибоке. Пошук земних слідів Леся Курбаса заводив молодих театральних діячів дуже далеко. Під 2 липня 1961 року Лесь Танюк записав докладну розповідь про свою поїздку з Борисом Головатюком та Василем Вечерським на Соловки⁸⁶. Там побували також Леонід Коваленко й Наталя Кузякіна. Багато знав Авдюшко — людина, що опинилась на відповідальній посаді директора київського Жовтневого театру. «Його мучить те, що в цих стінах і в цих підвалах — до війни — розстрілювали!.. Тут була служба Мехліса: Авдюшко вимовив це прізвище майже так, як сказав би про Гітлера...»⁸⁷. Близький до Авдюшка був його завгосп, колишній майор А. К. Р.: «Він мене й привів, — розповідає Танюк у щоденнику, — у "святу святих", переобладнану під бомбосховище, кімнату під оркестровою ямою. Нарешті, у неділю, 26 серпня 1962 року Лесь Танюк надзвичайно докладно записав розповідь про свою поїздку до Биківні. Разом з Горською та Симоненком вони вийшли на очевидця тих подій Петра Захаровича К[уковенка — див. індекс у 10 томі. — С. Б.], який з численними подробицями розповів те, що бачив і чув. За його власними підрахунками, людей закопували на території чотири чи п'ять гектарів. Труп привозили 5-6 машин за добу, і в кожній їх було 40-60. У Танюка до війни виходило 420 тисяч душ»⁸⁸.

Розкручуючи ці сюжети, тодішні молоді митці, провідні діячі шістдесятництва, могли справді надто далеко зайти. Ясна річ, напрямок, яким вони рухалися, досвідчені фахівці теж не могли не обчислити. 1965 року Україною пройшла хвиля арештів. Шістдесятництво, а за ним і все українство зупинили на кілька десятиріч. Сила поборолася силою, казав Гоголь.

⁸⁵ Танюк Лесь. Вбитий талант // Алла Горська; Червона тінь калини: Листи, спогади, статті. К.: Спалах, 1996. С. 162–163. Цей спогад наведено з пам'яті. У тодішньому щоденнику розповідається докладніше, але трохи інакше.

⁸⁶ Танюк Лесь. Твори: В 60-и томах. Том V: Щоденники 1960–1961 рр. К.: Альтерпрес, 2005. С. 295–309. Пор. с. 650, 681.

⁸⁷ Там само. С. 459.

⁸⁸ Там само. С. 538–544.

Трохи теорії й продовження

Лідери Клубу творчої молоді рухалися в кількох пріоритетних напрямках: давати справжнє мистецтво замість заробітчанської халтури, орієнтуватись на експериментальний театр замість наперед відомих вигадок щодо реального життя в театрі Корнійчука. Інакше кажучи, щоразу йдеться про правду й демократизацію мистецтва. Щоразу нашоувхуючись на проблему масового терору в недалекому минулому, Клуб творчої молоді у найяскравіший спосіб визначив напрямок реабілітацій. Цей напрямок різуче відрізнявся від офіційного. Уже мюнхенські видавці звернули увагу на те, що розвінчування Сталіна у доповіді Хрущова не виходить поза межі сталінського деспотичного ставлення до партійних кіл: «Все его политические и социальные преступления против народа — террор, преследование церкви, введение нового крепостного права, коллективизация и прикрепление рабочих к производству — никакой критики у Хрущева не вызывает»⁸⁹. Як писав Антон Антонов-Овсієнко-молодший, у хрущовській доповіді — «Никакой статистики. Ничего — об истреблении десятков миллионов, о безмерных страданиях народа. Ни слова о контрреволюционной сущности сталинщины. Он многое вскрыл. Но еще больше скрыл»⁹⁰.

Може, розвінчавши Сталіна, влада в першу чергу заходила коло реабілітації діячів української культури, яких знищили більшовики? Виявляється, ні, — її першою турботою була реабілітація й пропаганда діяльності фракціонерів, передусім звинувачуваних у троцькізмі й приналежності до внутріпартійних угруповань — правих і лівих. У хрущовській доповіді немає й мови ні про репресованих письменників, ані про мистців. Тему репресій він розкрив через загибель Кірова й долю кандидатів у члени Політбюро Ейхе та Рудзутака. Ясна річ, головний фальсифікатор нашої країни й не думав розкривати їхню діяльність як практиків більшовизму. Лише за півстоліття було опубліковано постанову Політбюро ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1933 року: «Вопрос Ленинградской области. Предоставить право рассмотрения дел по повстанчеству и контрреволюции по Ленинградской области с применением высшей

⁸⁹ Речь Хрущева на закрытом заседании XX съезда КПСС. Мюнхен, 1956. С. 2.

⁹⁰ Антонов-Овсеевко Антон. Портрет тирана. New York: Khronika Press, 1980. С. 349.

меры социальной защиты тройке в составе т.т. Кирова, Медведь и Кодацкого»⁹¹.

Так Хрущова й зрозуміли колеги. Виголосив він свою доповідь 25 лютого 1956 року, а сестра Юрія Коцюбинського, що мешкала тоді в Києві, відгукнулася на неї так швидко, що на її прохання вже 19 березня Григорій Іванович Петровський (а він жив у Москві) написав до Головної Військової прокуратури СРСР у справі його реабілітації: «Был он короткое время связан с оппозицией (троцкистская!) — С. Б.) против Сталина. Но при свете доклада тов. Хрущева это теперь плюс, а не минус для него (sic)». І добре навчений життям, про всяк випадок акуратно додав: «От оппозиции он скоро отошел»⁹². Про завзяту боротьбу, що розгорілась довкола реабілітацій, свідчить виступ активного сталініста Шелепіна на вузькому зібранні ленінградського партактиву: «Мы восстановим славное имя товарища Сталина в р а б о ч е м п о р я д к е. Не сомневайтесь! Это Хрущев — он ведь сам был настоящим троцкистом! — повел антипартийную политику и реабилитировал всех подряд, без разбора... Мы уже составили список на 25 тысяч лиц неправильно реабилитированных. И будем продолжать эту работу»⁹³.

Антон Антонов-Овсієнко-молодший, людина з доволі плутоною філософією, однозначно ствердив: «Куца амнистия 17 сентября 1955 года коснулась лишь сталинской гвардии уголовников [...]»⁹⁴. У наукових категоріях можна було б сказати, що провадили її в рамках діючого Карного кодексу, точніше — того самого. На практиці це було начебто несподівано, але дуже логічно. Допитаний 6 січня 1956 року як свідок для реабілітації розстріляного наркома освіти В. Затонського, його колишній заступник Ян Петрович Ряппо заявив: «Затонский, по моему общему впечатлению о нем, остался в моей памяти как человек партийный и преданный делу партии — делу Ленина и Сталина»⁹⁵. З тим його і реабілітували. Формула, яку заклав до архівів Ян Ряппо, якнайкраще формулює суть хрущовсько-брежнєвських реабілітацій. Тоді й пізніше реабілітовували людей, про яких можна було сказати: він «человек партийный и преданный делу партии — делу Ленина и Сталина».

⁹¹ Лубянка: Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД, Январь 1922 — декабрь 1936 / Составители: Хаустов В. Н., Наумов В. П., Плотникова Н. С. М.: Материк, 2003. С. 428. (Россия. XX век. Документы).

⁹² ЦДАГО України (кол. Партархів). Ф. 263. Оп. 1. № 38485 ФП / кор. 414. Надзорное производство. Арк. 133.

⁹³ Антонов-Овсенко А. Портрет тирана. С. 357.

⁹⁴ Там само. С. 364.

⁹⁵ Галузевий державний архів СБУ. Ф. 6. № 49834 ФП. Т. 4. Арк. 248.

У березні 1957 року в Москві відбувся перший всесоюзний з'їзд діячів образотворчого мистецтва, а в березні-квітні — другий всесоюзний з'їзд композиторів⁹⁶. Сподіваючись на зміни в культурній політиці, навіть такий реакціонер, як Ол. Пащенко дозволив собі заявити: «Що знають широкі кола [...] про мистецьку спадщину українського народу, про його багатовікову мистецьку культуру? Де монографії й альбоми про таку величну пам'ятку світового мистецтва, як Київська Софія? Де видання про старовинний український іконопис, про портрети XVI–XVII сторіч, що в такому багатстві представлені у збірках київського та львівського музеїв? [...] Де монографії про великого Тараса Шевченка, про видатних малярів-реалістів Миколу Пимоненка, Сергія Васильківського, Петра Левченка, Миколу Мурашка і багатьох, багатьох інших? Таких видань немає ні російською, ні українською мовами. Те, що було видано за останні роки (процитувавши це місце, советолог уточнив: «за нового колективного керівництва»! — С. Б.), нас ніяк не може задовольнити ні обсягом, ні якістю поліграфічного виконання»⁹⁷. Данькевичу, якого щойно піддавали критиці за оперу «Богдан Хмельницький», доручили вибачитися за виступ А. Кос-Анатольського: «В запалі ораторського красномовства допустився деяких перебільшень і фактичних неточностей і наш товариш з делегації — композитор Кос-Анатольський. Нам дуже не хотілося б, щоб у делегатів з'їзду склалось враження, що у нас молодь нібито не виховується в душі любові до народної мови, національної культури»⁹⁸. Розчаровані, роз'їздились делегати по своїх республіках. Розповідали, маючи виступити на одному з наступних з'їздів, Василь Касіян підготував доповідь у двох, протилежних варіантах. На місці він мав вибрати той, що відповідав би ситуації.

У неділю, 23 грудня 1962 року, теж у Жовтневому палаці КТМ провів другий вечір — Миколи Куліша. У щоденнику Танюк опублікував вступне слово Миколи Бажана. Я слухав його із залу. Запис у Танюка: «Вечір — унікальний! Вів Бажан. Рукопис його виступу — у мене. Студенти мало не зірвали йому промови. Скаже кілька слів — а жорстока зала скандує: "Людина стоїть в зореноснім

⁹⁶ Куликович Н. Новий етап партійно-советського наступу на національне мистецтво України // Український збірник. Кн. 11. Мюнхен, 1957. С. 29–54.

⁹⁷ Советская культура. 1957. 8 марта.

⁹⁸ Там само. 4 апреля.

Кремлі, Людина у сірій військовій шинелі..." Жак! І лише коли він дійшов до "підвалів цього будинку, де катували Миколу Куліша...", йому вдалося взяти їх у руки. Сильний виступ, задав тон»⁹⁹.

Бажан передав Танюкові не що інше, як свій офіційний текст, призначений для начальства: «Які випробування не падали на його долю, яких ударів він не зазнавав, яких помилок і невдач не припускався, але комуністом він пройшов крізь усе своє життя. Від окопів Першої світової війни, від дніпровських плавнів у дні своїх подвигів як командир більшовицького Дніпровського полку, від голодних сіл і холодних шкіл України, від набитих глядачами театральних залів аж до підвалів цього ж будинку, де ми нині зібралися, до холодних соловецьких берегів, де він загинув жертвою злочинних порушень ленінської справедливості в часи культу Сталіна, — скрізь для нього життєвказуючим гаслом були його ж натхненні слова: "Я люблю революцію, я люблю партію, бо тільки в її шляхах початки нового життя"»¹⁰⁰. На трибуні Бажан відступав від цього тексту, і слів, що стоять у виданні в лапках, — «де катували Миколу Куліша», — у машинописі бракує. Навпаки, Бажан спокійно вимовив в іншому місці фразу, якої я раніше ні від кого не чув, а тому запам'ятав: «Россия — родина слонов». У призначеному для начальства рукописі цієї яскраво дисидентської фрази немає, як чомусь немає статті про Бажана у словнику дисидентів Євгена Захарова¹⁰¹. До речі, немає статті про Бажана і у смолоскипівській енциклопедії «Рух опору в Україні», хоч є Олесь Гончар і Петро Шелест¹⁰².

1 червня 1963 відбувся вечір Маяковського, на який мене, п'ятнадцятилітнього, не пустили батьки. На другий день я перепитав Ераста Біняшевського, чи не забули при цьому вірш «Долг Украине», — він запевнив мене, що не забули. Сценарій, за свідченням Неллі Корнієнко, написав Іван Дзюба.

Виразно пам'ятаю 8 червня 1963 року, вечір Івана Франка в Інституті харчової промисловості. Початок усе відкладався. Як тепер кажуть, *тусовка* була теж корисною справою. Молодь знайомилася, виникали контакти, що відтоді тривали протягом десятиліть. Над

⁹⁹ Танюк Лесь. Твори. В 60-и томах. Т. VI. С. 843.

¹⁰⁰ Там само. С. 843–844.

¹⁰¹ Міжнародний біографічний (sic) словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Част. 1. Харків: Харківська правозахисна група; «Права людини», 2006. С. 1–516; Част. 2. С. 517–1020.

¹⁰² Рух опору в Україні, 1960–1990: Енциклопедія / Гол. ред. Осип Зінкевич. К.: Смолоскип, 2010. 804 с.; 56 іл.

сценою, як завжди, висіло відповідне партійне гасло, тільки на цей раз на ту саму довжину його закривала довга смуга ватманського паперу з малиновим асиметричним орнаментом. За столиком, перед мікрофоном якийсь юнак читав текст, а що мікрофон фактично не працював (не знаю, чи випадково), чути не було. Особливо потерпів від того мій батько, який трохи недочував і разом з яким я ходив на цей вечір. Та найважливіше було ще попереду. Унизу, під Інститутом ім. Мікояна роздавали десятки смолоскипів, зроблених з баночок із згущонки. Звідти — вулицею Толстого й далі Хрещатиком — усі пішли до пам'ятника Франкові, і вже біля дитячої перукарні, на початку Карла Маркса, переказали по людях, щоб запалювали. Вирвавшись з Одеси, на вечір встиг Танюк. Щоденник: «Кортеж — геніальний, народ приєднувався по дорозі, а погода як подарунок! Отже, настрої — переможний, КТМ і за відсутності колишнього президента росте й розвивається. Цього разу й комсомол пішов з нами у спільних лавах — Тамара Главак молодець, молодець і ще раз молодець»¹⁰³.

Якась жіночка запитала (це вже мій спомин): «Ето протів ково бастуют?» Під пам'ятником почався поетичний вечір, коли всотували кожнісіньке вимовлене слово. Виголошували найяскравіші, які мали, вірші, — зокрема Станіслав Тельнюк — «Пісеньку останнього гуруна» (Присвята Ліні Костенко):

Зорі згасали в південному небі...
Гинули інки — так було треба.
Гинули інки в ім'я прогресу.
Гинув народ під мечем Кортеса.
Ай-ай-ай! Весело! Задля прогресу
Гинув народ під мечами Кортеса¹⁰⁴.

Революційний чин кожного тодішнього діяча за умов тоталітарної епохи на початках не міг виявитись інакше, як евфемізмами найпрозорішими. Можна сказати, напередодні, бо в червні 1962 року з'явився вірш Ліни Костенко «Іма Сумак», що наштотхнула Тельнюка на «Пісеньку останнього гуруна»:

Було на світі плем'я — інки.
Було на світі — і нема.

¹⁰³ Танюк Лесь. Твори. В 60-и томах. Т. VII. Щоденники 1963 р.: січень-червень. К.: Альтерпрес, 2006. С. 517. За кілька днів, 17 червня Танюк і співробітниця Тамари Главак Неллі Корнієнко розписались у ЗАГС'і (Там само. С. 521).

¹⁰⁴ Перша публікація: Тельнюк Станіслав. Залізники. К., 1966. Друга — в антології Б. Кравцева.

Одних приставили до стінки,
а других вбили крадькома.
Кого задобрили дарами,
кого втопили у крові.
Лишилися тільки древні храми,
прийшли господарі нові ¹⁰⁵.

13 грудня 1963 року інший автор помер, отже у ці самі дні й місяці поширювався у списках твір Василя Симоненка «Курдському братові»:

Волають гори, кровію політі,
Підбиті зорі падають униз,
В пахкі долини, зранені і зриті,
Вдирається голодний шовінізм.

О, курде, бережи свої набої,
Але життя убивців не щади!
На байстрюків свавілля і розбою
Кривавим смерчем, бурею впади! ¹⁰⁶

Було б нечесно не назвати тодішнього поета, що писав про ті самі проблеми відкритим текстом:

Трупи клав на вози
33-й рочок.
Хоч бери та й гризи
свій черговий значок.
Жінка кинула чоловіка
і торби — на горба.
Подаруй їй, владико,
колосочка з герба.

У самвидаві масово поширювався і цей, і інші твори Миколи Холодного. Різні сучасні рейтинги в цих поетів, адже долі їхні склались дуже по-різному. Думаю, на тому світі усі вони будуть заодно.

Найвидатніші поети тієї доби писали про далекі країни, географічно віддалені від нас події. Але всі сучасники, усі читачі «Літературної України», усі присутні на вечорах молодішої поезії, усі щасливці, хто чув ці твори в авторському виконанні у господі Світличних, вперше знайомлячись із цими творами, розуміли, що йдеться про них самих.

Улітку 1963 року було надруковано афішу, присвячену вечору Лесі Українки. Під грифом Клубу творчої молоді «Сучасник», Київської

¹⁰⁵ Перша публікація: Літературна Україна. 1962. 4 червня.

¹⁰⁶ Перша публікація: Симоненко Василь. Берег чекань. Мюнхен, 1965.

державної філармонії й Українського театального товариства, оголошувалося, що в середу, 31 липня 1963 року на Першотравневій естраді мав відбутись вечір, у якому мали виступити Державний симфонічний оркестр УРСР (диригент Є. Шабалтіна), артисти театру опери та балету, Київської державної філармонії та Укрконцерту. Передбачались виступи поетів Ліни Костенко, Ірини Жиленко й Івана Драча. Остання фраза — «Вечір веде Іван Дзюба». Оскільки у філармонії працювала Тетяна Цимбал, афіша, думаю, була справою її рук. Вона експонувалась у Музеї М. Грушевського на виставці «Український всесвіт родини Цимбалів» у грудні 2010 року. У щоденнику своїх виступів Тетяна Іванівна занотувала, що саме тоді прочитала: «Товарищі на спомин», «Мрії», а також «І ти колись боролась». Закреслено: «Віла-посестра» й «На роковини». З правого боку занотовано перелік тих, хто фактично виступив: Дзюба, Жиленко, Вінграновський, Драч, Тельнюк, Костенко¹⁰⁷, іншою ручкою — Сверстюк.

Так у Києві відбувалась революція масштабу пізнішої помаранчевої. Останнім часом трапляються декларації, мовляв, діяльність шістдесятників була обмежена суто культурницькими завданнями. Навіть в енциклопедії «Рух опору в Україні» говориться дослівно так: «На початку існування КТМ його діяльність була більш культурницькою і особливих перешкод влада не чинила. Ситуацію змінили І. Світличний, І. Дзюба, Є. Сверстюк, А. Горська, Л. Семикіна та д. ін., надавши громадського контексту діяльності Клубу»¹⁰⁸. Категорично заперечую. По-перше, йдеться про революційне перетворення способу мислення. З колін люди ставали на ноги. Людмила Семикіна паралельно із класичним живописом розпочала працювати над строями, у яких люди почувалися вільними. Це не «більш культурницька» діяльність, а справді революція. По-друге, незрозуміло, що автори мали на увазі під часом, **після якого** прийшли Світличний, Дзюба та інші. Власне, їхній прихід і означав саме виникнення Клубу творчої молоді.

Коли Михайло Горинь готував для варшавських «Зустрічей» уривки своїх спогадів, він, мабуть, і не думав, як сприймуть їх коментатори, протиставляючи «культурництво» киян І. Світличного й І. Дзюби ідеї використовувати досвід оунівського підпілля з боку галичан братів Горинів¹⁰⁹. Характерно, що в монументальному виданні архіву Богдана

¹⁰⁷ Задля стороннього ока записано — «Косматенко [Анатолій Денисович, 1921–1975]». Правдоподібно, Тетяна Іванівна готувалась до дальших прикрасів, але трус у неї відбувся згодом — 6 липня 1972 року.

¹⁰⁸ Рух опору в Україні. С. 297.

¹⁰⁹ Касьянов Г. Незгодні. С. 23; Насправді було так: Інтерв'ю Юрія Зайцева. С. 12.

Гориня про цей, здавалося б, ключовий момент нічого не сказано. 22 жовтня 2010-го я йому зателефонував, і він сказав свою думку, що, звісно, протиставляти ці два шляхи не слід: вони йшли паралельно.

Ще кілька важливих хронологічних дат з історії Клубу. Передусім, ідеться про «зміну керівництва». Загальновідомо, що президентів було два — Танюк і Зарецький. Не враховується інший напрямок, який влада зупинила. Певна група, до якої належав принаймні Ол. Клушин, висувала на президента Світличного. Опубліковано листа Неллі Корнієнко до Танюка, 18 лютого 1963 року: «В КТМ избрали президентом Зарецкого. Интересно, как это все будет выглядеть. Неужели они ничего не понимают?! Как грустно, что приходится говорить — **они...**»¹¹⁰. Сенсацийну річ повідомив Ол. Клушин у листі до Танюка від 20 лютого 1963 року: «Клубівські події були такі. Довго і настирливо торгувалися з Тамарою [Главак], нарешті, зібравши наших хлопців у її кабінеті, вдалося дописати Жозефа [Линьова], його друга Сашка [...] та [Михайлину] Коцюбинську. Спочатку ми настоювали на кандидатурі Світличного, але не вийшло... А вже на пленумі розгорнулася справжня сутичка. Ми всі настоювали, щоб ти був президентом, але вони затялися тільки на Зарецькому. Той вже й одмовлявся, як мій, але не допомогло... Багато чого тут було страшенно обурливо, особливо різко виступив Світличний, але лобом стінки не проб'єш (треба чимось іншим)»¹¹¹. Нарешті, остання цитата. Ол. Клушин — Танюкові, 24-26 березня 1963 року: «До речі, у Зарецького була інтимна розмова (з творчих питань) у ЦК КПУ, — очевидно, він один з тих художників, на яких спиратиметься уряд. Але це тільки моя особиста думка на основі його розмови в ЦК»¹¹².

За рік, 12 березня 1964 року відбувся останній, шевченківський вечір у Жовтневому палаці, де тридцять років давніше відбувалось те, що відбувалось. Запрошення узяла на себе Алла Горська. По зовнішньому боці рознесла цитати: «Караюся, мучусь, але не каюся», «В сім'ї вольній, новій». Можна тільки уявити, як казилося начальство.

На сцені глядачі побачили якийсь невеличкий горбок. Протягом тривалого часу, приковуючи до себе увагу всього залу, він, нахилився вперед, виходило — ніби піднімався, осяяний чистим, яскраво світлозеленим кольором, і на ньому зверху було написано одне слово — «Кобзар».

¹¹⁰ Танюк Лесь. Твори. В 60-и томах. Т. VII. С. 132–133.

¹¹¹ Там само. С. 140.

¹¹² Там само. С. 265.

Петро Тодосійович Бойко, згодом священник, читав вірші, писані понад сто років тому, а в залі раз у раз зривалася хвиля овацій. Присутня при тому (не могла не бути) Главак розповідала мені, що власне її тоді вразило у читанні знаменитого актора:

Кохайтесь, чорнобриві,
та не з москалями! —

і далі — тривала пауза. І оплески.

Але пам'ять — ненадійне сховище, і 23 жовтня 2010 року, коли я перепитав про всяк випадок Петра Тодосійовича, він цей спогад заперечив. Насправді на вечорі він повністю прочитав «І мертвим, і живим». І поет Петро Засенко, переказуючи йому свої тодішні враження від вечора, нагадав йому самому, як увесь зал йому плескав, а Петро Бойко, мовляв, мовчки потакував: «Бачите, — отака історія нашого народу». За свідченням Бойка, режисером усього дійства був тоді Борис Головатюк, режисер школи М. Крушельницького (1936–1970; він покінчив із собою, втопився).

Досі не збирано й не використано таке джерело до історії шістдесятництва, як інскрипти. Тим часом вони дорогоцінні, як джерело, адже, як тепер кажуть, ексклюзивні.

У мене зберігся примірник першої збірки Івана Драча «Соняшник» (1962), що належав Аллі Горській. Після с. 88 закладено квиточка «Больница. Дата 10 / VII. [...]», і після с. 118 такий самий — «Больница. Дата 10 / VII. [...]». Важко визначити рік читання, адже збірку було підписано до друку 13 / VII 1962 р. У виданні відкреслено окремі місця у поемі «Спрага» (С. 65–81).

Горська виділила окремі слова у вірші «Похорон голови колгоспу» (С. 82–85):

... І голова червоною зорею
Мене благословив в дорогу синю.
Поля чорніли, як муар, довкола ¹¹³.

Активно простудіювала Алла останню річ — «Смерть Шевченка: Симфонія», і її рясні нотатки надаються для спеціальної статті. Нарешті, на чистих місцях передостанньої сторінки — після тієї, де кінчався зміст, вона записала кілька цікавих слів про Марію Приймаченко:

¹¹³ «Колір — це образ!», — любив цитувати Григорія Синицю Зарецький.

Примаченко (sic)
внутрішньо вільна,
не має меж
Звільнена, неосяжна
Як промені сонця
наповнюють все
світлим теплом
енергією (sic) — радістю
Сонечко — фарби -
ствердження життя
Сонечко зайшло —
— сум (фарби)

Нарешті наступний несподіваний рядок, писаний догори дригом:

Мені подоб[ається] нар[одне] мистецтво

У спогадах Г. Зубченко знаходимо важливе свідчення про тяжіння Віктора Зарецького й Алли Горської до мистецтва Марії Приймаченко. Описуючи події після закінчення Художнього інституту, вона згадала й таке: «Дуже велике значення мали виставки Ф. Манайла — на Червоноармійській, [12,] О. Саєнка, Г. Собачко-Шостак і М. Приймаченко. [...] Віктор навіть купив кілька робіт Марії Приймаченко»¹¹⁴. Одна річ завжди висіла у вітальні ліворуч — жовтий горщик із квітами, синє тло, щоб горщик не випадав, на нього ніби меандр звисають якісь брунатні листочки. Тепер знову Зубченко, тільки значно пізніше, після арешту О. Коровая: «Потім приїхала Алла (вони вже закінчили мозаїку), дивилася виставку М. Приймаченко, їй дуже сподобалася. У Києві разом із Г. Синицею наприкінці 1965 року Алла почала робити ескіз центрального панно для школи в Донецьку — «Прометеїв»¹¹⁵.

Записи на форзацному розвороті:

Ложь (sic) умовності —
побутова достовірність.
Эзоп (sic). Ротонда з
виноградом — золота
клітка. Розум в
клітці.
Умовність на умовність

¹¹⁴ Зубченко Галина. А було це так. С. 149.

¹¹⁵ Там само. С. 150.

— 0. (Маклена Граса.
будка і собака. Собака
— умовність. Будка —
натуральна, тоді
собака домислюється.)
У Драча «Ніж у
сонці» мати давала
на дорогу скриньку
меду. Мед — мудрість.
Мед — символ мудрості народу
образне перетворення
Вічні мати передає
дітям мед мудрості.

З правого боку проти слів «Умовність на умовність = 0»:

(«Гроза»)
— Катерина в золотій
клітці. Сміх.

Інші гармонії форми

Протест на форму Драча
вже взаємодія.

У мене відклалось іще кілька її книжок, наприклад:

Концевич Євген. Дві криниці. К.: Молодь, 1964.

Інскрипт: «Наші[й] мужній Аллі Горській з захопленням і
повагою Женько. 2. IX. 1965».

У ті часи загостреного сприймання світу було багато моторошних
передчуттів, перегуків епох, пророчих думок. Я пильно бережу
книжку Бориса Антоненка-Давидовича «Слово матері», подаровану
Аллі. Напис там такий:

*Того, хто перший з-під ярма
На самовладців меч здійма,
Я знаю — скрізь жде смертна доля.
Мене покарано, це так,
Але скажи, коли і як,
Де здобулась без жертви воля?*

Рилєєв. (Сповідь Наливайка.)

Переклад Л. Старицької-Черняхівської.

Ці слова стосувалися Наливайка, Кондратія Рилєєва, стосувалися Людмили Старицької-Черняхівської, Антоненка-Давидовича. Але вони стосувались і Алли.

Вивчаючи історію Клубу творчої молоді, важко обминути проблему його зв'язків зі ще живими тоді діячами української культури 1920-х років, здебільшого репресованими. Михайлина Коцюбинська, Тетяна Цимбал і Зіновія Франко виявляли ці зв'язки в особистісному плані. Безпосереднім учителем Леся Танюка був березілець Мар'ян Крушельницький, а через нього виникли контакти з іншими березільцями.

Не обходилося жодного заходу Клубу без участі Бориса Дмитровича Антоненка-Давидовича. Але це формулювання було б дуже неповне. Активний укапіст, секретар київського обкому У КП, відтак і політик, він вижив, в анкетах писав про всі службові перипетії на засланні, про що мені говорила Варвара Олексіївна Губенко-Маслюченко (дружина Остапа Вишні). Богдан Горинь наполягає на тому, що Борис Дмитрович стояв вище за інших. У присутності кількох молодих друзів він поставив питання, чому застрелився Скрипник. Кожен пропонував свої варіанти, виходячи зі своїх міркувань, нарешті прозвучав авторитетний голос сучасника й свідка епохи Антоненка-Давидовича: «Ні, він зрозумів, що в умовах советчини Українська держава неможлива». Цікаво, що над його робочим столом у Роліті, крім письменників Розстріляного відродження (здається, Зерова, Плужника), серед інших висіла й світлина Івана Світличного. Справді, і я дуже часто бачив їх разом.

У свою чергу, — можливо, трохи пізніше, — Іван Олексійович близько приятелював із учнем Зерова Григорієм Порфіровичем Кочуром. Дуже шкода, що останній, на превеликий жаль, не залишив про нього таких докладних текстів, як про Дейча. Буваючи в Умані (а там побували усі), клубівці знайомились із націонал-комуністкою, нині найвідомішою з політкаторжан Надією Віталіївною Суровцовою. Мене особисто Микола Стороженко познайомив з членом Центральної Ради й бойчукістом, що працював у текстилі, Сергієм Григоровичем Колосом, якого знала Алла Горська і який написав післямову до присвяченого українським писанкам альбому Е. Біняшевського. На лекціях Івана Івановича Врони митці

познайомились із школою Михайла Бойчука. У розкриванні перед молодшими правди про табори, себто про державну політику влади, велику роль відіграв Аркадій Добровольський.

Нарешті про контакти з ще одним вченим часів Розстріляного Відродження, про які мало хто знав, бо самого цього вченого тодішній лад, замість максимально використовувати, засунув на задвірки життя. 1960 року Лесь Танюк познайомився з кол. вихованцем імператорського Харківського університету, учнем акад. Ф. Шміта, директором харківського Музею українського мистецтва Стефаном Таранушенком. 10 грудня, в суботу Танюк записав у щоденнику: «Василь Вечерський водив до Стефана Андрійовича Таранушенка. Бібліотека — унікальна! Його посадили в один рік з Курбасом. Розмова про [Василя] Кричевського. Настійно радить молодим зацікавитись роботами Катерини Білокур, яка живе в Богданівці, Яготинський район, Київщина. Показував її роботи. Квіти. Але які!»¹¹⁶ Було, на жаль, запізно, адже за півроку, у червні 1961 року Катерина Білокур померла.

Важливий запис у тому самому щоденнику від 17 травня 1963 року: «Воно зовсім непогано влаштувати з осені в КТМ системні лекції, як оце Богдан Горинь [...]. У хлопців величезні провали — не лише із старої історії, але й з двадцятих. [...] Мають бути системні лекції — Світличного, Дзюби, Кочура, мої по театру й драмі, Кузякіної, Грабовського — нова музика, я б хотів втягнути в це коло аполітичного поки що [Дмитра] Горбачова з музею. Жива ще когорта старших — від Антоненка-Давидовича до Рильського, до Таранушенка, до того ж таки Михайла Рудницького; його можна "завести" й розворушити...»¹¹⁷.

У листі Івана Світличного від 16 травня 1976 року до дружини знаходимо таке місце: «Дуже добре зробила Ти, що придбала книгу Таранушенка, я з автором був знайомий, він гідний найвищих похвал; якщо книга навіть дуже урізана, вона, принаймні, не буде фальшива. Тут її ще немає, але таку літературу тут хтось обов'язково виписує, і я збираюся ближчим часом побачити її»¹¹⁸. Неначе спеціально для того, щоб ні в кого не виникло сумнівів, славна Леоніда Світлична, — а це ж вона упорядкувала й прокоментувала це дорогоцінне листування, — зробила примітку: «Книжка "Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України" С. А. Таранушенка»¹¹⁹.

¹¹⁶ Танюк Лесь. Твори. В 60-и томах. Т. V. Щоденники 1960–1961 рр. К.: Альтерпрес, 2005. С. 35.

¹¹⁷ Там само. Т. VII. Щоденники 1963 р.: січень-червень К.: Альтерпрес, 2006. С. 425–426.

¹¹⁸ Світличний Іван. Голос доби. Кн. 1: Листи з «Парнасу». К.: Сфера, 2001. С. 325.

¹¹⁹ Там само. С. 326.

Активну діяльність членів Клубу у їхніх попередніх формах припинили арешти 1965 року. Перелік репресованої тоді молоді беру з книжки Вячеслава Чорновола¹²⁰, зіставляючи її відомості зі смолоскипівською енциклопедією «Рух опору в Україні»¹²¹. 24 серпня 1965 року були арештовані Іван Гель і Мирослава Зваричевська (Львів), 25 серпня — Ярослава Менкуш (Львів), 26 серпня — музейник і мистецтвознавець Богдан і його брат Михайло Горині (Львів), хімік-лаборант Євгенія Кузнєцова (Київ), 27 серпня — музейник Ігор Герета (арештований в Одесі, переведений до Тернопільської тюрми) та живописець і графік Панас Заливаха (Івано-Франківськ), 28 серпня студент-стоматолог Ярослав Геврич, та інженер геолого-розвідувального НДІ Олександр Мартиненко (Київ), Михайло Осадчий (Львів). Того самого дня зробили трус у інженера-геодезиста інституту «Київоблпроект» Івана Русина (дати арешту немає). 31 серпня відбувся трус у Світличного, 1 вересня його заарештували, але за кілька місяців випустили. У серпні (дати немає) — співробітник Інституту геофізики Микола Гринь (Київ), Дмитро Іващенко (Луцьк), учитель музики Методій Чубатий (Тернопіль). Наприкінці серпня забрали Михайла Озерного (Івано-Франківська обл.), 1 вересня — історика Валентина Мороза (викладав в Івано-Франківську, суджений у Луцьку). Невдовзі до них приєднали й старших: 4 вересня 1965 року узяли письменника й педагога Михайла Масютка (арештований у Феодосії й доправлений до Львова, вперше арештований 1937-го), 13 листопада — лексикографа Святослава Караванського (Одеса, вперше арештований 1945-го). За випадкових обставин 23 травня 1966 року посадили письменника Анатолія Шевчука, Валерієвого брата (Житомир).

Брутальним побиттям було вкорочено життя Симоненкові. 28 листопада 1970 року хтось, досі невідомий на ім'я, убив Аллу Горську. Перед членами Клубу творчої молоді розпочався новий період життя. Їхнє молоде життя, сповнене надій і радісної творчості, скінчилось. Почались 1970-ті. 1972 року прокотилась нова хвиля арештів. Набувши їхніх форм, діяльність шістдесятників перейшла на інші рівні.

Коли від тих подій минуло 40 років, з волі Надійки Світличної збиралась ініціативна група, що обговорила ідею майбутнього Музею

¹²⁰ Лихо з розуму: Портрети двадцяти «злочинців»: 36. матеріалів / Уклав Вячеслав Чорновіл. Париж: Перша укр. друкарня у Франції, 1967. 336, [2] с.

¹²¹ Рух опору в Україні, 1960–1990: Енци. довідник / Гол. ред. Осип Зінкевич. К.: Смолоскип, 2010. 804 с.; 56 іл.

шістдесятництва. Як каже Плахотнюк, сформулювала її, надіславши її невдовзі з Америки, саме Світлична:

«КОНЦЕПЦІЯ

створення музею шістдесятництва у м. Києві

Музей має відображати історичне місце і значення шістдесятників у духовному розвитку українського суспільства другої половини ХХ століття.

Музей повинен показати феномен шістдесятників як переломний момент в історії Української культури радянського періоду. Після руїни і занепаду 30–40–50-х років це були перші кроки нонконформізму, неприступливості і впертої опозиції в літературі, образотворчому мистецтві, театрі, кіно.

В експозиції музею будуть представлені такі матеріали (розділи)

I. Історичні передумови:

1) Суспільно-історична атмосфера в Україні на початку 60-х рр. (преса, документи, фото, спогади).

2) Періодизація і диференційна характеристика різних груп шістдесятників (м. Київ, Львів, Одеса, Житомир та інші).

3) Література про шістдесятників (тогочасна в Україні та діаспорі). Сучасний погляд на шістдесятників (документи, статті, видання).

II. Діяльність Клубу творчої молоді (1962–1965 рр.). Фото, спогади, документи.

III. Самвидав. Художні твори, політико-публіцистичні матеріали, передруки на Заході.

IV. Літературний доробок шістдесятників. Широка панорама статей, видань від початку 60-х років через Самвидав і до сьогоднішнього дня в Україні та діаспорі.

V. Значення діаспори. Особи, що поширювали доробок шістдесятників: організації, окремі люди (видання, фото, спогади).

VI. Матеріали судових справ шістдесятників.

1) Перебування в тюрмах, психіатричних лікарнях, таборах, на засланні. Листи, фото, спогади, особисті речі.

2) Зв'язок із загальносоюзним дисидентським рухом. Дисиденти росіяни, євреї, литовці, латиші та інші. Дружини політв'язнів (фото, листи, спогади).

3) "Велика зона". Репресії серед тих, хто підтримував і поділяв ідеї шістдесятників (речі, спогади, листи).

VII. Художники-шістдесятники, діячі театру, кіно.

IX. Значення шістдесятників у суспільному оновленні 80–90-х років і побудові Української Держави.

Насьогодні у приватних збірках є близько 1000 експонатів: літературних творів, фотографій, самвидаву, листів, особистих речей, до 100 картин, графічних робіт, скульптур художників і скульпторів-шістдесятників.

За 2–3 роки передбачається поповнення фондів музею на 40–50 %.

Для розміщення експозиції музею потрібно 5–6 кімнат загальною площею 320–350 квадратних метрів у центральних районах м. Києва.

Сподіваємось, що держадміністрація м. Києва знайде можливість і буде сприяти створенню цього унікального музею.

Ініціативна група».

У березні 1994 року правління громадської організації «Музей шістдесятництва», що мала досліджувати феномен шістдесятництва як суспільно-культурного й суспільно-політичного явища, очолив Микола Плахотнюк¹²². 20 березня 2000 організацію було

¹²² Плахотнюк Микола Григорович (нар. 8. V. 1936, с. Фосфорит Шигровського р-ну Курської обл., Росія), лікар-фтизіатр і отоларинголог, учасник руху шістдесятництва, укр. правозахисного руху. Закінчив Київ. медичний інститут (1966). Як діяльний член Клубу творчої молоді «Сучасник», ініціатор літературно-мистецьких вечорів. Найвідоміші з них вечори сучасної поезії та пам'яті В. Симоненка (1963, які організував у власному інституті). Разом із А. Горською з 1963 поширив традицію відзначень Шевченківської річниці біля пам'ятника 22 травня (стихійно і немасштабно тривала з 1950-х). Після арештів 1967 біля пам'ятника закликав присутніх піти до ЦК й зажадати їхнього звільнення. 8 липня сам був звільнений з роботи в обласному туберкульозному санаторії (м. Димер) «за власним бажанням». Співав у міжвузівському студентському хорі «Жайворонок», пізніше — у хорі «Гомін». Домагався викладання в медінституті українською мовою. Виступав на захист заарештованих Я. Геврича, В. Мороза. Причетний до видання позацензурного машинописного «Укр. вісника», що видавав брат його дружини В. Чорновіл (виходив з січня 1970 р.), налагодив мережу збирання в Києві матеріалів про події культурно-мистецького життя та переслідування активних діячів за участь у національно-громадській діяльності. Написав відкритого листа з приводу репресій на Дніпропетровщині на захист арештованих поета Івана Сокульського, журналіста Миколи Кульчинського та Віктора Савченка (надруковано у другому випуску), а також заяву на ім'я Прокурора УРСР у справі заарештованого історика В. Мороза.

Був заарештований 12 січня 1972 р. Звинувачений за ст. 62, ч. 1 КК УРСР («антирадянська агітація і пропаганда»). Після замовної експертизи у Всесоюзному науково-дослідному ін-ті загальної і судової медицини ім. В. П. Сербського Київський обласний суд постановив направити його на примусове лікування. Ставши жертвою рад. каральної медицини, був направлений на примусове лікування у психіатричний лікарні в Дніпропетровську (в т. зв. ігреській психушці), з 1976 перебував у Казанській «лікарні». Відтоді його ім'я не сходить зі сторінок «Укр. вісника», хоча

zareestrovano v Kyiv's'komu mis's'komu upravlinni yustitsii. 29 sichnia 2008 Muzej shistdesyatiyntva bylo perevedeno na status viddil'u Muzeu istorii m. Kiieva (zaviduvalch M. Plakhotnyuk). Ukazy Prezidenta Ukrainy V. Yushchenka №№ 908/2006 vid 31 zhovtnia 2006, 801 / 2007 vid 31 serpnia 2007 ta 702 / 2009 vid 2 veresnia 2009 ostatochno legalizuvaiu ideu muzeu, ale normalnoi roboty yomu ne zabezpechili. Ne maiuochi primishchennia, entuziasti proveli vechir molodoi ukrains'koi poezii shistdesyatiy rokiv XX st. (berезень 2009; Budyнок khudozhnika), vystavku «Po tsей i po той bik hrat» (travень-grudень 2009), vechir do 80-riчchя A. Gory's'koi ta I. Svitlichnoho (veresень 2009; obidva v Muzei M. Grushv's'koho) ta bagato inshykh zakhodiv. Vidpovidno do rozroblenoї «Konceptsii stvorennia muzeu shistdesyatiyntva u m. Kiievi» za ci roky bylo zibrano profilnu biblioteku (ponad 6 tys. knyzhok), do 100 kartyn, skulptur i grafichnykh tvoriv, kilyka sot muzeinykh eksponativ. Vin — peremozhech konkursu, organizovanoho Blagodyinym fondom «Ukraina-3000» sered muzeiv Ukrainy. Ale muzeini fondi rozporosheno po riznykh primishchenniah, vkluchaiuochy privatni. Take stanovyshche mozhe trivaiu tylyky tymchasovo. Yak virishyt'sia pytannia muzeu, nevido mo.

redaktor Chornovil yoho spravzhnoi roli ne rozkryvav. Pisl'a novoho obstezhennia komisiu v Institutі im. Serb's'koho 3 berезnia 1981-go P. bylo z likarni vypysano. Za produmanim planom, namagaiuochis yoho zlamati, 8 kvitnia 1981-go bylo zviriache pobito z perelomami kistok, a 6 veresnia P. — vivedeno na nove uv'iaznennia y dopravleno u Cherkas'ku «psyhušku». U chervni 1984 zvilynennyi umovno-dostrokovu, praciuvav likarem-ftiziatrom. 1991-go reabilіtovanyy.

Uviyshov do Ukrain's'koho komitetu «Gelsinkі-90», provodu Vseukrain's'koho t-tva politv'yzniv i represovanykh.

Іменний покажчик

- Абакумов 102, 103, 307, 445, 492
 Абраменко Леонід 31, 379
 Абрамов 59
 Абрамович 40
 Абрамович Л. 358
 [Абрамович Л. І.] 356
 Абрикосов 566
 Абросимов 250, 485
 Абугов 319
 Абугов О. 320, 326
 Абугов Ошер 305, 318, 569, 591, 595
 Аванесов 5, 706
 Августінов Спиридон 115
 Авдієва Ірина Дмитрівна 700
 Авдієнко 394, 669
 Авдієнко Михайло 382, 431
 Авдюшко 710
 Авербах Іда 532
 Авербах Софія Михайлівна 531
 Авербух Н. І. 198, 214, 453
 Авксент'єв 454
 Авраменко Олеся 696
 Авторханов 528, 543, 585
 Авторханов А. 9, 166, 305, 406, 491, 497, 500, 528, 535, 543, 544, 656
 Авторханов Абдурахман 149, 164, 178, 390
 Агабеков 100
 Агапів Всеволод 288
 Агранов 536
 Аграновський А. 330
 Агабеков 100, 515, 562
 Агабеков Г. 216, 299, 515
 Агабеков Георгій 206, 373
 Агабеков Леон 520
 Агол [Ізраїль] 512
 Агол Ізраїль Йосифович 391
 Агранов 301
 Агранов Яков 591
 Агранов Я. С. 535
 Адамович 46
 Адамович Антон 46
 Адамович О. М. 483
 Адамчук 423
 Адоратський В. В. 497
 Адріанов 583
 Айхенвальд Ю. 25
 Акімов-Егідес М. 444
 Аксьонов 21
 Акулов 143
 Акулов Г. 25
 Акулов І. А. 25
 Алафер 284
 Александр 602
 Александр І 8
 Александр II 8, 200, 219
 Александр [II] 410
 Александр III 200
 Александровский 29, 518, 519, 524
 Александровский М. К. 536
 Александровський 228, 524, 564
 Александровський (Юкельзон) Михайл 520, 569
 Александровський-Юкельзон Михайл 591
 Александровський (Юкельзон) Михайл Костянтинович 536
 Александр, отець 70
 Александр Павлович 269
 Алексєєв Г. В. 615
 Алексєєв Глеб Васильєвич 615
 Алхасов 561
 Альбрехт 404
 Альбрехт Карл 296, 404
 Альдо П. І. 211
 Альтцицер 565
 Альтзіцер С. 64
 Альфан 471
 Амальрік Андрей 5
 Аміров-Пієвський Марк 13, 55, 569, 590
 Амханицький 61
 Анатолий, отець 239
 Анатолий, отець 260
 Ангел 534
 Андерсен-Нексе 122
 Андїєвська Емма 683
 Андрєєв 118
 Андрєєв Василій Іванович 573
 Андрєєв Леонід 119, 585, 639
 Андрєєв Николай Єфремович 620
 Андрієвська О. 76
 Андрієвська О. Т. 354, 355
 Андрієвський Віктор 442
 Андрієвський Дмитро 621
 Андрузький Ю. 270
 Анненков Юрій 494, 652
 Антиох-Вороний Марко 285
 Антоненко-Давидович 318, 329, 338, 339, 340, 722, 723
 Антоненко-Давидович Б. 118, 339, 696, 722
 Антоненко-Давидович Борис 317, 340, 358, 721
 Антоненко-Давидович Борис Дмитрович 337, 338, 722
 Антоненко Йосиф Якович 393
 Антонишин Зіновій Автономович 394
 Антонов 284
 Антонов Георгій 488
 Антонович 611
 Антонович Михайло 611, 614
 Антонов-Овсєенко А. 25
 Антонов-Овсєенко В. А. 25
 Антонов-Овсєенко 27, 183, 390, 404
 Антонов-Овсєенко Антон 15, 403
 Антонов-Овсєенко-молодший 163
 Антонов-Овсєенко-молодший Антон 10, 12, 19, 308, 315, 378, 492, 625, 711, 712
 Антонюк 177
 Апанасенко О. 236
 Апанович Олена 682
 Апетер 62

- Аптекарь Б. 138, 627
 Арагон 122
 Аренштейн 503
 Арик'янц 17
 Аркадіан 149
 Аронович 278
 Аронсон Г. 246
 Артеменко Петр Алексеевич 438
 Артемій, ігумен 269
 Артузов 22
 Артузов А. Х. 535
 Артузов (Фраучі) Артур 22
 Артюхова Аделаїда 222
 Архімович Олександр 149
 Аршакян А. 624
 Асаткін Олександр 55
 Асмолов 231
 Асмолов Григорій 231
 Асмус Фрідріх 561
 Атаманюк 285
 Атаманюк В. 117
 Атамасенко Никита Іванович 485
 Аудрінг Фердинанд 55
 Ауссем 600
 Ауссем Володимир 217
 Афанасьєв Николай 360
 Афанасьєв Микола Самійлович 359
 Ахапкин Ю. 34
 Ахматов 61, 503, 563
 Ахматова А. 379
 Ахматов [Аренштейн] 61
 Ахматов Лев 55
 Ахматов Лев Соломонович 61, 391
 Ачаїр А. 619
 Ачаїр А. (Гризов Алексій Алексіович) 618
 Ашихин 205
 Ашрафян 114, 513
 Ашрафян Зармайр Андрійович 391
 Бабанін Сергій 187
 Бабенко А. 147
 Бабец 313, 314
 Бабинец 549, 550
 Бабинець О. І. 549
 Бабкевич 563
 Бабушкин З. В. 481
 Бабченко Н. В. 573
 Бадан 601
 Бадан Олександр 283
 Бадан-Яворенко 512
 Бадзь Юрій 692
 Баєва Т. 25
 Бажан 511, 586, 694, 697, 713, 714
 Бажан М. 686
 Бажан Микола 124, 713
 Бажан О. 552, 687
 Бажан Олег 546, 687, 694
 Бажанов 172, 297, 424, 587
 Бажанов Б. 35, 172, 529
 Бажанов Борис 34, 36, 372, 510
 Байбаков 404
 Байов А. 415
 Бакунін 111
 Бакунін А. 184
 [Балаба] Варвара Яківна 221
 Балаба Олександр 482
 Балаба Олександр Якович 221
 Балакови 527
 Балакшин Петро 403
 Балашов Іван 315
 Балицький 13, 14, 292, 316, 502, 503, 514, 518, 521, 525, 600
 Балицький 62, 171, 188, 301, 302, 394, 444, 508, 518, 535, 559, 569, 583
 Балицький В. 232, 383, 583
 Балицький В. А. 15
 Балицький Всеволод 305, 318, 327, 592
 Бандера 97, 660, 679
 Бандера Степан 622
 Бантиш-Каменський Ф. А. 534
 Баран Михайло 283
 Баранов 87, 672
 Баранов А. В. 48
 Баранов Семен 87
 Баранов Семен Никифорович 87
 Барановський Христофор 432
 Бараш Марія Соломонівна 537
 Барбар А. 282
 Барбар А. О. 353
 Барбар Аркадій 341
 Барбар Аркадій Олексійович 370
 Барбон Микола 614
 «Барбюс» 225
 Барбюс 122
 Барді 470
 Барді Джованні 470
 Барон 663
 Барташевич 270, 562
 Барташевич Гнат 561
 Батий 432
 Бах А. Н. 307
 Бахарев 563
 Бахшалі-Бахша 560
 Бачинський 502, 503, 518
 Бачинський Микола 55, 518, 589, 596
 Бачинський М. С. 13
 Бачинський П. 388
 Бачинський Петро Павлович 131, 335
 Бачинський П. П. 336, 337
 Бачинський Сергій 604
 Бачинський Ю. 261, 575
 Бачинський Юліан 603
 Башировский 64
 Башловка 259, 435, 666
 Баштаков 307
 Бебель 111
 Беглецов Ник. 40
 Беднова Л. Е. 325
 Безвенглінський [Борис] 321
 Безверхий Гаврило 87
 Безпалко Осип 610, 613
 Безручко 369
 Безручков 359
 Безсонов 203, 204, 238, 244
 Безсонов Ю. 203, 213, 256, 576
 Безсонов Ю. Д. 187, 410, 412, 624
 Безхлібний Федір 87
 Бей Ессад 39, 135

- Бей Конон 478
Бей Могамед Ессад 136
Бей-Орловський Ф. 444
Бек Ф. 148
Белецкий (Усиевич) К. 25
Белый Н. П. 325
Бельговський Константин Павлович 617
Бельский 536
Белявский 84, 376
Белявский [Борис] 376
Белявський Борис 479
Бем А. Л. 619
Бем Альфред Людвігович 616
Бен-Гуріон Давид 39
Бендецька А. И. 13
Бенедеттіні Чіро 60
Бенешев 103
Бервицький Александр 389
Бердник Олесь 700
Берегулько 498
Бережанський 620
Березский 479
Березский [Виктор] 479
Беренд Артур 111
Берзин А. А. 26
Берзин Р. И. 26
Берзін 561
Берзін Альфред 561
Берия 103, 292, 404, 492, 567
Беріташвілі 643
Берія 10, 37, 79, 97, 99, 104, 108, 291, 307, 391, 535, 570, 584
Берія Л. 124
Берія Лаврентій 49
Берія Серго 570
Берлин 462
Берлін 462
Берлін П. 35
Берлін Павел 493
Берман 177, 536
Берман Александр 55
Бернацкий 454
Бернштам 653
Бернштам М. 653, 654
Бернштейн-Ліліна Злата Іонівна (Зинаїда) 530
Беспамятный 250
Бехер 122
Бедний Дем'ян 170
Белиницин 231
Беліков 90
Белов 265
Белов Михаїл 482
Белоусов С. М. 331
Беляев 90
Беляков А. 157
Бжеська Станіслава 16
Биковський 138, 627
Биленький-Березинский 574, 575
Биман 534
Биргель 599
Бирман-Беккер Людмила Андреевна 428
Бистрих 417
Бистров Н. В. 619
Бистров Николай Владимирович 617
Бистролетов 605
Бистролетов Дмитро Александрович 605
Бичко В. 174
Бичковский Людвіг 479
Бич Л. 610
Біганівська-Голоскевич Ів. 356
Біганівська-Голоскевич Є. І. 356
Біганівська Є. 356
Біднова Любов 319
Бідношия 86
Бідношия Сава 65, 86
Бізанець Альфред 612
Бізгал Я. П. 418
Білас Іван 263, 507
Біленький-Березинский 20, 574
Біленький-Березинський Антон Антонович 574
Біленький Є. 98
Білий 229
Білий Володимир 468
Білий Микола 319
Білінський Я. 346
Білінський Яр. 346
Білінський Ярослав 346
Білодід 265
Білодід Сергій 265
Білокінь Іван 53
Білокінь Семен Денисович 455
Білокінь Тихін 473
Білокінь Тихон 474
Білокур Катерина 723
Білорус О. 693
Біляч 387
Біляч Михайло 387
Біляшівський Микола 449
Біляшівський М. Ф. 227
Біляшівський Федот 227
Біман 534
Біняшевський Е. 722
Біняшевський Ераст 694, 714
Біргель Роберт 520
Біргель Роберт Тенісович 499
Бірчак Володимир 610, 613
Бісмарк 653
Бітте Карл 561
Блакитний 380
Блантюк 498
Блат Йосиф Михайлович 587
Блеер 515
Блохін 307
Блувштейн-Сорін 192
Блюман 572
Блюман Віктор 218, 569, 591
Блюмкін Мірбах 516
Блюмфельд (Свичис) В. 25
Бобинський 285
Бобинський В. 117
Бобир 318, 319
Бобир Діодор 488
Бобріщев-Пушкін А. В. 615
Бобріщев-Пушкін Александр Владимирович 614
Бобров Л. Н. 453
Бобровський Борис 413
Бобровський Пьотр Семьонович 617
Бовкун 485
Богаєвський 671
Богацька Е. 406, 464, 561
Богацький П. Т. 201
Богданович Стефан 227

- Богдашевський Василь 474
 Боголюбський Андрій 432
 Богомолець Ол. 265
 Богомолець Олександр 629
 Богораз Л. 25
 Богун Ір. 607
 Богун Ірина 607
 Богоявленський Василь 133
 Боднарчук Іоанн 661
 [Бойко-]Блохин [Юрій] 321
 Бойко 719
 Бойко Василь 431
 Бойко [Іван] 44
 Бойко Петро 719
 Бойко Петро Тодосійович 719
 Бойко Юрій 152
 Бойчишин 661
 Бойчук 94, 290, 451, 678
 Бойчук Авксентій 267
 Бойчук Андрій 406, 477
 Бойчук Михайло 67, 289, 527, 678, 723
 Бокало І. 524
 Бокий А. 25
 Бокий Г. І. 25
 Бокій Г. 274, 590
 Бокій Г. І. 535
 Болабольченко А. 159, 353
 Болбочан 534
 Болдарев 189
 Болеросов Михайл Іванович 190
 Бологовський Дмитро 672
 Болозович А. А. 325
 Болозович Овксентій Автономович 370
 Болтенко М. 176
 Болтенко Михайло 176
 Болфос 191
 Болфос-Болфосов Михайл 191
 Болфос-Валер 190
 Болфос Михайл Іванович 191
 Болфосов 191, 192, 193, 194, 195
 Болфосов-Валер 197
 Болфосов Іоанн Васильович 191
 Болфосов М. 191
 Болфосов Михайл Іванович 191
 Болфосов Михайл Іванович 191
 Болфосов М. І. 208, 453
 Бондар 235
 Бондаренко 404, 498
 Бондаренко Андрій 425
 Бондаренко Борис 488
 Бондаренко Михайл 404
 Бондаренко (Павловська) Галина Мінівна 360
 Боннер Є. 47, 48
 Боннер Є. Г. 48
 Боннэр Елена Георгиевна 48
 Бонч-Бруєвич В. 180
 Бордон 28, 177
 Бордон Георгій 524, 589, 596
 Борецький Микола 261, 475
 Борзаковская 74
 Борисов 66, 78, 523
 Борисов-Коган Б. 522
 Борисов-Коган Борис 569
 Борисов-Лендерман Соломон 17, 555
 Борисов-Лендерман Соломон Ільич 17
 Борисов Марк 217
 Борман 603
 Борман Мартін 651
 Бородин 119
 Бородин В. 696
 Бородин О. 388
 Бородчак Катерина 574
 Бородчак (Хам) Катерина Михайлівна 226
 Боскис-Глузберг 525
 Ботвиновський Максим 341
 Бочар Дон 111
 Бочаров 484
 Бочаров Л. І. 484
 Бочковський Леонард 434, 662
 Бош Євгенія 181, 217
 Бошко 116, 258
 Бошко В. 115
 Бошко Володимир 304
 Бошко Ір. 258
 Бошко Ірина 130, 240
 Бошко Ірина Володимирівна 304
 Бразоль Марія Василівна 420
 Бранденбургський Яков 626
 Бранденбургський Яков Натанович 626
 Бранденбурзький Яків Натанович 626
 Брандес 122
 Братунь Р. 706
 Брачко Петро 532
 Брежнев 12, 23, 219, 659
 Брежнев Л. 145
 Брехт 122
 Бречкевич [Митрофан] 320
 Бредов Николай Емільович 618
 Бржезицький Петро 410
 Бржезовський 225, 518
 Бржезовський Юліан 589
 Бридня Павло 425
 Бродський 404
 Бродський Ол. 121
 Брон 188
 Броневої 401
 Броневої А. 401
 Броневої Александр 55, 69, 218
 Броневої А. О. 522
 Броневої (Факторович) Александр 401, 594
 Броневої-Факторович Александр 590
 Броневої-Факторович Соломон 597
 Брук 78, 326, 522, 523, 524
 Брук С. 64
 Брук Соломон 78, 247, 353, 522, 589, 596, 625
 Брянецв 417
 Бубнов 373, 577
 Бубнов А. 389
 Бувалий Ю. 85
 Бувалий Юлій Львович 587
 Бувалий 85
 Буданов 234
 Бударгін І. 117
 Буздалин 408

- Бужинний [Олександр] 321
 Букшований 600
 Букшпан 438
 Буланов П. 590
 Булат І. 428
 Булацель П. Ф. 453
 Булганин 103
 Булганін 123, 624
 Булдаков 438
 Бульба-Боровець Тарас 361
 Буняк Порфир 262
 Бургафт 516
 Бурденко 445
 Бурдюнок Іван Васильевич 485
 Буревій К. 261
 Буркгардт Карл 30
 Бурко 477, 478
 Бурко (Бурко-Корецький) Демид 323
 Бурко Д. 478
 Бурко Демид 477
 Бурлацький Ф. 291
 Бурмистенко 586
 Бурцев В. 639
 Бурчак 357
 Бурштейн Абрам Гдальевич 529
 Бурштейн С. 530
 Бурштейн Соф'я 530
 Бурштейн Соф'я Аронівна 529
 Буряк С. 71
 Буряк Сергій 72
 Бусел Яків 692
 Бутвиненко Костянтин 474, 476
 Бутович Юрій 430
 Бутович Юрко 430
 Бутовський Ізраїль 520
 Бутовський Микола 468
 Бутурин 564
 Бух 312
 Бухарин 450
 Бухарин Н. І. 25
 Бухарін 10, 27, 35, 160, 161, 162, 166, 171, 173, 375, 497, 500, 510, 526, 577, 640, 658, 659
 Бухтіяров Н. Д. 586
 Буценко 397, 428
 Буценко А. 428
 Буцинський 123
 Бычковский 573
 Бычковский Людвиг Викентьевич 573
 Вавилов Николай 25
 Вавилов Ю. Н. 25
 Вагнер Микола Юлійович 422
 Вайнштейн 586
 Вайсберг Александр 405
 Валер 190, 192
 Валізер Данило 188
 Валленберг 102, 104
 Валленберг 104, 550
 Вальтерс Н. 33
 Вангенгейм Олексій 283
 Варейкіс І. 389
 Варнеке 265
 Варнеке Борис 265
 Варшавський Сергій Іванович 616
 Варшавський С. І. 619
 Василевский 103
 Василенки, брати 438
 Василенко 228, 229
 Василенко К. 439
 Василенко Костянтин 261
 Василенко Костянтин Прокопович 438, 439
 Василенко Микола 139, 228, 245, 261
 Василенко Микола Прокопович 438
 Василенко-Полонська Наталія 152
 Васильев 480
 Васильев 217
 Васильківський Сергій 713
 Василько Василь 705
 Василько Василь Степанович 705
 Васькович Г. 346
 Вахтін Афанасій 585
 Ващенко Г. 346
 Вдовенко Герасим 618
 Вегер 514
 Веймарн Є. 417
 Величківський Микола 686
 Величковський Василь 267
 Вельмин С. П. 221
 Вельмін Віктор 476
 Вельмін Сергій Петрович 221
 Венедикт, отець 81
 Вениамин, архимандрит 272
 Веніамін 199, 246
 Веніамін, ігумен 246
 Вербицький 662
 Вергун 288
 Вердеревський 454
 Веретенченко Олекса 351
 Верещагін Іван П. 617
 Верещагін І. П. 619
 Верещакін Д. 111
 Верига Василь 154
 Вермінська Діна Аронівна 530
 Вернадський В. 437
 Вернадський В. І. 42
 Верстюк 449
 Верстюк В. 431, 448
 Верстюк В. Ф. 436
 Верховський А. І. 454
 Вержуський Василь 70
 Веселий Борис Аркадійович 391
 Веселовський Сергій 431
 Вєсьолий 78, 79
 Вєсьолий Борис 77
 Вечерський Василь 710, 723
 Веденєєв 572
 Веденєєв Дмитро 572
 Винар Богдан 128
 Винар Л. 446
 Винаров Іван 599
 Винниченко 229, 230, 603, 605
 Винниченко В. 125, 229, 664
 Виноградов 342
 Виноградов В. 333
 Вировий Євген 612
 Висоцький Зіновій (Степовий) 432
 Висоцький Устим 91
 Височенко 533

- Височенко А. 533
 Витлицкий В. 270, 562
 Вихристенко Євген 488
 Вихристок 323
 Вихристок Тимофій Васильович 323
 Вишинський 143, 286, 305, 543
 Вишинський А. 516, 554, 605
 Вишневецький 477
 Вишневецький Михайл 476
 Вишневський Едуард Станиславович 487
 Вишневська Г. 624
 Вишневська Галина 378
 Вишня 117
 Вишня Остап 20, 117, 118, 119, 379, 520, 524, 705, 722
 Вівчарик М. 90
 Вікул Сергій 443, 604
 Вінавер М. 204
 Вінграновський 706, 707, 717
 Вінграновський М. 683
 Вінграновський Микола 687
 Віноградов Ілля Абрамович 101
 Віридарський І. 236
 Вітик 607
 Вітик Семен 141
 Вітлицький 62, 437
 Вітлицький В. 62
 Вітрук Г. 72
 Віхман 200
 Вішневський 393
 Владимиров 188
 Владімір, митрополит 133
 Власенко-Бойцун 650
 Власенко-Бойцун Анна 650
 Власенко Іван 468
 Власов 506
 Власовський Іван 135
 Власюк Дмитро 705
 Влизько О. 118, 261
 Воблий К. 333
 Вовк Павло 473
 Вовкушевський Григорій 468
 Вовк Федір 134
 Вовчик-Блакитна Лідія Євгенівна 81
 Вовчок Марко 426
 Водкін І. Г. 64
 Вознесенський Ол. 121
 Войналович В. 546, 552
 Войналович Віктор 546
 Войнов Петро 585
 Войцехівський 511
 Войцеховський 217
 Войцеховський Сергій Ніколавич 616
 Войцеховський С. Н. 619
 Волиняк Петро 361
 Волиняк (Чечет) Петро 351
 Волков 409
 Волков А. А. 586
 Волкова-Бронштейн Зинаїда Львовна 529
 Волков Александр 218
 Волковий 398
 Волкогонов Дмитрій 101
 Волкогонов 6, 36, 37, 38, 101, 158, 183, 401, 405, 459, 497, 505, 507, 526, 528, 529, 569, 587
 Волкогонов Д. 566
 Волкогонов Д. А. 5, 166, 181, 400
 Волкогонов Дм. А. 150
 Волкогонов Дмитро Антонович 158
 Волобуєв М. 117
 Володарський 298
 Волох Омелян 283, 284
 Волочаєв В. 236
 Волошин Августин 609, 613
 Волошин В. В. 98
 Волошин Олександр 449
 Волошин Ростислав 692
 Вольнов 583
 Вольская [Вольнская] Е. А. 105
 Вольська 119
 Вольфсон С. Я. 644
 Вольцева 119
 Воля-Гойхман 480
 Воля-Гойхман 480
 Воля-Гойхман Леонід 480
 Воляник Надія 683
 Воробйов Ніколай Ільїч 235
 Воровський 410
 Ворожейкін 580
 Вороний 444
 Вороний М. 444
 Вороний Марко 118, 261, 284, 285
 Вороний Микола 285, 443, 444
 Воронова (Ворона) Олена 81
 Воронський 389
 Ворошилов 480, 481, 501, 533
 Воскобойников М. 630
 Воскресенський 313
 Воскресенський Н. М. 60
 Восленський 533
 Восленський М. С. 163, 404, 532
 Восленський Михайл 681
 Восторгов І. І. 453
 Вражливий 635
 Вражливий В. 118
 Врангель 411, 415, 418, 419, 671, 672
 Врангель П. Н. 415
 Врангель 417
 Врона Іван Іванович 722
 Всесвятская А. 25
 Вус Тимофій 218
 Вухналь 161
 Вухналь Юрій 161
 Высоцкий У. А. 91
 Вышинский 102, 582
 Вюрмсер 146
 Вюрмсер Андре 145
 Вязігін А. С. 453
 Вяткін Григорій 593
 Габор В. 613
 Габсбург Вільгельм 266
 Габсбург Вільгельм (Вишиваний Василь) 266
 Габсбург-Льотрінген Вільгельм (Вишиваний Василь) 612
 Гавриленко 77
 Гавриш 498
 Гагенмейстер Владимир Николаевич 483

- Гагенмейстер В. М. 483
 Гадзинський В. 124
 Гаевої-Грисок 251
 Гаєвська Лідія 361
 Гаєвський Олександр Олександрович 420
 Гаєвський Степан Юхимович 361
 Гайвас Ярослав 621
 Гайденко 222
 Гайденко Федір 223
 Гайдук Вячеслав Архипович 105
 Гайдуків Яков 485
 Гайманівський Олександр 610, 614
 Гай М. І. 535
 Гайовий, отаман 359
 Галкин 485
 Галкин Олексій 606
 Галуза Нестор 80
 Гальдер 652
 Гамалііл (Русальов) 223
 Гандзюк Яків 413
 Ганін Женья 700
 Ганна Ананіївна [Лисаківська] 81
 Ганцов 76, 342
 Ганцов В. 255, 325, 334, 337
 Ганцов Всеволод 261, 341
 Ганцов Всеволод Михайлович 322, 360
 Гаража 481, 580, 581
 Гарві П. А. 213
 Гарин 594
 Гароді Роже 146
 Гаррі 190
 Гаско М. 117
 Гастев А. 25
 Гвахарія 405
 Геврик Тит 154
 Геврич Ярослав 724
 Гейдріх 577, 603
 Гейніш Георг 31
 Геллерфорт 32
 Геллерфорт Вільгельм 31
 Гель І. 688, 689
 Гель Іван 692, 693, 724
 Гельмер-Дідушко П. 261
 Геніюш Лариса 620
 Генкин С. 26
 Геппенер-Лінка Надія Володимирівна 578
 Герасименко [Володимир] 320
 Герасименко Николай Потапович 438
 Герасименко Н. П. 438
 Герасимович 231
 Герасимович Іван 135
 Герасимович Микола 189
 Гербель 663
 Герета Ігор 724
 Герінг 603
 Гермайзе 256, 333, 336, 347, 348
 Гермайзе Й. 117, 349, 352
 Гермайзе Йосип 261, 282, 341, 348, 440
 Гермайзе Йосиф Юрійович 370
 Гермайзе Й. Ю. 347
 Гермайзе О. 358
 Герндт-Априщенко Ерна 161
 Герцен 9, 529
 Гетьман 661
 Гика Володимир 58
 Гитлер 21, 80, 603
 Гімmlер 648
 Гірняк Йосип 20, 43, 107, 387, 520, 601
 Гірчак 118
 Гітел 114
 Гітлер 34, 51, 80, 104, 396, 493, 495, 603, 628, 647, 648, 650, 651, 652, 710
 Гітлер А. 649
 Гітлер Адольф 649
 Гітлер [Вольський Лев Грігор'євич] 587
 Главак Тамара 699, 715
 Главак Тамара Володимирівна 699
 Гладенко 266
 Глебов 524
 Глигач В. 555
 Глущенко Федір 475
 Гляссер 372
 Гляссер [Марія Ігнат'євна] 34
 Гляссер Марія Ігнат'євна 372
 Гнатенко І. 71
 Говерля Степан 688
 Гов'ядовський Петро 474
 Гов'ядовський Харитон 476
 Гоголь 710
 Гоголь Микола 426
 Годін В. 148
 Голик-Зализняк Мефодій Фокич 250
 Голик-Зализняк Мефодій 546
 Голобородько Василь 696
 Голівань Володимир 474
 Головатий 105
 Головатюк Борис 710
 Головащенко Михайло 697
 Головченко 93, 670, 676
 Головченко І. 14, 675, 677
 Головченко Іван 668, 672, 675
 Голод 87
 Голод Роман 87
 Голоскевич 76, 356, 358, 440
 Голоскевич Г. 118
 Голоскевич Гр. 354, 355, 440
 Голоскевич Григорій 341, 440
 Голоскевич Григорій Костянтинович 370
 Голубенко Микола Васильович 391
 Голубев В. 111
 Голубев Г. Д. 75
 Голубничий В. 346
 Голубничий Всеволод 149
 Голубович 393, 438
 Голубович Всеволод 437, 441, 442
 Голубовський Петр Антонович 421
 Голубовський Борис 488
 Гольдман 99
 Гольдфарб 485, 486
 Гольдфельд 589
 Гомберг 119
 Гомеров 565
 Гомеров Николай Николаевич 17

- Гомін Лесь 118
Гончар Іван 701, 702
Гончар Іван Макарович 690
Гончар Олень 714
Гончаренко 511
Гончаров Петро 474
Горб 575
Горб М. С. 25
Горбаль 338
Горбаль М. 268
Горбаль Микола 338
Горбачов [Дмитро] 723
Горбачов М. С. 318
Горбунов 271
Гординський Святослав 126
Гордієвський [Михайло] 320
Гордієнко Дм. 118
Горевая Марія Афанасьєв-на 90
Горевой Степан Минович 90, 91
Горинь Богдан 680, 683, 684, 696, 718, 722-724
Горинь Михайло 717, 724
Горліс-Горський Юрій 495
Горлова З. 146
Горлова Зінаїда 146
Горман А. К. 149
Горовий Степан 90, 91
Городецький С. 121
Городянин-Лісовський Юрій (Горліс-Горський) 620
Горожанин В. М. 536
Горсовський 149
Горська 710, 719
Горська А. 717, 727
Горська Алла 27, 185, 661, 694-696, 698, 700-702, 709, 718-722, 724
Горький 375
Гоутерманс 148, 149
Гоутерманс Фрідріх 148
Гоца Василь 283
Гошовський 224
Гошовський Адріан 224
Грбб Вас. 159
Грббовська Р. 236
Грббовський 723
Грббовський Леонід 487
Грббовський Ол. 487
Грббовський Олександр 487
Гранський 89
Грауберг 480
Гребенев 18
Гребенецький О. 333, 349
Гребенецький Олександр Зіновійович 370
Гребень 235
Гребінка Євген 426
Гребінка Леонід 706
Грегуль [Яків] 479
Греїнюк Богдан 611
Грейшер 480
Греків Олександр 614
Греков Олександр 266, 612
Гречко Олександр 413
Гривачевський 280
Гривачевський Б. 280
Гривачевський Борис 282
Григораш 662
Григоревський 105
Григоревський Іван Петрович 105
Григоренко 522
Григоренко Зінаїда 352
Григоренко М. 523
Григоренко Микола 523
Григоренко Петро 352
Григор'єв 201
Григор'єва 464
Григор'єва Т. 464
Григор'єв Григорій Прокопович 223
Григоріїв-Наш Никифор 447
Григоріїв Никифор 447
Григорович 320
Григорович Андрій 77
Григорович І. 612
Григоровський 445
Гримальський 485
Гриневич Л. 184
Гриник 664
Гриник М. 664
Гринь Микола 724
Гринько 83, 393, 419, 511
Гринько Василь 83
Гринько Василь Ефимович 83
Гринько Олександр 613
Гриньох Іван 692
Гринюк Степан Кириллович 485
Грисюк Іван Андрійович 359
Грицаєнко Г. 236
Грицай 394
Грицай Микола 509
Грицаук С. 236
Гриценко Захар Дементьевич 485
Гришко 359, 384, 387, 395
Гришко В. 346, 394
Гришко Василь 152, 351, 383, 384, 387, 393, 471
Гришко В. І. 322
Грищенко 323, 675-678
Грищенко Леонід Григорович 323
Грищенко М. 147
Грінченко Б. 112, 123
Грінченкова 76
Громов 148
Грубер Макс 632
Грушевська Е. М. 450
Грушевський 99, 409, 450
Грушевський А. 99
Грушевський М. С. 312, 451
Грушевська 445
Грушевська Катерина 55, 450
Грушевська Марія Сильвестрівна 449
Грушевський 8, 120, 177, 229, 409, 445, 654, 664
Грушевський Лев Абрамович 391
Грушевський М. 100, 125, 332, 446, 664, 665
Грушевський Микола 78, 525, 574
Грушевський Михайло 139, 148, 229, 313, 321, 331, 396, 445
Грушевський Олександр Сергійович 449
Грушевський С. Г. 331
Грушевський Сергій 283
Грушевський Сергій Григорович 331

- Грушевські, рід 534
Губенко 117
Губенко-Маслюченко Варвара 705
Губенко-Маслюченко Варвара Олексіївна 722
Гудимович 103
Гулаков 89, 589
Гулаков-Голь[д]фельд 89
Гулаков[-Гольдфельд Мирон] 376
Гулий-Гуленко Тиміш 604
Гулий Максим 403
Гулшнер 625
Гуменна Докія 44, 147
Гуменюк Йосиф Павлович 250
Гунчак Тарас 693
Гупало Денис 546
Гупало Денис Моисеевич 251
Гупало Кость 137
Гурбова Людмила 58
Гуревич 85, 88
Гуревич Абрам 385
Гуренко Станіслав 13
Гуртовенко Микола 17
Гуслистый К. Г. 332
Гутерман Ісаак Абрамович 224
Гучало Євген 687
- Гайдар (Голіков) Аркадій 635
Гай М. 590
Гай-Штокланд Марк 592
Галаган Микола 266, 446, 610
Ганіотський-Сутулін 197
Ганкіна Елла 22
Гарін В. 284
Гарін-Михайловський Георгій Николаевич 617
Гарін-Михайловський Г. Н. 619
Гашидзе 283
Гвоздьов К. А. 454
Гельман Лев 121
Георгієвський Михаїл Александрович 618
Герзон Матвей 591
Герзон Матвій 217, 569
- Герман, чернець 269
Гжицький В. 117
Гінзбург 21, 551
Гінзбург Євг. 295, 390, 500
Гінзбург Євгенія 21, 22, 120, 451
Глаголев Александр 260
Глебов-Юф Зіновій 592
Говліч Марк 593
Гоглідзе 608
Голіков 607
Гольдельман Соломон 448
Гольдзінський 626
Гольдман П. 64
Гольдфарб М. 79
Гомеров Ніколай 55
Горбачов 165, 294, 550
Горбачов М. С. 48
Гордєєв Дмитро 147
Гордон 177
Горев М. 625
Горіловський Михаїл Давидович 573
Городецька (Кожаяєва) Анна Аронівна 530
Городецький 217
Горожанін [-Кудельський] 326
Горожанін 322, 340, 353
Горожанін Валерій 591
Горожанін Валерій Михайлович 536
Горожанін (Кудельський) Валерій 12
Горшкова (Гершкович) Ольга 199
Граєвський Віктор 39
Гражуль 429
Гранкіна Ольга 69
Гранський-Павлоцький Йосиф 520
Грачова Т. 387
Гребенев 29
Гребенніков Михей Тимофеевич 615
Гребеннюкова Віра 199
Гребеннюкова (Дора) Віра 199
Гречухин Дмитрій 593
- Грінфельд 199
Грішин-Клювгант Григорій 55
Грішпан Михаїл 594
Грозний (Сафес) Александр Грігор'євич 587
Гудзь Йосиф 55
Гудзь Трохим 216
Гукасов 104
Гулаков 262
Гулаков-Гольдфельд 594
Гулаков-Гольдфельд Мирон 13, 188, 589
Гуревич 387
Гуревич А. 385
Гуревич Ізраїль Мануїлович 391
Гуревич М. 374
Гусєва В. В. 402
Гучков 454
- Давиденко Йосиф 200
Давиденко Федір 574
Давидова Єлизавета Денисівна 262
Давидова Любов Денисівна 262
Давидов-Барг Емануїл 525
Давыдов Т. 37
Дагін Ізраїль 593
Дальний Мар'ян 351
Данилевич 667
Данилевич Василь 475, 666
Данилевич Семен Захар'євич 250
Даниленко В. М. 113, 388, 399
Данилов Микола 58
Данилюк 694
Данилюк Ю. 546, 687
Данилюк Юрій 694
Данієль Олександр 687
Данішевський 563
Данішевський К. Х. 180, 326
Данкевич 530
Данькевич 713
Дарабан 74, 91
Дарабан В. В. 93
Двойрина 578
Двойріна 578

- Двойріна Рахіль 578
 Дворжецький 248
 Дворжецький Вацлав 248
 Де Голль 219
 Дегтяр (Дьогтяр) Мокрина 633
 Дегтяренко [Петро] 195
 Дегтяренко Петро 195, 197
 Дегтярьов 283
 Дейч 200, 722
 Деконська Ольга 16
 Демиденко 521
 Демиденко Володимир 521
 Демин 93
 Демон С. А. 97
 Демченко М. Н. 15
 Демченко Н. 25
 Демченко Н. Н. 25
 Демчук Дмитро 609
 Демчук Петро 142
 Демьянов 105
 Демянов Александр 105, 621
 Деникин 411, 419, 635
 Денисенко Г. І. 637
 Денисов В. 540
 Денисов Вадим 109, 539, 660
 Денікін 411
 Де-Опер 199
 Дерев'яно 661
 Державин 573
 Дехтяренко 191, 196
 Дехтяренко Петро 190, 195, 453, 534
 Джавахов 525
 Джавахов Михайл 569, 592, 596
 Джаніні Амадео 63
 Джебраїлев 561
 Джебраїлев Хама Варба 561
 Джирін Давид 218, 569, 591, 595
 Джілас 586
 Джонсон 219
 Джонсон Х'юлетт 146
 Джонстон 199
 Дзеніс 114, 513
 Дзеніс Освальд Петрович 391
 Дзержинський 183, 492, 515
 Дзержинський 98, 173, 179, 241, 307, 308, 411, 492, 493, 535, 577, 583, 650
 Дзержинський Ф. 185, 411
 Дзерович Маркіян 612
 Дзира Ярослав 701
 Дзюба 706, 707, 717, 723
 Дзюба І. 693, 696
 Дзюба Іван 185, 689, 692, 693, 696, 698, 714, 717
 Дзюбенко 311, 313
 Дзюбенко Іван 313, 314, 475, 477
 Дзюбенко І. І. 310
 Диденко-Степовой 525
 Дикий Н. А. 588
 Диковський 222
 Дилевський М. 127
 Димзе-Берзин Ария Рейнголь-довна 25
 Димитрієв 199
 Димитров 599
 Димов Осип 121
 Дідковський Андрій 457
 Дідушко-Гельмер П. 600
 Дідушок Петро 604
 Дікгоф-Деренталь А. А. 615
 Дікгоф-Деренталь Александр Аркадьєвич 615
 Дімітров Г. 533
 Дімітров Георгій 599
 Дмистерко Любомир 106, 444
 Дмитро, отець 86
 Дмытерко Любомир 106
 Дніпровський Іван 224
 Добелас-Панок Едуард Юрьє-вич 250
 Добриловський Микола 610, 614
 Добринін Іван 646
 Добровольський Алексей Трофимович 250
 Добровольський Аркадій 444, 723
 Добровольський Олексій 546
 Добровольський Северин Цезаревич 615
 Добровольський С. Ц. 619
 Добровольський Юрій 249
 Добродіцький Н. (И.?) 563
 Добрянський Михайло Дем-кович 621
 Довґер 563
 Довженко 586
 Довженко Дмитрий Иванович 485
 Довженко Ол. 100
 Дога 327
 Дога Василь Михайлович 370
 Дойнацкий 485
 Долгоруков 602
 Долгоруков П. Д. 615
 Долгоруков Павло Дмитрович 602, 615
 Долгоруков Петро Дмитріє-вич 615
 Долежал 64
 Доленко Володимир 361
 Долинский 482, 521
 Долінський 177
 Долінський-Глазберг Семен 592, 599
 Долъницький Мирон 686
 Доля 220
 Доля Іван Антонович 220
 Домонтович [Домантович] Олександр 133
 Донцов 228
 Донцов Д. 612
 Донцов Дмитро 5, 228
 Донченко Т. Я. 554
 Дорошенко 434
 Дорошенко Д. 664
 Дорошенко Дмитро 60, 702
 Дорошкевич Олександр 413
 Дорош Л. 72
 Досвітний 94, 117
 Досвітний А. Ф. 92
 Досвітний-Скрипалев А. Ф. 93
 Досвітний-Скрипалев 93
 Досвітний-Скрипалев Алек-сандр Федорович 93
 Досвітний-Скрипалев А. Ф. 93
 Досвітній 119, 512
 Досвітній О. 117
 Досвітній Олекса 92, 108, 379

- Досвітній Олесь 524
Достовалов Євгеній Євстігне-
вич 614
Достоевський 403
Драгоманов 8, 426
Драгомирецький Антін 431
Драгомиров 217
Драйзер Теодор 652
Драй-Хмара М. 124, 247, 256
Драй-Хмара Михайло 254,
472
Дранник 359
Дранник-Косар Пилип Васи-
льович 359
Дранник Пилип 359
Драпалюк 521
Драуле Мільда 528
Драч 706, 707, 717, 721
Драч І. 682, 687
Драч Іван 185, 689, 699,
717, 719
Дрефер Г. М. 481
Дробатковський Юрій Влади-
мирович 251
Дробніс 389
Дроботківський Юрій 546
Дроздов Александр Михайло-
вич 615
Дроздов А. М. 620
Дроздов Степан 319
Дубас Сергей Карпович 74
Дубинець Іван 424
Дубинський Лев 534
Дубовий 394
Дубовой 564
Дубровін А. І. 453
Дубровский 342
Дубровский В. В. 342
Дубровский В. Г. 325
Дубровський 147, 339
Дубровський-батько 339
Дубровський Василь 42, 147
Дубровський Віктор 342, 488
Дубровський Віктор Григо-
рович 342, 370
Дубчак Ф. 72
Дугін Александр 158
Дудін 50
Дудін Л. В. 50, 55
Дудоров Н. П. 404
Дужий Петро 692
Дукельський Семен 569
Дулина 485
Дурдуківська Онисія Федорів-
на 361, 367
Дурдуківський 330, 336,
352, 368
Дурдуківський В. 117, 333,
339, 349, 352, 452
Дурдуківський Володимир
261, 477
Дурдуківський Володимир
Федорович 370
Дурдуківський В. Ф. 338
Дурдуківський Олександр
467
Дурдуковський Володимир
Федорович 366
Духовний 188
Духонін 10, 433
Душник Володимир 219
Дюшен Борис Вячеславович
619
Дяков (Горновий) Осип 692
Дятлів Петро 283
Дяченко В. П. 677
Евгеньев 100, 292, 503
Евдокимов 418, 503
Ежов 40, 103, 492, 532, 567,
571
Ежов А. И. 532
Ежов Н. И. 536
Езерский 485
Ейдук 412
Ейдук А. В. 412
Ейзенхауер 39
Ейленкріг 489
Еймонтов Г. С. 312
Ейтінгон 307
Ейхе 11, 711
Ейхманс 275
Ейхманс Федір Іванович 274
Еллан-Блакитний Василь 380
Еллан Василь 81
Елпатьевский 125
Елькін Єфим 12
Ельсберг Яков 529
Енгельс 5, 33, 173, 243, 273,
497, 706
Енукидзе Ав. 25
Енукидзе Т. 25
Енукидзе В. 25
Епик 511
Епик Г. 118, 575
Ерастов С. 432
Ерастов Степан 443
Ердман 278
Еренбург 16, 22, 23
Еренбург Ілля 21
Ернст Микола 433
Ернст Тамара Львівна 94
Ернст Ф. 176, 630
Ернст Федір 15, 20, 94, 176,
433, 489
Ерріо 470, 471
Ерстенюк 512
Ерстенюк Микола 142
Еспер Мільда 115
Еткінд 50
Еткінд Єфим 50, 219
Еттофен Е. Ц. 135
«Етьен» 101
Ефим-чекіст 625
Ефремов 328, 343, 347, 360
Ефремов П. 320
Ефремов С. А. 343
Ефремов Сергей Александро-
вич 360
Ефрон Сергей Яковлевич 615
Євгеньєв А. І. 100
Євгеньєв-Левін Александр
13, 591, 596
Євгеньєв-Шептицький Євгеній
590
Євдокимов Є. Г. 418
Євдокимов 188
Євдокимов Єфим 12, 592, 625
Євтушенко В. М. 325
Євтушенко Кирило 87
Егоров 284, 580
Егоров А. І. 554
Егоров Андрей 593
Ежов 43, 59, 98, 99, 108, 173,
218, 259, 305, 492, 518, 522,
532, 533, 535, 537, 543, 545,

- 546, 548, 552, 556, 571, 572,
578, 582, 584, 594
Ежов Н. 554
Ежов Николай 592, 597
Ежов Николай Іванович 570
Ельцин 292
Ельченко 690
Ельченко Ю. 707
Єнукідзе 472
Єнукідзе А. 427
Єремїїв 664
Єремїїв Михайло 447, 664
Єрошевич Петро 611
Єрошкін П. 236
Єршов-Лур'є Андрей 593
Єфименко О. 668
Єфименкова 667
Єфименкова О. Я. 666, 667
Єфименкова Олександра 666
Єфремов 165, 229, 256, 328,
329, 330, 332, 335, 336, 339,
348, 349, 352, 357, 358, 359,
360, 366, 367, 368, 369, 437
Єфремов Петро 319, 339
Єфремов С. 61, 76, 112, 125,
229, 247, 325, 329, 332, 333,
335, 336, 348, 349, 352, 358,
359, 376, 435, 452, 454, 516,
608, 666, 667
Єфремов Сергій 23, 165, 261,
340, 357, 361, 437, 439,
470, 686
Єфремов Сергій Олександро-
вич 362, 366, 371
[Єфремов] С. О. 356
Єфремов С. О. 338, 347, 348,
367
Жабрєв 84
Жабрєв Іван 593
Жданов 39, 66, 173, 305, 501,
543, 581, 641
Жданов Лев 121
Жевахов 61, 303, 304
Жевахов Д. 381
Жевахов Д. В. 62
Жевахов Дмитро Володими-
рович 61
Жевахов Н. Д. 134, 303
Жевченко 323
Желваков Николай 200
Железногорський-Айзенберг
Григорій 55
Желіцкі 418
Желяшкевич 79
Желяшкевич-Коростылева На-
талия Николаевна 485
Желяшкевич Оскар 175
Жеребін 415
Живлюк Ю. 25
Жижиленко Максим 276
Жиленко 717
Жиленко Ірина 185, 717
Жилкін 235
Жирмонт В. 400, 401
Жлоба Дмитро 217
Жогін 105
Жолоб Світлана 699
Жук Андрій 229
Жук Борис 149
Жук [Михайло] 320
Жуковский 536
Жуковский Семен Иванович
250
Жуковский 580
Жуковский Олександр 432
Жулинський Микола 165
Журавлев 634
Журавльов 97, 634
Жураковська Ніна Сергіївна
239
Жураковський Анатолій 245,
260
Журба Галина 435, 665
Жюльєн 471
Забарило Конон 82
Забіла Віктор 426
Заболотний 95, 173
Заболотный В. И. 94
Завадский Л. 26
Завгородний Илларион За-
харьевич 250
Завгородній Іларіон 546
Завойський Володимир 702
Загорський 326
Загорський-Зарицький Григо-
рій 12, 262, 591
Загоруйко 700
Загуд 118, 285
Загуд Д. 117
Загуд Дмитро 120
Зайцев І. М. 244
Зайцев Олександр 620
Зайцев Павло 447
Зайцев Ю. 689
Зайцев Юрій 698
Заковский 536
Заковский 535
Заковский Л. 284, 591
Заковский-Штубіс Леонід 593
Закс Самуїл 530
Заливаха Панас 696, 724
Залізник М. 613
Залізник Микола 610
Залкінд Марк Ильич 225
Залужний 117
Замислов Петро 67
Заньковецька Марія 426
Западний 588
Западний Семен 218, 592
Зарецький 718
Зарецький Віктор 683, 696,
698, 701, 720
Зарецький Лесь 695
Зарубін 408
Зарудний 434
Зарудний А. С. 454
Зарудний Олександр-Богдан
434, 662
Заславський 329
Заславський Д. 347
Заславський Давид 328
Заславський С. 41
Заставинський Василь 223
Затонский 12, 293, 300, 712
Затонський 141, 142, 171,
293, 394, 419, 456, 512, 526
Затонський В. 12, 15, 185,
575, 634, 712
Затонський Володимир 55,
117, 141
Захаров Борис 687, 688
Захаров Є. 687
Захаров Євген 687, 714
Захаров Сергей Сергеевич 250
Захарченко 92, 577

- Захарченко-Шульц Марія 577
- Заяц Иван Никифорович 250
- Зборовський 101
- Зваричевська Мирослава 724
- Зданевич Б. 440
- Здобут-Воля Константин Яковлевич 250
- Здобуть-Воля Костянтин 546
- Зелений 534
- Землячка 420, 504, 582
- Землячка (Залкінд) Розалія 418
- Землячка Р. 581
- Землячка Розалія 533
- Зервандаев 561
- Зеров 85, 89, 286, 290, 353, 586, 630, 722
- Зеров Костянтин 473
- Зеров М. 119, 124
- Зеров Мик. 114
- Зеров [Микола] 321
- Зеров Микола 83, 84, 153, 261, 282, 284, 289, 326, 473
- Зеров Михайло 153
- Зеров М. К. 353
- Зетель З. И. 312
- Зетель Зусман Исаакович 312
- Зиновьев 166, 171, 217, 450, 493, 515, 531, 586
- Зілінський Орест 682
- Зільберман 119, 199
- Зіневич Андрій Степанович 224
- Зінкевич О. 684
- Зінкевич Осип 683, 690
- Зінов'єв 10, 27, 49, 135, 162, 170, 172, 173, 183, 186, 270, 291, 296, 388, 493, 494, 501, 526, 529, 530, 531, 571
- Зінов'єв Абрам Аронович 530
- Зінов'єв Александр Аронович 530
- Зінов'єва Лія Аронівна 530
- Зінов'єва Фаня Аронівна 530
- Зінов'єв Г. 298
- Зінов'єв Григорій Євсеевич 174
- Зінов'єв Григорій Євсеевич 530
- Зінов'єв Михаїл Аронович 530
- Зінов'єв (Радомисльський) 529
- Зіньківський Василь 149
- Зленко Г. 174
- Зленко Петро 613
- Зленко Петро Андрійович 610
- Злотніков Л. Т. 453
- Змієнко 369
- Знаменська Вероніка Костянтинівна 531
- Знаменська-Ягода Есфір Григорівна 531
- Значенко 595
- Значковский 252
- Зозуляк Йосиф 283
- Золотарьов В. 159, 192
- Золотарьов Вадим 588
- Золотницький 254
- Зоммер 175
- Зонберг К. 25
- Зорін 237
- Зорін Л. 128
- Зотов П. 563
- Зубарев Геннадій 687
- Зубченко Галина 680, 700, 701
- Зуріченко А. 147
- Зюкіна Валентина Павлівна 668
- Иванов 564
- Иванов (Калинин) М. 25
- Иващенко 79
- Иоффе [Адольф Абрамович] 171
- Искритские 203
- И. С. [Сталин] 37
- Иткин И. П. 14
- Иванець Иван 612
- Иваницький Антон 480
- Иваницький Б. Ю. 368
- Иваниця Г. 118
- Иваниця Григорій Микитович 371
- Иваничук Роман 159
- Иванишин Василь 45
- Иванів Микола 413
- Иванів Ст. 666
- Иванов 224, 278, 315, 398, 409, 437
- Иванов А. 232
- Иванов Б. 677
- Иванов Борис 672
- Иванова Неоніла Александровна 387
- Иванов Василий 591
- Иванов В. Т. 326
- Иванов Димитрій 231
- Иванов Иван 43
- Иванов Іполит Васильєвич 387
- Иванов-Меженко 620
- Иванов Микола 620
- Иващенко Дмитро 724
- Ивков 192
- Ивченко 472, 646
- Ивченко Людмила 470
- Ивченко М. 117
- Ивченко Михайло 339, 646
- Ивченко Михайло Євдокимович 371
- Игнатенко Ганна 680
- Игнат'єв 608
- Извекос Николай 218
- Ізраїліт 201
- Іларіон, митрополит 456
- Ільїн 621
- Ільїн І. Я. 503
- Ільїн С. Д. 453
- Іртенєв 196
- Іртенєв Вл. 192
- Іртенєв Владимир 193, 196, 197, 234
- Ірчан М. 117
- Ірчан Мирослав 283
- Ісаєвич Дм. 432
- Ісаєвич Дмитро 449
- Ішов Мих. 18
- Іщенко 410, 411
- Іщенко Иван 410
- Йогансен 511
- Йозефович А. 624

- Каан 215
 Кабачків І. 369
 Кавтарадзе 389
 Кавтарадзе А. 415
 Каганович 35, 123, 156, 216, 291, 375, 404, 499, 505, 526, 550, 586, 587
 Каганович Л. 404, 503
 Каганович Лазар 21, 136, 542
 Каган 197
 Каган Борис 590
 Каган Мойсей 591
 Казакевич Владімір 78
 Казаков І. Н. 307
 Казарінов 80
 Каздоба 459
 Каздоба Кузьма 147
 Казка Аркадій 320
 Калакура Ярослав 56, 69
 Калачевський Владімір Євге-
 ньевич 617
 Калинець Ігор 687
 Калиник 349
 Калиник Олекса 349
 Калинин М. І. 25
 Калининченко 198
 Калиниченко-Саджая 215
 Калинович 77
 Калитюк-Гейша Григорій
 Константинович 250
 Калишевський 176
 Калінін М. 427
 Калінін М. І. 270
 Калішевський 176
 Калішевський Юхим 85, 176
 Калмикова-Обремська Казі-
 міра Іванівна 537
 Калнишевський П. 270
 Каменев 166, 586
 Каменецкий Ігор 154
 Каменев 10, 35, 36, 162, 173, 270, 291, 388, 501, 526, 529, 571
 Каменев Л. 36, 565
 Каменев Лев 35, 182, 418
 Камішан О. 118
 Камінський 401, 589
 Камінський [Феодосій] 321
 Камінський Я. 401
 Камінський Яків 218, 401, 589
 Кампанелла Томазо 246
 Камраз 70
 Камраз В. М. 70
 Кан Альберт 146, 154
 Кандиба Іван 45
 Каницька Ольга 361
 Кан[н]ер 586
 Каннер Гриша 587
 Канцлер 588
 Каплан Фанні 246
 Каплун Володимир 687
 Капнік Євгеній 88
 Капустянський 609
 Капустянський Микола 609
 Карабіневич Микола 65, 467
 Караванський 223
 Караванський Александр
 Федотович 223
 Караванський Олександр 223
 Караванський Святослав 724
 Карамазов 517
 Карамзин 125
 Карамишев Петр 593
 Карасік Софія 687
 Карасюкевич Григорій 260
 Карбаїнов Олександр 158
 Карбоненко 20, 525, 574
 Кардаш-Грінфельд Абрам
 12, 592
 Карин-Даниленко С. Т. 13, 29
 Карлейль 458
 Карлейль Томас 457
 Карлсон 28, 237, 564
 Карлсон Карл 593
 Карнач 370
 Карпека Володимир 486
 Карпенко-Карий 119, 426
 Карпжанський І. Д. 637
 Карпиловський 102
 «Карпов» 223
 Карпов Владімір Васильевич
 150
 Карпович Йосип 320
 Карпов Леонід 473
 Карсавін Лев Платонович 618
 Карсавін Л. П. 619
 Карча Р. 586
 Касіян 586
 Касперович 483
 Касперович М. 80
 Касперович Микола 16, 66, 80, 489
 Касперович М. І. 483
 Каспрук А. 696
 Касіян Василь 713
 Касьяненко Євген 444
 Касьянов 692, 694
 Касьянов Г. 518, 694
 Касьянов Г. В. 113, 388, 399
 Касьянов Георгій 692
 Католинов 528
 Каутський 35, 180
 Каутський 8, 111
 Кац 197
 Кацнельсон 28, 503, 514, 518, 521, 522, 525, 618
 Кацнельсон Абрам 618, 699
 Кацнельсон З. 564
 Кацнельсон З. Б. 13
 Кацнельсон Зіновій 13, 592, 596
 Качанюк Михайл Адамович
 312
 Качуровський 458, 459
 Качуровський І. 458
 Качуровський Ігор 91
 Квасниця Іван («Ася») 262
 Квірінг 389
 Квірінг Е. 389
 Квірінг Емануїл 388
 Квітка-Оснот'яненко 426
 Кедров М. С. 20
 Кедровський Володимир
 436, 447
 Кейтель 603
 Кейхель 454
 Келін Н. А. 619
 Келін Ніколай Андрійович
 617
 Кельман 116
 Кельман Є. 115, 116
 Кельман Євгеній 249
 Кельман Є. І. 305
 Кельмансон 463
 Кенігсфельд 222
 Кенігсфельд Вальтер 222

- Кентій А. В. 100
Керекез Я. 116
Керенський 454
Керенський Александр 608
Кеслер 606
Кеслер Филипп Давидович 606
Кецельман 119
К'єзу Джульетто 158
Кийко Василь 468
Ким Ю. 26
Кирдецов Г. Л. 615
Кирдецов Григорій Львович 615
Киров 11, 406, 528, 564, 712
Киселев 606
Кисельов А. 583
Кисельов А. Л. 606
Кисельов Аркадій 606
Кисельов Аркадій Леонтійович 573
Кисельов Аркадій Леонтійович (Кеслер Арон Лазаревич) 605
Кисельов-старший 605
Кисиль О. 77
Кислий Роман 484
Китаєв І. 34
Китайнер Григорій 391
Кичко Трохим 98
Кишка Павло 464
Кияница 394
Киянко 258
Кіблич 676
Кілерог 522
Кіллерог [Горелік] 513
Кіллерог Михаїл Маркович 391
Кіпіані Вахтанг 687
Кіппер І. 41
Кіров 11, 116, 141, 172, 526, 528, 543, 650, 658, 711
Кістяківський Джордж (Юрій) 414
Кічур 285
Кішкин Н. М. 454
Кішкин В. А. 535
Клен Юрій 470, 471
Клепатський Леонтій 475
Клепінін 615
Клепінін Ніколай Андрійович 615, 619
Клименко 223
Клименко Прокіп 468
Климович 200
Клонов Владимир Петрович 617
Клонов В. П. 619
Клопотнюк М. 79
Клочурак Степан 611
Клушина Надія 379
Клювгант-Грішин Григорій 592, 595
Ключевський 125
Ключніков Ю. В. 603
Книжний-Пасевич М. 524
Кноль 32
Кноль Еміль 32
Кобизєв Григорій 594
Кобрісов 418
Ковалевський М. 346
Ковалевський Микола 36, 229, 230, 447, 496
Коваленко 219
Коваленко Борис 646
Коваленко Віталій 488
Коваленко Гр. 205
Коваленко Григорій Андрійович (Гр. Сьогобочний) 433
Коваленко Иван Семенович 488
Коваленко Леонід 286, 710
Коваленко О. 112
Коваленко Прохір Тихонович 700
Ковалів Л. 261
Коваль В. 358
[Коваль] Вол. В. 356
Ковальов 195, 381
Ковальов [Левко] 195, 381
Ковальов Левко 380, 382
Ковальов Федір 379
Коваль Роман 45, 54, 421
Ковальчук Галина 58
Ковальчук Лідія 417
Ковальчук Семен 632
Ковбаса Яків 478
Ковтун Г. 546
Ковшик Федір 585
Коган 480, 481
Коган 20, 177, 481
Коган Віктор 590, 596
Коган Павло 585
Кодацкий 11, 564, 712
Коен Стівен 158
Кожан 235
Кожевников 388
Кожем'яченко Ольга 379
Козак Г. 674
Козельський 482, 502, 514, 518, 519, 522, 523, 525
Козельський 319, 326, 518, 522, 523
Козельський Б. 320, 326, 523
Козельський Борис-Бернард 305, 318
Козельський Борис (Бернард Голованівський) 523
Козий 108
Козик 451
Козланюк П. 118
Козлов 667
Козловський І. П. 126
Козловський Василь 267
Козоріс Михайло 141, 142
Козуб 254, 255, 256, 291
Козуб Ів. 254
Козуб Іван 43, 80, 82, 130, 203, 241, 253, 259, 290, 463
Козубовський Ф. 138, 627
Козуб Сергій 82
Кокот 318, 319
Кокоша 515
Кокошкін Ф. Ф. 454
Кокурін 572
Кокурін А. І. 535, 536
Кокурін Александр 571
Колесник Петро 444
Коліух Дмитро 441
Коллонтай 397
Колодуб 313
Коломієць Трохим 424
Колос 452
Колос Василий Гаврилович 87
Колос С. 451
Колос Сергій 451

- Колос Сергій Григорович 722
 Колчак 411
 Колчин 269
 Колчин Михайло 269
 Коляда Григорій Іванович 360
 Комаров [Борис] 320
 Комаров М. 112
 Компанієц Ефим Григорьевич 485
 Компанієц Тимофей Архипович 250
 Компанієць Тимофій 546
 Конар 175, 600
 Кондратенко 225
 Кондратенко Михайло 379
 Кондратьев А. 108
 Кондратьев Н. Д. 375
 Кондратюк 602
 Кондратюк Захар 601
 Кондуфор 690, 708
 Кондуфор Ю. 110, 707
 Кондуфор Юрій Юрійович 708
 Коник Климентій 141
 Кониский 426
 Кониский Олександр 112
 Конквест 486, 490, 491, 493
 Конквест Р. 175, 492
 Конквест Роберт 294, 405, 486
 Коновалець 97, 621, 660, 679
 Коновалець Євген 45, 621
 Коновалов 454
 Коновніцин А. І. 453
 Коноплін 232
 Конрад 410
 Конрад Н. І. 644
 Копач Варфоломій 142
 Копейкіна Єл. 236
 Копиленко 511, 513
 Копнін П. 703
 Кораблев І. М. 586
 Корбут Дмитро 425
 Кордон Іван 477
 Корещий Тимофей Федорович 83
 Корж Кузьма 437
 Коржницький А. А. 18
 Коржницький Афанасий Аполлонович 17
 Коржницький Афанасій 17
 Коркін Петр 593
 Коркунов Г. І. 586
 Коркунов Григорій 593
 Корнев 554
 Корнев М. Б. 553
 Корнилов 223
 Корнилович Михайло 249
 Корнієнко Неллі 714
 Корнійович Юрій 393
 Корнійчук 513, 708, 711
 Корнійчук Артем 611, 614
 Корнійчук О. Є. 699
 Корнілов 410
 Корнілов Александр Александрович 223
 Корнюшенков 70, 71, 105
 Коробенко 79, 339
 Коробенко Куприян Андреевич 485
 Корогодський Іван 680
 Корогодський Роман 696
 Короленко 381, 382
 Короленко В. 41
 Коростышевский Михаил 559
 Коротич В. 687
 Коротич Віталій 687
 Корчак-Чепурківський 80
 Корчак-Чепурківський О. В. 80
 Корчак-Чепурківський Юрій 630
 Корщевер 524
 Корщевер Й. 524
 Коряков 100
 Кос-Анатольський 713
 Кос-Анатольський А. 713
 Косар 360
 Косаренко-Косаревиц Василь 350
 Косарь 360
 Косарь-Дранник 360
 Косач-Борисова Изидора 257
 Косач Изидора Петровна 488
 Косач Изидор 361
 Косинка 472, 586
 Косинка Г. 118, 261
 Косиновська Ольга 488
 Косинский 429
 Косинский С. С. 429
 Косинський С. 429
 Косиор 404, 510
 Косиор С. В. 28
 Косицький 409
 Косіор 14, 28, 156, 171, 292, 397, 498, 559, 573, 583
 Косіор С. 14
 Косіор С. В. 15
 Косман 85
 Коссиор 502
 Коссович С. Г. 112
 Костельнюк Иван Акимович 485
 Костенко 246, 258, 432, 565, 717
 Костенко Ан. 245, 257, 258
 Костенко Анатолий 43
 Костенко Ліна 681, 687, 696, 715, 717
 Костенко Михаил Васильевич 17
 Костенко Михайло 17
 Костецкий Ігор 149
 Косткевич 84
 Косткевич Г. 83, 439
 Костюк 45, 229, 256, 257, 258, 391, 528
 Костюк Г. 346, 516
 Костюк Гр. 129, 253, 255, 258, 259, 389, 516, 517
 Костюк Григорій 20, 43, 55, 147, 148, 150, 351, 390, 516, 686
 Костюк Ек[атерина] 271
 Костюк Екатерина 231
 Косяк Василь 288
 Котарский Виктор 301
 Котвіцький Григорій Васильович 235
 Котко Кость 118
 Котляревський Іван 426
 Котовский 545
 Котовский Григорий 545
 Котовський 545
 Кохан Василь 463

- Коханська 403
 Коханський 423
 Кох Ганс 152, 498
 Кохно Віра 473
 Кохно Микита 473
 Кохно Тарас 478
 Коцевалов Андрій 139
 Коцевалов А. С. 627
 Коциловський Йосиф Йосафат 267
 Коцюбинський 78, 523
 Коцюбинська М. 695
 Коцюбинська Михайлина 695, 722
 Коцюбинський 426
 Коцюбинський Ю. 185, 394
 Коцюбинський Юрій 165, 712
 Коцюбинський Юрко 165
 Кочан Наталя 697
 Кочубей 269
 Кочур 723
 Кочур Григорій 619
 Кошелівець 684
 Кошелівець І. 681, 683
 Кошелівець Іван 46, 681
 Кошут 88
 Кошут [Ив. Гр.] 88
 Кравець Єфим Борисович (Беркович) 226
 Кравцев 286, 686, 687
 Кравцев Богдан 684, 686, 699
 Кравців Богдан 153, 285, 286, 685, 686
 Кравченко 145, 146, 291, 538
 Кравченко В. 583
 Кравченко Василь 585
 Кравченко Віктор 145, 146, 404, 486, 504, 537
 Кравченко Федот 633
 Кравчук 45, 608
 Кравчук Л. 54
 Кравчук Леонід 13, 375
 Крайний (Карпиловский) 517
 Крайній 635
 Крайній Л. 101, 102, 288
 Крайній Лев 498, 564, 634
 Кракович 479
 Крапивянский Ж. 25
 Крапивянский Н. Г. 25
 Красицький Фотій 451
 Красицький Юрій 472
 Красівський З. 695
 Красіков 276
 Красіков П. А. 275, 276
 Красний Г. 111
 Красницький Іван 485
 Красниченко Григорій Хари-тонович 250
 Краснов В. 204, 457, 557
 Краснов Ніколай 619
 Краснов Петр Николаєвич 616
 Краснов П. Н. 619
 Красовський Євтим 476
 Краукліс 502, 503
 Краукліс 502
 Краукліс Ян 12, 592
 Кревецький Іван 600
 Крейтор Каєтан Антонович 287
 Кречотень Іван 373
 Крестінський 173, 382, 390
 Крестьянполь Юрій 219
 Крещанівський 177
 Кржеминський 483
 Кржеминский Константин Ипполитович 483
 Кржемінський К. І. 483
 Кривенко 429
 Кривенко С. 271
 Кривенюк Ольга Петровна 488
 Кривець Юхим 594
 Кривий 588
 Кривинюк Михайло Васильович 371
 Кривобок В. 106
 Крижанівський Микола 585
 Крижанівський Федір 443
 Крилов-Чернявський 231
 Кримець Костя 700
 Кримський А. 333, 437, 469
 Кримський Агатагел 468
 Кричевський [Василь] 723
 Кричевські, брати 451
 Кропивницький 426
 Крип'якевич Іван 702
 Кротевич Костянтин 469
 Крошко 311
 Круглов 404
 Крупников 84
 Крупницький Борис 152
 Крупніков 313, 398
 Крупніков Єфим Веніамінович 311, 398
 Крупська 497, 650
 Крутов 585
 Крушельницька Володимир-ра 604
 Крушельницький 285
 Крушельницький А. 261
 Крушельницький Антін 254, 284
 Крушельницький Мар'ян 706
 Крушельницькі 118
 Крымский А. 320
 Крюгер-Прахова М. А. 670
 Кряжев 109
 Ксандров 188
 Кубійович 346
 Кубійович В. 333, 346
 Кубійович Володимир 346, 361, 702
 Кубіювич-Струк 436
 Кудрик Борис 612, 613
 Кудринський Олексій 218, 593
 Кудрявцев 498, 580
 Кужелев Т. 235
 Кузик Валентина 678
 Кузич Іван 267
 Кузмін М. 121
 Кузнецов 100
 Кузнецов 423
 Кузнецов-Васильєв Василій 585
 Кузнецова Євгенія 724
 Кузняк Микола 283
 Кузовкін Геннадій 687
 Кузьмович Володимир 606
 Кузякіна Наталя 276, 286, 710
 Куйбишев 173
 Кукин 66, 86
 К[уковенко] Петро Захарович 710
 Кулеша Ніколай 13
 Кулеша Алоїз 652

- Кулик 171
 Кулик Є. 481
 Кулик І. 175, 176
 Кулик Іван (Ізраїль) 578
 Кулишов 74
 Кулініченко 398, 429
 Куліченко Семен 87
 Куліш 14, 224, 630
 Куліш Антоніна 224
 Кулішер Ернестина Соломо-
 нівна 537
 Кулішер (Кулінер?) Роман
 528
 Куліш М. 136, 575
 Куліш Микола 55, 118, 144,
 224, 284, 290, 635, 713, 714
 Кульчицький С. В. 113, 388,
 399
 Кулябко 77
 Куминский 83
 Кун 418
 Кун Бела 21, 28, 135, 415,
 416, 418, 419, 420, 581
 Кундзіч Ол. 517
 Куница Михаил Антонович
 251
 Купчик [Исаак] 526
 Купчик Ісаак 13, 569, 589
 Курбас 14, 353, 630, 705, 707,
 708, 723
 Курбас Лесь 67, 94, 118, 278,
 283, 284, 290, 705, 710
 Курганов І. А. 622
 Курганський Іван Тарасович
 323
 Куреня Вадик 353
 Куреня Володимир 488
 Курилко 273, 274
 Курило О. 124
 Курінний П. 346
 Курінний Петро 138, 152,
 350, 627
 Куріцин В. 421
 Курманович Віктор 612, 613
 Курносов О. 696
 Курская Мария Ивановна 93
 Курская М. И. 93
 Курский 536
 Курська Марія 92, 108
 Курська Марія Іванівна 92
 Курський Д. 565
 Куссаба-Валенич А. І. 417
 Кустов 187, 188
 Кустов Максим 187
 Кутейников А. М. 637
 Кутинський Михайло 449
 Кутузов 506
 Кутько (Стахів) Я. 621
 Кухарський 378
 Куценко 251
 Куценко Леонід 607
 Кучабський В. 613
 Кучабський Василь 611
 Кучма 353
 Кушнір Веніамін 680, 700
 Кушнір Іван 606
 Кушпета Омелян 621
 Куц 369
 Кюри Фредерік Жоліо 146
 Лабузов 71
 Лаврентьев Олександр 488
 Лаврик 119
 Лавріненко 45, 131, 152,
 285, 286
 Лавріненко Ю. 346
 Лавріненко Юр. 381
 Лавріненко Юрій 43, 127,
 152, 685
 Лавуазьє Антуан 458
 Лагодин 148
 Лагута Микола 319
 Лада-Якушевич Л. Д. 619
 Лада-Якушевич Леонід Серге-
 євич 617
 Ладигенський Юрій 413
 Лазарев Инвия 560
 Лазаревський Б. 121
 Лазаревський Гліб 232
 Лазаренко 498
 Лазаренко Євген 707
 Лазоверт 564
 Лазурський Володимир 265
 Лакиза 118, 373
 Лакиза Петро 229
 Ламекін 225
 Ландер К. 303
 Ландо Л. 123
 Лапскер Леонід 590, 596
 Лапчинський 394
 Лапчинський Г. 185, 433
 Лапшин 307
 Ларин (Бухарин) Ю. 25
 Ларин Ю. 25
 Ларін 187
 Латишев 36
 Латишев А. 565
 Латишев А. Г. 297
 Латышев 308
 Лауній 217
 Лацис 667
 Лаціс 62, 207, 302, 419, 437
 Лаціс М. 306
 Лаціс Мартін 21, 62, 449
 Лаціс (Судрабс) Мартін 304
 Лашкевич 195
 Лебедев В. 309
 Лебедев Н. А. 314
 Лебединець М. 261
 Лебединцев Афанасій 478
 Лебедь 293
 Лебідь Ананій 113, 254, 261
 Лебідь Д. 389
 Лебон 34
 Лебон Густав 34
 Леви Абель Лейбович 310
 Леви Сура-Лея Мовшевна
 310
 Левитський Микола 441
 [Левитський] Микола Васи-
 льович 369
 Левитський Микола Васильо-
 вич 441, 449
 Левитський Микола Григоро-
 вич 441
 Левицкий Иван Иванович
 250
 Левицкий Федор Иванович
 250
 Левицький 600
 Левицький Дмитро 606
 Левицький Кость 606
 Левицький Микола 488
 Левицький Орест 375
 Леві Абель 314
 Левік Рувім 389
 Левін Н. 123

- «Лев Кровавий» 634, 635
 Левченко 321, 324
 Левченко М. 114
 Левченко [Микола] 320
 Левченко Петро 713
 Ледянський Сергій 137
 Ле Іван 444
 Лебідь 683
 Лейбман 521
 Лейно 615
 Ленин 5, 12, 24, 26, 34, 55,
 158, 166, 167, 168, 172, 181,
 182, 183, 186, 204, 297, 372,
 504, 712
 Ленин В. І. 36, 178, 527
 Ленін 5, 9, 23, 27, 33, 38, 39,
 49, 104, 111, 113, 130, 131,
 135, 138, 160, 161, 162, 163,
 165, 166, 167, 168, 172, 173,
 180, 182, 183, 185, 186, 207,
 266, 270, 296, 298, 306, 307,
 326, 328, 339, 388, 396, 404,
 408, 415, 426, 494, 496, 497,
 500, 506, 531, 562, 565, 577,
 578, 626, 640, 650, 652, 658,
 679, 686, 706
 Ленін В. І. 118
 Ленін Владімір Ільч 165
 Лень Валентин 57
 Леонов 315
 Леонов-Неміровський Леонід
 592
 Леонтович 468, 660, 662,
 673-677, 701
 Леонтович Галина 675, 676
 Леонтович Дмитро 673
 Леонтович М. 668, 673
 Леонтович Марія 675
 Леонтович Микола 467, 673-
 675, 677
 Леонтович Николай 678
 Леонюк 326
 Леопольд 588
 Леопольд-Ройтман Даниїл
 593, 599
 Леплевський 524, 536
 Леплевський 61, 171, 508,
 522, 535, 551
 Леплевський Г. 554
 Леплевський І. 257
 Леплевський Ізраїль 98, 551,
 569, 591
 Леплевський Ізраїль Мойсе-
 йович 551
 Леплевський І. М. 524
 Лерман Іполит Єфимович
 226
 Лесів, о. 661
 Лесів Я. 695
 Левашов С. В. 453
 Левий Микола Павлович 588
 Лепін Андрей 12, 591
 Лепьохін Є. В. 139, 627
 Лившиц Я. 25
 Лизогуб 229
 Лизогуб Дм. 200
 Линник Влас Кіндратович
 225
 Линник Влас Кондратьевич
 225
 Линчевский 83
 Липа Юрій 136, 555
 Липківський 65, 467
 Липківський Василь 38, 260,
 261, 321, 382, 467, 468, 469,
 471, 472, 475, 476
 Липковский Василий 485
 Лисаковський Венедикт 81
 Лисенко 642, 700
 Лисенко Микола 114, 426,
 700
 Лисин 250
 Лисиця 488
 Лисняк Омелян 612
 Листопад Ілья Трофимович
 250
 Лисюк Каленик 611
 Лисяк-Рудницький Іван 689
 Литвин Юрій 692
 Литвиненко 200
 Литвиненко Дмитро 585
 Литвинов Борис Нілович 618
 Литвицький 358
 Литвицький М. 358
 [Литвицький] Мик. Ол. 356
 [Литвицький] М. Ол. 356
 Лифшиц 511
 Лихолат Андрій 144, 206
 Лихомський 511
 Лібер Джордж 688
 Ліберберг Іосиф Ізраїлевич
 391
 Ліверовський А. В. 454
 Лівицький Андрій 447
 Лівицький Микола 347, 361,
 368
 Лівшиць 199, 252
 Лівшиць Яків 13, 197, 590
 Лігнау 414
 Лігнау Олександр 414
 Ліждвой Андрій 394
 Ліпка Петро 604
 Лісовий (Свашенко) П. 583
 Лістенгарт Михайл 591
 Літвицький 365
 Літман 85, 89
 Літман Аркадій Сємьоно-
 вич 84
 Ліфар 81, 82, 89
 Ліфшиць 233, 238
 Ліфшиць Я. 515, 517
 Ліхвенко М. 236
 Ліхнякевич Андрій 448
 Лобанов 399
 Лобанов М. 428
 Лобачов 188
 Лобзенко 17
 Лобуцький 367
 Лобуцький Володимир Карло-
 вич 348
 Логинов Федор Владимиро-
 вич 485
 Лозинський 142
 Лозинський Михайло 283,
 604
 Лозовик 451
 Лозовик Анатолій Григорье-
 вич 225
 Лозовський Александр 679
 Лозовський 678
 Лозовський Лесь 678
 Лордкіпанідзе Тіте 13
 Лосинский 581
 Лосинский К. Ф. 581
 Лосіцький Павло 218
 Лотоцький Ол. 129
 Лохматый-Будовский Х. Г. 13

- Лужанський Автоном Кіндратович 323
- Лукомський 670
- Лукомський Г. 195, 667
- Лукомський Георгій 667
- Лук'яненко 683
- Лук'яненко Левко 692
- Лук'яненко М. 697
- Луначарський 639
- Луначарський 278
- Лупан Олександр 84, 376
- Лупенко 86
- Лупенко К. 85
- Лупенко Кузьма 81
- Лур'є А. 590
- Луцак Володимир 478
- Луценко 436
- Луценко Іван 289, 436
- Лучко С. 79
- Лучко Семен 79
- Луц Андрій 188
- Лымар 481
- Лымарь 480
- Лысенко О. Н. 312
- Львов В. Н. 454
- Львови 454
- Львович 62
- Львович В. 381
- Львович В. І. 62
- Львович Сергій 630
- Львівський Микола 441
- Любомірський 262
- Любошин 625
- Любцев П. П. 481
- Любченко 292, 316, 329, 366, 381, 394, 511, 512, 514, 515, 524, 559, 601
- Любченко Аркадій 649
- Любченко Микола 283
- Любченко П. 257, 329, 330
- Любченко Панас 55, 283, 366, 404, 536, 601, 603, 605
- Любченко П. П. 15
- Люсіані 471
- Лютій 423, 588
- Лятишевський Іван 266
- Ляшенко Василій 485
- Ляшенко Іван Яковлевич 251
- Ляшенко Іван 546
- Маарі Гурген 650
- Маговер 586
- Маговер (Маховер) 587
- Маєвський 201
- Маєвський Йосип 432
- Маєвський Петро 475
- Маерман 199
- Мазепа Іван 467
- Мазлах Сергій 290, 409
- Мазо 518
- Мазо Соломон 12, 218
- Мазуренко Василь 441
- Мазуренко Ю. 393
- Мазуренко Юрій 283
- Мазуренко Юрко 284
- Маївський Дмитро 612, 692
- Майер Фромгольд 222
- Майрановський 445, 550
- Майрановський 307, 550
- Майстренко 635, 644
- Майстренко Іван 635, 644
- Макаренко 15
- Макаренко Микола 15
- Макаренко Н. Е. 15, 452
- Макаренко Николай Емельянович 15
- Макаренко П. І. 637
- Макіявеллі 34, 35
- Макіявеллі Нікколо 34, 648
- Маклаков Н. А. 453
- Маклин 101
- Маклярський 105
- Маклярський 621
- Маклярський М. Б. 621
- Максименко Ф. 118
- Максименко Ф. П. 125
- Максимова 309
- Максимова Елла 308
- Максимович 511, 512
- Максимович Д. 269
- Максимович Іван 684
- Максимович К. 444
- Максимович Михайло 426
- Максимюк Александр Терентьевич 485
- Максютенко 80
- Маланчук 125
- Маланюк Євген 607, 654
- Маланюки 607
- Маленков 63, 103, 123, 159, 291, 305, 480, 532, 543, 579, 580
- Маленков-молодший 291
- Малимон Петро 162
- Малинка Віктор 200
- Малиновський Іоаннікій 143
- Малицький А. 9
- Малишко А. 174, 686
- Малишко Андрій 681
- Малкіс В. І. 521
- Мальований 229
- Мальцев 511
- Мальцев Іван 187
- Малюшкевич 176, 475
- Малюшкевич Костянтин 65, 176, 261, 473, 478
- Маянатович П. Н. 454
- Малярєвський Михайло 469
- Малярєнко Василь Тимофійович 341
- Малярєнко В. Т. 341
- Мамайсур 682
- Мамайсур Б. 682
- Мамайсур Борис 696
- Мамардашвілі Мераб 7
- Мамед Баргі 561
- Мамед Баргі С. Г. 561
- Мамед Баргі Саттар Гасимович 560
- Мамішева Анна Миколаївна 481
- Мамонец 71
- Мамонец Мартын Никитович 70
- Мамонець 70
- Мамонець Мартин 70
- Мамонець Тетяна Мартинівна 71
- Мамонтов Яков 117, 137
- Мамчур 115
- Мандельштам 164, 280
- Мандельштам Н. 405
- Мандельштам Над. 493
- Мандельштам Надежда 405
- Мандрика Андрій Миколайович 270

- Мандрика М. І. 672
Мандрика Сава 473
Манжула Степан 610
Мантейфель 194
Мануйлов А. А. 454
Манцев 583
Манцев Василь 13, 300, 591
Манцев В. Н. 582
Манькин 192
Манькін 190, 192, 453
Манькін [Борис] 192
Маракуєв С. В. 619
Маракуєв Сергій Владимирович 616
Марген 471
Марголін 538
Марголін (Марголин) Ю. Б. 147
Маренін Мирон 664
Маринич Сергей Максимович 485
Маринюк 231
Маричевський Микола 695
Маркелов 71
Маркин 562
Маркітан П. П. 553
[Марк] 35
Маркс 5, 33, 35, 111, 130, 166, 173, 383, 455, 497, 706
Маркс Карл 167
Марр М. 138, 627
Мартиненко І. 479
Мартинець Володимир 621
Мартинов Ф. 41
Мартинюк Микола 608
Мартос Борис 447
Мартиненко Олександр 724
Мартыненко 89
Мартынюк 89
Марцинкевич А. 90
Марченки 146
Марченко 499
Марченко Валерій 661, 697
Марченко Василь 149
Марченко Зиновій 485
Марченко Ніна 687
Марченко П. Г. 498
Марченко Петро 499
Маршак 256
Маршалк 663
Маршалк К. П. 663
Мар'яненко 586
Масенко Т. 174
Масенко Терень 517
Масикевич О. 612
Масленников 93
Масленников В. Є. 94
Маслов 480, 545, 561
Маслов Сергій Семенович 616
Маслов С. Л. 454
Массальський 199
Массальський Александр 198
Масютко Михайло 724
Матвеев Євген Борисович 220
Матвеев М. 284
Матвієвський 219
Матершов Ф. П. 106
Матусов 12, 86
Матусов Яков 12, 86
Матушевская В. А. 316
Матушевская Вера Александровна 314
Матушевские 99
Матушевский 342
Матушевский В. Ф. 316
Матушевский Василий 316
Матушевська В. 315
Матушевська Віра 575
Матушевський 318, 319, 342
Матушевський Б. 337, 338, 349, 353, 358
Матушевський Борис 340, 353, 470
Матушевський Борис Федорович 322, 360, 371
Матушевський Василь 488, 575
Матушевський Ф. 360, 575
Матушевський Федір Павлович 488
Матушевські 349
Матчак Михайло 612
Махия В. 377
Махно 457
Мацієвич К. 369
Мацон (?) 594
Мач 270, 562
Маяковский 714
Мдівані 389
Медведев 408
Медведева 407, 704
Медведев Р. 549
Медведев Рой 23
Медведь 11, 515, 564, 712
Медвідь 515
Медер 214
Меженко 440
Меженко Юр 440
Межлаук 538
Межлаук Валеріян 537
Мейерович 498
Мейлахс 78
Меламед 462
Мельгунов 190, 193, 418
Мельгунов С. 190
Мельгунов С. П. 135, 302, 418
Мельник А. 620
Мельник Иван Васильевич 250
Мельниченко 172, 353
Мельниченко Володимир 172
Мельчин С. 309
Менглі-Гірей 432
Менжинский 22, 492
Менжинський 22, 98, 309, 493, 577
Менжинський В'ячеслав 22
Менкуш Ярослава 724
Меринг 313
Мерінг 226
Мерінг Сергій Сергєєвич 226
Меркулов 103, 265, 291, 307, 414, 537
Меркушев 480
Мернюк 189, 231
Мернюк Іван 189
Мерцалов 481
Мехлис 586, 587
Мехліс 587, 705, 710
Мешик 435, 481
Мещанинов І. 138, 627
Микита Сергійович [Хрущов] 37
Микитенко І. 14

- Миколаєнко Поліна 581
Миколай, отець 476
Миклулін Андрій 151
Милорадович 557
Милорадович Григорій 6
Милосов Михайл 485
Мильман 525, 526
Минаєв 556
Минайленко Федір 633
Миненко 82
Минкевич 511, 515
Мирза-Авак'янц 450
Мирний Панас 375, 426
Мироненко Мих. 117
Мирошніченко 119
Мисик В. 118, 261
Мисюревич Лариса Адри-
ановна 239
Миткевич Леонід Івано-
вич 66
Митрохін Микола 687
Митькевич Іван 66
Митькевич Леонід 66
Михайл (Єрмаков) 300
Михай Іван 562
Михайлик 515
Михайлик Михайло Васильо-
вич 391
Михайличенко 381
Михайличенко [Гнат] 381
Михайлов 197, 198, 208,
400, 489
Михайлов Матвій 218
Михайлов М. Л. 567
Михайлов Сергій Ніколає-
вич 226
Михайлов[Ферман] 208
Михайлов-Ферман 197
Михай Ріста 562
Михалевич М. 369
Михеева О. В. 490
М[ихеева] О[льга Васильєв-
на] 239
Михеева Ольга 489
Михеев П. П. 143
Михновський 313
Мицик Федір 465
Мицик Ярина Петрівна 465
Мікоян Анастас 526
Міллер 138, 139, 626
Міллер Є. К. 415
Міллер М. 138, 627
Міллер Михайло 138, 153,
686
Міллер М. О. 626
Мілославін 583
Мілько 119
Мільман-Хосидова Есфір 525
Мілюков 454
Мілянська Наталя Дмитрів-
на 196
Міляш[к]евич С. А. 208
Мінаєв-Цикановський Ал. 98
Мінаєв-Цикановський Алек-
сандр 592
Мірза-Авак'янц Наталя 149
Міронов-Король Сергій 592
Міронов Л. Г. 536
Мірошніченко 88
Мірчук 611
Мірчук І. 151
Мірчук Іван 152
Мірчук Петро 442, 621
Міт'яй-Міт'яєвський Марк 288
Міхайлов 393
Міхейкин 421
Міхельсон 563
Міхновський 442, 443
Міхновський Микола 442,
443
Міхновський Микола Івано-
вич 442
Міхновський Юрій 261, 469,
473, 474, 477, 478, 485
Міяковський 77
Могилянська Ладя 285
Могилянський 113
Могилянський Михайло 113,
136
Модзалевський 665
Модзалевський Вадим 137
Мозговий 227
Мозолевський Б. 695
Мозолевський Борис 696
Мойсєєв С. 434
Мойсин Яків 188
Молотов 33, 102, 103, 104,
108, 123, 150, 156, 158, 183,
186, 291, 295, 501, 571, 577,
578, 582, 583, 584, 586
Молох 595
Молчанов Г. А. 536, 590
Молчанов [С. Е.] 202
Молчановський 83
Молчанов С. М. 417
Монгайяр 458
Монгайяр 458
Мор Томас 246
Моргаєнко П. 696
Морган Клод 145
Моргулис З. Г. 343
Моргуліс Зіновій Григорович
371
Мороз Валентин 692, 724
Мороз Михайло 468
Морозов Ігнат 592
Морозов Николай Аполлоно-
вич 614
Морозов Павлік 578, 634
Моррісон («Гаррі») 101
Москевич В. 111
Москович Маркус 188
Мостовий Олександр 585
Мостович Анна 688
Мочульський 435
Мочуховський 578
Мошенко А. 235
Мошин В. А. 618
Мрозовський Андрій 663
Мудрий Василь 692
Музичка [Андрій] 320
Музичук О. 229
[Муравйов] 435
Муравйов 60, 184, 185, 205,
230, 413, 432, 433, 434
Муравйов М. А. 625
Мурав'єв 190, 434
Муралов Н. И. 25
М[урашко] 668
Мурашко 660, 662, 667-670
Мурашко А. А. 667
Мурашко Маргарита Августів-
на 668
Мурашко Микола 713
Мурашко О. 668
Мурашко Олександр 435,
665, 667, 670

- Мурін Ю. 309
 Муромцев С. Н. 307
 Мурузі Георгій 560
 Мусіец 87
 Муссоліні 34, 495, 647
 Мусульбас 394
 Мусульбас Іван 394
 Мусульбас Іван Андрійович 391
 Мухін 523
 Мухін М. 523
 Мучнік Н. А. 412
 Мушкетик Юрій 699
 Мышко Іван Андреевич 17
 Мюллер Рудольф 537
- Навроцький Б. 117
 Нагаєвський Ісидор 431
 Нагібін Ю. 632
 Нагірний 54
 Нагнибіда М. 686
 Нагноїний Я. П. 341
 Нагуманов Вафа 54
 Надеянко 314
 Назимов 656
 Наконечний Євген 608
 Налепінська-Бойчук Софія 82
 Налепінська С. 89
 Налепінська Софія 67
 Налепінська Софія 489
 Нарбут 435, 665
 Нарбут Георгій 426, 468, 678
 Наріжний 607
 Науменко 436
 Науменко В. 381
 Науменко Володимир 55, 436
 Наумов 523
 Наумов-Леах 523
 Наумов-Леах Д. Б. 522
 Наумчук 345
 Нахимов 506
 Небаба Мартин 6
 Недюха І. 306
 «Неизвестный» 225
 Нейман 73
 Неклюдов 666, 667
 Неклюдов Владислав 618
 Некрасов Віктор 352
- Некрасов Н. В. 454
 Нелідов 112
 Нелідов Юрій 112
 Немазаний Г. Ф. 156
 Немешаєв К. 228
 Немоловська Ксенія 288
 Нероденко Володимир 680, 702
 Неронович 436
 Неронович Євген 436
 Несвіцький О. 568
 Несвіцький Ол. 47, 213, 456
 Нескорожена Н. 72
 Нестеров 563
 Нехода І. 174
 Нечаєв 220
 Нечаєв Константин 220
 Нечаєв [Н. І.] 202
 Нечаєв Константин Константинович 220
 Нечаєв С. 299
 Нечинщиков Н. 25
 Нечипоренко Прохор 425
 Никанор, чернець 269
 Никитченко А. В. 59
 Никовський А. 335
 Ніколаєв Сьмьон Ніколаєвич 616
 Николай II 51, 193
 Николишин 136
 Николишин С. 136
 Никонов-Сморозин М. 3. 43
 Никон, патріарх 269
 Нирчук М. 523
 Нитченко Дмитро 440
 Нікітін 527
 Нікітін А. Л. 490
 Нікітін А. М. 454
 Ніковський 256, 336, 352, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 440
 Ніковський А. 117, 125, 334, 349, 352, 358, 365, 368
 [Ніковський] А. В. 356
 Ніковський А. В. 354, 363
 Ніковський Андрій 339, 439
 Ніковський Андрій Васильович 363, 371
 Ніковський Андрюха 352
- Нікодiмoв (Никодимов) І. Н. 149
 Ніколаєв 405, 528
 Ніколаєв Л. 141
 Ніколаєв Леонід 528
 Ніколаєв С. Н. 619
 Ніколаєвський 528
 Ніколаєвський Б. 173
 Ніколаєнко Іван 13
 Ніколаєнко Поліна 578
 Нікольська Єлена 120
 Нікольський Б. В. 453
 Нілов В. 299
 Німчук 607
 Німчук Іван 606
 Нітефор Ірина 446, 609
 Ніщененко Корнель (Корній) 448
 Новаковская 107
 Новаковская Евгения Альбертовна 107
 Новаковський Н. 107
 Новаковський Нісон 218, 590
 Новиков 88
 Новикова Зінаїда 259
 [Новиков] Михайл Варфоломєйович 259
 Новицький Михайло 126
 Новосад Роман 266
 Ноґтьов 202
 Ноґтьов А. П. 275
 Ножин Михайл Андреевич 250
 Носович 206
 Носок Марія Григорівна 536
 Носок Савелій Андрійович 536
 Нырчук 523
- Обертас Ол. 690
 Обертас Олесь 690
 Обозненко Л. 288
 Обозненко Леонид Алексеевич 288
 Оболенська Олена 662
 Овруцький 537
 Овруцький Мотя Мойсейович 537
 Овсієнко В. 687

- Овсієнко Василь 687
 Овсянніков А. І. 619
 Овсянніков Олександр Іванович 616
 Овчаренко (Пшеп'юрська) Марія 686
 Овчаров Г. 117
 Овчинников 519
 Овчинников 487
 Оглоблин Ол. 140
 Оглоблин Олександр 139, 152
 Огнева Людмила 696
 Огольцов С. І. 307
 Огурцов 31
 Одинець Г. 230, 432
 Одинець Гаврило 431
 Одинцов 514
 Одорський Гедеон 269
 Озерний Михайло 724
 Озерський 394
 Озерський Юрій 283
 Окруй Володимир 592
 Оксамита М. 261
 Оксик Юрій Федорович 74
 Оксик Юрій 478
 Олейник Григорій 251
 Олексієнко 489
 Олексієнко Терентій 489
 Олексій Віктор Олександрович 359
 Олендорф Отто 425, 484
 Олесіюк Тиміш 448
 Олесь О. 118
 Олесь Олександр 137
 Олицька 44
 Олицька Є. 125, 218
 Олицька Катерина 44, 246, 451, 623
 Олійник 515, 580, 675, 678
 Олійник Василь 283, 536
 Олійник Іван 677
 Олійник Іван Павлович 672
 Ольденбург С. Ф. 454
 Ольжич О. 137
 Ольшанський Семен 589, 596
 Омельченко Г. 671
 Омельченко Григорій 610, 614
 Омельчук Денис 17
 Омельчук Дмитро 57
 Омельчук Семен 17
 Онецький 495
 Онецький Євген 63, 445, 448, 494, 495, 621
 Оніщук 525, 574
 О'Ніл 278
 Оперод 503
 Опока Николай Іванович 251
 Опоков Є. В. 125
 Опперлут 577
 Опперлут-Стауніц Едуард 577
 Опоков 99
 Орбели Л. А. 643
 Орбели Л. А. 643
 Орджонікідзе 405, 486, 537, 587
 Орджонікідзе Г. К. 182
 Ординський В. 288
 Орелович Соломон 12
 Орел-Орленко Іван 527
 Оренштайн 365
 Орест (Зеров) Михайло 361
 Орехов 315
 Орлик Степан 469, 473
 Орлов 101, 522, 524
 Орлов Євтихій 585
 Орлов [Каган] 512
 Орлов [М. Н.] 490
 Орлов-Подольський Даниїл 593
 Орловський 360, 561
 Орловський Віктор 561
 Оробинський 176
 Оробинський 176
 «Ортодокс» 344, 345
 Орьєв 480
 Ор'єв Олександр 480
 Осадчий Михайло 724
 Осадчий С. 71
 Осинін-Вінницький Григорій 593
 Осинський Валеріан 229
 Осипенко 176
 Осіма 95
 Осокін А. В. 410
 Осоргін М. 378
 Осташко 449
 Осташко Т. 431, 448
 Островідов В. 111
 Островський І. 590
 Островський Йосиф 589
 Отамановський Валентин 319, 440
 Отамановський Валентин Дмитрович 323
 Отмарштайн Юрій 620
 Отрошенко Валентина 699
 Паасікві Юхо 619
 Павленко Віктор 443, 604
 Павленко Оксана 94, 678
 Павличев 486, 575
 Павличко Дм. 706, 707
 Павлов 642, 643
 Павлов І. П. 641, 643
 Павлов М. П. 521
 Павлов П. 236
 Павловський Іван 261, 469, 477, 478
 Павлов Т. 53
 Павлушков 318, 319, 329, 330, 335, 337, 342, 367
 Павлушкова 353
 Павлушкова Н. 346, 352, 354, 451
 Павлушкова Наталя 325, 361, 608
 Павлушкова Наталя Петрівна 348
 Павлушков Коля 330
 Павлушков М. 349
 Павлушков Микола 284, 325, 328, 337, 348, 361, 488
 Павлушков Микола Петрович 371
 Павлушков Миколка 352
 Павлушков Н. П. 326
 Павлюк-Кордон Іван 65
 Падалка 451
 Падалка Іван 489
 Падалка Іван 527
 Пайкесу А. К. 181
 Пак Сен Хун 562
 Палібін А. В. 534
 Палідович Михайло 692

Паліїв Ом. 600
 Паліцин Авраамій 269
 Палушков 352
 Панасенко Ілля 468
 Панкін 390
 Панкратов 389
 Панкратов Микола 425
 Панченко М. 117
 Панченко-Чаленко К. 118
 Панченко-Чаленко Кирило 320
 Панькевич Іван 610
 Папанін І. Д. 418
 Папчинський А. А. 510, 535
 Парапутц Іван Іванович 214
 Парецькі Сара 298
 Парнюк М. 123
 Пархоменко [Володимир] 320
 Пархоменко Володимир 65
 Пархомова Лідія 199
 Пасека Григорій Васильє-
 вич 83
 Пасманик Даниїл 204
 Пассова З. І. 537
 Пассов З. І. 97
 Пастернак Борис 706
 Пастернак Ярослав 127
 Паукер К. В. 536
 Пахомов 461
 Пашко 119
 Пашков Павел Іванович 250
 Пашковський Николай Павло-
 вич 617
 Пашковський Н. П. 619
 Пащенко Ол. 713
 Певнев Григорій Харитонो-
 вич 250
 Пелюхін 282
 Первомайський Леонід 517
 Перебейнос 189
 Перебийніс Василь 189
 Перевозников Сергей 542
 Перельман Осип 121
 Перковський А. 186, 375, 602
 Перковський А. Л. 627
 Перковський Арнольд 139,
 459
 Перцов 177, 481, 597
 Перцов Д. 486, 572
 Перцов Д. А. 481
 Перцов Давид 481, 593
 Перцовський 307
 Пескер-Піскарьов Владимир
 589
 Пескер-Піскарьов Владімір
 13
 Петерс 667
 Петерс А. А. 13
 Петлюра 8, 414, 621, 660, 679
 Петлюра С. 230, 363, 364
 Петлюра Симон 54, 446, 470
 Петренко 221
 Петренко Дмитрій Іосифо-
 вич 250
 Петренко Євгенія 288
 Петриковський Николай Ада-
 мович 250
 Петрицький 586, 708
 Петрицький Анатолій 705
 Петров 93, 94, 307, 315, 398,
 454, 459, 572, 657
 Петров Віктор 5, 46, 153, 459,
 575, 657
 Петров (Домонтович) Віктор
 46
 Петров Н. В. 535, 536
 Петров Никита 571
 Петровский Г. И. 25
 Петровский Л. 25
 Петровский П. Г. 25
 Петровський 156, 370, 397,
 399, 419, 533
 Петровський А. 72
 Петровський-батько 534
 Петровський Г. І. 15, 167, 573
 Петровський Григорій Івано-
 вич 11, 712
 Петровський М. Н. 332
 Петровський-син 534
 Петровські, родина 534
 Петропавловська Ол. 236
 Петрус К. 35, 43, 206, 216,
 452, 483, 636
 Печений 229
 Печенюк Л. И. 19
 Пешехонов А. В. 454
 Пивоваров Микола 468, 469
 Пивоварчук Євмен 473
 Пивоварчук Іван 473
 Пилипенко Б. К. 483
 Пилипенко Борис 254, 261
 Пилипенко С. 117
 Пилипенко Сергій 379, 524
 Пилсудський 335
 Пильзен 557
 Пимоненко Микола 713
 Лиріг Руслан 69
 Пирожков С. 186, 375, 602
 Пирожков Сергій 139
 Пирожков С. І. 627
 Писарев-Фукс Владимир 595
 Пискарєв 521
 Пискун Т. Г. 465
 Письменний Ал. 403
 Письменний Яків 13, 569,
 592, 595
 Письменний 503, 518
 Питимко Я. 379
 Питимко Яким 379
 Пичкулич Петр Петрович 250
 Пігідо Федір 150
 Підгаєцький 353
 Підгаєцький В. 118
 Підгаєцький Володимир 630
 Підгаєцький Володимир
 Якович 371
 Підгаєцький Микола 284
 Підгайний 131
 Підгайний Семен 151
 Підгірний Богдан 696
 Підгородецький Василь 661
 Піддубний-Толмачов Григорій
 283
 Підмогильний 285, 646
 Підмогильний В. 284
 Підмогильний Валеріян 283,
 329, 339
 Пілацька 573
 Пілацька О. В. 573
 Піранов 669
 Піранов Георгій Сергійович
 669
 Піранян 669
 Піроянц 669
 Пісарев-Фукс Владимир 590
 Пісоцький Анатолій 441

- Плаксин 460
Плаксі́н 460
Платковський М. 351
Платонов 125, 283
Платонов Іван 188
Платонов С. Ф. 387
Плахотнюк 725
Плахотнюк М. 727
Плахотнюк Микола 701, 702, 726
Плачинда-Спорош Іван Семєнович 391
Плевак М. 117, 119
Плеханов 111
Плотичер 449
Плохой Василій 485
Плужник 283
Плужник Євген 282, 722
Плюто Михайло 482
Плющ В. 346
Плющ Василь 350
Повстенко Олекса 153
Погуляшенко Петро Ільч 250
Подбельський Ю. 287
Подгортний Яков Іванович 616
Подобєдов 106
Подольський 12
Подольський Бор. 41
Пожар 534
Пожар Микола 534
Пожар Микола Єфремович 534
Позерн Б. 284
Позицянук Йосип 692
Познанський Н. Н. 299
Покальчук [В.] 321
Покко [Сильвестр] 201
Покотило Я. 269
Покровский 125
Покровський 265
Покровський Константин 265
Полещук Г. 25
Полікарпов А. 284
Поліщук Валеріян 283, 285
Поліщук Є. С. 53
Поліщук Клим 283, 285
Поліщук Омелян 188
Полоз 393, 510
Полоз М. 283
Полоз Михайло 443
Полонська-Василенко Н. 152, 346, 374
Полонська-Василенко Наталія 534
Полонська-Василенко Наталя 115, 245, 350, 361, 685
Полоцький 511, 515
Полторацький О. 136
Полунін 410
Польський М. 264, 272
Поляков 237
Поляковський 580
Понятенко Прокіп 432
Попереля В. 263, 264
Попик В. 100, 159
Попко Клим 261
Поплавко В. 432
Поплавко Віктор 432
Поплюйко Анатолій 149
Попов 28, 29, 63, 64, 120, 514, 522, 559
Попов Н. 25
Попов Н. Н. 25, 524
Поппе Ник. 124
Попруженко Вадим 410
Порайко 461, 511, 524
Порайко Василь 55, 395
Породько В. М. 325
Порошенко П. 48
Портнов 74
Поскрєбишев 528, 582
Посталовская Татьяна Семєновна 109
Постернак 77
Постишев 141, 171, 292, 498, 512, 514, 559, 579, 605
Постишев П. 14, 136, 389
Постишев П. П. 15
Постніков Сергій Порфир'євич 616
Постніков С. П. 619
Постоловський 511
Постоловська 141, 513
Постоловська Тетяна 141
Постоловський Антін 449
Постоловський Михайло Федотович 391
Постышев 404, 498, 502, 513, 514, 521
Потапенко Петро 474
Потапов Александр 120
Потехін Ю. Н. 603
Потоцький П. 261
Потоцький Павло Платонович 261
Пот Пол 33
Правдін Рахміль (Еміль) Моїсейович 222
Премислер І. М. 331
Преображенський 515
Преображенський 522, 526
Привалов 283
Примаков В. 185
Приста́йко 100, 306
Приста́йко В. 100, 159, 401, 575
Приста́йко В. І. 325
Притиско Микола 478
Приходченко 321
Приходько 340, 394, 511
Приходько Антін 515
Приходько Віктор 448
Приходько М. 262, 548
Приходько Микола 146
Прокоп Мирослав 684, 692
Прокопенко 231
Прокопенко Костянтин 231
Прокопович В. 358, 369
Прокопович В. К. 364
Прокопович В'ячеслав Константинович 363
[Прокопович] Вяч. К. 356
Прокопович С. Н. 454, 455
Прокопович Теофан 152
Прокоф'єв Г. 590
Прокоф'єв Г. Є. 535, 539, 571
Прокоф'єв 536
Проскуряков 177
Проскурякова Елена Івановна 288
Проскуряков Павел Іванович 288
Протагор 296
Протопопов А. Д. 453
Прохода Василь 267, 610, 614
Прохоровський 283

- Прохор, отец 264
 Пругер Б. 82
 Прудніков 219
 Прудон П'єр Жозеф 483
 Пряниковы 534
 Пугач 434
 Пугач І. 432
 Пугач Ісаак 434, 662
 Пугач Петр Кузьмич 18
 Пуполь Ніколай 13
 Пурішкевич Владімір Мітро-
 фанович 133
 Пустовіт Петро 98, 597, 599
 Пустовойтов 20, 177
 Пустовойтов С. А. 573
 Пустовойтов Сергей 482, 518
 Пустовойтов Сергей Аполло-
 нович 19
 Пустовойтов Сергій 20, 521,
 525
 Пустотин 86
 Пустотин Іван 86
 Пучковський В. І. 208
 Пушкарьов Б. С. 179, 181, 652
 Пчілка Олена 114
 Пшенніков Олександр Михай-
 лович 691
 П'ядик Ю. 174
 П'янов В. 700
 П'янов Володимир Якович
 699
 П'ятаков 171
 Пятаков 408, 522, 523
 Пятницький І. 25
 Пятницький О. А. 25
- Рабинович 563
 Равдонікас 138, 626
 Равдонікас В. 138, 626
 Равдонікас Владіслав 138,
 626
 Рага Ахан 561
 Радев 118
 Радек 27, 526, 532
 Радек К. 25
 Радек С. К. 25
 Радзивіловський Ізраїль-Алек-
 сандр 591
- Радіщев 152
 Радомисльська Лідія Яковлев-
 на 531
 Радомисльська Розалія Моїсе-
 євна 530
 Радомисльський Арон Марко-
 вич 530
 Радомисльський Вадим 530,
 531
 Радомисльський Віктор 531
 Радомисльський Герш-Євсей
 Аронович 530
 Радомисльський Михайл 530
 Радомисльський Степан 530
 Радомисльський Яков 530
 Радченко 177
 Радченко В. І. 177
 Радченко М. 73
 Радченко Мих. 71
 Разгон Олексій 413
 Разуміхін 453
 Разуміхіна Є. П. 453
 Раз[умний] 315
 Ракита 107
 Ракитський 625
 Ракітов Г. 234
 Ракович Іван 200
 Раковский 217, 293
 Раковский 218, 380, 409,
 456, 600
 Раковский Х. 114, 339
 Рак-Раченко Герман 474
 Ралев Микола Дмитрович
 323
 Ранцев Григорій Маркович
 250
 Ранюк Ю. 148
 Рапопорт 82
 Рапопорт М. 488
 Рапп Ірина 687
 Раппопорт 523
 Рап'ян 669
 Раскина Туба Айзиковна 106
 Ратинський-Футер Аркадій
 590, 599
 Ратушний 265
 Рау Ганс 111
 Рафаїл [Р. П. Фарбман] 397
 Рафес 194
- Рафес Мойсей 194
 Рахес 578
 Рахлис 28, 482, 518, 521,
 522, 524
 Рахлис П. М. 536
 Рахліс 522, 523
 Рахліс Пейсах 217, 569, 592
 Рахліс Пейсах Меєрович 536
 Рахманова Лідія Абрамівна
 530
 Рачук 682
 Ребет 97, 660, 679
 Ребет Лев 97, 622
 Ревенчук 378
 Ревішин Олександр 413
 Ревуцький Д. 77
 Реган Євдоким 585
 Реденс 418, 545, 549, 557
 Реденс Станіслав 13, 217,
 556, 593
 Реденс Станіслав (Стах) 549
 Редченко 322
 Редчиць Аркадій 265
 Рейлі Сідней 577
 Рейнбот В. 663
 Рейхман Лев 591, 595
 Рейя Марсель 471
 Рекіс 398
 Ренгарт 200
 Рерберг 208
 Реут 398
 Решетило Роман 267
 Рєзнікова Ірина 278
 Рибалкін 563
 Рибкіна Зоя 97
 Ривлін Лазар 218
 Риков 173, 271, 526
 Риков А. 427
 Рилєєв 721
 Рилєєв Кондратій 722
 Рильський 586, 697, 723
 Рильський М. 681, 686
 Рильський Максим 113, 261
 Рихтер 260
 Різниченко Василь 16
 Ріквель Отто 520
 Річинський Арсен 606
 Річицький 394
 Річицький А. 117

- Річицький Андрій 441
 Ровинський Дмитро 283
 Рогатинський Ілля 136
 Рогачевський І. 269
 Рогинец 89
 Роговін Вадім 500
 Рогоза Б. 693
 Рогоза Олександр 413
 Рогозін М. 41
 Роголь 16
 Роголь Марк 12, 16, 218, 590, 625
 Роголь Марк Павлович 537
 Рогут Леонтій 188
 Родал 521, 522
 Родал Меєр 592
 Родзевич 453
 Родзевич Н. Н. 453
 Родзевич Н. П. 453
 Родзянко Георгій 133
 Родічев 454
 Роднов Іван 585
 Роєв Сергій 662
 Роженко М. 406, 464, 484, 561, 600
 Роженко Микола 57, 583
 Розанов 270, 274, 298, 326, 462, 523
 Розанов А. А. 523
 Розанов А. Б. 536
 Розанов Олександр Борисович (Розенбардт Абрам Борисович) 536
 Розанов М. 202, 237, 273, 275, 298
 Розанов Мих. 271, 401
 Розанов Михайл 275
 Розанов Михайло Михайлович 151
 Розанов М. (Романенко Михайло) 656
 Розанов Олександр Борисович 588, 589
 Розанов-Розенбардт Олександр 592, 596
 Розанов-Романенко М. М. 151
 Розенбарт 589
 Розенберг 603, 649, 652
 Розенберг Альфред 641, 651
 Розенштил 160
 Розмітальський 453
 Розстальний Віталій 553
 Ройзенман 558
 Рой Тадей 74
 Рок-Раковський Федір Степанович 220
 Романенко 43, 44, 151
 Романенко Мих. 44
 Романенко Михайло 43, 500
 Романенко Олександр 706
 Романов 278, 563
 Романов П. 124
 Романюк Володимир 220, 661
 Романюк Микола 141
 Ромашко 661
 Ромейко-Асмус Михайл 593
 Россиневич Микола Олександрович 611
 Россі Жак 76, 452, 508
 Ротач П. 174
 Рубинштейн 14, 100, 194, 518
 Рубинштейн Н. Л. 14
 Рубінштейн 13, 190, 292
 Рубінштейн Лев 102
 Рубінштейн Наум 13, 194, 217, 218, 502, 589
 Рубчак Богдан 432
 Руденко А. П. 106
 Руденко М. 696
 Руденко Р. 67
 Руденко Роман 146
 Рудзутак 11, 711
 Рудинська 342
 Рудич Васілій 27
 Рудич Ф. М. 156
 Рудницька Мілена 606
 Рудницький Михайло 723
 Рудницький Степан 118, 141, 282, 283, 604, 686
 Рудницький Яр. 614
 Рудницький Ярослав 611
 Рудченко Іван 375
 Румянцев 528
 Русин Іван 724
 Русначенко 694
 Русначенко Анатолій 57, 61, 692, 693
 Руставелі Шота 124
 Рыбалко 498
 Рыжов 536
 Рындюк 485
 Рябінін-Скляревський Олександр 414
 Рябовол 671
 Рябовол М. 670-672
 Рябовол Микола 670
 Рябой 588
 Рябокляч Борис 702
 Ряботенко Олександр 502
 Рязанов 515
 Ряппо Ян 712
 Ряппо Ян Петрович 12, 712
 Сабалдир Г. А. 485
 Саварин 557
 Савватій, чернець 269
 Савенко 119
 Савенко М. 17
 Савенко Надія 230
 Савенко Наталя Анатоліївна 67
 Савицький 251
 Савицький Петр Николаевич 617
 Савицький Петро 137
 Савінков 615
 Савицький П. Н. 619
 Савлевич 465
 Савлутинський 646, 647
 Савранський І. 554
 Савранський І. Л. 554
 Савченко 265
 Савченко Володимир 54
 Савченко Іван 54
 Савченко Іван Григорович 54
 Савченко (Нагірний) Іван Григорович 54
 Савченко (Нагірний) І. Г. 54
 Савченко Я. 119
 Савчук 381
 Сагайдак Максим 693
 Саджая 215
 Садовой 231
 Садовський 347
 Садовський 613
 Садовський Валентин 266, 446, 609

- Саенко 408
 Саенко 201, 202, 207, 208, 403
 Саєнко О. 720
 Сайнчук Яків Варфоломійович 410
 Сайерс Майкл 154
 [Сакулин] П. Н. 36
 Сакулін П. 36
 Салазкін С. С. 454
 Салата Григорій 424
 Салата Дмитро 424
 Саліковський О. 230, 358, 364
 [Саліковський] Ол. Фом. 356
 Саллівант Р. 346
 Салтиковський Василь 630
 Салтиков-Щедрін 529
 Сальман Фіра 41
 Сальський 369
 Самборський Володимир Ильич 485
 Самборський Володимир 81, 261, 477, 478, 485
 Самелюк М. 72
 Самойленко 235, 237
 Самойленко Сергій Миколайович 235
 Самойлов 573
 Самойлов-Бесідський Самуїл 591
 Сандлер Б. Е. 481
 Санґушко Роман 662
 Санін-Затурянський Александр 12, 589, 596
 Санніков Георгій 155
 Сапеляк Степан 687
 Санир 16
 Санир Абрам 13, 16, 589
 Санир Б. 277
 Сапожніков 414
 Сапожніков Ніколай 414
 Сапронов Т. В. 25
 Сапронов Ю. 25
 Сапунов П. Г. 637
 Саравайський 177
 Сараджев 484, 524
 Сараджев А. Х. 524
 Сарский 525
 Сартаков Пьотр 43
 Сатархан 560
 Сафонів Яків 413
 Сахаров А. Д. 47
 Сахно 306
 Сахно Анатолій 306
 Сахновський 451
 Сац Наталя 203
 Саченко Михайло 699
 Свердлов 5, 532, 706
 Свердлови 532
 Свердлов Я. 184
 Свердлов Яків 532
 Свердлов Яков 532
 Сверстюк 702, 717
 Сверстюк Є. 717
 Сверстюк Євген 340, 695, 696
 Светлов С. 26
 Свідзінський В. 125
 Свідзінський М. І. 314
 Світ Іван 403
 Світлична 338, 724
 Світлична Л. 690
 Світлична Леоніда 695, 723
 Світлична Н. 361
 Світлична Надія 338, 351, 352, 695, 701, 724
 Світличний 682-684, 717, 723
 Світличний І. 695, 717, 727
 Світличний Ів. 50, 339
 Світличний Іван 27, 185, 680, 682, 683, 694-696, 702, 703, 722, 723
 Світличний Іван Олексійович 699
 Світозаров Владімір Ніколаєвич 616
 Святайло І. 269
 Святогоры 203
 Севера 452
 Севера Іван 452
 Северин 84
 Северин [Сергей Николаевич] 376
 Северний 588
 Севрук Галина 696
 Седляр 94
 Седляр Васи́лий Феофанович 95
 Седляр Василь 527
 Седляр В. Ф. 95
 Седов 311
 Секретев Александр Степанович 614
 Селеверстов Т. П. 53
 Селіванов 643
 Семашко 629
 Семашко Ніколай 629
 Семедякин 250
 Семененко 61, 254, 393
 Семененко Ол. 6, 9, 51, 61, 201, 207, 215, 248, 262, 266, 380, 393, 394, 501, 576, 654
 Семененко Олександр 8, 241, 254, 257, 299, 380, 528
 Семененко Олександр 213, 601
 Семенець Василь 88
 Семенов 503, 518
 Семенов Борис Константинович 615
 Семенов Петр 589
 Семенюк Гр. 311
 Семикіна Л. 717
 Семикіна Людмила 696, 717
 Семицький І. 236, 244
 Семицький Ісидор 236
 Семковський-Бронштейн
 Семен Юльевич 391
 Сенгалеви́ч-Бахтинський Федір 559
 Сенік (Грибівський) Омелян 620
 Сен Хун Пак 253
 Сенченко [Антін?] 513
 Сенченко [Іван?] 513
 Сергей Пустовойтов 19
 Сергієнко В. Т. 263
 Сергій (Страгородський) 276
 Сердюк 584
 Сердюк З. Т. 584
 Сердюк Лесь 705
 Серебрякова Г. 25
 Серебрякова З. 25
 Серебрянський Яків 101
 Серета 90
 Середенко 119
 Серж В. 517
 Серлен 471

- Серов 104
 Седов 529
 Седов Лев 311
 Седов Сергій 528, 529
 Серов 104
 Серов І. А. 37, 90
 Сибіряков 423
 Сигида 433
 Сигида Микола 433
 Сидоряк 634
 Сидоряк (Сидорак) 634
 Сидорянський Микола 17
 Сизранин В. 44
 Сикиринський Опанас Васи-
 льович 323
 Силенко Лев 146
 Симашкевич 407, 408
 Симашкевич М. 679
 Симиренко 660, 662, 672,
 673
 Симиренко Л. 668
 Симиренко Лев 672
 Симоненко 682, 683, 710,
 724
 Симоненко В. 682, 695
 Симоненко Василь 709, 716
 Симоненко Прокоп 92
 Симонов 50
 Симонов Н. 50
 Сингаївський Микола 687
 Синельник Іван 75
 Синько Іван Казимирович
 485
 Сиявський Александр 485
 Сиротинін 74
 Сичов Василь 662
 Сіверс Р. Ф. 433
 Сігал 199
 Сікорська Ірина 678
 Сіммонс Ернест 293
 Сімович Абрам 592
 Сінклер Володимир 611
 Сіренко С. І. 325
 Сірко Іван 605
 Сіцінський [Євтим] 321
 Січинський Володимир 153
 Сіяк Іван 283
 Скаба 690, 691
 Скаба Андрій 335
 Сказинський Р. 261
 Скальга 514
 Скиталець (Петров Степан
 Гаврилович) 614
 Склянський Е. М. 411
 Скляров 451
 Склярський 554
 Склярський М. С. 554
 Скобелев М. І. 454
 Скоблін Н. В. 414
 Сковорода 647
 Скок 480
 Скоп Олександр 154
 Скоропадський 62
 Скоропадський 200, 367
 Скоропадський Данило 661
 Скоропадський П. 664
 Скоропис 611
 Скоропис-Йолтуховський
 Олександр 611
 Скраговський Анатолій 44
 Скрипник 118, 283, 374,
 394, 511, 512, 514, 515,
 601, 722
 Скрипник М. 117, 185, 389,
 569, 601
 Скрипник Микола 394
 Скрипник М. О. 15, 52, 118
 Скрипник Николай 404
 Скрипников 142
 Скрыпник 99, 517
 Скуленко 578
 Слабченко М. Е. 343
 Слабченко Михайло 139,
 282, 320, 323
 Слабченко Тарас 175, 320
 Славин 486
 Славін Л. М. 332
 Славінський М. 369, 613
 Славінський Максим 266,
 446, 609
 Славутич Яр 285, 685
 Слапигін 607
 Сластіон Опанас 114, 489
 Слащов Яков Александро-
 вич 614
 Сливинський Олександр
 448
 Слинков 232
 Сліпанський 579
 Сліпанський Андрій 395
 Сліпий Йосиф 267
 Слісаренко 118, 511, 512
 Слісаренко О. 117, 575
 Слісаренко Олекса 282
 Слободян Б. 72
 Словачевський Василь 260
 Слюсаренко 96
 Слюсаренко Феодосій 13
 Слюсар Микола 536
 Смаль-Стоцький Р. 369
 Смилга-Полуян Т. 26
 Смілга 522
 Смілга І. Т. 182
 Смірнов 423
 Смірнов Павло 261
 Смірягіна Марія Костянтинів-
 на 288
 Смогителъ В. 268
 Смогителъ Вадим 702
 Смолич Юрій 46, 393
 Снегірьов Гелій 370
 Снегірьов 318, 330, 337,
 338, 339, 351, 352, 353,
 354, 361
 Снегірьов Г. 330, 351, 353,
 360
 Снегірьов Гелій 268, 318,
 322, 337, 350
 Снегірьов Гелій Іванович
 361
 Собінов 423
 Собко 337
 Собко В. 174
 Собко Вадим Миколайович
 337
 Собко Н. 337
 Собко Наталя 337
 Соев А. П. 417
 Сокира-Яхонтов Віктор 414
 Соколинський Давид 569
 Соколов 177, 265, 503
 Соколов І. 138, 627
 Соколов Николай 265
 Соколовський 217
 Соколовська 529
 Соколовська А. 529
 Соколовський 77, 534

- Соколовський Давид 592
 Соколовський Ф. 41
 Соколов-Шейніс Ісаак 218, 508
 Сокольніков 173
 Сократ 647
 Солдатенко І. 699, 707
 Солдатов 624
 Солдатов Сергій 76
 Солженицын 8
 Солженіцин 8, 47, 128, 131, 163, 202, 235, 272, 273, 279, 403, 458, 459, 530, 555, 556, 624, 657
 Солженіцин А. 550
 Солженіцин А. І. 632
 Солженіцин Александр 129
 [Солженіцин] Александр Ісайович 150
 Солженіцин Александр Ісайович 150
 Солженіцин Александр 44
 Солнцев 231
 Соловей 150, 395
 Соловей Д. 160, 394
 Соловей Дмитро 149, 344, 601, 639
 [Соловей] Оксана Дмитрівна 150
 Сологуб Ф. 121
 Солодуб 512, 563
 Солодуб Петро 283
 Солоневич 160
 Солоневич І. 503
 Солоневич Іван 160
 Солуха 88
 Солуха Борис 88
 Сорин 193, 194
 Сорін 193, 194, 196
 Сорока 285
 Сорокін Питирим 167, 379
 Сороцький 14, 28, 29
 Сороцький 524
 Сороцький Лев 12
 Сосицький 528
 Сосюра 586
 Спаський Іван 126, 139
 Спектор 569
 Спектор Марк Борисович 569
 Спіноза [Яків Іонович] 588
 Стадницький Ісак Григорьевич 596
 Стадницький Ісаак 590, 596
 Сталин 10–12, 22, 24–28, 37, 49, 55, 63, 103, 120, 158, 162, 164, 166, 172, 183, 295, 378, 404–406, 418, 424, 459, 491, 493, 496–498, 501, 502, 504–506, 509, 510, 527, 529, 531, 533, 543, 556, 585–587, 603, 625, 712
 Сталин И. 584
 Сталін 10, 11, 15, 19, 23, 24, 26–28, 30, 35–39, 49, 51, 63, 74, 98, 102, 103, 108, 115, 124, 130, 131, 138, 156, 161, 163–166, 170, 172–174, 181, 183, 217, 259, 280, 284, 295, 296, 305, 339, 375, 388–391, 396, 400, 424, 459, 460, 490, 492–501, 504–508, 511, 526–528, 532–534, 538, 543, 545, 549, 555, 557, 562, 569, 571, 575, 579–582, 584, 586, 587, 595, 607, 618, 626, 636, 649, 652, 658, 681, 688, 698, 711, 712, 714
 Сталін Йосиф 544
 Сталін Йосиф Віссаріонович 686
 Станкова (Осинская-Оболенская) С. В. 25
 [Старж-]Якубовский [Чеслав] 534
 [Старж-]Якубовский [Эдуард] 534
 Старж-Якубовський 211
 «Старик» 391
 Старинець Кирило 188
 Старицька Марія 475
 Старицька Оксана 228
 Старицька-Черняхівська 114
 Старицька-Черняхівська Л. 117, 119, 333, 721
 Старицька-Черняхівська Людмила 440, 475, 722
 Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна 371
 Старицький 426, 700
 Старицький Михайло 264
 Старосольський Володимир 262, 606
 Старух Ярослав 692
 Стасюк 534
 Стасюк-Карпов 534
 Стасюк М. 112
 Стасюк Микола 441, 442
 Стацюк Ф. 72
 Шашинський 97, 98, 101
 Шашинський Богдан 97, 622
 Стельмах Михайло 681
 Стебницький П. 358
 Стебницький Петро 449
 [Стебницький] П. Я. 356
 Степаненко Аркадій 441
 Степаненко Олександр 442
 Степанишина О. 445
 Степанишина Оксана 445
 Степанківський 229
 Степанківський Володимир 229
 Степанов 480
 Степанов А. 41
 Степанов В. 34
 Степанов Василь 288
 Степанов Михайл 590
 Степаняк Михайло 692
 Степ[п]е 417
 Степле 417
 Стефаник Анна 608
 Стефані Вернер 222
 Стефанович Лев 133
 Стеценко Кирило 474
 Стеценко Петро 474
 Шещенко 264, 294, 435, 665, 666
 Шещенко І. М. 666
 Шещенко Іван 228, 434, 665
 Шещенко Оксана 119, 264, 435, 666
 Шещенко Оріся 700
 Шещенко Яр. 293

- Стешенко Ярослав 293
 Стешенко Ярослав Іванович 294
 Стирне Владимир 569, 589
 Стирне Владімір 13
 Стойкевич 515
 Столипін 257
 Стороженко Григорій 469
 Стороженко Микола 451, 722
 Стороженко Олексій 426
 Страдомська Лідія Іванівна 195
 Страковский Ілля 73
 Страшкевич В. М. 343
 Страшкевич Володимир Михайлович 371
 Стрельников Александр Никифорович 70
 Стрельніков 200, 438
 Стрельніков Александр 70
 Стриєвський Константин 12
 Стрижевський Леонід 14, 589, 595
 Стриовський 485
 Строганов 480
 Строїлов Владимир 88
 Стромін А. Р. 387
 Струк 346
 Струк Віра 249
 Струмилін С.Г. 375
 Студинський 99
 Студников 103
 Стус В. 695
 Стус Василь 687, 695, 696
 Стучевська Н. 126
 Стучка П. 180
 Сувеніров О. 484
 Сувеніров Олег 253
 Суворов 506
 Суворов-Різун 496
 Суворов (Різун) Віктор 158
 Суворов-Різун Віктор 545
 Судаков 201
 Судоплатов 45, 97–99, 101–105, 108, 155, 307, 311, 391, 401, 414, 490, 492, 527, 528, 537, 550, 599, 621, 679
 Судоплатов-молодший 528, 536
 Судоплатов-молодший Андрій 536, 595
 Судоплатов П. 45, 96, 98, 537, 599
 Судоплатов П. А. 307
 Судоплатов Павло 44, 155, 445
 Сукенницький В. 42, 43
 Сулак Віктор 158
 Султанбеков Булат 501
 Сумневич Александр Александрович 105
 Сунь-цзи 603, 650
 Супруненко М. І. 332
 Суровцов 604
 Суровцова 607
 Суровцова Надія 43, 130, 604
 Суровцова Надія Віталіївна 150, 722
 Суслик Р. 146
 Суслина Агриппина Абрамовна 289
 Су слов 654
 Сутуженко 287
 Сутуженко Н. (А.?) 287, 387
 Суханов 103
 Сухенко Данило 113
 Сухопалько 119
 Сціборський Микола 620
 Сядристий Микола 8
 Тагабат 198
 Тамара Львівна [Ернст] 94
 Тантлевський 521
 Тантлевський Р. 64
 Танашевич 677
 Танашевич Надія 677
 Танюк 688, 695, 700, 702, 705, 707, 708, 710, 713, 714, 723
 Танюк Лесь 694, 696, 698, 700, 708–710, 722, 723
 Таран 324, 383, 511, 514
 Таран-Гончаренко Феодосій 394
 Таран М. 465
 Таран Микола 464
 Таранушенко 723
 Таранушенко С. А. 723
 Таранушенко Стефан 147, 723
 Таранушенко Стефан Андрійович 723
 Тарасевич М. С. 637
 Тарасенко 74
 Тарасенко Іван 260, 468
 Тарасов 93
 Тарасова 93
 Тарасов П. Н. 573
 Тарнавський Петро 467, 469
 Тарнашинська Людмила 697
 Тарновський Микола 699
 Таруца 572
 Татищев Сергій Павлович 250
 Татусь Михайло 454
 Тафт 558
 Тафт Вільям 558
 Твердохлеб 678
 Твердохлебенко 71
 Тейтель 525
 Тележинський Михайло 673
 Телешев 580
 Телешев Григорій 569
 Тельнюк 715, 717
 Тельнюк Станіслав 715
 Тен Борис 77, 321, 473, 475
 Теодорович Іван 469
 Тер-Габріелян С. М. 182
 Терещенко 454, 479
 Терещенко М. 686
 Терещенко Петро 473
 Терещенко С[офія] 320
 Терлін В. 25
 Терниченко 99
 Терниченко Е. І. 316
 Терниченко Олена 315, 575
 Тесленко 578, 579
 Теслюк-Горін Михайло 519
 Тиглій Леся 699
 Тименко Гриць 682
 Тимофеев 503
 Тимофеев Михайл 570
 Тимошенко 254
 Тимченко 77, 99

- Тимченко Сергій 57
Титаренко 440
Титаренко Сергій 440
Тихонов 15
[Тихон], патріарх 309
Тичина 586, 697, 699
Тичина П. 174, 320, 681
Тичина Павло 678, 699
Тищенко 485
Тищенко Кузьма 87
Тищенко Юрій 229
Тіто 618
Ткач Максим 16
Ткачев 567
Ткачевський Н. І. 14
Ткаченко 119, 376
Ткаченко Василь 546
Ткаченко Михайло 442
Ткаченко Олександр 13
Ткачиков Ігор 700
Ткачов 567
Ткачов В. М. 619
Ткачов Вячеслав Матвейо-
вич 618
Ткачов Петро 567
[Товкач] Кость Іванович 435
Товкач Костянтин 320
Товкач Костянтин Іванович
323
Товстуха 36, 587
Товстуха Іван 36
Товчи-Гречко 554
Токаревська Н. 349
Токаревська Ніна Сергіївна
371
Токаревецький 359
Токман 597
Толкачев 572
Толокно 607
Толпиги Борис 261
Толстой 8
Толстой Лев 111, 126
Томас Сім 145
Томилін 629
Томилін С. 629
Томилін Сергій Аркадійо-
вич 629
Томин Олександр Сократо-
вич 17
Томин А. С. 18
Томін Олександр 17
Томкевич В. Э. 488
Томський 173, 526
Тополь Володимир Алексан-
дрович 107
Тотлебен Е. І. 200
Трегуб 580
Трезвінський Ю. 349
Трезвінський Юрій Костянти-
нович 371
Трембовецький Аполон 137
Третьяков 454
Трилеський Олексій 394
Троицька Г. 25
Трофимович 485
Трофим, отець 264
Троцький 101, 158, 168, 171,
204, 391, 408, 515–517,
586
Троцький Л. Д. 50, 178
Троцький 8, 22, 27, 38,
50, 98, 101, 124, 130,
131, 135, 162, 163, 166,
168, 170–173, 178, 180,
182, 183, 270, 296, 302,
326, 388, 389, 396, 494,
515–517, 528, 529, 571,
602, 640, 658
Троцький Лев 8
Труккенброд 32
Труккенброд Георг 31
Трумен Г. 349
Трусов І. І. 571
Тужальський 480
Тулуб Зінаїда 451
Тун 523
Тунгусков 562, 563
Туренко 489
Туренко Степан 489
Туркало 247, 248, 255, 256,
347
Туркало Зиновій 345
Туркало К. 240, 247, 327,
345, 346, 347, 348, 368, 369
Туркало Кость 43, 236, 237,
240, 260, 362, 448
Туркало Кость Тимофійович
345, 361
Туркало Костянтин Тимофі-
йович 371
Туркало Ярослав 345
Туркевич 465
Туркул А. В. 95
Турок Михайл Степанович
251
Тухачевський 14, 103, 533
Тучков 301
«Тюльпан» 101
Тютюнник 335, 414
Тютюнник Григорій 696
Тютюнник Ю. 117
Тютюнник Юрій 414, 443
Уборевич 14
Уваров 205
Уварова (Терещенко) Наталя
Федорівна 196
Удовенко Володимир Васи-
льович 371
Удовиченко 369, 423
Ужвій 586, 708
Ужвій Наталя 705
Узембло Марія Львовна
239
Уїльямс Роберт 154
Українець 485
Українка Леся 119, 124,
257, 426
Ульянов 650
Ульянов-Ленин В. 168
Уншліхт Й. 565
Уншліхт Й. С. 308
Урбанець А. 90
Урицький 135, 183
Урусова 454
Усенко Ігор 56, 661
Усєвич Г. А. 25
Успенський 596
Успенський 171, 259, 262,
585
Успенський А. І. 23, 399,
450, 552
Успенський Олександр 593
Успенський Олександр
Іванович 384
Успенський Дм. 283
Устрялов Н. В. 603

- Утевський Б. С. 143
 Уфімцев Аркадій 642
 Ушаков 326, 356, 506
 Ушаков І. М. 355
 Ушаков-Ушимирський Зі-
 новій 591
- Фаерман 197
 Фаерман-Михайлов 197
 Фалькевич 523
 Фальківський Д. 261
 Фарбман 373
 Феденко П. 346
 Феденко Панас 33, 361,
 448, 455
 Федоренко М. 236
 Федоров 288
 Федорова С. 25
 Федоров Г. Ф. 25
 Федоров Г. Ф. 562
 Федоров Николай 592
 Федоров О. Ф. 554
 Федосієнко Іван 230
 Федун (Полтава) Петро 692
 Федущак Інна 120
 Федюк 106, 438
 Фейхтвангер 122
 Фельдман 481
 Фельдман Д. 517
 Фельдман Леонід 585
 Фельдман О. 268
 Феодосієва Єлена 191
 Фещенко-Чопівський Іван
 446, 447, 607, 609, 613
 Филби 101
 Филимонов 307
 Филиповичі 254
 Филипович Павло 261, 284
 Фитинков 417
 Філатов 507, 508
 Філатов Віктор 506
 Філіпп, митрополит 269
 Філіппов 46
 Філь [Юхим] 321
 Філянський 285
 Фінкельштейн 197
 Фіногенов 217
 Фітін 104
 Фітінгоф-Шель Г. 417
- Фішер Іосиф 570
 Флор, отець 468
 Фолкман 62
 Фомін 313
 Фомін Є. 174
 Фомін Федор 593
 фон Манштейн 376
 фон Шоберт 376
 Форостівський Леонтій 252
 Фотієва 372
 Фотієва Лидія 372
 Фотієва 271
 Фотієва Л. 37
 Фохт Вільгельм 175
 Франк Віктор 7
 Франк Г. 650
 Франко 119, 715
 Франко Зиновія 722
 Франко Іван 470, 517, 714
 Франц-Йосиф 266
 Френкель 572
 Френкель Нафталій 280
 Фриновський 536, 545
 Фріновський 546
 Фріновський Михайл 592
 Фріновський М. П. 545, 554
 Фруменков 270
 Фрунзе 173, 188, 420, 457,
 650
 Фрунзе М. В. 418
 Фрунзе 600
 Фурер 511
 Фурер В. 377
 Фуше 287
- Хавринюк Прокіп 17
 Хайцин Шльома 188
 Халтурін Степан 200
 [Ханенко] В. Н. 195
 Ханенко Михайло 6
 Ханік 141
 Харченко 365, 368
 Харченко І. Д. 59
 Хатаєвич 86, 404
 Хатаєвич М. М. 28
 Хатаєвич 28, 598
 Хатаєвич Мендель 12, 579
 Хатаєвич М. М. 15
 Хатеневе 486
- Хатеневе Арон 98, 218,
 593
 Хаханян 564
 Хахуля Олександр 483
 Хват Борис Веніамінович
 588
 Хвильовий 119, 198, 322,
 511, 512, 517, 635
 Хвильовий М. 125, 333, 517
 Хвильовий Мик. 9
 Хвильовий Микола 203,
 381, 516
 Хвиля 394, 511, 512, 514,
 515
 Хвиля А. 136
 Хвиля Андрій 55, 118, 511,
 517
 Хвостов А. Н. 453
 Хвыля 292, 524
 Хейфец 43, 624
 Хейфец М. 242, 596, 623
 Хейфец Михайл 5
 Хижинський 679
 Хижинський Леонід 679
 Хижняк Григорій 679
 Химич Василій 485
 Химочко Ф. 504
 Хіра Олександр 267
 Хлевнюк О. В. 543
 Хлестаков 37
 Хмара Степан 693
 Хмара Степан Ількович 177
 Хмельницький 578
 Хмельницький Богдан 506,
 713
 Хмельницький 396
 Хмельницький Богдан 123,
 332
 Хмелюк А. З. 13
 Хміль Світлана 699
 Хмурий М. 114
 Ховрін Н. А. 433
 Ходзицький Дмитрій Марки-
 анович 66
 Ходзицький Дмитро 86,
 474, 476
 Ходичев Дмитрій Петрович
 17
 Холмогоров Єгор 154

- Холодний 682
Холодний Г. 118
Холодний Григорій 261
Холодний Григорій Григорович 371
Холодний М. 682
Холодний Микола 687, 716
Холодний П. 369
Холодний Сергій 142
Хоменко 629
Хоменко Арсен 629
Хомичевський 77
Хомичевський [Микола] 321
Хомичевський Микола 473, 475
Хомишин Гр. 267
Хороший Федот 475
Хорошилкін 521
Хорунжий Юрій 690
Хотімченко 119
Хохлич 324
Хохлов 101
Храповицький Антоній 474
Хребтатий 481
Христовий 394
Христовий Микола 394
Христюк П. 118, 282, 662
Христюк Павло 431, 434, 441, 442, 604
Хрієнко А. 15
Хромой Йосиф Львович 588
Хромцов 562, 563
Хрущев 10, 12, 55, 103, 104
[Хрущев] Никита Сергеевич 291
Хрущев Н. С. 545
Хрушов 10, 11, 19, 20, 33, 37, 39, 63, 64, 76, 80, 104, 144, 170, 173, 182, 480, 528, 586, 696, 698, 711, 712
Хрушов М. С. 295, 545
Хурґін 445
- Цалка Павло 425
Цап Василій Дмитрієвич 251
Царенко Д. К. 465
- Цвайґ 122
Цвибак 217
Цвибак Самуїл 192
Цвібак 192
Цвібак Самуїл 192, 197
Целевич Володимир 606
Целларіус Віктор Михайлович 331
Церетелі 454
Цесарський 556
Цехотський М. 72
Цикліс 502, 503, 518
Цикліс [Савелій] 201
Цикліс Савелій 12, 55, 593
Цимбал Тетяна 722
Цимблер А. І. 412
Цинберг І. 189
Цілер 288
Цішевська-Обремська Ядвіґа Іванівна 537
Цішевська Ядвіґа 301
Цупко Олексій 249
Цупренко П. Г. 341
Цюрупа 565
- Чайка 320
Чайківський 620
Чалий 634
Чалий Д. 117
Чалий Сава 633
Чаммер унд Остен Еккардт 30
Чапленко Василь 153
Чапля Василь 610, 613, 614
Чвертняк Іван 425
Чеберяк Віра 453
Чеботарев 423
Чеканюк 119
Чердак Мойсей 570
Черіковер Розалія Яковлевна 530
Черкасенко С. 112
Черкас Корней Тимофеевич 251
Черкасов Филипп 585
Чернишов Андрій 125
Чернишов В. В. 263
Чернілевський Станіслав 696
- Чернов 454
Чернов Л. 117
Чернов Леонтій 593
Чернышов В. В. 536
Чернявський [Микола] 321
Черняк Павло 73
Черняхівська-Ганжа Вероніка Олександрівна 341
Черняхівський О. 334
Черняхівський Ол. 325
Черняхівський Олександр Григорович 371
Черчіль 144, 459, 570
Черчіль Уїнстон 349
Чехівський 256, 336, 368, 369, 472
Чехівський В. 349
Чехівський Володимир 66, 69, 261, 284, 439, 471
Чехівський Володимир Мойсейович 371
Чехівський Володимир Мусійович 38
Чехівський М. 90, 349
Чехівський Микола 77, 90, 261, 473, 474, 475
Чехівський Микола Мойсейович 371
Чехівські, брати 339
Чехівські В. і М. 118
Чехович Костянтин 611, 614
Чехович М. 142
Чеховские братья 325
Чеховский В. М. 325
Чеховский Н. М. 325
Чечель Микола 441
Чечерський Фрідріх 520
Чиашвили П. И. 124
Чивидис 594
Чижевський Дмитро 447
Чиженко Іван 374
Чижун Леонід Іустинович 289
Чикаленко 274, 347, 348, 358, 366, 367
Чикаленко Є. 229
Чикаленко-Келлер Ганна 611
Чикаленко Л. 347, 358

- Чикаленко Левко 134, 277,
 325, 347, 348, 361, 362,
 368, 448
 Чикаленко Л. Є. 368, 369
 [Чикаленко] Л. Єв. 356
 Чимишвілі 198
 Чирвінський Олександр
 478
 Чиркин 374
 Чирский 503
 Чирський Роман 13
 Чистякова В. 67
 Чистякова Валентина 705
 Чичерін 456
 Чичерова О. 625
 Чичкевич Михайло 524
 Чілачава Р. 570
 Чілачава Рауль 16
 Чмихало Євгенія Іванівна
 699
 Чолганський Леонтій 261
 Чорний К. 72
 Чорнишук Я. 71
 Чорнишук Яків Федоро-
 вич 71
 Чорновіл 661
 Чорновіл В. 693, 696
 Чорновіл В'яч. 688
 Чорновіл В'ячеслав 724
 Чорноморець В. 83
 Чубар 14, 156, 394, 397,
 399, 563
 Чубар В. Я. 15
 Чубатий Методій 724
 Чугаєв 270, 562
 Чудновський Г. 190
 Чудновський 190
 Чуєв 291, 501
 Чуєв Ф. 183, 291
 Чумаков А. 215
 Чумало Н. 101
 Чупринка Г. 118
 Чучмарев 573
 Чхеїдзе К. А. 619
 Чхеїдзе Константин Алексан-
 дрович 617
 Шабазов Ананій 561
 Шабалтін Є. 717
 Шабле Моріс 483, 557, 567
 Шабленко А. 112
 Шабліовський Є. 119
 Шавда Ісмаїл 561
 Шадлун Микола 603
 Шаламов В. 163
 Шамрай А. 117, 119
 Шамрай Сергій Вікторович
 450
 Шанін А. М. 536
 Шапиро 17, 288, 564
 Шапиро І. А. 18
 Шапиро Ісаак Ананьевич
 17
 Шапіро 17, 537
 Шапіро І. 18
 Шапіро Ісаак 17, 570
 Шаповаленко 278
 Шаповаленко Ніна 231
 Шаповалов 381
 Шаповал Ю. 100, 159, 164,
 518, 523, 551
 Шаповал Юр. 15, 159, 163,
 444
 Шараївський Нестор 467,
 468, 469, 475
 Шарапов Вадим Михайло-
 вич 709
 Шарафан Антон Павлович
 485
 Шаргородська Інна Аронівна
 699
 Шарий [Іван Ількович] 321
 Шарко Вадим Вікторович
 371
 Шарлемань 94
 Шаров 502, 503
 Шаров-Шавер Николай 593
 Шарфман А. 489
 Шатуновська Лідія 509
 Шаховської 231
 Шаховської Д. І. 454
 Шац 504
 Шварц Ісаак Ізраїлевич 198
 Шварцман 195
 Шварцман Яків 534
 Шварц Сергій 198
 Шварцштейн В. 25
 Шведов 575
 Шведун С. В. 54
 Швець Іван 348
 Швидка Килина 231
 Швиткая Ак[илина] 271
 Швыдка 231
 Шеболдаєв 12
 Шевельов [Борис] 321
 Шевельов Юрій 686
 Шевцов Степан 424
 Шевченко 119, 173, 380
 Шевченко Анатолій 682
 Шевченко Андріан 585
 Шевченко Іван 415
 Шевчук 48
 Шевчук А. К. 48
 Шевчук Анатолій 724
 Шеєр Пауль 30
 Шекспір 644, 645, 706
 Шелгунов Н. В. 567
 Шелепін 104, 712
 Шелепін А. 622
 Шелест П. 654
 Шелест П. Ю. 374
 Шелест Петро 714
 Шелест Ю. 268
 Шелест Юлій 240
 Шелехес 514, 559
 Шелленберг 103
 Шелленберг Вальтер 21, 95
 Шелудченко Матвей 593
 Шемет Володимир 449
 Шенталінський Віталій 29
 Шеньє Андре 458
 Шепе 16
 Шепе Арнольд 16
 Шепенко Настя 669
 Шепілов 123
 Шептицький Андрей 606
 Шерех Юрій 152
 Шестов Л. 653
 Шешунов А. 75
 Шилінг 196
 Шиллінг Ніколай Ніколає-
 вич 616
 Шиллінг Н. Н. 619
 Шило Костянтин Степано-
 вич 371
 Шильштудт Д. 554
 Шильштудт Д. В. 554

- Шимін Хо 33
 Шингарьов А. І. 454
 Шипай 480
 Широкий І. 554
 Широкий І. Т. 554
 Широкий-Майський Іван 593
 Шитюк Микола 58
 Шифрін Ніссон 22
 Шишкин Алексей 223
 Шишкін В. 45
 Шишков 62
 Шілінг 196
 Шіллер 126
 Шкеленко Антон Максимович 617
 Шкирятов 567
 Шкірятов 305, 543
 Шкневський Нісон 88
 Шкуро Андрій Ґригор'євич 616
 Шкурупій 285
 Шкурупій Ґео 92, 282, 285
 Шлемко Володимир 45
 Шлепченко 258
 Шлихтер 600
 Шліхтер 600
 Шляпников А. 25
 Шляпникова І. А. 25
 Шмидт В. 25
 Шмидт В. В. 25
 Шміт 175
 Шміт Ф. 115, 723
 Шміт Федір 175
 Шор 572
 Шоскин 119
 Шостак-Соколов Петр 592
 Шостак-Соколов Пьотр 13
 Шохор-Яґода Розалія Григорівна 531
 Шпак 457
 Шпак Степан 457
 Шпаченко Федот 473
 Шпаченко Феодот Іванович 485
 Шперлін[ґ] 378
 Шпігельглаз С. М. 537
 Шраґ 393
 Шраґ Николай Ильич 312, 383
 Шраґ 437
 Шраґ Ілля 437, 441
 Шраґ Микола 20, 385, 441, 451
 Шрифтов 516
 Шрифтов Бенціон 516
 Штальберг 562, 563
 Штейн 574
 Штейнберг Еля 389
 Штейнванд Герборд 149
 Штейнгель 196
 Штейнгель Максиміліан 196
 Штейнгель Федір Рудольфович 363
 Штейнгель Ф. Р. 363
 Штепа 45, 148, 149, 399, 451
 Штепа К. 45, 148, 162, 297, 399, 579
 Штепа Костянтин 45, 148, 219, 450
 Штурман Дора 166
 Шувалов Р. 201
 Шульгин О. 369
 Шульгин Олександр 448
 Шульгін 230
 Шульгін В. 61, 216, 380, 413
 Шульгін Васілій Віталійович 618
 Шульгін В. В. 133, 230
 Шульц 164
 Шумов 225
 Шумский 382, 445, 511
 Шумский И. Б. 13
 Шумський 186, 393, 444, 511, 512
 Шумський Ігор 570
 Шумський О. 118, 283
 Шумський Ол. 186
 Шумський Олександр 381, 443, 444
 Шуригін Є. А. 271
 Щегловітов І. Ґ. 453
 Щепотьев В. 118
 Щепотьев Володимир 320
 Щепотьев [Володимир Олександрович] 324
 Щербак 231, 250
 Щербак Юрій 696
 Щербаківський Данило 489, 578
 Щербань 661
 Щербацький 73
 Щоголев 426
 Щупак С. 136
 Щупак Самійло 55
 Щупак Самуїл Борисович 391
 Эварницкий 320
 Эйдук 412
 Эйкерт 594
 Эльберт 85
 Эпик 78
 Юдін Семен 188
 Южак 587
 Южный 327
 Юнаків 369
 Юра 586
 Юр'єв Антонін 559
 Юр'єв А. С. 559
 Юринец 525, 573, 574
 Юринець 20, 57, 575
 Юринець В. 117
 Юркевич 247, 342
 Юркевич Віктор 120
 Юркевич Юр. 242, 244, 245, 246, 258
 Юркевич Юрій 342, 488
 Юрковецький 490
 Юрковский 381
 Юрченко Віталій 134
 Юрченко О. 152
 Юрченко Т. 117
 Юрьев 187
 Юстин Роман 267
 Юшманов 484
 Ющенко В. 727
 Ябронский 86
 Ябронский Василий Тихонович 86
 Явдась І. 466
 Яворівський В. 687
 Яворський М. 117
 Яворський Матвій 114, 282, 283

Явурек 64
 Ягода 40, 59
 Ягодкин 92
 Ягода 22, 23, 99, 172, 491,
 492, 493, 524, 531, 532,
 533, 535, 571, 590
 Ягода Г. 565
 Ягода Г. Г. 256, 535
 [Ягода] Генріх 531, 532
 Ягода Генріх 492, 590
 [Ягода] Іда Леонідівна 531
 Язов 150
 Яіцький 699
 Якименко 503, 504
 Якир 502, 514, 518
 Якир И. 25
 Якир И. Э. 25
 Якир П. 25
 Якир П. И. 25
 Якімов І. Н. 143
 Якір 14, 27, 172, 394, 559
 Якір-молодший 27
 Яковенко Григорій 546
 Яковенко Я. 147
 Яковлев 62, 151, 190, 286,
 380, 381, 416, 437
 Яковлев А. Н. 545
 Яковлев Б. 284
 Яковлев [Володимир] 195
 Яковлев Володимир 380
 Яковлев Володимир Івано-
 вич 380
 Яковлев-Демідов 194, 195
 Яковлев-Епштейн Яков 571
 Яковлев (Троїцький) Борис
 286
 Яковлев (Троїцький) Борис
 Александрович 270
 Яковлев Володимир 62
 Яковлів Андрій 448
 Якуб Геваргиз 560
 Якубенко 214, 215
 Якубович В. 612
 Якубовский Михаил Ивано-
 вич 250
 Якубовський 646
 Якубовський С. 113
 Якушев 577
 Якушев А. А. 577
 Яловий 119, 394, 511, 512
 Яловий М. 117
 Яловий Михайло 20
 Яната А. 65
 Яната А. А. 124
 Яната О. 117
 Янкович 525, 594
 Янкович Іван 562
 Янкович Микола 562
 Янкович Семен 525
 Янковский Анатолий Фелик-
 сович 485
 Янко Олександр 444
 Яновський 513
 Янсон Н. 280
 Янсон Р. 25
 Янушевський Костянтин
 474
 Ярещенко Олександр 382
 Ярещенко Олександр 75,
 469
 Ярославський 390
 Ярославський Єм. 141
 Ярославський Ємельян 141
 Ярошевский 100
 Ярошевський Константин
 Петрович 391
 Ярошевський Костянтин 78
 Ястребов Ф. О. 332
 Яструбецький 673
 Яструбецький Гнат 673
 Яхонтов 66, 414, 596
 Яченін 552, 605
 Яшвіль Володимир 133
 Ященко Леопольд 702
 Libushe Zorin 128
 Staline 164

Зміст

Переднє слово. І. Дзюба	3
Вступ	5
Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВД	52
Справи інших типів	96
Начерк історії совєцької цензури	111
Історіографія державного терору й тероризму в СРСР: проблеми систематизації й періодизації	127
Видання незалежної України (1918–1920)	132
Видання, що з'явились за кордоном СРСР у міжвоєнні роки та за часів німецької окупації	134
Совєцькі видання (1918–1945)	138
Повоєнні закордонні видання (1945–1991)	144
Перегляд літератури	157

Розділ 1. Влада й механіка державного масового терору ...	179
Ленінський період (чрезвычайки)	179
Сексоті	219
Лук'янівська в'язниця	227
Соловки	268
Три погляди	287
Поділ суспільства	296
Ліквідаційні класифікації	302

Розділ 2. Справа «Спілки визволення України» й перспективи її дальшого вивчення	317
Ставлення ВКП(б) та її історичної думки до СВУ	324
Ставлення до СВУ з боку історичної думки поза СРСР	333
Компартійна історична думка до перебудови	335
Ставлення до СВУ в часи перебудови й у посттоталітарному суспільстві	341
Вільна історична думка про СВУ	344
Протоколи Братства української державності	354
Додаток 1	362
Додаток 2	368
Додаток 3	369
Додаток 4	370

Розділ 3. Застосування управлінчої інформаційної системи	372
Роль партії	372
Допоміжні мережі	376
Ліквідація соціалістів у сталінському СРСР	380
Планомірність чисток	397
Кадрові військові	408
Поміщицтво	426
Члени Центральної Ради	430
Нищення селянства	455
Духівництво	466
Зміна курсу	493
До оцінки сталінського перевороту	505
Неформальні групи в партії та чека	508
Нищення кубанських козаків	538
Організований характер Великого Терору	543
Чистка НКВД	569
Зовнішня операція після «зміни курсу»	599
Екскурс у теорію й історію науки євгеніки	622
Євгенічний аспект проблеми	630
Що таке «єдиний совєцький народ»?.	647
Висновки	654
Додатки	657
Голодомор у системі різних типів масового терору	657
Індивідуальний терор	662
Клуб творчої молоді «Сучасник»	680
Іменний покажчик	728

Науково-публіцистичне видання

БІЛОКІНЬ СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ

МАСОВИЙ ТЕРОР як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.

Верстка і коректура
Олеси Урбанської

Підписано до друку 14. 07. 2017. Формат 84×108 ¹/₃₂.
Друк офсетний. Гарнітура «Minion Pro». Обл.-вид. арк. 39,04.
Ум. друк. арк. 40,32. Наклад 1000 пр.

Видавничий дім «Пенмен»,
Київ, вул. Михайлівська, 18В. Тел.: +380 (98) 683-73-35.
E-mail: penmanua@gmail.com. <https://www.penman.com.ua>
Свідоцтво про реєстрацію від 30. 12. 2015 р.

Віддруковано у друкарні «Видавництво “Фенікс”»,
вул. Шутова, 136, м. Київ, 03680.
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 271 від 07. 12. 2000 р.

Білокінь, Сергій.

Б61 Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр. : джерелознавче дослідження / С. І. Білокінь; І. М. Дзюба, переднє слово. — К.: Пенмен, 2017. — 768 с.

ISBN 978-617-7443-13-0

Книга «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.» — результат ґрунтовної і тривалої дослідницької роботи одного із найвідоміших істориків і джерелознавців сучасності Сергія Білокіня.

Видання викриває та демонструє на загал засоби й механізми більшовицького терору в період Розстріляного відродження та боротьби за самостійність України. Це історія нерівного, драматичного і навіть трагічного протистояння інтелектуальних еліт і представників радянської держави та правлячої партії, які прагнули підпорядкувати або ж знищити все, над чим не мали контролю, — мистецтво, науку, пам'ятки історії — увесь культурний світ разом з його творцями й захисниками.

УДК 354:323.282](47+57)"1917/1941"